UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa 1300-1750

Gijsbers, W.M.

Publication date

1999

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Gijsbers, W. M. (1999). *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa 1300-1750*. [, Universiteit van Amsterdam]. Verloren.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

KAPITALE OSSEN

De internationale handel in
slachtvee in Noordwest-Europa
(1300-1750)

W. Gijsbers

UBA003000094

Kapitale ossen

N.W. Posthumus Reeks
IX

De N.W. Posthumus Reeks is een gezamenlijke uitgave van
het N.W. Posthumus Instituut te Amsterdam
het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief te Amsterdam
het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam
en Uitgeverij Verloren te Hilversum

Kapitale ossen

De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof.dr. J.J.M. Franse

ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op woensdag 12 mei 1999, te 13.00 uur

door

Wilhelmina Maria Gijsbers
geboren te Den Helder

promotor: prof.dr. L. Noordegraaf
co-promotor: dr.ir. J. Bieleman

Leden van de promotiecommissie:

prof.dr. G.J. Borger

prof.dr. J.R. Bruijn

dr.phil. O. Degn

dr. C.M. Lesger

prof.dr. R. Rentenaar

Dit onderzoek werd deels gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek te Den Haag, deels uit eigen middelen.

Deze publicatie is tot stand gekomen met financiële steun van de volgende instellingen:

- Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
- J.E. Jurriaanse Stichting
- Unger-Van Brerofonds
- Vereniging Oud-Enkhuizen

Bijdragen die binnenkwamen na de aanleverdatum van het manuscript bij de drukker, konden op deze plaats helaas niet meer worden vermeld.

Foto omslag: Stadsgezicht met os. Jan van der Heyden (1637-1712). Olieverf op doek, 31 x 40 cm (inv.nr 38.31). © The Detroit Institute of Arts. Geschenk van Mrs. Anna Scripps Whitcomb.

ISBN 90-6550-056-1

© 1999 W. Gijsbers, Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Omslag en verantwoording afbeeldingen: W. Gijsbers

Lay-out en figuren: K. Dignum en W. Gijsbers

Kaarten en figuren: P. Burm

Druk: Wilco te Amersfoort

Bindwerk: Van Strien te Dordrecht

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Lijst van tabellen, figuren, kaarten en afbeeldingen

Voorwoord

1 Inleiding

1.1	Uitgangspunt	15
1.2	Historiografie van de internationale ossenhandel en het ossenweiders- bedrijf in Holland	17
1.3	Doel- en probleemstelling	18
1.4	Bronnen	19
1.5	Opzet van het boek	21

2 De opkomst, expansie en contractie van het Noordwest-Europese handelsnetwerk in slachtossen (1300-1750)

2.1	Inleiding	23
2.2	De os en het ossenweidersbedrijf	24
2.3	De opkomst van de ossenhandel tussen Denemarken/Sleeswijk- Holstein en Holland (circa 1300-1500)	27
2.3.1	Denemarken en Sleeswijk-Holstein als leveranciers van ossen aan de internationale markt	27
2.3.2	Agrarische specialisatie en commercialisering van de landbouw in Hollands Noorderkwartier tot omstreeks 1500	32
2.3.3	De oorsprong en ontwikkeling van de Noord-Hollandse stedelijke veemarkten	33
2.4	Expansie van de ossenhandel tussen Denemarken/Sleeswijk-Holstein en Holland (circa 1500-1660)	38
2.4.1	De financiering van de internationale ossenhandel	39
2.4.2	De verandering van de agrarische bedrijfsvoering in het productiegebied en het effect daarvan op de ossenexport	42
2.4.3	De betekenis van de <i>Magermarkt</i> te Wedel voor de internationale ossenhandel	47
2.4.4	De doorbraak van het gewest Holland als zelfstandig consumptiegebied	50
2.4.5	Ontwikkelingen in de rundveehouderij in het noorden van Holland	61
2.4.6	De infrastructurele aspecten van de internationale ossenhandel	64
2.4.7	Het productie- en exportsysteem onder spanning	67
2.5	Stagnatie en contractie van de ossenhandel tussen Denemarken/Sleeswijk-Holstein en Holland (circa 1660-1750)	74
2.5.1	Economische contractie en commerciële integratie	74
2.5.2	Protectionistische maatregelen van de Deense en de Nederlandse overheid	81

2.6	De omvang van de ossenhandel tussen Denemarken/Sleeswijk-Holstein en Holland	96
2.6.1	De overlandse export vanuit het productiegebied	97
2.6.2	De overzeese export vanuit het productiegebied	98
2.6.3	De overzeese import in het consumptiegebied	101
2.6.4	Het aantal voor de Republiek bestemde ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein	104
2.7	Nabeschuwing	104
3	De organisatie van het overzeese ossentransport (1575-1750)	
3.1	Inleiding	107
3.2	De betekenis van bevrachtingscontracten en attestaties voor de reconstructie van de overzeese ossenhandel	108
3.3	De herkomst van ossenkooplieden en schippers	117
3.4	Tijdstip van vertrek en de duur van de reis	129
3.5	Scheepstypen en scheepsuitrusting	131
3.6	Laadplaatsen en vaarroute	137
3.7	De bescherming van het ossentransport	143
3.8	Lading op de heen- en de terugreis	147
3.9	Conditie aan boord	150
3.10	Vrachtlloon en kaplaken	158
3.11	Heffingen op de overzeese ossenhandel en het ossentransport	163
3.12	Verhaal van schade door wanprestatie of calamiteiten onderweg	167
3.13	Een bloemlezing uit de akten	171
3.14	Nabeschuwing	179
4	De initiatiefnemers van de overzeese ossenhandel (1575-1750): een heroriëntatie	
4.1	Inleiding	183
4.2	Liquiditeitsmoeilijkheden in Denemarken en Sleeswijk-Holstein	184
4.3	De sociale structuur van de groep ossenexporteurs, met Ribe als voorbeeld	188
4.4	Buitenlandse kooplieden op de Hollandse markt ten tijde van de klassieke periode van Deense ossenexport	192
4.4.1	De periode voor het vrijgeven van de overzeese ossenexport in 1623	192
4.4.2	De periode na het vrijgeven van de overzeese export in 1623	198
4.4.3	Het einde van de klassieke periode van Deense ossenexport omstreeks het midden van de 17de eeuw	207
4.5	De heroriëntatie van de internationale ossenhandel	213
4.6	Hollandse kooplieden op de buitenlandse markt in het 'tijdperk van de Nederlanders'	223
4.6.1	De commerciële integratie van Hollandse ossenkooplieden in de internationale ossenhandel	223

4.6.2	Lotgevallen van Hollandse kooplieden op de buitenlandse markt	234
4.6.3	Het Haarlemse 'Loffelijke Ossenweidersgilde' en de Amsterdamse 'Goede Mannen' als exponenten van het tijdperk van de Nederlanders	239
4.7	Nabeschouwing	251
5	Sleutelfiguren binnen de internationale ossenhandel: Tatinghof, Jensen en Deutz	
5.1	Inleiding	255
	<i>De marktmeestersfamilie Tatinghof uit Enkhuizen (eerste helft 17de eeuw)</i>	
5.2	De vestiging van de internationale ossenmarkt te Enkhuizen	256
5.3	De betrokkenheid van de familie Tatinghof bij de ossenhandel	261
5.4	Het ondernemersrisico van Pieter Tatinghof	266
5.5	De teloorgang van de Enkhuizer ossenmarkt	269
5.6	Het economische belang van de ossenhandel voor Enkhuizen en de invloed van buitenlandse ossenkoopliden op de stedelijke politiek	271
5.7	Intermezzo: rekesten van buitenlandse ossenkoopliden om godsdienstvrijheid te Enkhuizen	280
5.8	De ontkenning van het conflict tussen het Enkhuizer stadsbestuur en de lutheranen	282
5.9	Nabeschouwing Tatinghof	286
	<i>Koopman Thomas Jensen uit Ringkøbing (tweede en derde kwart 17de eeuw)</i>	
5.10	De achtergrond van Thomas Jensen	288
5.11	De ossenhandel van Thomas Jensen en zijn familie op Enkhuizen	288
5.12	De belangrijke rol van Thomas Jensen in de ossenhandel op Amsterdam	293
5.13	Verschuivingen in de bezitsverhoudingen in Denemarken	298
5.14	Macht en middelen: Thomas Jensen contra Joakim Beck (1652-1653)	301
5.15	De terugtrekking van Thomas Jensen als actief koopman	304
5.16	De nalatenschap van Thomas Jensen	306
5.17	Nabeschouwing Jensen	311
	<i>Koopman Joseph Deutz uit Amsterdam (tweede helft 17de eeuw)</i>	
5.18	De achtergrond van Joseph Deutz	313
5.19	De betrokkenheid van Joseph Deutz bij de internationale ossenhandel en het ossenweidersbedrijf	316
5.20	De compagnie van ossenkoperij van Deutz en compagnons	324
5.21	Het betalingsverkeer via Hamburg	331
5.22	De compagnons van Joseph Deutz in 1683-1684	334
5.23	Het ossenweidersbedrijf van Joseph Deutz in de Beemster	336
5.24	Deutz' afnemers van Deense ossen	339
5.25	De rentabiliteit van de onderneming	340
5.26	Marktcondities in Holland	345
5.27	De laatste reis	348
5.28	Nabeschouwing Deutz	349

6	Synthese	
6.1	Recapitulatie	351
6.2	De determinanten van de lange-termijnontwikkeling	351
6.3	De wisselwerking tussen de lange-termijnontwikkeling en het ondernemersgedrag	354
6.4	Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	358
	Noten	361
	Summary	473
	Bijlagen	
1.	Historiografie	479
2.	Aantal ossen geëxporteerd langs Toldstedt (Sleeswijk), uitgesplitst naar herkomstgebied van de kopers (1634-1708)	485
3.	Aantal ossen geëxporteerd over de Elbe (1497-1704)	486
4.	Aantal ossen geëxporteerd over zee vanuit West-Jutland (1569-1750)	488
5.	Aantal ossen geëxporteerd vanuit havens ten oosten van de Sont (1606-1656)	491
6.	De ontwikkeling van de grafelijke beestentol (1389-1722)	493
7.	Benadering van het totale aantal ossen geëxporteerd vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar de Nederlanden (1569-1720)	498
8.	Standaardisatie van eigennamen ten behoeve van de identificatie van personen	500
9.	Archivale vindplaats van ondernemers betrokken bij de internationale ossenhandel, uitgesplitst naar woonplaats (1584-1715)	507
10.	Archivale vindplaats van schippers betrokken bij het ossentransport, uitgesplitst naar woonplaats (periode 1584-1713)	548
11.	Bevrachtingscontracten met lastgeving afgesloten te Enkhuizen (1626-1650)	574
12.	Bevrachtingscontract van vier bevrachters met 132 schippers, afgesloten te Amsterdam (1713)	576
13.	Invoergegevens van ossen geregistreerd bij de Abt (1724-1726)	580
14.	Personalia van leden van het Haarlemse Loffelijke Ossenweidersgilde (1718-1772)	581
15.	Personalia van ossenweiders voorkomend in het Amsterdamse Register van Goede Mannen (1677-1700)	586
16.	Korte karakteristiek van notariële akten betreffende de familie Tatinghof (1593-1666)	597
17.	Korte karakteristiek van notariële akten betreffende Thomas Jensen (1635-1662)	602
18.	Korte karakteristiek van notariële akten betreffende de compagnie van ossenkoperij van Joseph Deutz (1672-1675)	608
19 A.	Het nageslacht van Bagge Pedersen en Margrete Lauridsdatter uit Ribe	612

19 B. Verwantschapsrelaties tussen de families Thomsen, Iversen Bandsbøl en Clausen uit Varde	613
19 C. Het nageslacht van Frederik Dirks Tatinghof en Catharina Hein uit Enkhuizen	614
19 D. Het nageslacht van Jens Olufsen en Vibeke Madsdatter uit Ringkøbing	615
19 E. Het nageslacht van Johan Deutz en Elisabeth Coymans uit Amsterdam	617

Bronnen en literatuur	618
------------------------------	-----

Persoonsnamenregister	641
------------------------------	-----

Plaatsnamenregister	650
----------------------------	-----

Lijst van tabellen, figuren, kaarten en afbeeldingen

Tabellen

2.1. Aantal ossen geëxporteerd langs Gottorf (Sleeswijk), uitgesplitst naar voor- en najaarsexport (1485-1565)	43
2.2. Aantal ossen geëxporteerd langs Ribe en Kolding (1569-1654)	67
2.3. Aantal ossen geëxporteerd langs Rendsburg (Holstein), uitgesplitst naar voor- en najaarsexport (1550-1700)	80
2.4. Aantal ossen geïmporteerd in de Republiek, uitgesplitst naar Admiraliteitskantoor (1724-1735)	88
2.5. Inkomsten uit Convoeien en Licenten (C&L) van de Admiraliteit in West-Friesland en het Noorderkwartier en het reële en geschatte aandeel daarin van de invoerheffing op mager rundvee (1720-1735)	89
3.1. Aantal vermeldingen van de meest genoemde herkomstplaatsen van kooplieden in bevrachtingscontracten uit Enkhuizen en Amsterdam	120
3.2. Aantal vermeldingen van de meest genoemde herkomstplaatsen van schippers in bevrachtingscontracten uit Enkhuizen en Amsterdam	126
3.3. Aantal vermeldingen van de meest genoemde laadplaatsen in de bevrachtingscontracten uit Enkhuizen en Amsterdam	139
3.4. Gestandaardiseerde vrachtprijzen voor ossentransport vanuit Ribe en Ringkøbing naar Holland (1654-1676)	161
4.1. Aantal ossen geëxporteerd over zee vanuit Ribe per exporteursgroep, uitgesplitst naar herkomst-gebied en (voor Denemarken) naar sociale categorie van de exporteurs (1596-1659)	190
4.2. Aantal ossen geëxporteerd over zee door de Riber koopman Bagge Pedersen en zijn (schoon-)zonen (1597-1652)	199
4.3. Aantal ossen geëxporteerd over zee door de Tønderse koopman Berend de Behr en zijn (schoon-)zonen, uitgesplitst naar Deense en inlandse ossen (1638)	202
5.1. Buitenlandse kooplieden betrokken bij het derde, vierde en vijfde rekest om lutherse godsdienstvrijheid in Enkhuizen, uitgesplitst naar woonplaats	280
5.2. De balans op de rekening van Thomas Jensen in de Rekening-Courantboeken van de Amsterdamse Wisselbank (1647-1655)	305
5.3. Overzicht van Joseph Deutz' betrokkenheid bij de internationale ossenhandel (1669-1685)	319
5.4. Een indicatie van het aantal bij de export via Toldstedt en Ribe betrokken Nederlandse compagnieën van ossenkoperij (1670-1675)	323
5.5. De in de boekhouding van Deutz genoemde prijzen van magere en vette ossen, vergeleken met prijzen uit de boekhouding van het Amsterdamse Burgerweeshuis (1674-1685)	341

Figuren

2.1. De productielijn van buitenlandse grasos tot Hollandse slachto	42
2.2. Bevolkingsontwikkeling in Noord- en Zuid-Nederlandse steden (1550-1650)	56
2.3. Aantal ossen geëxporteerd langs Toldstedt (1634-1708), uitgesplitst naar herkomstgebied van de koper	80
2.4. Aantal ossen geëxporteerd langs Gottorf (1545-1704)	97
2.5. De jaarlijks afgedragen grafelijke beestentol in Hoorn (1467-1602) en in Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam (1572-1722)	103
3.1. De plaats van de bestudeerde notariële akten uit Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam binnen het totale raamwerk van de internationale ossenhandel	112
4.1. Bevolkingsontwikkeling in Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam (1500-1750)	214
5.1. Het door Joseph Deutz genoteerde saldo van de rekening 'Bestiaal' op zijn winst-en-verliesrekeningen (1675-1684)	342

Kaarten

1.1. De internationale, continentale ossenhandel omstreeks 1560	16
2.1. Overzichtkaart van Noordwest-Europa	54
2.2. Admiraliteitskantoren belast met de inning van Convoeien en Licenten op ossen (1724-1735)	86
2.3. Twee landrouten van de Deense stallen naar de Hollandse weiden (1731)	90
3.1. In bevrachtingscontracten genoemde herkomstplaatsen van over zee exporterende ossenkoopliden	118
3.2. In bevrachtingscontracten genoemde herkomstplaatsen van de bij het ossentransport betrokken schippers	124
3.3. Exportplaatsen van ossen	140
3.4. Importplaatsen van ossen aan de Nederlandse kust	143
4.1. De verschillende locaties van de Amsterdamse ossenmarkt (1425-1658) en de belangrijkste aanvoerpunten	218-220
5.1. Het aandeel van Thomas Jensen in de totale export van ossen uit Denemarken (1641)	290

Afbeeldingen

Omslag: Stadsgezicht met os

2.1. Een os	24
2.2. De handel en slacht van vee	30
2.3. De oude Ossenmarkt te Antwerpen	36
2.4. Het slot Dragsholm	45
2.5. De Roland te Wedel	49
2.6. Christian IV, koning van Denemarken	51
2.7. De grote zaal op het Binnenhof te Den Haag	59
2.8. Kaart van Holstein-Pinneberg	65
2.9. Koopcontract van 80 stalossen	74

2.10.	Zinneprent internationale verhoudingen	78
2.11.	Gods slaande hand over Nederland	84
2.12.	Ribe omstreeks 1580	99
2.13.	De magere beestenmarkt te Hoorn	101
3.1.	Een notariskantoor	109
3.2.	De oostelijke Zuiderzeekust	122
3.3.	Boeiers	132
3.4.	Technische tekeningen van een wijdschip	134
3.5.	Kelkglas van het Haarlemse ossenweidersgilde	151
3.6.	Runderschedels	153
3.7.	Plaatsing van ossen in het laadruim	156
3.8.	Schippers in de Riber havenboekhouding	165
3.9.	Zeilschepen op een ruwe zee	173
4.1.	Een Deense edelman	186
4.2.	Raadslid Hans Jessen (Søhane)	193
4.3.	Raadslid Magnus Grave	195
4.4.	Christen Thomsen	203
4.5.	De Amsterdamse ossenmarkt	222
4.6.	Aankondiging van een veiling	227
4.7.	Kooplieden in de Riber havenboekhouding	230
4.8.	Kelkglas van het Haarlemse ossenweidersgilde	236
4.9.	Het landgoed Dronninglund	238
4.10.	Het Bolwerk bij het Kinderhuis te Haarlem	242
4.11.	De ossenmarkt te Haarlem	244
4.12.	De buitenplaats Westeramstel	247
5.1.	De ossenmarkt te Enkhuizen	260
5.2.	Het oude stadhuis te Enkhuizen	274
5.3.	Raadslid Berend Ubbing	281
5.4.	Zilveren avondmaalsbeker	285
5.5.	Holbækgård	291
5.6.	Inpakpapier van Jan van Alderwereld	296
5.7.	Interieur Sint Bavo te Haarlem	307
5.8.	Reiskist	308
5.9.	Karen Jensdatter	310
5.10.	De gebroeders Deutz	315
5.11.	Kavelkaart van de Beemster	317
5.12.	Klooster bij Mariager	321
5.13.	Het geslachte rund	344

Voorwoord

Er bestaat een oud Deens gezegde, dat vrij vertaald als volgt luidt: 'wie met ossen op weg is, komt er óók'. Maar dat het niet hard gaat, klinkt al door in die woorden. Het was een lange tocht terug in de geschiedenis, langs binnen- en buitenlandse archieven en bibliotheken, met onderweg korte verkenningen van het terrein van aanverwante wetenschappen, een enkele omweg uit persoonlijke interesse en af en toe, een doodlopend spoor.

Erkentelijk ben ik al degenen, die mij in de afgelopen jaren op mijn tocht vergezelden. Op de eerste plaats dr.phil. O. Degn uit Viborg (Denemarken), werkzaam in het Landsarkivet for Nørrejylland. Hij liet mij volop delen in zijn kennis van de Deense geschiedenis en bood hulp bij het lokaliseren en interpreteren van een deel van het Deense onderzoeksmateriaal. Hij stelde mij bovendien zijn ongepubliceerde basisgegevens uit de Riber havenboekhouding ter beschikking, op grond waarvan een beeld geschetst kon worden van het Nederlandse aandeel in de overzeese ossenhandel op Ribe. Bij de vakgroep was dr. C. Lesger altijd bereid mee te denken over de nadere uitwerking van het onderzoek, zowel in inhoudelijke als in praktische zin. Zijn aanmerkingen op conceptteksten van het manuscript zijn de inhoud en de compositie van dit boek ten goede gekomen. Prof.dr. G. Borger stelde mij in de beginfase van mijn onderzoek in de gelegenheid mijn kennis over het Noordwest-Duitse onderzoeksgebied te vergroten, door mij te laten deelnemen aan een aantal onderwijsexcursies van de voormalige vakgroep Historische Geografie. Zijn belangstelling voor mijn vorderingen in de loop van het onderzoek was een houvast en heeft er zeker toe bijgedragen dat het boek er nu ligt. Drs. P. Burm van Hgeo was bereid de kaarten voor dit boek te maken, waarvoor ik hem hartelijk dank. Door zijn historisch-geografische kennis en gevoel voor vormgeving komen de gegevens in het kaartbeeld optimaal tot hun recht. Mijn ex-collega's bij de vakgroep ESG en anderen dank ik voor hun verwijzingen naar bronnen, die in de tekst van dit boek zijn verwerkt. Met name noem ik drs. B. Ibelings, die uit eigen bronnenonderzoek zinvolle aanvullingen op hoofdstuk 2 leverde voor wat betreft de middeleeuwse periode. Ir A. Coops, met wie ik mijn belangstelling voor de Deense taal en cultuur deel, was zo vriendelijk het manuscript van zijn waardevolle commentaar te voorzien. A. Gijsbers dank ik voor de correctie van de Engelse samenvatting.

De begeleiding van dit project berustte bij promotor prof.dr. L. Noordegraaf en co-promotor dr.ir. J. Bieleman. Zij lieten mij het onderzoeksplan geheel naar eigen inzicht uitwerken. Met behulp van hun aanmerkingen en literatuursuggesties heb ik de tekst kunnen aanvullen en aanscherpen. L. Noordegraaf ben ik daarnaast dank verschuldigd voor zijn betrokkenheid bij de uitgave van dit boek in de N.W. Posthumus Reeks. J. Bieleman dank ik voor de nauwgezette wijze waarop hij het manuscript van zijn commentaar voorzag.

Daarnaast richt ik een welgemeend woord van dank aan de medewerkers van verschillende archiefinstellingen en bibliotheken in binnen- en buitenland. Met name bedank ik de medewerkers van de Archiefdienst Westfriese Gemeenten te Hoorn, het Gemeentearchief te Amsterdam, het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, het Rijksarchief van de provincie Noord-Holland te Haarlem, het Landsarkivet for Nørrejylland te Viborg, het Rigsarkivet te Kopenhagen, het Landesarchiv Schleswig-Holstein te Sleeswijk en het Staatsarchiv te Hamburg. Op hun adviezen en tijd werd een belangrijk beroep gedaan bij mijn bezoeken aan deze instellingen. Dr. K. Brandt stelde me bij mijn bezoeken aan het Landesarchiv in Sleeswijk in de gelegenheid gebruik te maken van de verblijfsfaciliteiten van Schloß Gottorf, waarvoor ik hem hartelijk dank.

De door mij voor dit onderzoek gemaakte selectie van akten uit het Amsterdamse notariële archief kon worden aangevuld met verwijzingen naar akten over de ossenhandel, die destijds werden verzameld door wijlen dr. S. Hart. Deze indexkaartjes zijn in het bezit van prof.dr. A. van der Woude, die zo vriendelijk was mij deze ter inzage te geven.

Docenten van de vakgroep Skandinavistiek aan de Universiteit van Amsterdam, dr. A. van Hees en drs. H. Janssen brachten mij de eerste beginselen van de Deense taal bij, waardoor ik in staat was mijn onderzoek met Deense bronnen te verrijken. Ook naar hen gaat mijn dank uit.

Erkentelijk ben ik de familie Broers, die mij toestemming gaf een uniek en voor mijn onderzoek zeer waardevol 17de eeuws manuscript te bestuderen, de *Historia Ecclesiastica*, deel uitmakend van het archief van de Evangelisch Lutherse Gemeente van Enkhuizen. Een woord van dank gaat daarbij ook uit naar wijlen dr. C.Ch.G. Visser, destijds secretaris van de Lutherse Archiefcommissie, die mij nadere inlichtingen verschafte over deze bron.

Verder werd belangrijke informatie geput uit het Particuliere Archief van de familie Deutz, dat berust bij het Amsterdamse Gemeentearchief. De voormalige directrice van het Deutzenhofje, mevrouw J. Postma was zo vriendelijk mij toegang te verschaffen tot dit hofje, waar het archief lange tijd bewaard is geweest.

Niet alle inhoudelijke informatie over de ossenhandel en de ossenweiderij die me door verschillende personen in de loop der jaren werd toegespeeld kon in dit boek worden verwerkt, maar aan mijn beeld over het belang van deze handel heeft die informatie zeker bijgedragen. Daarom wil ik ook hen bedanken.

Verder gaat mijn dank uit naar die instellingen, die de uitgave van deze dissertatie mede ondersteunden door af te zien van reproductierechten of die een lager tarief berekenden. Met name wil ik de Universiteitsbibliotheek Amsterdam noemen, waaraan veel afbeeldingen in dit boek zijn ontleend. Uitgeverij Verloren adviseerde mij bij de opmaak van dit boek.

Tot slot bedank ik de leden van de promotiecommissie voor hun bereidheid tijd te investeren in de evaluatie van dit proefschrift.

Hoofdstuk 1

Inleiding

'(...) liefde voor het detail, verlangen naar de grote lijn, en de overtuiging dat die twee te verenigen zijn'.¹

1.1 Uitgangspunt

Het mesten van ossen (gecastreerde stieren) speelt in de Nederlandse rundvleesproductie tegenwoordig geen rol van betekenis meer.² Eeuwen geleden waren ossen echter niet weg te denken uit de agrarische economie van Nederland. Deze ossen werden vooral geïmporteerd vanuit het koninkrijk Denemarken (dat de nu tot Zuid-Zweden behorende gebieden Skåne, Halland en Blekinge omvatte en waarbij Noorwegen was aangesloten door middel van een personele unie), alsmede uit de hertogdommen Sleeswijk en Holstein. Deze Noordwest-Europese handel in slachtossen vormde een onderdeel van een uitgestrekt continentaal Europees handelsnetwerk in slachtvee. Er was met de groei van de bevolking in de Late Middeleeuwen en het hoge consumptieniveau van vlees een stijgende behoefte aan slachtvee, terwijl de inlandse slachtveeproductie slinkende was. Tegen die achtergrond breidde de langeafstandshandel in vee zich uit. Hongarije was tot circa 1425 de voornaamste leverancier van slachtvee aan de Venetiaanse markt, maar ook aan Frankfurt am Main, Keulen, Mainz en Aken. Toen daarna de export van Hongaarse ossen terugliep, raakten de genoemde Duitse steden sterker aangewezen op de aanvoer van ossen uit Polen. Naast Hongarije en Polen diende zich rond 1460, onder invloed van de stijgende vraag naar slachtvee vanuit de Noord-Duitse Hanze-steden Lübeck en Hamburg, een derde veeproducent aan: Denemarken en het aangrenzende Sleeswijk-Holstein.³ In de eeuw die erop volgde voorzagen Hongarije en Denemarken de belangrijke West-Europese steden van het benodigde slachtvee. Voor Polen bleek binnen dat internationale netwerk uiteindelijk slechts een marginale rol weggelegd.⁴ Voor een overzicht van de belangrijkste productie- en vetweidegebieden en routes binnen dit handelsnetwerk omstreeks 1560, zie kaart 1.1. Myrdal en Söderberg schatten dat er in de langeafstandshandel in ossen rond het jaar 1600 5.000 à 10.000 ossen werden getransporteerd op elke miljoen Europeanen.⁵

Denemarken en Sleeswijk-Holstein voorzagen behalve Hamburg en Lübeck ook andere Duitse, alsmede Nederlandse steden in hun groeiende behoefte aan slachtossen.⁶ In het tweede decennium van de 17de eeuw, toen de export uit dit productiegebied op zijn hoogst was, werden jaarlijks circa 50.000 ossen over land en 10.000 ossen over zee geëxporteerd. Een deel daarvan was bestemd voor het gewest Holland, dat zich tot een belangrijk weidegebied voor buitenlandse ossen had ontwikkeld.

De ossen verloren tijdens de lange reis veel van hun lichaamsgewicht. Daarom concentreerde dit transport zich vanaf het begin van de 16de eeuw steeds meer in

◄ Kaart 1.1. De internationale, continentale ossenhandel omstreeks 1560

Toelichting: Deze kaart is ontleend aan de studie van Blanchard, maar er zijn enkele wijzigingen in aangebracht. Zo zijn de Deense productiegebieden ten oosten van de Sont wel aangegeven, maar is de verbindingroute via de Deense eilanden met Jutland weggelaten, omdat er rond 1560 van export vanuit deze gebieden nog geen sprake was. Verder is een overzeese transportroute vanuit het West-Jutse Ribe naar Hoorn toegevoegd (zie hoofdstuk 2). De volgende op de kaart genoemde plaatsen zijn op moderne kaarten terug te vinden als: Ofen en Pest - Boedapest, Szigeth - Szigetvár, Kanischa - Nagykanizsa, Pettau - Ptuj, Breslau - Wrocław, Krakau - Kraków, Brzeg - Brzeg, Ratibor - Racibórz, Schweidnitz - Świdnica, Lemberg - L'vov. Bron: Blanchard, 'European Cattle Trades', p.432. Kaart: P. Burm.

het voorjaar, zodat de ossen in de nabijheid van het consumptiegebied nog een laatste zomer gevetweid konden worden. Eenmaal op gewicht werden de ossen in het najaar naar de steden gedreven, op de markt verkocht, geslacht en grotendeels geconserveerd ten behoeve van de (winter)proviandering van de stedelijke bevolking en van de vloot.

De omvang en het karakter van de internationale ossenhandel in Noordwest-Europa werd bepaald door ontwikkelingen in zowel het koninkrijk Denemarken en de hertogdommen Sleeswijk en Holstein, als in Noordwest-Duitsland en de Nederlanden. Over de productie van slachtossen in Denemarken en Sleeswijk-Holstein, het transport naar de markten, de internationale handel en de vetweiderij van ossen in het gewest Holland handelt deze studie.

1.2 Historiografie van de internationale ossenhandel en het ossenweiders-bedrijf in Holland

In Denemarken en Sleeswijk-Holstein is aanzienlijk meer gepubliceerd over de ossenhandel dan in Nederland. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit dat de export van ossen binnen de economie van het productiegebied een veel grotere plaats innam dan de import van ossen in de Nederlanden, waar het verhandelde goederenassortiment breder was. Bovendien bleef de langeafstandshandel in slachtvee vanuit het genoemde productiegebied tot in deze eeuw bestaan, zij het gericht op andere markten en met gebruikmaking van andere transportmiddelen.⁷

Doordat de ossenhandel eeuwenlang bleef bestaan en er voor de overheid goed aan te verdienen viel, is er in vergelijking met andere, minder waardevolle en minder omvangrijke goederenstromen, relatief veel geregistreerd. Wanneer in literatuur over de ossenhandel de verzuchting klinkt dat er nog veel studie verricht moet worden naar de internationale ossenhandel, komt deze eerder voort uit een behoefte aan kennisverdieping, dan uit een gebrek aan bronnen of belangstelling voor het onderwerp.

Om recht te doen aan het onderzoek dat, vooral in het buitenland, op dit terrein al is verricht, is een uitgebreide historiografie in een bijlage opgenomen (bijlage 1). Allereerst wordt daarin de buitenlandse literatuur besproken, vervolgens komen enkele Nederlandse bijdragen aan bod en ten slotte wordt de literatuur behandeld, waarin de integratie van de onderzoeksresultaten uit verschillende landen centraal staat.

Uit de literatuurbespreking blijkt dat het beeld van de internationale ossenhandel

in Noordwest-Europa wordt gedomineerd door Deens- en Duitstalige studies. Nederlandse bronnen zijn nog nauwelijks in het onderzoek betrokken. Het is bovendien met name de export van ossen over land die in de literatuur veel aandacht heeft gekregen.

1.3 Doel- en probleemstelling

De vijfjarige ontwikkeling van een Deens stierkalf tot een Hollandse slachtoos vormt een productieketen met verschillende schakels. Aanvankelijk zou de onderhavige studie vooral de eindfase van de productielijn, het weiden van Deense ossen in het gewest Holland van de 17de tot halverwege de 18de eeuw, tot onderwerp hebben. Achterliggende oorzaken van fluctuaties in het ossenweidersbedrijf in Holland zouden bij een dergelijke opzet licht over het hoofd gezien kunnen worden, omdat ook ontwikkelingen in het buitenland van invloed waren op de internationale ossenhandel en daarmee op het ossenweidersbedrijf in Holland. Daarom werd er in een vroeg stadium van het onderzoek voor gekozen de nadruk op de internationale ossenhandel te leggen. Deze benadering bood het voordeel dat voor een inhoudelijk overzicht van de gehele periode teruggevallen kon worden op de in ruime mate beschikbare buitenlandse literatuur over het onderwerp. Een reconstructie op basis van die literatuur van de langetermijntoewijzing van de internationale langeafstandshandel in ossen over land en zee (in het vervolg zal kortweg gesproken worden over 'overlandse' en 'overzeese' ossenhandel) vormt de eerste doelstelling binnen dit onderzoek.

De vraag is nu welk aandeel Hollanders hadden in deze tak van de internationale handel. Voor de beantwoording van die vraag is uit praktische overwegingen vooral de overzeese handel bestudeerd, die overigens altijd beperkter van omvang is gebleven dan de overlandse. Met de overlevering van een groot aantal over de onderzoeksperiode gespreide notariële protocollen in de archieven van Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam (de Hollandse steden waar de internationale markt voor de uit het buitenland aangevoerde ossen respectievelijk gevestigd was) werd echter de mogelijkheid geboden om verschillende aspecten van het redelijk begrensde onderwerp van de overzeese ossenhandel over lange tijd te behandelen. Bij de overzeese export van ossen waren bovendien vooral welgestelde Deense en later ook Hollandse kooplieden betrokken. Over hen is in de Deense en Nederlandse archieven en literatuur de meeste informatie terug te vinden.⁸ Een reconstructie van het sociale draagvlak van de internationale handel in ossen op basis van deze primaire bronnen vormt een tweede doelstelling binnen dit onderzoek.

Tegen de achtergrond van de expansie, stagnatie en contractie van de handel in ossen tussen Denemarken/Sleeswijk-Holstein en Holland worden in dit onderzoek vooral de ontwikkelingen binnen de overzeese ossenhandel geanalyseerd. De volgende, tweeledige probleemstelling vormde daarbij het uitgangspunt:

Wat waren de belangrijkste determinanten in het ontwikkelingsproces van de overlandse en de overzeese handel in slachtossen tussen het productiegebied Denemarken/Sleeswijk-Holstein en het Nederlandse afzetgebied (het gewest Holland in het bijzonder) in de periode 1300-1750?

Wat was de wisselwerking tussen de geschetste langetermijntontwikkeling en het ondernemersgedrag van de bij de ossenproductie en overzeese ossenhandel betrokken personen na circa 1575?

Het complex van infrastructurele voorzieningen vormde het statische raamwerk van de ossenhandel en het ossenweidersbedrijf, waarbinnen beleidsmakers, ondernemers en consumenten de dynamiek genereerden. De politieke top kon daarbij de ontwikkeling van de bedrijfstak zowel met het economische beleid ten aanzien van de ossenproductie en -handel, maar ook met de politieke beslissing over oorlog of vrede, ingrijpend beïnvloeden. Het effect was vrijwel direct merkbaar in het collectieve optreden van ondernemers, die onder ongeveer dezelfde omstandigheden enigszins overeenkomstig gedrag vertoonden. Dit ondernemersgedrag vormde omgekeerd weer een impuls voor het overheidsbeleid. Deze wisselwerking tussen overheidsbeleid en ondernemersgedrag zal eveneens ter sprake komen. Er was overigens sprake van een vergaande verstrengeling van belangen van bestuurders en ondernemers. Ten tijde van de bloeiperiode van de internationale ossenhandel kwamen de belangrijkste ossenproducenten en internationaal opererende kooplieden, zowel in het productie- als in het consumptiegebied, vooral uit de kring van bestuurders voort.

Naast de door menselijk handelen in gang gezette verschuivingen binnen de bedrijfstak, gaven ook niet-sociale, natuurlijke factoren richting aan de ontwikkeling van de handelstak, zoals natuurrampen of ziekten onder het vee. Ook deze factoren zullen in deze studie aan de orde komen.

De handel in ossen vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein op het gewest Holland en het ossenweidersbedrijf aldaar is tot uitgangspunt genomen van deze studie. Buiten het onderzoekskader vallen de rol van andere Nederlandse gewesten in de internationale ossenhandel, de productie van en de handel in inheemse ossen en de omvang van de consumptie van ossenvlees.

1.4 Bronnen

In deze paragraaf zullen in het kort de primaire en secundaire bronnen worden besproken waaruit de hoofdlijn van het verhaal is opgebouwd.

Het bronnenonderzoek is voor wat betreft de vroegste periode (14de-eind 16de eeuw) zeer beperkt gehouden. Niet eerder gepresenteerde tolcijfers uit de grafelijke rekeningen (de 'grafelijke beestentol') vormden een belangrijke bron voor een globale reconstructie van de import van over zee aangevoerd rundvee te Hoorn, Enkhuizen, Amsterdam en een aantal andere Hollandse plaatsen (periode 1466-1722).

Voor een beeld van de overheidspolitiek ten aanzien van de ossenhandel ten tijde van de Republiek werd teruggegrepen op de in het *Groot placacet-boeck* gepubliceerde resoluties en uitgevaardigde plakaten van de Staten-Generaal en de Staten van Holland en West-Friesland, alsmede de in de reeks Rijksgeschiedkundige Publicatiën verschenen resoluties van de Staten-Generaal uit de periode 1598-1623. De voor het onderwerp van deze studie relevante resoluties betroffen met name de inning van de hierboven reeds genoemde grafelijke beestentol, de inning van Convooien en

Licenten bij de doorvoer van ossen naar vijandelijk of neutraal gebied ten tijde van de oorlog van de Noord-Nederlandse gewesten tegen Spanje, de belasting op de invoer van vette (1686) en magere ossen (cumulatief in de jaren 1724-'29) en de overheidsmaatregelen ten tijde van de 18de-eeuwse veepest-epidemieën. Op basis hiervan werden in het Rijksarchief te Den Haag archiefbescheiden van diverse overheden geraadpleegd. Het doel was te komen tot een vaststelling van de belangrijkste ontwikkelingen in het beleid ten aanzien van de ossenhandel en het ossenweidersbedrijf.

Bovenstaande bronnen droegen vooral bij aan het inzicht in de langetermijnontwikkeling van de internationale ossenhandel (het eerste deel van de probleemstelling). Voor de beantwoording van het tweede deel van de probleemstelling (de wisselwerking tussen de langetermijnontwikkeling en het ondernemersgedrag) werd vooral gebruik gemaakt van de notariële archieven uit Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam. Het bestudeerde materiaal kan worden onderscheiden in akten in de vermogensrechtelijke sfeer (waaronder bevrachtingscontracten, obligaties en borgtochten), akten in semi-processuele zaken (zoals attestaties, insinuaties en protesten) en akten betreffende het familie- en erfrecht (bijvoorbeeld testamenten en boedelinventarissen).⁹ De notariële akten vertoonden per categorie een grote mate van overeenkomst, die niet alleen te verklaren valt uit dezelfde intentie waarmee een bepaald soort akte werd opgesteld, maar die deels ook voortkomt uit de sterke ontwikkeling die de notarispraktijk vanaf het eind van de 16e eeuw doormaakte.¹⁰ Menig 'notarisboek', met daarin als praktijkmodellen opgenomen voorbeelden, zag het licht.¹¹ Deze uniformiteit in de akten, niet alleen bij één en dezelfde notaris maar ook bij de verschillende notarissen van stad en gewest en dat over een langere periode, maakt ze volgens Winkelman bij uitstek geschikt om in series te worden bestudeerd voor de 'analyse van verhoudingen en veranderingen'.¹² Hij wees erop dat de erkenning door historici van het belang van notariële archieven voor de economische en sociale geschiedenis niet evenredig is met het gebruik dat ervan gemaakt wordt, waarvoor hij de discrepantie tussen de omvang van de bronnenstudie en de lengte van het verhaal dat ermee geschreven kon worden, verantwoordelijk stelde.¹³ Notariële akten betreffende de overzeese ossenhandel (gegevens over de overlandse handel en de ossenweiderij zal men er slechts incidenteel in aantreffen) geven echter, gecombineerd met andersoortige gegevens, concrete aangrijpingspunten voor de reconstructie van de internationale ossenhandel en het optreden van daarbij betrokken personen.

Centrale plaats in dit onderzoek nam Ole Degns studie in, getiteld *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*. Deze studie handelt over de economische en sociale omstandigheden van de samenleving in de stad Ribe (Denemarken). De stad werd geplaatst in een bredere geografische context. Degn kon op grond van de bewaard gebleven *havnekæmnerregnskaberne* (de rekeningen van de haventhesaurier) een nauwkeurig beeld geven van de omvang van de overzeese export van ossen vanuit Ribe (van 1569-'70 en 1596-1660) en de daarbij betrokken exporteurs.¹⁴ Deze studie, berustend op een uitgebreid prosopografisch onderzoek van een stedelijke samenleving aan de Deense westkust, bood een referentiekader voor de verzamelde onderzoeksgegevens.

Het eigen onderzoek in buitenlandse archieven - het Rigsarkivet in Kopenhagen,

het Landsarkivet for Nørrejylland in Viborg en het Landesarchiv Schleswig-Holstein in Sleeswijk - werd uitgevoerd met een zeer nauw omschreven vraagstelling, voortvloeiend uit het in Nederland uitgevoerde onderzoek.¹⁵ In buitenlandse archieven werd vooral gezocht naar informatie over bepaalde sleutelfiguren binnen de handelsorganisatie, van wie de namen in de Hollandse archieven waren aangetroffen.

1.5 Opzet van het boek

Het schetsen van de langetermijnonwikkeling van de Deens-Hollandse ossenhandel is, zoals reeds opgemerkt, één van de doelstellingen van deze studie. Gekozen is daarbij voor een bespreking aan de hand van tijdvakken, omdat het synchroon behandelen van ingrijpende politieke, economische en sociale gebeurtenissen in productie-, transit- en consumptiegebied bijdraagt aan het inzicht in het oorzakelijke verband tussen gebeurtenissen. Slechts voor die thema's waarbij de periodisering als storend zou kunnen worden ervaren (zoals bij een bespreking van het handelsvolume) zullen de resultaten integraal worden gepresenteerd (zie hoofdstuk 2).

Een tweede doelstelling van deze studie was onderzoek naar het effect van bepaalde ontwikkelingen op het handelen van de bij de overzeese ossenhandel betrokken ondernemers. De resultaten daarvan zijn verwerkt in de hoofdstukken 3 tot en met 5. Deze hoofdstukken zijn thematisch van opzet. Aan de hand van de voornaamste elementen uit bevrachtingscontracten en attestaties uit de notariële archieven van Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam zal in hoofdstuk 3 eerst een beeld worden geschetst van de organisatie van de overzeese ossenhandel. In hoofdstuk 4 zal op basis van dezelfde bronnen worden ingegaan op de aan de handel deelnemende kooplieden. Staat in de hoofdstukken 3 en 4 de collectiviteit voorop, in hoofdstuk 5 zal in een drietal casussen het optreden van drie afzonderlijke ondernemers worden besproken.

Nog enkele opmerkingen tot slot. Het Holland-centrisme dat de politiek in het verleden beheerste, werkte ook door in de historiografie. Door Denen wordt de naam Holland vaak als synoniem voor de Noordelijke Nederlanden gebruikt, wat tot verwarring kan leiden.¹⁶ In deze studie zal Holland alleen voor het voormalige graafschap Holland worden gebezigd. Ook is het gebruik van de naam 'West-Friesland' in de buitenlandse literatuur niet eenduidig. Soms wordt dan uit de context duidelijk dat die naam op de Nederlandse provincie Friesland terugslaat, westelijk gelegen van het Duitse Oost-Friesland.¹⁷ Met West-Friesland wordt in dit boek uitsluitend het binnen de West-Friese omringdijk gelegen gebied in het noorden van Holland bedoeld. Verder moet nog worden opgemerkt dat persoonsnamen gedurende het onderzoek zoveel mogelijk zijn gestandaardiseerd om identificatie te vergemakkelijken. Plaatsnamen zijn opgenomen volgens de in elk land gehanteerde schrijfwijze, tenzij er een gangbare Nederlandse vorm voor bestaat (zoals Kopenhagen in plaats van København). Voor de aanduiding van de Deense eilanden en de Deense gebiedsdelen ten oosten van de Sont wordt de Deense schrijfwijze aangehouden (dus Skåne, Sjælland en Fyn in plaats van Schonen, Zeeland en Funen).

Hoofdstuk 2

De opkomst, expansie en contractie van het Noordwest-Europese handelsnetwerk in slachtossen (1300-1750)

'One way of establishing a bird's eye view of European trade is to approach it geographically, viewing it by regions, districts or 'compartments' (...). Another is to analyse trade in terms of commodities. This approach affords other opportunities for comparative appraisals of production and marketing conditions, brings to light the links between regions or 'compartments', and provides an opening for a more detailed assessment of the forces underlying the changes in trade'.¹

2.1 Inleiding

Voedsel is een basisvoorwaarde voor menselijk leven. Daar waar mensen er voor kiezen of niet langer in staat zijn om hun eigen voedsel te produceren, raken ze aangewezen op de voorziening van levensmiddelen door derden en daar waar bevolkingsconcentraties van niet-zelfvoorzienende personen ontstaan, concentreert zich de vraag naar levensmiddelen. De stad is een voorbeeld van een dergelijke bevolkingsconcentratie. Voorwaarde voor een bestaan in de stad is de mogelijkheid om door middel van handel levensmiddelen van elders te verwerven. De geografische ligging van een productie- en consumptiegebied van levensmiddelen ten opzichte van elkaar bepaalt de richting van de levensmiddelenstroom, de stedelijke bevolkingsontwikkeling de omvang ervan. In algemene termen zijn hiermee de grondtrekken van de ossenhandel al beschreven.

Centraal in dit hoofdstuk staat de ossenhandel tussen Denemarken en Sleeswijk-Holstein enerzijds en het gewest Holland anderzijds, een relatie die vanaf het eind van de Middeleeuwen tot in de 18de eeuw heeft bestaan. De geschiedenis ervan laat zich beschrijven in termen van opkomst, expansie en contractie aan de hand van de volgende periodisering: 1300-1500, 1500-1660 en 1660-1750. Aan het begin van de eerste periode werd het fundament gelegd voor de grootschalige internationale handel tussen het productie- en het afzetgebied. In de tweede periode leidde de groeiende vraag naar levend slachtvee in het afzetgebied tot een verregaande productspecialisatie in het productiegebied. Dit productiesysteem brokkelde al vóór 1660 af, maar om verschillende, nader te bespreken redenen is dit jaar als voorlopig eindpunt van de tweede periode genomen. In de derde periode werd de uiteindelijke teloorgang van de ossenhandel tussen het productie- en het afzetgebied ingeleid. De jaartallen zijn niet absoluut, maar dienen te worden opgevat als globale scheids-

lijnen. Aan de periode circa 1575-1750 zal relatief de meeste aandacht worden geschonken omdat het gewest Holland, al eeuwen afzetgebied voor ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein, als consumptiegebied belangrijker werd.²

2.2 De os en het ossenweidersbedrijf

Waarom ging de voorkeur in de internationale handel in slachtvee uit naar ossen? Een os is een gecasteerde stier.³ Castratie is bij de voor mesterij bestemde mannelijke runderen noodzakelijk. De hormonale verstoring die de ingreep in de constitutie van het dier teweegbrengt verandert het temperament: de geslachtsdrift verdwijnt, het dier wordt rustiger van aard en zet meer van het voedsel dat hij tot zich neemt om in vet. Hoe vroeger en vollediger de castratie van het rund geschiedt door het onwerkzaam maken van het geslachtsapparaat⁴, des te groter het uiteindelijke effect ervan is. Bij-effecten van de ingreep op jonge leeftijd zijn een wat andere lichaamsbouw (in vergelijking met een stier heeft de os een wat gedrongen romp, terwijl de poten en hoorns relatief langer worden) en een ander stemgeluid

*Afbeelding 2.1. Een os. Kenmerkend zijn de wat gedrongen romp en de relatief lange poten en hoorns. B. Picart en F. de Bakker, gravure van een os (1740), opgenomen in Chomel-De Chalmot, *Huishoudelijk woordenboek* (inv.nr 2357 G 4, plaat 37). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

(een os brult anders dan een stier).⁵ Een leeftijd van circa 18-24 maanden werd door Chomel als het meest geschikt genoemd om de castratie bij jonge stieren uit te voeren, als de ingreep niet reeds zeer kort na de geboorte was verricht.⁶ Als een os de tijd werd gegund kon hij circa veertien jaar worden⁷, maar het merendeel van de voor de internationale markt bestemde slachtossen werd reeds rond het vijfde levensjaar vanuit het productiegebied geëxporteerd en niet lang daarna geslacht.⁸ De tijd tussen castratie en slacht was nodig om de os de anatomische kenmerken die men graag bij slachtossen zag, ten volle te laten ontwikkelen. De koekalveren die men in het productiegebied niet voor het instandhouden van de veestapel nodig had, werden op de boerderij geslacht voor eigen gebruik of verkocht in de stad. De Deense binnenlandse consumptie van rundvlees was echter laag.⁹

Een os was minder sterk dan een stier, maar nog altijd sterker dan een koe. Hoewel ook koeien geschikt waren om vetgemest te worden (met name gelde koeien en kweenen¹⁰), ging men bij de vrouwelijke runderen zelden tot castratie over omdat de ingreep bij koeien meer risico in zich droeg.¹¹ In ieder geval waren koeien en stieren minder geschikt om over lange afstanden te transporteren. Ossen hadden dus per saldo de beste eigenschappen als slachtrund binnen de langeafstandshandel en daarom werd in Noordwest-Europa vrijwel uitsluitend in ossen gehandeld.¹²

Een middeleeuws rund was vrij klein van stuk (circa 1,15 meter) en woog gemiddeld 150 kilo.¹³ Het levend gewicht van een 16de-eeuwse Deense os werd rond de 200 kilo geschat. Zowel het gewicht als de schofthoogte zouden in de loop der tijd toenemen. Omstreeks 1600 lag het gemiddelde gewicht al rond de 300 kilo (wat een minimum slachtgewicht van ongeveer 150 kilo opleverde). Het zou in de 18de eeuw nog met 25% stijgen.¹⁴ Het langeafstandstransport van de ossen ging gepaard met een groot gewichtsverlies.¹⁵ Om de eigenschap van de os als vleesleverancier maximaal te benutten was het daarom nodig deze na het transport nog enige maanden vet te weiden in de nabijheid van de consumptiecentra. In de tijd die de os na aankomst in het productiegebied nog restte tot het moment dat hij voor de bijl ging, moest hij zo vet mogelijk worden.

Hoewel Denen soms Nederlands vee importeerden om het inlandse rundvee te verbeteren¹⁶, hield men zich vóór de 19de eeuw nauwelijks bezig met de fok van runderrassen met specifieke, voor het vetmesten geschikte erfelijke eigenschappen. Niet het ras, maar kleur, tekening en herkomstgebied waren de eigenschappen op grond waarvan men dieren identificeerde.¹⁷ Namen als 'Friese' en 'Eiderstedtse' ossen duiden dan ook niet op raskenmerken maar op het herkomstgebied van de ossen, maar voor veehandelaars golden ze toch als een soort kwaliteitsindicatie. Zo werd bijvoorbeeld in een marktreglement van Keulen uit 1492 gewaarschuwd voor het verwisselen van goede vette Friese ossen tegen Hongaarse, Poolse, Deense, Russische en Eiderstedtse ossen (waaronder ongevoederde en ploegossen).¹⁸ Overigens konden ook tussen ossen die uit hetzelfde land afkomstig waren, regionale kwaliteitsvariaties bestaan. Zo zouden bepaalde regio's in Jutland en Skåne door de betere graascondities, grotere en kwalitatief betere ossen voortbrengen dan de Deense eilanden. Die van Fyn en Sjælland waren relatief het minste in kwaliteit.¹⁹ Eenzelfde regionaal onderscheid gold overigens ook in de Nederlanden. Het Nederlandse rund uit de kustgebieden was een slag groter en zwaarder, dan ossen

die elders in de Nederlanden (bijvoorbeeld op de arme zandgronden), waren gefokt.²⁰ Er lijkt in de loop der tijd trouwens wel een kwaliteitsverbetering van het Deense vee te zijn opgetreden. In de 18de eeuw overtroffen de Deense ossen de Nederlandse in grootte.²¹ Hoewel elementen als grootte, gewicht, vleeskwiteit en prijs doorgaans niet uit de bronnen zijn af te leiden, moet men zich van deze regionaal bepaalde, kwalitatieve variatie in rundvee rekenschap geven.

In § 1.1 is reeds gewezen op de verandering die zich in de loop van de 15de eeuw in het continentale handelsnetwerk in slachtvee voltrok, tegen de achtergrond van een groeiende vraag en een slinkende inlandse veeproductie. In de groeiende vraag naar slachtvee kon niet volledig worden voorzien. Tegelijk met de afname van de beschikbaarheid aan slachtvee - die een prijsstijging tot gevolg had - nam de hoeveelheid vlees in het menu van de Europeaan af.²² De consumptie van vers vlees werd daarbij een luxe die slechts aan een deel van de bevolking was voorbehouden. Door personen met een wat smallere beurs werd vlees vooral gekookt, gezouten of gerookt geconsumeerd. Aan het einde van de 15de eeuw had de groeiende behoefte aan scheepsproviand tot een toename van het inzouten van vlees geleid.²³

Ossenvlees werd dus, evenals ander vlees, slechts korte tijd in het jaar vers gegeten.²⁴ Een belangrijk criterium voor de keuze van slachtdieren was daarom de smakelijkheid van het vlees na conserverende bewerkingen. Of de inspannende tocht over land of zee aan de spier-vetverhouding van de os en daarmee de vleeskwiteit heeft bijgedragen, is niet te beoordelen, maar de opmerking dat het vlees van Deense ossen, door zijn malsheid en fijnvezelige structuur, goed doorbringbaar was voor zout en daarom zeer gewild, keert vaak terug in de literatuur.²⁵ Dat het vlees ten tijde van de inpekeling al wat ouder en taaier was kwam de consistentie ervan na langdurige bewaring misschien alleen maar ten goede. Over ossenvlees schreef Chomel dat het gezouten of gerookt zeer geschikt was om lang bewaard en vervoerd te worden en beter werd geacht dan koeienvlees, dat hij overigens ook niet te versmaden achtte. Stierenvlees vond hij niet smakelijk.²⁶ Dus de smakelijkheid van het vlees was een andere reden dat ossen in de internationale runderhandel de voorkeur genoten.

Volgens Holberg kochten Nederlandse burgers tegen de winter een halve of hele os, waarvan een gedeelte werd ingezouten en een ander werd gerookt. Van het gezouten vlees werd gewoonlijk iedere zondag een stuk gekookt en in de loop van de week geconsumeerd. Het gerookte vlees werd vooral 's zomers bij sla en boterhammen gegeten.²⁷ Pontanus had waarschijnlijk een ander deel van de stadsbevolking voor ogen toen hij opmerkte dat elke burger in het najaar twee of drie vette ossen kocht, afhankelijk van de grootte van zijn huishouden.²⁸ Rundvlees werd het meest geconsumeerd in de rijkere huishoudens.²⁹ Het was als zodanig een 'sociaal distinctief voedingsmiddel'. Dat gold overigens niet alleen het soort geconsumeerd vlees, ook de wijze waarop het was bereid speelde hierbij een rol. Zo kreeg gebakken of gebraden vlees, dat per definitie vers moet zijn, het predikaat 'herenvoedsel'.³⁰ In de 18de eeuw werd men zich bewust van de gezondheidsrisico's van het eten van lang ingezouten vlees en werd meer vee tijdens de winter geslacht om als vers vlees te kunnen verkopen.³¹

Waarom werd er geen tonnenvlees geïmporteerd, als toch het grootste deel van

het vlees bestemd was om ingepekelde te worden? De import van levende ossen had een aantal voordelen. Zo dienden ossen, als ze niet in eerste instantie waren bestemd als slachtofs, in de landbouw en in het landverkeer als trekkracht. Hun uitwerpselen verbeterden de kwaliteit en daarmee de opbrengst van landbouwgrond. Ze hielden het gras op de weilanden kort en ze verbeterden met hun hoeven de bodemstructuur. 'Bestanddelen' van de os vonden verder verschillende industriële toepassingen. Zo werden ossenhuiden verwerkt tot kleding, schoeisel of gebruiksvoorwerpen; het vet ('smeer') werd aangewend voor de vervaardiging van kaarsen; ossengal werd gebruikt ter zuivering van vezels, verwijdering van vlekken uit textiel en het werd verwerkt in verf; beenderen vormden de grondstof voor onder andere de lijmindustrie of ze werden soms gebruikt als straatplaveisel. Been kende ook luxueuzere toepassingen (kammen, mesheften en dergelijke). Ossenhaar diende bijvoorbeeld als vulling voor kussens en speelgoed.³² Om bovengenoemde redenen werd aan de invoer van levende ossen de voorkeur gegeven.³³

Vetweiderij is de meeste elementaire vorm van veehouderij.³⁴ De eigenschappen van de os mogen in de loop der tijd door fok veranderd zijn en het karakter van het ossenweidersbedrijf gewijzigd, het doel van het mesten is altijd gelijk gebleven: het voortbrengen van zo veel mogelijk vlees tegen de laagst mogelijke productiekosten.³⁵ Hoe beter de ossenweider dit doel benaderde, hoe hoger het rendement. Verschillende factoren waren van invloed op dit rendement: fysische factoren (zoals het klimaat³⁶, bodemvruchtbaarheid), biologische eigenschappen van het rund (zoals lichaamsbouw, temperament), het niveau van de landbouw ter plaatse (de verzorging van de ossen), de infrastructuur (transportkosten) en markteconomische omstandigheden (de prijsvorming op de markt door de verhouding vraag-aanbod).³⁷

Het landbouwsysteem in Denemarken en Sleeswijk-Holstein was eeuwenlang in staat op grote schaal ossen te leveren van voldoende kwaliteit om de lange tocht naar de verafgelegen markten te doorstaan en dat tegen aanvaardbare prijzen. In de Nederlanden was een grote vraag naar levend slachtvee. Daarbij werd het gewichtsverlies van de ossen als gevolg van de zware tocht gecompenseerd door de relatief gunstige omstandigheden tijdens hun verblijf in de Nederlandse weiden.³⁸ Het was een symbiose tussen de handelspartners die lange tijd tot wederzijds voordeel strekte. In het navolgende zal de historische ontwikkeling van de internationale handel en het weidebedrijf beschreven worden.

2.3 De opkomst van de ossenhandel tussen Denemarken/Sleeswijk-Holstein en Holland (circa 1300-1500)

2.3.1 Denemarken en Sleeswijk-Holstein als leveranciers van ossen aan de internationale markt

De laatmiddeleeuwse seculaire contractiefase (die met onderbrekingen zou duren van circa 1320-1470) schiep in Noordwest-Europa de voorwaarden voor een specialisering in de landbouw. Graan en vlees waren beide onmisbare bestanddelen van het dieet van de middeleeuwer. De vraag naar graan is relatief inelastisch en

direct gekoppeld aan de bevolkingsontwikkeling, in tegenstelling tot de vraag naar de duurder veehouderijproducten. Toen, na een sterke bevolkingsdaling in de 14de eeuw, in de loop van de 15de eeuw de bevolking in West-Europa toenam, was het areaal aan landbouwgrond in de nabijheid van de stedelijke consumptiecentra voor de verbouw van graan en de extensieve veeteelt al snel niet meer toereikend. Het gevolg was dat uiteindelijk de bulk van het graan en het slachtvee uit verafgelegen gebieden moest worden betrokken. Het Oostzeegebied (Pommeren, Pruisen, Polen, Lijfland en Estland, later ook Rusland) werd in de volgende eeuwen Europa's grootste graanproducent. Hier stegen de lonen langzamer, was het stedelijke beroepsleven minder ontwikkeld waardoor minder arbeidskracht werd aange trokken en ook leenden het klimaat en de grondverhoudingen zich beter voor graanverbouw.³⁹ Denemarken en Sleeswijk-Holstein zouden zich ontwikkelen tot de belangrijkste leveranciers van slachtossen aan de Noordwest-Europese bevolking.

Het is goed dat productiegebied van ossen nader te introduceren aan de hand van enkele karakteristieken (de staatkundige situatie, bodemgesteldheid, de arbeidsverhoudingen en de geografische ligging), omdat deze factoren de omvangrijke ossenexport vanaf de 16de eeuw mede mogelijk maakten.

Denemarken en Sleeswijk-Holstein stonden in een bijzondere staatkundige verhouding tot elkaar. Denemarken was sinds de in 1397 gesloten Unie van Kalmar met Zweden en Noorwegen onder het gezag van de Deense Kroon verenigd. Zweden maakte zich in 1523 los uit de unie, Noorwegen pas in 1814.⁴⁰ De hertogdommen Sleeswijk en Holstein (sinds 1375 met elkaar verbonden) zouden vanaf 1460 een eenheid binnen de Deense personele unie vormen. De positie van Sleeswijk en van Holstein daarbinnen, verschilde echter. Sleeswijk was een Deens, Holstein een Duits leen.⁴¹ Zowel de Deense koning als de hertog van Gottorf waren voor Holstein leenman van de Duitse keizer. De koning van Denemarken, residerend in Kopenhagen, was regent van het koninklijke aandeel in Sleeswijk-Holstein en mede-regent van het gemeenschappelijke aandeel van Sleeswijk-Holstein. Hij was suzerain van Sleeswijk tot 1658. De hertog van Gottorf, residerend in een slot op het eiland Gottorf in de Schlei, was tot 1658 voor Sleeswijk leenman van de koning van Denemarken, als hertog regent van het hertogelijke aandeel van Sleeswijk-Holstein en mede-regent van de gemeenschappelijke gebiedsdelen.⁴² Op de politieke kaart van Sleeswijk-Holstein gaf deze staatkundige constructie een lappendeken te zien, met koninklijke, hertogelijke en gemeenschappelijk bestuurde gebieden en daarnaast nog enkele gebieden met een bijzondere status (het graafschap Rantzau, enkele kleine hertogdommen van de Sonderburger linie en de Hanzesteden Hamburg en Lübeck).⁴³ De rechtspraak, algemene wetgeving, landverdediging en belastingen werden gemeenschappelijk geregeld. Ter onderscheiding van het Deense vasteland, Jutland (*Jylland*) werd Sleeswijk ook wel Zuid-Jutland (*Sønder-Jylland*) genoemd. Het noordelijke deel van Sleeswijk (tussen Kongeå en Schlei) werd voornamelijk door Denen, het zuidelijke deel (tussen Schlei en Eider) door Duitsers bewoond.⁴⁴

Oost-Jutland en de Deense eilanden zijn bedekt met keileem. In West-Jutland is vooral zandgrond te vinden. Arm aan delfstoffen was het land aangewezen op exploitatie van de bodem en de visrijke wateren.⁴⁵ Door de controle van de Sont

(Øresund), de meest directe vaarweg tussen de Noordzee (in Deense publicaties behalve *Nordsøen* ook *Vesterhavet* ofwel 'de Westzee' genoemd) en de Oostzee, beheerste de Deense koning de internationale handel en scheepvaart in dit gebied. De door Erik van Pommeren in 1426 ingevoerde Sonttol zou, zeker zolang de Deense gebiedsdelen ten oosten van de Sont (Skåne, Halland en Blekinge) voor de Deense Kroon behouden bleven (tot 1658), een goede inkomstenbron zijn.

Voor de betekenis van Denemarken als exporteur van landbouwproducten was in de 12de eeuw al de basis gelegd met de drastische wijziging van de bezitsverhoudingen. De Deense koning was ertoe overgegaan alle grond waarop dorpen, vrije grondbezitters, kerken of kloosters geen eigendoms- of gebruiks aanspraken konden maken (met name in oostelijk Denemarken), te claimen. Ook kocht hij vrije boeren in dorpen uit en maakte hen tot zijn pachters. Veel vrije boeren droegen bovendien hun land 'vrijwillig' aan de adel en kerk over, om hiermee te ontkomen aan de hoge en onregelmatige koninklijke belastingen die aan vrije boerenbedrijven werden opgelegd. De adel, kerk en hun pachtboeren waren hiervan namelijk vrijgesteld. Dit proces naderde zijn voltooiing tegen het einde van de 14de eeuw. De koning was toen één van de grootste grondbezitters geworden. Het vrije boeren-kleinbedrijf had zo goed als opgehouden te bestaan.⁴⁶ De meeste en grootste landgoederen waren in oostelijk Denemarken gesitueerd, op Sjælland, nabij het bestuurlijke centrum van het rijk, Kopenhagen.

In Sleeswijk-Holstein waren in het oosten morene kleiafzetting te vinden, in het westen geestgrond, met aan de Noordzeekust en langs de Elbe laaggelegen kleigebieden. Ook hier vestigden de voornaamste edelen zich in de nabijheid van de vorst, die resideerde op Schloß Gottorf bij de stad Sleeswijk. Voor de verhoudingen in de landbouw in Sleeswijk-Holstein waren vooral ontwikkelingen van na 1482 van belang. Vanaf dat jaar zouden er in de hertogdommen twee hertogen regeren, waarvan er één tevens koning van Denemarken zou zijn. De strijd tussen de Deense koning Christian II en hertog Frederik zou in 1523 leiden tot de val van de eerste: hertog Frederik nam de Kroon van Denemarken en Noorwegen over. De Holsteinse adel had belangrijke steun geleverd aan Frederik in de jaren 1523-'24. In ruil voor hun steun had hij, als de nieuwe Deense koning, de Holsteinse edelen in 1524 volledige jurisdictie verleend over hun pachters in Sleeswijk-Holstein, terwijl hij zijn eigen hertogelijke macht over de adel aan een uit edelen samengestelde raad overdroeg. Daarmee had de Holsteinse adel verregaande juridische bevoegdheden gekregen, die er toe leidden dat een groot deel van de pachters in de hertogdommen tot lijfeigenen werd gemaakt.⁴⁷ Zij waren vooral tewerkgesteld op de grote landgoederen in het oosten van de hertogdommen. Door deze bezitsverhoudingen in Denemarken en Sleeswijk-Holstein hadden de Kroon en de adel een stevige greep op het landbouwbedrijf.

Voor de Deense overzeese ossenexport op Holland werd de basis in de Late Middeleeuwen gelegd. In de 14de eeuw was er in Denemarken al een toltarief op de door Nederlanders uitgevoerde paarden en runderen ingesteld.⁴⁸ Ribenaren ontvingen in de loop der eeuwen verschillende voorrechten in de aankoop en stalling van ossen⁴⁹ en Ribe ontwikkelde zich tot de belangrijkste exportplaats. In het Hansisches Urkundenbuch van 1388 werd opgemerkt dat de stapel '*nach altge-*

Afbeelding 2.2. De handel en slacht, afgebeeld in het Breviarium Mayer van den Bergh (Gent-Brugge, omstreeks 1510). Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen (inv.nr HSS 946). Foto: copyright IRPA-KIK Brussel.

wolmter Weise' uitsluitend in Ribe en nergens anders zou zijn.⁵⁰ In de statuten van de Ribevaarders, een soort gilde of broederschap dat in verschillende West-Europese steden actief was, werden ossen expliciet als handelsgoed genoemd.⁵¹ Hoewel de overzeese handelscontacten tussen Deense en Nederlandse steden in de eeuwen die volgden sterk werden uitgebreid⁵², bleef de overzeese export van ossen aan de westkust van Denemarken officieel tot Ribe beperkt.

Belangrijker dan de internationale overzeese runderexport zou de overlandse export worden. Vanuit Jutland werden de ossen via Ribe, maar vooral via Kolding over land richting de bij Sleeswijk-stad ingerichte tolplaats Gottorf gedreven. Een ieder die hier met vee (of andere goederen) passeerde, diende een vastgesteld bedrag af te dragen. Aan de bewaard gebleven rekeningen wordt door historici belangrijke informatie over de omvang van onder andere de ossenexport ontleend. De hier geheven tol was een regaal van de Duitse Kroon.⁵³ Het bij Sleeswijk-stad (Sleeswijk) en het zuidelijker gelegen Rendsburg (Holstein) geïnde netto-tolbedrag werd gelijk verdeeld tussen de koning van Denemarken en de hertog van Gottorf.⁵⁴ Met de Sonttol vormde de hoge ossen- (en paarden-)tol de belangrijkste inkomstenbron van de Deense vorsten.⁵⁵

Getuige de tolrekeningen van Gottorf nam omstreeks het midden van de 15de eeuw de export van ossen voor de winterslacht toe onder invloed van de vraag vanuit de Noord-Duitse Hanzesteden Hamburg en Lübeck (en misschien ook Lüneburg). Duitse vleeshouwers en tussenhandelaars uit de hertogdommen kochten eerst vooral in de hertogdommen ossen op, in de volgende decennia ook in Denemarken.⁵⁶ Omdat deze vraag naar Deense ossen zich bestendigde, trachtte de Deense koning de aankoop van ossen op de ossenmarkten in Ribe en Kolding door middel van wetgeving te reguleren. Hij bepaalde in 1475 dat Denen hun ossen niet verder zuidwaarts mochten drijven dan de Deense tolinningsplaatsen Ribe, Kolding en - voor de ossen van de Deense eilanden en het gebied ten oosten van de Sont - Assens. Daar moesten ze worden verkocht aan buitenlandse opkopers.⁵⁷ Zo kwam, met de komst van buitenlandse veekooplieden, niet alleen méér, maar ook beter muntgeld het land binnen.⁵⁸

Hoewel er uit de periode 1485-1501 slechts een gering aantal Gottorfse tolrekeningen bewaard is gebleven, blijkt daaruit toch een onmiskenbare stijging van de najaarsexport. Kooplieden uit Flensburg, Lübeck, Hamburg en Lüneburg exporteerden in 1485 en 1491 ongeveer driekwart van het totale aantal geëxporteerde ossen. De meeste ossen passeerden deze tolplaats na afloop van de markt te Ribe (8 september) en Kolding (29 september, later 4 oktober), namelijk tussen 13-15 september, respectievelijk 9-13 oktober.⁵⁹ Omstreeks deze tijd verschenen in de tolrekeningen ook de namen van kooplieden uit het westen van Duitsland (uit onder andere Osnabrück, Munster en Minden) en de Nederlanden (Deventer, Kampen, Zwolle, Hasselt, Nijmegen, Utrecht en Groningen⁶⁰). Deze kooplieden toonden een voorkeur voor de aankoop van ossen op de voorjaarsmarkten in Ribe en Kolding omstreeks Maria Boodschap (25 maart).⁶¹ Het is opvallend dat vooral kooplieden uit de Hanzesteden vertegenwoordigd waren.⁶² Kooplieden uit Hollandse steden, die niet bij de Hanze waren aangesloten (maar die met het in 1490 verleende privilege van vrije handel gedurende het hele jaar op gebieden onder Deens gezag, gelijkgesteld waren aan de Hanzekooplieden) ontbraken vooralsnog.

De voorkeur van de West-Duitse en Nederlandse kooplieden voor de voorjaarsmarkt valt te verklaren uit het feit dat zo de ossen, na aankomst in het herkomstgebied van de kooplieden, nog een aantal maanden konden worden geweid, alvorens zij in het najaar werden geslacht. De aankoop van ossen door Nederlanders op de voorjaarsmarkten zou een grote vlucht nemen. Denemarken zou leverancier worden van de op stal gemeste en in het voorjaar geëxporteerde ossen, in plaats van in de zomer geweid en in het najaar geëxporteerde ossen (zie tabel 2.1 voor de verschuiving in de export). Deze verlevendiging van de handel in het voorjaar was gekoppeld aan een omvangrijke najaarsslacht van ossen in het afzetgebied. De wintervoorraad aan veevoeder kon zo voor een groter deel gebruikt worden voor de instandhouding van de melkveestapel.⁶³

2.3.2 Agrarische specialisatie en commercialisering van de landbouw in Hollands Noorderkwartier tot omstreeks 1500

De krimpende exploitatiemogelijkheid van het Hollandse veengebied als akkerbouwgebied lag waarschijnlijk aan de basis van de groeiende veehandel in het noorden van Holland. Het omvangrijke Hollandveen was in de 14de eeuw al grotendeels geoccupeerd. Aanvankelijk had men de grond bestemd om op te akkeren, maar de ontwatering en cultivatie van het veen leidde tot een proces van oxydatie en inklinking, waardoor een maaiveldvaling inzette ten opzichte van het grondwaterpeil. Een verbeterde waterafvoer bespoedigde dit proces alleen maar, totdat men technisch gezien niet meer in staat was het grondwaterpeil verder te verlagen. Daardoor konden de ontgonnen percelen uiteindelijk alleen nog als wei- of hooiland gebruikt worden.⁶⁴ Aangenomen wordt dat tussen 1350-1400 deze problematiek steeds nijpender werd door het optreden van overstromingen als gevolg van dijkdoorbraken.⁶⁵

Rond 1400 was het al niet langer meer mogelijk om op de veengronden wintergranen als tarwe of rogge te telen, terwijl de graanproductie in de kleigebieden en het duingebied onvoldoende was om in de behoefte aan graan te voorzien.⁶⁶ In West-Friesland leidde het natter worden van de grond tot een gedwongen overschakeling van akkerbouw en gemengd bedrijf op extensieve veehouderij. Akkerbouw (die om een diepere ontwatering vraagt dan veeteelt) handhaafde zich slechts op de drogere gronden. De ontwikkeling van het noorden van Holland toonde op sommige punten weliswaar overeenkomst met de algemene Europese ontwikkelingslijn in deze periode (opgeven van graanbouw op de minder geschikte gronden, urbanisatie, uitbreiding van de veehouderij), in het dunbevolkte noorden van Holland was de reden erachter meer van fysische dan van conjuncturele aard. Door de gedwongen overschakeling op veeteelt was de bodem onder het zelfvoorzienende landbouwsysteem weggeslagen. Borger acht het onwaarschijnlijk dat in West-Friesland de veehouderij direct na de omschakeling van akkerbouw op veeteelt op de zuivelbereiding gericht is geweest. Zo werd Hoorn het recht van het houden van de Sint-Laurensmarkt, de belangrijkste markt voor het verhandelen van zuivelproducten, pas in 1446 verleend.⁶⁷ Het zal nog blijken dat de eerste gegevens over de ossenhandel te Hoorn van veel vroeger dateren.

Waar men zich elders in Europa naar binnen keerde om de seculaire contractiefase in de landbouw het hoofd te bieden, moest Holland graan vanuit het

buitenland betrekken om in het groeiende tekort aan broodgranen te voorzien.⁶⁸ Het agrarische specialisatieproces (de overschakeling van een gemengd bedrijf op rundveehouderij) en de commercialisering van de landbouw in het noorden van Holland (in dit geval, het betrekken van levensmiddelen via internationale markten) waren dus twee kanten van dezelfde medaille.

De eigendomsverhouding op het Noord-Hollandse platteland was totaal verschillend van de situatie in Denemarken en Holstein (maar wel enigszins vergelijkbaar met de West-Sleeswijkse situatie, waarover later meer). In West-Friesland en het Noorderkwartier had het feodale stelsel door de perifere ligging en de late kolonisatie van het centrale veenkussen nauwelijks kans gehad zich te ontwikkelen, waardoor feodale blokkades voor de vorming van een vrije markteconomie (door bijvoorbeeld beperkingen op het 'vrije' gebruik van arbeid en landbouwgrond en de afroaming van het surplus door feodale heffingen) afwezig waren. Hier was een groot deel van de grond in eigendom van boeren, had de grondmarkt een modern karakter en werd arbeid verricht in loondienst. Boeren waren niet afhankelijk van de adel of de kerk, maar van hun rijkere mede-boeren die een deel van hun grond verpachtten. Het weiden van ossen was er een particuliere aangelegenheid. Gemeenschappelijke weiderechten waren hier aan het begin van de 16de eeuw al bijna verdwenen.⁶⁹

Uit de *Enquete* (1494) en *Informacie* (1514) komt naar voren dat het grootste deel van het Hollandse vasteland uit grasland bestond, waarop behalve melkkoeien, ook ossen graasden, alsmede een klein aantal schapen en paarden.⁷⁰ Door de structuur van de landbouw in het noorden van Holland, met de arbeidsintensieve melkveehouderij (waarbij de verzorging van het melkvee en de productie van luxe veehouderijproducten zoals boter en kaas over het algemeen een bezigheid van vrouwen was) en de arbeidsextensieve vetweideij moest een relatief groot deel van de mannelijke plattelandsbevolking bezigheden zoeken buiten de landbouw, zoals in de nijverheid, de handel en de scheepvaart.⁷¹ Met het verdiende geld konden de benodigde akkerbouwproducten worden aangeschaft.

In West-Friesland en het Hollandse Noorderkwartier zouden in de volgende eeuwen veel uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein geïmporteerde ossen worden geweid, waarvoor reeds in de 14de eeuw de voorwaarden waren geschapen door de verslechterende fysische condities voor de akkerbouw. De aldaar aanwezige sociale verhoudingen liet een deel van de bevolking ruimte voor particulier initiatief, wat de commercialisering van de landbouw mede bevorderde. Ten behoeve van de veehandel werden verschillende binnen- en buitenlandse kooplieden door de graaf van Holland uitgenodigd de Hollandse stedelijke markten te bezoeken. Over die stedelijke markten handelt de volgende paragraaf.

2.3.3 De oorsprong en ontwikkeling van de Noord-Hollandse stedelijke veemarkten

Tot omstreeks 1300 vertoonde de ontwikkeling van Holland ten noorden en zuiden van het IJ een groot contrast.⁷² In zuidelijk Holland waren in de 13de eeuw Haarlem, Leiden, Delft en Schiedam, Dordrecht, Gouda en Geertruidenberg gesticht, terwijl de stadsstichtingen in Holland ten noorden van het IJ beperkt waren gebleven tot Alkmaar en Medemblik. De graaf van Holland had West-Friesland pas in

1289 onder zijn gezag weten te brengen. Grootschalige infrastructurele veranderingen konden daar nu eerst worden doorgevoerd, zoals de (her-) bedijking en ontwatering van de noordelijke uitlopers van het Hollandveen en de aanleg van wegen.⁷³ De instelling van vrije (dat wil zeggen, officieel gereguleerde) markten bood zowel aan de graaf van Holland als aan de Hollandse steden financiële voordelen.⁷⁴ Voor kooplieden van buiten de stad die ermee werden aangetrokken was de instelling van dergelijke markten een gunstige ontwikkeling. Zo werd voor de duur van jaarmarkten het gewone recht vervangen door het marktrecht, dat hen een grotere mate van rechtsbescherming bood.⁷⁵

Mede door de instelling van dit soort markten zal het handelsverkeer in het noorden van Holland zijn toegenomen. Velius schreef in zijn kroniek van Hoorn (de eerste druk verscheen in 1604) dat de West-Friezen '*wat buerlijcker*' werden en spoedig niet alleen meer met Hollanders, maar ook met kooplieden uit Bremen, Hamburg en Denemarken handelden. Deze bezochten West-Friesland om hun producten te slijten en zuivelproducten te kopen.⁷⁶ Naast Deense en Duitse kooplieden bezochten ook Vlamingen en Brabanders in de eerste helft van de 14de eeuw het noorden van Holland. De vroegst bekende, impliciete verwijzing in het Charterboek van de graven van Holland naar het bestaan van de Deens-Hollandse rundveehandel dateert uit 1339. Toen gaf graaf Willem IV (bestuursperiode: 1337-'45) kooplieden uit Vlaanderen, Brabant, Denemarken en andere, niet met name genoemde gebieden, het recht om de drie Alkmaarse jaarmarkten te bezoeken.⁷⁷ In 1338 was het al aan Friezen toegestaan op de Alkmaarse markten hun vee aan te bieden.⁷⁸ De jaarmarkten van Alkmaar waren in de 'midvasten' (de aanvang daarvan varieerde), 'Sinte Jacobs Misse' (25 juli) en 'Bamisse' (1 oktober). Ze mochten één tot enkele weken duren.⁷⁹ Overigens zegt de verlening van een jaarmarkt niets over de levendigheid van de markt te plekke. In het geval van Alkmaar wordt zelfs betwijfeld of de markt ooit door kooplieden uit de genoemde gebieden bezocht is.⁸⁰ Alkmaar heeft in ieder geval nooit een rol van betekenis gekregen in de internationale ossenhandel. Hoorn daarentegen wel.

Velius schreef dat sinds de vestiging in 1316 van drie Hamburger bierbrouwers bij de sluis in de dijk bij Hoorn (die hier ieder een herberg bouwden), ook kooplieden uit Eiderstedt en Denemarken naar deze vlek kwamen.⁸¹ Van een geprivilegieerde jaarmarkt was in die tijd echter nog geen sprake, maar Hoorn heeft door zijn ligging waarschijnlijk al wel vroeg kunnen profiteren van de groeiende aanvoer van ossen naar Holland. De plaats was aanvankelijk maar matig ingesteld op de ontscheping van de Hamburgse (bier)schepen en de door Denen in 'grote' schepen aangevoerde ossen en paarden. Deze schepen konden in de haven vanwege de '*swairte der lasten ende die droochte*' niet tot aan de zeedijk komen, reden waarom er in 1341 een dijkje werd aangelegd (de Nieuwendam). Deze liep door het drassige voorland tot aan de zeedijk. Hieraan zouden de ossen (en paarden) voortaan gelost worden.⁸²

De bewoners van Hoorn waren in die tijd al wel nauw bij de veehandel betrokken, in tegenstelling tot bij de opkomende bier- en lakenhandel, waarvoor de Oosterlingen en Vlamingen tot omstreeks het midden van de 14de eeuw tot diep in West-Friesland zelf actief bleven.⁸³ De gedwongen ontscheping van ossen aan de kust in verband met de diepgang van de schepen lag hier ongetwijfeld aan ten

grondslag. Uit de grafelijke rentmeestersrekeningen blijkt dat Hoorn (dat pas stadsrecht kreeg in 1356) al in 1343 en 1344 een centrumfunctie vervulde voor de regio voor wat betreft de veehandel. Hier werden door de grafelijke rentmeesters magere runderen opgekocht, niet alleen van lieden uit Hoorn, maar ook uit Oosterland (het oostelijke deel van het eiland Wieringen), Hoogwoud, Schoorl, Blokker, Niedorp en Berkhout.⁸⁴ De rentmeester van de graaf kocht het benodigde rundvee overigens niet alleen in te Hoorn (in 1344 altijd op een vrijdag⁸⁵), maar ook op verschillende andere plaatsen.⁸⁶ Volgens Smit werden de runderen, nadat ze een tijd lang waren geweid in Kennemerland, naar Den Haag, Zeeland en met name naar Henegouwen gedreven, waar ze aan de opzichters van het lardier (een bewaarplaats voor vlees⁸⁷) en vervolgens aan koks werden overgegeven.⁸⁸ In ieder geval maken de rekeningen duidelijk dat toen Albrecht, graaf van Holland, in 1389 door middel van een passage in een handvest Denen het recht verleende hun paarden en ossen in Hoorn op de markt aan te bieden tegen betaling van een tol van een 'oude groot'⁸⁹ of een 'oude tuin' per dier⁹⁰ (later ook wel 'Denegeld' genoemd⁹¹), dit eigenlijk niet meer was dan een bevestiging van de status quo.⁹² In het keurboek van Hoorn uit 1424, waarin de privileges zijn opgenomen uit de periode 1357-1459, werd Hoorn het recht van een vrije jaarmarkt toegekend, ingaande op Sint-Bonifatius (5 juni) en durende twee weken.⁹³ Omstreeks het midden van de 15de eeuw waren er drie jaarmarkten, de Palmmarkt (veranderlijke datum), de Pinkstermarkt (veranderlijke datum) en de Sint-Laurensmarkt (van drie dagen voor tot drie dagen na 10 augustus).⁹⁴ Van de jaarmarkt met Sint-Bonifatius was geen sprake meer.⁹⁵ Op de Hoornse beestenmarkt zullen door Denen vooral ossen zijn aangevoerd die nog geruime tijd geweid moesten worden. Het voorjaar of de vroege zomer waren als aanvoerperiode het meest geschikt. Een vette beestenmarkt had Hoorn nog niet. Die zou pas aan het einde van de 16de eeuw worden toegestaan.

De Haarlemse Lukasmarkt, die jaarlijks omstreeks Sint-Lukas (18 oktober⁹⁶) aanving, verwierf reeds in de 14de eeuw betekenis voor de handel in vet vee. Daar werd ten eerste vee uit de omgeving van Haarlem aangeboden. Niemeijer bestempelde de omvang van de veestapel, gezien de bedragen van tientallen ponden aan 'grashuur' die vanaf 1337 in de grafelijke rekeningen werden opgevoerd, zelfs als 'kolossaal'. Uit de verschuldigde som per dier en het totaalbedrag leidde hij af dat er in de periode 1407-'22 jaarlijks circa 2.000 stuks grootvee geweid moeten zijn.⁹⁷ Maar daarnaast werd de Lukasmarkt mede door aanvoer van vet vee uit de wijdere omtrek vermaard. Zo boden ook Friezen sinds 1351 hier hun vee aan.⁹⁸

Misschien was de graaf van Holland aan het eind van de 14de eeuw door het wegvallen van het Friese aanbod in Holland als gevolg van de oorlog tegen de Friezen wel gedwongen zijn vee ter proviandering van zijn legers ook vanuit plaatsen buiten Holland te betrekken. In 1398 kochten twee veekopers (uit Hoorn en Haarlem) in opdracht van de graaf van Holland ossen in te Amersfoort, Utrecht en Nijkerk. Later werd nog vee bijgekocht. Er werden in totaal 988 ossen in de rekening opgevoerd.⁹⁹ Uit een rekening betreffende het beleg van Hagensteyn in 1405 bleek dat er op last van de graaf weer 66 ossen te Haarlem werden ingekocht¹⁰⁰ en opnieuw gebeurde dat in 1408-'09¹⁰¹. In 1422 werden voor de graaf zestig ossen aangekocht van drie verkopers uit Hoorn, twee uit Medemblik, één

Afbeelding 2.3. De oude Ossenmarkt te Antwerpen. Hier werden ook ossen verhandeld uit de Noord-Nederlandse gewesten. P. van Bredael (1629-1719), doek, 134 x 190 cm. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen (inv.nr 784). Foto: copyright IRPA-KIK Brussel.

verkoper uit Hasselt en van vier verkopers van wie de woonplaats onvermeld bleef (van wie er mogelijk één uit Zaandam en één uit Wieringen afkomstig was).¹⁰²

Ook Amsterdam lijkt al in een vroeg stadium een rol in de ossenhandel te hebben gespeeld, al is over de herkomst van de aanvoer weinig bekend. Enemark maakt melding van een verklaring uit het jaar 1665, waaruit bleek dat reeds in 1220 en 1270 ossen over zee naar de Amsterdamse markt werden gevoerd.¹⁰³ Wagenaar noemde de 'beestenmarkt' wel de oudste bijzondere markt van de stad, zonder daarbij een jaartal van ontstaan te noemen. Uit een Amsterdams keurboek maakte hij op dat de veemarkt aanvankelijk aan de (Nieuwezijds) Kolk en op de westoever van de Nieuwezijds Voorburgwal, tussen de Molsteeg en de Dirk van Hasseltbrug werd gehouden. Omstreeks 1487 was de rundveemarkt volgens een keur naar het deel van de Kalverstraat tussen de twee Regulierspoorten verhuisd, waar deze ook gedurende de 16de eeuw bleef.¹⁰⁴ (Zie hoofdstuk 4, kaart 4.1).

Waarschijnlijk had de Amsterdamse markt in de 15de eeuw vooral betekenis als markt voor (half-)vet vee, dat na het weideseizoen werd aangeboden. In augustus 1502 werd in Amsterdam een keur uitgevaardigd waarin maatregelen werden voorgesteld om 'vreemde' kooplieden - die de stad hoe langer hoe meer bezochten met ossen, koeien en ander vee - beter terwille te zijn. Er lijkt sprake te zijn geweest van een aanwas van de Amsterdamse veemarkt. Was de plaats van de markt in 1487 nog nadrukkelijk tussen de twee Regulierspoorten bepaald, nog geen vijftien jaar later stonden de dieren die ter verkoop werden aangeboden behalve voor de huizen aan de Amstelzijde tussen de Bindwijker- en Regulierspoort, ook in de Heiligeweg en, als het niet anders kon, op de stadsvesten '*mitten boeffde op die uterste kant van die thuynen*'.¹⁰⁵

Uit het voorgaande blijkt de laatmiddeleeuwse centrumfunctie van Hoorn als aanvoerplaats van mager, buitenlands vee in het begin van de zomer, naast de positie van Haarlem (en mogelijk ook Amsterdam) als doorvoermarkt van in Holland (of Friesland) geweid en in het najaar getransporteerd vet rundvee van verschillende herkomst. Hoe groot het aanbod op deze markten jaarlijks was is niet bekend. Uit de Enquête (1494) bleek dat in de omgeving van Hoorn in de 15de eeuw 's zomers zo'n 900 à 1.000 ossen werden geweid. Daarvan hield men er 's winters nog 400 à 500 over, terwijl de overige in het najaar naar de Lukasmarkt te Haarlem werden gedreven. Daar gingen doorgaans ook de 800 à 900 vette ossen heen die Medemblik jaarlijks weidde, althans ten tijde van hertog Karel (1467-'77).¹⁰⁶ Tezamen met de aanvoer uit andere Hollandse plaatsen zal het aanbod op de Haarlemse markt zeker enige duizenden stuks hebben belopen.

Het aanbod op de Hollandse najaarsmarkten was zeker niet alleen van Hollandse boeren afkomstig. Ook stedelingen legden zich toe op het vaak rond de steden geconcentreerde ossenweidersbedrijf. Soms hadden poorters van een stad elders land in gebruik ten behoeve van de ossenweiderij. Boerendonk bracht dit in verband met de trek van landeigenaren naar de steden, waarna zij hun land extensief met het weiden van vee, in gebruik hielden.¹⁰⁷ Behalve dat ze daarmee in hun eigen behoefte aan slachtvlees voorzagen, was de os voor hen tevens handelswaar.

De graaf van Holland was in een aantal jaren misschien wel een belangrijke, maar zeker niet de enige afnemer. In 1252 lijkt er al vee rechtstreeks vanuit Friesland en Denemarken naar de Zuid-Nederlandse markt te zijn gebracht, blijkens

een op Friese en Deense ossen ingestelde veetol in de tolrol van Damme.¹⁰⁸ Hoe bestendig die aanvoer op Damme was is echter niet bekend. In 1309 werd de handel in vet rundvee in Brabant nader gereguleerd met de verlening van een privilege door hertog Jan II van Brabant aan de nabij Antwerpen gelegen stad Lier. Dit privilege hield in dat alle kooplieden van het hertogdom die ossen, koeien of ander vee wilden verkopen, deze naar de Lierse markt moesten brengen.¹⁰⁹ Toch was die handel voor de officiële Brabantse veemarkt Lier toen waarschijnlijk nog niet lucratief genoeg om alles in het werk te stellen de handel aan zich te binden.¹¹⁰ Daarmee werd ruimte gegeven aan onder andere Diest, 's-Hertogenbosch en Antwerpen, alsmede aan een aantal secundaire markten (Walem, Hoogstraten, Rumst, Mechelen, Turnhout en Herentals) om een rol in die handel te verwerven.¹¹¹ Deze veehandelscentra hadden ieder een eigen toeleveringsgebied. Antwerpen betrof het vee vrijwel uitsluitend uit Holland en Zeeland, te Diest werd vee aangeboden uit de Overijsselse steden Zwolle, Kampen, Deventer en voorts uit Breda, Maastricht, Leuven, Brussel, Mechelen en Tongeren, terwijl 's-Hertogenbosch vee kreeg uit Groningen, Friesland en Overijssel.¹¹² Dat werd niet alleen over land, maar ook per schip getransporteerd.¹¹³ Toen in de 15de eeuw de verdiensten uit de textiel terugliepen, zag Lier het veemarktprivilege uit 1309 graag hernieuwd. Dat gebeurde op 20 januari 1469.¹¹⁴ Lier zou nadien tijdens de expansiefase van de Deens-Hollandse ossenhandel een belangrijke rol spelen als markt voor de in de noordelijke en noordoostelijke gewesten geweide ossen. Gezien de bevoorrading van enkele Hollandse jaarmarkten van ossen vanuit Denemarken en de doorvoer van (een deel van) het slachtveebestand vanuit Holland en de Noordoost-Nederlandse gewesten naar de Zuid-Nederlandse markten¹¹⁵, lijkt Blanchard de Nederlandse markten ten onrechte als 'regionale' markten te hebben bestempeld.¹¹⁶

Over de opkomstfase van de Deens-Hollandse ossenhandel kan samenvattend worden gesteld dat de agrarische problematiek in het Hollandse Noorderkwartier de achterliggende oorzaak was voor de commercialisering van de landbouw in dit gebied. De oplossing lag in de beschikbaarheid en de mogelijkheid tot verwerving van een elders aanwezig surplus aan graan en vee. Denemarken en Sleeswijk-Holstein zouden de belangrijkste leveranciers van slachtossen worden. Het bleek dat er aan het eind van de Middeleeuwen sprake was van een indirect handelscontact tussen het productiegebied Denemarken en Sleeswijk-Holstein en de Zuid-Nederlandse consumptiecentra, met het Hollandse weidegebied en de Hollandse geprivilegerde stedelijke jaarmarkten (Alkmaar, Hoorn en Haarlem, alsmede de ongeprivilegerde markt van Amsterdam) als schakel. Op grond van de bestudeerde bronnen mag worden verondersteld dat het transport van ossen tot het eind van de 15de eeuw vanuit het productiegebied naar de verafgelegen Hollandse weiden voornamelijk over zee ging. De overlandse langeafstandshandel op de Noordoost-Nederlandse gewesten kwam pas aan het eind van de 15de eeuw op gang.

2.4 Expansie van de ossenhandel tussen Denemarken/Sleeswijk-Holstein en Holland (circa 1500-1660)

In literatuur over de ossenhandel werd in het verleden regelmatig teruggegrepen op de modellen van Von Thünen en Wallerstein, om de betekenis van de regio binnen

de internationale economie te kunnen benoemen.¹¹⁷ Maarbjerger bestudeerde de economische en sociale gevolgen van de integratie van de regio in de wereld-economie aan de hand van twee 'economische landschappen' in Scandinavië (Fyn-Langeland in Denemarken en Oost-Bothnië in Finland).¹¹⁸ Hij behandelde ook de ossenhandel.

Op Maarbjerger's model zal in het afsluitende hoofdstuk van dit boek nog worden teruggekomen. Niet ter toetsing, want daarvoor verschillen beide onderzoeken te zeer in opzet, maar vanwege de attenderende waarde van de door hem gebruikte fasering. Maarbjerger onderscheidde in het integratieproces drie ontwikkelingsfasen: een fase van *prijnsintegratie*, waarin prijzen van lokale producten worden bepaald door exogene economische krachten, een fase van *productintegratie*, waarin de productie in kwalitatief en kwantitatief opzicht wordt aangepast aan de buitenlandse vraag en een fase van *commerciële integratie*, waarin vreemde kooplieden of hun factors (ofwel zaakgelastigden) met hun kapitaal de lokale markt penetreren.¹¹⁹ Hoe verhoudt zich Maarbjerger's kenschetsing van fasen tot de in de inleiding van dit hoofdstuk gepresenteerde periodisering van de langetermijnonwikkeling binnen de internationale ossenhandel?

Maarbjerger's belangrijkste conclusies waren dat van buitenaf inwerkende economische krachten altijd kunnen worden afgezwakt door sociale en politieke factoren en dat integratie in de wereldeconomie niet automatisch tot economische dominantie vanuit het centrum hoefde te leiden. Volgens hem waren het lokale voorwaarden die bepaalden of het integratieproces voortgang vond en op welke wijze. Nu hadden de conclusies van Maarbjerger's onderzoek (waarin de periode 1570-1625 centraal stond), vooral betrekking op de fasen van de *prijs-* en *productintegratie*, die eind 16de eeuw voor wat betreft de ossenhandel al grotendeels waren voltooid. Aan de fase van *commerciële integratie* van Nederlandse kooplieden in de internationale ossenhandel, die zich pas vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw voltrok, ging hij grotendeels voorbij. Aan die fase zal in dit boek de meeste aandacht worden besteed.

2.4.1 De financiering van de internationale ossenhandel

Na omstreeks 1500 veranderde het karakter van de internationale ossenhandel. Voortbouwend op handelscontacten die eerder tot stand waren gekomen en onder invloed van de snel stijgende vraag naar (onder andere) ossen in de Noordwest-Europese steden oriënteerden steeds meer markten en regio's in Denemarken en Sleeswijk-Holstein zich op de internationale markt voor slachtvee, waarvan de prijzen zich gunstig ontwikkelden.¹²⁰

Maarbjerger liet aan de hand van het Deense economische 'landschap' dat hij bestudeerde (Fyn-Langeland) zien dat de integratie daarvan in de Europese wereldeconomie tot circa 1550 een positief effect had op het prijsniveau in Denemarken. Lokaal stegen de goederenprijzen snel als gevolg van de groeiende vraag en de hogere prijzen die in de verafgelegen 'kern-gebieden' werden geboden. Toen omstreeks het midden van de 16de eeuw de prijzen voor dierlijke producten ten opzichte van graan daalden, vormden levende ossen daarop een uitzondering.¹²¹ Deze trend was een belangrijke impuls voor de reorganisatie van het productiesysteem en de rationalisatie van de bedrijfsvoering op de landgoederen.

Door de gelijktijdig verbeterde organisatie van de internationale handel kon een product geleverd worden dat was afgestemd op de behoefte van de West-Europese afzetmarkt en dat tegen een aanvaardbare prijs.¹²² Volgens Blanchard was in de periode circa 1470-1600 vee dat op internationale markten verhandeld werd goedkoop in vergelijking met het op regionale markten te koop aangeboden vee. Nominale prijzen van buitenlands vee stegen in verhouding tot het algemene prijspeil slechts gering, waardoor de consumptie van vlees toenam, in de steden meer dan op het platteland.¹²³

Etymologisch is het ontstaan van het woord 'geld' of 'vermogen' (latijn: *pecunia*) naar 'vee' (latijn: *pecus*) te herleiden. Ook werd het Friese woord *fia* (vee) regelmatig in de betekenis van 'geld' in wetten vermeld.¹²⁴ Het wijst al op de grote betekenis van vee in het handelsverkeer. Belangrijke voorwaarde voor de groei van de internationale handel in mager vee was dat het internationale betalingsverkeer het tempo van die groei kon bijhouden. Vee was een kostbaar handelsgoed, wat de uitwisseling van vee tegen goederen in de dagelijkse handelspraktijk soms in de weg stond. De betaling voor vee met geld - in de vorm van een handzame munt van edelmetaal met een hoge waarde en een klein volume - was te prefereren boven de betaling in goederen. Met contant geld kon de ossenverkoper de door hem benodigde andere goederen gemakkelijk aanschaffen wanneer en bij wie hij wilde. Maar waar de geldeconomie nog weinig gedifferentieerd was stonden geldschaarste en valuta-problemen een onbelemmerd handelsverkeer in de weg. In de handelspraktijk werden daarvoor oplossingen gevonden. Zo maakte bijvoorbeeld een gevarieerd aanbod van verschillende hoogwaardige producten op jaarmarkten, ruilhandel mogelijk. Transacties in klinkende munt konden zo beperkt blijven.¹²⁵ Ook kon betalingsuitstel worden verleend (vaak in de vorm van termijnbetaling) tot het moment waarop de koper zijn schuld (gedeeltelijk) kon afbetalen. Meestal was dat pas nadat deze zelf geld gebeurd had uit de verkoop van goederen of na de inning van uitstaande vorderingen bij derden. Kapitaalgebrek lag dus aan deze betalingsregeling ten grondslag.¹²⁶ In het valuta-probleem kon verder worden voorzien door middel van wissels. Een wissel was een gedagtekend document, waarin de ondertekenaar aan iemand in een andere plaats de opdracht gaf het in de wissel genoemde bedrag, op of na zicht of op een bepaalde datum, in de gewenste valuta uit te betalen aan degene aan wie hij geld schuldig was of aan diens order.¹²⁷ Daarnaast deden de zogenaamde 'veetafels' hun intrede, die ter plekke een oplossing boden voor het betalingsprobleem in de stad waar de jaarmarkt georganiseerd werd. Die veetafels worden nu nader besproken.

Een veetafel was een soort stadsbank die bemiddelde tussen de koper en verkoper bij kredietverlening. De tafelier of registermeester bracht in overleg met de veeverkopers de aankoop op krediet tot stand. Een aantal dagen na de verhandeling van ossen op de stedelijke markt voldeed de tafelier het aankoopbedrag aan de verkopers in de gewenste valuta, na aftrek van een klein bedrag voor zijn diensten en voor de armen. De verkoper hoefde zo niet lang op zijn geld te wachten. Hij kon met het ontvangen geld zijn uitstaande rekeningen in de marktplaats voldoen, desgewenst retourgoederen aanschaffen, en het thuis of onderweg aangekochte vee op de terugweg betalen. De tafeliers verboekten en incasseerden vervolgens het aankoopbedrag van de koper op de vervaldatum van de termijnen. De registermeester

was, in tegenstelling tot de vreemdeling, in staat over de kredietwaardigheid van de kredietzoekers te oordelen. Als de doorgaans zelf niet onbemiddelde registermeester in gebreke bleef, stonden de burgemeesters meestal borg voor de betaling van het verkoopbedrag aan de verkoper. De door de veetafels gevoerde en door de steden gegarandeerde kredietpraktijk was een belangrijk onderdeel van de stedelijke levensmiddelenpolitiek.¹²⁸

Er werden dergelijke veetafels ingesteld in Keulen, Trier, Koblenz, Neurenberg, Antwerpen, Lier (1469)¹²⁹, Amsterdam (1502)¹³⁰, Utrecht (1597)¹³¹ en mogelijk nog in andere Nederlandse steden.¹³² Het zal van het karakter van de markt hebben afgehangen welke functie de ter plekke ingerichte veetafel vooral had: kredietverlening bij de verhandeling van mager of van (half-)vet vee. In het eerste geval vond de bemiddeling plaats tussen een buitenlandse koopman en een binnenlandse koopman/vetweider, in het tweede geval tussen een binnenlandse koopman/vetweider en een consument. Een dergelijke veetafel lijkt echter noch in Hoorn, noch in Enkhuizen - waar de markt begin 17de eeuw naar toe verhuisde - te hebben bestaan. Daar vond de afrekening kennelijk op andere wijze plaats, waarop in volgende hoofdstukken zal worden teruggekomen.

De geldvoorraad nam in de 16de eeuw sterk toe door het uit de overzeese gebiedsdelen meegebrachte goud en zilver.¹³³ Dit zal hebben geleid tot een hogere omloopsnelheid van geld. Een kapitaalintensieve handelstak als de internationale ossenhandel kan in positieve zin hebben bijgedragen aan het internationale handelsklimaat. Volgens Blanchard was tot 1560 met name de internationale ossenhandel verantwoordelijk voor de geleidelijke daling van de rentepercentages op handelskrediet.¹³⁴

Er werden door de overheden ook monetaire maatregelen genomen ter bevordering van de handel. Zo werden in de Republiek het gewicht en het allooi van de rijksdaalders (de benaming voor verschillende voorheen in omloop zijnde zilveren munten) afgestemd op de rijksdaalders die in het Duitse keizerrijk werden gemunt (*reichsthaler*). De overheid wilde daarmee - volgens een resolutie uit 1586 - de koophandel met 'vreemde naties' (het Duitse keizerrijk zelf, Zweden, Denemarken en de steden aan de Oostzee) bevorderen en men hoopte de kooplieden uit eigen land zo te 'benemen alle oorsaecken van op dringen ende steygeren der specien, voornementlick des Rijcx Daelders, ende Ducaets, die sy in hare handelinghe niet en mogen ontbeeren'.¹³⁵ Zodra landen te kennen gaven dat zij daalders zouden slaan die op dezelfde voet waren gesteld als die in het Duitse rijk, werd dit geldstuk meer bekend onder de naam rijksdaalder. In Denemarken heette deze munt de *rigsdaler*, te onderscheiden van de *sletdaler* ofwel de Deense Kroon (met een waarde van $2\frac{2}{3}$ *rigsdaler*). De benaming 'rijksdaalder' kon overigens zowel terugslaan op het muntstuk zelf, als de waarde die de munt op dat moment vertegenwoordigde. De waarde van de munt varieerde in de loop der tijd en ook was er niet één rijksdaalder. Hoewel in de Republiek rijksdaalders op gelijken voet geslagen werden, hadden de gewesten Gelderland, Holland en West-Friesland, Zeeland, Utrecht, Friesland en Overijssel hun eigen rijksdaalders met een verschillende waarde (1626).¹³⁶ De rijksdaalder zal (evenals de *sletdaler*) in de volgende hoofdstukken nog vaak ter sprake komen, omdat dit de munt was waarin financiële transacties in de internationale handel meestal plaatsvonden, ook al konden de bedragen uiteindelijk in een andere munt worden uitgekeerd.

2.4.2 De verandering van de agrarische bedrijfsvoering in het productiegebied en het effect daarvan op de ossenexport

In Denemarken werd in de 16de eeuw de basis gelegd voor de fase van *product-integratie*. Een vergaande arbeidsdeling tussen boeren, adel en kooplieden werd in de agrarische economie doorgevoerd om aan de behoefte aan slachtossen op de internationale markt te kunnen blijven voldoen. Deze arbeidsdeling lag ten grondslag aan de verschillende productiestadia van de voor de langeafstandshandel bestemde os, reden om die allereerst kort te bespreken.

Slachtrunderen werden meestal pas omstreeks het vijfde jaar geëxporteerd. Voordat zij die leeftijd bereikt hadden, kon men in de ontwikkeling van de os drie fasen onderscheiden. Ten eerste was er het 'basisproduct', een in het najaar overgehouden jonge voederos (*foderokse*). Deze werd in de winter op een minimum aanvoer in leven gehouden en ging na de winter in Denemarken of Sleeswijk-Holstein de wei weer in. Was de voederos bijna op de geschikte leeftijd om te worden geëxporteerd, dan kon deze, afhankelijk van het tijdstip waarop de export plaatsvond, als grasos (*grasokse*) of als stalos (*staldokse*) worden geëxporteerd.¹³⁷ Een grasos werd direct, na een laatste zomer geweid te zijn, uitgevoerd om - meestal nog datzelfde jaar - in een nabijgelegen stad te worden geslacht.

Eerder werd opgemerkt dat kooplieden die van ver kwamen vanaf het eind van de 15de eeuw bij voorkeur ossen in het voorjaar inkochten. Dit gaf de aanzet tot de productie van stalossen. Dit waren ossen die na het laatste weideseizoen in het productiegebied omstreeks Sint-Maarten (11 november) op stal gingen, gevoederd werden met een betere kwaliteit voeder dan in de daaraan voorafgaande jaren (met hooi, kaf, hakselstro en wat graan in plaats van alleen stro en haksel¹³⁸), om pas eind februari, begin maart te worden geëxporteerd. Of de stalos meer 'veredeld' was dan de grasos, blijft nog de vraag.¹³⁹ Vet waren de ossen zeker niet altijd als ze de stal in het voorjaar verlieten.¹⁴⁰ Zolang ze de reis maar doorstonden. In de Nederlanden gingen de vermagerde stalossen immers nog enkele maanden de wei in om uit te groeien tot volwaardige, vette ossen, alvorens te worden geslacht. In figuur 2.1 zijn de verschillende productiestadia van de nieuwe exportsituatie aangegeven.

Figuur 2.1. De productielijn van buitenlandse grasos tot Hollandse slachtos

Figuur: P. Burm.

De omschakeling van grasossen op stalossen (ofwel de verschuiving van najaars- naar voorjaarsexport) die in de periode 1500-'20 plaatsvond (zie tabel 2.1), was geen ongericht proces. De maatregel uit 1475, waarin was bepaald dat Denen hun gras-

ossen niet verder mochten drijven dan de tolplaatsen Ribe, Kolding en Assens of de Skånse plaatsen Skanör of Falsterbo, had geen relevantie voor de voorjaarsexport van stalossen, die pas na 1475 op gang kwam. Uitvoervergunningen uit 1511-'12 en de toladministraties uit Ribe en Gottorf uit 1519-'21 onthullen dat het grootste deel van de ossen in het voorjaar door Denen richting de Elbe en verder westwaarts werd gedreven.¹⁴¹ Met de door Christian II uitgevaardigde landwet uit 1521 werd de export van grasossen geheel verboden. De buitenlandse kooplieden moesten voortaan hun stalossen, paarden en andere koopwaar op de stedelijke markten aankopen.¹⁴² De meeste buitenlandse kooplieden zouden er in de toekomst echter de voorkeur aan geven hun ossen in het voorjaar op de markt te Wedel in te slaan (zie § 2.4.3), waar de kudden door kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar toe werden gedreven.

Tabel 2.1. Aantal ossen geëxporteerd langs Gottorf (Sleeswijk), uitgesplitst naar voor- en najaarsexport (1485-1565)

jaar	jaarexport absoluut	maart/april		september/oktober	
		absoluut	in %	absoluut	in %
1485	13.000	2.500	19	10.300	79
1501	28.300	9.600	34	17.800	63
1519	29.200	20.900	72	7.500	26
1546	34.700	30.300	87	3.800	11
1565	47.500	45.300	95	1.100	2

Bron: Enemark, 'Historisk essay', p.77. Toelichting: Slechts 2 à 3 % op het jaarlijkse exporttotaal werd in andere maanden geëxporteerd. Dat percentage is niet in de tabel opgenomen.

Met wettelijke maatregelen was in Denemarken in de 15de eeuw getracht de voor-koop (koop vóór de aanvang van de markt) van landbouwproducten op het platteland door buitenlandse kooplieden tegen te gaan. Het was verplicht gesteld het op de landbouwbedrijven geproduceerde surplus aan vee op de stedelijke markten aan te bieden, alwaar de Deense koopman als tussenpersoon zou gaan optreden in het handelscontact tussen Deense boeren en buitenlandse kooplieden.¹⁴³ Omdat Deense burgers in die tijd over onvoldoende kapitaal beschikten om de grote hoeveelheden graan, boter, vlees, huiden, levend vee en paarden afkomstig van de landgoederen van grootgrondbezitters - inclusief de gedwongen leveranties van de boeren op hun land - te verhandelen en uit te voeren¹⁴⁴, moesten zij een deel van de handel in landbouwproducten aan de adellijke grootgrondbezitters zelf overlaten.¹⁴⁵ Na de Reformatie in 1536 waren de Deense Kroon (die meer dan de helft van de grond bezat), particulieren (vooral de adel, kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en burgers) en instituties (tehuizen, scholen of universiteiten) de belangrijkste grondbezitters.¹⁴⁶ Adellijke exporteurs van rundvee waren in vergelijking met burgers in het voordeel omdat zij waren vrijgesteld van de exporttol voor ossen.¹⁴⁷ De door Maarbjerg benoemde fase van *productintegratie* werd dus gekenmerkt door een strijd om een aandeel in de productie van exportossen voor de internationale markt. Het resultaat van die strijd verschilde in Denemarken en Sleeswijk-Holstein.

Denemarken

Hoe was de productie van stalossen na 1521 nu georganiseerd? De basisproductie-eenheid van het Deense landbouwsysteem was de boerenhuishouding. De veestapel waarvan de boer voor zijn inkomen afhankelijk was, bestond meestal uit enkele volwassen runderen (voor trekkracht, ter voorziening in de zuivel- en vleesbehoefte van het eigen huishouden en voor de fokkerij) en acht à tien jonge vrouwelijke en mannelijke runderen (ter vervanging van oude dieren en voor de verkoop aan de markt).¹⁴⁸

De wet van 1521, waarin bepaald was dat in de toekomst alleen stalossen geëxporteerd mochten worden, bracht nu een drastische verandering in het bestaande landbouwsysteem teweeg. De landgoederen van de Kroon (*slotte* en *ladegårde*) en de adel (*herregårde*) waren de aangewezen bedrijven voor de grootschalige productie van stalossen. Voor de bij deze landgoederen behorende pachtboerderijen bleef niet veel anders over dan ossen te fokken en te verzorgen tot die een leeftijd hadden bereikt dat ze op de grote koninklijke of adellijke landgoederen ter voeding konden worden gestald, waarmee de laatste productiefase vóór de export inging. Deze arbeidsdeling verzekerde de adel van de levering van voederossen door hun pachters. Bij de groeiende vraag naar stalossen op de internationale markt betekende dat voorlopig een goede inkomstenbron. Het voorbehouden van de productie van stalossen aan de adel voorkwam daarnaast ook dat boeren in geval van tegenspoed op grote schaal hun zaaigoed aan de ossen voederden of zelf een deel van het veevoeder consumeerden om te overleven, zo in de problemen kwamen en uiteindelijk hun land braak lieten liggen, tot nadeel van de adel.¹⁴⁹

Kolmos zag het financiële voordeel voor de Kroon en de adel meer als het gevolg dan als het doel van de sociale arbeidsdeling¹⁵⁰, maar het staat wel vast dat deze voor de landeigenaar de meeste voordelen bood. De leveringsplicht van voederossen en voeder aan de adel voor de overwintering van de stalossen legde een zware druk op de bedrijfsvoering van de boeren. Aanvankelijk waren zij nog enigszins beschermd door de in 1521 uitgevaardigde wet van Christian II die bepaalde dat een boer wel verplicht was om voederossen te leveren aan zijn heer, maar geen stalossen.¹⁵¹ In hetzelfde jaar haalde Christian II 184 boeren uit West-Friesland of Waterland naar Amager (bij Kopenhagen) om het nabijgelegen paleis van tuinbouwproducten te voorzien.¹⁵² Maar hij had daar niet lang profijt van. Christian II werd in 1523 door zijn neef van de troon gestoten. Hij vond van 1524-'30 in de stad Lier een toevluchtsoord!¹⁵³ Kort erna werd zijn landwet buiten werking gesteld.

Christians opvolger, de Gottorfse hertog Frederik I, stond een ander beleid voor. In 1524 bepaalde hij dat met uitzondering van de adel en de hoge geestelijkheid niemand méér ossen mocht kopen om te stallen, dan hij met zelf geproduceerd voeder in de winter kon overhouden. In 1530 werd bovendien door Frederik I bepaald dat grondbezitters niet méér stalossen mochten houden dan die zij op hun eigen landgoederen van voer konden voorzien, behalve als zij pachters hadden, die vóór die tijd al verplicht waren gesteld stalossen te houden. Het bij die gelegenheid afgesproken aantal mocht dan echter niet overschreden worden. In de decennia die volgden hield koning Frederik I vast aan de verplichting tot het houden van voederossen door boeren in zijn algemeenheid, terwijl het mesten van stalossen iets was

Afbeelding 2.4. Het slot Dragsholm in de 17de eeuw. Dragsholm was een leen van de Kroon. Gezien de afmetingen van de stallen links konden hier vele ossen worden gestald. In 1661 kwam het landgoed in handen van Henrik Müller, ter voldoening van een schuld van de Kroon aan hem. Deze Henrik Müller zal in dit en in volgende hoofdstukken nog vaker ter sprake komen. Uit: Frederik V's Atlas, band XXXV, nr 74. Nationalmuseum, Kopenhagen.

dat bedongen moest worden in de wederzijdse onderhandelingen tussen de landeigenaar en zijn pachters bij de opstelling van een pachtcontract. Elke onderhandelingswinst die door de landeigenaar in het verleden was geboekt werd overigens bij uitblijven van protest van individuele boeren voor de toekomst als norm gesteld. In al deze ordonnanties klonk volgens Enemark de behoefte van de adel aan stalruimte en wintervoer door voor de grootschalige productie van stalossen op de adellijke landgoederen.¹⁵⁴ Deze organisatie van de productie en export lag ten grondslag aan de door Ladewig Petersen zo genoemde 'classic period of Danish production and exports of stallfed oxen', die zou voortduren tot omstreeks het midden van de 17de eeuw.¹⁵⁵

Met de invoering van de winterstalling werd een ander (half-)product aan de markt geleverd, terwijl tegelijkertijd ook de handel van karakter veranderde. Er werden ten tijde van de voorjaarsexport grotere kudden (ofwel driften of koppels¹⁵⁶) geformeerd dan voorheen, soms wel van enkele honderden stuks. Vroeger met de najaarsexport waren deze nooit veel groter geweest dan dertig tot veertig stuks. Deze legden nu bovendien langere trajecten af. Gingen ze vroeger nooit verder dan circa 450 kilometer, later werd die afstand ruimschoots overschreden.¹⁵⁷ Het nieuwe productiesysteem garandeerde een constanter aanbod op de internationale ossenmarkt, kortdurende interrupties daargelaten.¹⁵⁸ Daarmee kon beter aan de groeiende vraag vanuit de consumptiecentra worden voldaan.

Sleeswijk-Holstein

In het licht van dezelfde toegenomen vraag naar in prijs gestegen landbouwproducten in West-Europa en begunstigd door de politieke situatie en de secularisatie van kerkelijke landbezit tengevolge van de Reformatie had de Holsteinse adel haar landbezit uitgebreid.¹⁵⁹ Op de oostelijk gelegen landgoederen in Sleeswijk-Holstein overheerste de graanteelt, terwijl op de meer westelijk gelegen landgoederen de veehouderij domineerde. Dit verspreidingspatroon van landgoederen was niet enkel en alleen het resultaat van fysieke factoren. De transformatie van belastbare boerenbedrijven in van belasting vrijgestelde adellijke landgoederen was nadelig gebleken voor de koningen van Denemarken en hertogen van Gottorf en daarom werd uitbreiding van adellijke bezittingen in het later tot ontwikkeling gekomen westelijke deel van Sleeswijk-Holstein enigszins aan banden gelegd. In het westen bleef het vrije boerenbedrijf overheersend. De positie van de boeren in oostelijk Sleeswijk-Holstein was slecht, slechter dan die van de Deense boeren en meer vergelijkbaar met de status van lijfeigenen in delen van Oost-Europa.¹⁶⁰ De positie van boeren in westelijk Sleeswijk-Holstein daarentegen kwam meer overeen met die van Hollandse boeren.

Toen Christian II als zwager van de Duitse keizer Karel V na zijn verdrijving uit Denemarken een toevlucht in de Nederlanden vond, werden de handelsbetrekkingen tussen Sleeswijk-Holstein en de Nederlanden ernstig verstoord. De handel was zelfs enige tijd geheel verboden. De gravenstrijd ofwel de *Grafenfehde* (1534-'36) die uitbrak na de dood van Frederik I, bracht met de hulp van de Deense en de Holsteinse adel de pro-lutheraanse Christian III aan de macht. Denemarkens deelname aan een oorlog tegen keizer Karel V in de jaren 1542-'44 resulteerde in de vrede van 'Spiers', in 1544 gesloten tussen Karel V en Christian III te Speyer in Duitsland. Daarbij verkregen Nederlanders de vrije doorgang door de Sont tegen betaling van de tol. De intensivering van het handelscontact die hieruit voortvloeide was zowel gunstig voor de Nederlandse als voor de Deense kooplieden.¹⁶¹ De politieke ster van de Holsteinse adel was enigszins gedaald door de toenadering van de Deense koning tot de Deense adel en de verdeling van Sleeswijk en Holstein tussen de Deense koning en zijn broer in 1544¹⁶², maar financieel ging het hen nog voor de wind. Zij traden voor verschillende politieke machthebbers als geldschietter op: de Deense koningen en de adel, de hertogen van Holstein-Gottorf en andere binnen- en buitenlandse machthebbers, niet alleen vorsten, maar ook steden (zoals de stad Antwerpen). De financiële transacties liepen via de *Kieler Umschlag*, de jaarlijks in begin januari georganiseerde geldmarkt te Kiel. Hier werden op grote schaal leningen afgesloten.¹⁶³

Voor de agrarische economie van westelijk Sleeswijk-Holstein was dit een belangrijke periode. Poulsen, die de marktintegratie van Sleeswijk bestudeerde en daarvoor de ontwikkeling van de geldeconomie (met name kredietverlening in de betekenis van leningen, geen uitgestelde betalingen¹⁶⁴) als maatstaf nam, constateerde een groeiende kredietwaardigheid van Sleeswijkse boeren in de 16de eeuw op de *Kieler Umschlag*. Deze kende een piek in de periode 1580-1600, waarna deze zou dalen tot in 1660 het dieptepunt bereikt was.¹⁶⁵ Deze groeiende kredietstroom was volgens Poulsen te verklaren uit de overschakeling van traditionele, regionale handel (in hout, zout en varkens) op nieuwe handelsgoederen voor de internatio-

nale markt, zoals Noordzeevis, paarden en rundvee. Met name de ossenhandel achtte Poulsen in dit integratieproces van belang, vooral voor West-Jutland en West-Sleeswijk.¹⁶⁶ Waren in Denemarken boeren door het exportverbod van gras-ossen van direct contact met de internationale markt verstoken en dus gedwongen hun ossen tegen lage prijzen aan de koning of aan adellijke landeigenaars te verkopen¹⁶⁷, in het hertogdom Sleeswijk was het koninklijke exportverbod van gras-ossen niet geldig. Boeren exporteerden in de maanden september en oktober hun ossen desgewenst naar met name Hamburg en Lübeck.¹⁶⁸ Maar ook namen zij zelf wel deel aan de voorjaarsexport van stalossen, zowel over land als over zee.¹⁶⁹ De winst die in deze periode in de ossenhandel werd gemaakt, vloede hier dus, althans voor een deel, in de zakken van de vrije boerenbevolking.

2.4.3 De betekenis van de *Magermarkt* te Wedel voor de internationale ossenhandel

De in het Herrschaft Pinneberg gelegen vlek Wedel (gelegen op de rechteroever van de Elbe, op circa 20 kilometer ten westen van Hamburg) zou een trefpunt worden van ossenverkopers uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein en ossenkopers uit Duitsland en Nederland. Hier werd jaarlijks in het voorjaar de *Magermarkt* georganiseerd, een jaarmarkt waarop tienduizenden ossen van eigenaar wisselden. De periode waarin dat gebeurde werd ook wel 'Elbetijd' genoemd. De ossen die na verkoop op de Wedeler markt hun weg westwaarts zouden vervolgen, moesten eerst per veer de Elbe overgezet. Vanaf Stade en Buxtehude ging de tocht dan verder naar het westen.¹⁷⁰

De route over Wedel was al vanaf het begin van de gang van buitenlandse exporteurs naar de Deense ossenmarkten in zwang. Zo blijken uit de door Pitz bestudeerde Hamburgse *Kämmereirechnungen* (ofwel thesaurierrekeningen) uit de periode 1460-1500 dat Jutse en Sleeswijkse ossen vanaf 1465 niet langer bij Hamburg, maar bij Wedel met veerponten de Elbe over werden gezet.¹⁷¹ Volgens Enemark won de markt vooral aan belang in de periode tussen 1519 en 1545, toen buitenlandse opkopers de Deense voorjaarsmarkten niet langer bezochten, maar de ossen aan de Elbe van de Denen overnamen.¹⁷² Ook de Oost-Nederlandse kooplieden kochten hun ossen op deze markt aan.¹⁷³ In Wedel zelf waren geen financiële voorzieningen aanwezig; in het niet verafgelegen Hamburg daarentegen wél. De aldaar gevestigde kooplieden/bankiers zouden in de komende eeuwen een belangrijke rol spelen in de financiering van de ossenhandel. Daarop zal nog uitgebreid worden ingegaan.

Was in het begin van de 16de eeuw het tijdstip van de markten te Ribe en Kolding nog bepalend geweest voor de voorjaarsdrift langs Gottorf (rond Maria Boodschap: 25 maart), na 1545 passeerde het grootste deel van de geëxporteerde ossen Gottorf al in de dagen tussen 14-15 en 21-22 maart (dus nog vóór het tijdstip der Deense markten) om op tijd de markt te Wedel te kunnen bereiken. De markt begon daar namelijk al op 25 maart. De duur was drie tot vier weken, maar de handel concentreerde zich in een steeds kortere periode.¹⁷⁴

Na 1550 lijkt de Wedeler markt in korte tijd een enorme groei te hebben door- gemaakt. De ontwikkeling van de infrastructuur liep achter op de toegenomen aanvoer. Er werd na 1590 door de ossenhandelaren regelmatig geklaagd over de

ongemakken door het tekort aan pramen die werden gebruikt voor het transport van ossen over de Elbe, tolverhogingen of nieuwe tolplaatsen, oplichting door Wedelers bij de verkoop van hooi en graan, gesjoemel met fooien en bevoorrechtiging van Nederlanders en Duitsers.¹⁷⁵ Dit laatste leidde er in de 16de eeuw al toe dat Holsteiners en Denen andere wegen zochten. Zij gaven er de voorkeur aan hun ossen bij Zollenspieker (rond 1600 ook wel Esslingen genoemd) over de Elbe te zetten, eveneens op de rechteroever van de Elbe gelegen, maar 20 kilometer ten zuidoosten van Hamburg. De dienstverlening bij het veer te Zollenspieker was niet alleen beter, de passage over Lüneburgs grondgebied was ook goedkoper. Later maakten vooral kooplieden uit Hamburg, Lüneburg, Braunschweig en Magdeburg gebruik van deze weg. Omdat door deze omweg de financiële belangen werden geschaad van de landheren over wiens land de oude route liep, werd tegen de nieuw gekozen route (ook door de machthebbers aan de linkeroever van de Elbe) strijd gevoerd, onder andere met de Deense koning. Deze zou zijn onderdanen in het voorjaar van 1615 zelfs hebben geboden niet langer over Wedel, maar over Bramstedt (Holstein) te reizen, waar ook een ossenmarkt was. Hierdoor zou ook meer dan voorheen gebruik worden gemaakt van het veer te Zollenspieker, waar alles voor de komst van de kooplieden in gereedheid werd gebracht. Eind 1615 werd een compromis gesloten, dat eruit bestond dat van 21 maart tot 11 april reeds op de Harksheide - die op weg naar de veerplaatsen moest worden doorkruist - geld voor de veerplaats te Wedel zou worden geheven, ook als de ossenhandelaren daar geen gebruik van maakten omdat ze voor de overtocht bij Zollenspieker kozen. De opbrengsten van de veertollen bij Wedel en Blankenese vielen toe aan de graaf van Holstein, Schaumburg en Sternberg, die bij Zollenspieker aan de Hanzesteden Hamburg en Lübeck, die ze gezamenlijk deelden. Het belang van deze afzonderlijke veerplaatsen verschilde in de loop der tijd.¹⁷⁶

Het hoogtepunt van de export van ossen vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein langs Gottorf en Rendsburg werd in 1612 geregistreerd (52.350 ossen). Een fragment van een tolrekening uit 1618 doet echter vermoeden dat de export dat jaar die uit 1612 nog overtrof.¹⁷⁷ De meeste ossen gingen via Wedel. Waren er in de 16de eeuw op de markt van Wedel gemiddeld 16-20.000 ossen verhandeld, in 1603 liep dat aantal op tot 30.000 en in 1613 zelfs tot 40.000 ossen.¹⁷⁸ In het laatstgenoemde jaar werden die in slechts twaalf dagen per veer de Elbe over gezet.¹⁷⁹

Interessant is de wijze waarop recht werd gesproken op deze internationale markt te Wedel. Het doorspelen van geschillen naar het landsheerlijke gerecht kostte tijd, kostbare tijd waarover de ossenhandelaars op doorreis niet beschikten. Daarom was er op de markt in Wedel een speciale voorziening getroffen. Er was een Rolandbeeld opgericht, waaronder door kooplieden in de open lucht recht werd gesproken.¹⁸⁰ Er bestaan verschillende interpretaties van de historische betekenis van de Rolandbeelden (die ook elders, waaronder Amsterdam, werden aangetroffen). Meestal houdt men het voor een markt- of rechtssymbool. De herkomst van de naam is vooralsnog niet duidelijk.¹⁸¹

Een aanwijzing over de oorsprong van het beeld te Wedel blijkt uit een document uit 1653, waarin door de inwoners van Wedel een verzoek werd gericht aan de Deense koning tot vernieuwing van de Roland. Het beeld was na de ver-

legging van de ossenveerdienst en de tolplaats van het toenmalige, noordelijker gelegen koninklijke rechtsgebied Haseldorf in Wedel opgericht door de graaf van Holstein en Schaumburg. De Wedelers verzochten de Deense koning aan de renovatiekosten van het beeld bij te dragen uit zijn inkomsten van Pinneberg.¹⁸² Of het verzoek is ingewilligd is niet bekend, maar het beeld bleef in ieder geval behouden. Het oorspronkelijk uit 1538 stammende Rolandbeeld staat weliswaar op een andere plaats dan weleer, maar is nog altijd in Wedel te vinden.

Afbeelding 2.5. De Roland te Wedel. Dit metershoge beeld, waaraan verschillende betekenissen zijn toegekend, dateert uit 1653. Onder dit beeld werd op de internationale ossenmarkt recht gesproken. Foto: W. Gijsbers.

De belangrijkste ossenhandelaars voerden de onderhandelingen met de grafelijke functionaris van Pinneberg, maar alle ossenhandelaars (verkopers en kopers, binnen- en buitenlanders) mochten aan de rechtspraak deelnemen. De rechtspraak 'onder de Roland' was een vorm van buiten de stadsmuren ingesteld recht, die werd uitgeoefend zolang als de ossenmarkt duurde. Het rechtsprekende lichaam werd de *Kaufmann* genoemd. De uitspraak was bindend en werd door een grafelijke functionaris van Pinneberg in een document vastgelegd. Bij de grafelijke kanselarij was beroep tegen de uitspraak van de *Kaufmann* mogelijk.¹⁸³ Deze vorm van rechtspraak was neergelegd in de '*Rolandes privilegia*'.¹⁸⁴

De vertegenwoordiging van kooplieden in de rechtspraak kan een reden zijn geweest voor de informele aaneensluiting van ossenhandelaars uit de verschillende handelscentra. Zo was Flensburg (een enkele keer Viborg) het hoofdkwartier van handelaars uit Denemarken en de hertogdommen. In de Nederlanden vormden

Antwerpen (Brabant), Arnhem (Gelderland) en Utrecht (het Sticht) belangrijke centra en mogelijk waren ook kooplieden van Munster, Gulik (ofwel Jülich), Kleef en Oldenburg in een los verbond georganiseerd.¹⁸⁵

De Wedeler markt zou zwaar te lijden krijgen van alle oorlogen die in de 17de eeuw het productie-, transit- en consumptiegebied beroerden. Volgens Pitz liep het over de Elbe verscheepte aantal ossen na 1650 sterk terug.¹⁸⁶ In het verzoek om financiële bijstand bij de heroprichting van de Roland in 1653 schreven de Wedelers aan de Deense koning dat ze in de oorlogsjaren die achter hen lagen geheel waren 'aufgemergelt'.¹⁸⁷

Tot slot nog een enkele opmerking over de markt te Bramstedt. Want Wedel was misschien wel de belangrijkste, maar niet de enige ossenmarkt in dit gebied die door buitenlandse kooplieden werd bezocht. Zo was er in Bramstedt ook een ossenmarkt - eveneens met een Rolandbeeld - waarvan de eerste schriftelijke vermelding uit 1590 stamt. De kudden passeerden Bramstedt op weg naar Wedel. In een ordonantie uit 1652, handelend over de oprichting van een nieuwe Roland te Bramstedt, werd met name gesproken over Brabantse kooplieden die onder de Roland hun contracten sloten en juridische beslissingen afwachten.¹⁸⁸ Op welke overwegingen de keuze van een koopman voor de Wedeler - of de Bramstedter markt berustte, is niet duidelijk. Het ligt voor de hand dat kooplieden die op weg naar het westen de zuidelijker route over Zollenspieker verkozen, de ossen al op de markt van Bramstedt overnamen van verkopers uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein.

2.4.4 De doorbraak van het gewest Holland als zelfstandig consumptiegebied

Er werd reeds geconstateerd dat de noordelijke en zuidelijke gewesten van de Nederlanden een samenhangend marktgebied vormden wat betreft de ossenhandel, maar daar kwam als gevolg van het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) verandering in. Gekeken zal worden naar het desastreuze effect van deze oorlog voor de bestaande marktstructuur in de ossenhandel in de Nederlanden en de mogelijkheden die dat tegelijkertijd bood aan het gewest Holland zich te ontwikkelen tot het voornaamste consumptiegebied van ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein.

Na de herbevestiging van het privilege van de Lierse veemarkt en de uitschakeling van de concurrentie van naburige veemarkten, nam vanaf de jaren '20 van de 16de eeuw het succes van de Lierse veemarkt toe.¹⁸⁹ Kooplieden en slagers uit Brabant, Vlaanderen (met name uit Gent), alsmede uit Namen, Limburg, Henegouwen en Luxemburg kochten hier hun slachtvee van verkopers uit Friesland, Groningen en Ommelanden, Utrecht, Holland, de IJsselstreek, Gelderland, Kleef, Overmaas, het Land van Cuijck, Gulik, Munster en soms ook Oost-Friesland. Het kwam ook wel eens voor dat ossen uit de Vlaamse polders, Henegouwen, Luik en Namen werden aangeboden.¹⁹⁰ Het waren niet alleen stedelijke ossenverkopers die hier vet slachtvee aanboden. Van Bavel liet op basis van archivalia van abdij Mariënweerd nabij Culemborg zien, dat in het voorjaar op de markten van Zwolle, Amersfoort of Zutphen aangekochte magere ossen die afkomstig waren uit Denemarken en van gene zijde van de Eem ('Avereemsche ossen') in het najaar samen met de vetgemeste ossen die van de pachters van de abdij waren afgenomen, werden aangeboden op

de Lierse of op de Bossche veemarkt.¹⁹¹

De Lierse veemarkt was een weekmarkt: tussen 24 juni en 11 november hadden de markten op woensdag plaats. Het totale aantal marktdagen in die periode schommelde tussen de 15 en 25.¹⁹² De Noord-Nederlandse ossen zullen zo laat mogelijk in het jaar op deze Zuid-Nederlandse markt zijn aangeboden, want hoe vetter ze waren, des te meer ze opbrachten. In een door Elburg in 1557 van de hertog van Gelderen verkregen privilege werd opgemerkt dat alle vette ossen die jaarlijks over de Veluwe (zelf een belangrijk vetweidegebied) naar Brabant werden gedreven, daar rond 16 oktober (Sint-Gallen) passeerden.¹⁹³ In het midden van de 16de eeuw werden op de wekelijkse veemarktdag te Lier tegen het eind van de maand oktober of begin november wel 3.300 tot 3.500 vette ossen verhandeld.¹⁹⁴

Afbeelding 2.6. Christian IV, koning van Denemarken (regeringsperiode 1596-1648). Gravure naar C. van Mander door J. Houbraken (1698-1780). Privécollectie.

CHRISTIAAN DE VIERDE,
Koning van Denemarken, Noorwegen, etc. etc.
Wandalen en Gethen, enz. enz. enz.

De opleving van de Brabantse ossenmarkt zou echter van korte duur zijn als gevolg van het uitbreken van de Opstand. Een definitieve oplossing van het conflict, dat zich in 1568 met het gewapende verzet tegen het in Brussel zetelende centrale gezag van een opstand tot een vrijheidsoorlog ontwikkelde, werd pas in 1648 met Spanjes erkenning van de in 1581 gevormde federatieve Republiek der Noord-Nederlandse gewesten onder leiding van de Staten-Generaal, een feit. Het zouden in de toekomst vooral de steden zijn die het beleid in de sterke Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal bepaalden, en binnen die steden, de regenten.¹⁹⁵ Met hen zouden de

koning van Denemarken en de hertog van Gottorf in de toekomst moeten onderhandelen. De houding van Christian IV (regeringsperiode 1596-1648) zou ambivalent blijven ten opzichte van republikeinse staten (de Republiek, maar ook Hamburg en Lübeck), bestaande uit 'kramers en kruideniers, die zich verwaardigden politiek te drijven, staten te besturen en oorlog te voeren'.¹⁹⁶ Hertog Adolf van Gottorf schaarde zich openlijk aan de zijde van de Spaanse koning in de strijd tegen de opstandige Hollanders, ondanks dat Sleeswijk-Holstein officieel neutraal bleef.¹⁹⁷ Toch zouden de Deense koningen en hertogen van Gottorf nog vaak een beroep doen op de Nederlandse kennis, kunde, mankracht en kapitaal bij de ontwikkeling van de binnenlandse economie.¹⁹⁸

De Tachtigjarige Oorlog had grote gevolgen voor de internationale ossenhandel. Luthers leer had bijval gekregen in de economisch hoogontwikkelde zuidelijke gewesten. In West-Vlaanderen lag de kiem van de Beeldenstorm, die in 1566 in noordoostelijke richting over de Nederlanden raasde. Een snelle expansie van de gereformeerde kerk volgde ook daar. Met harde hand probeerde het Spaanse bewind de rekatholisering van de opstandige gewesten te bewerkstelligen. Voor de handel was deze onzekere periode bepaald ongunstig. Het gevaar van inbeslagname van ossen tijdens het transport was reëel. Nederlandse kooplieden durfden de gang naar Wedel niet aan.¹⁹⁹ Hadden Denen hun ossen voorheen na aankomst op de markt te Wedel volgens voorschrift drie dagen laten staan, nu kon de tijd wel oplopen tot negen dagen of langer vanwege het geringe animo van kopers. Sommige kooplieden zagen zich tot hun schade gedwongen hun ossen weer mee terug te nemen of deze in de omgeving van Wedel de wei in te drijven tot het najaar, om ze vervolgens in een nabijgelegen stad op de najaarsmarkt aan te bieden. Soms beschikten Denen om die reden ook zelf over land in Sleeswijk-Holstein.²⁰⁰ De tolrekeningen van Gottorf tonen een sterke terugval in de export na 1579, maar de verminderde aanvoer naar de Republiek laat zich niet uitsplitsen naar regio. In een reisverslag uit 1595 werd nog gesproken over de grote kudden ossen en kalveren uit het hertogdom Holstein die jaarlijks werden geweid in Gelderland en Friesland.²⁰¹ Maar niet alle ossen bereikten hun bestemming. In januari 1596 deed de Deense koning zijn beklag over de ettelijke honderden ossen die de Deense ossenhandelaars op weg naar de Nederlanden waren afgenomen en hij drong er op aan dat de ossenhandelaars met rust gelaten zouden worden.²⁰²

Het effect van de oorlog op de handel was al spoedig na het uitbreken ervan op de veemarkten merkbaar geweest. In oktober 1572 waren er nog *'ontelber vel besten'* aangeboden op de Lukasmarkt te Haarlem; in 1576 stonden slechts 32 of 33 ossen op kopers te wachten.²⁰³ Vanaf 1576, toen Spaanse tercios, Duitse troepen en muitende soldaten in dienst van de Staten-Generaal het Brabantse platteland teisterden, raakte de Lierse veemarkt vrijwel geheel verstoken van aanvoer vanuit de noordelijke en de noordoostelijke gewesten.²⁰⁴ De heroovering van Brabant door Alexander Farnese in 1585 bracht in die situatie weinig verandering.²⁰⁵ In de oorlogsjaren zou 80% van de Brabantse rundveestapel ten gronde gaan.²⁰⁶ Van enig herstel van de Lierse veemarkt zou pas tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-'21) sprake zijn.²⁰⁷ Daarmee is nogmaals aangegeven hoe afhankelijk de Lierse markt was van de aanvoer vanuit de noordelijke en noordoostelijke gewesten. De

markt kon kennelijk tussentijds niet terugvallen op een surplus van elders.

Behalve de inbeslagname van vee werkte ook de instelling van heffingen remmend op de ontwikkeling van de internationale ossenhandel. De belangrijkste daarvan was waarschijnlijk de aan de Nederlandse landsgrens geheven importheffing. Te Lingen, gelegen aan de belangrijkste verbindingsweg tussen de Hanze-steden Lübeck en Brugge, had het Spaanse bewind voor elke os die daar passeerde een rijksdaalder geïnd.²⁰⁸ Misschien vreesde de Deense koning dat men daar ook in de Noordelijke Nederlanden toe zou overgaan. In februari 1596 richtte hij het verzoek aan prins Maurits en de Staten-Generaal om de Deense en Nederlandse kooplieden die met koninklijke paspoorten naar de Nederlandse markt onderweg waren, niet met onredelijke lasten te bezwaren.²⁰⁹ Aan dat laatste verzoek wilden de Staten-Generaal niet voldoen. In 1597 viel Lingen aan de Republiek toe. De Staten-Generaal, die zochten naar financiële middelen om de strijd tegen Spanje te financieren, stelden daarop onder andere een heffing in op de doorvoer van ossen naar vijandelijk en neutraal gebied.

Op 5 maart 1598 was er in de vergadering der Staten-Generaal op aangedrongen om, gezien de spoedige overkomst van magere ossen uit Denemarken, in navolging van de vijand te overwegen aan kooplieden paspoorten uit te geven na betaling van Convooi²¹⁰ (in geval van de uitvoer van ossen over grondgebied van de generaliteit naar neutrale gebieden) of Licent (bij de uitvoer van ossen over grondgebied van de generaliteit naar vijandelijk gebied, in dit geval de Zuidelijke Nederlanden).²¹¹ Convooiën en Licenten (C&L) was voor de generaliteit een ordinair middel ofwel een inkomst die moest blijven vloeien omdat er ook doorlopend kosten werden gemaakt. De Admiraliteitscolleges waren verantwoordelijk voor de inning ervan. De inkomsten vloeiden in een speciale kas, die uitsluitend mocht worden aangesproken voor de oorlog te water, de konvooidienst, de betonning en bebakening en wat daar verder mee annex was.²¹² Door de Admiraliteiten werden ook de paspoorten uitgegeven. Het tarief voor de door- of uitvoer van ossen naar neutraal of vijandelijk gebied zou in de tien jaar die volgden op een bedrag tussen de f 2,- en f 5,- per os liggen.²¹³ Het ging jaarlijks om enkele duizenden stuks ossen die naar vijandelijk gebied werden doorgevoerd.²¹⁴ Behalve C&L werd er te Lingen waarschijnlijk ook nog een tol betaald.²¹⁵

De uitgifte van paspoorten en de controle op de stipte naleving ervan was echter omslachtig. Een duplicaat van het paspoort ging naar Lingen waar gecontroleerd werd of er niet meer ossen naar de vijand werden doorgevoerd dan er in het paspoort waren aangetekend.²¹⁶ Waren de magere ossen eenmaal ingevoerd in de Republiek, dan moest er ook op worden toegezien dat de ossen later in het jaar niet alsnog werden doorgevoerd. Niet elke koopman wist bij de aanvraag van zijn paspoort al aan te geven of hij zijn ossen in de Republiek zou weiden of later alsnog zou uitvoeren naar vijandelijk of neutraal gebied.²¹⁷

Paspoorten waren behalve omslachtig ook fraudegevoelig. De commiezen-generaal van de Admiraliteiten constateerden reeds in 1598 dat gesjoemel met het aantal opgegeven ossen een prijsstijging van drie à vier rijksdaalders per paar magere ossen in Denemarken en aan de Elbe had veroorzaakt. Zij waren sowieso gekant tegen de doorvoer van magere ossen. Als de ossen op het grondgebied van de Staten-Generaal werden geweid en pas als vet vee werden geëxporteerd kon men er

Kaart 2.1. Overzichtskaart van Noordwest-Europa

Kaart: P. Burm.

namelijk '4 maal zoveel van trekken als van magere'.²¹⁸ De invoer van magere ossen uit Denemarken over land en zee bleef in de opstandige gewesten (op de tol na) vrij. De doorvoer van magere ossen over het grondgebied van de Republiek naar de zuidelijke gewesten van de Nederlanden bleef, zij het onder moeilijker omstandigheden en tegen hogere kosten, toegestaan. Eén en ander leidde er toe dat de noordelijke en zuidelijke gewesten der Nederlanden zich als afzonderlijke marktgebieden zouden ontwikkelen.

De verschuiving in het handelsvolume in de internationale ossenhandel en daaraan gepaard, de wijziging van de marktstructuur in het Nederlandse afzetgebied na het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog zijn vooral te begrijpen uit de sterk gewijzigde demografische ontwikkeling die de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden sindsdien doormaakten. Na de herovering van alle Zuid-Nederlandse steden kwam een sterke emigratie op gang. Het inwonertal van een aantal Zuid-Nederlandse steden daalde drastisch. Telde Antwerpen bijvoorbeeld in 1566 nog ongeveer 100.000 inwoners, in 1589 waren dat er nog maar 42.000. In Gent daalde het aantal inwoners in de jaren 1584-'87 met 20.000 inwoners. Brugge zag haar inwonertal tussen 1581 en '86 met 10-12.000 personen slinken. Mechelen, waar rond 1550 nog 25.000-30.000 mensen woonden, had omstreeks 1590 nog maar 11.000 inwoners. Ook raakte het Brabantse en Vlaamse platteland in deze jaren sterk ontvolkt. Tot 1573 namen vele protestanten de wijk naar Engeland en Duitsland, daarna vestigde een groot deel van de uitwijkelingen zich in de Republiek, met name in de Hollandse en Zeeuwse steden. Na 1600 kwamen vele Zuid-Nederlandse protestantse emigranten, die zich aanvankelijk in Engeland en Duitsland hadden gevestigd, alsnog naar de Republiek. Onder de Zuid-Nederlandse immigranten bevonden zich niet alleen welgestelde kooplieden, industriëlen en ambachtslieden, maar ook een grote groep landarbeiders, handwerkslieden en kleine neringdoenden. Beide groepen leverden hun bijdrage aan de economische expansie en de toename van de materiële welvaart.²¹⁹

Bedroeg de totale instroom van Zuid-Nederlanders circa 150.000 personen (ongeveer 10% op de totale Noord-Nederlandse bevolking), in steden lagen deze percentages beduidend hoger: in 1622 varieerden ze tussen de 18% (Delft) en 67% (Leiden).²²⁰ De totale West-Friese bevolking groeide in de periode 1561/62-1622 met 31.800 personen, waarvan er zich 22.500 in Hoorn, Enkhuizen en Medemblik vestigden.²²¹

De grote instroom van protestanten en het vertrek van een kleinere groep overtuigde katholieken kan een sterker effect op de vleesconsumptie gehad hebben dan men op grond van hun aantal alleen zou veronderstellen.²²² In de Late Middeleeuwen had de katholieke op grond van kerkelijke voorschriften vele vastendagen in acht moeten nemen en per week waren er bovendien nog twee vastgestelde dagen waarop geen vlees genuttigd mocht worden. Men verschilt van mening over het precieze aantal vleesloze dagen, maar het aantal lag rond de 150 per jaar. Tijdens de Hervorming verloren de vastenvoorschriften voor een groot deel van de bevolking hun betekenis. Het aantal onthoudingsdagen nam af, niet alleen bij protestanten, maar ook bij katholieken. Deze werden tot één vleesloze dag per week beperkt. Hierdoor wijzigde het 'week- en jaarritme van de eetgewoonten'.²²³

Het effect van de Tachtigjarige Oorlog op de bevolkingsontwikkeling in de Zuid- en Noord-Nederlandse steden voor de jaren 1550, 1600 en 1650 is in figuur 2.2 weergegeven.²²⁴

Figuur 2.2. Bevolkingsontwikkeling in Noord- en Zuid-Nederlandse steden (1550-1650)

Toelichting: Gegevens zijn verwerkt van de Zuid-Nederlandse steden Aalst, Antwerpen, Brugge, Brussel, Gent, Leuven, Lier, Lille, Lokeren, Mechelen, Oostende, Sint Niklaas, Tournai, Valenciennes (in totaal veertien) en de Noord-Nederlandse steden Alkmaar, Amsterdam, Arnhem, Delft, Dordrecht, Enkhuizen, Gouda, Groningen, Haarlem, Den Haag, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Middelburg, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht, Zaandam en Zwolle (in totaal 21). De steden waarvan de bevolkingsontwikkeling in één of meer peiljaren niet bekend was, zijn niet opgenomen. Bron: De Vries, *European urbanization*, p.271-272.

De gewijzigde bevolkingsomvang (en -samenstelling), de urbanisatie en de toegenomen scheepvaart vanuit Noord-Nederlandse havens lagen ten grondslag aan de groeiende vraag naar slachtvee ten behoeve van de scheeps- en winterprovisie. In de 17de eeuw was er jaarlijks in het gewest Holland een afzet voor tenminste 50.000 slachtrunderen.²²⁵ Hoe groot het aandeel slachtossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein daarin was, is niet bekend. Hoe de vraag naar slachtossen vanuit de stedelijke bevolking zich verhielt ten opzichte van die vanuit de maritieme wereld, is evenmin bekend. Maar voor het uitreden van de handels-, vissers- en oorlogsschepen was in ieder geval een groot aantal ossen nodig.

Aan de hand van een drietal voorbeelden kan een indicatie worden gegeven van die behoefte aan scheepsproviand. Zo werden in oktober 1630 300 slachtossen aangekocht voor de bevoorrading van de schepen bij Texel, ter voorziening van de Hollandia en andere schepen.²²⁶ Fokkens sprak in 1662 over de slacht van circa 2.000 ossen voor de VOC jaarlijks, die dienden als leeftocht voor de reis naar de Oost en als mondvoorraad in het land van bestemming. Het slachthuis op Oostenburg van de Kamer van Amsterdam van de VOC slachtte volgens Gawronski in het seizoen 1742-'43 1.066 en in 1748-'49 1.197 runderen.²²⁷ Zou men zich een indruk willen vormen van het jaarlijks voor de totale vloot geslachte aantal ossen, dan zou men eventueel bewaard gebleven boekhoudingen van de diverse handelscompagnieën moeten doornemen. De vleesvoorziening van de grote handelscompagnieën mag door de gegarandeerde afzet een bodem in de markt

hebben gevormd, die bodem had een breder draagvlak, want scheepsproviand maakte slechts een deel van de vraag uit. Toen men in 1723 de mogelijkheden onderzocht om de invoer van mager vee te belasten, overwoog men om *'de Oost- en West-Indische Compagnien, als mede alle andere geotroyeerde Compagnien en Societeyten, gelijk oock de Godtshuysen, en alle andere Corporatien'* te gelasten *'geen ander, dan inlandsch vee te slaghten'*. Overigens merkte men daarbij op dat de hoeveelheid rundvee die door de *'corpora'* jaarlijks werd geslacht te gering was *'als dat de selve eenige notable verbeteringe in de prys van de inlandtsche Beesten soude kunnen veroorzaken'*.²²⁸

Duidelijk is dat de marktstructuur kort na de afscheiding van de noordelijke gewesten veranderde. Zo blijkt dit onder andere uit het verzoek in 1582 van het Hoornse stadsbestuur aan de prins van Oranje om een vrije jaarmarkt te mogen organiseren van *'vette ende magere beesten, ingaende den vyftienden Novembris ende expirerende den achtienden der zelve maent'*.²²⁹ Hoorn verkreeg het octrooi voor de najaarsmarkt. Uit de inhoud van het rekest bleek dat in het najaar kooplieden uit Denemarken, Eiderstedt, Friesland en Overijssel werden verwacht. Kennelijk gold er in Denemarken in deze jaren dispensatie voor de uitvoer van grasossen om de schade voor de producenten te beperken, terwijl het surplus aan vet vee uit de gewesten Overijssel en Friesland nu naar Holland ging, in plaats van naar de veemarkten in de zuidelijke gewesten. In het rekest werden de rechten van de bezoekers van de markt nader omschreven. Zij mochten daar gedurende de jaarmarkt vrij de koophandel beoefenen, zonder dat zij of hun goederen zouden kunnen worden gearresteerd, tenzij ze schulden hadden aan de hoge overheid of als zij tot de vijanden van Holland en West-Friesland of Zeeland gerekend konden worden.²³⁰

In hetzelfde jaar werd de veemarkt op de Utrechtse Neude (die al sinds het einde van de 13de eeuw werd gehouden) verplaatst naar het Vredenburg, met het argument dat de *'markt van de beesten (...) daaglycks meer en meer toeneemt'*.²³¹ In Haarlem werd in 1585 het marktterrein van de Lukasmarkt vergroot.²³² Hoorn wist overigens haar eeuwenoude positie binnen de internationale ossenhandel onder de nieuwe omstandigheden niet veilig te stellen, nadat vanaf 1596 te Enkhuizen op initiatief van iemand uit Eiderstedt een grote veemarkt werd ingericht. In de jaren 1605-'08 slaagde Enkhuizen erin de Deense en Sleeswijkse kooplieden, die voorheen te Hoorn hun vee aanboden, geheel aan zich te trekken.

Tijdens het Bestand werd aan de landsgrenzen nog steeds vee in beslag genomen dat slechts na borgstelling of de betaling van een heffing mocht passeren.²³³ Niemand was meer verplicht zijn ossen via Lingen in te voeren. Wie dat wel deed was daar, nadat Lingen in 1605 weer in Spaanse handen was overgegaan, alleen nog de 6 stuivers per os aan de aartshertogen verschuldigd.²³⁴ In 1615 had Christian IV Maurits nog verzocht ervoor te zorgen dat zijn onderdanen met hun 'ossen, dienaren, geld en goed' vrij de grenzen van de Republiek mochten passeren zonder nieuwe licenten of tollens te betalen²³⁵, maar na de hervatting van de oorlog in 1621 golden weer dezelfde restricties voor de passage van ossen over de landsgrenzen, namelijk de verplichtstelling van een paspoort²³⁶ en de betaling van Convooi en Licent²³⁷.

Inmiddels werd de overlandse aanvoer ook door de Dertigjarige Oorlog (1618-'48) gehinderd door krijgsvolk en nieuwe toll²³⁸. In verband hiermee ging de Deense koning op 16 april 1623 over tot de opheffing van de beperking op de overzeese export, die tot die tijd aan een beperkt aantal havenplaatsen was voorbehouden.²³⁹

Na het vrijgeven van de verscheping van ossen moeten de overlandse en overzeese export, voor zover de exportcijfers dat toelaten (zie § 2.6), in zijn totaliteit worden beschouwd. In oorlogstijd bleek namelijk vaak de wet van communicerende vaten van toepassing. Een stremming van de transportwegen als gevolg van een te land uitgevochten oorlog kon leiden tot een stijging van de overzeese export, terwijl een zeeoorlog, met de dreiging van kapers, blokkades en dergelijke, de overlandse export kon doen stijgen. Dreigend oorlogsgeweld konden de overlandse en overzeese export op de korte termijn ook tegelijk doen stijgen, omdat exporteren van de ossen voor de producenten soms de enige manier was om ze uit handen van de vijand te houden.

Daarvan was halverwege de jaren '20 sprake. Christian IV was vorst van het Duitse Keizerrijk en hij schaarde zich in 1625 in de Dertigjarige Oorlog aan de zijde van de protestanten (*Kejserkrigen* ofwel de Keizeroorlog: 1625-'29). Hij had de gevolgen van die beslissing voor de ossenhandel niet voorzien. De koning had in 1625 nog nadrukkelijk verklaard dat het de Brabantse, Kleefse, Munsterse en andere kooplieden toegestaan was (zoals voor het uitbreken van de *Kejserkrigen*) met de Denen aan de Elbe te handelen.²⁴⁰ En in 1626 verzekerde hij de Staten-Generaal nog dat de Nederlandse ossenkooplieden van de koninklijke legers niets hoefden te vrezen.²⁴¹ Maar een oorlog bleef nooit zonder gevolgen voor de ossenhandel. Het was echter niet een stremming van de aanvoerroutes die voor de problemen zorgde. Er lijken in de Republiek in het jaar 1627 juist te veel ossen te zijn ingevoerd. Noteerde Brandt in zijn 17de-eeuwse geschiedwerk over Enkhuizen dat in het jaar 1624 in Enkhuizen maar liefst 11.769 ossen werden verhandeld, in 1627 lijkt dat aantal nog hoger te hebben gelegen.²⁴² Enkhuizen kon in die jaren de enorme toestroom van gasten en ossen nauwelijks aan. Er kwamen klachten van Denen en andere kooplieden '*dat de coopluyden als oock de ossen niet wel en connen werden geaccomodeert*'.²⁴³ Gunstig voor de Denen was deze sterke aanvoer allerminst. Door de '*cleynen aftreck van de ossen en slappicheyt van de merckt*' te Enkhuizen overwogen de Denen de onverkochte ossen weer mee terug te nemen. Ze verzochten de Admiraliteit van het Noorderkwartier om hun ossen zonder betaling van konvoogeld weer uit te mogen voeren. Zij kregen bijval van de konvooimeester van Enkhuizen en het verzoek werd door de Admiraliteit van het Noorderkwartier ingewilligd.²⁴⁴ Als gevolg van de grote overlandse aanvoer van ossen werd bij de Staten van Holland in hetzelfde jaar, 1627, een rekest van ossenweiders uit Utrecht, Gelderland en Overijssel onder de aandacht gebracht met het verzoek om de ossen ook op neutrale plaatsen te mogen verhandelen, '*omme door de meenighte van dezelve ossen van dit jaer overgecomen nyet geruïneert te worden*'. Men besloot dit en soortgelijke particuliere verzoeken niet te honoreren, maar overwoog wel de algemene onderhandelingen daarover te openen.²⁴⁵ Dit zal waarschijnlijk niet meer nodig zijn geweest omdat de situatie in 1628 al drastisch veranderd was. Koning Christian IV moest zijn deelname in de oorlog namelijk bekopen met de verdrijving van zijn leger van Duits grondgebied door Wallenstein en daaropvolgend de

bezetting dulden van Jutland en Sleeswijk-Holstein door vijandelijke legers (van 1627-'29). In 1629 werd in Lübeck het vredesverdrag met de Duitse keizer gesloten.²⁴⁶ De bezetting leidde tot een stremming van onder andere de overzeese ossenexport, die mogelijk tot een onderbezetting van de Hollandse weiden tot gevolg had. Zo kreeg in 1628 het slachthuis van de VOC te Amsterdam toestemming om in Groningerland 'eenige voorcoop van ossen' te doen.²⁴⁷

Afbeelding 2.7. De grote zaal op het Binnenhof te Den Haag tijdens de grote vergadering der Staten Generaal in 1651. Dirck van Delen (1605-1671), paneel, 52 x 66 cm (inv.nr C 1350). Rijksmuseum, Amsterdam.

In de jaren '30 continueerde de overlandse aanvoer wel, maar niet ongestoord.²⁴⁸ Zo werden nog in 1635 455 ossen van een Amsterdamse koopman, die waren gekocht aan de Elbe en over Lingen richting Amsterdam werden gedreven, in het 'Loenderhout' (nabij Apeldoorn) door enkele ruiters van het te Rhenen gelegerde garnizoen in beslag genomen. De ossen moesten voor een groot bedrag worden vrijgekocht.²⁴⁹ In maart 1641 vroegen de kooplieden uit de Republiek die over land magere ossen haalden uit Denemarken bij de Staten-Generaal om 'favorable openen brieven' die het oponthoud door onderweg gelegerde troepen konden bekorten.²⁵⁰ Toch werden in mei van hetzelfde jaar nog zeventig ossen in beslag genomen, nu van een Utrechtse ossenhandelaar.²⁵¹ Deze voorbeelden geven een indruk van de logistieke problemen en het grotere financiële risico dat in deze

oorlogsjaren aan de handel verbonden was.

Inmiddels had de veemarkt in het Brabantse Lier zich hersteld. Lens becijferde voor de periode 1633-'57 dat de inkomsten uit veeverkopen voor de stad Lier na alle afhoudingen door de collecteurs, wel 20-40% beliepen van de totale stadsinkomsten.²⁵² Overigens lijkt de inning van de gelden door de Lierse tafeliërs in die periode niet in de haak te zijn geweest. In de jaren '50 beklagden kooplieden uit verschillende Noord-Nederlandse gewesten zich bij de Staten-Generaal over de in de oorlog ingestelde '*onbehoorlijke proceduren*' van de Lierse tafeliërs, die eruit bestonden dat zij de aankoopbedragen die zij van de kopers hadden geïnd, zes of zeven maanden lang niet aan de verkopers uitbetaalden en er dan bij uitbetaling ook nog een te hoog percentage van inhielden. Zo hadden in februari 1655 alleen al de Nijmeegse kooplieden nog f 40.000,- uit de in de slachttijd te Lier verkochte ossen tegoed. Ook kooplieden uit Gelderland en andere provincies hadden vorderingen van wel '*eenige tonnen gouts*'. De kooplieden wilden dat verkopen door de Lierse veetafel weer werden afgehandeld zoals tijdens het Twaalfjarig Bestand en eisten voldoening van de uitstaande schuld.²⁵³ De stad moest bijspringen om de schuldeisers van de veetafel te voldoen.²⁵⁴ Deze gang van zaken was natuurlijk slecht voor de klandizie van de Lierse markt.

Het 17de-eeuwse hoogtepunt van de markt was gelegen tussen de jaren 1640-'50. In 1649 lag het aantal op de markt verhandelde dieren nog slechts op de helft van het niveau van een eeuw daarvoor, terwijl na omstreeks 1650 de markt onherroepelijk in verval raakte.²⁵⁵ Uit de aanspraken van de Noord-Nederlandse kooplieden blijkt in ieder geval wel dat de export van (half-)vet vee uit de Republiek naar de Zuidelijke Nederlanden ook na afloop van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 continueerde.

Samenvattend kan worden gesteld dat de politieke breuk tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden tevens een wijziging in de marktstructuur van de ossenhandel betekende. De overlandse aanvoer van ossen vanuit de noordelijke en de noordoostelijke gewesten naar de zuidelijke veemarkten raakte gestremd. De bevoorrading van de Noord-Nederlandse gewesten over zee nam in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog sterk toe. De Republiek had met de verovering van Lingen, gelegen aan een belangrijke handelsroute, een strategische positie verworven met het oog op de inning van Convooi- en Licentgeld, ingesteld op de doorvoer van ossen naar vijandelijke en neutrale gebieden. De import van ossen in de Republiek bleef - op de tol na - vrij van heffingen. De bevolkingsontwikkeling in de noordelijke en zuidelijke gewesten zal de genoemde tendenzen hebben versterkt. De sterke toename van met name de Hollandse stedelijke bevolking als gevolg van de vestiging van op de vlucht geslagen Zuid-Nederlandse protestanten (die geen restricties kenden voor wat betreft het eten van vlees) en de geringere emigratie van de in hun godsdienstvrijheid belemmerde Noord-Nederlandse katholieken maakte dat de vraag naar slachtossen in de noordelijke gewesten explosief moet zijn toegenomen en die in de zuidelijke gewesten moet zijn gedaald. Of de risico's die verbonden waren aan de uitvoer van het vee naar de vijand opwogen tegen de verdiensten eruit valt niet in te schatten, maar verwacht mag worden dat er met de bevolkingstoename in Holland een zelfstandige afzetmarkt gecreëerd werd voor

slachtvee, niet alleen van vee dat geweid was in Holland zelf, maar ook van vee uit andere Noord-Nederlandse gewesten.

2.4.5 Ontwikkelingen in de rundveehouderij in het noorden van Holland

De aan de bevolkingsgroei gekoppelde stijging van de prijzen in de periode 1500-1650 was een algemeen Europees fenomeen, maar in Holland kregen deze tendenzen een extra dimensie. De stijgende rentabiliteit van de landbouw en de algemene economische groei vormden hier de aansporing voor diverse landaanwinningprojecten. Van de boerenbevolking kon op dit gebied echter niet veel worden verwacht en ook ontbrak het aan een kapitaalkrachtige, landbezittende adellijke en geestelijke bovenklasse die de projecten ter hand kon nemen. Hier was het de burgerlijke elite die het benodigde kapitaal bezat om deze landaanwinning door droogmaking van de Hollandse binnenmeren te financieren en ze waren hiertoe - bij gebrek aan betere investeringsmogelijkheden - ook bereid.²⁵⁶ In de periode 1540-1650 zou in geheel Noord-Holland (vasteland) circa 36.202 hectare grond aan het landbouwareaal worden toegevoegd. Het grondoppervlak van het Noorderkwartier nam met meer dan 40% toe, dat van West-Friesland met meer dan 12%. Van der Woude schatte de totale investering van de landaanwinning in Noord-Holland op het eind van de 16de en in de eerste helft van de 17de eeuw op ongeveer 20 miljoen gulden.²⁵⁷ Zo ontstond, in de nabijheid van de groeiende Hollandse steden, een grote oppervlakte aan nieuw in te richten landbouwgrond. De grond werd ofwel verkocht, ofwel door pachters geëxploiteerd. Alleen al de zes grote droogmakerijen (de Zijpe, Beemster, Schermer, Wormer, Purmer, Heerhugowaard) boden ruimte aan 1.402 nieuwe bedrijven, met een omvang van 15-30 Rijnlandse morgen (circa 13-26 hectare).²⁵⁸ Onroerend goed was in de Republiek zwaar belast: het herinvesteren van handelswinst in de handel in plaats van in onroerend goed was rendabeler. De meeste grondbezitters bezaten daarom hooguit 100 hectare. Akkers, wei- en hooilanden vormden meestal niet meer dan 10% van hun vermogen.²⁵⁹

Werd de toegenomen vetweiderij van ossen in het noorden van Holland als één van de redenen genoemd om de Beemstermeer droog te leggen²⁶⁰, in het algemeen had men het nieuwe land in de droogmakerijen vóór en kort na de drooglegging vooral als bouwland bestemd.²⁶¹ De bodem bleek echter veelal te drassig voor akkerbouw; voor veeteelt bleek het land meer geschikt. De grotere omvang van de percelen in de polder (meestal uitgegeven in kavels van 20 of 40 morgen), maakte bovendien dat het veehoudersbedrijf hier in vergelijking met dat op het oude land (waar de agrarische bedrijfsgrootte tussen 1500 en 1650 tamelijk stabiel bleef²⁶², maar daarna waarschijnlijk toenam²⁶³), grootschaliger kon worden bedreven. Een groot deel van het nieuwe land in de droogmakerijen was slechts in het voorjaar, de zomer en in de vroege herfst (juist als de buitenlandse ossen werden geweid) voor beweiding geschikt. Het drooggemalen land liep daarna door overvloedige regenval deels weer onder water tot in het voorjaar de molens het land weer droogmaalden. Grote delen van het land waren in de tussentijd voor gebruik totaal ongeschikt.²⁶⁴ Voor het ossenweidersbedrijf vormde dit geen bezwaar.

Rijke stedelingen waren ook de financiers van grootschalige ontginningsactiviteiten, zoals in 's-Graveland. Ook hier waren de activiteiten gericht op de vestiging

van een economisch renderend, agrarisch bedrijf. Zo werd in 1625 door de Staten van Holland en West-Friesland aan Amsterdamse patriciërs octrooi verleend voor de ontginning van een moerassig gebied aan de rand van het Gooi. De 's-Gravelandse polder werd vanaf 1634 verkaveld. Een deel van de grond werd in gebruik genomen als weiland.²⁶⁵

Het is vooralsnog moeilijk om het Hollandse ossenweidersbedrijf in zijn totaliteit te duiden: waar deze bedrijven precies gelokaliseerd moeten worden, wat het belang ervan was in de 16de-18de eeuw en wie zich ermee bezig hielden. Het stond immers iedere boer of pachter die het zich kon veroorloven, vrij om op de markt ossen te kopen en deze vervolgens vet te weiden. De verbreidheid van dit bedrijf onttrekt zich lange tijd aan ons zicht. Er werd vanaf 1583 in Holland en Zeeland wel een belasting geheven op rundvee ('Hoorngeld'), ten behoeve waarvan op 1 april en op 1 oktober de koeien van drie jaar en ouder werden geteld, alsmede de vaarzen van twee tot drie jaar, waarvoor een lager tarief gold. Maar de overige runderen (kalveren, stieren en ossen) werden niet in de telling opgenomen omdat zij van belasting waren vrijgesteld. De eerste algemene rundveetelling dateert pas uit het jaar 1800.²⁶⁶

Wanneer de rijke stedelingen zich op het weiden van ossen gaan toeleggen, komen er meer gegevens over deze tak van het landbouwbedrijf beschikbaar. Wie deze ossenweiders waren zal nog uitgebreid aan bod komen in de volgende hoofdstukken. Daarbij zal blijken dat het in de praktijk niet deze landbezittende stedelingen zelf, maar de pachters op hun land waren die zich op dit bedrijf toelegden. Het bezit van een hofstede alleen betekende niet automatisch dat de eigenaar ook betrokken was bij het ossenweidersbedrijf, maar ossenweiders bleken wel vaak in het bezit van een hofstede of buitenplaats. Waar nu waren deze in Holland gelegen?

Le Francq van Berkhey roemde aan het begin van de 19de eeuw de oude Hollandse hofsteden, *'die tevens voor den Heer en voor den Boer dienden'*.²⁶⁷ Vele hofsteden waren in de loop der tijd heringericht - met verlies van de oorspronkelijke agrarische functie - of afgebroken en vervangen door het nieuwe type zomerverblijf, met een stedelijke allure. Die werden buitenplaatsen genoemd. De naam 'hofstede' bleef alleen voor de minder grote buitenplaatsen in gebruik.²⁶⁸

De hofsteden waren in gebruik bij de pachters van de landeigenaars. Daarin werd een apart gedeelte ingericht voor de landeigenaar, waar deze in de zomermaanden verpoosde. De meeste en grootste hofsteden waren volgens Le Francq van Berkhey gelegen bij Haarlem, Bloemendaal, Velzen en Beverwijk, op het oude land dus. Verder kon men ze vinden in de Beemster, de Purmer, de Schermer, de Rijk en in de buurt van Alkmaar, Hoorn, Edam en Enkhuizen. Hier waren *'nederige deftigheid van de vermogende Noordhollanders'* verenigd met de *'zindelijke veestallen en bouwhuizen'*.²⁶⁹ De Beemster werd wel de 'rijke buurt' genoemd, vanwege het grote aantal fraaie woningen en hofsteden van personen die in Amsterdam, Hoorn en elders thuis hoorden. Waarschijnlijk werd de ossenweiderij in de 17de eeuw het meest beoefend in de omgeving van Purmerend.²⁷⁰ 'Heerenbruikers' trof men voorts ook aan langs de Rijn, de IJssel, de Lek en langs een deel van de Gouwe, alsmede in de omgeving van Rotterdam.²⁷¹ Daarnaast noemt hij nog de *'Heerenhuizingen der kooplieden'* gelegen om Amsterdam, langs de Amstel, in de Diemer-

meer, in Vinkeveen en Amstelveen, langs de Vecht en de Rijn.²⁷² Le Francq van Berkheys opsomming van hofsteden en buitenverblijven is niet volledig. Zo ontbreken bijvoorbeeld het Gooi - nog altijd vermaard om de aldaar gelegen buitenplaatsen - en de Zijpe, waar verschillende stedelingen een hofstede bezaten en op het aangrenzende land ossen weidden.²⁷³ Maar zijn opsomming geeft wel een indicatie waar het merendeel van de landbezittende stedelingen zich op het platteland gevestigd hadden: dicht bij een stad, op een goed bereikbare plaats langs een rivier en in de nabijheid van een buurman, met wie men de geneugten van het buitenleven kon delen.²⁷⁴

In Holland was de melkveehouderij de overheersende bedrijfsvorm. De fok op deze sterk gespecialiseerde en arbeidsintensieve bedrijven stond geheel in dienst van het in stand houden van de melkveestapel ten behoeve van de zuivelproductie.²⁷⁵ Hier waren het de koekalveren die werden overgehouden in plaats van - zoals in Denemarken - de stierkalveren. Of het ossenweidersbedrijf als een agrarisch specialisme binnen het Hollandse veehoudersbedrijf is op te vatten, of dat het op één bedrijf gecombineerd werd met andere agrarische activiteiten van de pachter (zoals het houden van wat melkvee, het maken van kaas en boter, de schapenhouderij) is vooralsnog niet duidelijk. Duidelijk is wel dat grootschalige fok ten behoeve van de instandhouding van een slachtveestapel hier niet voorkwam. Het was in het dichtbevolkte Holland waarschijnlijk ook niet rendabel geweest. De reden hiervan moet gezocht worden in de aard van het fokbedrijf van ossen en de daarvoor in de Hollandse agrarische sector ontbrekende condities. Men had een grote en in leeftijd uitgebalanceerde jongveestapel nodig, waarmee men op korte termijn de veestapel van volwassen, voor de slacht bestemde runderen, kon aanvullen. Men had bovendien grote winterstallen nodig, voldoende grasland om de dieren in de zomer op te laten grazen en de beschikking over een grote wintervoorraad voer om de ossen in de winter over te houden. Daarin zou men in Holland nog hebben kunnen voorzien door de inkrimping van de melkveestapel. Nu werden ossen pas omtrent het vijfde of zesde levensjaar geslacht. Tot die tijd leverden ze, als ze niet werden ingezet als trekdier (en dat was in Holland nauwelijks het geval) of gehouden werden ten behoeve van de mest, niets op. Aan het veefokbedrijf kleefden bovendien grote financiële risico's. Ossen brachten minder op als ze ondermaats bleven of verminkingen hadden, om nog maar te zwijgen van het kapitaalverlies bij een voortijdige dood. In een dichtbevolkt gebied als Holland was grootschalige fok van ossen door de hoge landprijzen waarschijnlijk nooit rendabel te maken geweest en een productiesysteem met een arbeidsdeling zoals in Denemarken was in Holland, gezien de totaal andere sociale verhoudingen, bovendien ondenkbaar.

De Deense ossenexport was dus geheel complementair aan de Hollandse behoefte en capaciteit. Het succes van het Deense veefokbedrijf was te danken aan het aldaar vigerende landbouwstelsel en de vrij bijzondere arbeidsverhoudingen die in de loop der tijd door de Kroon, de adel en de koopliedenstand waren verworven en wettelijk waren bekrachtigd. Daarmee werden de grootste financiële risico's op de Deense boeren afgewenteld. Mede hierdoor was het mogelijk dat betaalbare ossen aan de internationale markt geleverd konden worden.

2.4.6 De infrastructurele aspecten van de internationale ossenhandel

Na dit overzicht van ontwikkelingen in het productie-, transit- en consumptiegebied komen kort de handelsrouten over land en zee ter sprake waarlangs de ossen van de fokgebieden naar de mestgebieden werden gevoerd.²⁷⁶

Jutland is een schiereiland. Wie moderne hoofdwegen verlaat en nog bestaande tracés van oude handelswegen opzoekt zal merken dat, komend vanuit het noorden, deze wegen naar het zuiden toe geleidelijk breder worden. Verklaring hiervoor is dat de hoofdstroom van goederen van noord naar zuid liep, en de verkeersintensiteit in het zuiden groter was door het aanzwellen van de goederenstroom. Dit effect werd versterkt door de aanwezigheid van de uit de Vikingentijd overgebleven opgeworpen wal (Deens: *Danevirke*; Duits: *Dannewerk*) die zich uitstreckte vanaf het voormalige Vikingenbolwerk Hedeby (gelegen aan een zuidelijke arm van de Schlei, ten zuiden van Sleeswijk-stad) in zuidwestelijke richting naar Hollingstedt. Lange tijd bestond er slechts bij de stad Sleeswijk een doorgang door deze wal. Ook ossen werden over deze weg naar het zuiden gedreven en zij lieten hun sporen in het landschap na. Het vervoer van ossen was plaatselijk zo omvangrijk, dat de wegen er hun namen aan ontleenden (Deens: *Oksevej*; Duits: *Ochsenweg*). Waren de ossenwegen in het noorden soms slechts anderhalve meter breed, in het zuiden konden ze wel een breedte van twintig meter bereiken. De economische structuur van het gebied dat door de ossenwegen werd doorkruist, werd in belangrijke mate door deze ossenhandel bepaald. Langs de route ontwikkelde zich een infrastructuur van herbergen voor kooplieden en drijvers, weiden voor het vee, markten, veerponten en tolplaatsen. Boeren in de omgeving van die wegen hadden eeuwenlang een inkomen uit hooi- en stroverkoop, weideverpachting en de verhuur van stallen.²⁷⁷

In Jutland waren er drie doorgaande hoofdwegen te onderscheiden, een oostelijke, een westelijke en een centraal gelegen weg (zie hoofdstuk 5, kaart 5.1). De oostelijke begon bij Ålborg, liep langs Kolding, langs Haderslev en de tolplaats Toldstedt, waarna de weg werd vervolgd naar Sleeswijk-stad. Ook de ossen die vanuit Skåne, Blekinge en Halland per veer de Sont waren overgezet, alsmede de ossen die op de eilanden waren geproduceerd voor de export, kwamen op de oostelijke hoofdweg uit. De ossenweg over Sjælland voerde langs Roskilde, Ringsted, Sorø, Antvorskov naar Korsør in het zuidwesten van het eiland. Hier gingen de ossen per veer de Grote Belt over naar Nyborg, vanwaar ze ofwel in noordwestelijke richting naar Middelfart, ofwel in zuidwestelijke richting naar Assens werden gedreven.²⁷⁸ Na het water per veer te zijn overgestoken voegden de ossen die naar Middelfart waren gedreven zich ter hoogte van Kolding bij de stroom op de oostelijke ossenweg. De andere ossen werden in Assens per veer de Kleine Belt overgezet, waar de kudden zich bij Haderslev bij de ossen op de oostelijke weg voegden.²⁷⁹ Aan de ossenkooplieden was de keuze om de ossen naar de Jutse westkust te brengen om ze daar uit te schepen of om ze via de oostelijke weg richting Hamburg te drijven.

De westelijke ossenweg begon in Holstebro, passeerde Varde en deed vervolgens Ribe aan. De ossen die onderweg niet werden verscheept vanaf de West-Jutse kust gingen vanaf Ribe in zuidoostelijke richting naar Toldstedt, gelegen aan de oostelijke hoofdweg, of in zuidelijke richting naar Husum, alwaar ze (als ze niet alsnog werden verscheept) via een aftakking naar de oostelijke weg werden geleid. Deze

Afbeelding 2.8. Kaart van Holstein-Pinneberg met een deel van de ossenweg tussen Bramstedt en Wedel. Daniel Frese, 'Die Landtafel der Grafschaft Holstein-Pinneberg', vervaardigd in 1588, detailopname. Olieverf op linnen, $4\frac{1}{2} \times 5$ m, Schloß Bückeburg. Foto: Landesbildstelle Hamburg.

laatste kwam ter hoogte van Kropp, gelegen ten zuiden van Sleeswijk-stad, uit op de weg naar Wedel. De tol ontliepen ze niet, want voor ossen waarvoor nog niet in Ribe of Gottorf was betaald, moest dat gebeuren in Rendsburg. Bij Rendsburg werd de Eider, een belangrijke natuurlijke barrière op weg naar het zuiden, overgestoken.²⁸⁰

Ossen die werden gedreven over de middelste ossenweg, beginnend bij Skive en via Viborg over de heuvelrug in zuidelijke richting lopend, konden desgewenst bij Ribe, Tønder of Toldstedt één van de andere wegen oppikken.

In Rendsburg kwamen niet alle ossen die uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein werden geëxporteerd samen, want bij Sleeswijk boog een zijtak van de weg in oostelijke richting. Hierover gingen via Kiel de ossen met bestemming Lübeck (vooral vette ossen in het najaar).

Ten zuiden van Rendsburg stond de kooplieden en drijvers - afhankelijk van de uiteindelijke bestemming van ossen - de mogelijkheid open langs twee hoofdwegen Wedel te bereiken. Ook konden ze de ossen direct per veer de Elbe laten overzetten bij het plaatsje Zollenspieker, ten zuidoosten van Hamburg.

Indien bij Hamburg de landroute richting Vlaanderen werd gekozen (de Vlaamse straat), werd met de kudde bij het dorp Blankenese de Elbe overgestoken. Nadat Buxtehude of Stade waren gepasseerd, kwam men door Bremervörde, de dorpen Basdahl en Osterholz, en bereikte men Bremen, waar de Weser werd overgestoken. Verder ging de tocht over Delmenhorst, Wildeshausen, Ahlhorn, Cloppenburg, Lönningen, Haselünne en Lingen.²⁸¹ Alternatieve wegen kunnen ook zijn genomen naar de grens, afhankelijk van de bestemming van de ossen in de Nederlanden. De kudden ossen zullen vooral langs en niet door de grote handelssteden zijn geleid, want dat gaf teveel overlast. Zo schatte ook Toulson in: 'The position of the drovers was perhaps comparable to that of the present-day drivers of large lorries, which are as unpopular today as the noisy, stinking herds, which travelled through the villages and delayed men on their shorter daily journeys, were in the eighteenth century'.²⁸²

De geschiktheid van de genoemde wegen voor grootschalig ossentransport verschilde. De dieren moesten onderweg namelijk van voeder voorzien kunnen worden. De oostelijke weg door Jutland was, door de concentratie van akkerbouw-bedrijven aldaar en op de nabijgelegen eilanden in dat opzicht het gunstigst gelegen. Aan de laaggelegen westkust moest, na de overschakeling van de najaars- op de voorjaarsexport, vooral de wintervoorraad aan hooi aangesproken worden. Het slechtst gesitueerd voor de foeragering van de dieren was de middelste weg, vanwege de arme bodem in de omgeving en de beperkte aanvoermogelijkheden van voeder van elders.²⁸³ Dat de oostelijke weg de belangrijkste exportroute van ossen was, blijkt ook uit een vergelijking van de overlandse export langs Kolding en Ribe in de periode 1569-1654 (zie tabel 2.2).

Na het midden van de 16de eeuw en in het eerste kwart van de 17de eeuw passeerden de kooplieden de tolplaats Rendsburg meestal tussen 16 en 20 maart. De kudden die ze begeleidden waren gemiddeld 226 stuks groot.²⁸⁴ Per dag legde een kudde gemiddeld zo'n 25 kilometer af.²⁸⁵ Afhankelijk van het vertrekpunt van de ossen en de bestemming moest onderweg een aantal natuurlijke barrières worden

Tabel 2.2. Aantal ossen geëxporteerd langs Ribe en Kolding (1569-1654)

jaren	aantallen ossen		jaren	aantallen ossen	
	Ribe	Kolding		Ribe	Kolding
1569	5.404	7.844	1610-14	7.324	18.772
1570-74	4.997	11.494	1615-19	4.660	16.397
1575	-	13.086	1620-24	5.334	13.902
1583-84	2.893	6.730	1625-29	2.748	5.798
1585-89	4.162	7.662	1630-34	6.237	7.553
1590-94	5.331	9.043	1635-39	6.728	8.697
1595-99	6.111	10.473	1640-44	4.398	6.490
1600-04	4.296	12.916	1645-49	6.778	-
1605-09	3.778	14.446	1650-54	9.280	-

Bron: Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.122. Zie ook Willerslev, 'Dansk studehandel', p.177-180. Toelichting: Degn heeft de gegevens van Willerslev zoveel mogelijk weergegeven in vijfjaarlijkse gemiddelden. Voor de periode 1650-'54 noemt Degn de aantallen 9.280-11.060, waarvan het eerstgenoemde cijfer in de tabel is opgenomen.

genomen die voor het nodige oponthoud zorgden. In Denemarken waren dat bijvoorbeeld het water tussen de verschillende Deense eilanden en het vasteland, in Sleeswijk-Holstein de Eider (bij Rendsburg), in Duitsland de Elbe (bij Hamburg), de Weser (bij Bremen), de Eems (bij Lingen) en in de Republiek soms de grote rivieren of de Zuiderzee. De totale reisduur was afhankelijk van de afstand die overbrugd moest worden, de route die de ossenhandelaars daarvoor kozen, het aantal onderweg ingelaste rustdagen, de conditie van de kudde en natuurlijk, onvoorziene omstandigheden. Het gebeurde wel dat een omweg werd genomen in verband met de plaatselijke voedersituatie.²⁸⁶ De reisduur valt daarom slechts globaal te benaderen. Frandsen toonde aan dat een reis van Sejlstrup in het noordwesten van Vendsyssel (Noord-Jutland) naar Ribe ongeveer elf dagen in beslag nam en van Ribe naar Wedel nog eens veertien.²⁸⁷ Dit stemt ongeveer overeen met de reisduur van Limfjord-Wedel van circa drie weken die Gissel noemt.²⁸⁸ Uit verschillende 17de-eeuwse bronnen blijkt dat de overlandse reis met ossen vanuit het noorden van Jutland naar de in het westen van de Republiek gelegen markten in totaal een week of zes duurde. De reis over zee vanaf de Deense westkust duurde bij goede weersomstandigheden vier à vijf etmalen. Als de schepen de Sont of de Belt als bestemming hadden werd rekening gehouden met een reisduur van een week of drie. Al met al duurde het zeetransport dus aanzienlijk korter, maar zoals nog zal blijken in § 2.6, waren daar ook nadelen aan verbonden.

2.4.7 Het productie- en exportsysteem onder spanning

De periode van expansie van de landbouw in het 16de-eeuwse Denemarken ging gepaard aan de doorvoering van het reeds besproken, strak gereguleerde productie- en exportsysteem van ossen, waaraan de arbeidsdeling tussen adel, burgers en boeren ten grondslag lag. Vanaf omstreeks 1580 traden er in deze, als 'klassiek' gekarakteriseerde periode van Deense ossenexport symptomen van een 'crisis' aan de dag.²⁸⁹ De overheid toonde aanvankelijk weinig bereidheid tot hervormingen.

Het duurde tot na 1660, het jaar waarin de macht van de geprivilegeerde adel beknot werd met de toekenning van de absolute macht aan de koning, dat veranderingen konden worden doorgevoerd. Overigens gebeurde dat slechts op zeer beperkte schaal.²⁹⁰ Mede als gevolg van de zich ontwikkelende depressie in het productie- en exportsysteem voor ossen werd in het tweede kwart van de 17de eeuw de weg vrij gemaakt voor een grotere deelname van Hollanders in de handel. Over die transformatie handelt deze paragraaf.

Nog in 1575 waren de rechten van de adel ten opzichte van hun boeren in de productie van de stalossen verder uitgebreid. Op 21 juli van dat jaar werd een voorkooprecht van grasossen voor de koning en adel van kracht. Alleen de koning en de adel waren nu gerechtigd de ossen op te kopen waar en bij wie ze wilden, ze te stallen op hun eigen landgoederen of bij hun pachtboeren, om ze vervolgens als stalossen uit te voeren. Andere kopers (de geestelijkheid en boeren) moesten zich van het benodigde vee voorzien op de reguliere markten. Ten aanzien van de kooplieden was bepaald dat ze voor eigen rekening alleen die ossen mochten uitvoeren die op zijn laatst op Sint-Maarten (11 november) waren aangekocht, gestald en gevoerd met eigen voer of die waren gestald op de koninklijke of adellijke pachtbedrijven.²⁹¹ Een nieuw reglement dat in 1604 van kracht werd, bepaalde dat het kopen van ossen op de gewone markten voorbehouden was aan een beperkt aantal koninklijke en adellijke ossenkooplieden. Boeren moesten bovendien hun grasossen eerst aan de landheren aanbieden. Pas als de Kroon en de adel voorzien waren, mochten boeren hun ossen verkopen aan wie ze wilden. Kooplieden die zich op de export van stalossen wilden toeleggen, waren - buiten het geringe aantal dat zij zelf gerechtigd waren als stalvee op eigen voer te houden - dus vrijwel geheel aangewezen op het stalvee dat ze opkochten op de koninklijke en adellijke landgoederen. De koning en de adel werden daarmee niet alleen hoofdleveranciers van de ossenkooplieden, zij kochten ook nog eens de beste ossen voor de neus van hen weg.²⁹²

Op het eerste gezicht lijken in de beginjaren '20 de rechten van kooplieden in de productie van ossen te zijn verruimd. In 1622 kregen kooplieden namelijk het recht om ossen te stallen op de kroongoederen en de adellijke landgoederen boven het aantal dat ze op eigen voer konden stallen, wat hen in staat stelde meer ossen voor eigen rekening te exporteren.²⁹³ Toch moet dit niet al te zeer als een uitnodigend gebaar naar de kooplieden worden opgevat. De achterliggende reden van deze maatregel werd duidelijk met de aanscherping van de ordonnantie in 1623, toen bepaald werd dat de kooplieden alle ossen die ze niet op eigen voer konden houden, bij de Kroon of adel moesten stallen. Op de naleving van deze ordonnantie werd van hogerhand toegezien. Met de instelling van dit gast-voedersysteem (*foderværtsystem*) werd de capaciteit van de landgoederen van de koning en de adel toch volledig benut, terwijl de aan de productie van stalossen verbonden risico's voor de adel en de Kroon in een economisch onzekere tijd vermeden werden. Hiermee werd het financieel zwakste deel van de adel (de lage adel, die geen of weinig inkomsten uit ambten genoot) ontlast. Nu kwam het aan op de kapitaalkracht en investeringslust van de kooplieden om dit productie-aandeel van de Kroon en adel over te nemen.²⁹⁴

Was de productie en export van ossen lang een solide economische basis voor de aristocratische heerschappij geweest in Denemarken, na 1623 zou er een afkalving van het productie- en exportsysteem plaatsvinden. Toch waren volgens Ladewig Petersen de ordonnanties van 1622 en '23 eerder een reactie op acute problemen, dan symptomen van economische depressie.²⁹⁵ Dat de ossenproductie- en export in 1623 en in de decennia erna in overheidsdocumenten genoemd bleef als één van de beste bestaansmiddelen voor de inwoners van het Deense Rijk was vooral te danken aan de beschermende maatregelen die de overheid in de toekomst nog zou nemen om deze tak van de landbouw en handel voor de Kroon en adel te behouden.

Voor de boeren waren de gevolgen van de acute crisissituatie het grootst, maar langzamerhand werden de gevolgen ervan voor alle bij de productie en handel betrokken groepen merkbaar. Met name de jaren '30 en '40 waren voor de relatief rijke groep producenten een periode van toenemend onderscheid (hoge adel versus lage adel²⁹⁶). Hetzelfde gold voor de exporteurs van stalossen (groothandelaars versus kleine kooplieden). De afzonderlijke groepen zullen in het navolgende kort worden besproken.

De boeren hadden gedurende de vijandelijke bezetting eind jaren '20 hun landpacht en belastingen niet kunnen opbrengen, waardoor de landeigenaars twee jaar inkomsten moesten ontberen. Zelfs in de tijd erna moest de boerenbevolking soms nog een deel van de landpacht worden kwijtgescholden als gevolg van de oorlogsomstandigheden. Het Jutse bouwland was, zo werd gesteld in januari 1630, als gevolg van de zware belastingen die de bevolking tijdens de bezetting waren opgelegd, ingezaaid noch bewerkt. Het ontbrak de boeren aan graan (en daarmee zaaizaad) en paarden als trekkracht. Een flink aantal boerderijen was verlaten.²⁹⁷ Verder werd na circa 1650 door landeigenaars een groter beroep gedaan op de arbeid van boeren, verloren lokale rechtsorganen deels hun onafhankelijkheid en brokkelde het gedeeltelijke zelfbestuur van dorpsgemeenschappen langzaam af. Hoewel in de jaren 1627-'29 lokaal wel sprake was van onrust onder de boerenbevolking, kwam het niet tot oproer.²⁹⁸

In tegenstelling tot de boeren konden burgers hun stem wél laten horen. Zij dienden in 1629 een petitie in bij de koning, waarin werd ingegaan op de naoorlogse situatie in de Jutse steden en waarin onder andere gevraagd werd om belastingconcessies, de vervanging van de huurtroepen door een nationaal burgerleger, de handhaving van burgerlijke handelsprivileges en de regulering van schuldovereenkomsten tussen burgers en edelen. Ook vroeg men om een versoepeling van de beperkingen op, onder andere, de ossenhandel. De burgers wezen op enkele misstanden bij de toepassing van adellijke privileges en de uitbreiding van adellijk landbezit en ze benadrukten het belang van een verlichting van de arbeidsplichten van boeren op de kroongoederen om deze groep weer op de been te helpen. Als een reactie daarop werd de situatie in Jutland in het najaar van 1629 onderzocht door twee adellijke commissarissen. Deze kwamen tot de conclusie dat de pachten en belastingen op het platteland inderdaad gereduceerd moesten worden. De steden dienden volgens hen van de eerste drie tot vijf belastingen te worden vrijgesteld of daarvan slechts de helft te betalen. Het doel was de boeren en burgers de kans te

geven zich financieel enigszins te herstellen. Hun voorstellen werden niet overgenomen.²⁹⁹

Leden van de lage adel waren al eerder, aan het begin van de 17de eeuw, financieel in de problemen geraakt. Deze groep zou zich beroepend op oude en roepend om nieuwe privileges krachtiger trachten te verweren tegen de concurrentie van dat deel van de burgerij dat zich economisch vooralsnog beter staande wist te houden. In 1639 stelden vertegenwoordigers van de adel voor de eerste maal de problemen met de productie en afzet van ossen op de markt in de rijksraad (*rigsrådet*) aan de orde.³⁰⁰ Daaruit mag worden afgeleid dat de economische depressie zich inmiddels ook onder de meer welgestelde edelen deed voelen. De hoge adel hield zich onder de gegeven omstandigheden het beste staande, mede door een verandering in de bedrijfsvoering.

Ladewig Petersen constateerde voor de periode 1630-'40 een concentratie van de productie op de grote landgoederen. Hij zag dat als een mogelijk gevolg van de snellere stijging van aanschafprijzen van voederossen in verhouding tot verkoopprijzen van stalossen.³⁰¹ De leegstand van boerenbedrijven en de fiscale voordelen verbonden aan landbezit tot 1662 werkten bovendien - vooral in het oosten van het land (op Sjælland, Lolland-Falster) - een schaalvergroting van de grote landgoederen door incorporatie van de minder succesvolle in de hand (*Bauernlegen*).³⁰² De belangrijkste landeigenaars waren daardoor nog steeds in staat een goede omzet te behalen. Uit overgeleverde boekhoudingen bleken zij zich ook nog steeds bouwactiviteiten op hun landgoederen te kunnen veroorloven.³⁰³

De klachten van de adel waren in 1639 vooral tegen de overtredingen door kooplieden van de bestaande productie- en exportbepalingen gericht. De rijksraad bepaalde dat hierop beter toezicht moest komen en er werd een exportverbod van kracht voor ossen die niet waren gevoederd op adellijke en koninklijke landgoederen. Iets later werd door de lage adel gevraagd actie te ondernemen tegen de tussenhandelaars, de kooplieden die als schakel optraden tussen de producenten en de uiteindelijke exporteurs en die zo de prijzen opdreven. In 1640-'41 klaagde de adel over de prijsverhoging van grasossen door aankopen van burgers en de oneerlijke concurrentie als gevolg van de koninklijke vergunningen aan pachters om grasossen te exporteren. Ladewig Petersen zag in de klachten van de adel een poging om de ordonnantie van 1623 dermate aangescherpt te krijgen, dat de export van ossen voorbehouden bleef aan de Kroon, de adel en de kooplieden die reeds bij de handel betrokken waren. Een verband met afzetproblemen in deze jaren wees hij van de hand.³⁰⁴ Het is duidelijk dat de overheid met haar politiek in eerste instantie de landbouwbelangen van de Kroon en adel beschermde³⁰⁵ en pas dan te hulp snelde, wanneer die belangen in het gedrang kwamen.

In 1643-'45 zouden Jutland en Sleeswijk-Holstein wederom zuchten onder de bezetting van vijandelijke legers, ditmaal aangevoerd door de Zweedse generaal Torstensson (*Torstenssonkrigen*). De situatie was mogelijk nog erger dan tijdens de Dertigjarige Oorlog. Er was sprake van inkwartiering, verwoestingen, plunderingen, dieverij, verkoop van geconfisceerde goederen, corruptie en zeer hoge belastingen. Dit alles leidde tot een gebrek aan zaaigoed, mankracht, paarden en ossen ter bewerking en bemesting van de landerijen, landgoederen werden verlaten, pacht en tienden werden niet betaald of opgeschort.³⁰⁶ In de Republiek trachtten onderwijl

zowel Zweden als Denemarken het van de Staten-Generaal gedaan te krijgen dat er beperkingen werden gesteld aan het uitzeilen van de Nederlandse ossenvloot, zij het vanuit andere overwegingen. Het protest van Zweden in 1644 had te maken met hun bezwaar tegen de inzet van grotere en sterker bemande schepen dan nodig was voor het ossentransport. Zweden vreesde dat deze schepen ten dienste van koning Christian IV ingezet zouden worden in de strijd tegen dit land. Aan dit bezwaar werd gehoor gegeven: het overtallige volk moest uit de schepen en de schippers en reders moesten borg stellen dat er een lading ossen mee teruggenomen werd. Het verzoek van de Deense resident Tancken aan de Staten-Generaal om de ossenvloot niet uit te laten zeilen of de Hollandse kooplieden te bevelen niet met de Zweden - die voorjaar 1644 Jutland en Holstein waren binnengevallen en al het vee hadden geroofd van de arme boeren - te onderhandelen, was echter te zeer met het eigenbelang van de Republiek in strijd. Aan dat verzoek werd geen gehoor gegeven.³⁰⁷

Denemarken herstelde zich slecht van deze oorlog. In 1647 bracht de adel de oneerlijke concurrentie opnieuw te berde, waarop de koning een adellijke onderzoekscommissie instelde. Deze commissie meende dat geestelijken en boeren de stalling van vee moest worden verboden, dat koninklijke privileges om grasossen uit te mogen voeren moesten worden ingetrokken en dat de export van ossen aan die burgers moest worden voorbehouden, die de stalvoeding zelf hadden bekostigd (met uitsluiting van tussenhandelaars). Verder bevatte het memorandum van deze commissie het opmerkelijke voorstel om de markt te Wedel - in verband met de slapte van de markt aldaar door de verminderde koopkracht van de Duitse bevolking als gevolg van de Dertigjarige Oorlog - naar Ribe te verplaatsen. Van daaruit konden ossen makkelijk naar Holland worden verscheept of, als de prijzen te wensen over lieten, weer worden teruggedreven naar de stallen op de landgoederen. Voorts werd door de commissie een stalossen-productiequotum voorgesteld: in twee jaar zou de productie met een derde moeten afnemen. Volgens Willerslev werd met deze maatregelen beoogd de productieomvang te beheersen, om zo de prijzen op de internationale markten in positieve zin te kunnen beïnvloeden. De aanbevelingen van de commissie werden echter niet overgenomen. De overproductie zou blijven bestaan tot in de jaren '50 en de markt zou officieel in Wedel blijven, ook al nam deze omstreeks het midden van de eeuw wel in belang af door de directe aankoop van ossen door Nederlanders op de Deense hofsteden.³⁰⁸

Ook de jaren '50 werden in Denemarken gekenmerkt door politieke onzekerheid. Bij de Westfaalse vrede in 1648 was Zweden in het bezit gekomen van het gebied Bremen-Verden, gelegen tussen de Elbe en de Weser. Daarmee verkreeg Zweden controle over Denemarkens export over Stade en Buxtehude aan de westzijde van de Elbe. Ook ging er politieke druk uit van het huwelijk van de Zweedse koning Karl Gustav X met een Gottorfse prinses in 1654. Daar werd met het uitbreken van de oorlog in 1657 politieke munt uit geslagen door middel van een geheim verbond tussen Zweden en Sleeswijk-Holstein tegen Denemarken.³⁰⁹ Denemarken verklaarde Zweden - op dat moment in oorlog met Polen - in 1657 de oorlog. Zweden sloot daarop snel vrede met Polen en viel Sleeswijk-Holstein en Jutland binnen. In maart 1658 werd in Roskilde vrede gesloten. Denemarken moest Skåne, Halland en Blekinge opgeven.³¹⁰

Toen de Zweedse koning enkele maanden later vredebreuk pleegde, schoten de

Republiek, de keurvorst van Brandenburg, de Duitse keizer en de koning van Polen de Deense koning te hulp. Maar voor de bevolking was de bezetting door de geallieerde legers net zo belastend als door de vijandelijke Zweedse. De Deense landbouw en stedelijke economie lagen wederom nagenoeg stil.³¹¹ De krijgshandelingen leidden opnieuw tot onveiligheid voor ossenkoopliden en hun levende have.³¹² Vooral voor Ribe, Ringkøbing en Varde bleek de oorlog tegen Zweden desastreus.³¹³

Denemarken wenste de verloren gebieden aan de overzijde van de Sont te heroveren, maar de Republiek was niet bereid aan die strijd medewerking te verlenen. Met de 'Haagse Concerten' in de zomer van 1659 probeerde de Republiek de strijdende partijen de vrede desnoods met geweld op te leggen. Uiteindelijk bracht een vloot de Zweedse koning Karl Gustav X tot rede. Na de inwilliging van een aantal aanvullingen op het in 1656 gesloten, maar door Amsterdam nooit bekrachtigde tractaat van Elbing (waarin de Nederlanders tegen een willekeurige tolverhoging in Zweedse havens werden gevrijwaard), kwam uiteindelijk in 1660 de vrede van Kopenhagen tot stand.³¹⁴ Met het vredetraktaat van Kopenhagen (1660) legde Denemarken zich bij het definitieve verlies van Skåne, Halland en Blekinge neer. Denemarken was in één klap een groot gedeelte van zijn grondgebied, een aantal belangrijke exportproducten en de hegemonie over de Sont kwijt. Bovendien wist de hertog van Gottorf in hetzelfde jaar de suzeriniteit (ofwel het opperleenheerschap) van de Deense koning over het hertogdom Sleeswijk ongedaan te maken.³¹⁵

De beschreven politieke en economische ontwikkelingen tot circa 1660 hadden hun weerslag op het ruimtelijke spreidingspatroon van de productie van ossen. Tot in de eerste decennia van de 17de eeuw had het zwaartepunt van de productie van stalossen in het oostelijke deel van Denemarken gelegen (met name op de eilanden), waar op de grote koninklijke en adellijke landgoederen onder de voor boeren meest ongunstige arbeidsverhoudingen het productiesysteem maximaal kon worden benut. De productie- en exportcrisis had als gevolg dat de export vanaf de oostelijke Deense eilanden in het tweede kwart van de 17de eeuw sterk verminderde, ten gunste van de export vanuit Jutland en Skåne. Bedroeg de export vanaf de Deense eilanden in de periode 1605-'19 ongeveer twee derde ten opzichte van die uit Jutland, in de periode 1636-'54 was dit aandeel nog slechts één derde tot twee vijfde.³¹⁶ Na 1660 concentreerde de fok van ossen zich in Jutland.³¹⁷

Ondanks de economische depressie had het Deense rijk tot omstreeks 1660 een positieve handelsbalans.³¹⁸ Die was volgens Holberg, die in zijn boek *Dannemarks og Norges beskrivelse* (1739) een analyse gaf van de Deense economie, vooral aan de sterke uitvoer uit Noorwegen (van onder meer ijzer, koper, vis, hout, traan, pek en teer) te danken geweest. Over de bijdrage van de Deense gebiedsdelen in de unie liet hij zich zeer negatief uit. Denemarken had weinig producten van eigen bodem uit te voeren, terwijl de bevolking wel grote interesse aan de dag legde voor uitheemse genotsartikelen. De Denen realiseerden zich pas aan welke 'tærende sygdom' (terende ziekte) het rijk leed toen het overschot op de Noorse handelsbalans het Deense tekort niet meer kon dekken. Aanleiding was dat 'fremmede' (ofwel buitenlanders, waarmee in dit geval vooral Nederlanders werden bedoeld)

steeds meer producten zoals hout, pek, teer en vis, die ze voorheen in Noorwegen hadden aangekocht, nu vanuit Amerika en de kolonieën begonnen te importeren. Tot overmaat van ramp ondervonden de Deense ossen, één van de weinige export-artikelen die het land voortbracht, in toenemende mate concurrentie van de aanvoer van stalossen die vanuit Brabant en Vlaanderen in de Republiek werden geïmporteerd. In Denemarken begon men de noodzaak in te zien om met eigen schepen te handelen en de binnenlandse nijverheid te bevorderen, maar het kostte volgens Holberg moeite de bevolking daarvan te overtuigen.³¹⁹ Wellicht was inmiddels ook de interesse teruggelopen voor de aanschaf van retourgoederen in Holland, door de verminderde koopkracht van de Deense bevolking als gevolg van de zware belastingdruk ter financiering van de oorlogen en de sterfte onder de bevolking als gevolg van de oorlogen en de pest.³²⁰ Velen zouden hun schulden zelf nooit meer inlossen, waardoor hun borgen voor de betaling ervan opdraaiden. Het was bepaald een ongunstig investeringsklimaat.

De sterke verschuiving in de deelnemersgroep aan de internationale ossenhandel vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw was wel het belangrijkste gevolg van de ontwikkelingen in Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Het was de tijd, door Maarbjerg als de fase van *commerciële integratie* gekarakteriseerd, waarin vreemde kooplieden of hun factors de binnenlandse lokale markt penetreerden. Deze integratie voltrok zich zowel in de overlandse als in de overzeese ossenhandel.

Zo constateerde Gregersen in zijn onderzoek naar de geschiedenis van Toldstedt (Sleeswijk) een groeiend aandeel van niet-Deense exporteurs in de export van ossen langs deze plaats in de 17de eeuw. Behoorden aan het eind van de 16de eeuw en in het eerste kwart van de 17de eeuw het merendeel van de langs Toldstedt geëxporteerde ossen nog aan Deense exporteurs toe, rond het midden van de 17de eeuw was dat nog slechts de helft en in het laatste kwart van de 17de eeuw vaak nog minder dan een vijfde (zie bijlage 2).³²¹ Het aandeel van Nederlanders in die export - nog bescheiden in de jaren '30 en '40, en vooral beperkt tot de opkoop van ossen in Ribe en Skåne - groeide ondertussen gestaag in de jaren '50.³²² Overigens moet daarbij wel in aanmerking genomen worden dat het overlandse exportniveau na de Deens-Zweedse oorlog van 1657-'60 ten opzichte van het vooroorlogse niveau beduidend gedaald was.

In de overzeese ossenexport was een soortgelijke ontwikkeling te zien. Het aandeel van Nederlandse kooplieden in de overzeese export vanuit Ribe was in het decennium 1610-'19 nihil. In de jaren 1620-'29 steeg het naar 10%. In het decennium 1630-'39 groeide het Nederlandse aandeel naar 17%. Toen trad een lichte daling op tot 13% in 1640-'49. Vervolgens steeg het Nederlandse aandeel tot maar liefst 46% in de jaren 1650-'59, waarvoor vooral de Amsterdammers verantwoordelijk waren. De export door Nederlanders benaderde daarmee de export door kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein (50%).³²³ Tegelijk met de grotere deelname van Nederlanders in de overlandse en overzeese export van ossen vanuit het productiegebied, neemt de frequentie van het aantal vermeldingen van Nederlandse 'compagnieën van ossenkoperij' in de bronnen toe. De organisatie daarvan zal uitgebreid ter sprake komen in hoofdstuk 4.

grasland en uitbreiding van de veeteelt.³²⁴ Hoewel misschien wat later dan elders kwam ook in de Republiek een einde aan de economische groei, waarna een periode van stagnatie volgde, die tot circa 1750 zou aanhouden. Wel lijkt het consumptieniveau in de Republiek, met name in het sterk verstedelijkte gewest Holland (waar ongeveer 40% van de Nederlandse bevolking woonde³²⁵), op een niveau gehandhaafd te zijn gebleven dat hoger was dan in de omringende landen, waar men soms te lijden had van extreme prijsstijgingen van graan als gevolg van schaarste.³²⁶ Toch was ook de situatie in de Republiek niet onverdeeld gunstig. In de jaren 1681-'90 was de prijs van Pruisische rogge op de Amsterdamse korenbeurs inmiddels gedaald tot 58% van het peil rond 1650. Deze dalende tendens, enkele kortstondige perioden van herstel ten spijt, bereikte rond 1730 haar dieptepunt. Na 1680 zette ook een daling in van de prijzen van boter en kaas.³²⁷

Omdat de prijzen van akkerbouwproducten sneller daalden dan die van vee, werd (ossenvlees) in de loop der 17de eeuw voor de consument relatief duurder ten opzichte van brood. Door de dalende graanprijzen bij stabiel gebleven nominale lonen stegen echter de reële lonen in dezelfde periode, als gevolg waarvan het consumptieniveau van het 'luxe'-product vlees redelijk op peil bleef of misschien zelfs enigszins steeg als gevolg van de verfijning van het eetpatroon van de elite. Dit laatste zal vooral voor de stad met de sterkste economische positie, Amsterdam, hebben gegolden. Amsterdam, waar in het begin van de jaren '50 de internationale ossenmarkt naar toe verhuisde, ontsnapte als één van de weinige Hollandse steden grotendeels aan de demografische en economische achteruitgang in de periode 1670-1750; de stad had het hoogste inwonertal en het gemiddelde inkomen van de bevolking was hoog.³²⁸ Hier woonden de machtigste en rijkste regenten en kooplieden met het meeste land in de Hollandse polders en droogmakerijen. Zij waren als eersten in staat en bereid de financiële risico's van de ossenhandel en het vetweidersbedrijf te dragen om het eigen land in exploitatie te houden.

Eén en ander kan effect hebben gehad op het agrarische grondgebruik na 1650. Volgens Van der Woude trad er in het noorden van Holland een verschuiving op van de arbeidsintensieve zuivel- naar de arbeidsextensieve vleesproductie, waarmee een tegengestelde ontwikkeling plaatsvond aan die in onder andere Noordoost-Nederland (Drenthe en mogelijk ook Friesland), waar een sterke teruggang in het aantal stuks rundvee te constateren was. Daar was arbeid (relatief) goedkoop en zocht men de uitweg uit de 'scharende beweging van dalende prijzen en stijgende lasten' in de intensivering van de productie (akkerbouw). In het noorden van Holland waren lonen hoog en was een verdere intensivering van de landbouw nauwelijks mogelijk (gegeven de fysische mogelijkheden stond de landbouw daar al op een hoog peil), reden waarom men de oplossing in extensivering zocht.³²⁹

Hoe verhoudt de hierboven geschetste situatie zich nu ten opzichte van de lange-termijnontwikkeling in de internationale ossenhandel? De extensivering van de landbouw in Holland zou een verklaring kunnen vormen voor het aanbreken van wat in Denemarken de *Hollændertiden* (ofwel het 'tijdperk van de Nederlanders') is genoemd. De term slaat vooral op de periode na 1660.³³⁰ Opmerkelijk is echter dat de *commerciële integratie* van Nederlandse kooplieden in de internationale ossenhandel zich in een seculaire contractiefase voltrok. Het aantal klachten van kooplieden en ossenweiders over de kwaliteit van de ossen en de aankooprijzen

van mager vee, die de verkoopprijzen van vet vee overtroffen, steeg namelijk in deze periode.³³¹ Tegelijkertijd daalden door de toenemende aanvoer van ossen naar de Amsterdamse veemarkt de prijzen van gevetweide ossen. Door te investeren in een bedrijfstak met slinkende winstmarges lijken Nederlanders dus tegen de hen altijd toegedichte zakelijke instelling in, te hebben gehandeld. Net zo relevant als de vraag waarom Nederlandse landeigenaars destijds met de investering in de ossenhandel en het ossenweidersbedrijf waren begonnen, is de vraag waarom ze er in de tweede helft van de 17de eeuw niet mee stopten toen de inkomsten eruit terugliepen. Het grondbezit onder burgers breidde zich vooral na het midden van de 17de eeuw juist uit.³³² De volgende overwegingen speelden hierbij een rol.

Bij onvoldoende rentabiliteit binnen de agrarische sector en voldoende alternatieven in andere bedrijfstakken zouden landeigenaars hun investeringen in landbezit in principe weer te gelde kunnen hebben gemaakt door hun land te verkopen. Die stap nu lag in de tweede helft van de 17de eeuw niet voor de hand. Op de verkoop van land zou de eigenaar door de dalende landprijzen alleen verlies lijden. Daarbij komt nog dat vermogende landbezitters in de droogmakerijen als hoofdingelanden hun verantwoordelijkheden hadden gekregen in de waterschapsbesturen.³³³ Uit hoofde van hun functie als dijkgraaf of hoogheemraad dienden zij het landbouwbedrijf binnendijs juist te bevorderen, ter continuering van de betaling van de dijklasten aan de polderbesturen. Als landeigenaars werden zij soms direct geconfronteerd met betalingsachterstanden van de pachters op hun land. Pachters lijken namelijk in toenemende mate in de problemen te zijn geraakt als gevolg van de dalende opbrengsten en stijgende lasten. De gemiddelde pacht prijs voor grasland was in Holland boven het IJ in 1655 op haar hoogste niveau, waarna zich een schoksgewijze daling inzette die tot omstreeks 1690 aanhield.³³⁴ Landeigenaars zagen zich geregeld gedwongen het tekort aan te zuiveren, wilden ze voorkomen dat de pachters naar elders vertrokken. Bij de dalende inkomsten betekenden loonkosten, polderlasten en allerlei belastingen en accijnzen een zwaardere financiële druk, soms alleen in relatieve zin (zoals bij loonkosten), soms in absolute zin. Zo verdubbelden bijvoorbeeld in de Schermer in de periode na 1690 de lasten voor de polderomslagen en de verponding (grondbelasting) uitgedrukt in ponden kaas, ten opzichte van het niveau rond 1650. Daarnaast was er nog de verzwaring van de belastingdruk in oorlogstijd.³³⁵

De polders lagen onder zeeniveau en grootschalig abandonnement door de pachters gevolgd door verkoop van land zou een enorme kapitaalvernietiging zijn geweest, nog afgezien van de bedreiging van het voortbestaan van de bewoning in de polders. Landeigenaars zagen zich dus tot effectieve maatregelen in de landbouwsector gedwongen, zoals investeringen in vee en geabandonneerd land. Hiermee kon het pachtbedrijf op andere voorwaarden toch worden gecontinueerd.

Een zo hoog mogelijk (neven-)inkomen uit het landbezit door het weiden van ossen was het doel van de investeringen van de Hollandse kooplieden in de ossenhandel, waarbij de bedrijfskosten (gemaakt ten behoeve van de aanschaf, het transport en het weidebedrijf) konden worden teruggebracht door de aaneensluiting van kooplieden in compagnieën, de aankoop van grotere kudden en de uitbreiding van landbezit. Een niet te verwaarlozen factor was echter ook dat het ossenweiders-

bedrijf voor de welgestelde stedeling de vereniging was van het nuttige met het aangename. Behalve dat men ermee voorzag in de behoefte van het eigen huishouden en er inkomsten uit genoot, werd het zomerse buitenleven in voorname kringen in toenemende mate op prijs gesteld.³³⁶ Wellicht heeft dat aan de herwaardering van de landbouw bijgedragen.

Na het midden van de 17de eeuw verkeerde Denemarken in precare politieke, economische en sociale omstandigheden. Eén en ander leidde tot een regeringscrisis in de herfst van het jaar 1660, die in het voordeel van de koning werd beslecht met de toekenning van de absolute macht. Munck benadrukte elementen van continuïteit. Hij noemde de omwenteling van 1660 'merely the most dramatic manifestation of a gradual process'. De koning en zijn directe kring werden weliswaar belangrijker, maar de oude adel wist haar positie veilig te stellen. Wel stegen de kansen voor burgers om ambten te bekleden met hun competentie en welvaart. Ook verwierven zij door de adel aangeboden land. Ze bezaten echter niet de lokale autonomie en bestuurlijke macht van hun aristocratische voorgangers en moesten bovendien in een economisch moeilijke tijd het hoofd boven water zien te houden. Boeren waren inmiddels al hun rechten kwijt en hadden geen enkele materiële of sociale positieverbetering in het vooruitzicht.³³⁷

Denemarkens nationale schuld werd eind jaren '60 van de 17de eeuw geschat op 4.260.000 rijksdaalders. Deze schatting is waarschijnlijk te laag, maar maakt voldoende duidelijk voor welke taak de regering zich na de constitutionele omwenteling gesteld zag. Hoewel de schuld aan binnenlandse crediteuren de buitenlandse schuld overtrof (onder andere hadden de Deense rentmeester Henrik Müller en de oorspronkelijk uit Holland afkomstige, maar later in Noorwegen woonachtige Selio Marselis grote vorderingen, van respectievelijk 335.000 en 103.000 rijksdaalders³³⁸), was die aan Denemarkens belangrijkste handelspartners, te weten de Republiek en de steden Hamburg en Lübeck, ook aanzienlijk. Deze laatste waren crediteurs van 38% van de Deense staatsschuld (1.613.000 rijksdaalders). Het Nederlandse aandeel bedroeg ongeveer de helft daarvan (820.000 rijksdaalders), verdeeld over de Staten-Generaal (400.000 rijksdaalders) en twee grote Nederlandse handelshuizen, Gabriël Marselis en Joachim Irgens & Bicker (420.000 rijksdaalders). De schuld aan de stad Hamburg (670.000 rijksdaalders) bestond uit de tegoeden aan acht particulieren. Lübecks aandeel was beperkter (133.000 rijksdaalders). Alle Deense, Noord-Duitse en Nederlandse crediteuren waren gebaat bij een afbetaling van de Deense nationale schuld, want door de uitgebreide kredietverlening tussen de handelshuizen over en weer, zou het Deense staatsbankroet grote gevolgen hebben gehad voor een aanzienlijk deel van de internationaal opererende kooplieden en handelshuizen. Voor een groot deel werd de staatsschuld vereffend door zowel aan binnen- als aan buitenlandse crediteurs kroongoederen over te dragen: tussen 1661 en '79 gebeurde dat met kroongoederen met een totale waarde van 9,5 miljoen rijksdaalders.³³⁹ Volgens Jørgensen was het effect daarvan net zo desastreus als een nationaal bankroet. In land belegd kapitaal - dat geen rente meer opbracht - kon worden afgeschreven van het voor de handel beschikbare kapitaal.³⁴⁰

DE zoetheit van de Vred, vergrooten het verlangen

Na haare vrugten: die nog zwak en teder zijn.

In deez' gedagten wierde ik van de slaap bevangen,

Die sluitende het oog, vermeedende mijn pijn.

Want in die blindheid, zag ik niet als Oorelogten.

Een trotze ELIFHANT, verwaand op zijne magt,

Konde op het veld geen ZWAAN, nog NETELBLAD gedogen:

Maar tradze met de voet; en door zijn zwaarte en kragt,

Zoo was 't met haar gedaan, zoo niet het mededogen.

Die LEEUWEN eigen is, voor dien die zig vernceerd,

EEN uit den Woude had tot haar ont-zet bewogen!

Dan die wierd door het zwaard eens KRYGSMANS zoo bezeert,

Dat zijne wonde een vloed van roode verve maakte;

Waar op zijn Stem het Bosch beroerde met een kreet:

Daar niemand scheen in rust, maar roonde dat zy waakte;

Zoo ylings was haar magt tot beider Hulp geroet.

De EENHOORN, die de Vred niet konde zien verdylen,

Drong hem met zijne hoorn, en slutte zoo de dood

Der ZWANE; en een LEEUW, bewaarder van de PVLEN

Der EENDRACHT, deed hem zien 't vermögen zoo de Nood

Het eifchte, om een zwak en teder BLAD te trooffen.

Hy brulde op zijn beurt, en maakten 't BEEST vervaart;

Terwyl den ADELAAR hem dreigde, uit het Oofften.

En de eerste LEEUW in magt, vereenigd met het PAARD,

Hem steeds vervolgde. Hv van veele aangevallen,

Die agte zig genoeg de Schaduw van een HAAN!

Waar op zijn grootsheid, groots, bleef kanten tegen alle;

Schoon dat die WAKKERHEID, niets voor hem quam bestaan.

Des dagt een ieder dat dit Veld van bloed zouw sloomen:

Want niemand konde een eind voorzien als door zijn val.

In die verwagting vonde ik de ydelheid der droomen;

'k Ontwaakte, en ik zag 't was Vrede in dit Dal.

Zijn te bekomen

t'Amsterdam by ABRAHAM BOEKHOLT, Boekverkooper op de Hop-markt,
op de Hoek van de Korsjes-Sterg. 1700.

Afbeelding 2.10. Zinneprent op de Vrede van Travendal (1700), die werd gesloten tussen Denemarken en Zweden. Denemarken was in 1700 Holstein binnengevallen, waarop Zweedse troepen Kopenhagen bedreigden. De vijandelikheden waren van korte duur. De prent toont het volgende. De olifant (Denemarken) wil de zwaan (Holstein) vertrappen. De (Noorse) leeuw (Zweden) en een paard (Lüneburg) komen rechts de zwaan te hulp, terwijl vanaf de linkerzijde een andere leeuw (de Republiek) en een eenhoorn (Engeland) Denemarken aanvallen. De Noorse leeuw wordt verwond door een ridder die een gekruist zwaard en een kruis in zijn schild voert. Een haan (Frankrijk) en een arend (Pruisen?) zweven door de lucht. De informatie over de prent is ontleend aan de catalogus van de Atlas van Stolck. P. van den Berge (circa 1665-1739) (inv.nr 2991). Stichting Atlas van Stolck, Rotterdam.

Vele Denen zochten hun heil elders. De omvang van de Deense bevolking liep in het decennium 1650-'60 terug met 20% tot circa 430.000 zielen.³⁴¹ In 1672 telde Kopenhagen circa 41.500 inwoners, de overige Deense steden tezamen circa 71.000.³⁴² In de jaren '70 werd het platteland geacht 77% van de belastingen op te brengen, de steden 23% (Kopenhagen daarvan 35%).³⁴³ Daarmee was de last van de steden niet alleen kleiner dan hun proportionele aandeel in de totale bevolking, maar ook nog eens lager dan men redelijkerwijs op grond van inkomen of welstand zou mogen verwachten.³⁴⁴ Industrieën, vaak door de Kroon gestart en gesubsidieerd, stagneerden, zo blijkt uit belastinggegevens. Hoewel het stedelijke aandeel in de belasting eind 17de eeuw iets groeide, bleef de Deense economie zwaar leunen op de landbouw en de daarmee verbonden handel.³⁴⁵ Maar met die landbouw was het eveneens slecht gesteld. Een groot aantal landerijen door het gehele land was, mede als gevolg van de oorlogen, door de pachters geheel of gedeeltelijk verwaarloosd of verlaten (*ødegårde*).³⁴⁶ West- en Noord-Jutland kampen met een ware uittocht, waarbij Sleeswijk-Holstein en 'Holland' de belangrijkste vestigingsgebieden waren.³⁴⁷ Met name Amsterdam had een grote aantrekkingskracht op de Denen, die daar huwden en zich in Amsterdam vestigden of die in dienst traden van de VOC.³⁴⁸ Gedupeerd door de dalende belastinginkomsten nam de Kroon maatregelen om emigratie te reduceren; in 1664 met betrekking tot emigratie van zeelieden en soldaten en in 1666 en '72 tegen emigratie in het algemeen. Er was een tekort aan mankracht om verlaten landerijen weer in gebruik te nemen, wat als een belangrijke oorzaak voor de rurale recessie werd gezien. Landeigenaars drongen aan op striktere controle op het vertrek van pachters en op emigratie, omdat zij hun belangen geschaad zagen.³⁴⁹ Niet ongevoelig voor de problemen van de adel, zag de Kroon zich genooddaakt eerst haar eigen belangen veilig te stellen. Op 23 juli 1670 werd het merendeel der landeigenaars verantwoordelijk gesteld voor de betaling van de belastingen over alle grond onder hun beheer, de verwaarloosde of geabandonneerde gronden inclus; alleen de domeinen bleven daarvan vrijgesteld. Maar de belastingen waren zelfs voor de landeigenaars, die de inkomsten van hun pachters moesten derven, nauwelijks meer op te brengen.³⁵⁰

Welk effect hadden deze ontwikkelingen nu op de export van ossen door kooplieden uit het productiegebied? Het aandeel van Denen in de export liep sterk terug, terwijl het Nederlandse aandeel in de export na 1660 zoals gezegd steeg. Hoewel weinig bekend is over de individuele redenen van ossenkooplieden hun handel te beginnen, te continueren of te staken, lijkt toch een groot aantal Denen het financiële risico van de kapitaalintensieve export van ossen niet langer te hebben aangedurfd. Dit kan tot acute tekorten op de afzetmarkt hebben geleid, als gevolg waarvan de Nederlanders de ossen zelf gingen halen. Het is echter ook mogelijk dat het voor Nederlanders, ondernemingszin en kapitaal bundelend, bedrijfseconomisch inmiddels rendabeler was hun ossen direct vanuit het productiegebied te betrekken, toen dit niet langer verhinderd werd door een van Deense overheidswege strak geregisseerd productie- en exportsysteem. De verschuiving in het aandeel van de kooplieden uit verschillende herkomstgebieden in de internationale ossenexport, blijkt uit figuur 2.3.³⁵¹ Voor de basisgegevens zie bijlage 2.

Figuur 2.3. Aantal ossen geëxporteerd langs Toldstedt (1634-1708), uitgesplitst naar herkomstgebied van de koper (in procenten)

Bron: Gregersen, *Toldstedt*, p.120, 125, 127, 130, 144 en idem, 'Studedriften', p.142.

In figuur 2.3 is de terugdringing van de Denen uit de ossenhandel te zien. Hoewel na een sterke terugval vanaf 1651, het jaar waarin zij nog 45% van alle ossen langs Toldstedt exporteerden, nog een kleine opleving te zien is in de jaren '70, werd later het aandeel van de Denen marginaal. Het wegvallen van de Denen gaat samen met de overname van de export door de Nederlanders. In 1662-'63 namen zij 70% van de export voor hun rekening. In de vijftig jaren erna zou dat aandeel jaarlijks steeds rond de 50% liggen. Uit de figuur blijkt verder dat het aandeel van de Sleeswijk-Holsteiners in de export eveneens groeide. Vanaf de jaren '70 van de 17de eeuw exporteerden zij in de meeste jaren ongeveer een kwart tot een derde van het aantal bij Toldstedt passerende ossen. Het aandeel van exporteurs uit Nedersachsen en de Hanzesteden, dat in een aantal jaren rond een vijfde tot een kwart had geschommeld, vertoonde vanaf de jaren '80 juist een sterke terugval. De 'klassieke periode' van Deense ossenexport was in ieder geval, zo blijkt uit de tabel, voorbij.

Dat de deelname van de Sleeswijk-Holsteiners bijdroeg aan de opkomst van de najaarsexport valt af te lezen uit tabel 2.3. In de periode 1550-1700 blijkt de totale export langs Rendsburg gehalveerd, terwijl de najaarsexport verdubbelde. In relatieve termen groeide de najaarsdrift naar bijna een derde van het totaal.

Tabel 2.3. Aantal ossen geëxporteerd langs Rendsburg (Holstein), uitgesplitst naar voor- en najaarsexport (1550-1700)

periode	gemiddelde jaarexport	voorjaarsexport absoluut	in %	najaarsexport absoluut	in %
1550-1600	40.456	37.484	93	2.972	7
1600-1650	33.897	29.357	87	4.540	13
1650-1700	19.094	13.534	71	5.560	29

Bron: Wiese, 'Der Rinderhandel', tabel 6, p.65 (gebaseerd op tabel 1 en 2, p.117-120).

In de voorgaande en in deze paragraaf werden vooral externe factoren besproken die omstreeks het midden van de 17de eeuw leidden tot de uiteindelijke doorbreking van het exportsysteem en daarmee tot een grotere deelname van Nederlanders aan de internationale ossenhandel. Kort werden ook de problemen aangestipt waarmee de Nederlandse landeigenaars zich na het midden van de 17de eeuw geconfronteerd zagen. In de volgende paragraaf zal nader op die problematiek worden ingegaan, die zich vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw verscherpte. Tevens zullen de maatregelen worden behandeld die de overheid nam om het economische tij te keren.

2.5.2 Protectionistische maatregelen van de Deense en de Nederlandse overheid

Tot het begin van de 19de eeuw waren het volgens Reens vooral de belangen van de veeproducent en de landeigenaar die de overheid beschermde. Pas daarna zou de overheid meer oog voor het consumentenbelang hebben gekregen.³⁵² Consumenten hadden belang bij een lage prijs voor rundvee of rundvlees en een goede kwaliteit. Hygiëne kan men in het verlengde van dit laatste zien.³⁵³ In hoeverre keerden deze aspecten nu terug in het door de overheid gevoerde beleid na het midden van de 17de eeuw?

Met de inwerkingtreding van het nieuwe tariefsysteem na de vrede van Munster mochten runderen nog steeds het gehele jaar door vrij van invoerrechten in de Republiek worden geïmporteerd.³⁵⁴ Na 1670 stelde de overheid nieuwe belastingen in op producten en goederen om de landbouw te beschermen, maar rundvee bleef hiervan nog uitgezonderd. Ook lijken de verschillende, tijdelijke handelsverboden voor de koopvaardij, de particuliere scheepvaart en de visserij die de Staten-Generaal tussen 1672-'74 op de verschillende windstreken uitvaardigden met het oog op de oorlog tegen Frankrijk, niet op de ossenhandel van kracht te zijn geweest.³⁵⁵ De export van ossen door Nederlandse kooplieden en schippers vanuit Ribe ging in deze jaren gewoon door.

Toen de overheid uiteindelijk in 1686 toch tot het belasten van de import van rundvee overging, betrof het aanvankelijk alleen de handel in vet vee. Op 6 december 1686 werd door middel van een plakkaat een invoerrecht van *f* 20,- afgekondigd op alle ossen en koeien die in de periode van 1 juni tot 31 maart de Republiek werden binnengebracht, magere melkkoeien uitgezonderd. Als reden werd aangevoerd dat de landgoederen veel schade ondervonden van de grote aantallen vette koeien en ossen die vanuit het buitenland werden ingevoerd.³⁵⁶ Door het aanbod op de markt terug te dringen wilde de overheid de vetweiderij als bron van inkomsten voor Nederlandse vetweiders veilig stellen. Overigens kwam die maatregel niet uit de lucht vallen. Zo waren er bijvoorbeeld al in 1675 te Zwolle stemmen opgegaan om een belasting op de import van vette ossen uit Bremen en andere gebieden in te stellen, maar dat voorstel was toen gestuit op bezwaren van Deventer, Kampen en Holland.³⁵⁷

De maatregel van 1686 was het begin van een protectionistische politiek van de Nederlandse overheid op dit gebied. Het mes sneed aan twee kanten: de Nederlandse landeigenaars en pachters werden door de aanvoerbeperking van vet vee in staat gesteld maximaal profijt te trekken van hun investeringen in land en vee,

terwijl de overheid er fiscaal bij gebaat was als de ossen in eigen land werden geweid. Misschien was het te grote aanbod van geïmporteerd vet vee niet de enige reden van de prijsdaling van ossen op de markt. Van der Woude opperde de mogelijkheid dat een te groot deel van de landbouwgrond in de droogmakerijen in weiland was omgezet.³⁵⁸ Dat kan tot een groter aanbod en een prijsdaling van vet vee op de markt hebben geleid. Het plakkaat van 1686 lijkt stabiliserend te hebben gewerkt op de prijzen van vette ossen.³⁵⁹ De prijzen van magere ossen in Denemarken namen in de periode 1681-1700 echter tegelijkertijd toe³⁶⁰, waardoor het effect voor de Nederlanders minder was dan werd beoogd.

De invoerheffing werkte ontmoedigend voor buitenlandse ossenweiders of kooplieden om vette ossen op de Noord-Nederlandse markten aan te bieden en voor Nederlandse ossenkopers werd het onaantrekkelijk om vette ossen uit het buitenland te betrekken, zoals dat gebeurde uit Oost-Friesland, Oldenburg en Brabant. Vooralsnog bleef de Deens-Hollandse ossenhandel buiten schot, waarvan de invoer zich in de maanden april en mei concentreerde.

Toch overwogen de Staten-Generaal ook de import van mager vee te belasten. De dag na de uitvaardiging van het plakkaat in 1686 hadden de Staten-Generaal zich tot enkele gedeputeerden van de verschillende Admiraliteiten gericht met de vraag of op de invoer van mager rundvee ook een invoerrecht moest worden ingesteld. De gedeputeerden verklaarden zich bij die gelegenheid unaniem voor de instelling van een dergelijke belasting. Aan hun overwegingen in het breed uitgemeten antwoord valt duidelijk af te lezen wat zij als de grootste knelpunten zagen in de agrarische sector. Meer nog dan in de kuststreken en in het rivierengebied - waar veeteelt een belangrijk middel van bestaan was - zou een belasting op mager vee de voor het vetweiden ongeschikte zandgronden ten goede komen. In oppervlakte overtroffen deze de kleigebieden, waardoor de bewoners naar verhouding veel meer gebaat zouden zijn bij een belasting op mager, dan bij een belasting op vet vee. Als men zich op de zandgronden - waar akkerbouw de belangrijkste bestaansbron was - op de fok van jongvee zou toelagen ten behoeve van de weidegebieden, zou niet alleen veel geld in het land blijven dat voorheen in het buitenland was besteed, ook zouden de zandgronden zelf zeer gebaat zijn bij een intensievere bemesting van de akkers en zou de opbrengst aan hooi en stro groter worden. Door deze overschakeling zou de agrarische werkgelegenheid toenemen en zouden meer boeren een bestaan kunnen vinden in de landbouw, zo was hun betoog. Dat was nodig, want sinds de 'oorlogen' (waarschijnlijk werd in dit document bedoeld op de Hollandse Oorlog, 1672-'78³⁶¹) was het aantal boeren flink uitgedund, waardoor veel land ongebruikt was gebleven. Bijgevolg zouden de belastingopbrengsten van de overheid weer toenemen.³⁶² Maar een beslissing over een belasting op mager rundvee werd vooralsnog uitgesteld.³⁶³

De discussie over de invoering van een belasting op de invoer van magere ossen werd pas aan het begin van de 18de eeuw opnieuw aangezwengeld met een document getiteld *'Consideratien, waerom de Magere Beesten, van buyten inkomende, behoorden te werden belast'*. Boter, kaas, vlees en andere producten brachten inmiddels zo weinig op, aldus het document, dat de eigenaars daarvan minder inkomsten ontvingen dan zij aan allerlei lasten kwijt waren. De vrees was dat nog meer land zou worden geabandonneerd (zoals dat al met honderden morgens land tussen

Amsterdam en Muiden het geval was), land dat bij aankoop wel *f* 600,- tot *f* 800,- per morgen waard geweest was. Gevreesd werd voor de '*totale ruïne van de Republicq*', en weer werden de lage prijzen voor ossen door de overvloedige toevoer van buiten als oorzaak aangewezen.³⁶⁴

Het belasten van de circa 16.000 magere ossen die jaarlijks werden ingevoerd in de Republiek was één van de belangrijkste oogmerken van de opstellers van het document. Slechts twee punten dienden daarbij in overweging genomen te worden: of er in de Republiek wel genoeg vee gefokt zou kunnen worden om dit aantal te kunnen compenseren en of de scheepvaart en de '*geringe lieden*' geen schade van de prijsverhoging zouden ondervinden. Aangevoerd werd dat in de gewesten Friesland en Holland jaarlijks meer dan 100.000 nuchtere kalveren werden geslacht, terwijl men er jaarlijks maar circa 15.000 nodig zou hebben voor de instandhouding van een binnenlandse slachtveestapel. Verder werd in het document gesteld dat de prijs van de '*uytrusting*' (de uitreding) van een schip, circa *f* 10.000,- bedragend, slechts ongeveer *f* 100,- in prijs zou stijgen en andere schepen naar evenredigheid. Tot slot werd nog aangevoerd dat de voorgestelde maatregel niet alleen de eigenaars maar ook allerlei arbeidslieden en andere neringdoenden ten goede zou komen, zodat de verwachte prijsverhoging van rundvlees (spek en schapenvlees was volop verkrijgbaar en zou niet in prijs stijgen) uiteindelijk ook voor de '*geringe lieden*' eerder voordelig dan schadelijk zou zijn. Voorwaarde was wel dat een dergelijke belasting algemeen werd.³⁶⁵ Dit laatste was nu juist het punt. De verschillende colleges ter Admiraliteit konden het hierover lange tijd niet eens worden en de beslissing werd wederom op de lange baan geschoven.³⁶⁶

De natuur hielp de besluitvorming een handje. In de 18de eeuw werd de Europese veestapel tot drie keer toe gedecimeerd door de vee- of runderpest.³⁶⁷ De veepest was een voor runderen zeer besmettelijke virusziekte, die soms ook andere herkauwers trof. Verschijnselen waren hoge koorts en zweren op de slijmvliezen van bek, slokdarm, magen en darmen. Besmetting kon behalve via direct contact tussen zieke en gezonde dieren ook worden overgebracht via vers vlees, verse huiden en verse mest. Ook schijnbaar gezonde dieren konden de smetstof nog bij zich dragen.³⁶⁸

De ziekte heerste in de Republiek in de jaren 1713-'20, 1744-'65 en 1768-'86.³⁶⁹ In Noord-Holland woedde de ziekte met name in de jaren 1714-'20, 1744-'54 en 1769-'70, waarbij de tweede epidemie de andere in duur en ernst overtrof.³⁷⁰ In het jaar van uitbreken van de ziekte bezweek minstens 70% van de veestapel in het besmette gebied.³⁷¹ Volgens Hekmeijer doodde de eerste veepest-golf die de Republiek teisterde in Holland bijna 300.000 en in Friesland bijna 40.000 runderen³⁷², maar die gegevens zijn nooit door modern onderzoek bevestigd. In het Hollandse Noorderkwartier alleen al stierven tussen de herfst van 1744 en het voorjaar van 1745 ruim 54.300 runderen.³⁷³ Het verlies van vee en daarmee ook van zuivel en vlees ruïneerde vele veehouders in de gewesten met de dichtste veebezetting: Holland, Friesland en Utrecht.³⁷⁴ Door de schaarste aan vee en dierlijke producten tijdens de veepest steeg echter het prijsniveau, wat gunstig was voor die veehouders, die geen of weinig vee verloren.³⁷⁵ Mogelijk hebben van die ontwikkeling ook boeren op de zandgronden geprofiteerd. Het veetekort werd in Holland

namelijk aangevuld met 'hei-vee', dat weliswaar kleiner van stuk was en schraler, maar dat na een korte tijd op de Hollandse weiden te zijn geweid, snel 'in zwaarte, en zelfs in kloekte' toenam.³⁷⁶

Afbeelding 2.11. Gods slaande hand over Nederland. Op de voorgrond horen een landbeer en zijn vrouw de klachten aan van pachters over de sterfte onder het rundvee. In het landschap op de achtergrond zijn boeren bezig hun gestorven vee te begraven. Gesuggereerd wordt dat de landbouwers de ramp over zichzelf hebben afgeroepen, omdat ze niet godsvruchtig genoeg geleefd zouden hebben. J. Eussen, gravure 'Gods slaande hand over Nederland' (1745) (inv.nr 3646). Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam.

De Staten-Generaal vaardigden ten tijde van de veepest plakkaat na plakkaat uit.³⁷⁷ Er werden bededagen ingesteld en er werden hoge premies uitgelooft voor de ontwikkeling van een afdoende remedie tegen de ziekte.³⁷⁸ Die remedie werd niet gevonden. Alleen runderen die de besmetting hadden overleefd, waren voor hun verdere leven immuun.³⁷⁹ Daar men nog niet bekend was met de methode van het inenten van de dieren, was de enige effectieve remedie tegen voortgaande besmetting, het terstond slachten van geïnfecteerde dieren.³⁸⁰ Maar natuurlijk ging men hiertoe niet graag over.

De overheid zag zich voor een dubbele taak gesteld. Enerzijds moest zij de nog gezonde veestapel beschermen door de invoer van vee uit besmette gebieden te verbieden, anderzijds moest zij de invoer van vee uit gezonde gebieden bevorderen om in de behoefte aan weide- en slachtvee te voorzien.³⁸¹ Zo werd bijvoorbeeld gedurende de eerste veepestgolf van 1714 tot 1720 op advies van de Admiraliteiten de in 1686 ingestelde belasting van f 20,- op de invoer van ossen buiten de maanden april en mei opgeschort om voldoende ossen in het land te krijgen.³⁸² De Staten-Generaal drongen begin februari 1714 tevens aan op een ongehinderde doorgang van het vee door de gewesten Gelderland, Utrecht, Friesland en Overijssel, op voorwaarde dat alle voorzorgs-

maatregelen onderweg in acht waren genomen en de ossen die aan de grens verschenen, gezond waren. De onzekerheid of de ossen wel doorgelaten zouden worden aan de provinciegrenzen, werkte zeer ontmoedigend voor de handelaren.³⁸³ Op 24 februari 1714 werd een verbod uitgevaardigd op de invoer van ossen uit het gebied ten noorden van de Elbe tot iets ten zuiden van de lijn Ribe-Haderslev, waar de veepest kennelijk het hevigst woedde. De consequentie was dat Jutse ossen vooral over zee aangevoerd moesten worden. Zij dienden wel vergezeld te zijn van een verklaring van de burgemeesters of raden van de Jutse stad of de schout en schepenen van het Jutse dorp alwaar de ossen waren ingekocht. In de verklaring waren behalve hun namen en die van enkele getuigen, ook de namen opgenomen van de inkopers en de compagnie waarvoor werd ingekocht, de naam en woonplaats van de eigenaar waar de ossen werden ingekocht en de mededeling dat er geen ziekte onder het rundvee was (geweest) in de bewuste stallen. Als niet alle ossen aan boord in de attestatie waren verantwoord, zouden de schepen met ossen en al in de grond geboord worden en stond de schipper zes weken water en brood te wachten.³⁸⁴ In 1716 werden de Staten-Generaal door de resident in Hamburg ervan op de hoogte gesteld dat de ziekte zich inmiddels had uitgebreid tot Oost-Friesland, Oldenburg en de Westfaalse Kreis, terwijl zich ook de eerste tekenen in het Stift Bremen hadden geopenbaard. Het vee in Holstein zou nog gezond zijn.³⁸⁵ De vraag naar dat gezonde vee was groot en dat kwam ook ten goede aan de Deense ossenexport.³⁸⁶ Maar de kooplieden en drijvers die dit vee begeleidden moesten bij aankomst aan de grens van de Republiek wel kunnen aantonen dat zij veilige routes hadden genomen.³⁸⁷ Ook hield men toezicht op de aanvoer van vet vee in het najaar. Zo werd de aanvoer van slachtvee vanuit Spaans-Brabant en Spaans-Vlaanderen van augustus 1714 tot mei 1715 verboden, vanwege de besmetting onder het rundvee aldaar.³⁸⁸

De Staten van Holland en West-Friesland waren ook beducht voor besmetting via het water. Daarom werd bij herhaling afgekondigd dat het onder meer verboden was om veekadavers in de Zuiderzee, in meren, rivieren, grachten, sloten of andere wateren te werpen. Zij dienden op behoorlijke wijze te worden begraven.³⁸⁹ Op de koop en verkoop van vlees van zieke of gestorven runderen werd streng toegezien, evenals op het slachten en inzouten van vlees op het platteland, het slachten van jongvee en drachtige koeien, koeien met melkgift, kuishokkelingen en vaarzen. Op alle overtredingen werden zware boeten ingesteld.³⁹⁰

Begin jaren '20 van de 18de eeuw werden er in Holland (zo berekende men op grond van belastinginkomsten) bijna 63.000 dieren minder geweid dan vóór 1714. Tijdens de eerste veepestperiode was daar meer dan 50.000 morgen weiland in bouwland omgezet, waarvan in 1723 nog een groot deel als zodanig in gebruik was. Elke morgen bezaaid bouwland bracht aan belastingen een kwart tot een derde minder op dan weiland. Dit leek daarom de aangewezen periode om de invoer van mager vee te gaan belasten. Deze zou de import geleidelijk terug moeten brengen, tot het moment waarop de Republiek zelf in haar behoefte aan slachtvee kon voorzien. Jaarlijks werden er toen inmiddels circa 18.000 vijfjarige ossen geïmporteerd. Als men een belasting zou instellen op magere ossen, zou men, om in de Republiek zelf in het vijfde jaar over voldoende slachtvee te kunnen beschikken, 72.000 één- tot vierjarige ossen moeten onderhouden (dat men daarnaast rekening moest houden met een sterfte van 2.000 dieren onder het jongvee werd wel vermeld, maar niet in de rekensom ingecalculeerd). Dat betekende wel dat men dan jaarlijks circa 45.000 morgen meer weiland nodig had, ongeveer 180.000 voeder hooi extra en dat men bovendien winterstallen voor deze dieren zou moeten bouwen.³⁹¹

Kaart 2.2. Admiraliteitskantoren belast met de inning van Convooien en Licenten op ossen (1724-1735)

Toelichting: De inningskantoren te Amsterdam, Muiden en 's-Heerenberg ressorteerden onder de Admiraliteit van Amsterdam, de kantoren Monnickendam, Nieuwendam (nu deel uitmakend van Amsterdam), Hasselt, Deventer, Zwolle en Oldenzaal onder de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier, de kantoren Nieuweschan (toen ook wel 'Langakkerschan' genoemd) en Bourtange onder de Admiraliteit van Friesland en tot slot Nijmegen onder de Admiraliteit op de Maas.

Bron: ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nrs 5655-5667(I).

Kaart: P. Burm.

Eerder is gewezen op de ongunstige condities voor de grootschalige, extensieve veehouderij van jonge ossen op het Hollandse platteland. Nu had men met de beoogde maatregelen geen veehouderij met ossen, maar vooral met koeien op het oog. Het voordeel van het mesten van koeien was dat ze vanaf het moment dat ze gekalfd hadden, ook zuivel leverden. Bovendien gaven ze uiteindelijk een hogere opbrengst aan vlees en smeer. Men schatte wel in dat de prijs van een binnenlandse vare koe³⁹² hoger zou kunnen liggen dan die van een buitenlandse os (respectievelijk f 50,- à f 60,- en f 48,-). De prijs van inlands gefokte ossen zou wel aanzienlijk hoger komen te liggen, maar omdat ossenvlees slechts '*delicate tongen*' raakte, achtte men dit geen bezwaar. Er waren bovendien nog bijkomende voordelen, namelijk dat door de omzetting van bouw- in weiland, de mest gebruikt zou kunnen worden voor de weilanden zelf - wat de grasgroei zou bevorderen - en de opbrengst van het Hoorn- en Zoutgeld door de uitbreiding van de veestapel, weer zou toenemen.³⁹³

Op 4 januari 1724 besloten de Staten-Generaal tot de instelling van een geproportioneerde invoerbelasting op alle in april en mei ingevoerde magere ossen en koeien. Het tarief bedroeg f 4,- voor de jaren 1724 en '25 en zou worden verhoogd naar f 8,- in 1726, f 12,- in 1727, f 16,- in 1728 en vanaf 1729 bleef het bedrag gefixeerd op f 20,-. De geleidelijke verhoging moest voorkomen dat de invoer abrupt zou stagneren, terwijl de binnenlandse veestapel nog niet in de behoefte kon voorzien. Met de maatregel werd de belasting op inkomend mager en vet vee gelijkgeschakeld. Op overtredingen werden hoge boetes ingesteld.³⁹⁴ De Staten-Generaal verzochten de Admiraliteiten vanaf 1724 om toezending van 'lijsten van het rundvee en varkens', gebaseerd op gegevens van de verschillende inningskantoren van Convoaien en Licenten waarlangs het vee passeerde.³⁹⁵ Op deze 'lijsten van het rundvee' stond behalve het aantal geïmporteerde ossen (en ander vee), soms ook het bedrag aan betaald invoerrecht, de datum of maand, de namen van de ossendrijvers en hun opdrachtgevers, alsmede de herkomst van het vee vermeld.³⁹⁶ Er werden niet alleen magere Deense ossen geïmporteerd, maar waarschijnlijk maakten zij wel de hoofdmoot uit. Op grond hiervan is vast te stellen langs welke plaatsen de ossen het land aan de landsgrenzen binnenkwamen (zie kaart 2.2). Ook is het mogelijk de omvang te bepalen van de invoer van vee over land en water (zie tabel 2.4). Eén belangrijke passageplaats voor ossen (die in hoofdstuk 3 nog verschillende malen ter sprake zal komen) wordt op kaart 2.2 wel vermeld, maar staat in tabel 2.4 niet verantwoord. Het betreft 'de Abt' (een zandbank tussen Terschelling en de Friese kust). Daar werden de passerende ossen wel geregistreerd, maar Convoaien en Licenten werden pas geïnd in de losplaats van de ossen.

Men beoogde met het invoertarief op magere ossen de landgoederen te begunstigen en de inkomsten van de Admiraliteiten te verhogen.³⁹⁷ Van dit laatste hoefden de Admiraliteiten overigens niet al te veel te verwachten. In een lijst van de Admiraliteit in West-Friesland en het Noorderkwartier (vermoedelijk uit 1727), met daarop aangetekend de ontvangsten aan Convoaien en Licenten tussen 1 januari 1720 en 31 december 1726 (het vanaf 1724 geheven recht op het rundvee inclusief) blijkt dat de inkomsten van de Admiraliteiten niet naar verwachting stegen.³⁹⁸

Tabel 2.4. Aantal ossen geïmporteerd in de Republiek, uitgesplitst naar Admiraliteitskantoor (1724-1735)

	1724	1725	1726	1728	1729	1731	1732	1733	1734	1735
<i>Over land</i>										
Hasselt	3.692	3.358	3.181	2.089	1.746	792	540	392	404	327
Deventer	4.213	4.235	3.764	2.824	3.150	3.200	2.484	2.100	1.672	1.213
's-Heerenberg	59	2	1	30	102	147	166	361	286	304
Zwolle	430	0	218	-	-	-	-	-	-	-
Nijmegen	15	308	52	20	-	-	-	-	-	-
overig	2	26	0	-	-	-	-	-	-	-
Totaal	8.411	7.929	7.216	4.963	4.998	4.139	3.190	2.853	2.362	1.844
<i>Over zee</i>										
Amsterdam	1.283	1.231	513	400	182	93	18	-	-	-
Muiden	407	377	290	481	-	-	-	-	-	-
M'dam/N'dam	340	49	326	54	-	-	-	-	-	-
Totaal	2.030	1.657	1.129	935	182	93	18	-	-	-
<i>Totaal algemeen</i>	10.441	9.586	8.345	5.898	5.180	4.232	3.208	2.853	2.362	1.844

Toelichting: M'dam is Monnickendam, N'dam is Nieuwendam. Cijfers uit het jaar 1727 zijn niet gevonden. Voor het jaar 1730 is alleen een Amsterdams cijfer (182 ossen) bekend, wat als niet representatief voor de totale invoer kan gelden. Beide jaren zijn daarom weggelaten. Tot de categorie 'overig' behoren: Oldenzaal (1724: 2), Langakkerschans en Bourtange (1725: respectievelijk 2 en 24). Het aantal van vijftien ossen, genoemd bij Nijmegen (1724) is een minimum. Er werden meer ossen ingevoerd maar onduidelijk is hoeveel. Het bij Deventer, Hasselt en Zwolle genoteerde aantal voor het jaar 1726 is waarschijnlijk te hoog, omdat de Admiraliteit dit jaar geen onderscheid maakte naar ossen en ander rundvee. Hetzelfde geldt voor Deventer en Hasselt in het jaar 1728. Aanvankelijk werden Nieuwendam en Monnickendam afzonderlijk geadmistreerd, vanaf 1726 samen. Het getal bij Amsterdam voor 1731 (93) is een afronding van het aangetroffen aantal 92,5, waaruit opgemaakt mag worden dat er ook ander rundvee dan alleen ossen in dit cijfer is inbegrepen. Bij 's-Heerenberg lijken in 1731 alleen bedragen in guldens genoteerd te zijn, maar achter het *f*-teken staat waarschijnlijk toch het aantal ossen genoteerd (147 stuks), want de bedragen kunnen onmogelijk met de ingestelde tarieven op rundvee corresponderen. In een lias uit 1732 (inv.nr 5665, d.d.10/06/1732) is sprake van een invoer bij 's-Heerenberg van 288 ossen in het jaar 1731. Omdat daarin echter ook stieren en ander rundvee waren inbegrepen, is vastgehouden aan het lagere aantal van 147 ossen uit 1731. Het aantal van 412 ossen dat in hetzelfde document voor 's-Heerenberg voor het jaar 1732 wordt genoemd, is om dezelfde reden genegeerd. Bron: ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nrs 5655-5667(I).

In tabel 2.5 zijn de reële opbrengst uit Convooien en Licenten en die uit geïmporteerd rundvee uit de jaren 1720-'26 weergegeven, samen met de aantallen ingevoerde ossen uit de liassen van de Admiraliteiten (periode 1724-'35). Op basis van deze gegevens was een schatting te maken van de ontwikkeling van de inkomsten uit rundvee voor de jaren waarin deze gegevens ontbraken. In het jaar dat de heffing op rundvee werd ingesteld (1724), werd een bedrag van ruim f 33.000,- geïnd dat substantieel zal hebben bijgedragen aan de stijging van de totaalopbrengst uit Convooien en Licenten in dat jaar naar ruim f 166.000,- (zie tabel 2.5).

Tabel 2.5. Inkomsten (in guldens) uit Convoeien en Licenten (C&L) van de Admiraliteit in West-Friesland en het Noorderkwartier en het reële en geschatte aandeel daarin van de invoerheffing op mager rundvee (1720-1735)

jaar	totale opbrengst C&L	reële inkomsten uit rundvee	ingevoerd aantal runderen	belasting per rund	geschatte inkomsten uit rundvee
	(guldens)	(guldens)		(guldens)	(guldens)
1720	149.465	-	-	-	-
1721	158.522	-	-	-	-
1722	154.035	-	-	-	-
1723	138.129	-	-	-	-
1724	166.437	33.340	8.677	4	34.708
1725	169.657	31.478	7.642	4	30.568
1726	162.151	59.940	7.489	8	59.908
1728	-	-	4.967	16	79.472
1729	-	-	4.896	20	97.920
1731	-	-	3.992	20	79.840
1732	-	-	3.024	20	60.480
1733	-	-	2.492	20	49.840
1734	-	-	2.076	20	41.520
1735	-	-	1.540	20	30.800

Toelichting: Uit de drie jaren waarin zowel de totaalopbrengst uit Convoeien en Licenten is gevonden als de opbrengst uit rundvee (1724-'26) blijkt dat rundvee circa een vijfde tot een derde van de inkomsten uit Convoeien en Licenten uitmaakte. Voor de periode 1724-'35 is het langs de kantoren van de Admiraliteit in West-Friesland en het Noorderkwartier ingevoerde aantal ossen bekend, alsmede het tarief voor één stuk rundvee. Het aantal is een optelsom van de in tabel 2.4 genoemde cijfers bij de kantoren Hasselt, Deventer, Zwolle, Monnickendam/Nieuwendam en - genoemd in het onderschrift - Oldenzaal. Gecombineerd leiden deze gegevens tot de geschatte opbrengsten voor rundvee in de genoemde periode. Voor drie jaren (1724-'26) zijn zowel de werkelijk geregistreerde als de geschatte opbrengsten uit rundvee gegeven. Omdat deze cijfers elkaar amper ontlopen, mogen de schattingen voor de jaren erna serieus genomen worden. De stijgende opbrengst in de jaren 1728-'31 is toe te schrijven aan de tariefsverhoging, omdat de invoer van ossen daalde. Na 1732 mondt de dalende invoer bij een gelijkblijvend tarief uit in een daling van de opbrengsten uit ossen tot het peil van 1725.

Bron: ARA, Admiraliteitscolleges, inv.nr 3059; lijst van inkomsten uit Convoeien en Licenten geïnd bij de kantoren van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier en het archief van de Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nrs 5655-5667.

Die stijging werd echter niet gecontinueerd. Ondanks de toename van de opbrengst uit rundvee die te zien is in het jaar 1726 (toen het tarief per rund verdubbeld werd naar f 8,-), bleef de totaalopbrengst uit Convoeien en Licenten ongeveer op hetzelfde niveau. Dat betekent dat er een terugval in de inkomsten uit andere goederen moet zijn geweest. De Admiraliteit verwachtte in de daaropvolgende jaren een daling van het aantal ingevoerde ossen door het nog stijgende tarief op rundvee en het college ging er dan ook van uit dat het *'ordinaris inkomen van de convoij en licenten niet hooger gerekent werden als het zelve buyten 't regt van 't Rundvee gerendeert heeft'*.³⁹⁹ Uit tabel 2.5 blijkt dat de opbrengsten uit rundvee tot aan het begin van de jaren dertig nog zullen hebben bijgedragen aan een goed gevulde admiraliteitskas,

maar daarna in sterk afnemende mate. Naar schatting was in 1735 de totaal-opbrengst uit runderen, ondanks een tarief van *f* 20,- per rund, lager geworden dan in 1724 toen nog *f* 4,- per rund geïnd werd.

Op 31 augustus 1728 vroegen de Staten-Generaal de Admiraliteiten, wat de reden kon zijn van de daling van het aantal runderen dat werd ingevoerd. De Gecommitteerde Raden ter Admiraliteit in West-Friesland en het Noorderkwartier lieten op 5 oktober 1728 daarop weten dat de hoge belasting zo goed als een verbod inhield en zij stelden dan ook voor de belasting uit consideratie met de koning van Denemarken en met het oog op stremming van de invoer te verlagen tot *f* 8,- à *f* 10,- op ieder rund dat werd ingevoerd.⁴⁰⁰ Het advies werd echter door de Staten-Generaal van de hand gewezen.

Een gevolg van de hoge belasting was dat de fraude bij de invoer van rundvee en varkens enorm toenam. Regelmatig werden de Staten-Generaal hierop gewezen door de Admiraliteiten of de direct verantwoordelijken voor de inning, de commiezen-generaal van Convoaien en Licenten. Om fraude tegen te gaan werden maatregelen voorgesteld, zoals de uitgifte van paspoorten voor het vee (met opgave van de route en een verloopdatum), het gescheiden vervoeren van binnen en buitenslands vee, brandmerking van het rundvee, een strenger toezicht van lokale bestuurders in de herkomstplaats van het vee en hogere premies voor de aangevers van de fraude.⁴⁰¹ Er zijn in het archief van de Staten-Generaal twee lijsten teruggevonden, waarop twee routen vanaf de Jutse stallen tot aan de Hollandse weiden staan aangetekend. Opdrachtgevers tot de inkoop waren ene Apostol en Brinkman. De routen zijn op kaart 2.3 weergegeven.

◄ Kaart 2.3. Twee landrouten van de Deense stallen naar de Hollandse weiden (1731)

Toelichting: Hieronder volgen de op de lijsten aangetroffen namen met de oorspronkelijke spelling, interpunctie en onderstrepingen (de cijfers zijn toegevoegd): **I. lichte lijn:** 'op 't Luiverebrug (1) in Jutland, van daar op (2) Binderop, (3) Knoesterop, (4) Porop, (5) Kouterop, (6) Trollderop, (7) Asbuij, (8) Vottenbrug, (9) Riepen, (10) Stenderop, (11) Totsté, (12) Kelmstof, (13) Stenderop, (14) Sleeswijk in 't Holstiensen, (15) 't Krop, (16) Rensburg, (17) Gelvelste, (18) Kroeg Asmus, (19) Groot Asmus, (20) de Boscade, (21) Lobrugge, (22) de dove Elve, (23) Loederop in't Hannoversche, (24) Duele, (25) Soltover, (26) Retum, (27) inderhiest, (28) inderhuijerhaje, (29) Eerdenburg, (30) Goldensteé, (31) Dinklage, van daar op (32) Loenderbeeke, (33) Lingerveer in't brandenb., (34) 't Loor, (35) Noorthoorn, (36) Oosmarsse in't Geldersse, (37) Entere, (38) Deventer, (39) 't Well, (40) 't Soerse bos bij 't Loo, (41) Sekuursteeg, (42) Amesvoort, (43) Soesdijk, (44) s'Graveland, en verder ook op (45) Amsterdam en verder na de Weijden'. **II. donkere lijn:** 'Vande Stalle op (1) Bouw, in Jutlandt, vandaer tot (2) Swyn Strup Brugh, verder tot (3) Benderup, (4) Luyerbrugh, (5) Nyp Gaar, (6) Ongels Swan, (7) Lerit, (8) Dons, kooper stee Int Holstynsche, (9) Tolstede, (10) Bouw, (11) Stenderup, (12) Sleeswyck, (13) Krop, (14) Rensburgh, (15) Kadt beck, (16) Asmus, (17) Nuew munster, (18) Groote Asmus, (19) Bokschade, (20) Wansbeek, (21) Outbergen, de Elve over Int Hannoversche, aen den (22) Tollens Spyker, kort onder Hamburgh, (23) Loedorp, (24) Duylur, (25) Saltouw, (26) Doesttoeren, (27) Retum, (28) Eerdenburgh, (29) Goldensteé Munsters, (30) Kloppenburgh, (31) Leuninghe, (32) Hase Lunnen, (33) Linger veer Brandenburghs, (34) Loen, (35) Noorthoorn, (36) Ootmarssche Gelders, (37) Enteren, (38) Deventer, (39) Appeldooren, (40) Voorthuijsen, (41) Soestdijck, (42) Schravelandt en verder nae de wydens'.

Bron: ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5664, d.d.26/01/1731.

Kaart: P. Burm.

Van tevoren garanderen dat de opgegeven route exact zou worden gevolgd konden ossenhandelaars nooit. Dat blijkt ook uit de opmerking op één van de lijsten dat in zoverre de twee opgegeven routen niet overeenstemden, dit kwam omdat *'Jutland groot en wijd en zijt versprijet is, ten anderen dat onderweeg de voerplaatse zijn daar 't beste hooij is, dog zij maake alle een wegh, of streek langs koomen en over al voor uijt visitatie doen, waar 't vijlig en secuur ook de beste voerasie is, sonder welk geen ossen passeeren konnen'*.⁴⁰² De mogelijkheid voor de Nederlandse overheid tot controle op de in het buitenland gevolgde route was dan ook maar beperkt.

Overigens liet die controle in eigen land ook te wensen over. Vooral in het moerasgebied tussen Nieuweschans en Coevorden waren de mogelijkheden tot sluik volop aanwezig. Zo werd in de jaren '30 van de 18de eeuw de controle op de invoer bemoeilijkt door de verlanding van de scheidingssloot tussen Oost-Friesland en Westwoldingerland (lopend van Nieuweschans tot achter Bellingwolde). Deze sloot kon men inmiddels met runderen en paarden passeren.⁴⁰³ Deed men dat, dan was men strafbaar, want er golden voorschriften ten aanzien van de invoer van vee vanaf de grens. Zo moesten de kooplieden die Nieuweschans passeerden de *'grootte Bonderdijk'* volgen tot aan de daar opgerichte scheepspaal. Zij mochten deze paal niet passeren voordat zij bij het kantoor van Nieuweschans een paspoort hadden gehaald. Ze vervolgden hun weg langs de dijk naar *'tien kaspels zijll'* waar het paspoort werd gecontroleerd, en nadat het genoemde zijl was gepasseerd moesten zij langs de *'Beester Hammerik'* ofwel de *'Stokener dijk'* naar de *'grootte wegen en Heerebaanen'*. Voordat men Nederlands grondgebied bij Bourtange betrad met zijn vee, moest men eerst een paspoort halen in Bourtange, om het vee vervolgens ter controle van het paspoort door het *'Fortresse Bourtange'* te drijven. Dan volgde men de *'grootte weg voorbij Vlagtwedde en na Sellingen, ter Haar langs de Walterdijk over Drijbur, Egten, Meppel, Swartsluijs off Hasselt'* en vandaar naar de gewenste bestemming. Kwam men langs *'Schoonebeek ter zijden Coeverden voorbij het Vlighuijs'*, dan moest men met de kudden halt houden vóór de Admiraliteitspaal, waarna eerst een paspoort gehaald moest worden bij het kantoor te Coevorden. Dan pas mocht men de route vervolgen naar *'Dalerveen, Dalen, Geest, Drijburg, Egten, Meppel, Swartsluijs off Hasselt'*. Ook het rundvee dat uit het graafschap Bentheim bij Coevorden werd ingevoerd moest van een paspoort vergezeld worden. In de paspoorten werd behalve het aantal stuks rundvee (of varkens) ook een verval datum opgegeven waarvóór de koopman of knecht de in het paspoort opgegeven bestemming moest hebben bereikt, ook dit om fraude te voorkomen. Ook te Deventer, Zwolle, Kampen en Hasselt (ressortterend onder de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier) werd het over land aangevoerde vee geregistreerd. Hadden de kooplieden en drijvers de intentie het vee over de Zuiderzee te verschepen, dan werd het naar Kampen, Hasselt of Zwartsluis gedreven. In het andere geval werden de voor de Hollandse weiden bestemde ossen verder gedreven van Deventer of Zwolle langs Apeldoorn, over Amersfoort en 's-Graveland en vervolgens naar een plaats in Holland.⁴⁰⁴

De Admiraliteit in Friesland liet zich erop voorstaan zo scherp op fraude toe te zien, dat veedrijvers met hun vee op weg vanuit Oost-Friesland, het Graafschap Bentheim en Munsterland naar Holland niet de kortere weg langs Nieuweschans, Bourtange of Coevorden namen (deze plaatsen ressorteerden allemaal onder de

Admiraliteit van Friesland), maar een omweg namen langs Hardenberg of andere plaatsen. De Admiraliteit vermoedde ook dat buitenlands vee vanuit Hasselt en Zwartsluis werd verscheept naar Holland en West-Friesland, onder het voorwendsel binnenlands te zijn. Volgens de Admiraliteit van Friesland konden Overijssel en Drenthe onmogelijk zoveel vee leveren. Zij drongen verder aan op aanscherping van de orders ter bescherming van de ambtenaren, van wie men niet kon verlangen dat zij de drijvers op de sluiptwegen aanhielden en zich daarmee blootstelden aan vele beledigingen en gewelddadigheden van de drijvers, die in de meerderheid waren en vaak waren voorzien van stokken en geweren.⁴⁰⁵ De Staten-Generaal maanden ook telkens tot strenger toezicht op fraude bij de invoer van buitenlands en op het transport van binnenlands rundvee, maar controle daarop was volgens de commiezen-generaal nu eenmaal moeilijker dan op andere goederen en koopmanschappen die op schepen, karren en dergelijk werden vervoerd, omdat vee zichzelf vervoerde.⁴⁰⁶

Eind jaren '30 zagen de Staten van Holland en West-Friesland zich voor een probleem gesteld dat inherent was aan het 's winters overhouden van een grote veestapel: hooischaarste.⁴⁰⁷ Mede als gevolg van zware regenval en overstromingen in 1738 en '39 en een buitengewoon strenge vorst in de winter van 1740 was hooi aanhoudend schaars en duur geweest.⁴⁰⁸ Sterfte door hooischaarste en verdrinking van het vee had geleid tot een inkrimping van de veestapel.⁴⁰⁹ Behalve dat er veel (melk)vee was gestorven⁴¹⁰, was er ook meer jong rundvee geslacht (hokkelingen, pinken en vaarzen), vee dat juist diende voor de instandhouding van de veestapel. De Staten van Holland en West-Friesland vaardigden daarom voor dit vee in 1741 een slachtverbod uit, dat tot in 1743 van kracht bleef.⁴¹¹ Zij hadden op 19 september 1741 besloten de belasting op de invoer van rundvee tot 1 juni '42 te vermindern naar f 4,- per rund en de uitvoer van runderen en geslacht vlees te verbieden. De gecommiteerden van de andere Admiraliteitscolleges drongen er vervolgens bij de Staten-Generaal op aan deze maatregelen over te nemen, om zo een schaarste aan rundvee en levensmiddelen, gepaard gaande met duurte, te voorkomen.⁴¹² Er was inmiddels al een exportverbod op hooi van kracht. Dat verbod gold tot in 1742 en werd daarna met een jaar verlengd.⁴¹³

Tot overmaat van ramp was in de slachttijd van 1744 de veepest opnieuw in aantocht, deze keer vanuit Vlaanderen en omstreken en weer werd de invoer van rundvee en dierlijke producten door de Staten-Generaal verboden. Uitzondering gold alleen als een attestatie van de magistraat overlegd kon worden, met de mededeling dat het vee in niet-besmet gebied was aangekocht.⁴¹⁴ Ondertussen werd de bevolking in november 1744 opgeroepen tot boete en bekering, en tot vernedering onder '*Gods slaande hand*'. Het baatte niet, want volgens een resolutie uit juli 1745 was de ziekte inmiddels ook in Holland manifest.⁴¹⁵

Het plakkaat dat de Staten van Holland en West-Friesland op 21 november 1744 uitvaardigden was een samenstel van alle maatregelen die tijdens de eerste epidemie waren getroffen.⁴¹⁶ Het werd in de volgende jaren nog vele malen herzien.⁴¹⁷ Toch hielden de Staten van Holland en West-Friesland vast aan hun politiek. De invoer van ossen van buiten werd soms slechts tijdelijk en na overlegging van een attestatie, toegestaan.⁴¹⁸ Wel konden ossen gedurende de maanden april en mei binnen het gewest Holland onbelemmerd (zonder attestatie) van de ene plaats naar

de andere worden gedreven.⁴¹⁹

De omvang van de ramp wordt duidelijk uit de cijfers over de rundveesterfte. Van de 77.633 koeien, varzen en hokkelingen die het Noorderkwartier in oktober 1744 telde, waren er in het voorjaar van 1745 nog slechts 15.366 gezond, terwijl er 62.267 (ruim 80%) geïnfecteerd raakten. Van dat laatste aantal bezweken er uiteindelijk 54.344 (70% van het totale aantal runderen).⁴²⁰ De runderen die de ziekte overleefden, waren daarna levenslang immuun en kregen het predikaat 'gebeterd'. Van 1746 tot 1754 derfde de overheid in het noordelijke deel van Holland alleen al 1,3 miljoen gulden als gevolg van vrijstellingen van de verponding.⁴²¹ Toen de ziekte in 1751 verhevigde, werd in Holland een nieuw importverbod ingesteld.⁴²² Als gevolg van het dreigende tekort aan rundvee om de landerijen van vee te voorzien werd dat verbod door de Staten van Holland en West-Friesland in de daaropvolgende jaren (het laatst in 1760) telkens opnieuw buiten werking gesteld, waarbij vee, afkomstig uit Denemarken en omgeving, alleen over zee en voorzien van behoorlijke attestaties mocht worden aangevoerd.⁴²³ Zo werden er in het voorjaar van 1752 te Oost-Zaandam in totaal 228 gebeterde en ongebetterde Deense ossen in het openbaar geveild.⁴²⁴

Toen de Republiek een derde maal door veepest werd getroffen (vanaf 1768) leek het erop dat het beleid van tijdelijke open grenzen weer werd opgepakt. Aanvankelijk liet men Deens vee toe en ook werd vee geïmporteerd uit het graafschap Bentheim, Oldenburg, Munsterland, Hannover en andere Duitse gebieden.⁴²⁵ Toen echter rond 1770 door de Staten-Generaal een algeheel verbod op invoer van Deens vee werd uitgevaardigd, werd op deze beslissing niet meer teruggekomen tot 1824 of 1825.⁴²⁶

Het lijkt er dus op dat de veepest een factor was die maakte dat de voorjaarsimport van magere Deense ossen in de Republiek nog enige tijd kon voortbestaan. Maar de vanaf 1724 doorgevoerde belastingmaatregel zou de Deens-Hollandse ossenhandel uiteindelijk te gronde richten. Er kwamen steeds meer '*weijdkoeien*'. Dat deze voor de slacht dienden blijkt uit het feit dat zij, evenals de ossen, in het winterhoorngeld ontbraken. In 1811 werden in Noord-Holland nog slechts 654 ossen geteld op 60.342 koeien.⁴²⁷ Overigens kunnen zich onder het nieuwe melkvee ook Deense koeien hebben bevonden, want volgens Chomel (1770) werden er door de Hollanders '*alle jaaren een aanmerkelijk aantal groote, magere Koeijen uit Denemarken*' ingevoerd, die veel melk gaven.⁴²⁸ Verder bood ook de arbeidsintensieve kalvermesterij de veehouders soms tijdelijk soelaas, in de jaren dat de kaasprijs extreem laag was.⁴²⁹

In een document van de tolkamer van Ringkøbing uit 1735 werd opgemerkt dat de eigen schepen van de stad in aantal volstonden bij de in- en uitvoer van goederen, omdat er weinig meer te doen was sinds het ossentransport gestaakt was vanwege de opgelegde tol (er was sprake van f 20,- per paar), '*wat zowel een grote schade betekende voor de boer als voor de zeesteden in Jutland, vooral in dit deel van het land*'.⁴³⁰ In 1751 beklagde een vooraanstaande Amsterdamse koopman, Blom, zich over het feit dat Denen, in plaats van hun indigo via de Nederlandse markt te betrekken zoals vroeger, deze inmiddels rechtstreeks uit Frankrijk haalden. Hij zag dit als een soort represaille-maatregel van de Denen tegen het ingestelde hoge

invoerrecht op Deense ossen, dat er in zijn ogen toe had geleid *'dat de Commercie met Deenemarken voor 't grootste gedeelte te niet gelopen is'*.⁴³¹

In dezelfde periode werd in Holland de schapenhouderij belangrijker. Volgens Bieleman liet die ontwikkeling zich niet helemaal rijmen met de afnemende vraag naar wol, maar de arbeidsextensieve schapenhouderij bood wellicht een alternatief voor de inkrimping van de rundveestapel. De schapenbezetting op het Noord-Hollandse vasteland was in ieder geval aan het begin van de 19de eeuw opvallend hoog.⁴³² Het verminderde belang van de arbeidsextensieve ossenweideij had bovendien nog een ander gevolg. In een document getiteld *'Aanmerkingen over de Wol'* (1791) werd opgemerkt dat dankzij de goede prijs die voor wol kon worden gevraagd, vele landerijen in huur en verkoopwaarde waren gestegen en veehouders weer in het bezit waren gekomen van landerijen die voorheen eigendom waren van *'Heeren en Burgers'*.⁴³³ Dat is wederom een bevestiging dat het ossenweidebedrijf voor een groot deel buiten het reguliere veehouderijbedrijf werd bedreven.⁴³⁴ De herenboeren hadden kennelijk meer dan hen lief was, kennis gemaakt met de schaduwkanten van het boerenbedrijf en lieten het verder voor wat het was.

Eind 18de eeuw gingen ook in Denemarken stemmen op om ossen in de slachteeveproductie te vervangen door koeien⁴³⁵, om daarmee de onafhankelijkheid van boeren ten opzichte van landeigenaars te vergroten.⁴³⁶ Maar toch was men daar nog *'weit entfernt, wie ein Holländer zu denken'*.⁴³⁷ De export van ossen bleef voortbestaan, zij het dat de Republiek als afzetgebied was weggevallen. De dalende trend in de vleesconsumptie uit de 17de eeuw zette zich in de 18de eeuw voort. De importbeperkingen, gevoegd bij de opeenvolgende perioden met veepest en de ongunstigere verhouding tussen bevolkingsgroei en vleesproductie maakte dat vlees bij grote groepen van de bevolking van het menu verdween.⁴³⁸ Halverwege de 19de eeuw onderzocht Denemarken de mogelijkheden om de Amsterdamse markt nieuw leven in te blazen en om Parijs als nieuwe afzetmarkt te veroveren. Staatsraad Tang nam de opdracht op zich de markten in kwestie te bezoeken, waarvan hij in 1849 verslag deed. Hoewel de Amsterdamse markt nog steeds als *'Ossenmarkt'* werd aangeduid, waren er geen ossen meer, maar alleen nog koeien te vinden. Ossenvlees at men volgens Tang in Holland niet meer, omdat er geen ossen meer werden ingevoerd en het niet loonde om op de Nederlandse weiden zelf ossen te fokken. De uitvoer van Juts vee naar Nederland leek hem daarom erg riskant, tenzij de Nederlanders bereid waren een hogere prijs voor het vee te betalen.⁴³⁹

Tang had bovendien nog een interessante verklaring voor de verminderde belangstelling voor het Deense vee. Hij zag een verband met een veranderd eetpatroon in de kringen waar het ossenvlees met name voor bestemd was, de elite. Volgens hem was de *'Franse saus'* er voor een belangrijk deel debet aan dat productie van het Deense vee in het slop zat. Met de invoering van de Franse culinaire gewoonten, waarbij men een stuk vlees op *'honderden verschillende manieren'* kon klaarmaken, proefde men steeds minder van het vlees en kon men steeds minder onderscheiden of het goed was of slecht. In de Engelse keuken daarentegen speelde vlees de hoofdrol, en daarom was er vanuit Engeland juist wel vraag naar het Jutse vlees. Tang concludeerde daarom dat de toekomst van het Jutse vee vooral in Engeland lag. Die observatie werd bewaarheid.⁴⁴⁰ De ossenexport uit Denemarken continueerde per stoomschip of spoor, maar Nederlands rol daarin was uitgespeeld.

2.6 De omvang van de ossenhandel tussen Denemarken/Sleeswijk-Holstein en Holland

De op Holland handelende Deense ossenhandelaars hadden over land minstens 700 kilometer te overbruggen, gerekend vanaf Kolding. Maar soms hadden zij er dan al enkele honderden kilometers op zitten. Ålborg bijvoorbeeld ligt op circa 200 kilometer van Kolding. De ossenhandelaars moesten voor henzelf, de drijvers en de ossen wekenlang voedsel en onderdak bekostigen, terwijl de handelswaar onderweg sterk aan kwaliteit inboette. Waarom getroostten kooplieden en drijvers zich ieder jaar weer zoveel kosten en moeite om met hun kudde ossen een dergelijke reis te voet af te leggen, terwijl zeetransport ook tot de mogelijkheden behoorde? Zeetransport werd immers voor het transport van de meeste handelsgoederen in de vroegmoderne tijd in vergelijking met landtransport niet alleen gemakkelijker, maar ook voordeliger geacht.⁴⁴¹

In het begin van de 18de eeuw overwogen de Staten van Holland om het transport van ossen per schip in de toekomst verplicht te stellen. In een voor de Staten van Holland bestemde 'Memorie', opgesteld door de Amsterdamse, West-Friese en Noord-Hollandse Directeuren tot het inkopen van magere Jutse ossen, werden de voor- en nadelen van het overzeese en het overlandse transport eens op een rij gezet. Uitgaande van een jaarlijkse behoefte aan 16.000 buitenlandse slachtossen in de Republiek (waarvan er in die tijd slechts 4.000 over zee werden aangevoerd) bleek het '*inpracticabel*' alle ossen over zee te laten aanvoeren. Samengevat komt de inhoud hierop neer. Landtransport verdiende de voorkeur boven zeetransport, omdat: 1) logistiek gezien, alleen landtransport kwantitatief in de totale Nederlandse behoefte aan slachtvee kon voorzien; 2) landtransport minder riskant was; 3) landtransport wel een vierde goedkoper was dan het transport van ossen over water; 4) over land getransporteerde ossen bij aankomst kwalitatief beter en toch een zesde goedkoper waren; 5) landtransport stipter was, waardoor de vetweideperiode optimaal benut kon worden; 6) men bij landtransport niet uitsluitend afhankelijk was van de Jutse voorraad aan beestenvoeder.⁴⁴²

De voorkeur voor overlands transport komt ook in het exportvolume tot uitdrukking. De omvang van zowel de overlandse als de overzeese export kan worden afgeleid uit verschillende boekhoudingen die de passage van de kudde aan de landsgrenzen of elders registreerden in verband met de betaling van een heffing, zoals de tol in Gottorf en Rendsburg, in de Deense en Hollandse kustplaatsen of de veergelden bij de Elbe. Deze bronnen verschaften niet alleen informatie over de omvang van de handelsstroom, maar ook over het aandeel en de herkomst van verschillende aan die handel deelnemende handelaars, de handelsroutes, de betekenis van de verschillende markten, de verdeling van de export of import over het jaar en door de tijd heen en de conjunctuurontwikkeling.⁴⁴³ In § 2.6.1 zal de overlandse export uit het productiegebied worden behandeld, § 2.6.2 behelst de overzeese export vanuit Ribe en § 2.6.3 is gebaseerd op de geïnde veetol in een aantal Hollandse Zuiderzeesteden. Gecombineerd geven de te bespreken administraties een globaal beeld van de overlandse en overzeese export van ossen vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar Holland (§ 2.6.4).

2.6.1 De overlandse export vanuit het productiegebied

Bij de overlandse export van ossen uit het productiegebied waren alle kooplieden verplicht van de hoofdwegen door Denemarken en Sleeswijk-Holstein gebruik te maken. Deze leidden hen langs de belangrijkste tolplaatsen, waar voor elk stuk vee een bepaald bedrag moest worden betaald. De tolinningsplaatsen waren verspreid langs die wegen bij de belangrijkste verkeersknooppunten te vinden. Legt men de verschillende toladministraties naast elkaar, dan tonen ze de groei van de stroom ossen in zuidelijke richting. Op kaart 2.1 waren de belangrijkste landroutes afgebeeld. In de exportcijfers van de tolplaatsen Ribe en Kolding kwam vooral de uitvoer vanuit het koninkrijk Denemarken tot uiting, in die van de zuidelijker gelegen tolplaatsen Toldstedt, Gottorf en Rendsburg behalve de Deense uitvoer, óók de omvang van de export vanuit Sleeswijk-Holstein.⁴⁴⁴

Op grond van fragmenten van bewaard gebleven tolboekhoudingen van Gottorf en Rendsburg en eerder gepubliceerde tolcijfers stelde Wiese een (onderbroken) reeks samen voor de periode 1485-1704, die hij voor het eerst publiceerde in 1963.⁴⁴⁵ In figuur 2.4 zijn die gegevens vanaf 1545 samengevat in vijfjaarlijkse gemiddelden, waarbij in sommige jaren gebruik gemaakt is van de gegevens van Rendsburg om de hiaten voor de export langs Gottorf op te vullen. Hierbij moet worden opgemerkt dat het om jaartotalen gaat, waarin de verhouding van de voorjaarsexport van magere en de najaarsexport van vette ossen onzichtbaar blijft.

Figuur 2.4. Aantal ossen geëxporteerd langs Gottorf (1545-1704)

Bron: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.61-62.

Figuur 2.4 toont de export over een tijdspanne van anderhalve eeuw, die eigenlijk in twee perioden te onderscheiden is. De tijd tot de jaren '20 van de 17de eeuw wordt algemeen gezien als een periode van hoogconjunctuur voor de Deense en Sleeswijk-Holsteinse economie, waarin de ossenexport op een hoog niveau gehandhaafd bleef. In veel jaren ging het om een export van meer dan 40.000 ossen per jaar. Wel trad er een sterke terugval in de export op als gevolg van het uitbreken van de Opstand in de Nederlanden in 1568, waarvan de gevolgen voor de export vooral vanaf het eind van de jaren '70 en in de jaren '80 merkbaar waren, waarna de export zich eind jaren '90 van de 16de eeuw geleidelijk herstelde. De veerkracht

van de Deense economie bleek uit het herstel van de export ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-'21), waarin deze in het eerder genoemde jaar 1612 met een export van 52.350 ossen haar hoogste niveau bereikte.

Het eind van de jaren '20 markeert het begin van de tweede periode, een periode van economische neergang. Na de deelname van Denemarken aan de Dertigjarige Oorlog herstelde de export zich nooit meer tot haar oude niveau, mede als gevolg van de eerder beschreven oorlogen waarin Denemarken betrokken raakte. Het was deze periode waarin de Nederlanders hun deelname geleidelijk uitbreidden, culminerend in de *Hollændertiden*, waarin zij de export zelfs domineerden.

Uit alles wat in het voorgaande is geschreven zal inmiddels duidelijk zijn dat op basis van de tolcijfers van Gottorf en Rendsburg alleen, geen betrouwbare schatting te maken valt van het aantal ossen dat naar de Republiek werd gedreven, laat staan van het aantal ossen dat uiteindelijk het gewest Holland bereikte. Wiese veronderstelde op basis van cijfers van de tolplaats Bremervörde dat in de tweede helft van de 16de eeuw ongeveer driekwart van de ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar Oldenburg, 'Friesland' en de Nederlanden ging. Voor de tweede helft van de 17de eeuw schatte hij dat ongeveer 60% van de Deense en Sleeswijkse ossen over de Elbe werden gezet. Eén derde van dit vee werd noordelijk van de Elbe gevetweid en later naar Hamburg en Lübeck gedreven.⁴⁴⁶

De meeste van de voor de Duitse en Nederlandse markten bestemde ossen werden per veer over de Elbe gezet. Zoals reeds vermeld in § 2.4.3 ging de overtocht van Wedel naar Stade, van Blankenese naar Buxtehude, of stroomopwaarts aan de Elbe bij Zollenspieker naar de overzijde. Helaas zijn pas vanaf omstreeks het midden van de 17de eeuw cijfers uit alle drie de veerplaatsen bewaard gebleven en daarom valt er voor een groot aantal jaren slechts een schatting te maken van het aantal ossen dat in het voorjaar de Elbe werd overgezet op weg naar de vruchtbare boorden van de Weser of Elbe, de Duitse Noordzeekust of de Nederlandse weiden.⁴⁴⁷ Zie voor voor deze cijfers bijlage 3.

2.6.2 De overzeese export vanuit het productiegebied

In verhouding tot de overlandse export speelde de overzeese export van ossen tot het eind van de 16de eeuw slechts een geringe rol. Enemark noemde de overzeese uitvoer vooral een manier om de tol die geheven werd op de landwegen te ontduiken⁴⁴⁸, maar dat is toch eigenlijk een miskennis van de lange traditie en de continuïteit die in de overzeese handel in ossen op Holland heeft bestaan. In het volgende hoofdstuk zullen de kustplaatsen van waaruit de ossen werden verscheept naar het afzetgebied nog uitgebreid ter sprake komen. Hier zal slechts een overzicht van de overzeese export worden gepresenteerd op basis van de beschikbare tolcijfers. Voor een indruk van de ligging van een aantal belangrijke 17de-eeuwse tolplaatsen, zie hoofdstuk 5, kaart 5.1. De ossen die op verschillende plaatsen per veer de zeestraten tussen de Deense eilanden en het vasteland werden overgezet blijven hier buiten beschouwing. Eenmaal aan land vervolgden deze hun tocht over de reeds besproken oostelijke landweg richting de Elbe en werden ze in de daaraan gelegen tolplaatsen geboekstaafd. Het kwam echter ook voor dat ossen, die per veer aan de Oost-Jutse kust aan land waren gezet, naar de westkust werden gedreven, om

vandaaruit te worden verscheept. Die tellen wel mee in de overzeese export.

De ossen die aan de Deense westkust werden uitgevoerd gingen bijna allemaal naar de Republiek. Aanvankelijk werden ossen hier alleen vanuit Ribe geëxporteerd. Sinds het midden van de 16de eeuw was - slechts voorlopig - ook de overzeese uitvoer van ossen vanuit Ringkøbing toegestaan. Pas in 1599 werd de stad door middel van een koninklijk schrijven gelijkgesteld met de andere officiële tolsteden.⁴⁴⁹ Hoewel er in 1589 nog sprake van was dat ossen alleen uitgevoerd mochten worden over Ribe en Kolding⁴⁵⁰, werd in een verordening uit 1591 gesproken over de export van ossen uit onder andere Varde, Sønderside, Vesterside, Skallingkrog en Hjertingland.⁴⁵¹ In hetzelfde jaar zou de tolplaats te Varde worden opgeheven en naar Ribe worden verplaatst. Varde kreeg pas in 1617 het recht ossen direct (dus waarschijnlijk vanuit het Grådyb) te verschepen. Ribe echter, van waaruit kooplieden voorheen hun ossen verscheepten, bleef de plaats waar de tol voor die ossen betaald moest worden. Pas in 1651 werd Varde opnieuw als tolplaats ingericht en kon hier de tol voor de over zee geëxporteerde ossen, direct betaald worden.⁴⁵²

*Afbeelding 2.12. Ribe omstreeks 1580, gezien vanuit het noordoosten. Ribe was een belangrijke exportplaats voor ossen, zowel in de overlandse als in de overzeese handel. In het laatste geval werden de ossen niet vanuit de stad zelf verscheept, maar vanaf de voor de kust gelegen zandbanken, de Riber 'Red' en 'Nakke'. Gravure uit Braun en Hogenberg, *Civitatibus orbis terrarum*, III, dl 5, 33 (detail).*

Er had lang een exportbeperking gegolden voor ossen uit de Deense gebiedsdelen ten oosten van de Sont. Ook daar werden in de loop der tijd dispensatiemaatregelen van kracht.⁴⁵³ In januari 1616 kregen de adel en kooplieden in Skåne, Halland en Blekinge vergunning om ossen via Malmö, Ystad, Landskrona, Helsingborg, Varberg en Avaskær (nu Kristianopel) te verschepen.⁴⁵⁴ Een deel daarvan werd bij Helsingborg over de Sont verscheept naar Helsingør, een deel ging naar Noord-Duitsland (Lübeck of Neustadt) en een deel werd direct uitgevoerd naar 'Holland' (de Nederlanden).⁴⁵⁵ Van een geregelde verbinding was echter nog geen sprake. Een grote stijging was vooral verklaarbaar uit bijzondere omstandigheden, zoals oorlog.⁴⁵⁶ En vanwege oorlog werd op 16 april 1623, zoals eerder vermeld, de export van ossen uit alle Deense havens vrijgegeven, tegen betaling van de tol.⁴⁵⁷

De vraag is nu hoeveel van het totale aantal verscheepte ossen uiteindelijk in Holland aankwam. Het bepalen van de omvang van de overzeese export is moeilijker dan van de overlandse, omdat met de liberalisering van de overzeese export deze in ruimtelijk opzicht meer gespreid werd. Bovendien zijn de administraties verre van volledig overgeleverd. Voor een overzicht van de beschikbare exportcijfers vanaf de Jutse westkust wordt verwezen naar bijlage 4.

Wiese schatte het maximale aantal ossen dat jaarlijks vanuit alle laadplaatsen over zee werd geëxporteerd op 8.000 à 10.000.⁴⁵⁸ Enemark sprak van een export van minstens 8.000 ossen van de westkust en circa 4.000 ossen vanuit de Oost-Deense havens (op Sjælland en in Skåne).⁴⁵⁹ Over de verscheping van ossen vanuit Ribe is het meeste bekend. Degn reconstrueerde op basis van de *havnekæmnerregnskaber* (ofwel de rekeningen van de haventhesaurier, hierna afgekort als HKR) het aantal vanuit Ribe over zee geëxporteerde ossen in de periode 1596-1660. Slechts vijf jaren ontbreken in die reeks. Hij wist daarmee een nauwkeurig beeld te geven van de export over langere tijd. Degn stelde de overzeese export in deze periode vanuit Ribe vast op een totale aantal van 138.694 ossen. Dat betekent dat het gemiddelde aantal ossen dat jaarlijks vanaf de vóór deze stad aan de kust gelegen laadplaatsen werd verscheept, 2.311 bedroeg. In 1624 werd het grootste aantal ossen verscheept uit Ribe, namelijk 6.027 stuks. In andere jaren bedroeg de export soms niet meer dan enkele honderden stuks. Het overgrote deel daarvan was voor de Nederlandse markt bestemd.⁴⁶⁰ Waren dergelijke administraties ook voor de andere Jutse kustplaatsen bewaard gebleven, dan zou een nauwkeurig beeld van de export te geven zijn, maar helaas ontbreken die.

Precieze gegevens over de omvang van de overzeese export van ossen vanaf de Oost-Deense eilanden naar de Republiek zijn evenmin bekend. Exportcijfers voor de gebieden ten oosten van de Sont zijn er wel, maar deze zijn fragmentarisch (zie bijlage 5). Myrdal en Söderberg schatten de omvang van de export uit een aantal plaatsen ten oosten van de Sont in enkele jaren tijdens de jaren '20 op ongeveer 600 ossen vanuit Halmstad, op circa 200 ossen vanuit Malmö, op 600-700 ossen vanuit Helsingborg, op circa 400 ossen vanuit Ystad en vanuit de omgeving van Landskrona op enkele honderden stuks. De auteurs menen dat in het begin van de 17de eeuw het totale aantal geëxporteerde ossen van Skåne en Halland per jaar ongeveer 2.000 tot 3.000 ossen bedroeg.⁴⁶¹ Uit bijlage 5 blijkt dat Wiese en Willerslev tot een vergelijkbaar totaal komen, maar pas voor de periode na het vrijgeven van de export in het jaar 1616 en bovendien met name in die jaren dat er exportcijfers van de afzonderlijke tolplaatsen bekend zijn.⁴⁶²

Van een beperkt aantal jaren is bekend hoeveel van de verscheepte ossen voor de Nederlandse markt bestemd waren. In Varberg, van waaruit vóór 1623 erg weinig ossen werden geëxporteerd, werd in 1624 door de tollenaar in de boekhouding opgemerkt dat een groot deel van de 995 geëxporteerde ossen in plaats van naar Duitsland, zoals in de jaren daarvoor, nu naar Holland gingen. Het was een uitzonderlijk hoog aantal.⁴⁶³ Van de in het jaar 1629 in totaal 1.349 vanuit Malmö geëxporteerde ossen gingen er in ieder geval 377, van de 1.911 die in hetzelfde jaar in Landskrona werden ingescheept, 918 naar de Republiek. In het oorlogsjaar 1643 lag dat aantal weer een stuk lager. Vanuit Malmö ging geen enkele van de 567 verscheepte ossen naar de Republiek (maar niet van alle ossen is de bestemming

opgegeven), vanuit Landskrona waren dat slechts 184 stuks van de 1.125.⁴⁶⁴ Ook hier blijkt weer hoezeer het exportniveau van jaar tot jaar kon fluctueren.

2.6.3 De overzeese import in het consumptiegebied

De belangrijkste bron voor een indruk van de ontwikkeling van de overzeese aanvoer van vee in het noorden van Holland vormt de bewaard gebleven administratie van de grafelijke tol. Ook in Holland hoorde tolheffing tot de prerogatieven van de landsheer, die de inning ervan uitbesteedde aan derden. In 1389 had de graaf bepaald dat de Denen de Hoornse markt mochten bezoeken met hun ossen en paarden, tegen betaling van een tol. De graaf liet zijn directe tolinkomsten uit de ossenhandel in zijn rekeningen apart administreren onder de post 'tol van Hoorn'. De opbrengsten uit deze 'tol van Hoorn' zijn gedurende enkele eeuwen in de grafelijke rekeningen opgetekend. Deze werden bestudeerd voor de periode 1466-1722.⁴⁶⁵

M A G E R E BEESTE-MARCKT, tot HOORN in West-vriesland.

Afbeelding 2.13. De magere beestenmarkt te Hoorn. Het rundvee werd per schip (aan de kade rechts) en over land (door de stadspoort links) aangevoerd. Rechts op de voorgrond zijn de loopplanken te zien waarmee aan de havenkade de runderen de schepen werden uit- of ingeladen. De kooplieden zijn allemaal voorzien van een veedrijversstok. Rond het marktterrein waren herbergen gevestigd die accommodatie boden aan mens en dier. Daar werd op de koop gedronken. Anoniem, houtsnede (waarschijnlijk 17de eeuw), (inv.nr 4101, detail). Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam.

Wat bij de bestudering van de opbrengsten van deze tol direct opvalt is de eenvoudigheid in de registratie gedurende ruim tweeënhalve eeuw. Dit maakt de rekeningen erg toegankelijk, temeer daar het eindsaldo van de post over de 'beestentol' (met uitzondering van het rekeningjaar 1466-'67) altijd in dezelfde munteenheid

werd weergegeven.⁴⁶⁶ In het jaar 1519 werd voor het eerst de wijze van heffing van de tol in de marge van de tiende rekening van rentmeester-generaal⁴⁶⁷ Frank van Alkemade omschreven. Uit het feit dat er zelfs nog in de 18de eeuw naar de rekening van Van Alkemade verwezen wordt, mag worden opgemaakt dat de heffing altijd op de door hem omschreven bepalingen gebaseerd bleef.

In deze rekeningen werd steeds uitdrukkelijk bepaald dat de tol alleen over zee aangevoerd vee betrof en geen andere goederen. Voor elk ingevoerd paard en rund (os of koe) rekende men een oude tuin ofwel 1,5 groot Vlaams (= $\frac{3}{4}$ stuiver). Behalve over ingevoerde runderen bleek de beestentol in 1519 ook betaald te moeten worden voor schapen en varkens, waarover 1 Hollandse penning (= $\frac{1}{16}$ stuiver) per dier werd geheven. Van essentieel belang voor de veehandel was verder de bepaling dat niet de verkopers de tol moesten afdragen, zoals dat in 1389 door de graaf bepaald was, maar de kopers van de dieren. Misschien heeft men met deze bepaling getracht Hoorn als vee-aanvoerplaats aantrekkelijker te maken. Overigens namen Deense verkopers de betaling van deze tol later wel voor hun rekening.⁴⁶⁸

Tot in de 18de eeuw blijft in de formulering van de rekeningen sprake van een 'oude tuin' als het toltarief voor rundvee. Uit een tarievenlijst van 1653, gepubliceerd door de Staten van Holland, blijkt dat men inmiddels een onderscheid maakte tussen enerzijds een toltarief voor paarden, ossen en koeien uit Denemarken en Eiderstedt of omgeving waarvoor men 1 blank inde (van gelijke waarde als de oude tuin, namelijk $\frac{3}{4}$ stuiver) en ossen, paarden en koeien uit '*Overzeesche Steden, als mede uyt Vrieslandt*' waarvoor de tol 4 penningen (= $\frac{1}{4}$ stuiver) bedroeg.⁴⁶⁹ Dezelfde tarieven golden nog steeds in een soortgelijke lijst uit 1714. Het invoertarief bleef dus vanaf de instelling van de tol in 1389 tot 1722 op hetzelfde niveau van $\frac{3}{4}$ stuiver gefixeerd.

De ontwikkeling van de 'tol van Hoorn', later in de rekeningen ook wel aangeduid met 'overzeese beestentol' en 'grafelijkheids-beestentol', is dus een uitgangspunt voor de bestudering van de ontwikkeling van de aanvoer van vee naar Holland. Toch heeft deze bron zijn beperkingen. Uitgesplitst naar herkomst en soort ingevoerd vee zou de 'tol van Hoorn' een schat aan informatie bevatten over de ontwikkeling van de Deens-Hollandse ossenhandel gedurende de Late Middeleeuwen en in de vroegmoderne tijd. Een naar tijd gespecificeerde rekening had bovendien een indicatie kunnen geven van het seizoen waarin dat vee op de markt werd aangeboden. Het ging de rentmeester-generaal echter alleen om de totaal-opbrengst van de tol, niet om hoe dit bedrag was samengesteld. Helaas was die informatie ook niet opgenomen in de in het Hoornse stadsarchief teruggevonden rekening met de opgaven van de afzonderlijke collecteurs van de tol uit de eerste helft van de 16de eeuw.⁴⁷⁰ Toch is aannemelijk dat het bij de tolopbrengsten in Hoorn vooral om ossen zal zijn gegaan. Toen er alleen nog varkens werden aangevoerd waren de opbrengsten daar aanzienlijk kleiner⁴⁷¹, omdat het toltarief voor kleinvee slechts $\frac{1}{12}$ van dat van grootvee bedroeg (zie figuur 2.5 en bijlage 6).

Hoorn bleef tot 1601 de enig vermelde inningsplaats van de grafelijke beestentol, maar in dat jaar werden in verband met een sterke toename van de aanvoer van ossen en 'beesten' door kooplieden uit Denemarken en Eiderstedt ook in Enkhui-zen en Medemblik collecteurs van de grafelijke tol aangesteld. Na het midden van de 17de eeuw werd het aantal Hollandse plaatsen waar tol werd geïnd voor de

aangevoerde ossen, sterk uitgebreid. In 1653 werd een collecteur aangesteld in Amsterdam en vervolgens in Naarden (1657), 's-Graveland (1657), Muiden (1658), Weesp (1658), Jaap Hannes te Amsterdam (1658), het Herenhuis te Amsterdam (1658), Edam (1663), Diemerbrug (1666) en Monnickendam (1696). Tot slot werd in 1696 ook nog een collecteursfunctie gecreëerd voor de duur van vijf jaar voor de inning van de grafelijke beestentol in Noord-Holland op die plaatsen waar nog geen collecteur was aangesteld. In de Amsterdamse tol waren behalve locaties in en nabij Amsterdam zoals het Herenhuis en Jaap Hannes, ook Muiden, Weesp, Naarden en 's-Graveland inbegrepen.⁴⁷² De Amsterdamse marktmeester trad hier als hoofdcollecteur op.⁴⁷³ Uit de instructie bij de benoeming van de Enkhuizer tollenaar in 1677 bleek verder dat ook hier de tol centraal werd ingezameld, want collecteurs te Broekerhaven en *'andere daer ontrent gelegene plaatsen'* waren aan de Enkhuizer tollenaar verantwoording schuldig.⁴⁷⁴ Ook in het geval van Enkhuizen geeft de tol dus geen nauwkeurig beeld van de lokale aanvoer. Voor de tolopbrengsten, die uit de rekeningen met intervallen van vijf jaar over de periode 1467-1722 zijn verzameld voor Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam, zie figuur 2.5 (rekeningen uit de periode 1649-'80 ontbreken).

Figuur 2.5. De jaarlijks afgedragen grafelijke beestentol in Hoorn (1467-1602) en in Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam (1572-1722)

Toelichting: Voor een uitgebreide bespreking van de hier gepresenteerde cijfers en de niet in de figuren opgenomen tolinningsplaatsen, zie bijlage 6.

Was de grafelijke beestentol altijd een heffing op de overzeese handel geweest⁴⁷⁵, in 1657 werd bij de benoeming van een tollenaar te Naarden de bepaling opgenomen dat hij tol moest heffen van ossen, paarden, koeien, schapen en varkens *'van over zee ende oock te lande van buijten dese Provintie van Hollandt aencomende en passerende'*.⁴⁷⁶ Met de verplaatsing van de markt naar Amsterdam legden de ossen waarschijnlijk het gehele traject over de landwegen af en zullen zij minder vaak over de Zuiderzee zijn verscheept. De mogelijkheden tot ontduiking zullen met de verspreide aanvoer zijn toegenomen. Hiertegen werd in de 17de eeuw herhaaldelijk gewaarschuwd door de Staten van Holland.⁴⁷⁷

2.6.4 Het aantal voor de Republiek bestemde ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein

In § 2.6.1 werden de cijfers gepresenteerd van het aantal ossen dat over land, en in § 2.6.2 de cijfers van het aantal ossen dat vanaf de Jutse westkust over zee richting de Republiek werd gevoerd. Voor de jaren waarin zowel de overlandse als de overzeese aanvoer bekend was benaderen deze cijfers het totale aantal voor de Republiek bestemde ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein (zie bijlage 7). Daarbij moet worden opgemerkt dat het om een minimumaantal gaat, omdat de ossen die vanuit de Oost-Deense gebieden werden geëxporteerd, alsmede het aantal ossen dat het land uit werd gesmokkeld en dus niet werd geregistreerd, niet bij dit aantal is inbegrepen.

Aan het begin van § 2.6 werden op basis van de 'Memorie' de voor- en de nadelen van het overlandse en het overzeese ossentransport tegen elkaar afgewogen. Die vergelijking viel in het voordeel van het overlandse transport uit. De overzeese aanvoer naar de Republiek bedroeg in die tijd, begin 18de eeuw, een kwart van de overlandse. Uit bijlage 7 blijkt dat de West-Jutse overzeese ossenexport als percentage van de overlandse export over de Elbe, omstreeks het midden van de 17de eeuw fluctueerde tussen de 7 en 25%. Het was een periode waarin zowel de overlandse als de overzeese export zich na de oorlog tegen Zweden, weer redelijk herstelden. Zolang er geen nauwkeurigere cijfers beschikbaar zijn mag voor wat betreft het aantal ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein dat in de Republiek werd afgezet worden aangenomen dat de overzeese aanvoer op zijn hoogst slechts een kwart van de overlandse aanvoer bedroeg. Daarmee is het belang van de overzeese ossenhandel in kwantitatief opzicht geduïd. In de volgende hoofdstukken zal de handelsorganisatie van dat overzeese ossentransport en de daarbij betrokken personen, centraal staan.

2.7 Nabeschouwing

In dit hoofdstuk werden de belangrijkste determinanten beschreven van ontwikkelingen binnen de overlandse en de overzeese handel in slachtossen uit de periode 1300-1750 tussen het productiegebied Denemarken en Sleeswijk-Holstein en het Nederlandse afzetgebied, met name het gewest Holland. De bespreking vond plaats aan de hand van een drietal tijdvakken: 1300-1500 (opkomst), 1500-1660 (expansie) en 1660-1750 (contractie). Om de lange-termijntontwikkelingen binnen de ossenhandel te benoemen werd teruggegrepen op Maarbjerks begrippenapparaat, door

hem ontwikkeld om de integratie van Scandinavië in de wereldeconomie in de periode 1570-1625 te benoemen. Hij onderscheidde in dat integratieproces drie fasen: een fase van *prijsintegratie* (waarin de prijzen van lokale producten bepaald worden door exogene economische krachten), een fase van *productintegratie* (waarin de productie in kwalitatief en kwantitatief opzicht wordt aangepast aan de buitenlandse vraag) en een fase van *commerciële integratie* (waarin vreemde kooplieden of hun factors met hun kapitaal de lokale markt penetreren). Deze begrippen vormen een kernachtige karakteristiek van de ontwikkeling die in de achtereenvolgende drie tijdvakken plaatsgrepen.

Onder invloed van een stijgende vraag naar slachtvee vanuit Hamburg en Lübeck, en later ook vanuit West-Duitse en Nederlandse steden trad er aan het einde van de Middeleeuwen een concentratie op van de fok van slachtossen in de extensief geëxploiteerde landbouwgebieden in Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Het gewest Holland ontwikkelde zich vanaf de 14de eeuw tot een vetweidegebied voor dit vee, dat (deels) bestemd was voor de groeiende Zuid-Nederlandse stedelijke bevolking. Aangenomen wordt dat deze geografische arbeidsdeling gunstig was voor de stabiliteit in het aanbod van slachtossen op de markt en voor het prijsniveau.

In de 16de eeuw werd in Denemarken (en in Sleeswijk-Holstein in mindere mate) de productie van ossen in kwalitatief en kwantitatief opzicht verder afgestemd op de groeiende vraag vanuit het buitenland met de vervanging van de grasos door de stalos en de uitvaardiging van een reeks dwingende productiebepalingen. Die waren gericht op de doorvoering van een sociale arbeidsdeling bij de productie van de os. Die kwam erop neer dat boeren ossen fokten en grootbrachten tot deze op vijf- à zesjarige leeftijd als grasossen konden worden doorverkocht aan de Kroon en aan de adel, die de ossen daarna nog één winter op hun landgoederen op stal mestten om ze vervolgens te verkopen aan kooplieden, die de ossen naar het buitenland exporteerden. Bij een opgaande conjunctuur bood dit productiesysteem voordeel aan alle betrokkenen.

De neergaande conjunctuur legde in de 17de eeuw spoedig de zwakte bloot van het sterk hiërarchische productiesysteem, dat echter nog geruime tijd in wezen bleef. Dit laatste was mede mogelijk dankzij het kapitaal van Hollanders (meest kapitaalkrachtige, landbezittende stedelingen), die bereid waren een deel van de export van ossen over te nemen, om de aanvoer op dit gewest - dat zich na het ontstaan van de Republiek der Noord-Nederlandse gewesten in 1581 zelf tot het belangrijkste West-Europese consumptiegebied ontwikkelde - te garanderen. Na het midden van de 17de eeuw kalfde het productiesysteem in versneld tempo af, waarbij zowel de Deense als de Nederlandse overheid geregeld overgingen tot protectionistische maatregelen. De gerichte omschakeling van de import van ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein op de vetweide van inlandse koeien sloeg de bodem onder de markt weg. De reeds eeuwenlang bestaande ossenhandel tussen beide landen ging in de loop van de 18de eeuw teniet.

Wiese gebruikte eens de beeldspraak van de ossenhandel als 'Barometer des Wirtschaftslebens': uit de fluctuaties in de ossenhandel zou de economische ontwikkeling af te lezen zijn.⁴⁷⁸ Aan de hand van deze op het eerste gezicht functionele

beeldspraak kan een aantal kwantitatieve aspecten van de internationale ossenhandel nog eens nader worden geëxpliciteerd.

Ten eerste blijft het kwantificeren van de Deens-Hollandse ossenhandel een kwestie van het bij elkaar brengen van brokstukken informatie die maar gedeeltelijk aansluiten. Daardoor komt het vooral aan op de interpretatie van de gegevens, waarbij soms niet meer dan een ontwikkelingstendens kan worden aangegeven. Ten tweede is het aan de tolopbrengsten afgemeten exportvolume een onnauwkeurige indicatie van de werkelijke omvang van de handel. Zo was bijvoorbeeld de toename van het exportvolume in de ossenhandel groter dan uit de tolrekeningen kan worden afgeleid omdat daarin de veronderstelde kwalitatieve verbetering van het verhandelde vee (die zich onder andere uitte in gewichtstoename), niet tot uitdrukking komt. Ook onttrekt smokkel zich aan ons oog. Ten derde valt het hoogtepunt in de export niet per definitie samen met de beste verdiensten uit de productie en handel voor de betrokkenen. Een sterke stijging van het handelsvolume voorspelde de producenten en exporteurs weinig goeds, terwijl juist de jaren met een laag exportvolume (bijvoorbeeld door de instelling van exportbeperkingen of door vee-sterfte) tot een sterke vraag op de markt en dus tot hogere prijzen kon leiden. Ook kon het meeste profijt dat betrokkenen bij de handel hadden verschuiven van de ene naar de andere groep, zonder dat dit aan het volume van de handel viel af te lezen. Ten vierde gold hier de eerder genoemde wet van communicerende vaten. De overlandse en overzeese export waren complementair. Uitspraken over ontwikkelingen in het exportvolume zijn dus eigenlijk slechts *dán* te maken, als het totaalbeeld van de export vanuit *alle* exportplaatsen compleet zou zijn. Dat is echter niet het geval. Ten vijfde werkten verstoringen in het vijfjarige productieproces met een zekere vertraging door in het exportvolume, waardoor het oorzakelijke verband tussen economische omstandigheden en de uitslag van de export- of importcurves niet altijd goed is vast te stellen. Kortom, als indicator voor de economische ontwikkeling is Wieses 'barometer' onnauwkeurig.

Het aantal en de duur van de disruptieve omstandigheden waaraan de internationale ossenhandel gedurende de gehele onderzoeksperiode onderhevig was in aanmerking nemend, moet worden vastgesteld dat perioden met een verstoorde export eerder tot de regel dan tot de uitzonderingen behoorden.

Hoofdstuk 3

De organisatie van het overzeese ossentransport (1575-1750)

'Vanaf die tijd is de handel van de Hanze-steden afgenomen, en die van onze landen meer en meer toegenomen, maar men kan niet zeggen, dat deze inwoners zozeer gehandeld hebben met hun eigen schepen, voor de tijd van Christian V's eerbiedwaardiger nagedachtenis; de meeste goederen werden gehaald door Nederlandse of andere schepen, die hun vaartuigen vulden met solide en benodigde goederen, vooral die Noorwegen produceerde, en ons dezelfde, in bewerkte en veredelde vorm, terugverkochten'.¹

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de organisatie van de overzeese ossenhandel beschreven aan de hand van in Nederlandse archieven teruggevonden notariële akten. Voor de verzameling van de akten werden de vestigingsplaatsen van de internationale magere ossenmarkten in het noorden van het gewest Holland in de periode 1575-1750 als selectiecriteria gekozen. De studie kon zich zo beperken tot de notariële archieven van Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam. De nadruk zal in de bespreking op de twee laatstgenoemde steden liggen. De in Enkhuizen afgesloten akten dateren vooral uit de eerste helft van de 17de eeuw, terwijl de Amsterdamse akten de gehele onderzoeksperiode bestrijken. Volledigheid was bij de verzameling van akten, door de lengte van de onderzoeksperiode en de hiaten in de index op de notariële archieven, bij voorbaat uitgesloten.²

Hoofddoel van de bestudering van deze akten was de bepaling van een aantal constanten en variabelen binnen de organisatie. De navolgende tekst is vooral gebaseerd op informatie uit 234 bevrachtingscontracten (waarvan 1 afgesloten te Hoorn, 144 te Enkhuizen en 89 te Amsterdam), aangevuld met informatie uit een groot aantal attestaties en andere bronnen. Daarnaast is ook gebruik gemaakt van de akten die werden verzameld in het kader van de in hoofdstuk 5 te behandelen case-studies van Thomas Jensen en Joseph Deutz. Omdat het hier tientallen bevrachtingscontracten betreft (Jensen: 78 en Deutz: 69), waarvan het merendeel werd afgesloten in een vrij korte periode, zouden deze akten een vertekening kunnen opleveren van het beeld van de handelspraktijk. Daarom zijn zij in dit hoofdstuk niet opgenomen in de tellingen. Wel werd de informatie uit deze akten gebruikt voor zover ze nieuwe feiten opleverden over de handelspraktijk. Een collectief afgesloten bevrachtingscontract uit 1713 (waarin vier bevrachters en consorten een

contract afsloten met 132 schippers) is vanwege de a-representativiteit eveneens buiten de telling gehouden, maar ook aan dat contract wordt in de tekst wel gerefereerd.

Een andere belangrijke 18de-eeuwse bron betreffende de overzeese invoer van ossen zijn de reeds in § 2.5.2 genoemde lijsten met opgaven van het na 1724 aan de landsgrenzen doorgevoerde vee. Enkele lijsten bleven nog onbesproken, namelijk die met de opgaven uit de jaren 1724-'26 van de Abt (de eerder genoemde zandbank tussen Terschelling en de Friese kust) waar een schip van de Admiraliteit van Friesland de passerende schepen op lading controleerde. Hier werd geen Convooiën en Licenten afgedragen; dat gebeurde alleen in de kustplaatsen waar het vee werd ontscheept. De lijsten van de Abt zijn echter waardevol, omdat ze behalve het aantal aangevoerde ossen soms ook de namen bevatten van de kooplieden en schippers, de herkomstplaats of -regio van de schippers en de ossen en de bestemmingshavens. De informatie uit de lijsten van de Abt zal in verschillende paragrafen in dit en in het volgende hoofdstuk, ter sprake komen.

Er is voor gekozen om lange anekdotes uit de notariële akten zoveel mogelijk onder te brengen in één paragraaf (§ 3.13) en korte citaten en parafraseringen uit de akten in explicatieve noten, om de verhaallijn van de hoofdtekst zo min mogelijk te onderbreken.

3.2 De betekenis van bevrachtingscontracten en attestaties voor de reconstructie van de overzeese ossenhandel³

Wie een notaris bezoekt heeft daarvoor een gegronde reden. Dat is tegenwoordig zo en dat was vroeger niet anders. De reden van het bezoek kon sterk variëren, maar in ieder geval wilde men door een beëdigde ambtenaar iets in een document vastgelegd zien, waarop men zich later kon beroepen. Sommige notarissen hadden zich in zeezaken gespecialiseerd. Bij die 'specialisten', die een goede kennis van het bestaande zeerecht bezaten, kon men terecht voor het afsluiten van bevrachtingscontracten, attestaties (scheepsverklaringen) en andere akten die de scheepvaart betroffen. Hoewel ook niet-gespecialiseerde notarissen wel eens tot de opstelling van dergelijke akten overgingen, was de informatie daarin nogal eens onvolledig.⁴

In een bevrachtingscontract ofwel chertepartij lieten één of meer kooplieden (de bevrachter(s)) met één of meer schippers (in een enkel geval, de reder) voor een beëdigd notaris de overeenkomst vastleggen, dat de schipper(s) tegen een loon op een toekomstig tijdstip op een afgesproken plaats goederen voor de bevrachter(s) zou laden, om die in een andere plaats weer te ontschepen.⁵ In de ossenhandel was de koopman de initiatiefnemer tot de opstelling van het bevrachtingscontract. Als schippers voor eigen rekening ossen opkochten sloten ze geen bevrachtingscontract af, tenzij de aankoop in compagnie met een ander gebeurde.⁶

Van een bevrachtingscontract moest ten alle tijde de authenticiteit gewaarborgd zijn door een juiste datering, de vermelding van de personalia van de comparanten⁷, de namen van geloofwaardige getuigen van boven de 14 jaar en de plaats waar de akte werd opgemaakt. Deze standaardelementen, die de notariële akte haar rechtskracht gaven, waren opgenomen in het begin- of slotformulier van de akte. De akte werd ondertekend door de comparanten, enkele getuigen en de notaris in kwestie.⁸

*Afbeelding 3.1. Een notariskantoor. In het midden de notaris en een comparant, geflankeerd door een notarisklerk en (vermoedelijk) een getuige. Titelblad van het boek van S. van Leeuwen, *Notarius Publicus* (1665). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

Dit gebeurde met een handtekening of (voor de analfabeet), een merk. Overigens werd niet elk bevrachtingscontract door alle partijen ondertekend en soms ontbraken de handtekeningen zelfs helemaal. Het contract kon namelijk een vastlegging zijn van wat de schipper en koopman eerder elders overeen waren gekomen, wat later slechts ter kennisgeving bij de notaris werd opgetekend. Soms werden de akten niet in het protocol zelf ondertekend, maar vond de ondertekening plaats in de 'registers' op de akten, zoals blijkt uit opmerkingen in verschillende akten bij notaris Warnaars.⁹ Het is dus niet zo dat akten, waarop een handtekening ontbrak, per definitie niet zijn uitgevoerd. Daarom zijn alle doorgenomen akten, waarin de meest essentiële informatie was opgenomen (zoals de datum, de namen van comparanten, het vrachloon en indien reeds bekend, de bestemming) beschouwd als rechtsgeldig en in de voor dit hoofdstuk uitgevoerde tellingen verwerkt.¹⁰ Ook de akte waarbij in de marge werd opgemerkt dat de chertepartij slechts pro forma was opgesteld en gepasseerd 'om zekere redenen', is meegeteld.¹¹

Daarnaast bevatte het bevrachtingscontract een aantal bijzondere bepalingen die de contracterende partijen in overleg waren aangegaan. Dit zijn voor het beeld van

de structuur van de handel de belangrijkste passages. Zij betreffen de reisperiode, de laadplaats, de vaarroute, de te vervoeren lading, het schip, het vrachloon, het kaplaken voor de schipper (een premie in geld of in natura, op voorwaarde dat de ossen goed werden afgeleverd) en de wijze van afhandeling van eventuele geschillen.

Zowel de koopman als de schipper kon een derde (een lasthebber) opdracht geven tot de afsluiting van een bevrachtingscontract. Lastgevers konden familieleden of bekenden van de lastgever zijn, of een makelaar. Het valt niet altijd na te gaan of de in de akten genoemde comparant voor eigen of andermans rekening handelde. Dit probleem kan geïllustreerd worden aan de hand van de Deense achternaam 'Skriver', die een aantal malen in de bevrachtingscontracten voorkomt. De naam 'Skriver' (schrijver) kan er op duiden dat de persoon in kwestie klerk was op een landgoed en als factor optrad van een adellijke of geestelijke ossenproducent, ook al werd dat er niet expliciet bij vermeld.¹² Maar ook al werd de akte door een lasthebber afgesloten, winst en verlies waren altijd voor de lastgever.

De meeste bevrachters waren kooplieden die zich beroepsmatig op de handel toelegden. Maar onder de bevrachters bevonden zich soms ook edelen en wellicht boeren, die welbeschouwd niet tot de beroepsgroep van kooplieden te rekenen zijn.¹³ In deze studie zijn echter alle initiatiefnemers tot de opstelling van het bevrachtingscontract als koopman aangemerkt. Een zelfde soort onnauwkeurigheid geldt ten aanzien van schippers. Uit de inhoud van de akten is meestal niet af te leiden of de schipper de belangen van een rederij vertegenwoordigde of zelfstandig opereerde. In de akten wordt soms wel opgemerkt dat de schipper geacht werd de ossen te stuwen in het schip, alsof het voor hemzelf of zijn reders was¹⁴, maar dat zou nog als een standaardformulering in het contract te beschouwen kunnen zijn. Slechts bij uitzondering wordt duidelijk dat het contract werd afgesloten op last van een rederij.¹⁵ In het geval een schipper namens een rederij een contract afsloot, was hij als lasthebber te beschouwen. De op last afgesloten akte genoot weliswaar dezelfde rechtsgeldigheid als die waarbij een koopman en een schipper persoonlijk aanwezig waren, maar bij het niet nakomen van de bepalingen in het contract konden alleen de lastgevers daarop worden aangesproken, niet de lasthebbers.

In de akte kon behalve van een bevrachter, een schipper of hun lasthebber ook sprake zijn van een factor (in de akte als *commissionair* en als *order aangeduid*), die handelde voor rekening van de koopman. In afwezigheid van een koopman was de factor verantwoordelijk voor de inlading van de ossen op de laadplaats, de begeleiding van de ossen onderweg of de in ontvangstname van de ossen in de Hollandse bestemmingshaven.

Zowel de schipper als de bevrachter waren aan de bepalingen in het contract gebonden. De koopman mocht dan de initiatiefnemer tot de opstelling van het contract zijn, een schipper was zeker niet slechts in dienst van de koopman door wie hij was gecontracteerd: schipper en koopman waren in de onderhandelingen evenwaardige partijen.¹⁶ Kooplieden waren overwegend uit de gegoede burgerij afkomstig, maar schippers waren dat in veel gevallen ook. Schippers werden door Van Leeuwen gekarakteriseerd als een *'seedig en wel gemanieert Volk'*.¹⁷ Deze welgemanierdheid droeg ongetwijfeld bij aan de communicatie. De onderhandelingen over de condities van de reis werden doorgaans gevoerd op schappelijke toon. Tijdens de reis gerezen geschillen trachtten de bevrachter en schipper in alle rede-

lijkheid op te lossen. Wanneer zij er samen niet uit kwamen, vertrouwde men op het oordeel van onpartijdige buitenstaanders of het gerecht. Slechts één maal werd in de attestaties het dreigement opgetekend van een anoniem gebleven koopman aan het adres van een Riber schipper, dat hij hem in plaats van vracht mee te geven, een '*poingnaert*' (van het franse woord *poignard* ofwel dolk) in het lijf zou drukken.¹⁸

De meeste bevrachtingsovereenkomsten werden afgesloten door één bevrachter met één schipper, maar ook kwam collectieve contractering voor.¹⁹ '*Te samen ende een voor all ende all voor een in solidum*'²⁰, was dan het motto, wat onder andere inhield dat '*winst verlvs schade ende bate half ende half*' gedragen zouden worden.²¹ Optimale benutting van de laadruimte, kostenbesparing en risicospreiding met het oog op calamiteiten zullen hierbij een rol hebben gespeeld. Het indrukwekkendste voorbeeld van een collectief afgesloten bevrachtingscontract betrof een contract uit 1713 van vier bevrachters (en een onbekend aantal consorten) met 132 schippers. Waarschijnlijk hield de afsluiting van dit monstercontract verband met het gevaar van overlandse aanvoer als gevolg van de dreigende of reeds heersende veepest.²² De keerzijde van collectieve bevrachting was het ontstaan van onenigheid indien de belangen van de kooplieden niet samenvielen. Ook daarvan zijn voorbeelden te vinden in de akten.

Nu is aangegeven wat in een bevrachtingscontract geregeld werd, is het zinvol te wijzen op de beperkingen bij het gebruik van deze bron voor de reconstructie van de overzeese handelsbeweging binnen de internationale ossenhandel (zie figuur 3.1). Ten eerste werd slechts een drietal Hollandse archieven geraadpleegd, waardoor de beschrijving geen beeld geeft van 'de' ossenhandel op Holland. Ten tweede representeren de bewaard gebleven protocollen van de notarissen niet het gehele werkzame notariaat uit die steden, waardoor het hier gepresenteerde beeld evenmin een beschrijving is van 'de' overzeese ossenhandel op Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam.²³ Ten derde is uit de inhoud van een aantal in Hollandse archieven teruggevonden kopieën van bevrachtingscontracten duidelijk geworden dat deze ook elders, in het buitenland, werden opgesteld.²⁴ Ook werden wel nota's (kennisgevingen) of kopieën van contracten in de notarisprotocollen opgetekend. De koopman en schipper hadden dan samen een bevrachtingscontract opgesteld, dat ze vervolgens op een zinsnede, woord, lettercombinatie of symbool dat in het contract was aangebracht, precies middendoor hadden gesneden. In de plaats van bestemming, na volbrenging van de reis, werden de authentieke helften dan samengevoegd en gecontroleerd. Hoe frequent bevrachtingscontracten op een dergelijke wijze zijn afgesloten, valt niet na te gaan. Alleen als daarvan bij de notaris een nota werd opgesteld, blijkt dat ze zijn vervaardigd. Er zijn er slechts twee teruggevonden.²⁵ Ten vierde blijft dat deel van het ossentransport van Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar Holland, waarbij vooraf geen bevrachtingscontract werd afgesloten, geheel aan de waarneming onttrokken. Het was, hoewel wenselijk, namelijk niet noodzakelijk een overeenkomst van bevrachting notarieel te laten bevestigen. Een vrachtbrief, een schriftelijke overeenkomst met de herkomst en bestemming van de lading en de naam van verzender en ontvanger, was voldoende.²⁶ Ten vijfde geven de bevrachtingscontracten mogelijk geen representatief beeld.

Figuur 3.1. De plaats van de bestudeerde notariële akten uit Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam binnen het totale raamwerk van de internationale ossenhandel

Figuur: P. Burm.

Het Enkhuizer notariële archief is systematisch geïndexeerd: protocol na protocol, akte na akte. In Amsterdam is dat niet gebeurd en bovendien is het selectie criterium van de in de Amsterdamse index opgenomen akten niet bekend. Soms werden geïndiceerde akten teruggevonden in een protocol tussen een groot aantal andere akten die hetzelfde thema betroffen, terwijl een verwijzing daarnaar in de index ontbrak. Omdat de index verwijst naar slechts een fractie van het aantal bewaard gebleven Amsterdamse akten, kan het selectie criterium bepalend zijn voor het beeld van de handel dat ermee gereconstrueerd werd. Zo kan men bijvoorbeeld in eerste instantie in Amsterdamse bevrachters geïnteresseerd zijn geweest. Voor wat betreft deze studie naar de ossenhandel zou dit een achterliggende reden kunnen zijn voor het feit dat zij in Amsterdam sterker naar voren treden dan buitenlandse bevrachters. En ten zesde staat niet vast dat elk opgesteld bevrachtingscontract ook daadwerkelijk is uitgevoerd.

Het zal, alle kanttekeningen in aanmerking genomen, duidelijk zijn dat een schatting van de omvang van de overzeese transport van ossen uit Denemarken en

Sleeswijk-Holstein naar Holland op basis van de in Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam teruggevonden notariële akten, niet te geven is. Maar ook al zijn deze notariële bronnen niet representatief voor 'de' overzeese ossenhandel tussen het productie- en afzetgebied, een aantal ontwikkelingen in de structuur van de ossenhandel tekende zich toch onmiskenbaar in die akten af. Er zal kort op enkele hoofdlijnen uit de bevrachtingscontracten worden ingegaan.

Denen voerden van oudsher al ossen over zee naar de Hollandse markt. Aan het eind van de 16de en in het begin van de 17de eeuw sloten de Deense kooplieden voor het transport van die ossen slechts in een enkel geval een bevrachtingscontract af met een Nederlandse schipper. Op grond van dat feit kan verondersteld worden dat zij van de diensten van Nederlandse schippers nauwelijks gebruik maakten. Het merendeel van de in deze tijd afgesloten notariële akten zijn attestaties. Uit de periode van vóór 1623 zijn weinig ossen-bevrachtingscontracten teruggevonden. Na het vrijgeven van de overzeese uitvoer door de Deense koning in april 1623 in verband met de eerder genoemde stremming van de landwegen sloten Denen vaker bevrachtingscontracten in Holland af. Volgens Kolmos hoopte de regering met deze maatregel tevens een Deense handelsvloot op te bouwen, maar die hoop was vergeefs.²⁷ Want de overzeese export mocht dan aanzienlijk stijgen in de daaropvolgende jaren, de verordening maakte vooral de weg vrij voor een grotere Nederlandse deelname aan het overzeese ossentransport.

Het aantal in Enkhuizen afgesloten bevrachtingscontracten (de bestemming van de meeste over zee aangevoerde ossen in deze periode) nam toe. De in Amsterdam teruggevonden bevrachtingscontracten dateren van 1629 (het jaar waarin te Amsterdam een nieuwe ossenmarkt werd ingericht) en later. Hoewel over de reële toename van de bevrachtingspraktijk in Holland geen uitspraken gedaan kunnen worden, lijkt er vanaf deze tijd een groeiend beroep op de diensten van Nederlandse schippers gedaan te zijn. Daarvoor kunnen verschillende verklaringen worden aangedragen, zoals onvoldoende capaciteit in Denemarken en Sleeswijk-Holstein door vordering of verlies van schepen in oorlogstijd en een aanhoudend gestremde overlandse uitvoer die ossenkooplieden vaker tot overzeese uitvoer deed besluiten.

Er is, op basis van de verzamelde informatie uit de eerste helft van de 17de eeuw (toen de markt nog in Enkhuizen was), een aantal opmerkelijke verschillen in de aard van de te Enkhuizen en in Amsterdam afgesloten contracten te constateren. Die voeren vooral terug op het verschil in nationaliteit van de bevrachters.

Het merendeel van de Enkhuizer bevrachtingscontracten werd afgesloten door of op last van Deense kooplieden. De door Denen in zowel Enkhuizen als Amsterdam gecontracteerde schepen voeren meest ballastscheeps (slechts geladen met - helaas vaak ongespecificeerde - ballast) naar Denemarken, terwijl reisdoel (meestal een West-Jutse laadplaats) en de retourlading (ossen) bij vertrek vast lagen. Er werden onderweg zelden tussenhavens aangedaan.²⁸ Het Enkhuizer archief geeft slechts een enkele verwijzing naar het transport van ossen vanuit oostelijk Denemarken.²⁹ Hoewel Denen ook in Amsterdam bevrachtingscontracten afsloten (qua karakter vergelijkbaar met de in Enkhuizen afgesloten akten), namen daar veel vaker Amsterdamse kooplieden het initiatief tot de opstelling van een bevrachtingscontract.

In de door Amsterdammers afgesloten contracten was ook wel sprake van laadplaatsen aan de Jutse westkust, maar vaker stuurden de Amsterdamse kooplieden de gecontracteerde Nederlandse schippers naar de Sont en omgeving. Er was in de akten bovendien een grotere variatie aan laadplaatsen. Ossen waren voor de Nederlandse bevrachters slechts één van de mogelijke retourgoederen. Soms wist een Amsterdamse bevrachter nog niet precies wáár aan de oostkust de ossen afgehaald zouden moeten worden. In dat geval werden verschillende laadplaatsen als mogelijkheid genoemd. De schipper werd dan naar de Sont of Belt gestuurd, alwaar de schipper met de koopman of diens commissionair in contact trad over de uiteindelijke laadplaats.

Als een Deense koopman gebruik wenste te maken van de diensten van een Nederlandse schipper terwijl hij in het voorafgaande jaar geen contract had opgesteld, dan gaf hij in het voorjaar een lastbrief mee aan een collega-koopman of schipper die naar Holland afreisde, met de opdracht om in Holland een bevrachtingscontract voor hem af te sluiten. Soms moest de schriftelijke last worden afgegeven aan een betrouwbare bekende in Holland, zoals een waard waarmee de koopman contacten onderhield of een Hollandse koopman in wie hij vertrouwen stelde. De gecontracteerde schipper kreeg opdracht om zich op korte termijn naar Jutland te begeven om daar ossen op te halen. De Deense bevrachter scheepte daar vervolgens zelf zijn ossen in en begeleidde die naar Holland. Van factors was in de door Denen afgesloten bevrachtingscontracten in Enkhuizen aanvankelijk zelden sprake, noch bij de inlading in Denemarken, noch bij de in ontvangstname van de ossen in de Hollandse bestemmingshaven. Voor het eerst in 1631 en regelmatig in de jaren veertig wordt van een commissionair gesproken, van wie de schipper bij afwezigheid van de bevrachter de ossen op de laadplaats ingescheept zou krijgen of die de ossen in de losplaats in ontvangst zou nemen.³⁰ Uit het voorgaande blijkt dat Deense kooplieden hun ossen in de eerste decennia van de 17de eeuw vrijwel altijd zelf naar de markt begeleidden. In de door Amsterdamse kooplieden vanaf het eind van de jaren twintig afgesloten bevrachtingscontracten werd echter vrijwel altijd met de mogelijkheid rekening gehouden dat niet de bevrachter, maar de commissionair bij de in- en uitlading aanwezig zou zijn.

De meeste in Enkhuizen opgestelde ossen-bevrachtingscontracten uit de eerste helft van de 17de eeuw, waarin vooral kooplieden uit West-Denemarken of Sleeswijk optraden als bevrachters, werden afgesloten in de maanden maart, april en mei. Dit gebeurde, vanaf de tijd dat de schepen weer voeren na de winter, vóóraf door een lasthebber die daartoe schriftelijk was verzocht, of door de koopman zelf tijdens zijn bezoek aan de markt. Soms werd het contract pas afgesloten in het najaar, als de bevrachter de stad met een ander doel bezocht. Deze contracten hoefden soms pas het volgende voorjaar te worden uitgevoerd. In Amsterdam sloot men de contracten meestal wat vroeger af, in maart, soms zelfs in januari of februari. Dat vroege tijdstip hing waarschijnlijk samen met het vertrek van de eerste ossenvloot in het voorjaar, waarbij de gecontracteerde schippers zich konden aansluiten. De in de Republiek gecontracteerde schepen moesten de reis naar Denemarken niet te laat aanvaarden, omdat als de ossen voor de ossenmarkt bestemd waren, deze niet lang na aankomst van de buitenlandse ossenschepen mochten arriveren. Dan was een groot aantal kopers immers al van ossen voorzien. Met het

grotere aandeel van Hollandse kooplieden, al of niet verenigd in compagnieën, die ossen lieten inslaan in Denemarken om op hun eigen land vet te mesten, speelde het tijdstip van de markt overigens geen rol meer omdat die ossen niet op de markt werden aangeboden.

In het overzeese vrachtverkeer trad in de loop van de 17de eeuw een belangrijke verandering op. Namen rond 1600 behalve Amsterdam ook Enkhuizen, Hoorn en Medemblik daaraan volop deel, volgens Van Royen was de rol van de West-Friese steden in het eerste decennium van de 18de eeuw uitgespeeld, terwijl Amsterdam het onbetwiste centrum van de vrachtenmarkt was geworden.³¹ Overigens was de vaart op de Kleine Oost (de Noordzeekust van Duitsland en Denemarken) volgens hem maar zwak vertegenwoordigd in vergelijking met de vaart op andere gebieden. Daarvoor gaf hij als verklaring dat het voor kleinschalige vervoer niet de gewoonte was bevrachtingscontracten op te laten maken.³²

Bevrachtingscontracten geven gezamenlijk weliswaar een deel van de handelsstructuur weer, ze zwijgen over de dagelijkse handelspraktijk. Daarover geven attestaties informatie, die op initiatief van de schipper of de koopman werden opgesteld. Aanleiding daarvoor was een gebrekkige naleving van bepalingen in het bevrachtingscontract of incidenten die zich tijdens de reis hadden voorgedaan. De belangen waren daarbij tegengesteld. Schippers namen meestal een aantal van hun bemanningsleden mee naar een notaris om een verklaring af te leggen, om zich daarmee later te kunnen verantwoorden tegenover hun bevrachters (of reders). Kooplieden deden veelal een beroep op collega-kooplieden, maar ook op andere schippers die bij de in- of uitlading aanwezig waren geweest, om hun eventuele aanspraken later kracht bij te kunnen zetten. Attestaties waren gedetailleerde situatiebeschrijvingen. Doordat alle opvarenden gedurende de reis geheel van de 'buitenwereld' afgesloten waren, behielden gebeurtenissen hun relevantie tot zij in de bestemmingshaven bij de notaris waren opgetekend. In het geval van attestaties moest hetzij aan het begin, hetzij aan het einde van de akte door de comparerende attestanten verklaard worden, dat zij desgevraagd bereid waren voor de rechter de eed van waarachtigheid van hun verklaring af te leggen. Omdat de notarissen zelf niet bevoegd waren deze eed af te nemen werden de getuigenissen gedaan *'bij eer ende vromigheid'* of *'op haere manne waerheit'*.³³ Bij het overlandse transport van ossen was voor zover bekend geen sprake van vooraf schriftelijk vastgelegde afspraken tussen een koopman en een tweede partij. Zo ze er al waren, zal in het geval van onenigheid onderweg al naar oplossing zijn gezocht. Dat verklaart misschien waarom er slechts weinig verwijzingen naar de overlandse handel in de notariële archieven gevonden werden. Op de functie van attestaties in de rechtspleging zal in § 3.12 nader worden ingegaan.

Het scheepvaartverkeer was aan het eind van de 16de eeuw, de tijd waaruit de vroegste voor dit hoofdstuk bestudeerde bevrachtingscontracten stammen, al in hoge mate gereguleerd. Als richtsnoer voor de internationale overzeese handelsbetrekkingen voor kooplieden en schippers werd het Zeerecht gevolgd. Dit was aanvankelijk een geschreven gewoonterecht, een verzameling voorschriften van verschillende herkomst, uit verschillende perioden daterend, achter elkaar gevoegd

zonder daarbij acht te slaan op herhalingen en tegenstrijdigheden. De compilatie ontstond in de loop der 15de eeuw. In 1505 verscheen een eerste gedrukte versie van dat recht als het Waterrecht van Wisby te Kopenhagen. De eerste Nederlandse druk van het Zeerecht dateert (voor zover bekend) uit 1588. Het boek zou tot 1740 verschillende herdrukken beleven. De in het Zeerecht vastgelegde regels voor de zeevaart (betreffende het schip, de gebruiker, de bemanning, het gebruik en ongevallen), werden langzamerhand door de landsregeringen geïncorporeerd in hun wetgeving (door Karel V in 1551, Philips II in 1563 en later door de Staten-Generaal). Nog later werd het Zeerecht een municipaal recht, wat inhield dat schout en schepenen (die al belast waren met de rechtspraak), de regels van het Zeerecht aanvulden, verbeterden en vervingen waar de plakaten tekort schoten.³⁴

In het Zeerecht wordt zelden expliciet op de verschillende handelstakken ingegaan, maar de bij die handel betrokken schippers, scheepsvolk en kooplieden, die voor de notaris als comparanten of attestanten verschenen, waren wel aan de bepalingen van dat Zeerecht, in de akten soms genoemd als de '*costuymen van de zee*', onderworpen. Gebruiken bij de ossenverschepping en de rechtspleging ten aanzien van de handel die vanaf het einde van de 16de eeuw in de notariële Hollandse archieven hun neerslag krijgen worden in het licht van dit Zeerecht begrijpelijk en daarom zal er dit hoofdstuk herhaaldelijk aan worden gerefereerd.

Vooruitlopend op de resultaten beschreven in § 3.3, waarin zal worden ingegaan op de verschillende nationaliteiten van de bij de ossenhandel betrokken kooplieden en schippers, dringt de vraag zich op in welke taal zij communiceerden. Kooplieden en schippers uit Denemarken, Sleeswijk-Holstein, Duitsland en de Nederlanden zaten tijdens de zeereis dagenlang met elkaar opgescheept, ze verbleven met elkaar in herbergen, handelden onderling op markten en dat soms meermalen per jaar, wekenlang. Door het frequente, massale en intensieve karakter van het internationale handelscontact moeten zij een eigen cultuur, met een gemeenschappelijk repertoire van kennis, symbolen, gewoonten, opvattingen, vaardigheden en gedragsregels hebben ontwikkeld.³⁵

In de Republiek werd Nederlands gesproken (eertijds ook wel Nederduits genoemd), in Denemarken Deens, in de hertogdommen Sleeswijk-Holstein was de officiële taal vóór 1600 Platduits, daarna Hoogduits. Deens en Nederlands vormden aparte loten aan de stam der Germaanse talen.³⁶ Immigratie, een *grand tour* of een leerperiode bij een koopman in het buitenland kunnen aan de passieve en actieve kennis van elkaars taal hebben bijgedragen. Hetzelfde geldt voor de reguliere handelscontacten tussen de bevolkingen uit deze taalgebieden.

Notariële akten, afgesloten ten behoeve van het internationale handelsverkeer, geven soms een indicatie van het begripsvermogen van elkaars taal. Beheersten Denen het Nederlands niet en was de notaris het Deens niet machtig, dan moest de hulp van een tolk worden ingeroepen. Daarvan was slechts in twee akten sprake. In een akte werd opgemerkt dat een tolk was ingeschakeld omdat de attestanten '*de Nederduitse taal niet wel kunnen spreeken nog verstaan*'.³⁷ Overigens waren tolken geen professionals. Een koopman uit Viborg die de Nederduitse taal niet machtig was en '*door interpretatie*' een attestatie liet opstellen, werd daarin bijgestaan door iemand uit Randers die behalve het Deens, ook het Nederduits beheerste.³⁸ Uit de

zeldzaamheid van een dergelijke bemiddeling door tolken bij de opstelling van contracten mag worden afgeleid dat de meeste notarissen en comparanten hun talen voldoende spraken om zich verstaanbaar te maken.

Een enkele keer waren de akten geheel in het Duits gesteld.³⁹ Dat was soms ook het geval met kopieën van wisselbrieven van Denen.⁴⁰ Soms had een notaris de in een buitenlandse taal gestelde akten in een apart protocol verzameld.⁴¹ De specialisatie van sommige notarissen in een bepaalde handelstak was wellicht een logisch gevolg van de bekwaamheid van de notaris in het taalgebied waaruit kooplieden afkomstig waren. Dit laatste kan weer verband hebben gehouden met de plaats in de stad waar de notaris kantoor hield (bijvoorbeeld in de nabijheid van een markt die een zeker publiek trok). Wie zich op de internationale markt begaf, moest zich daar kunnen redden. Dat betekende kunnen lezen, maar ook schrijven. Internationaal georiënteerde kooplieden waren doorgaans goed opgeleid en het schrijven was voor de uitoefening van hun beroep bijna een dwingende voorwaarde. Hoewel lees- en schrijfvaardigheid voor schippers en stuurlieden een absolute noodzaak werd geacht, waren er toch ook schippers die ondertekenden met een merk, waarbij de notaris de naam van de schipper noteerde.⁴² Toch is het niet goed mogelijk op basis van het bestudeerde materiaal uitspraken te doen over het alfabetisme in beide groepen. Opvallend was wel de ene akte waarin het de Riber schipper was die zijn naam schreef, terwijl de Riber koopman met een merk ondertekende.⁴³

Het is natuurlijk moeilijk te beoordelen hoever de passieve kennis van elkaars taal strekte, maar uit het feit dat Nederlanders en Denen die als attestanten waren opgeroepen elkaars uitspraken soms woordelijk aanhaalden zonder een spoor van twijfel over de correctheid ervan, mag worden afgeleid dat de vertrouwde taal met elkaars taal vrij groot was. Zou men een uitspraak niet goed begrepen hebben, dan zou daar wellicht in de akte een relativerende opmerking aan toegevoegd zijn, zoals men wel deed als men een datum of tijdstip niet meer precies wist. Zekerheid omtrent de juiste interpretatie van de in akten aangehaalde uitspraken van buitenlanders (die overigens altijd in het Nederlands werden opgeschreven), is echter niet te krijgen.

3.3 De herkomst van ossenkooplieden en schippers

In deze paragraaf zal - op basis van de informatie in Enkhuizer en Amsterdamse bevrachtingscontracten - een overzicht worden gegeven van de herkomstplaatsen van de ossenkooplieden (zie kaart 3.1 en tabel 3.1) en schippers (zie kaart 3.2 en tabel 3.2). Het enig teruggevonden Hoorntse contract, waarin twee kooplieden uit Ringkøbing een schipper uit Aartswoud bevrachtten om in Ringkøbing ossen te gaan halen, is daarin niet opgenomen.⁴⁴ Bijlagen 9 en 10 geven een overzicht van de in dit en in de volgende hoofdstukken besproken kooplieden en schippers. Voor een verantwoording van de in die bijlagen gepresenteerde informatie, zie bijlage 8. Een aantal opmerkingen nog vooraf.

Aan de Deense westkust vond de inscheeping doorgaans plaats vanuit de natuurlijke havens - het complex van zandplaten vóór de kust -, niet vanuit de havens in de kustplaatsen. Soms scheepte de buitenlandse koopman zijn ossen op grote af-

stand van zijn woonplaats uit. De in de akten genoemde laadplaatsen van de schepen (zie § 3.6) hoeven daarom niet met de herkomstplaatsen van de buitenlandse kooplieden overeen te komen. Verder zijn de in de contracten genoemde plaatsen bij gebrek aan kennis over de eigendomsverhoudingen aangaande het schip, opgevat als de herkomstplaatsen van de schippers, niet van de schepen (bij partenrederij kon dit namelijk verschillen). Van Royen constateerde dat schippers in bevrachtingscontracten soms een onjuiste domicilie opgaven, waarschijnlijk de herkomstplaats van de (hoofd)reder en niet die van henzelf.⁴⁵ Op het verschil in de herkomstplaats van de schipper en het schip wees Faber reeds voor de vaart op Noorwegen in de jaren 1647-’48.⁴⁶ Slechts in één ossenbevrachtingscontract werd de woonplaats van een Hoornse reder, die in plaats van de schipper te Amsterdam het contract afsloot, expliciet genoemd.⁴⁷ Uit twee, achtereenvolgens in 1626 bij dezelfde notaris afgesloten akten zou men kunnen afleiden dat er door de notaris wel degelijk een onderscheid werd aangebracht tussen de herkomstplaats van de schipper en het schip. In de ene akte (een attestatie) verklaarde schipper Pieter Klaas 'Tinninck' afkomstig te zijn uit Kuinre - een woonplaats die hij ook in een attestatie uit 1625 had opgegeven -, terwijl dezelfde schipper in de andere, op dezelfde dag afgesloten akte (een bevrachtingscontract) wordt genoemd als schipper van Amsterdam.⁴⁸ Het noemen van een andere herkomstplaats in akten die met een langere tussentijd werden afgesloten hoeft niet per se te duiden op een verschil in de herkomstplaats van de schipper en het schip. Een schipper kon ook verhuisd zijn, al gebeurde dat niet vaak.⁴⁹ Politieke omstandigheden lijken niet van invloed te zijn geweest op de in de akte genoemde herkomstplaats.⁵⁰ Mogelijk gaf de betrekkelijke veiligheid van de scheepvaart op de Kleine Oost de schippers in roerige tijden weinig reden een neutraal domicilie op te geven met het oogmerk molest van lading en schip te voorkomen.

In hoofdstuk 4 zal de groep vanuit Ribe exporterende kooplieden nog uitgebreid besproken worden. Hier zij slechts opgemerkt dat in de periode 1596-1660 80% van de vanuit Ribe verscheepte ossen door Deense kooplieden werd geëxporteerd (waarvan 63% uit Ribe en 17% van elders in Denemarken), 15% door Nederlandse kooplieden (6% uit Amsterdam, 9% van elders in de Republiek) en 1% uit Sleeswijk-Holstein. Van 4% werd de herkomst niet aangegeven.⁵¹ Over de omvang van het aandeel van verschillende categorieën exporteurs bij de export vanuit andere plaatsen in Denemarken en Sleeswijk-Holstein is helemaal niets bekend. Van al deze kooplieden die hun ossen over zee exporteerden, keert maar een klein deel in de Hollandse notariële akten terug. Verschenen zij bij een Hollandse notaris als comparant, attestant of getuige, dan is het vrijwel zeker dat ze dat jaar op de ossenmarkt actief waren, maar het ontbreken van hun namen impliceert niet dat ze er dat jaar niet waren.⁵²

◀ Kaart 3.1.

In bevrachtingscontracten genoemde herkomstplaatsen van over zee exporterende ossenkooplieden

Bron: Bevrachtingscontracten uit de notariële archieven van Enkhuizen en Amsterdam.

Kaart: P. Burm.

Tabel 3.1 geeft de verdeling aan van het aantal keren dat de in de bestudeerde bevrachtingscontracten genoemde kooplieden, schippers contracteerden. Het cijfer is dus geen indicatie voor het aantal kooplieden uit een genoemde herkomstplaats dat aan de handel deelnam, maar geeft een indruk van de frequentie van deelname aan de export. Omdat de namen van dezelfde kooplieden in verschillende akten terugkeerden, ligt hun aantal in werkelijkheid lager.

Tabel 3.1. Aantal vermeldingen van de meest genoemde herkomstplaatsen van kooplieden in bevrachtingscontracten uit Enkhuizen en Amsterdam

herkomst kooplieden	vindplaats akten		Totaal absoluut	in %
	Enkhuizen absoluut	Amsterdam absoluut		
<i>Denemarken</i>				
Varde	47	5	52	19
Ribe	40	4	44	16
Ringkøbing	35	6	41	15
Kopenhagen	4	8	12	5
Ålborg	9	0	9	3
Viborg	3	6	9	3
andere (n=7)	5	4	9	3
Totaal	143	33	176	66
<i>Sleeswijk-Holstein</i>				
Tønder	4	1	5	2
andere (n=1)	2	0	2	1
Totaal	6	1	7	3
<i>Republiek</i>				
Amsterdam	0	54	54	20
Purmerend	0	10	10	4
andere (n=4)	9	0	9	3
Totaal	9	64	73	27
<i>Onbekend</i>	2	9	11	4
Totaal generaal (aantal akten)	160 (144)	107 (89)	267 (233)	100

Toelichting: In een akte werd gesproken over 'Wiel bij Rinkoopen in Jutlant': AWG, NAE, inv.nr 924, akte 176, d.d.12/05/1630. Deze locatie is bij Ringkøbing meegeteld. De discrepantie tussen het aantal genoemde akten en het aantal genoemde herkomstplaatsen van kooplieden is te verklaren uit het feit dat in een akte soms meer kooplieden tegelijk als bevrachter optraden en dus ook meer plaatsen van herkomst werden opgegeven.

Bron: Bevrachtingscontracten uit de notariële archieven van Enkhuizen en Amsterdam.

In de bevrachtingscontracten keerden de namen van West-Deense kooplieden het vaakst terug. Ze waren uit Varde, Ribe en Ringkøbing afkomstig. Ook kooplieden uit Kopenhagen, Viborg en Ålborg waren vertegenwoordigd. Oost-Deense kooplie-

den exporteerden hun ossen bij voorkeur over land en hoewel uit de door Degn geanalyseerde havenboekhouding blijkt dat zij hun ossen ook geregeld via Ribe verscheepten, keren hun namen zelden in de Hollandse notariële archieven terug. De West-Jutse kooplieden verschenen in Enkhuizen het vaakst voor de notaris; in Amsterdam waren het meestal Amsterdamse kooplieden die de contracten afsloten. Hier traden maar weinig kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein op de voorgrond, hoewel uit de daar opgestelde attestaties blijkt dat ze daar ten tijde van de ossenmarkt wel waren. Enkhuizer kooplieden namen, in aanmerking genomen dat de markt tot na het midden van de 17de eeuw te Enkhuizen was, opvallend weinig initiatief tot de afsluiting van bevrachtingscontracten. Wel werd te Enkhuizen een enkel contract afgesloten door een koopman uit Woerden, Weesp of Bunschoten. De sterke vertegenwoordiging van Purmerend is enigszins misleidend en is te verklaren uit een ongelijke spreiding van akten over de tijd: het ging hier telkens om dezelfde Purmerender burgemeester die in één jaar (1676) een groot aantal contracten afloot voor zichzelf en zijn compagnie. Verder kan er ook sprake zijn van een lichte oververtegenwoordiging van Amsterdam als herkomstplaats. Kooplieden van wie bekend is dat zij uit het buitenland afkomstig waren, werden in de akten soms aangeduid als 'koopman binnen Amsterdam', 'koopman binnen deze stad' of 'residerende in Amsterdam'. Daarbij mag er niet zonder meer van worden uitgegaan dat ze zich daar permanent gevestigd hadden. Volgens Winkelman werden dergelijke variaties niet willekeurig neergeschreven, maar in dit onderzoek kon op dit punt geen onderscheid worden gemaakt.⁵³ Op de aan de handel deelnemende kooplieden zal nog uitgebreid worden teruggekomen in hoofdstuk 4.

Opvallend afwezig als bevrachters die vooraf in Holland contracten lieten afsluiten waren de ossenproducenten. De Deense en Sleeswijkse adel liet de export in de praktijk duidelijk aan de kooplieden over. Het ingestelde gast-voedersysteem zal hun deelname aan de export eerder hebben beperkt dan aangemoedigd. Hoewel vooral na 1620 ook boeren (afkomstig uit Højer, Hjerpsted, Emmerlev, Hemgårde, Kjærgård en Rudbøl) jaarlijks ossen verscheepten, blijven zij eveneens buiten beeld in de notariële archieven.⁵⁴ De export door boeren was in het algemeen kleinschaliger en incidenteler dan die door kooplieden en er werd voor die export kennelijk geen of weinig gebruik gemaakt van de diensten van Hollandse schippers.

Oorlogsomstandigheden stonden vaak aan het begin van wijzigingen in de handelspraktijk. Een voorbeeld daarvan is de toename van het aantal op last afgesloten bevrachtingscontracten vanaf 1629 (daarvóór ging alleen de Varder koopman Las Jensen Bandsbøl in 1625 een enkele keer tot lastgeving over⁵⁵). De toename houdt stellig verband met een tekort aan binnenlandse schepen om de ossen te transporteren als gevolg van de deelname aan de oorlog. Deense kooplieden bleven ook na beëindiging van de oorlog regelmatig terugvallen op het middel van lastgeving. In bijlage 11 is weergegeven welke kooplieden door lasthebbers in Enkhuizen bevrachtingscontracten lieten afsluiten.⁵⁶ In de Enkhuizer akten gingen de Varder kooplieden het vaakst tot de afsluiting van bevrachtingscontracten door middel van lastgeving over. Van de 72 bevrachtingscontracten die door tussenkomst van een lasthebber werden afgesloten, gebeurde dit in 27 gevallen op initiatief van Varder kooplieden (15 in getal, onder wie een vrouw⁵⁷), 22 maal gaven kooplieden uit Ringkøbing opdracht tot de opstelling van het contract en slechts in 8 gevallen

Afbeelding 3.2. De oostelijke Zuiderzeekust met onder andere de Overijsselse plaatsen Kuinre, Blokzijl en Zwartsluis. Met name Blokzijler schippers waren goed vertegenwoordigd bij het transport van ossen vanaf de West-Jutse kust naar Hollandse marktsteden. Ossen werden als ze over land werden gedreven, soms alsnog bij Hasselt of Zwolle ingeladen en naar Holland verscheept. Nicolaas ten Have, Kaart van Overijssel (1648), detail. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Riber kooplieden. In sommige akten was de bepaling opgenomen dat de lasthebber financieel niet aansprakelijk was voor de overeenkomst die de lasthebber namens de lastgever met de schipper was aangegaan. Het opnemen van deze clausule, waar vooral sprake van was in de beginjaren dertig en in 1645 houdt waarschijnlijk verband met een verminderde solventie van de Deense kooplieden als gevolg van de oorlog, waarvoor de lasthebber niet wenste op te draaien. In het geval dat een lasthebber wel aansprakelijk werd gesteld, had dat een duidelijke reden, zoals een nog te vereffenen oude schuld.⁵⁸

Op basis van bevrachtingscontracten zijn door de onvolledigheid van het bronnenmateriaal geen harde uitspraken te doen over het zich wijzigende aandeel van verschillende kooplieden in de handel. Uit de invoercijfers van ossen over 'de Abt' uit de jaren twintig van de 18de eeuw, die een vrij compleet beeld geven van de overzeese invoer in enkele jaren, blijkt hoezeer die inmiddels werd gedomineerd door een relatief kleine groep Nederlanders. Helaas wordt van de kooplieden niet de woonplaats vermeld, maar van de belangrijkste onder hen is bekend dat ze in Amsterdam woonachtig waren (zie § 4.6.1). Daarmee is niet de ontwikkeling zelf in de periode na 1660 beschreven, maar is wel de richting van die ontwikkeling aangegeven.

Het merendeel van de in de Hollandse bevrachtingscontracten genoemde schippers was uit de Republiek afkomstig. Op een enkele schipper na uit Noord-Duitsland (Hamburg, Bremen, Emden of Norden), Denemarken (Ribe) of Sleeswijk (Tønder of Højer) werden vrijwel uitsluitend Nederlandse schippers bevracht. Toch namen veel schippers uit het exportgebied aan de handel deel, zo blijkt vooral uit attestaties waarin een groot aantal buitenlandse zeelieden als getuigen optrad. Die constatering blijkt ook overeen te stemmen met Degns gegevens. Behalve Nederlandse schippers noemt hij schippers uit Ribe, Rømø, Ballum, Højer, Sønderborg, Flensburg, Oland, Husum, Friedrichstadt, Tønning, Helgoland, Brunsbüttel, Hamburg, Bremen en Oldenburg.⁵⁹ Het blijft de vraag wat de bestemmingshaven was van hun ossen. Van sommige schippers is wel bekend dat ze hun ossen in Holland afleverden, ook al worden hun namen niet aangetroffen in de bevrachtingscontracten. Zo keren bijvoorbeeld regelmatig de namen van schippers uit Friedrichstadt in attestaties terug, maar niet in bevrachtingscontracten. Als met hen bevrachtingscontracten werden afgesloten, gebeurde dat dus kennelijk in het exportgebied zelf. Er bestond een bijzondere band tussen de inwoners van Friedrichstadt en de Republiek.⁶⁰ Als herkomstplaats van Nederlandse schippers noemde Degn onder andere Blokzijl, Harlingen, Makkum, alsmede Enkhuizen, Amsterdam en Hoorn, plaatsen waarvan de namen wel regelmatig in de bevrachtingscontracten voorkomen.⁶¹ We beperken ons verder tot de in de bevrachtingscontracten genoemde schippers.

De bevrachtingscontracten waren doorgaans geschreven in de lijdende vorm. Twee van de bevrachtingscontracten, beide opgesteld door Pieter Floris als lasthebber van Steffen Rode en Martin Pletius uit Kopenhagen met twee verschillende schippers, zijn geheel vanuit het perspectief van de schipper geschreven. Een mogelijke reden daarvan is dat de schippers in kwestie hun instructies persoonlijk van de kooplieden hadden ontvangen. Maar ze konden voor de notaris natuurlijk niet zowel hun eigen belangen als die van een koopman behartigen. Het contract

werd daarom in het bijzijn van een, kennelijk per brief geïnstrueerde lasthebber van de kooplieden, bij de notaris op schrift gesteld.⁶²

Net zoals kooplieden maakten ook vrachtzoekende schippers van lastgeving gebruik als ze zelf niet bij de notaris konden verschijnen. Behalve op bekenden (bijvoorbeeld schippers van hetzelfde gilde) deden ze daarbij een beroep op familieleden (broers, zwagers of (schoon-)vaders), die zich daarbij borg stelden ('*de rato caverende*').⁶³ Een enkele maal trad een vrouw in de akten als 'schipper' op. Of zij dit beroep zelfstandig uitoefende of alleen het schip van haar overleden man nog enige tijd in de vaart hield om de nog lopende verplichtingen na te komen, wordt niet duidelijk.⁶⁴ Om de vracht werd niet geloot, zoals bij schippersgilden gebruikelijk was. Kooplieden konden daarom verschillende jaren van de diensten van dezelfde schippers gebruik maken.⁶⁵

In tabel 3.2 is weergegeven hoe vaak een bepaalde plaats als de herkomstplaats van schippers in de bevrachtingscontracten werd genoemd. Ook hier is het cijfer geen indicatie voor het aantal schippers uit een genoemde herkomstplaats dat aan het transport van ossen deelnam, maar voor de frequentie van deelname. De namen van dezelfde schippers keerden in verschillende akten terug.

Men zou kunnen verwachten dat het transport van ossen juist voor de schippers uit de marktsteden Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam een hoofdbron van inkomsten zou zijn. Maar opvallend genoeg werden niet zij of schippers uit andere Hollandse plaatsen, maar Overijsselse schippers het vaakst gecontracteerd in de bestudeerde bevrachtingscontracten. Deze waren behalve uit Blokzijl, ook uit Kuinre en Zwartsluis afkomstig. Blokzijl was een fortresse, Zwartsluis een schans en Kuinre een heerlijkheid.⁶⁶ Deze plaatsen waren, ondanks hun ligging aan de Zuiderzee, nauwelijks gericht op visserij. Hun economie dreef vooral op de scheepvaart en handel. Blokzijl en Zwartsluis waren van grote betekenis voor de energievoorziening in het westen des lands, door de distributie van turf uit Overijssel en Drenthe over de Zuiderzee. Kuinre was vermaard om de boterhandel.⁶⁷ Waaruit is hun betrokkenheid bij het ossentransport nu te verklaren?

Blokzijl was een voorbeeld van kolonisatie van Hollanders op Overijssels gebied. In 1581 was deze plaats uitgebouwd tot een fort met het oog op de logistieke ondersteuning van de Staatse troepen. In een brief van Enkhuizen uit 1594 werd de schans van Blokzijl zelfs de voorpost van West-Friesland en het Noorderkwartier genoemd. Tot 1615 hadden de Staten van Holland de soevereiniteit over de vesting, waarna de vesting tot 1675 twee-herig zou zijn: Holland viel de soevereiniteit en de rechtspraak toe, de belastinginkomsten gingen naar Overijssel. De bevolking bestond vrijwel uitsluitend uit aanhangers van de nieuwe leer: hervormden en doopsgezinden uit West-Friesland, Waterland en Friesland, alsmede uit Vlaanderen, Danzig, Frankrijk, Schotland en Engeland.⁶⁸

◀ Kaart 3.2.

In bevrachtingscontracten genoemde herkomstplaatsen van de bij het ossentransport betrokken schippers

Bron: Bevrachtingscontracten uit de notariële archieven van Enkhuizen en Amsterdam.

Kaart: P. Burm.

Tabel 3.2. Aantal vermeldingen van de meest genoemde herkomstplaatsen van schippers in bevrachtingscontracten uit Enkhuizen en Amsterdam

herkomst schippers	vindplaats akten			
	Enkhuizen absoluut	Amsterdam absoluut	Totaal absoluut	in %
<i>Overijssel</i>				
Blokzijl	61	15	76	25
Kuinre	9	3	12	4
Zwartsluis	1	4	5	2
andere (n=2)	3	2	5	2
Totaal	74	24	98	33
<i>Holland</i>				
Enkhuizen	45	7	52	17
Amsterdam	3	17	20	7
Hoorn	4	2	6	2
Vlieland	0	5	5	2
andere (n=12)	5	12	17	6
Totaal	57	43	100	33
<i>Friesland</i>				
Harlingen	5	12	17	6
Makkum	2	3	5	2
andere (n=13)	4	21	25	8
Totaal	11	36	47	16
<i>buitenland (n=7)</i>	8	1	9	3
<i>onbekend</i>	23	22	45	15
Totaal generaal (aantal akten)	173 (144)	126 (89)	299 (233)	100

Toelichting: De discrepantie tussen het aantal genoemde akten en het aantal genoemde herkomstplaatsen van schippers is te verklaren uit het feit dat in een akte soms meer schippers tegelijk werden gecontracteerd en dus ook meer plaatsen van herkomst werden opgegeven. Bron: Bevrachtingscontracten uit de notariële archieven van Enkhuizen en Amsterdam.

Blokzijl ontwikkelde zich tot een overslaghaven van turf uit het Land van Vollenhove. Het Oude Schippersgilde in Blokzijl, daterend uit 1589, was een gilde van vrachtschippers. Deze schippers dongen op een schippersbeurs volgens vaste regels naar koopmansgoederen. Dit grootschippersgilde had haar bloeitijd in de 17de eeuw, waarna er een groot verval optrad (in 1658 zouden er maar liefst 160 grote karveelschepen zijn geweest tegen 39 in 1720).⁶⁹ Het waren waarschijnlijk deze 'grootschippers' die met hun zeewaardige potschepen turf naar de overzijde van de Zuiderzee brachten en zich in Enkhuizen en Amsterdam lieten contracteren voor het ophalen van ossen in Denemarken en Sleeswijk-Holstein. In het Blokzijler schippersgilde was bepaald dat de schippers tussen Sint-Catherina (25 november) en

Maria Lichtmis (2 februari) geen turf mochten verschepen.⁷⁰ Omstreeks de tijd dat de verscheping van de turf over de Zuiderzee weer op gang kwam, werden in Amsterdam de eerste ossenbevrachtingscontracten afgesloten. De vertrekdatum was meestal pas enkele weken later. Chronologisch gezien lijken deze economische activiteiten, ossen- en turftransport, elkaar niet in de weg te hebben gezeten.

In het tweede en derde kwart van de 17de eeuw kende Blokzijl een bloeitijd, die in een schippersbolwerk als Blokzijl vooral ten goede kwam aan de schippersbevolking. Veel geld werd geïnvesteerd in de bouw van fraaie huizen⁷¹ en schippers drongen hier in groten getale door tot de onbezoldigde ambten van burgemeester of gemeenslieden. Dat zij onderwijl actief bleven als schipper blijkt uit het feit dat vergaderingen van het heerlijkheidsbestuur dikwijls moesten worden uitgesteld omdat er te veel leden uit hoofde van hun beroep op zee waren. Voor sommigen was dat ook een reden een dergelijke bestuursfunctie niet te aanvaarden.⁷² Dat gold kennelijk niet voor oud-burgemeester van Blokzijl Pieter Gerrits, die in 1639 ossen laadde in het Grådyb voor een Varder bevrachter.⁷³

Kwamen Blokzijl en Zwartsluis pas in de 16de eeuw tot ontwikkeling (hoewel zij al langer bestonden), Kuinre geschiedenis ging terug tot in de Middeleeuwen. De plaats had een molen, een veer, een waag en jaarmarkten en er werden tollën en accijnzen geïnd. Tot het tweede kwart van de 18de eeuw was de boterhandel voor Kuinre een belangrijke bestaansbron. Daarna trad een periode van economisch verval in. In Kuinre was het schippersgilde het meest invloedrijk. In 1556 was de Kuinderse schippers een veerprivilege vergund.⁷⁴ Het eerste teruggevonden contract dat in Enkhuizen met een schipper uit Kuinre werd afgesloten dateerde uit 1625. Het was tevens het vroegste op last afgesloten contract dat werd teruggevonden. Het diende pas in 1626, in de periode van acht dagen vóór tot acht dagen na 'vrouwendach' (ofwel Maria Boodschap: 25 maart) te worden nagekomen, waarbij de schipper uit Kuinre zich verplichtte na aflevering van de eerste lading ossen te Enkhuizen, direct terug te keren naar 'Hartneegen' (Hjerting?) in het Grådyb om daar een tweede lading ossen in te schepen.⁷⁵

Zwartsluis speelde al in 1532 een rol in het transport van ossen over de Zuiderzee.⁷⁶ Met de fortificatie van Zwartsluis was in 1580 een aanvang gemaakt. Ook over deze schans werd door Noord-Hollandse steden het gezag gevoerd tot 1615.⁷⁷ Zwartsluiser schippers waren sinds 1577 verenigd in een schippersgilde⁷⁸, dat reeds aan het begin van de 17de eeuw bij de ossenhandel op Enkhuizen betrokken was. In een attestatie uit 1616 namelijk, verklaarde Pieter Altes, optredend als woordvoerder van enkele Zwartsluiser karveelschippers die door de Enkhuizer ossenmarktmeester Pieter Frederiks Tatinghof op last van enkele Deense kooplieden waren gearresteerd, dat hij niet alleen kwam uit naam van de personen of schippers die Tatinghof gearresteerd had, maar uit naam van het gehele Zwartsluiser schippersgilde. De reden van de arrestatie blijft onduidelijk, maar een verband met de ossenhandel mag worden verondersteld.⁷⁹ In het laatste kwart van de 17de eeuw streefde Zwartsluis Blokzijl in de turfvaart voorbij.⁸⁰

Natuurlijk waren er wel Enkhuizer en Amsterdamse schippers bij het transport betrokken, ook al hadden ze in de bestudeerde contracten niet de overhand. Enkhuizer schippers werden vooral in Enkhuizen, Amsterdammers in Amsterdam gecontracteerd. Vergelijkt men het aantal gecontracteerde schippers uit Enkhuizen

met dat uit Amsterdam, dan was dat hoog, het verschillend aantal in de telling opgenomen akten daarbij in aanmerking genomen (144, respectievelijk 89).

In Enkhuizen werden er weinig bevrachtingscontracten met Friese schippers afgesloten door Deense kooplieden, in Amsterdam waren deze iets sterker vertegenwoordigd. Harlingen kwam uit de akten het sterkst naar voren. Volgens Faber werden veel Friese producten vanuit Harlingen naar Holland en het buitenland verscheept, waaronder naar de Deense Noordzeekust. Ossen noemde hij niet als één van de retourgoederen, maar dat kan verklaard worden uit het feit dat die niet naar Harlingen, maar naar Holland gingen.⁸¹

Nu moet hier in herinnering worden geroepen dat een drietal selecties van akten buiten de tellingen is gehouden (zie § 3.1). De resultaten van die (op drie na) in Amsterdam afgesloten akten, zijn weergegeven in de bijlagen 12, 17 en 18. Een rechtvaardiging voor het niet opnemen van deze in een vrij korte periode afgesloten bevrachtingscontracten in de tellingen is te illustreren aan de hand van de in bijlage 18 genoemde herkomstplaatsen van schippers (kolom 5): waren in 1673 en 1674 alle (op één na) door een compagnie van ossenkoperij gecontracteerde schippers die een herkomstplaats hadden opgegeven uit Harlingen afkomstig, in 1675 waren de gecontracteerde schippers voor het merendeel Blokzijlers en was er zelfs niet één uit Harlingen bij. In het bevrachtingscontract uit 1713 (bijlage 12) voerden noch de schippers uit Blokzijl, noch die uit Harlingen de toon aan, maar de schippers uit Ameland en in een op 2 maart 1717 in het Register van Attestatiën, Certificatiën en Affirmatiën opgetekend contract van één bevrachter met 20 schippers waren er maar liefst 17 uit Emden afkomstig.⁸²

Bijzondere omstandigheden kunnen aanleiding hebben gegeven tot een wijziging van de deelnemers aan het transport, zoals de in 1713-'20 heersende veepest. Mogelijk houdt het vrij late tijdstip van het contract dat met 134 schippers tegelijk werd afgesloten (13 maart 1713), met de veepest verband. Schippers die onder normale omstandigheden ossen verscheepten, zijn in een periode van veepest misschien gaan omzien naar minder risicovolle transporten. Voor andere schippers, die eerder niet of nauwelijks bij de verscheping van ossen betrokken waren, kan dit weer een mogelijkheid hebben geboden hier wel aan deel te nemen. Een catastrofe als de veepest kan de verhoudingen in het scheepvaartverkeer in ernstige mate hebben verstoord. De neergang van de ene plaats schiep weer kansen voor de andere.

Er is slechts één bron gevonden die inzicht geeft in de variatie van herkomstplaatsen van schippers bij de totale overzeese aanvoer van ossen naar Holland. Het betreft de invoergegevens langs de Abt (zie bijlage 13). In twee lijsten, uit 1724 en '25, worden behalve de namen, ook de woonplaatsen van de schippers opgegeven. Uit die informatie bleek dat de Friezen in die jaren in de meerderheid waren: zij waren verantwoordelijk voor 49 van de 75 vrachten in de jaren 1724-'25. De schippers uit Ameland voerden daarbij de boventoon, gevolgd door de Harlingers. Maar het aandeel van de Harlingers werd in aantal vrachten nog overtroffen door de schippers uit het Gradyb. Ook waren er verschillende schippers uit Sleeswijk en Noord-Duitsland bij de verscheping van ossen betrokken. In het laatste geval waren deze niet uit Emden afkomstig, maar uit een aantal noordelijker gelegen plaatsen en eilanden in het Oost-Friese waddengebied. Opvallend afwezig in deze jaren zijn de schippers uit Blokzijl en Kuinre en de Hollandse schippers (bijlage 13,

tabel III).⁸³ Er lijkt dus wel degelijk ook iets te zijn veranderd in de structuur van het ossentransport, als de situatie rond 1725 vergeleken wordt met het 17de-eeuwse beeld.

3.4 Tijdstip van vertrek en de duur van de reis

Kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk sloten tijdens hun bezoek aan de markt in Enkhuizen of Amsterdam geregeld contracten af voor het eerstvolgende jaar. Meestal bevrachtten kooplieden de schepen op de korte termijn, waarbij de schippers geacht werden om '*met de eerste gelegenheid*' of op een afgesproken datum, ossen te halen in Denemarken. Het vertrek van de schepen uit de Republiek was afhankelijk van weer en wind⁸⁴ of, in geval van een gekonvooieerde vloot, van het moment dat voldoende schepen zich daarbij hadden aangesloten (zie § 3.7). In sommige contracten werd een uiterste vertrekdatum genoemd, in andere de datum waarop de schippers en bevrachters op de afgesproken laadplaats aanwezig moesten zijn om de ossen daar in te schepen. In de bevrachtingscontracten van een compagnie van ossenkoperij die enkele jaren achtereen ossen in Ribe liet ophalen, werd vrijwel altijd de bepaling opgenomen dat de ossen de 20ste, uiterlijk de 26ste maart in Ribe gereed moesten staan. De duur van de reis was afhankelijk van de bestemmingshaven en de weersomstandigheden. De reis naar een vrij noordelijke bestemming aan de Deense westkust duurde bij goede weersomstandigheden vier à vijf etmalen⁸⁵, als de schepen de Sont of de Belt als bestemming hadden en dus om Jutland heen moesten varen, langer. Ossenschepen die uit de Sont kwamen werden voor het vertrek van de laadplaats voor ongeveer drie weken van '*voeragie*' (foerage oftewel beestenvoeder) voorzien.⁸⁶ Dit zal dus ongeveer de tijd zijn geweest die de schepen in het ongunstigste geval nodig hadden om in Holland terug te keren.

Soms stonden de ossen bij aankomst van de schipper al op het strand gereed om ingeladen te worden, of waren ze in de buurt van de laadplaats in een stal ondergebracht, wachtend op het moment van vertrek. Er kon vertraging optreden, bijvoorbeeld als kooplieden en drijvers onderweg naar de laadplaatsen in verband met de voedselvoorziening gedwongen waren een omweg te kiezen of als de zee te ruw was om de dieren aan boord te nemen. Soms werden reeds geladen ossen weer gelost omdat een vertrek in verband met de weersomstandigheden niet verantwoord was.⁸⁷ Dit was niet alleen stressverhogend en daarom slecht voor de conditie van de ossen, het was ook een schadepost voor de koopman omdat hij zijn ossen langer moest voederen. Voer was op deze drukbezochte plaatsen vaak schaars, duur en van slechte kwaliteit.

De schippers hadden, zeker als hen elders een aansluitende vracht wachtte, belang bij een spoedige aanvang van de thuisreis. Er gold een zekere marge. In het Zeerecht was bepaald dat als een koopman het schip niet op de afgesproken tijd laadde, hij de schipper kon verzoeken nog vijftien dagen ('*ligdagen*') te wachten, mits hij de schipper deze dagen vergoedde volgens een door onpartijdige arbiters bepaald tarief. In het geval van overschrijding van het afgesproken aantal ligdagen kwamen de schipper en koopman voor- of achteraf een toeslag op de vrachtprijs overeen.⁸⁸ Het aantal ligdagen werd waarschijnlijk alleen in het contract opgenomen als men van het standaard aantal van vijftien dagen wilde afwijken. Het

aantal in de contracten genoemde ligdagen varieerde tussen de drie en veertien dagen.⁸⁹

In de akte kon expliciet zijn bepaald dat de schipper de koopman, als het aantal ligdagen verstreken was en de schipper bij het vertrek van de ossenvloot nog geen ossen ontvangen had, hij de meesters (de commissionairs) of de kooplieden daarop mocht aanspreken en '*in het recht betrekken*'.⁹⁰ Na verstrijking van het gebruikelijk aantal ligdagen en ingeval de koopman niet wilde dat de schipper langer bleef wachten, dan was de schipper weliswaar ontslagen van zijn verplichting lading voor de koopman in te nemen, maar de koopman niet van zijn verplichting de schipper zijn vrachtlloon te betalen, inclusief de extra verleggen dagen.⁹¹ De bevrachter zal zich daarom tot het uiterste hebben ingespannen om de schipper een vracht te bezorgen. Soms dekte een bevrachter zich tegen het risico in de schipper geen retourvracht te kunnen bezorgen door in het contract te laten opnemen dat daarover pas op de losplaats zou worden beslist.⁹²

Een schipper kon, als geen ossen voorhanden waren, andere goederen ingeladen krijgen. Zo liet in 1633 een lasthebber van twee Deense bevrachters de bepaling opnemen dat als het schip te laat in Denemarken zou arriveren en de ossen al weg zouden zijn, de bevrachter het schip mocht laden met mout, gerst of andere goederen. De bestemmingshaven van de op de heenreis ingenomen, ongespecificeerde goederen was Vordingborg of Nyborg, maar vandaar kon de schipper ook naar Ålholm, Nykøbing of een andere plaats worden gedirigeerd.⁹³

Als de ossen waren ingeladen en de vrachtbrief in ontvangst was genomen⁹⁴ was het wachten op goede wind en hoog water om koers te kunnen zetten naar Holland. Bij het transport van ossen was het zeker belangrijk dat de schipper met het opsteken van een gunstige wind vertrok.⁹⁵ Bij stormachtig weer was het ook op de ankerplaatsen niet veilig. Schepen werden van hun ankers geslagen en stranden, touwen braken en dergelijke meer.⁹⁶ Het was onder zulke omstandigheden niet raadzaam of zelfs onmogelijk de zeegaten tussen de West-Jutse eilanden uit te varen.

Omdat in elke fase van de reis de tijd overschreden kon worden, kon het moment van de terugkeer van de ossenschepen slechts bij benadering worden bepaald. Onder gunstige weersomstandigheden en binnen de marge van het aantal toegestane aantal van vijftien ligdagen kon een schip dat aan de Deense westkust laadde binnen een maand de heen- en terugreis hebben volbracht. Een schip dat aan de Deense oostkust ossen innam, had natuurlijk meer tijd voor de gehele reis nodig.

In de bevrachtingscontracten was soms bepaald dat de schipper na terugkeer nogmaals een lading ossen moest ophalen in Denemarken.⁹⁷ Ook konden schippers na aflevering van de ossen aan de ene bevrachter opnieuw gecontracteerd worden door een ander om nog hetzelfde jaar diens ossen op te halen.⁹⁸ Als Ribe de bestemmingshaven was, kan in de Riber havenboekhouding worden nagegaan of de voorgenomen reizen ook daadwerkelijk zijn uitgevoerd. Daarin zijn de namen te lezen van schippers die in een seizoen twee maal, in een enkel geval wel drie maal geregistreerd staan: hen werd bij elke volgende reis een lager tarief berekend.⁹⁹

3.5 Scheepstypen en scheepsuitrusting

Uit Deense literatuur komt het beeld naar voren dat omstreeks het midden van de 16de eeuw Denen die - ofwel voor eigen rekening, ofwel in compagnie met andere Denen of met Nederlanders - betrokken waren bij de scheepsrederij en de overzeese handel in het algemeen, daaruit geleidelijk door Nederlanders verdrongen werden. Denen zouden nog wel schepen en scheepsparten bezitten, maar de bevrachting, ook van Deense schepen, kwam grotendeels in Nederlandse handen. Verschillende van de schepen in Deens eigendom waren in Amsterdam en in Enkhuizen gebouwd.¹⁰⁰ Op grond van wat nu over de overzeese ossenhandel bekend is moeten bij dit beeld enkele kanttekeningen worden geplaatst. Er werd reeds opgemerkt dat van een structurele Nederlandse deelname aan de verscheping van ossen uit het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw weinig bleek. Er werd slechts een enkel in Holland afgesloten bevrachtingscontract uit deze periode teruggevonden. De Denen exporteerden deze ossen kennelijk op schepen die ofwel hun eigendom waren of gehuurd werden van schippers uit Denemarken, Sleeswijk-Holstein of van elders.

De ossenschepen moesten over volle zee naar Jutland, om daar, liggend op zandbanken voor de kust, ossen te laden. Diep en ondiep water stelden beide specifieke eisen aan het schip. Witsen schreef: *'t' Zee is een lang Schip met een diep gaende kiel nut; op rievieren die ondiep zijn, prijst men 't platbodemt vaertuig, en op droogtens loopt het lange vaertuig noot van de lende te breecken, en in zee, de korte van niet te konnen rijzen en van de golven bedeckt te werden'*.¹⁰¹ Met welk type schip werd de reis nu ondernomen?

De schepen waarmee de Denen en Eiderstedters eind 16de eeuw hun ossen naar de ossenmarkt van Hoorn verscheepten, waren naar hun eigen zeggen zó klein, dat zij bij het navigeren geen bakens en tonnen nodig hadden. Zij weigerden om die reden in de kosten van het onderhoud ervan bij te dragen.¹⁰² Het moeten dus schepen zijn geweest met een geringe diepgang. Andresen sprak van kleine kustschepen (evers, smakken en galjoten) voor het vervoer van veertig tot vijftig ossen.¹⁰³ Evers worden in de notariële akten nooit genoemd. Een enkele maal was er sprake van een galjootschip¹⁰⁴ of een pinas¹⁰⁵: het ene schip behoorde een schipper uit Ribe, het tweede één uit Tønder toe. Degn en Gøbel benoemden de verschillende typen schepen van de Deense handelsvloot. Ze gaven tevens een indicatie van het aantal schepen dat deel uitmaakte van de West-Jutse vloot in de jaren 1642-'43, alsmede van het laadvermogen. Het aantal lasten bedroeg gemiddeld vijftien. Helaas vermelden ze niet het type en het laadvermogen van de Deense schepen die werden ingezet om de ossen te transporteren.¹⁰⁶ Het is dus niet mogelijk om een vergelijking te maken met de Nederlandse ossenschepen, waarover wat meer gegevens bekend zijn.

Voor informatie over de scheepstypen waarmee Nederlandse schippers de reis volbrachten vormen de bevrachtingscontracten een belangrijke bron. De gegevens over scheepstypen in deze paragraaf zijn ontleend aan alle bestudeerde bevrachtingscontracten uit Enkhuizen en Amsterdam (ook die eerder buiten de tellingen werden gehouden). Over de aantallen ossen die met de gecontracteerde schepen werden vervoerd zal in § 3.8, handelend over de lading van het schip, nader worden ingegaan.

In de bestudeerde Enkhuizer bevrachtingscontracten was vooral sprake van boeiers, pot- en wijschepen. Bruijn constateerde al dat er ten behoeve van de verschepping van ossen jaarlijks vele tientallen Overijsselse pot- en wijschepen ingehuurd in West-Friesland en Amsterdam.¹⁰⁷ De relatieve oververtegenwoordiging van schippers uit het oostelijke Zuiderzeegebied in het ossentransport is mede te verklaren uit de voorkeur van bevrachters voor de platbodems waarmee Overijsselse en Friese schippers voeren. In Amsterdam werden ook veel smakschepen voor het ossentransport gehuurd en later zijn ook de tjalken goed vertegenwoordigd (zie bijvoorbeeld bijlage 12). Een enkele keer was in de akten sprake van een ander type schip: een pontschip¹⁰⁸, een kaagschip¹⁰⁹, een galjoot¹¹⁰, een smalschip¹¹¹ een kof-, schuit- en een sprietschip¹¹². De benaming karveel, genoemd in een enkele akte, was geen apart type, maar had betrekking op de bouwwijze van de romp.¹¹³ Het woord of het voorvoegsel 'gaffel' werd in de loop der tijd steeds vaker gebezigd in de akten. Het verwees naar de wijze waarop het schip de zeilen voerde.¹¹⁴

Afbeelding 3.3. Boeiers uit de serie Navium variae figurae et formae in diversis locis delineatae (1647). Was de middeleeuwse boeier met eenmasttuig en spriet nog vrij klein, in de 17de eeuw werden grotere boeiers gebouwd die werden gezeild met een gaffeltuig. Achter de mast bevond zich het grootluik, dat toegang gaf tot het scheepsruim. In het achterschip onder het dek bevond zich de kajuit, in het vooronder bevonden zich de kooien en een kombuis. In de 17de eeuw werd de boeier geleidelijk verdrongen door de fluit en de galjoot. W. Hollar (1607-1677), kopergravure 'Boyers' (1647) (inv.nr A 149 (188)). Nederlands Scheepvaart Museum, Amsterdam.

De voorkeur van ossenkooplieden voor de platbodems voor het laden van ossen aan de Jutse westkust is verklaarbaar uit de vele ondiepten aldaar. Belangrijkste overeenkomst tussen de gecontracteerde schepen (vrachtschepen voor de kustvaart en zeegaande binnenschepen) was hun geringe diepgang, waarmee het strand in het waddengebied dicht kon worden benaderd. Zij waren voorzien van zijzwaarden.¹¹⁵ De verschillende scheepstypen ontliepen elkaar niet veel in afmeting.¹¹⁶

In de bestudeerde bevrachtingscontracten werd helaas zelden zowel het type, de afmeting als het draagvermogen van de gecontracteerde schepen vermeld. In de Nederlanden en in het Oostzeegebied werd 'de last' als maat voor het laadvermogen van de schepen gehanteerd. Het was een gewichtsmaat, die opgang maakte in het korentransport. Het gewicht van de last was niet overal precies gelijk, maar schommelde rond de 4.000 pond.¹¹⁷ In de Enkhuizer akten uit de eerste helft van de 17de eeuw werd regelmatig het scheepstype genoemd, maar zelden de afmetingen van het schip. In een akte uit 1614 waarin de lengtemaat van het ruim wel was opgenomen, werd expliciet vermeld dat de schipper het scheepsruim zelf had gemeten.¹¹⁸ Soms vermeldde de notaris het aantal lasten dat het schip kon voeren: er is bijvoorbeeld sprake van een boeier van 32 last, een fluitschip van 100 last en een karveelschip van 38 last.¹¹⁹ In de Amsterdamse akten uit dezelfde periode werd het aantal lasten weliswaar vaker opgegeven dan te Enkhuizen, maar daarbij werd het scheepstype nooit vermeld. Het draagvermogen van de in Amsterdam gecontracteerde schepen varieerde tussen de 15 en 60 last waar het bestemmingen aan de Deense westkust betrof en tussen de 90 en 150 last met bestemmingen in oostelijk Denemarken (met inbegrip van de Deense gebiedsdelen ten oosten van de Sont), Zuid-Zweden of Noorwegen. Soms gaf een bevrachter de maximale diepgang van het schip op.¹²⁰ In een akte werd opgemerkt dat in een schip met een laadvermogen van circa 40 last rogge 63 ossen met voldoende ruimte konden worden vervoerd.¹²¹

Pas in 1631 werd de ijking van schepen geregeld door middel van een ordonnantie van de Raad van State, die nog werd uitgebreid in 1636. Op 12 februari 1647 werd een tractaat gesloten tussen Denemarken en Nederland, waarin de meting van zeeschepen werd vastgelegd. Daarin was bepaald dat de schepen gemeten zouden worden in Amsterdamse maten. Op de steven werd een merkteken gebrand en de schipper ontving een meetbrief om in Noorwegen of Denemarken te kunnen overleggen.¹²² Na het midden van de 17de eeuw (de tijd waarin Amsterdam de internationale ossenmarkt aan zich had getrokken) werden de Amsterdamse bevrachtingscontracten ook informatiever; dan worden behalve het scheepstype vaak ook de afmetingen van het schip vermeld (en zelden meer het aantal lasten). Op basis van de lengte, de breedte en de holte van een schip werd het aantal lasten berekend. Hoe zwaar de ossen gemiddeld waren als ze aan boord werden genomen valt niet te zeggen, maar zelfs als wordt uitgegaan van het door Frandsen genoemde hoogste gemiddelde gewicht van een Deense os rond 1600 (300 kilo) en gerekend wordt met een aantal van zestig ossen met een totaalgewicht van 36.000 pond, dan zouden ze in principe nog aan boord van het in de bevrachtingscontracten aangetroffen schip van het geringste aantal lasten dat op de vaart aan de Deense westkust werd ingezet, kunnen worden vervoerd. Aan boord van een schip van 15 lasten kon namelijk een lading van 60.000 pond worden vervoerd. De vraag

Afbeelding 3.4. Technische tekeningen van een wijdschip (70x20x8,3 voet) uit het midden van de 17de eeuw (groot spant, een doorsnede en een bovenaanzicht). Anoniem/Nicolaas Witsen (inv.nr A 149, I.02.1 en I.02.2). Nederlands Scheepvaart Museum, Amsterdam.

is echter of er wel zestig ossen in het ruim van een dergelijk schip konden worden gestald. Dat was namelijk afhankelijk van de lengte en breedte van het scheepsruim en de dikte van de ossen.

De lengte van de schepen kon worden genomen over de stevens (van de voorkant van de voorstevens af tot aan de achterkant van de achterstevens¹²³) of binnen de in de scheepsrump afgeschoten laadruimte. Hoe sterk dit getal kon variëren blijkt bijvoorbeeld uit een opgave van de lengtemaat van een wijdschip, dat over de stevens 70 voet en binnenschots slechts 44 voet mat.¹²⁴ De breedte van het schip werd gemeten op de plek waar het schip in het ruim het breedst was.¹²⁵ In de akten werd ook wel de term '*binnenbuids*' gebruikt om de breedte van het schip in het ruim aan te geven.¹²⁶ De holte van het schip, diagonaal gemeten van de scheepsbodem tot aan het bovendek op de plaats waar het schip het laagst was en het schip zijn uitwatering had¹²⁷, werd in de akten vrijwel nooit opgegeven. Op de technische tekeningen van het wijdschip (zie afbeelding 3.4) zijn de verschillende meetpunten te zien.

De afmetingen binnen eenzelfde scheepstype konden sterk variëren. In de akten werd de gehanteerde lengtemaat bij uitzondering genoemd (de Amsterdamse¹²⁸, Enkhuizer¹²⁹ of Zandammer¹³⁰ voet), maar in 1647 was de Amsterdamse houtvoet algemeen geworden. Deze was verdeeld in 11 duim en mat 0,283 meter.

Uitgaande van de Amsterdamse voet bedroegen de lengten over de stevens van de in de akten genoemde boeiers, smak, wijd- en potschepen tussen de 66-73,5 voet¹³¹ (18,7-20,8 meter), de lengte binnenschots tussen de 42-51 voet (11,9-14,4 meter) en de breedten tussen de 17-20 voet (4,8-5,7 meter). De scheepsholte werd bij uitzondering genoemd in de akten. Er werd slechts van één smakschip naast de lengte (69 voet) en breedte (20 voet) ook de holte (6 voet) opgegeven.¹³² Deze schepen benaderen daarmee de maten van het afgebeelde wijdschip: dit schip had een lengte van 70 voet, een breedte van 20 voet en een holte van 8 voet en 3 duim.¹³³ Uit het feit dat in een viertal akten bij de lengtemaat van de gecontracteerde wijdschepen van 66, 70 en 71 voet werd opgemerkt dat de breedte en holte van het schip '*naar advenant*' was, kan opgemaakt worden dat de onderlinge verhouding van de maten als bekend werd verondersteld.¹³⁴

Van IJk stelde de wijd- en potschepen in afmeting ongeveer aan elkaar gelijk.¹³⁵ Ook in de akten werden bepaalde scheepstypen niet altijd duidelijk onderscheiden. Zo werd het schip 'de Vergulden Valk' van Wigger Hendriks uit Zwartsluis in twee akten die in 1674 een maand na elkaar werden opgesteld, in de ene akte aangeduid als smakschip, in de andere als wijdschip.¹³⁶ Hetzelfde geldt voor het schip 'de Zevenster' van de Enkhuizer Fokke Zevenster. In een akte uit 1672 werd dit schip een smakschip (67x18 voet) en twee jaar later, een wijdschip (66 voet) genoemd (als het tenminste om hetzelfde schip ging: er was maar een klein lengteverschil).¹³⁷ Ervan uitgaande dat de notaris het opgegeven type correct noteerde en het hier dezelfde schepen betrof, dan zou geconcludeerd moeten worden dat de naamgeving van 'wijd-' en 'smakschepen' misschien meer te maken heeft met een voorkeursbenaming van de schipper (of de bouwer), dan met het scheepstype.¹³⁸

Voor het transport van aan de oostkust van Denemarken ingeladen ossen wer-

den waarschijnlijk fluitschepen gebruikt, maar het type wordt slechts in een enkele akte genoemd.¹³⁹ Dit type schip was ongeschikt om aan de westkust ossen in te laden.

Wat valt nu te zeggen over de regionale verdeling van scheepstypen over de bij het ossentransport sterkst vertegenwoordigde schippers? In bijlage 10 zijn behalve de namen en de herkomstplaatsen van de schippers, ook de typen en afmetingen van de schepen opgenomen, waarmee het ossentransport plaatsvond.

Blokzijler schippers bleken vrijwel uitsluitend met potschepen te varen. Het langste schip, van Hendrik Warnaars, mat $73\frac{1}{2} \times 17\frac{1}{2}$ voet. Van één potschip werd vermeld dat het drie berghouten had, wat kennelijk geen gebruikelijk aantal was, anders zou het niet expliciet genoemd zijn.¹⁴⁰

Door schippers uit Enkhuizen geschiedde het transport van ossen vooral met boeiers, wijschepen en (in mindere mate), met smakschepen. Andere scheepstypen waren minder goed vertegenwoordigd. Nadere bijzonderheden over deze schepen kwamen uit de akten niet aan het licht.

Het aantal bij het ossentransport betrokken Amsterdamse schippers was, gezien het aantal akten dat daar werd afgesloten, gering te noemen. Er lijkt onder hen een lichte voorkeur voor het smakschip te hebben bestaan. Nu werd reeds opgemerkt dat de in Amsterdam gecontracteerde schippers regelmatig Oost-Denemarken, Zuid-Zweden of Noorwegen als bestemming hadden en dat voor deze regionen de wat grotere scheepstypen werden ingezet, een enkele uitzondering daargelaten.¹⁴¹ De schippers op die schepen waren echter lang niet allemaal uit Amsterdam afkomstig. Er werd slechts één door een Amsterdamse schipper afgesloten akte teruggevonden waarin sprake was van een fluitschip van 200 last. Wel deed het aantal genoemde lasten van een aantal schepen waarvan het type niet werd opgegeven vermoeden dat het ook hier om wat forsere schepen ging (drie schepen van 90 last of meer en een schip van 110 voet). Andere in Amsterdam voor het ossentransport gecontracteerde schippers met wat grotere schepen waren afkomstig uit Hoorn (114 last)¹⁴², Edam (115 last)¹⁴³, Zaandam (95 last)¹⁴⁴, Warns (130 last)¹⁴⁵, Vlieland (respectievelijk 95, 120 en 150 last)¹⁴⁶, Molkwerum (100 last)¹⁴⁷ en Venhuizen (110 last)¹⁴⁸. Hier zij nog opgemerkt dat van drie grote schepen, met de Sont, Halmstad en Helsingborg als bestemming niet het scheepstype, maar wel de afmeting gegeven werd. Eén schip van circa 120 last mat naar opgave $121 \times 22 \times 12$ Amsterdamse voeten ($34,2 \times 6,2 \times 3,4$ meter)¹⁴⁹. De twee andere waren respectievelijk $116 \times 24\frac{1}{2} \times 13$ en $122 \times 24\frac{3}{4} \times 13$ Zaandammer voeten¹⁵⁰. De schippers van deze schepen waren afkomstig uit Nieuwendam, Vlieland en Hindeloopen.

Harlinger schippers voerden vooral wijschepen bij het transport van ossen. Dat het wijschip in het collectieve bevrachtingscontract uit 1713 niet genoemd wordt - hoewel daarin 22 Harlingers gecontracteerd werden - is omdat er vanaf het vierde kwart van de 17de eeuw een andere naam voor het rondgebouwde wijschip in zwang kwam: de tjalk.¹⁵¹ Van de 132 in die akte genoemde schippers voeren er 35 een tjalk, waarvan er vier uit Harlingen afkomstig waren. De overige tjalken waren ook overwegend bij de Friezen in gebruik.

Het schip waarmee de schipper het contract nakwam, werd geacht in goede staat

te zijn, gekalfaat, voorzien van masten, zeilen, ankers, touwen, volk, levensmiddelen en andere 'toebehoorten'.¹⁵² Indirect worden wel eens inlichtingen verschaft over de ouderdom van een aantal bij het ossentransport betrokken schepen. In de gildebrief van het Zwartsluise schippersgilde was bijvoorbeeld bepaald, dat leden van het gilde 'goede bequame schepen' moesten hebben, 'niet meer als negen jaren olt sijnde'.¹⁵³ Bij schippersgilden uit andere steden kunnen soortgelijke bepalingen van kracht zijn geweest.

De bevrachting had betrekking op het schip waarmee de schipper op het moment van afsluiting van het contract voer. Nu kon een bevrachter wel een bepaling laten opnemen dat de schipper het volgende jaar met hetzelfde schip de ossen moest ophalen als waarin ze dat jaar waren gehaald¹⁵⁴, maar het was voor een schipper niet altijd mogelijk om aan die voorwaarde te voldoen. Het schip kon bijvoorbeeld tussentijds verongelukken, verkocht worden, in beslag zijn genomen door een particulier of gevorderd voor dienst. Daarom werd in de akten wel eens de bepaling opgenomen dat de schipper het contract met het in de akte genoemde, of een gelijkwaardig schip moest nakomen.¹⁵⁵ Weken de afmetingen van het schip dat ter vervanging werd ingezet af, dan moest de schipper de koopman daarvan bijtijds verwittigen, zodat deze niet voor verrassingen zou komen te staan.¹⁵⁶ Bijzonder was de bepaling dat, als de schipper kwam te overlijden of het schip verkocht werd, het bevrachtingscontract toch met het in de akte genoemde schip moest worden uitgevoerd. In het Zeerecht was over het uitvoeren van een reeds aangenomen reis ook een bepaling opgenomen.¹⁵⁷ In een aantal akten werd bepaald dat in geval van verkoop van een schip de nieuwe scheepseigenaar het bevrachtingscontract moest uitvoeren, volgens de daarin afgesproken condities.¹⁵⁸ In het geval dat de koopman en schipper de afspraak niet konden nakomen door overlijden van één van hen, dan waren de erfgenamen van respectievelijk de koopman of de schipper eraan gehouden voor een gelijkwaardig schip te zorgen, de vracht te vervoeren en het afgesproken vrachtlloon te voldoen.¹⁵⁹

3.6 Laadplaatsen en vaarroute

De gecontracteerde schepen voeren vanaf het Vlie in oostelijke richting naar de Duitse Bocht, waarna in noordelijke richting koers werd gezet naar één van de laadplaatsen aan de Deense waddenkust. Voor de binnenvaart- en kustschepen was de omgeving van Ringkøbing de meest noordelijke regio aan de Deense waddenkust waar geladen werd. Voor een reis met de Sont als bestemming moest men het Kattegat en Skagerak passeren. De namen 'Matrozenkerkhof' en 'Jammerbocht' herinneren aan de gevaren die aan deze zeeroute verbonden waren. De kust bood hier weinig herkenningspunten voor de schippers. Schuilplaatsen of baaien waren er nauwelijks, de plotseling opstekende westerstormen waren verraderlijk, evenals de twee hier bij elkaar komende stromingen op de grens tussen Noord- en Oostzee.¹⁶⁰ Het was misschien wel mogelijk voor de platboomde schepen deze tocht te ondernemen, maar het was zeker niet raadzaam dat met een scheepsruim vol ossen te doen. Grotere scheepstypen waren door de vorm van de scheepsromp en hun diepgang juist weer ongeschikt om aan de ondiepe Deense Noordzeekust ossen te laden.

De Noordzeekust kende zo haar eigen problemen. Op veel plaatsen moest door de inwerking van getijden en destructieve stormvloed en land worden prijsgegeven, land dat op ander tijdstip en een andere plaats soms weer op de zee werd teruggewonnen door bedijking van aangeslibde grond. Zandbanken verlegden zich en vaargeulen moesten telkens opnieuw worden betond en bebakend.¹⁶¹ Lucas Jansz Waghenauer leidde schippers in zijn *Spiegel der Zeevaerdt* op papier langs de vele ondiepten in dit kustgebied, wijzend op de verschillende tonnen en bakens die zij onderweg zouden tegenkomen. Hij gaf de diepten van de vaargeulen aan, noemde oriëntatiepunten op het land (zoals kerkspitsen) en tekende zijaanzichten van de kust. Ook waren op zijn kaarten beschutte ankerplaatsen weergegeven, waar de schepen enigszins in de luwte hun ankers konden uitgooien, wachtend op het moment van vertrek. Hij beschreef onder andere de West-Jutse kust. Hij gaf aan waar men het beste het Ringkøbinger Dyb, het Grådyb en het Riber Dyb in kon zeilen en waar men de schepen moest 'setten' (laten stranden).¹⁶²

Voor Jutse kustplaatsen vormde de verzanding van vaargeulen en havens misschien een terugkerend probleem, de sterke getijdenwerking werd bij de inschepping van ossen ten volle benut. De schepen voeren met vloed door de prielen zo dicht mogelijk aan de kust en lieten de schepen daar, als het eb werd, stranden op de voor de kust gevormde zandbanken. Het laden van ossen geschiedde hier, in de 'havens voor de haven', zoals Holm deze laadplaatsen noemde.¹⁶³ De voordelen van de Hollandse platbodems kwamen nu tot uiting, zowel wat betreft de stabiele ligging op de zandbanken door de vorm van de scheepsrump, als het ondiepe ruim bij het inladen van de ossen.

In tabel 3.3 zijn de laadplaatsen of liever gezegd, de regio's aangegeven die in de bestudeerde bevrachtingscontracten werden genoemd. Met name bij de Oost-Deense plaatsen kan er sprake zijn van een oververtegenwoordiging omdat er soms in één akte verschillende mogelijkheden werden gegeven als laadplaats, die afzonderlijk zijn meegeteld als bestemming.

Kooplieden uit Ringkøbing dirigeerden hun schippers vaak naar het Ringkøbinger Dyb. De vaart op Ringkøbing werd bemoeilijkt door de zich in de loop der tijd door wind en stroming vervormende zandbank die het Ringkøbing Fjord van de Noordzee scheidde en die slechts door het Ringkøbinger Dyb bij het Nymindegab te passeren was.¹⁶⁴ Volgens Tang was in de 18de eeuw Havrvig, gelegen op Holmsland Klit (de westelijke begrenzing van het Ringkøbing Fjord), de plaats vanwaar de ossen uit deze omgeving werden verscheept.¹⁶⁵

Het laden van ossen bij Varde - dat 1½ mijl landinwaarts lag - werd sinds circa 1600 bemoeilijkt door de verzanding van het vaarwater naar de stad.¹⁶⁶ Uit een attestatie van 1619 blijkt overigens wel dat er toch nog ossen werden geladen in de stad zelf, ook al waren het er in dit geval slechts zes.¹⁶⁷ Het Grådyb, de vaargeul tussen de landpunt Skallingen en het eiland Fanø werd als natuurlijke haven voor Varde van grote betekenis. Vardes laadplaatsen voor de kust waren Sønder side, Vester side, Skallingkrog en Hjerting.¹⁶⁸ Vardes betekenis als exporthaven zou pas na 1660 weer toenemen.¹⁶⁹ Het Riber Dyb (tussen Mandø en Rømø) was eind 16de eeuw volgens Waghenauer niet goed, omdat het 'gansch verlopen' was.¹⁷⁰ Men kon via deze vaarweg niet meer naar Ribe zeilen of slechts met hele kleine schepen.¹⁷¹

Tabel 3.3. Aantal vermeldingen van de meest genoemde laadplaatsen in de bevrachtingscontracten uit Enkhuizen en Amsterdam

laadplaatsen	vindplaats akten			Totaal in %
	Enkhuizen absoluut	Amsterdam absoluut	absoluut	
<i>Ringkobing e.o.</i>				
Ringkobing	34	12	46	17
Nyminde(gab)	6	0	6	2
Totaal	40	12	52	19
<i>Varde e.o.</i>				
Grådyb	40	7	47	18
Varde	8	2	10	4
Totaal	48	9	57	21
<i>Ribe e.o.</i>				
Ribe	13	30	43	16
Riber Nakke	32	1	33	12
Riber Red	4	4	8	3
Totaal	49	35	84	31
<i>Højer e.o.</i>				
Hojer	7	1	8	3
andere (n=2)	2	1	3	1
Totaal	9	2	11	4
<i>Sont e.o.</i>				
Sont	2	8	10	4
Kopenhagen	0	13	13	5
Landskrona	0	6	6	2
andere (n=3)	0	8	8	3
Totaal	2	35	37	14
<i>Overige plaatsen (n=19)</i>	3	22	25	9
<i>Onbekend</i>	0	2	2	1
Totaal generaal	151	117	268	100
(aantal akten)	(144)	(89)	(233)	

Bron: Bevrachtingscontracten uit de notariële archieven van Enkhuizen en Amsterdam.

Nu was dat misschien voor de verlading van de meeste goederen een belangrijk bezwaar, maar voor de inlading van ossen bleek dit overkomelijk, want in de bevrachtingscontracten bleken de ten noordwesten en zuidwesten gelegen zandbanken, de *Red* en *Nakke* (vertaling: de 'rede' en de 'nek'¹⁷²) de favoriete laadplaatsen.¹⁷³ Het aantal Hollandse schepen dat na het vrijgeven van de uitvoer van ossen jaarlijks in maart en april op de rede van Ribe en Hviding Nakke lag,

varieerde tussen de circa dertig en honderd.¹⁷⁴ Genoemde laadplaatsen waren respectievelijk via het Riber Dyb en het Knud Dyb (tussen Fanø en Mandø), bereikbaar. In de jaren negentig van de 16de, en in het begin van de 17de eeuw werden de meeste dieren van Hviding Nakke via het Riber Dyb verscheept. Aan het eind van de eeuw zochten de schepen hun weg naar de noordelijker gelegen *Red* via het Knud Dyb (ofwel het nieuwe Riber Dyb). In 1689 werd de inscheeping bij Hviding Nakke geheel en al verboden.¹⁷⁵

Tussen Rømø en Sylt lag volgens Waghenauer '*dat schoonste diep*' van heel Jutland, want het was bij '*leech water*' (eb) wel 5 à 6 vadem diep (circa 8,5-10,2 meter¹⁷⁶). Noordoostelijk van Sylt lag men '*voor alle winden beschut*'. Van hier kon men zeil zetten naar Tønder of naar Lutke Tønder onder leiding van een loods.¹⁷⁷ Højer werd in de 17de eeuw Tønders exporthaven.¹⁷⁸

Kaart 3.3. Exportplaatsen van ossen

Bron: Bevrachtingscontracten uit de notariële archieven van Enkhuizen en Amsterdam.
Kaart: P. Burm.

Zuidelijker dan Tønder werden ook ossen ingescheept, maar veel bevrachtingscontracten met een dergelijke bestemming werden niet gevonden. Er was slechts één maal sprake van Ballum¹⁷⁹, Klixbüll¹⁸⁰ en 'Wijtgaerden' (tegenwoordig Wiedingharde)¹⁸¹. In één akte werden Nordstrand, Husum, Hever en Friedrichstadt als mogelijke laadplaatsen van ossen genoemd¹⁸², terwijl Wedel de zuidelijkste laadplaats was die in de akten voorkwam¹⁸³.

In de Amsterdamse bevrachtingscontracten werden ook wel Ålborg¹⁸⁴ in Oost-Jutland als bestemming genoemd, alsmede Kopenhagen¹⁸⁵, Køge¹⁸⁶ en Vordingborg¹⁸⁷ op Sjælland, Nyborg¹⁸⁸ op Fyn, Nykøbing¹⁸⁹ op Falster en Ålholm¹⁹⁰ op Lolland. Ook kwamen bestemmingen in de Deense gebieden ten oosten van de Sont voor: Helsingborg¹⁹¹, Landskrona¹⁹² en Malmö¹⁹³ in Skåne, Halmstad¹⁹⁴ en Varberg¹⁹⁵ in Halland en Ystad¹⁹⁶ in Blekinge. Een enkele maal is sprake van het Zweedse Göteborg¹⁹⁷ of 'Golmer' (Kalmar)¹⁹⁸, of het Noorse Uddevalla¹⁹⁹ als bestemming. Opvallend is dat in de Sonttoltabellen ossen slechts in één jaar genoemd werden: in 1635 werd voor 1.428 ossen de Sonttol afgedragen. Van deze uit Skåne afkomstige ossen was ongeveer $\frac{2}{3}$ voor 'Holland' en $\frac{1}{3}$ voor 'Friesland' (waarschijnlijk het Duitse Oost-Friesland) bestemd.²⁰⁰ Ossen zijn vaker door de Sont verscheept, maar kennelijk hoefde er hier onder normale omstandigheden niet apart tol voor te worden afgedragen.

In attestaties keren vaak dezelfde namen van laadplaatsen terug als in bevrachtingscontracten: Ringkøbing²⁰¹, het Grådyb²⁰², Ribe²⁰³, Hviding Nakke²⁰⁴, Højer²⁰⁵, List (op Sylt)²⁰⁶, Wedel²⁰⁷, de Sont²⁰⁸ en Halmstad²⁰⁹. Daarnaast is ook sprake van de lading van ossen te 'Oockholm' (Ockholm, gelegen aan de Nordfriese kust)²¹⁰, 'Schellinkroo' (Skallingkrog, het zandbankcomplex tussen de landtong Skallingen en het Grådyb)²¹¹, 'Suijderhoovt' (Sønderhoved op Fanø)²¹², 'Suijderlandt' (Sønderland?; mogelijk dezelfde locatie als Sønderhoved)²¹³, het hiervoor reeds genoemde Havrvig ('Haverwijk')²¹⁴ en Altona bij Hamburg²¹⁵.

In de literatuur wordt nog een groot aantal, uit de akten onbekende, laadplaatsen genoemd. Andresen spreekt behalve van de lading van ossen bij Højer, ook van laadplaatsen bij Emmerlev, Klanxbüll, Emmelsbüll, Waygaard en Bollhaus rond 1590, grofweg het kusttraject tussen Højer en Ockholm.²¹⁶ Wiese noemde, behalve een groot aantal reeds genoemde plaatsen, verder nog 'Ruthebüll' (ofwel Rudbøl, gelegen ten zuidoosten van Højer).²¹⁷ Ook werden ossen verscheept van de voor de kust gelegen eilanden en de Halligen.²¹⁸ Waghenae merkte in zijn *Thresoor der Zeevaerdt* op dat aan de zuidrand van Eiderstedt, bij het dorpje 'Ulkenhorn' (waarschijnlijk gelegen bij de 'Hulck') en bij Tønning, ook ossen werden geladen.²¹⁹ Uit de vermeldingen in de literatuur blijkt in ieder geval dat de diversiteit van laadplaatsen veel groter is dan uit de Hollandse notariële akten blijkt. Het karakter van de genoemde laadplaatsen liep sterk uiteen.²²⁰

Het hierboven gepresenteerde beeld van de laadplaatsen van de ossen, hoofdzakelijk gebaseerd op 17de-eeuwse bevrachtingscontracten, kan worden aangevuld met informatie over de herkomst van de bij de Abt geregistreerde ossen in de jaren 1725 en '26 (zie bijlage 13, tabel I). Van de in totaal 2.885 aangevoerde ossen waren er maar liefst 1.981 (69%) uit het Grådyb afkomstig en 523 (18%) uit de omgeving van Ringkøbing. Een geringer, maar ongeveer gelijk aantal (192 en 189 ossen: ieder 7%) was afkomstig uit respectievelijk 'Jutland' en Norden. Opvallend afwezig is

Ribe als laadplaats. Misschien werd Ribe bedoeld waar 'Jutland' werd geschreven, maar het belang van de zandplaten bij Ribe als laadplaats is verwaarloosbaar in deze jaren.²²¹

Als de schepen de ossen hadden ingeladen en ze de thuisreis aanvaardden, legden ze die afstand waarschijnlijk in één keer af. Soms kozen de schepen nog tegen de avond vanuit Denemarken het ruime sop.²²² Hoe ver de schippers zich de Noordzee op waagden met hun schepen valt niet met zekerheid te zeggen. In geval van nood zochten schepen beschutting achter één van de waddeneilanden, wat erop zou kunnen duiden dat ze op een veilige afstand langs de waddeneilanden voeren. Uit een terloopse opmerking in een akte dat het schip na vertrek pas na een dag weer land in zicht kreeg zou echter afgeleid kunnen worden dat de Duitse Bocht flink werd afgesneden.²²³

Alleen bij noodweer werd onderweg een veilig heenkomen gezocht. De eerste ankerplaats na het eiland Helgoland (in de akten '*Heilige Land*' genoemd) was bij Borkum, van waar men tevens toegang had tot de Eems en de aldaar gelegen havenstadjes. Vandaar was het niet ver meer naar het Vlie.²²⁴ Daar kon men het schip, in afwachting van een loods als die niet ter plekke aanwezig was, laten stranden.

Onder bepaalde weersomstandigheden lukte het de zeilschepen niet het Vlie binnen te varen. Ze zochten dan hun toevlucht in een nabijgelegen haven. In mei 1627 verklaarden twee kooplieden uit Tønder dat zij, nadat zij op 23 april vanuit Hojer waren vertrokken, 's avonds door storm en onweer met '*een suytoost suyden ende suyden west varenlicken wint*' waren overvallen. Met groot gevaar voor lijf en goed hadden zij uiteindelijk, in plaats van het Vlie, de 'Hals' bij Delfzijl in Groningen bereikt, waar zij nog enige tijd op de rede moesten blijven liggen in verband met de storm en het onweer. Toen de storm luwde hebben zij van de ossen er '*ettelijcken tot Delfseijl ende ettelijck tot Groningen gedreven, ende aldaer vercocht omme dat sij in Hollant door storm ende onweder niet en conden coomen*'.²²⁵ Dat gebeurde wel vaker. In een akte uit 1654 werd gesteld dat als de schipper door slechte weersomstandigheden in Delfzijl of omgeving terecht zou komen, de bevrachter misschien wel zou besluiten zijn ossen daar te lossen.²²⁶ Behalve van de gemaakte afspraken tussen schipper en bevrachter was de bestemming in Holland dus ook zeker van weer en wind afhankelijk.²²⁷

Van Royen beschreef de wanordelijkheden die zich voordeden als een konvooi vrachtvaarders uit de Oostzee voor de Nederlandse kust was aangekomen, waarvan de schepen zich vervolgens bij gunstige wind en getij gelijktijdig door de nauwe zeegaten tussen de Waddeneilanden wilden 'persen'.²²⁸ Wie geluk had slaagde erin onbeschadigd via het Vlie de Zuiderzee op te varen, waarna werd koers gezet naar een Hollandse Zuiderzeeplaats. Eerst waren dat vooral Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam, maar vanaf 1631 was in de Enkhuizer akten al vaker sprake van 'Holland' waar de ossen moesten worden afgeleverd. De leidende positie van de Enkhuizer markt lijkt dus in deze tijd al minder vanzelfsprekend te zijn geworden, ongetwijfeld als gevolg van de slechte marktprijzen, de verminderende service aan buitenlandse kooplieden te Enkhuizen en de groeiende concurrentie van andere Hollandse markten rond 1630. Naarmate meer landeigenaars hun ossen in het voorjaar direct uit het afzetgebied betrokken werd de markt al vaker 'omzeild'. Er

werd dan gekozen voor een ontscheepplaats die gunstiger was gelegen voor de landbezittende participanten in de compagnieën. Daar met de wensen van verschillende landeigenaars bij de aflevering rekening moest worden gehouden, werd in de akten met betrekking tot de Hollandse bestemmingshavens vaker de zinssnede *'tot believen van de koopman'* opgenomen.²²⁹ Soms hoorde een schipper pas op de Hollandse rede waar hij de ossen moest lossen.²³⁰

Kaart 3.4. Importplaatsen van ossen aan de Nederlandse kust

Bron: Bevrachtingscontracten uit de notariële archieven van Enkhuizen en Amsterdam. Kaart: P. Burm.

Waarschijnlijk bleven Amsterdam en de nabije omgeving de belangrijkste bestemmingen van de ossen na de verhuizing van de markt. In die situatie was in het tweede kwart van de 18de eeuw weinig verandering te constateren, als afgegaan mag worden op de invoerlijsten van de Abt uit de jaren 1724-'26 die de totale overzeese invoer in die jaren representeren. Van de 4.793 ossen die in deze drie jaren naar de Republiek werden verscheept, gingen er 3.263 (ofwel 68%) naar Amsterdam, 778 (16%) naar Muiden, 523 (11%) naar Schellingwoude en 229 (5%) naar Monnickendam. Opvallend detail is dat alle ossen die in deze jaren naar Monnickendam werden gevoerd waren ingescheept in het Oost-Friese Norden. Over de achterliggende reden hiervan is niets bekend. Schellingwoude werd niet eerder als aanvoerplaats van ossen aangetroffen in de bronnen.²³¹

3.7 De bescherming van het ossentransport

Ossenschepen verenigden zich meestal tot vloten. Ging men tot gewapende bescherming van de vloot over, dan sprak men van een konvooi. Zowel Deense als Hollandse kooplieden hebben zich door vlootvorming en konvooiering tegen de gevaren van de zee trachten te beschermen.

De konvooiering van de koopvaardijvloot op de vaart naar de eerder genoemde Kleine (de Noordzeekust van Duitsland en Denemarken) en naar de Grote Oost (het Oostzeegebied), was al sinds 1563 geregeld. Toen was bepaald dat schepen die vanuit het Vlie in oostelijke richting voeren met een bestemming aan de Noordzeekust, Noorwegen of de Sont, met konvooschepen of in admiraalschap moesten varen. Het konvooi mocht pas uit het Vlie vertrekken als dertig schepen zich hadden aangesloten. Zij moesten zich, afhankelijk van het aantal op de vloot-schepen gemonteerde stukken geschut, door één of twee oorlogsschepen laten begeleiden.²³² Een enkele keer wordt maar melding gemaakt van de bewapening op de vrachtaarders zelf.²³³

Tijdens de Opstand kwam de konvooiering door de Admiraliteiten in het gedrang. De steden droegen toen zelf zorg voor de konvooiering, ook van de ossenvloot. In 1579 nam de konvooimeester te Hoorn overigens geen konvooigeld in voor de uit het buitenland ingevoerde magere ossen.²³⁴ In 1580 gebeurde dat kennelijk wel weer, gezien het feit dat de burgemeesters en vroedschappen van Hoorn in 1581 besloten dat ze van de Denen geen konvooigeld zouden vragen, zoals in het jaar ervoor.²³⁵ Tot 1623 was de bescherming van de export echter vooral de zorg van Deense kooplieden en de door hen gecontracteerde schippers, omdat er van een Hollandse ossenvloot in die tijd nog geen sprake was. Tot 1643 werd de Deense ossenvloot op weg naar de Republiek door Deense oorlogsschepen gekonvooid.²³⁶ De eerste Deense ossenvloot in het seizoen vertrok eind maart, begin april, de laatste omstreeks een maand later.²³⁷

Al was het varen in vloot of konvooi voor schippers niet verplicht, toch was het veiliger om groepsgewijs te varen. Nu hadden de schepen op de korte vaart naar de Kleine Oost en het Sontgebied relatief weinig te lijden van oorlogsgeweld. Kaperij en vertragingen vormden wel een terugkerend probleem. Konvooiers konden de vijandelijke schepen afweren, terwijl de vrachtaarders een goed heenkomen zochten. Toch vielen ook in hun aanwezigheid vrachtaarders soms nog aan kapers ten prooi.²³⁸ Konvooiering van de ossenvloot werd van dermate groot belang geacht, dat ook in oorlogstijd nog wel eens een schip aan een eskader werd onttrokken om de ossenschepen te begeleiden. Daaraan ging een verzoek van de ossenkooplieden aan de Admiraliteit vooraf.²³⁹

Na het vrijgeven van de export van ossen in 1623 werd het gebruikelijk dat Nederlandse ossenschepen zich op de heenweg aansloten bij de 'generale' of 'gemene' vloot. Het aantal in Hollandse steden gecontracteerde ossenschepen was dermate groot dat ook wel gesproken werd van de 'gemene ossevloot' en 'gemene ossenschepen'.²⁴⁰ In 1631 werd door de Staten-Generaal op verzoek van een aantal kooplieden uit Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Medemblik en Harlingen voor een jaar toegestaan dat zij oorlogsschepen zouden uitrusten ter bescherming van de scheepvaart op de Oostzee en Noorwegen.²⁴¹ De door de kooplieden gekozen directies brachten de handelsvloten bijeen tegen betaling van directiegeld ofwel konvooigeld, dat door Directeuren van deze handelstak (bijgestaan door de ambtenaren van Convoeien en Licenten) werd ingevorderd en besteed.²⁴² De Admiraliteiten hielden zich op aanvraag van deze directies met de technische uitvoering van het konvooi bezig; de stedelijke besturen hielden toezicht op de Directeuren. Ook nadien werden in tijden van nood op dergelijke wijze konvoeien

geregeld. De Directies werden in 1656 geliquideerd als gevolg van de voortdurende tegenwerking van de Admiraliteiten. Deze waren van oordeel dat de directies zich bemoeiden met taken, die aan de Admiraliteiten ter beoordeling en uitvoering stonden. Uiteindelijk bleven alleen de directies van de Oostersche Handel en Reederijen, van de Moscovische Handel en van de Levantsche Handel (die overigens pas na 1689 werden opgericht) voortbestaan.²⁴³

Konvooiëring van de handelsvloot van en naar de Sont was daarmee weer de taak van de Admiraliteiten. Die konvooiëring ging zo nodig in overleg. Zo verklaarde de Admiraliteit van Amsterdam zich tijdens de eerste Engelse Zeeoorlog (1652-'54) bereid twee oorlogsschepen te leveren om de vertrekkende ossenschepen en de schepen die in de Republiek hadden overwinterd naar de Sont te konvooiëren, op voorwaarde dat de Admiraliteit in het Noorderkwartier en Friesland daaraan ook elk een oorlogsschip zouden bijdragen.²⁴⁴

Afhankelijk van de veiligheid ter zee kon de schippers in het bevrachtingscontract worden opgedragen '*met de gemene vloot*', '*met de eerste schepen*', '*met het konvooi dat om ossen gaat*', '*andere Rincops schepen*' (schepen uit Ringkøbing), met de schepen van een bepaalde bevrachter²⁴⁵ of een met name genoemde schipper²⁴⁶ te varen. Er waren echter wel Hollandse schippers die op eigen initiatief of daartoe gemaand door hun bevrachter, alleen koers zetten naar Denemarken. Een schipper kreeg in 1630 de opdracht zonder het konvooi te vertrekken. De boete die de schipper met het te vroeg uitgeilen van het Vlie riskeerde, zou de bevrachter voldoen.²⁴⁷

In 1673 werd door het Amsterdamse stadsbestuur een handvest uitgevaardigd, bestemd voor de beurtschippers op Bremen, Hamburg en het gebied ten oosten van de Elbe. Daarin was bepaald dat in de toekomst alleen nog smakschepen, '*voerende gaffels*', die niet dieper gingen dan zes à zes en een kwart voet, op deze vaart zouden worden ingezet. Als reden voor deze maatregel werd opgegeven dat deze schepen in tijden van nood, samen met de waddenkonvooiërs (de begeleidende krijgsschepen, die ongeveer dezelfde diepgang hadden), de wadden op konden vluchten om zich zo in veiligheid te stellen.²⁴⁸

Onderweg scheidden schepen zich van het konvooi af als zij hun laadplaats hadden bereikt. Zij zochten de bevrachters of hun factors op om te informeren waar en wanneer zij van plan waren de ossen in te schepen en vervoegden zich op de daartoe bestemde plek.²⁴⁹ De schepen werden op de heenweg tot in de Sont gekonvooierd, alwaar het konvooi bleef liggen tot zich aldaar opnieuw dertig schepen hadden verzameld om de terugreis naar het Vlie te aanvaarden. Van de 'ongemonterde' schepen ontvingen de bewapende schepen een tegemoetkoming in de kosten.²⁵⁰

In het bevrachtingscontract konden ook bepalingen zijn opgenomen over de thuisreis. Een Deense koopman stelde dat de Enkhuizer schipper alleen zonder konvooi mocht vertrekken als de koopman zelf of diens commissionair het schip begeleidde.²⁵¹ Andere kregen opdracht na inlading van de ossen terug te keren met het eerste konvooi dat uit de Sont vertrok.²⁵² De schepen die met het konvooi wilden terugreizen verzamelden zich daar.

Schippers die zich in tijden van oorlog of kaperij bij het konvooi wilden aan-

sluiten vormden soms op eigen initiatief een '*admiraalschap*' voor de reis tussen de laadplaats en de afgesproken vertrekplaats van het konvooi. In de admiraalsbrief die vooraf door de schippers was opgesteld, werd bepaald hoe lang de schippers op elkaar zouden wachten alvorens ze zich onder leiding van een aangestelde admiraal bij het konvooi zouden voegen. De brief moest door de bevrachters mede ondertekend worden. Een koopman kon echter van zijn schipper verlangen dat deze direct het konvooi opzocht, omdat hij bang was dat hij met de vorming van een admiraalschap extra vertraging opliep. Zo zou de aansluiting met het konvooi gemist kunnen worden, waardoor de ossen te laat op de Hollandse markt aan zouden komen.²⁵³ Soms vormde een aantal schepen een admiraalschap voor (een deel van) de terugreis, zoals sommige Vlielandse schippers in 1628, die ossen in de Sont hadden opgehaald.²⁵⁴

Hierboven kwamen de Directeuren reeds ter sprake, die de konvooiering van de vloten tijdelijk regelden, totdat de Admiraliteit die taak weer overnam. Nu werd er aan het begin van de 18de eeuw in de bronnen melding gemaakt van Amsterdamse, West-Friese en Noord-Hollandse Directeuren van de ossenhandel.²⁵⁵ Hoewel hun taken enigszins overlaptten, moeten deze Directeuren onderscheiden worden van hen die in de 17de eeuw als zodanig werden aangeduid. In 1713 (het jaar nadat scheepvaart zonder konvooi verboden was) richtten de voornaamste '*Directeuren en Commissionarissen, tot het inkoop van de Ossen*' zich tot de Staten-Generaal.²⁵⁶ Vanuit Utrecht werden in 1718 ook reizen naar Jutland ondernomen onder leiding van Directeuren²⁵⁷ en in Haarlem waren in 1722 Directeuren '*tot den inkoop der maagere Jutse Ossen*' actief.²⁵⁸ Het lijkt erop dat de naam Directeur in gebruik is gekomen voor die participanten van de compagnie van ossenkoperij die de organisatie van de reis op zich namen. Daaronder viel zowel de betaling van ossen²⁵⁹ en de organisatie van de overlandse of overzeese reis.

De genoemde Directeuren uit 1713 pleitten onder andere voor bemiddeling van de Staten-Generaal bij een vrije doortocht van Jutse ossen naar de Republiek over het grondgebied van buitenlandse vorsten.²⁶⁰ Tevens verzochten enkele Directeuren op 25 februari 1713 voor henzelf en hun commissionairs aan de Staten-Generaal toestemming de ossen met Hollandse, Friese en andere schepen uit Jutland op te halen, waar volgens hen nog geen besmettelijke ziekte was.²⁶¹ Dat werd toegestaan, want op 13 maart 1713 sloten vier Amsterdamse kooplieden (waarschijnlijk ook in de hoedanigheid van Directeur) voor zichzelf en hun consorten het reeds genoemde collectieve bevrachtingscontract met 132 schippers af. Ervan uitgaande dat de schepen gemiddeld 56 ossen innamen (zoals in 1717 het geval was), werden met dit konvooi ongeveer 7.400 ossen in een keer verscheept.²⁶² Een dergelijk grootscheeps konvooi vond in 1717 nogmaals plaats. In een achttal tussen 27 februari en 10 maart 1717 opgestelde contracten, opgenomen in het al eerder genoemde Register van Attestatiën, Certificatiën en Affirmatiën (1715-'18) verklaarden enkele Directeuren voor de burgemeesters dat zij in Jutland door hun commissionairs in totaal 4.002 ossen hadden laten inkopen die naar de Republiek zouden worden verscheept, waarvoor zij in totaal zeventig met name genoemde schippers hadden ingehuurd.²⁶³ De organisatie van dergelijke grootscheeps transporten naar 'veilig' gebied valt dus waarschijnlijk te verklaren uit vrees voor verdere verpreiding van de veepest. Collectieve bevrachtingscontracten maakten een strikter toezicht op

de invoer mogelijk en de Directeuren gaven uitvoering aan dat beleid.

Een aantal dagen na de opstelling van het bevrachtingscontract met de schippers hadden de bevrachters drie schippers ingehuurd, wier schepen dienden als 'mede convoyers' van de 132 schepen. De commandeurs van de schepen dienden drie bekwame zeelieden in dienst te nemen - waaronder een stuurman die de 'gronden' goed kende - die een vijandelijke aanval moesten trachten af te slaan.²⁶⁴ Een attestatie van nog een aantal dagen later bevat informatie over de organisatie van het konvooi. Al de 132 door de bevrachters gecontracteerde schippers verzamelden zich in het Vlie, alwaar ze kort na 24 maart 1713 hun vrachtbrief ontvingen.²⁶⁵ De schippers werden niet allemaal naar dezelfde laadplaats gedirigeerd: sommigen gingen naar Ribe, Varde of Ringkøbing, anderen zouden later nog te horen krijgen waar ze werden verwacht.²⁶⁶ Mogelijk sloten ook andere schepen die in dezelfde dagen werden gecontracteerd zich bij dit konvooi aan.²⁶⁷

3.8 Lading op de heen- en de terugreis

Tussen de Deense en Sleeswijkse westkust en Holland bestond van oudsher een levendige goederenhandel. In zuidwestelijke richting voeren de schepen die op weg waren naar de Nederlandse markt. Deze waren geladen met onder andere graan, ossen, spek, huiden, gedroogd vlees, honing en producten van de thuisindustrie. De schepen met de bestemming Denemarken voeren in noordoostelijke richting met kalk, bakstenen, vloertegels, dakpannen, kachels, molenstenen, stijfseel, maar ook luxe goederen als meubels, koloniale waren, stoffen en wijn.²⁶⁸ Naar de Sont en omgeving gingen (in de 18de eeuw) onder andere zout, hop, kalk en steen, kramers- en kruidenierswaren, tabak, bedrukt katoen en wollen stof en rijksdaalders, terwijl onder meer stokvis, wanten en kousen uit IJsland, talk, hennep en aluin naar de Republiek werden gevoerd.²⁶⁹ Met name in het Deense en Sleeswijk-Holsteinse kustgebied zijn vele voorwerpen teruggevonden van Nederlandse makelij of voorwerpen van elders (waaronder Azië), die vanuit Nederlandse havens waren verspreid.²⁷⁰ Van welke goederen maken de bevrachtingscontracten nu melding, behalve van ossen?

In de door buitenlandse kooplieden in Enkhuizen en Amsterdam afgesloten contracten was het transport van ossen naar Holland hoofddoel van de onderneming. Als lading op de heenreis werd ofwel niets genoemd of er was sprake van 'enige waren' of 'ballast'. Een enkele keer werden goederen direct tegen elkaar uitgewisseld. Zo leverde de Harlinger burgemeester Reinder Doedes in 1637 400 tonnen kalk (18 speciedaalders per 100 tonnen) aan de Riber koopman Knud Pedersen. Deze beloofde hem in Enkhuizen daarvoor te betalen met zes ossen.²⁷¹ Ook werden wel eens andere zaken tegen de ossen geruild. Een Deense koopman ruilde in 1625 22 ossen tegen $\frac{1}{8}$ en $\frac{1}{32}$ scheepspart die Andries Jans Ham uit Enkhuizen bezat in de boeier van schipper Sake Wouters uit Makkum (die inmiddels woonachtig was te Husum).²⁷²

In die gevallen waarin de aard van de lading op de heenreis vermeld wordt bleek het zelden om luxe-goederen te gaan, maar om ladingen stenen (moppen en klinkers) uit Harlingen²⁷³, dakpannen uit Leiderdorp, Harlingen of Enkhuizen²⁷⁴ en kalk, eveneens uit Harlingen en Enkhuizen²⁷⁵. Kinch noemde Makkum als

belangrijkste leverancier van kalk en dakpannen²⁷⁶, maar de contracten leveren daarvoor geen bewijs. Er was in de bevrachtingscontracten slechts één maal sprake van hop, haring en een schippond 'werkvas'.²⁷⁷ Een Tönninger document uit 1598 berichtte dat de eigen inwoners weinig en vooral goederen van geringe waarde uit de Nederlanden importeerden, terwijl omgekeerd de Nederlanders in meer goederen op dit gebied handelden, '*die sie uns aufs teuerste gelten und bezahlen*'.²⁷⁸ Nu zijn er helaas weinig kooplieden uit Eiderstedt geweest die bevrachtingscontracten afsloten waaruit de aard van een lading op de heenweg kan blijken, maar uit de bevrachtingscontracten van Deense en Sleeswijkse kooplieden is zelden sprake van een heenlading als er ossen werden opgehaald.

Soms had de koopman het gehele ruim tot zijn beschikking om de ossen te stallen. Over de ruimte die er benedendeks dan nog overbleef (namelijk achter de schotten onder het voor- en achterdek²⁷⁹), kon in het bevrachtingscontract een bepaling worden opgenomen. Zo kon de koopman die ruimte voor zichzelf reserveren om andere goederen te laden²⁸⁰, of kon de bemanning in deze ruimte de als 'voering' getransporteerde goederen opslaan, die zij voor eigen rekening mochten vervoeren en verhandelen.²⁸¹ Dit recht van voering werd zelden genoemd in de contracten, maar er werd wel gebruik van gemaakt. Ongebruikelijk was het beding van een schipper in 1652 om voor zichzelf drie ossen vrij te mogen overbrengen.²⁸² Die zullen gewoon in het ruim zijn gestald, bij de ossen van de bevrachter. Meestal ging het bij voering om andere goederen dan ossen. In een attestatie uit 1646 werd een opsomming gegeven van de goederen die door een kapitein van het Deense leger in 1644 uit een Enkhuizer schip waren geroofd toen de schipper en zijn bemanning (op de kok na), aan land waren gegaan. De goederen lijken eigendom te zijn geweest van de schipper. Het ging om 24 kinnetjes zeep, 8 halve ankers gedistilleerd water, 8 halve tonnen witte beschuit, ongeveer 100 pond tabak, 4 dozen tabakspijpen, 32 zoetemelkse kazen, 4 komijnkazen, enkele Amsterdammer koeken, een flessenkelder (dat is een sierkistje) met 6 flessen wijn van verschillende soort en een partij limoenen. Verder waren er nog een koffer met kleren, een partij geld en een geweer van de schipper ontvreemd, alsmede nog wat andere, niet gespecificeerde goederen.²⁸³ Als men bedenkt dat er jaarlijks tientallen, zo niet honderden Nederlandse ossenschepen naar Denemarken en Sleeswijk-Holstein togen, dan krijgt men een indruk van de informele handelsstroom die alleen al aan deze handelstak gekoppeld was, die niet uit de notarisprotocollen valt af te leiden.²⁸⁴

De schepen die werden gehuurd in Amsterdam door Amsterdamse kooplieden met bestemmingen in Noorwegen, Zweden en de Sont werden vaak geacht een lading (meest ongespecificeerde) goederen op de heenweg te vervoeren.²⁸⁵ Op de plaats van bestemming werden ossen of andere waren (zoals hout²⁸⁶) ingenomen voor de terugreis. Deze werden afgeleverd in Amsterdam of in andere Hollandse steden. Als in opdracht van Amsterdamse kooplieden schippers uit Hoorn of Enkhuizen met een groter scheepstype werden gecontracteerd, kregen ook zij de opdracht goederen mee te nemen op de heenreis.²⁸⁷

De vraag is of de bevrachter, als hij geen vracht op de heenreis van het in de Republiek gecontracteerde schip meegaf, het schip voor de hele reis of alleen voor de terugreis huurde. In het laatste geval zou dat kunnen betekenen dat de Neder-

landse schipper zich op de heenweg naar Denemarken nog door een andere koopman liet bevrachten. Helemaal duidelijk wordt dat niet. In een contract wordt opgemerkt dat als het gebeurde dat de schipper op zijn reis naar Göteborg van andere kooplieden '*eenige goederen op vrachte crege*' ofwel een uitvracht (een vracht op de uitreis), het daarvoor betaalde geld voor de bevrachter was.²⁸⁸ Daaruit zou kunnen worden afgeleid dat de bevrachter zowel op de heen- als terugreis over het gehele laadruim beschikte.

In de Hollandse bevrachtingscontracten was meestal sprake van een '*volle*' of '*bequame*' lading ossen, '*tot koopmans believen*'. Maar het was afhankelijk van de '*natuurlijke inladinghe van't schip*'²⁸⁹ hoeveel ossen uiteindelijk geladen konden worden. Volgens Degn waren dat circa vijftig tot zestig ossen, soms wel tachtig.²⁹⁰ Dit beeld wordt door eigen onderzoek bevestigd.²⁹¹ Bij het grootste aantal ossen dat in een akte werd genoemd (veertig koppel, dus tachtig ossen), in te laden bij Nyminde aan de Jutse westkust, werd het type schip helaas niet vermeld.²⁹² Het was, omdat het transport vanaf de Jutse westkust meestal met plat- of rondbodems werd uitgevoerd, een opvallend hoog aantal. Vrachten van rond de negentig ossen worden ook wel genoemd in de literatuur, bijvoorbeeld door Wiese, maar volgens hem ging het dan om zogenaamde 'dikbuiken'.²⁹³ Met de dikbuiken doelde hij waarschijnlijk op de fluit, het scheepstype waarmee naar de Sont en de Belt werd gevaren. In 1636 verklaarden twee makelaars en twee schippers op verzoek van de Franse consul te Danzig en Koningsbergen (nu Kaliningrad) dat er jaarlijks in maart ongeveer dertig schepen naar Denemarken en de Sont vertrokken om aldaar ossen in te schepen. Zij wisten te melden dat een schip van 112 voeten ongeveer tachtig à negentig ossen kon laden.²⁹⁴ Olsen constateerde op grond van tolrekeningen dat de Nederlandse schepen, die 90-95 ossen laadden, groter waren dan de andere, waarmee er slechts 40-60 ossen vervoerd werden.²⁹⁵ Maar vermoedelijk voeren laatstgenoemde met ossen geladen schepen vanuit de Sont de Noordzee niet op, maar leverden zij hun lading ergens aan de Oostzeekust af.

Het feit dat dit onderzoek zich concentreerde op de informatie uit in Holland met vooral Nederlandse schippers afgesloten bevrachtingscontracten waarin het plat- of rondgebouwde scheepstype domineerde, kan natuurlijk tot een zekere vertekening van de gemiddelde omvang van een scheepslading ossen hebben geleid. De eerder besproken invoerlijsten van de Abt uit de jaren 1724-'26 geven echter ook informatie over het door buitenlandse schippers vervoerde aantal ossen. De informatie is weergegeven in bijlage 13, tabel II.

De ossen (in totaal 4.793) werden in deze jaren in 94 schepen naar de Republiek verscheept (gemiddeld 51 per schip). Helaas is alleen uit de jaren 1724 en '25 bekend uit welke plaatsen de schippers afkomstig waren. Die informatie is samen met de omvang van de lading in bijlage 13, tabel III samengebracht. Uit de tabel, die de informatie van 75 vrachten weergeeft, blijkt dat het aantal schepen dat minder dan veertig ossen vervoerde, beperkt was. Was daar wel sprake van, dan gebeurde dat vooral in schepen van schippers afkomstig uit het Grådyb. Betrof het uitzonderlijk lage aantallen geladen ossen, zoals in het geval van een schipper uit Ringkøbing (8) of het Grådyb (19), dan mag worden aangenomen dat het hier niet om een volle, maar om een gedeeltelijke bevrachting van het schip met ossen ging. Friese

schippers worden het vaakst genoemd waar het de verscheping van grote ladingen ossen betreft (in de klasse 50-59 en 60-69 ossen), hoewel Amelandse schippers in de jaren 1724 en '25 nog vaker in de klasse 40-49 ossen dan in één van de andere klassen voorkomen. In slechts een drietal gevallen werden zeventig of meer ossen verscheept. Een Borkumse schipper was lijstaanvoerder met 72 ossen in 1724. De conclusie is dat buitenlandse schippers in deze jaren minder intensief bij de verscheping van ossen betrokken waren dan de Friezen. Dat uit zich niet alleen in het aantal vrachten, maar ook in het aantal ossen per vracht. Vermoedelijk lag dit aan het verschil in laadcapaciteit van de schepen waarmee de schippers de reis volbrachten, maar te bewijzen valt dat vooralsnog niet, omdat de bron geen informatie geeft over scheepstypen.²⁹⁶

Hoewel dit geen verklaring geeft voor de hierboven geconstateerde regionale verschillen, kan de voedingstoestand van de ossen van invloed zijn geweest op het in een schip geladen aantal ossen. Als ze erg mager waren uitgevallen, kon men er meer plaatsen; waren ze vetter, minder. Ossen die men niet mee had kunnen nemen omdat het ruim vol was, bleven op het strand achter. Daarmee vulden andere kooplieden en drijvers die onderweg ossen hadden moeten achterlaten, hun kudde weer aan. Zo werd in een akte opgemerkt *'dat hij deposant in de plaatse van de twee weggelooppene ossen weder twee andere frisse en gesonde ossen van d'andere scheepen achtergebleven, bekomen hebbende'*.²⁹⁷ In de akte kon worden bepaald dat als het afgesproken aantal niet ruim kon worden geplaatst, minder ossen werden ingescheept.²⁹⁸ Bij een in de archivalia genoemd, sterk afwijkend aantal ossen moet men op bijzondere omstandigheden bedacht zijn. In oorlogstijd was een volle scheepslading ossen niet altijd te krijgen, waardoor er in een schip minder ossen zullen zijn ingeladen dan gebruikelijk.²⁹⁹ Maar oorlog kan kooplieden of schippers er ook toe hebben aangezet om, als ossen wél verkrijgbaar waren, meer ossen in te laden dan gewoonlijk omdat er goede prijzen op de markt gemaakt konden worden. Als eigendom, aard, omvang en bestemming van de lading vaststond kreeg de schipper daarvan bij zijn vertrek bescheid.

3.9 Conditie aan boord

Het was al een aanslag op de conditie van de ossen om na het verlaten van de stallen door het koude winterweer met weinig voeder en rust naar de kust te worden gedreven. Het meest barre deel van de tocht hadden zij dan nog voor de boeg. Als de zandbanken droogvielen werden de ossen in de schepen geladen. Spoed was geboden met het oog op de getijdenwerking. Een stuk of twintig à dertig drijvers waren op de dag van inscheping aanwezig om te helpen.³⁰⁰ Kreeg men toch niet alle ossen op tijd aan boord en kwam de vloed weer op, dan ging het laden soms gewoon door: in 1594 moesten de bewoners van de dorpen Højer en Emmerlev voor de inscheping van 326 ossen tot aan hun armen het koude zeewater in.³⁰¹ Andresen schrijft dat de ossen na het water te zijn ingedreven aan dek werden *'gehesen'*.³⁰² De meest gebruikelijke wijze van laden was waarschijnlijk het gebruik van een brede loopplank, waarover de ossen aan boord werden gebracht.³⁰³ De volgorde van bevrachting op de laadplaats kon door de bevrachter, als hij meer schippers tegelijk had gecontracteerd, vooraf vastgelegd zijn.³⁰⁴

Schippers sloten onderling wel eens een '*compangye ofte accoort*' om elkaar te helpen bij de inschepping van de ossen op de laadplaats.³⁰⁵

Afbeelding 3.5. Kelkglas van het Haarlemse ossenweidersgilde met het opschrift 'De goede inkoop van de ossen'. Dit is de enige mij bekende afbeelding waarop te zien is hoe in West-Jutland ossen over loopplanken aan boord werden gebracht van platboomde schepen die op de zandbanken gereed lagen voor het transport. Kelkglas, 18de eeuw (hoogte 19,5 cm) (inv.nr 96/177/4). Frans Halsmuseum, Haarlem. Foto: Tom Haartsen.

Bij de inschepping van de ossen was ook de bemanning van het schip betrokken. Over de omvang van de totale bemanning wordt in de attestaties zelden iets vermeld. Een indicatie van het aantal bemanningsleden en van de samenstelling van de bemanning krijgt men pas als zij (of enkelen van hen) de schipper naar de notaris vergezelden om daar een getuigenis af te leggen.³⁰⁶ Van Royen betoogde dat de bezettingsgraad van een vrachtschip van diverse factoren afhankelijk was: de

lastage, het scheepstype en de reisbestemming. Het is inmiddels wel duidelijk geworden dat hierin ook binnen één bedrijfstak - in dit geval de internationale ossenhandel - grote verschillen bestonden. Volgens Van Royen zouden in het eerste decennium van de 18de eeuw de tjalken met als bestemming de Kleine Oost door slechts twee personen zijn bemand, koffen en smakken door vier man (waarbij hij is uitgegaan van de kleinste bemanning die er voor een bepaald scheepstype genoemd werd).³⁰⁷

Een koopman of zijn factor kon onderweg niet altijd zelf toezicht houden op de ossen. Soms bevrachtte een koopman immers meer dan één schip. Voor de verzorging van de ossen onderweg gingen er dan ossenknechten mee. Zij zorgden voor de ossen tot deze waren verkocht.³⁰⁸ Soms gingen er ook passagiers mee aan boord van een ossenschip.³⁰⁹ In één akte werd een vergoeding per passagier met de schipper afgesproken (een rijksdaalder per persoon), terwijl de bevrachter de passagiers ook van eten en drinken moest voorzien en moest zorgen voor kookgereedschap en een kok.³¹⁰ Aan boord van een dergelijk volgeladen schip was het woekeren met de ruimte. Soms bood een schipper de koopman zijn eigen kooi aan om hem te gerieven.³¹¹

Het transport van een lading 'levende' ossen onderscheidde zich van 'dode' ladingen door de specifieke voorwaarden die aan het vervoer ervan gesteld werden. Goederen kon men stapelen en vastsjorren zodat ze een minimum aan ruimte innamen. Gedurende de reis had men dan relatief weinig omkijken meer naar de lading. Voor ossen waren voldoende ruimte, voer, frisse lucht en extra zorg ten tijde van noodsituaties beslist nodig om de ongemakken voor de ossen gedurende de reis tot een minimum te beperken en de lading ossen in optimale staat te houden. De reis was, ook als aan al deze voorwaarden was voldaan, al uitputtend genoeg voor de dieren. Deze condities zullen kort worden besproken.

Ten eerste de ruimte. In de bevrachtingscontracten was vaak bepaald dat de ossen in het ruim van het schip '*bequamelijck sullen connen werden geseth*' of '*gestuwd*', opdat ze elkaar niet zouden kwetsen.³¹² Dat zal voor vijfti tot zestig ossen op een vloeroppervlak binnenschots van 12 tot 14,5 meter lengte het nodige paswerk hebben vereist. Ossen werden namelijk niet onthoofd en de hoorns van met name Deense ossen hadden een brede '*vlucht*' (afstand tussen de twee uiterste einden der hoorns), mede doordat de punten naar buiten bogen.³¹³

Voor de plaatsing van de ossen aan boord werden speciale voorzieningen in het schip aangebracht. In een aantal Amsterdamse bevrachtingscontracten was bepaald dat de schippers op eigen kosten '*ruijmstocken, crammen en stellingen tot d'ossen nodig*' moesten aanschaffen³¹⁴, in andere contracten was sprake van '*stutten ende deelen*'.³¹⁵ Een maal ontving een schipper op de laadplaats een halve rijksdaalder van een Tønderse koopman om '*deelen*' te kopen om het hooi op te leggen.³¹⁶ In een schip werd soms speciaal voor dat hooi een soort '*solderinge*' getimmerd.³¹⁷ Uit een rekening van de Kopenhager ossenhandelaar Steffen Rode bleek dat enkele ruiven werden aangeschaft.³¹⁸ In een Amsterdams contract werd gesproken over zes ruimstokken³¹⁹, maar meestal werd het aantal niet aangegeven. De ruimstokken werden waarschijnlijk geplaatst aan weerszijden van een looppad, waaraan de dieren vastgezet konden worden.³²⁰ De ossen zullen zijn vastgezet met de speciaal daarvoor aangeschafte '*ossentouwen*'.³²¹ Een drijver verklaarde in 1708 dat

hij de ossen had 'helpen insetten en vast binden in het voorgemelde schip'.³²² Soms werden de touwen al op de heenreis meegenomen.³²³ Volgens Tang kregen de naast elkaar opgestelde ossen in het laadruim een balk onder hun buik geschoven, zodat zij niet konden gaan liggen³²⁴; dan namen ze immers meer plaats in.

Afbeelding 3.6. Runderschedels. Le Francq van Berkhey geeft een overzicht van de aan de runderkop te onderscheiden kenmerken bij de bepaling van de ouderdom van het dier en toont enkele schedels van inheemse en uitheemse runderen van verschillende leeftijd. Kenmerkend voor de 'horenvlucht' van Hollandse koeien was het 'regt halvemaausgewijze' hoorngestel (nr 13), voor Deense ossen de brede uitwaai van de hoorns (nr 25 en 26). Uit: J. Le Francq van Berkhey, J. Le, *Natuurlijke historie van Holland*, deel 4, tweede stuk, plaat V tegenover p.320 (inv.nr 2327 G 7). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Meestal was er in het bevrachtingscontract een eenheidsbedrag voor de volle lading van het schip afgesproken ('bij de hoop'), maar de schipper kon ook per paar vervoerde ossen (per 'koppel') of per os betaald krijgen. Met ossen kon men de laadruimte nooit geheel benutten. De dieren moesten enige bewegingsruimte houden en bereikbaar blijven voor de ossenknechten. De koopman moest om de conditie van de dieren denken, maar hij wilde natuurlijk ook niet meer schepen

bevrachten dan nodig was. Optimaal gebruik van de gehuurde laadruimte was geboden. Laurids Baggesen uit Ribe en Laurids Christensen uit Ålborg, die in 1636 in het schip van een schipper uit Husum waren geweest dat was bevracht door de Ålborger burgemeester Christoffer de Hemmer, hadden gezien dat het ruim wel heel erg vol stond. Meestal liet men een gangpad vrij tussen de ossen, maar De Hemmer had zelfs een os langsscheeps laten opstellen. Laurids Baggesen, zelf exporteur van ossen, verklaarde *'dat hij, als het zijn ossen geweest waren, d'selve soe enge niet begeerde geset te hebben'*.³²⁵

Bevrachting per koppel of per os had in vergelijking met een vrachtloon *'bij de hoop'* het gevaar dat een schipper meer ossen laadde dan hij naar behoren in zijn scheepsruim kon zetten, als de koopman hem dat niet belette. Zo kregen in 1653 Nederlandse schippers het verwijt van een koopman uit Viborg dat zij de ossen dichter op elkaar zetten dan de kooplieden lief was.³²⁶ Kooplieden konden zich tegen overbelading indekken door vooraf in het bevrachtingscontract te bepalen dat als de schipper het afgesproken aantal ossen niet kon plaatsen, hij minder ossen ingescheept zou krijgen.³²⁷ Maar de bevrachter kon de schipper die per koppel werd bevracht benadelen door minder ossen in te schepen dan er in het ruim geplaatst konden worden. Zo werd in 1703 een aantal schepen bevracht door Just Nielsen Arctander uit Viborg. De schippers verklaarden dat zij meermalen tegen diens knecht die hielp bij de inscheeping hadden gezegd: *'gij konter nogh meer in laden dat is ons even wel ofte een os twee a drie minder ofte meerder in 't schip is, 't kan ons niet differeren'*. De koopmansknecht had daarop geantwoord dat dat niet nodig was. De schippers protesteerden daarom tegen de korting op hun vrachtloon die hen boven het hoofd hing.³²⁸

Ten tweede, de *'voeragie'*. De akten geven soms een indruk waaruit het eten en drinken voor de ossen onderweg bestond. In de Enkhuizer akten is daar geen sprake van. Wel kregen de schippers die door Amsterdamse kooplieden naar de Sont en omgeving werden gedirigeerd, opdracht eten en drinken voor de dieren op de terugweg te verzorgen.³²⁹ In de door Nederlanders afgesloten akten met West-Jutse kustplaatsen als bestemming werd het voeder pas vanaf het einde van de jaren vijftig van de 17de eeuw vaker aan de orde gesteld. Die ontwikkeling kan verband houden met de verslechterde voedselsituatie in Denemarken als gevolg van de oorlogen, waardoor de ossen al in een slechtere conditie aan boord kwamen en bijgevoerd moesten worden. Ook kan schaarste aan voeder op de laadplaatsen tot een prijsverhoging hebben geleid, waardoor het economischer was op de heenweg al voeder mee te nemen. Steeds vaker gaven Hollandse bevrachters de schippers op de heenweg hooi mee, dat de schippers vooraf moesten laten *'bossen en knippen'* (dat wil zeggen in bossen binden en dan met een schaar een handelbare vorm geven).³³⁰ Soms gaven bevrachters de schipper of factor opdracht het hooi voor de terugreis in Denemarken aan te schaffen. In een contract uit 1656, waarin sprake was van de lossing van 2.000 dakpannen en 2.000 vloerstenen in het Grådyb, werd gesteld dat het schip na lossing aldaar of (indien het daar aan voeder ontbrak) in Ribe, ossen moest laden voor de Varder bevrachter.³³¹ Hier was de ter plekke aanwezige voedselvoorraad dus bepalend voor de inlaadplaats van de ossen. Behalve hooi werd ook wel eens brood ingescheept als voedsel voor ossen.³³² De rekening van Rode maakt naast hooi en brood, ook melding van een grote hoeveelheid haver

die in Kopenhagen en in de Sontregio werd ingeslagen.³³³ Verder werden er aan een schipper door twee Ålborgse kooplieden, behalve een ton bier en een ham, 100 eieren beloofd.³³⁴ Die eieren dienden de ossen ook tot voeder. Volgens Tang waren eieren zelfs het enige voeder dat de ossen onderweg kregen. De oppasser van de dieren (de *røgter*) kroop volgens hem onder de buik-balken van de ossen door, om hen zo de eieren te kunnen geven.³³⁵ Uit deze informatie zou men kunnen afleiden dat de ossen met hun kop naar de scheepswand stonden en met hun achtersten naar het middenpad. Een dwarsscheepse plaatsing van de ossen met hun achtersten naar de scheepswand is echter ook voorstelbaar en ligt misschien nog meer voor de hand.³³⁶

Soms werd een vat bier voor de schipper als kaplaken in het vooruitzicht gesteld, opdat hij goede zorg zou dragen voor de ossen onderweg. Hem kon worden opgedragen ossen die te zeer gestresst raakten van de zeereis, van dat bier te drinken te geven. Het zal de angstige en vermoeide dieren wat hebben gekalmeerd.³³⁷ Door de buitenlandse bevrachters werd het bier meestal in Denemarken of Sleeswijk-Holstein aan boord gebracht en niet pas na aankomst in Holland aangekocht.³³⁸ Door Hollandse bevrachters werd het vat soms al op de heenweg meegegeven als ballast.³³⁹ Op de laadplaatsen kon namelijk ook een gebrek zijn aan bier. In een akte werd in het oorlogsjaar 1644 nadrukkelijk gesteld dat de schippers het bier in Ribe alleen zouden krijgen als het voorhanden was, anders niet.³⁴⁰ Vers water behoorde waarschijnlijk tot de basisvoorzieningen aan boord van het schip. In de akten werd er bijna nooit over gerept. Wel werden een enkele keer water-vaten genoemd.³⁴¹

Een aardige indruk van wat de dieren onderweg te eten kregen geeft tot slot het bevrachtingscontract van 13 maart 1713 waarin 132 schippers tegelijkertijd werden gecontracteerd door vier Amsterdamse bevrachters. De in het contract opgenomen bepalingen golden voor alle gecontracteerde schippers. Op de heenweg naar Ribe, Varde of Ringkøbing moesten ze behalve ballast op hun eigen kosten, ook hooi op kosten van de bevrachters innemen. Aangekomen in Jutland zouden alle schippers ieder een ton bier en 100 eieren krijgen ingescheept, *'tot dienst en gebruijks van de ossen soo sulx van noden mogte hebben'*.³⁴² Om de ossen in het donkere scheepsruim van eten en drinken te kunnen voorzien werden aan de schipper op de heenweg *'kaersen en lantaerns'* meegegeven.³⁴³

Ten derde, frisse lucht. Frisse lucht was noodzakelijk in het volgepakte en met mest bevuilde ruim. De schippers hadden volgens informatie uit een attestatie onderweg meestal een stuk of drie, vier luiken open liggen om het scheepsruim te luchten. Dat was voldoende om de lucht in alle delen van het ruim te verfrissen. Met de frisse lucht kwam natuurlijk ook zeewater van opspattende golven de luiken binnen. Soms lag er onderweg een 'boot' (waarschijnlijk een roeibootje) over de scheerstokken (ofwel schaarstokken: opstaande planken, als omgrenzing van openingen in het dek³⁴⁴) van de open luiken tegen het binnendringen van zeewater.³⁴⁵ Als er goederen aan dek werden vervoerd, mochten deze de luchtverversing via de luiken niet belemmeren. Dit zou tot verstikking van de ossen kunnen leiden. De circa zestig ossen zullen in enkele dagen tijd een aanzienlijke hoeveelheid mest hebben geproduceerd. Misschien beperkte men, behalve uit ruimtegebrek aan boord, ook om die reden het voedsel van de dieren tot een minimum.³⁴⁶ De

ossenknechten zullen de taak hebben gehad het schip zo rein mogelijk te houden. De bevuiling van de schepen met mest kan een reden zijn geweest dat juist veel schepen die de rest van het jaar geen voedingsmiddelen in het ruim vervoerden, zoals turfscepen, op deze vaart werden ingezet.

*Afbeelding 3.7. De plaatsing van ossen in het laadruim. Het is noch uit schriftelijke bronnen, noch uit scheepsarcheologisch onderzoek precies bekend hoe de ossen in het laadruim stonden opgesteld. Deze prent van een stalinterieur geeft een mogelijke aanwijzing. Uit het feit dat de ruimstokken ook wel als 'staken' werden aangeduid zou men kunnen afleiden dat deze verticaal werden geplaatst, waaraan de ossen met behulp van 'ossentouwen' werden vastgezet. Maar het geringe aantal ruimstokken dat in een bevrachtingscontract werd genoemd zou er eerder op wijzen dat deze horizontaal over de lengte van het laadruim werden aangebracht. In ieder geval mag worden aangenomen dat de ossen dwarsscheeps stonden, waarbij er in het midden een looppad vrij bleef om de dieren te kunnen verzorgen. Uit: J. le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, deel 9, plaat LII tegenover p.262 (inv.nr 2327 G 12). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

Ten vierde was er nog het punt van de extra zorg aan de ossen in geval van noodsituaties. Op elk schip voeren de koopman zelf of zijn factor en enkele ossenknechten mee, die verantwoordelijk waren voor het welzijn van de ossen onderweg. Problemen ontstonden doorgaans als het schip onderweg door zwaar weer werd getroffen en de ossen ziek werden of gewond raakten.³⁴⁷ Dit kon een

twistpunt tussen kooplieden en schippers worden en aanleiding geven tot de opstelling van attestaties na aankomst in Holland. Uitgemaakt moest worden of er sprake was van nalatigheid door de schipper of onvoldoende toezicht door de koopman zelf. In het Zeerecht was bepaald dat als goederen in een schip werden beschadigd of anderszins verloren gingen door toedoen van de schipper of zijn bemanning, de schipper gehouden was de koopman de schade te vergoeden, en wel voor de waarde die de goederen op de plaats van bestemming gehad zouden hebben.³⁴⁸ In navolging hiervan werd in de bevrachtingscontracten meestal nadrukkelijk gesteld dat de schipper zijn vrachtlloon pas kreeg na goede aflevering van de ossen of werd expliciet de bepaling opgenomen dat als een os onderweg iets overkwam, de schade voor de schipper was.³⁴⁹ Maar al hield men nog zo goed toezicht op de ossen, alleen dood en ingepokeld kon men ze de gevaren en ongemakken van de reis besparen. Gestorven ossen werden gewoon overboord gezet. Dat konden er heel wat zijn: in 1630 waren er van de ingeladen ossen onderweg '*door het quaet weeder als anders*' 28 gestorven, die door de schipper allemaal '*overboort gesmeeten*' waren.³⁵⁰ Na zwaar weer zullen op de wadden vele kadavers zijn aangespoeld. Onder normale omstandigheden schijnen er echter weinig ossen onderweg te zijn omgekomen.³⁵¹

Na aankomst van het schip '*t zy van Deenemarken, de Sondt, uyt het Landt te Holst ofte elders*' stonden in Enkhuizen arbeiders klaar om te helpen bij de ontlading van het schip. Voor het lossen van een ossenschip met een razeil en een overloop, een kleine of grote boeier of een smakschip uit één van de genoemde gebiedsdelen, konden maximaal tien lossers worden aangesteld. Voor een schip met een koebrug (een extra tussendeck, dat niet over de gehele scheepslengte doorliep³⁵²) of met lastbalken, of een schip met een verdek achter de mast kon een beroep gedaan worden op twaalf man. In het geval dat burgers van Enkhuizen met hun ossenschepen waren gearriveerd, mocht de eigen bemanning indien het burgers van Enkhuizen waren, helpen bij het lossen van het schip. Was het getal niet toereikend, dan kon dit tot de hierboven genoemde maxima worden aangevuld met personen die '*by 't lot daer toe sullen zijn gherechtigt*'.³⁵³ De 'opleiders' (de personen die de ossen naar de markt begeleidde³⁵⁴) mochten deze niet overgeven aan jongens, maar moesten die zelf in de stallen leiden of ze vastmaken aan bindpalen.³⁵⁵ De ossen werden over posten (een post is een stevige loopplank) van het schip afgeleid.³⁵⁶ In Amsterdam was de ontscheping van onder andere ossen, die per schip over de rivier of via Texel, het Vlie of het Marsdiep waren ingekomen, sinds 1539 uitbesteed aan het Oudezijds Huiszittenhuis. Uit de naam van de daarop ingestelde heffing (postgeld) blijkt dat de ossen ook hier via loopplanken het schip uit werden geleid.³⁵⁷

Omdat in Holland de ossen aan een havenkade werden uitgeladen was het mogelijk om ze met loopbruggen aan de wal te brengen. Alleen als een os van ellende zijn eigen gewicht niet meer kon dragen, werd deze uit het schip gehesen.³⁵⁸ Het kwam wel voor dat een os bij uitlading erg wild werd en aan een sjouwer die de os naar de markt bracht, ontsnapte. Dat was niet zonder gevaar. In Enkhuizen kon eens een ontsnapte os, nadat deze op de nieuwe haven een persoon had '*ghestoten ende ghequest*', slechts met zeer grote moeite weer worden gevan-

gen.³⁵⁹ Dus hoe rustig ossen in vergelijking met stieren ook waren, ook aan het transport van deze dieren waren gevaren verbonden.

3.10 Vrachtloon en kaplaken

Met de aflevering van de ossen in Holland was het contract volbracht. Formulieren die werden afgegeven bij de in ontvangstname van de lading zijn niet teruggevonden.³⁶⁰ De schipper (of een andere rechthebbende³⁶¹) kreeg het vrachtloon uitbetaald en, indien hij goede zorg had gedragen voor de lading, zijn kaplaken. Het vrachtloon werd meestal uitgedrukt in rijksdaalders of stukken van achten van 48 stuivers, in guldens of soms in een andere munt. Slechts éénmaal was sprake van specie rijksdaalders van 50 stuivers.³⁶² Het aantal stuivers verwijst naar de waarde van de rijksdaalder in bank- of in courant geld. Het bankgeld drukte de waarde van het vrachtloon uit in die van gewaarborgd-goede speciën (bepaald door een vast gewicht aan zilver), de waarde van het courantgeld lag door de kwaliteitsvermindering als gevolg van de omloop in het handelsverkeer lager.³⁶³

Verschillende factoren hebben de hoogte van het vrachtloon van de schippers bepaald, maar uit de akten valt meestal niet op te maken hoe dat vastgesteld werd. De aard en de waarde van het kaplaken zal in de meeste gevallen in onderhandeling zijn bepaald. Het is niet te beoordelen of de schippers, indien zij geen kaplaken kregen, met een hoger vrachtloon gecompenseerd werden.

Was in de vroegste Hollandse bevrachtingscontracten uitsluitend sprake van een geldbedrag als vrachtloon voor de schipper, vanaf het eind van de jaren '20 van de 17de eeuw stelden Deense kooplieden de in hun opdracht varende Nederlandse, in Enkhuizen gecontracteerde schippers steeds vaker een kaplaken (een ton bier, een zijde spek, een ham of een enkele keer een Rozenobel, een (roer)vlag of een goede droge zalm³⁶⁴) in het vooruitzicht. Als er in de Amsterdamse contracten sprake was van bier of spek als kaplaken, ging het meestal om een buitenlandse bevrachter³⁶⁵ of een Nederlandse lasthebber die contracten afsloot in opdracht van een buitenlandse bevrachter³⁶⁶. Slechts bij uitzondering betrof het dan een Nederlander.³⁶⁷ De voorkeur van Deense en Sleeswijkse bevrachters voor een uitkering van het kaplaken in natura in plaats van in geld kan verband houden met de geringere geldvoorraad en de grote beschikbaarheid van levensmiddelen ter plekke. Nederlandse bevrachters lijken het kaplaken vaker in muntgeld (een Rozenobel voor de schipper, een rijksdaalder voor schipper en scheepsvolk, twaalf gulden, drie pond Vlaams voor een nieuwe vlag, een gouden dukaat of twee dukatons voor de schippersvrouw)³⁶⁸ of gebruiksartikelen (een nieuwe hoed of een bloedvlag) te hebben uitgekeerd.³⁶⁹ In één akte was sprake van de uitkering van het gewoontelijke biergeld aan de knechten.³⁷⁰ Een enkele keer werd priemgeld³⁷¹ of opgeld³⁷² genoemd, dat de koopman boven de vracht aan de schipper moest betalen. Dit is ook op te vatten als een kaplaken, met het verschil dat priemgeld een bepaald percentage van de verdiende vracht was, dat altijd in contanten, niet in natura werd uitgekeerd. Zo besloten twee Amsterdammers aan elke knecht van de schipper een bepaald bedrag te geven *'ten regaerde sij wel op de Beesten sullen passen ende geen priemgelt sullen genieten'*.³⁷³ Soms werd een kaplaken waarvan de aard al in de akte genoteerd was, nog vervangen door een ander.³⁷⁴

In de Republiek was het gebruik om het aantal lasten dat het schip kon dragen als leidraad te nemen voor de vaststelling van het loon van de schipper.³⁷⁵ In de ossen-bevrachtingscontracten daarentegen was vaak sprake van '*bedongen*' vracht: er golden geen vaste tarieven voor het overzeese ossentransport. Strikt genomen zijn daarom bij onderlinge vergelijking alleen die akten van belang waarbij een bevrachter meer dan één schipper contracteerde in hetzelfde contract, varend op een zelfde type schip, van gelijke afmetingen. Dan immers waren de omstandigheden waaronder de contractering plaatsvond, vergelijkbaar.³⁷⁶ Vijf factoren kunnen in principe van invloed zijn geweest op de vrachtprijs: de laadcapaciteit, de afstand tussen de opgegeven laadplaats en de uiteindelijke losplaats in Holland, het geladen aantal ossen, buitengewone omstandigheden en het vertrouwen van de bevrachter in de schipper. De genoemde elementen zullen hieronder aan de hand van een aantal voorbeelden besproken worden.

Ten eerste, de laadcapaciteit van het schip. Gezien de variatie in afmetingen van de schepen is de vermelding van het type schip in de akten niet voldoende om de laadcapaciteit te beoordelen.³⁷⁷ Onmisbaar bij vergelijking is informatie over de afmeting van het schip of het scheepsruim waarin de ossen gestald werden of het aantal lasten dat een schip kon voeren. Die informatie is lang niet altijd opgenomen.

Ten tweede, de reisafstand (of de duur) van de reis. Hoe verder de laadplaats, hoe hoger doorgaans het vrachtloon. Daarbij moet de afstand in aanmerking worden genomen tussen bestemmingen aan de Deense west- of oostkust (met inbegrip van de gebiedsdelen ten oosten van de Sont), Zweedse of Noorse bestemmingen en de vertrek- en bestemmingshavens in de Republiek. Stuurde een bevrachter het schip naar een verderaf gelegen laadplaats dan aanvankelijk was afgesproken, dan betaalde hij, bij gelijkblijvende overige condities, de schipper naar rato van de grootte van het ingehuurde schip, meer vrachtloon. Dat valt op te maken uit een bevrachtingscontract uit 1635, waarin een afspraak was gemaakt met schippers van twee schepen, één van 90, één van 130 last, die beide naar Kopenhagen, Malmö of Landskrona (of Køge, in geval van het grootste schip) werden gedirigeerd. Mochten de schippers later alsnog de opdracht krijgen hun ossen in het verder weg gelegen Ystad te laden, dan kregen zij *f* 100,-, respectievelijk *f* 150,- meer uitbetaald.³⁷⁸ Opvallend was dat de in de akten genoemde vrachtlonen van schippers die werden gecontracteerd om ossen op te halen in Ribe, in Ålborg, de Sontregio (Kopenhagen, Køge, Helsingborg, Malmö en het iets verderop gelegen Ystad), de Beltregio (Vordingborg, Ålholm, Nyborg en Nykøbing), in Halland (Halmstad), in Noorwegen (Uddevalla) of Zweden (Göteborg, Kalmar), meestal in guldens werden uitgedrukt, terwijl de vrachtlonen van schippers die de ossen in het Grådyb en in de omgeving van Ringkøbing laadden, doorgaans in '*stukken van achten*' werden genoteerd.

Ten derde, het geladen aantal ossen. De bevrachters konden de schippers zoals gezegd '*bij de hoop*', per koppel of per os uitbetalen. In principe zou deze betalingswijze voor de hoogte van het vrachtloon weinig uit hoeven te maken: door de bank genomen zal het vrachtloon bij een gelijk aantal overgebrachte ossen op eenzelfde traject onder vergelijkbare omstandigheden ongeveer even hoog zijn uitgevallen. Maar het geladen aantal ossen kon een strijdpunt worden tussen de bevrachter en

de schipper, als de schipper per koppel of per os in plaats van bij de hoop was bevracht. Attestaties geven daarvan een indruk.

Ten vierde, buitengewone omstandigheden. Het vrachtlloon-niveau kan in oorlogstijd positief beïnvloed zijn door gebrek aan te contracteren schepen als gevolg van vordering of het verhoogde risico van het varen zonder konvooi. Er is een aantal aanwijzingen gevonden dat schippers zich extra lieten belonen voor een groter transportrisico. In een contract dat twee Varder kooplieden in mei 1646 lieten afsluiten, uit te voeren in het voorjaar van 1647, verplichtten zij zich tot uitbetaling van veertien stukken van achten bovenop het afgesproken vrachtlloon, als de bevrachters de schipper zouden verzoeken het schip zonder konvooi naar het Grådyb of de Riber Nakke te varen en hem zouden opdragen ook weer zonder konvooi terug te keren. Daaraan was wel de voorwaarde verbonden dat de schipper zijn schip voor f 2.000,- zou verzekeren, waarvan hij de premie van de bevrachters later gerestitueerd zou krijgen.³⁷⁹ In een akte uit maart 1654 werd opgemerkt, dat als de oorlog tussen Engeland en de Republiek gedurende de reis nog zou woeden, de schipper zes stukken van achten meer uitbetaald zou krijgen dan in het contract was overeengekomen.³⁸⁰

Ten vijfde, het vertrouwen in de schipper. Ossen waren een kostbare lading en ook al was die soms verzekerd, dan nog zullen kooplieden hun bezit het liefst aan een schipper met een goede reputatie hebben meegeven. Bij de bepaling van de hoogte van het vrachtlloon van individuele schippers kunnen subjectieve overwegingen, zoals de waardering van een koopman voor de kwaliteiten van de schipper, hebben meegespeeld. Jakob Jensen uit Ålborg aarzelde om zijn ossen in 1653 aan een hem onbekende schipper uit Friedrichstadt mee te geven. De schipper had aan Jensen in Ribe zijn diensten aangeboden, maar Jensen had hem geantwoord: *'ick hebbe met u niet int sin ick wil u geen ossen inscheepen gij mocht die man soecken die u bevracht heeft'*. De schipper had hem gezegd dat hij pas met de vloot zou vertrekken, voor het geval de bevrachter nog op zijn afwijzing terug wilde komen. Maar Jensen had aldus gereageerd: *'dat moocht gij doen ick wil u geen ossen inscheepen, had ick hier tsestich ossen staende gehad, ende gij niet gecoomen waert ick kenne u niet mans genoeg dat gij mijn schade sout hebben verhoet'*. De koopman moest overigens op zijn barse woorden terugkomen bij gebrek aan schippers en zijn ossen alsnog meegeven aan de schipper in kwestie.³⁸¹ Het is dus mogelijk dat sommige schippers beter in de markt lagen dan andere en daardoor een hoger loon konden bedingen. Helaas valt geen vergelijking te maken tussen vrachtlonen van Nederlandse en Deense schippers die hetzelfde traject aflegden, omdat Deense schippers zelden in Hollandse havens gecontracteerd werden.³⁸²

Zijn er dan geen algemene uitspraken te doen over de hoogte van de in de akten genoemde vrachtlonen? Dat is alleen mogelijk voor die vrachtlonen, waarbij een aantal van de hierboven genoemde objectieve elementen vergelijkbaar zijn. Uit het totale bestand aan bevrachtingscontracten werden die akten geselecteerd, waarin mededelingen waren opgenomen over het scheepstype, het aantal lasten dat het schip kon vervoeren, de afmetingen van het schip of het aantal ossen. Om het bestand zo groot te maken werden hierbij ook de akten van Jensen en Deutz inbegrepen (zie de inleiding van dit hoofdstuk). Er werden zo 162 Amsterdamse en 12 Enkhuizer akten geselecteerd, die informatie bevatten over één van de genoemde

elementen. Enkhuizen viel door het geringe aantal akten bij voorbaat af. Uiteindelijk bleken bij de Amsterdamse akten de afmetingen van het schip bij vergelijking van de vrachtlonen het beste uitgangspunt te bieden (zie tabel 3.4).

Tabel 3.4. Gestandaardiseerde vrachtprijzen voor ossentransport vanuit Ribe en Ringkøbing naar Holland (in guldens) (1654-1676)

	Ribe	Ringkøbing
1654	282	302
1655	289	300
1656	301	315
1657		306
1658		297
1659	318	324
1660		316
1661	295	313
1662	270	290
1664		297
1672	336	
1673	336	
1674	344	
1676	306	311

Toelichting: Bij de analyse van de vrachtprijzen is gewerkt met een aantal aannames. Soms was van de schepen niet de buitenmaat over de stevens, maar alleen de binnenmaat bekend. In het geval een lengtemaat over de stevens ontbrak, werd - op basis van vergelijkbare gegevens - twintig voet bij de binnenmaat opgeteld. De gemiddelde buitenmaat voor de 85 schepen waarop bovenstaande tabel is gebaseerd, bedroeg 69,66 voet. Stukken van achten zijn omgerekend naar guldens waarbij telkens is uitgegaan van 48 stuivers per stuk. Enkele hoge en lage uitschieters zijn buiten beschouwing gelaten.

Bron: Bevrachtingscontracten uit het notariële archief van Amsterdam.

Het best vertegenwoordigd waren de akten waarin Ribe en de regio Ringkøbing/Nyminde/Tipperland als laadplaatsen werden genoemd. Voor die bevrachtingen ($n=85$) waarbij de afmetingen van de schepen werden opgegeven in de akten, is voor beide West-Jutse laadcomplexen een vergelijking gemaakt van het gemiddelde vrachtlloon. De vrachtlonen werden gestandaardiseerd in guldens. Omdat de waarde van het eventueel aan de schipper toegekende kaplaken in de akten niet in geld werd uitgedrukt, zijn deze in het geheel buiten beschouwing gelaten bij de bepaling van de hoogte van het vrachtlloon, maar de waarde van het kaplaken kan daarop van invloed zijn geweest. Verder ging het in alle gevallen om vrachtlonen bij de hoop en niet om vrachtprijzen per os of per koppel.³⁸³

Het blijkt dat voor overeenkomstige jaren het vrachtlloon voor een reis naar Ringkøbing gemiddeld genomen meer dan dertien gulden hoger lag dan voor reizen naar Ribe. Afstand maakte dus wel degelijk verschil. Uit de analyse komt verder naar voren dat in de jaren 1672-'74 (ten tijde van de Hollandse Oorlog) de vrachtlonen voor een reis naar Ribe enkele tientallen guldens hoger lagen dan in de

periode 1654-'62. Helaas ontbreken gegevens dezelfde gegevens voor Ringkøbing. Maar buitengewone omstandigheden lijken dus een grote invloed te hebben gehad op de hoogte van het vrachtloon.

De vraag is of de schipper extra goed beloond werd voor het eventuele verhoogde risico dat hij liep bij het transport van ossen in vergelijking met een andere lading. Uit een voorbeeld daterend uit 1629 blijkt van niet. In dat bevrachtingscontract waren tien dagen gereserveerd om het schip met ossen te laden. Overschreed de Enkhuizer bevrachter die tijd, dan moest hij de schipper *f* 20,- per dag betalen óf de schipper tarwe meegeven. In het geval de schipper ossen vervoerde zou hij 1.800 gulden ontvangen. Kreeg hij tarwe ingeladen in zijn fluitschip van 100 last, dan ontving hij voor elke vervoerde last tarwe 18 gulden. Per saldo kwam het vrachtloon dus op hetzelfde bedrag uit. Liet de bevrachter in dit geval het schip echter leeg terugkeren, dan ontving de schipper ook 1.800 gulden.³⁸⁴ Het lijkt er in dit geval dus op dat de kwetsbaarheid van de lading niet bepalend was voor de hoogte van het vrachtloon.

Bij onzekerheid over de laadcapaciteit van het schip of het aantal in te laden ossen kon de bevrachter in het contract de bepaling laten opnemen dat als de schipper meer of minder ossen laadde dan het afgesproken aantal, hij ook meer of minder aan vrachtloon uitbetaald zou krijgen.³⁸⁵ In het laatste geval was het in het nadeel van de schipper als de koopman minder ossen laadde. Maar een koopman trachtte het laadruim natuurlijk wel ten volle te benutten, want konden niet al zijn ossen met de gecontracteerde schipper mee, dan moest hij met een andere schipper een regeling treffen of de ossen achterlaten op het strand. Soms werd door een bevrachter bij voorbaat de hoogte van de korting op de van te voren vastgestelde vrachtprijs bepaald in het geval de schipper niet met het afgesproken aantal ossen zou terugkeren.³⁸⁶ Als de koopman, tegen de afspraak in, geen ossen had meegegeven als retourvracht, was hij de schipper evengoed zijn volle vrachtloon schuldig als de schipper verder aan alle voorwaarden in het contract had voldaan.³⁸⁷

Als twee schippers gezamenlijk tegen een gelijk loon waren bevracht terwijl de grootte van hun schepen verschilde, vereffenden ze dit verschil in onderling overleg.³⁸⁸ In een enkel geval kwam het tot een akkoord tussen de bevrachter en de schipper over het transport van een bepaald aantal ossen voor gezamenlijke rekening, waarbij zij winst, verlies en risico samen deelden. Wilde de koopman ossen boven dat afgesproken aantal bevrachten, dan gebeurde dat voor eigen rekening en risico.³⁸⁹ In een bevrachtingscontract uit 1652 werd de schipper, die beloofde een Ringkøbingse koopman in Jutland 250 kruisdaalders voor te schieten, de mogelijkheid geboden om die in Holland bovenop zijn vrachtloon gerestitueerd te krijgen, of voor dat bedrag in de lading ossen te participeren. Hij moest het in Jutland, bij het uittellen van de kruisrijksdaalders, aan de bevrachter laten weten.³⁹⁰

De schipper ontving zijn vrachtloon in de Hollandse haven, na aflevering van de ossen aan de bevrachter of zijn factor. Het loon werd in contanten (*'in specie'*) uitbetaald. Bij uitblijven van betaling van zijn vrachtloon kon de schipper tot beslaglegging van goederen van de koopman overgaan, om die tot spoedige betaling aan te zetten.³⁹¹ In één contract uit 1623 was bepaald dat de schipper zijn vrachtloon van de koopman zou krijgen nadat deze zijn eerste ossen te Enkhuizen ver-

kocht had. Het betrof hier één van de weinige Hollandse bevrachters uit die periode.³⁹²

Ten tijde van de veepest gaven vele ossen onderweg de geest. Bevrachters trachtten zich tegen dit verlies in te dekken door in de contracten de bepaling op te laten nemen dat het vrachtlloon alleen werd uitbetaald voor ossen die 'levendig' waren afgeleverd.³⁹³ Dit zal de animo onder schippers om ossen te transporteren niet hebben bevorderd, als daar niet een hoger vrachtlloon tegenover stond. Welke maatregelen men verder trof als de ziekte eenmaal aan boord geconstateerd was, is niet duidelijk, maar tot het vrijwillig afmaken van de ossen aan boord zal de koopman niet licht zijn overgegaan. Het had soms nadelige gevolgen voor zijn vrachtlloon en was bovendien slecht voor de klandizie.

3.11 Heffingen op de overzeese ossenhandel en het -transport

Kennis van de ingestelde heffingen op ossen is van belang, omdat het niveau van de tol of andere heffingen van invloed kon zijn op de marktprijs van een os en zo, indirect, weer op de handelstroom. In het vorige hoofdstuk werden enkele reguliere heffingen op de export van ossen besproken, zoals de beestentol, alsmede enkele buitengewone heffingen, zoals Convoeien en Licenten en lastgeld. In deze paragraaf zullen aan de hand van bevrachtingscontracten en enkele andere bronnen nog een aantal andere heffingen op de overzeese ossenhandel behandeld worden.

In de bevrachtingscontracten kon een standaardformulering over 'averij en pilotage' zijn opgenomen. De term 'averij' sloeg terug op de 'gewone' of 'bijzondere' averij (te onderscheiden van de Averij Grosse, zie § 3.12). Onder 'gewone averij' werd verstaan de kosten voor loodsen en lichters (schepen met een geringe diepgang, waarmee lading uit grote schepen aan land werd gebracht), alsmede tollën, bakken-, vuur- en havengelden en dergelijke. De term 'bijzondere averij' betrof de kosten die voortkwamen uit schade als gevolg van storm, overslaande golven, sneeuw, regenval en dergelijke. De soort averij was van invloed op de verdeelsleutel van de schade over de schippers, de reders en bevrachters.³⁹⁴

In een aantal bevrachtingscontracten was enkel sprake van 'lootsmans-geld' (loodsgeld) ofwel 'pilotage', apart van averij. Uit de passage '*en oock vrij lootsmans-gelt in Jutlant soo het de gemeene scheepen het hebben*' in een akte uit 1637 zou afgeleid kunnen worden dat de afzonderlijke schepen in een vloot ossenschepen van betaling van pilotage in Jutland waren vrijgesteld.³⁹⁵ Het loodsgeld werd in de Republiek geheven bij het invaren van de zeegeten. Alle schepen waren verplicht van de diensten van de loodsliden gebruik te maken. Op 15 september 1685 vaardigden de Staten van Holland en West-Friesland een nieuwe ordonnantie en instructie voor loodsliden uit, vanwege wantoestanden die waren ontstaan na de inwerkingtreding van een eerder uitgevaardigde ordonnantie. In enkele artikelen werd ook gerefereerd aan de ossenschepen die van de diensten van een loods gebruik maakten om het 'Vlaek' te passeren.³⁹⁶

Niet in elke akte werd naar averij en pilotage verwezen. Zo ontbrak deze bepaling bij de Enkhuizer notaris Koningsveld ten ene male in de bestudeerde akten, terwijl notaris Stant de bepaling vrijwel altijd opnam. De passage '*pilotagie ende haverij na custuyme van der zee*' voegde Stant voor het eerst toe in 1625, niet

in tekst, maar in de marge van een contract.³⁹⁷ In het daaropvolgende jaar nam notaris Stant deze bepaling gewoon in de tekst van het contract op. Maar juist deze passage schrapt hij in 1627 weer uit de hoofdtekst van één contract, nadat deze daarin al was opgenomen.³⁹⁸ In de later dat jaar afgesloten contracten bleef de passage wel gehandhaafd in de tekst. Het was dus zeker geen standaardformulering die, afhankelijk van de stijl van de notaris, al of niet in de tekst werd opgenomen.³⁹⁹ In een aantal contracten uit 1627 en latere jaren wordt gesproken over '*pilotagie, haverie, anckeragie alles anders naer custuijme van der zee*'. Meestal was alleen van pilotage en averij sprake. In de tientallen bevrachtingscontracten die in de jaren 1672-'75 (zie bijlage 18) door dezelfde bevrachters werden afgesloten in opdracht van een compagnie was vanaf 1673 alleen nog sprake van averij: van pilotage werd ofwel geen melding meer gemaakt, of de term was in de contracten uit de tekst geschrapt.

In de akten werden naast averij en pilotage ook roertol, tonnen- en bakengeld, anker-, haven-, loods-, en lastgeld genoemd. Deze belastingen waren soms verpacht aan particulieren.

De roertol (Deens: *rorstold* of *skibstold*) was een heffing ingesteld op elk voorbijvarend of afmerend schip. Met de formulering '*tol ende andere swaricheeden die het schip sijn aengaende*', '*majesteits tol gegeven bij het inzeilen van List*', '*Conings-tol*' en '*coninx roertol*' werd op deze tol gedoeld.⁴⁰⁰ Ook in de Republiek diende bij aankomst in de haven roertol te worden betaald, maar daarover wordt in de akten niets opgemerkt.⁴⁰¹

Dat de ossenschepen op de rede bleven liggen en niet de West-Jutse havensteden bezochten, geeft een verklaring voor het feit dat er in de akten vaker sprake was van '*ankerage*' (ankergeld)⁴⁰², te betalen voor het werpen van het anker op de rede, dan van havengeld, dat overigens wel in een viertal akten genoemd werd⁴⁰³. Het in de Nederlandse havens geheven 'havengeld' was een lokale heffing, die diende tot het onderhoud van de haven en de bewaking van de schepen.⁴⁰⁴

In de HKR werd onder '*øksneskibe*' (ossenschepen) een door de schipper te betalen heffing genoteerd, en onder '*øksnepenge*' (ossengeld) een door de kooplieden te betalen heffing op uitgaande goederen. Na betaling werd hun naam in de havenboekhouding genoteerd. In de akten werden deze heffingen als tonnen- en bakengeld aangeduid.⁴⁰⁵ Het geld werd besteed aan het onderhoud van tonnen en bakens ter beveiliging van de zeegaten (en was dus vergelijkbaar met het Nederlandse paalgeld). Daarbij gold er voor kooplieden uit binnen- en buitenland een ander tarief (respectievelijk 1 of 2 skilling). De opbrengsten van het tonnengeld werden in de havenboekhouding voor de *Nakke* en de *Red* soms afzonderlijk geadministreerd. Niet alleen de kust bij Ribe, maar ook die bij Ringkøbing en Nyminde was met herkenningstekens gemarkeerd. In de bevrachtingscontracten is verder (in 1633 voor het eerst) sprake van bakengeld.⁴⁰⁶ Pas vanaf 1634 lijkt er, na de beveiliging van het Grådyb, tonnen- en bakengeld in Varde te zijn geheven.⁴⁰⁷ Alleen van het te Ribe geadministreerde tonnen- en bakengeld is de boekhouding bewaard gebleven.

(soms met herkomstplaats) opgetekend.⁴¹² Dit verklaart ook waarom er in notariële akten juist naar deze administratie als bewijsplaats verwezen wordt als er onduidelijkheid bestond over het aangevoerde vee.⁴¹³

Verder werd in een aantal akten '*lastgeld*' genoemd. Het wordt uit de akten niet duidelijk welke betekenis aan het lastgeld moet worden toegekend. In een akte uit 1635 werd opgemerkt dat de onkosten van het lastgeld 'binnen Ribe' tot last van de koopman zouden komen, waaruit mag worden opgemaakt dat normaal gesproken de schipper deze betaalde.⁴¹⁴ In een andere akte werd het aldus geformuleerd dat de schipper een vrije haven geboden zou worden en hij derhalve het last- en tonnengeld niet behoefde te betalen.⁴¹⁵ Het ging om een Deense heffing, maar wat precies de aard van de heffing was, wordt uit de akten niet duidelijk.

Vanaf 1652 werd in de Republiek het lastgeld - daarvoor altijd een incidentele, plaatselijk geheven en niet algemene heffing op de Nederlandse zeescheepvaart - algemeen en in combinatie met veilgeld geheven. De reden van de instelling van deze heffingen op alle in- en uitgaande schepen was de uitrusting van een vloot tegen Engeland. De hoogte van het lastgeld was afhankelijk van het door de schipper opgegeven tonnage van het schip (ofwel het aantal lasten: zie § 3.5), veilgeld was een heffing op alle ingevoerde en uitgevoerde goederen (respectievelijk 2% en 1% ad valorem).⁴¹⁶ De instelling van dit Last- en Veilgeld bracht grote commotie teweeg onder de Denen.⁴¹⁷

Kort na de uitvaardiging van de resolutie in 1652 namelijk werd een klein aantal ossenschepen na in Amsterdam gelost te hebben, in arrest gehouden. De Deense gezant in Den Haag, Peder Charisius, beklagde zich daarover in mei bij de Staten-Generaal, omdat de Denen bij aankomst niet van de inhoud van dit plakkaat op de hoogte waren geweest. Hij wilde dat deze schepen, zonder betaling van last- en veilgeld, net zoals de andere schepen die reeds eerder vertrokken waren, hun reis naar Jutland konden vervolgen.⁴¹⁸ Het betrof hier de kooplieden van de belangrijkste exportsteden aan de Jutse westkust (Ribe, Ringkøbing en Varde) die de Deense koning verzochten om bij de Staten-Generaal op afschaffing van deze belasting aan te dringen.⁴¹⁹ Willerslev zag in de instelling van de heffing door de Nederlandse overheid een bewijs voor de relatieve onafhankelijkheid van het Nederlandse consumptiegebied van het Deense aanbod aan slachtossen.⁴²⁰ Maar het feit dat aan de klacht van de ossenhandelaars gehoor werd gegeven, lijkt eerder het bewijs dat de Republiek het in die tijd niet zonder de import van Deense ossen kon stellen. Want het lastgeld op de ossenschepen schijnt slechts korte tijd te zijn geheven. In 1655 werd het lastgeld tot op de helft verlaagd. In mei 1655 verklaarde een groot aantal Nederlandse schippers dat zij in de voorafgaande jaren in Amsterdam geen lastgeld aan de Directeuren hadden hoeven te betalen, terwijl het in 1652 en '53 in Muiden en Weesp ingenomen lastgeld zes maanden later werd gerestitueerd. Daarna was niemand van hen meer op de betaling van lastgeld op de vracht ossen aangesproken.⁴²¹ Ook het door de kooplieden te betalen veilgeld werd niet lang geïnd. Op 1 maart 1656 informeerden de burgemeesters en raadsleden van Amsterdam bij de Gedeputeerden ter Dagvaart hoe zij zich '*met het aenstaende seizoen van't overcoomen der magere ossen*' dienden op te stellen ten aanzien van de collecte van het '*ossengeld*'.⁴²² maar in maart 1656 besloot de Amsterdamse vroedschap het veilgeld voor Deense ossen van 5 stuivers per os, dat sinds 1655 niet

meer in Enkhuizen werd geïnd, ook in Amsterdam niet meer te innen.⁴²³

Ten aanzien van de betaling van de onder averij vallende, reguliere heffingen (loodsgeld, roertol, tonnen- en bakengeld) lijken vanaf de jaren dertig in de Enkhuizer akten aparte regelingen te zijn getroffen tussen de schipper en de koopman. Soms werden afspraken betreffende de betaling of de vrijstelling van die heffingen in de omschrijving van het vrachtloon en het kaplaken geïncorporeerd, zoals in het volgende voorbeeld: *'Eenhondert vijffendevijftich stucken van achtenveertich stuijvers ende een vrije haven, toll ende baeckengelt mede vrij, met een tonne bier ende een ham'*.⁴²⁴ Soms werden de lasten tussen schipper en koopman verdeeld en betaalde de koopman diverse heffingen die eerder ten laste van de schipper waren gekomen. Twee schippers kregen alle onkosten vergoed in Denemarken, behalve het bakengeld.⁴²⁵ Soms waren de ossen door de buitenlandse koopman in het geheel *'vertolt ende vrij gemaect'* als de schipper de ossen laadde.⁴²⁶ In de bestudeerde Amsterdamse akten is van onderhandeling over deze heffingen in deze jaren nog geen sprake. In één akte wordt opgemerkt dat de ossen van een compagnie *'op alle toll en plaatsen int Rijk van Denemarcken'* mochten passeren *'als sijnde vrije goederen hier te landen thuijs hoorende'*.⁴²⁷ Pas rond het midden van de 17de eeuw komen in Amsterdam de genoemde heffingen in enkele akten ter sprake. Zo werden twee schippers uit Kuinre vrijgesteld van roertol, tonnen- en bakengeld en andere *'ongelden'* in Jutland,⁴²⁸ terwijl twee Zwartsluiser schippers geen havengeld hoefden te betalen.⁴²⁹ In al deze gevallen waren Deense kooplieden opdrachtgever tot het afsluiten van de contracten. Hoewel de passage dat bij averij en pilotage de costumen van de zee gevolgd zou worden in de meeste akten gehandhaafd bleef, was het dus regelmatig de praktijk dat het geld voor de tot averij behorende kosten niet meer van het vrachtloon van de schippers afging. In dat geval was het uiteindelijk de koopman die ervoor opdraaide, ook al werd de naam van de schipper in de buitenlandse administraties genoteerd. De Nederlandse schipper lijkt zijn gestegen marktwaarde dus benut te hebben in een periode dat zijn deelname aan het overzeese transport van ossen voor de continuïteit van de export belangrijker werd.

3.12 Verhaal van schade door wanprestatie of calamiteiten onderweg

Attestaties vormen een belangrijke bron van kwalitatieve informatie over de overzeese ossenhandel en er is voor dit en volgende hoofdstukken veelvuldig gebruik van gemaakt. Deze akten hadden een belangrijke functie binnen de rechtspleging ten aanzien van de overzeese ossenhandel.

Het bevrachtingscontract, ontwikkeld ter vastlegging van de rechten en plichten van schipper en koopman ten opzichte van elkaar, was geworteld in het Zeerecht. In de meeste gevallen werd het naar behoren vervuld. Attestaties nu werden opgesteld indien één van de partijen zijn rechten geschaad zag door verzaking van de plichten door de andere partij of als hij zichzelf tegen eventuele aanspraken van de ander bij voorbaat wilde indekken. De koopman of schipper gaven in de attestaties hun visie op de situatie en riepen getuigen op. In het algemeen werd een attestatie opgesteld kort na een vermeende wanprestatie omdat eventuele getuigen dan nog aanwezig waren en de toedracht nog vers in het geheugen lag.⁴³⁰ De attestaties hadden betrekking op allerlei zaken die op de laadplaats of onderweg waren voorge-

vallen. Zo kon een schipper de kooplieden erop aanspreken, als hij bij vertrek van de ossenvloot nog geen lading had ontvangen.⁴³¹ Soms had de schipper onnodig gunstige wind verlegen, wachtend op het moment dat hij ossen kreeg ingescheept (bijvoorbeeld omdat de koopman of factor nog geen ossen had aangekocht).⁴³² Ook kreeg de schipper wel eens minder ossen ingescheept dan was afgesproken, terwijl hij per koppel vervoerde ossen werd betaald.⁴³³ Of hij kreeg helemaal geen ossen ingescheept, tegen de afspraak in.⁴³⁴ Een attestatie kon ook betrekking hebben op het niet tijdig uitbetalen van het vrachtloon door de koopman.⁴³⁵ Inbeslagname van de ossen op de laadplaats in verband met een schuldvordering kon ook aan de opstelling van een attestatie ten grondslag liggen.⁴³⁶ Of een koopman werd traagheid verweten bij de uitvoering van een gesloten overeenkomst.⁴³⁷ Onvoldoende zorg voor de ossen onderweg was een ander punt dat regelmatig in de akten terugkeerde. Daarvan zal nog een aantal voorbeelden worden besproken in § 3.13 (bij 'omstandigheden aan boord').

Notariële akten dienden voor het gerecht als volkomen bewijs, tenzij het tegendeel van wat daarin was opgetekend, werd aangetoond. Men moet echter terughoudendheid betrachten ten aanzien van de lezing die in de akten door één partij gegeven werd, als akten met de versie van de andere partij niet zijn teruggevonden. De notaris was geen scheidsrechter: na de verslaglegging zat zijn taak erop. De wederpartij moest zich altijd tot de rechter wenden om een vonnis te verkrijgen, die strafvoltrekking mogelijk maakte.⁴³⁸ Daarbij werd de informatie uit de attestaties getoetst aan het Zeerecht alvorens recht werd gesproken.

Nu werd de overheid in de meeste gevallen niet onmiddellijk ingeschakeld. In de formulering van bevrachtingscontracten lag besloten dat de koopman en schipper zich bij geschillen aan de tekst van het contract zouden houden, zonder inmenging van de rechter. Had men toch behoefte aan een scheidsgerecht, dan viel men terug op het oordeel van *Goede Mannen* (ook wel 'goede luyen'⁴³⁹ of 'goede nutrale mannen'⁴⁴⁰). Dat waren deskundige, onpartijdige personen (schippers bijvoorbeeld⁴⁴¹), die door de partijen werden aangezocht om, na de strijdende partijen te hebben gehoord, uitspraak te doen over de vraag op wie de eventueel uit de wanprestatie voortgekomen schade verhaald moest worden. In een aantal bevrachtingscontracten lieten kooplieden en schippers vooraf al vastleggen dat als er een geschil ontstond (bijvoorbeeld over het aantal ligdagen), de zaak zou worden beslecht door Goede Mannen.⁴⁴² Ook werd de hulp van de Goede Mannen soms ingeroepen door de schepenen, als die een zaak kregen voorgelegd. Als de daartoe aangestelde personen tot een uitspraak waren gekomen, moest die nog wel door de schepenen worden goedgekeurd. Soms werd een 'super-arbiter' aangesteld met een doorslaggevende inbreng. De reden om de geschillen in eerste instantie door Goede Mannen en niet door een rechtbank te laten beslissen werd verwoord in een akte uit 1642: de partijen vreesden voor een slepend proces en hoge kosten.⁴⁴³ Een met hulp van Goede Mannen gesloten compromis spaarde dus kosten en tijd.

Als de strijdende partijen met de hulp van Goede Mannen niet tot een vergelijk konden komen of bij ernstiger zaken (bijvoorbeeld in het geval van directe materiële schade) kon, zoals gezegd, de ene partij de andere voor de rechter dagen. Voor een inzicht in de rechtsgang die dan volgde moeten de rechterlijke archieven (van de schepenen of de commissarissen van zeezaken) geraadpleegd worden of een

hogere rechterlijke instantie (het Hof van Holland of de Hoge Raad). Een dergelijk onderzoek viel buiten het kader van deze studie, maar de namen, data en kwesties die in de attestaties werden genoemd, kunnen bij een vervolgstudie een goed aanknopingspunt vormen.

Een enkele keer valt deze rechtsgang in de daartoe opgestelde notariële akten enigszins te reconstrueren, zoals in het volgende voorbeeld. In 1629 was schipper Hendrik Willems (Jonas) uit Blokzijl van alles voorzien om de ossen van Andreas Boysen uit Tønder te verschepen. Er was door de koopman inmiddels een paspoort van de koning geregeld om de ossen vrij te mogen laden en hij had de schipper hooi en ossentouwen gegeven, alsmede geld om de eerder genoemde 'delen' te kopen, waarop het hooi kon liggen. Op verzoek van Boysen verklaarden enkele getuigen dat nog vóórdat de overeengekomen veertien ligdagen om waren, Jonas van de laadplaats Ribe naar het Sønderhoved gevaren was en daar andermans ossen geladen had.⁴⁴⁴ Zo beschreven lijkt het een zaak voor Goede Mannen, maar bijna een jaar later machtigde deze Hendrik Willems Jonas de procureur van de stad om uit zijn naam 95 rijksdaalders en de proceskosten te innen van de borg van Boysen, Kornelis Pieters. Er had inmiddels een rechtszaak plaatsgevonden en het proces had uitgewezen dat Jonas zijn ligdagen had verlegen, zonder dat de bevrachter aanstalten had gemaakt om ossen in te schepen. De schipper had vanwege oorlogsgevaar onmogelijk langer op de afgesproken laadplaats kunnen blijven liggen. Mocht Boysen tegen dit vonnis in appèl gaan, dan kon de procureur de zaak voor het Hof van Holland brengen.⁴⁴⁵ Waarschijnlijk is dat gebeurd, want nóg een jaar later deed een getuige op verzoek van Boysen opnieuw verslag van het vervroegd uitvaren van Jonas (twee dagen voor zijn ligdagen om waren), ondanks alle voorbereidingen die de koopman getroffen had om aan boord van zijn schip ossen te laden. Ditmaal werd ook pas melding gemaakt van de '*serter*' (chertepartij ofwel bevrachtingscontract) die voor het vertrek van Jonas tussen hem en de koopman in Enkhuizen was opgesteld.⁴⁴⁶ Het voorbeeld toont aan dat met hoor en wederhoor, gevolgd door een proces en een appèl bij het Hof van Holland, veel tijd kon verstrijken.

Mogelijk heeft de toename van het aantal, de duur en de kosten van de rechtszaken de overheid er rond het midden van de 17de eeuw toe genoopt de rechtsgang nader te reguleren. In april 1644 werd door de Staten van Holland en West-Friesland een ordonnantie uitgevaardigd die in civiele kwesties diende te worden nagevolgd. Deze ordonnantie kon door de afzonderlijke steden desgewenst met aparte keuren of ordonnanties worden aangevuld. In Enkhuizen gebeurde dat op 1 november 1644 met een '*Ordonnantie provisioneel*', onder andere op het punt van het vlotrecht (ook wel vlotvaardig of zeevaardig recht genoemd - in de betekenis van 'gereed om zee te kiezen' - in welk geval de schout terstond '*recht moest doen*'⁴⁴⁷). Een buitenlander of iemand van buiten de stad die in Enkhuizen werd gearresteerd in verband met een uit de koophandel voortvloeiende schuld kon, als hij de eerstvolgende rechtsdag niet af kon wachten (er waren jaarlijks zes procesdagen) te kennen geven dat hij zich door middel van vlotrecht wilde verantwoorden. De arrestant (de beslaglegger) moest de rechtsvervolging terstond in gang stellen.⁴⁴⁸ In aanmerking voor een afhandeling door middel van vlotrecht kwamen alle kwesties die betrek-

king hadden op schepen, scheepsvrachten, ladingen, bootsman-huur, verwondingen, op zee veroorzaakte schade aan het schip en koopwaar, alsmede de afwikkeling van overzeese transacties die in commissie of compagnonschap waren aangegaan.⁴⁴⁹ Door buitenlandse ossenhandelaars zal vrijwel altijd een beroep zijn gedaan op dit vlotrecht en daarom zal kort op de procedure worden ingegaan.

De benadeelde partij liet zijn eis summier bij de secretaris in het schepenregister opschrijven, waarna de tegenpartij werd gedaagd (na veertien dagen als beide partijen burger waren, binnen drie dagen indien de tegenpartij een vreemdeling was). Op die dag werd onder de eis van de eiser de verdediging van de gedaagde geschreven. Op verzoek van de partijen werd de zaak dan op de procesrol gezet. De voor de notaris opgetekende bevrachtingscontracten en attestaties waarop de arrestant zijn eis of de gearresteerde zijn verweer baseerde, werden daarbij overlegd als processtuk. Werd de kwestie door de schepenen als vlot-vaardige zaak geaccepteerd, dan werd het oordeel daarover bij '*dage sonneschijn*' geveld. Volgde de arrestant de bovenstaande procedure niet, dan dienden de schepenen de gearresteerde direct en zonder verdere kosten uit het arrest te ontslaan.⁴⁵⁰

De vonnissen van de Enkhuizer schepenen zijn ook terug te vinden in de schepenregisters, die voor een aantal jaren bewaard zijn gebleven.⁴⁵¹ Omdat in Enkhuizen de schout en schepenen overstelpt werden met allerhande kleine kwesties, waardoor de afhandeling van zaken van groter gewicht langer op zich liet wachten dan goed was, werd in 1646 een Bank van Kleine Zaken ingesteld.⁴⁵²

Ook in Amsterdam nam halverwege de 17de eeuw het aantal processen zo toe, dat de schepenen hier eveneens taken moesten delegeren. In 1641 werd de Kamer van Zeezaken opgericht, bestaande uit vijf commissarissen, belast met de rechtspraak inzake geschillen tussen kooplieden, schippers, matrozen, loodsen en bevrachters. Na uitspraak van de Kamer was beroep op de schepenbank mogelijk.⁴⁵³ In Noordkerks *Handvesten van Amsterdam* is te lezen dat het de schepenen in februari 1650 werd toegestaan een aantal zaken te renvooieren naar de commissarissen uit de bank of naar Goede Mannen. Dit was om het grote aantal rechtszaken zo makkelijker te kunnen verwerken en de goede gemeente de '*verdrietige moeyten ende groote onkosten*' die langdurige rechtsvorderingen met zich meebrachten, te besparen.⁴⁵⁴ Later werden in Amsterdam zelfs lijsten met namen opgesteld van de voornaamste personen binnen een bedrijfstak, die hetzij voor de schepenbank, hetzij voor de lagere rechtbanken als experts uitspraak konden doen in zaken waarin de schepenen onvoldoende competent waren⁴⁵⁵ (onder hen bevonden zich ook ossenweiders, waarover in het volgende hoofdstuk meer). Desgewenst konden de partijen, indien zij een afhandeling van een geschil voor Goede Mannen of de rechtbank niet konden afwachten, een procureur van het gerecht verzoeken hun belangen ten overstaan van de rechtbank of van Goede Mannen, te verdedigen.⁴⁵⁶ Als de schuldvraag was vastgesteld, kon de schade worden verhaald.

Soms had een schipper actie moeten ondernemen om het schip van de algehele ondergang te redden, door goederen overboord te werpen, de masten of touwen te kerven (kerven betekent zowel omhakken als doorsnijden) of het schip te laten stranden. Ook konden extra kosten zijn gemaakt, door betaling van loods- of konvooigeld aan verschillende instanties of een losprijs aan een kaper of zeerover.

De schipper had dan Averij Grosse veroorzaakt. Indien de schipper geen laakbaar gedrag verweten kon worden en als het schip niet met lading en al was vergaan (dan was Averij Grosse per definitie uitgesloten), dan kon de schade in Amsterdam door de Kamer van Assurantie en Averij (opgericht in 1612) in een vonnis of 'dispatche' (een averijregeling) omgeslagen worden over de eigenaars van het schip en de ontvangers van de lading. Bij het aanhangig maken van de Averij Grosse dienden de schippers of bevrachters alle officiële stukken over het ongeluk te overleggen (waaronder attestaties), waarna de Kamer tot taxatie kon overgaan.⁴⁵⁷ De Kamer van Assurantie en Averij was een college, dat over de geschillen op dit punt uitspraak deed, maar zich zelf niet bezighield met het sluiten van verzekeringen.⁴⁵⁸

Kon de schipper zich gedeeltelijk tegen schade aan het schip indekken door partenrederij (door Winkelman de gewone vorm van verzekering genoemd) en bodemerij (waarbij de geldlener het risico van de zee droeg⁴⁵⁹), ossenkoopliden konden hun ossen voor de duur van het zeetransport verzekeren. Zowel in de Republiek als in Denemarken was de zee-assurantie omstreeks 1600 al gebruikelijk.⁴⁶⁰ De verzekeringen werden afgesloten in Amsterdam, Hamburg en na 1633 ook in Kopenhagen.⁴⁶¹ Hoe gebruikelijk de assurantiepraktijk voordien was, is niet bekend, maar in een bevrachtingscontract uit 1627 sprak een Riber koopman met een Blokzijler schipper af, dat de koopman de 100 rijksdaalders die de schipper hem in Ribe zou voorschieten, zou laten 'verassereren'.⁴⁶² Ook koopman Berend de Behr uit Tønder had in 1632 zijn voor Holland bestemde schip vol ossen met een gezamenlijke waarde van 1.200 rijksdaalders, laten verzekeren.⁴⁶³ Kennelijk was dit dus ook in andere Deense plaatsen dan alleen in Kopenhagen gebruikelijk. Toch nam de assurantie in Denemarken tot omstreeks het midden van de 17de eeuw geen grote vlucht.

Steffen Rode, de groothandelaar die zelf in Kopenhagen woonachtig was, liet zijn ossen in het oorlogsjaar 1644 in Amsterdam verzekeren. In 1629 was door de Staten-Generaal besloten tot de oprichting van een compagnie van assurantie met octrooi, ter bescherming van de koopvaardij tegen alle schade en overlast die haar personen, schepen of goederen door vijanden van de Republiek werden aangedaan.⁴⁶⁴ De hoge kosten van de verzekering werden bij schade gedeeltelijk gecompenseerd. In een notariële akte uit 1642 werd een verzekeringspremie genoemd van $2\frac{1}{4}\%$.⁴⁶⁵ Rodes premie bedroeg in 1644 $2\frac{1}{2}\%$ en dekte $\frac{9}{10}$ van de totale waarde van de lading. Vanwege de hoge kosten had Rode alleen de ossen op de twee grootste schepen (van de vijf) verzekerd.⁴⁶⁶ Ook liet de Riber koopman Christen Pedersen Brøndum zijn goederen (niet bekend is of het hier om ossen gaat), in de Republiek verzekeren. In de boedelscheiding na zijn dood werden vier Nederlandse assurantiebrieven genoemd, zonder nadere specificatie.⁴⁶⁷

3.13 Een bloemlezing uit de akten

Attestaties bevatten een schat aan informatie over de handelspraktijk. Voor de tekst van dit hoofdstuk werd rijkelijk uit deze bron geput, zij het dat de informatie uit de context van de daarin beschreven situatie werd gelicht, omdat de tekst van attestaties vaak te onsamenvattend is om deze integraal als voorbeeld op te nemen.

Nu laten attestaties zich zonder voorkennis van de handelspraktijk niet altijd gemakkelijk begrijpen. Bij tijdgenoten, en zo ook de notaris, werd voldoende kennis van de normale gang van zaken in de ossenhandel verwacht. Voor de historicus die de kennis niet altijd bezit, is dat lastig. Soms wordt zelfs de aanleiding tot het opstellen van die attestatie niet duidelijk. Nu in dit hoofdstuk gedeeltelijk in die kennisleemte is voorzien, zal op deze plaats een bloemlezing gegeven worden uit deze notariële akten. Ze vormen de krenten in de pap van het notariële archief, geven inzicht in de gedachtengang van de betrokkenen, de onderhandelingen tussen schippers en bevrachters, laten zien welke gevaren het scheepsvolk moest trotseren bij de uitoefening van hun beroep en tonen door de tegenstrijdigheid van verklaringen hoe moeilijk het was recht te spreken bij geschillen. Attestaties hadden betrekking op allerlei zaken die op de laadplaats of tijdens de reis waren voorgevallen, maar ze zijn (in navolging van Van Royen) gegroepeerd rond de thema's weersomstandigheden, oorlogsomstandigheden en omstandigheden aan boord.⁴⁶⁸

Weersomstandigheden

De strijd tegen de elementen keert in vele akten terug. Soms moesten ossen op de laadplaats weer worden uitgeladen omdat het onverantwoord was ze nog langer aan boord te houden. Dat kon zijn vanwege een gebrek aan wind, waardoor het niet mogelijk was weg te zeilen, maar ook vanwege een te straffe of een ongunstige wind. Van beide situaties zijn voorbeelden uit de akten bekend. Zo hadden in 1597 55 ossen wachtend op vertrek vier etmalen aan boord van het schip van Occo Ocksen van Föhr gestaan. Toen besloot de koopman alsnog de ossen weer aan land te brengen, dit tegen het advies van de schipper in. Deze had de koopman aangeraden de ossen nog een dag langer aan boord te houden op risico van de schipper, omdat hij verwachtte dat de wind op zou steken. Hij kreeg gelijk. De volgende dag moesten alle ossen weer aan boord worden gebracht. Toen bleek hij overigens nog maar vijftig ossen ingescheept te krijgen.⁴⁶⁹

'Tegen wint ende groote tempeest ende onweeder' kon zoals gezegd een andere reden zijn dat ossen weer moesten worden uitgeladen, zoals in het geval van de in 1627 reeds door koopman Mourits Bendixen in het schip van Thomas Ocksen geplaatste ossen.⁴⁷⁰ Ook als een schip reeds was uitgevaren, kon de schipper nog besluiten om te draaien. Zo had koopman Christen Thomsen van Højer in 1629 op Sylt veertien ossen geladen in het reeds met andere ossen beladen schip van 'Mauris Maertensz'. Maertensz was uitgelopen, maar moest na twee dagen als gevolg van slecht weer terugkeren naar List op Sylt. Door de weersomstandigheden zag de schipper zich genoodzaakt de ossen uit te laden. Toen weersverbetering intrad en de knechten van de koopman weer met de veertien ossen bij het schip verschenen, wilde de schipper er niet meer dan zes tot acht aan boord nemen, waarmee de knechten niet akkoord konden gaan. Acht dagen lang moesten zij daarna wachten op een ander schip dat de ossen kon vervoeren. De koopman moest opnieuw de vracht en de tol betalen (respectievelijk zeven en vier rijksdaalders per koppel ossen) en hij had de ossen bovendien acht dagen langer moeten voederen.⁴⁷¹ Nu is dat nog maar het halve verhaal. Er was namelijk nog een andere koopman in het spel, Søren Bundsen uit Ribe, aan wie de overige in hetzelfde schip geladen ossen toebehoorden. Hij voerde een jaar later een getuige op die in 1629 als passagier aan

boord van het genoemde schip was meegevaaren. Deze getuige verklaarde dat, terwijl Bundsen zijn ossen bij de hand had gehouden toen ze waren uitgeladen op Sylt, de knecht van koopman Thomsen de ossen veel te ver landinwaarts had gedreven. Toen de ossen weer konden worden ingeladen had Bundsen ruimte vrij gelaten voor de veertien ossen en hij had een bode gestuurd om de knecht van Thomsen te manen zich weer met zijn ossen bij het schip te vervoegen. Deze was echter niet verschenen en ze waren met goede wind met de andere schepen vertrokken na, volgens eigen zeggen, lang genoeg op de ossen van Thomsen gewacht te hebben. De schade die Thomsen had geleden was dus niet te wijten aan Bundsen of de schipper.⁴⁷² Toch kan het zijn dat Bundsen wel degelijk belang had bij een vroegtijdig vertrek. In 1629 had namelijk een andere getuige op Bundsens verzoek verklaard dat Søren Bundsen met een uit Ribe afkomstige, maar op Föhr woonachtige schipper Peder Andersen contractueel overeengekomen was dat Bundsen zijn ossen op Föhr zou inschepen. Toen hij arriveerde weigerde de schipper echter de ossen te vervoeren, waardoor de koopman zich genoodzaakt zag om een ander schip te huren. Die waren zo snel niet voorhanden en Bundsen beklagde zich over de geleden schade.⁴⁷³ Bundsen had er dus, na alle vertraging die hij al had opgelopen, groot belang bij zijn in het schip van Maertensz geladen ossen zo snel mogelijk op de Enkhuizer markt te krijgen.

Afbeelding 3.9. Zeilschepen op een ruwe zee. Men kan zich voorstellen hoe moeilijk het was voor ossen in het scheepsruim om zich staande te houden in een sterk overbellend schip op een bevuilde ondergrond. Reinier Nooms, genaamd Zeeman (circa 1623-vóór april 1667), prent, 12,8 x 20 cm (inv.nr RP-P-1878-A-1849). Rijksmuseum, Amsterdam.

Een met levende ossen geladen schip op volle zee was kwetsbaar. Zeker met 'tempeest' (stormweer) kon men de krachten niet voorzien die ossen in doodsangst op het schip uitoefenden. Het gevaar dat een schip haar stabiliteit verloor was groter dan bij een dode lading. Het inzicht van de schipper bij de navigatie en de conditie van het schip bepaalden hoe het schip het noodweer zou doorstaan.

Attestaties geven een indruk van de problemen die als gevolg van slecht weer konden ontstaan. Zo deden in 1630 twee bootslieden na aankomst in Enkhuizen verslag van hun onfortuinlijke reis. Ze waren met de Riber schipper Nickels Asmussen vanuit Ribe naar Holland vertrokken met een met ossen beladen wijd-schip. Het schip werd door slecht weer overvallen. Aan de loefzijde van het schip braken de ossentouwen, waardoor alle ossen naar de lijzijde vielen. Veel ossen aan de lijzijde stierven, waardoor het schip door al dit dode gewicht op zijn zij bleef liggen. Het schip was hierdoor geheel onbestuurbaar geworden en werd door de harde wind naar Wrangeroog geblazen. Nu was de schipper bij dreigende schipbreuk gehouden de goederen zoveel als mogelijk was, te bergen en zijn schip zo spoedig mogelijk te herstellen⁴⁷⁴, maar daarvoor ontbrak de tijd. Een half uur nadat de bemanning zich in veiligheid had kunnen stellen verging het schip, met lading en al. De bootslieden verklaarden dat de schipper *'iets van speck ofte anders'* in de ruimte onder het voor- en achterdek had gehad, *'sonder dat de coopman daer bij verbindert was ofte dat het schip swaer geladen waer, maer dat sij niet meer als stijff ballast waeren, ende dat het schip geen lecagie hadde, dat het doordien soude verongeluckt wesen'*.⁴⁷⁵ Kennelijk trachten zij de schipper bij voorbaat van schuld vrij te pleiten. Het scheepsvolk trok overigens meestal partij voor de schipper. Als de schipper en zijn bemanning namelijk geen blaam trof konden de koopman en zijn knechten zelf slecht toezicht op de ossen worden verweten.⁴⁷⁶

Ook schipper Carsten Jacobsen 'Ruijt Bull' uit Tønder was in 1641 zijn ongeluk tegemoet gevaren. Hij was dat jaar uit het Lister Dyb vertrokken, maar het schip was al spoedig door tegenwind aan de grond geraakt, aan stukken geslagen en verongelukt ter hoogte van 'Rust' (een zandbank tussen Rømø en Sylt). Ternauwer-nood was het scheepsvolk aan de dood ontsnapt, maar ook hier waren de ossen en andere lading niet geborgen. Dat vermoedden althans de opvarenden van een ander schip, die het wrak bij het passeren hadden zien liggen.⁴⁷⁷

Niet altijd was het weer de directe oorzaak van de schipbreuk. Een kaagschip, met ossen op weg van Højer naar Enkhuizen werd in 1647 ter hoogte van de Mid-delgronden⁴⁷⁸ *'overgheseijlt'* door een ander schip. Het kaagschip was dermate lek geslagen, dat het scheepsvolk *'t schip niet conden boven houden, ende oversulcx genootsaecht waeren de wal te kiesien 't settende op de Waert'*⁴⁷⁹ *op de gront om niet dieper te sincken'*. Omdat het schip aan de grond stond, dreigde geen direct gevaar. Maar toen al was er zoveel water in het schip, dat de ossen er tot aan hun buik toe in stonden. Het aanbod van enkele Wieringer schippers het schip te lichten, werd vooralsnog afgeslagen. De schipper wilde proberen eerst zijn kaag te dichten. Voor die tijd konden zij toch niets uitrusten. Wel verzocht de schipper de Wieringers de volgende dag nog even te komen kijken. De Wieringers waren diezelfde avond teruggekomen omdat het water zo steeg, maar ze slaagden er toen niet meer in al de ossen te ontschepen: tien ossen bleken de volgende ochtend verdronken.⁴⁸⁰ In het geval van een aanvaring waren de betrokken schippers gehouden ieder de helft van de schade voor hun rekening te nemen, tenzij kon worden aangetoond dat de aanvaring door één van beiden met opzet was veroorzaakt, want dan zou de gehele schade op de schuldige verhaald worden.⁴⁸¹ Nu is in dit geval niet bekend bij wie de schuld voor de aanvaring moet worden gezocht, maar in ieder geval kon de schipper nalatigheid ten laste worden gelegd, omdat hij de ossen niet uit voorzorg

in veiligheid had gebracht.

Schipbreuk was een reëel gevaar. In de attestaties zijn daarvan verschillende voorbeelden te vinden en ook in de buitenlandse literatuur zijn de vermeldingen van schipbreuk legio.⁴⁸² Waar er voor de mens soms nog hoop was om het vege lijf te redden, was de os vaak reddeloos verloren en dat betekende een grote financiële strop voor de koopman.

Oorlogsomstandigheden

Stond hierboven de strijd tegen de elementen centraal, de strijd tegen vijandelijke elementen in oorlogstijd vormde ook een terugkerend thema in de akten. Oorlog ontwrichtte de handel in ernstige mate. Soms kozen ossenhandelaars voor enige tijd de wijk in afwachting van veiliger tijden.⁴⁸³ Tijdens de *Keiserkrigen* werd voor enige tijd de export van ossen over zee door de vijand helemaal verboden. In het laatste geval werden regelmatig pogingen ondernomen vee via sluiptwegen naar de Republiek te verschepen.⁴⁸⁴ Ontheffing van het uitvoerverbod kon alleen verkregen worden door het aanvragen van een paspoort. In het oorlogsjaar 1629 was in een aantal akten (overigens allemaal dezelfde kwestie betreffende) sprake van een dergelijke '*coninck pas*', '*conincklijke commissaris pacht*' of een '*envoije pas*', die het recht gaf '*om vrije te moegen laeden*'.⁴⁸⁵ Ook in Sleeswijk-Holstein moest een dergelijke pas worden geregeld om ossen te kunnen exporteren.⁴⁸⁶

In oorlogstijd was het eigendom van de ossen die in Holland op de markt werden aangeboden, niet altijd onomstreden. De ossen konden zijn geroofd en doorverkocht. Zo was het in 1627 onduidelijk of de tien ongemerkte ossen onder een partij van in totaal vijftig ossen die in 1627 in Enkhuizen waren aangekomen, van Las Christensen waren of van diens vader. De laatste stond, aldus de attestatie, in Denemarken als een bandiet bekend en hij mocht daar geen koophandel bedrijven.⁴⁸⁷ De ontvanger van het paalgeld, bij wie de ossen waren aangegeven op naam van Las Christensen, moest hierover uitsluitsel geven.⁴⁸⁸ Twee jaar later, in 1629, bracht een uit het bij Tønder gelegen Klixbüll ('Klickspil') afkomstige koopman Peter Ottsen behalve zijn eigen ossen ook zes ossen op de markt die aan Hans Andersen van Föhr toebehoorden. Ottsen verklaarde dat hij deze ossen van '*coningsvolck*' had gekocht. Deze ossen, die op de hoorn waren gebrandmerkt met het merk van Nicolas Thomsen (die om opstelling van de attestatie had verzocht), waren inmiddels samen met zijn eigen ossen verkocht en betaald.⁴⁸⁹

Nu hadden déze ossen de Hollandse markt nog bereikt, maar in de in oorlogsjaren afgesloten attestaties klinken geregeld geluiden door over de mislukte pogingen de ossen naar de Republiek te verschepen. Soms werd de ossenhandelaar en het scheepsvolk het laden onmogelijk gemaakt. Daarbij vormden in de jaren '40 de Zweden niet de enige bedreiging. In augustus 1644 (het late tijdstip in het jaar houdt mogelijk verband met de gestremde export in het voorjaar) lag het schip van de binnenlandsvaarder Kornelis Klaas Dood uit Enkhuizen op de Riber rede om ossen te laden voor de Amsterdamse ossenkoopman Jurriaan Huiberts. Dood en zijn scheepsvolk waren voor zaken aan land gegaan. Alleen de kok Jakob Pieters was op het schip achtergebleven. Zijn rust was ruw verstoord toen Olof Steffens van Glückstadt ('van der Luyckstadt'), kapitein in dienst van de Deense koning en admiraal van Glückstad, met zijn volk aan boord was gekomen en het schip had

geplunderd. De geroofde goederen werden reeds besproken in § 3.8, maar het verlies van de goederen was het ergste nog niet. Het schip was namelijk met kok en al van de Riber rede naar Højer gevoerd. Het roer werd van het schip genomen, de kok werd geslagen en gedwongen in het schip te blijven.⁴⁹⁰ Aan land was het scheepsvolk belaagd. Schipper Dood was in opdracht van Dirk, de dienaar van koopman Huiberts naar Olof Steffens gestuurd, teneinde de admiraal restitutie te verzoeken van de partij ossen van Huiberts. Steffens had alle cadeaus die Dood had meegebracht in ruil voor de teruggave van de ossen in ontvangst genomen, waarna hij hem als dank eerst in Ballum en later in Ribe 24 dagen lang gevangen had gezet. Vervolgens was de gevangene met een wagen naar Højer gebracht, waar hij nog eens 21 dagen in hechtenis was gehouden.⁴⁹¹ Het verhaal stopt abrupt, zoals helaas zo vaak in de akten. De afloop is niet bekend. Overigens werden niet alleen buitenlanders lastig gevallen, ook een koopman uit Ringkøbing, Mads Jensen, werd in 1644 belaagd door één van de eigen officieren van de koning, die hem van 106 ossen, enkele paarden en verschillende koopmanswaren had beroofd, met een totale waarde van meer dan 3.500 rijksdaalders.⁴⁹²

Kaapvaart was ook een probleem waarvan melding werd gemaakt in de attestaties. Ossen werden regelmatig prijs gemaakt op volle zee, waarbij de kaapvaart een veel grotere bedreiging vormde dan de zeeroverij.⁴⁹³ Andresen vermeldt bijvoorbeeld dat een schip met ossen van Berend de Behr, in 1632 onderweg naar Holland, op 30 april ter hoogte van de Eems door kapitein Franck Alevin uit Oostende werd gekaapt. Het transport werd niet door De Behr, maar door collega raadslid Hans Widouw uit Tønder en een ossenknecht uit Højer begeleid. Elf dagen bleven Widouw en de knecht onder bewaking aan boord, tot zij onder Helgoland aan boord konden gaan van een uit Noorwegen komend Husumer schip.⁴⁹⁴

Een andere voorbeeld dateert van veel later datum. Twee Denen, als factors in dienst bij de Deense koopman Jens Lauridsen Baggesen, hadden op diens order de tjalk van schipper Melle Simons uit Makkum met 51 ossen volgeladen, waarna ze op Amsterdam waren afgestevend. Daar zouden de dieren worden afgeleverd aan een Amsterdamse koopman. De twee Denen verklaarden voor de notaris de dag na vertrek ter hoogte van Helgoland te zijn geënterd door de sloep van een Franse kaper, die de schipper van de tjalk meenamen naar het kaperschip. De tjalk werd daarna overmeesterd en te Duinkerken opgebracht. Het scheepsvolk werd daar vier dagen gevangen gezet. Na hun vrijlating vertrokken zij naar Amsterdam met achterlating van tjalk en ossen. De waarde van de 51 ossen bedroeg ruim achttienhonderd gulden.⁴⁹⁵

Bij dreigend gevaar van Franse kapers kon de schipper een tussenhaven aandoen. Een schipper die in 1703 vanwege kapers Delfzijl was binnengelopen, besloot in overleg met de koopman niet verder te varen. De 66 ossen werden ontscheept, over land naar Zwartsluis gedreven en vandaar per schip naar Amsterdam gebracht.⁴⁹⁶ Dit bracht natuurlijk wel extra kosten met zich mee.

Omstandigheden aan boord

De omstandigheden aan boord stonden vooral ter discussie als ossen onderweg schade hadden geleden. Het achterhalen van de precieze toedracht van gebeurtenissen was niet altijd eenvoudig. Ook daarvan volgt een aantal voorbeelden.

De in een vloot varende schippers, waarmee de bekende Kopenhaagse ossenkoopman Steffen Rode zijn ossen verscheepte, stelden zich in 1632 voor het slechte weer 'inde Stuer' (waarschijnlijk de rivier de Stör, die ten noorden van Glückstadt uitmondt in Elbe) in veiligheid. De dienaar van Rode had de ingehuurd schepen daar bezocht om te beoordelen hoe het met de ossen ging. Hij had geconstateerd dat de Amsterdamse schipper Jakob Hendriks te veel ossen in zijn schip had geladen. 'Gierichyt', zo beoordeelden de attestanten (een schipper uit Workum en één uit Makkum) die ook in dienst van Rode waren, het motief van schipper Hendriks. Hendriks was namelijk per koppel ossen bevracht en had, overigens tegen uitdrukkelijke orders van de dienaar van Rode in, te veel ossen ingeladen. Een andere door Rode bevrachte schipper, Douwe Feddes, had vier ossen minder ingeladen dan de dertig die hem waren toegestaan. Dus de oplossing om Feddes alsnog een aantal ossen van Hendriks te laten overnemen lag voor de hand. Feddes weigerde dit echter *'al hoe wel de dienaar protesteerde dat de schade op hem soude coomen soo de ossen quamen te starven'*. Er waren onderweg inderdaad vier ossen gestorven, en dat *'door dat de ossen te nau ende te enge int schip waeren geweest'*.⁴⁹⁷

Beter was het natuurlijk als er op de laadplaats over het te laden aantal ossen werd onderhandeld. Zo zou schipper Allard Jans uit Friedrichstadt volgens getuigen in 1630 gezegd hebben toen een factor van de Enkhuizer koopman Gerrit de Wit nog op het laatste moment een os uit het ruim haalde: *'Niet jegenstaende dat ick bij de koppel bevracht ben, set daer niet meer ossen in als het u belieft, ick sie wel dat ick mij van dese reijs niet rijk varen sal'*. Later voegde hij daar nog aan toe: *'neemt daer soo veel uijt als het u belieft ick wil met u geen strijt hebben'*.⁴⁹⁸ Uit de inhoud van de attestatie kan echter worden opgemaakt dat de schipper zich achteraf wel degelijk benadeeld voelde. Hij was uitbetaald voor het aantal ossen dat hij vervoerd had, maar hij wilde uitbetaald krijgen naar het vooraf met de bevrachter overeengekomen aantal te vervoeren ossen. Om zijn aanspraak kracht bij te zetten riep hij na aankomst in Enkhuizen in een paar dagen tijd vier getuigen op die eveneens minder ossen in Enkhuizen hadden afgeleverd dan vooraf was overeengekomen (door sterfte van de ossen weliswaar). Hij liet onder andere twee schippers getuigen die in 1630, net zoals hij, per koppel waren bevracht en waarbij, net zo min als bij Allard, een bevrachtingscontract was opgemaakt. Bij de ene schipper waren er onderweg vier ossen gestorven. De andere had de reeds ingeladen ossen door ongunstige wind weer moeten uitladen, waarna er één op stal was gestorven. Hij had later een os minder ingescheept gekregen. Beide getuigen hadden van hun bevrachters hun volle vrachtloon uitbetaald gekregen.⁴⁹⁹

Dankzij Jans' zoektocht naar precedentes kwam een aantal andere kwesties voor het voetlicht. Deze geven een indruk hoe met dergelijke kwesties in het verleden was omgegaan. Zo bleek in 1624 een geschil tussen een koopman en een schipper bij de burgemeesters te zijn voorgekomen. De eerste was onwillig de volle vracht uit te keren aan de schipper, omdat er onderweg vijf ossen waren gestorven. De schipper was per koppel ossen bevracht, maar er was geen bevrachtingscontract van opgemaakt, dus concreet bewijs over de gemaakte afspraken konden schipper noch koopman overleggen. De burgemeesters stelden de koopman uiteindelijk verantwoordelijk voor de geleden schade, daarbij opmerkend *'gij mocht daer op gepast hebben'*. Zij beslisten dat de schipper (op wiens gedrag kennelijk niets aan te merken

viel) zijn volle vrachtlloon moest worden uitbetaald.⁵⁰⁰ Zelfs de eerder genoemde schipper bij wie in 1627 onderweg 28 ossen waren gestorven had zijn volledige vrachtlloon uitbetaald gekregen.⁵⁰¹ Of Jans hiermee voldoende getuigen had verzameld om zijn eigen eis kracht bij te zetten, is niet bekend.

Soms klonk in de akten het vermoeden van onthouding van zorg door, als gevolg waarvan ossen het leven hadden gelaten. In een attestatie uit 1708 trachtte het scheepsvolk van de Nederlandse schipper Michiel Arends deze van schuld vrij te pleiten. De schipper had dat jaar de ossen vervoerd van Just Nielsen Arctander, een koopman uit Viborg, die al langer op de Hollandse markt actief was.⁵⁰² Deze ossen waren afkomstig uit stallen van het landgoed Åbjerg (Vedersø sogn, Hind herred). Ze waren vandaar in één dag over een afstand van 3,5 Deense mijl (iets meer dan 26 kilometer⁵⁰³) tot zuidelijk van Lyngvig gedreven. Op woensdag was een rustdag ingelast en de ossen waren bijgevoerd met hooi. Op donderdag waren de ossen nog over 1,5 Deense mijl (iets meer dan 11 kilometer) naar 'Haverwijck' (Havrvig) gedreven, vanwaar het nog een '*pistoolschoot*' naar het schip van Michiel Arends geweest was, dat daar gereed lag.⁵⁰⁴ De schipper en zijn scheepsvolk verklaarden dat de ossen die aan scheepsboord kwamen '*zeer vermoeit en afgedreven*' waren, omdat ze die dag '*over de twee mijlen wegs waren gedreven*'. Eenmaal aan scheepsboord waren de ossen niet in staat te blijven staan van vermoeidheid en op zee was er onder de ossen '*een zeer groote miserie*' ontstaan, '*vermits zij harde koude uijt den oost zuijd oosten en zuijd oost ten oosten hadden, waardoor de voorschreve beesten van hunne vermoeitheid niet konden werden hersteld*'.⁵⁰⁵ Volgens de attestanten hadden de twee knechten van de ossenkoopman die aan boord waren om op de ossen te passen al drie uur na inscheeping tegen de schipper gezegd dat '*de ossen van vermoeitheit de tongen groot ent uit haren monde lieten hangen*'.⁵⁰⁶ Pas na enkele dagen ging de wind wat liggen, waardoor de dieren de kans kregen wat te bekomen. Inmiddels hadden al twintig ossen het loodje gelegd. Omdat zij in het schip '*zoo grooten stank*' hadden van de kadavers, durfden zij de gestorven dieren niet langer aan boord te houden uit vrees dat ook de overige dieren zouden sterven. De schipper en zijn volk vonden dat ze alles in het werk hadden gesteld om de dieren te behouden. De knecht van de ossen was brood, bier en brandewijn aangeboden '*tot verkwicking van de ossen*', maar het had niet mogen baten.⁵⁰⁷ In ieder geval lijkt er overmacht in het spel te zijn geweest. Afgaand op de beschreven verschijnselen, zou men zelfs denken dat deze ossen al met veepest besmet waren.⁵⁰⁸

Maar er werden ook verklaringen afgelegd die geheel tegenstrijdig waren aan de bovenbeschreven lezing van de gebeurtenissen. Daarin werd gesteld dat de ossen ten tijde van het laden '*fris, gezond, wel te posse ende in een ongefatigeert en niet vermoeit van drijven goeden staat*' waren en dat zij onderweg op zee '*goed en bequaam weder en wind*' hadden gehad.⁵⁰⁹ Hoewel Arends tegelijk met twee anderen op donderdag 19 april uit Havrvig vertrokken was en zij gezamenlijk het Vlie bereikten, kwam hij pas op woensdag 25 april in Muiden aan, waar de andere twee schippers al op maandag waren gearriveerd. Toch waren de ossen van Arends, die dinsdags de week ervoor al van de stallen vertrokken waren, bij aankomst in Muiden '*deur de banck grover en swaarder en beter met vlees beset*' dan ossen die uit andere schepen waren gelost.⁵¹⁰ De vraag was nu of de ossen in het ruim als gevolg van zuurstof-

gebrek om het leven waren gekomen. Want behalve de 48 ossen in het ruim stonden de goederen van enkele mannelijke en vrouwelijke passagiers, bestaande uit *'kassen, packen, vaten, tonnen, grootte scheepskisten, huijden en andre bagagie'* op het achterdek ofwel *'de bil'* van het smakschip, in de *'victualiekelder'*, in de kooien van de passagiers en in het looppad, *'de wandelinck'* van het schip.⁵¹¹ Daarvan had een deel bij aankomst in Muiden bovenop de luiken gestaan. Maar volgens de ossen knechten waren die goederen daar pas vlak voor aankomst in Muiden neergezet om meer ruimte te hebben in de *'wandeling'*, ten tijde van het lossen van de ossen.⁵¹² De uitgebreide beschrijving van de extra lading aan boord diende in dit geval om uit te maken of de goederen aan boord de luiken hadden afgesloten. Eigenlijk behoorden alle goederen aan boord onder de luiken gestouwd te zijn, maar daar werd nogal de hand mee gelicht. Had de lading schade geleden door ernstige nalatigheid van de schipper op dit punt, dan waren de kosten van de schade ten laste van de schippers, reders en het schip.⁵¹³

Laakbaar gedrag van de schipper klinkt ook door in een attestatie uit 1715. In dat jaar waren in het schip van schipper Holle Tiddes, bevracht door Lukas Westwoud, voor het toezicht op de ossen twee ossenknechten aanwezig. De ossen waren door de *'holle zee'* *'overhoop'* geraakt, maar ossenknecht Albert Jakobs uit Makkum (de andere knecht lag zeeziek in het hooi) kon ze niet alleen terug op hun plaats krijgen. Hij had de schipper en diens volk om hulp gevraagd, maar die was hem geweigerd. De volgende dag kwam het tweede, door Kornelis Raven in opdracht van Lukas Westwoud bevrachte schip langszij. Raven informeerde overluud bij de knecht hoe het met zijn ossen was, *'en off hij oock eenige dooden had'*. Deze had terug geroepen *'drie a vier'* en *'dat de rest meest overhoop lagh'*. De schipper en diens zoon hadden de conversatie gevolgd en riepen dat Jakobs dat loog en ze waren verder gezeild. Zij waren zich kennelijk bewust dat hen later ten laste kon worden gelegd dat zij de ossen levenssparende zorg hadden onthouden.⁵¹⁴

3.14 Nabeschouwing

Aan de hand van notariële akten uit de archieven van Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam werd in dit hoofdstuk de structuur van de overzeese ossenhandel geschetst in het tijdvak 1575-1750. Ook werd, op basis van kwalitatieve informatie uit deze bron, een beeld gegeven van de dynamiek van de handel. Centraal daarin stond het optreden van de bij het overzeese ossentransport betrokken schippers en kooplieden.

Het bleek dat de handel in en de overzeese export van ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein op Holland in het eerste kwart van de 17de eeuw vrijwel exclusief was voorbehouden aan kooplieden en schippers uit het exportgebied. De opheffing van de exportbeperkingen in 1623 door de Deense koning in verband met de gestremde overlandse export als gevolg van de Dertigjarige Oorlog (1618-'48) maakte de weg vrij voor de grotere deelname van Nederlandse schippers aan het overzeese transport van ossen. Kort daarop beleefde de overzeese aanvoer van magere buitenlandse ossen op de Enkhuizer markt een hoogtepunt. Ook daarna, in vreedstijd, bleven Nederlandse schippers ingehuurd worden voor het transport van de ossen van Deense kooplieden. Het uitbreken van de Torstenssonoorlog

(1643-'45) en de oorlog tegen Zweden (1658-'60) die de stedelijke economie lamlegden en waarin een groot aantal Deense schepen verloren ging⁵¹⁵ hebben de Nederlandse deelname aan de verscheping van ossen bepaald bevorderd. Overigens moet hierbij worden opgemerkt dat het aandeel van de Nederlandse schepen in de transportcapaciteit van de totale ossenvloot niet te kwantificeren valt.

Bij de in Enkhuizen afgesloten bevrachtingscontracten lag het initiatief tot de opstelling in het tweede kwart van de 17de eeuw bij de Deense kooplieden. In Amsterdam gingen Amsterdamse kooplieden zelf over tot het afsluiten van bevrachtingscontracten. Ook door hen werden vooral Nederlandse schippers gecontracteerd voor het ophalen van ossen in het productiegebied. Zowel in Enkhuizen als in Amsterdam werden behalve schippers uit Holland, ook schippers uit Overijssel en Friesland gecontracteerd.

Er bestond een aantal verschillen in de door Denen en Amsterdammers afgesloten bevrachtingscontracten. De eersten dirigeerden de gecontracteerde schippers vooral naar West-Jutse bestemmingen, terwijl de Amsterdammers vaak bestemmingen opgaven in Oost-Denemarken, Zuid-Zweden en Noorwegen. Daarmee boorden ze een nieuw marktsegment aan, omdat verscheping van ossen vanuit die contreien op Holland voorheen niet of nauwelijks plaatsvond (die kreeg althans geen neerslag in de bestudeerde archivalia). In de door buitenlandse bevrachters afgesloten contracten werd meestal geen lading op de heenweg genoemd of er was sprake van ballast. Amsterdammers belaadden de ingehuurde schepen op de heenreis meestal met niet nader gespecificeerde handelsgoederen, terwijl er, als er geen retourvracht ossen te krijgen was, andere handelsgoederen mee terug werden genomen. De laadcapaciteit van de schepen werd dus voor de volle reis benut. Denen verscheepten hun ossen bij voorkeur naar Enkhuizen, Amsterdammers gaven ook andere (meest Hollandse) bestemmingen aan de Zuiderzeekust op. De eerste in Amsterdam teruggevonden bevrachtingscontracten dateren uit 1629, het jaar waarin de Amsterdamse ossenmarkt werd uitgebreid. Enkhuizen moest die concurrentie dulden, maar kon er uiteindelijk, om redenen die in hoofdstuk 4 nog zullen worden besproken, niet tegenop. Met de verplaatsing van de markt naar Amsterdam, kort na het midden van de 17de eeuw, was Enkhuizens rol in de internationale ossenhandel uitgespeeld.

Voor het transport van ossen uit West-Jutland werden plat- of rondboomd schepen (boeiers, pot-, wijd- en smakschepen, later tjalken) ingezet, die vijftig tot zestig ossen konden laden. Dit type schepen kon zowel in ondiep als in diep water varen. Voor het laden van ossen oostelijk van kaap Skagen gaf men de voorkeur aan een groter scheepstype (waarschijnlijk de fluit), waarin men wel tachtig tot negentig ossen kon laden. Dit type schip kon alleen in diepe wateren uit de weg.

De in hoofdstuk 2 beschreven concentratie van de productie van ossen in Jutland na het midden van de 17de eeuw komt ook in de scheepstypen van de te Amsterdam - inmiddels de marktstad voor buitenlandse ossen - gecontracteerde schippers tot uiting. Eind jaren '50 gingen Skåne, Halland en Blekinge voor Denemarken verloren. De in Amsterdam gecontracteerde schepen kregen daarna geen bestemmingen meer op in en ten oosten van de Sont. Alleen voer men nog een enkele keer op Ålborg. Er werden in Amsterdam dus vrijwel geen grote sche-

pen meer gecontracteerd voor het transport van ossen. Op basis van de bevrachtingscontracten die ten grondslag lagen aan dit hoofdstuk zou men moeten vaststellen dat Deense bevrachters met de verplaatsing van de markt van Enkhuizen naar Amsterdam zo goed als van het toneel verdwenen. Maar dat beeld is vertekend, want uit de in hoofdstuk 5 nog te bespreken, door ene Thomas Jensen afgesloten akten zal namelijk nog blijken dat Deense kooplieden hun ossen ook zelf nog aanboden op de Nederlandse markt.

Vooropgesteld dat de akten slechts als een afspiegeling van marktontwikkelingen kunnen worden opgevat - de ossenhandel zelf krijgt men er niet mee in beeld - is de tendens van een toegenomen betrokkenheid van Nederlandse kooplieden (vooral Amsterdammers) bij de overzeese export van ossen uit het productiegebied onmiskenbaar. Die betrokkenheid impliceert de investering van eigen kapitaal. Het waren deze Amsterdamse bevrachters die de vrachtlonen van de schippers betaalden en zij baanden nieuwe wegen. Maar hoever die ondernemingszin van Amsterdamse kooplieden reikte, valt uit de voor dit hoofdstuk bestudeerde akten niet op te maken. In het volgende hoofdstuk zal worden getracht de in de notariële akten genoemde kooplieden en hun koophandel scherper in beeld te krijgen.

Hoofdstuk 4

De initiatiefnemers van de overzeese ossenhandel (1575-1750): een heroriëntatie

'Het marktmechanisme is een zelfregulerend systeem. De koopman die geen winst maakt wordt niet weggestuurd. Hij verdwijnt uit het zicht. (...) De omstandigheid dat in zijn plaats een ander zakelijk talent zich voor eigen rekening op de markt mag bewijzen en kan ontwikkelen, is voor alle marktpartijen van groter belang'.¹

4.1 Inleiding

Het vrijgeven van de overzeese export door de Deense koning in 1623 en het kerende economische tij zette in Denemarken en in Sleeswijk-Holstein in het tweede kwart van de 17de eeuw een aantal veranderingen in de samenstelling van de groep deelnemers aan de ossenhandel in gang. De dalende opbrengsten voor exporteurs resulteerde aan Deense zijde in een kleiner aantal deelnemers met een toenemende export, terwijl aan Hollandse zijde het aantal kooplieden groeide dat niet langer het aanbod op de internationale ossenmarkt afwachtte, maar het Deense en Sleeswijk-Holsteinse productiegebied zelf opzocht en direct met de producenten in contact trad. Vanaf omstreeks 1660 domineerden Hollanders zowel de overlandse als overzeese export. Deze ontwikkeling in het deelnemersveld van Deense en Hollandse kooplieden zal in dit hoofdstuk nader worden beschouwd. Het gaat daarbij om een duiding van de uit de notariële bronnen naar voren tredende groep kooplieden aan de hand van een aantal groepsgeïmpegn sociale, economische en politieke kenmerken.

De kooplieden die in dit hoofdstuk aan de orde zullen komen, vormen geen doorsnede van de totale groep kooplieden die bij de internationale ossenhandel betrokken was. De notariële bronnen uit Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam geven namelijk vrijwel uitsluitend informatie over de over zee exporterende ossenhandelaars (zie figuur 3.1). Dit waren internationaal opererende kooplieden, veelal afkomstig uit de betere kringen, die de zaken grootschalig aanpakten en van wie de handel zich over langere tijd uitstrekte. Het zijn juist hun namen en gegevens over hun sociale, politieke en economische achtergrond die in de buitenlandse literatuur zijn terug te vinden. Bijlage 9 bevat een overzicht van de binnen- en buitenlandse kooplieden die in de bestudeerde bevrachtingscontracten van Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam werden geïdentificeerd. De buitenlandse kooplieden komen aan de orde in § 4.3 en § 4.4, de Nederlandse in § 4.6. Paragraaf 4.5 behandelt de verschuivende participatie van Denen, Sleeswijk-Holsteiners en Hollanders in de export. Naast de bevrachtingscontracten en

attestaties, die in het vorige hoofdstuk de voornaamste bron vormden, zijn voor de beschrijving van de relaties tussen de kooplieden, het centrale thema in dit hoofdstuk, ook borgtochten en insinuaties gebruikt.²

4.2 Liquiditeitsmoeilijkheden in Denemarken en Sleeswijk-Holstein

In de 16de eeuw had de groeiende handel en de prijsstijging voor de belangrijkste exportproducten van het Deense rijk (graan en ossen uit Denemarken, maar ook hout uit Noorwegen) geleid tot een hoger welvaartspeil van de bevolking. De ossenproductie- en handel gold door de tijd heen als één van de belangrijkste inkomstenbronnen in Denemarken en Sleeswijk-Holstein. In het jaar 1578 werd het geldgebrek in Denemarken geweten aan de schade die ossenexporteurs in de jaren ervoor hadden geleden. In 1623 werd de handel in ossen nog één van de beste bestaansmiddelen voor de inwoners van het Deense rijk genoemd.³ In het oorlogsjaar 1629 werd door de adel uit Skåne een direct verband gelegd tussen de stalvoeding van ossen en de verwerving van geld voor hun krijgsmacht en andere uitgaven. In 1641 en '47 werd het belang van de ossenproductie en ossenhandel opnieuw naar voren gebracht in officiële documenten.⁴ De welvaartsstijging uit de export van landbouwproducten strekte lange tijd vooral de grootste landbezitters, de Kroon en de adel, tot voordeel. De winst besteedden zij vooral aan oorlogvoering, landspeculatie en verfraaiing van hun landgoederen.⁵

Omstreeks 1660 blijkt de situatie ingrijpend gewijzigd. Toen de hertog van Gottorf de bevolking in 1661 een nieuwe belasting op wilde leggen, verwoorde Wolf Blome uit Tønder het bezwaar daartegen als volgt: *'Die Unterthanen sint fast gantz ruiniret, haben wenig oder garnichts, und ist auch wahrlich groß Elendt bei den Leuthen, und weiß es Gott, wie man es herauspresset dasjenige, so noch gehoben wirt, auch mit waß Trähnen und Weklagen sie es erlegen; in Betrachtung, selbst haben sie nichts, undt credit haben sie auch nicht mehr'*. Van alle oorlogen die hij zich kon herinneren, had hij het Amt Tønder nooit in een dergelijke deplorabele toestand meegemaakt. De ellende onder de bevolking was enorm.⁶ In 1667 schreef Henrik Müller uit Kopenhagen het volgende in een brief: *'hier bovendien is gebrek aan alles en nog wel het meest aan geld, en indien er geen hand wordt gelegd op gereed geld, zie ik gebeuren, dat spot ons deel zal zijn, omdat we helemaal geen voorraad hebben, noch kans zien eraan te komen, daar de inkomsten erg gering zijn en het vandaag de dag over de gehele linie fout gaat. Ik heb dit al lange tijd verkondigd en moet dit nogmaals benadrukken'*.⁷ In het geval van Blome en Müller betrof het geen minvermogende personen, die bij een economische crisis de eerste klappen opvingen. Het waren personen die tot de beter gesitueerden behoorden. Blome was door de hertog aangesteld als hoofd van het Amt Tønder (periode 1624-'64).⁸ Henrik Müller was behalve grootgrondbezitter, groothandelaar en scheepsreder tevens rentmeester en crediteur van de Deense koning.⁹ De woorden van deze bestuurders mochten serieus genomen worden. De gelijktijdigheid van de economische moeilijkheden in Denemarken en Sleeswijk-Holstein illustreert de ernst van de economische depressie in het hele productiegebied in de jaren '60 van de 17de eeuw. In 1662 stond al een kwart

van de adellijke landgoederen in Sleeswijk-Holstein te koop, terwijl tussen 1660 en '70 niet minder dan 23 adellijke landgoederen in Sleeswijk-Holstein bankroet gingen.¹⁰

Nu had de economische depressie die zich rond het midden van de 17de eeuw in vrijwel alle sectoren van de economie manifesteerde, haar wortels in het einde van de 16de eeuw. Voor een goed begrip van de ontwikkeling die zich omstreeks het midden van de 17de eeuw in de internationale ossenhandel voltrok en van de daaraan gepaarde verschuiving binnen de groep internationale kooplieden, moet nader aandacht worden besteed aan de economische basis van de Deense en Sleeswijk-Holsteinse ossenproductie: de ter plekke aanwezige kapitaalcracht. In de insolventie van de aan de handel deelnemende groepen ligt een belangrijke verklaringsgrond voor de terugtrekking van Deense edelen en kooplieden uit de internationale ossenhandel en voor de kans die Hollanders geboden werd om daarin na het midden van de 17de eeuw een actievare rol te spelen.

Al voor de invoering van de strikte arbeidsdeling in de productie en export van ossen in de 16de eeuw was de Deense adel sterk gericht op de *Kieler Umschlag*, de jaarlijkse in de week na Driekonigen (6-13 januari) georganiseerde geldmarkt (zie ook § 2.4.2.). Hier werden grote leningen verstrekt aan de Deense koningen, de hertogen van Holstein-Gottorf en aan hun in geldgebrek verkerende onderdanen. De belangrijkste crediteuren waren de Holsteinse edelen.¹¹

Aan het eind van de 16de eeuw nam de financiële afhankelijkheid van de Deense adel van die geldmarkt sterk toe. Matthiessen noemt de luxe levensstijl van de adel, de dure buitenlandse reizen, de bouw van fraaie landhuizen en het daarmee samenhangende grootverbruik als de achterliggende reden van hun grote geldbehoefte.¹² Maar ook investeringen van zakelijke aard lagen daaraan ten grondslag. Eind 16de eeuw hadden laag-adellijke (dus de minst draagkrachtige) landeigenaars, speculerend op de goede winstmogelijkheden in de ossenhandel, veel geld geïnvesteerd in stallen en vee. Deze groep, die uitgesloten was van de lucratiefste bestuurlijke posten of seculiere beneficië, maar wel verplicht was tot militaire dienstverlening aan de koning en de onbezoldigde vervulling van taken op lokaal niveau, was vooral op dit inkomen uit de landbouw aangewezen.¹³ Deze lage adel raakte door de afzetcrisis als gevolg van de Opstand in de Nederlanden als eerste financieel in de problemen. Het lenen van geld leek een voorlopige oplossing te bieden. Geld was er in deze tijd op de geldmarkt voldoende beschikbaar. Holsteinse edelen die vóór het uitbreken van de Opstand in de Nederlanden hadden geïnvesteerd maar die daarmee gestopt waren vanwege de risico's, leenden hun kapitaal nu graag uit aan de laag-adellijke kredietzoekers.¹⁴ Het was een lucratieve investering, want het rentepercentage op de leningen was hoog: 10-12%, soms zelfs meer dan 16%.¹⁵ De rente op de leningen oversteeg zelfs het te verwachten rendement (jaarlijks circa 4-5%) uit grondbezit.¹⁶ Op het niet tijdig aflossen van die leningen stonden zware sancties.¹⁷

De situatie was ernstig, zó ernstig zelfs dat het koning Christian in 1604 ont-raden werd om een oorlog tegen Zweden te beginnen omdat de Deense adel door de zware financiële verplichtingen aan de Holsteinse adel zo verarmd was dat ze zich geen oorlogsuitgaven kon veroorloven. Koning Christian IV lenigde

Afbeelding 4.1. Een Deense edelman, zeer elegant maar waarschijnlijk niet naar het leven geportretteerd. De prent is er één uit een serie van zeven edellieden. De Deense adel speelde een belangrijke rol in de productie van stalossen voor de internationale markt. W. Buytewech, tekening/ets (1615), 19,5 x 7,1 cm (inv.nr A 13087). Amsterdams Historisch Museum.

die financiële nood enigszins door zelf als geldschietter van de Deense adel op te treden.¹⁸ In 1602 had hij 73.000, in 1605 reeds 300.000 daler uitgeleend aan Deense edelen.¹⁹ Dit was een belangrijke bijdrage aan de verzelfstandiging van de Deense geldmarkt.

Nu bestonden er in Denemarken ook geldmarkten. Deze waren gekoppeld aan de belangrijkste rechtsvergaderingen (*ting*) te Viborg (Jutland), Odense (op Fyn), Ringsted (op Sjælland) en Lund (in Skåne). Dit waren de eerste bijeenkomsten van de *landsting* (rechtslichamen voor de verschillende landsdelen) na Kerstmis of Pasen.²⁰ Het Viborger *snapsting* overvleugelde de andere in betekenis. De markt, die begon op 13 januari, stond bekend als de *Jydernes Termin*, de periode in het jaar waarin door de Jutse edelen financiële (schuldaflossing, rentebetaling en leningen) en financieel-juridische kwesties (overdracht- en erfkwesties, processen en huwelijksonderhandelingen) werden geregeld.²¹ Door de hier verzamelde adel werd met binnen- en buitenlandse kooplieden (soms ook met Nederlandse ossenkopers²²) afgerekend voor ontvangen of geleverde waren. Ook de koning stuurde tussenpersonen naar Viborg als hij om geld verlegen zat. Opschorting van het *snapsting*, zoals ten tijde van bezetting door vijandelijke legers gebeurde, leidde doorgaans tot grote problemen in de geldmarkt.²³

In de jaren '20 nam de Deense overheid maatregelen ter sanering van de geldmarkt. In 1623 werd door de rijksraad een onderscheid gemaakt tussen 'christelijke' en 'niet-christelijke' rentepercentages. Een percentage van 5% werd 'christelijk' geacht, met een uitloop naar 6-7% als maximum. Tevens werd de directe verkoop van adellijke bezittingen mogelijk gemaakt.²⁴ Deze maatregel, gevoegd bij het in 1622-'23 geïntroduceerde gast-voedersysteem (zie § 2.4.6), lijkt de adel wat meer financiële armslag te hebben geboden. Deense edelen traden vaker als crediteurs op voor hun minder fortuinlijke standsgenoten, terwijl het aantal crediteurs in Kiel terugliep.²⁵ Toen de Deense koning zijn bij Deense edelen uitstaande leningen terugvorderde met het oog op Denemarkens deelname aan de Dertigjarige Oorlog (in de jaren 1625-'29), bracht dit een financiële aardverschuiving teweeg.²⁶ Omdat een belangrijk deel van het adellijke vermogen in landgoederen was belegd, vormden hypotheekakten (*pantebreve*) het belangrijkste onderpand voor de leningen. Maar vooralsnog was het niet toegestaan landgoederen over te dragen aan burgers, waardoor het onfortuinlijke deel van de Deense adel verstoken bleef van de geldvoorraad van Deense burgers.²⁷ Het beleid werd op dit punt geleidelijk geliberaliseerd. Vanaf 1632 werd het crediteuren toegestaan om hun aanspraken op edelen veilig te stellen door landgoederen als onderpand te accepteren of een hypotheek in eigendom om te zetten. In 1641 werd bepaald dat ook een schuld aan een persoon die niet van adel was met adellijke bezittingen mocht worden betaald, zij het met de verplichting dat de nieuwe landbezitter de landerijen wel weer ter verkoop aan de adel aanbood. Deze maatregelen maakten het uitlenen van geld tegen 6% volgens Ladewig Petersen voor edelen en burgers misschien niet zo profijtelijk als het destijds voor de Holsteinse adel geweest was, maar wel een veilige investering. Het leidde tot een zekere rust in de geldmarkt tot halverwege de jaren '40.²⁸

Na de oorlogen tegen Zweden (1643-'45 en 1657-'60) raakten ook veel leden van de hoge adel, de economische aristocratie, door hun financiële reserves heen.

Ook zij moesten vaker hun toevlucht nemen tot het lenen van geld, waarbij soms ook een beroep werd gedaan op het kapitaal van buitenlandse kooplieden. Had Ladewig Petersen nog zijn twijfels gehad om aan de groeiende schuldenlast in het eerste decennium van de 17de eeuw termen als 'economische crisis of neergang' te verbinden (hij sprak liever over instabiliteit) en constateerde hij voor de periode 1630-'43 zelfs een zekere rust in de geldmarkt ten gunste van de economische aristocratie, over de periode 1645-'60 schreef hij: 'At this time, growing indebtedness obviously also involve economic crisis; a rough estimate makes it plausible that by 1660 debts amounted to one third of the real value of noble landed property; debts were in fact very unevenly distributed, but only the rigid system of noble privileges postponed the catastrophe until that year'.²⁹ De invordering van schulden, die zich geleidelijk horizontaal (door borgstelling) en verticaal (door vererving) over de Deense samenleving hadden verspreid, werd steeds moeilijker.³⁰ Ook buitenlandse crediteurs zouden dat ervaren.

De hierboven beschreven ontwikkelingen vormen de financieel-economische achtergrond waartegen de veranderingen in het deelnemersveld van kooplieden aan de overzeese internationale ossenhandel gezien moeten worden. In de inleiding op dit hoofdstuk werd reeds vermeld dat getracht zal worden de aan de overzeese handel deelnemende kooplieden te duiden aan de hand van een aantal groepseigen sociale, economische en politieke kenmerken. Daarvoor zullen deze kooplieden eerst in buiten- en binnenlandse bronnen geïdentificeerd moeten worden. Alvorens in te gaan op de buitenlandse en Nederlandse kooplieden die in de Nederlandse notariële archieven als ossenhandelaar naar voren traden, zal op basis van Degns onderzoek de samenstelling van de vanuit Ribe exporterende groep kooplieden worden belicht.

4.3 De sociale structuur van de groep ossenexporteurs, met Ribe als voorbeeld

In de overzeese ossenexport vervulden een aantal West-Jutse steden (zoals Ringkøbing, Varde en Tønder) een belangrijke centrumfunctie. Maar de belangrijkste handelsverbinding tussen het Deense productie- en Hollandse consumptiegebied was de stad Ribe. Zo stelde Degn vast dat er in Ribe ossen werden geëxporteerd door kooplieden afkomstig uit andere plaatsen in Jutland (Kolding, Holstebro, Horsens, Lemvig, Nykøbing Mors, Randers, Ringkøbing, Varde, Vejle, Viborg, Ålborg en Århus), van de oostelijke eilanden Fyn (Assens, Bogen, Middelfart en Odense) en Sjælland (Kopenhagen), alsmede door kooplieden uit Sleeswijk-Holsteinse steden, uit Hamburg en uit Holland. Maar ook Deense boeren en edelen exporteerden hun ossen via Ribe.³¹

Ribe was als een enclave in het hertogdom Sleeswijk gelegen, circa 8 kilometer ten zuiden van de grensstroom, de Kongeå.³² De *lensmand* ofwel de bestuurder van het leengoed Riberhus resideerde tot de Torstenssonoorlog (1643-'45) in het bij Ribe gelegen, gelijknamige slot.³³ Het leen omvatte, behalve de stad Ribe, de *herreder* (districten) Gørding, Skast en Malt (vanaf 1583), Vester Horne (vanaf 1542), de koninklijke enclaves in Zuid-Jutland, het leen Møgel-

tønderhus (vanaf 1600) en vanaf 1602 Ballum Birk met het zuidelijke deel van de eilanden Rømø en List. Van het diocees Ribe, dat grofweg besloten lag tussen de steden Lemvig in het noorden, Vejle en Kolding in het oosten en Tønder in het zuiden, maakte het leengoed Riberhus slechts een klein deel uit.³⁴

Degn geeft een indruk van de verdeling van de bevolking over de vier verschillende standen in het diocees Ribe in 1640. Van de op 44.500-53.800 personen geschatte bevolking in het diocees, behoorde circa driekwart tot de boerenstand, ongeveer een vijfde deel was burger, vijf procent maakte deel uit van de geestelijkheid, terwijl minder dan één procent tot de adel behoorde.³⁵ In het diocees Ribe lagen circa 10.000 boerderijen, 123 adellijke landgoederen (*hoved- en ladegårde*) en 10 koninklijke landgoederen (*ladegårde*). Van alle boerderijen was slechts een klein deel in eigendom van boeren, de overige werden gepacht van de Kroon en adel. De pacht bestond uit betaling in geld, goederen en diensten.³⁶ Degn wees erop dat met de toenemende problemen in het landbouwbedrijf in de loop van de 17de eeuw de diensten een steeds groter deel van de pacht gingen uitmaken. Om meer greep te krijgen op de arbeid van boeren - toen deze hun pacht in geld en natura niet meer konden betalen aan de Kroon of adel - werden nieuwe landgoederen (*hovedgårde*) gevestigd of werden reeds bestaande uitgebreid door de samenvoeging van een aantal nabijgelegen boerenbedrijven (*ladegårde*).³⁷ Ook stedelingen bezaten soms boerenbedrijven in de omgeving van hun stad.³⁸

In de omgeving van Ribe was circa 80% van de plattelandsbevolking in de landbouw actief. De belangrijkste exportproducten van de stad waren, hoe kan het anders, graan en ossen.³⁹ Ribes privilege in de ossenhandel, dat nog in 1603 door de koning was herbevestigd⁴⁰, was helemaal ingesteld op de centrum-functie die de stad in de overlandse en overzeese ossenhandel vervulde. Van de 3.000-4.000 inwoners die de stad in de 17de eeuw telde, was een groot deel bij de productie en export van ossen betrokken. De infrastructuur in de stad was geheel aan de functie aangepast (zo telde de stad bijvoorbeeld vele stallen). In principe kon iedere huisbezitter in Ribe grond pachten, maar het waren vooral de kooplieden (en onder hen de raadsleden) die land bezaten of pachtten.⁴¹ Degn constateerde dat van de 24 Riber raadsleden die in de periode 1625-'60 vanuit Ribe ossen exporteerden, er 20 als pachters van Ribes stadswiden geregistreerd stonden. Onder de overige 99 kooplieden die in deze periode exporteerden, waren slechts 47 pachters van weiden.⁴² De weiden in de nabijheid van de stad waren essentieel in de voedselvoorziening van de ossen.⁴³

Van geen enkele Deense of Sleeswijkse stad is de exportstructuur van de overzeese ossenhandel zo gedetailleerd beschreven als Degn dat voor Ribe gedaan heeft. Op basis van de namen in de Riber havenboekhouding (*HKR*) kreeg Degn inzicht in de samenstelling van de groep exporteurs en het aandeel van afzonderlijke groepen exporteurs (gerangschikt naar stand of stad/dorp) in de export. In de aan Degn ontleende tabel 4.1 is het verschillende aandeel van binnen- en buitenlandse kooplieden in de export, ingedeeld naar herkomstplaats of regio, te zien.

In de totale door Degn bestudeerde exportperiode van ossen vanuit Ribe (1596-1660) telde hij in de havenboekhouding 464 exporteurs. Onder hen waren

Tabel 4.1. Aantal ossen geëxporteerd over zee vanuit Ribe (jaarlijks gemiddelde) per exporteursgroep, uitgesplitst naar herkomstgebied en (voor Denemarken) naar sociale categorie van de exporteurs (1596-1659)

herkomst exporteurs	1596 -99	1600 -09	1610 -19	1620 -29	1630 -39	1640 -49	1650 -59	1596 -1659
<i>Alle herkomstgebieden</i>	148	159	248	238	162	134	345	289
<i>Denemarken</i>	159	168	259	244	146	125	294	304
- Ribe	158	178	328	282	154	157	300	390
(burgemeesters & raadsleden)	196	331	698	650	253	271	440	998
(overige kooplieden)	143	112	198	208	127	107	231	254
- Overige Jitse steden	149	187	175	172	119	61	295	183
- Overige Deense steden	257	110	52	352	242	125	-	286
- Platteland								
(boeren)	-	13	32	36	14	14	78	34
(adel)	100	114	68	130	114	-	-	114
<i>Sleeswijk-Holsteinse steden</i>	26	-	35	-	60	-	356	101
<i>Hamburg</i>	-	-	-	-	107	20	56	60
<i>Nederland</i>	7	3	50	241	248	201	481	326
- Amsterdam	-	-	17	380	353	20	875	530
- overig Nederland	7	3	83	238	206	237	322	258
<i>Onbekend</i>	56	37	60	168	261	187	211	170

Toelichting: De tabel geeft een overzicht van het jaarlijks gemiddelde aantal ossen dat in zeven onderscheiden tienjarige subperiodes werd geëxporteerd vanuit Ribe door verschillende exporteursgroepen. Het aantal exporteurs per groep is niet opgenomen en daarom zijn de cijfers in deze tabel niet onderling herleidbaar.

Bron: Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.60 (tabelbijlage 20).

40 Riber raadsleden (onder wie zes weduwen van raadsleden), 180 kooplieden uit Ribe en 108 kooplieden uit andere Deense steden (91 kooplieden uit Jutland, 16 van Fyn en één van Sjælland). Ook scheepten 21 boeren en 8 edellieden hun ossen via Ribe uit. Behalve 10 kooplieden uit Sleeswijk-Holstein waren er ook buitenlanders bij de export betrokken: 4 kooplieden uit Hamburg, 59 uit Holland en 34 van onbekende herkomst. Degn vermoedde dat het grootste deel van de laatstgenoemde groep eveneens uit Holland afkomstig was.⁴⁴ Hoewel de 40 raadsleden minder dan een tiende van de totale groep exporteurs uitmaakten, waren ze goed voor bijna een derde van de totale export, terwijl van dat export-aandeel 11 personen driekwart voor hun rekening namen.⁴⁵ Leden van de families Grisbeck-Friis-Roed, Guldsmed og Baggesen, met een groot aantal leden vertegenwoordigd in de raad, exporteerden samen zelfs niet minder dan een vijfde deel van de totale overzeese export vanuit Ribe. Het was een kleine groep binnen de stadsregering die de overzeese ossenexport domineerde.⁴⁶ En het zijn dan ook de namen van de personen die tot die groep behoorden, die regelmatig

terugkeren in Degns overzichten van leveranciers aan de Kroon en adel, onroerend-goedbezitters en participanten in de grote handelscompagnieën.⁴⁷

De dominantie van de raadsleden in de overzeese ossenexport beperkte zich in de door Degn onderzochte periode niet alleen tot het feit dat zij jaarlijks meer ossen exporteerden dan andere kooplieden, zij waren gemiddeld ook over een langere periode actief. Exporteerden raadsleden in Ribe gemiddeld zestien jaar lang ossen over zee, andere kooplieden deden dat gemiddeld zeven jaar. Het ontbreken in de *HKR* van de namen van een aantal bekende en tevens belangrijke ossenexporteurs kan verband houden met de bestemming van hun ossen. Er waren kooplieden die traditioneel op Holland handelden en hun ossen vooral daarheen verscheepten, anderen waren meer op Wedel gericht. De ossen van de laatstgenoemden werden over land gedreven, terwijl de overzeese export voor hen slechts aanvullend bleef. Degn opperde de mogelijkheid dat incidenteel genoemde kooplieden zich alleen onder bijzondere omstandigheden op de ossenhandel toeleghden, in tijden dat ze gemakkelijk ossen konden bemachtigen of in het geval ze ossen als betaling van adellijke klanten ontvingen, omdat deze gebrek aan contant geld hadden.⁴⁸

Hoewel ontwikkelingen in andere Deense steden niet op een zelfde wijze met cijfermateriaal geschraagd kunnen worden, ondersteunen studies van het stedelijke bestuursapparaat in andere Deense of Sleeswijk-Holsteinse steden Degns analyse van de sociale structuur als grondslag voor de exportstructuur van de ossenhandel. Omdat welstand de basis vormde voor een opname in het stedelijke bestuur en de export van ossen eind 16de en in de eerste helft van de 17de eeuw burgers een goed en bij tijd en wijle zelfs hoog inkomen verschaften, bevinden zich onder de stedelijke regenten de belangrijkste ossenhandelaars.⁴⁹ Binnen de groep raadsleden bestond een grote continuïteit. Een benoeming was in principe voor het leven. In bepaalde families was het ambt van burgemeester- of raadslid zo goed als erfelijk.⁵⁰ Onderlinge huwelijken tussen leden van families die hoge posten bekleedden of anderszins succesvol waren, stond borg voor een blijvende concentratie van welstand en macht bij een gering aantal families.⁵¹ Een benoeming tot burgemeester of raadslid stelde eisen aan het familievermogen, want vaste inkomsten werden uit deze ambten niet genoten, wel financiële voordelen door voorrechten en vrijstellingen.⁵²

De actieve deelname van burgemeesters en raadsleden aan de ossenhandel had tot gevolg dat raadsleden bij vergaderingen van de magistraat vaak verstek moesten laten gaan, omdat ze de Hollandse jaarmarkten bezochten. Larsen noemde het voorbeeld van raadslid Willum Lucassen (1606-'17) uit Odense (oorspronkelijk uit Amsterdam afkomstig), die elk jaar in de maanden maart-mei en september-oktober afwezig was in verband met zijn bezoek aan de Hollandse markt. Hetzelfde was het geval met de gebroeders Otte en Rickert Knudsen Seebled uit (respectievelijk burgemeester en raadslid), die in ossen en graan handelden.⁵³ In Tønder werd rond 1620 de *Rechtstag* regelmatig opgeschort in verband met marktbezoek in Holland van de burgemeesters en raadsleden.⁵⁴ Langdurige afwezigheid werd overigens, met het sinds het eind van de 16de eeuw (en vooral na 1660) stijgende aantal vergaderingen een steeds groter

bezwaar. In tijden van oorlog, als de bewegingsvrijheid van de kooplieden-regenten was beknot, was het nog het beste gesteld met de presentie bij vergaderingen.⁵⁵ Toch werd nog in 1668 de nieuwe belastingvaststelling in Ringkøbing opgeschort omdat één van de burgemeesters op het punt stond om met zijn ossen naar de Republiek af te reizen.⁵⁶ De ossenhandel had, zo blijkt, een hoge prioriteit.

De ossenhandelaars behoorden niet alleen tot de economische, politieke en sociale toplaag van de stedelijke bevolking in Denemarken en Sleeswijk-Holstein, ook op cultureel gebied gaven zij de toon aan. Andresen schreef dat in deze burgerlijke toplaag het Renaissance-ideaal *'etwas Besonderes zu haben und zu sein, sich in Lebensart, Kleidung, Benehmen und Rang von der großen Masse abzuheben'*, grote weerklink vond.⁵⁷ Deze kooplieden waren, na een goede opleiding en internationale vorming in het handelsvak genoten te hebben, belangrijke afnemers van literatuur en opdrachtgevers aan kunstenaars.⁵⁸ Zij schonken, in hun streven zichzelf en hun familie voor het nageslacht aan de vergetelheid te ontrukken, met portretten en familiewapens gesierde schilderijen, epitafen en kroonluchters aan Deense en Sleeswijk-Holsteinse kerken, waar deze vaak nog te bezichtigen zijn.⁵⁹

De nadruk lag in de bovenstaande bespreking op de burgemeesters en raadsleden, maar er waren natuurlijk nog vele anderen bij de export van ossen betrokken. Volgens Lindberg Nielsen konden priesters, rectoren, tollenaars en stadsvoogden, ook tot de magistraat gerekend worden.⁶⁰ Namen van ambachtslieden, die zelden tot de raad wisten door te dringen⁶¹, worden vrijwel nooit onder de exporteurs aangetroffen. In ieder geval zal de actieve deelname van een groot aantal welgestelde, ontwikkelde personen aan de handel, die in gezelschap van hun zoons of dienaren in Holland in het voorjaar de herbergen bevolkten, van invloed zijn geweest op de perceptie van deze handelstak in Holland. In de navolgende paragrafen zal met behulp van informatie uit secundaire literatuur de handel en wandel belicht worden van een aantal van die buitenlandse ossenkooplieden.

4.4 Buitenlandse kooplieden op de Hollandse markt ten tijde van de klassieke periode van Deense ossenexport

4.4.1 De periode voor het vrijgeven van de overzeese ossenexport in 1623

Uit wat in het voorgaande over de handelspraktijk gezegd is, zou men verwachten dat de Deense of Sleeswijkse kooplieden hun stalossen in het voorjaar te Hoorn of te Enkhuizen op de markt aan Nederlandse ossenkopers verkochten, hun betaling daar contant ontvingen of een betalingsregeling troffen, waarna ze (na eventueel hun overige zaken in dezelfde of een andere stad afgehandeld te hebben), weer vertrokken. Juist de vroege akten uit het Hoornse en Enkhuizer notariële archief tonen variaties op dat beeld. In laat-16de-eeuwse attestaties wordt bijvoorbeeld geschreven over de inning van een wissel, (deels) uit de opbrengst van te Enkhuizen verkochte ossen.⁶² Ook waren er Noord-Duitse kooplieden op de Hoornse markt aanwezig die hun ossen daar aanboden of juist

kochten.⁶³ Twee akten betreffen de uit Zwolle afkomstige gebroeders Willem, Hendrik en Jan Willems.⁶⁴ Daarvan was Willem zeker en de andere twee broers waarschijnlijk ook, inmiddels in Viborg woonachtig. Zij brachten hun ossen op verschillende plaatsen in Holland en Utrecht aan de man.⁶⁵ Ook was er sprake van een Riber koopman die in Holland land huurde om zijn ossen te kunnen weiden tot ze in het najaar vet genoeg waren om als slachtvee op de najaarsmarkt te verkopen.⁶⁶ Een laatste voorbeeld betreft de inning van de resterende termijn van een aankoopbedrag van magere ossen door een Hoornse waard in opdracht van een koopman uit Emden.⁶⁷

Afbeelding 4.2. Raadslid Hans Jessen (Søhane) (1532-1604) en zijn vrouw Karine Nielsdatter (?1534-1607). Van hun kinderen bereikte slechts één zoon de volwassen leeftijd, Niels. Het kan daarom niet om de in de tekst genoemde Claus Hansen en zijn vader Hans Jessen gaan. De op de foto afgebeelde Hans Jessen Søhane was overigens wel ossenexporteur. In de jaren 1596-1603 exporteerde hij in totaal 330 ossen over zee. Dus mogelijk was ook hij in Enkhuizen actief. Laurids Andersen Riber, Epitaafschildering, Ribe Domkirke. Foto: Nationalmuseet, Kopenhagen (Mogens Larsen, 1959).

De meeste in de notariële akten genoemde kooplieden waren uit West-Jutse steden afkomstig, zo bleek al uit tabel 3.1. Zo bezochten in 1591 de volgende uit Ringkøbing afkomstige ossenkooplieden de Hoornse markt: Magnus Grave, Niels Lauridsen, Anders Nielsen, Jens Mouridsen, Christen Svendsen en Jens Christensen. Zij waren vergezeld van een aantal eveneens uit Ringkøbing afkomstige zeelieden en ossenknechten. Met zes schepen waren zij in 1591 vanuit Ringkøbing vertrokken.⁶⁸ Twee van hen, Niels Andersen en Anders Christensen uit Ringkøbing sloten in 1593 samen één bevrachtingscontract af, uit te voeren in het daaropvolgende jaar.⁶⁹ Ook Riber kooplieden bezochten in deze jaren de markt te Hoorn. Uit 1591 stamt de verwijzing naar de naam van Søren Christensen Friis, koopman en dienaar van de leenheer op het slot Riberhus, die met enkele zeelieden uit Ringkøbing optrad als getuige op verzoek van Magnus Grave.⁷⁰ In 1595 legden de waard en waardin van de herberg 'de Wildeman' in Hoorn bij de notaris een verklaring af dat ene Claus Hansen (de zoon van Hans Jessen uit Ribe) een regelmatige bezoeker van hun herberg was en een graag geziene gast. Zij merkten op dat *'die zelfde Claes Hanssz hem in alle syne handelinghe ende wandelinghe altyt gedragen ende gequeten soo by daghe als by nachte als een jonckman, met eeren toestaet ende behoort'*.⁷¹ Ook ossen uit Eiderstedt (Sleeswijk) werden op de Hoornse markt verhandeld. Dat weten we omdat in 1592 twee personen, die de ossen van een Eiderstedtse koopman naar de markt te Hoorn hadden begeleid, geen geld bij zich hadden om het restant van het vrachtloon aan schipper Jakob Jans 'Hellebreker' te voldoen. De waard van de Hoornse herberg De Rode Leeuw, waar de ossen op stal stonden en waar de begeleiders kennelijk logeerden, had hen 20 of 30 rijksdaalders voorgeschoten. Dat voorval werd vermeld in een attestatie.⁷²

Dat de namen van de meeste van deze kooplieden in de daaropvolgende jaren niet terugkeren in de archieven, zegt niets over de continuïteit van hun handel: misschien exporteerden ze hun ossen toen over land of was er in andere jaren geen reden om voor de notaris te verschijnen. Volgens een reisbeschrijving uit 1596 was in Hoorn in deze jaren in ieder geval nog veel rundvee uit Holstein en Denemarken te krijgen, zoals blijkt uit een fragment uit de berijmde reisbeschrijving van Ludwig von Anholt:

*'Der handel is hier gross, hier ist viel zu kriegem,
An Rindern sonderlich, es komt des frülings an
Aus Holstein, Dennemarck, und wird alsbald gethan
In gute süsse weid, darin es auch verbleibet
Den gantzen Sommer durch, bis man im herbst' es treibet
An ander' ort, verkauft, man saltzet es wol ein,
Und legt in Päckel hin, das muss der vorrath sein
Zu kalter winterszeit, und in dem gantzen Jahre,
Dir Fries- und Nederland ists eine gute wahre!'*⁷³

Hoewel de markt daar nog niet gevestigd was, werden in Enkhuizen op het einde van de 16de eeuw al akten opgesteld met betrekking tot de ossenhandel. In 1593 duikt hier de naam van de uit Ringkøbing afkomstige Magnus Grave weer

Afbeelding 4.3. Raadslid Magnus Grave (1553-1635) en zijn vrouw Gunder Lambertsdatter (circa 1555-1644). Grave was één van de vier grootste ossenexporteurs in Ribe. Hij exporteerde in de jaren 1601-1631 5.061 ossen. Hij bezocht zowel de ossenmarkt te Hoorn als die te Enkhuizen. Epitaafschildering, Ribe Domkirke. Foto: Nationalmuseet, København (Mogens Larsen, 1959).

op. Grave zou in 1598 in Ribe het burgerschap verwerven⁷⁴ en nog dat zelfde jaar trouwen met de dochter van een Riber raadslid. Eenmaal in Ribe woonachtig rees Graves ster snel. In 1602-'03 was hij lid van het college van Vieren-twintig Mannen (*Fireogtyve Mænd*⁷⁵), een burgervertegenwoordiging met een adviserende taak, waaruit doorgaans de nieuwe raadsleden gerecruteerd werden. Hij had zitting in de raad van Ribe van 1607 tot zijn dood in 1635. Zijn status in Ribe steeg met de omvang van zijn ossenhandel: in 1601 exporteerde hij slechts twee, in 1605 94 en in de volgende jaren respectievelijk 189, 186, 150, 192, 268 en 400 ossen over zee, waarna het aantal bleef schommelen tussen de 106 en 420 ossen.⁷⁶ Ook andere Riber kooplieden en een aantal Varder kooplieden verkozen eind 16de eeuw Enkhuizen boven Hoorn. Voor de notaris aldaar verschenen Henrik Jensen Guldsmid, Terkel Guldsmid⁷⁷, 'Jost Jans' (Jost Jensen Harbo?), Knud Christensen, Jep Simensen, Bertel Jørgensen Struck en Bagge Pedersen⁷⁸ uit Ribe. Uit Varde waren raadslid Hans Jakobsen, Peder Jensen, Jakob 'Gonnes' en Hans Normsted afkomstig.⁷⁹ Ook Jens Stauning uit Varde handelde op Enkhuizen, maar hij lijkt niet persoonlijk bij de opstelling van de attestatie aanwezig te zijn geweest. De Amsterdammer Jan Deims trad op als zijn lasthebber.⁸⁰ Opmerkelijk is de verkoop in 1616 van twaalf koppel ossen door een koopman uit Ribe (Søren Pors) aan een koopman uit Varde (Peder Nickelsen) in een Enkhuizer herberg.⁸¹ Waarschijnlijk nam de laatste de ossen over van de Riber koopman, omdat die op het punt stond te vertrekken.

Slechts een klein aantal van de in de vroegste akten genoemde kooplieden was afkomstig uit Sleeswijk-Holstein. Namen van ossenkooplieden uit Tønder werden in de laat 16de-eeuwse akten niet aangetroffen. Toch bezochten deze kooplieden de markt wel, zo blijkt uit de literatuur. Peter Hansen uit Tønder bijvoorbeeld had in 1598 elf dagen lang met 46 ossen van producent Otto Asmussen uit Utzbußl op een markt in Holland gestaan. Hij raakte zijn ossen echter aan de straatstenen niet kwijt, omdat ze te mager waren.⁸² Kooplieden uit Eiderstedt (Tating, Tetenbußl en Poppenbußl) werden wel in de akten genoemd. Uit (de omgeving van) Tating was de marktmeester van de nieuw in te richten ossenmarkt in Enkhuizen, Frederik Dirks Tatinghof, afkomstig. Op hem, zijn vrouw en twee kinderen zal in het volgende hoofdstuk uitvoerig worden ingegaan.⁸³

Er is al op gewezen dat de Hollandse notariële archieven vrijwel geen informatie bieden over de overlandse handel, terwijl die in omvang veel belangrijker was dan de overzeese. Het waren de Fynse kooplieden die aan het einde van de 16de en in het eerste kwart van de 17de eeuw een relatief groot aandeel van de overlandse export voor hun rekening namen.⁸⁴ Slechts enkele vroeg-17de-eeuwse akten verwijzen naar die overlandse handel van Fynse kooplieden. Eén akte refereert aan de handel van de 'eersaeme' Poul Nielsen uit Odense op Fyn (vermoedelijk gaat het hier om raadslid Nielsen, ambtsperiode 1582-1603), die op 2 juni 1600 bij een Amsterdamse notaris verklaarde dat hij acht dagen daarvoor, waarschijnlijk op een Oost-Nederlandse markt, tien ossen had verkocht en geleverd aan iemand woonachtig te 'Nieuwbrouck' (Nijbroek ten noordwesten van Deventer) voor 95 rijksdaalders. De koper had beloofd voor dat bedrag

goede Rijnse wijnen te leveren, maar hij was in gebreke gebleven. Aangezien Nielsen op het punt stond om te vertrekken machtigde hij Willem Hendriks Wijnkoop en zijn vrouw (misschien de waard en waardin van de herberg waar hij verbleef) zijn tegoed met alle onkosten te incasseren of de ossen weer in beslag te nemen, desnoods met inschakeling van het gerecht.⁸⁵ Uit een andere akte, daterend uit 1610, blijkt dat Johan Borchertsen uit Odense (raadslid vanaf 1615), ossen in Utrecht aanbod. Johan, de schoonzoon van de in 1602 overleden Fynse groothandelaar in ossen Niels Bager, dreef dat jaar 132 ossen via Zollenspieker naar Utrecht, waar de nog onverkochte ossen op straat ter verkoop waren aangeboden. Hendrik Pater uit Naarden was één van de afnemers. Nadat de koop al gesloten was, had Pater vernomen dat er een ziekte onder de ossen was en hij had dat ook aan Borchertsen gevraagd. Borchertsen zei dat hij alle ossen zelf van Zollenspieker naar Utrecht had gedreven en als iemand iets anders beweerde, 'dat die hem overlogh als schelme'. Maar er was wel één hinkende os onder de verkochte ossen. Als Pater die niet wilde hebben, zou Borchertsen die zelf wel houden. Dat vond Pater echter niet nodig.⁸⁶ Borchertsens aanbod op de Noord-Nederlandse markt (132 ossen) was dat jaar niet groot, want in 1602 had hij nog 633, in 1604 368 en in 1605 348 ossen langs Gottorf gedreven.⁸⁷ Mogelijk had hij in 1610 al een deel van zijn kudde op de Wedeler markt weten te slijten en is hij met de onverkochte ossen verder gereisd. Opvallend is dat beide hierboven genoemde akten voor een Amsterdamse notaris werden opgetekend. Kennelijk reisden Deense kooplieden die hun ossen over land hadden gedreven en inmiddels al hadden verkocht, toch door naar Amsterdam. Meestal hadden ze daar nog andere zaken af te handelen. Het waren doorgaans de meer succesvolle Deense kooplieden die handelscontacten onderhielden met Amsterdam, Hamburg en Lübeck.⁸⁸

Ook de kooplieden die hun ossen per schip aanvoerden maakten vaak van de gelegenheid gebruik om andere Hollandse steden te bezoeken. Kinch noemde Enkhuizen voor Riber schepen in dat opzicht een voorhaven (*udhavn*) van Amsterdam.⁸⁹ Soms werden in Amsterdam schulden voldaan uit de opbrengst van de verkoop van ossen in Enkhuizen, zoals blijkt uit een akte uit 1630. Een schipper vervoegde zich op verzoek en ten behoeve van Laurens van Meulengracht bij de Amsterdamse koopman 'Barthout Willemsen' om een door Claus Beyer opgestelde wisselbrief, bedragende 200 rijksdaalders, te verzilveren. Die betaling werd door Willemsen vooralsnog geweigerd. Hij wachtte eerst de twee schepen met ossen af die Beyer naar Enkhuizen had gezonden. Met het geld uit de opbrengst daarvan zou hij de schipper betalen.⁹⁰

Deense kooplieden die eerst Enkhuizen aandeden, doken soms later in Amsterdam op, zoals Johan Henriksen Vintapper uit Ribe. In mei 1618 was hij in Enkhuizen, waar hij een bevrachtingscontract opstelde met een schipper uit Blokzijl om het daaropvolgende jaar zijn ossen te verschepen naar Enkhuizen of Spaarndam. Een maand later verscheen hij voor de notaris in Amsterdam. Daar legde hij de verklaring af dat de Bremer schipper 'Harman Clouseman' - die hij in het verleden had gecontracteerd om in het voorjaar van 1616 naar Ribe te komen om zijn ossen in te schepen - niet was komen opdagen terwijl hij daar met de ossen klaar stond. Vintapper trachtte de door hem geleden schade door

de late aankomst van de ossen op de markt, alsnog op het gearresteerde schip van Clouseman te verhalen.⁹¹

Slechts in een enkel geval was er sprake van voorkoop. In een akte uit 1623 legden twee ossenkooplieden (een uit Den Haag, een uit Delft) met een Deense koopman uit Helsingborg afspraken vast over de levering van circa 100 *'van de schoonste ossen die hij sal weten te becomen'*, omstreeks half april of mei van het jaar daarop. Prijsafspraken waren daarbij niet gemaakt. Bij levering zouden de verkopers de Deen betalen *'tot redelicken billicken prijse als gelijcke ossen sullen gelden'*.⁹² Ook is een later geval van voorkoop bekend. Zo lieten op 17 maart 1689 en 16 maart 1690 een schepen uit Haarlem en een weesmeester uit Den Haag voor een Amsterdamse notaris in het Duits vastleggen dat zij op 29 november 1688 voor een notaris in Den Haag een leveringscontract hadden afgesloten met 'Hermen Iserberg' (secretaris van de Deense kanselarij) als de advocaat en volmacht van Poul von Klingenberg senior (*'Staatsraht'*) en junior (*'Justitz Raht'*). In het contract was afgesproken dat in beide jaren vanuit Ribe in totaal 100 *'guhte kaufmans Ochßen'* verscheept zouden worden voor de Hollandse afnemers. Voor het transport van deze ossen werden in elk jaar twee schippers gecontracteerd in Amsterdam.⁹³ Maar de meeste buitenlandse kooplieden lijken op de bonnefooi naar Holland te zijn gekomen, zonder dat er vooraf afspraken waren gemaakt met eventuele afnemers van de ossen. Men was aangewezen op de markt, waar vrije mededinging gold en de buitenlandse kooplieden elkaars concurrenten waren.

4.4.2 De periode na het vrijgeven van de overzeese export in 1623

Na 1623 nam in de notariële akten niet alleen het aantal vermeldingen van buitenlandse en Nederlandse kooplieden toe, ook keerden vaker de namen van dezelfde kooplieden in de bron terug. De bespreking van de buitenlandse kooplieden zal hier beperkt blijven tot een kleine selectie van kooplieden uit de steden Ribe, Varde en Tønder, over wie uit de buitenlandse literatuur voldoende informatie voorhanden was om de notariële vondsten betekenis te geven en om de coherentie van de koopliedengroep te kunnen belichten. Kooplieden uit Ringkøbing zullen nog uitgebreid aan de orde komen in hoofdstuk 5. Tot slot wordt in deze paragraaf aandacht besteed aan enkele bijzondere categorieën exporteurs, namelijk adellijke ossenproducenten en vrouwelijke exporteurs. De Nederlandse kooplieden zullen besproken worden in § 4.6.

Kooplieden uit Ribe

In de bestudeerde bevrachtingscontracten werd Ribe in rangorde pas in de derde plaats genoemd als herkomststad van kooplieden (zie tabel 3.3). In de akten werden onder meer de namen aangetroffen van verschillende leden van de familie Baggesen. Stamvader Bagge Pedersen stierf in 1621. Nadat de oudste zoon Peder eenmaal in de stadsraad was doorgedrongen (raadslid van 1642-'50), volgden zijn broers Laurids (1650-'55) en Bagge (1655-'81) hem later in die functie op (Lamberts carrière werd vroegtijdig afgebroken door zijn overlijden in 1659: hij was toen al wel lid van het college van Vierentwintig Mannen). Bijna alle kinderen van Bagge huwden een regent (in spe) of een regentendochter (zie bij-

lage 19A). De oudste dochter ging een verbintenis aan met de Riber regent Peder Olufsen Roed (raadslid 1633-'50, burgemeester 1650-'59). Een zoon, een dochter en een kleindochter van Bagge Pedersen trouwden met nakomelingen van de Ringkøbingse burgemeester Jens Olufsen (zie bijlage 19 D). Twee andere dochters van Bagge sloten huwelijken met twee Ålborgse raadsleden, de gebroeders Laurids (raadslid 1636-'49) en Thomas (raadslid 1643-'54) Lauridsen Suur. Twee van Bagge Pedersens jongste zonen huwden dochters van de bekende Riber groothandelaar Hans Nielsen Friis (raadslid 1620-'23, 1638-'50 en tussentijds burgemeester) en de Riber apotheker Johan Pouch (raadslid 1638-'59).⁹⁴ Het is van belang deze verwantschapsrelaties te kennen omdat men alleen zó zicht krijgt op het sociale netwerk waarop deze kooplieden konden terugvallen indien dat nodig was.

De verzeezing van de zoons en schoonzoon van Bagge Pedersen was (in vergelijking tot die van Bagge zelf) bescheiden van omvang (zie tabel 4.2). Helaas is niet bekend hoeveel ossen er door deze kooplieden over land naar buitenlandse markten werden gedreven. Zoals Bagge zelf pachtten zijn zoons (met name Laurids) en schoonzoon Roed een niet gering deel van Ribes stadsgroonden. Het land zal deels als weide- of hooiland voor de ossen zijn benut.⁹⁵ Over de ossenexport van de niet in Ribe woonachtige schoonzonen van Bagge ontbreken gedetailleerde gegevens.

Tabel 4.2. Aantal ossen geëxporteerd over zee door de Riber koopman Bagge Pedersen en zijn (schoon-)zonen (1597-1652)

ossenkoopman	a	b	c	d	e	f
Bagge Pedersen	1597-1630	31	6	5.146	166	a: 1
Peder Baggesen	1633-1649	15	7	582	39	b: 4
Laurids Baggesen	1634-1655	19	5	1.811	95	b: 6
Bagge Baggesen	1643-1660	17	2	1.279	75	-
Lambert Baggesen	1649-1656	7	1	229	33	-
Peder Olufsen Roed	1621-1652	28	13	565	20	a: 2

Toelichting bij de kolommen: a. begin- en eindjaar van de exportperiode per koopman in de Riber havenboekhouding (*HKR*), b. aantal jaren binnen de exportperiode dat de koopman ossen exporteerde, c. aantal jaren binnen de exportperiode dat de koopman geen ossen exporteerde, d. totale aantal over zee geëxporteerde ossen door de koopman, e. het gemiddelde aantal over zee geëxporteerde ossen per jaar (op basis van kolom b en d), f. overzicht van verwijzingen in de notariële archieven van Enkhuizen en Amsterdam per koopman (a = attestaties, b = bevrachtingscontract).

Bron: Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.60-61 (de cijfers voor Bagge Pedersen zijn gecorrigeerd). In de periode 1596-1660 zijn van vijf jaren geen rekeningen bewaard gebleven (1604, '32, '37, '39 en '50). In een aantal jaren werden er helemaal geen ossen over zee geëxporteerd vanuit Ribe (de oorlogsjaren 1628, '29, '44 en '45). De eerstgenoemde jaren werden door Degn niet, de laatstgenoemde wel meegeteld in zijn exportoverzicht.

Worden deze gegevens over de ossenhandel van de hierboven genoemde Bagge Pedersen en zijn (schoon)zoons gerelateerd aan het aantal verwijzingen in het Hollandse notariële archief, dan levert dat een zeer slechte vertegenwoordiging

op. In tabel 4.2 is, behalve de export van de hierboven genoemde Riber kooplieden op basis van gegevens van Degn, het aantal vermeldingen van de familie in de Hollandse notariële archieven opgenomen.

Ook al behoorden de Riber regenten tot de belangrijkste exporteurs van ossen over zee, toch keert slechts de naam van een enkeling terug in de Hollandse bevrachtingscontracten.⁹⁶ Een verklaring voor het geringe aantal contracten dat door en voor de hierboven besproken kooplieden werd afgesloten kan zijn dat juist de rijkste kooplieden, met internationale contacten in verschillende handelstakken, zelf schepen bezaten en pas als de eigen capaciteit om de ossen te transporteren onvoldoende was, schepen uit Holland bevrachtten. Anders Hansen Svane (raadslid 1638-'47, burgemeester 1647-'57) en één van de grootste ossenexporteurs van Ribe is de enige regent buiten de reeds genoemde Riber regenten die in het tweede kwart van de 17de eeuw aantoonbaar op Enkhuizen handelde. In Degns lijst met exportgegevens van de aan de export deelnemende 'overige kooplieden' blijkt een veel groter aantal uit de Hollandse notariële archieven bekende kooplieden te identificeren, zoals Peder Pedersen Bjerklev, de gebroeders Brøndum, Cornelius Ditlevsen, Peder Pedersen Hjerting en Hans Jessen Vintapper. Zij en vele anderen uit deze groep exporteurs zaten, als lid van het college van Vierentwintig Mannen, op het vinkentouw voor een raadsfunctie.

Kooplieden uit Varde

Een groot aantal van de Varder kooplieden, van wie de namen in de Hollandse notariële archieven werden aangetroffen, behoorde eveneens tot één en dezelfde familiegroep. Las, Jakob, Iver, Enevold (en mogelijk ook Thomas) Jensen uit Varde waren (half-)broers (zie bijlage 19 B). Las Jensen (Bandsbøl) was door zijn huwelijk met Else Nielsdatter verzwagerd aan de nakomelingen van de Varder burgemeester Niels Thomsen. Las' zwagers (van zijn vrouws zijde) waren Jens Nielsen, getrouwd met een dochter van de hierboven genoemde Ringkøbingse burgemeester Jens Olufsen, en Niels Andersen, zelf raadslid te Varde. Jakob Jensen Bandsøl en Iver Jensen (Nebel) trouwden met dochters van het Varder raadslid Jakob Clausen en een dochter van Las Jensen trouwde met Clausens zoon, Mads Jakobsen.

Wanneer Las Jensen zich precies in de ossenhandel begaf is niet bekend. Zijn naam komt pas vanaf 1626 in het Enkhuizer notariële archief voor, terwijl hij al in 1619 en 1623 in de *HKR* in Ribe geregistreerd werd.⁹⁷ Zijn zwager Niels Andersen sloot in 1625 een bevrachtingscontract voor hem af in Enkhuizen.⁹⁸ Jakob Clausen exporteerde volgens Degns gegevens uit de *HKR* tussen 1616 en '25 bijna jaarlijks ossen (40-90 stuks). De bestemming was vermoedelijk Enkhuizen, waar Clausens naam een aantal malen in de archieven is opgetekend. Deze Jakob Clausen was (gezien zijn handschrift) niet alleen van Nederlandse afkomst, waarschijnlijk was hij oorspronkelijk zelfs uit Enkhuizen afkomstig. Zo had Jakob in 1617 zes ossen meegegeven aan Tijs Klaas, zijn broer, kuiper van beroep en poorter te Enkhuizen. Tijs had de ossen, na ze drie weken met zijn eigen ossen bij burgemeester Wijbrand Gerbrands op hooi te hebben gehad, later verkocht in Utrecht.⁹⁹ Jakobs naam dook in 1624 ook in Amsterdam op, in

verband met een wisselprotest. De dienaar van ossenkoopman Jakob Clausen had de vrouw van ene Thomas Dirks Molengraaf - in wiens huis hij logeerde - opdracht gegeven tijdens zijn afwezigheid geen wisselbrief (die hij kennelijk al verwachtte) te accepteren, tenzij de obligatie of de handtekening van Jakob Clausen werd getoond.¹⁰⁰ De zoon van Jacob Clausen, Mads genaamd, alsmede zijn schoonzoon Iver traden in de jaren '30 in Enkhuizen als zijn lasthebbers op. Door en voor Mads Jakobsen worden in de jaren '40 en '50 diverse contracten te Amsterdam afgesloten. Jakob Jensen (Bandsbøl) en Iver Jensen (Nebel) exporteerden sinds het eind van de jaren '20, begin jaren '30 zelf ossen naar Enkhuizen en hun naam keert ook daarna (zij het soms in op last afgesloten akten) regelmatig terug. De verwijzingen naar Enevold en Thomas Jensen (Bandsbøl) dateren uit de jaren '40.

Verschillende van deze Varder kooplieden blijken in de loop der tijd een raads- of burgemeesterszetel te hebben verworven. Niels Andersen en Jakob Clausen werden beiden voor het eerst in 1618 als raadslid genoemd. Aangenomen mag worden dat zij die functie voor langere tijd uitoefenden. Las Jensen werd in 1635 tot burgemeester benoemd en zou dit ambt tot zijn dood in 1661 bekleden. Jakob Jensen (Bandsbøl) was raadslid van 1639-'57, Jens Nielsen werd het in 1649.

Deze ossenkooplieden verwierven land in de omgeving van Varde. Las Jensen pachtte vanaf 1613 tot '31 een boerderij behorend bij het landgoed Lunderup (gelegen circa 4 kilometer ten noordoosten van Varde), gedurende welke tijd hij de naam 'Lunderup' mocht voeren. In de eigendomsgeschiedenis van 'Varde ladegård' keren de namen terug van Jakob Clausen, zijn zoon Mads en zijn schoonzoons Jakob Jensen (Bandsbøl) en Iver Jensen (Nebel), alsmede die van hun (half)broer Thomas Jensen (Bandsbøl) (zie bijlage 19 B).¹⁰¹ In 1624 schafte Las zich de *gård* Agervig aan in de parochie Næsbjerg en samen met zijn zwager, raadslid Niels Andersen til Store Hebo, een weide in de parochie Ho, gelegen aan het fjord.¹⁰²

Hiermee zijn niet alle Varder kooplieden behandeld die in de Hollandse notariële archieven worden genoemd, maar is wel de bestemming van de ossen van een belangrijke, onderling verwante koopliedengroep uit Varde achterhaald. Ook hier ging het om vooraanstaande kooplieden die tot de magistraat wisten door te dringen en die huwelijken sloten met leden van andere succesvolle families uit Varde zelf of uit andere Jutse steden.

Kooplieden uit Tønder

Het economische leven in Tønder werd in de periode 1550-1650, maar vooral in de tweede helft van de 16de eeuw, sterk door de ossenhandel op (onder andere) Holland bepaald.¹⁰³ Andresen noemde ettelijke voorbeelden van hoe het de op Holland handelende kooplieden uit Tønder verging. Hij voegde daaraan de opmerking toe dat er nog tientallen andere, soortgelijke voorbeelden te geven waren. Uit die voorbeelden zou ook blijken dat de ossenhandel niet zonder risico was.¹⁰⁴

Slaat men de lijst met namen van raadsleden uit Tønder er op na, dan keren daarin de namen van verschillende handelaars terug die op de Hollandse ossen-

markt actief waren.¹⁰⁵ Centrale figuur was Berend de Behr (1583-1661), die in de voetsporen van zijn vader Lütke de Behr was getreden, die zich rond 1570 in Tønder gevestigd had.¹⁰⁶ De Behr handelde behalve in ossen op Holland, ook op Stralsund, Rostock, Skåne, Sjælland, Noorwegen en Hamburg in zijde, laken, wijn, specerijen, bouwmaterialen, staafijzer en haring.¹⁰⁷ Hij bezat in ieder geval een boeierschip, dat hij in 1625 te Enkhuizen had aangekocht.¹⁰⁸ Berend de Behr past geheel in het hierboven geschetste beeld van de patriciër-koopman. Hij volgde de Latijnse school te Tønder, mogelijk ook een universiteit. In zijn lijdicht werd vermeld dat hij rond 1610, al omzwervend in verband met zijn koophandel, verschillende 'Academien' als die in Rostock, Rinteln, Keulen, Leiden, Utrecht, Groningen en vele andere steden had bezocht en onder de 'Professoribus' een belangrijke clientèle had opgebouwd. Van hem is verder bekend dat hij zijn slapeloze nachten trachtte te bekorten door, ijsberend, latijnse oden en psalmen te reciteren. Helaas bestaat van hem geen portret, maar een met een beer en wapen getooide lichtkroon en een eenvoudige epitaaf met zijn naam, wapen en latijns opschrift uit 1622 zijn nog in de kerk (de Kristkirk) te Tønder te aanschouwen.¹⁰⁹

De zwagers van Berend (Andreas Thomsen den Jüngerer, Balthasar Alteneck en Thomas Andersen) waren ook in de ossenhandel actief, evenals een aantal van zijn schoonzonen (Josias Kiel, Hermann von Langenberg, Christen Thomsen en Johan Schlick) (zie hoofdstuk 3). Een aantal van hen had tot hun dood zitting in het raadscollege van Tønder: De Behr (1618-'51), Alteneck (1619-'32), Andersen (1635-'39), Christen Thomsen (1660-'69) en Hermann von Langenberg (1660-'73).¹¹⁰ Het aantal verwijzingen in de Enkhuizer en de Amsterdamse notariële archieven naar De Behr, Alteneck, Kiel en Thomsen staat in geen verhouding tot hun aandeel in de ossenhandel op Holland. In 1614 voerde Berend de helft van het totaal uit het Amt Tønder geëxporteerde ossen uit, in 1622 459 van de 1.138 en in 1631 485 van de 2.065 ossen.¹¹¹

Tabel 4.3. Aantal ossen geëxporteerd over zee door de Tønderse koopman Berend de Behr en zijn (schoon-)zonen, uitgesplitst naar Deense en inlandse ossen (1638)

	Deense ossen	Inlandse ossen
Berend de Behr	346	241
Christen Thomsen	229	53
Josias Kiel	149	30
<i>Totaal</i>	<i>724</i>	<i>324</i>

Bron: LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 5331.

In een lijst met de namen van 59 exporteurs en het aantal ossen dat zij in 1638 zowel in april als in de herfst bij Højer exporteerden, keren de namen van een aantal van de hierboven genoemde Tønderse kooplieden terug. De Deense ossen werden van de inlandse onderscheiden, op grond waarvan een indruk te krijgen is van de verhouding van de Deense ten opzichte van de Sleeswijkse export. In totaal werden er 3.409 ossen uitgevoerd: 2.179 Deense en 1.230 inlandse ossen.

Afbeelding 4.4. Christen Thomsen (circa 1596-1669) zijn vrouw Catharina de Behr (-1669) met hun kinderen. Christen Thomsen, raadslid vanaf 1660, was een belangrijke ossenhandelaar. Zijn vrouw was de dochter van een andere bekende ossenhandelaar uit Tønder, Berend de Behr. Hun beider namen keren terug in de Hollandse notariële archieven. Thomsen had zijn rijkdom voor een belangrijk deel aan de ossenhandel te danken. Boven het opschrift 'Gott allein die Ehre, Anno 1654' is een liggende os te zien. Epitaafschildering uit 1654 in de Kristkirken, Tønder. Foto: Nationalmuseet, Kopenhagen.

Het aandeel van De Behr en twee van zijn schoonzoons was als volgt (Balthasar Alteneck was inmiddels overleden) (zie tabel 4.3). Deze drie kooplieden (5% van het totale aantal exporteurs) voerden samen 1.048 ossen uit (circa 30% van het totale aantal geëxporteerde ossen), terwijl De Behr er 587 van dat aantal (56%) voor zijn rekening nam. Er waren slechts vijf exporteurs van de 59 met een export van 250 ossen of meer (naast De Behr en Thomsen ook Johann Kock met 326 ossen, Poul Clausen met 280 en Lütke Alteneck - een neef van Berend de Behr - met 250 ossen). Deze vijf kooplieden hadden met het totaal van 1.725 ossen dat jaar meer dan 50% van de overzeese export in handen.¹¹²

Over de bedrijfsvoering van de hierboven genoemde kooplieden zijn weinig gegevens bekend. Uit archiefonderzoek bleek dat De Behr in 1617 een 5-jarig contract afsloot (verlengd in 1625) met het hoofd van het Amt Tønder, Hans von der Wisch, voor de stalling en stalvoeding van De Behrs ossen te Løgumkloster, lopend vanaf veertien dagen voor Sint-Maarten (11 november) tot veertien dagen na 'Marienstag' ofwel Maria Boodschap (25 maart).¹¹³ De Behr bezat overigens ook zelf land in Eiderstedt.¹¹⁴

De Behr en zijn schoonzonen exporteerden dus niet alleen Sleeswijkse, maar ook Deense ossen. Berend de Behr kocht zijn ossen in de periode 1630-'40 op van Johan Rantzau uit Jutland, terwijl zijn schoonzonen Kiel, Von Langenberg en Schlick in 1640 zaken deden met ridder Niels Trolle op Trolleholm, hoofd van het amt Roskilde. Von Langenberg kocht samen met ene Andreas Tüchsen in 1648 en '49 ossen op van Claus Urne op Fyn.¹¹⁵ In de door Frandsen bestudeerde tolregisters van Assens en Haderslev uit 1650 komen de namen van Christen Thomsen en Hermann von Langenberg voor, op grond waarvan verondersteld kan worden dat ze hun ossen ook dat jaar van Fyn betrokken. Thomsen voerde dat jaar in totaal 91 ossen langs Haderslev en was daarmee de grootste exporteur uit Tønder.¹¹⁶ De naam van zijn zwager Hermann von Langenberg werd genoteerd in de tolrekening van Assens. Hij exporteerde dertig ossen.¹¹⁷ De hierboven reeds genoemde Johann Kock (sinds 1614 burger van Tønder en sinds 1618 raadslid aldaar), die in de lijst uit 1638 genoemd stond met een export van in totaal 326 ossen (waarvan slechts zes inlandse), kocht zijn ossen in 1639 van het hoofd van het amt, Gundel Lange, in de omgeving van Ålborg.¹¹⁸ Uit de geografische spreiding van deze handelscontacten blijkt wel hoe groot het achterland van kooplieden uit deze regio was.

Er was in de lijst van 1638 een duidelijk onderscheid tussen de exporteurs. De Behr was de enige met een omvangrijke overzeese export van zowel Deense als inlandse ossen vanuit Højer in 1638. De andere Tønderse kooplieden exporteerden vooral Deense ossen. De overige exporteurs waren vooral afkomstig uit enkele nabij Tønder gelegen kustplaatsen (zoals Skast, Hjerpested, Højer, Klanxbüll) of uit verder landinwaarts gelegen plaatsen (Humpstrup, Braderup, Bosbüll, Tinningstedt, Klixbüll, Niebüll, Lindholm, Hajstrup). Voor die plaatsen was Højer ook de aangewezen uitscheepplaats. Ook werd een aantal exporteurs genoemd die nogal ver uit de buurt van hun woonplaats waren (afkomstig uit Hviding of de Hvidingarde en Husum). Het merendeel van deze exporteurs kwam dat jaar niet boven een export van 50, met name inlandse, ossen uit.¹¹⁹

De exporteurs uit de niet aan de kust gelegen plaatsen zullen vooral boeren zijn geweest, wier geografische bereik duidelijk minder was.

Kooplieden en zeelieden uit Højer, de kustplaats die Tønder in de 17de eeuw als uitscheephaven verdrong, verschenen regelmatig als lasthebber of attestant voor de Enkhuizer notaris ten behoeve van kooplieden uit Tønder. Zo liet Jacob Boysen uit Højer in 1637 een verklaring opstellen voor de Tønderse koopman Berend de Behr, trad Andreas 'Slotvelt' op als dienaar van Christen Thomsen en was Thomas Tüchsen lasthebber van Josias Kiel bij de afsluiting van bevrachtingscontracten. Uit de bevrachtingscontracten blijkt overigens dat kooplieden uit Tønder de door hen bestelde ossenschepen niet altijd naar Højer dirigeerden (Josias Kiel¹²⁰ en Johann Kock¹²¹ deden dat overigens wel), maar ook wel naar Ringkøbing of het Riber Dyb (Andreas Boysen¹²²).

Het was schoonzoon Christen Thomsen, die na de dood van De Behr in 1661 diens 'leidende' rol in de ossenhandel overnam. Thomsen was in de periode 1650-'65 verantwoordelijk voor de uitvoer van de helft van het totale aantal uit het Amt Tønder over zee geëxporteerde ossen. Maar hij kreeg flinke tegenslagen te incasseren. Thomsen verloor twee ladingen ossen op zee, werd door de Polen van een kudde beroofd en moest anderhalf jaar inkwartiering van militairen in zijn huis dulden.¹²³ Uit een in 1658 opgestelde attestatie bleek verder dat hij zijn ossen aan een wanbetaler uit Muiden had verkocht, van wie hij nog f 363,- tegoed had bij zijn vertrek.¹²⁴ Volgens Andresen slonk de kapitaalkracht van boeren en burgers ras en kon men met het veebestand ternauwernood in de eigen behoefte aan voedsel voorzien.¹²⁵ In de toekomst zou de export van ossen uit het Amt Tønder door Nederlanders worden overgenomen.

Een selectie uit de overige kooplieden

Alle hierboven behandelde kooplieden waren afkomstig uit één van de West-Jutse kustplaatsen. Daarnaast waren kooplieden uit het centraal gelegen Viborg en het Oost-Jutse Ålborg nog redelijk in de notariële akten vertegenwoordigd.¹²⁶ De Ålborger kooplieden exporteerden hun ossen ook veelal via de West-Jutse kustplaatsen. Laurids Christensen, Jakob Jensen en Villem Jensen Kock lieten in Enkhuizen bevrachtingscontracten afsluiten, terwijl dezelfde Laurids Christensen, maar ook Frands Erdtmann, Christoffer de Hemmer, Jakob Jensen en 'Hinrich Lichthartt' op diverse tijdstippen als attestanten voor de Enkhuizer notaris verschenen. Deze laatste verkocht in 1639 op de Enkhuizer ossenmarkt behalve 200 van zijn eigen ossen, ook nog eens 150 ossen die zijn stadsgenoot Frands Erdtmann aan zijn zorgen had toevertrouwd. Hij verkocht ze aan Pieter Harten, volmacht van de Amsterdamse koopman Kornelis Schouten van Kleef.¹²⁷ De ossen van Jens Bang, die in 1623-'24 een indrukwekkend - en nog bestaand - huis in Ålborg liet bouwen, werden in Amsterdam ter verkoop aangeboden. Uit een in 1642 opgestelde attestatie blijkt dat Bang in 1641 elf (onverkocht gebleven) ossen gestald had bij de Amsterdammer Nicolaas van de 'Capelle', die ze voor hem verkocht. Het verkoopbedrag van vijf ossen dat nog resteerde droeg hij op 3 juni 1642 aan een dienaar van Jens Bang over.¹²⁸

Na deze bespreking van kooplieden naar hun plaats van herkomst moeten nog twee categorieën exporteurs genoemd worden die door hun geringe getal in

de bronnen nog buiten beschouwing zijn gebleven maar die zeker niet over het hoofd gezien mogen worden: de producenten en de vrouwelijke exporteurs.

Van een aantal edelen kon worden vastgesteld dat zij hun ossen zelf op de Hollandse markt aanboden (of dat door een factor lieten doen). Eén van hen was Albret Skeel, bestuurder van het leengoed Riberhus en residerend op het bij Ribe gelegen gelijknamige slot (1601), rijksraad en rijksadmiraal (1616). Hij was een landbezitter van formaat, erfde met zijn broer van vaderskant Hegnet en Lergrav en van moederskant Fussingø. Hij kocht in 1613 Holbækgård, in 1616 Katholm en in 1623 Hessel. Hij was zelf eigenaar van een schip en dreef op uitgebreide schaal handel met het buitenland. Zijn verdiensten uit de graan- en ossenhandel investeerde hij vooral in de Deense, in 1616 opgerichte Oost-Indische Compagnie. Hij was ook betrokken bij de oprichting van de zoutcompagnie in 1621. Deze groothandelaar zag zijn uit mercantiele overwegingen ingegeven wens tot behoud van de vrede met buurlanden echter ruw verstoord door Christian IV's agressieve buitenlandse politiek.¹²⁹ Nadat de rust was weer-gekeerd liet Skeel in 1634 in Enkhuizen twee bevrachtingscontracten afsluiten door Laurids Iversen Struck, die door Degn genoemd werd als heerlijkheidsvoogd (*hershabsfoged*: 1633-'45).¹³⁰ Mogelijk handelde Christen Pedersen in 1634 ook in Skeels opdracht toen hij een bevrachtingscontract afsloot voor het transport van vijftig ossen, uit te voeren in 1635. In het contract werd hij aangeduid met zijn beroep, namelijk '*schrijver vande E. Here den Amptman tot Rippen*'.¹³¹ Degn noemde deze Christen Pedersen *slotskriver*, dus klerk op het slot Riberhus en hij nam deze persoon als Christen Pedersen Skriver in het register van zijn boek op.¹³² Skeels naam werd ook genoemd in de exportlijst uit Højer in 1638 (hij exporteerde 55 Deense ossen).¹³³ Skeel bezocht de markt dus niet zelf, maar was wel vertegenwoordigd in Enkhuizen.

Datzelfde gold voor een aantal vrouwelijke exporteurs. Deze groep werd vooral gevormd door weduwen van producenten of kooplieden uit de beter gesitueerde kringen, die de zaken van hun overleden man afhandelden (bekende voorbeelden zijn Marina Bager en Marie Rode).¹³⁴ De handelspraktijk zullen deze vrouwen aan hun (schoon)zoons of factors hebben overgelaten. Degn identificeerde ook een aantal vrouwelijke exporteurs in de HKR. Hij noemde ene Anne (1603) uit Ribe en Anne Madskone (1617) uit Varde, die hun ossen via Ribe exporteerden.¹³⁵ In Hollandse notariële akten treedt ook een aantal Deense lastgeefsters naar voren. In 1631 liet Anna Nielsdatter door Iver Jensen (Nebel) in Enkhuizen een bevrachtingscontract opstellen met een Blokzijler schipper om in 1632 in Varde een lading ossen op te komen halen.¹³⁶ Anne was naar alle waarschijnlijkheid de weduwe van het reeds genoemde raadslid Niels Andersen, die tussen 1627 (toen hij als lasthebber in Enkhuizen een contract afsloot¹³⁷) en 1629 overleden moet zijn. Anne Sehested, afkomstig uit een adellijk geslacht, liet in 1657 op haar naam een contract afsluiten. Mette Jensdatter, toen inmiddels weduwe van de inmiddels bekende Riber koopman Laurids Baggesen, trad in 1658 en '59 als lastgeefster op.¹³⁸ Wel zelf direct betrokken bij de handel was Fem Pieters, de weduwe van de Enkhuizer marktmeester en waard David Bollaard. Zij sloot op last van Jens 'Boonen' (Bonum) uit Kalundborg en Jens Nielsen uit Varde in 1648 twee bevrachtingscontracten

af, daarbij geassisteerd door de notaris, die haar gekozen voogd was.¹³⁹ Geconstateerd kan worden dat meestal bijzondere omstandigheden ten grondslag lagen aan de betrokkenheid van vrouwen bij de ossenhandel. Informatie over de rol van vrouwen in deze handel is kariger, omdat zij in het openbare leven doorgaans een bescheidener rol vervulden.

Met deze paragraaf werd met name beoogd om de in de Hollandse archieven geïdentificeerde Deense kooplieden aan de hand van een aantal economische en politieke kenmerken te benoemen. Deens- en Duitstalige literatuur over de steden waaruit deze kooplieden afkomstig waren bleek een onmisbare bron van informatie. Ter verdediging van de grote nadruk die in de bovenstaande bespreking kwam te liggen op een klein deel van de economische, politieke en sociale bovenlaag van de bevolking mag worden aangevoerd dat - zoals uit Degns gegevens en de Højerse exportlijst van 1638 blijkt - deze 'bekende' kooplieden weliswaar veel kleiner waren in getal, maar gezamenlijk een groter aantal ossen exporteerden dan 'onbekende' kooplieden. Onder de belangrijkste buitenlandse ossenkooplieden bevond zich een groot aantal aan elkaar verzwarde raadsleden en burgemeesters. Zij traden in Holland regelmatig voor elkaar op als last, borg of attestant. Behalve dat zij verzekerd waren van een sociaal vangnet als zij zich in den vreemde bevonden, konden zij de financiële risico's van de internationale handel als beste dragen. Degns bevinding dat de handel van raadsleden in vergelijking met andere kooplieden een grotere mate van continuïteit vertoonde, vloeit daar logisch uit voort.

4.4.3 Het einde van de klassieke periode van Deense ossenexport omstreeks het midden van de 17de eeuw

Onherroepelijk werkten negatieve ontwikkelingen in de voor de adel zo belangrijke landbouwsector ook door in de inkomsten van Deense kooplieden die de landbouwproducten op de (internationale) markt verhandelden. Dat de ossenhandel rond het midden van de 17de eeuw voor velen nog steeds tot de beste inkomstenbronnen behoorde, zegt meer over de economische alternatieven in die tijd dan over de lucrativiteit van de ossenhandel zelf. In oorlogstijd vertoonden de export-jaarreeksen in de overzeese handel opvallende inzinkingen; in 1628-'29 en 1644-'45 lag die export zelfs helemaal stil.¹⁴⁰ Kooplieden moesten op de landgoederen geregeld ossen in plaats van geld accepteren als betaling voor de door hen geleverde goederen. Tot hun eigen schade overigens, want afgezien van het feit dat er in deze periode meer gevaren kleefden aan het overlandse en overzeese transport, waren de prijzen op de Hollandse afzetmarkt in verschillende jaren laag. En uit die verminderde opbrengsten van de op de Hollandse markt verkochte ossen moesten Deense kooplieden hun eigen schulden (aan Deense ossenproducenten voor de van hen gekochte ossen en aan Nederlandse kooplieden voor de in Holland aangekochte retourgoederen) afbetalen.

Degn analyseerde voor het jaar 1640-'41 een toevallig bewaard gebleven bijlage bij de boekhouding van het leengoed Riberhus. Daaruit leidde hij de structuur van de Noord-Jutse veeproductie en -handel af. Van de 7.228 stalossen die via Ribe werden geëxporteerd, was circa 73% afkomstig van de adellijke

landgoederen, 13% van de exporteurs was burger, 12% was boer en 2% werd geëxporteerd door geestelijken. Het aandeel van de burgers in de export zou men eigenlijk moeten ophogen tot circa een kwart, omdat inmiddels 11% van de adellijke landgoederen in hun handen was gekomen. Degn concludeerde dan ook dat, gezien het monopolie van de adel en het grote belang dat zij in de productie van vee stelden, het aandeel van burgers eigenlijk heel hoog was. Volgens hem getuigde dat van het groeiende belang van de burgerstand in het economische leven en de dalende kapitaalkracht van de adel.¹⁴¹

Voor sommige kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein waren de gloriedagen van de ossenhandel eerder ten einde dan voor anderen, maar het was maar enkelen gegund geheel aan de gevolgen van de economische depressie te ontsnappen. Het zou echter niet juist zijn alle tegenslag waarmee kooplieden zich geconfronteerd zagen alleen te wijten aan een structurele verslechtering van het economische klimaat. Een koopman kon, net zoals daarvoor het geval was, getroffen worden door pech in een aantal kort opeenvolgende jaren. Berend de Behr is daarvan een treffend voorbeeld. De Behr en zijn schoonzoons waren in 1637 nog verantwoordelijk voor de uitvoer van 929 ossen van het totale aantal van 2.750 bij Højer over zee uitgevoerde ossen.¹⁴² Van de 587 ossen die hij in 1638 verscheepte is bekend dat slechts een deel de bestemming bereikte. Eén van zijn schepen leed schipbreuk.¹⁴³ Bij aankomst in Enkhuizen met een ander schip werden hij en zijn ossen gearresteerd door de Amsterdamse koopman Clemens van 'Sorgen', op last van twee Hamburger kooplieden.¹⁴⁴ In 1640 verloor hij opnieuw een lading ossen door schipbreuk. In 1641 raakte hij een lading ossen kwijt aan de Duinkerker kapers.¹⁴⁵ En toen moest de bezetting door de Zweedse troepen van het Amt Tønder in 1643 nog beginnen. In 1644 werden bij Højer in totaal nog slechts 207 ossen geëxporteerd, wat de omvang van de exportcrisis voor kooplieden uit Tønder en omgeving illustreert. Andresen spreekt op basis van zijn onderzoek naar Tønderse kooplieden van de vele voorbeelden die tonen dat kooplieden zijn geruïneerd omdat ze de ossen, die ze in de herfst op krediet hadden aangekocht, in het voorjaar niet konden afbetalen.¹⁴⁶

Nu was De Behr een koopman in goede doen. Kooplieden met minder financiële reserves die met dezelfde tegenslagen kampten en die met de zending ossen uitstaande schulden moesten afbetalen, raakten direct in de problemen. Andresen noemde het voorbeeld van Claus Beyer, die in 1631 schipbreuk leed met een schip vol ossen, terwijl met de opbrengst van de ossen juist een schuld aan een Hollands handelshuis van f 2.855,- verrekend had moeten worden.¹⁴⁷ Ook regenten raakten in de problemen. Lucas Willumsen uit Odense, die de zaken vanaf 1617 na de dood van zijn vader Willum Lucassen met zijn broer en moeder had voortgezet (in de jaren '30 van de 17de eeuw drevén zij hun ossen over land via Buxtehude richting de Republiek¹⁴⁸), stierf in 1640 als een berooid man.¹⁴⁹ De Varder burgemeester Las Jensen was hetzelfde lot beschoren. Voor hem betekende de oorlog tegen Zweden de financiële nekslag.¹⁵⁰

Al bleef rijkdom de primaire voorwaarde voor een regentenfunctie, de ossenhandel droeg in de loop van het tweede kwart van de 17de eeuw steeds minder aan die rijkdom van kooplieden bij. Sterker nog, soms was het juist de

ossenhandel die de zwaarste wissel op het vermogen van regenten trok. Bij een kapitaalintensief bedrijf als de ossenproductie en -handel was het een gegeven dat men grote rijkdom kon vergaren als men er in de goede periode in investeerde, maar ook grote verliezen kon lijden of zelfs failliet kon gaan als men zich niet op tijd uit de handel terugtrok. De weg langs de sociale ladder naar boven duurde zoals gewoonlijk langer, dan de val naar beneden.

Dit laatste valt te illustreren aan de hand van het voorbeeld van Jens Mand uit Assens, die zich tien jaar tot de belangrijkste ossenkoopliden van Fyn mocht rekenen. In 1626 beriep hij zich er nog op dat 'godzijdank niemand, adel of niet-adel, hem gerechtelijk had vervolgd voor schulden'¹⁵¹, maar in 1627 werd zijn schuld aan binnen- en buitenlandse crediteuren van maar liefst 10.000 rijksdaalders (onder andere een uit 1626 daterende schuld aan Hans Bang) verhaald op zijn roerende en onroerende goederen. Hij ging failliet, moest zijn raadszetel opgeven en vluchtte naar Göteborg alwaar hij circa 1633 stierf, zijn vrouw met de schuld achterlatend. De financiële transacties waarin Mand verwickeld was droegen bij aan zijn faillissement, maar de basis daarvoor was al enkele jaren eerder in de ossenhandel gelegd. In 1622, toen hij 1.033 ossen uitvoerde langs Gottorf, waren de afzetmogelijkheden in het buitenland slecht en de verkoopprijzen laag geweest. Mand leed opnieuw verlies door de strenge winter van 1624-'25: stalossen waren dat voorjaar duur en de stalling ervan kostbaar door hoge voederprijzen. De hoge productiekosten voor de 1.238 ossen die hij uitvoerde wogen tegen de prijzen op de afzetmarkt niet op.¹⁵²

Ook andere kooplieden zagen zich soms op grond van hun verzwakte financiële positie genoodzaakt tot voortijdige terugtreding uit hun ambt als burgemeester of raadslid.¹⁵³ Zo was koopman Peder Sørensen uit Viborg (die op 8 maart 1630 in Amsterdam een bevrachtingscontract liet afsluiten) reeds in 1629 teruggetreden als burgemeester (1619-'31), waarvoor zijn geringe economische positie en zijn veelvuldige afwezigheid door de aard van zijn handelsactiviteiten als belangrijkste redenen werden gegeven.¹⁵⁴ Het aftreden van Hans Bang (-1658), burgemeester van Bogense in de jaren 1625-'49, hing nauw samen met de ossenhandel. Hij dreef sinds de jaren '20 een aanzienlijke graan- en runderhandel. Bang exporteerde in 1620 waarschijnlijk 520 ossen en in 1624 456 ossen. In 1627 voerde hij 272 ossen uit langs Toldstedt en Gottorf en dat jaar verscheepte hij ook nog eens 116 ossen over zee vanuit Ribe. Honderd ervan had hij gekocht van Hans Lindenov til Hundslund voor 1.050 rijksdaalders. Hij had de ossen die hij over land had gedreven in verband met de lage prijzen op de Wedeler markt niet allemaal verkocht. Voor de overgebleven ossen had hij in Mecklenburg een weide gehuurd om ze daarop vet te weiden, om ze later te kunnen verkopen. Maar eenmaal vet waren de ossen door keizerlijke troepen in beslag genomen. Met de ossen die hij over zee had geëxporteerd had hij evenmin geluk. Ook de Enkhuizer markt was in 1627 immers erg slap (zie § 2.4.4). Hij had dus weinig aan de ossenhandel verdiend dat jaar. In de jaren 1627-'33 had hij wel een deel van zijn schuld voldaan, maar betaling van het restbedrag werd opgeschort. In april 1644 had hij de ossen nog steeds niet afbetaald. Door geldgebrek als gevolg van oorlogschade en inkwartiering in verband met de Zweedse oorlog zag het er ook niet naar uit dat dat spoedig zou gebeuren. Nu was Bang niet langer van de

goedwillendheid van Lindenov afhankelijk, maar van die van Vrouwe Lisabet Rantzau en haar geduld was op. Zij had in 1645, terwijl Hans Bang zelf in De Republiek voor zaken was, enkele van Bangs onroerende goederen in onderpand genomen. De totale schuld die Bang moest betalen werd gesteld op 1.352 rijksdaalders (met rente). Aangezien hij die niet kon opbrengen, moest hij in 1649 zijn burgermeestersambt na 23 jaar opgeven.¹⁵⁵

Soms waren buitenlandse schuldeisers er de oorzaak van dat Deense regenten moesten opstappen. Claus Glyssing bijvoorbeeld, burgemeester in Varde, behoorde in 1661 nog tot de belangrijkste bezitters van onroerend goed in Varde. In 1671 werd hij als burgemeester opgevolgd, nadat de invordering van een schuld van bijna f 1.337,- door de Amsterdamse koopman Abraham Veldhuis hem financieel in de problemen had gebracht.¹⁵⁶ Aftreden was wat burgemeesters en raadsleden gegeven de omstandigheden het beste konden doen, omdat het ambt de bewegingsvrijheid van een koopman beperkte. Larsen twijfelde er aan of de koophandel rond 1660 überhaupt nog wel de belangrijkste nering van regenten was, want het aantal vergaderingen waarbij regenten present waren nam in verhouding toe.¹⁵⁷ De veranderende eigendomsverhoudingen maakten dat het stadsbestuur na 1660 vele nieuwkomers telde, die snel tot de economische bovenklasse waren doorgedrongen. En daarmee was een positie in de raad niet langer voorbehouden aan oude geslachten.¹⁵⁸

Ook in Nederlandse bronnen zijn tekenen te vinden van het verslechterende economische klimaat in Denemarken. Vanaf de jaren '30 lijken Nederlandse kooplieden vaker pogingen in het werk te moeten stellen hun geld in Denemarken te krijgen. Zo gaven Jan, Jochem en Kaspar van Wickevoort op 20 mei 1630 Paulus 'Beselaar' voor een Amsterdamse notaris opdracht om uit hun naam de '*uijstaende schulden, penningen, effecten ende gerechticheden*' te innen van debiteuren te Ålborg, Århus, Ribe, Kopenhagen en op andere plaatsen in 'Oostland'.¹⁵⁹ Denemarkens deelname aan de Dertigjarige Oorlog zal tot gevolg hebben gehad dat betalingen werden opgeschort omdat kooplieden de Hollandse markten niet bezochten. Zo konden ze in Holland niet persoonlijk op hun achterstallige betalingen worden aangesproken.

In het geval van Mourids Fricke wordt in de notariële akte een direct verband gelegd tussen het niet afbetalen van zijn schulden en de Zweedse oorlog van 1643-'45. Op 3 mei 1645 verklaarde Mourids Fricke dat hij zich door oorlogschade in Skåne en door de dood van vele Sjællandse personen waarvan hij nog geld tegoed had, niet in staat zag zijn Nederlandse crediteuren op de afgesproken tijd terug te betalen, tenzij zij zich tevreden stelden met betaling in 'schulden', te weten in vorderingen van Fricke op derden. De crediteuren van Fricke troffen echter met diens lasthebber in deze, 'Frederik Toersen' (die zich borg stelde), een nieuwe betalingsregeling, waarbij Frickes bezittingen in Kopenhagen op de Amager markt als onderpand werden gesteld.¹⁶⁰

Uitstaande schulden of niet, de Deense en Sleeswijk-Holsteinse kooplieden hadden geen andere keus dan de internationale ossenmarkten te blijven bezoeken en te hopen op betere tijden. Ze moesten echter incalculeren dat ze door hun schuldeisers voortdurend op de hielen werden gezeten. In het geval van het

overlijden van de debiteur waren schuldeisers er als de kippen bij om hun deel van de nalatenschap op te eisen. Zo werden in Holstein in 1678 de ossen van Bagge Lauridsen Suur (zie bijlage 19 A) na het bericht van zijn overlijden direct gearresteerd en verkocht door zijn Hamburgse crediteuren. Daartoe behoorden ook Mathisen en Lehmann, twee Hamburgse kooplieden die nog een vordering van 1.603 mark Lübecks op Suur hadden.¹⁶¹

Dezelfde Mathisen en Lehmann zaten ook achter de arrestatie van Knud Knudsen (Seebled) (1615-'77), die na de dood van diens vader, de bekende Fynse koopman Knud Lauridsen (1589-1640), diens handel had overgenomen.¹⁶² Deze zaak geeft een goede indruk van het onplezierige handelsklimaat dat er inmiddels heerste. Knudsen, van 1666-'77 burgemeester van Odense¹⁶³, was in 1668 met zijn ossen op weg naar de Amsterdamse markt. Mathisen en Lehmann hadden een Amsterdamse koopman, Arnoud van Uchelen, reeds op de hoogte gesteld van zijn komst, omdat Knudsen hen nog geld schuldig was aan obligaties en wissels. Van Uchelen wachtte de komst van Knudsen niet af, maar stuurde de in Amsterdam woonachtige Johannes Far hem tegemoet. Far ontmoette Knudsen - die in het gezelschap was van enkele andere Deense kooplieden - in Zwolle en volgde hem naar Utrecht, waar deze aanving zijn ossen te verkopen. In het bijzijn van de stadsbode werd Knudsen toen aangesproken op zijn schuld aan de twee Hamburgse kooplieden, waarvan de bewijzen ter plaatse werden overgelegd.¹⁶⁴ Met Knudsen werd in de herberg aan de ossenmarkt aan het Vredenburg in een twee uur durend gesprek afgesproken dat hij zijn schuld zou betalen zodra hij geld ontving van zijn ossen.¹⁶⁵ Kort daarop was de Amsterdamse wijnkoopman Jurriaan 'Briseman' met enkele vrienden in Utrecht gearriveerd. Briseman liet Knudsen arresteren en door twee stadsdienders in gijzeling nemen omdat Knudsen bij hem al sinds 1664 voor geleverde, maar nooit betaalde wijn in het krijt stond. Hij had vier jaar lang op Knudsen gewacht 'om hem te attrapperen', maar Knudsen was hem altijd ontglipt.¹⁶⁶ Far zag de gemaakte afspraak met Knudsen in gevaar komen wat hem nogal 'swaerhoofdich' maakte. Hij zocht hem daarom op in de herberg waar hij gegijzeld werd om hun eerder gemaakte afspraak nogmaals bevestigd te zien.¹⁶⁷ Far werd er later van beschuldigd Knudsen door de dienders op de markt te hebben laten arresteren en daarna in gijzeling te hebben genomen, maar Briseman getuigde voor Far dat Knudsen al was gearresteerd voordat Far zijn aanspraken had kunnen laten gelden.¹⁶⁸ Knudsen had zich er namelijk over beklagd tot tweemaal toe uit naam van Mathisen en Lehmann in Utrecht gearresteerd te zijn. Als dit inderdaad de gang van zaken is geweest, dan was die onrechtmatig, omdat de vervaldatum voor terugbetaling ten eerste nog niet was verstreken, en bovendien was afgesproken dat hij het geld in Hamburg, en niet in de Republiek zou terugbetalen. Knudsen werd door de Deense kanselarij in het gelijk gesteld. Omdat zijn ossenhandel was geschaad, mocht hij zijn schade op de goederen van Mathisen en Lehmann verhalen, waar hij die ook mocht vinden.¹⁶⁹ Het voorbeeld van Knudsen maakt duidelijk dat het er voor buitenlandse kooplieden bepaald niet gemakkelijker op werd hun schuld te voldoen als het handelen hun werd belet door schuldeisers.

Aangenomen wordt dat Deense groothandelaars het best in staat waren de

economische gevolgen van de seculaire contractie te dragen. Zij konden bijvoorbeeld nog eens een beroep doen op hun contacten met vooraanstaande buitenlandse kooplieden.¹⁷⁰ Aan de hand van de administraties van twee van die groothandelaars, Hans Nielsen Friis (1587-1650) uit Ribe¹⁷¹ en Steffen Rode (1587-1638) uit Kopenhagen¹⁷² blijkt dat hun bedrijf eind jaren '30, begin jaren '40 toch ook met problemen kampte.¹⁷³

Degn constateerde een sterke daling in Friis' bedrijfsomzet begin jaren '40. Deze daalde, uitgaande van het jaar 1640 (100%) naar 93% ('41), 89% ('42), 55% ('43) naar 15% ('44), gevolgd door een licht herstel ('45: 17%), een verdubbeling van dat percentage in 1646 (34%) en een handhaving van dat niveau in '47 (32%).¹⁷⁴ Friis nu was een koopman die zich opvallend laat (vanaf 1633? over land, vanaf 1637 over zee) op de export van ossen toelegde, terwijl de omvang ervan bescheiden bleef.¹⁷⁵ Misschien ontving Friis in die jaren in ruil voor eerder geleverde industriegoederen of grondstoffen aan de adel, de geestelijkheid of boeren, ossen, die hij exporteerde.¹⁷⁶

Steffen Rode trad sinds 1628 op als factor van de koning, maar hij lijkt ook voor eigen rekening te hebben gehandeld. Zijn inkomsten uit zijn zaken met de koning en uit de ossenhandel bedroegen in enkele jaren meer dan 95.000 rijksdaalders. Rode's inkoopboek van ossen geeft belangrijke informatie over diens ossenhandel in de jaren 1637-'50. De ossen die hij verhandelde nam hij af op de koninklijke- of adellijke landgoederen, gelegen in Skåne, op Sjælland, Fyn, Møn, Bornholm, Langeland en in Jutland. Vermoedelijk ontving ook hij ossen als betaling voor de leverantie van goederen of ter vereffening van zijn tegoeden van de Kroon. In de jaren dat hij kuddes van meer dan 2.000 ossen opkocht, bedroeg zijn aandeel gemiddeld $\frac{1}{18}$ deel van de totale ossenexport uit Denemarken. Na de dood van Rode in 1638 werden diens zaken op bescheidener schaal door zijn weduwe Marie voortgezet, daarbij geholpen door schoonzoon Martin Pletius en na 1643 met hulp van twee factors. De omstandigheden verslechterden echter, omdat de koning vanaf 1639 steeds meer landgoederen waar hij voorheen ossen had laten voederen, verpachtte en bovendien adellijke leveranciers er in toenemende mate de voorkeur aan gaven de ossen van burgers - in plaats van hun eigen ossen - op stal te voederen. En zij waren nu juist Rodes voornaamste leveranciers geweest.¹⁷⁷

Rodes ossen werden in de periode 1638-'43 en 1646-'49 over land naar de Elbe gedreven of verscheept en daar verkocht, onder andere aan kooplieden uit Groningen en Utrecht. Soms werden Rodes op de Wedeler markt onverkocht gebleven ossen verder naar Holland gedreven.¹⁷⁸ In het oorlogsjaar 1644 werden de ossen van Rode direct vanuit Denemarken naar de Hollandse markt verscheept, iets wat hij volgens vermeldingen in het Enkhuizer notariële archief ook al in de jaren '30 had gedaan.¹⁷⁹ Misschien waren de erfgenamen van Rode beter in staat dan minder bemiddelde kooplieden om de handel in ossen te continueren, maar volgens Olsen leden ook zij een aanzienlijk verlies op deze handel.¹⁸⁰

Het is niet eenvoudig op grond van wederwaardigheden van individuele kooplieden het internationale handelsklimaat te doorgronden. Niet alle kooplieden

werden tegelijk en in dezelfde mate door economische tegenslag getroffen. Bovendien lag de ossenhandel er zeker niet altijd aan ten grondslag. Maar duidelijk is geworden dat als de betaling van schulden stagneerde, vorderingen zich als een kring in het water over de internationale koopliedengemeenschap verspreidden. Uit deze paragraaf blijkt dat de depressie zich in het tweede kwart van de 17de eeuw inmiddels ook in de hoogste kringen van de koopliedenstand deed voelen. Volgens Andresen waren het alleen nog de groothandelaars uit Dene-marken en Sleeswijk-Holstein die zich niet eenzijdig op de ossenhandel hadden toegelegd, die na afloop van de klassieke periode van Deense ossenproductie en -export nog in enige omvang in ossen handelden, omdat ossen onder deze omstandigheden *'ein Aktivum'* waren, *'das nicht zu ersetzen, im Tauschhandel nötig und das Wertvollste war, was die Heimat für jene Zeit bezeichnende Geschäftsgestaltung bieten konnte'*.¹⁸¹ Maar aan de hand van Friis en Rode kon worden geïllustreerd worden dat ook hun verdiensten sterk kelderden.

Wijzen dan alle tekenen in dezelfde richting? Nee, maar toch zijn de geluiden die op het tegenovergestelde duiden schaars. In 1649 klaagde Heinrich Blocks-möhl uit Tønder, die gewoon was zijn ossen tegen andere goederen in Holland te verhandelen, dat de ossenmarkt in Holland slecht was: de afnemers aldaar en ook in Duitsland waren *'säumige Zahler'* geworden, terwijl thuis de handel verlamd was door oorlog en het volk door hoge belastingen verarmd was.¹⁸² Juist omdat hij naar het buitenland wijst als oorzaak voor het stagnerende internationale betalingsverkeer is zijn perceptie van de situatie waardevol.

4.5 De heroriëntatie van de internationale ossenhandel

Waghenaer noemde Hoorn circa 1585 een *'Excellente Landstadt'*, Enkhuizen een *'bequame vermaerde Zee stede'*, en Amsterdam een *'vermaerde Coopstadt'*.¹⁸³ Het is een treffende karakteristiek van deze drie Hollandse steden, waarin achtereenvolgens de internationale magere ossenmarkt georganiseerd werd.

Hoorn was eeuwenlang het belangrijkste aanvoerpunt in Holland geweest. Volgens Lesger ontwikkelde Hoorn zich in de internationale goederenstromen en in het Noord-Hollandse havensysteem als een op enkele, vooral volumineuze producten (hout en zout) gespecialiseerde haven: hout werd aangevoerd, zout diende als ballast en als betaalmiddel in de gebieden waar het hout werd ingeslagen. Hoewel daarnaast ook kaas, specerijen en graan een rol speelden in de handel met het buitenland, was het import- en exportassortiment beperkt. Lesger betoogde dat het overgrote deel van de goederen niet rechtstreeks uit het buitenland werd aangevoerd, maar de stad bereikte via interregionale goederenstromen. Agrarische en industriële producten uit het achterland van Hoorn werden via andere havens naar het buitenland geëxporteerd.¹⁸⁴

Toen de overzeese aanvoer van ossen in Hoorn groeide door de stremming van de aanvoer naar de markten in de Zuidelijke Nederlanden, kunnen de faciliteiten in Hoorn wel eens ontoereikend zijn gebleken. In Enkhuizen had men door de stadsuitleg in de jaren '90 ruimte genoeg voor een grote ossenmarkt. De rol die Enkhuizen eind 16de eeuw in de haringvaart- en export verwierf was een andere reden voor Deense en Sleeswijkse-Holsteinse ossenkooplieden om deze

stad te bezoeken (zie § 5.6).¹⁸⁵ Enkhuizen was in die tijd in ieder geval goed bereikbaar voor schepen, 'zoo bij tijden van ijsgang als contrariëwind'.¹⁸⁶

Zo snel als de ster van de stad steeg in het begin van de 17de eeuw, zo snel daalde deze ook weer in het tweede kwart van de 17de eeuw. Enkhuizen kreeg vanaf de jaren '20 in economisch opzicht herhaaldelijk tegenslag te verduren. Een terugkerend probleem was het openhouden van de vaargeul die toegang gaf tot de stad. De stad zag zich in 1645 tevens gedwongen tot grote herstelwerkzaamheden aan de muur- en paalwerken die haar tegen de Zuiderzee moesten beschermen. En dat terwijl de inkomsten van de stad uit visserij, handel en nijverheid, mede als gevolg van Duinkerker kaapvaart (die herhaaldelijk schade toebreacht aan de haringvloot), handelsbelemmeringen en oorlogsschade, terugliepen. In 1652 werd in de resoluties voor het eerst melding gemaakt van 'de schaersheyt van penningen in de kasse van de Tresaurie deser stede'.¹⁸⁷ Volgens Willemsen was het de haringvisserij die de opkomst en het verval van Enkhuizen het meest bepaald heeft.¹⁸⁸ Over de ossenhandel repte hij niet, maar die ging in deze jaren ook nog eens verloren voor de stad. Juist in 1652 bood één van de Enkhuizer ossenmarktmeesters zijn diensten in Amsterdam aan.¹⁸⁹ Het wegblijven van de buitenlandse ossenkoopliden heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de groeiende werkloosheid en armoede in Enkhuizen. Daarnaast leidde in 1652-'53 de handelsblokkade van de Engelse vloot voor de Hollandse kust tot onrust onder de Enkhuizer haringvisserij. Er is wel een verband verondersteld tussen de economische malaise uit die jaren en het uitbreken van orangistische oproeren in 1653 in een aantal Holland steden, waaronder Enkhuizen.¹⁹⁰

Toen een groeiend aantal Denen zich vanaf de jaren '40 gedwongen zag zich terug te trekken uit de export van ossen, bood dit Hollanders de mogelijkheid een actievere rol te spelen in de internationale ossenhandel. De kans die Enkhuizers lieten liggen, grepen de Amsterdammers.

Figuur 4.1. Bevolkingsontwikkeling in Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam (1500-1750)

Bron: De Vries, European Urbanization, p.271.

Amsterdam maakte in de eerste helft van de 17de eeuw een explosieve bevolkingsgroei door (zie figuur 4.1). De stad ontwikkelde zich in die periode tot het

centrum van de wereldhandel en tot de belangrijkste kapitaalmarkt. Vanaf omstreeks 1600 groeide het investeerbare vermogen daar enorm. Nieuwe investeringsmogelijkheden werden gecreëerd. Kooplieden belegden in aandelen van grote binnenlandse handelscompagnieën, in hypotheeken, land of depositoleningen, terwijl ze daarnaast ook de export van goederen naar het buitenland financierden, ondernemingen oprichtten in het buitenland en deelnamen in buitenlandse banken en handelscompagnieën. Deze ontwikkeling was mede mogelijk onder invloed van de instroom van vele vermogende Antwerpse handelaren die behalve hun kapitaal en connecties, ook hun expertise op het gebied van financieren, bankieren, wisselgebruik, zeeverzekering en financiële berichtgeving meebrachten. Ook vond er in dezelfde periode een innovatie op institutioneel gebied plaats. Zo werden te Amsterdam de Wisselbank, de Bank van Lening, de Beurs, de VOC en de WIC in het leven geroepen. Via Amsterdamse kredieten raakten steeds meer internationale handelsnetwerken onderling verbonden, wat de Europese financiële integratie bevorderde.¹⁹¹

Degn stelde voor de eerste decennia van de 17de eeuw op grond van gerechtsboeken (*tingbøger*) en boedelscheidingen (*skifter*) vast dat Amsterdam, Hamburg en Lübeck de belangrijkste steden waren waaruit Riber kooplieden hun importgoederen betrokken. Voor zover hij dat kon nagaan waren het ook de enige steden waar Riber kooplieden goederen op krediet konden krijgen.¹⁹² Betalingsuitstel van een jaar (of langer) was daar niet ongewoon. *På foråret i Holland* (in het voorjaar in Nederland) was in de Deense boekhoudingen de aanduiding voor deze betalingstermijn, wat betekende dat het tegoed het eerstvolgende voorjaar ten tijde van de ossenmarkt betaald zou worden. Volgens Degn financierden Nederlanders door hun kredietverstrekking aan Riber kooplieden tot op zekere hoogte de import van buitenlandse goederen in Denemarken. De importeurs waren tot circa 1660 overwegend de Riber kooplieden zelf. Tot die tijd onderonden zij op markten in de omgeving van Ribe nog weinig concurrentie van Nederlandse kooplieden.¹⁹³

De Republiek werd volgens Dehing pas vanaf het midden van de 17de eeuw een crediteurenland. Op Amsterdam werden steeds meer wissels getrokken uit andere plaatsen in Europa dan andersom. In Amsterdam was een overvloed aan kapitaal beschikbaar ter financiering van de buitenlandse economische expansie. De stad bood de kooplieden voordelen als vestigingsplaats.¹⁹⁴ Vergelijken we Amsterdam en Enkhuizen, dan blijkt dat in 1642 Amsterdam maar liefst 4.903 'kapitalisten' telde, Enkhuizen slechts 461.¹⁹⁵ Eén en ander maakt duidelijk waarom Amsterdam als marktstad aantrekkelijker was voor kredietzoekende kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein dan Enkhuizen.

In het navolgende zal de nadruk verder liggen op de ossenhandel. Hollanders waren nog steeds aangewezen op het Deense agrarische surplus, maar het loonde vooral sinds de jaren '40 de moeite om zelf ossen te gaan kopen in het productiegebied, in verband met het teruglopende aanbod van ossen op de Hollandse markt. Het mes sneed daarbij aan twee kanten. Edelen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein streefden verkleining van de financiële risico's van de productie van stalossen na. Zij waren gebaat bij directe aankoop op de landgoederen, waar-

bij ze er in de winter al van verzekerd waren hun ossen in het voorjaar kwijt te raken. Bovendien werden ze direct bij afname voor hun ossen betaald. Onverkochte ossen bleven nu gewoon bij de producent op stal staan en gingen niet op de afzetmarkt tegen bodemprijzen van de hand. Nederlandse kooplieden hoefden Denen geen krediet meer te verlenen op retourgoederen in het reële vooruitzicht dat zij hun uitstaande schulden toch niet konden voldoen. Het was waarschijnlijk niet voor niets dat de betalingstermijn op handelskrediet in de jaren '40 werd teruggebracht van een jaar naar een half jaar.¹⁹⁶ Amsterdammers waren vooralsnog bereid de risico's van de directe aankoop van de ossen in het productiegebied te dragen.

Toen Nederlandse ossenkooplieden tot directe aankoop van ossen in het productiegebied overgingen, had dat in eerste instantie consequenties voor de Deense kooplieden, de schakels tussen de Deense edellieden en de buitenlandse markt. Waar Hollanders hun ossen zelf in Denemarken aankochten, was hun tussenkomst overbodig geworden. De actieve, solvente Amsterdamse koopliedengemeenschap schoof zich dus als het ware tussen de buitenlandse kooplieden en de Deense producenten in. De internationale ossenhandel, eens een respectabele bron van inkomen, werd volgens Kolmos in de jaren '30 en '40 tot een 'noodzakelijk kwaad', een 'neven-beroep' voor Deense kooplieden.¹⁹⁷ Met de overname van het initiatief van de handel van de Denen door de Amsterdammers was tevens het lot van Enkhuizen als aanvoer- en marktplaats zo goed als bezegeld. Want de Deense kooplieden die de Hollandse ossenmarkt wel voor eigen rekening of als factor bleven bezoeken, kozen Amsterdam als nieuwe marktplaats.

Alvorens in te gaan op de commerciële integratie van de Nederlandse kooplieden op de internationale, abstracte markt, zal eerst enige aandacht worden geschonken aan de ontwikkeling van de concrete marktlocaties in Holland. Ook daarin weerspiegelt zich namelijk de lange termijnontwikkeling.

*'Tot den koophandel in het Rundvee behoort de wijze van koopen en verkoopen van hetzelfde, de daarbij behorende gewoonten, wetten, enz., de, tot het drijven van dien handel noodige, marktdagen en marktpleinen, de van 's Lands of Stads wege gestelde Marktmeesters, Priaseerders en Keurmeesters (...).'*¹⁹⁸ De buitenlandse kooplieden bepaalden grotendeels zelf waar zij hun ossen verkochten. Afhankelijk van de betekenis van de handel voor een stad werd daarvoor een aparte plaats bestemd door het stadsbestuur. Dat konden zowel enkele straten zijn als een daartoe ingericht marktplein, met lange hekken waaraan men het vee kon vastzetten en soms met bomen die het vee enige beschutting boden tegen de zon. In de directe omgeving van de markt bevond zich een groot aantal herbergen en uitspanningen, waar de verkoop traditiegetrouw met het heffen van een glas bezegeld werd. Die traditie is tot op de dag van vandaag in ere gehouden.¹⁹⁹ Er waren jaarmarkten voor rundvee (paarden, ossen, koeien, stieren en kalveren) en klein vee (varkens, schapen en geiten). De markt ontleende haar naam aan de diersoort die de hoofdmoot van de markt uitmaakte, zoals in het geval van de 'magere en vette ossenmarkt'.²⁰⁰

In de eerste helft van de 17de eeuw gaf het merendeel van de buitenlandse

kooplieden aan Enkhuizen de voorkeur, maar andere Hollandse steden (Amsterdam, Haarlem en Medemblik) dongen vanaf eind jaren '20 herhaaldelijk naar hun gunst. Om redenen die nog in hoofdstuk 5 ter sprake zullen komen, overwogen de buitenlandse kooplieden een aantal malen de markt naar een andere stad te verplaatsen. Medemblik heeft in de ossenhandel nooit een echte bedreiging gevormd voor een bestaande markt. Haarlem daarentegen wel. De Haarlemse ossenmarkt verhuisde in 1629 van het Gangolfskerkhof, waar ze sinds 1585 was geweest, naar de stadswallen. Bepaald werd dat kooplieden die de op de stadswallen aangelegde nieuwe ossenmarkt zouden bezoeken, minder hoefden te betalen aan voer dan te Hoorn of Enkhuizen gebruikelijk was.²⁰¹ Haarlem bleef echter vooral van belang als een najaarsmarkt voor vee.

In § 2.3.3 werd al melding gemaakt van de verschillende 15de- en 16de-eeuwse locaties van de Amsterdamse rundveemarkt. In de 17de eeuw dong ook Amsterdam mee naar de gunst van de buitenlandse kooplieden. Tot aan het eind van de 16de eeuw wordt in notariële akten nog gesproken over de ossenmarkt bij de 'Heilige weg'²⁰², 'tegenover de St. Jorishof'²⁰³, 'bij de sluis'²⁰⁴, locaties dus in en nabij de Kalverstraat. In akten uit 1606 en 1612 werd gesproken over een 'Nieuwe Ossenmarkt'²⁰⁵, 'tussen de Oude en Nieuwe Regulierspoort'.²⁰⁶ De markt breidde zich namelijk langzaam uit vanuit de Kalverstraat en omringende straten naar de Reguliersbreestraat en het plein voor de Nieuwe Regulierspoort. In 1629 diende een aantal op Denemarken handelende, niet bij name genoemde Amsterdamse kooplieden bij het stadsbestuur een rekest in waarin zij de wens te kennen gaven dat zij de handel in magere ossen op Amsterdam wilden '*stabiliëren*'. Het stadsbestuur gaf daaraan graag gehoor. De vroedschap had de burgemeesters op 1 juni 1629 gemachtigd met de thesauriers in overleg te treden aangaande de inrichting van het marktplein '*mit allen toebehoorten, tot ghemack ende drenckinge der beesten en anderssints*'.²⁰⁷ De burgemeesters hadden daarom op 2 juli 1630 de raad verzocht in overweging te nemen het stuk land buiten de Regulierspoort aan te kopen om de ossenmarkt te vergroten. De raad stemde in en ging tevens akkoord met het plan om op de markt een schuur te bouwen waarin de ossen gestald konden worden, alsmede een logement voor Denen en andere kooplieden die de markt zouden bezoeken.²⁰⁸ In 1632 werden de burgemeesters en thesauriers gemachtigd om de woning van de opzichter van de ossenmarkt te verbeteren, de hooischuur te vergroten en sluisjes aan te leggen om vers water te kunnen aanvoeren.²⁰⁹ De aanwas van de markt was kennelijk in de daaraan voorafgaande jaren van een dergelijke omvang geweest dat men verwachtte dat deze investering loonde. De Brit Will Brereton, die de markt op 14 juni 1634 bezocht, schreef dat er een overvloed aan ossen uit Denemarken en Zweden naar deze markt kwam.²¹⁰ Klandizie leek de markt dus al genoeg te hebben in deze jaren.

De Enkhuizer markt hield vooralsnog stand, omdat de meeste buitenlandse kooplieden deze markt trouw bleven bezoeken. Sommige Amsterdammers bleven overigens ook naar die markt komen. Zo verscheepte Hans de Wolf junior in 1633 nog een partij van vijftig ossen die in Enkhuizen waren aangekocht van Hans Willumsen uit Odense, naar Amsterdam.²¹¹ Toch tekende zich reeds in de aan het begin van de jaren '30 te Enkhuizen afgesloten bevrachtings

Kaart 4.1. De verschillende locaties van de Amsterdamse ossenmarkt (1425-1658) en de belangrijkste aanvoerpunten

Toelichting: ⊠ Kaart A: De oudst vermelde veemarkt (I) op de Nieuwezijds Kolk en op de westzijde van de Nieuwezijds Voorburgwal (tussen de Molsteeg en de Dirk van Hasseltbrug of nog verder, tot het Rolandbeeld). De vermoedelijke standplaats van het Rolandbeeld is aangegeven (a). ⊠ Kaart B: De ossenmarkt (II) vanaf 1487 tussen de Oude Regulierspoort (b) (voor 1425 Bindwijkerpoort, na 1526 Ossesluis met daarop het Accijnshuis van de ossenmarkt, later Spui) en de Nieuwe Regulierspoort (c) (ook wel Regulierstoren, later het Muntplein). Vanaf de Bindwijkerpoort breidde de markt zich in de decennia erna geleidelijk uit tot aan de Amstelbrug en vanuit de Kalverstraat over de Heiligeweg en de tuinen aan de stadsvesten. ⊠ Kaart C: De ossenmarkt (III) in de periode 1593-1629 in het gebied tussen de inmiddels 'Oude' Regulierspoort (c) en de Nieuwe Regulierspoort (d) (later het Rembrandtplein) en de in de jaren 1629-'32 nieuw ingerichte ossenmarkt (IV) buiten de Nieuwe Regulierspoort. Op een kaart van Balthasar Floris uit 1625 wordt het plein bij de Oude Regulierspoorttoren (c) 'oude ossenmarkt' genoemd. Op een kaart van Blaeu uit 1649 wordt het plein binnen de Nieuwe Regulierspoort (d) inmiddels aangeduid als 'oude ossenmarkt'. ⊠ Kaart D: De ossenmarkt (V) in de periode 1671-circa 1860 op het plein binnen de Utrechtse poort (later het Frederiksplein). Op deze kaart zijn tevens de hierboven genoemde, oudere locaties van de markt opgenomen. ▽ Kaart E: De 17de-eeuwse aanvoerpunten van ossen naar de Amsterdamse ossenmarkt, aangegeven op een kaart uit 1770. Ondanks de oprukkende bebouwing werd de markt niet opnieuw naar onbebouwd terrein buiten de stadsgrens verlegd.

Bron: De informatie over de uitbreiding van Amsterdam is ontleend aan kaarten van de dienst Ruimtelijke Ordening te Amsterdam en de kaart van P. Mol, 'Nieuwe kaart van de wijdberoemde koopstad Amsteldam (...) uit 1770. De informatie over de markten is afkomstig uit: Wagenaar, Amsterdam, dl 2, p.422-423; Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 1, p.172, 537 en dl 2, p.704. Kaart: P. Burm.

contracten een verandering af. Steeds vaker is sprake van aflevering van ossen op andere plaatsen in Holland dan in Enkhuizen.²¹² In de jaren '50 ging de ossenmarkt voor Enkhuizen verloren. Wat voor consequenties het vertrek van de Enkhuizer voorjaarsmarkt voor het vetweidersbedrijf in de omgeving van deze stad en derhalve voor de najaars-veemarkt had, is niet bekend. Waarschijnlijk werden op de najaarsmarkt altijd al meer koeien dan ossen aangeboden.²¹³

Uit een lijst met de tarieven van de grafelijke beestentol uit juli 1653 blijkt dat er te Amsterdam, te Gooiland, Spaarndam en 'elders' behalve ossen ook paarden, koeien en varkens uit Denemarken en Eiderstedt en 'daer ontrent' werden aangeboden, alsmede uit de 'Over-Zeesche steden' en Friesland. In het voorjaar zullen ossen de hoofdmoot van die aanvoer hebben uitgemaakt.²¹⁴ De magere ossenmarkt in Amsterdam begon, afhankelijk van weer en wind en daarmee van de aankomst van de kooplieden, in april en duurde drie tot vier weken. Na de laatste stadsuitbreiding was de markt in 1671 van het plein buiten de Regulierspoort naar een nieuw ingericht, met een balie omheind en met bomen beplant veld binnen de Utrechtse poort verhuisd. De dieren werden gedrenkt met water uit de Achtergracht. Hoewel ook ossen over land naar de Amsterdamse markt werden gedreven, kan uit de woorden van Commelin worden opgemaakt dat de meeste ossen uit Denemarken en Holstein in het voorjaar over zee werden aangevoerd.²¹⁵ Zie voor een overzicht van de verschillende locaties en de aanvoerpunten van de Amsterdamse ossenmarkt, kaart 4.1.

In 1680, zo merkte Commelin op, werd er door naburige steden opnieuw naar de gunst van de Deense kooplieden gedongen door de aanleg van beter geoutilleerde markten en lagere tarieven voor hooi.²¹⁶ Zo was in 1673 in Weesp een ossenmarkt aangelegd.²¹⁷ In Haarlem verplaatste men in 1680 volgens het in 1679 genomen besluit de ossenmarkt bij en op het Verwulft naar het plein tussen de oude Amsterdamse en de oude Sint-Janspoort.²¹⁸ In een bewaard gebleven rekening van de marktmeesters van de Haarlemse magere ossenmarkt (1679-'87), die zowel een indruk geeft van de inkomsten en uitgaven, als van de bezigheden van de marktmeesters en arbeiders, staan onder andere inkomsten vermeld voor het voederen van de ossen van Deense kooplieden in de jaren 1680, '81 en '82.²¹⁹ De Haarlemse markt lijkt nooit een serieuze bedreiging voor de Amsterdamse markt te hebben gevormd. Amsterdam handhaafde zich als marktstad. In 1721 schreef Daniël Willinks over de Amsterdamse ossenmarkt:

' Dees groene wal verstrekt een'ree,
 Waar aan geheele vlooten lossen,
 Uit Denemarken, hier ter steê,
 Gezonden met veel duizend' ossen,
 Al mag're beesten, welker huid,
 Gespannen over schonk en beenen,
 Swelt door den ryken klaverbuit,
 Die onze weiden hen verleenen,
 Zy rusten van den harden ploeg;
 Een zomer maakt hen vet genoeg'.²²⁰

De veetafel droeg waarschijnlijk sterk bij aan het succes van de Amsterdamse markt. De stadsgeschiedschrijver Fokkens merkte in de 17de eeuw op dat in Amsterdam weinig kans was op bankroet, zoals in andere steden wel het geval was geweest.²²¹

Afbeelding 4.5. De Amsterdamse ossenmarkt bij de Utrechtse Poort (nu het Frederiksplein) omstreeks 1700 op een kalenderblad, de maand november verbeeldend. Het was een komen en gaan van handelaars met hun ossen. De marktmeester was verantwoordelijk voor de organisatie van de ossenmarkt en moest erop toezien dat de registratie van verkopen nauwkeurig verliep. Pieter van den Berge (1659-1737), 'Gesicht van de Ossenmarkt; novembris', pen en penseel, 24,2 x 32,4 cm (inv.nr PK 35). Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut, Leiden.

Tussen de Amsterdamse magere en vette ossenmarkt zat ongeveer een half jaar, de tijd waarin de ossen werden gevetweid. Daarna werden ze op de vette ossenmarkt aangeboden. De Amsterdamse vette ossenmarkt, georganiseerd op hetzelfde plein als de magere, begon op Sint-Lukas (13 oktober) en duurde eveneens drie tot vier weken. Aanvankelijk was de markt dagelijks, vanaf 1690 alleen op maandag, woensdag en vrijdag. Alle ossen die naar Amsterdam kwamen, mochten alleen op de ossenmarkt verhandeld worden als ze vooraf bij de registermeester waren aangegeven. Ieder die zijn ossen 's ochtends tussen 7 en 8 uur ter verkoop had laten registreren, kreeg op de markt een plaats toegewezen. Als de verkoper één of meer ossen verkocht, dan dienden verkoper en koper hun

naam, het aantal ossen en de overeengekomen verkoopprijs te laten registreren. Kende een verkoper de koper niet, dan moest deze borg stellen. Binnen drie dagen moest het aankoopbedrag worden voldaan. Gebeurde dat niet, dan was de registermeester gehouden, op verzoek en tegen betaling van de 100ste penning, de verkoper het aankoopbedrag uit te betalen om dit van de koper terug te vorderen. De ossenkoopman betaalde marktgeld voor elke os die hij op de markt ter verkoop plaatste. Het marktregister werd bijgehouden in de woning van de stalmeester, waar ook de accijns moest worden betaald. Onverkocht gebleven ossen werden 's nachts in de stallen, die ten westen van de markt tussen de woningen van de marktmeesters waren gelegen, ondergebracht. Volgens Commelin werd de periode van de vette ossenmarkt ook wel 'slachttijd' genoemd.²²² In 1681 werd de slachttijd door de Staten van Holland en West-Friesland officieel vastgesteld tussen 15 oktober en Kerstmis. Gedurende die periode mochten Hollandse vleeshouwers alleen rundvlees in hun huizen verkopen en dat nog op bepaalde voorwaarden.²²³

Het vette rundvee dat op de vette ossenmarkt werd aangeboden werd soms ook over grote afstanden aangevoerd. Zo kocht de Amsterdamse vleeshouwer Jan Harmens (die een huis met erf en stalling daarachter in de Kalverstraat bezat) zijn ossen in de jaren '50, '60 en '70 van de 17de eeuw behalve van vetweiders uit Gelderland (Arnhem, Rhenen en Doesburg), Overijssel (Deventer) en Friesland ('aent heere veen') en een groot aantal niet met herkomstplaats genoemde personen, ook van een vetweider in Norden en Aurich (Oost-Friesland) en van de graaf van Oldenburg. Onder zijn leveranciers bevonden zich ook verschillende burgemeesters. De akte van cessie uit maart 1674 waaruit deze informatie afkomstig is, geeft een goed beeld van het financiële risico dat aan de internationale veehandel verbonden was.²²⁴ De akte zal in § 4.6.3 worden besproken.

Na het plakkaat van 1686 lijken vooral binnenlandse ossen aangeboden (perioden van veepest uitgezonderd). Commelin (1726) spreekt van ossen uit Holland, Gelderland, Friesland, Utrecht, Overijssel en Groningen. Ieder gewest had een eigen standplaats.²²⁵ Le Francq van Berkhey noemde de Amsterdamse ossenmarkt begin 19de eeuw nog 'vermaard'.²²⁶ Volgens een 19de-eeuwse beschrijving (waarschijnlijk uit de jaren 1807-'11) van de indeling van dit markt-veld konden er op deze markt 1.378 stuks rundvee worden gestald aan de ijzeren en houten balies die hier waren neergezet.²²⁷ Deze beschrijving van de markt komt overeen met oudere beschrijvingen van Commelin en Wagenaar.

4.6 Hollandse kooplieden op de buitenlandse markt in het 'tijdperk van de Nederlanders'

4.6.1 De commerciële integratie van Hollandse ossenkooplieden in de internationale ossenhandel

In deze paragraaf zal worden nagegaan hoe in de 17de eeuw de commerciële integratie van de Hollandse kooplieden in de Deens-Hollandse ossenhandel zich voltrok en welk effect dat had op het internationale handelsklimaat.

Hollanders waren eeuwenlang belangrijke afnemers van ossen uit Denemar-

ken en Sleswijk-Holstein, die zij ofwel direct van de Deense kooplieden in Holland betrokken, ofwel van Nederlandse kooplieden die de ossen hadden aangekocht op de Wedeler markt. Met het uitbreken van de Opstand raakte die aanvoer gestremd. Ondanks, of juist dankzij de gevaren die er aan het transport, het weiden en aan de handel kleefden, konden de verdiensten hieruit aanzienlijk zijn. Zo wordt in het huisboek van Jan Huygens verhaald over ene Matthijs Dingemans, lid van de tiendraad te Breda in 1574 en woonachtig aan de Dwarsdijk onder Zevenbergen (gelegen in Staats-Brabant). Hij bezat 150 gemet land (gemet = een halve morgen, maar de grootte ervan is niet overal gelijk) waarop hij jaarlijks zestig tot tachtig ossen vetweidde. Hij kocht de '*grootte magere deense ossen*' in op de voorjaarsmarkt te Amsterdam en eenmaal vet verkocht hij ze vervolgens op de najaarsmarkt te Lier of Antwerpen. Daarmee had hij in enkele jaren wel f 250.000,- verdiend.²²⁸ Wie in deze oorlogsjaren in het voorjaar ossen kon bemachtigen en ze kon behouden tot ze in het najaar werden doorverkocht, kon er dus goed aan verdienen.

Dit vooruitzicht was waarschijnlijk de belangrijkste motivatie voor ossenkooplieden om de Wedeler markt te blijven bezoeken, ondanks het toegenomen risico. Begin 17de eeuw dienden zij bij de Staten-Generaal verzoeken om paspoorten in, waarbij het licent over ossen die men voornemens was naar de vijand door te voeren, betaald moest worden. Deze paspoorten geven een indruk van de herkomstplaats van de ossenkooplieden in deze roerige jaren. De aanvragers waren afkomstig uit Zuid-Holland, Staats-Brabant en de Zuidelijke Nederlanden.²²⁹ Verder waren er ook kooplieden uit Gelderland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Stad en Lande (Groningen) bij de import betrokken, maar op een enkele koopman na, vroegen zij geen paspoorten aan. Zij voerden hun ossen kennelijk niet door naar neutraal of vijandelijk gebied.²³⁰ Onder de aanvragers van paspoorten bevonden zich evenmin kooplieden uit het noorden van het gewest Holland. De Noord-Nederlandse provincies lijken in die tijd als leveranciers voor slachtossen aan de Zuid-Nederlandse markt te zijn weggevallen (zie § 2.4.4).

Met de magere ossen die in het noorden van Holland op de markt werden aangeboden, werd de Zuid-Hollandse afzetmarkt ook deels voorzien. Op de Enkhuizer markt namen in de eerste helft van de 17de eeuw niet alleen kooplieden uit Holland boven het IJ ossen van de Deense kooplieden af, maar ook betrokken kopers uit Leiden, Delft, Delfshaven en Rotterdam hun ossen wel via deze markt. Voor de verscheping van de ossen naar veraf gelegen plaatsen droegen de binnenschippers zorg.²³¹ Soms werden de ossen trouwens maar over een gedeelte van het af te leggen traject verscheept. Zo werden in 1622, na in Enkhuizen te zijn verhandeld, 61 ossen bij Spaarndam aan land gezet en vandaar verder naar het zuiden gedreven. Er waren bij Voorschoten twintig ossen richting Schiedam gegaan, de rest vervolgde de tocht. Twee compagnon-kooplieden, konvooi-meester Jakob Klaas uit Delfshaven en Kornelis Jans de Raad uit Rotterdam, kregen 41 ossen geleverd, terwijl ze er maar 40 hadden gekocht. Maar de verdwijning van de '*grauwe bulos met dicke hoornen*', waard 24 rijksdaalders en toebehorend aan Peder Jels uit Ribe, was in Enkhuizen snel opgemerkt.²³² Op welke wijze de os retour ging, is niet bekend.

De eerste verwijzing in de resoluties van de Staten-Generaal naar een Amsterdamse koopman die naar de Wedeler markt toog om daar zelf ossen aan te kopen, dateert uit 1623. Dat jaar verzocht Hendrik van Lintelo om een paspoort voor een reis door Westfalen en het bisdom Bremen. Hij was van plan 800 ossen op te halen aan de Elbe en wilde onderweg geen last hebben van Staats krijgsvolk of soldaten van Mansfeld en Christian van Brunswijk.²³³ Lintelo's naam werd door Gregersen aangetroffen in de tolrekeningen van Toldstedt. Dat betekent dat hij zijn ossen dat jaar ver ten noorden van de Elbe inkocht. Het was overigens niet de eerste keer dat hij deze reis maakte en het zou ook niet de laatste zijn: in het rekeningjaar 1619-'20 exporteerde hij 334 ossen langs Toldstedt, in 1622-'23 550 en in 1623-'24 584 ossen.²³⁴ De overige ossen kocht hij in het jaar 1622-'23 misschien op de Wedeler markt aan tot het getal van 800 stuks.

Vanaf het eind van de jaren '30, omstreeks de tijd dat de daling in de export onoverkomelijk en permanent werd²³⁵, kochten de Hollandse kooplieden of hun factors de ossen steeds vaker in het productiegebied op. Dat gebeurde op de landgoederen van de producenten. Soms werden de ossen afgenomen van stedelingen.²³⁶ In ieder geval organiseerden Nederlanders zich ten behoeve van de aankoop van ossen vaker in 'compagnieën van ossenkoperij'. Deze zijn zelf niet op te vatten als een noviteit, wel de mate waarin zij opgang maakten in de *Hollandertiden* (ofwel het tijdperk van de Nederlanders).

Compagnieën van ossenkoperij waren gelegenheidscompagnieën. Als alle ossen verdeeld waren en alle financiële transacties waren afgehandeld, was de compagnie ontbonden. Er bleef geen geld in de compagnie achter. De participanten droegen gezamenlijk de verantwoordelijkheid en het financiële risico voor de aankoop, de betaling en het transport van ossen. Na elke reis volgde de eindafrekening met de participanten en voor elke volgende reis werd een nieuw contract afgesloten. Er is nog weinig geschreven over deze compagnieën. Van Dillen heeft enkele akten van deze in de jaren '30 en '40 van de 17de eeuw opgerichte Amsterdamse compagnieën gepubliceerd of de inhoud ervan kort samengevat.²³⁷ Dat beeld kon worden aangevuld met gegevens uit andere notariële akten. De werkwijze van de compagnieën was als volgt.

Enkele kooplieden die van plan waren ossen aan te kopen in het buitenland sloten zich aaneen in een compagnie. Ze formaliseerden deze compagnie ten overstaan van een notaris door middel van een contract waarin de afspraken werden vastgelegd. In het na- of voorjaar werden één of meer factors (dat konden mede-participanten zijn), naar de '*Elbemarkt*' (Wedel)²³⁸ of naar Dene-markten²³⁹ gezonden om aldaar voor gezamenlijke rekening van de compagnie een van te voren afgesproken aantal ossen aan te schaffen. Het waren niet alleen Nederlandse factors die in dienst van die compagnieën traden, maar ook buitenlanders, die soms jaren achtereenvolgens voor verschillende Nederlandse kooplieden optraden.²⁴⁰

Eén van de participanten onderhield het contact met de ossenkopers in Jutland en deed de boekhouding. Alle betrokkenen participeerden voor een bepaald aantal ossen in de compagnie en maakten het daarvoor benodigde geld naar de rekening van de penningmeester over. Omstreeks januari werd het ver-

zamelde geld naar de bankiers/kooplieden in Hamburg overgemaakt, waarmee de penningmeester een frequent contact onderhield. Deze Hamburgers, de 'correspondenten', traden zolang als de reis duurde als contactpersonen op tussen de uitgezonden factors en de Amsterdamse opdrachtgevers. Bij hen konden de factors terecht voor hun kosten van levensonderhoud. De overige participanten zorgden ervoor dat de som voor het aantal ossen waarmee zij in de compagnie participeerden tegen de tijd dat de ossen betaald moesten worden (circa Maria Lichtmis, 2 februari²⁴¹), ofwel direct door de participanten zelf ofwel via de penningmeester in geld of door middel van wissels naar de correspondenten in Hamburg geremitteerd werd. Daar namen de factors het in ontvangst. Hadden de kooplieden tegen de tijd dat de ossen betaald moesten worden nog niet aan hun verplichtingen voldaan, dan mocht op hen vanuit Hamburg voor het resterende bedrag een wissel worden getrokken.²⁴² Het gehele bedrag kon ook door één van de participanten worden overgemaakt, aan wie de anderen hun aandeel betaalden.²⁴³ Soms werd het aankoopbedrag voor een minder draagkrachtige participant door een mede-participant tijdelijk voorgeschooten. Zo was bijvoorbeeld Thomas Muller uit Muiden in augustus 1701 voor de 38 ossen die hij in de compagnie van Jan van Lennep uit Amsterdam participeerde, f 1.940,- schuldig. Muller had zich verplicht de ossen op 1 januari 1702 met rente af te betalen. Tot dat moment bleven ze eigendom van Van Lennep, maar mocht de ossen tussentijds iets overkomen, dan was de schade voor Muller.²⁴⁴

Het ging vaak om enorme bedragen die in korte tijd naar Hamburg werden overgemaakt: bedragen van tienduizend rijksdaalders of meer per compagnie waren niet ongewoon. Het is daarom begrijpelijk dat er onderling druk overlegd en gecorrespondeerd werd over de meest voordelige wijze waarop dit bedrag naar Hamburg overgemaakt kon worden. De bewaard gebleven correspondentie van Joseph Deutz, penningmeester van een compagnie van ossenkoperij uit de beginjaren '80 van de 17de eeuw, biedt inzicht in de beraadslaging over de betaling aan de correspondenten. Verder kan ook uit zijn correspondentie worden afgeleid dat, nadat de factors hun keuze uit de kudden op de landgoederen gemaakt hadden, één van hen naar Hamburg reisde om het aankoopbedrag van de ossen bij de correspondenten op te halen. Teruggekeerd in Denemarken voldeden de factors het aankoopbedrag aan de producenten, waarna ze de kudde naar Holland begeleidden. De correspondentie van Deutz zal in hoofdstuk 5 nog uitgebreid aan de orde komen.

De risico's van het transport van de ossen naar Holland droegen de Hollanders nu zelf, maar daar stond tegenover dat ze in staat waren in Denemarken de beste ossen op te kopen. Eventueel onderweg geleden schade of verlies bij de verkoop van de niet onder de participanten verdeelde ossen werd hoofdelijk omgeslagen over alle participanten.²⁴⁵ Zowel de factors, de correspondenten als de penningmeester ontvingen voor hun diensten commissie.²⁴⁶ Aangezien het merendeel van de participanten land bezat, zullen met de ossen die in compagnieën werden aangekocht, vooral de eigen landerijen zijn voorzien. De rest werd ter verkoop aangeboden. Zo waren bijvoorbeeld van de 600, 800 of 1.000 ossen die in 1636 voor een compagnie in Jutland werden aangekocht, er 600 als 'weij-ossen' voor de participanten bestemd. De overige ossen werden 'daer ende haer te

rade' tot 'gemene profijt ende schade' van de compagnie verkocht.²⁴⁷ Soms werden de ossen door de factor wel op de Amsterdamse markt afgeleverd, waar iedere participant zijn deel ontving.²⁴⁸ De Nederlandse afnemers waren door deze wijziging in de handelsorganisatie niet meer afhankelijk van het aanbod op de markten te Wedel of in Nederland, waarmee het aanbod aldaar zal zijn verminderd: niet alleen kwantitatief, ook kwalitatief.

Afbeelding 4.6. Aankondiging van een veiling van '60 à 70 extra zwaare vleesige Deense ossen' op 2 mei 1754 op de ossenmarkt bij de Utrechtse Poort, voor de herberg 'de leggende os'. Bron: Gemeente-archief Amsterdam, Inventaris van de verkopen van koopmanschappen door makelaars (5069), inv.nr 27 (1752).

VERKOOPINGE
 Van 60 à 70 extra Zwaare Vleesige
DEENSE
OSSEN,
 Onder breeder gespecificeert.

Men Presenteert aan de Meestbiedende
 te Verkoopen/60 à 70 ExtraSwaare
 Vleesige
DEENSE OSSEN,
 Staande Gezond en Fris buyten de Utrechtse Poort.

De Verkoopinge zal geschieden op Donderdag,
 den 2. May, 1754. 's voormiddags ten 9 uren, voor de Herberg
De Leggende Os / by de Ossemarkt, tot Amsterdam.

Zeg het voort.

Te Amsterdam, by HENDRIK vander GLAS, Boekverkooper, op de Beurssuys.

Er was in de bestudeerde Amsterdamse akten sprake van 'Weelse' (uit Wedel), 'Arruyser' (omgeving Århus), 'Randerhuysen' (omgeving Randers), 'Jude' (uit Jutland) en 'Schoonse' (uit Skåne) ossen.²⁴⁹ Het aantal per kudde varieerde tussen de 200 en 1.000 ossen. Soms werd het aantal ossen, als er zich achteraf meer kooplieden in de compagnie aansloten of als de ossen op de markt goedkoop te krijgen waren, later nog aangepast. Eén factor kreeg bijvoorbeeld opdracht om, als hij op de Wedeler markt ossen kon kopen en transporteren naar Holland voor 40 guldens per os, hij boven het afgesproken aantal van 300 ossen, nóg een koppel (hier in de betekenis van kudde) mocht aankopen. Vier

dagen later breidde het aantal participanten in de compagnie zich uit van vijf naar acht personen en het aantal bestelde ossen van 300 naar 400.²⁵⁰ Het aangekochte aantal kon ook afhangen van de grootte van de koppels op de markt. Soms kreeg de factor opdracht twee koppel van de beste ossen uit Jutland of Skåne op te kopen en dat *'marctgangke van omtrent 400, wat min off meer na dat de coppels groot sullen sijn'*.²⁵¹ Van de factor werd verwacht dat hij op de gezondheid van de ossen lette en deugdelijk rekening zou voeren van zijn aankopen.²⁵² De factors mochten noch voor zichzelf, noch op rekening van anderen een groter aantal ossen aankopen dan met de participanten in de compagnie was afgesproken.²⁵³

In de diverse tolregisters van de grote tolsteden langs de landwegen (Gottorf, Rendsburg) is bij benadering wel te achterhalen hoeveel Nederlanders in de export participeerden, op de wijze zoals Gregersen dat voor de overlandse export langs Toldstedt en Degn voor de overzeese export vanuit Ribe heeft gedaan. Maar hoeveel en welke kooplieden er achter de namen van hun factors in de boekhouding schuil gingen, is niet altijd duidelijk. Slechts een enkele maal werd genoteerd dat de factor als volmacht optrad voor een persoon of compagnie. Op grond daarvan wist bijvoorbeeld Gregersen enkele langs Toldstedt exporterende compagnieën te herkennen.²⁵⁴ Maar er kunnen dus op basis van de informatie uit de tolrekeningen geen stellige uitspraken worden gedaan over het aantal aan de export deelnemende Nederlandse compagnieën van ossenkoperij, laat staan dat de compagnieën zijn te herleiden tot de (mede-)participanten.

Er is nu enig zicht verkregen op de sociale positie van een aantal in de eerste helft van de 17de eeuw aan de overzeese export deelnemende buitenlandse kooplieden. Het is interessant om deze eens te vergelijken met die van enkele Amsterdamse ossenkooplieden uit het begin van een periode, die in navolging van Maarbjerg met commerciële integratie aangeduid zou kunnen worden. Eén van hen was Jan Klaas Vlooswijk, wiens naam regelmatig in verband met de ossenhandel in de bronnen terugkeerde. Ook worden daarin de namen van zijn compagnons genoemd. Wat voor lieden waren dit nu?

Vlooswijk was eind 16de eeuw actief als korenkoper, hij werd regent van het burgerweeshuis in 1599, was in 1605 al heemraad van Nieuwer-Amstel, werd benoemd tot luitenant (1620) en kapitein van de schutterij (1628) en nam uiteindelijk in de Amsterdamse vroedschap zitting als raadslid in de periode 1632-'52. Het vermogen van Vlooswijk bedroeg in 1631 f 320.000,-.²⁵⁵ Van verschillende jaren uit de periode 1631-'46 is bekend dat hij betrokken was bij de aankoop van ossen in Jutland. In 1631 sloot ene Huigen Jans van 'Craijensteijn', mede voor Vlooswijk, een bevrachtingscontract af met vijf schippers uit Blokzijl en Zwartsluis voor het ophalen van ossen in Ribe.²⁵⁶ In 1636 zond een compagnie bestaande uit acht personen, twee mede-participanten erop uit om in Jutland 600-1.000 ossen te gaan kopen. Beide factors waren afkomstig uit Bunschoten. Eén van hen was Pieter Knaap. Van Vlooswijk bestelde het grootste contingent ossen.²⁵⁷ Het jaar daarop bestond de compagnie uit vijf personen (waaronder Vlooswijk). De factor, wederom Pieter Knaap, werd dit jaar naar de Elbe gestuurd.²⁵⁸ Het volgende contract dateerde uit 1643. Pieter Knaap, zelf geen

participant meer in de compagnie van zes personen, werd dit jaar weer als factor naar de Elbe gestuurd voor de aankoop van 400 ossen, waarvan de helft voor Vlooswijk.²⁵⁹ In 1646 ging het transport van de 200 door vier personen gekochte ossen per schip vanuit Jutland. Ditmaal was een andere factor in dienst van de compagnie.²⁶⁰ Had Vlooswijk in voorgaande jaren vooral in compagnieën met Amsterdammers geparticipeerd, in 1647 sloot hij zich aan bij twee inwoners uit Maarssen en twee uit Woerden voor de aankoop van 200 ossen.²⁶¹

Van alle Amsterdamse medeparticipanten van Vlooswijk bekleedde in die jaren niemand een ambt in de vroedschap van Amsterdam, ook al zouden sommigen van hen dat in de toekomst wel doen. De meesten vervulden lagere ambten, zoals commissarisschappen en schuttersfuncties. We beperken ons tot een korte impressie van hun politieke carrière ten tijde van de opstelling van het contract.

Lukas Jakobs Rotgans de Jonge (1587-1646) was zeepzieder. Hij was van 1630-'33 en 1639-'40 commissaris van Kleine Zaken, van 1634-'38 commissaris van Huwelijks Zaken en van 1641-'46 commissaris van Zeezaken.²⁶² Jakob Bicker (1612-'76) was in het jaar van de opstelling van het contract (1646) kapitein-majoor van het garnizoen te Amsterdam. Hij werd hetzelfde jaar ook aangesteld als schepen te 's-Graveland, waar hij de hofstede Boekesteyn bezat. Jakob was de toekomstige heer van het Huis Engelenburg onder Herwijnen.²⁶³ Jean van Hellemont (1616-'65), rechtsgeleerde, had in het jaar dat het contract werd afgesloten (1646) alleen een regentschap van het Burgerweeshuis (1645) bekleed. In 1657 werd hij voor de eerste maal tot schepen benoemd en van 1659-'65 zou hij zitting hebben in de raad.²⁶⁴ Joan Veeneman (1610-'57) was advocaat.²⁶⁵ Hij was de zwager van Kornelis Schellinger (1620-'80), die in 1643 met Vlooswijk in een compagnie van ossenkoperij participeerde. Diens zoon Hillebrand zou later een belangrijk ossenweider zijn.²⁶⁶ Tot slot werd Harmen Jans 'Verwou' in het contract genoemd als makelaar.²⁶⁷ De overige medeparticipanten van Vlooswijk konden niet worden geïdentificeerd.²⁶⁸ Zij worden door Elias niet genoemd, waaruit kan worden afgeleid dat geen van hen tot het Amsterdamse patriciaat behoorde. Onder de participanten van andere compagnieën uit die tijd komen evenmin uit de stadspolitiek bekende namen naar voren.²⁶⁹

Met enig voorbehoud mag aan het bovenstaande de conclusie verbonden worden dat de politieke positie die de participanten in de bestudeerde Amsterdamse compagnieën uit de eerste helft van de 17de eeuw bekleedden, in vergelijking met die van de Deense ossenkoopliden, in veel gevallen geringer was. Dat zegt overigens niets over hun financiële positie of hun bestuurlijke potentieel, zoals het voorbeeld van Vlooswijk toonde. Het kan zijn dat de Amsterdammers de hoge bestuurlijke ambten wel ambiëerden, maar dat zij er alleen nog niet in geslaagd waren tot het patriciaat door te dringen.

Met de groeiende inkoop van ossen voor de beweiding van het eigen land door Hollandse kooplieden verloor Amsterdam een deel van zijn betekenis als bestemmingshaven voor de ossen. Geregeld werden Edam, Monnickendam en Muiden als mogelijke losplaats voor de ossen genoemd. Dit kan verband hebben gehouden met het feit dat ook kooplieden uit andere Hollandse steden en dor-

pen (Hoorn, Enkhuizen, Purmerend, Edam, Haarlem, Bunschoten en Muiden) in de Amsterdamse compagnieën participeerden. Er zijn slechts enkele compagnieën van ossenkoperij uit andere steden bekend: uit Enkhuizen²⁷⁰, Utrecht²⁷¹ en misschien ook Purmerend²⁷². Qua organisatie lijken die compagnieën niet van de Amsterdamse te hebben verschild.

Open Jennings.

Hans Wolf aff Hollandt 480 oren	—	15 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters aff Hollandt 156 oren	—	4 $\frac{1}{2}$ 3 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters aff Hollandt 200 oren	—	6 $\frac{1}{2}$ 1 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters aff Hollandt 330 oren	—	10 $\frac{1}{2}$ 20 $\frac{1}{2}$
Adriaen van der Meer 24 oren	—	3 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters 108 oren	—	6 $\frac{1}{2}$ 12 $\frac{1}{2}$
Maas Pieters 180 oren	—	2 $\frac{1}{2}$ 3 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters 260 oren	—	4 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Bag. Bag. 100 oren	—	6 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters 58 oren	—	3 $\frac{1}{2}$ 10 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters 30 oren	—	3 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters 100 oren	—	6 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
De Consten Pieters 20 oren	—	1 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Claraud Mothman 20 oren	—	1 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters 20 oren	—	1 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters aff Hollandt 20 oren	—	6 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Maas Pieters Bag. Pieters 20 oren	—	6 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Huibert Pieters aff Hollandt 20 oren	—	6 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$
Totaal	—	54 $\frac{1}{2}$ 12 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$

Afbeelding 4.7. Kooplieden in de Riber havenboekhouding (1657). De lijst werd dat jaar aangevoerd door de in § 4.5 genoemde Hans de Wolf uit Amsterdam met een export van 480 ossen. Huibert Pieters (eveneens uit Amsterdam en genoemd in het onderschrift bij afbeelding 2.9) exporteerde er 200. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg (HKR, D22-338).

Wat waren nu de gevolgen van de actievere deelname van Hollandse kooplieden aan de internationale ossenhandel voor het internationale handelsklimaat?

Ten eerste had de versterkte deelname van Nederlandse ossenkooplieden, of ze nu georganiseerd waren in compagnieën of niet, een effect op het tijdstip van aanvang van de export en de omvang van de kudden. Nederlandse exporteurs richtten zich namelijk niet op het tijdstip van de Wedeler markt, zoals voorheen de kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Het drijven van ossen in het productiegebied kwam door de participatie van Hollanders na het midden van de 17de eeuw vroeger in het jaar op gang. Zo viel het hoogtepunt van de passage van ossen langs Rendsburg in de meeste jaren in de periode 1631-'60 na de 20ste maart (in 1659 zelfs pas op 22 april, maar dat was uitzonderlijk laat). Na 1660 echter kwamen de ossen vaker langs in de eerste helft van maart (het vroegst op 2 maart in 1671 en '86). Ook was er met de deelname van Hollanders in de export een toename in de omvang van de kudden te constateren. Bedroeg de omvang van de kudden die passeerden bij de grote tolplaatsen rond 1600 gemiddeld 220 ossen, honderd jaar later lag dat aantal rond 400 ossen. De in

omvang grootste kudde ossen kwam op 7 maart 1662 langs en telde 2.111 ossen.²⁷³

De in de havenadministratie van Ribe genoemde personen die grote kudden exporteerden, deden dat waarschijnlijk ook in opdracht. Bij vergelijking van twee decennia uit de boekhouding ná het vrijgeven van de export (1623), blijkt het volgende. In de jaren 1630-'39 waren bij de export van 20.456 ossen vanuit Ribe veertien Nederlandse ossenexporteurs betrokken (vier uit Amsterdam, de rest uit andere plaatsen), met een export van 3.481 ossen (17% van het totale aantal geëxporteerde ossen), terwijl in de jaren 1650-'59 van de 25.532 over zee uitgevoerde ossen zeven Amsterdamse exporteurs al 6.102 ossen voor hun rekening namen (24%), terwijl zeventien andere Nederlandse exporteurs 5.485 ossen exporteerden (22%).²⁷⁴ Onderwijl bleven verkopers uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein de Hollandse ossenmarkten gewoon bezoeken, meestal voor eigen rekening, soms als factor van een Hollandse koopman. Maar niet iedere koopman die voorheen zelfstandig had gehandeld, kon zich in die rol vinden.²⁷⁵

Ten tweede was er een effect van sociale aard. Gregersen noemde exporteurs uit Amsterdam, Weesp, Utrecht, Nijmegen, uit Brabant, Antwerpen, Emmerich en Kleef.²⁷⁶ Maar het waren niet alleen andere herkomstplaatsen dan voorheen waarin de actieve ossenkoopliden zich in deze tijd onderscheidden. Het effect daarvan ging veel verder: ook het handelscontact veranderde. Het waren namelijk andere groepen personen die voor de aankoop van ossen met elkaar in contact stonden dan voorheen op de Hollandse markt. In het begin van de 17de eeuw stonden op de Nederlandse voorjaarsmarkt de welgestelde Deense kooplieden in contact met Hollandse afnemers (burgers met land en boeren). Met de aankoop van ossen in het productiegebied kwamen Hollandse kooplieden of hun factors vaker in contact met andere Denen, waaronder de adellijke producenten. Tijdens hun verblijf in Denemarken en Sleeswijk-Holstein logeerden de Hollandse kooplieden en factors vaak op de landgoederen zelf, in herbergen of bij hun buitenlandse collega-kooplieden in de stad. Met name in de jaren '50 (Degns onderzoek liep tot 1660) werd in de *HKR* herhaaldelijk vermeld bij wie de exporteur een onderkomen in de stad had gevonden.²⁷⁷ Ook schippers en stuurlieden zochten in den vreemde elkaars gezelschap op. Zo waren in 1633 bij schipper Jakob Lolkes uit Friedrichstadt, behalve een schipper uit Friedrichstadt, ook drie schippers uit Harlingen en een stuurman uit Makkum. Zij verklaarden 'dat zij de maeltijt aldaer hadden laten bereijden'.²⁷⁸ De Ribenaar Mads Pedersen Rostoch die in 1690 de herinnering aan zijn kinderjaren omstreeks het jaar 1660 vastlegde in een gedicht, schreef dat de stad ieder voorjaar in de ossentijd een transformatie onderging. De schepen lagen als een bos op de rede voor Ribe, grote kudden ossen liepen over straat of stonden in de stallen buiten de Nørreport. Hollandse schippers, kooplieden en dienaren bevolkten de straten en herbergen en er werd Hollandse koopwaar aangeboden.²⁷⁹ Was het tonnen- en bakengeld in de Deense havenboekhouding voorheen altijd onder 'øxenskibe' (ossenschepen) genoteerd, in 1657 en '64 werd er in de Riber havenboekhouding veelzeggend over 'Hollenderskibe' (schepen van Nederlanders) op de Riber rede gesproken.²⁸⁰ Dat de Nederlandse kooplieden inmiddels ook in de overlandse

handel het voortouw namen, werd reeds besproken in § 2.5.1.

Ten derde had de komst van de Hollanders een financieel-economisch effect. Het was niet de richting van het betalingsverkeer die veranderde als gevolg van de commerciële integratie van Nederlanders in de handel. Het waren nog steeds Nederlandse ossenkopers die de Deense leveranciers moesten betalen. Wel veranderde de plaats van betaling. Betaald werd er steeds minder vaak op de Nederlandse markt en steeds vaker direct bij afname op de Deense landgoederen.²⁸¹ Gerekend werd er nog altijd in rijksdaalders. Dat was op de Hollandse markt al zo geweest. Ook in Denemarken werd het aankoopbedrag meestal in rijksdaalders in de boekhouding genoteerd. Gebeurde dat in *sletdaler* (daalders van geringere waarde), dan werd dit bedrag meestal naar rijksdaalders omgerekend.²⁸² Een enkele keer werd er in Denemarken in guldens afgerekend (die tweevijfde van de waarde van de rijksdaalder bedroegen). Nu ging het bij de verkoop van ossen om enorme bedragen. Ten tijde van de periode van de klassieke Deense ossenexport was de verstrekking van lange-termijn krediet aan kooplieden uit Denemarken of Sleeswijk-Holstein bij de overname van stalossen dan ook gebruikelijk. De kooplieden rekenden pas met de producenten af als de ossen op de buitenlandse markt waren doorverkocht en de Deense koopman van zijn buitenlandse reis was teruggekeerd.²⁸³ Onder de nieuwe omstandigheden was de verlening van krediet niet meer nodig. Het aankoopbedrag werd door de Nederlanders bij afname van de ossen voldaan. Over en weer werden ook geschenken uitgewisseld. De producent verleende de koper meestal een korting op het aankoopbedrag²⁸⁴, of gaf deze een paar runderen of een paard en wagen op de koop toe. De Nederlandse kopers gaven aan de verkopers of hun vrouw bovenop het aankoopbedrag vaak een '*opgeld*' in de vorm van een geschenkmunt (een Rozenobel of een Portugaløser, van respectievelijk 6 of 20 rijksdaalders) of een geschenk in natura.²⁸⁵

In de literatuur wordt wel opgemerkt dat de Nederlanders zich bij de afname van ossen op de landgoederen bereid toonden de op de internationale markten gangbare prijzen voor de ossen te betalen²⁸⁶, waarmee gesuggereerd wordt dat dit gunstig was voor de producenten. Als Nederlandse afnemers niet bereid waren de producenten meer te betalen dan op een doorvoer- of afzetmarkt (terwijl ze in Denemarken wél een kwalitatief beter product aankochten), dan was dat op het eerste oog vooral nadelig voor de producent en gunstig voor de koper. Maar eigenlijk viel deze ontwikkeling in hun beider nadeel uit. De producenten deden hun ossen voor te lage prijzen van de hand, Nederlanders moesten die ossen nog altijd over een langere afstand dan voorheen en met alle risico's van dien, veilig en wel naar de Hollandse weiden zien te krijgen. Maar het aankoopbedrag van de ossen vloeide, over de hoofden van de Deense kooplieden heen, wel direct in de zakken van de producenten. Deze gaven, sinds de invoering van het gast-voedersysteem, de voorkeur aan de directe verkoop van de ossen vanaf de landgoederen aan de buitenlandse ossenkopers.²⁸⁷ Fussing liet voor het landgoed Gessingholm zien dat de landeigenaar in de jaren 1616-'61 circa 10-20% op de in zijn bedrijf geïnvesteerde som verdiende. In de tijd dat hij kans zag zijn ossen direct van de stal af te verkopen, bedroeg zijn winst wel 35% op de uitgegeven som.²⁸⁸ Voor kooplieden in het productiegebied was deze

ontwikkeling natuurlijk allerm minst gunstig.

Nu had de komst van de Nederlanders een belangrijke consequentie voor de Deense geldmarkten. De *ting* in Viborg en Odense (zie § 4.2) werden naar een later datum verplaatst. Op 1 augustus 1671 werd door een koninklijke verordening bepaald dat het *snaps*ting in Viborg verplaatst zou worden van 24 januari naar 11 maart, het *ting* in Odense verschoof van 20 januari naar 24 februari. Daarmee werd de aanbeveling opgevolgd van het handelscollege (*Kommerce-collegiet*) dat zich had gebogen over de meest prangende kwestie van die tijd: de teruggang van de Deense ossenexport. Het college schatte dat de waarde van de totale jaarlijkse export was teruggelopen van 900.000 rijksdaalders (30 rijksdaalders per paar ossen) naar 172.500 rijksdaalders (23 rijksdaalders per paar ossen). Het vroege tijdstip van de geldmarkt in Viborg (en Odense) - in de omgeving waarvan vele ossen werden geproduceerd - werd als een oorzaak gezien voor de daling van de prijzen. Volgens hen werd het tijdstip van de aankoop van ossen in Denemarken door Nederlanders namelijk uitgesteld tot het (*snaps*)ting begon. Dan zaten de 'arme boeren' (over edelen wordt niet gesproken) het meest om geld verlegen met het oog op de aflossing van hun uitstaande schulden en waren ze het meest geneigd hun ossen te goedkoop van de hand te doen. Dit noodzaakte andere producenten ook in prijs te zakken, wilden zij niet met hun ossen blijven zitten. Als het (*snaps*)ting pas op 24 februari of 11 maart begon, konden buitenlanders dit tijdstip niet afwachten, want de drift van ossen liep in deze jaren omstreeks half maart al ten einde.²⁸⁹

De commerciële integratie van Nederlanders had bovendien een belangrijk effect op het karakter van het internationale betalingsverkeer. Hierboven is de rol van Hamburg in het betalingsverkeer reeds beschreven. De ossenkooplieden of hun commissionairs haalden het geld in Hamburg op, nadat zij hun keuze op de landgoederen hadden gemaakt. Daarmee betaalden ze de Deense producenten contant als ze de kudde ophaalden, of zij boden de ossenverkopers aan het zelf in Hamburg op te halen, waar ze het bedrag in de gewenste munt kregen uitgekeerd. De koers van de valuta kon bij de opstelling van de wisselbrieven worden vernomen bij de in 1611 te Amsterdam en in 1617 te Hamburg opgerichte wisselbanken.²⁹⁰ Gezien de enorme bedragen die er in deze handel omgingen, moet de ster van Hamburg als financieel centrum gestegen zijn. Een voorbeeld. In 1682 werden door Nederlandse kooplieden en factors 5.178 ossen langs Toldstedt uitgevoerd.²⁹¹ De gemiddelde aankoopsprijs die één Nederlandse compagnie dat jaar neertelde voor een os (alle onkosten inbegrepen) was f 54,-. De betaling liep via Hamburg. Als ook andere Nederlandse kopers hun ossen dat jaar voor een soortgelijke prijs aankochten en de financiële afhandeling van de aankoop van deze ossen ook via Hamburg liep, dan ging er voor meer dan een kwart miljoen guldens naar Hamburg. Het was niet voor niets dat de Staten-Generaal, onder andere vanuit de overweging dat er met de vetweiderij van jongvee van eigen bodem veel geld in het land zou blijven dat voorheen in het buitenland werd besteed, tot het belasten van vet vee overging. Sommige verkopers gaven er de voorkeur aan om hun geld in Deense kronen te ontvangen, anderen prefereerden wissels op Hollandse kooplieden. Maar het was niet ongebruikelijk dat de verkopers een tegoed hielden bij de Hamburgse

kooplieden, die het geld voor de compagnie hadden gefourneerd. De kans was groot dat dit ook in Hamburg werd besteed in plaats van in Holland.

Larsen, die onderzoek deed naar het patriciaat op Fyn en onder meer de handelsrelatie van regenten met de traditionele handelscentra Hamburg, Lübeck en Hollandse steden rond 1650 bekeek, constateerde daarin verschuivingen. In de eerste helft van de 17de eeuw was de buitenlandse schuld vooral opgebouwd door goederenleveranties uit Lübeck, Hamburg en Amsterdam, na circa 1650 lijkt de handel op Holland sterk te zijn af- en op Hamburg te zijn toegenomen.²⁹² Het aantal en de omvang van die transacties op Hamburg en de Republiek (waarschijnlijk Amsterdam) verschilde. Jørgensen, die het nagelaten vermogen van Martin Pletius (de reeds genoemde schoonzoon van de Kopenhaagse groothandelaar Rode) bestudeerde, schatte zijn activa op minstens 65.000 rijksdaalders, terwijl hij 38.000 rijksdaalders schuld had. Van die 38.000 rijksdaalders kwamen er 18.000 aan Deense, en 20.000 aan buitenlandse crediteuren toe (te weten zeventien Hamburgers en negen Nederlanders). Uit de hoogte van de tegoeden concludeerde Jørgensen dat zijn transacties in de Republiek klein in aantal maar groot in omvang waren geweest, terwijl in Hamburg het tegenovergestelde het geval was.²⁹³ Wijzigingen in de structuur van de ossenhandel kunnen aan deze belangrijke positie van Hamburg hebben bijgedragen. Baasch wees er op dat in 1665 172 van de 382 Hamburgse kooplieden opereerden als partner of als commissionair van Nederlanders.²⁹⁴ Het groeiende aandeel van Nederlandse kooplieden in de ossenexport kan dat contact verder geïntensiveerd hebben. Jørgensen benadrukte echter dat de commerciële macht van Hamburg en de Republiek in Denemarken niet overschat moet worden. Buitenlanders waren volgens hem, vooral dankzij het tegenwicht dat de groothandelaars uit Kopenhagen boden, nooit in staat de markt te domineren.²⁹⁵ Toch was volgens de Deense historicus Alkærsig in economisch opzicht niet Kopenhagen, maar Hamburg de 'hoofdstad van Jutland'.²⁹⁶

4.6.2 Lotgevallen van Hollandse kooplieden op de buitenlandse markt

De handelsstructuur onderging een transformatie met de gang van Nederlanders naar het productiegebied, maar daarmee samenhangend lijkt er tevens een verandering te zijn opgetreden in de beleving van het handelscontact. Werd in 1595 door de waard en waardin van Hoorn nog hoog opgegeven over een Deense koopman die hun herberg bezocht, later klinken over en weer ook minder positieve geluiden. Joost van den Vondel schreef in 1657 een gedicht over zijn bezoek aan Denemarken om de uitstaande schulden van zijn zoon te innen. Na thuiskomst door zijn vrienden gevraagd *'of hij 't bij de Denen niet al te moede was'* had hij hun geantwoord meermalen gedacht te hebben: *'O Heer! wil mij verlossen, Van Deze Deensche ossen, En breng mij naar mijn wenschen, In Holland bij de menschen!'*²⁹⁷ De vraag is of Vondels woorden louter als scherts zijn op te vatten.

Maar de Denen waren ook niet altijd te spreken over de Nederlandse bezoekers. Pedersen Rostoch sprak van de 'plompe Hollandse koopmansbedienden' die men in Ribe op straat tegenkwam, Tang van 'plompe Hollandse slagers'.²⁹⁸ Het waren na circa 1640 niet de welgestelde, beschaafde financiers

zelf die er op uit togen om ossen aan te kopen; dat lieten ze vooral aan factors over. Dat konden mede-participanten zijn in de compagnie, maar vaker zullen dat pachters of knechten van de landbezittende participanten zijn geweest, die in het najaar en in de winter weinig werk om handen hadden. Het is overigens niet aannemelijk dat de Hollanders die in de 17de eeuw op de landgoederen verschenen slagers waren. De factors vertrokken immers eind oktober, begin november, en dan brak voor slagers juist de drukste tijd aan.

Nu werden domheid en eenvoudigheid ook wel eens voorgewend om de eigen schrandereheid te maskeren, om daar in het handelscontact profijt van te trekken. Ludvig Holberg verhaalde in zijn blijspel *De elfde juni* over een Deense grondbezitter die zijn beklag doet over ene 'Adriaan van Enkhuizen' die elk jaar naar hetzelfde landgoed terugkeerde om ossen te kopen. De passage gaf aardig weer hoe de Deense ossenverkoper en de Nederlandse koper, een man van 'ette-lijke tonnen gouds' die zich als een gewoon schipper kleeedde, elkaar in sluwheid probeerden af te troeven. Het citaat is te sprekend om hier onvermeld te laten. De 'Nederlandse' tekst luidde: *'De duvel is in dien Hollander evaoren, zoo zuukt ie de ossen uut! Hij wordt met den dag pienterder. 'k 'Leuf werkelijk, die Adriaan van Enkhuizen is een van de geleerdste ossen in Holland: geen ambassadeur kan zich van sluwre praktijken bedienen bij 'n vredestraktaot as hij bij 'n ossenkontrakt. Als ie bij miin op 't goed komt om ossen te koopen, dan doet ie net of ie op de doorreis maor es efkes komt aonwippen, en vraog ik dan: Zullen we geen koopmanschap drijven? dan antwoordt ie: Ik weet het niet, 'k heb hier geen kans langer: die ossenhandel, daor zit veur geen stuver meer aon. Eerst moet ik 'm dan 'n paor kroes Randersch bier in 't lijf gieten eer ie verder 'n mond opendoet. Eén jaor hê'k 'm toch braof bij de neus ehad: ik dee brandewiin in 't bier, en toen werd ie zoo mak als 'n lammetje en ie zei: 't Zal op 'n daolder of tien niet ankommen, vaoder! Maor verleje jaor, toen nam ie miin er weer tusschen: hij liet miin 'n valsche briefke zien, zoogenaemd van Niels de pachter, die 'm ossen angebojen zou hebben zôo goejekoop da'k me haostte met hem 'n kontrakt te sluten, en toen bezwoer ie me op z'n Hollanders zalgigheid dat ie miin meer gaf dan ie 'n ander geven zou. Maor 'ene volgende keer zal ik er wel veur oppassen 'm zoo gauw op z'n eed te gleuven! Want de zoon van de proost, die butenslands gereisd hêt, vertelde me dat er lu ziin in Holland die je zweren bij God-hier-en-ginter dat er geen duvel bestaot'*.²⁹⁹

Wiese beschreef enkele voorbeelden van de wijze waarop de Deense ossenverkopers de kopers trachtten te misleiden. Nadat de kooplieden op de landgoederen goed waren onthaald met eten, drinken en een plaats bij de kachel, toog men naar de stal. De beste dieren waren het voordeligst in het licht gezet, terwijl in het schemerige deel van de stal de ossen van mindere kwaliteit waren gestald. Soms werden ze op een dubbele strolaag gezet, om ze wat groter te doen lijken. Men trachtte de ossenkoper een beetje af te leiden, zodat hij deze slechtere dieren niet meer zo uitgebreid zou keuren, want dan zou hij er meer van de koop uitsluiten.³⁰⁰

In het handelscontact kan, met de komst van Hollanders in plaats van de welgestelde Deense regenten-kooplieden op de landgoederen, het standsverschil wel degelijk een obstakel zijn gaan vormen. Tang beweerde halverwege de 19de eeuw vele verhalen te kennen die getuigen van de grote lomphheid van de Nederlanders en van de spanningen die dat in het contact met de edelen op de hof-

steden opleverden. Hij verhaalde bijvoorbeeld van een Hollandse ossenkoper op het landgoed van baron Juel von Rysensten, die zich naast de kachel had neergeleid, een pijp had opgestoken, zijn voet had uitgestoken en de baron had gezegd, dat die hem zijn laarzen moest uittrekken. De baron deed dat, maar sloeg de Hollander daarna met de schacht van de laars om de oren, hem toevoegend dat hij maar naar Holland moest terugkeren en daar moest vertellen dat een Deense jonker hem zijn laars had uitgetrokken. Het gevolg daarvan was dat Hollandse kooplieden zijn landgoed niet meer bezochten en hij van de ossenstalling op melkveehouderij moest overschakelen.³⁰¹ Hollandse factors, niet gewoon met de aristocratische gezagsverhoudingen omdat in Holland de adel geen rol van betekenis meer speelde, behandelden de Deense jonkers waarschijnlijk niet met dezelfde égards die ze van de Deense kooplieden gewend waren. Maar Tangs voorbeeld illustreert treffend dat de edelen wél van de komst van Nederlanders afhankelijk waren om hun ossen kwijt te raken. Die afhankelijkheid nam toe met de verslechtering van de Deense binnenlandse economische omstandigheden.

Afbeelding 4.8. Kelkglas van het Haarlemse ossenweidersgilde met het opschrift 'De goede inkoop van de ossen'. Te zien is hoe in een soort stal de koopman of diens factor de ossen keurde, terwijl op de voorgrond de ossen bij handslag verkocht werden. Kelkglas, 18de eeuw (hoogte 19,5 cm) (inv.nr 96/177/4). Frans Halsmuseum, Haarlem. Foto: Tom Haartsen.

Overigens lag niet alleen het standsverschil ten grondslag aan wrijvingen in het handelscontact. Voor de producenten was de verkoop van hun ossen bittere economische noodzaak, maar zij waren niet altijd meer in staat de door de Nederlandse kopers gewenste kwaliteit te leveren. Dit leidde soms tot onaangename situaties, zoals uit een conflict tussen een Deense jonker en een Leidse koopmanszoon blijkt. Inzet van het conflict, beschreven in een attestatie uit 1648, was de voedingstoestand van de geleverde ossen. Vijf ossendrijvers (waarvan er drie zeker afkomstig waren uit Vilslev) verklaarden dat zij op verzoek van meester Evert van Leeswijk, chirurgijn te Leiden, ossen hadden opgehaald op een aantal Jutse landgoederen waar jonker Oluf Parsberg zijn ossen op stal had staan. Het ging om de landgoederen Skanderborg, Palstrup, Hagsholm, Løjstrup, Tulstrup en Jernit. De kudde was in totaal 654 ossen groot en al eerder in het seizoen aangekocht. Bij aflevering bleken de ossen echter zeer *'mager ende uijtgeteert'* te zijn. Het voortdrijven ging moeizaam als gevolg van de zwakke conditie van de ossen en hierover deed de zoon van Van Leeswijk zijn beklag bij Parsberg. Parsberg, die bij de levering van de ossen op de verschillende landgoederen present was geweest, wees alle kritiek van de hand, maar hij beloofde toch voor twee nachten goed hooi en voer voor de ossen mee te geven. De ossenkoper kreeg echter slechts het stro mee waar de ossen bij de boeren op hadden gestaan. Daardoor hadden de ossen het de eerste twee nachten zonder voer moeten stellen, wat tot verder nadeel van de conditie van de ossen strekte. Enkele ossen die de reis over land niet konden volbrengen, moesten worden achtergelaten. Tegen de kwaliteit van sommige ossen hadden Van Leeswijk junior en de drijvers direct bezwaar gemaakt en er andere ossen voor in de plaats verzocht. Parsberg had dat geweigerd *'seggende dat sy getuygen denselve ossen souden mede affdrijven off de duyvel soude hun halen'* en voorts had hij hen *'met veel dreygementen ende geweld'* gedwongen de ossen mee te nemen. De getuigen verklaarden verder dat zij van *'ruchters'*³⁰² ofte *'voerschaffers'* van de ossen op de landgoederen hadden begrepen dat de ossen sowieso geen behoorlijk voer hadden gehad en dat de ossen meer stro dan hooi te eten hadden gekregen, waaruit hun slechte conditie te verklaren viel. Deze personen wisten bovendien aan Van Leeswijk junior en de getuigen te vertellen *'dat de ossen doen den requirant deselve kochte veel vetter ende beter int vleys waeren dan als doen sy getuygen die affdreven ende by aldien deselve ossen behoortlyck voer hadden gehad, dat deselven niet soo verswackt maer veel eer seer aengegroyt souden hebben'*. Sommige drijvers weigerden zelfs deze ossen op de reis te begeleiden. Daarop liet Parsberg enige drijvers gevangen nemen en opsluiten in de toren. Ook liet hij ze voor straf op een *'houten ezel'* (in het Deens *træhest* ofwel *'houten paard'* genoemd³⁰³) rijden en hij dreigde dat ook de zoon van Van Leeswijk te laten ondergaan, om op deze wijze zijn dreigementen kracht bij te zetten. Volgens Parsberg moesten ze de ossen, als ze ze niet konden *'voortdrijven'*, maar *'voortdrangen'* (waarschijnlijk van prangen, in de zin van dringen of drukken). Zo waren de ossenkoper en zijn volk op weg gegaan, maar iedereen die de kudde zag passeren had zich over de *'swackheyt ende magericheyt'* zeer verwonderd, terwijl er ook enkele ossen onderweg *'door swackheyt ter aerde neder vielen'*. Die moesten worden achtergelaten.³⁰⁴

*Respect af Dronningens
at se fra den hvide stue... 294*

Afbeelding 4.9. Het landgoed Dronninglund in Vendsyssel (Noord-Jutland) omstreeks 1750. Schuin achter het gebouw op de voorgrond is nog het voorste gedeelte van een 'træhest' ofwel een houten paard te zien, dat door de landeigenaar als disciplinaire straf kon worden ingezet tegen zijn pachters. Frederik V.s Atlas, band XXXV, nr 74. Det Kongelige Bibliotek, Kopenhagen.

Er konden grote onderlinge verschillen bestaan in de kwaliteit van de ossen op de landgoederen.³⁰⁵ Voor Nederlandse kooplieden was het onmogelijk een goed overzicht te krijgen van het totale aanbod en het prijsniveau van ossen op de Deense landgoederen en markten. Dat was een nadeel in vergelijking met vroeger, toen de ossen nog op de Hollandse ossenmarkten werden aangekocht. De Nederlanders waren nu afhankelijk van de welwillendheid van de producenten om hun afspraken wat betreft de stalvoeding na te komen. In het hierboven genoemde voorbeeld ging het om een welgestelde Nederlandse koopmanszoon die zich beklagde over de voedingstoestand van de ossen. Hij vond geen gehoor. Het is niet te verwachten dat het een Nederlandse factor - die waarschijnlijk minder aanzien genoot dan een koopmanszoon - veel beter was vergaan in dergelijke onderhandelingen met een onwelwillende Deense jonker.

4.6.3 Het Haarlemse 'Loffelijke Ossenweidersgilde' en de Amsterdamse 'Goede Mannen' als exponenten van het tijdperk van de Nederlanders

Volgens Van der Poel diende tot het einde van de 18de eeuw de wetgeving op landbouwgebied niet de landbouwbelangen, maar de stedelijke belangen. De waarborging van de levensmiddelenvoorziening van de steden stond daarbij voorop. Voorkomen moest worden dat de eerste levensbehoeften te zeer in prijs zouden stijgen, omdat loonstijgingen daarvan het gevolg zouden zijn, en die waren nadelig voor de stedelijke handel en nijverheid. Alleen in tijden van calamiteiten - als de stedelijke voedselvoorziening in gevaar dreigde te komen - gingen men tot maatregelen over om de fiscale lasten van de boeren te verlichten, aldus Van der Poel.³⁰⁶ Wat was nu eigenlijk de rol van stedelijke ossenweiders in de ontwikkeling van dat stedelijke beleid?

Het is niet altijd te doorgronden welke motieven afzonderlijke ossenweiders gehad hebben om zich in de internationale ossenhandel te begeven. Het is aanmerkelijk dat de meeste Hollandse kooplieden-regenten in de eerste decennia van de 17de eeuw uit economische overwegingen geld investeerden in de Hollandse polders en droogmakerijen. Prijzen voor landbouwproducten vertoonden toen een sterk stijgende tendens. Toen deze stedelijke kooplieden geconfronteerd werden met de groeiende problemen in de landbouw, waren zij als leden van de polderbesturen verantwoordelijk voor een efficiënte uitvoering van de beheerstaken. Maar stedelingen raakten ook gesteld op de geneugten van het leven op het platteland. Zij kregen in de 17de eeuw weer oog voor de natuur en die belangstelling had een culturele neerslag. Meer dan vroeger stonden verschillende aspecten van het landleven centraal in de beeldende kunst, de literatuur en zelfs in de muziek, wat vervolgens weer aan de populariteit van het bezit van een met vee 'gestoffeerd' buitenverblijf kan hebben bijgedragen.³⁰⁷ De landbezitters spraken en correspondeerden met elkaar over hun vee. Zo werd in de brieven van Nicolaas Elias aan zijn broer Arnold de agrarische situatie regelmatig geëvalueerd.³⁰⁸ Nicolaas beschreef het vet van een geslachte koe in de volgende, lovende bewoordingen: *'het vet is so ducaten geel van kleur dat geen schilder het fraayer kan schilderen'*.³⁰⁹ Die woorden kunnen alleen uit de pen van iemand vloeien die eer legt in zijn vee. Werd het predikaat 'boer' voorheen doorgaans als een diskwalificatie opgevat, voor stedelingen gold deze naam in de tweede helft van de 17de eeuw als een eretitel. Zo werd Gillis Valckenier door Jakob Bicker Raye omschreven als *'een groote liefhebber in zijn tijd van 't buytenleven, een regten boer en groot voorstander van de vetwyjery'*.³¹⁰ De herenboer had zijn intrede gedaan op het Hollandse platteland. Daarbij zetten boerende stedelingen zelf de toon, want een landadel waaraan ze zich konden spiegelen was er immers niet of nauwelijks in de Republiek.

Het standsverschil met de echte plattelandsbewoner bleef overigens bestaan. Van Leeuwen omschreef ossenweiders als *'Stee-luyden'* en *'luyden van gelegentheid'*, *'die of haar eygen Land, of ook wel ingehuyrt Land van andre, met magere Beesten, het sy vare Koeyen die geen Kalf en dragen, of met magere Ossen besetten, en om hun plaisier beweyden en vet maken'*.³¹¹ Door hun achtergrond onderscheidden deze ossenweiders zich van *'Koe-boeren'*, die volgens Van Leeuwen tot de *'domste en botste soort'* behoorden, omdat zij *'niet als met de Beesten, het*

Koeyen-melken, en Suyvel-maken omgaan, 'weinig ommegang met menschen hebben' en 'welke voor onaardig houden, yets door arbeid en sweten te verkrygen'. Uit stijfzinningheid en gewoonte was het merendeel van de boerenbevolking in het algemeen 'van haar oude manier van doen niet af te brengen'.³¹² Dit laatste vond ook Nicolaas Elias, die in 1744 aan zijn broer schreef, na eerst melding te hebben gemaakt van de toenemende veesterfte in de omgeving: 'het is onbegrijpelijk hoe traag de boeren sijn van eenige remedie voor de selve te apliceren, want sij maaken elkanderen wijs dat alle de middelen van geen effect sijn'.³¹³ De herenboeren toonden kennelijk een grotere bereidheid om 'wetenschappelijke' bevin- dingen in hun bedrijf toe te passen. Afgezien nog van een mogelijke kern van waarheid in deze observaties was een zekere verwaandheid de steding ten op- zichte van de plattelander natuurlijk niet vreemd. Dat weerhield hen er over- ighens niet van hun pachters financieel te hulp te schieten, als deze het in het veehoudersbedrijf niet langer konden bolwerken. De reeds genoemde Nicolaas Elias achtte de boeren misschien deels verantwoordelijk voor het voortwoeden van de veepest, zijn moeder liet zich toch vermurwen de boer op haar land bij te springen, hoewel zij nog f 3.000,- van hem tegoed had. Het gevaar dreigde dat de boer al zijn vee zou verliezen, waarna het boerenechtpaar met elf kinderen tot de bedelstaf veroordeeld zou zijn. Helaas konden twee van de zoons die daar- voor in aanmerking kwamen, moeilijk worden uitbesteed, omdat in die jaren andere boeren met dezelfde problemen kampten.³¹⁴ In dat laatste schuilt, nog afgezien van eventuele nobele motieven, meteen een zakelijke verklaring voor moeder Elias' goedgevendheid. Nieuwe pachters waren niet zo snel te vinden. Nicolaas schreef aan zijn broer dat de boeren graag zagen dat de landeigenaars hun geld zouden geven om vee te kopen, omdat zij slechts dán de landhuur zou- den kunnen opbrengen.³¹⁵ Ook werden door landeigenaars andere maatregelen genomen om de boeren op hun land te houden, zoals een verlaging van de pacht en de aanschaf van nieuw vee.³¹⁶ Ondanks de sociale verschillen verstonden de stedelingen en plattelanders zich met elkaar in tijden van nood, waarmee de belangen van beiden gediend waren.

Terugkomend op de geschetste tegenstelling tussen herenboeren en boeren: deze was ongetwijfeld gechargeerd. Ten eerste waren de vetweiders uit de stad geen boeren die de dagelijkse verzorging van de dieren op zich namen. Ze inspecteerden hooguit hun landerijen en adviseerden hun pachters en knechten bij de bedrijfsvoering. Maar als ze 'boere schoenen' aankochten, zoals Pieter de Graeff van Zuid-Polsbroek in 1675, waren die wel met 'kusselties' gevoerd.³¹⁷ Ten tweede hadden Hollandse boeren soms zeer florerende veehouderijen, die de boerenstand in binnen- en buitenland tot voorbeeld strekten. Landbouwers die goed boerden, konden zich soms ook het leven van een heer veroorloven. Maar in ieder geval vertolkt het plezier waarover Van Leeuwen schreef, een niet-economisch motief voor het vetweiden van ossen. Ondanks de moeilijkere situa- tie in de landbouw tegen het midden van de 18de eeuw werd de vetweiderij nog steeds als 'liefhebberye' aangemerkt.³¹⁸

Gezien de nauwe relatie die er bestond tussen stedelijke ossenweiders en de overheid is de vraag relevant of de personen in kwestie hun politieke invloed aanwendden ten bate van de bedrijfstak, en indien dat gebeurde, of zij daarbij

het publieke belang voor ogen hadden ofwel uit particuliere motieven handelden? In het navolgende zal op twee verenigingen van ossenkoopliden/ossenweiders worden ingegaan. Deze werden kort na elkaar (in 1667 en in 1677) geformeerd en lijken erop te duiden dat de handel in en de productie van ossen vanaf omstreeks het laatste kwart van de 17de eeuw sterk aan populariteit won. Eerst zal het Haarlemse *Loffelijke Ossenweidersgilde* ter sprake komen, vervolgens het Amsterdamse Register van *Goede Mannen*.

Het Loffelijke Ossenweidersgilde te Haarlem

Het ossenweidersbedrijf in de omgeving van Haarlem had een lange traditie en de Haarlemse Lukasmarkt was voor de verhandeling van vet vee een begrip. In de loop der tijd lijkt deze markt echter vooral een zuivelmarkt te zijn geworden. In 1667 sloot een aantal met name genoemde 'gemene' ossenweiders uit Haarlem en omstreken zich aaneen in een gilde, het Loffelijke Ossenweidersgilde genaamd. Het gilde telde 22 personen (broeders), één of enkele beminden (aspirant-leden) en het stond onder leiding van een deken (voorzitter) en twee vinders (twee van de leden). Het gilde kende geen Hollandse precedent, noch vond dit initiatief elders navolging.

De officiële reden van de oprichting van dit gilde lijkt een hygiënische te zijn geweest. Volgens het op 10 mei 1667 gedateerde rekest van de ossenweiders aan het gerecht van de stad was het verzoek tot oprichting van het gilde ingegeven door de bezorgdheid voor de volksgezondheid door de consumptie van ongeschikt, ziek vet rundvee dat werd aangeboden in de '*Bij Hall deser Stadt*'.³¹⁹ Deze bijhal bevond zich in 'het Pand', een gebouw dat achter het stadhuis was gelegen, waar vreemde vleeshouwers (met name die uit Alkmaar) hun vlees te koop aanboden.³²⁰ Haarlemmers zelf hadden hun banken in de Vleeshal van de stad, gelegen aan de Grote Markt.

De ossenweiders bepleitten een strengere controle en zagen zichzelf hierbij een taak gesteld. Tegelijk met het rekest dienden ze een concept-keur in waarin richtlijnen gegeven werden voor de handel in ziek vee. Deze werd zonder wijzigingen door het gerecht overgenomen.³²¹ Behalve dat in de keur een voorbehoud werd gemaakt voor de handel in ziek vee dat door de keurmeester van de '*Eetbord Ware*' was gekeurd en dat gildeleden, burgers en andere onder Haarlem ressorterende personen zelf hadden geweid, werd er noch in het rekest, noch in de keur gerept over het weiden van en de handel in gezond slachtvee. Evenmin wordt uit de documenten duidelijk dat het gilde erop uit was de handel in gezond vee aan zich te trekken.

Het gilde diende ook een sociaal doel. Het was een gezelligheidsvereniging. Behalve vergaderd werd er ook wekelijks gekolfd, waarbij de leden geacht werden aanwezig te zijn, op straffe van een boete. In de keur van 1667 werden de ossenweiders behalve met gildebroeder ook wel met de naam '*gemene kolfbroeders*' aangeduid. Ongetwijfeld werd er tijdens de bijeenkomsten over koetjes en kalfjes gesproken. Van de tijdens het kolven afgesloten handel in roerend en onroerend goed vloede een bepaald percentage in de gildekas.³²²

Over de ontwikkeling van het gilde in de eerste decennia van haar bestaan is niets bekend, omdat de notulenboeken van het gilde uit die periode niet be-

waard zijn gebleven. Wel blijkt uit een keur van 1678 dat de Haarlemse burge-meesters en schepenen vreesden dat de landerijen rondom de stad in 'merckelijke decadentie' zouden komen en 'ongecultiveert souden blyven' als men de aanvoer van vette ossen en koeien naar Haarlem in de slachtijd geen halt zou toeroepen. Vleeshouwers werd opgedragen in de slachtijd ossen en koeien te kopen van Haarlemmers, de vetweiders werd verboden in die periode zelf vet slachtvee op te kopen en het in Haarlem te markten, als het niet rondom Haarlem was geweid.³²³

Afbeelding 4.10. Het Bolwerk bij het Kinderhuis te Haarlem. Afgebeeld is de noordelijke stadswal met op de voorgrond de brug over de Kerfsloot (nu Kinderhuisbrug). Te zien is hoe de magere ossen, waarschijnlijk na aankoop op de ossenmarkt bij en op het Verwulft, de stad uit werden gedreven. Gekleurde tekening (potlood en penseel, 23,8 x 34,4 cm) uit circa 1770 van Vincent van der Vinne naar een schilderij van Gerrit A. Berckheyde uit circa 1670 (inv.nr 53-2444M, sectie C51). Archiefdienst voor Kennemerland/Kennemer Atlas, Haarlem.

Omstreeks het jaar 1696 was het gilde dusdanig uitgehold dat de bijeenkomsten werden gestaakt. In 1704 vond vervolgens heroprichting plaats. Dat laatste blijkt uit de in 1730 opgestelde, perkamenten 'Chaarte' van het gilde, 'vertoonende in het korte de nuttigheyd van het selve Gild ten dienste vande voornoemde Stad ende de goede Ingesetenen', waarop alle voor het gilde geldende 'wetten en costuymen' waren opgetekend. Deze geeft ook informatie over de structuur en de organisatie van het gilde sinds 1704.³²⁴

De keur van 1667 werd bij de wederoprichting in 1704 weer als leidraad genomen.³²⁵ Maar het gildereglement werd vanaf 1704 met een groot aantal nieuwe regels aangevuld, waarvan de meest essentiële die van 6 oktober 1706 was, die een weideplicht van vier ossen of koeien jaarlijks voor de gildebroeders of beminden inhield. Voor elke os of koe die minder geweid werd moest hij een boete van 50 stuivers aan het gilde betalen.³²⁶ De hamvraag wordt met de informatie op de *Chaarte* niet beantwoord: was het ossenweidersgilde nu wel het ambachtsgilde waar het voor gehouden wordt, in de betekenis van een vereniging van burgers van een stad die hetzelfde beroep of bedrijf uitoefenen, met uitsluiting uit dat bedrijf van alle niet-gildeleden? Was, met andere woorden, het weiden van ossen in Haarlem en omgeving uitsluitend voorbehouden aan leden van het gilde? Want alleen dan was een zekere mate van monopolievorming met daaraan gekoppeld een kwaliteits-, aanbod- en prijsbeheersing in het afzetgebied mogelijk. Hiervoor zijn geen aanwijzingen gevonden.

In de *Chaarte* benadrukken de gildeleden het belang van hun vetweidersbedrijf voor de inkomsten van de provincie Holland en de stad Haarlem, alsmede voor de levensmiddelenvoorziening van de gegoede burgerij: *'Soo veel als er gelegen legt aan het benificie der landeryen binnen deese Provincie leggende waar uyt haar Edele Groot Mogenden soo grooten steun in haare Financie erlangen, en bysonder aan het benificie der Landeryen omtrent dese Stad gesitueert, welke niet alleen voor een groot gedeelte behooren tot de publicque Comptoirs van de stad, maar ook ten deele beseten werden door verschyde machtige, soo oude als andere Familien, soo veel als de goede Burgerye belang heeft, in een overvloedige toedieninge van schone en kostelyke Levensmiddelen; soo veel is er ten minsten aan gelegen, dat de liefhebbers van de Vetweijerye aangemoedigt werden, om soo wel het geheele Land als deese stad met vette Beesten tegen de Wintertyd te versorgen'*.³²⁷ Daarmee was de doelstelling van het gilde wel duidelijk verruimd. Het ging niet langer om de controle op de handel in zieke runderen: het ging inmiddels om de handel in gezond vee, een handel waar zowel de centrale, provinciale als stedelijke overheden, als de Haarlemse notabelen en de burgers om verschillende redenen bij gebaat waren.

Bij de heroprichting van het gilde in 1704 stond het aantal wetten en gebruiken van een zakelijk en sociaal karakter niet meer tot elkaar in verhouding. Dit doet vermoeden dat het sociale aspect van het gilde na 1704 in toenemende mate een doel op zichzelf was geworden. Behalve met allerhande gebruiken werd deze ontwikkeling nog eens materieel onderstreept met de opkuis van de vergaderkamer met een hoekbuffet van West-Indisch hout en de schenking van gildeglazen door de scheidende dekens. De henskoper, een beker waaruit bij speciale gelegenheden werd gedronken *'op het welvaaren van dit loflyk collegie'*, nam binnen het gilde een centrale plaats in.³²⁸ Het statusvertoon kan verklaard worden uit de sociale afkomst der gildeleden. Zo waren in de 18de eeuw verschillende burgemeesters van het ossenweidersgilde lid, zoals Dammas Guldewagen, Jan Heshuisen, Pieter Samuel Krommelin, Arend de Raad en Mattheus Willem van Valkenburg. Het belang van het gilde als vereniging van terzakekundige personen mag blijken uit het feit dat tijdens haar bestaan zowel de burgemeesters als de schepenbank van Haarlem verscheidene malen het advies van het

gilde inwonnen inzake de regulering van de handel in rundvee.³²⁹ Voor informatie over de in de loop van de 18de eeuw tot het Ossenweidersgilde toegetreden personen en hun ambtelijke carrière, zie bijlage 14.

Afbeelding 4.11. De ossenmarkt te Haarlem. Sinds 1756 werd deze in de plantage georganiseerd (nu hoek Nassastraat-Lange Margarethastraat). Het Loffelijke Ossenweidersgilde speelde een belangrijke rol in de aanvoer van Deense ossen naar Haarlem, die in de omgeving van de stad werden geweid. Cornelis van Noorde, aquarel (1778) (inv.nr 53-226). Archiefdienst voor Kennemerland/Kennemer Atlas, Haarlem. Foto: Frank van der Wijden, Haarlem.

In 1753 had een aantal Haarlemse ossenweiders, 'die gewoon zijn deense ossen te weijden, en deselven door het Canaal van de Amsterdamsche Societeijt en andere krijgen' het gilde verzocht 'een Societeijt of Compagnie binnen deese stad op te regten, om de deense ossen direct te laten koopen en alhier te Haarlem te ontscheepen, en soo onder de respective Liefhebbers na proportie van een ijdere uiteekening te verdeelen'.³³⁰ Kennelijk was het in Haarlem niet (meer) gebruikelijk ossen direct in Denemarken aan te kopen. Vanaf dat jaar werden met tussenpozen en wisselend succes compagnieën geformeerd. Uit 1758-'59 is een document bewaard gebleven waarin de afspraken over de aankoop van ossen in dat jaar werden vastgelegd. Het document is ondertekend door de participanten van de compagnie, met daarachter de opgave van het aantal ossen dat zij wensten te ontvangen (het hoogste aantal was zestien ossen).³³¹ Op de dag van inscheeping van de ossen in Jutland gebruikten de gildeleden in Haarlem gezamenlijk een maaltijd.³³² In het jaar 1756 werd van de gebruikelijke verdelingswijze afge-

weken, omdat door het verongelukken van één schip onderweg 64 ossen waren achtergebleven in het Grådyb. De verdeling geschiedde nu voetstoots, waarbij zoveel lotbriefjes werden getrokken als er intekenaren waren. Er bleven 17 ossen van de 254 onverdeeld, tot ook de resterende 64 waren gearriveerd.³³³ Men liet zich door de tegenslag niet ontmoedigen, want in hetzelfde jaar vroegen de burgemeesters het gilde om advies aangaande de aanleg van een nieuwe ossenmarkt in de plantage, omdat de oude niet meer voldeed (deze was koud en de bindpalen waren nodig aan herstel toe).³³⁴ Men was in Haarlem kennelijk optimistisch over het voortbestaan van de handel in ossen en daarin kreeg men gelijk. Volgens Le Francq van Berkhey was rond 1800 in Haarlem één van de belangrijkste geprivilegeerde magere beestenmarkten.³³⁵ Het gilde bleef zelfs tot in de 19de eeuw voortbestaan. In 1871 werd het Ossenweidersgilde nog hernieuwd als ambachtsgilde. De vetweiderij werd verplicht gesteld voor het lidmaatschap.³³⁶

De geschiedenis van het Haarlemse ossenweidersgilde toont hoe de belangen van de overheid (die onder meer tot taak had de levensmiddelenvoorziening van haar burgers te bevorderen) en een groep belanghebbende ossenweiders (die directer betrokken was geraakt bij de agrarische bedrijfsvoering op de landerijen en haar greep op de lokale handel in rundvee trachtte te verstevigen) in toenemende mate samenvielen.

De Goede Mannen te Amsterdam

Er heeft in Amsterdam nooit een ossenweidersgilde bestaan zoals in Haarlem, maar toch werden ossenweiders als een te onderscheiden beroepsgroep gezien. De Registers van Goede Mannen, waarin ossenweiders als aparte groep genoemd werden naast een groot aantal in gilden verenigde beroepen, getuigen daarvan.

De Registers van Goede Mannen bestaan uit een groot aantal ingebonden gedrukte formulieren³³⁷, waarop de namen waren ingevuld van Amsterdammers die als aanzienlijk bekend stonden binnen een bepaalde bedrijfstak. Volgens Kernkamp beschikte de schepenbank op deze wijze over de namen van de voornaamste personen uit elke bedrijfstak die, hetzij voor de schepenbank, hetzij voor de lagere rechtbanken, als experts uitspraak konden doen in zaken waarin de schepenen zelf onvoldoende competent waren. Er zijn uit de periode 1677-1716 maar acht registers bewaard gebleven. Vijf ervan (uit de jaren 1677, '83, '88, '94 en 1700) bevatten de namen van de *'voornaemste en gequalificeerste osseweyers'*. Het is niet bekend of er oudere registers bestaan hebben. Waarom de ossenweiders na 1700 niet meer als aparte categorie in het Register van Goede Mannen worden opgenomen (terwijl er nog steeds registers werden bijgehouden), is onduidelijk. Het kan verband houden met een verandering in de rechtspraak op dit terrein of in de administratie van de namen, want het ossenweidersbedrijf werd ook in de 18de eeuw tijd door velen van de in de Registers genoemde regenten/kooplieden voortgezet.

In het oudst bewaarde register (1677) waren de namen van 14 ossenweiders genoteerd, in het tweede register (1683) werden 9 namen opgetekend, in de daaropvolgende jaren (1688, '94 en 1700) groeide het aantal Goede Mannen gestaag van respectievelijk 16 en 18 naar 43 personen. Waren de Goede Mannen in de eerste registers overwegend van bescheiden komaf, in 1700 was dat anders. De

lijst werd aangevoerd door burgemeester Joannes Hudde, maar ook kwamen de namen van een groot aantal raadsleden of (oud-)schepenen voor: Dirk Backer, Kornelis van Bambeeck, Joan Blauw, Kornelis Bors van Waveren, Pieter de Graeff van Zuid-Polsbroek, Gerrit Hooft, Hendrik Hooft, Gerbrand Pancras, Pieter Reael, Jakob Scott, Pieter Ranst Valckenier, Wouter Valckenier en David de Wilhem. Een aantal van hen zou daarna verder opklimmen binnen het regentenpatriciaat. Ook werden personen uit deze groep aangesteld in functies die met de handel in ossen verband hielden: Gerrit Hooft en Pieter Reael waren in 1682 commissaris van de ossenmarkt³³⁸, Marten van Loon werd dat in 1702. Een aantal Goede Mannen, Wijnand Blaupot, teerkoper Pieter Michiels Block en de ijzerkramer Arend (Dirks) Bos zouden vanwege hun doopsgezinde geloof geen bestuursfuncties bekleden. De lutheraan Adolf Visscher was kerkmeester van de beide lutherse kerken. Verschillenden van hen voerden een meesterstitel. Voor informatie over de in de registers opgenomen personen, hun ambtelijke carrière en hun sociale achtergrond zij verwezen naar bijlage 15. Daarin is ook aangegeven welke Goede Mannen familie van elkaar waren in de directe lijn (vader, zoon of broer) of via huwelijken (schoonvader, -zoon en zwager).

De Goede Man als onpartijdig scheidsrechter bestond al veel langer (zo bleek al in hoofdstuk 3), maar uit het gestaag groeiende aantal ossenweiders in Amsterdam in het laatste kwart van de 17de eeuw zou kunnen worden afgeleid dat het belang van de vetweiderij in de omgeving van Amsterdam in de laatste decennia van de 17de eeuw sterk moet zijn toegenomen.³³⁹ Daarvoor bestaan wel aanwijzingen. Omstreeks 1670 waren het eerst de Amsterdamse vleeshouwers die hun belangen tegenover beroepsgenoten van buiten de stad trachtten te beschermen, zo bleek uit een voorval dat de stadsbestuurder Bontemantel optekende. In 1463 was door middel van een willekeur aan vleesverkopers van buiten de stad toegestaan op maandag, en sinds 1596 ook op zaterdag, zondag en maandag hun vlees binnen Amsterdam te verkopen. Toen de Amsterdamse vleeshouwers in 1652 beloofden dat zij hun vlees voor dezelfde voordelige prijs zouden verkopen, mochten vreemdelingen alleen nog op maandag de markt bezoeken. In 1669 kregen de gildebreeders het stadsbestuur zover, dat het vreemdelingen (vooral afkomstig uit Alkmaar) helemaal verboden werd in Amsterdam te markten, met een proeftijd van een jaar. Wel hadden de Amsterdamse vleeshouwers moeten beloven hun vlees voor dezelfde prijs aan te bieden als de vreemdelingen gewoon waren. Bontemantel zelf oordeelde *'tselste seer naedelich voor de gemeente te zijn'*, omdat in het verleden was gebleken dat de vreemde vleesverkopers het pond vlees voor een halve tot een hele stuiver minder aanboden, *'en dat het gemeen behoorde voor het particulier te gaan'*. De opinie van Bontemantel werd terzijde geschoven, omdat hij *'geen ossenwayer was en by gevolg de vleeshouwers niet van doen had'*. Toen de Alkmaarders zich na het verstrijken van de proeftijd weer opmaakten om naar de Amsterdamse markt te komen, vervoegden leden van het vleeshouwersgilde zich wederom bij het stadsbestuur. Er vond overleg plaats tussen de burgemeester en de presidenten van de schepenbank, waarbij zich een woordenwisseling ontspon tussen burgemeester Nicolaas Pancras en schepen Geelvinck. Pancras beschuldigde Geelvinck ervan dat hij de kwestie in het voordeel van de *'vreemde'* vleesverkopers wilde beslechten, omdat zijn heerlijkheid

Castricum dicht bij de stad Alkmaar lag.³⁴⁰ Toevallig werden in deze zaak de verschillende belangen nadrukkelijk aan de orde gesteld. Vaker zullen ze op de achtergrond een rol hebben gespeeld bij de vaststelling van het stedelijke beleid.

Afbeelding 4.12. De buitenplaats Westeramstel, geschilderd omstreeks 1660, is gelegen aan de Amstel boven Ouderkerk. Westeramstel behoorde toe aan burgemeester Nicolaas Pancras. Op het schilderij is de aflevering van een aantal ossen vastgelegd. Mogelijk was Pancras zelf dus ook ossenweider. Willem Schellinks (1627-1678), mogelijk i.s.m. Adriaan van de Velde, 'Buitenplaats Westeramstel' (circa 1660). Olieverf op doek, 42,5 X 52 cm (inv.nr SA 408). Amsterdams Historisch Museum.

Aan de vleeshouwersnering waren grote risico's verbonden. Dat kan niet treffender worden geïllustreerd dan aan de hand van de lotgevallen van de eerder genoemde Amsterdamse vleeshouwer Harmens. Hoewel zijn wedervaren niet representatief hoeft te zijn voor dat van andere Amsterdamse vleeshouwers, lijken economische omstandigheden toch zeker aan zijn failliet te hebben bijgedragen. Zo waren in 1654 Zuid-Nederlandse ossen, die normaal gesproken naar de Lierse veemarkt gingen, op de Amsterdamse veemarkt aangeboden, omdat de Fransen in dat jaar voor Arras (ofwel Atrecht) lagen. Door het te grote aanbod

waren de prijzen aanzienlijk gekelderd (schade f 2.300,-). In 1656 was er, zowel te Deventer als in Amsterdam (waar Harmens zijn ossen kennelijk inkocht), sprake van een slappe slachttijd (schade f 1.400,-). Daar kwam bij dat de ossen die hij dat jaar in Friesland had laten inkopen, veel te duur waren (schade f 1.400,-). De ossen die hem in de slachttijd van 1657 geleverd zouden worden door een aantal Gelderse vetweiders waren in slechte conditie. De vetweiders waren door de hoge waterstand in de Rijn en IJssel gedwongen geweest de ossen de hei op te jagen of ze op stal te nemen. Na levering moest Harmens de ossen zelf op stal zetten, om ze weer van voren af aan te mesten (schade f 3.000,-). In 1661 raakten de ossen die hij van de graaf van Oldenburg³⁴¹ had aangekocht bij het drijven 'op de loop'. Toen ze uiteindelijk werden geslacht, was het merendeel niet geschikt voor consumptie³⁴² (schade f 3.000,-). In 1665 pakte Harmens de zaken anders aan. Hij slachtte zijn ossen niet, maar hield 180 ossen over die hij op stal mestte met meel en koeken. De ossen kwamen echter onvoldoende aan in gewicht, waardoor hij tot zijn schade alsnog genoodzaakt was ze te slachten en als tonnenvlees te verkopen (schade f 7.000,-). In 1673 haalde hij in Norden per schip 83 ossen en hooi op. De lagere opbrengst per os en de uitgegeven kosten aan de bevrachting van het schip zorgden opnieuw voor een schadepost (f 1.500,-). Tot slot schafte hij nog 233 vette ossen te Aurich aan. Bovenop de onkosten voor de verscheping (f 1.800,-), de schade van de drie ossen die in Aurich waren achtergebleven (f 225,-) en de vijf die op zee waren gestorven (f 375,-), was de conditie van de ossen die de tocht wél overleefden, slecht. De schepen waren namelijk door storm en onweer lang onderweg geweest. Bij het lossen van de schepen moesten de ossen vastgehouden worden, omdat ze niet meer op hun poten konden staan door het ongemak en de honger die ze hadden geleden. Hierdoor zag de vleeshouwer zich genoodzaakt na aankomst van de ossen land te huren om ze daarop te vetweiden en om extra hooi te kopen (f 1.000,-). Hij huurde drie maanden lang de diensten van drie knechten in die toezicht hielden op de dieren en die ze naar en van de markt dreven (f 250,-). Aan marktgeld en verblijfskosten betaalde hij f 300,-. De ossen waren gevoederd met meel, kornel, spoeling, lijnkoeken en bonenmeel (f 700,-). Het kon niet verhinderen dat er alsnog 27 ossen ziek werden en stierven (schade f 625,-). De 129 ossen die uiteindelijk op de markt waren verkocht brachten f 20,- te weinig op (schade f 2.580,-). De overgebleven ossen waren op stal gegaan, waarvan er slechts nu en dan één werd verkocht of geslacht. Uiteindelijk waren de zes laatste ossen bij publieke veiling verkocht. De leverancier uit Aurich, 'Mayer Calmis', die van de vleeshouwer nog f 9.900,- tegoed had van de geleverde ossen, was er de oorzaak van dat Harmens tot cessie moest overgaan. Treurig werd in de akte opgemerkt dat de ossen, die f 75,- per stuk hadden gekost, van de beste soort waren geweest, maar dat hij door alle tegenslag die hij had ondervonden, de ossen zo lang op stal had moeten houden dat het verkoopbedrag niet tegen de onkosten opwoog. Hij merkte op dat de dagelijkse hoeveelheid voeder die een kudde van een dergelijke omvang nodig had groot was 'ende oversulcx ongeloofflyck voor die noyt beesten heeft gehouden'.³⁴³

Vleeshouwers boden de Amsterdamse vetweiders concurrentie, omdat ze uit de nabije omgeving van Amsterdam vette ossen betrokken. Omringende steden

speelden daar natuurlijk op in. Zo werd in Monnickendam in 1684 de herfstmarkt één dag verzet, zodat deze voortaan twee in plaats van één dag na de markt van Weesp zou vallen. Daardoor waren de Amsterdamse slagers in staat ook de markt te Monnickendam te bezoeken.³⁴⁴ Werden omstreeks 1670 de belangen van de vleeshouwers beschermd ten koste van vleesverkopers van buiten de stad, in 1691 werden de belangen van de Amsterdamse vetweiders beschermd door de overheid, dit keer ten koste van diezelfde Amsterdamse vleeshouwers. In een willekeur van 1691 stelde het stadsbestuur dat vleeshouwers de vetweiderij van de *'gemeene Vet-weyers'* schaadden. De vleeshouwers mochten, naast het land dat ze in eigendom hadden, in de toekomst nog slechts tweeënhalf morgen land in de buurt van Amsterdam huren, om daarop de beesten die ze van vetweiders hadden gekocht nog korte tijd vet te weiden. Ook mochten vleeshouwers het weiden niet aan familie of bekenden uitbesteden.³⁴⁵ Tussenhandel werd voorkomen door de bepaling dat iemand zijn ossen pas mocht doorverkopen als hij er drie weken eigenaar van was geweest.³⁴⁶

Onder de bescheiden van de Amsterdamse schepenbank bevindt zich een rekest, waarin *'geïnteresseerdens van de Vetweyerij en Liefhebbers van het gemeene best'* zich beklagden dat het verval van het vetweidersbedrijf jaarlijks groter werd. Voor de gevetweide dieren in het najaar kregen de vetweiders niet veel meer dan ze in het voorjaar voor de te dure magere dieren betaald hadden, *'waardoor de Landerijen so seer in decline werden gebragt, dat binnen korte te dugten staat deselve minder als niets sullen waardig sijn tot groote Ruine van dese Stads gequalificeerste en voornaamste Burgeren en Ingesetenen'*. Zij stelden een beperking voor op de verhandeling van vlees en op het vetweiden van rundvee door vleeshouwers en deden het voorstel tot de benoeming van een aantal Directeuren van de vetweiderij, die daarop toezicht hielden. Bovendien zagen de Amsterdamse vetweiders graag een slachtverbod ingesteld van 25 november tot 30 april. Vetweiders zouden hierdoor in het voorjaar makkelijk aan koeien kunnen komen, omdat die in het winterseizoen niet langer halfvet geslacht werden. Dat zou de aankweek van inlands vee zeer bevorderen, *'so dat de deense ossen so nodig niet meer sullen syn'*. In het rekest werd verwezen naar de hierboven reeds genoemde Haarlemse keur uit 1678 en de Amsterdamse keur van 31 oktober 1697, dus dit rekest moet van na die tijd dateren. Omdat in het rekest gewezen werd op *'het hag en risico van sterven van de beesten, 't geen veele maar alte wel heugt'*, was de eerste veepest-epidemie vermoedelijk al achter de rug. Het rekest was ondertekend door 25 ossenweiders. Van enkele van hen keert de naam in een ander verband in deze studie terug, zoals die van Pieter Pieters van Beeck, Pieter Michiels Block en Jakob Carseboom.³⁴⁷

De Goede Mannen waren stedelingen, Amsterdammers. Een groot aantal van hen bezat een huis aan de Heren- of aan de Keizersgracht.³⁴⁸ Ze konden zich dat veroorloven. Van een aantal is bekend dat hun vermogen de f 100.000,- ruimschoots te boven ging. Lodewijk de Bas werd in 1674 zelfs aangeslagen voor een vermogen van f 590.000,-.³⁴⁹ De meeste van hen hadden ook belangen op het platteland. Zij bekleedden functies als dijkgraaf, (hoog-)heemraad of hoofdینگeland in de polders in de nabijheid van Amsterdam. Sommige ervan liggen in-

middels binnen, of deels binnen Amsterdam.³⁵⁰ Natuurlijk verdedigden zij uit hoofde van hun landbezit hun belangen bij de overheid, waar zijzelf of hun naaste familieleden deel van uitmaakten. Deze Goede Mannen bezaten soms land in een geheel andere streek van Holland, maar de problemen waar zij zich als landeigenaars voor gesteld zagen, waren vergelijkbaar. Soms sloegen bestuurders uit verschillende polders de handen ineen bij de behartiging van hun belangen, zoals in 1702 om bij de Staten van Holland en West-Friesland vrijstelling van de lasten op hun land te verzoeken.³⁵¹ Anderen kwamen uit hoofde van hun beroep voor de functie van Goede Man in aanmerking, zoals de vleeshouwers Wijbrand de Mont (1677, '83) en Paulus Paulus (1683), die allen land bezaten in Amstelland.³⁵² De Goede Mannen hielden zich overigens niet alleen met de vetweiderij van ossen bezig. Zij waren soms ook direct bij de internationale handel in ossen betrokken. Zo keerden in de Registers de namen terug van een aantal Directeuren van de ossenhandel. Jakob Loten en Pieter Pieters van Beeck waren in 1713 betrokken bij de afsluiting van het monstercontract met 134 schippers.³⁵³ Jakob Loten, die al in de jaren '70 van de 17de eeuw actief bij de import van ossen vanuit Denemarken betrokken was (zie § 5.22), behoorde toen nog niet tot de Goede Mannen. Zijn naam komt pas in 1694 en 1700 in de registers voor. In 1717 werd hij genoemd als Directeur van de ossenhandel. Loten, inmiddels raadslid, liet toen door zijn commissarissen 466 ossen kopen in Jutland. Andere Directeuren waren onder andere Jakob Carseboom (inmiddels schepen), en een aantal in het register van 1700 genoemde Goede Mannen: Pieter Pieters van Beeck, Wijnand Blaupot en Adriaan van der Giessen.³⁵⁴ De functie van Goede Man was dus zeker niet slechts een erebaantje. De benoemden waren wel degelijk op verschillende terreinen terzakekundig te noemen.

Onder de Goede Mannen werden de namen van verschillende bewindhebbers van de VOC of WIC aangetroffen en dat is opvallend.³⁵⁵ Bewindhebbers mochten zelf niet aan de compagnie leveren. Dat was tegen de compagnievoorschriften in. Toch lijkt daar wel sprake van te zijn geweest. Misschien bood hier het feit dat de pachter de officiële gebruiker van het land was, een maas in het net. Het voorbeeld van Pieter de Graeff van Zuid-Polsbroek, bewindhebber sinds 1664, kan dit illustreren.³⁵⁶ Hij stond in contact met Kornelis Melis, vermoedelijk de pachter op zijn land te Bunschoten. In 1667 werd Melis door Pieter op de hoogte gesteld van de komst van de bewindhebbers die de ossen kwamen 'opnemen', in 1668 adviseerde hij Melis om zijn ossen aan de compagnie te verkopen en hij bracht hem van de datum van de komst van de bewindhebbers (28 september) op de hoogte. In januari 1669 incasseerde Pieter in het Herenlogement van afslager Jan de Blocq (zijn neef) het geld van de ossen die Melis die middag verkocht had op een openbare verkoping en in december ontving hij op het Oost-Indische Huis het geld dat Melis tegoed had. Hij noteerde in mei 1670 dat Melis ten behoeve van De Graeff zelf en Gerard Bicker, heer van Swieten (Pieters zwager) 39 ossen had overgedragen, die hij op dat moment op het land van De Graeff en Bicker te Bunschoten weidde. In november 1670 verkocht Melis twintig ossen van Pieters broer Jakob de Graeff aan de VOC. In oktober 1669 stuurde Pieter zijn zwager Bicker in Den Haag en zijn oom De Graeff in Voorschoten de resolutie die door de bewindhebbers van de VOC 'opt

inkopen van d'ossen' genomen was.³⁵⁷ Was Pieter gewoon behulpzaam, of handelde hij uit eigenbelang? Als het al niet De Graeffs eigen ossen waren die door Melis aan de VOC werden aangeboden (dat valt uit de bron niet met zekerheid op te maken), dan had De Graeff er toch in ieder geval belang bij dat Melis er een goede prijs voor maakte in verband met de betaling van de pacht.

Hoe de aankoop van slachtvee door de VOC omstreeks het midden van de 18de eeuw in Enkhuizen in zijn werk ging, blijkt uit een document uit 1741, met de '*conditien*' waarop de bewindhebbers '*sullen aanbesteeden het leveren van koebeesten bij de minst aannemende*'. Het beleid was als volgt. De koeien moesten schoon aan de haak geleverd worden op een afgesproken tijd op de 'plaats' van de compagnie. Zij moesten op de weegschaal van de compagnie 650 pond wegen; wogen ze minder, dan volgde een korting op de prijs. De bewindhebbers mochten naar eigen goeddunken - en zonder tegenspraak van de leveranciers - rundvee afkeuren. Daarvoor werd dan, ofwel door de leverancier of door de bewindhebbers zelf, nieuw vee voor in de plaats gekocht. De huiden en het smeer waren voor de leveranciers (die de accijns en impost moesten voldoen), het slachtafval voor de compagnie (die het slachtloon zou betalen). Betaling zou geschieden na de slachttijd, met 1% korting. Voor elk pond geleverd vlees werd 4 stuivers betaald; voor elk pond ondergewicht werd 6 stuivers gekort. Hoewel elk rund gemiddeld meer woog (666 à 668 pond), bracht dat jaar het ondergewicht van een aantal ossen de prijs per pond vlees terug naar $3\frac{7}{8}$ stuiver. Uit een document, gedateerd 26 oktober 1743 bleek koeienvlees dat jaar geleverd te worden tegen $3\frac{1}{4}$ stuiver het pond.³⁵⁸

Gawronski beschreef de organisatie van de levering van slachtvee aan de VOC te Amsterdam in zijn studie naar de VOC-schepen 'de Hollandia' en 'de Amsterdam' in de periode 1740-'50. Toen bleken elk najaar honderden ossen (zowel van Deense herkomst als Westwoldinger -, Groninger - en Oost-Friese ossen) en tientallen koeien te worden aangekocht. Deze werden voor het merendeel in december en januari afgerekend. Hij constateerde dat de aankoop van dit vee via een veel uitgebreider netwerk van verkopers liep dan gebruikelijk was voor de VOC. Slechts een klein deel van de 64 door hem als leverancier geïdentificeerde verkopers was in de vleessector werkzaam (tien vleeshouwers en een koeienkoper). De overigen behoorden tot de Amsterdamse elite van kooplieden, renteniers en regenten. Achttien van hen hadden een jaarinkomen boven de f 10.000,-, zestien verdienden meer dan f 5.000,- en zestien anderen verdienden minstens f 1.000,- per jaar.³⁵⁹ De gevolgen van de seculaire contractie en de veepest ten spijt, lijkt het Amsterdamse patriciaat halverwege de 18de eeuw nog steeds een actieve rol in het vetweidersbedrijf te hebben gespeeld.

4.7 Nabeschouwing

Nederlanders voorzagen lange tijd in hun behoefte aan slachtossen door de aanvulling van hun eigen veestapel met een in Denemarken en Sleeswijk-Holstein geproduceerd surplus. Tegenover de handelsstroom van ossen naar het consumptiegebied stond eeuwenlang een grote stroom geld en retourgoederen naar het productiegebied. Op basis van onderzoek naar buitenlandse en Neder-

landse kooplieden van wie de namen werden verzameld uit de notariële archieven van Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam werd getracht de actoren in het tijdvak 1575-1750 beter in beeld te krijgen om ontwikkelingen die optraden in de internationale ossenhandel beter te kunnen plaatsen. In de eerste helft van de 17de eeuw domineerden de Deense kooplieden de export nog. Zij begeleidden hun ossen doorgaans zelf naar de buitenlandse markt. In hun midden waren verschillende burgemeesters, raadsleden of andere personen die tot het stedelijke patriciaat in Denemarken en Sleeswijk-Holstein behoorden. Welstand was een voorwaarde voor een toelating tot die ambten en met name de internationale ossenhandel had voor de accumulatie van het financiële vermogen aan het eind van de 16de eeuw en in het begin van de 17de eeuw goede kansen geschapen. Tussen verschillende kooplieden uit enkele West-Jutse handelscentra kon een familie-verwantschap worden vastgesteld, die een basis vormde waarop in de internationale handel kon worden teruggevallen. Dat zal ook nog blijken uit de bespreking van de familie Tatinghof en Thomas Jensen in het volgende hoofdstuk.

Met de oorlogen waarin Denemarken en Sleeswijk-Holstein verwickeld raakten kwam de productie en de export van ossen in het gedrang. Verschillende producenten van ossen en kooplieden bouwden in de loop van de 17de eeuw in binnen- en buitenland geleidelijk schulden op die, eenmaal gevorderd, niet voldaan konden worden bij gebrek aan liquide middelen in Denemarken en Sleeswijk-Holstein. De ossenproducenten zagen kans om de financiële risico's enige tijd op mensen met minder politieke macht (met name de boerenbevolking en de kooplieden) af te schuiven. Bij gebrek aan voldoende economisch levensvatbare alternatieven zou het productiesysteem van ossen de overwegend agrarisch ingestelde samenleving lang in een wurggreep houden.

Holland leek het in de 17de eeuw nog niet zonder het Deense en Sleeswijk-Holsteinse surplus aan ossen te kunnen stellen om in haar slachtveebehoefte te voorzien. Nederlandse kooplieden vulden de door Deense kooplieden nagelaten leemte deels op door de ossen direct op de Deense landgoederen aan te schaffen, om daarmee in de zomermaanden hun eigen landerijen van rundvee te voorzien. Was met de directe aankoop van ossen in de jaren '30 en '40 door enkelen begonnen, dit voorbeeld werd door de verslechterende omstandigheden bij de exploitatie van de grond in Holland na omstreeks circa 1670, door velen gevolgd.

Het aantal vooraanstaande bestuurders dat zich in de tweede helft van de 17de eeuw op het ossenweiden toegelegde, was aanzienlijk. Zij waren het die participeerden in compagnieën van ossenkoperij, waarvan de participanten de aankoop van ossen in het productiegebied en het transport naar Holland gezamenlijk regelden. De winstverwachting vormde een motief om met het weiden van ossen te beginnen, gebrek aan economische alternatieven in de landbouw en liefhebberij in deze agrarische activiteit vormde voorts nog een motief om er niet mee te stoppen toen de winst eruit terugliep. Op dit spanningsveld tussen de verschillende keuzemogelijkheden zal bij de bespreking van het ossenweidersbedrijf van Joseph Deutz in hoofdstuk 5 nog nader worden ingegaan.

De invloedrijke ossenweiders zagen niet lijdzaam toe hoe vanaf het laatste

kwart van de 17de eeuw hun landbezit in waarde daalde en hun investeringen daarin minder rendeerden. Uit hoofde van hun lidmaatschap van colleges die de overheid op het gebied van de ossenhandel of ossenweiderij adviseerden (het Haarlemse Ossenweidersgilde en de Amsterdamse Goede Mannen) verdedigden zij het publieke belang, ook als was dat niet altijd duidelijk van hun particuliere belang te onderscheiden. Ossenweiders lijken vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw (overeenkomstig de strategie van de Deense adel in de eerste helft van de 17de eeuw), hun politieke gewicht te hebben ingezet om de dalende inkomsten uit het landbouwbedrijf te verbeteren.

De periode vanaf circa 1660 staat in Denemarken bekend als *Hollændertiden* (het tijdperk van de Nederlanders). Vanaf die tijd domineerden kapitaalkrachtige Nederlanders de overlandse en overzeese export. Dit had onder andere tot gevolg dat bij de aankoop van ossen andere personen dan voorheen nu met elkaar in contact traden, dat bovendien de exportperiode en de omvang van de geëxporteerde kudden wijzigde en dat het belang van de internationale magere ossenmarkt - die inmiddels naar Amsterdam was verhuisd - verminderde omdat veel minder ossen op die markt werden aangeboden. Maar de aankoop van ossen door Nederlanders in Denemarken in plaats van in Holland had nog een ander effect. Het geld dat de Denen voor hun ossen ontvingen werd als gevolg van de economische depressie waarin Denemarken verkeerde waarschijnlijk in mindere mate dan voorheen en ook minder vaak in Holland besteed aan de inkoop van retourgoederen. De internationale handel in ossen continueerde voorlopig nog zolang de Nederlandse markt het niet zonder Deense ossen kon stellen, maar er was een aantal wezenlijke veranderingen in het handelscontact opgetreden.

Hoofdstuk 5

Sleutelfiguren binnen de internationale ossenhandel: Tatinghof, Jensen en Deutz

'Immers, de kooplieden hebben een scherp verstand, en terwijl ze zeer op hun hoede zijn om niet bedrogen te worden, gaan ze te rade bij de wijsheid. De zorgvuldigheid van oordeel wordt gescherpt door hoop op gewin, deze hoop op winst wordt geprikkeld door de nuttigheid, het nut wordt aanbevolen door de behoefte, en deze laatste, door velerlei ervaring zeer geoefend, heeft een vaardigheid ontwikkeld om niet op één manier een zaak te ondernemen'.¹

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal de overzeese ossenhandel belicht worden aan de hand van de rol die een aantal sleutelpersonen, tezamen met hun familieleden en zakenrelaties, daarin speelde. Het gaat hier om personen met uiteenlopende maatschappelijke posities, die woonachtig waren in verschillende Hollandse steden en die in verschillende perioden in de 17de eeuw (en dus onder steeds weer andere omstandigheden) actief waren.

In de eerste casus staat de Enkhuizer herbergiers- en marktmeestersfamilie Tatinghof centraal (§ 5.2-5.9). De leden van deze familie, die contact onderhielden met een groot aantal buitenlandse kooplieden, kunnen gezien worden als representanten van de traditionele handelsorganisatie, ofwel het 'klassieke systeem van Deense productie en export van stalossen'. De familie opereerde in een tijd waarin de arbeidsdeling binnen het Deense productiesysteem van ossen nog volop functioneerde en waarin Deense kooplieden het initiatief namen voor de export van bij de adel opgekochte stalossen. De familie Tatinghof was nauw betrokken bij de opkomst en bloei van Enkhuizen als marktplaats van ossen, maar maakte vanaf de jaren '20 ook het geleidelijke verval ervan mee.

In de tweede casus wordt koopman Thomas Jensen uit Ringkøbing besproken (§ 5.10-5.17). Jensen kan gezien worden als een representant van de overgangsfase in de ossenhandel, de periode waarin de rol die Denen speelden in de export van leverlede werd overgenomen door Hollanders. Het was niet zozeer Jensens eigen ossenhandel waarover gesproken zal worden, want daarover is weinig bekend. Het was de belangrijke rol die hij vervulde als lasthebber van vele Deense ossenkooplieden en als geldschietter van verschillende van zijn, rond het midden van de 17de eeuw aan de grond geraakte, landgenoten.

De derde en laatste casus is gewijd aan de Amsterdamse koopman Joseph Deutz

(§ 5.18-5.28). Deutz participeerde in verschillende compagnieën van ossenkoperij. Hij is op te vatten als een vertegenwoordiger van de nieuwe organisatievorm, die waarin Hollanders zelf op de Deense landgoederen verschenen om in hun behoefte aan weideossen te voorzien. De wijze waarop de handel en het ossenweidersbedrijf waren georganiseerd, getuigt van een vergaande vorm van rationalisatie. Uit de klachten van Deutz over de winst die hij op de verkoop van de ossen maakte, kan echter worden afgeleid dat ook in de Republiek inmiddels de rek uit het systeem was.

De hoofdpersonen zijn exemplarisch voor ontwikkelingen die plaatsvonden in hún tijd. Wellicht hadden ook andere personen in het brandpunt van deze, op persoonlijke handelsrelaties gebaseerde, reconstructie van de internationale ossenhandel geplaatst kunnen worden. Maar het bewaard gebleven archiefmateriaal betreffende deze drie casussen is van dien aard dat de reconstructie verder kan reiken dan de personen zelf. Het materiaal biedt zicht op de diverse contacten die deze personen met kooplieden in binnen- en buitenland onderhielden. In dit hoofdstuk komen verschillende verhaallijnen uit vorige hoofdstukken samen, terwijl de drie casussen zelf soms op verrassende wijze op elkaar aansluiten, ook al werd ervoor uit geheel andere bronnen geput.

Het zou geen recht doen aan de unieke omstandigheden van de verschillende actoren als de bespreking uitsluitend tot hun deelname aan de ossenhandel beperkt zou blijven. Het waren namelijk niet alleen de grote politieke evenementen en economische omstandigheden die als externe factoren de ossenhandel (en daarmee het optreden van de kooplieden) beïnvloedden. Er speelden ook factoren mee, die meer tot de persoonlijke levensfeer van de betrokkenen gerekend kunnen worden. Ook die zullen aan bod komen.

De marktmeestersfamilie Tatinghof uit Enkhuizen (eerste helft 17de eeuw)

5.2 De vestiging van de internationale ossenmarkt te Enkhuizen

Op 4 september 1596 werd Frederik Dirks Tatinghof (circa 1563-na 1602) uit Tating in Eiderstedt (Sleeswijk)², op grond van een goed rapport dat over hem was uitgebracht (door wie is niet bekend), door middel van een *'attestatie ofte accoordts-brieff'* door de burgemeesters en vroedschappen van Enkhuizen als burger van de stad aangenomen. Zij stonden hem bij die gelegenheid toe ten behoeve van het vee van de ossenkooplieden schuren of ossenstallen te laten maken en die te exploiteren. Voorwaarde was dat Frederik zich goed zou gedragen en hij zich in alle redelijkheid door de ossenkooplieden voor zijn diensten zou laten belonen.³ Tatinghof, die kort daarvoor nog zelf op Hoorn had gehandeld⁴, zou marktmeester worden van de nog in te richten Enkhuizer ossenmarkt.⁵

Frederik Tatinghof keerde kort daarop terug naar Eiderstedt om zijn vrouw Catharina (circa 1573-na 1633) op te halen. Catharina was de dochter van de predikant van Tating, Michael Hein. Zij verbleef zolang in Tönning bij vrienden. Tatinghof vertrok eerder naar Enkhuizen dan Catharina, nadat hij een schip voor

het transport van haar huisraad geregeld had. Catharina's zuster ontraadde haar echter met dat schip te vertrekken, omdat het te veel goederen en volk aan boord had. Ze kreeg gelijk. Het schip verging bij Ameland, met dertig personen en al haar spullen. Het feit dat Catharina en ook haar inmiddels geboren zoon Pieter (circa 1589-in of na 1667) gespaard bleven, zou niet zonder betekenis zijn voor de ontwikkeling van de ossenhandel in Holland. Frederik Dirks Tatinghof en Catharina zouden namelijk vanaf 1597 in Enkhuizen als waard en waardin van de herberg 'de Rode Leeuw aan de Palmtak'⁶ een sleutelrol vervullen in de op Enkhuizen gerichte ossenhandel.⁷ Behalve Pieter kreeg het echtpaar nog een zoon, de in Enkhuizen geboren Frederik (1599-1661) (zie bijlage 19 C).

Reeds in 1597 was er sprake van handel in de door buitenlandse kooplieden aangevoerde ossen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit attestaties die in het bijzijn van de notaris in de herberg van Tatinghof werden opgesteld. Volgens Zwart kregen de handelaren uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein in Enkhuizen aanvankelijk een plaats aangewezen ten noorden van de Noorder Boerenvaart (de naam verwees naar de hier aanwezige boerenbedrijven). Daar was ook de stalling voor de ossen en een onderkomen voor de handelaren. De huidige straatnaam 'Ossemannetjes' zou nog aan het verblijf van de buitenlandse kooplieden in dit deel van de stad herinneren.⁸ In oktober 1599 en opnieuw in 1600 werd besloten dat de ossenmarkt het komende jaar 'by provisie' in de Nieuwe Westerstraat zou worden gehouden.⁹ De nieuwe ossenmarkt was uiteindelijk gepland ten zuiden van de nieuwe haven. De ossenhandel in het voorjaar was zo bepalend in dit nieuwe deel van de stad, dat dit gebied al snel als de 'Ossenstad' en de 'Ossenbuurt' bekend stond.¹⁰ Hier zou de jaarlijkse ossenmarkt de komende vijftig jaar worden georganiseerd.

In dezelfde tijd liep de betekenis van Hoorn terug. In 1598 was de tol van Hoorn nog voor drie jaar voor het hoogste bedrag ooit (£ 330) gepacht, maar Hoorns glorie dagen als marktstad voor buitenlands vee waren geteld. Het was al een teken aan de wand dat in 1598 in de aanplakbiljetten betreffende de verpachting van de grafelijke beestentol niet was vermeld dat deze, zoals gebruikelijk, te Hoorn plaats zou vinden. Op last van de vroedschap van Hoorn werd een delegatie naar de rentmeester van Kennemerland en West-Friesland gezonden om door te geven dat Hoorn absoluut niet akkoord kon gaan met deze gang van zaken. Het druiste in tegen een oud privilege dat door graaf Albrecht van Beieren aan Hoorn was verleend en de maatregel zou, zo meende men, het verval van de markt betekenen. Mocht de delegatie bij de rentmeester geen gehoor vinden, dan moest ze het hogerop zoeken, bij de Rekenkamer der domeinen. Deze bezending bleef echter zonder succes.¹¹ In juli 1601 werd er op een vergadering van het Hoornse stadsbestuur reeds geconstateerd dat de ossenmarkt in Enkhuizen groeide ten koste van de markt in hun eigen stad.¹² In hetzelfde jaar trachtte de rentmeester van de verpachting van de grafelijke beestentol de magistraat van Enkhuizen en Medemblik - waar steeds meer buitenlandse ossen werden ontscheept - ertoe te bewegen een collecteur van de grafelijkheid in hun steden toe te laten om de beestentol te innen. Enkhuizen ging daar slechts mee akkoord op voorwaarde dat de grafelijke beestentol, die tot dan toe alleen in Hoorn werd verpacht, algemeen zou worden.¹³ In de grafelijkheids-rekening van 1602 was voor het eerst sprake van de collecte van de tol in Enkhuizen en Medemblik.¹⁴ Volgens Brandt verloor Hoorn in het voorjaar

van 1605 de markt van 'Deensche, Sweedtsche en andre Noordsche ossen' definitief aan Enkhuizen.¹⁵

De inrichting van de ossenmarkt te Enkhuizen ging onderwijl voort. Op 23 oktober 1606 werd in de vroedschapsresoluties melding gemaakt van de bouw van twee nieuwe ossenschuren, op het veldje recht tegenover de oude ossenschuren.¹⁶ De schuren op de ossenmarkt hadden de Tatinghofs niet in eigendom. Ze werden gehuurd van de stad, zo blijkt uit een bewaard gebleven thesauriersrekening uit 1642.¹⁷ Op de markt waren, behalve schuren, ook andere voorzieningen, zoals bindpalen¹⁸, drinkbakken en pompen¹⁹ gekomen. De kosten van het onderhoud kwamen voor rekening van de marktmeester.²⁰ Water werd gehaald uit de Tocht achter de zoutketen, tot men in 1621 oordeelde dat dit water te brak en vuil en daarmee ongeschikt was als drinkwater voor de Deense ossen. Bovendien was de hoeveelheid water onvoldoende. Daarop besloot de vroedschap op 17 augustus 1621 drie putten te laten graven die deze problemen konden oplossen.²¹

Met de vanaf 1590 ondernomen stadsuitbreiding was het stadsgebied bijna drie keer zo groot geworden. Lang niet alle ruimte was echter bebouwd.²² Een deel van de open ruimte werd benut als stalling- of weidegelegenheid. Zo werd in een akte uit 1633 gesproken over de ossen van een buitenlandse koopman staande '*aen de gemeene lants tuijn*'.²³

De ossen werden waarschijnlijk ontscheept aan het 'Westerhavenhoofd', ofwel het 'Deense hoofd', gelegen achter 'Denenburch'. Denenburg was een blokhuis, een kleine sterkte, behorend bij de verdedigingswerken van de stad. Op dit 'bolwerck van Deneburch' kon de familie Tatinghof bepaalde rechten laten gelden. Die waren ook op schrift gesteld.²⁴ Dit bolwerk werd door de familie Tatinghof van de stad gehuurd, in 1642 voor slechts £ 12 per jaar.²⁵

Soms was in de bronnen sprake van 'Ossenburg'. Vermoedelijk werd hiermee het marktplein aangeduid, alsmede de aangrenzende straten waarover de ossen vanaf de schepen naar de markt werden gevoerd. Aan Ossenburg was ook de herberg 'de Rode Leeuw aan de Palmtack' gevestigd, in de akten vaak kortweg als 'de Rode Leeuw' aangeduid.²⁶ Pieter, die zijn vader als marktmeester opvolgde, woonde in 'de Jonge Prins van Denemarken' bij de 'Ketenpoort', eveneens grenzend aan Ossenburg.²⁷ Vermoedelijk ging het hier niet om de Ketenpoort die deel uitmaakte van de nieuwe stadsomwalling, noch om de Oude Ketenpoort (die later werd vervangen door de Drommedaris). Waarschijnlijk ging het om een poort, grenzend aan Denenburg, die toegang gaf tot de zoutketen. Als dit vermoeden juist is waren de herbergen van moeder en zoon vlak naast elkaar gelegen. De aanduidingen 'Deense straat' en 'Ossenstraat', alsmede de namen 'Ossenstalsteiger' en 'Rooleeuwsteiger' verwijzen ongetwijfeld naar locaties, die in de nabijheid van Denenburg en de beide herbergen gezocht moeten worden.²⁸

De jaarmarkt duurde enkele weken. Het is niet precies bekend wanneer de Enkhuiser jaarmarkt voor ossen begon en eindigde. Vermoedelijk viel in Enkhuizen de markt rond Pasen, want meestal waren de buitenlandse kooplieden in april al in de stad. Zij zullen zo snel mogelijk na aankomst hun vee hebben willen verkopen.²⁹

Het scheepsvolk sliep vermoedelijk aan boord van het schip waarmee men gekomen was. De bemiddelde koopman zal zijn kooi in het met mest bevuilde en

rumoerige kleine schip toch snel voor een bed in de herberg hebben vervuuld. Keuze was er genoeg. Uit de oudste nog aanwezige stadsrekening van Enkhuizen blijkt dat er in 1642 aan maar liefst 65 waarden en waardinnen een tappersvergunning was verleend.³⁰ Ook voor de ossen werd een goed onderkomen gezocht, in de stallen bij de herberg, bij particulieren of in die op de markt.

In principe was elke reiziger vrij in de keuze van zijn herberg³¹, maar de herkomst van de waard werkte een soort-bij-soort-praktijk in de hand. Taal of religieuze overtuiging zullen daarbij ook een rol hebben gespeeld.³² Zo logeerden er bij de familie Tatinghof vele kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein.³³

De herberg was een soort 'thuis' voor de buitenlandse reizigers. De waard was ingeburgerd en bekend met de stad en kon voor hen een gids in den vreemde zijn. Hij behartigde de belangen van een koopman in diens afwezigheid, hij kon de koopman inlichtingen verstrekken over het ter plaatse geldende recht en kende de kredietwaardigheid van kopers.³⁴ Het beroep van waard(in) was zeer veelzijdig. Het belang van hun taken voor het handelsleven komt uit attestaties die de ossenhandel betreffen, duidelijk naar voren.

Ten eerste hadden de waard en waardin een verzorgende taak. Dat was geen eenvoudige, want van hen werd een gedegen kennis van zaken verwacht. Zo moesten zij toezicht houden op het gebruik van geijkte maten, het niet overschrijden van vastgestelde prijzen, het geven van de volle maat, de betaling van het gelag en de naleving van kredietbepalingen voor poorters.³⁵ Deze taak werd door de uitgebreide regelgeving van de kant van de overheid steeds complexer.

Ten tweede hadden waard en waardin ook hun verantwoordelijkheden op het justitiële vlak. Als verlengstuk van justitie en politie werd er namelijk van hen verwacht dat ze de orde handhaafden onder hun gasten.³⁶ De herberg gold voor de overheid als het domicilie van de vreemdeling zonder vaste verblijfplaats in de stad, waar in burgerlijke - en in strafzaken dagvaardingen rechtsgeldig werden uitgebracht en vrede kon worden geboden. De procureurs (vaak notarissen) kwamen om die reden regelmatig in de herbergen over de vloer. Het was overigens in strijd met de beroepscode van de waard en waardin om koper en verkoper onder hetzelfde dak te herbergen. Die code hield ongetwijfeld verband met hun justitiële verantwoordelijkheid. Zij zouden dan immers de (tegenstrijdige) belangen van twee van hun gasten niet naar behoren kunnen behartigen.³⁷

Ten derde speelden waard en waardin een bemiddelende rol bij de handelsactiviteiten van hun gasten. Ze traden op verzoek op als tussenpersonen bij dergelijke zakelijke transacties, niet alleen als tolk, maar ook als commissionair, makelaar, borg, geldschietter of incasseerder. Waard en waardin verdienden aan hun bemiddeling bij zakelijke transacties. Dit was een tweede reden om kopers en verkopers in verschillende herbergen onder te brengen: als ze in dezelfde herberg verbleven, konden ze makkelijker zonder tussenkomst van de herbergier zaken doen, die hiermee zijn 'makelaarsloon' zou derven.³⁸ De financiële betrokkenheid van de waard en waardin bij de zaken van hun gasten was niet zonder risico en zij zullen daartoe ook niet zonder aanzien des persoons bereid zijn geweest. Zij konden namelijk als borg aansprakelijk worden gesteld voor de door hun gasten gemaakte schulden.

'Aanzien en eer vormden temidden der zorgen tegenwaarden, die het leven in de herberg waard maakten geleefd te worden', zo schreef Hermesdorf.³⁹ In de na-

Afbeelding 5.1. De ossenmarkt te Enkhuizen omstreeks 1650. Te zien zijn de langgerekte schuren, de bindpalen voor de ossen en de Tocht, waaruit de ossen tot 1621 gedrenkt werden. Ook is het bolwerk Denenburg afgebeeld. In deze boek van de stad waren de herbergen van de familie Tatinghof gevestigd, maar de precieze locatie daarvan is niet achterhaald. Hier werden ook de ossen ontscheept, mogelijk aan het 'Westerhoofd'. De markt was gelegen ter hoogte van het huidige stationsplein. Detail van een kaart van Joan Blaeu (1596-1673), 'Topographia Enchusæ', kopergravure, 39 x 51 cm (1649). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

volgende paragrafen zal getracht worden zicht te bieden op de verschillende aspecten van het herbergiersberoep, waarbij de zorgen toch het meest in het oog springen.

5.3 De betrokkenheid van de familie Tatinghof bij de ossenhandel

Frederik Dirks Tatinghof zelf heeft het resultaat van zijn inspanningen in Enkhuizen niet meer beleefd. Hij overleed enkele jaren na de vestiging van de markt in deze stad aan een 'kwijnende' ziekte.⁴⁰ Zijn vrouw Catharina, die inmiddels in 1599 van Frederik was bevallen, bleef in een '*desolaten weduwelicken staet*' achter, '*sonder goeden*', volgens een verklaring van haar zoons jaren later.⁴¹ In de hoedanigheid van waardin zou Catharina de taken van haar man op zich nemen, daarin al spoedig bijgestaan door haar oudste zoon Pieter. Zij trad zelfstandig op als getuige bij attestaties, maar zij zich borg stelde, was Pieter haar voogd.⁴² Een nieuw huwelijk had misschien voor de hand gelegen voor deze vrouw, in de onzekere omstandigheden waarin zij in een vreemd land was achtergebleven, maar daar is het niet van gekomen. Pieter is verschillende malen gehuwd geweest, het langst met Lijsbet Michielsdochter Sangenberg.⁴³

Ludwig Andresen noemde Pieter Tatinghof als één van de herbergiers die als agent of commissionair optrad, die bij afwezigheid van de verkoper de scheepslanding ossen in ontvangst nam, de ossen voer en onderdak verschafte en als bemiddelaar optrad bij de verkoop van ossen op de markt.⁴⁴ De activiteiten van de herbergiersfamilie Tatinghof zijn dus ook in het buitenland niet onopgemerkt gebleven.⁴⁵

Pieters naam komt verder in verschillende hoedanigheden in de notariële akten terug: behalve als waard, ook als chirurgijn, ossenmarktmeester en (mede-)reder.⁴⁶ Onder zijn verantwoordelijkheden als ossenmarktmeester viel allereerst de administratie van de markt. Hij had in 1639 twee personen in dienst die een register bijhielden van de ossen die op de markt werden aan- en afgevoerd.⁴⁷ Naar dit register, waarin ook werd opgetekend aan wie de ossen toebehoorden, werd in een aantal akten verwezen.⁴⁸

Begin 17de eeuw groeide de aanvoer van ossen naar Enkhuizen. De stad en haar bewoners voeren er wel bij.⁴⁹ Geconstateerd werd reeds dat de handel in de eerste twee decennia van de 17de eeuw nog geheel in handen was van de buitenlandse kooplieden, die slechts bij uitzondering een beroep deden op de diensten van een notaris. In het geval ze daar wél gebruik van maakten, ging het meestal om attestaties, niet om bevrachtingscontracten. Na 1623 raakten meer Nederlandse schippers als vrachtaffrenter bij de handel betrokken. Het aantal op termijn afgesloten bevrachtingscontracten groeide en er was, door het in zwang raken van schriftelijke lastgeving, een grotere rol weggelegd voor tussenpersonen bij de handel. Herbergiers waren de aangewezen figuren om als zodanig op te treden. Juridisch gezien waren het personen met een geloofwaardige status en hun inkomsten hingen van het succes van hun bemiddeling af. Ze zullen daarom het grootste voordeel van de koopman hebben gezocht en er persoonlijke eer in hebben gelegd om het verzoek van de buitenlandse gast naar behoren uit te voeren met het oog op hun eigen klandizie. Niet minder belangrijk was dat zij (in tegenstelling tot veel actieve collega-kooplieden) hun arbeid aan huis hadden en dus vrijwel altijd bereikbaar waren.

Pieter Tatinghof trad vaak als factor op van buitenlandse ossenkoopliden, die hun zaken niet zelf konden behartigen omdat ze bijvoorbeeld nog niet gearriveerd waren⁵⁰ of die bij hun vertrek hun zaken nog niet geheel hadden afgehandeld. Zo werd hij bijvoorbeeld in 1629 door 'Hendrijck Rijckesz' uit Föhr gemachtigd om diens ossen te weiden en te verkopen.⁵¹ Een enkele keer maakten ook Hollandse kooplieden van zijn diensten als factor gebruik.⁵²

Hoewel er verwijzingen zijn naar handel op straat ('ontrent die put' van Frederik Gerbrands Mastenwerf⁵³ en 'in de straet achter het nieu getimmert huijs' van Gerrit Tijmens Hoek⁵⁴), was het marktplein de aangewezen plaats om de ossen te verhandelen. Daar traden de meeste kopers en verkopers met elkaar in contact, direct of door tussenkomst van een makelaar. Dat beroep van makelaar was in 1639 in Enkhuizen verzelfstandigd. Dat jaar werd bepaald dat vanaf dat moment niemand mocht makelen zonder daartoe door de burgemeesters beëdigd te zijn.⁵⁵ De makelaars handelden sindsdien volgens vastgestelde richtlijnen en kregen voor hun diensten een tevoren gefixeerd loon. Eén van de bepalingen was dat makelaars die tevens 'gasterij of herberg' hielden, hun gasten niet in het kopen of verkopen bij mochten staan.⁵⁶ Of dat impliceerde dat herbergiers in de toekomst niet meer mochten makelen, wordt niet duidelijk.

Eenmaal op de markt aangevoerd, werden de magere ossen bekeken en betast om ze te beoordelen op hun lichaamsgesteldheid.⁵⁷ De hoogte van de schoft was bij ossen en koeien niet doorslaggevend bij de beoordeling van hun welgebouwdheid. Met name ossen waren namelijk 'zoo hoog van pooten (...), dat de romp of het koffer, zoo men zegt, zeer klein is; men vindt er met zeer sterk en hoog uitpuilend gebeente, dat men bonken noemt'.⁵⁸ Zeker op de magere beestenmarkt vereiste het een door ervaring gescherpt oog om te kunnen beoordelen welke ossen de potentie hadden om uit te groeien tot de vetste slachtossen.

Daarna volgden de onderhandelingen tussen verkoper en koper over de prijs. Hierin zat een aantal vaste elementen. Allereerst werd het geld voor de knechten die de ossen op hun reis hadden begeleid vastgesteld en het 'armengeld'⁵⁹ geregeld. Vervolgens stelden de kooplieden de prijs van de ossen en het geschenk voor de koopman vast.⁶⁰ Soms werden er in de koop specifieke voorwaarden bedongen door de koper.⁶¹

De wijze van loven en bieden mag tot op de dag van vandaag karakteristiek voor de veehandel genoemd worden. De ossenkoper vervoegde zich bij de verkoper en informeerde naar de prijs. De verkoper noemde zijn prijs en bood de rechterhand aan. De koper deed een tegenbod en sloeg met zijn rechterhand op die van de verkoper. Dit werd herhaald, net zolang tot de beide partijen een prijs waren overeengekomen en de verkoper bij de laatste slag de koper geluk wenste met het vee dat hij gekocht had. Tijdens het loven en bieden mocht geen andere koper aan bod komen, alvorens de potentiële koper met zoveel woorden van het bieden afzag en zich van het toneel verwijderde. Le Francq van Berkhey noemde deze wijze van kopen en verkopen 'de oudste en eenvoudigste, welke hier te lande bekend is'.⁶² 'Handjeklap' lijkt ook de gangbare handelwijze op de Enkhuizer markt te zijn geweest, want uit een akte bleek dat als koper en verkoper het op de markt over de prijs van de ossen eens waren geworden, de eindprijs 'gecoopslaecht' werd. De

marge tussen de vraagprijs en het eerste kopersbod bedroeg in één geval wel zeven rijksdaalders (37 tegen 30 rijksdaalders), waarbij het uiteindelijke aankoopbedrag werd vastgesteld op 31 rijksdaalders.⁶³ Vóór de *'toeslag van verkoop of gunning'* van de runderen, moest ook de wijze van betaling ('contant' of 'op tijd') geregeld zijn. Gebeurde dit niet, dan was de koop stilzwijgend met contante betaling gesloten.⁶⁴

De ossen werden op de Enkhuizer magere beestenmarkt - net zoals in Dene-marken doorgaans op de landgoederen het geval was - meestal paarsgewijs ('per koppel') verkocht voor een gemiddelde prijs. De paarsgewijze verkoop van de ossen had als voordeel dat een tamme os die met een wildere natuur kon afremmen. Dat vergemakkelijkte het transport van de dieren.

De prijs van een grote kudde werd bepaald door de doorsnee kwaliteit ervan. Als zich onder de partij ossen bevonden die in een slechte gezondheidstoestand verkeerden, dan ging het aan de beroepseer van de koopman om in prijs te zakken. Het liefst hield hij de gemiddelde prijs hoog, terwijl hij de koper op andere wijze (bijvoorbeeld door de schenking van een os) tevreden stelde.⁶⁵ Vervolgens werd er op kosten van de verkoper op de koop gedronken. In een Enkhuizer akte was sprake van 'wijnkoop'.⁶⁶ Ook in Amsterdam was dit gebruik. Een commissionair schrijft in een rekening: *'bey verkaufung der Oßßen mit unterschidenen persohnen vertrinken müssen f 10.'*⁶⁷ Maar voor de meesten was dat geen straf. De overheid kwam de onmatige drinker op het platteland, in de wetenschap dat mensen die in kennelijke staat verkeren nogal *'rijk en mild sijn, tot kopen en verkopen genegen, en veel al tot malle koopmanschappen vervallen'*, plaatselijk tegemoet met de bepaling dat iemand binnen 24 uren nadat de koop was gesloten hiervan mocht afzien indien hij zich misleid achtte, mits hij het gelag waarmee de koop gepaard was gegaan voor zijn rekening nam.⁶⁸ In de keur van het Haarlemse Ossenweidersgilde was de bepaling opgenomen dat een gildelid tot 12.00 uur de volgende dag nog terug kon komen op transacties in roerende en onroerende goederen die hij in de vergadering of tijdens de kolfbijeenkomsten was aangegaan, waarbij hij na betaling van een 'dubbele wijnkoop' (waar een bepaald tarief voor gold) van de transactie ontslagen was.⁶⁹

De rijksdaalder was de munt waarin de aan- of verkoopbedragen van ossen meestal werden uitgedrukt. Soms werd er door de koopman op aangedrongen dat er ook daadwerkelijk in rijksdaalders werd afgerekend; als betaald werd in een andere munt van geringere waarde, dan moest het verschil worden bijgepast. Zo moest bijvoorbeeld volgens een vonnis van de schepenen van Hoorn de Amsterdamse ossenkoper Willem Willems aan ossenverkoper Peter Hansen uit 'Deijder' (Eiderstedt) *'in plaetse van seecker goude ende ander pajement'* die hij enige dagen eerder *'buijten alle redelicheijt'* had betaald voor zes koppel in Amsterdam afgeleverde ossen, alsnog in rijksdaalders (in specie) betalen. Deed hij dat niet, dan werd hij geacht *'de voorsz somme te suppleren met een stuver voor ijder rijcxdaelder gelyck d'selve (zoo u wel bekend es) alhier gelden, ende nijet minder te becommen sijn'*.⁷⁰

Waar niet contant met de verkoper werd afgerekend of met de overdracht van ossen een oude schuld van een buitenlandse koopman aan een Hollander werd vereffend, werd een betalingsregeling getroffen. In het laatste geval moest behoorlijk borg worden gesteld. De Riber koopman Laurids Jensen (Vintapper) bijvoorbeeld, was in mei 1633 in de stal benaderd door de Amsterdamse koopman Andries

Hendriks die 22 paar ossen van Jensen wilde kopen. De verkoopprijs was vastgesteld, evenals het knechtgeld, maar Jensen had de ossen verkocht op voorwaarde dat Andries Hendriks in Enkhuizen een borg zou stellen voor de betaling van het verkoopbedrag, voordat hij de ossen zou verschepen naar Amsterdam. Hendriks stemde erin toe met zijn borg naar 'de Rode Leeuw' te komen, de herberg van Catharina Tatinghof waar de koopman kennelijk logeerde. De koper in spe kwam echter niet opdagen met zijn borg, waarop de koopman, ontevreden met de gang van zaken en van zins om Hendriks te arresteren, aan een Amsterdamse schipper verzocht hem op te sporen. Hendriks, uiteindelijk gevonden en gevraagd waar zijn borg bleef, had de verkoper meegedeeld dat de borg die hij op het oog had niet thuis was. Catharina had Jensen het volgende aangeraden: *'staet een halff etmael voeder ende laet hem naer Amsterdam trecken ende halen zijn gelt'*. Jensen kwam de koper in alles tegemoet. Hij wilde zelfs een etmaal langer blijven staan met zijn ossen en de onkosten daarvan betalen, maar Hendriks ging op dit aanbod niet in. Hij vertrok *'sonder den requijrant te contenteeren, noch de ossen te mercken ofte uijt te setten'*. Een aantal dagen later diende Hendriks zich echter weer aan, *'seggende dat hij de ossen nu begeerde te hebben'*, maar toen Jensen wederom vroeg om geld of borgstelling, had de Amsterdammer gezegd: *'soo gij mij den ossen niet wilt laten volgen, soo behout de ossen'*, waarna hij was vertrokken en niet meer was teruggekeerd.⁷¹ Of Hendriks op deze wijze onder gemaakte afspraken uit is gekomen is niet bekend, maar als een verkoper wilde, kon hij de potentiële koper die beloofd had goede borg te stellen wel degelijk aan zijn afspraak houden.

Het kwam ook wel voor dat de verkoper de borgen die de koper voordroeg niet wilde accepteren. Zo had in 1597 ene Melchior van Eindhoven, koopman uit Amsterdam, negen koppel ossen gekocht van een koopman uit Varde. Koper en verkoper waren overeengekomen dat de betaling in maart zou geschieden indien er voldoende borg zou worden gesteld. Van Eindhoven had de verkoper in totaal maar liefst vier borgen gepresenteerd (drie uit Enkhuizen en één uit Delft), maar de verkoper weigerde deze te accepteren. Van Eindhoven, die inmiddels al een wei had gehuurd, verzocht alsnog leverantie van de ossen. Gebeurde dat niet, dan wenste hij van de koop ontslagen te worden en door de koopman uit Varde schadeloos te worden gesteld voor de door hem geleden financiële schade. De geïnsinueerde koopman uit Varde liet meester Adriaan van Ort uit Hoorn namens hem antwoorden *'dat een coopmanschap eens aengegaen zijnde een van beyde contrahenten niet en vermach buyten willen van de andere daer van te resilveren'*. Van Eindhoven had dan wel een aantal borgen gesteld, maar die mocht de verkoper niet *'suffisant achten (...)* *voor ende aleeer dat de selve bijden gerechte zijn gejustificeert, als hem onbekent zijnde'*. Zolang aan die voorwaarde niet was voldaan was de verkoper niet gehouden de ossen te leveren. Op zijn beurt protesteerde de koopman uit Varde voor de door hém geleden schade.⁷² Een borg kon dus van het gerecht van de stad een soort 'keurmerk van betrouwbaarheid' krijgen, indien de verkoper hem niet persoonlijk kende.

Hermesdorf veronderstelde dat gast en gastheer in een soort van rekening-courant-verhouding stonden.⁷³ Die indruk wordt bevestigd door het optreden van Pieter Tatinghof. Deze had er direct belang bij dat zijn gasten erin slaagden hun bij andere kooplieden uitstaande tegoeden te innen alvorens zij naar elders vertrokken;

de herbergrekening moest immers voor hun vertrek óók nog betaald worden. Zo had in 1641 Heinrich Blocksmöhl uit Tønder, die in de herberg van Tatinghof te gast was, de ossen gearresteerd van ene 'Henrich von Senden' uit Varde. Von Senden liet de ossen door zijn zwager Claus Jakobsen, eveneens uit Varde, in mei 1641 te Enkhuizen op de markt aanbieden. Jakobsen zat nu met een probleem, want Von Senden had kennelijk niets met Jakobsen over de vereffening van zijn oude schuld met Blocksmöhl afgesproken. Jakobsen protesteerde dan ook tegen deze arrestatie, omdat hij zo belet werd zijn zwagers ossen te Enkhuizen tegen een goede prijs te verkopen. De notaris verzocht Blocksmöhl uit naam van Jakobsen het arrest dadelijk op te heffen. Hij dreigde bij weigering of uitstel de daaruit voortvloeiende schade op Blocksmöhl te verhalen. De notaris had Blocksmöhl zelf niet in de herberg aangetroffen, maar in zijn afwezigheid werd de insinuatie aan Pieter Tatinghof voorgelezen. Tatinghof had de notaris tot antwoord gegeven dat *'hoe wel hy geen last ofte consent hadde, dat hij niettemin in des selfs Blocxmulers absentie ter wyl het protest aen hem gedaen is d'versz gearresteerde ossen ontsloech ende wel mochten lyden dat die vercocht worden mits dat uut de penningen comende vande versz ossen betaelt sal werden den inhoude van syn Blocxmulers reeckening met de costen'*.⁷⁴ Tatinghof had er belang bij dat Blocksmöhl aan het eind van zijn verblijf over voldoende geld beschikte om de rekening aan hem te voldoen.

Ook schippers gingen wel eens tot arrestatie van ossen over om van betaling van hun verdiende vracht verzekerd te zijn.⁷⁵ Voor de koopman was een dergelijk arrest altijd schadelijk. Het kwam de kwaliteit van de ossen meestal niet ten goede en potentiële kopers werden afgeschrikt als het eigendomsrecht omstreden was. Het was dan ook zaak dat geschillen zo snel mogelijk werden bijgelegd.

Een os was voorzien van diverse merken. In Denemarken was het merken van ossen wettelijk verplicht.⁷⁶ Dit eigendomsmerk diende om de ossen van verschillende eigenaars tijdens het transport of op de markt te kunnen onderscheiden of - zoals bijvoorbeeld in het geval van de Admiraliteit na de instelling van de importheffing - als betalingskenmerk.⁷⁷ Van die merken wordt in de notariële akten soms melding gemaakt. Ze waren ofwel in de hoorns, ofwel in de vacht of huid aangebracht.⁷⁸ In Enkhuizen liet de nieuwe eigenaar een kenteken in de vacht van de ossen scheren, *'tot teijken dat hij d'selve ossen gecocht hadde'*.⁷⁹ Dit was om te voorkomen dat de os bij het wegdrijven van de markt in verkeerde handen zou vallen. Indien was afgesproken dat de koopprijs pas later zou worden voldaan, dan merkte de verkoper deze runderen, om erop toe te kunnen zien dat deze niet voortijdig van de markt werden gedreven.⁸⁰ Hierna moesten de ossen terstond van de markt worden afgevoerd, om het aanbod van nog onverkochte ossen op de markt overzichtelijk te houden en plaats te maken voor de ossen van andere verkopers. Dat gebeurde echter niet altijd direct. De twee registerhouders van Tatinghof verklaarden in 1639 dat het dagelijks voor kwam dat ossen, die reeds 's ochtends waren afgeschreven om afgevoerd te worden, er in de namiddag, avond of zelfs de volgende dag nog stonden.⁸¹

5.4 Het ondernemersrisico van Pieter Tatinghof

Het uitlenen van geld en borgstelling maakten deel uit van de service die Tatinghof aan zijn gasten verleende. Zo schoot hij de Riber koopman Las Frederiksen in 1626 een bedrag van *f* 1.150,- voor (tegen 8% rente), waarvoor Frederiksen naast zijn overige bezittingen, het schip van Auke Minnes van Vlieland als onderpand stelde. Daarvan was hij naar eigen zeggen eigenaar.⁸² In 1646 stond Pieter Tatinghof zowel borg bij de aankoop van een hol (een scheepsromp) van een galjoetschip door Bagge Vandel uit Ribe, als bij de aankoop van een hol van een wijdschip door de Riber schipper Anders 'Carsten'.⁸³ Voor het financiële risico zal Tatinghof zijn beloofd, al wordt dat in de akten nooit vermeld.

Als het goed was, werd een borg niet op zijn verplichtingen aangesproken. Op 21 mei 1639 stelde Pieter zich bijvoorbeeld borg voor de betaling van een schuld ten bedrage van *f* 425,- die Dynes Lassen en zijn zoon Niels Dynesen uit Ribe aan Wouter Gerrits 'Leijten' uit Amsterdam hadden uitstaan.⁸⁴ Uit de volgende akte in het protocol blijkt dat vader en zoon de vijftig ossen die zij op dat moment in Enkhuizen hadden staan in eigendom aan Tatinghof overdroegen, ter voldoening van de eerder genoemde schuld.⁸⁵ Indien een borg wél werd aangesproken op achterstallige betaling van een koper, kon dat tot vervelende situaties leiden. Dit ervoer Pieter Tatinghof in 1641, toen hij zich borg had gesteld voor ene Nicolaas van der Maas, koopman en ossenweider uit Leiden. Er waren veel crediteuren bij de zaak betrokken. Meestal wordt een enkele akte gevonden over een borgstelling en valt niet goed beoordelen hoe een zaak werd afgehandeld. De kwestie die hieronder ter sprake zal komen geeft door het aantal akten dat bewaard is gebleven een goed beeld hoe complex de invordering van een schuld kon zijn.

Op 9 mei 1641 had Jakob Lassen, koopman uit Ringkøbing, achttien koppel ossen verkocht voor 42 rijksdaalders aan Nicolaas van der Maas. De aankoopssom, het knechtgeld inbegrepen, bedroeg *f* 1.814:8:-. Van twee andere ossenkopers had hij nog een partij ossen voor 36 rijksdaalders per koppel gekocht, terwijl hij bovendien een 'verering' van twee Rozenobels was overeengekomen. Van der Maas had op de belofte het bedrag contant te zullen betalen, de ossen in ontvangst genomen.⁸⁶ Hij had echter verzuimd te betalen en was gevlucht. De substituut officier en twee officiersdienaren werden gelast hem te arresteren op de plaats waar zij hem zouden aantreffen. Zij vonden hem in Enkhuizen in de herberg van Alberts, gevestigd naast het hek bij de 'keten' (de zoutketen) van de stad.⁸⁷ De dienaars van de officier hadden wel een half uur door Alberts huis gelopen, die hen verschillende malen had gevraagd wat ze daar kwamen doen. Alberts had ze uiteindelijk gelast zijn huis te verlaten. Van der Maas werd echter toch gearresteerd in de herberg van Alberts en door de stadsbode in gijzeling genomen.⁸⁸ Pieter Frederiks Tatinghof, waar Van der Maas op dat moment logeerde, haalde hem op en beloofde de officier herhaaldelijk bij 'handtasting' (plechtige verklaring of belofte aan een bevoegd persoon bij handslag) voor Van der Maas borg te staan. Tatinghof nam Van der Maas vervolgens in het achterhuis van zijn eigen herberg in gijzeling, op een kamer die grensde aan de straat waar de ossenschuren stonden, naast de poort van zijn huis.⁸⁹

Van der Maas werd in de herberg van Tatinghof streng bewaakt op zijn kamer. Hij kreeg slechts nu en dan bezoek van één van de leden van de familie Tatinghof

die hem waarschijnlijk zijn eten brachten. Bij die gelegenheid hadden ze meermalen met Van der Maas gesproken. Tussen 11 en 12 uur 's avonds had Van der Maas geveinsd zijn behoefte te moeten doen en had hij zijn bewakers verzocht beneden naar het 'sekreet' te mogen. Zijn bewakers zeiden dat hij maar even moest wachten, omdat de substituut schout daar net gebruik van maakte. Van der Maas zei dat hij zo lang niet kon wachten; ze moesten bedenken hij ook een mens was. De reden van de haast van Van der Maas werd snel duidelijk. Op de trap wist hij aan zijn drie begeleiders te ontkomen. Van der Maas sprintte terug naar zijn kamer, gooide de deur in het slot en ging er vandoor via het raam. Sleutels van het belendende pand en van de poort die achter uitkwam waren zogenaamd niet te vinden. Van der Maas had dus alle tijd om weg te sluipen en Tatinghof had hem hiertoe de gelegenheid geboden.⁹⁰

Kort voor Van der Maas (op 10 mei) in gijzeling was genomen, had hij in Enkhuizen nog een wisselbrief gegeven aan koopman Christen Thomsen uit Tønder op Hans de Wolf uit de Warmoesstraat in Amsterdam (zie § 4.5). Tegen de avond (inmiddels was Van der Maas toen al gegijzeld) was Christen Thomsen op aanraden van een Enkhuizer nog naar Amsterdam vertrokken om deze wisselbrief te gelde te maken, wat was gelukt. Na zijn ontsnapping was Van der Maas in Amsterdam opgedoken, waar hij op 14 mei een wisselbrief die hij had op Hans de Wolf tegen betaling aan Henrik Jakobsen uit Ribe overdroeg. Toen deze zich echter bij De Wolf vervoegde om zich volgens de inhoud van de wisselbrief te laten betalen, bleek De Wolf, die daarvoor Christen Thomsen al had uitbetaald, geen contanten van Van der Maas meer in zijn bezit te hebben.⁹¹

Pieter Frederiks Tatinghof was zeer nauw bij de zaak betrokken geraakt. Hij had zich namelijk door middel van een obligatie voor Van der Maas borg gesteld. Daarmee had hij zich verplicht om op de 12de van de maand het aankoopbedrag dat Van der Maas schuldig was, te betalen. De Deense koopman Jakob Lassen had vooral op grond van het feit dat Tatinghof zich borg had gesteld, de ossen meegegeven aan Van der Maas. Nu was Van der Maas uit zijn gijzeling ontsnapt en betaald was er nog niets.⁹²

Op 15 mei bezocht notaris Samson het huis van Pieter Frederiks Tatinghof, waar hij uit naam van Jakob Lassen insinueerde en protesteerde tegen de gang van zaken. Tatinghof moest binnen 24 uur de gehele schuld voldoen: ofwel terstond aan de notaris, ofwel de volgende dag aan de schuldeiser zelf of iemand die namens hem optrad. Bij uitstel van betaling kwamen alle onkosten die Lassen zou komen te lijden of inmiddels geleden had, voor rekening van Tatinghof. Betaalde hij niet, dan werd de schuld op Tatinghofs persoonlijke bezittingen verhaald. Tatinghof zelf was op dat moment zelf niet aanwezig. Zijn vrouw Lijsbet was door de notaris aangesproken. Zij ontkende niets, zei slechts '*ick hoor, ick sie*', beloofde eerst de schade aan de goederen van Van der Maas te verhalen en als dat niet voldoende opleverde, de schuld te voldoen.⁹³

Nu had Van der Maas niet alleen Lassen benadeeld, maar ook Jakob Jensen (Bandsbøl), Enevold Jensen en Peder Christensen Lange (uit Varde), Peder Pallesen, Christen Brøndum en Cornelius Ditlevsen (uit Ribe), Nicolaas Ruyter (uit Tønder), Andries Kuilaard (uit Amsterdam) en tot slot David Bollaard (uit Enkhuizen). Zij hadden de notaris op 17 mei 1641 opdracht gegeven inlichtingen in te winnen over

een brief die Van der Maas aan Tatinghof geschreven zou hebben. De notaris gelastte Tatinghof hem de brief of een authentieke kopie daarvan te overhandigen. Tatinghof werd opnieuw financieel aansprakelijk gesteld voor de schade die een tiental kooplieden door Van der Maas' wanpraktijken leed. Nadat de notaris de insinuatie had voorgelezen, kreeg hij van Tatinghof tot antwoord: *'ick cant niet beteren, ick weet niet waar den brief is'*.⁹⁴

Op 18 mei 1641 verscheen de notaris weer bij Tatinghof en opnieuw werd deze geïnsinueerd en geprotesteerd. Uit de inhoud van de naar aanleiding van dit bezoek opgemaakte akte bleek dat Tatinghof ervan verdacht werd Van der Maas uit de herberg van Alberts naar zijn huis overgebracht te hebben om hem aldaar te laten uitbreken. Dit meende men ook af te kunnen leiden uit het feit dat de familie Tatinghof had geweigerd de sleutels waar de officier en zijn dienaren om vroegen, te overhandigen. Daardoor had Van der Maas kunnen ontkomen. Onder de indruk van de beschuldiging was Tatinghof niet. Toen de notaris was uitgesproken, zie hij *'dat dit wel sottenije scheen'*.⁹⁵

Een maand later was de kwestie nog steeds niet afgedaan. De notaris verscheen opnieuw bij Pieter Tatinghof aan huis. Ditmaal werden Pieter en Lijsbet ervan verdacht een zekere hoeveelheid gouden en zilveren munten of iets anders in hun bezit te hebben, die Van der Maas voor zijn vlucht aan hen zou hebben overgedragen om voor hem te bewaren.⁹⁶ Pieter Frederiks Tatinghof en Cornelius Ditlevsen zouden vervolgens beslag hebben gelegd op dit geld. Volgens Kuilaard was dit gebeurd zonder wettig bewijs en zo werden hijzelf en andere crediteuren aan wie Van der Maas geld schuldig was, gedupeerd. Pieters vrouw Lijsbet zei (in afwezigheid van Pieter) het arrest pas op te willen heffen als Van der Maas zijn rekening voldeed.⁹⁷ Pieter en Lijsbet werden gelast de eigendommen van Van der Maas aan de notaris over te dragen en informatie te verstrekken over andere bezittingen van Van der Maas. Zij zouden daar toch wel achterkomen als het gerecht werd ingeschakeld. Opnieuw werd gedreigd de schade op Tatinghof te verhalen. Tatinghof leek overstag te gaan en gaf de notaris en getuigen ten antwoord: *'ick wou dat ulieden wat van hem had'*. Daarop overhandigde Lijsbet hen een *'rottingh'* (een stok, basis-attribuut van elke veehandelaar), terwijl Pieter nog verklaarde *'niets ter werelt ende soo veel als u hier oogt leggen mach vande verz. Maes niet te hebben'*.⁹⁸

Voor een indruk van de afloop van de zaak moest het notariële archief van Amsterdam geraadpleegd worden. Op 10 mei 1642 compareerden Christen Brøndum, Peder Pallesen, Cornelius Ditlevsen (uit Ribe), alsmede Christen Thomsen uit Tønder voor een Amsterdamse notaris. In de akte werd gesteld dat zij het jaar daarvoor Tatinghof, als zijnde hun waard, procuratie hadden verleend om hun tegoeden te vorderen van Van der Maas of de curator van diens goederen.⁹⁹ Dit waren niet alle crediteuren van Van der Maas. Met Kuilaard was mogelijk al een schikking getroffen. De schuldeisers hadden procuratie verleend om de nog uitstaande schuld te vorderen, ofwel van Nicolaas Adriaans van der Maas zelf, ofwel van Pieter Dirks van 'Leuwen', curator over Van der Maas' goederen.¹⁰⁰

Met de curator was in februari overeengekomen dat ieder van de genoemde kooplieden na schriftelijke mededeling het restant van de hoofdsom zou krijgen dat Van der Maas hen nog schuldig was, maar zonder interest of andere onkosten. Met die afspraak hadden de crediteuren ingestemd, volgens eigen zeggen omdat ze het

niet raadzaam vonden daaraan nog verder tijd en kosten aan deze zaak te spenderen. Pieter Frederiks Tatinghof droegen zij op om het geld te vorderen en te ontvangen, van de ontvangst een kwitantie uit te schrijven en de curator van alle namaningen te bevrijden.¹⁰¹ Vier dagen later konden de ossenkoopliden tot hun tevredenheid voor de notaris te Amsterdam laten vastleggen het geld van Van der Maas uit handen van Pieter Tatinghof ontvangen te hebben. Onder dankzegging van Tatinghof voor de goede, volkomen betaling uit de borgtocht beloofden zij in de toekomst niets meer van Tatinghof (en ene Pieter Willems 'Vermij', waarschijnlijk de tweede borg), te eisen, noch ze hierover lastig te vallen.¹⁰² Het had een jaar geduurd, maar hiermee was de zaak afgedaan en de huid van Tatinghof gered.

De verwikkelingen rond Nicolaas van der Maas maken duidelijk hoe makkelijk de herbergier balanceerde op de scheidslijn tussen een correcte schuldafwikkeling en faillissement. Vertrouwen was ook hier de belangrijkste voorwaarde. Hermesdorf heeft de middeleeuwse waard postuum 'het brevet van de meest geplaagde man' uitgerekend.¹⁰³ Die kwalificatie lijkt, gezien het voorgaande, ook zeker op Pieter Tatinghof van toepassing te zijn geweest, op wiens schouders alle verantwoordelijkheden als hoofd van de familie en als herbergier, ook nog eens die van ossenmarktmeester rustten. En dan zijn hier zijn betrokkenheid bij andere takken van handel, zijn inspanningen voor derden en particuliere handelsactiviteiten nog buiten beschouwing gebleven.¹⁰⁴

5.5 De teloorgang van de Enkhuizer ossenmarkt

Enkhuizen kon in de jaren '20 de enorme toestroom van gasten en ossen nauwelijks aan. In hoofdstuk 2 (§ 2.4.4) werd reeds opgemerkt dat er in het jaar 1624 te Enkhuizen niet minder dan 11.769 ossen werden verhandeld. Het merendeel daarvan zal over zee zijn aangevoerd. In de vroedschapsresoluties werd in januari 1626 opgemerkt '*dat de cooplyden als oock de ossen niet wel en connen werden geaccomodeert*'. Van hogerhand trachtte men aan deze bezwaren tegemoet te komen door de dienstverlening uit te breiden. Hadden voorheen drie personen de stallen beheerd, nu kwam daar een vierde bij, Hans 'Welff'.¹⁰⁵ In 1641 lijken er echter nog slechts twee marktmeesters te zijn geweest die de markt bestierden: Pieter Tatinghof en David Bollaard. Toch deden zij op 9 maart 1641 hun beklag bij de vroedschap dat zij te weinig ruimte hadden om de ossen te stallen. De vroedschap bepaalde dat zij (met uitzondering van het blokhuis waarover alleen Tatinghof kon beschikken) alle beschikbare ruimte gelijk moesten verdelen.¹⁰⁶

Ondertussen lijkt Pieter Tatinghof zelf ook steeds meer moeite te hebben gekregen met de invordering van bij hem uitstaande schulden van buitenlandse koopliden. In 1647 reisde Tatinghof naar Sleeswijk-Holstein af, alwaar hij bij de hertog van Gottorf een verzoekschrift indiende. Daarin beklagde hij zich over de achterstallige betalingen van vier koopliden uit Tønder, die hem nog een groot bedrag schuldig waren. Nadere gegevens over de aard van deze schuld ontbreken. Pieter koesterde de hoop om tot invordering over te kunnen gaan en had om die reden kosten noch moeite gespaard. Tatinghof vroeg de hertog, als diens ingeboren onderdaan, hem genadig te zijn en hem te helpen zijn recht te halen door een bevelschrift aan de burgemeesters en raad van de stad Tønder te geven, waarin van hen verlangd

werd dat ze hem, Tatinghof, *'alß einem frembden mann zu meiner befuegnuß an capital, zinsen, gerichtß und reise auch anderen unkosten und schaden also fort und ohne einige verzug nach gastrechts arte durch gehorige rechts und executions wege'* zouden helpen.¹⁰⁷ Tatinghof verzocht de hertog hen een boete van 200 rijksdaalder in het vooruitzicht te stellen als ze daarbij in gebreke bleven. De hertog voldeed aan dit verzoek.¹⁰⁸

De debiteuren in kwestie waren Berend de Behr, Johann Kock, Heinrich Blocksmöhl en Martin Bendixen. De Behr was de grootste debiteur. Diens zakelijke belangen in Enkhuizen behartigde de familie Tatinghof al zeker sinds 1625.¹⁰⁹ Uiteindelijk bleek in 1647 De Behr al ettelijke jaren voor een bedrag van meer dan f 1.021,- (inclusief de rente) bij Tatinghof in het krijt te staan. De schuld van het in 1645 overleden raadslid Johann Kock (een obligatie daterend uit 1641 van f 100,- met rente), was ook nog steeds niet door zijn erfgenamen voldaan.¹¹⁰ Zijn uitstaande schuld aan Tatinghof was overigens niet de enige. Behalve op Enkhuizen handelde Kock ook op Amsterdam, waar hij in 1641 voor f 5.173,- bij de Amsterdamse firma 'Jacob van der Fechten' (ofwel Van der Vecht) in het krijt stond.¹¹¹ De schuld van Martin Bendixen bedroeg inclusief de rente meer dan f 47,50 en dateerde uit 1645. De openstaande rekening van Heinrich Blocksmöhl¹¹² bleek bijna f 368,- te bedragen. Het was dezelfde Blocksmöhl, die in 1649 geklaagd had dat de afnemers in Holland in Duitsland *'säumige Zahler'* waren geworden.¹¹³ Daar het betalingsverkeer over en weer leek te stokken was het zaak voor Tatinghof zijn uitstaande schulden nu in te vorderen om als crediteur niet zelf financieel in de problemen te komen. De veerkracht van de handel hing niet alleen af van de solventie van de kooplieden, maar ook van die van hun borgen.

Op 8 november 1651 diende een meester van de Enkhuizer ossenmarkt zich aan bij de burgemeesters van Amsterdam. Deze marktmeester gaf hen de hoop *'vermits de goede kennisse, die hy hadde met de meeste Deensche coopliden ende gesondeert hebbende derzelver inclinatie, dat de magere ossenmarckt alhier ter stede goeden aanwas zoude connen nemen'*. Hij verzocht om een aanstelling als tweede marktmeester en verklaarde zich bereid op eigen kosten een accommodatie te timmeren voor Deense kooplieden tijdens hun verblijf in de stad. De burgemeesters legden het verzoek van de Enkhuizer marktmeester aan de Amsterdamse raad voor, die akkoord ging met het voorstel. Het aanbod van de bouw van een huis op eigen kosten wezen zij echter van de hand, omdat zij zich niet verplicht wilden voelen aan de marktmeester. Ze wezen hem een groot huis in de stadstuin toe. Ten aanzien van deze resolutie werd geheimhouding betracht om de jaloezie van de Enkhuizer magistraat niet op te wekken.¹¹⁴ De naam van de marktmeester in kwestie, die in de akte niet genoemd wordt, was Pieter Bollaard.¹¹⁵ Op 6 april 1652 was hij al vanuit Amsterdam actief. Hij sloot toen een bevrachtingscontract af.¹¹⁶

Ondanks de wens van Amsterdam om de aanstelling van de meester van de ossenmarkt van Enkhuizen als tweede marktmeester in Amsterdam voorlopig geheim te houden, kwam het stadsbestuur van Enkhuizen dat spoedig aan de weet. Het vertrek van een marktmeester kon natuurlijk niet onopgemerkt blijven. Om de ossenmarkt voor de stad Enkhuizen te behouden werden hier de krachten gebundeld. Op 19 februari 1652 werd Tatinghof op verzoek van de burgemeesters

door drie oud-burgemeesters gehoord over het kostenverschil in het lossen van schepen en het stallen van ossen te Enkhuizen in vergelijking met Amsterdam, met het oogmerk met voorstellen te komen om de vervallen ossenhandel nieuw leven in te blazen.¹¹⁷ Dit resulteerde in de op 17 april 1652 uitgevaardigde keur betreffende de verbetering van de dienstverlening aan kooplieden en schippers van buiten de stad bij de ontlading van hun schepen.¹¹⁸ Hierin werden richtlijnen gegeven voor de werkzaamheden en lonen bij het ontschepen en afschepen van de ossen. Dit laatste was bepaald niet overbodig, want er waren verschillende ongeregelde heden geconstateerd die bepaald niet goed waren voor de klandizie van de marktstad.¹¹⁹ Ook kreeg de stad een facelift in 1652. Zo werd er onder andere opdracht gegeven tot het *'stoppen van allen straten, soo wel van ossegaten als anders'*.¹²⁰ In december 1652 trachtte Pieter Tatinghof zijn eigen positie als marktmeester te verbeteren. Hij diende bij het stadsbestuur in Enkhuizen het rekest in dat zij hem ter facilitering van de opbouw van de ossennering vrij huis en stalhuur zouden verlenen, in overeenstemming met het besluit dat te Amsterdam was genomen. Tevens verzocht hij het stadsbestuur niemand naast hem of na zijn overlijden, naast zijn vrouw, aan te stellen. Waarschijnlijk vermoedde het stadsbestuur al dat het terugwinnen van de markt een moeilijke zaak zou worden. Op het punt van de stalhuur en Tatinghofs positie als marktmeester stemde het stadsbestuur weliswaar in, maar ten aanzien van het vrije huis besloot men eerst te bezien of de poging de markt terug te winnen wel zou slagen. De vroedschap droeg daarnaast de burgemeesters op met Tatinghof te overleggen of het niet goed zou zijn als hij nog één keer op kosten van de stad naar Jutland ging *'om de ossenering bij de kooplieden te bevorderen'*.¹²¹ Voorjaar 1653, enkele maanden voor het uitbreken van het orangistische oproer, werd er echter al rekening mee gehouden dat er geen kooplieden meer naar Enkhuizen zouden komen.¹²² In 1653 werd in Amsterdam voor het eerst een collecteur van de grafelijke beestentol aangesteld, waaruit geconcludeerd mag worden dat de jaarlijkse magere ossenmarkt toen definitief naar Amsterdam was overgegaan.¹²³ Op 13 oktober 1654 werden de burgemeesters te Enkhuizen gemachtigd de ossenstallen af te breken.¹²⁴ Enkhuizen leek zich te moeten neerleggen bij het feit dat zij de internationale ossenmarkt definitief aan Amsterdam had verloren.¹²⁵

5.6 Het economische belang van de ossenhandel voor Enkhuizen en de invloed van buitenlandse ossenkoopliden op de stedelijke politiek

Nu speelde op de achtergrond nog een geheel andere kwestie in Enkhuizen een rol. Juist in de periode dat de overzeese aanvoer aanzienlijk toenam in de jaren '20 bonden de Enkhuizer lutheranen de strijd aan met het stadsbestuur, met godsdienstvrijheid als inzet. Leden van het gezin Tatinghof (met moeder Catharina, die als waardin al twee decennia aan buitenlandse lutherse ossenkoopliden onderdak had geboden, haar zoon Pieter als waard en marktmeester van de ossenmarkt en haar zoon Frederik, als de te Wittenberg opgeleide lutherse predikant¹²⁶) zouden binnen deze strijd een sleutelrol spelen. Frederik Tatinghof is de auteur van een 365 pagina's dik manuscript, de *Historia Ecclesiastica*, handelend over de lutherse gemeentevorming te Enkhuizen.¹²⁷ Hij begon vanaf 2 oktober 1632 zijn verhaal

op schrift te stellen, waarbij hij zijn informatie over de voorafgaande periode vooral uit bewaard gebleven kopieën van documenten en uit herinneringen van anderen en zichzelf opdiepte. De gebeurtenissen van na die datum zijn meer als een direct relaas op te vatten. Tatinghof besluit zijn manuscript voorjaar 1633 met de woorden dat het vervolg te lezen was in zijn andere boek.¹²⁸ Dat is ofwel nooit geschreven of het is verloren gegaan.

Behalve dat dit unieke manuscript allerlei wetenswaardigheden over de familie bevat, handelt het ook over de problemen bij de lutherse gemeentevorming te Enkhuizen vanaf 1623¹²⁹ en geeft het interessante informatie over de ossenhandel aldaar. Uitgebreid wordt het conflict erin beschreven dat eind jaren '20, op het hoogtepunt van de roem van Enkhuizen als marktstad van magere ossen, tussen het contra-remonstrantse Enkhuizer stadsbestuur en de zich vormende Enkhuizer lutherse kerkgemeente, oplaaide. Het stadsbestuur mocht dan streng toezien op het verbod van het houden van samenkomsten buiten de publieke contra-remonstrantse kerken, om één gegeven kon de vroedschap niet heen en dat was het feit dat de Deense en Sleeswijk-Holsteinse ossenkoopliden het lutherse geloof waren toegegaan. Toch hadden rond de eeuwwisseling de buitenlandse koopliden Enkhuizen, dat volgens Bogerman (de latere voorzitter van de Dordtse Synode) het ideaal van de calvinistische stad aardig benaderde, zélf als marktplaats voor ossen verkozen boven Hoorn, dat door haar tolerante beleid volgens Bogerman juist het lot van Sodom en Gomorra verdiende.¹³⁰ Na een korte schets van de voorgeschiedenis van het lutheranisme in de Noordelijke Nederlanden zal worden ingaan op de kernpunten van het conflict en de afloop ervan.

Het aantal lutheranen in de Noordelijke Nederlanden was bij het uitbreken van de Opstand in 1578 nog klein. Er bestond slechts één kerk, en wel te Woerden. Behalve in Woerden vestigden zich in de eerste jaren van de Opstand ook veel lutheranen in Amsterdam, Middelburg, Rotterdam, Dordrecht, Delft, Haarlem, Leiden en Utrecht. Amsterdam groeide, mede door de aansluiting van Hamburgse koopliden, spoedig uit tot de grootste en rijkste lutherse gemeente. Amsterdam was dan ook de plaats van de lutherse synodes van 1605 en 1614, waarbij de grondslag voor de inrichting van de lutherse gemeenten werd vastgesteld.

De lutheranen werden in het noorden niet bepaald met open armen ontvangen. Ze werden regelmatig van arminiaanse sympathieën beschuldigd.¹³¹ Het klimaat werd er dan ook niet beter op toen na de Dordtse Synode (13 november 1618-9 mei 1619) in sommige plaatsen op aandringen van de gereformeerden samenkomsten van lutheranen werden verboden. Ten tijde van de Dordtse synode was er van lutherse gemeentevorming te Enkhuizen nog geen sprake. Toen lutheranen zich daar vanaf 1623 trachtten te organiseren, stuitten ze op grote weerstand van het stadsbestuur. Het is bij de ontwikkelingen die erop volgden van belang in het achterhoofd te houden dat in 1621 de calvinisten in Enkhuizen numeriek nog onbeduidend waren: slechts 14,3% van de Enkhuizer bevolking (3.000 op de 21.000 inwoners) was calvinist.¹³²

Frederik schreef in de *Historia Ecclesiastica* dat de basis voor de lutherse kerkgemeente was gelegd tijdens een gesprek bij 't *haer aff-snieden*' (Pieter Tatinghof was immers ook chirurgijn). Op de vraag van Pieter aan Hendrik Jans Bakker de

Oude hoe het met hem ging, gaf deze daarop ten antwoord: *'redelick well, mocht ick daer bij maer te kercken gaen'*. Toen bleek dat Hendrik luthers was en hij meer lutheranen kende, besloten Pieter en Hendrik de lutheranen voor een eerste kerkvergadering op 22 januari 1623 in een tuinhuisje op het Lazaruspad (later meestal aangeduid als de 'hut') bij de Koepoort bij elkaar te roepen.¹³⁵ Er kwamen acht personen opdagen, waarvan er achteraf één heimelijk papist bleek. De Enkhuizer lutheranen bestonden vooral uit *'Oosterlingen, slechte Ambachtsluiden ende gesellen'*.¹³⁴

Arnoldus Glaserus, prediker te Amsterdam en een bekende van Frederik uit zijn studietijd te Wittenberg, die bovendien betrokken was geweest bij de vorming van gemeenten op andere plaatsen, raadde desgevraagd de Enkhuizer lutheranen aan om vooralsnog niet te veel in de openbaarheid te treden in verband met de contraremonstranten *'die al heel bitter tot Enchusen zijn'*. Ze konden beter eerst de stemming onder de magistraat peilen. Glaserus omschreef de houding van de magistraat als volgt: *'sij conniveren en sien wel wat met ons door de vinger, wanneer wij ons wat stille houden; maar te seggen mondelijck ter andtwoordt op u requeste, ofte schriftelick daervan een Apostil op u requeste te geven, dat sij u onse religionsexercitie willen toelaten sulx (:gedenckt mijnder daerbij) en sult ghij niet bekoomen, al gaeft ghij alle daeg een request oover. Wantte dermede apporbeerden sij uwe religie en dat en sullen haere Predicanten niet toelaeten, om den ondersten steen boven te keeren'*.¹³⁵

De geest was echter uit de fles en de lutherse gemeente groeide. Op 20 februari 1623 waren er al 25 personen bij de gemeente aangesloten. In maart werd een huis gehuurd op de Burgwal, genaamd het 'Spaanse leger'.¹³⁶ Daar werden de vergaderingen, evenwel zonder samenzang, alle zondagen tot Pasen voortgezet. Het stadsbestuur nam hieraan aanstoot. Pieter Frederiks Tatinghof, die op 8 april in verband met de ossenhandel de burgemeesters bezocht, werd door hen aan de tand gevoeld *'als dat sij verstaen hadden datter seeckere vergadering gehouden wierde, aldaer hij met een boeck onder de armen heen ging ende de vergadering voorlas, het welck sij begeerden dat hij laeten soude'*. Tatinghof had daarop geantwoord dat hij gehouden was hen in politieke zaken te gehoorzamen, maar in religieuze zaken diende men God meer te gehoorzamen dan mensen. De burgemeesters snoerden hem de mond en bleven bij hun standpunt.¹³⁷ De volgende dag waren de schout en zijn dienaars tijdens de preek binnengetreden en na een deel van de dienst te hebben aangehoord, weer vertrokken. Vermaningen haalden niets uit, dus sloten de burgemeesters op 16 april (paasdag) de huiskerk.¹³⁸

De lutheranen kregen echter bijval van hun geloofsbroeders uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Drie maal per jaar kwamen zij naar Enkhuizen: in het voorjaar met ossen, in de zomer met graan en in de herfst voor de aankoop van haring.¹³⁹ Ze brachten dus vele weken per jaar in Enkhuizen door en hun verzoek om gedurende de tijd van het jaar dat ze in Enkhuizen waren in het openbaar een lutherse kerk te kunnen bezoeken was daarom niet onredelijk. De ossenhandel werd ingezet als pressiemiddel in het conflict.

In 1623 dienden buitenlandse kooplieden na Pasen een rekest in bij de burgemeesters en vroedschappen. Het was het eerste rekest in een serie van vijf uit de periode 1623-'32. Daarin zetten zij hun standpunten ten aanzien van de openbare belijdenis van de lutherse religie uiteen, zich hierbij herhaaldelijk beroepend op het

economische belang voor Enkhuizen van hun komst. Daarnaast dienden ook de Enkhuizer lutheranen zelf geregeld rekestten in. Deze rekestten aan het Enkhuizer stadsbestuur zijn door Frederik Frederiks Tatinghof in zijn *Historia Ecclesiastica* overgenomen. De buitenlandse kooplieden zagen zich door de acties van de Enkhuizer lutheranen, die de komst van de ossenkooplieden in het voorjaar gespannen afwachtten of hen al per brief op de hoogte hadden gesteld van de actuele situatie, telkens tot snel handelen gedwongen. De rekestten maken dan ook wat betreft inhoud, ondertekening en het moment van indiening niet de indruk zorgvuldig te zijn voorbereid. Ze lijken eerder in reactie op de ontwikkelingen in een opwelling te zijn geschreven en ingediend. De kracht van de beleving van het moment had kennelijk prioriteit boven de macht van het getal, want soms waren de kooplieden bij indiening van de rekestten nog niet op volledige sterkte in de stad aanwezig. De aankomsttijd van kooplieden in de stad was immers van verschillende factoren afhankelijk.

Afbeelding 5.2. Het oude stadhuis te Enkhuizen in 1590. Leden van de familie Tatinghof moeten het raadhuis regelmatig hebben bezocht, zowel in verband met de ossenmarkt als met de lutherse geloofskwestie. J. Stellingwerf (werkzaam tussen 1724-1756), 't Raethuijs van Enkhuysen, 1590 dus vertoonende', gewassen pentekening. Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem.

Eén ding moet het Enkhuizer stadsbestuur nagegeven worden: ze liet zich niet chanteren waar het godsdienstige zaken betrof. Wel nam ze haar toevlucht tot het onnodig lang opschorten van beslissingen en het op kinderachtige wijze verstoren van de bijeenkomsten van lutheranen die zowel door de buitenlandse kooplieden als Enkhuizers werden bezocht.

In het genoemde eerste rekest uit 1623 (het jaar waarin de overzeese uitvoer van ossen uit alle Deense plaatsen werd toegestaan) verzochten de buitenlandse kooplieden het stadsbestuur om vrije godsdienstoefening voor zichzelf en hun medebroeders gedurende het hele jaar, na erop te hebben gewezen dat ze *'hier ter Stede in 't frequenteeren van onse negotien seer zijn toenemende en aparentelijcken gesien is, nog meerder (...) sullen toenemen'*.¹⁴⁰ Omdat door het stadsbestuur de indruk werd gewekt dat men het rekest zou honoreren, hield de Enkhuizer lutherse gemeente zich voorlopig stil.¹⁴¹

In de tussentijd schreven de Enkhuizer lutheranen in mei een ontwerp-rekest bestemd voor de burgemeesters en vroedschappen van Enkhuizen, waarover zij eerst het oordeel van de Amsterdamse kerkenraad inwonnen. De Enkhuizer lutheranen beriepen zich in het rekest op het feit dat de lutherse religie op verschillende andere plaatsen in binnen-¹⁴² en buitenland¹⁴³ toegelaten werd, wat een groot aantal *'Reformeerden'* had aangetrokken, wat gunstig was geweest voor de nering en welvaart. Het rekest vervolgde met de tekst: *'Ende dewijll de supplianten verhoopen, dat mijn E. Wijse heeren het Welvaren van hun Stadt ende Burgerije niet minder en sullen begeeren te soecken als andere Magistraten, ende sij supplianten weten ende hebben oock seeckere tijdinge van eenige bekomen, dat so wanneer hun der vrije exercitie vande Lutherse religie toegelaeten wordt, veele uit andere landen ende steden hier sullen koomen frequenteren, die als nu absent blijven, immers oock al eenige om dieselve religie halven voor dato deses van hier zijn vertrocken, ende noch gedencken te vertrecken, so het niet zijn mach'*.¹⁴⁴

Het oordeel van de Amsterdamse kerkenraad over de inhoud van het rekest was zeer negatief en het werd de Enkhuizer lutheranen ontraden een dergelijk rekest in te dienen.¹⁴⁵ Het neerbuigende antwoord werd door de lutheranen in Enkhuizen weliswaar niet in dank ontvangen, maar men volgde het advies toch op. Inmiddels was Frederik op 6 juni 1623 uit Wittenberg in Enkhuizen teruggekeerd. December 1623 beval Pieter de diensten van zijn broer Frederik aan bij het Amsterdamse consistorie. Pieter schreef dat Frederik het 'nachmaal' bediend had en gepreekt had in Enkhuizen. Toch bleef Frederik terughoudend bij het preken in Enkhuizen, omdat hij de zaken niet op de spits wilde drijven.¹⁴⁶

Op 24 januari 1624 kregen de Enkhuizer lutheranen van burgemeesters en vroedschap te horen dat zij geen godsdienstvrijheid konden toestaan. Het feit dat de kooplieden daarom gevraagd hadden was wel in overweging meegenomen, maar legde onvoldoende gewicht in de schaal.¹⁴⁷ Begin maart traden de opperschout en drie burgemeesters binnen bij een dienst en kwam het tot een woordenwisseling tussen burgemeester Wijbren Schram en Pieter Tatinghof.¹⁴⁸ Dezelfde dag nog werd door de Enkhuizer lutheranen een rekest opgesteld, dat daags erop aan burgemeesters en vroedschap werd overhandigd. De lutheranen toonden zich ervan bewust dat zij tegen hun eed van gehoorzaamheid aan de stadsregering handelden, maar haastten zich eraan toe te voegen dat zij het lands- en stadsbelang nimmer uit

het oog hadden verloren.¹⁴⁹ De lutheranen spraken voorts de hoop uit dat de burgemeesters en vroedschappen *'hetgene sij aen de haeren selfs prijsen 't selve in ons niet verdoemen'*. Zij herinnerden eraan dat de *'E. kooplieden uit Denemarcken in korts ooverkoemende, oover de discreetheit van mijn E. heeren haer seer verhuegen, ende tot grooter alliantie van ons Vaderlandt, sulx an sijn Kon. Majesteit van Denemarcken oock andere oorlogsverwanten refereren ende verkondigen'*.¹⁵⁰ Op 13 maart 1624 werd ook een brief gestuurd aan de stadhouder te Ribe, Albret Skeel, waarin de koning van Denemarken om hulp werd verzocht.¹⁵¹ Op 14 maart 1624 ging een brief uit naar de Deense bisschoppen. Tatinghof deed daarin verslag van de moeilijke omstandigheden waarin de lutherse gemeente verkeerde, vroeg de bisschoppen hun zaak te bevorderen en de buitenlandse kooplieden op te wekken om met vrome ijver in Enkhuizen naar de kerk te blijven komen.¹⁵²

Het stadsbestuur beschikte echter negatief inzake het rekest van Tatinghof en de Enkhuizer lutheranen. Sterker nog. Op de dag vóór Palmzondag (30 maart 1624) werd een keur aan de kerkdeur geplakt. De strekking daarvan was dat wie de lutheranen in de toekomst enige vorm van onderdak verleende waar vergaderingen konden worden gehouden, een boete boven het hoofd hing.¹⁵³ Hierop diende Frederik begin april op aandringen van de lutherse gemeente een apologie in, waarin de standpunten van de lutheranen nogmaals uiteen werden gezet.¹⁵⁴

In het voorjaar van 1624 arriveerden de buitenlandse kooplieden wederom met hun ossen in de stad. Bij die gelegenheid kregen de Enkhuizer lutheranen het antwoord op hun brief aan Albret Skeel. Mondeling deelde ossenkoopman Laurids Iversen Struck als zijnde *'des Ridders Coopman'*, mee dat de koning *'nu te veel met den oorlog te doen hadde'*. Hij raadde ze aan een betere gelegenheid af te wachten.¹⁵⁵ De Deense bisschoppen hebben nooit op de brief van de Enkhuizer lutherse gemeente gereageerd.¹⁵⁶

Nadat de Deense kooplieden door de Enkhuizer lutheranen van de situatie op de hoogte gesteld waren, dienden zij na hun aankomst in Enkhuizen op 13 mei 1624 hun tweede rekest in. Zij wezen terloops op het feit dat andere steden de lutherse diensten wél toelieten.¹⁵⁷ Weinig subtiel stelden de kooplieden het Enkhuizer stadsbestuur voor een keuze: *'en dat tot favuer van ons Cooplieden, die wij U.E. Stat Enchuisen niet weinich Eer en Welvaert, door onzen Coophandel toebrenghen, welcke neering ofte welvaert, bij aldien wij de steden Hooren ofte Medemblick ofte andere wilden offereren, seg ick anbieten, twijffelen wij niet off wij souden in dese saecke voor ons en onse medebroeders geacommodeert wordden, en een vriendelijke resolutie op onse ootmoedige request, wij nu ten andermael, met alle Eeraanbiedinge sijn verwachtende, welck so wij verkrijgen, sijn wij wederom, U.E. Stadt Enchuisen profijt te doen in uwe burgerlijke neeringe, waer wij kunnen bereidt'*.¹⁵⁸

De eventuele verplaatsing van de ossenmarkt naar één van de naburige steden moet het stadsbestuur wel zorgen gebaard hebben. Bij de overhandiging van het rekest werd de kooplieden een positieve reactie in het vooruitzicht gesteld. De burgemeesters wisten de beslissing echter over het tweede rekest, onder voorwendsel dat zij het eerst met de gehele vroedschap moesten bespreken, uit te stellen tot na de datum waarop de laatste kooplieden vertrokken waren (10 juni 1624).¹⁵⁹ Dat gaf het stadsbestuur weer een jaar respijt. Uit het dreigement van de kooplieden kan worden afgeleid dat zij zelf bepaalden welke stad zij met hun handel begunstigden.

In 1624 (na de dood van de Amsterdamse predikant Glaserus) werd Frederik Tatinghof voor zes maanden op proef aangesteld als hulpprediker te Amsterdam. Hij zou waarschijnlijk ook diens opvolger zijn geworden, indien hij daar niet op had aangedrongen.¹⁶⁰ Hij keerde daarna weer naar Enkhuizen terug. De zieke en bedlegerige Catharina liet in 1627, in de verwachting spoedig te sterven, in haar testament de bepaling opnemen dat als Frederik als predikant voor een kerk of gemeente beroepen zou worden, hij in dat geval voor het afstaan van zijn deel in de Enkhuizer nering een bedrag van f 1.000,- uitgekeerd zou krijgen. Behalve een (niet gespecificeerd) geldbedrag dat Frederik in navolging van Pieter bij zijn huwelijk zou krijgen, zouden zij beiden bij Catharina's overlijden f 3.000,- erven en de kinderen van Pieter f 200,-, nog afgezien van de goederen die Catharina zou nalaten.¹⁶¹ Daaruit mag worden opgemaakt dat aan de ossenhandel inmiddels goed verdiend was en dat Catharina de desolate weduwlijke staat waarin Frederik Dirks Tatinghof haar bij zijn dood had achtergelaten, aardig te boven was gekomen. Frederik werd in 1627 overigens aangesteld in Middelburg, alwaar hij tot 1630 diende. Toen nam hij wegens '*lichaamszwakte*' ontslag. Hij keerde naar Enkhuizen terug, om zijn moeder (die overigens nog springlevend was) in haar beslommeringen bij te staan.¹⁶²

Intussen was de strijd om godsdienstvrijheid in Enkhuizen op een laag pitje gezet. Sommige lutheranen gingen zo nu en dan naar Hoorn om aldaar hun geloof te belijden.¹⁶³ Steun uit het buitenland viel juist in deze tijd niet te verwachten. De Markgraaf van Baden, op wiens steun men in 1627 gehoopt had, was door Walenstein in het nauw gedreven¹⁶⁴ en de betrokkenheid van de Deense koning bij de Dertigjarige Oorlog in de jaren 1625-'29 verliep erg onfortuinlijk. De overlandse export van onder andere ossen was gestremd en door de terugval in de export langs de tolplaatsen derfden de koning en de hertog van Holstein een groot bedrag aan tolinkomsten. Ook de overzeese export was aan banden gelegd. Zo kwam in het Amt Tønder de handel nagenoeg geheel stil te liggen. Elke uitvoer over zee werd verboden. Wie het er toch op waagde, liep een groot risico.¹⁶⁵

In 1629 werd het uitvoerverbod weer ingetrokken en verschenen de buitenlandse kooplieden opnieuw in groten getale op de Enkhuizer markt. De lutherse gemeente in Enkhuizen was vijf jaar lang niet in de openbaarheid getreden, maar nu was er op godsdienstig gebied sprake van een waar luthers offensief. Ouderlingen werden benoemd en een predikant (Georgius Hahn uit Halle in Duitsland) werd aangesteld. Alleen het vinden van een geschikte plaats voor de samenkomsten leverde nog problemen op.¹⁶⁶

Begin mei 1629 werd door de kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein een derde rekest ingediend. Een vriendelijk verzoek had in 1623 tot niets geleid, een dreigement in 1624 evenmin. De kooplieden gooiden het daarom over een andere boeg. Dit derde rekest appeleerde direct aan het mededogen van het stadsbestuur met het lot van de, veelal door krijgsomstandigheden gevluchte en berooide lutheranen die in Enkhuizen een toevluchtsoord hadden gezocht. De Enkhuizer lutheranen hadden zich immers altijd als goede burgers gedragen en geen onrust gezaaid in '*polici ofte kercke*'. Tot slot wezen de kooplieden nog even op het belang van de ossenhandel voor de stad en ze spraken de verwachting uit dat, als het stadsbestuur

haar standpunt niet herzag, ze een andere stad zouden kiezen om hun ossen te markten, waartoe ze al waren uitgenodigd. Met hen zouden anderen die trouw waren aan hun geloof, volgen. Naburige steden zouden al voorbereidingen hebben getroffen de kooplieden te ontvangen.¹⁶⁷ Of de uitbreiding van de ossenmarkt te Amsterdam en Haarlem in dat jaar daarmee ook verband houdt, is onduidelijk, maar wel blijkt uit het rekest dat Enkhuizen wel degelijk concurrentie te duchten had van andere Hollandse steden.

In 1630 leek het tij voor de lutheranen te keren. In maart 1630 werd Pieter Tatinghof door de stads-fabriekmeester ingefluisterd dat hij van hogerhand begrepen had dat als er weer gesproken werd, ze wel met rust gelaten zouden worden omdat men bang was de ossenhandel voor de stad te verliezen.¹⁶⁸ De buitenlandse kooplieden werden van deze veranderde houding door de Enkhuizer lutheranen schriftelijk op de hoogte gesteld.¹⁶⁹ Zij waren dat jaar dan ook weer op de markt present. Tegen de verwachting in gingen de vervolgingen echter gewoon door. Het stadsbestuur presteerde het zelfs om de predikant op 14 juli gevangen te nemen en over een volle jaarmarkt naar het huis van de schout te voeren, alwaar hij gevangen werd gezet. De predikant was niet tegen de psychische druk opgewassen en hij vertrok naar Hoorn.¹⁷⁰ Ook de rest van dat jaar werden de diensten verstoord. Desondanks bleven de kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein komen, terwijl er na zoveel jaren geen uitzicht was op een spoedige inkeer van het Enkhuizer stadsbestuur.

Op 7 mei 1631 werd een vierde rekest ingediend, waarin de kooplieden het optreden van de burgemeesters veroordeelden. De burgemeesters hadden hun verzoek eindelijk serieus te nemen, de uitoefening van de lutherse godsdienst in een huiskerk of een ander gebouw toe te staan en predikaties het hele jaar door te tolereren, in aanmerking genomen dat de stedelijke nering door de ossenhandel zeer was 'gelowt' (waarschijnlijk gelauwerd, in de betekenis van geprezen) en de lutheranen zich altijd gezagsgetrouw hadden opgesteld. Fijntjes werd hieraan toegevoegd dat als aan hun wens niet werd tegemoet gekomen, zij voornemens waren in het vervolg in Medemblik te markten.¹⁷¹ Dovemansoren, daar leek ook dit rekest aan gericht, want de schout en zijn 'dieffleiders'¹⁷² bleven de bijeenkomsten verstoren.

In 1632 raakte de zaak in een stroomversnelling. De acties van het stadsbestuur waren steeds vaker direct gericht tegen leden van de familie Tatinghof, die niet ten onrechte als belangrijke instigators van de acties van de lutheranen werden gezien. Begin februari werd Pieter voor korte tijd opgepakt. Op 15 april werd Catharina en Pieter Tatinghof een dijk afgenomen, die hen in het verleden door de vroedschap schriftelijk was toegekend 'om ossen op te setten'.¹⁷³

Inmiddels raakte ook Frederik nauw bij de strijd betrokken. Frederik, inmiddels getrouwd en vader van een zoon, was komen te wonen in een groot huis behorende bij de ververij 'De Blauwe Hand' aan de Noorder Boerenvaart.¹⁷⁴ In dit gebouw zou de lutherse gemeente in de toekomst samenkomen. Op 8 februari 1632 werd Frederik door de lutheranen in Enkhuizen voor één jaar en drie maanden tot voorganger benoemd.¹⁷⁵

Pas nadat de hut aan het Lazaruspas waar de lutherse gemeente tot die tijd vergaderde op bevel van de burgemeesters was dichtgespijkerd, had hij in de ververij zijn eerste preek gehouden. Dit had tot gevolg dat nog dezelfde week ook de

ververij werd dichtgespijkerd. Borden werden voor de deuren geslagen, de banken met de rug tegen de vloer genageld en de ruimte met ruige delen afgeschut, waardoor er slechts een gang overbleef om het gebouw te verlaten, aldus de verklaring van enige ooggetuigen enkele jaren later.¹⁷⁶ Volgens de *Historia Ecclesiastica* waren op dat moment de vrouw, kinderen en meid van Frederik nog in het huis aanwezig. Het huis van Tatinghof was alleen nog bereikbaar via het belendende pand.¹⁷⁷ Deze actie van het stadsbestuur, waarschijnlijk ingefluisterd door de calvinistische predikanten, was een schoolvoorbeeld van slechte timing, want de buitenlandse kooplieden waren juist de nacht ervoor met hun ossen aangekomen. Het was het dramatische dieptepunt in het hele conflict. Toen zij op zondag de kerk wilden bezoeken, zo schreef Frederik in de *Historia Ecclesiastica*, *'vonden sij alles toegespijckert, ende mijn huisfrow met haer kinderkes voor de gespijckerde plancken inde deur, die hun welkom hiete ende den handt door de schueren reickte also dat eenige de tranen niet ophouden kosten voor 't huis omtrent 30 vergadert zijnde verfoeiden sij dit doen der Burgermeesteren, dat sij man ende vrow van malkanderen spijckerden, dreigden met haer handel wech te trecken, also men sulcx hun tot trotz dede. Dit dreven sij den gantzen wech door oover straat na haer herberg, oock in haer Calvinistische herberg'*.¹⁷⁸

De ossenkooplieden waren door de actie van het stadsbestuur tot het uiterste getergd. Een vijfde rekest dat zij aansluitend indienden, getuigt hiervan. Zij hadden de sluiting van het lutherse predikhuys met lede ogen aangezien en met groot medelijden kennis genomen van de harde maatregelen waarmee de burgemeesters de lutheranen in de jaren ervoor tegemoet waren getreden, terwijl hun rekestten altijd met mooie woorden waren afgewezen. Nu dienden de kooplieden zich voor de laatste maal aan. Ze eisten dat de eerstvolgende zondag de kerk weer open zou zijn en dat de burgemeesters binnen 24 uur de lutherse religie officieel zouden toestaan, zoals dat elders in de Republiek het geval was.¹⁷⁹ Het effect van het dreigement dat zij anders een naburige stad met hun ossenhandel zouden verkiezen, had door de herhaling inmiddels wel aan kracht verloren. De eerste keer dat zij dreigden weg te trekken met hun handel was in 1624. Acht jaren waren inmiddels verstreken en nog steeds bleven de kooplieden Enkhuizen bezoeken. Vier van de vijf ondertekenaars hadden immers het jaar daarvoor ook al aangekondigd bij het uitblijven van een positief antwoord Medemblik te zullen bezoeken.

Het vijfde rekest werd in april 1632 door de meest gezaghebbende kooplieden aan de burgemeesters overhandigd. Andere kooplieden volgden hen daarbij op de voet. Zij waren dicht opeengedrongen voor de burgemeesterskamer verschenen. Alleen de kooplieden uit Ribe en Holstein waren vertegenwoordigd, want de vloot uit Ringkøbing was nog niet binnen. De burgemeesters stonden slechts twee of drie kooplieden toe binnen te komen om het rekest toe te lichten. Daarna moesten ook deze even buiten wachten, terwijl de burgemeesters beraadslaagden. Daarna kregen ze ten antwoord dat de burgemeesters het rekest vrij hard vonden, dat zij de vroedschap in deze niet konden passeren en ze raadden de kooplieden daarom aan de volgende dag terug te komen voor het antwoord.¹⁸⁰ Daarover meer in § 5.8.

5.7 Intermezzo: rekesten van buitenlandse ossenkoopliden om godsdienst-vrijheid te Enkhuizen¹⁸¹

Frederik Tatinghof heeft niet aangetekend wie de overhandigers van de eerste twee rekesten waren, wel heeft hij de namen genoteerd van de overhandigers van het derde, en de ondertekenaars van het vierde en vijfde rekest (zie tabel 5.1).

Tabel 5.1. Buitenlandse kooplieden betrokken bij het derde, vierde en vijfde rekest om lutherse godsdienstvrijheid in Enkhuizen, uitgesplitst naar woonplaats

derde rekest (1629)		vierde rekest (1631)		vijfde rekest (1632)	
<i>Bogense</i>	Hans Bang	<i>Varde</i>	Las Jensen	<i>Ribe</i>	Laurids Iversen Struck
<i>Varde</i>	Jakob Jensen	<i>Ringk.</i>	Jens Nielsen	<i>Tønder</i>	Berend Ubbing
	Iver Jensen	<i>Ribe</i>	Laurids Iversen Struck		Franz von Lahr
<i>Tønder</i>	Berend de Behr		Johan Pouch		Peter Laurenzen
			Laurids Jensen Vintapper		Johann Kock
			Hans Jessen Vintapper	<i>Husum</i>	Ketel Matzen
			Jes Hansen		
			Christen Lambertsen		
			Anders Hansen Svane		
			Christen Jørgensen Gram		
		<i>Husum</i>	Ketel Matzen		
			Peter Sax		
		<i>Nordstr.</i>	Edlef Hansen		

Bron: AWG, Enkhuizen, ELG, Historia Ecclesiastica.

Wie waren dat nu? Het was een gemêleerd gezelschap, waarvan sommige kooplieden in het vorige hoofdstuk al als vooraanstaande ossenkoopliden zijn geïdentificeerd, zoals *Hans Bang*, de (half-)broers *Las* en *Jakob Jensen Bandsbøl* en *Iver Jensen Nebel*, *Johan Pouch* en zijn toekomstige schoonzoon *Anders Hansen Svane* en *Berend de Behr*. (zie § 4.2.2) Zie ook bijlage 9 voor nadere informatie over de omvang van de export van sommige van de in deze paragraaf besproken kooplieden.

Laurids Iversen Struck kwam in relatie tot Albret Skeel al ter sprake. Hoewel uit de ingediende rekesten blijkt dat Struck al enkele malen de Enkhuizer ossenmarkt had bezocht, keerde zijn naam pas in de jaren 1633-'35 in de notariële archieven terug, waarbij hij in het laatste jaar als lasthebber van Albret Skeel optrad.¹⁸² *Laurids Jensen Vintapper* verwierf in 1626, het jaar dat hij te Enkhuizen twee bevrachtingscontracten afsloot voor het daaropvolgende jaar, het burgerschap in Ribe. Zijn naam verscheen in 1627 ook in de Riber havenboekhouding (*HKR*). Dit was niet omdat hij zelf ossen uitscheepte, maar omdat hij optrad als borg bij de uitvoer van de negentig ossen van ene Henrik April.¹⁸³ Verder kwam zijn naam nog voor in twee attestaties (uit respectievelijk 1631, waaruit blijkt dat Laurids ook in 1629 aan de ossenexport deelnam en één uit 1633).¹⁸⁴ Laurids Jensen Vintapper was lange tijd lid van het college van Vierentwintig Mannen (1632, '46), hij was stadsschrijver (1634-'40) en pachter van Ribes stadslanderijen. Hij was getrouwd met de dochter van ossenhandelaar Bertel Jørgensen Struck, die de Enkhuizer markt al bezocht voordat die daar officieel gevestigd was (zie § 4.4).¹⁸⁵ *Jes Hansen*, die in 1628 een bevrachtingscontract sloot te Enkhuizen met Hendrik Willems Jonas uit

Blokzijl, bezocht de markt ook in 1631, toen met zijn zoon *Hans Jessen Vintapper*. Daar ondertekenden ze het rekest. Verder zijn geen vermeldingen van hun optreden in Holland gevonden. Hans was getrouwd met een andere dochter van Bertel Jørgensen Struck. Bovengenoemde Laurids was dus de zwager van Hans Vintapper. Hans, oorspronkelijk afkomstig van Fanø, was sinds 1611 burger van Ribe. Hij was in verschillende jaren schatmeester en kassier en had zitting in het college van Vierentwintig Mannen (1632, '34 en '46).¹⁸⁶ *Christen Lambertsen* exporteerde slechts twee maal ossen voor zichzelf vanuit Ribe over zee, in 1627 en '35, maar hij was in 1631 toch op de Enkhuizer markt aanwezig. Waarschijnlijk was hij dat jaar over land gekomen.¹⁸⁷ *Christen Jørgensen Gram* kan (indien deze persoon juist geïdentificeerd is), de dienaar van Hans Nielsen Friis zijn geweest, de eerder besproken Riber groothandelaar. Volgens Degn verzorgde Gram in de periode 1627-'31 vier transporten voor Friis, waarvan één op Lübeck en drie op Amsterdam.¹⁸⁸ Kennelijk deed hij ook Enkhuizen aan. Tot zover de Riber kooplieden.

Er werd slechts één Ringkøbingse koopman genoemd in de rekest, *Jens Nielsen*. Helaas wordt hij niet met functie aangeduid, zodat het bij een vermoeden blijft dat het hier om het raadslid (1601-'29) en de latere burgemeester (1629-waarschijnlijk 1643) ging.¹⁸⁹

Afbeelding 5.3. Raadslid Berend Ubbing (-1652) uit Tønder. Ubbing was een van de ondertekenaars van het vijfde rekest om lutherse godsdienstvrijheid te Enkhuizen. Hij zou in 1647 de ververij aan de Enkhuizer lutherse gemeente geschonken hebben. Epitaafschildering in de Kristkirken, Tønder. Foto: Nationalmuseet, Kopenhagen.

Tot de Sleeswijkse ondertekenaars van het vijfde rekest behoorden onder meer *Johann Kock* (de in § 5.5 genoemde debiteur van Tatinghof; zie ook § 4.5). Hij liet in 1630 een bevrachtingscontract op last afsluiten met een Enkhuizer schipper om nog hetzelfde jaar naar Højer te varen om ossen op te halen.¹⁹⁰ In 1634 liet Kock

door een Hoornse binnenlandschipper een bevrachtingscontract afsluiten te Amsterdam. Het in konvooi varende schip werd ook ditmaal naar Højer gedirigeerd, alwaar het met ossen of andere waren geladen zou worden die in Enkhuizen moesten worden afgeleverd.¹⁹¹ *Berend Ubbing*, die al in 1610 het burgerschap van Tønder kocht en er in ieder geval omstreeks 1625 actief was als handelaar in wijn, zijden en wollen stoffen en zelf schepen in de vaart had, werd in 1627 tot stadsvaandrig benoemd en drong in 1635 tot het raadscollege van Tønder door.¹⁹² In 1645 zette hij 21 ossen die afkomstig waren van het landgoed Glorup bij Assens over de Kleine Belt. In 1650 was hij de op één na grootste onder de Sleeswijkse exporteurs van ossen in de tolrekening van Assens. Frandsen identificeerde hem voor het jaar 1650 in de tolrekening van Haderslev, waar hij in april met 72 ossen passeerde.¹⁹³ *Franz von Labr*, die zowel in 1631 als in 1632 in Enkhuizen was, kan een familielid van De Behr zijn geweest. Hij was burger in Tønder, maar hij drong niet tot het patriciaat in Tønder door.¹⁹⁴ Over *Peter Laurenzen* ontbreekt nadere informatie.¹⁹⁵

In het vierde rekest komen verder de namen voor van *Edlef Hansen* uit Nordstrand, en *Ketel Matzen*¹⁹⁶ en *Peter Sax* (1597-1662), beide uit Husum. Edlef Hansen was al in 1618 op de Enkhuizer voorjaarsmarkt actief.¹⁹⁷ Peter Sax is waarschijnlijk de bekende chroniqueur van de landschappen Koldenbüttel, Eiderstedt, Nordfriesland en Dithmarschen.¹⁹⁸

Het waren natuurlijk niet de minste kooplieden die werden benaderd om de rekesten te ondertekenen of te overhandigen. In ieder geval zijn de kooplieden van die Deense en Sleeswijkse steden die frequent op Holland handelden, vertegenwoordigd. Een aantal van hen was al langer op de markt actief en daarom konden zij met recht zeggen dat ze de stad Enkhuizen met hun nering welvaart brachten. Tatinghof zal velen van hen, zo niet alle ondertekenaars, in zijn herberg hebben ondergebracht.

Vanaf het moment dat buitenlandse kooplieden de strijd van hun Enkhuizer geloofsgenoten steunden, zag de Enkhuizer overheid zich voor een onoverkomelijk probleem gesteld, namelijk om de kerkelijke belangen te beschermen zonder de economische belangen te schaden. Toch leidde de betrokkenheid van de buitenlandse kooplieden bij het conflict in 1632 wederom niet tot inwilliging van de eisen van de lutherse gemeente. Het stadsbestuur was vooralsnog niet te vermurwen.

5.8 De ontknoping van het conflict tussen het Enkhuizer stadsbestuur en de lutheranen

Het verhaal over het conflict tussen stadsregering en de Enkhuizer lutheranen werd onderbroken bij de indiening van het vijfde rekest in april 1632; dat wordt nu vervolgd.

Toen de burgemeesters en vroedschappen tot overeenstemming waren gekomen, werd hen meegedeeld dat 'om te betoonen hoe lief de cooplieden hun waren, het vrije religionis exercitium hun toestonden so lange sij hier souden zijn, ende dat sij daer toe een plaets mochten verkiesen'. Pieter Tatinghof werd meegedeeld 'dat de meninge was, oock na de tijdt der cooplieden t'exercitium toe te laten; maar datmen alleen die tijdt noemen soude, om de burgers in ontsach te houden'.¹⁹⁹ De buitenlandse kooplieden

werden door Pieter op het hart gedrukt, als ze bij de burgemeesters werden ontboden, zich met dit antwoord tevreden te stellen. Daarbij verzocht hij hen wél de wens uit te spreken dat de Enkhuizer lutheranen ook in afwezigheid van de buitenlandse kooplieden ongemoeid zouden blijven. Het reeds gehuurde predikhuys werd door de buitenlandse kooplieden gekozen als gebedsruimte. Telkens als zij Enkhui-zen bezochten, zouden de planken van dit predikhuys op last van de burgemeesters worden verwijderd.²⁰⁰

Op dezelfde dag als de buitenlandse kooplieden toestemming kregen tot het houden van de lutherse kerkdienst, verwijderden stadstimmerlieden op last van de burgemeesters de planken van het huis van Tatinghof, de banken werden losge-emaakt en de ruimte werd voor de dienst in orde gebracht.²⁰¹ Een muur werd op voorstel van de kooplieden in de kerk tot de zolder weggebroken, mogelijk om de kerkgangers wat meer ruimte of licht te bieden. De ruimte werd schoon gemaakt, gewit en gezwart. De Enkhuizer lutheranen die bij dit werk betrokken waren, werd echter door de burgemeesters nog eens duidelijk te kennen gegeven dat niet aan hen, maar aan de buitenlandse kooplieden godsdienstvrijheid was gegeven.²⁰² Dat bleek duidelijk toen dat jaar na het vertrek van de buitenlanders de Enkhuizer lutheranen de voet weer werd dwarsgezet door burgemeesters en schout.²⁰³ De voor de Enkhuizer lutheranen teleurstellende uitkomst van alle ingediende rekesten werd enigszins gecompenseerd door de eerste buitenlandse financiële steun aan de lutherse gemeente. Anton Günther, graaf van Oldenburg (1583-1667), schonk f 100,-. De kanselier te Oldenburg deed daar nog eens f 15,- bovenop.²⁰⁴

De strijd werd echter nog niet opgegeven. In september 1632 bevalen de Enkhui-zer lutheranen hun zaak aan bij de orateur (woordvoerder) van de koning van Denemarken in Den Haag, Frederik Günther. Günther (1581-1655) was hoofdsecr-etaris van de Duitse kanselarij (*tyske kancelli*). Deze instantie hield zich bezig met de correspondentie met de hertogdommen Sleeswijk en Holstein, alsmede met buiten-landse hoven (met uitzondering van Zweden en Rusland). Günther heeft daarom in de opstelling van vele documenten uit die tijd de hand gehad. Hij was een vertrouweling van de koning en trad vaak als diens afgevaardigde op. Hij verzocht onder andere in 1628 de Staten-Generaal in Den Haag om hulp in de oorlog tegen de keizer (*Kejserkrigen*) en sloot in oktober 1630 een tegen de Nederlanden gerichte Spaans-Deense handelsovereenkomst. In 1632 trad hij in de Nederlanden op als de politieke agent van de koning.²⁰⁵ Frederik Tatinghof verzocht Frederik Günther het stadsbestuur op haar gedrag aan te spreken, waardoor de vervolgingen wel zouden ophouden. Günther oordeelde echter dat hij dat alleen op gezag van de koning mocht doen.²⁰⁶ Of hij zich nog heeft ingespannen voor deze zaak, is niet nader onderzocht.

In januari 1633 zochten de Enkhuizer lutheranen steun bij stadhouder prins Frederik Hendrik. Het teleurstellende antwoord van de laatste op het eerder door hen ingediende smeekschrift kregen Frederik Tatinghof en een Enkhuizer ouderling in maart 1633 tijdens een uur durend gesprek met Constantijn Huygens. De inhoud van dat gesprek is in de *Historia Ecclesiastica* (misschien met behulp van de notulen van de ouderling, die zich verder niet in het gesprek mengde), woordelijk weerge-ggeven.²⁰⁷ Huygens vermeldt het gesprek zelf overigens niet in zijn dagboekaan-tekeningen.²⁰⁸

Frederik was gewoon doorgestaan met preken in de herbergen de 'Rode Leeuw' en de 'Jonge Prins van Denemarken', tot Pieter zijn huis weer nodig had ten tijde van de ossenmarkt. Daarna werd de hut aan het Lazeruspad weer gebruikt.²⁰⁹ Het was Frederik al op 12 december 1632 van hogerhand te verstaan gegeven dat hij de stad moest verlaten. Hij was de 23ste zelfs gevangen genomen, maar een week later na een lang gesprek met de burgemeesters weer vrijgelaten. Na zijn onderhoud met Frederik Hendrik in januari 1633 hadden de schouten en hun diefleiders het helemaal op Frederik Tatinghof voorzien. Deze nam een aantal dagen de wijk. Hij vond zolang een onderkomen in een herberg te Bovenkarspel. Onderwijl sloeg hij een aanbod af voor een betrekking in Rotterdam, omdat de ouderlingen hem in Enkhuizen wilden houden.²¹⁰ De ontknoping van het conflict wordt niet in de *Historia Ecclesiastica* beschreven, maar blijkt uit andere bronnen.

Uit een brief van het Amsterdamse consistorie aan Frederik Tatinghof van 20 oktober 1634 bleken de burgemeesters van Enkhuizen uiteindelijk toch tot de uitzetting van Frederik Tatinghof te zijn overgegaan. Het Amsterdamse Consistorie adviseerde Frederik zich daarbij neer te leggen. Het vertrek van Frederik werd hem door sommige lutheranen zeer kwalijk genomen, maar het Amsterdamse Consistorie nam het in een brief van 3 februari 1635 voor hem op. Omdat de vervolging inmiddels tegen Frederik Tatinghof persoonlijk gericht was, had hij er naar hun oordeel goed aan gedaan te handelen naar het woord des Heeren: *'Vervolgen zij u in de eene stad, zoo vliedt in de andere!'*. De lutheranen echter waren van oordeel geweest dat een predikant *'oock bij zijne gemeente wat lijden moet'*, maar het Amsterdamse Consistorie voerde daartegen in dat Frederik diepbedroefd was door de omstandigheden en dat *'raed, troost ende hulpe'* op zijn plaats waren voor deze prediker, *'reijn in de leere ende van een onstraffelick leven'*, in plaats van de *'atroce iniurie ende onrecht'* die hem van de kant van de Enkhuizer gemeente nu te beurt viel.²¹¹ Op 28 januari 1635 legde Frederik zijn ambt te Enkhuizen neer. Hij werd vervolgens in Amsterdam officieel als ziekentrouster aangesteld, predikte zo nu en dan en bediende de Sacramenten. Hij was tevens werkzaam in Naarden en verleende zijn steun aan de stichting van de lutherse gemeente te Weesp. In 1635 vertaalde hij Hunnius' *Kort Begrip*.²¹² Hoewel hij door zijn verbanning geen rol meer kon spelen te Enkhuizen in het familiebedrijf, behartigde hij in ieder geval vanaf 1637 de belangen van zijn broer Pieter vanuit Amsterdam, zo blijkt uit een notariële akte.²¹³

De buitenlandse ossenkoopliden, beroofd van hun Enkhuizer predikant, namen in die jaren zelf hun predikant mee. Het stadsbestuur zou vermoedelijk nog vaak met weemoed aan Frederik Tatinghof terugdenken. De burgemeesters hadden in 1634 met de komst van de nieuwe predikant - waarschijnlijk Samuel Busingius - slechts ingestemd onder uitdrukkelijke voorwaarde dat *'soo lange de teelt ofte merct vande ossen duijrde, ende ten dien aensien, noch eenige coopliijden in dese stadt waeren, sijluijden de vrije exercitie van hunne religie souden mogen hebben ende genieten, t sij dan door desen predicker die sij mede gebracht hadden, ofte een ander, die t'hen soude believen'*.²¹⁴ Op het verzoek aan burgemeesters en raden of de meegebrachte predikant in Enkhuizen zou mogen blijven wonen na hun vertrek, hadden zij negatief beschikt. De predikant mocht met de kooplieden komen, maar moest met hen ook weer weggaan. Bij het vertrek van de laatste buitenlandse kooplieden in 1635 was

de predikant toch zonder toestemming gebleven. De burgemeesters en raden van Enkhuizen beklagden zich hierover op 24 november 1635 bij de Raad van de stad Tønder (de vermoedelijke herkomstplaats van de predikant), alsmede over diens optreden dat de ongebonden gemeente en het grauw opruide, en de stad bijna in een bloedbad had gestort.²¹⁵ De predikant was de stad uitgezet en voor die daad wilden de burgemeesters en raden zich rechtvaardigen. Kennelijk vreesde het Enkhuizer stadsbestuur dat ze met de uitzetting van de predikant uit Tønder ook het vertrouwen van de kooplieden uit Tønder had verspeeld, want ze haastten zich eraan toe te voegen dat zij zouden nakomen 'al t'gene wij de coopliijden, nopende t'stuck vande oeffeninge van hunne religie hebben toegeseijt ende belooft'.²¹⁶ Eigenlijk was het een gênante vertoning: het Enkhuizer stadsbestuur dat bij de raad van Tønder om begrip vroeg voor haar optreden over een kwestie waarbij verschillende van die raadsliden, zoals Berend de Behr, Johann Kock en Berend Ubbing, zelf als overhandigers of indieners van de rekesten betrokken waren geweest.

Afbeelding 5.4. Zilveren avondmaalsbeker, in 1648 door Lijsbet Tatinghof aan de lutherse gemeente te Enkhuizen geschonken. In de bodem is haar naam gegraveerd. Evangelisch Lutherse Gemeente, Enkhuizen.

De vasthoudendheid van de Enkhuizer lutheranen werd uiteindelijk toch beloond. In 1641, achttien jaar na de aanzet tot de lutherse gemeentevorming, kregen zij toestemming van de overheid om een kerk te bouwen. In de brief die de lutherse gemeente meegaf aan ene Zacharias Wicht op een reis naar Duitsland om daar geld in te zamelen, schreven zij dat de predikingen al drie jaar ongehinderd hadden

kunnen plaatsvinden en dat ze daarom hadden besloten een bedehuis te bouwen, waartoe de collecte diende.²¹⁷ Wicht deed bij die gelegenheid onder andere de steden Hamburg, Danzig en Riga aan.²¹⁸ Uiteindelijk werd voor de ververij gekozen als kerkgebouw.²¹⁹ Het verbod op de uitoefening van de lutherse godsdienst was echter niet officieel ingetrokken. Men werd echter volgens Brandt in de loop der tijd *'van gematigder gedachten'*.²²⁰ Toen Lijsbet Tatinghof in 1648 een gegraveerde zilveren avondmaalsbeker aan de gemeente gaf, deed zij dat dan ook onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat deze haar eigendom zou blijven *'dewijle wij noch alhier in vervolginge sitten'*. Zij wilde niet dat *'de Magistraat syne handen daeraen soude willen slaen ende tot haar nemen'*.²²¹ Zij was er kennelijk toch niet helemaal van overtuigd dat de gemeente in de toekomst met rust gelaten zou worden.²²²

Hoewel men in Enkhuizen zeer strikt had vastgehouden aan de besluiten van de synode van Dordrecht, was er na enkele decennia toch duidelijk sprake van een versoepeling van het beleid. Het standpunt van de synode van Dordrecht werd overigens in 1651 nieuw leven ingeblazen door de uitkomst van de op initiatief van de Staten van Holland gehouden Grote Vergadering: de gereformeerde godsdienst zou volgens de synode van Dordrecht gehandhaafd blijven en lutheranen zouden niet toegelaten worden tot openbare ambten. Officieel bleven de bestaande verboden op het in het openbaar uitoefenen van de lutherse godsdienst (althans formeel) ook na 1651 van kracht. Overigens kon Enkhuizen vanaf dat jaar niet langer van de aanwezigheid van de ossenkoopliden in de stad profiteren, want die kozen na 1653 Amsterdam definitief als hun volgende marktplaats.

Voor twee van Pieters zonen leek er geen toekomst meer weggelegd in Enkhuizen. Zijn zoon Michiel vertrok in 1656 als koopman naar Brazilië, zijn zoon Pieter ging in 1661 als opperchirurgijn naar Indië voor de VOC-kamer Enkhuizen. Pieter werd in de akten waaruit die informatie afkomstig is, nog steeds als *'marktmeester van de ossenmarkt'* genoemd.²²³ De markt te Enkhuizen bleef, in afgeslankte vorm en ontdaan van het internationale karakter, waarschijnlijk vooral als vette beestenmarkt bestaan.²²⁴

5.9 Nabeschouwing Tatinghof

De ossenhandel lijkt de belangrijkste reden te zijn geweest voor Frederik Dirks Tatinghof uit Tating (Sleeswijk) om zich in Enkhuizen te vestigen. Binnen de internationale ossenhandel zou echter niet deze Frederik, die al spoedig overleed, maar zouden andere leden van het gezin een halve eeuw lang een bijzondere rol spelen in die stad. Ondanks het feit dat buitenlandse kooplieden al eeuwenlang hun ossen gemarkt hadden in Hoorn, lijkt de Opstand de voorwaarden voor Enkhuizens opkomst als marktstad voor ossen te hebben geschapen.

Aan de hand van de familie Tatinghof werden verschillende aspecten van het leven in Enkhuizen uit de eerste helft van de 17de eeuw belicht: op het economische vlak (de internationale ossenhandel als basis voor welvaart), het politieke vlak (het afwisselend oppositie voeren en lobbyen door burgers ter bijstelling van het stedelijke beleid) en het religieuze vlak (het lutheranisme als inzet van godsdienstvrijheid). De herberg van de familie Tatinghof vervulde op al deze fronten de

functie van bruggenhoofd. Het notariële archief bood vooral zicht op de economische aspecten van het bestaan van de familie Tatinghof in Enkhuizen. De door Frederik geschreven *Historia Ecclesiastica* verschaftte inzicht in de vervlechtingen tussen economie, politiek en religie in deze stad.

De strijd om godsdienstvrijheid heeft de onderlinge band tussen de Enkhuizer lutheranen, voornamelijk bestaande uit immigranten uit 'Oostland', niet alleen versterkt, het heeft hun collectieve band met het oorspronkelijke vaderland, ondanks - of misschien ook wel dankzij - het repressieve optreden van de Enkhuizer overheid, levend gehouden. Toen Catharina in 1627 haar testament liet opmaken, woonde ze al dertig jaar in Enkhuizen. Toch drukte ze haar zoons op het hart elkaar als broeders te beminnen om god te behagen en in de wetenschap '*dat haer geslacht hier te lande buiten haeren ouden oirspronck gecomen wesende oock behoeft met onderlinghe liefde van den gemelten haeren soonen onder houden te worden ende sonder dies lichtelycken soudē conen vervallen*'.²²⁵ Catharina was geëmigreerd, ingeburgerd, en had met haar gezin een bestaan opgebouwd in den vreemde. Toch hield ze een sterke band met haar vaderland, door handels-, maar ook door familie-relaties.

In de strijd om godsdienstvrijheid met het calvinistische Enkhuizer stadsbestuur toonden de leden van de familie Tatinghof zich uiterst vastberaden tegenstanders, niet bevreesd om hun nek uit te steken. Zouden de Enkhuizer lutheranen dezelfde aanhang hebben kunnen mobiliseren onder de buitenlandse ossenkoopliden als de invloedrijke familie Tatinghof, met een lutherse predikant in hun midden, niet het vaandel had gedragen? Zou de emancipatie van de Enkhuizer lutheranen sneller zijn verlopen als zij, onder aanvoering van de familie Tatinghof, niet tegen de besluiten van het stadsbestuur in hadden gehandeld, zoals hen werd verweten? Zou, wat de vooraanstaande buitenlandse ossenkoopliden pas met het grootst mogelijke geduld en volharding verkregen, namelijk toestemming voor de uitoefening van hun godsdienst tijdens hun bezoek aan de stad, de veelal minvermogende Enkhuizer lutheranen op eigen kracht gelukt zijn? Waarschijnlijk niet. Maar wel lijkt het erop dat de gebundelde kracht van de Enkhuizer lutheranen en de buitenlandse ossenkoopliden de tegenstelling met het Enkhuizer stadsbestuur aanvankelijk alleen maar verscherpte. Het stadsbestuur achtte zichzelf tolerant genoeg ten opzichte van andersdenkenden: iedereen genoot geloofsvrijheid, maar openbare samenkomsten buiten de staatskerk konden nu eenmaal niet worden getolereerd. Het gezagsondermijnende optreden van de Enkhuizer lutheranen en de ongehoorzame opstelling van haar woordvoerders heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat Enkhuizen de laatste stad in de Nederlanden was waar zij nog werden vervolgd.²²⁶

Dan rijst de vraag of, als de Enkhuizer lutheranen de buitenlandse ossenkoopliden daartoe niet hadden aangezet, zij zelf actie ondernomen zouden hebben om godsdienstvrijheid te bevechten. Ook op die vraag moet het antwoord vermoedelijk 'nee' luiden. Het lutheranisme was in Denemarken al in 1536 als staatsgodsdienst aangenomen, maar noch in Hoorn, noch in Enkhuizen waren deze lutherse kooplieden op dergelijke wijze naar voren getreden. Dat zij het economische belang van de ossenhandel voor de stad als pressiemiddel inzetten en zich opwierpen als behartigers van de belangen der Enkhuizer lutheranen was voor een groot deel gebaseerd op solidariteit met hun Enkhuizer geloofsgenoten. Hun optreden kan niet louter

uit religieuze motieven vanuit die groep zelf worden verklaard.

Nu ziet geen enkel stadsbestuur zich graag door een groep buitenlandse kooplieden die zich voorheen niet roerde - en dan ook nog op aanraden van een minderheid van de eigen stadsbevolking die vrijwel geheel bestond uit minvermogende immigranten - gedwongen om het interne beleid te wijzigen. Het stadsbestuur had in het geval van de buitenlandse ossenkooplieden echter geenszins met berooide vluchtelingen van doen, maar met aanzienlijke kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein, die met de nodige egards behandeld moesten worden om het economische belang van de stad niet te schaden. Want tenslotte was de ossenhandel voor Enkhuizen in de jaren waarin dit conflict speelde, van grote economische betekenis. De strijd om godsdienstvrijheid te Enkhuizen lijkt uiteindelijk niet aan de verplaatsing van de markt naar een andere stad ten grondslag te hebben gelegen. Daarvoor waren toch in eerste instantie de gewijzigde economische omstandigheden verantwoordelijk.

Koopman Thomas Jensen uit Ringkøbing (tweede en derde kwart 17de eeuw)²²⁷

5.10 De achtergrond van Thomas Jensen

Thomas Jensen (circa 1610-'77²²⁸) was de zoon van Vibeke Madsdatter en 'jonge' Jens Olufsen (-1646), koopman, raad (1608-'25) en burgemeester (1626-'46) in Ringkøbing en tevens tollenaar (1627-'46).²²⁹ Zijn broers Oluf en Jens brachten het eveneens tot raadslid of burgemeester in Ringkøbing; zijn zusters Anne, Maren, Karen en Mette trouwden met personen uit vooraanstaande regentenfamilies uit andere Deense steden of met predikanten (bijlage 19 D). Thomas Jensen zelf maakte geen politieke carrière, hij bleef ongetrouwd en vertoefde een groot deel van zijn leven als koopman in het buitenland. Dat is waarschijnlijk ook de reden dat er nog zo weinig over deze koopman bekend is.

Met de familie van Thomas komt men behalve in het hart van de West-Jutse goeude burgerij, ook bij een actieve groep ossenhandelaars terecht. In mijn inventarisatie in Nederlandse archieven van bij de ossenhandel betrokken personen trad hij verrassend vaak naar voren. Met die aanknopingspunten werd het onderzoek naar zijn persoon in Deense archieven voortgezet.

5.11 De ossenhandel van Thomas Jensen en zijn familie op Enkhuizen

Volgens Lindberg Nielsen lag Ringkøbings beste tijd in de ossenhandel in de periode voor 1650, toen de veeprijzen zich goed hielden.²³⁰ Gedurende deze periode waren Jens Olufsen en zijn zonen Oluf en Thomas op de Enkhuizer ossenmarkt actief. Over hun handel op Enkhuizen zijn bevrachtingscontracten en attestaties in de bewaard gebleven protocollen van Enkhuizer notarissen de belangrijkste bron van informatie (zie bijlage 9 en 17).

Het teruggevonden vroegste bevrachtingscontract dat vader Jens Olufsen voor een Enkhuizer notaris liet afsluiten dateert uit mei 1614 of mei 1629. Het contract

uit 1614 werd door Olufsen persoonlijk afgesloten en ondertekend, de akten uit 1629 en daarna - achttien in getal uit de periode 1629-'45 - zijn allemaal ondertekend door de lasthebber. Een mogelijkheid om de handtekeningen onder de contracten te vergelijken is er dus niet, terwijl dat gewenst zou zijn omdat er (in ieder geval in 1627) nog een Jens Olufsen op de markt actief was, Jens Olufsen 'den olden'²³¹ (raadslid in Ringkøbing van 1601-'38). Gelukkig werd in de contracten die voor Jens Olufsen 'de jonge' werden afgesloten, altijd zijn functie vermeld (burgemeester) waardoor er geen misverstand mogelijk is. Dat hij pas vanaf 1629 optreed wil niet zeggen dat hij zijn ossen niet eerder op de Enkhuizer markt aanbood. Wel zou hij vanaf dat jaar regelmatig de diensten van schippers (Nederlanders en een enkele Noord-Duitsers) inhuren voor het transport van zijn ossen, en de met de schippers gemaakte afspraken door Enkhuizer notarissen in contracten laten vastleggen. Voor een overzicht van de voor Jens Olufsen afgesloten contracten zie bijlage 9.

Olufsens zoon Oluf Jensen was in september 1629 in Enkhuizen aanwezig. Tijdens zijn bezoek sloot hij een contract af voor het ophalen van ossen in het volgende voorjaar. Uit zijn aanwezigheid in Enkhuizen tijdens de herfst kan worden afgeleid dat hij behalve in ossen ook in andere goederen op Holland handelde. Het aantal notariële verwijzingen in deze jaren naar Thomas Jensens betrokkenheid bij de ossenhandel is in deze periode nog gering, maar hij was zeker in 1635 in Enkhuizen aanwezig. Toen sloot hij daar persoonlijk een bevrachtingscontract af. Of Oluf en Thomas voor hun vader optraden zolang zij nog geen eigen huishouding voerden, is niet gebleken.

Het ligt, gezien de woonplaats van deze Ringkøbingse kooplieden, voor de hand te veronderstellen dat Ringkøbing of de nabije omgeving de belangrijkste inscheepplaats van de te exporteren ossen was. Jens Olufsen dirigeerde de door hem gecontracteerde schippers inderdaad naar Ringkøbing of Nyminde en ook in de contracten waarin Thomas Jensen optrad (een bevrachtingscontract uit 1635 en een attestatie uit 1641) werd Ringkøbing als inscheepplaats van de ossen genoemd. Was Oluf Jensen blijkens de in 1629 en 1631 afgesloten contracten voornemens vanuit Ringkøbing te exporteren, in de Riber *HKR* uit de jaren 1634 en 1635 staat hij genoteerd voor de export van respectievelijk 102 en 104 ossen.²³² Hoewel Oluf Jensen in een bevrachtingscontract uit 1635 nog steeds wordt vermeld als koopman uit Ringkøbing, kwam hij met een schipper uit Kuinre (Overijssel) overeen om het volgende voorjaar ossen te halen in Ribe.²³³ Waarschijnlijk begaf Oluf Jensen zich na zijn huwelijk met Maren Baggesdatter met zijn Riber schoonfamilie in zaken.²³⁴

Het jaar 1640-'41 is het enige waarvan de totale Deense ossenexport bekend is, dankzij een bewaard gebleven bijlage bij de *Riberhus lensregnskab* (de rekening van het *len* Riberhus). Er werden in het voorjaar van 1641 37.646 ossen geëxporteerd.²³⁵ Op grond van deze administratie is de herkomst bekend van de ossen die Thomas Jensen in 1641 exporteerde (zie kaart 5.1). Hij had in maart dat jaar 151 ossen aangekocht bij Christen Skeel op Holbækgård (zie kaart 5.1 en afbeelding 5.5). Zijn broer Oluf exporteerde op 16 maart 1641 in totaal slechts 66 ossen, gekocht van Malte Juel te Gessinggård (tegenwoordig Løvenholm geheten), leenman op Bøvling (30 ossen), van Knud Svendsen te Tredje (6 ossen) en van Hans Krabbe

te Søgård (30 ossen). De eerste twee genoemde landgoederen waren gelegen in Oost-Jutland, de andere twee in West-Jutland.²³⁶ Ook stond Oluf dat jaar samen met zijn zwager Laurids Baggesen uit Ribe met 60 ossen in de havenboekhouding te Ribe geregistreerd. Mogelijk waren dit (deels) andere ossen dan de eerder genoemde 66, want bij de van Malte Juel gekochte ossen werd in de bijlage bij de rekening van het leen Riberhus opgemerkt dat Oluf die in Ringkøbing wilde stallen. Aangenomen mag worden dat hij deze daarna ook vanuit de omgeving van Ringkøbing verscheepte.

Kaart 5.1. Het aandeel van Thomas Jensen in de totale export van ossen uit Denemarken (1641)

Toelichting: Jensens export bedroeg in 1640-'41 op de totale export slechts 0,4%, op de totale overzeese export vanaf de westkust 2,5% en op de export vanuit Ringkøbing circa 50%. De kaart is getekend op basis van de kaart in de Historisk Atlas Danmark (København 1988), p.75.

Kaart: P. Burm.

Afbeelding 5.5. Holbækgård. Thomas Jensen kocht in 1641 op dit landgoed 151 ossen van Christen Skeel. Het landgoed is linksonder op de foto te zien. Het was Christen Skeel die het hoofdgebouw van Holbækgård zijn huidige vorm gaf. Uit: Kobberstikkerne fra Peder Hansen Resen, Atlas Danicus (1677), kaart 56 (detail). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Uit hetzelfde jaar is ook informatie beschikbaar over het vervolg van de reis van Thomas Jensens ossen naar de markt. In mei van dat jaar verklaarde een aantal zeelieden uit Ringkøbing, Emmerlev, Tønder en Enkhuizen ten huize van de Enkhuizer herbergier en marktmeester David Bollaard dat zij in een vloot van tien schepen uit het Ringkøbinger Dyb waren vertrokken om hun bevrachtingscontracten uit te voeren. Ze waren naar eigen zeggen met goed weer vertrokken, hadden onderweg geen last gehad van vijandelijkheden of ander gevaar op zee en waren zo naar Enkhuizen gevaren. Daar hadden ze de ossen afgeleverd aan de kooplieden of hun factors. Twee Harlinger schippers echter, die de ossen van Thomas Jensen in hun schepen vervoerden, waren ter hoogte van de 'Scholbalch' (de toegang tot Dokkum en Groningen tussen Schiermonnikoog en Ameland), ondanks gunstige oostenwind van de vloot afgedwaald.²³⁷ De vraag óf en wanneer de ossen van Thomas uiteindelijk in Enkhuizen aankwamen kan vooralsnog niet beantwoord worden.

Werden de ossen van Oluf en Thomas in 1641 nog over zee geëxporteerd, vader Jens Olufsen liet zijn ossen enkele jaren later over land naar de Enkhuizer markt

drijven, zo blijkt uit een akte uit 1643.²³⁸ Deze ossen vormden dat jaar zelfs de aanleiding voor een ordinaire ruzie tussen de beide Enkhuizer marktmeesters. De attestatie die naar aanleiding daarvan werd opgesteld, geeft zowel een indruk van de activiteit van Jens Olufsen op de Enkhuizer markt in een periode dat informatie over zijn betrokkenheid bij de overzeese handel ontbreekt, als over de rol die de marktmeesters speelden in de verkoop van ossen voor derden. Daarom zal het conflict hier kort worden behandeld. De leden van de familie Olufsen/Jensen moeten de beide marktmeesters in functie, Tatinghof en Bollaard, goed hebben gekend.

Enkele dagen voordat de attestatie werd opgesteld was ene Anders Olufsen, circa 24 jaar oud en afkomstig uit Ringkøbing, via Zwartsluis met een schip vol ossen toebehorend aan burgemeester Jens Olufsen uit Ringkøbing, in Enkhuizen aangekomen. De ossen waren dat jaar waarschijnlijk tot Zwartsluis over land gedreven, waarna ze het laatste stuk per schip over de Zuiderzee richting Enkhuizen gingen.²³⁹ Anders vervoegde zich bij Lijsbet Tatinghof met de vraag of zij ook hooi voor zijn ossen had. Lijsbet had hem daarop gevraagd of het hooi in het schip gebracht moest worden, of dat hij zijn ossen wilde stallen. Het laatste geschiedde. Kennelijk was Anders Olufsen niet eerder in Enkhuizen geweest met ossen van burgemeester Olufsen, want hij wist niet dat 'het volk' van burgemeester Olufsen eerst twee achtereenvolgende jaren bij Tatinghof en daarna twee jaren bij Bollaard had gelogeerd.²⁴⁰ Pieter Bollaard was kort daarvoor in zijn vaders voetsporen als marktmeester getreden.²⁴¹

Anders Olufsen had aan de vrouw van Pieter meegedeeld *'ick hebbe een brieffe aen u man ende aen Bollaert, doch om dat u mans naem voor staet wil oock hier blijven logeren ende de ossen op uwe stall hebben'*. 's Avonds verscheen Anders Olufsen bij Tatinghof met een koper uit Leiden. Tatinghof voerde deels de onderhandeling bij de koop, maar dan als makelaar, niet als koopman. Dat kon ook niet, want eerst moest Tatinghof de brief nog zien waaruit zou moeten blijken welke rol Tatinghof door burgemeester Jens Olufsen bij de handel in zijn ossen was toebedacht. Anders verwachtte dat de brief zou tonen dat Tatinghof daarin zou worden aangewezen als *'principale coopman'*, maar in de bewuste brief werd niet Tatinghof, maar werden Pieter Floris en Pieter Bollaard vermeld. Toen Pieter Bollaard ter ore kwam, dat niet Tatinghof maar Pieter Floris en hijzelf opdracht van Olufsen hadden zijn ossen te verkopen, schepte hij, zonder Anders Olufsen daarin te kennen, de reeds ingeschepte ossen weer uit en leidde die vervolgens naar zijn eigen stal (op de markt waren in die tijd tien schuren in gebruik, waarvan Pieter Tatinghof er zes huurde aan de oostzijde van de markt, en Pieter Bollaard vier aan de westelijke zijde²⁴²). Anders Olufsen nam dit echter niet. Hij maakte de reeds gestalde ossen los en bracht ze weer naar Tatinghofs stal. Daarop ontstond een woordenwisseling tussen Tatinghof en Bollaard. Hoewel Tatinghof Pieter Bollaard bij die gelegenheid niet onfatsoenlijk bejegende had Pieter Bollaard tegen Pieter Tatinghof gezegd: *'wat wilt gij seggen u boeck is voor Burgemeesteren vals bevonden'*.²⁴³ Enkele burgers uit Delft die van de woordenwisseling getuige waren geweest, bevestigden het relaas van Anders Olufsen.²⁴⁴ Van een directe betrokkenheid van Thomas Jensen bij het conflict blijkt niets. Misschien was hij nog niet in de stad aanwezig; wel zou hij op 18 mei een bevrachtingscontract afsluiten voor zijn broers zwager, Peder Baggesen.²⁴⁵

Hoewel Pieter Tatinghof geen enkele schuld had aan dit misverstand en Anders dat ook op Tatinghofs verzoek voor de notaris verklaarde, lijkt Jens Olufsen er in de jaren die volgden de voorkeur aan te hebben gegeven dat Pieter Bollaard zijn zaken behartigde. In de jaren die volgden zou Pieter Bollaard geregeld de belangen van Thomas Jensens (verre) familieleden behartigen. Zo sloot Pieter Bollaard in 1643 als lasthebber een bevrachtingscontract af voor Thomas' zwager Jens Nielsen uit Varde, in 1644 en 1645 voor Thomas' vader Jens Olufsen, in 1645 voor zijn broers zwager Peder Baggesen uit Ribe, in 1645 voor Steffen Nielsen (die was getrouwd met een nichtje van zijn zwager Jens Nielsen) en voor diens schoonzoon Peder Nielsen uit Varde (de latere eigenaar van het landgoed Lunderup). Jens Nielsen zelf liet nog in 1648 door Fem Pieters een bevrachtingscontract afsluiten. Fem was de vrouw van wijlen David Bollaard, die kennelijk na de dood van haar man en met hulp van haar zoon Pieter de zaken voortzette. Zie voor deze en andere ossenhandelscontacten van Pieter en Fem Bollaard bijlage 9.

Er is reeds op gewezen dat Pieter Bollaard zich in 1651 beriep op de goede contacten die hij met de meeste Deense kooplieden had toen hij zijn diensten in Amsterdam aanbood. Gezien de contacten die Bollaard met leden van het Ringkøbingse gezin van Jens Olufsen onderhield kunnen zij en hun kring van verwanten daar zeker toe gerekend worden.

Bollaard werd spoedig aangesteld als tweede marktmeester te Amsterdam. Enkhuizen ondernam nog een poging de markt voor magere ossen voor de stad te behouden, maar ze moest die toch weldra aan Amsterdam prijsgeven. In welk jaar Thomas zijn activiteiten naar Amsterdam verplaatste is niet bekend, maar in een Amsterdamse notariële akte uit 1651 wordt hij in ieder geval niet langer aangeduid als koopman uit Ringkøbing, maar (samen met een andere bevrachter) als *'cooplieden in dese stad'*.²⁴⁶

5.12 De belangrijke rol van Thomas Jensen in de ossenhandel op Amsterdam

Thomas Jensen was in zijn Amsterdamse periode een zeer actieve koopman en daarnaast een lasthebber voor derden. In 1651 was hij betrokken bij de vaart op Brazilië²⁴⁷ en het Middellandse Zeegebied²⁴⁸. Hij bevrachtte in de jaren 1655-'60 (maar ook al eerder²⁴⁹) voor eigen rekening of in opdracht van Deense kooplieden een groot aantal graan- en zoutschepen van schippers afkomstig uit Friesland (waaronder Vlieland) en Holland. Rogge, gerst of mout werd ingescheept aan de West-Jutse kust (Ringkøbing, Varde, het Grådyb of elders). Deze lading was meestal bestemd voor Amsterdam. Op andere tijdstippen bevrachtte Jensen schepen om rogge vanuit Amsterdam (soms 'binnendoor' naar Vlissingen en vervolgens met konvooi) naar Duinkerken, Oostende en Gent te vervoeren. Twee schepen, die rogge haalden in Bremen²⁵⁰ en bonen in Emden, werden direct doorgestuurd naar Engeland. Ålborg was vaak de bestemming van het ingeladen zout of andere koopmanschappen (onder andere wijn), die waren ingescheept in Amsterdam. In Ålborg werd dan haver geladen, bestemd voor Rouen in Frankrijk, gerst voor Danzig of rogge voor Amsterdam, Londen of Newcastle.²⁵¹ Een enkele keer trad Thomas Jensen op als borg in de graan- en zouthandel van anderen.²⁵² Naar de betrokkenheid van Thomas Jensen bij deze handelstakken is, hoe interessant ook,

verder geen onderzoek verricht. Jensens rol in de internationale ossenhandel in de periode 1654-'62 zal hier verder centraal staan.

In een enkel bevrachtingscontract trad hij zelf als bevrachter op (1654, '59). Veel vaker wordt hij daarin genoemd als lasthebber van andere Deense kooplieden en een enkele Nederlander. In bijlage 17 zijn de door Jensen in Amsterdam afgesloten notariële akten opgenomen. Ze bevatten onder andere de namen en woonplaatsen van de betrokken partijen (bevrachter, lasthebber, schipper), de bestemmingshavens, alsmede informatie over het type schip en de lading. Aan de hand van de namen van de personen die Thomas Jensen last gaven tot het opstellen van een bevrachtingscontract kan een netwerk van ossenhandelaars rond de persoon van Thomas Jensen in beeld worden gebracht. Wie maakten daar deel van uit?

Allereerst familieleden van Thomas Jensen. Zijn zuster Mette Jensdatter, inmiddels weduwe, en haar zoon Mads Lauridsen, deden in 1658 en '59 ieder afzonderlijk een beroep op de diensten van Thomas Jensen. Waarschijnlijk zetten zij de zaken van Thomas' zwager Laurids Baggesen, die in 1655 gestorven was, voort tot de boedelscheiding had plaatsgevonden. Broer Jens Jensen uit Ringkøbing schakelde Thomas herhaaldelijk in voor het afsluiten van bevrachtingscontracten in Amsterdam (1655, '57, '58, '59, '60, '61, '62). Thomas trad ook een aantal malen voor zijn zwager Jens Nielsen uit Varde op. Deze liet twee maal voor zichzelf (1655 en '56) en tweemaal op last van groothandelaar Henrik Müller uit Kopenhagen (1655) een contract afsluiten.²⁵³ Het was dezelfde Henrik Müller die in 1655 signaleerde dat de hoge uitvoertol remmend werkte op de groei van de runderhandel.²⁵⁴

Ook wisten verwanten van zijn broers en zusters Thomas Jensen in Amsterdam te vinden. Zoals Bagge Lauridsen (Suur) uit Ålborg (1662), die de zoon was van Else Baggesdatter (de zus van Thomas' zwager Laurids Baggesen). Daarnaast deden ook de eerder genoemde Steffen Nielsen uit Varde (1654, '55) en Peder Nielsen uit Bramming (1654, '56, '58, '59)²⁵⁵ een beroep op zijn diensten voor het opstellen van bevrachtingscontracten. Thomas Jensen vervulde dus in Amsterdam voor zijn familieleden en hun verwanten een zelfde functie als destijds Pieter Bollaard in Enkhuizen, toen de ossenmarkt daar nog gevestigd was.

Verder sloot Thomas nog een aantal contracten af voor kooplieden met wie - voor zover viel na te gaan - geen familieconnectie bestond. Ze zullen kort besproken worden. Mads Jakobsen uit Varde (1655), was de zoon van de inmiddels overleden Varder ossenhandelaar en burgemeester Jakob Clausen. Salomon Gerber uit Viborg (1659, '62) bezat sinds 1654 een door de koning geschonken wijnhandelsprivilege en had een bekende herberg in Viborg, genaamd 'Paradis'.²⁵⁶ Raadslid Jens Mortensen uit Ribe (1660) was sinds 1659 (tot 1672) klerk op het slot Riberhus en later klerk van het amt Bøvling.²⁵⁷ Ook kwam de naam van Hans Terkelsen, een koopman uit Ribe (1662), voor onder de bevrachters.²⁵⁸ Er was slechts één Nederlandse koopman die Thomas Jensens als lasthebber inschakelde (1656), Walraven Egons uit Driel.²⁵⁹

Naast de vele burgers kwamen er maar twee edelen onder Thomas' lastgevers voor, beide uit het geslacht Sehested. Mogens Clausen Sehested, voor wie Thomas Jensen als lasthebber in 1655 optrad, was bij de opstelling van het contract nog leenman van het leen Riberhus (1651-'55).²⁶⁰ Op 19 maart 1657 sloot Jensen ook een contract af voor ene Anne Sehested uit Ringkøbing. Voor een overzicht van

de door Thomas Jensen afgesloten contracten zie bijlage 17.

Het blijkt dus dat veruit het grootste deel van de ossenexporteurs waarmee Thomas Jensen in contact stond uit burgerlijke kringen afkomstig was. De namen van Jensens lastgevers bieden de mogelijkheid te toetsen of de bevrachtingscontracten - in feite slechts intentieverklaringen van in de toekomst uit te voeren reizen - ook daadwerkelijk zijn uitgevoerd. Tenminste, als de ossen via Ribe werden verscheept, omdat de namen van schippers, kooplieden of factors dan in de havenboekhouding werden genoteerd.

Hieronder zullen aan de hand van een aantal voorbeelden de mogelijkheden en moeilijkheden bij de koppeling van informatie uit de in Nederland gesloten bevrachtingscontracten en de Riber havenadministratie besproken worden. Daarbij is het van belang zich rekenschap te geven van het zich wijzigende exportaandeel van verschillende bij de export betrokken groepen kooplieden. We roepen in herinnering dat het in de eerste helft van de 17de eeuw heel gebruikelijk was dat Deense kooplieden de voor hun rekening geëxporteerde ossen zelf naar de Hollandse markt begeleidden. Vanaf de jaren '40 groeide het aandeel van Nederlanders in de export geleidelijk, terwijl ze vanaf omstreeks 1660 zowel de overlandse als overzeese export domineerden (de *Hollændertiden*). In de Riber havenboekhouding verschijnen nu naast de namen van Deense exporteurs, ook de namen van Nederlandse kooplieden of hun commissionairs. Daarmee wordt het beeld diffuser en neemt de toetsingsmogelijkheid van de bron af.

De export van ossen door Hans Terkelsen in 1662 is een voorbeeld waarbij de koppeling van beide bronnen prima lukt. Wordt de informatie uit het contract dat op 21 februari 1662 door Thomas Jensen voor lastgever Hans Terkelsen uit Ribe met schipper Klaas Hendriks de Wit uit Blokzijl (Overijssel) werd afgesloten vergeleken met de gegevens uit de havenboekhouding, dan keren zowel de naam van de schipper als die van Terkelsen terug. Voor dit jaar is dus met zekerheid te stellen dat het contract is uitgevoerd en dat Hans Terkelsen zijn ossen zelf naar de Hollandse markt begeleidde, want anders zou in de administratie wel genoteerd zijn voor wiens rekening het ossengeld (*øksnepenge*) betaald was.

Een tweede voorbeeld betreft Thomas Jensen zelf. Uit het feit dat Thomas Jensen nooit in de havenadministratie van Ribe werd genoemd, kan worden opgemaakt dat hij daar nooit zelf als exporteur optrad en ook niet als commissionair voor zijn lastgevers. Nu blijkt uit een attestatie dat Thomas Jensen met Allard Ooms, Jan van Alderwereld en Pieter Bollaard was overeengekomen in het voorjaar van 1653 303 ossen te leveren in Ribe. Omdat de ossen toen ze in Holland aankwamen echter niet 'geconditioneert' bleken zoals Jensen beloofd had, werd door de kopers één rijksdaalder korting per os op de aankoop prijs van 32 rijksdaalders per koppel bedongen. Noch de naam van Jensen, noch die van Bollaard, Alderwereld of Ooms keert in de havenboekhouding terug. Een bevrachtingscontract van deze reis werd niet teruggevonden. De namen van de schippers die de ossen vervoerden zijn daarom eveneens onbekend. Misschien was er zelfs helemaal geen bevrachtingscontract opgemaakt en werden ter plekke schippers ingehuurd die op de rede op vracht lagen te wachten. Gelukkig werd in de attestatie wel de naam van de inkoop van Jensen genoemd, Thomas Lauridsen, en wel omdat hij de kopers van de

ossen 30 rijksdaalders teveel berekend had. Deze inkoper was vrijwel zeker de in de havenboekhouding genoemde Thomas Lauridsen uit Ålborg, die 300 ossen uitvoerde (er mochten dus kennelijk drie ossen vrij worden uitgevoerd). Dat de handel van Jensen dit jaar is te traceren is alleen te danken aan het feit dat de kopers deze zaak voor de Amsterdamse schepenen hadden gebracht om de zaak te beslechten. Overigens was Thomas Jensen niet komen opdagen, waardoor hem in deze zaak een *'euwich swijgen ende silentium'* werd opgelegd.²⁶¹

Afbeelding 5.6. Pakpapier van Jan van Alderwereld, hergebruikt als kaft van een rekening van de thesaurier van Ribe. Jan van Alderwereld was leverancier van de Riber groothandelaar Hans Nielsen Friis. In 1653 was hij één van de afnemers van Thomas Jensens ossen. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

Met een derde voorbeeld kan het belang van kennis van het netwerk van handelsrelaties geïllustreerd worden bij vergelijking van de beide bronnen. Mette Jensdatter mag haar broer Thomas in 1658 en '59 dan opdracht hebben gegeven tot

het afsluiten van bevrachtingscontracten, het is uitgesloten dat zij deze zelf naar de markt begeleidde. Haar naam komt niet voor onder de betalers van het ossengeld. Zij zal haar ossen dus aan een factor hebben meegegeven. Nu traden zoons van kooplieden vaak als factor op, maar in dit geval keert noch de naam van haar zoon Mads Lauridsen - die in dezelfde jaren bevrachtingscontracten afsloot - noch de naam van één van haar andere zoons in de havenadministratie terug. Wel zijn daarin de namen van de gecontracteerde schippers opgetekend, dus de contracten lijken wel te zijn uitgevoerd.

Nu moet hier een persoon geïntroduceerd worden die niet in het voorgaande genoemd is omdat hij - voor zover viel na te gaan - nooit een beroep heeft gedaan op de diensten van Jensen als lasthebber. Het betreft Claus Glyssing, getrouwd met een dochter van Mette Jensdatter en Laurids Baggesen. Van Glyssing is bekend dat hij op de Amsterdamse markt in ossen handelde. Hij had in 1654 enkele schepen gecontracteerd om ossen te halen in het Grådyb.²⁶² Na 1655 lijkt Glyssing zijn export naar Ribe te hebben verplaatst, want voor de jaren 1656-'59, '61 en '63 werd zijn naam in de havenboekhouding van Ribe genoteerd.²⁶³ Het kan zijn dat Glyssing zijn zaken in deze jaren ook door Bollaard liet behartigen, die misschien gewoon was zijn bevrachtingscontracten bij een andere notaris dan Jensen af te sluiten, waardoor ze niet zijn teruggevonden. Maar misschien is met Glyssing een antwoord op de vraag gevonden wie de exporteur was van de ossen van Mette Jensdatter en Mads Lauridsen. Het zou een verklaring zijn waarom Claus Glyssing in 1654 nog twee schepen bevrachtte om ossen te halen in het Grådyb, en vanaf 1656, na het overlijden van zijn schoonvader Laurids Baggesen in 1655, zijn ossen over Ribe exporteerde. Hij was zelf in Varde woonachtig en het Grådyb was daarom een logischer keuze als inschepingsplaats van zijn ossen.²⁶⁴

Men kan dus in deze periode, zo blijkt uit de bovenstaande voorbeelden, de notariële akten en de Riber havenadministratie niet zonder meer ter vergelijking naast elkaar leggen, ook al verwijzen ze naar dezelfde handel. Soms moeten aanknopingspunten uit andere bronnen beschikbaar zijn om de beide bronnen te kunnen koppelen.

Tot slot moet nog één aspect uit de bevrachtingscontracten aan de orde worden gesteld: de lading. De akten uit bijlage 17 laten niet alleen zien dat er ossen van Jutland naar Holland werd getransporteerd, maar ook dat andere goederen op de heenweg werden meegenomen.²⁶⁵ In een aantal contracten dat Thomas Jensen afsloot werd de schippers opgedragen op de heenreis naar de Jutse kust een lading bouwmaterialen (bakstenen, plavuizen of dakpannen), gebruiksgoederen (wijn, zout en tabak) of kweekmateriaal (fruitbomen, zaden) in te nemen om aan de West-Jutse (of in een enkel geval de Oost-Jutse) kust te lossen. Of de bouwmaterialen voor de bevrachters zelf bestemd waren of dat ze werden doorverkocht aan derden wordt niet duidelijk. Onder andere wordt in de bevrachtingscontracten Thomas' zwager Jens Nielsen uit Varde genoemd. Nielsen gaf in 1656 opdracht tot de verscheping van bouw materiaal. In de akten die Thomas Jensen het jaar ervoor op last van dezelfde zwager voor Henrik Müller afsloot, werd niet over stenen of pannen gerept. Uit een bijlage echter van een tolrekening uit 1655 blijkt Müller dat jaar 10.000 stuks *mursten* (baksteen) tolvrij uit de Republiek te hebben ingevoerd.²⁶⁶

Nu is Henrik Müller uit andere jaren bekend als leverancier van onder andere *mursten* aan de Kroon.²⁶⁷ Thomas Jensen kan dus als contactpersoon van Jens Nielsen en Henrik Müller een rol hebben gespeeld in de levering van bouw materiaal ter verfraaiing van de koninklijke landgoederen.

Thomas Jensen is niet bekend als hofleverancier en zijn naam ontbreekt in de gepubliceerde lijst van staatsleveranciers onder wie vele geldschietters van de koning gezocht moeten worden. Toch lijkt ook Thomas Jensen zelf rechtstreeks aan de koning te hebben geleverd, want uit een extract van een Ringkøbingse tolrekening uit het jaar 1660-'61 bleek aan Jensen uit de tolopbrengst 400 rijksdaalders uitbetaald te moeten worden.²⁶⁸ Over de aard van die schuld is niets bekend.

5.13 Verschuivingen in de bezitsverhoudingen in Denemarken

Hoewel Thomas Jensen na omstreeks 1650 vooral in het buitenland als koopman actief was, had de economische ontwikkeling in Denemarken directe gevolgen voor hem. Niet alleen omdat de economische depressie in Denemarken de internationale handelsbetrekkingen beïnvloedde, maar ook omdat Thomas Jensen als crediteur van zowel edelen als burgers, tegen wil en dank onroerend goedbezitter in Denemarken werd. Zo kwamen omstreeks 1650 de kinderen van Jens Olufsen en de weduwe van Oluf Jensen, waarschijnlijk uit de erfenis van (schoon)vader Jens Olufsen in het bezit van het landgoed Gunde Rostrups. De erfgenamen boden het landgoed op 30 januari 1650 aan de adel te koop aan.²⁶⁹ Mogelijk is het landgoed ook in die tijd van de hand gegaan, want verwijzingen van later datum zijn niet gevonden. Hoeveel geld Thomas uit de erfenis ontving is niet uitgezocht, maar misschien werd de vestiging van Thomas Jensen in Amsterdam mogelijk nadat hij uit de erfenis van zijn vader over een aanvangskapitaal kon beschikken, waarmee hij naar eigen goeddunken kon deelnemen aan de internationale handel. Amsterdam was daar rond 1650 het kloppend hart van.²⁷⁰

Enkele jaren later, in 1657, kwam Thomas Jensen zelf in het bezit van land met opstal in *Sejlstrup sogn* (de parochie Sejlstrup), gelegen aan de noordwest-flank van Vendsyssel in Noord-Jutland.²⁷¹ In 1651 was dit leen al uitgegeven aan verschillende crediteuren van het rijk.²⁷² Thomas Jensen had deze goederen blijkens de *Viborg landstings skøde- og pantebøger* (de Viborger landsgerechtigde overdrachts- en hypotheekboeken) als betaling ontvangen voor een nog uitstaande schuld uit de erfenis van Jacob Kohl (overleden in 1656). Jacob Kohl, burgemeester in 'Arensburg' op het eiland 'Øsel' (nu Kuressaare op het eiland Saaremaa voor de kust van Estland), had deze landgoederen op zijn beurt in onderpand gekregen van Sten Holgersen Bille. De *hovedgård* (ofwel het centrale landgoed, waaraan verschillende boerenbedrijven toebehoorden) genaamd Sejlstrupgård ging volgens Trap bij Billes dood over in handen van een aantal Nederlandse crediteuren van Jacob Kohl, te weten Galtje Gratis uit Amsterdam en de weduwe en zoon van Andries Pieters uit Stavoren.²⁷³ Ook zij hadden kennelijk vorderingen op Kohl gehad, die niet op andere wijze konden worden voldaan. Dat Thomas Jensen door Trap niet wordt genoemd komt omdat hij nooit eigenaar is geweest van de *hovedgård*: hij bezat enkele bij het landgoed behorende *hel-* en *halvgård* (hele en halve boerderijen), een *bol* (een kleine boerderij) en *gadehuse* (huizen aan een straat) gelegen in Smidstrup,

Rakkeby, Åstrup en Stagsted. Thomas bood deze onroerende goederen op 29 januari en op 26 augustus 1657 in het *landsting* (rechtslichaam voor een landsdeel, zie § 4.2) te Viborg aan de adel te koop aan en opnieuw deed hij dat in 1663, '64, '69, '70 en '71.²⁷⁴ Er was duidelijk gebrek aan animo onder de adellijke kopers om hun geld in onroerend goed te investeren.

Een indruk van de productiviteit van Jensens land - waarvan hij de exploitatie aan pachters overliet - geven de *matrikler og jordebøger* van Ålborghus. Deze landregisters en grondboeken, aangelegd in 1664 en 1688, dienden als grondslag voor de belastingadministratie. De productiviteit van land werd hierin uitgedrukt in *tønder hartkorn* (afgekort tot *td.htk.* of *tdr.htk.* bij meervoud; *hartkorn* is 'hard graan'). Dit was het aantal tonnen rogge of gerst dat de landbouwgrond opbracht. De oppervlakte land nodig om 1 *td.htk.* voort te brengen was afhankelijk van de vruchtbaarheid van de landbouwgrond. Deze varieerde tussen de circa 1,1 en 12,1 hectare. Gemiddeld lag deze in Denemarken op 3 hectare. De *td.htk.* gold als richtlijn voor de daarop ingestelde pacht.²⁷⁵

Uit het feit dat Sejlstrup hovedgård met 90 *tdr.htk.* ruim boven de gemiddelde omvang van landgoederen in Jutland lag (rond de 35 *tdr.htk.* en in het noorden van Jutland zelfs niet meer dan 30 *tdr.htk.*), blijkt dat het om een flink landgoed ging. Jensens *belgård* (hele boerderijen), ieder voor meer dan 7 *tdr.htk.* in het matrikel genoteerd, waren ook groter dan het gemiddelde Noord-Jutse boerenbedrijf (gemiddeld bedroeg dit 4,2 *tdr.htk.*).²⁷⁶ Jensens bezittingen in Sejlstrup kunnen op circa 63 *tdr.htk.* ofwel op ongeveer 190 hectare worden vastgesteld. Er was een gemiddelde oppervlakte van 5,5 *tønde land* voor nodig om 1 *td.htk.* voort te brengen. Uitgaande van deze verhouding en wetende dat één ploeg (ofwel 48 *tønde land*)²⁷⁷ ongeveer 1.000 rijksdaalders bedroeg, kan de waarde van Jensens bezittingen in Sejlstrup op bijna 7.219 rijksdaalders ofwel op circa f 18.047,- worden geschat.²⁷⁸ Jensen zou dit onroerend goed in Vendsyssel tot zijn dood bezitten.

Niels Juel, eigenaar van Bunderupgård, wist zijn schuld aan Jensen nog op tijd te voldoen en zo te ontsnappen aan het lot van de overdracht van zijn landgoed aan Jensen. Uit een obligatie, opgesteld te Amsterdam op 27 september 1659, bleek Jensen 1.218 rijksdaalder voorgesloten te hebben voor de reis van Juel en diens hofmeester Peder Christensen Ostenfeld naar Engeland en Frankrijk in 1656 en '57 en voor de bevrijding van Juel uit diens arrest te Utrecht. Deze schuld moest worden ingelost voor *sankt Mourids* (22 september²⁷⁹) 1660. Mocht Juel niet in staat zijn geweest zijn schuld te voldoen, dan was aan Thomas Jensen of degene aan wie hij de obligatie inmiddels had verkocht, Bunderupgård²⁸⁰ met toebehorende boerderijen toegefallen, met alle vrijheden die aan dat bezit verbonden waren. Op 22 augustus 1663 nam Cristian Ostenfeld, professor aan de universiteit van Kopenhagen (waarschijnlijk de vader van de hierboven genoemde Peder), de obligatie van Niels Juel aan Thomas Jensen over. Het bedrag beliep, verhoogd met het rentepercentage van 6% per jaar en 300 rijksdaalders aan onkosten (*skadegeld*), in totaal 1.570 rijksdaalder.²⁸¹ De overname van de schuld was gunstig voor Thomas Jensen, gezien het feit dat het hem nog steeds niet gelukt was zijn tot Sejlstrupgård behorende bezittingen in Vendsyssel aan de adel te verkopen. Of dat met Bunderupgård snel gelukt zou zijn was nog de vraag.

Ook een aantal burgers kwam in Jensens greep. Bij een op 8 augustus 1661 uit-

gevoerde taxering van de onroerende goederen in Ribe (*hustakst*), bleek Thomas Jensen, van wie als woonplaats Haarlem werd opgegeven, tot de vijftien grootste onroerend goed-bezitters in Ribe te behoren.²⁸² Het stenen huis aan het marktplein/Storegade (tegenwoordig bekend als Hotel Dagmar), met een aangrenzend stuk land werd getaxeerd op een waarde van 950 rijksdaalders. Verder bezat hij nog een appelboomgaard (getaxeerde waarde 120 rijksdaalders), gelegen tussen de Bispegaardgade en de Puggaardgade.²⁸³ Deze onroerende goederen had Thomas Jensen niet aangekocht: ze waren hem na de dood van zijn zwager Laurids Baggesen en zijn zuster Mette toegewezen op grond van een schuldvordering.

Het was zijn zwager Laurids in de jaren '40 bepaald niet voor de wind gegaan. Hij was in 1648 in Amsterdam gearresteerd in verband met een nog uit 1644 daterende schuld, nadat hij daar met een schip met ossen was aangekomen. In 1652 werd Laurids in Amsterdam opnieuw gearresteerd.²⁸⁴ Hieruit wordt duidelijk dat Laurids al langer met geldproblemen kampte. Daarna eisten de oorlogsjaren met terugwerkende kracht hun tol. Als borg draaide Laurids Baggesen namelijk op voor de schulden die zijn broer Peder Baggesen in zijn functie als tollenaar na zijn overlijden in 1650 achterliet.²⁸⁵

Laurids Baggesen overleed in 1655. In 1659 stierven in een paar maanden tijd zijn zoons Bagge (juni) en Mads (augustus) en hun moeder Mette (september) aan de gevolgen van de pest. Nu was Thomas Jensen één van de crediteurs van de boedel. Hij had nog geld tegoed van geleverde waren en een verstrekte lening (twee obligaties, uitgeschreven door zoon Bagge Lauridsen in mei 1659 in Amsterdam). De afhandeling van het sterfhuis zou nog de nodige tijd in beslag nemen.²⁸⁶

In december 1660 probeerde Thomas Jensen de nog uitstaande schuld van 2.417 daler te innen van de erven van Laurids en Mette. Thomas' volmacht in deze, Peder Nielsen på Bramming, nam slechts genoegen met betaling in de beste waren en goederen. Maar het in het huis aanwezige goud, zilver en geld hadden de voogden van de erfgenamen juist nodig om het onderpand, het huis (in de boedelinventaris van 29 augustus 1660 getaxeerd op 1.800 rijksdaalders²⁸⁷) veilig te stellen. In oktober 1661 eiste Thomas opnieuw uitbetaling van zijn tegoeden.²⁸⁸

Uiteindelijk bleken Laurids en Mette aan (on)roerende goederen en tegoeden 17.094 *sletdaler* nagelaten te hebben, terwijl er in totaal nog voor 7.037 *sletdaler* aan vorderingen op hun bezittingen uitstonden.²⁸⁹ In de boedelscheiding, die plaats vond op 31 december 1661, bleek het huis in dertien parten verdeeld.²⁹⁰ Het ging om een voorlopige oplossing, want op 21 mei 1662 werd een koninklijke commissaris aangewezen deze zaak af te handelen.²⁹¹ De uitslag daarvan is onbekend, maar in de boedelscheiding na het overlijden van Thomas in 1677 wordt er niet meer over het huis te Ribe gerept.

Er waren ook andere familieleden bij wie Thomas zijn tegoeden probeerde in te vorderen. Zo had Laurids Baggesens broer, Lambert, twee obligaties uitgeschreven (in 1655 te Amsterdam en in 1656 te Ribe met een totale waarde van f 541,- met rente), die Thomas later op Lamberts weduwe probeerde te verhalen. Het oordeel van de stadsvoogd dat zij deze schuld moest betalen, vocht zij echter met succes aan bij de magistraat van Ribe.²⁹²

5.14 Macht en middelen: Thomas Jensen contra Joakim Beck (1652-1653)²⁹³

Kooplieden als Jensen, die zelfstandig opereerden op de internationale markt en zich dáár vestigden waar zij hun zakelijke belang het best konden behartigen, vervulden noch in het land van herkomst noch in het buitenland een politieke rol van betekenis. Daardoor onttrekken ze zich doorgaans aan het aandachtsveld van historici. Des te opmerkelijker is het feit dat Ludvig Holberg (1684-1754) meer dan een halve eeuw na Thomas Jensens overlijden diens 'slechtheid' ter sprake bracht in zijn geschiedwerk over Denemarken, *Dannemarks Riges Historie*.²⁹⁴ Jensens reputatie was echter niet gebaseerd op zijn politieke verdienste, maar op zijn onbeschaamde optreden ten aanzien van een Deens edelman. Het bracht de gemoeieren tot op hoog politiek niveau in beroering. In deze paragraaf wordt de kwestie besproken waarop Holberg zijn negatieve oordeel over Thomas Jensen baseerde: diens onbuigzame opstelling na de arrestatie van Joakim Beck til Gladsaxe in 1652. In de vorige paragraaf zijn al enkele voorbeelden genoemd die wezen in de richting van een verslechterend economisch klimaat in Denemarken; dit voorbeeld toont welke verstrekken gevolgen de verschuivende bezitsverhoudingen konden hebben voor de sociale relatie tussen de adel en de burgerij.

Joakim Beck (circa 1604-'82) kreeg in het tweede kwart van de 17de eeuw een groot aantal lenen onder zijn beheer (Kopenhagens slot 1632-'34, Stavanger 1634, Bøvling 1634-'39, Kristianstad 1639-'42 en Silkeborg 1643-'49). Beck was grootgrondbezitter. Hij bezat veertien grote akkerbouwbedrijven (*sædegårde*) in Skåne en zeven elders in Denemarken met een totale productie van 3.000 *tdr.btk.*. Beck trachtte in Andrarum sogn (in Skåne) de aluinfabricage op te zetten, waarvoor hij in 1637 een privilege verwierf, dat in 1645 werd verlengd.²⁹⁵ Maar hij kampte met grote technische moeilijkheden in het productieproces. Dat was mogelijk de aanleiding voor het in 1639 door de Amsterdamse koopman Pieter Outgers in opdracht van Beck te Amsterdam opgestelde notariële contract met een meester-aluinmaker Jan 'Barbe', die samen met een aluinmaker uit Luik en een derde persoon naar Denemarken af moest reizen, om daar waar de mineralen werden gedolven, proeven te nemen. Als de mineralen na de proeven geschikt werden bevonden om aluin te maken zouden zij blijven en ter plekke met Beck een nieuw contract afsluiten. In het andere geval zouden zij direct terugkeren.²⁹⁶ Nadere informatie over het succes van deze onderneming ontbreekt, maar het vervolg laat zich raden, omdat de aluinfabricage in Andrarum pas onder het beheer van een volgende eigenaar tot grote bloei zou komen. Beck heeft dus zelf de vruchten van zijn inspanning nooit mogen plukken. Hij had zwaar te lijden onder de Deens-Zweedse oorlog. Kort erna moest hij verschillende van zijn bezittingen verkopen of in onderpand geven om de aluinfabricage te kunnen voortzetten. In 1649 mocht hij niet langer het beheer voeren over Silkeborg op grond van zijn verslechterde financiële positie. Onder tussen werd hij op de huid gezeten door verschillende 'onverschillige crediteurs en belanghebbenden'.²⁹⁷ Daarvan blijkt Thomas Jensen er één te zijn geweest.

In de jaren 1650-'53 verbleef Beck in de Republiek, waar hij in 1652 in Amsterdam werd gearresteerd. Het moment van de arrestatie viel ongelukkig. In 1652 was de Eerste Engelse Oorlog (1652-'54) uitgebroken tussen de Republiek en Engeland, veroorzaakt door de commerciële rivaliteit tussen beide landen. Op grond van het in 1649 gesloten defensief verbond tussen Denemarken en de Republiek, verhin-

derde Denemarken Engelse schepen graan en scheepsbouwmaterialen uit het Oostzeegebied te exporteren.²⁹⁸ In de correspondentie van de Nederlandse gezant in Kopenhagen Nanning Kaiser aan de Staten van Holland wordt de arrestatie van Beck en de aanhouding van 23 Engelse koopvaardijsschepen met hennep en andere goederen in de haven van Kopenhagen gelijktijdig aan de orde gesteld.²⁹⁹ De Staten van Holland zaten duidelijk met de arrestatie van Beck - een edelman uit een geallieerde staat - in de maag. Met het diplomatieke overleg over de oorlog in het achterhoofd, is een reconstructie gemaakt van de kwestie Beck op grond van bewaard gebleven archivalia.³⁰⁰

De eerste verwijzing naar Becks zaak dateert van 20 mei 1652. De Deense gezant in Den Haag, Peder Charisius, kreeg toen een brief aangaande Joakim Beck. Deze had verzocht om een schrijven van de koning aan de burgemeesters en raad in Amsterdam, welk verzoek was gehonoreerd. Charisius zou zich inspannen om deze zaak op korte termijn tot een oplossing te brengen.³⁰¹ De Deense koning richtte op 3 september een (niet teruggevonden) aanbevelingsbrief aan de Staten van Holland.³⁰² In dezelfde tijd schreef Nanning Kaiser, de Nederlandse gezant in Kopenhagen, een (evenmin teruggevonden) brief over Becks arrestatie, die op 13 september 1652 in de Staten van Holland werd behandeld.³⁰³ Op 8 september 1652 bracht Henrik Ramel tijdens een onderhoud met Nanning Kaiser in Kopenhagen de zaak van Joakim Becks schuld in Amsterdam ter sprake.³⁰⁴ Kaiser kreeg op 20 september bezoek van Axel Urup, *'slotsheer tot Coppenhaven'*. Axel Urup was namelijk Becks oudere halfbroer uit het eerste huwelijk van hun moeder.³⁰⁵ Op diens verzoek schreef Kaiser brieven naar de Staten van Holland en naar Amsterdam, waar Beck gevangen zat, waarna hij nog dezelfde dag een tegenbezoek aflegde bij Urup.³⁰⁶ Door de Staten van Holland waren inmiddels enkele gecommitteerden aangesteld die zich zouden buigen over de correspondentie aangaande deze zaak en die hen vervolgens van advies zouden dienen.³⁰⁷

De Staten van Holland waren aanvankelijk niet geheel op de hoogte van de toedracht van de arrestatie, die door de Amsterdamse schepenen werd afgehandeld. Daarom gaven zij de Amsterdamse gedeputeerden opdracht inlichtingen in te winnen in Amsterdam.³⁰⁸ Het bleek nu dat Beck in Amsterdam was gearresteerd en vastgezet op last van Gerrit Jans Backer (de jonge) in verband met een obligatie van 3.000 rijksdaalders *'by de voorsz Beck ten behoeve van seecker burgemeester van Kingkoppen gepasseert'*. Het was inmiddels bekend dat Gerrit Jans Backer eigenlijk maar een klein voorschot op de obligatie had gegeven en dus niet de belangrijkste schuldeiser was in deze. Wie dat wel was, werd niet vermeld. Verder wisten de gedeputeerden mee te delen dat Beck naar Amsterdam was gelokt - kennelijk verbleef hij er in die jaren niet permanent - onder voorgeven dat daar voordelig potas, vitriool en andere goederen te verkrijgen waren.³⁰⁹ De persoonlijke bemoeienis van edelman Beck met de internationale handel is opvallend.³¹⁰

De Amsterdamse schepenen hadden de zaak niet af kunnen ronden. Beck had zelf voorgesteld de zaak onontvankelijk te verklaren en te verwijzen naar de Deense koning en de rijksraad. Dit verzoek was door de schepenen afgewezen, waarna door Beck appèl was aangetekend bij het Hof van Holland. De Staten van Holland drongen bij het Hof van Holland aan op een *'raisonnabel accord'* tussen Beck en

Gerrit Jans Backer, gezien het kleine belang dat Backer bij Becks arrestatie had. Als dat niet lukte, zagen ze de zaak het liefst alsnog onontvankelijk verklaard en doorverwezen naar Denemarken.³¹¹ Deze resolutie werd toegestuurd aan het Hof van Holland.³¹² Op 2 november drongen de Staten van Holland er bij het Hof op aan hen terstond over het verloop van de zaak te informeren.³¹³

Vanuit Kopenhagen bemiddelde gezant Kaiser op verzoek van de commissarissen van de Deense koning bij de vrijlating van Beck uit zijn gevangenschap te Amsterdam³¹⁴; in Den Haag spande Peder Charisius zich in om Beck op vrije voeten te stellen. Charisius bracht in november 1652 de Deense edelman Axel Urup til Beltebjerg per brief van zijn verrichtingen op de hoogte. Het was deze, door Degn in het rijksarchief van Kopenhagen teruggevonden brief (gedateerd 10/20 november 1652), waarnaar Holberg verwijst in zijn *Dannemarks Riges Historie*. Wat nu de vrijlating van Beck zo vertraagd heeft, wordt uit de Nederlandse archiefstukken niet duidelijk, maar Charisius heeft daar duidelijk zijn mening over. Hij spreekt in zijn brief over de '*stoor forherdede undskab*' (erg starre slechtheid) van Thomas Jensen. Hoewel Jensens naam in de officiële documenten nog geen enkele maal was gevallen, was Thomas Jensen er dus kennelijk de oorzaak van dat deze '*uret og falske sag*' (onrechtvaardige en valse zaak) zo lang werd opgehouden.³¹⁵

Pas op 24 januari 1653 werd de naam van Thomas Jensen voor het eerst genoemd in de Nederlandse documenten, en wel in de civiele sententies van het Hof van Holland. Gerrit Jans Backer was gedaagde in het hoger beroep dat door Beck was aangespannen. Jensen was gedaagde in rauwactie, wat wil zeggen dat hij was gedagvaard ter rechtszitting, zonder dat daaraan een voorbereidend rechterlijk onderzoek vooraf was gegaan. De zaak werd die dag mondeling voor het Hof van Holland bepleit; enkele dagen later zou de uitspraak volgen.³¹⁶ Op 31 januari werd er bij de Staten van Holland nog een brief van Charisius afgeleverd, waarin deze wederom aandrang op de vrijlating van Beck.³¹⁷ De raadpensionaris, terstond belast met de taak bij het Hof van Holland te informeren hoe ver men daar met de zaak gevorderd was, wist op 1 februari mee te delen dat de zaak de maandag erna zou worden behandeld. Hij zou tevens, vooruitlopend op de uitspraak van het Hof van Holland, er bij de Hoge Raad op aandringen dat als de zaak daarna bij de Hoge Raad aanhangig gemaakt zou worden, Beck eerst op vrije voeten zou worden gesteld.³¹⁸ Op dinsdag 4 februari deed het Hof van Holland uitspraak. Het Hof oordeelde het arrest van Beck door Gerrit Jans Backer als kwalijk en veroordeelde Backer tot betaling van alle geleden schade aan Beck. De zaak werd alsnog niet ontvankelijk verklaard en verwezen naar de Deense koning en zijn rijksraad, zoals Beck eerder had voorgesteld. De exceptie (een verweermiddel³¹⁹) die Thomas Jensen had voorgedragen - op welke gronden is niet bekend - werd verworpen. Tegen deze uitspraak werd door Backer en Jensen appèl aangetekend, waardoor nu ook de Hoge Raad zich over de zaak moest buigen.³²⁰

Een maand later, op 4 maart 1653, volgde na rijp beraad de uitspraak van de Hoge Raad.³²¹ Het Hof van Holland werd in haar vonnis aangaande Gerrit Jans Backer in het gelijk gesteld. Backer diende tevens de helft van de proceskosten te betalen. De uitspraak van het Hof van Holland ten aanzien van Thomas Jensen werd door de Hoge Raad teniet gedaan en de door Jensen voorgedragen exceptie werd aangenomen.³²²

Hiermee is de arrestatie van Beck van de Nederlandse zijde belicht, maar bij gebrek aan inhoudelijke processtukken niet volledig ontrafeld. Deze stukken zijn waarschijnlijk na de uitspraak van de Hoge Raad retour gegaan naar de strijdende partijen om hun zaak in Denemarken, waarschijnlijk voor *Kongens Retterting* (het hoogerechtshof, gevormd door de Deense koning en de rijksraad), verder te kunnen bepleiten.³²³

Het ziet er niet naar uit dat de interventie van hogerhand de zaak bespoedigd heeft. De Staten van Holland mochten deze zaak het liefst zo spoedig mogelijk afgehandeld zien, hun bevoegdheden over de rechtsmacht strekten niet zo ver dat ze de procesgang daadwerkelijk konden beïnvloeden. De schepenen van Amsterdam, het Hof van Holland en de Hoge Raad lijken in deze zaak geen precedenter te hebben willen scheppen door voor een Deense jonker een uitzondering te maken op de gebruikelijk rechtsgang. Objectief gezien deed Thomas Jensen niet meer dan met alle rechtsmiddelen die hem ter beschikking stonden zijn schuldenaars aan de door hen vrijwillig aangegane verplichtingen te houden, met alle nare consequenties van dien als ze dat niet konden. Het droeg niet bij aan zijn populariteit in Denemarken.

Of Charisius zijn mening over Jensens slechtheid ooit nog heeft herzien is niet bekend. Het was uitgerekend Charisius die in 1669 benoemd werd tot hoofd van Ålborghus, het *amt* waarin Jensens boerderijen waren gelegen. Beck en Jensen zullen elkaar weer voor *Kongens Retterting* in Kopenhagen hebben getroffen. Wat de uitspraak ook mag zijn geweest, financieel kon deze Beck niet meer baten. Hij zou veel van zijn bezittingen moeten verkopen of als onderpand moeten stellen. In 1658 ging Skåne definitief voor Denemarken verloren. Joakim Beck zou uiteindelijk in 1682 sterven als een berooid man.³²⁴

5.15 De terugtrekking van Thomas Jensen als actief koopman

In 1647 verscheen de naam van Thomas Jensen in de rekening-courant-boeken van de Amsterdamse wisselbank. Mogelijk vertoefde hij vanaf dat jaar vaker of langer in Amsterdam. Of hij sindsdien jaarlijks een rekening had bij de wisselbank valt niet met zekerheid te zeggen, omdat een groot aantal boeken verloren is gegaan. Op grond van bewaard gebleven naamregisters op de rekening-courantboeken kan met enig voorbehoud gesteld worden dat Jensen vanaf 1647 tot 1662 een rekening bij de bank gehad heeft (van de naamregisters, die evenals de rekening-courant-boeken lopen van februari tot augustus en van augustus tot februari van het daaropvolgende jaar, ontbreken de jaren 1650, 1655-'58). In de eerstvolgende reeks compleet bewaard gebleven naamregisters uit de periode 1666-'70 ontbreekt de naam van Thomas Jensen, waaruit blijkt dat zijn rekening in enig jaar tussen 1662 en 1666 is opgeheven.

In de rekening-courant-boeken werden aangetekend het tijdstip, de bestemming en de omvang van alle transacties tussen Jensens rekening en die van andere rekeninghouders bij de wisselbank. Nadere informatie over de aard van de transacties ontbreekt.³²⁵ Uit de periode 1647-'66 zijn slechts zes rekening-courant-boeken bewaard gebleven. Tabel 5.2 geeft een overzicht van de bedragen op Jensens rekening.

Tabel 5.2. De balans (in guldens) op de rekening van Thomas Jensen in de Rekening-Courantboeken van de Amsterdamse Wisselbank (1647-1655)

Boekdeel	periode	folio	balans (in f)
11	feb. 1647 - aug. 1647	273	2.700
14	aug. 1648 - feb. 1649	698	28.509
15	feb. 1649 - aug. 1649	698/1.340	80.221
20	aug. 1651 - feb. 1652	698	43.477
24	aug. 1653 - feb. 1654	698	-
26	aug. 1654 - feb. 1655	698	35.540

Toelichting: Uit de balans in deel 15 kon worden opgemaakt dat op de ontbrekende folio 1.340 het geringe bedrag van f 64:14:8 was genoteerd. Dit is bij het bedrag van f 80.156:4:8 van folio 698 opgeteld, dat vervolgens werd afgerond. In deel 24 ontbreekt de folio met het saldo op Jensens rekening. Bron: GAA, Archief Wisselbank (5077), Rekening-Courantboeken.

In de jaren '50 was Amsterdam lange tijd Jensens uitvalsbasis van waaruit hij veel van zijn zaken regelde: bevrachtingscontracten afsloot, goederen in ontvangst nam en verzond. In de jaren '60 lijkt hij zijn heil elders te hebben gezocht. Deze indruk wordt bevestigd door het naamregister op de *Viborgs landstings skøde- og pantepro-tokoller*, waarin als woonplaats van Thomas Jensen in de periode 1659-'71 behalve Amsterdam ook Haarlem, Kopenhagen, Ringkøbing en Altona worden ver-meld.³²⁶ Dat het hier wel degelijk om één en dezelfde persoon gaat blijkt uit de attestatie van zes Amsterdamse kooplieden die ten overstaan van de notaris allen zeiden Jensen 'familiair' te hebben gekend. Met enkelen van hen had Jensen ook gehandeld en gecorrespondeerd. De zes kooplieden, Johan 'Feiga', Laurens Ketels, Martin 'Gaerts', Hendrik Kool, Dirk van Dans en Willem Kerkman verklaarden voorts dat Thomas Jensen bij hun weten nooit houtkoper was geweest. Zij vertel-den dat Thomas Jensen eerst lange tijd in Amsterdam en Haarlem in verschillende logementen als kostganger had gelogeed, waarna hij zich enige jaren in Dene-marken, Hamburg en elders had gevestigd. In 1674 was hij naar de Republiek terug-gekeerd, waar hij in de laatste jaren voor zijn dood in publieke herbergen in Amsterdam en Haarlem woonde. Jensen was bij hun weten noch in Amsterdam, noch elders in de Republiek poorter of burger geweest en had nooit een '*particuliere huishouding*' gevoerd. Hij had zich altijd als een '*vremdelingh*' in het land opge-houden. Martin Gaerts wist bovendien te vertellen dat de enige reden van Jensens terugkeer naar de Republiek was, dat de thesauriers van Amsterdam bezwaar had-den gemaakt de interest over de verschillende obligaties van Jensen op de stad Amsterdam aan Gaerts uit te keren, ondanks dat Jensen daartoe procuratie had gegeven.³²⁷

Jensen vestigde zich in 1674 weer in Holland, maar zijn naam keert niet meer terug in de rekening-courant-boeken van de Amsterdamse wisselbank. Hij lijkt zijn actieve deelname aan de internationale goederenhandel te hebben gestaakt. Hij leende zijn geld niet langer uit aan particulieren, maar kocht daarvoor in de plaats obligaties aan, zoals veel Nederlandse kooplieden in die tijd deden. De uitgifte van waardepapieren steeg in deze periode met het oog op de financiering van de Hollandse Oorlog (1672-'78).³²⁸ Bij zijn dood bezat hij in totaal 37 obligaties op

de thesauriers van de stad Amsterdam, 4 obligaties op het gemene land van Holland en West-Friesland en een transportakte ten laste van de Verenigde Oostindische Compagnie. Deze effecten, allemaal daterend uit de periode 1674-'77, hadden een waarde van meer dan f 150.000,-.³²⁹

Na het midden van de 17de eeuw werd Denemarkens handelsbalans negatief. Het land had moeite de economische depressie het hoofd te bieden. De landbouw en handel waren zwaar door de oorlog getroffen en stedelijke industrieën waren nooit serieus van de grond gekomen. Het bevolkingsaantal was sterk gedaald als gevolg van sterfte door oorlogen, de pest en emigratie. De koopkracht was vermindert als gevolg van de aanhoudende zware belastingdruk ter financiering van de oorlogen. Wie zal Thomas Jensen ongelijk geven in zijn keuze zijn geld niet langer uit te lenen aan Denen, maar om het veiliger in de Republiek te investeren?

5.16 De nalatenschap van Thomas Jensen

Zijn laatste levensdagen sleet Thomas Jensen als '*bedacht jonghman*' in Haarlem. Op 31 juli 1677 riep Jensen notaris Laurens Baart aan zijn ziekbed om het concept testament dat Johannes Far had opgesteld, te bekrachtigen.³³⁰ Hij reserveerde in het testament een aantal legaten voor personen die hem na stonden en benoemde Johannes Far en Daniël Koppens tot zijn executeurs testamentair.³³¹ Thomas Jensen overleed op 5 augustus 1677. Hij werd in de Grote of Sint-Bavo kerk te Haarlem begraven. Aansprekers verkondigden het nieuws van zijn overlijden in Haarlem en Amsterdam, er werden 82 rouwmantels gehuurd, tweeëntwintig dragers begeleidden Thomas Jensen naar zijn laatste rustplaats. In 'Het Vergulde Vlies', het logement waar Jensen verbleef ten tijde van zijn overlijden - en waar omstreeks het midden van de 18de eeuw (maar misschien ook al eerder) het in 1667 opgerichte Haarlemse ossenweidersgilde vergaderde - werd door de begrafenisgangers voor meer dan f 550,- verteerd.³³² De begrafenis was in stijl, de grafsteen eenvoudig. Deze steen, met slechts het grafnummer 479 ingebeiteld, ligt nog net zoals toen voor de deur van de linker hoofduitgang van de kerk naar de Grote Markt.

Een week na zijn overlijden, op 12 augustus, werden de door Jensen nagelaten goederen door Far en Koppens geïnventariseerd. Het testament en de boedelinventaris, die een indruk geven van Jensens roerende goederen en de personen aan wie hij die bij testament vermaakte, zijn teruggevonden in het notariële archief van Haarlem, berustend bij de archiefdienst voor Kennemerland te Haarlem.

Jensens bezittingen waren eenvoudig. Thomas Jensen lijkt, als vrijgezel koopman die veelvuldig van woonplaats verwisselde, gemak te hebben laten prevaleren boven luxe waar het de gebruiksgoederen betrof waarmee hij zich omringde. Aan meubels had hij slechts twee bedden met peluw, een lessenaar en ter aankleding van de woonruimte die hij huurde, een aantal stoelkussens en een tafelkleed. Verder bezat hij een portret van Christian IV en schilderijen van een '*boerendans*' en een '*naeckt vrouwmens*'. Zijn serviesgoed bestond uit twee tinnen kandelaars, zes tinnen schotels en twaalf tinnen borden. Luxueuzer maar kwetsbaar serviesgoed van glas of porselein had hij niet.³³³ Wel bezat hij een spiegel van bijna een meter breed, maar die stond nog in Hamburg bij ene Jochem Moorman.³³⁴

Het GEZICHT van 't groote ORGEL, en een gedeelte der groote KERK te HAERLEM, wel eer St BAVO toegeweyt:

Werd met Schulinge Eekentungh Opdragen
 De Heer M. Jan van Nijmegen,
 De Heer M. David van Looze,
 De Heer M. Jan Theodorus Kock;
 De Heer Willem Jan, Grave van Nijmegen;
 Raaden in de Vreeschap en Dierkenwideren
 door hun Wel. Ed. Achtbare Overheden

aan de Wel. Ed. Achtbare Heeren,
 De Heer Andries Stadhagen en
 De Heer M. Jan Diederik Pauze, Gedeem. Raad,
 Heer van Breda, Schout, Algemeen,
 Reger. en Recepten. van
 den Publieke Kerk der Stadt Haarlem:
 en Ghevoorne Dienaar
 Gerrit Thoenenburgh.

J. A. van der Schueren, D. van der Schueren

H. A. van der Schueren, D. van der Schueren, Architecten op den Staat.

A. C. van der Schueren, D. van der Schueren

Afbeelding 5.7. Interieur Sint Bavo te Haarlem. Het graf van Thomas Jensen, afgedekt met een grafsteen met nummer 479, is gesitueerd voor de linker hoofduitgang naar de Grote Markt, onder het imposante orgel van Christian Müller uit 1739. J.C. Philips, 'Het grote orgel in de Grote of Sint-Bavo kerk te Haarlem' (1763). Archiefdienst voor Kennemerland/Kennemer Atlas, Haarlem.

Jensens administratie omvatte twee kopieboeken (van brieven en van rekeningen), effecten, twee pakjes brieven aangaande zijn landgoed Sejlstrup, twee bundeltjes brieven en rekeningen betreffende 'Pieter Hansz' te Hamburg, alsmede oude verzegelde bullen en andere (niet omschreven) documenten. De titels van Jensens gedrukte boeken die in een kist en koffer bewaard werden, waren helaas niet in de inventaris opgenomen.³³⁵ Deze hadden een indruk kunnen geven van zijn interesses.

Aan de in de inventaris genoemde kledingstukken valt af te leiden dat Jensen in al zijn eenvoud, de mode volgde.³³⁶ Dit was, gezien de eenvoudige staat die hij voerde, één van de weinige terreinen waarop hij zich van anderen kon onderscheiden. Behalve wambuizen met broeken en losse mouwen en beffen - waarschijnlijk gedragen in de stijl van het rhingravekostuum - werden ook verschillende rokkoostuums genoemd, waarbij hij korte en lange dasjes, losse manchetten en zijden kousen droeg. Ook werden enkele mantels genoemd. Voor verschillende kledingstukken waren kostbare stoffen als (taf)zijde en fulp (langharig fluweel) gebruikt. De degen met porte-épée en wandelstok gaven de kleding van Jensen het nodige cachet. Opvallend afwezig in de garderobe waren schoeisel, hoeden en pruiken. Wel wordt nog melding gemaakt van een juweel (een rode steen met zeven kleine diamantjes, in goud ingelegd, getaxeerd op f 63,-). Daarnaast bezat hij ook een 'schut' (een stuk geschut), drie pistolen en twee musketten. Deze zullen vooral hebben gediend ter verdediging van zichzelf, zijn reisgenoten en zijn goederen tijdens zijn reizen.³³⁷

Afbeelding 5.8. Reiskist. Thomas Jensen reisde vaak en bezat daarom slechts weinig meubilair en gebruiksgoederen. Enkele van de op de gravure afgebeelde attributen gelijken op de voorwerpen die in Jensens boedelscheiding worden genoemd: de koffer, wat geld, een kopieboek van rekeningen en van brieven, een pakketje brieven, enkele verzegelde bullen en wat eenvoudig serviesgoed. Leonard Bramer (1596-1674), 'Een reiskist'. Boijmans Van Beuningen Documentatie systeem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen ©1989, Rotterdam.

Thomas Jensen had in zijn testament een aantal legaten gereserveerd, vooral bestemd voor personen die tijdens zijn leven of na zijn dood voor hem werkzaam waren: zijn knecht (die behalve f 400,- ook Jensens kleding, bedden en wapens kreeg), de dienstmaagd in de herberg (f 100,-), zijn executeurs testamentair (Far kreeg f 1.000,- en Koppens de spiegel, die nog in Hamburg stond), zijn neef Søren

Paludanus (de boeken, het tin en de schilderijen, met uitzondering van het op f 25,- getaxeerde portret van Christian IV). In de legaten werd ook de lutherse gemeente niet vergeten, waarmee Thomas toch een zekere familietraditie in stand hield.³³⁸ In zijn testament bestemde Thomas f 2.000,- voor de armen van de Lutherse gemeente te Haarlem, f 6.000,- voor die van Amsterdam en f 1.000,- voor die van Weesp.³³⁹ Jensens binding met deze gemeenten is niet verder onderzocht. Opvallend is wel dat hij de Enkhuizer gemeente niet met een legaat bedacht.

Jensen had zijn executeurs testamentair volledige zeggenschap gegeven over de afhandeling van zijn boedel. Omdat Far en Koppens beiden in Amsterdam woonachtig waren, werden de nagelaten goederen vanuit Haarlem naar Amsterdam verscheept. De boedelscheiding vond in Amsterdam plaats en akten die daarop betrekking hebben werden daarom ook in het Amsterdamse notariële archief teruggevonden.

In Denemarken dienden na het bericht van het overlijden van hun broer of oom de familieleden van Thomas Jensen zich aan bij de raad van Ringkøbing. Zij verklaarden ieder tot de rechtmatige erfgenamen van Thomas te behoren en verzochten om een attest.³⁴⁰ Op 27 oktober verschenen drie (volmachten van de) erfgerechtigden voor de Amsterdamse notaris om hun goedkeuring te geven aan de executie van het testament door Far en Koppens.³⁴¹

Inmiddels waren de executeurs testamentair al begonnen met de afhandeling van het sterfhuis. Ten overstaan van de notaris werd in de maanden na Jensens dood door hen een aantal obligaties uit de boedel verkocht³⁴², legaten uitgekeerd aan particulieren³⁴³ en aan de diakenen van de lutherse gemeente³⁴⁴, en de legitieme porties aan gemachtigden van enkele erfgenamen³⁴⁵.

De totale nalatenschap bedroeg volgens de boedelscheidingsakte van 8 december 1677 f 170.103:11:-. Jensens bezittingen in Sejlstrup sogn (van andere onroerende goederen was geen sprake meer) waren hierbij niet inbegrepen.³⁴⁶ Na aftrek van alle lasten (uitstaande rekeningen, belastingen, kosten van de begrafenis, salarissen en de hierboven genoemde legaten) bleef er een bedrag van f 145.500,- over, te verdelen over de vijf erfgerechtigden. Dit waren Thomas' enige nog in leven zijnde zuster Maren en de kinderen van zijn overleden zusters Anne, Karen en Mette Jensdatter en zijn broer Jens Jensen (uit het huwelijk van Thomas' broer Oluf met Maren Baggesdatter waren geen kinderen voortgekomen). De erfenis bedroeg voor elke erfgerechtigde staak f 29.100,-.³⁴⁷ Op 8 december droegen de executeurs testamentair het resterende geld, de obligaties en de boekhouding aan de lasthebbers van de erfgenamen, Christoffer Friis, Thomas Andersen en Niels Mogensen, over.³⁴⁸ Deze administratie is in Denemarken niet teruggevonden. Op 4 mei 1678 verklaarden Far en Koppens voor de notaris dat de erfgenamen in Denemarken met de boedelscheiding instemden en zij ontsloegen Christoffer Friis, die alle bescheiden volgens afspraak had overgedragen, van alle verdere aanspraken.³⁴⁹ Hiermee was de erfenis van Thomas Jensen zo goed als afgehandeld.³⁵⁰

Het is helaas niet mogelijk de groei van Thomas Jensens vermogen aan het succes van zijn handelsactiviteiten af te meten, omdat niet bekend is met welk kapitaal hij is aangevangen, maar bij vergelijking van zijn bezittingen en financiën met die van zijn zus Maren en broer Jens blijkt het volgende. Was Thomas in 1661 één van de vijftien grootste onroerend goed-bezitters in Ribe geweest, zijn zuster

*Afbeelding 5.9. Karen Jensdatter, een zuster van Thomas Jensen, en haar echtgenoot, predikant Hans Hansen Kjær met hun kinderen. Op de achtergrond is Karens overleden eerste echtgenoot afgebeeld. Ten tijde van het overlijden van Thomas Jensen waren er nog vijf van de afgebeelde kinderen in leven. Zij deelden mee in Thomas' erfenis. Zie voor een bespreking van dit schilderij: Nyborg, Poulsen en Vedsø, *Ringkøbing kirke*, 136-138. Epitaafschildering in de kerk te Ringkøbing, toegeschreven aan Jakob van Meulengracht (Ribe). Foto: Nationalmuseet/Danmarks kirker, Kopenhagen.*

Maren was bij een zelfde taxatie in Varde zelfs de hoogst aangeslagene. Het is niet bekend of de panden die zij bezat van gelijke allure en waarde waren, maar haar belastingaanslag is ongetwijfeld een indicatie voor de status die Maren in Varde had.³⁵¹ Bij vergelijking van de nalatenschap van Thomas met die van zijn broer Jens Jensen (die in 1664 overleed), valt direct het enorme vermogensverschil op (in aanmerking genomen dat Jens Jensen waarschijnlijk jonger was, later met de opbouw van zijn kapitaal was begonnen en eerder stierf). Jens Jensen bezat aan activa bij zijn dood 17.456 rijksdaalders (f 43.640), naast 44 ossen en niet nader gespecificeerde goederen die in Hamburg lagen opgeslagen. De passiva waren in de boedelscheiding niet opgegeven, maar toch noemde Lindberg Nielsen op grond van deze informatie burgemeester Jens Jensen één van Ringkøbing's rijkste mannen in de 17de eeuw.³⁵² Met een dergelijk vermogen kon men in een Hollandse stad als bijvoorbeeld Hoorn nog aardig meekomen, in Amsterdam echter kwam zo iemand, waar vermogens onder regenten van enige honderdduizenden guldens geen uitzondering waren, niet zonder meer in aanmerking voor een vacante raadplaats.³⁵³ Hieruit blijkt niet alleen het succes van Thomas Jensen als internationaal opererend koopman, maar ook de geringe kapitaalkracht van het patriciaat in een West-Jutse kustplaats als Ringkøbing. En die kapitaalkracht van de Deense kooplieden bepaalde nu eenmaal, in combinatie met hun ondernemingslust, de mate waarin zij weer aansluiting zouden kunnen vinden op de internationale handelsmarkt na het midden van de 17de eeuw.

5.17 Nabeschouwing Jensen

In de vorige paragrafen stond de uit Ringkøbing afkomstige koopman Thomas Jensen centraal. Er kon voor de beschrijving van zijn optreden op de internationale markt slechts gebruik worden gemaakt van informatie van zakelijke aard uit publieke archieven, want Jensens persoonlijke correspondentie en bedrijfsadministratie zijn niet teruggvonden. Toch was op basis van die bronnen te reconstrueren hoe Jensens internationale handel was ingebed in een uitgebreid sociaal netwerk en werd enig zicht verkregen in de achtergronden van Jensens ondernemersgedrag op de internationale markt.

Verondersteld mag worden dat een huwelijk op stand en een bestaan als politicus in Ringkøbing voor hem ook in het verschiep hadden gelegen als hij dit geambieerd had. Thomas zag hier echter van af en verkoos een leven als koopman in het buitenland. In zijn ongebonden leven schuilt waarschijnlijk een verklaring voor zijn financiële succes. Hij kon zich, ongebonden als hij was, geheel laten leiden door zijn zakelijke belangen. Aan de hand van deze koopman werd de overgangperiode in de internationale ossenhandel - waarin het Deense productie- en exportstelsel steeds verder onder druk kwam te staan - vanuit een geheel andere invalshoek belicht dan bij Tatinghof het geval was; desondanks vertoonde het verhaal over de familie Tatinghof en dat over Thomas Jensen en zijn familie, verschillende raakvlakken.

Onopgelost bleef de vraag of Thomas Jensen direct of indirect een rol heeft gespeeld in Bollaards besluit zijn geluk als marktmeester in Amsterdam te beproeven toen de markt in Enkhuizen verliep. In ieder geval nam Jensen heel wat ossen-

handel-klandizie mee toen hij omstreeks het midden van de 17de eeuw het zwaartepunt van zijn zakelijke activiteiten naar Amsterdam verplaatste. Wat de reden was van Jensens verblijf in Haarlem is niet duidelijk geworden.

Het was onder de verslechterende economische omstandigheden in Denemarken niet verwonderlijk dat Thomas Jensen, die na zijn vestiging in Holland optrad als geldschietster van verschillende Denen (en ten minste één Hollander³⁵⁴), de voorkeur lijkt te hebben gegeven aan contante betaling boven de aflossing van de uitstaande schulden in het sterk gedevalueerde onroerend goed. Voor een koopman was het onaantrekkelijk om zijn handelskapitaal om te zetten in onroerend goed dat geen rente opbracht, tenminste als hij niet beoogde met de aanschaf van onroerend goed en met de inrichting ervan zijn financiële succes meer in zijn levensstijl tot uitdrukking te brengen. Aan *conspicuous consumption*, in de literatuur wel genoemd als één van de factoren die hebben bijgedragen aan de ernst van de financiële problemen waarin sommige Deense edelen geraakten, lijkt Thomas Jensen zich in het geheel niet schuldig te hebben gemaakt. Want hoewel zijn financiële positie hem in staat stelde op ruime voet te leven, lijkt hij dat nooit gedaan te hebben. Bij zijn dood woonde hij als vrijgezel in een logement, temidden van zijn eenvoudige bezittingen.

Thomas Jensen ontwikkelde zich tot een ondernemer van internationale allure. Aanvankelijk was hij sterk op Denemarken gericht. Hij onderhield veel zakelijke contacten met edelen en gegoede burgers in zijn geboorteland, maar toen dat contact financieel op de proef werd gesteld bleek Jensen zijn zakelijke belangen, ongeacht of het familieleden betrof of niet, te laten prevaleren boven sentiment. De financiële onzekerheid en procedurele rompslomp rond de inning van de leningen aan particulieren was ongetwijfeld de reden dat hij in de jaren '70 naar veiliger investeringen van zijn kapitaal in Holland zocht. Daarmee reageerde Thomas op dezelfde wijze op de conjuncturele en structurele economische veranderingen als de Hollandse kooplieden, namelijk met de aankoop van obligaties ten laste van de diverse overheden of de VOC. Het risico dat deze obligaties waardeloos zouden worden of dat de uitbetaling van rente tussentijds gestaakt zou worden was, in tegenstelling tot leningen aan Deense particulieren, verwaarloosbaar en ze vormden daarom een veiliger investering.

Thomas Jensen kan niet vergeleken worden met groothandelaren aan de Kroon als Henrik Müller, noch had hij de status van een Deense jonker. Wel mag verondersteld worden dat met het succes van Thomas Jensen enerzijds en de financiële rampspoed van een groot aantal Denen anderzijds, de sociale afstand tussen hen verminderde. Uit de bestudeerde bronnen blijkt te weinig over het karakter van Jensen om te kunnen beoordelen of hij zijn debiteurs onredelijk streng tegemoet trad. Een koopman als Jensen, die regelmatig als geldschietster van anderen optrad, diende op de inlossing van zijn leningen strikt toe te zien om ze rendabel te kunnen laten zijn. Het zag er immers, gezien de toestand van de Deense economie, niet naar uit dat de financiële situatie van zijn veelal politiek invloedrijke schuldenaars op korte termijn weer ten goede zou keren.

De rechtsgang in het proces rond Joakim Beck, één van Jensens debiteurs, werd gereconstrueerd. Becks arrestatie en gevangenhouding kan gezien worden als een dramatische manifestatie van de financiële afhankelijkheid van een lid van de

bestuurlijke, adellijke top, van een kapitaalcrachtige burger (ook al ging het slechts om een luttel bedrag). Het was een dieptepunt in de hiërarchische, door standen bepaalde Deense samenleving, maar tegelijkertijd was het ook de voorbode van de nieuwe samenleving waarin de macht van de geprivilegeerde adel beknot werd met de toekenning van de absolute macht aan de koning (1660) en waarin de kansen voor burgers groeiden met hun competentie en welvaart.

Koopman Joseph Deutz uit Amsterdam (tweede helft 17de eeuw)

5.18 De achtergrond van Joseph Deutz

In 1960 kwam uit één van de kasten op het Deutzenhofje het omvangrijke zakenarchief van Joseph Deutz tevoorschijn. Joseph Deutz was een 17de-eeuwse koopman over wie tot dan toe nog weinig bekend was.³⁵⁵ Na inventarisatie van het archief noemde mej. Van Eeghen Joseph Deutz één van de vooraanstaandste Amsterdamse kooplieden van de 17de eeuw.³⁵⁶

Joseph Deutz was het zevende kind van de veertien uit het huwelijk van de uit Keulen stammende koopman in Oost-Indische waren en textiel, Johan Deutz (1581-1638) en de Amsterdamse Elisabeth Coymans (1595-1653) (zie bijlage 19 E).³⁵⁷ Johan, die zich in 1605 (waarschijnlijk om godsdienstige redenen) als enige lid van zijn familie in Amsterdam had gevestigd, raakte door zijn huwelijk vermaagschaft aan een aantal deftige geslachten in Amsterdam, want de andere kinderen Coymans sloten huwelijken met telgen uit de families Trip, Raye en Huydecoper. Johan was trouwens zelf ook geen onsuccesvol zakenman. Bij zijn huwelijk met Elisabeth bracht hij maar liefst f 72.000,- in. Balthasar Coymans gaf zijn dochter Elisabeth f 20.000,- mee bij haar huwelijk.³⁵⁸ Het gezin Deutz betrok het huis 'de Ster' op de Keizersgracht.³⁵⁹

Joseph Deutz volgde een universitaire studie te Leiden (die hij overigens niet voltooide). Hij begaf zich vervolgens met zijn oudere broers Jean en Jeronimus, ieder voor een derde part, in de handel in schilderijen en beelden uit onder andere Italië. Na verloop van tijd deed Joseph zijn deel in deze onderneming over aan Jeronimus. Met hem maakte Joseph een vierjarige grand tour, waarvoor zij beiden f 10.000,- van hun moeder ontvingen. Deze voerde hen vermoedelijk naar Italië, terwijl de terugreis via Spanje en Frankrijk liep.³⁶⁰

Niet lang na zijn thuiskomst legde Deutz zich zelfstandig op de koophandel toe. Al zijn koopmansboeken (memoriaal, journaal en grootboek) hebben 1654 als aanvangsjaar. Waarschijnlijk kon Joseph zich pas uitgebreid in zaken begeven nadat hij zijn erfdeel had geïncasseerd na de dood van zijn moeder in 1653. De acht kinderen die beide ouders hadden overleefd kregen ieder f 180.000,- toebedeeld. Daarvan was f 90.000,- onbelast en f 90.000,- bezwaard met fidei-commis.³⁶¹

In 1659 trouwde Joseph Deutz met Lucretia Ortt (1639-'64), dochter van een rijke graanhandelaar en lakenbereider die in 1654 overleden was. Begin jaren '70 betrok Deutz een door Philip Vingboons ontworpen huis aan de Herengracht (thans nummer 450), met een bijbehorend pakhuis, een stal en een koetshuis aan

de Keizersgracht.³⁶² Lucretia stierf al in 1664 en Deutz moest ook voortijdig zijn beide uit dit huwelijk voortgekomen zoons ten grave dragen.³⁶³

De zakelijke activiteiten van Deutz zijn sterk beïnvloed door het huwelijk van zijn schoonmoeder Lucretia Boudaen met de koopman Christoffel van Gangelt in 1660.³⁶⁴ Tot zijn dood in 1684 is Joseph in zaken nauw gelieerd gebleven aan zijn stief-schoonvader. Het betrof hier allereerst de papier- en boekhandel, die voor een deel op de financiële draagkracht van Deutz dreef. Deutz en Van Gangelt wisten zich een belangrijke positie te verwerven op de Amsterdamse papier- en boekenmarkt.³⁶⁵ Belangrijker nog was hun samenwerking in de teer- en pekhandel. Op 10 juli 1662 verkregen Deutz en Van Gangelt het Zweedse monopolie voor de invoer van pek en teer in de Republiek, na storting van de waarborgsom van f 250.000,-. Dit monopolie was eerst in handen geweest van de gebroeders Louis en Hendrik Trip.³⁶⁶ De broers van Josephs vrouw Lucretia, Joan Ortt, heer van Nijenrode, en Abraham Ortt hadden ook geld in de onderneming gestoken. De teer werd opgeslagen in de dertien pakhuizen die Joseph Deutz in Monnickendam, Muiden en Dordrecht bezat en werd van hieruit aan de klanten verkocht. Christoffel van Gangelt trok zich in 1668 uit deze zaken terug, waarna Joseph de zaken tot 1674 alleen voortzette. Er zijn uit 1670 vele bevrachtingscontracten met betrekking tot die teerhandel in het notariële archief terug te vinden.³⁶⁷ In 1674 ging het monopolie over in handen van Philip Botte, een Zweed die zich in Amsterdam had gevestigd. Omdat Joseph Deutz de pek- en teerhandel ook daarna bleef financieren, is zijn naam tot zijn dood (en zelfs daarna want zijn executeurs testamentair zetten de zaken nog enige tijd voort) aan deze handel verbonden gebleven.³⁶⁸

Opvallend is dat pas in 1692 een telg uit de familie Deutz het tot regent bracht. Godsdienstige beletselen lijken er niet te zijn geweest. Joseph Deutz was gereformeerd.³⁶⁹ Ook al was het in de tweede helft van de 17de eeuw moeilijker geworden voor kooplieden met politieke ambities om in het regentenpatriciaat van Amsterdam door te dringen, voor met name Jean waren er wel kansen geweest. Deze onderhield door zijn huwelijk met Geertruid Bicker nauwe contacten met de in de stadspolitiek belangrijke families Bicker en De Graeff. De zuster van Jeans vrouw Geertuid, Wendela Bicker, was getrouwd met raadpensionaris Johan de Witt, die regelmatig een beroep deed op de financiële adviezen van zwager Jean.³⁷⁰ De andere broers van Joseph, te weten Jeronimus, Balthasar en Gideon hebben ook nooit een regentenambt bekleed. Deze laatste drie, ongetrouwde broers bleven na de dood van hun moeder in het ouderlijke huis wonen.³⁷¹

Joseph Deutz mag het niet tot regent in Amsterdam hebben gebracht, door zijn landbezit in de Beemster was hij daar als poldermeester, hoofdingeland en sinds 1664 als hoogheemraad in het dijkbestuur actief. Van 1676 tot zijn dood in 1684 was Deutz dijkgraaf in de Beemster. Uit de onkostendeclaraties van Deutz als dijkgraaf, opgenomen in zijn kopieboek van rekeningen, is een goede indruk te krijgen van zijn drukke bezigheden.³⁷² In de Beemster en omstreken moet hij een bekend man zijn geweest.

Deutz lijkt na 1670 regelmatig op zijn hofstede te hebben vertoefd, gezien de onderhoudskosten aan zijn tuin. In 1670 had hij diverse citrus-, laurier- en jasmijn-

Afbeelding 5.10. De gebroeders Deutz. Op het schilderij zijn de gebroeders Deutz afgebeeld (van links naar rechts): Gideon, Jean, Joseph, Jeronimus en Balthasar. Joseph Deutz, koopman te Amsterdam, was op het moment dat dit schilderij vervaardigd werd (1658) omstreeks 34 jaar. Met het weiden van ossen lijkt Deutz pas aan het eind van de jaren '60 te zijn begonnen. B. Graat, 'Familiegroep Deutz' (1658), doek, 86 x 97 cm. Privécollectie. Foto: Stichting Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage.

bomen uit Genua laten overkomen. Bovendien liet hij een visvijver aanleggen.³⁷³ Uit de boedelinventaris die werd opgemaakt na zijn dood bleek hij bij zijn hofstede in de Beemster een calèche (een vierwielig, open rijtuig), een koets, een open speelwagen, een chaise, een arreslee, een boot en een schuitje voor in de vijver te bezitten. Deutz bezat maar liefst tien paarden, van fraaie namen voorzien.³⁷⁴ In zijn huishouding te Amsterdam en in de Beemster werkten ten tijde van zijn overlijden zeven dienstmeisjes. Daarnaast had hij nog een aantal knechten in dienst. Zowel in zijn grachtenpand als op zijn hofstede in de Beemster had hij zich omringd met schilderijen. In zijn boedelinventaris worden er meer dan 75 genoemd, waarvan een aantal het buitenleven als thema had. Zijn collectie telde zestien landschappen (onder andere van Simon de Vlieger, Jan Wijnants, Frederik de Moucheron en Jan Both), alsmede *'Eenige beesjes van Paulus Potter'*, *'Een Verkendrijvertje'*, *'Eenige Beesjes'* en *'Een paerde-mennetje'* (gemaakt door Karel Dujardin) en *'Een Hoiwaghen'* (van Philips Wouwerman).³⁷⁵ Daarnaast was Joseph nog in het bezit van enkele Rembrandts en een Sweerts.³⁷⁶

Wat betreft vermogen, levensstijl en contacten met leden van vooraanstaande families deed de familie Deutz niet onder voor bekende, invloedrijke tijdgenoten. Diverse familieleden hebben getracht het geslacht Deutz luister bij te zetten. Broer Gideon bijvoorbeeld reserveerde per testament f 50.000,- van zijn kapitaal om de volgende generatie de gelegenheid te bieden heerlijkheden aan te kopen *'in consideratie van ons geslacht de naam voerende van Deutz in luyster te helpen houden'*.³⁷⁷ Er zijn diverse familieportretten geschilderd en er werd een memorieboek bijgehouden door de stamhouder van de familie.³⁷⁸ De familie Deutz nam regelmatig haar toevlucht tot het gebruik van fidei-commissaire bepalingen op erfenissen om het familiekapitaal zo intact mogelijk op de volgende generaties over te dragen.³⁷⁹ Agneta Deutz (Josephs zuster) die al haar broers en zussen overleefde, brak met die traditie. Haar ongehoorzame zoon bedacht ze slechts met de legitieme portie van haar nalatenschap. De rest was (na aftrek van een aantal legaten) bestemd voor de stichting van een *'pieus hofje'* in Amsterdam, het nog bestaande Deutzen Hofje.³⁸⁰

Deutz stond na zijn dood in 1684 voor bijna f 195.000,- aan *'vaste goederen, biptothèquen en obligatien'* genoteerd in de boeken van de Collaterale Successie (hij was immers kinderloos gestorven).³⁸¹ In de boedelscheiding van 1685 werd voor meer dan f 400.000,- verantwoord. Zijn huis op de Herengracht werd getaxeerd op f 70.000,-, zijn landerijen in de Beemster op f 62.000,-.³⁸² Na de dood van Deutz is er nog lange tijd onenigheid geweest over de verdeling van de erfenis.³⁸³

5.19 De betrokkenheid van Joseph Deutz bij de internationale ossenhandel en het ossenweidersbedrijf

Het land dat in Joseph Deutz' eerste, uit 1654 daterende journaal wordt opgevoerd, was waarschijnlijk afkomstig uit de nalatenschap van zijn in 1653 gestorven moeder. Hij had, samen met zijn broer Jean, 25 morgen land in de Wieringerwaard ter waarde van f 24.000,-. Met zijn zwager Jan Hoeufft bezat hij een hofstede (het *'Pannenhuis'*) en twee kavels land in de Beemster van in totaal 40 morgen (de dijkkavels 55 en 56).³⁸⁴ Het land in de Wieringerwaard heeft hij waarschijnlijk van

de hand gedaan, want daarover wordt later niets meer vernomen. Het land in de Beemster, dat Joseph met zijn zwager Jan bezat, werd in 1654 *'te neem of te geef'* in Deutz' administratie opgevoerd. Jan koos voor de laatste optie en deed tegen betaling van f 21.600,- door Joseph, afstand van zijn erfdeel.³⁸⁵ Joseph Deutz exploiteerde zijn land niet zelf, maar verpachtte 38 morgen ervan, een grote boomgaard en een moestuin inclusief, voor f 50,- de morgen per jaar aan Jakob Kornelis Pels.³⁸⁶ Op een kaart uitgegeven door Daniël van Breen (1644) is de ligging van de kavels en de bebouwing op kavel 55 goed te zien (zie afbeelding 5.11).

AFBEELDINGE VANDE

Afbeelding 5.11. Kavelkaart van de Beemster. Op de kaart zijn de aan Joseph Deutz toebehorende dijkkavels 55 (met de hofstede het 'Pannenhuis'), 56, 57 en de later aangekochte kavel 52 goed te zien. Balthasar Floris van Berkenrode (landmeter) en Daniël van Breen (graveur), *'Beemsterlants caerte'*, zes bladen (1644), detail (inv.nr 63-03-33/38). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Ondanks de waardedaling van de grond in Noord-Holland en in weerwil van de stijgende lasten op grondbezit bleek in 1669 dat Deutz zijn landbezit in de Beemster had uitgebreid met een kavel land (dijkkavel 57, compleet met huis, moestuin en beplanting), dat grensde aan de dijkkavels die hij al bezat.³⁸⁷ In dezelfde tijd pachtte Joseph nog twintig morgen land gelegen bij de kerk in de Beemster, van zijn zuster Agneta. Deutz zag ook toe op het onderhoud van het land van zijn zuster in de Beemster.³⁸⁸ Delen van zijn eigen land had hij aan anderen verpacht, waaronder een tuinman en een vleeshouwer.³⁸⁹

Broer Jean bleek al in 1653 betrokken bij de financiering van de aankoop van ossen in Wedel.³⁹⁰ Joseph lijkt zich pas vanaf 1669 in de internationale ossenhandel te hebben begeven. Repte Deutz in zijn eerste journaal (1654-'59) nog niet

over de ossenhandel, uit zijn tweede (aanvangsjaar 1668) en volgende journalen bleek dat hij tot aan zijn dood regelmatig ossen uit Denemarken liet overkomen. Daartoe participeerde hij regelmatig in compagnieën van ossenkoperij. Tussen verschillende participanten in die compagnieën bestonden familie- of zakelijke relaties. Wederom zal blijken hoe belangrijk het is om de sociale structuur van een dergelijke handelsonderneming te kennen, om de in binnen- en buitenlandse bronnen teruggevonden namen van personen tot één en dezelfde compagnie te kunnen herleiden. De jaartallen die terugslaan op de reizen naar Denemarken, hebben telkens betrekking op de periode najaar-voorjaar. Hieronder volgt een chronologische bespreking van Deutz' deelname aan de internationale ossenhandel in de jaren 1669-'84. Tabel 5.3 geeft daarvan een overzicht.

In de tabel is onder andere aangegeven welke factor belast was met de aanschaf van de ossen voor de compagnie waarin Deutz c.s. participeerden. Er is voorts aangegeven hoeveel ossen er voor de compagnie werden aangekocht en hoeveel er hiervan bestemd waren voor Deutz. De tabel toont bovendien of de ossen in het betreffende jaar over zee of over land getransporteerd werden (met een vraagteken als hierover onzekerheid bestaat). De informatie over de aankopen door de compagnie werd voorts geplaatst tegen de achtergrond van de totale jaarlijkse export van ossen uit het productiegebied richting Nederland. Werden de ossen van Deutz' compagnie over land vervoerd dan is de overlandse export over de Elbe het referentiekader, in het andere geval wordt bij 'totale export ossen' het zeetransport vanuit Ribe vermeld. De laatste kolom geeft aan hoe groot het belang van Deutz' compagnie in de totale export was in de betreffende jaren.

Bij de gegevens over de overzeese export uit de Riber havenboekhouding (*HKR*) moet nog een kanttekening geplaatst worden. De inner van het ossengeld (*øksnepenge*) maakte in de jaren 1668-'73 onderscheid tussen ossen die door Ribe werden gedreven (*'igienem dreff'*) en ossen die van daaruit werden verscheept (*'udskibet'*).³⁹¹ Van het jaarlijkse exporttotaal op basis van de *HKR* werden reeds die posten uit de rekening afgetrokken, waarin werd opgemerkt dat de ossen door de stad Ribe waren gedreven.³⁹² De registratie van namen van kooplieden in de havenadministratie in deze jaren betekent dus niet automatisch dat gekozen werd voor overzeese export.

In 1669-'70 was in het journaal van Joseph Deutz voor het eerst sprake van de aankoop van 100 ossen. Hij kocht deze ossen samen met Jochem Hendriks Bunschoten, die ze in Denemarken ophaalde. Voor de betaling van de ossen werden in 1669 op Deutz vanuit Hamburg door Joachim Irgens (van het handelshuis Irgens en Bicker, zie § 2.5.1³⁹³) twee op 5 december in blanco aan Hans de Wolf geëndosseerde wisselbrieven getrokken.³⁹⁴ In de daaropvolgende winter van 1670-'71 waren Deutz en Bunschoten niet de enige participanten. Naast Deutz (150 ossen) en Bunschoten (25 ossen) participeerden ook Matthijs Venckel (50 ossen) en Isaac Mariau (25 ossen) in de compagnie. In november 1670 werd toen ten behoeve van de aankoop van de ossen een wisselbrief van Joachim Irgens, geboekt aan Michiel Hensch en geëndosseerd aan Jochem Hendriks Bunschoten, aan de laatste meegegeven.³⁹⁵ Met Bunschoten (die in 1670 negen morgen land huurde van Josephs zuster Agneta³⁹⁶) zou Joseph in de daaropvolgende jaren blijven samenwerken.

Tabel 5.3. Overzicht van Joseph Deutz' betrokkenheid bij de internationale ossenhandel (1669-1685)

jaar	factor	aantal ossen in compagnie		transport- weg	totale export ossen via Elbe / Ribe	aandeel compagnie Deutz (%)
		totaal	voor Deutz			
1669-'70	JHB	822	50	land	8.780	9,4
1670-'71	JHB	603	150	land	9.959	6,0
1671-'72	JHB	800	-	zee	6.631	12,1
1672-'73	JHB	595	-	zee	3.039	19,6
1673-'74	JHB	838	-	zee	6.955	12,0
1674-'75	JHB	1.221	-	zee	11.221	10,9
1675-'76	JHB	830	81	land	14.333	5,8
1676-'77	JHB	829	121	land	16.125	5,1
1677-'78	JHB	585	100	zee?	6.480	9,0
1678-'79	(AO)	(208)	(?)	zee?	4.957	4,2
1679-'80	(AO)	(176)	14	zee?	4.241	4,1
1680-'81	AO	215	110	zee?	4.970	4,3
1681-'82	AO	208	62,5	land	8.557	2,4
1682-'83	AO/DJK	460	89	land	9.271	5,0
1683-'84	DJK/LK	602	112	land?	12.757	4,7
1685			(aankoop geannuleerd)			

Afkortingen: JHB is Jochem Hendriks Bunschoten, AO is Arend Osterlo, DJK is Dirk Jakobs Kleibroek, LK is Lambert Klaas.

Bronnen: De exportgegevens uit de jaren 1672-'84 van de compagnie van Deutz c.s. zijn afkomstig uit het LAV, Ribe Rådstuearkiv, HKR. Gegevens uit de overige jaren zijn ontleend aan Gregersen, Toldsted, p.131. Voor de cijfers van de overlandse export over de Elbe: zie bijlage 3. Cijfers betreffende de overzeese export vanuit Ribe zijn afkomstig uit de HKR. Voor informatie over Deutz' aandeel in de compagnie: GAA, PA Deutenhofje (234), inv.nr 285, d.d.14/12/1669, 24/11/1670; ibidem, inv.nr 286, d.d.30/05/1676, 21/05/1677, 19/07/1678; ibidem inv.nr 287, d.d.20/02/1680, 09/07/1681, 02/04/1682, 18/05/1683; ibidem, inv.nr 304, folio 157-158 (1684); voor de jaren 1673-'75: GAA, NAA, inv.nrs 3863 en 3864, passim. In 1679 lijkt Deutz zijn ossen in Holland te hebben aangekocht (in totaal tachtig stuks): zie GAA, PA Deutenhofje (234), inv.nr 286, d.d.29/04, 05/05 en 09/06/1679. Overigens kocht Deutz ook in andere jaren soms later in het jaar in Holland meer ossen aan: zie bijvoorbeeld GAA, PA Deutenhofje (234), inv.nr 287, d.d.19/04/1680 (28 stuks). Van de jaren 1678-'79 en 1679-'80 is niet duidelijk of Deutz in de compagnie participeerde, waar Arend Osterlo de factor van was.

Op de administratie van Deutz afgaand lijken Bunschoten en hijzelf in compagnieën van geringe omvang geparticipeerd te hebben. Uit de tolrekeningen van Toldstedt uit de jaren 1670 en 1671 echter bleek 'Jochim Hinrichsen' in die jaren respectievelijk 822 en 603 ossen te exporteren. Bunschoten werd daarin als volmacht van Hans de Wolf uit Amsterdam genoemd.³⁹⁷ Kennelijk participeerden Deutz en zijn compagnons dus in deze grotere compagnie. Afleidend uit boekingen in Deutz' journaal waren in 1670-'71 behalve Hans de Wolf en de reeds genoemde participanten, ook Josephs broer Jean Deutz, alsmede Jan Loten de Jonge en Guiliam Loten bij de onderneming betrokken.³⁹⁸

Jan Loten de Jonge (1646-1724), Heer van Luchtenburg, was de zoon van Jan Loten senior (1612-'76), dijkgraaf van de Beemster en de man die Deutz na diens

overlijden op 10 mei 1676 in functie op zou volgen. Jan Loten de Jonge trouwde in 1678 met Constantia Hoeufft, de dochter van Jan Hoeufft en Isabella Deutz, een zuster van Joseph (zie bijlage 19 E). Het echtpaar vestigde zich in 1698 in Wijk bij Duurstede, alwaar Jan burgemeester werd.³⁹⁹ Jan was een broer van de hieronder nog te bespreken Abraham Loten en de in het vorige hoofdstuk genoemde Goede Man Jakob Loten. Of er ook een familierelatie bestond met Guiliam Loten is mij niet bekend.

De periode juli 1671 tot januari 1675 ontbreekt in het journaal van Joseph Deutz, maar over die jaren geeft het notariële archief informatie. Vanaf 1672 tot en met 1675 verscheen Jan Loten de Jonge vele malen voor de notaris om bevrachtingscontracten op te laten stellen: uit het jaar 1672 zijn 16 contracten teruggevonden, uit 1673 10, uit 1674 14 en uit 1675 29 (zie bijlage 18).⁴⁰⁰ In 1675 werd hij bij de notaris vergezeld door de doopsgezinde koopman Jakob van Alderwereld (waarschijnlijk was dit een zoon van de in § 5.12 genoemde Jan van Alderwereld, die in 1653 ossen kocht van Thomas Jensen).⁴⁰¹

In al deze bevrachtingscontracten werd Jochem Hendriks Bunschoten als de in Denemarken optredende commissionair van Loten genoemd; in de vier laatste - op 17 januari 1674 - afgesloten akten werd hij in zijn taken bijgestaan door een tweede factor, Gilbert de Vos. Ribe werd genoemd als de laadplaats van de ossen en Bunschotens export staat dan ook verantwoord in de *HKR*. Alle ossen werden over zee geëxporteerd, want Bunschotens naam, noch die van Hans de Wolf komen in de bewaard gebleven rekeningen van Toldstedt uit de jaren 1673-'75 voor.⁴⁰²

In 1672 exporteerde Bunschoten 800 ossen, in 1673 595.⁴⁰³ In 1674 was Bunschoten ook weer in Ribe van de partij. Hij exporteerde dat jaar 838 ossen. Men zou hem in dit jaar trouwens licht over het hoofd zien, omdat hij in de *HKR* als Jockum 'Kaatefenger' (kattenvanger) werd aangeduid, een benaming die hij waarschijnlijk als een soort geuzennaam had ontvangen. Dat het om Bunschoten gaat blijkt ook wel uit het feit dat de schippers die door Loten gecontracteerd waren, dat jaar in de *HKR* geregistreerd stonden als betalers van het tonnengeld (*tøndepenge*). In de daaropvolgende jaren exporteerde Bunschoten respectievelijk 1.221 ossen (1675), 830 ossen (1676), 829 ossen (1677) en 585 ossen (1678). Er is, omdat Bunschotens naam ondertussen nooit uit de boeken van Deutz verdween, aanleiding te veronderstellen dat Deutz in alle genoemde jaren participeerde in de compagnie van Loten. Zelf trad Deutz nooit als bevrachter op.

Het grote aantal bevrachtingscontracten dat in de vroege jaren '70 werd afgesloten hangt ongetwijfeld samen met het uitbreken van de Hollandse oorlog (1672-'78). Gregersen merkte op dat in de jaren 1672-'74 de Nederlandse export langs Toldstedt aanzienlijk lager was in vergelijking met de volgende jaren.⁴⁰⁴ Volgens Wiese gaf de exportcurve van de overlandse export langs Gottorf en Rendsburg alleen voor het jaar 1677 een opvallende opleving te zien.⁴⁰⁵ Het overzeese transport van ossen kan die terugval in de overlandse export enigszins hebben gecompenseerd.

Jochem Bunschotens naam werd in 1678 voor het laatst in de *HKR*, en in januari 1679 voor het laatst in Deutz' administratie genoemd. Deutz' animo om een groot aantal ossen in Denemarken aan te kopen lijkt daarna enige tijd te zijn afgenomen. In 1679 kocht hij zijn ossen gewoon in Holland aan.⁴⁰⁶ In 1679-'80

participeerde hij voor slechts veertien ossen in de compagnie van Gerbrand Pancras van Erpecum en kocht hij in april nog enkele ossen van ene Pieter Maurits. Deze jaren zijn niet zo uitgebreid gedocumenteerd in Deutz' administratie. Later zou Deutz in contact staan met factor Arend Osterlo, wiens naam voor het eerst in 1679 in de *HKR* verscheen. Osterlo exporteerde dat jaar slechts 208 ossen, 176 ossen in 1680 en 215 ossen in 1681.⁴⁰⁷

Afbeelding 5.12. Het klooster bij Mariager. Jochem Hendriksen Bunschoten kocht de ossen voor de compagnie van Deutz in het jaar 1676 in Oost-Jutland aan, onder andere te 'mary akers Clooster' ofwel het bij Mariager gelegen klooster. In de meest rechtse begrenzing van het klooster (bij nr 8 van het gebouwencomplex links op de foto) waren de stallen ondergebracht. Deze zal Bunschoten dus hebben bezocht. Uit: Kobberstikkerne fra Peder Hansen Resen, Atlas Danicus (1677), kaart 102 (detail). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

In het laatstgenoemde jaar, 1681, kan de draad in Deutz' zakenarchief weer worden opgepikt. Het blijkt dat hij zich vanaf dat jaar weer actiever met de ossenhandel is gaan bemoeien. Joseph Deutz bezat in 1681 in de Beemster reeds de dijkkavels 55, 56 en 57, maar hij kocht toen dijkkavel nummer 52 met bijbehorend boerenhuis voor f 15.393:16:- aan.⁴⁰⁸ In 1685 bleek hij inmiddels ook eigenaar van 2 morgen en 29 roe land op kavel nummer 58.⁴⁰⁹

Joseph Deutz participeerde in de winter van 1681-'82 met 110 ossen in de compagnie van Jan Loten en in de winter van 1682-'83 wederom in de compagnie van Gerbrand Pancras van Erpecum voor 62¹/₂ os. Waarschijnlijk ging het hier om dezelfde compagnie, waarvan telkens een andere participant de financiële administratie voerde. Factors dat jaar waren Arend Osterlo en Dirk Jakobs Kleibroek, met wie Deutz schriftelijk het contact onderhield. Zij exporteerden dat jaar het relatief geringe aantal van 208 ossen vanuit Ribe. Het feit dat Osterlo en Kleibroek in 1683 in de *HKR* genoteerd stonden voor 460 ossen doet vermoeden dat Deutz wederom als contactpersoon voor een klein groepje personen binnen een grotere compagnie optrad, want uit de administratie van Deutz blijkt dat hij dat jaar zelf met vijf andere participanten slechts 179 ossen had besteld.⁴¹⁰

Over de identiteit van Arend Osterlo is niets bekend. Dirk Jakobs Kleibroek was sinds 1680 pachter van Deutz op kavel nummer 57.⁴¹¹ De pachtprijs bedroeg in het begin van de jaren '80 nog f 45,- de morgen voor een half jaar. Waarschijnlijk omdat Kleibroek deze pachtsom niet kon opbrengen was deze in 1684 verlaagd naar f 40,-. Kleibroek was namelijk al een aantal malen een schuld kwijtingescholden, met eenmaal de reden ('om den slechten tyt') erbij vermeld.⁴¹² De pachtprijs van kavel 57 was sinds het einde van de jaren '50 verdubbeld. Daarbij zal hebben meegespeeld dat Deutz in de jaren '50 - maar waarschijnlijk ook later - veel geld in de verbetering van zijn land en in de verfraaiing van de opstal had geïnvesteerd.⁴¹³ Het was zaak de exploitatie te continueren, ondanks de verslechterde omstandigheden. Het weiden van ossen bood daartoe een mogelijkheid.

In het jaar 1683-'84 kochten Dirk Jakobs Kleibroek en Lambert Klaas (de knecht van Deutz op diens hofstede in de Beemster) de ossen in Denemarken aan. Osterlo kocht dat jaar waarschijnlijk voor een andere koopman in. Het wordt nergens duidelijk waarom hij niet langer voor Deutz werkte. Osterlo overleed eind '83 of begin '84 in Denemarken. Het daaropvolgende najaar van 1684 reisden Deutz' factors voor de laatste maal in zijn opdracht naar Denemarken af, maar zij zouden door het overlijden van Deutz op 30 november 1684 voortijdig worden teruggeroepen. Kleibroeks naam blijft daarna in diverse toladministraties verschijnen, dus hij zal als factor voor anderen zijn opgetreden.⁴¹⁴

De factors van Deutz' compagnie waren in de jaren 1672-'75 in de *HKR* geregistreerd. In de jaren 1676 en 1677 werden de ossen waarschijnlijk, en in 1682 en 1683 zeker over land geëxporteerd. Opvallend is dat Osterlo in 1683, behalve in de *HKR* (wat op overzeese export zou wijzen), ook in Ulzburg werd geregistreerd. Dat zou dus betekenen dat hij zijn ossen niet verscheepte, maar over land naar Holland dreef.

Aan de hand van informatie uit de boekhouding van Deutz, aangevuld met gegevens uit andere bronnen, kon het flexibele karakter van enkele compagnien van ossenkoperij waarvan Joseph Deutz deel van uitmaakte, worden geadstrueerd. Het aantal participanten en daarmee samenhangend, het aantal ossen dat werd aangekocht, werd jaarlijks naar believen uitgebreid of beperkt. Deutz' contingent varieerde afhankelijk van zijn behoefte en de ossen werden zowel over land als over zee geëxporteerd. Uit brieven van Deutz blijkt dat andere kooplieden de reis naar Jutland, het geldtransport vanaf Hamburg en de terugreis op soortgelijke wijze

regelden. Ossen die in opdracht van compagnieën werden uitgevoerd staan in de toladministraties meestal niet als zodanig vermeld (slechts een enkele maal wordt opgemerkt voor wie de exporteur als volmacht optrad). Begin jaren '70 werden telkens kudden van enkele honderden ossen of soms zelfs meer dan duizend, door Nederlanders geëxporteerd. Het is niet helemaal zeker of de aankoop daarvan van te voren door middel van de vorming van compagnieën geregeld was, maar vanuit de gedachtengang dat kooplieden hieraan wel de voorkeur zullen hebben gegeven omdat zo de kosten aanzienlijk verlaagd en de risico's verkleind konden worden, dan levert dat het volgende beeld op.

Tabel 5.4. Een indicatie van het aantal bij de export via Toldstedt en Ribe betrokken Nederlandse compagnieën van ossenkoperij (1670-1675)

jaar	export Toldstedt		schatting aantal compagnieën	export Ribe		schatting aantal compagnieën
	totaal	Ned. aandeel		totaal	Ned. aandeel	
1670	10.219	4.167	9	4.754	≥ 300	≥ 1
1671	11.717	5.519	10	4.825	± 1.175	4
1672	7.036	2.044	4	6.631	3.287	5
1673	8.112	1.064	3	3.039	711	2
1674	12.529	3.692	9	6.955	1.638	2
1675	14.092	5.167	7	11.221	4.580	8

Bronnen: Gregersen, *Toldstedt*, p.130-131; LAV, Ribe Rådstuearkiv, *HKR* (1671-'84).

Uit tabel 5.4 blijkt dat in de jaren 1670-'75 in totaal slechts 5-15 compagnieën aan de jaarlijkse export langs Toldstedt en Ribe deelnamen. Wel moet er op gewezen worden dat het aantal ossen dat bij de export reeds in Nederlandse handen was hoger kan hebben gelegen, omdat er misschien ook ossen door Deense factors in opdracht van Nederlandse compagnieën werden geëxporteerd, die niet als zodanig vermeld staan. Ook is niet altijd de herkomstplaats van de exporteur vermeld.

Hoeveel ossen er door compagnieën langs andere exportplaatsen werden geëxporteerd is niet bekend, maar gezien het belang van Ribe en Toldstedt als tolplaatsen is niet te verwachten dat dat er veel waren. Het aantal ossen dat door de Nederlandse compagnieën geëxporteerd werd vertegenwoordigde een flink deel van de totale uitvoer langs die plaatsen. Elke nieuw geïdentificeerde Nederlandse compagnie zal dit aantal met enkele honderden doen stijgen.

Worden de exportcijfers langs Ribe uit tabel 5.4 vergeleken met de omvang van de export van de compagnie van Deutz c.s. in die jaren, dan blijkt deze compagnie een groot aandeel in de jaarlijkse export vanuit deze plaats te hebben gehad (met 822 ossen in 1670, 603 in 1671, 800 ossen in 1672, 595 in 1673, 838 ossen in 1674 en 1.221 ossen in 1675). Dit aantal werd in 1672 en 1675 alleen overtroffen door de export van de uit Amsterdam afkomstige 'Gisper Tölling', met respectievelijk 1.050 en 1.400 ossen. Over de andere aan de export deelnemende compagnieën zijn geen nadere gegevens bekend.

5.20 De compagnie van ossenkoperij van Deutz en compagnons

Voor de reconstructie van de reizen die de factors van Deutz naar Denemarken ondernamen en de financiële afwikkeling ervan met de correspondenten in Hamburg en de mede-participanten in de compagnie staan verschillende bronnen ter beschikking: de reeds genoemde journalen en de kopieboeken van rekeningen en van brieven. De journalen geven een indruk van de financiële transacties, maar de opmerkingen daarin zijn meestal niet erg gedetailleerd over de aard van de post. De rekeningen geven een overzicht van de financiële afwikkeling van elke afzonderlijke reis naar Denemarken, maar geven geen bijzonderheden over de reis zelf. Gelukkig had Joseph Deutz de gewoonte van elke zakenbrief die hij schreef een kopie te maken. In het bewaard gebleven *'Copyboek'* van zijn brieven zijn 97 afschriften bewaard gebleven uit de jaren 1682-'85 die betrekking hebben op de ossenhandel.⁴¹⁵ Dit kopieboek is een zeer informatieve bron over de organisatie van de compagnieën van ossenkoperij waar Deutz deel van uitmaakte. In die jaren voerde Joseph Deutz de correspondentie met factors en mede-participanten, wat gecombineerd met de gegevens uit Deutz' journalen en andere bronnen een dynamisch beeld van de reis oplevert. De afzonderlijke reizen zullen niet chronologisch naar jaar besproken worden, maar brieven die betrekking hebben op dezelfde fase van de reis, zullen tezamen worden behandeld.

De brieven betreffende de aankoop en financiering van ossen beslaan de periode 21 november 1682 tot en met 6 januari 1685. De eerste, zes in getal, zijn geschreven tussen 21 november 1682 en 3 april van het daaropvolgende jaar. De tweede reis met bestemming Jutland is met 63 brieven het best gedocumenteerd en beslaat de periode 21 oktober 1683 tot en met 1 april 1684. De laatste 28 brieven dateren uit de periode tussen 21 oktober 1684 en 6 januari 1685. Daarvan zijn er een aantal niet meer door Joseph zelf geschreven, want die was sinds begin november 1684 te ziek om zich actief met de correspondentie te bemoeien. Nadat hij op 30 november was gestorven, handelden zijn executeurs testamentair - zijn zwagers Joan en Abraham Ortt - zijn zaken af. Hoewel Deutz de geadresseerden meermalen liet weten omstandig van alles op de hoogte gesteld wenste te worden, is van de retourpost niets teruggevonden.

De factors van de compagnie vertrokken in de maanden oktober of november.⁴¹⁶ De heen- en terugreis en het verblijf in Denemarken namen ongeveer vijf maanden in beslag. Bunschoten was bij zijn vertrek in 1676 een afscheidsmaaltijd aangeboden⁴¹⁷, maar daarover zwijgen de bronnen in de jaren '80. Voorafgaande aan de reis werden de gebroeders Gillis en Hendrik Willems, kooplieden in Hamburg die als correspondent zouden optreden, van de komst van de factors op de hoogte gesteld. De *'handen of onderteekeningh'*⁴¹⁸ van de factors werden ter identificatie toegestuurd voor het moment dat zij voor ontvangst van geld moesten tekenen. Ook werd er door Deutz contact gezocht met de *'schaffer'*, Gerrit Jans 'in der Warenbergh', de persoon die te paard vooruit zou reizen om de komst van de kooplieden, drijvers en kudde bij de herbergen onderweg aan te kondigen.⁴¹⁹

In oktober 1683 was Gerrit Jans al twee maal schriftelijk door Kleibroek aangezocht zich zo spoedig mogelijk naar Hamburg te begeven om zich daar bij hem en zijn metgezel Lambert Klaas te voegen. De factors hadden niet langer op

antwoord kunnen wachten en waren inmiddels met de postkoets naar Hamburg vertrokken. De postkoets vertrok op dinsdag- en zaterdagavond; de reis duurde onder normale omstandigheden 56 uur. De *'Ossenpost'* uit Amsterdam ging via Naarden, Amersfoort, Osnabrück en Hannover naar Hamburg. Het was gebruikelijk eerst de trekschuit naar Naarden te nemen, waarna bij een herberg die tevens als postkantoor diende, de postkoets werd genomen.⁴²⁰ Gezien de naam reisden kennelijk meer ossenkoopliden en factors met dit vervoermiddel naar Hamburg, of misschien ontleende de koets haar naam vooral aan de vele wisselbrieven en andere betaalmiddelen die ermee naar Hamburg werden verzonden.⁴²¹

Gerrit Jans had kennelijk niet gereageerd en daarom probeerde Deutz nog eenmaal contact met hem te leggen. Hij schreef een brief aan de postmeester van Oldenburg⁴²² (daar woonde of verbleef Gerrit Jans kennelijk), met het vriendelijke doch dringende verzoek de meegestuurde brief aan Gerrit af te geven. Als Gerrit om welke reden dan ook niet naar Hamburg kon komen, moest de postmeester de brief maar aan Harbert Willems overhandigen en hem aanbevelen zich zo spoedig mogelijk in Hamburg bij de kooplieden Gillis en Hendrik Willems te voegen, waar hij in contact zou treden met Kleibroek.⁴²³ Uit de brieven bleek verder niet wie van de twee dat jaar de taak van schaffer vervulde, want Deutz had gedurende de reis geen contact met de schaffer. Alle brieven waren gericht aan de factors en in zijn brieven komen Gerrit noch Harbert verder ter sprake.

Het was belangrijk dat de factors op tijd vertrokken, want hoe eerder zij in Jutland aankwamen, hoe groter de keus. De factors van Deutz vertrokken elk jaar vroeger (in 1682 op 20 november, in '83 vlak voor of op 30 oktober en in '84 al op 22 oktober). Toch schreef de zaakwaarnemer van Joseph Deutz nog in oktober 1684 aan de inmiddels vertrokken factors dat zij zich onderweg niet moesten laten ophouden, omdat ze door andere factors op de hielen werden gezeten.⁴²⁴ Nog geen week later werden ze nogmaals gemaand tot spoed en werd ze op het hart gedrukt *'snedig'* (schrander) te zijn.⁴²⁵ De factors van Deutz voerden dat jaar dus blijkbaar de stroom ossenkopers aan.

Van de factors mocht een zekere expertise verwacht worden bij het beoordelen van de ossen op bouw en voedingstoestand. Een grote kudde met goede ossen tegen lage prijzen gaf het hoogste rendement voor de participanten. Deze gedachtengang komt telkens weer uit de brieven van Deutz naar voren. Hij drong er bij zijn factors op aan *'puyck slaggh van ossen en op de beste koop doenlyck'* in te kopen⁴²⁶, waarbij hij soms nog omschreef waar ze op moesten letten: *'ossen van goede en breede Ruggen en Schoften syn de swaerste'*.⁴²⁷ Verschillende opmerkingen van Deutz in zijn brieven maken duidelijk dat hij de goede kwaliteit van de ossen prevalueerde boven de aankoop van het bestelde aantal ossen.

Op de identiteit van de participanten (in 1683-'84 22 personen) wordt in § 5.22 nader ingegaan. In de afschriften van de brieven uit 1683-'84 komen alleen de namen van Joan van Gent, Jakob van Foreest, Walig Proost en de niet bij voorname genoemde Compostel en Romond voor. De deelname van Van Foreest en een aantal niet met name genoemde anderen was aanvankelijk nog onzeker, maar op 6 december 1683 schreef Joseph aan Van Gent dat de factors hadden bericht al 450 ossen te hebben ingekocht, terwijl ze opdracht hadden om er 600 in te kopen. Daarmee waren niet alleen de heer Van Foreest en andere *'goede vrunden'* gediend,

maar daarmee zouden ook de onkosten worden gedrukt.⁴²⁸ Deutz' woorden bevestigen het idee dat het kostenvoordeel één van de belangrijkste redenen was voor de aaneensluiting in deze compagnieën. Lambert Klaas en Dirk Kleibroek werden op de hoogte gesteld van de uitbreiding van het aantal participanten. De kwaliteit moest echter voorop blijven staan. Deutz schreef daarom ook op 23 november 1683 aan zijn factors dat zij nu bijna voldoende participanten hadden gevonden om 600 ossen te kunnen aankopen, maar dat mochten zij alleen doen als zij tevreden waren over het aanbod want, zo schreef Deutz, *'liever minder gekocht als een deel lichte vinken meede te brengen'*.⁴²⁹ Toen hij echter uit de brief van zijn factors begreep dat het niet gemakkelijk was om aan goede en tevens goedkope ossen te komen, schreef hij nog geen week later, dat zij het beter bij de 456 reeds aangekochte ossen konden laten, *'om onse party met slechter goet daerby te coopen niet te verslimmeren'*. De laatste participanten zouden dan moeten afvallen of iedereen moest zich met minder ossen tevreden stellen. Maar volgens Deutz was het altijd nog beter weinig goede, dan vele slechte ossen te hebben.⁴³⁰ In de jaren dat Deutz de eindverantwoording van de onderneming had, streefde hij *'volkomen satisfactie'* van zijn mede-participanten na, maar hij was daarin afhankelijk van de verrichtingen van zijn factors. Hij verzocht ze als eerlijke lieden hun best te doen, opdat dank hun aller deel zou zijn.⁴³¹

Uit rekeningen en brieven blijkt dat Deutz' factors hun ossen begin jaren '80 aankochten in oostelijk Jutland, net zoals in 1675-'76 het geval was geweest. Misschien keerden ze jaarlijks naar dezelfde landgoederen terug. Ook al refereert Deutz in zijn brieven naar de *'jonkers'*, de adellijke producenten, dan wil dat nog niet altijd zeggen dat met hen persoonlijk de onderhandelingen gevoerd werden. Zo was het landgoed Palsgård in 1674 aan Holger Reedtz toegefallen, terwijl in een rekening uit 1675-'76 de naam van Peder Hansen als verkoper werd genoteerd. Dit was mogelijk de beheerder van het landgoed.

Het moment van aankoop van ossen in Denemarken was belangrijk. Kochten de factors te vroeg in, dan was nog nauwelijks te beoordelen hoe de prijzen zich zouden ontwikkelen onder invloed van de vraag. Wachtten zij daarentegen de prijsontwikkeling af, dan liepen zij de kans dat de beste dieren al verkocht waren. Dat Kleibroek en Lambert Klaas in 1683 niet zo vlot waren met de aankoop, zinde Joseph dan ook allerm minst en hij schreef hen dat hij het vreemd vond dat andere kooplieden van hun factors al brieven hadden ontvangen, waarin ze meedeelden al een partij ossen te hebben gekocht. Deutz was bang dat zijn factors de gelegenheid door hun traagheid verzuimden en aan anderen de keur lieten.⁴³² Het was niet wenselijk dat de factors onverrichterzake terugkeerden, want in de reis en het verblijf van de ossenkopers was tenslotte al geïnvesteerd. Het bestelde aantal ossen moest daarom liefst wel worden aangekocht, ook al was het dan tegen wat hogere prijzen, want de investering liet zich dan in een later stadium (bij de verkoop van de ossen) misschien nog terug verdienen.

Ervaring in het beoordelen van ossen was de enige kwaliteit die de koper tegen miskopen kon beschermen. In 1683-'84 beklagde Deutz zich bij zijn factors over de prijzen van de aangekochte ossen, maar hij troostte zich met de gedachte dat Kleibroek en Lambert Klaas erin geslaagd waren aan goede ossen te komen. Toen hij daarover bericht had gekregen van zijn factors, schreef hij met een gerust hart

aan mede-participant Joan van Gent dat de factors in Denemarken een goede partij ossen hadden aangekocht voor 28-30 rijksdaalders per paar. De vraag was groot, en daarom waren de prijzen wel wat hoog, maar de ossen waren van de beste kwaliteit, aldus Deutz.⁴³³ Hij was echter bedrogen uitgekomen, zo bleek uit een brief van een jaar later. Toen schreef een zaakwaarnemer van de door ziekte gevelde Deutz aan de inmiddels opnieuw naar Jutland afgereisde factors dat het te hopen was dat als de factors al ossen hadden gekocht, die van *'de beste slagb'* waren en geen kleine ossen zoals het jaar ervoor, *'die bij andere ossen op de markt wel pincken geleecken'* (een pink is een éénjarig kalf). In dat geval moesten ze het inkopen staken.⁴³⁴ Misschien had Deutz meer vertrouwen in het aankoopgedrag van zijn vroegere factor, Arend Osterlo. Op 1 januari 1684 vroeg hij Kleibroek en Lambert Klaas of de anderen al hadden ingekocht, met name Arend, en of ze van oordeel waren dat hun ossen die van Arend in kwaliteit evenaarden.⁴³⁵

Bij de directe aankoop van ossen op de hofsteden werd een kudde niet meer in één keer samengesteld, zoals op een centrale marktplaats. Een prijsvergelijking was daarom ook minder makkelijk. Men was geheel overgeleverd aan de redelijkheid van de Deense verkopers. Droegen vroeger de Deense kooplieden dit risico, nu was dit voor de factors van de Nederlandse ossenhandelaars. De factors van de verschillende compagnieën zullen elkaars verrichtingen, voor zover dat mogelijk was, dan ook nauwlettend hebben gevolgd.

Als de factors hun keuze hadden gemaakt, werd een koopcontract opgesteld waarin afspraken werden vastgelegd over het aantal aangekochte ossen, de prijs en de vervaldatum van betaling, alsmede de naam van iemand die zich borg stelde voor het in het contract genoemde bedrag.⁴³⁶ (zie afbeelding 2.9 voor een dergelijk contract). De rekening werd pas voldaan als de hele kudde op verschillende landgoederen was aangekocht en de factors de ossen kwamen ophalen. Hooguit betaalden zij een voorschot op de rekening voordat zij naar een volgend landgoed afreisden.⁴³⁷ Mogelijk kregen de factors een kopie van de opgestelde koopcontracten mee. Een dergelijk koopcontract van Kleibroek en Lambert Klaas is niet teruggevonden.

Als de factors van de compagnie nog bezig waren het bestelde aantal ossen aan te kopen op de verschillende landgoederen, begon Deutz vanuit Amsterdam met het remitteren van het geraamde totaalbedrag naar zijn correspondenten in Hamburg. Voordat de hele rekening kon worden voldaan, moest Deutz door zijn factors op de hoogte gesteld worden van het uiteindelijke aantal aangekochte ossen. Deutz zorgde vervolgens dat de correspondenten op de bestemde tijd over het benodigde aankoopbedrag konden beschikken en stelde de factors daarvan op de hoogte. In 1684 reisde Lambert Klaas naar Hamburg af om het geld op te gaan halen, terwijl Kleibroek in Jutland achterbleef om de ossen te merken.⁴³⁸

Onderwijl werd er in de brieven door Deutz al geïnformeerd wanneer de factors met de ossen in Holland dachten te arriveren. Dat moment kon van een aantal zaken afhangen, zoals van de weersomstandigheden of de grasgroei op de weilanden. Op 1 januari 1684 (de aankoop van het aantal bestelde ossen was nog niet rond) maakte Joseph Deutz zijn wensen daarover al kenbaar aan zijn factors. Hij schreef dat de participanten graag zagen dat zij eind maart met de ossen in de Beemster

waren, om die nog voor Pasen te kunnen verdelen. Er was in ieder geval genoeg hooi in de Beemster.⁴³⁹ Omdat de Hollandse ossenweiders, die op eigen gelegenheid ossen kochten in Denemarken, niet afhankelijk waren van de tijd dat de ossenmarkt in Holland begon, konden de ossen soms al vroeg de wei in. Maar de winter van 1683-'84⁴⁴⁰ was zeer streng, reden waarom Deutz zijn factors op 29 januari adviseerde een gunstiger tijdstip voor de terugtocht af te wachten. De factors waren van plan 16 of 17 februari te vertrekken. Zij moesten '*seemanschap*' gebruiken (d.w.z. met overleg handelen) volgens Deutz, en hun plannen op het weer afstemmen. Het was beter wat later te vertrekken, dan de ossen door '*onbequaem weer*' af te matten. Bovendien verwachtte Deutz dat er door de aanhoudende strenge vorst laat gras zou zijn in de Beemster.⁴⁴¹ Maar de winter hield voorlopig nog aan. Op 12 februari schreef Deutz dat er nog geen weersverandering was ingetreden. Hij adviseerde ze ook eens te informeren wat de andere factors van plan waren.⁴⁴²

Bij strenge vorst werd er een forse aanslag gepleegd op de vetlaag van de ossen, waarop ze, zodra de reis was aangevangen, nog geruime tijd moesten teren. Ze werden onderweg wel bijgevoed, maar verloren tijdens het transport toch veel gewicht. Extreem koud weer diende daarom te worden vermeden. Indien de ossen in Holland op de ossenmarkt werden aangeboden, was het tijdstip van vertrek belangrijk, maar als ossen voor participanten van een compagnie waren bestemd, kon men dat zelf bepalen. Wiese constateerde dat de Nederlandse handelaren hun ossen doorgaans vroeger dan andere kooplieden van stal namen.⁴⁴³

Als de ossen op de verschillende hofsteden waren opgehaald, werd de thuisreis aanvaard. De factors en ossendrijvers gingen 's ochtends vroeg op pad: degenen die halverwege de middag bij de herberg arriveerden, kregen voor hun kudde de beste plaats - namelijk vlakbij de herberg - toegewezen. Wie later kwam, moest zijn ossen soms wel op een afstand van twee of meer kilometer van de herberg stallen.⁴⁴⁴ Bij aankomst in de herberg werd eerst het vee van hooi voorzien. Elk paar ossen kreeg een bundel hooi van ongeveer zeven à acht kilo, van doorgaans niet al te beste kwaliteit.⁴⁴⁵ De voedselsituatie liet in de 17de eeuw, door de structurele problemen waar de landbouw in Denemarken en Sleeswijk-Holstein mee kampte, nogal eens te wensen over. In hoofdstuk 3 werd er op gewezen dat bevrachters soms op de heenweg al hooi lieten inschepen voor de ossen. De handelaars die hun ossen over land naar de Republiek dreven lieten hun kudden volgens Wiese, waarschijnlijk om dezelfde reden, soms begeleiden door een wagen met zo voordelig mogelijk ingekocht hooi. Hij vermoedde dat dit vooral op het laatste traject, ten westen van de Elbe het geval was, maar er is niet in alle jaren sprake van de uitvoer van hooi aan de tolplaatsen.⁴⁴⁶ In ieder geval was het hooi voor de ossen een belangrijke onkostenpost en daarom informeerde Deutz soms of de '*voeragie*' onderweg goedkoop was of niet.⁴⁴⁷ Bij andere gelegenheid merkte hij op dat het hem '*lief*' zou zijn als er hooi was.⁴⁴⁸

Ook al hadden Arend Osterlo en Dirk Kleibroek de ossen in 1681-'82 en 1682-'83 weer in oostelijk Denemarken ingekocht, uit de *HKR* bleek wel dat zij de route langs Ribe kozen om het land te verlaten. De ossen werden daar echter niet uitgescheept, maar over land verder zuidwaarts gedreven. De omweg over Ribe die de factors maakten, was niet ongebruikelijk. Bij Deense kooplieden, die Jutland soms

een aantal malen doorkruisten, kan de omweg verklaard worden uit het feit dat de ossen op weg naar het buitenland langs de verspreid liggende landgoederen van de ossenproducent werden geleid, waar ze op krachten konden komen.⁴⁴⁹ Maar ook Nederlandse kooplieden die hun ossen in het oosten van Jutland hadden ingekocht lijken hun weg naar het zuiden vaak over Ribe te hebben gekozen (zie kaart 2.3). Over de reden daarvan valt slechts te speculeren. De centrumfunctie van Ribe in de ossenhandel kan ertoe hebben geleid dat het in de omgeving aanwezige voedsurplus hier naar toe ging. Misschien bood een tocht langs Ribe de thuisgebleven participanten van de compagnie en de factors nog een mogelijkheid schriftelijk met elkaar in contact te treden doordat aan de naar Ribe vertrekkende Nederlandse schippers brieven werden meegegeven. Ook konden zwakke ossen hier alsnog op overzees transport worden gesteld en bood de hier georganiseerde veemarkt de mogelijkheid de samenstelling van de kudde nog te veranderen.

Uit de tolrekening van Gottorf blijkt dat op 26 februari 1683 door de factors van de compagnie te Ribe voor de 460 ossen en vier paarden de grote tol was betaald (tegen betaling van de grote tol mocht per honderd ossen één paard worden uitgevoerd). Voor de twee wagenpaarden die ze op de terugreis meenamen hoefde geen tol te worden betaald, omdat ze met Deense documenten konden aantonen dat ze die zelf hadden ingevoerd. Ze passeerden Gottorf dat jaar op 2 maart.⁴⁵⁰ Op 3 maart werden de namen van de factors genoteerd in de tolrekeningen van Rendsburg. Daarin staat vermeld dat het vee over Neumünster zou worden gedreven.⁴⁵¹ De route ging verder via Bramstedt over Ulzburg, waar de factors op 6 maart 1683 passeerden. Zij waren voornemens hun tocht via Wedel te vervolgen.⁴⁵²

Tegelijk met de verplaatsing van de (*snaps*)ting (de rechtsvergaderingen) in Viborg en Odense naar een latere datum was er in 1671 door het handelscollege aangedrongen op aanscherping van de regels voor tollenaars en plaatselijke bestuurders. Wat die aanscherping precies inhield wordt niet duidelijk, maar in 1687 beklagden twaalf Nederlandse kooplieden zich bij de koning van Denemarken over de tolinning in Denemarken en in de hertogdommen.⁴⁵³ Zij verzochten de koning controle uit te oefenen op onrechtmatige heffingen bij de tolplaatsen (Kolding, Ribe, Sleeswijk, Pinneberg en andere plaatsen die zij op de terugweg passeerden) en de tollenaars op te dragen niet méér te vorderen van de passerende kooplieden als de konings rechtmatige tolleren. Tolbedienden wensten namelijk soms beloond te worden voor bijvoorbeeld, een vlotte bediening. Verder wensten zij dat de regel die enkele jaren daarvoor was ingevoerd, namelijk dat slechts één paard per honderd ossen mocht worden geëxporteerd, werd verruimd naar één paard per vijftig ossen.⁴⁵⁴ Bij dezelfde gelegenheid verzochten de ossenkooplieden om tol te heffen van kudden van 200-300 stuks, in plaats van de ossen afzonderlijk te tellen omdat dat teveel tijd in beslag nam.⁴⁵⁵ Het rekest was door de resident van Hamburg aan Robert Goes in Denemarken gezonden, die de zaak aanbeval bij graaf Reventlow. Goes had de graaf duidelijk gemaakt dat het in het belang van de adel en andere gegoede personen in Jutland was, dat de onkosten op de uitvoer van de magere ossen niet te hoog opliepen. De kooplieden moesten namelijk met hun budget uit zien te komen, waardoor zij bij de verkopers zouden proberen 'af te knibbelen' hetgeen zij aan de tolbedienden teveel moesten betalen.⁴⁵⁶ Het uitblijven van een

kopie van de gunstige beschikking van de koning die Goes aangaande dit verzoek was beloofd, beloofde niet veel goeds. Goes meende dat tegen de tollenaars met hun aanhang, die zo hoog in aanzien waren gekomen, geen recht meer te krijgen was en hij vermoedde dan ook dat de superieuren van de tollenaars druk op de ministers hadden uitgeoefend om een dergelijke ordonnantie niet uit te doen gaan.⁴⁵⁷

Over het volgende traject van de reis ten westen van de Elbe wordt in geen van de brieven gesproken. Op 3 april 1683 schreef Deutz aan Joan van Gent (meer dan een maand nadat de factors Ribe met hun ossen waren gepasseerd), dat toen hij de dag ervoor uit de Beemster was thuisgekomen, enkele participanten hem hadden bericht dat de ossen de daaropvolgende zondag van Hasselt zouden worden verscheept. Ze werden op maandag in de Beemster verwacht.⁴⁵⁸ Ondertussen was er al iemand naar Hasselt met touwen onderweg, ongeveer gelijk aan het aantal aangekochte ossen. Die zal men nodig gehad hebben bij het inschepen en het vastzetten van de ossen aan boord. Bij transport over de landroute liepen de ossen gewoon los. De drijver begeleidde enkele ossen aan de kop van de kudde; de rest volgde gedwee.⁴⁵⁹ In Hasselt zullen de factors tevens te horen hebben gekregen in welke Hollandse havenstad de ossen door de compagnie verwacht werden. De hele reis over land zal dat jaar dus ongeveer anderhalve maand in beslag genomen hebben. Die periode komt ongeveer overeen met de in de rekening uit 1675-'76 in het kopieboek opgevoerde periode dat men kosten had gehad aan de koop van hooi (1 maart tot 14 april).

Het daaropvolgende jaar liet Deutz de ossen waarschijnlijk per schip over komen. Hij was er overigens wel benieuwd naar of ook ossen over land naar Holland werden gedreven. Hij vroeg zijn factors op 22 januari of anderen de tocht - in verband met oorlogshinder - aandurfd en hoe zij dan hun ossen van plan waren over te brengen.⁴⁶⁰ Het weer zou voorlopig nog verhinderen dat de schepen konden vertrekken. Op 4 maart schreef Deutz zijn factors dat hij had begrepen dat het in Denemarken nog winterde, maar thuis dooide het alweer; de schepen zouden dus al bijna weer varen.⁴⁶¹ Het was de laatste brief die Deutz schreef, dus de factors zullen spoedig daarna vertrokken zijn.

In 1683 werden de ossen na aankomst in de Beemster gesmaldeeld, waarbij de participanten werden uitgenodigd aanwezig te zijn. Deutz schreef Joan van Gent op 3 april dat zij voornemens waren de kudde dinsdags '*door te slaen*' (waarschijnlijk in de betekenis van 'in gelijkwaardige partijen sorteren'), om die woensdags definitief te verdelen.⁴⁶² Joan van Gent zag het door hem bestelde contingent ossen graag met twaalf à dertien stuks uitgebreid. Deutz was bereid om er zoveel van zijn partij af te staan om Van Gent die dienst te bewijzen.⁴⁶³ Wat er op de dag van de verdeling door de participanten geconsumeerd werd, kwam ook op de gezamenlijke rekening terecht.⁴⁶⁴

Hoeveel ossen men precies te verdelen had, kon men vooraf niet met zekerheid zeggen. In het jaar 1683-'84 werden 595 ossen onder de participanten verdeeld, terwijl men opdracht had gegeven tot de aankoop van 600 ossen. Dat jaar hadden de factors 602 ossen en zes paarden aangekocht. Van het aantal ossen dat dat jaar werd uitgevoerd hadden de factors er onderweg al vier verkocht voor een totaal som van 90 rijksdaalders. De factors hadden dit geld aan allerlei onkosten tijdens de reis

uitgegeven. Drie ossen en een paard hadden de tocht niet overleefd. Deze dieren werden natuurlijk wel in de rekening verdisconteerd. Van de vijf aangekochte paarden werden er overigens maar drie aan de participanten doorverkocht. De ossen waren in kwaliteit niet hetzelfde, maar wel had elke participant een zelfde prijs per os betaald en de verdeling moest daarom nauwkeurig gebeuren om iedere participant met een in kwaliteit gelijkwaardige kudde tevreden te stellen. Na de verdeling keerde iedere compagnon huiswaarts met zijn ossen, waarschijnlijk na deze van een merkteken te hebben voorzien. Deutz zelf bezat in de Beemster *'brantijers tot de ossen'*.⁴⁶⁵

5.21 Het betalingsverkeer via Hamburg

In de tijd dat Deutz bij de internationale ossenhandel betrokken was, maakte hij geld over naar verschillende Hamburgse correspondenten. In de jaren '70 werd de naam van Michiel Hensch genoemd, in de jaren '80 traden de gebroeders Willems voor de compagnie op. Een groot aantal brieven in het kopieboek had de financiering van de ossen tot onderwerp. De factors kregen niet het gehele aankoopbedrag mee op hun reis naar Denemarken. Dat was te riskant en kon ook onvoordelig zijn. Deutz zorgde dat hij het aankoopbedrag op tijd (eind januari, begin februari) in Hamburg beschikbaar had, waar het door zijn correspondenten aan de factors kon worden uitbetaald. Deze voldeden daarmee op hun beurt de rekening aan de Deense verkopers op de door hen gewenste betalingswijze (in contanten of in wisselbrieven). Over die betaling werd door Deutz in het jaar 1683-'84 een uitgebreide correspondentie gevoerd, niet alleen met de gebroeders Willems, maar ook met mede-participanten. In deze brieven komt Joseph naar voren als koopman ten voeten uit.

Na aankomst vervoegden de factors zich eerst bij de gebroeders Willems in Hamburg, die hen een geldbedrag (deels in rijksdaalders, deels in kronen) voor het vervolg van de reis en het verblijf in Jutland voorschoten. Dit bedrag werd door middel van een aantal wissels op Joseph getrokken.⁴⁶⁶ De gebroeders Willems stelden Deutz daarvan per brief op de hoogte, waarop Joseph zijn akkoord moest betuigen. Deutz moest zich op het inzicht van zijn correspondenten verlaten, maar hij schreef hen dat hij er niet aan twijfelde dat zij het profijt van de compagnie in acht namen.⁴⁶⁷

Belangrijkste zorg voor Deutz was het aankoopbedrag op tijd in Hamburg bij elkaar te krijgen tegen de geringst mogelijke kosten, en dat vereiste financieel inzicht. Het ging om grote bedragen die naar Hamburg moesten worden overgemaakt en het was zaak de koersveranderingen van de munt waarin geld geremitteerd of getrokken werd, nauwlettend in de gaten te houden. Op 1 december 1683 schreef Joseph aan Van Gent dat de wisselkoers eerder leek te rijzen dan te dalen. Omdat het gerucht ging dat er kort daarna weer *'Franse penningen'* overgemaakt zouden worden, vreesde hij dat de koers nog verder zou stijgen. Daarom was het volgens Deutz tijd om te remitteren. Hij verwachtte dat de ossen elke participant circa f 50,- per os zouden gaan kosten. De afrekening van het verschil in het geschatte bedrag met de reëel gemaakte kosten volgde later. In december 1683 maakte Deutz de eerste van zijn compagnons ontvangen bedragen (contant betaald door henzelf

of door een derde in opdracht) naar de rekening van de gebroeders Willems over.⁴⁶⁸ Deutz bood aan, indien Van Gent geen gelegenheid zag om zelf naar Hamburg te remitteren, dat zo voordelig mogelijk voor hem te doen.⁴⁶⁹ De betaling in wissels stelde hij uit, omdat hij hoopte dat de wisselkoers zou dalen, maar die steeg juist.⁴⁷⁰ Het werd steeds onaantrekkelijker om te remitteren, omdat er weinig goede wissels beschikbaar waren. Daarom adviseerde hij zijn correspondenten 1.000-3.000 rijksdaalders op hem te trekken, bij voorkeur in Deense kronen, omdat zij die dan niet meer hoefden te wisselen.⁴⁷¹

Enige tijd heeft Joseph nog overwogen om een deel van het geld contant (in dukaten) te zenden en hij vroeg de gebroeders Willems op 18 december 1683 hem te laten weten hoeveel een dukaat meer waard was dan 2 rijksdaalders bankgeld, opdat hij zou kunnen besluiten wat voor hem het voordeligst was. Hij wilde ook op de hoogte worden gehouden van de prijs van de Deense Kroon. Als er enig voordeel was op de dukaat, dan zou hij een partij geld per post zenden.⁴⁷² Een week later zag hij vanwege het risico toch van deze laatste mogelijkheid af.⁴⁷³ Het zenden van contant geld naar Hamburg was onveilig en daarom werden aan transacties per wisselbrief de voorkeur gegeven. De ontwikkeling van de wisselkoers en de ter plekke beschikbare wisselbrieven waren in deze bepalend. De gebroeders Willems trokken onderwijl nog een aantal wissels op zicht op Deutz omdat de koers in Hamburg gunstiger was dan in Amsterdam.⁴⁷⁴ Deutz wilde precies op de hoogte worden gehouden van de wisselkoers om zijn verlies op de wissel te kunnen inschatten. Protesteren tegen de wissel deed hij nooit.

Van Gent overwoog in december 1683 om het door hem aan Deutz te betalen bedrag zelf naar de gebroeders Willems over te maken. Hij stond in contact met enkele haringkopers die een partij geld in Hamburg hadden liggen, waarmee volgens hem met 2% voordeel een gedeelte van het verschuldigde bedrag betaald zou kunnen worden. Kennelijk had hij Deutz daarover geraadpleegd. Nu duidde Deutz bij zijn financiële transacties altijd aan of het bankgeld of courantgeld betrof. Van Gent had verzuimd te vermelden of hij de haringkopers met courant- of bankgeld zou betalen en of hij daarvoor in Hamburg courant- of bankgeld zou ontvangen (het bankgeld was in Amsterdam namelijk $4\frac{1}{2}\%$ meer waard dan courantgeld, terwijl in Hamburg het opgeld tussen bank- en courantgeld 8% bedroeg). Advies kon Deutz dus vooralsnog niet geven.⁴⁷⁵

Het aanbod van de haringkopers bleek, dankzij de koersdaling van de kroon (courant-geld), aantrekkelijk. De ossen zouden namelijk deels in bankgeld, deel in courantgeld betaald worden. Nu het mogelijk was een partij Deense kronen tegen een lagere koers te bemachtigen, was dat gunstig. Van Gent en Deutz gingen op het aanbod in na daarover met elkaar en de gebroeders Willems te hebben overlegd. Hun wisselbrieven werden samen met die van een andere persoon, die ook een partij Deense kronen in Hamburg beschikbaar had, naar de gebroeders Willems gezonden.⁴⁷⁶ Joseph gaf hen opdracht om het bedrag dat nog aan de 10.000 rijksdaalders mankeerde zo voordelig mogelijk op hem te trekken. Volgens zijn berekening was dat om en nabij de 4.000 rijksdaalders. Wat dan uiteindelijk nog tekort schoot, mocht op zicht op hem getrokken worden. Deutz was zeer tevreden dat zij de goede tijd hadden getroffen met de wissel in Deense kronen, maar hij toonde zich wel ontstemd dat de correspondenten hem zo slecht op de hoogte

hielden van de wissels die ze op hem trokken (trattes) en de betaling van de wissels die naar Hamburg waren gezonden (remise).⁴⁷⁷ Deutz verzocht Van Gent vervolgens zijn deel aan de wissel van de haringkopers te betalen en hij informeerde hoe hij dat aan Van Gent diende te rembourseren.⁴⁷⁸

De factors haalden het geld eind januari in Hamburg op.⁴⁷⁹ Lambert Klaas reisde samen met andere ossenkopers naar Hamburg, waar ook andere kooplieden hun correspondenten hadden zitten. Deutz had de gebroeders Willems inmiddels verwittigd van de komst van Lambert Klaas.⁴⁸⁰ Lambert bereikte Hamburg veilig en wel en op 1 februari 1684 konden de gebroeders Willems Deutz melden dat hem het geld werd toegeteld.⁴⁸¹ Deutz wilde liever niet dat grote bedragen in contant geld werden uitgekeerd aan zijn factors. Op 21 december had hij daarom aan zijn factors geschreven dat het goed zou zijn, als het de verkopers gelegen kwam om het geld in Hamburg te ontvangen. Zij moesten dat maar met hen overleggen en als zij op dat voorstel ingingen, mochten de factors hen een wissel verstrekken op de gebroeders Willems. Dat zou volgens Deutz nog gemakkelijker zijn.⁴⁸² Sommige Deense verkopers gaven aan betaling in wissels inderdaad de voorkeur.⁴⁸³

De betaling van de ossen betrof een groot bedrag, dat in geldkisten of geldzakken met behulp van een of ander vervoermiddel moest worden overgebracht.⁴⁸⁴ Tijdens het geldtransport van Hamburg naar Denemarken namen kooplieden soms de weg door het bos vlakbij Kropp (Sleeswijk), die als gevaarlijk bekend stond.⁴⁸⁵ Het advies van Deutz op 4 januari 1684 aan Lambert om voorzichtig te zijn en het geld goed te bewaren, was niet overbodig.⁴⁸⁶

Betalen in wissels was één manier om het risico van gelddiefstal tijdens het transport te vermijden, men kon zich ook bewapenen of in een groepje reizen. Lambert Klaas deed in ieder geval het laatste. Deutz had hierop verschillende malen aangedrongen in zijn brieven. Op 1 februari schreef hij aan Lambert dat hij er niet aan twijfelde dat Lambert voorzichtig zou zijn met het geld en met '*andere vrienden*' samen zou reizen. Op dezelfde dag schreef hij ook een brief aan de gebroeders Willems dat Lambert er het best aan zou doen op gezelschap te wachten om vervolgens gezamenlijk het geld te transporteren.⁴⁸⁷ Er deden zich dat jaar op de terugweg geen calamiteiten voor. De aangekochte ossen werden eind februari betaald met het geld dat Lambert Klaas in Hamburg had opgehaald.⁴⁸⁸ Uit de eindafrekening van de aankoop in Denemarken blijkt dat de factors soms enkele ossen op de koop toe kregen van de verkopers, terwijl zij als tegenprestatie, meestal aan de vrouw van de verkoper, een geschenk aanboden in de vorm van een geldbedrag (Rozenobels, rijksdaalders of dukaten).⁴⁸⁹

Ook nadat de ossen waren betaald hield Deutz de uitgaven van zijn factors nauwlettend in het oog. Op 4 maart 1684 vroeg hij zelfs om opheldering over een door de factors opgenomen bedrag. Volgens de Willemsen was al 11.704 rijksdaalders aan Lambert Klaas en Dirk Jakobs Kleibroek uitbetaald, terwijl de 600 ossen maar circa 8.600 rijksdaalders kosten. Meer dan 3.000 rijksdaalders aan onkosten vond Deutz te veel. Hij wilde weten hoe dat zat en raadde zijn factors aan te bezuinigen.⁴⁹⁰ Hier sprak de ware Hollandse koopman. De verzuchting '*De heere help onse luyden mette beesten*' in één van zijn brieven aan zijn correspondenten in Hamburg getuigde echter van het inzicht dat hij het welslagen van de onderneming maar tot op zekere hoogte kon beïnvloeden.⁴⁹¹

5.22 De compagnons van Joseph Deutz in 1683-1684

In de journalen van Deutz treft men zowel de namen aan van de participanten in de compagnie die de aankoop van mager vee in Jutland in het voorjaar van 1684 mede financierden, als de namen van de afnemers van het gevetweide vee in het najaar. Zijn afnemers worden later besproken. Op deze plaats wordt getracht de identiteit van de participanten in het jaar 1683-'84 vast te stellen om aan te kunnen geven in welk gezelschap Deutz verkeerde.⁴⁹² Het waren er in dat jaar 22 in getal. In het eerder genoemde kopieboek van rekeningen uit de periode 1676-'93 bevindt zich een soort eindafrekening, gedateerd mei 1684, waarin de namen worden genoemd van de compagnons van Deutz, met daarachter het aantal ossen dat zij uit de compagnie ontvingen. Joseph zelf was dat jaar hoofdafnemer met 112 ossen. De compagnons waren in verschillende Hollandse steden woonachtig.⁴⁹³ Het bezit van land (en voor sommigen een buitenverblijf) in de Beemster of elders vormde de achtergrond voor hun betrokkenheid bij de internationale ossenhandel. De meeste niet in Amsterdam woonachtige participanten werden in Deutz' boekhouding groepsgewijs genoteerd. Vermoedelijk hield dit verband met de betalingswijze. Zij die niet in Amsterdam woonden, regelden de betaling van hun contingent ossen aan Deutz gezamenlijk.

Een groep voorname participanten in de compagnie was afkomstig uit West-Friesland. Joan van Gent was burgemeester van Enkhuizen⁴⁹⁴, Walig Proost was raad en voormalig burgemeester van Enkhuizen en Jakob van Foreest burgemeester van Edam en secretaris van de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier. Over de participanten Compostel en Romond ontbreken nadere gegevens. Dit vijftal kreeg in totaal 124 ossen toebedeeld. De namen van Proost, Van Gent en Van Foreest kwamen in 1683 op de lijst van hoogheemraden van de Beemster voor, maar ze waren al langer in het bestuur actief.⁴⁹⁵ Met de vijf genoemde personen onderhield Deutz een geregeld schriftelijk contact, omdat hun woonplaatsen ver uit elkaar lagen en zij elkaar in de wintermaanden ook niet in de Beemster troffen. De andere participanten, en dan vooral de Amsterdammers, liet hij waarschijnlijk mondeling op de hoogte stellen als er nieuws van de factors was.

Een tweede groep, van acht participanten, was afkomstig uit De Rijk. Samen namen ze 110 ossen voor hun rekening. Josephs land lag vlakbij De Rijk, dus deze personen waren zo goed als burens van hem. Waarschijnlijk bezaten ook deze Rijkse participanten land in de Beemster. Het is wel opvallend dat zij in de administratie van Deutz niet als '*Heren*' te boek staan. Misschien waren ze van eenvoudiger komaf dan de meesten van Josephs compagnons.

Pieter Jans Groot, meester-timmerman⁴⁹⁶, was jarenlang actief geweest als schepen in de lage rechtbank van de Beemster. Hij was daarnaast als diaken betrokken bij de stichting van het Weeshuis. Hij huurde in 1680 elf en een halve morgen land van Joseph. In dezelfde tijd begon hij met de aankoop van ossen. Hij had er in 1683-'84 25 bij Deutz in bestelling. Het jaar daarvoor participeerde hij ook in de compagnie van Deutz, maar toen had hij de ossen niet zelf afbetaald. Op 19 januari 1683 boekte Deutz f 1.176,- bij in het journaal, die hij van de weduwe van Jonas van Leeuwen ontvangen had voor Pieter Jansen Groot, '*tot inkoop van ossen t'emploijeren*'.⁴⁹⁷ Misschien was Pieter pachter van land van de weduwe, en kocht hij op haar rekening ossen in.

De overige participanten waren afkomstig uit Amsterdam. De gebroeders Elias (1653-1731) en Joseph (1656-1720) Coymans kwamen voor in het Register van Goede Mannen uit 1700 (zie bijlage 15). Ze waren volle neven van Joseph. Elias trouwde in 1683 met Isabella Catharina van der Muelen, dochter van Willem van der Muelen en Constantia Deutz (de zuster van Joseph Deutz) (zie bijlage 19 E). Joseph trouwde in 1685 Clara Valckenier. Zij was een zuster van de in 1700 te benoemen Goede Mannen Pieter Ranst Valckenier en Wouter Valckenier (zie bijlage 15).⁴⁹⁸ Bij bestudering van het waterschapsarchief van de Beemster bleek Elias' naam al in 1683 op de lijst van hoogheemraden van de Beemster voor te komen. Hij werd in 1684 tot hoofdingeland gekozen. Josephs naam kwam in 1683 nog niet voor op de lijst van hoogheemraden. Hij werd in 1693 dijkgraaf van de Beemster.⁴⁹⁹ In 1684 kochten de broers samen vijftig ossen in.

Abraham Loten (1647-1727) was de jongere broer van de hierboven vermelde bevrachter Jan Loten de Jonge. In 1688 en 1694 kwam Abrahams naam voor in het Register van Goede Mannen (zie bijlage 15). Abraham bezat land en een hofstede, genaamd Jupiter, in de Beemster. In 1683 was hij één van de hoogheemraden. Het kan zijn dat Abraham eertijds zijn ossen via zijn broer Jan betrok. Zijn naam verschijnt namelijk pas in de administratie van Deutz als die van Jan daaruit verdwenen is. In het jaar 1683-'84 bestelde Abraham vijftig ossen.⁵⁰⁰

Herman Rendorp (1647-1724) was brouwer en koopman te Amsterdam. Hij was in 1677 getrouwd met Maria Loten, de zuster van Jan, Abraham en Jakob Loten. In 1682 kocht Rendorp de hofstede Schonenberg onder Velsen. Het jaar daarop verscheen hij in de boeken van Joseph. Het echtpaar Rendorp-Loten zal ook land in de Beemster hebben gehad, want Herman werd daar in 1683 hoogheemraad.⁵⁰¹ In 1684 kreeg hij 49 ossen toebedeeld.

Carel Six (1645-'90) was advocaat op de Kloveniersburgwal. Voor hem gaat nagenoeg hetzelfde verhaal op. Ook hij was in 1683 hoogheemraad en ook hij bezat land in de Beemster.⁵⁰² Six participeerde in de compagnie voor vijftig ossen.

Abraham Ortt (1650-'91) was de zwager van Joseph Deutz. Abraham zou pas na 1683 hoogheemraad in de Beemster worden. Hij werd in 1674 aangeslagen voor een vermogen van f 155.000,-. Abraham Ortt raakte door zijn huwelijk met Jakoba Bors van Waveren in 1684 verzwagerd aan de in het Register van Goede Mannen genoemde Kornelis Bors van Waveren (1700).⁵⁰³ Abraham ontving in 1683-'84 25 ossen uit Jutland.

Daniël van Gheel, Ridder, Heer van Spanbroek, Spierdijk, Zuidermeer en Zuiderwerf (1628-1705) werd in 1674 aangeslagen voor een vermogen van f 304.000,-. In 1700, op 72 jarige leeftijd, werd hij nog genoemd in het Register van Goede Mannen als ossenweider.⁵⁰⁴ Zijn dochter was gehuwd met Gerrit Hooft, de eerder genoemde commissaris van de ossenmarkt (1682) en Goede Man (in 1700). Van Gheel kocht via Joseph dertien ossen in. Misschien waren de ossen bestemd voor het land gelegen binnen zijn heerlijkheid, want het is niet gebleken dat hij land in de Beemster bezat.

Dirk Alewijn (1644-'87), was de eigenaar van de hofstede Vredenburg in de Beemster (nabij Purmerend), die zijn vader, hoofdingeland Frederik Alewijn, destijds door Philip Vingboons had laten ontwerpen. Dirk zelf werd in 1674 voor het eerst tot hoogheemraad benoemd en in 1676 tot hoofdingeland. Dirk werd in

1674 aangeslagen voor een vermogen van f 250.000,-.⁵⁰⁵ Verder bezat Dirk ook een hofstede met land in de Zijpe. Zowel vader Frederik, als zoon Dirk hadden grote interesse in de landbouw en veeteelt. De zoon van Dirk, in 1720 tot dijkgraaf van de Beemster benoemd, werd in 1728 commissaris van de ossenmarkt te Amsterdam.⁵⁰⁶ De twaalf ossen die Dirk Alewijn in 1684 over liet komen zullen op het land in de Beemster of in de Zijpe hun laatste weidegang hebben gehad.

Het is duidelijk dat de compagnons van Deutz gerekend mogen worden tot de economische, sociaal-culturele en soms ook politieke elite. Het waren allen welvarende kooplieden, waarvan menigeen was doorgedrongen tot ambten op lokaal, regionaal of centraal niveau. Toch stonden de meeste Amsterdamse participanten in 1684 nog op een lage sport in de ambtenhiërarchie, met lage functies in schutterij en kerk of een commissarisschap. Onder de participanten uit andere Hollandse steden bevonden zich wel burgemeesters of personen met een functie in het provinciale bestuur. De meesten van de participanten van Deutz bekleedden een functie in het polderbestuur van de Beemster, waar ze land met een hofstede bezaten.⁵⁰⁷

Uit de groep participanten van Deutz of hun kring van naaste familieleden kwamen in de volgende decennia veel Amsterdamse Goede Mannen voort. Ook in andere jaren keren in de administratie van Deutz de namen terug van personen die later tot Goede Man benoemd zouden worden, zoals van Jakob Poppen, Richard Carseboom, Wijbrand de Mont, Gerbrand Pancras van Erpecum en Paulus Paulus.⁵⁰⁸ In 1683 participeerde Deutz in een compagnie waarvan Herman Witte de rekening bijhield.⁵⁰⁹ Op grond hiervan kan worden vastgesteld dat een benoeming tot Goede Man wel degelijk gebeurde op basis van een jarenlange ervaring als ossenweider.

5.23 Het ossenweidersbedrijf van Joseph Deutz in de Beemster

Uit de identificatie van de compagnons van Deutz in het jaar 1683-'84 blijkt dat er heel wat invloedrijke kapitaalcrachtige stedelingen bij het ossenweidersbedrijf in de Beemster en omstreken betrokken waren, naast een aantal personen van waarschijnlijk wat geringer aanzien en vermogen. Maar in hoeverre was Joseph Deutz' ossenweidersbedrijf nu exemplarisch voor andere ossenweidersbedrijven in de Beemster of in Holland? Op die vraag is moeilijk antwoord te geven, omdat andere bedrijfsadministraties niet bestudeerd zijn en geen nader onderzoek is gedaan naar de verspreiding van dit soort bedrijven in de jaren dat Deutz actief was. Wel kunnen enige algemene uitspraken worden gedaan over het landgebruik in de Beemster, gebaseerd op de situatie rond het midden van de 17de eeuw.

Allereerst de bewoning. Op de grote kaart van de Beemster uit 1640 waren van de in totaal 568 gebouwen de volgende woningen voltooid of in aanbouw ingetekend: 52 herenhuizen (met name aan de Volgerweg), 207 boerenwoningen, 141 burgerwoningen en 100 schuren. Deze indeling is niet strikt. De erven van de herenhuizen waren veelal van veestallen en hooi- of zaadbergen (dit laatste waren open bergplaatsen voor gemaaide graangewassen, afgedekt door een kap) voorzien, van de boerenwoningen was doorgaans het voorste gedeelte in gebruik als zomerverblijf voor de landheer, van de burgerhuizen was een aantal voor boerengebruik bestemd, terwijl enkele schuren door arbeiders bewoond werden.⁵¹⁰

Het in de kohieren van de verponding vermelde grondgebruik geeft een indruk van het belang van de rundveehouderij in de Beemster. Van de ruim 7.846 morgen ofwel circa 6.600 bunder land die in de Beemster werd aangeslagen, was de verdeling in het tijdvak 1640-'50 als volgt: bouwland circa 500 morgen, weiland 3.500 morgen, hooiland 3.000 morgen en tuinen, erven en beplantingen 850 morgen. Hiermee is het belang van de Beemster als weidegebied onderschreven. Vergelijken we deze gegevens bovendien met de staat van de landbouw uit 1632, waarin er nog 1.500 morgen aan bouwland werd opgegeven, bij een nagenoeg gelijkblijvend oppervlak aan erven, tuinen en boomgaarden dan blijkt er tevens sprake van een toenemend belang van dit gebied als weidegebied.⁵¹¹

Hoe was het weiland nu in gebruik genomen? In de genoemde periode 1640-'50 bestond de veestapel uit 400 paarden, 4.000 melkkoeien, 1.000 weidkoeien en ossen, 1.000 stuks jongvee, 4.000 schapen, 3.000 lammeren en 2.000 varkens. Daarmee blijkt het vetweidersbedrijf ten opzichte van de melkveehouderij van ondergeschikt belang te zijn, ook al moet daarbij in aanmerking worden genomen dat het vetweiden van vee slechts in een gedeelte van het jaar plaats vond. Toch stond de Beemster bekend als een gebied dat in overvloed, onder andere, vette ossen leverde.⁵¹² Het belang van het ossenweidersbedrijf is waarschijnlijk nog toegenomen in de loop van de eeuw. Hieronder zal nader worden ingegaan op het ossenweidersbedrijf in het algemeen, en dat van Joseph Deutz in het bijzonder.

Als het weer meewerkte stond er in april al voldoende gras op het land om de dieren in de wei te laten. De ossen liepen, vanaf de maaitijd tot omstreeks Allerheiligen, dag en nacht in de wei. Deze weiden waren in de Beemster vrijwel altijd door sloten omringd. Als de ossen eenmaal in de wei waren gebracht, had men er verder nauwelijks omkijken meer naar. Wel moest men erop toezien dat ze voldoende te eten en te drinken hadden. Als de weide afgegrasd was moest het vee naar een andere wei worden gebracht, met gras dat niet te jong, maar ook niet te oud was. Als het gras te oud, te rijp of te hard was wilde het vee het niet eten, was het te jong en zacht, dan voedde het te weinig. Men moest niet teveel schapen bij de rundvee laten grazen, omdat ze het fijnste en beste gras opaten. Paarden en geiten deden de runderen geen concurrentie aan en konden daarom gezamenlijk in de wei: paarden aten het grove gras, dat de andere dieren lieten staan, aldus Chomel.⁵¹³

De conditie van de weiden was niet alleen van het weer afhankelijk. Berucht in dat opzicht waren muizenplagen, zoals bijvoorbeeld die in het jaar 1678. Eertijds vruchtbare weiden zagen zwart als omgeploegd bouwland.⁵¹⁴ In 1681 deed zich in de omgeving van Hem in Noord-Holland een muizenplaag voor, met als gevolg dat koeien telkens de sloten over 'zwommen' omdat er in de weiden voor hen niets meer te vreten viel. Ze werden naar Overijssel, Friesland en Texel overgebracht om daar geweid te worden.⁵¹⁵ Voor de vetweiders zat er in zo'n geval niets anders op dan de dieren bij te voeren met bonen, meelballen of lijnkoeken. De laatste bestonden uit de tot vierhoekige koeken geperste hullen die van het lijnzaad overbleven na het uitpersen van de olie in oliemolens. Naar deze koeken was grote vraag. Slechts in één jaar kocht Deutz deze koeken in groten getale aan: 1678. In november van dat jaar kocht hij er 500 (via Jochem Bunschoten) en eind december nog eens 850.⁵¹⁶ Bij deze aankoop waren geen vrachtkosten gespecificeerd. Misschien

waren deze koeken gewoon langs de deur van een ventjager gekocht. De ventjagers kochten de koeken in de Zaanstreek op om ze vervolgens aan de boeren te slijten.⁵¹⁷

Een vetweider kon, als hij een jaar over onvoldoende voer beschikte, beter weinig vee houden dat hij ruim van voer kon voorzien, dan veel vee houden dat gebrek leed. Normaal gesproken bestond het voedsel voor de dieren uit gras in de zomer en, als ze in het najaar nog niet waren doorverkocht, uit hooi in de winter.

De meeste weiden waren kale grasvlakten, die bij gebrek aan bomen van een 'schuur' of 'schurkpaal' waren voorzien, waaraan het vee zich kon schuren.⁵¹⁸ Bij hoge temperaturen in de zomer diende men te zorgen voor beschutting. Natuurlijk konden veehouders maar beter wel over veestellingen beschikken. Het kwam namelijk voor dat het gras als gevolg van de drassige toestand van de grond laat aan de groei kwam en daardoor lange tijd van slechte kwaliteit bleef. In dat geval kon men, indien men de mogelijkheid had, de dieren beter op stal houden.⁵¹⁹

Als een ossenweider in de winter een aantal ossen op stal had overgehouden (omdat bijvoorbeeld de prijzen in de slachttijd te laag werden bevonden), mochten ze in de nawinter of het voorjaar niet te vroeg de weiden in. Er was dan niet alleen te weinig gras, ook waren de nachten nog te koud. Daardoor hadden de dieren, die toch al in een slechte conditie waren vanwege de vele maanden op stal, zeer veel van de kou te lijden en namen ze niet in gewicht toe. Als ze vanwege een tekort aan wintervoer toch vroeg de wei in moesten, kon men hun ruggen het best met wollen dekens bedekken, aldus - nog steeds - Chomel.⁵²⁰

Het is strikt genomen niet correct om Joseph Deutz als ossenweider te betitelen. Hij was vetweider. In zijn weiden liepen niet alleen ossen maar ook gelde koeien, kweenen en lammeren. Koeien en schapen (en soms ook paarden) kocht Deutz in Holland aan. De schapen hield Deutz zowel omwille van het vlees als de melk. Daarnaast had hij ook paarden en koeien in de wei. De paarden die Deutz aankocht zullen naar alle waarschijnlijkheid niet voor de slacht, maar als trekpaard voor de koets bestemd zijn geweest. De koeien leverden zuivelproducten. De zuivel lijkt enkel voor eigen gebruik bestemd te zijn geweest; verkocht werd deze nooit.

In goede jaren, waarin een redelijke winst uit het vetweidersbedrijf te halen viel, was het weiden van ossen de perfecte vereniging van het aangename met het nuttige. Deutz zal dan hebben gestreefd naar een optimale beweiding van zijn land. Bij een gelijkblijvend landbezit was verdere intensivering van het vetweidersbedrijf niet altijd mogelijk; het gevaar van overbeweiding dreigde dan. Hieraan was te ontkomen door het bijkopen van land. In 1683 bezat Deutz 79 morgen en 210 roede land in de Beemster, waarmee hij zijn landbezit in vergelijking met 1654 bijna verdubbeld had. Volgens een document uit 1723 kon men gemiddeld op een morgen weiland, 'soo te gras als te hooy' $1\frac{1}{4}$ 'beest' (rund) voeden.⁵²¹ Op de 79 morgen land van Deutz konden naar schatting ongeveer 100 ossen geweid kunnen worden.⁵²² Deutz benutte zijn land in 1683-'84 intensiever, door het weiden van 112 ossen (en ander vee). Zijn ossenweidersbedrijf had in die jaren de grootste omvang bereikt.

5.24 Deutz' afnemers van Deense ossen

Joseph Deutz verkocht op verschillende tijdstippen in het jaar zijn vee door aan derden. Misschien zijn de ossen van Deutz via tussenhandelaars op de vette beestenmarkt terecht gekomen; zelf verkocht hij de ossen nooit op de jaarmarkt te Amsterdam. Zijn afnemers zijn in vier categorieën te verdelen: verwanten van Deutz, andere particuliere afnemers (buren en bekenden), de VOC en vleeshouwers. Meestal ging het bij leveranties aan familie om één of enkele ossen, waarbij soms sprake was van een schenking of van ruil, transacties derhalve waarvan geen juiste indruk ontstaat van de waarde van de geleverde ossen.

Bij de particuliere afnemers betrof het meestal de aankoop van één of meer ossen in de slachttijd. Soms werd pas maanden later met Deutz afgerekend. Een enkele keer verkocht Deutz, samen met Bunschoten, een deel van de uit Jutland betrokken ossen op een openbare veiling in de Beemster.⁵²³ Op 18 mei 1677 werd *f* 9.856:9:- op de rekening van de participanten bijgeschreven, na de publieke veiling van 73 ossen, een koe en 47 paarden in de Beemster.⁵²⁴ Daarna volgde een hele lijst met namen van kopers. Voor het merendeel waren het bekenden van Deutz, woonachtig in de Beemster, wier namen ook op andere tijdstippen in de administratie van Deutz verschenen. Een jaar eerder waren 23 ossen, 20 paarden en een wagen voor de gezamenlijke rekening '*in opveylingh*' verkocht.⁵²⁵ Verwijzingen naar verkoop op veilingen in de jaren '80 zijn niet gevonden.

De belangrijkste afnemer van ossen van Deutz was de Amsterdamse kamer van de VOC. Een zeker aantal ossen werd al verkocht tegen een vastgestelde prijs als ze nog in de wei stonden, maar werden pas in de slachttijd afgeleverd aan de bewindhebbers of iemand die namens hen optrad. Van tien achtereenvolgende jaren is bekend dat Joseph in de maanden oktober en november tientallen ossen aan de VOC leverde. Hij begon daar waarschijnlijk mee in de periode 1670-'75, van welke jaren geen journaal is nagelaten (zie tabel 5.5).

Ten slotte moeten de afnemers van vee worden genoemd die zelf in de veehandel hun nering vonden: de vleeshouwers. In oktober 1670, toen Deutz nog niet met de VOC in contact stond, verkocht hij zijn 56 ossen die nog in de wei stonden aan ene Judith 'Denys', waarschijnlijk een slagersvrouw, met de belofte haar de ossen de komende slachttijd te leveren voor *f* 79,- per stuk.⁵²⁶ Wijbrand de Mont en Jochem van Vught stonden in het jaar 1674 in het kohier van de 200ste penning beide als vleeshouwer aangemerkt.⁵²⁷ Deutz leverde in de tien bestudeerde jaren het gehele jaar door vee aan genoemde Wijbrand de Mont, met name lammeren, maar ook wel koeien, ossen, kweenen en '*uyschot*'. Soms werden met hem afspraken gemaakt over de wijze van levering.⁵²⁸ Was een os of koe afgekeurd, dan berekende Deutz een '*rafactie*' (een korting).⁵²⁹ Samen met Jochem van Vught, die in 1679 voor het laatst in het journaal verscheen, had Wijbrand ook een aantal malen in de compagnie van ossenkoperij geparticipeerd. Deze vleeshouwers beschikten blijkbaar zelf ook over land, in eigendom of huur.

Als de voorverkoop van ossen aan de VOC en de vleeshouwers door belangrijke ossenweiders zoals Deutz op grote schaal plaatsvond, zal dat niet alleen een vermindering in aantal, maar waarschijnlijk tevens een vermindering van de kwaliteit van het aanbod op de Amsterdamse vette ossenmarkt hebben betekend. Dit werkte sterk in het nadeel van de personen die géén vaste leveranciers hadden.

De ossen werden na de verkoop meestal per schip naar de nieuwe eigenaar vervoerd. Na de levering van de ossen aan de afnemers vervaagt het spoor van de ossen. Het overgrote deel was geen lang leven meer beschoren, want de maand november was slachtijd. Deze maand werden ossen (en ander vee) geslacht en geroookt of ingepekelde om als winterprovisie te dienen. Het merendeel van de door Deutz verkochte ossen kwam uiteindelijk op de VOC schepen terecht of op de banken in de Amsterdamse vleeshallen, terwijl een klein deel direct zijn weg vond naar de keuken van zijn particuliere afnemers.

5.25 De rentabiliteit van de onderneming

Uit de opbrengst van het weiden van ossen moesten behalve de aankoop van ossen en de reis, ook heffingen op het land en op de veestapel worden betaald. Om enig zicht te krijgen op de rentabiliteit van het ossenweidersbedrijf is de boekhouding van Deutz bestudeerd. Een aantal posten in het journaal keerde in verband met de ossenhandel en het ossenweidersbedrijf vrijwel elk jaar terug.

Als eerste moet de post '*Participanten van ossen*' genoemd worden, omdat hieronder alle uitgaven werden genoteerd voor de aankoop van ossen in Denemarken. Het aantal participanten kon, zoals is vastgesteld, sterk variëren.

Alle uitgaven en inkomsten uit het veehoudersbedrijf noteerde Deutz op de rekening '*Bestiaal*'. In het geval dat ossen voor gezamenlijke rekening (zoals met Bunschoten) waren aangekocht, sprak hij van '*Bestiaal in Compagnie*'. Deze rekening werd voor het eind van het kalenderjaar gesloten. In november reisde Bunschoten weer af om nieuwe ossen te halen. Misschien was Bunschotens lange afwezigheid ook wel de reden van het voeren van een gezamenlijke rekening, want tijdens zijn afwezigheid moest Bunschoten wel zijn financiële verplichtingen nakomen als participant van de compagnie en als pachter van land in de Beemster.

Tot de uitgaven aan het Bestiaal behoorden de drie heffingen op het land (de omslag, verponding en grafelijkheidsrecognitie) en de twee op het vee (het winter- en zomerhoorngeld). Elk jaar gaf Deutz hier honderden guldens aan uit. Tevens boekte hij de pacht van het door hem van anderen gehuurde land van deze rekening af. Het extra voer voor de ossen en de hand- en spandiensten die door allerlei personen in opdracht van Deutz werden verricht (zoals het inschepen, vervoeren en het slachten van een aantal ossen voor eigen consumptie) werden verrekend met het Bestiaal. Ook geld voor de aankoop van ander vee (koeien en lammeren) kwam ten laste van deze rekening. Voor paarden was een aparte rekening gereserveerd.

De inkomsten op de rekening Bestiaal bestonden uit de pacht die hij van anderen ontving. Er werd reeds op gewezen dat pachters van Deutz nog wel eens moeite hadden om het verschuldigde bedrag op te brengen. Met het verpachten van zijn land was Deutz trouwens niet van de heffingen verlost. De pachter moest de belastingen in eerste instantie wel voorschieten (dat was in verband met de afwezigheid van de landeigenaars wel zo makkelijk), maar de polderomslag en grafelijkheidsrecognitie mocht de pachter in het geheel op de eerstvolgende pacht korten. Van de verponding werd tweederde van het betaalde bedrag door de landeigenaar gerestitueerd.

Veel belangrijker dan zijn inkomsten uit de landpacht was voor Deutz de winst uit de verkoop van ossen en ander vee. Joseph noteerde elk voorjaar de gemiddelde prijs die hij voor de uit Jutland overgekomen ossen betaalde. Als hij zijn ossen in de loop van het jaar weer van de hand deed, noteerde hij tegen welk bedrag dit gebeurde. De in de journalen genoemde aankoopsprijzen voor magere ossen en verkoopprijzen voor vette ossen zijn opgenomen in tabel 5.5. Ter vergelijking zijn, voor dezelfde jaren, ook de door Posthumus verzamelde prijzen van ossen uit de administratie van het Amsterdamse Burgerweeshuis weergegeven.⁵³⁰

Tabel 5.5. De in de boekhouding van Deutz genoemde prijzen (in guldens) van magere en vette ossen, vergeleken met prijzen uit de boekhouding van het Amsterdamse Burgerweeshuis (1674-1685)

jaar	datum registratie	aankoopprijs magere os	verkoopprijs vette os	prijzen Burgerweeshuis
1674-'75	22/11/1675	59	(70 à) 101	99
1675-'76	19/10/1676	56	(54 à) 99	98
1676-'77	19/11/1677	57	(75 à) 89	--
1677-'78	14/11/1678	54	(40 à) 90	88
1678-'79	09/11/1679	51	(68 à) 86	70
1679-'80	15/10/1680	54	(38 à) 83	--
1680-'81	24/10/1681	52	(50 à) 81	60
1681-'82	07/11/1682	54	(64 à) 86	87
1682-'83	26/11/1683	51	(70 à) 91	87
1683-'84	28/11/1684	54	(75 à) 91	66
1684-'85	-			

Toelichting: De jaartallen vóór het streepje in kolom 'jaar' hebben betrekking op het jaar dat de onderneming op touw werd gezet, de jaartallen erna op het jaar dat de afrekening plaatsvond (van de magere ossen door de participanten en van de vette ossen door de VOC). De VOC kreeg van Deutz elk jaar 1% korting wegens '*prompte betaling*'. Deze korting is verrekend met het door Deutz opgegeven aankoopbedrag van de ossen. De grootte van de verkochte kudde staat tussen haakjes vóór de prijs van de vette ossen vermeld. De prijzen uit de kolom 'prijzen Burgerweeshuis' hebben telkens betrekking op het laatstgenoemde jaartal in kolom 'jaar'. Posthumus geeft gemiddelde prijzen per jaar. Alle bedragen zijn afgerond op hele guldens. Nadere gegevens over het tijdstip van aankoop, de kwaliteit en de herkomst van de ossen ontbreken. De prijzen dienen slechts om een tendens aan te geven.

Bronnen: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286 en 287; Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis*, dl 2, p.784.

Deutz voldeed nooit het hele aankoopbedrag voor de magere ossen ineens. Ook werden op verschillende tijdstippen andere onkosten betaald voor de overkomst van de ossen. Het is daarom niet eenvoudig uit de journalen het totaalbedrag van de onderneming te becijferen, als daarvan geen eindrekening bewaard is gebleven. Informatie over de kwaliteit van de magere ossen ontbreekt, dus over het prijsniveau is geen oordeel te vellen.

De prijzen van het vette vee bieden een overzichtelijker beeld, omdat Deutz een groot aantal ossen tegelijk doorverkocht tegen een eenheidsprijs. Alleen de aan de VOC berekende prijzen zijn in de tabel weergegeven, omdat de ossen in een verge-

lijkbare periode werden verkocht (in deze tien jaar altijd tussen 15 oktober-28 november), ze voor een gemiddelde prijs van de hand gingen en de afnemer bij de koop waarschijnlijk dezelfde criteria aanlegde als in de jaren daarvoor.

Uit wat reeds over de rekening Bestiaal is opgemerkt wordt duidelijk dat het verschil tussen aan- en verkoopprijs van de os niet als geboekte winst mag worden opgevat, want de onkosten aan het vee (belastingen, extra voer, de kosten van het opschepen van de ossen als ze werden verkocht, ziekte of voortijdig overlijden van de dieren) zijn in het prijsverschil niet verdisconteerd.

Bij vergelijking van de aan- en verkoopprijzen tonen de getallen voor de meeste jaren een zelfde tendens (hoewel de prijsreeks van het Burgerweeshuis een grilliger patroon laat zien): een sterk verval in de prijzen van 1675 tot en met het jaar 1681, waarna weer een herstel optrad. Het oude prijsniveau werd echter niet meer bereikt. De prijzen die Deutz voor de vette ossen ontving, handhaafden zich in het laatste jaar (1684) op hetzelfde niveau als dat van 1683, terwijl in de door het Burgerweeshuis betaalde prijzen zich opnieuw een sterke daling aftekende.⁵³¹

Als alle ossen en ander vee van de rekening Bestiaal verkocht waren, stelde Deutz een winst-en-verliesrekening op. Hij schreef het saldo van de rekening Bestiaal op dat tijdstip over naar de winst-en-verliesrekening, waarmee de oude rekening Bestiaal werd opgeheven en een nieuwe in het leven werd geroepen. Soms liet de afbetaling van de in de slachttijd verkochte ossen zo lang op zich wachten, dat hij alweer geruime tijd aan een nieuwe rekening begonnen was voordat hij de oude af kon sluiten. Meestal kon Deutz de eindafrekening al rond de jaarwisseling opmaken. De rekening winst-en-verlies laat zien in hoeverre Joseph in één jaar de investeringen in zijn land rendabel had weten te maken. Figuur 5.1 geeft een overzicht van de op de winst-en-verliesrekening genoteerde saldi van de rekening Bestiaal in de jaren 1675-'84.

Figuur 5.1. Het door Joseph Deutz genoteerde saldo (in guldens) van de rekening 'Bestiaal' op zijn winst-en-verliesrekeningen (1675-1684)

Bron: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286 en 287. De registratiedata voor de achtereenvolgende jaren zijn: 1675: 31/12/1676; 1676: 31/12/1677; 1677: 24/03/1678; 1678: 31/12/1678; 1679: 31/12/1679; 1680: 31/12/1680; 1681: 30/11/1682; 1682: 31/12/1682; 1683: 24/02/1684 en 1684: 31/12/1684.

In alle jaren wist Deutz profijt te trekken uit zijn rekening Bestiael, maar er waren grote fluctuaties. Van de muizenplaag in 1678 lijkt Deutz geen schade te hebben geleden. Hij verkocht in dat jaar weliswaar een in vergelijking met andere jaren kleine kudde ossen aan de VOC (zie tabel 5.5), maar de prijs was goed. De rest van zijn kudde (45 ossen) wist hij eveneens tegen een goede prijs (f 90,- per stuk) op dezelfde dag aan Wijbrand de Mont te verkopen. In het jaar 1680 is echter een opvallende inzinking te constateren in de inkomsten van Deutz uit zijn rekening Bestiael. Hij verkocht dat jaar maar weinig ossen, tegen een lage prijs, maar de inkomstenderving is hier niet volledig mee verklaard. Het daaropvolgende jaar verkocht hij wat meer ossen, maar tegen de minimumprijs van f 81,- per os. Toch gaf dat jaar weer een herstel in zijn winst-en-verliesrekening te zien.

In 1682 raakte Deutz intensiever bij de ossenhandel betrokken. Vanaf dat jaar regelde hij de fournissementen en onderhield hij het contact met de factors. Misschien was hij gealarmeerd door de dalende opbrengst uit zijn landbezit van de laatste jaren of werd hij minder in beslag genomen door andere zaken en kon hij zich meer toeleggen op de organisatie van zijn agrarische activiteiten. Misschien was de reden erachter meer van praktische aard en vertoefde Deutz vaker in de Beemster vanwege zijn verslechterende gezondheid. Hij kocht in maart 1681 nieuw land aan. De kudden ossen die hij aan de VOC verkocht namen in omvang weer toe. Helaas voor Deutz bleef de verkoopprijs per os in de jaren 1681 en 1682 nog laag. In het jaar 1683 boekte Deutz pas weer een ruime winst op de rekening Bestiael.

Het ossenweidersbedrijf bood een tegenwicht aan de hoge lasten op het landbezit bij de dalende pachtopbrengsten.⁵³² Dit mag worden opgemaakt uit Deutz' formulering van de eindsaldi op zijn winst-en-verliesrekening. Eind 1676 boekte hij van het Bestiaal f 1.118:13:8 naar zijn winst- en-verliesrekening, want zoveel was over het jaar 1675 voor 'lanthuur' verdiend.⁵³³ Zijn winst zou in de volgende twee jaren nog groter zijn dan in 1676, maar daarna volgde de terugslag, met een dieptepunt in 1680. Over 1683 had hij echter weer een ruime winst weten te boeken, wat Deutz op 24 februari 1684 tevreden deed opmerken dat f 2.701:1:- 'op het bestiael tegens 't gebruyck van t landt Godsloff [was] geavanceert'.⁵³⁴ De term landhuur moet niet worden opgevat als pacht die Deutz aan anderen betaalde, maar als 'uitgaven aan land'. Hij huurde in de bestudeerde jaren regelmatig land bij anderen, maar in verhouding tot zijn eigen landbezit niet veel. De huur van nieuw land kon niet het doel van de hele onderneming zijn. Wel kan hij uit de winst de schaalvergroting van zijn bedrijf hebben bekostigd, terwijl de schaalvergroting omgekeerd tot grotere winsten kon leiden.

Over de gehele linie lijkt de winst die Deutz op zijn rekening Bestiaal maakte aanzienlijk (gemiddeld bijna f 1.900,-), maar niet enorm hoog. Deutz was in staat uit twee jaarwinsten het aantal ossen te bekostigen dat hij jaarlijks aan de VOC leverde. Maar Deutz moest ook het overige op zijn land grazende vee vervangen. Het blijkt dat het weiden van ossen in deze periode niet leidde tot superwinsten, zoals die van Matthijs Dingemans een eeuw daarvoor (zie § 4.6.1). Een goede verantwoording van de rentabiliteit van het ossenweidersbedrijf is echter pas mogelijk na vergelijking van de winst van Deutz uit investeringen van soortgelijke grootte in andere bedrijfstakken. Die vergelijking is niet gemaakt.

Afbeelding 5.13. Het geslachte rund, geschilderd door Abraham van den Hecken II, afkomstig uit Antwerpen. Uit welk jaar dit schilderij dateert is mij niet bekend. Vermeldenswaard is dat Van den Hecken op 3 maart 1653, dus één dag voor de uitspraak van de Hoge Raad in het proces van Thomas Jensen tegen Joakim Beck (zie § 5.14) een contract met de laatstgenoemde afsloot. Van den Hecken moest van Beck één eenvoudig en één wat uitgebreider portret met allerlei versieringen maken, voor respectievelijk 12 en 150 rijksdaalders. De schilderijen moesten in mei klaar zijn: zie voor deze informatie Allgemeines lexikon, 16de band. Er zijn twee geschilderde portretten van Beck bekend. Ze zijn anoniem, van hetzelfde type en hebben als datering de jaren '20 van de 17de eeuw meegekregen. Of de bestelde schilderijen ooit vervaardigd zijn en of het in geval van de hierboven genoemde portretten misschien om Van Heckens schilderijen gaat, zou nader onderzoek verdienen. Abraham van den Hecken II, olieverf op linnen, 114 x 98 cm (inv.nr A 1305). Rijksmuseum, Amsterdam.

5.26 Marktcondities in Holland

Verschillende passages uit de brieven wijzen erop dat de prijzen die Deutz voor de magere ossen bereid was te betalen niet alleen afhingen van de kwaliteit van de ossen. Ieder jaar opnieuw richtte hij zich op de prijzen van *'het vette goet'* op de vette beestenmarkt te Amsterdam, die begon in de tijd dat de ossenkopers goed en wel in Jutland waren aangekomen. Na alle voorafgaande oorlogsontwikkelingen in de Denemarken, Duitsland en de Republiek waren de bestudeerde jaren juist een periode van betrekkelijke rust.⁵³⁵ Deze politiek stabiele situatie leidde tot een groter aanbod op de Amsterdamse veemarkt en had een drukkend effect op de prijzen; gunstig voor de consumenten, slecht voor de ossenweiders. De dalende prijzen op de markt hadden bij gelijkblijvende of stijgende inkoopprijzen in Denemarken negatieve consequenties voor de winstmarges. Dit was de situatie in 1683. Deutz klaagde in dat jaar in zijn brieven regelmatig over de prijs van de stalossen in Jutland. Op 20 november 1683 schreef Deutz zijn factors dat zeer veel vette ossen uit *'andere landen'* in de provincie waren ingevoerd, waardoor de ossen op de markt steeds goedkoper werden. Andere ossenkopers zouden hun ossen dus ook zo goedkoop mogelijk trachten in te kopen.⁵³⁶ Er viel die jaren echter weinig goedkoop in te kopen en de prijzen (28 à 30 rijksdaalders per paar) vielen Deutz dan ook telkens erg tegen als hij daarvan door de factors op de hoogte werd gesteld. Hij had verwacht dat het grote aanbod vette ossen na verloop van tijd wel zou doorwerken in de door de jonkers gevraagde prijzen, zeker omdat er vanuit omringende landen zo veel halfvette ossen naar de markt werden gebracht, waardoor men ze welhaast *'om een deerlyck sien kan krijgen'*, aldus Deutz aan zijn factors. Hij had met het oog daarop eigenlijk een prijsaanpassing verwacht in Denemarken.⁵³⁷ De aanpassing van de prijs gebeurde noch in dat, noch in het daaropvolgende jaar en Deutz schreef daarom aan Joan van Gent dat hun inkopers nog geen ossen hadden gekocht, *'wijl de deense jonkers hun stijf hielden'*.⁵³⁸ De factors liet hij weten dat ze geen haast hoefden te maken met de inkoop, omdat vanwege de slechte markt in Holland, de anderen *'oock soo scheutigh niet en sullen wesen'*.⁵³⁹

Deutz formuleerde het dilemma waar de compagnons voor stonden op 15 november 1684 als volgt aan zijn factors: hij wilde niet dat de factors ossen tot dergelijke ongehoorde hoge prijs inkochten, *'want salmen ossen die hier een jaer gewaeijt syn, voor vrij minder prijs alsse mager gekoght sijn geven, so kont wel denken dat al de soetigheijt van het waeije afgaet'*.⁵⁴⁰ Het was bijna weer voordeliger om de benodigde dieren in het voorjaar op de magere ossenmarkt aan te kopen en Joseph zinspeelde daar ook op in zijn brieven.⁵⁴¹ Hij wilde zich alleen alle moeite en risico's van de aankoop in Denemarken getroosten, als daar voldoende financieel voordeel tegenover stond. De fluctuaties in aanbod en prijs op de markten waren onvoorspelbaar, wat het voor de ossenweiders moeilijk maakte om hier op in te spelen.

Het lijkt voor ossenweiders in deze jaren moeilijker te zijn geworden om de investering in de onderneming lonend te houden. Ook Deutz klaagt in zijn brieven over de ongunstige prijsverhouding van stal- en vette ossen. Toch was de aankoopsprijs van stalossen in het jaar 1683 in vergelijking met de andere jaren laag, terwijl de verkoopprijs van vette ossen in het jaar 1682 alweer was gestegen. Dat deze stijging zou doorzetten kon Deutz in het voorjaar van 1683 natuurlijk nog niet weten.

Maar als Hollandse ossenweiders in deze jaren al klaagden over de prijzen van het in Denemarken aangekochte vee, hoe was het dan gesteld met de prijzen van door Denen aangeboden ossen op de Hollandse magere ossenmarkt? Twee gespecificeerde eindafrekeningen bieden daar enig zicht op. De ene rekening werd opgesteld door Jochem Hendriks Bunschoten, de factor van de compagnie waartoe Deutz behoorde, de andere werd opgesteld door de factor van Hans Schack, Hans Müller.⁵⁴² Hans Schack had reeds een lange militaire carrière achter de rug, toen hij in 1661 het koninklijke leen Møgeltønderhus kocht (het landgoed nabij Tønder, waaraan zijn zoon de naam Schackenborg gaf) en een groot aantal bij het slot Riberhus behorende landerijen.⁵⁴³ Vanaf die tijd begon hij ook met de export van ossen. De 180 ossen werden in het desbetreffende jaar verscheept naar Amsterdam en in de rekening werden alle onkosten verantwoord die werden gemaakt voor de bevrachting van de schepen en de onkosten op de markt. Daarbij geeft de rekening ook de naam en de woonplaats van de kopers. Ook de dag van de verkoop werd genoteerd.⁵⁴⁴ De rekening moet uit het jaar 1661 of 1662 dateren.⁵⁴⁵

De rekening van Jochem Hendriks Bunschoten uit het jaar 1675-'76 betreft de aankoop van 830 ossen in Denemarken. Deze is geregistreerd in het kopieboek van rekeningen van Deutz. De rekening bestaat uit een verantwoording van de gemaakte kosten door factor Bunschoten en een overzicht van de betaling van respectievelijk de participanten aan Deutz, en van Deutz aan de Hamburgse correspondenten ter voldoening van de door Bunschoten gemaakte kosten.

De rekeningen bevatten interessante wetenswaardigheden over bijvoorbeeld de duur van de reis, de herkomst van de kopers en de kleur van de verkochte ossen.⁵⁴⁶ Ze wijzen ook op een belangrijk verschil wat betreft de verslechterende verkoopcondities voor buitenlandse kooplieden in Holland, reden om ze hier kort te bespreken.

Schack exporteerde de ossen, die waarschijnlijk allemaal van zijn eigen landerijen afkomstig waren, over zee. De factor van Schack noteerde de vrachtprijs die hij betaalde aan de Nederlandse schippers (onder andere uit Makkum, Blokzijl en een koopman uit Amsterdam), hooi voor de ossen onderweg en biergeld voor de knechten die aan boord op de ossen pasten. Ook noemt hij onkosten op de scheepvaart als konvooi-, zegel-, priem-, schrijf- en loodsgeld. In Amsterdam aangekomen moest hij de grafelijke tol voldoen, betaalde hij arbeidsloon aan de ontschepers van de ossen, aan enkele personen die de ossen naar de markt dreven en aan zes ossenknechten die de ossen verzorgden zolang ze nog niet verkocht waren. Ook kocht hij een aantal ossentouwen. Hij betaalde verder een flink bedrag aan hooi aan marktmeester Pieter Bollaard, waar hij ook enige tijd gelogeed had en de maaltijden gebruikt lijkt te hebben. Uit Müllers rekening blijkt dat in Amsterdam het gebruik in ere werd gehouden met de koper te klinken op de koop. Bij een koper die onwillig was gebleken te betalen moest de deurwaarder ('*Citirer*') eraan te pas komen. Het transport van de ossen met alle bijkomende kosten en het verblijf in Amsterdam had de factor van Schack in totaal 704 rijksdaalders, en 46 stuivers (f 1.762,30) gekost.⁵⁴⁷

Uit de bewaard gebleven rekening van de factor van Schack blijkt dat de 180 ossen verkocht werden aan maar liefst 38 afnemers. Het verkochte aantal dieren per

klant varieerde tussen de één en tien ossen, een enkele keer wat meer, maar nooit meer dan twintig tegelijk. De afnemers van Schacks ossen waren behalve uit Amsterdam, afkomstig uit een groot aantal Hollandse en Utrechtse steden. Namen van bekende kooplieden-regenten komen er niet in voor. In totaal beurde Müller 3.801 rijksdaalder en 29 stuivers voor de ossen van Schack (f 9.503,95), wat de gemiddelde prijs per os op f 52,80 brengt.

De hele reis zal, indien zich geen voorvallen voordeden die de zaken vertraagden ongeveer ongeveer zes weken in beslag genomen hebben, uitgaande van de tijd die nodig was om de ossen naar de kust te drijven, twee weken voor de heen- en terugreis en de verkoopperiode van circa drie weken (de eerste verkoop was op 6, de laatste op 26 april), met eventueel nog wat tijd voor de financiële afhandeling van de verkoop. Schack had een belangrijke voordeel: hij was geen exporttol verschuldigd aan de Deense koning en dat was voor alle niet-adellijke binnen- en buitenlandse exporteurs een belangrijke onkostenpost.⁵⁴⁸

De door de compagnie van Deutz aangekochte ossen waren van diverse Oost-Jutse landgoederen en van ossenverkopers uit Horsens afkomstig.⁵⁴⁹ Bunschoten had voor zijn opdrachtgevers precies aangetekend op welke data (tussen 14 november en 28 december) en van wie (edelen en vooraanstaande burgers) hij de ossen (830 stuks, waaronder enkele schenkingen) gekocht had en voor welke prijs (tussen de 23 en 33 rijksdaalders per paar). Het aankoopbedrag was in totaal 12.807½ rijksdaalders (f 32.018;25;-). Bunschoten was onderweg geweest van 25 oktober tot 7 april.

Een sterke aanwijzing dat het transport dat jaar over land ging, schuilt in de post hooi: er werd niet alleen 1.348 rijksdaalders aan hooi uitgegeven (bijna een tiende van het totale aankoopbedrag van de ossen) maar het hooi werd aangekocht in de periode tussen 1 maart en 14 april, welke data het vertrek van de kudden uit de stallen in Denemarken en het bereiken van de eindbestemming markeren. Daarbij was het hooi voor de ossen en de haver voor de paarden dat in Ribe was aangekocht nog niet eens inbegrepen. Behalve Bunschoten en de schaffer 'Jan Rouke' begeleidden 22 drijvers de kudde. Eén drijver had dus circa veertig ossen onder zijn hoede. Alle reis- en verblijfskosten van kudde en begeleiders werden door Bunschoten betaald, alsmede de lonen van de schaffer en drijvers. De kudde werd waarschijnlijk te paard begeleid, want er waren in Denemarken twintig paarden, zadels, tomen en dekens aangekocht (niet lang daarna zou het aantal te exporteren paarden aan banden worden gelegd). Een klein bedrag was onderweg betaald aan het '*paerde-volck*', dat de dieren in de herbergen verzorgde. Eén wagen begeleidde de kudde, waarop men waarschijnlijk het voer voor onderweg vervoerde. Paarden en wagen zouden na aankomst in Holland voor gezamenlijke rekening worden verkocht. Een andere aanwijzing dat het transport dat jaar over land ging blijkt uit het feit dat de ossen niet direct naar hun bestemming in Holland werden gebracht, maar vanuit Hasselt in twintig schepen de Zuiderzee werden overgezet met de bestemming Edam. Er lijkt slechts één schip vanuit Denemarken in opdracht van de compagnie te zijn bevracht, mogelijk beladen met een deel van het in Ribe aangekochte voer.

Aan tol was Bunschoten in totaal 2.661 rijksdaalders kwijt. In totaal had Bunschoten onderweg 18.542 rijksdaalders uitgegeven.⁵⁵⁰ Ter voldoening van het door correspondent Hensch in Hamburg voorgeschoten bedrag werd voor

f 43.107:19:- ofwel op Deutz in wissels getrokken ofwel geremitteerd. Alle bijkomende kosten (agio, courtage en provisie) en wat kleine onkosten waren bij dit bedrag inbegrepen. Met nog wat niet ingecalculeerde kosten (onder andere de provisie van Bunschoten (à f 1.100,-) en Deutz (f 238:12-) kwam de totale rekening op f 49.056:1:8. Daarvan werd nog een bedrag afgetrokken voor onder andere de 24 ossen, 20 paarden en de wagen die voor gezamenlijke rekening werden verkocht. De eindrekening bedroeg f 45.281:6:8, waarmee de gemiddelde prijs van de 804 op 13 april te Middenbeemster onder de participanten verdeelde ossen op f 56:6:8 kwam.⁵⁵¹

Nu waren de marktcondities in de jaren waarin de rekeningen werden opgesteld verschillend en de rekeningen zijn dus niet in alle opzichten vergelijkbaar. De transport-, reis- en verblijfskosten lijken bij de overzeese export echter hoger te zijn geweest dan bij de overlandse export. En dan was Schack nog een edelman, die weinig productierisico had gelopen en geen exporttol voor de ossen verschuldigd was. Verder wijzen de rekeningen nog op een ander belangrijk verschil, namelijk dat Schack (en waarschijnlijk ook andere buitenlandse ossenverkopers) in deze periode op een groter aantal, waarschijnlijk minder kapitaalkrachtige afnemers waren aangewezen, wat vaker tot problemen bij de inning van het aankoopbedrag zal hebben geleid, met alle bijkomende kosten van dien. Veel van de kapitaalkrachtige landeigenaars voorzagen zich in deze tijd zelf door middel van de aankoop in compagnieën, waarbij iedereen zich vooraf al tot afname van de ossen verplicht en het aankoopbedrag al voldaan was bij aankomst van de ossen in Holland. Het is duidelijk dat deze organisatievorm voordelen bood.

5.27 De laatste reis

Het jaar 1684-'85 was in een aantal opzichten afwijkend van de daaraan voorafgaande jaren en is daarom tot nu toe onbesproken gebleven. Alle voorbereidingen waren getroffen voor de aankoop van nieuwe ossen in Jutland. De postmeester in Oldenburg was weer ingeschakeld om contact te leggen met de schaffer. Gilles en Hendrik Willems werden ook dat jaar weer verzocht als correspondenten op te treden, met de mededeling dat ze het geld nodig voor de inkoop alvast maar klaar moesten leggen.⁵⁵² Dit bleek te voorbarig. Goed en wel in Jutland aangekomen kregen de factors te horen dat Joseph Deutz een 'overval' had gekregen en in de Beemster met koorts in bed lag, geplaagd door 'podagra' (een soort van jicht, gepaard gaande met een hevige pijn in de voet) en andere van zijn oude kwalen (onder andere 'graveel' ofwel nier- of blaasstenen). Naar verwachting zou hij geen ossen meer weiden. De factors werd te verstaan gegeven dat zij het inkopen maar moesten staken en naar huis terugkeren; zij zouden voor hun moeite beloond worden.⁵⁵³ Een dag later volgde het bericht van Deutz, die het schrijven van de brief aan een ander overliet, dat de factors in ieder geval moesten ophouden met inkopen 'tot dat men weten soude uytslagh van mijn sieckte en in cas van mijn overleijden, wie de commissie dan soude aenvaerden'.⁵⁵⁴ Joseph Deutz had hier toe besloten, 'eens deels om sijn swakheijt, en ten anderen dat verschyde van de principaelsten participanten uytscheijden om dat de vette ossen hier so wenigh gelden'.⁵⁵⁵ Dit bericht werd herroepen. De schrijver van de brief meldde later aan Van Gent dat men hem slecht

over de intentie van Deutz had ingelicht. Deze had laten weten dat de ossenkopers alléén door moesten gaan met het inkopen, als ze goede ossen konden bemachtigen.⁵⁵⁶

Joseph Deutz zou geen ossen meer weiden. Hij overleed op 30 november 1684, zestig jaar oud. Maar, zo werd geschreven aan de gebroeders Willems, de inkoop van ossen zou gewoon doorgaan, onder leiding van Abraham Ortt, Deutz' zwager.⁵⁵⁷ Hij zette de correspondentie met de factors voort over de aankoop van 512 ossen, *'alle van de grootste en beste soort, ende prijs marktsgangh, soo goede koop als gij kont bedingen, maer indien gijlieden uwe volle partij groot en schoone ossen niet en kont bekoomen, soo koopt dan maer soo veel als gij van groot en schoone ossen krijgen kont, maer voor al brengt of koopt altoos geen krenge'*.⁵⁵⁸ Op 6 december was de beslissing al gevallen, want de factors waren inmiddels op de terugweg. Ze hadden uit Hamburg geschreven dat alle goede ossen al voor 31 à 32 rijksdaalders waren opgekocht, zodat ze hun commissie niet hadden kunnen volbrengen. De rekening van alle tot dan toe gemaakte onkosten (de reis- en verblijfskosten van de factors en de courtage en port van brieven van de correspondenten) werd opgesteld, waarvan nog een bedrag aan provisie voor beide werd afgetrokken. Het verlies, een bedrag van f 454:13:8, werd naar evenredigheid van het aantal bestelde ossen (à 18¹/₄ stuivers per os) door de participanten van dat jaar gedragen.⁵⁵⁹

5.28 Nabeschouwing Deutz

Voor een aantal jaren kon met behulp van de nagelaten bescheiden van Joseph Deutz, een landbezittende Amsterdammer en participant in diverse compagnieën van ossenkoperij, de directe link gelegd worden tussen de aanschaf van ossen in Denemarken en de bedrijfsvoering van zijn ossenweidersbedrijf in de Beemster. Welbeschouwd waren Deutz en zijn consorten geen ossenhandelaars en ossenweiders. Zij waren financiers; de aankoop van ossen in het productiegebied en het weiden lieten zij graag aan hun factors en pachters over. Het financiële beheer van de onderneming was Deutz wel toevertrouwd. Hij hield de koersontwikkeling scherp in de gaten in afwachting van een geschikt moment om geld aan de financiële markt te onttrekken om het maximale voordeel voor hemzelf en zijn medeparticipanten te behalen.

De reden voor Deutz om de exploitatie van zijn land actiever ter hand te nemen was waarschijnlijk gelegen in het feit dat zijn pachters het na het midden van de 17de eeuw, met de stijgende kosten en dalende inkomsten uit het agrarische bedrijf, financieel niet meer konden bolwerken. Afgaand op Deutz' eigen oordeel rendeerde het ossenweidersbedrijf in sommige jaren dat Deutz zich erop toelagde, beneden verwachting. De verkoop van land bood ten tijde van de neergaande conjunctuur na 1670 geen alternatief. Het was juist een schaalvergroting van zijn ossenweidersbedrijf en de aansluiting bij steeds grotere compagnieën van ossenkoperij waarmee Deutz de winstmarges uit zijn activiteiten probeerde te vergroten.

De compagnieën van ossenkoperij was een punt waarop de *Hollëndertiden* (het tijdperk van de Nederlanders) zich van de voorafgaande 'klassieke periode van Deense productie en export van stalossen' onderscheidde. Daarin exporteerden Deense en Sleeswijk-Holsteinse kooplieden vooral voor eigen rekening. De 'nieuwe'

organisatievorm was waarschijnlijk ook de belangrijkste troef van de Nederlanders op de internationale markt: het verbeterde hun concurrentiepositie. De contante betaling bij afname van de ossen en de solventie van Nederlandse kooplieden maakte ze tot aantrekkelijke handelspartners voor de producenten. Daarmee drukten ze Deense kooplieden als tussenhandelaars uit de markt.

De vraag is hoe representatief de handelwijze van Deutz en zijn compagnons nu was voor de handelsorganisatie ten tijde van de *Hollændertiden*. Het antwoord op die vraag zal met grotere stelligheid kunnen worden gegeven als meer van dergelijke compagnieën zijn geïdentificeerd en onderzocht. Op grond echter van de informatie die in vorige hoofdstukken al werd gepresenteerd over de compagnieën van ossenkoperij lijkt de handelwijze van Deutz en de zijnen geen uitzondering te zijn geweest. Het blijkt uit opmerkingen van Deutz in zijn brieven dat anderen op soortgelijke wijze de reis naar Jutland en de betaling via Hamburg regelden. Men hield elkaars verrichtingen scherp in het oog. Ook lijkt Deutz' betrokkenheid bij het ossenweidersbedrijf niet uit louter zakelijke overwegingen te zijn gecontinueerd. Hij wekt de indruk gesteld te zijn geweest op het buitenleven. Dat uitte zich onder meer in zijn investeringen in de aankleding van zijn hofstede en tuin in de Beemster en de aankleding van zijn Amsterdamse grachtenpand, maar ook zijn hofstede in de Beemster, met verschillende schilderijen met landelijke taferelen.

Hoofdstuk 6

Synthese

*'Mankind, in following the present state of their minds, in striving to remove inconveniences, or to gain apparent and contiguous advantages, arrive at ends which even their imagination could not anticipate. (...) Every step and every movement of the multitude, even in what are termed enlightened ages, are made with equal blindness to the future; and nations stumble upon establishments, which are indeed the result of human action, but not the execution of any human design.'*¹

6.1 Recapitulatie

Bij de bestudering van de internationale overlandse en overzeese handel in slachtoffen tussen het productiegebied Denemarken/Sleeswijk-Holstein en het Nederlandse afzetgebied (het gewest Holland in het bijzonder) werd de vraag gesteld naar de belangrijkste determinanten van het ontwikkelingsproces in de periode 1300-1750. Daarnaast werd beoogd de wisselwerking vast te stellen tussen de lange-termijnontwikkeling van na circa 1575 en het ondernemersgedrag van de bij de overzeese export betrokken personen. Tegenover de generalisatie in hoofdstuk 2 stond de exemplificatie van daarin behandelde thema's in elk volgend hoofdstuk.

6.2 De determinanten van de lange-termijnontwikkeling

Ontwikkelingen binnen de internationale ossenhandel moeten mijns inziens niet gezien worden als een continuüm, noch in opgaande, noch in neerwaartse lijn. Perioden van voorspoed en crisis wisselden elkaar regelmatig af. *Demografisch-geografische, economische, politieke, sociale, culturele en fysische* determinanten bepaalden het ontwikkelingsproces. Er bestaat een grote verwevenheid tussen die determinanten. Zij zullen hieronder in willekeurige volgorde besproken worden.

Een *demografisch-geografische determinant* gaf richting aan het ontwikkelingsproces. De concentratie en groei van de bevolking in stedelijke centra waar men aangewezen raakte op een elders geproduceerd voedselsurplus, creëerde in de Late Middeleeuwen een vraag die de prikkel gaf tot productieverhoging. De West-Duitse en Nederlandse steden ontwikkelden zich tot de voornaamste afnemers van in Denemarken en Sleeswijk-Holstein geproduceerde ossen. Daarmee was de richting van de handelsstroom bepaald. De handelsrelatie tussen productie- en consumptiegebied werd in dit boek beschreven als een symbiose, als de situatie waarin twee ongelijksoortige organismen samenleven tot wederzijds nut. De taakverdeling

producent-consument werd echter door wetenschappers in het verleden ook wel in economisch-hiërarchische termen benoemd, door het voedsel-producerende gebied als 'periferie' en het consumptiegebied als 'centrum' te bestempelen. Op de onjuistheid van die veronderstelling ten aanzien van de ossenhandel zal nog nader worden ingegaan.

De *economische determinant* was onmiskenbaar in het ontwikkelingsproces. De economische waarde van de os was groot. Alle bij de productie, de handel en het transport van ossen betrokken personen waren gericht op winst, die ze met de hen ter beschikking staande middelen trachtten te vergroten. Daarin waren zij mede afhankelijk van het beleid van de overheden in binnen- en buitenland, die de economische ontwikkeling stuurden met behulp van fiscale maatregelen of verdedigden met de inzet van politieke machtsmiddelen. De ondernemers in beide landen trachtten hun concurrentiepositie optimaal te houden onder de zich wijzigende omstandigheden. In hun streven waren ze in wisselende mate succesvol. In het economische ontwikkelingsproces kan de periode circa 1620-'60 als een overgangperiode worden aangewezen. Het machtsimperium van het koninkrijk Denemarken brokkelde langzaam af, terwijl voor de jonge Republiek der Nederlanden de Gouden Eeuw aanbrak. Tegen deze achtergrond vond de geleidelijke terugtrekking van producenten en exporteurs uit het productiegebied plaats, terwijl het aandeel van de Nederlanders in de overlandse en overzeese export geleidelijk steeg.

Het overheidsbeleid kon als *politieke determinant* van het ontwikkelingsproces worden aangewezen. Zowel de Deense als de Nederlandse overheid heeft het handels volume bevorderd: de Deense overheid door de uitvaardiging van tal van maatregelen die de export moest verhogen, de Nederlandse overheid door de import van de Deense en Sleeswijk-Holsteinse ossen lange tijd geen stobreed in de weg te leggen. De overzeese import van Deens vee in het noorden van het gewest Holland voert terug tot de 14de eeuw. De Opstand in de Nederlanden lag aan de basis van de ontwikkeling van dit gewest Holland tot één van de belangrijkste afnemers van ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Hier vormden het toenemende aantal monden dat gevoed moest worden, de groeiende koopkracht van de stedelijke bevolking, de voorkeur voor ossenvlees en de geschiktheid van dit vlees om in te pekelen voor winter- of scheepsprovisie, de gegroeide behoefte aan mest voor bodemverbetering en de toegenomen industriële toepassingen van de dierlijke bijproducten een stabiele basis voor de vraag naar Deens en Sleeswijk-Holsteins slachtvee. De Republiek was daarom gebaat bij een ongehinderde aanvoer, maar oorlogen zouden telkens een buitengewoon verstorende uitwerking hebben op de ossenhandel tussen Denemarken/Sleeswijk-Holstein en de Nederlanden. Bezetting van het productiegebied met inkwartiering, inbeslagname van vee en voeder of brandschatting; ze hadden zowel op de korte als op de lange termijn consequenties voor het aanbod van ossen. Daarnaast blokkeerde oorlog in het transit- of het afzetgebied de handelsverbindingen, waardoor ossen hun bestemming niet bereikten.

Ook protectionistische maatregelen van de overheden in tijden van een neergaande conjunctuur in het productie- en consumptiegebied waren fnuikend voor de handel. Nu werden niet alle landen tegelijkertijd met een agrarische crisis geconfronteerd. In voedsel-producerende en exporterende landen waren de negatieve effecten vroeger en in ernstigere mate merkbaar dan in de importerende landen. In Dene-

marken en Sleeswijk-Holstein ging men dan ook eerder tot protectionistische maatregelen over. De Nederlandse overheid trof pas in 1686 maatregelen met de instelling van een hoge importbelasting op vet vee, gericht tegen buitenlandse vetweiders. Zonder de import uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein kon men vooralsnog niet en de definitieve instelling van een importheffing op in het voorjaar ingevoerd mager vee werd uitgesteld tot 1725. De uiteindelijke invoering van deze belasting heeft zeker bijgedragen aan de teloorgang van de Deens-Hollandse ossenhandel.

De *sociale determinant* betreft de sociale verhoudingen, zowel de verhoudingen die bestonden in het productie- en consumptiegebied afzonderlijk, als de verhoudingen tussen de in de internationale handel participerende groepen onderling. De groeiende West-Europese vraag naar ossen leidde in de 16de eeuw in Denemarken tot een met politieke machtsmiddelen doorgevoerde arbeidsdeling. Die had tot doel de Kroon en de adel - de belangrijkste landbezitters in dit gebied - een optimaal aanbod van grasossen te verschaffen. De koning en de adel veredelden bij boeren opgekochte grasossen tot stalossen, die vervolgens door Deense kapitaalkrachtige kooplieden werden opgekocht om naar het buitenland te worden geëxporteerd. Het garandeerde een inkomen voor alle betrokkenen. In de laatste decennia van 'de klasieke periode van Deense productie en export van stalossen' hadden de Kroon en de adel de productie van stalossen nagenoeg gemonopoliseerd. Naarmate de handelstak meer onder druk kwam te staan, werd de positie van de Kroon en de adel verder met wettelijke maatregelen beschermd ten koste van boeren en kooplieden.

Omdat welstand de basis vormde voor een opname in het stedelijke bestuur en de export van ossen eind 16de en in de eerste helft van de 17de eeuw voor burgers een goed en bij tijd en wijle zelfs hoog inkomen verschaften, waren onder de in Holland optredende Deense en Sleeswijk-Holsteinse ossenhandelaars verschillende regenten te vinden. Toen een aantal van hen zich vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw uit de internationale handel terugtrok in verband met hun verslechterde economische positie, traden landbezittende Hollandse stedelingen in hun plaats. Ook onder deze groep bevonden zich verschillende regenten en anderen die familiale of zakelijke connecties onderhielden met het patriciaat. Maar de factors (waarschijnlijk zoons, pachters of werknemers) aan wie ze het opkopen van ossen in het productiegebied overlieten stonden in het productiegebied niet in contact met de Deense en Sleeswijk-Holsteinse kooplieden, maar met de producenten zelf, die aanzienlijk hoger op de maatschappelijke ladder stonden. Dat blijkt in sommige gevallen tot fricties te hebben geleid, die de animo onder de producenten zeker niet zal hebben bevorderd dit handelscontact te continueren als het financieel niet langer noodzakelijk was.

Er kon ook een *culturele determinant* worden onderscheiden in het ontwikkelingsproces. De groeiende populariteit van het buitenleven onder stedelingen die op hun land in de Hollandse polders een gedeelte van een hofstede hadden laten inrichten of een landhuis hadden laten bouwen maakte dat de stedeling het agrarische bedrijf in al zijn facetten, met alle zorgen en geneugten, ontdekte. Hoewel men destijds een duidelijk onderscheid aanbracht tussen vetweiders en veeboeren, was het predikaat 'boer' geen scheldnaam meer, maar werd het eerder een soort eretitel. De agrarische activiteiten van stedelingen hebben het platteland op bestuurlijk niveau een stem gegeven. De waardering voor het landleven zal zeker een factor

zijn geweest om een ossenweidersbedrijf te beginnen, maar waarschijnlijk alleen in een periode met een opgaande conjunctuur. Stedelingen hadden aan de vetweiderij naar alle verwachting de brui gegeven als het bedrijf niet meer (voldoende) rendeerde en als er goede alternatieven waren geweest.

Er kwam nog een geheel ander aspect van het culturele gedachtengoed aan de orde: de relatie tussen religie en het economische leven. Buitenlandse lutherse kooplieden dreigden dat zij met hun ossenhandel naar een andere stad zouden vertrekken als het Enkhuizer stadsbestuur de Enkhuizer luthersen geen godsdienstvrijheid zou verlenen. Hier lieten kooplieden religieuze belangen prevaleren boven economische. Opmerkelijk daaraan is dat het hier ging om een welvarende groep buitenlandse kooplieden die zich inzette voor het belang van een weinig invloedrijke, minvermogene groep geloofsgenoten.

Naast de hierboven genoemde, door de samenleving bepaalde determinanten, moet de *fysische determinant* - zelf sprak men deemoedig van '*Gods slaande hand*' - nog aan de orde worden gesteld. Stormvloeden die dijken deed bezwijken en mens en dier verslond, overmatige regenval of muizenplagen die de oogst bedierven, de pest die hele families wegvaagde en de veepest die de rundveestapel decimeerde. Tegen dit alles had de mens geen verweer. Als de storm was gaan liggen en het water zich terugtrok, de regen ophield, de muizenplaag tot stilstand was gekomen of de pest en veepest geen nieuwe slachtoffers maakten, nam men de schade op en begon men weer van voren af aan met de schamele bezittingen die men nog over had. Hoe groter de omvang van de ramp, hoe groter het effect op het aanbod of (als er veel slachtoffers waren gevallen), de vraag. Bovendien strekte dit effect zich over een lange periode uit.

Het zal duidelijk zijn dat de invloed van de afzonderlijke determinanten op het ontwikkelingsproces van de internationale ossenhandel in de tijd en in intensiteit varieerde. Het was het samenspel van factoren dat richting gaf aan het proces.

6.3 De wisselwerking tussen de lange-termijnontwikkeling en het ondernemersgedrag

Nu is vastgesteld welke determinanten van invloed waren op de lange-termijnontwikkeling, moet de vraag gesteld worden wat de wisselwerking was tussen die ontwikkeling en het ondernemersgedrag van de bij de ossenproductie en overzeese ossenhandel betrokken personen in de periode 1575-1750, die in deze studie centraal stond. Welke hoofdlijnen waren er in het collectieve ondernemersgedrag aan te wijzen en hoe is tegen die achtergrond het optreden van individuele ondernemers te plaatsen?

Wordt naar de totale groep personen gekeken, dan blijkt er ten eerste een duidelijke verschuiving in het handelsinitiatief te constateren. In het eerste kwart van de 17de eeuw hadden de kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein het initiatief tot de overzeese export van ossen nog geheel in handen. Die werd met eigen schepen uitgevoerd en was gebonden aan een beperkt aantal exportplaatsen.

De opheffing van de beperking op de overzeese export in 1623 en de geleidelijke terugtrekking van Deense kooplieden uit de handel maakte niet alleen de weg vrij voor de grotere deelname van schippers aan de overzeese export, maar ook voor de

geleidelijke toename van het aantal Nederlandse kooplieden dat zelf ossen liet overkomen uit Denemarken. Deze ontwikkeling culmineerde in de *Hollændertiden*, het tijdperk waarin Nederlanders de export van ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein domineerden. De drie casussen wierpen licht op deze eindfase van de 'klassieke ossenproductie- en export' (de Enkhuizer familie Tatinghof), de overgangsfase naar de *Hollændertiden* (Thomas Jensen uit Ringkøbing) en de fase waarin deze volop in wezen was (de Amsterdammer Joseph Deutz).

Wat valt er nu te zeggen over de aard van dat toenemende aandeel van Nederlandse kooplieden in de internationale ossenhandel? Voor de beantwoording van die vraag wordt teruggegrepen op Maarbjerks model van economische integratiefasen, die respectievelijk als *prijsintegratie*, *productintegratie* en *commerciële integratie* gekenschetst werden. Maarbjerg benaderde economische integratie als een gedifferentieerd proces, dat niet onverbiddeijk in commerciële dominantie hoeft uit te monden. Lokale omstandigheden bepaalden de voortgang en de richting van dit proces. Met betrekking tot het productiesysteem in de ossenhandel was Maarbjerg heel stellig: alle betrokkenen profiteerden, dus er was geen ongelijke ruilverhouding tussen centrum en periferie, zoals de wereldsysteemaanhangen veronderstelden. Volgens Maarbjerg profiteerde Denemarkens economie op alle fronten van de integratie in de Europese Wereld-economie tot het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog. De fase van commerciële integratie brak voor wat betreft de internationale ossenhandel toen pas aan, maar die viel buiten buiten Maarbjerks onderzoekskader (zijn onderzoeksperiode liep tot 1625). Maarbjerg beschreef deze fase aldus in zijn inleiding: 'I have labeled the final stage of integration Commercial Integration. This denotes penetration of foreign merchants, of their native agents, and capital into local markets. It is the "classic" case of capitalist expansion from the core into an economically and politically weaker periphery'.² Was er nu sprake van commerciële integratie van Nederlanders in het productiegebied? Op grond van Maarbjerks omschrijving van het begrip moeten we constateren van wel. Buitenlanders penetreerden met hun kapitaal de markt en het geopeneteerde gebied was in deze periode in economisch en politiek opzicht zwakker. Maar was er ook sprake van kapitalistische expansie? Die vraag biedt een aanknopingspunt om een aantal, in een ander verband besproken elementen van dat handelscontact te recapituleren.

Uit eigen onderzoek kan Maarbjerks conclusie ten aanzien van de ossenhandel onderschreven worden dat tijdens de 'klassieke periode van Deense productie en export van stalossen' er van uitbuiting van de 'periferie' door het 'centrum' geen sprake was; in die positie waren de Nederlanders niet.³ Het waren in eerste instantie de Deense koning en adel die - afhankelijk van de fysische omstandigheden het aanbod beheersten. Zij waren het die hun stalossen zo goedkoop mogelijk trachtten in te slaan en zo gunstig mogelijk probeerden te verkopen aan de Deense kooplieden, die ze vervolgens exporteerden. Als er sprake was van onderdrukking en uitbuiting, dan waren de boeren in Denemarken en Sleeswijk-Holstein de onderdrukten en moeten de onderdrukkers in eigen land gezocht worden. Maar daar was pas sprake van toen het klassieke productie- en exportsysteem minder rendeerte. Profiteerden voorheen alle betrokkenen financieel van de productie en export, vanaf

de jaren '20 van de 17de eeuw werd het productiesysteem aangepast in het voordeel van de edelen, wellicht in de hoop dat als het inkomen van de stalvee-producerende landeigenaars veilig was gesteld, de andere sociale groepen daar wederom van mee zouden profiteren.

Er was met de gang van Nederlanders naar het productiegebied weliswaar sprake van directe deelname aan de internationale ossenhandel, maar hoever strekte nu de penetratie van de lokale markt door buitenlandse kooplieden? Hollanders ondernamen geen systematische pogingen hun economische afhankelijkheid van het Deense en Sleeswijk-Holsteinse aanbod om te vormen tot een structurele beheersing van de markt. Voor zover viel na te gaan, werd de ossenhandel altijd gekenmerkt door vrije mededinging. Wie wilde kon in de handel participeren als hij er de midelen voor had. De ossen werden weliswaar in compagnieën aangekocht, maar dit waren gelegenheidscompagnieën, waaraan de participanten zich slechts voor één seizoen verbonden. Het product varieerde jaarlijks in kwaliteit en afhankelijk daarvan kozen de kopers hun leverancier uit. Er werd contant betaald bij de levering van de ossen. Er werden door de kopers geen blijvende investeringen gedaan om het benodigde aantal ossen voor de toekomst veilig te stellen, met uitsluiting van andere gegadigden. Niemand streefde een monopolie na. Zowel de verkopers als de kopers behielden zich het recht voor om te onderhandelen met wie ze wilden. Kooplieden en factors togen jaarlijks naar het productiegebied, maar een blijvende vestiging aldaar lag niet voor de hand in verband met het seizoengebonden karakter van de internationale ossenhandel. Zij probeerden de ossen zo goedkoop mogelijk te verwerven, maar er was geen sprake van een vooraf bepaalde ondernemingsstrategie. Factors kregen slechts één advies mee en dat was dat ze met goed gebouwde en doorvoede, goedkope ossen thuis moesten komen, waar ze die ook mochten vinden. Als die niet te verkrijgen waren, moesten ze zonder ossen terugkeren. Zelfs in de periode waarin de Nederlanders de overhand hadden in de export kon de handel op de landgoederen niet anders beschreven worden dan als een steekspel waarbij verkoper en koper elkaar voortdurend te slim af probeerden te zijn en waarbij hun onderhandelingspositie sterk werd bepaald door het moment waarop de aankoop geschiedde.

De aard van het handelsgoed en het karakter van het landbouwbedrijf in Holland was een andere reden waarom Nederlanders de markt niet trachtten te beheersen. De risico's van de handel en het ossenweidersbedrijf waren maar tot op zekere hoogte te verkleinen. Kon men andere handelsgoederen achter slot en grendel opbergen als men ze veilig had ontvangen, de kostbare ossen liepen gewoon in de wei rond en tijdens de vetweideperiode kon er nog van alles mis mee gaan. Nam men de ossen na die periode op stal als de prijzen in de slachtijd te laag waren naar de zin van de vetweider (in de hoop dat ze later in de winter weer wat zouden aantrekken), dan moest hij gedurende die periode flink investeren in voer. Voorraadbeheersing om het prijsniveau te beïnvloeden was dus nauwelijks een optie. In tegenstelling tot wat het woord 'rundveestapel' suggereert, lieten ossen zich niet 'stapelen' en lieten prijzen op de afzetmarkt zich niet beheersen.

De belangrijkste conclusie uit dit onderzoek die Maarbjerger's definitie van commerciële integratie kan aanvullen, is dat commerciële integratie geen uitvloeisel hoeft te zijn van commercieel succes, maar een teken kan zijn van partiële econo-

mische afhankelijkheid, die kooplieden dwong een productiegebied op te zoeken. Afhankelijk van de actuele markteconomische situatie oefenden de overheden en ondernemers uit de 'periferie' en uit het 'centrum' invloed uit op de handelsrelatie (door middel van heffingen, invoerbepalingen en het boycotten van de markt uit protest tegen de gevraagde prijzen). Daarmee kon de 'integratie' dus ook van beide kanten op elk gewenst moment worden stopgezet, zoals Maarbberg al aangaf. Ik gaf er hierboven de voorkeur aan de handelsrelatie te beschrijven als een symbiose, als een relatie gekenmerkt door afhankelijkheid tot wederzijds voordeel. Daar moet nu echter aan worden toegevoegd dat ten tijde van een neergaande conjunctuur de neiging ontstond om het eigenbelang voorop te stellen ten koste van de handelspartner, waarmee deze symbiose werd verstoord.

Het is mijns inziens onjuist commerciële dominantie te koppelen aan kapitaalcracht, zoals Maarbberg impliciet doet. Hij schreef, doelend op de Nederlandse handel in bulkgoederen: 'It has generally been assumed that the growing Dutch dominance of the carrying trade in the sixteenth century also entailed commercial dominance, reinforcing the arguments of the World-System analysts. Given the financial weakness of the Dutch traders noted by Israel, this remains an open question (...)'.⁴ Zoals financiële sterkte niet tot economische dominantie hoeft te leiden, hoeft financiële zwakheid deze niet bij voorbaat uit te sluiten. Men moet hierbij niet uitgaan van de individuele kapitaalcracht, maar van het totale door de deelnemende kooplieden gegenereerde kapitaal. Zo duidde de groeiende omvang van kudden bij de tolplaatsen na de komst van Nederlanders niet op de sterke beheersing van de markt door de rijkste Nederlandse kooplieden, want waarschijnlijk kocht geen enkele koopman een kudde van honderden stuks geheel voor eigen rekening op. Men kon al voor een klein aandeel in een compagnie participeren. Wel drukte het de kosten als men een aantal personen in de gelederen had met handelscontacten in het buitenland, die behulpzaam konden zijn bij de vergaring van het benodigde kapitaal tegen de gunstigste koers voor de betaling van de ossen. Niet hun kapitaalcracht, maar hun economische instelling bepaalde de succesvolle deelname van Nederlandse kooplieden aan de handel. Pas toen de compagnieën van ossenkoperij de grenzen van de rationalisatie bereikt hadden en het Hollandse landbouwsysteem verder onder druk kwam te staan, stond men op de drempel van het failliet van de Deens-Hollandse ossenhandel.

Er was dan misschien geen sprake van economische dominantie door de Nederlanders, maar mag dan uit het voorgaande worden geconcludeerd dat de invloed van Nederlanders op de buitenlandse markt en daarmee op de nationale en internationale economie slechts beperkt was? Bepaald niet. Besproken werd hoe de komst van de Nederlanders het financiële klimaat in het productiegebied beïnvloedde en zelfs aanleiding gaf tot de verplaatsing van het tijdstip van het *snapsting* te Viborg en het *ting* te Odense, die eeuwenlang rond hetzelfde tijdstip georganiseerd waren en waarop de belangrijkste financieel-juridische zaken werden afgehandeld. Ook voor het internationale financiële verkeer had de gang van Nederlanders naar het productiegebied effect, omdat nu ook een groot deel van het betalingsverkeer via Hamburg liep. Er werd daardoor minder geld in de Hollandse marktplaatsen besteed aan de aanschaf van retourgoederen. Gezien de invloed van een dergelijke verschuiving binnen een kapitaalintensieve handelstak als de internationale

ossenhandel was kan de vraag gesteld worden naar het effect van de ossenhandel op de conjunctuurschommelingen van de internationale economie, die grotendeels samenvielen met de op basis van interne kenmerken van de handelstak gekozen periodisering van de opkomst (circa 1300-1500), expansie (circa 1500-1660) en contractie (circa 1660-1750).⁵ Die vraag viel buiten het kader van deze studie en zal op basis van de ossenhandel alleen, niet beantwoord kunnen worden.

6.4 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

In de inleiding werd aangekondigd dat een aantal thema's buiten het onderzoekskader van dit boek was gelaten, zoals de rol van andere Nederlandse gewesten in de internationale ossenhandel, de productie van en de handel in inheemse ossen en de omvang van de consumptie van ossenvlees. Waar mogelijk werd in de tekst aan deze thema's gerefereerd, veelal op basis van verwijzingen in de literatuur, maar er werd geen onderzoek naar gestart. Onderzoek naar deze thema's is echter wel degelijk gewenst omdat ontwikkelingen op deze fronten de prijs van de os mede beïnvloedden en daarmee ook effect hadden op de ossenhandel en het ossenweidersbedrijf, ook in Holland. Voor het onderzoek naar genoemde thema's is dit boek als een verkennende studie te beschouwen.

De nadruk lag in deze sociaal-economische studie over de internationale ossenhandel en het Hollandse ossenweidersbedrijf meer op sociale en politieke, dan op zuiver economische aspecten. Bij de bespreking van deze handelstak als sector van het economische leven werd - Dehings pleidooi ten spijt - vrijwel geheel voorbijgegaan aan monetaire factoren als rente-ontwikkeling, wisselkoersfluctuaties, over- en onderwaardering van rekenmunten en kapitaalbewegingen⁶, terwijl ontwikkelingen binnen deze internationale goederen- versus geldstroom nauw met elkaar verweven waren. Verder werd ook nauwelijks aandacht besteed aan de relatie tussen kwaliteitskenmerken van de os, in relatie tot de prijs en de winstmarges voor de betrokken producenten en kooplieden. Maar het is volgens Ladewig Petersen juist kennis over de samenhang tussen deze aspecten die het inzicht in de crisis die zich gaandeweg de 17de eeuw ontwikkelde, zou kunnen vergroten.⁷ Er is op dit terrein nog een lange weg te gaan. Kiss en Westermann pleitten in hun bijdrage 'Versuch einer Methodologie', opgenomen in de congresbundel *Internationaler Ochsenhandel* (1979) voor het stellen van gezamenlijke onderzoeksdoelen in studies naar de internationale ossenhandel, teneinde de onderzoeksresultaten betreffende verschillende gebieden of landen met elkaar in verband te kunnen brengen. Zij noemden naast de kwantitatieve bepaling van de handel in ossen op de belangrijkste doorvoer- en marktplaatsen, de noodzaak te komen tot een indeling van runderen in verschillende gewichts- en prijscategorieën voor in- en uitheems vee en de vaststelling van de zilverequivalent in de verschillende munten waarin de prijs van runderen werd uitgedrukt. Alleen dán zou een internationale vergelijking van prijzen gemaakt kunnen worden, zou men het verschil in prijsniveau tussen productiegebied en afzetmarkt kunnen beoordelen en een raming kunnen maken van de winstmarges uit de productie en handel voor de verschillende betrokkenen door de tijd heen. Ook onderzoek naar de relatie tussen de reële aanvoer van runderen naar de afzetmarkt, de daar betaalde prijzen voor de ossen en de verschuivingen daarin

was gewenst. Tot slot vroegen Kiss en Westermann aandacht voor het aandeel van de rundveehouderij binnen het boerenbedrijf, de vleesconsumptie en de uitwerking van de ossenhandel op het niveau en de ontwikkeling van de nationale betalingsbalans.⁸

Er zijn bijna twintig jaren verstreken nadat Kiss en Westermann, beiden goed bekend met de weerbarstigheid van de daarvoor benodigde bronnen, deze lijst met aandachtspunten voor onderzoek neerschreven. Inmiddels zijn er nieuwe studies verschenen die interessante informatie aan het beeld van de productie, de handel en het transport van ossen voor de internationale markt, toevoegden. Toch moet, de eindbalans opmakend, de conclusie luiden dat het onderzoek naar de internationale ossenhandel en het ossenweidersbedrijf in internationaal perspectief, ook na deze studie, nog in de kinderschoenen staat.

Noten

Hoofdstuk 1

1. Künzel, 'Een vermoeden', p.152.
2. Sinds 1987 worden ossen door het CBS ook niet meer als aparte categorie in de veestatistieken geregistreerd. Omdat de jaarlijkse productie van ossen toen nog slechts enkele honderden stuks bedroeg, is dit aantal opgenomen in een totaalcijfer voor ossen en stieren samen. In 1996 werden er 394.300 ossen en stieren geslacht, op een bruto productie van 1.134.200 voor de slacht bestemde volwassen runderen (naast 962.700 kalveren): LEI-DLO en CBS, Land- en tuinbouwcijfers 1997, p.140, tabel 54-c. In een publicatie van Kop en Zwetsloot uit 1971 over het mesten van stieren en ossen op een aantal studiebedrijven werd nog gesproken over een aantal van 31.050 ossen en 102.396 stieren (slachtingen van binnenlandse dieren alsmede levende uitvoer in 1970) op een totaal van 893.212 volwassen runderen. De auteurs merkten op dat het aantal ossen ten opzichte van het aantal stieren gedaald was in vergelijking met de voorgaande periode. Op de studiebedrijven was het oogmerk van de mesterij van ossen en stieren vooral het rendabel maken van ruwvoer (percelen weiland of bijvoorbeeld dijken die niet voor de akkerbouw werden benut). Mesterij van vrouwelijke runderen was hier van weinig betekenis: Kop en Zwetsloot, Het mesten, p.8-11.
3. Blanchard, 'European Cattle Trades', p.429-433. Dit continentale handelsnetwerk beschreef Abel al in 1938: Abel, 'Wandlungen', p.420-421. De omvangrijke binnenlandse handel in Groot-Brittannië en Zweden zal hier verder buiten beschouwing blijven.
4. Blanchard, 'European cattle trades', p.436.
5. Myrdal en Söderberg, Kontinuiteits dynamik, p.484.
6. Het gemiddelde stedelijke consumptieniveau steeg (vooral dankzij een enorme toename van de vleesconsumptie onder stedelijke welgestelden) van 26 kg in 1420-'60, naar 43,4 kg in 1514, 47,2 kg in 1520, 47,5 kg in 1548 tot 50 kg in de periode 1600-1700: Blanchard, 'European Cattle Trades', p.460.
7. In 1968 tekende Louis Jacobs uit Husum zijn ervaringen op uit het begin van deze eeuw: Jacobs, Alt-Husumer und Deutsch-Dänischer Viehhandel, passim.
8. Aanvullende informatie over de woonplaats, bestuursfuncties, familieconnecties en dergelijke, is een voorwaarde bij de identificatie van kooplieden, omdat verschillende van hen dezelfde naam hadden. Kolmos illustreerde dit probleem aan de hand van de naam 'Bang': Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.300-301.
9. De indeling is ontleend aan Gehlen, Notariële akten, p.13.
10. De ontwikkeling van het notariaat in de Republiek vertoonde gewestelijk sterke verschillen. In Holland, Zeeland, Utrecht en de Generaliteitslanden zijn vele notarissen aan het werk geweest, dit in tegenstelling tot Groningen en de Ommelanden, Drenthe, Overijssel en Gelderland. De taken die elders door de notaris werden uitgevoerd, werden daar door anderen waargenomen. Van het Friese notariaat is vermoedelijk veel verloren gegaan: Gehlen, Notariële akten, p.14.
11. Gehlen, Notariële akten, p.12. Er bestonden als gevolg van het gebruik van verschillende formulierboeken en misschien ook door de specifieke ervaring van de notaris met de verschillende takken van handel, variaties in de stijl van de bij verschillende notarissen opgestelde bevrachtingscontracten.
12. Winkelman, Bronnen, dl IV, p.IX.
13. 'Er moet een oneindigheid doorwaad worden om tot resultaten te komen en dit werkt

afschrikwekkend', aldus Winkelman, Bronnen, dl II, p.VII.

14. Deze havenboekhouding is ook voor de periode 1660-1770 bewaard gebleven. Een soortgelijk onderzoek voor deze jaren naar het aandeel van Nederlanders is dus mogelijk, maar is niet uitgevoerd: LAV, Ribe rådstuearkiv, Regnskaber: Havnekammerregnskaber, 1596-1770 (D 22-335-43).
15. Voor de leesbaarheid van de tekst is ervoor gekozen de Deense woorden 'Landsarkivet' en 'Rigsarkivet' vooraf te laten gaan door het lidwoord 'het'. Dit is eigenlijk niet correct, omdat de bepaaldheid van deze zelfstandige naamwoorden reeds wordt weergegeven met de uitgang 'et' (of in andere gevallen 'en'). Hetzelfde gaat op voor de in de volgende hoofdstukken gebruikte Deense termen als 'de' rigsrådet, 'de' Kejserkrigen, 'de' Torstenssonkrigen en 'de' Hollændertiden.
16. Holland-Danmark, dl 1, p.8-9.
17. Zie bijvoorbeeld Wiese, 'Der Rinderhandel', p.13.

Hoofdstuk 2

1. Glamann, 'The changing patterns', p.205.
2. Aanvangs- en eindjaar van de periode 1575-1750 zijn niet strikt. Gekozen is voor een jaartal uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), de periode waarin Holland als consumptiegebied van buitenlandse ossen belangrijker werd, en een jaar halverwege de 18de eeuw, een eeuw waarin het handelscontact tussen het productie- en consumptiegebied sterk onder druk kwam te staan.
3. Le Francq van Berkhey duidt het onderscheid tussen stieren en ossen nader aan. Een stierkalf dat tot aanfokking werd gehouden verkreeg de naam 'stier' of 'bul'. Nadat een stierkalf was 'gelubt' (gecastreerd) om als trekos of als weideos te dienen, sprak men van een 'os' of een 'bul-os'. Eigenlijk was de laatste term voorbehouden aan stieren die pas nadat ze zich reeds hadden voortgeplant, op twee- of driejarige leeftijd of zelfs nog ouder, waren gelubd. Volgens de auteur konden dat toch nog 'geweldige en zware Ossen' worden: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.172.
4. Door verwijdering, afbinding of kneuzing van de testikels: Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1543; Vial, Het vetmesten, p.47. Volgens Le Francq van Berkhey konden de testikels bij stieren soms wel de afmeting van een ganzen- of zwanen-ei krijgen. Beter was ze eerder te verwijderen. Dit gebeurde door de 'lubber', wiens werkwijze hij beschrijft. Het scrotum bleef volgens hem als een 'onaandoenlijk vel en bijhangende kwabbe' zichtbaar: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 6, derde afdeling, p.283, 289, 323-325.
5. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1543 (stem); Swatland, Structure and development, p.67 (lengtegroei); Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.284, 288 (hoorns) en p.192 (spieren en gewrichten). Een ander gevolg van de castratie was dat ossen hun urine niet konden ophouden: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 6, derde afdeling, p.309.
6. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1543; Vial, Het vetmesten, p.45-47. In het boek De burger-boer, p.703 wordt een leeftijd van twee jaren genoemd. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 6, derde afdeling, p.280 noemt een ouderdom van achttien maanden, omdat de stieren dan geslachtsrijp waren, maar soms gebeurde het vroeger of later. Men lubde een stier echter zelden op driejarige leeftijd en ouder.
7. De burger-boer, p.704.
8. Chomel achte ossen van vijf tot zeven jaren het meest geschikt om vetgemest te worden voor de slacht, 'dewijl ze anders niet alleen bezwaarlijker vet worden, maar ook het vleesch van oud vee te hard en taai is, en in plaats van in de pot uit te dijnen, daar in wekrimpt': Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1547. Tot het derde jaar kon men de leeftijd van de os opmaken uit de ontwikkeling van het gebit, na die tijd aan de kringen op de hoorns: De burger-boer, p.704.

9. Frandsen, '1536-ca.1720', p.81. Aan het einde van de 17de eeuw aten de Denen volgens Molesworth nog zelden vlees: Molesworth, Etat du royaume de Danemark, p.12. Volgens Moryson (1595) at men in Denemarken en Sleeswijk-Holstein vooral gedroogd en gezouten vlees: Jacobsen Jensen, 'Moryson's reis', p.256.
10. Gelde koeien waren koeien die men met opzet niet liet bevruchten of koeien die onvruchtbaar waren gemaakt of geworden. Kweenen hadden (meestal niet volledig ontwikkelde) geslachtskenmerken van beide seksen. Van de vrouwelijke runderen waren gelde koeien en kweenen het meest geschikt om te weiden. Volgens Le Francq van Berkhey zochten vetweiders vooral kweenen uit om vet te weiden. Deze konden begin 19de eeuw wel 2.000 pond of nog zwaarder worden: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.173.
11. Vial, Het vetmesten, p.44-45.
12. De term 'os' werd in vroeger tijd, zowel in binnen- als buitenland, ruim gedefinieerd. Vaak strekte de definitie zich uit tot rundvee in het algemeen. Zie Abel, Geschiede der deutschen Landwirtschaft, p.172 en Wiese, 'Der Rinderhandel', p.2. Chomel definieert de os als een gecastreerde stier, maar bespreekt bijzonderheden van de os onder het trefwoord koeien. Bij het trefwoord os gaat hij vooral in op de bereiding van ossenvlees: Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1539 e.v., dl 4, p.2483 e.v.. Le Francq van Berkhey merkte in de Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.155 op dat in ons land runderen in zijn algemeenheid ossen werden genoemd. In de langeafstandshandel werd echter vrijwel uitsluitend in gecasteerde stieren gehandelt.
13. Poulsen, 'Vlees en melk', p.120. Abel schatte het gewicht van een drie- à vierjarig vroeg-middeleeuwse rund iets hoger in, circa 200 kg, bij een gemiddelde schofthoogte van 1,10 meter: Abel, Geschiede der deutschen Landwirtschaft, p.24, 91.
14. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.13 en Frandsen, Okser på vandring, p.8 en noot 2. Overigens zijn de bronnen niet eenduidig op het punt van het levend gewicht en slachtgewicht. Otte Pogwisch moest in 1658 jaarlijks een aantal 'vette' slachtossen leveren, die minstens 384 pond moesten wegen: Willerslev, 'Dansk studehandel', p.165. In vergelijking met Frandsen opgaven zijn deze vette ossen dus vrij licht. Waschinski sprak van een os uit 1748 die 68½ rijkdsdaalder bedroeg, waarvan hij het gewicht op 20-25 Zentner (= 1.000-1.250 kilo) schatte. De meeste van zijn voorbeelden dateren helaas uit de 19de eeuw: Waschinski, 'Wieviel wog der schwerste Ochse?', p.261.
15. In 1847 werd vastgesteld dat een os over een afstand van 44 mijl - circa 330 kilometer - ongeveer 80 kilo aan gewicht verloor: Tang, 'Om studehandel', p.125. Helaas vermeldt Tang het aanvangsgewicht van de os niet. Vial noemde in 1868 een gewichtsverlies van 14% in veertien dagen en een nog extremer verlies van 24% bij ossen van 1.400 tot 1.800 pond in zestien dagen: Vial, Het vetmesten, p.229. De ossen zijn in kwaliteit duidelijk niet vergelijkbaar met de Deense en bovendien hebben zijn bevindingen vooral op Frankrijk betrekking. Gezien de lengte van de reis tussen Denemarken en de Nederlanden moet in ieder geval worden uitgegaan van een aanzienlijk gewichtsverlies.
16. Gregersen, 'Studedriften', p.152, noot 22.
17. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.12-13. Abel noemt de grote verscheidenheid in kleur en tekening, die ook nog aan het eind van de 18de eeuw bestond: Abel, Geschiede der deutschen Landwirtschaft, p.91.
18. Irsigler, 'Zum Kölner Viehhandel', p.220, 222. Zie hierover ook: Abel, Geschiede der deutschen Landwirtschaft, p.91-92.
19. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.13. Zie ook Berntsen, Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed, p.9, 40, 70, 97, 125-126.
20. Zo werd door de abdij Mariënweerd in Culemborg het dubbele uitgegeven voor Deense of 'Avereemsche' ossen, in vergelijking met die door de eigen pachters waren gefokt: Bavel, Goederenverwerving, p.456. Op een schilderij in het Amsterdams Historisch Museum is een prijsos uit 1564 afgebeeld, die 1.912 pond woog en 6½ voet (gerekend in Amsterdamse

- voeten, 1,84 meter) groot zou zijn geweest. Velius spreekt van een os uit 1618 met een levend gewicht van 2.100 pond: Velius, Chroniick van Hoorn (1648), p.237. Le Francq van Berkhey merkte in de Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.181 op dat er bij Kaap de Goede Hoop koeien zouden zijn geweest die wel vier tot zes voet hoog waren, maar dat scheen hem toch wat overdreven. In Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1554 is te lezen over het gewicht van koeien: 'In Holland, Vriesland, Groningen, enz. is 't bekend, dat zij door enkele weiding van een zomer in 't gras, gemeenlijk tot de zwaarte van agt-, negen-honderd en duizend ponden worden gebragt; en zomwijlen wel van twaalf-, veertien-, zestien-honderd, ja zelfs tot twee duizend ponden toe'. Behalve het Friese en Hollandse vee stond ook het Zeeuwse goed bekend: Willerslev, 'Dansk studehandel', p.165. Guicciardini schreef dat met name in Friesland en Holland de ossen zeer groot waren en meer dan 1.600 pond (van 'sesthien oncen') wogen. Hij sprak ook van een Friese os van 2.528 pond ('hierlandsche ponden'), die de graaf van Hoogstraten te Mechelen geschonken was: Guicciardini, Beschryvinghe, p.9. Overigens moet men in het geval van schenkingen van ossen wel bedenken dat hiervoor de beste vette ossen werden uitgekozen. Arnhem ging in de tweede helft van de 14de eeuw soms tot de schenking van ossen aan verschillende personen over. Zie voor het aantal, de herkomst en de bestemming van de door het Deventer stadsbestuur in de periode 1347-1405 aan het Gelderse hof geschonken ossen het artikel van Benders (met name tabel 5.1). Benders merkte op dat te Deventer het schenken van ossen in de vroege 15de eeuw uit de gratie raakte: Benders, 'Over ossen en keurslagers', p.67-72.
21. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1557.
 22. Overigens beschreef Braudel de laatmiddeleeuwse en 16de-eeuwse Europese vleesconsumptie nog veelzeggend als 'carnivorous Europe': Braudel, Capitalism, p.127-130.
 23. Braudel, Capitalism, p.132-133. Zie over het inzouten en inpekelen van vlees in tonnen en het roken van vlees: Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 4, p.2487-2488. Jobse-Van Putten schreef dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking alleen gekookt vlees kende: Jobse-Van Putten, Eenvoudig maar voedzaam, p.91.
 24. Na de slachttijd brak een 'natuurlijke' periode van relatieve schaarste aan: Jobse-Van Putten, Eenvoudig maar voedzaam, p.84 (figuur 4.1).
 25. Deze observatie van een Lübecker (1788) in Malligiana, wordt door menig auteur over de ossenhandel herhaald. Zie bijvoorbeeld Tang, 'Om studehandel', p.110; Achelis, 'Aus der Geschichte', p.173-174; Willerslev, 'Dansk studehandel', p.165; Ellehøj, Christian 4.s tidsalder, p.218. Daarmee heeft deze opmerking misschien meer aan de beeldvorming over de kwaliteit van het vlees bijgedragen dan op grond van deze ene uitspraak gerechtvaardigd is. Holst verwijst naar een aantal bronnen waarin de kwaliteit van het vlees van het Deense rund door de tijd heen geroemd werd om zijn eigenschappen, met name om het ingezouten te kunnen bewaren. De draad van het Deense vlees was fijner, liet zich beter door het zout doordringen en was daarmee in vergelijking met ander vlees, beter houdbaar. Daarbij bleef het smakelijk: Holst, 'Nogle Bidrag', aantekening op p.448-449.
 26. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1549, 1555. Overigens werd dat volgens Le Francq van Berkhey door boeren wel gegeten: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 6, derde afdeling, p.276.
 27. Ferwerda, Holberg, p.33, noot 1.
 28. Pontanus, geciteerd in: Kistemaker, Amsterdam marktstad, p.39-40. Kernkamp sprak over de aanschaf van één os per huishouden: Kernkamp, Vijf jaar praktijk, p.17. Ter vergelijking: Georg Greflinger sprak in 1674 van de aankoop van drie tot vijf ossen door vele huishoudens op de Hamburger ossenmarkt: Walther, 'Georg Greflingers Reisehandbuch', p.134.
 29. Een keukenboek uit 1596 van het huishouden van Daniël van der Meulen uit Leiden - door Kernkamp één der belangrijkste Nederlandse kooplieden uit het eind van de 16de eeuw genoemd - toont dat de vleesconsumptie over de periode 1 januari-15 oktober 1596 28,3%

- van het totale levensmiddelenverbruik bedroeg. Er werd varkens-, lams-, hamel-, rund-, kalfs- en ossenvlees geconsumeerd: Kernkamp, Vijf jaar praktijk, p.15-17. Zie aldaar p.30, noot 34 voor informatie over het consumptiepatroon.
30. Jobse-Van Putten, Eenvoudig maar voedzaam, p.91. Zie voor de samenstelling van de maaltijden in de Nederlanden voor diverse groepen van de bevolking (met name in de 16de en 17de eeuw): Jobse-Van Putten, Eenvoudig maar voedzaam, p.153-170.
 31. Wagenaar, Amsterdam, dl 2, p.423.
 32. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1554-1555, 1556-1557. Zie voor informatie over het straatplaveisel Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 5, tweede afdeling, p.43-44 en Sarfatij, Verborgene steden, p.177 (afbeelding rechtsboven).
 33. Om de Kroon en adel, die de belangrijkste producenten zouden worden van de exportos, van voldoende vee te kunnen voorzien, werd door de Deense overheid in 1551 een permanent verbod op de export van ingezouten vlees uitgevaardigd. Het exportverbod van vlees werd alleen ingetrokken in geval van bijzondere omstandigheden, zoals bijvoorbeeld misoogsten, als gevolg waarvan de ossen door voedertekort dreigden te verzwakken of te sterven: Enemark, 'Oksehandelens historie', p.48-49, 55-56; Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.226-227. Toch lijkt er geen algeheel exportverbod bestaan te hebben, want uit een Amsterdamse keur uit 1559 bleek dat de overzeese invoer van tonnenvlees uit Denemarken, Noorwegen, Zweden en elders ten noordoosten van de Elbe geoorloofd was, terwijl vanaf 1562 ook de invoer van vlees uit het gebied westelijk van de Elbe was toegestaan: Van Dillen, Bedrijfsleven en gildewezen, dl I, nr 459, p.270, punt 6.
 34. Van der Poel, 'Landbouw', p.173-174.
 35. Vial, Het vetmesten, p.4.
 36. Zo werd in De burger-boer op p.289 opgemerkt dat een verstandige boer altijd koeien kocht die binnen een omtrek van dertig uren gaans waren gekocht, omdat het klimaat anders teveel verschilde. In de Nederlanden was het klimaat wat milder dan in Denemarken, waar men volgens Molesworth de seizoenen herfst en lente niet kende: Molesworth, Etat du royaume de Danemark, p.12.
 37. Vial, Het vetmesten, p.5.
 38. Zie over de snelle conditieverbetering van ingevoerd rundvee van mindere kwaliteit in de Friese weiden (eind 18de eeuw): Verslagen en Mededeelingen, p.64.
 39. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.14-15.
 40. Tot 1814 behoorden de Færøer, IJsland en Groenland tot Noorwegen, daarna maakten ze deel uit van Denemarken.
 41. Ehlers, Zoll- und Steuergeschichte, p.7. De invloed van Holstein op Sleeswijk was zo groot, dat de hertogdommen meestal tezamen besproken worden: Nielsen, Dänische Wirtschafts-geschichte, p.6, noot 3. Koning Christian I (1448-'81) uit het geslacht Oldenburg had na zijn verkiezing tot koning van Denemarken de grafelijke titel van zowel Holstein als Sleeswijk verworven en bewerkstelligd dat de graafschappen in de toekomst ongedeeld zouden blijven. Daarmee was de merkwaardige situatie ontstaan dat Christian I als graaf van Sleeswijk trouw schuldig was aan de koning van Denemarken (hijzelf), als graaf van Holstein moest hij de Duitse keizer steunen: ANWB-gids, Denemarken en de Færøer, p.51.
 42. Ehlers, Zoll- und Steuergeschichte, p.395, noot 19.
 43. Zie afbeelding 1 in het artikel van Kellenbenz. Onder koninklijk bestuur vielen onder andere het Amt Hadersleben, Amt Flensburg, Amt Rendsburg, het Landschaft Süderdithmarschen, alsmede het noordelijke deel van Römö. Onder hertogelijk bestuur vielen: Amt Tondern, Amt Gottorf en de daarvan westelijk gelegen Amten, waaronder Eiderstedt en Norderdithmarschen en een aantal (delen van de) waddeneilanden. De vooral aan de oostkust gelegen 'ridderlenen', alsmede adellijke kloosters en steden werden gemeenschappelijk bestuurd. Kellenbenz spreekt van 'Güterdistrikte', Ehlers van 'ritterschaftlichen Distrikte': Kellenbenz, 'Die wirtschaftliche Rolle', p.16 en de overzichtskaart op 17; Ehlers, Zoll- und Steuergeschichte, p.11.

44. Ehlers, *Zoll- und Steuergeschichte*, p.7-8, 11.
45. Nielsen, *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, p.3-4.
46. Nielsen, *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, p.20-21; Friedland, 'Dänemark', p.453.
47. Maarbjerg, *Scandinavia*, p.256-257.
48. Zo kregen bijvoorbeeld in 1368 Den Briel en het land van Voorne een aantal voorrechten in Denemarken en Skåne. Bij die gelegenheid werd bepaald dat ze voor elk levend rund dat ze over zee wilden uitvoeren (waarschijnlijk betrof het ossen) tien Skånse penningen dienden te betalen: Van Mieris, *Groot charterboek*, dl III, p.229-231, art.XXIV.
49. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.67.
50. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.5, noot 13. Mogelijk was er in de 8ste eeuw al sprake van vee-export vanuit Ribe: Poulsen, 'Late medieval and early modern peasants', p.48.
51. Ribevaarders waren in verschillende Duitse steden actief. Wiese noemt de voorbeelden Keulen, Stade, Soest en Corbach: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.5, noot 12. Ook in Groningen was in de 15de eeuw nog een 'Riperhanze' als overblijfsel uit vroeger tijden aanwezig: Alberts, *Welvaart in wording*, p.187.
52. Volgens lijsten met de door Deense koningen afgegeven of verleende brieven, vrijgeleiden en privileges werd de handel van kooplieden uit de volgende Nederlandse steden of regio's op gebieden onder Deens gezag begunstigd: Harderwijk (1316, '26 en '68); Amsterdam, Enkhuizen en Wieringen (1368); Holland, Zeeland en West-Friesland (1454); Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen (1524); Amsterdam (1443, '52, '58, '61, '70, '90, '98, 1507, '24, '45, '60 en '96): RAK, TKUA, Speciel Del, Nederlandene, A III, inv.nr 40. Zie voor de aan Amsterdam toegekende en telkens opnieuw bevestigde 'vrijheden en voorrechten' ook Noordkerk, *Handvesten van Amsterdam*, dl I, p.51-61.
53. Ehlers, *Zoll- und Steuergeschichte*, p.14.
54. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.59; Jürgens, *Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte*, p.140-141; Ehlers, *Zoll- und Steuergeschichte*, p.19.
55. Willerslev, 'Dansk studehandel', p.155.
56. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.21-22.
57. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.24.
58. Enemark, 'Historisk essay', p.77; Wiese, 'Der Rinderhandel', p.6.
59. Zie over de ontwikkeling en het tijdstip van de markten te Ribe en Kolding: Enemark, 'Oksehandelens historie', p.23-26.
60. Zie voor de betekenis van deze steden voor de ossenhandel: Benders, 'Over ossen en keurslagers', passim. Volgens Benders (p.77) passeerden in de periode 1484-1519 drie Kamper, tien Deventer en vijf Zwolse handelaren de tolplaats Gottorf. Mogelijk waren het er meer omdat de rekeningen van slechts tien jaren compleet zijn overgeleverd.
61. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.27, 37-38. De eerste verwijzing naar Nederlanders op de Riber markt dateert uit 1507. In de jaren twintig van de 16de eeuw kochten Nederlanders ossen aan in Flensburg: Willerslev, 'Dansk studehandel', p.162 en noot 49.
62. Lübeck, Hamburg en Bremen namen daarbinnen een toonaangevende plaats in. De Friese steden (Stavoren, Bolsward en Groningen), Gelderse steden (onder andere Zutphen, Arnhem, Harderwijk, Elburg en Nijmegen), Overijsselse steden (onder andere Deventer, Kampen en Zwolle) en Limburgse steden (Venlo en Roermond) vormden met een groot aantal steden uit het graafschap Kleef en Westfalen een tweede onderafdeling van de Duitse Hanze, waarbinnen Keulen (als overslagplaats voor goederen uit het Rijngebied) de voornaamste positie innam.
63. Enemark, 'Øksnehandel', kolom 678.
64. Borger, *De veenhoop*, p.21, 221; idem, 'Vorming en verandering', p.89-90; Hendriks, *De ontginning van Nederland*, p.13-14, 69-73.
65. Van Zanden, 'Missing Link', p.372.
66. Van Zanden, 'Missing Link', p.372.
67. Borger, *De veenhoop*, p.221.

68. Van Zanden, 'Missing Link', p.372-374. De akkers die wel voor de graanverbouw waren bestemd, waren meestal klein (op die op de geestgronden na) en kwamen (ook in laaggelegen gebied) algemeen verspreid voor. Volgens De Vries verkregen boeren hoge opbrengsten van de kleine stukjes land door het toepassen van tuinbouwtechnieken: De Vries, 'Landbouw', p.14.
69. De Vries, 'Landbouw', p.17-18. Gemeenschappelijke weidegronden waren in Holland slechts te vinden bij enkele steden en vissersdorpen: *ibidem*, p.14, 17. Zie ook Boerendonk, 'Economische aardrijkskunde', p.138.
70. Fruin, Enquete, *passim*; Fruin, Informacie, *passim*; Boerendonk, 'Economische aardrijkskunde', p.132-133.
71. Van die verbinding tussen de nevenberoepen van zeeman en boer was ook nog omstreeks 1800 sprake. Wanneer er 's winters niet gevaren werd, waren de zeelieden thuis: Bruijn, 'Zeevarenden', p.162. Dit patroon kwam ook in andere kustgebieden voor: Hagedorn, Ostfrieslands Handel, p.4-5.
72. Zie voor een overzicht van de ontwikkeling van Holland in de 14de en 15de eeuw: Jansen, Hollands voorsprong, *passim*.
73. Velius, Chroniick van Hoorn (1617), p.2.
74. Noordegraaf, 'Internal trade', p.14.
75. Peters, De Nederlandsche stedenbouw, p.170. Zie over het ontstaan en de ontwikkeling van jaarmarkten in het algemeen: Noordegraaf, Atlas marktsteden, 19-25.
76. Velius, Chroniick van Hoorn (1617), p.2. Zie over de bemiddelende rol van de plaatselijke boerenbevolking in de totstandkoming van een dergelijk handelscontact: Borger, 'De oudste topografie', p.11-13.
77. Van Mieris, Groot charterboek, dl II, p.626.
78. Van Mieris, Groot charterboek, dl II, p.604.
79. Midvasten of Halfvasten verwees meestal naar de vierde zondag van Vasten, de hele week vóór die zondag, óf de woensdag en vrijdag voor Midvasten: Strubbe en Voet, De chronologie, p.447, 479, 486. In het oorkondenboek van Van Mieris worden de markten anders aangeduid. Daar wordt gesproken over de Paasmarkt, die acht dagen duurde (de Paasdatum was veranderlijk en kon vallen tussen 22 maart en 25 april), de Sint Bartholemeusmarkt, die 21 dagen duurde, waarvan Sint-Bartholemeus (24 augustus) de middelste dag was en de Sint Mathijsmarkt, die acht dagen duurde (Sint-Mathijs viel op 24 februari, in schrikkeljaren op 25 februari): Van Mieris, Groot charterboek, dl II, p.604; Strubbe en Voet, De chronologie, p.33-34, 446, 502.
80. Noordegraaf, 'Internal trade', p.14.
81. Velius, Chroniick van Hoorn (1617), p.4. In een 15de eeuwse kroniekje komt een bericht van dezelfde strekking voor: 'die welcke geworden syn herbergen voor die vrijesen hyerom worde dese plaets meer ende meer besocht om die coopmanschap van westvrieslandt want die deenen quamen met hun ossen koeyen ende andere dinge door die zee binnen corte tyt is deese plaetse met getimmert ende huysen verbeet': RANH, Losse Aanwinsten, inv.nr 1540, folio 1. Altijd is aangenomen dat deze pleisterplaats ten grondslag lag aan de ontwikkeling van het dorp Hoorn. Archeologisch stadskernonderzoek heeft echter uitgewezen dat de nederzetting waaruit Hoorn is ontstaan toch zeker teruggaat tot in de eerste helft van de 13de eeuw, op de plaats waar de Gouw (een natuurlijke waterloop) uitwaterde in zee: Sarfatij, Verborgene steden, p.177. De Denen kwamen niet alleen met levende have. Zo werden door de rentmeester van de graaf van Holland in de eerste helft van de 14de eeuw op de Amsterdamse en West-Friese markten jaarlijks tientallen zijden spek uit Denemarken ingekocht: Verkade, Een grafelijk huishouden, p.33.
82. Later werd de Nieuwendam een straatnaam: RANH, Losse Aanwinsten, inv.nr 1540, folio 2-3; Velius, Chroniick van Hoorn (1617), p.5 maakt ook melding van de Nieuwendam en merkt verder op p.20 op dat deze met de havenuitbreiding van 1420 'verdiept en verwijt' werd.

83. Lesger, Hoorn, p.25.
84. Hamaker, De rekeningen, dl II, p.316-318.
85. En wel op vrijdag voor Palmzondag, vrijdag na Pasen, vrijdag voor mei, vrijdag na Hemelvaartdag, vrijdag voor Pinksteren, vrijdag na Sint-Jacob: Hamaker, De rekeningen, dl II, p.162 (vergelijk met p.420), 167, 316-317.
86. Genoemd worden Alkmaar, Haarlem, Hillegom en Heiloo, Leiden en de regio's West-Friesland, Waterland, Veenland, Delfland en Schieland, alsmede 'die markt vor paesschen' te Arnhem. Na de aankoop van ossen op de Arnhemse markt van verkopers uit Kuinre en Elburg werd het vee naar Hoorn verscheept: Hamaker, De rekeningen, dl II, p.163-164, 167-168, 315-316, 421-424.
87. MiddelNederlandsch woordenboek, dl IV, p.157.
88. Smit, De rekeningen, dl III, p.25.
89. AWG, OAH, inventaris, regest 57.
90. AWG, OAH, inv.nr 124 (bergnr 51): keurboek van Hoorn uit 1424, p.13. Een oude tuin is $\frac{3}{4}$ stuiver. Velius meende dat een oude tuin een waarde had van een halve stuiver: Velius, Chroniick van Hoorn (1617), p.11. Koster spreekt van een stuiver: Koster, Hoorn, p.12.
91. Zie de inventaris bij AWG, OAH, inv.nr 45.
92. Van Mieris, Groot charterboek, dl III, p.541.
93. AWG, OAH, inv.nr 124 (bergnr 51): keurboek van Hoorn uit 1424, folio 10vo.
94. Zie het nieuwe keurboek van Hoorn uit 1528: Pols, Westfriesche stadsrechten, dl II, p.152, nr 295. De Sint-Laurens jaarmarkt werd ingesteld op 6 maart 1447. De andere twee bestonden toen al: AWG, OAH, inv.nr 124 (bergnr 51): keurboek van Hoorn uit 1424, p.29.
95. Het marktrecht van Hoorn was onderdeel van het in 1356 aan Hoorn verleende stadsrecht, dat was afgeleid van het in 1289 aan Medemblik geschonken stadsrecht. Medemblik kreeg toen het recht een jaarmarkt te houden, ingaande op Sint-Bonifatius, durende twee weken, tegen betaling van een markttol: Van Mieris, Groot charterboek, dl I, p.482. Het was vermoedelijk onpraktisch gebleken dat de markten van Medemblik en Hoorn samenvielen.
96. De datum is in de 16de eeuw enkele malen verschoven. Zo werd de ossenmarkt in 1554 vastgesteld op 24 oktober, in 1558 op 10 oktober: Huizinga, Rechtsbronnen Haarlem, p.503. AVK, Stadsarchief Haarlem, inv.nr rood 208, folio 137vo (betreft het jaar 1564).
97. Niemeijer, 'Zeeckere poorters', p.15-17. De grashuur werd betaald door bewoners van Haarlem, 'Aelbertsberg' (ten noorden van Haarlem), 'Tetrode' (ten westen van Haarlem), Schoten (ten noorden van Haarlem) en Heemstede: ibidem, p.17.
98. Van Mieris, Groot charterboek, dl II, p.806.
99. Nadat zij het geld voor de aankoop van het geïnspecteerde en gereserveerde vee hadden opgehaald in Den Haag, werd het vee in Eembrugge verzameld en verscheept naar Hoorn. Ook werden in West-Friesland nog koeien gekocht (in totaal 789 stuks). De veekopers waren onder andere vergezeld van twee vleeshouwers, 'om die beest te tasten die si copen souden'. Nadat het leger (met het levende vee, want het werd pas geslacht in het legerkamp) naar Friesland was overgestoken, keerden de veekopers terug naar Holland om extra vee te kopen. Mogelijk gebeurde dat later ook nog in Friesland zelf: Janse, Grenzen, p.300 en tabel 10, p.301. Amersfoortse kooplieden leverden sinds 1400 ook direct ossen en ander slachtvee aan de hertogelijke herberg in Den Haag. Ze proviandeerden tevens de hertogelijke legers tijdens de Arkelse en de daarop gevolgde Gelderse oorlog. Onder de leveranciers van dit vee bevonden zich diverse leden van de Amersfoortse magistraat: Smit, 'Amersfoort en Holland', p.120.
100. Achterin dit document worden nog meer ossen genoemd: ARA, Graven van Holland, inv.nr 1312, Rekening van Wouter Bidage van de aankoop van ossen en schapen voor het beleg van Hagesteyn (1405). Met dank aan B. Ibelings voor deze informatie. In hetzelfde jaar was er op last van een vooraanstaande Amersfoortse veehandelaar een bode in Den Haag om te vernemen of men op de Amersfoortse markt ossen wilde kopen voor de

- hertog. Dat wilde 'men' alleen als de stad borg zou staan voor de aan te kopen ossen: Smit, 'Amersfoort en Holland', p.121.
101. ARA, Graven van Holland, inv.nr 1428: bijlage rekening van de kost van de graaf. Met dank aan B. Ibelings voor deze informatie.
 102. In de rekening werden ook kosten opgevoerd voor arbeidsloon van de knechten en wagenhuur voor de reis: ARA, Graven van Holland, inv.nr 1369. Met dank aan B. Ibelings voor de verwijzing naar deze bron en de hulp bij de transcriptie.
 103. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.10 en idem, 'Øksnehandel', kolom 674.
 104. Wagenaar, Amsterdam, dl 1, p.28-29 en dl 2, p.414, 421-422. Zie ook: Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 1, p.172.
 105. Breen, Rechtsbronnen Amsterdam, p.398.
 106. Unger, De levensmiddelenvoorziening, p.120-121. Het jaar 1494 zelf bleek overigens geen representatief jaar voor het onderzoek naar de ontwikkeling van het ossenweidersbedrijf. In dat jaar hadden de Hollandse Zuiderzeesteden te kampen met aanvallen vanuit Gelderland (Gelderse Oorlogen: 1478-1532). Dat had zijn weerslag op het in Haarlem aangeboden aantal ossen. In 1494 waren er in Hoorn volgens de opgave slechts 125 ossen geweid. In dat jaar en de vijf voorafgaande jaren waren er vanuit Medemblik gemiddeld slechts vijftig vette ossen naar de markt gebracht. Ook andere West-Friese steden hadden te lijden van de oorlog. Had Oostwoud ten tijde van hertog Karel eveneens vijftig ossen op de markt aangeboden en daarnaast nog 500 à 600 melkkoeien gehouden, in 1494 was er van vetweiderij geen sprake meer, terwijl het aantal koeien niet meer dan zestig à zeventig bedroeg: Boerendonk, 'Economische aardrijkskunde', p.132.
 107. Boerendonk, 'Economische aardrijkskunde', p.133. Zo hadden Alkmaarders land in Schoorl en 'Kamp' (Camperduin), Haarlemmers weidden veel ossen te Haarlemmerliede, de heerlijkheid Schoten, in Lisse en in Hillegom, Amsterdammers en bewoners van Naarden weidden vee te Muiden, Leidenaren hadden land in Wassenaar en Sassenheim, Gouwenaren in Sluipwijk en Delftenaren gebruikten Naaldwijks land, aldus Boerendonk op p.132.
 108. Häpke, Brüggens Entwicklung, p.78; Bahr, Handel und Verkehr, p.136.
 109. Lens, 'Enkele aspecten', p.114; Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.236.
 110. Volgens Van der Wee kreeg deze markt in de 14de en een groot deel van de 15de eeuw vooral betekenis als schapenmarkt in verband met de intensivering van de schapenteelt in de Brabantse Kempen ten behoeve van de Lierse lakenindustrie: Van der Wee, 'Lier', p.50.
 111. Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.235-236, 245; Blanchard, 'European cattle trades', p.428-429.
 112. Blanchard, 'European cattle trades', p.428-429; Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.244-245. In 1469 waren er twaalf Groningers met 1.000 à 1.200 ossen te 's-Hertogenbosch: Feith, 'De veehandel', p.248. Alberts noemt Antwerpen ook als afzetmarkt van vee uit Groningen, Friesland en Overijssel: Alberts, 'De economische betrekkingen', p.44-45.
 113. In de jaren 1478-'81 passeerden 1.126 ossen de tol van Schoonhoven aan boord van 25 schepen. Daarvan behoorden er 380 aan Zwollenaren toe en 127 aan Groningers. Van 209 ossen werd de plaats van herkomst niet vermeld. Het hoogste aantal ossen per schip was 182: Smit, Bronnen Beneden-Maasgebied, dl II, p.111-166 (tol Schoonhoven). Met dank aan B. Ibelings voor deze informatie. De Vries constateerde in zijn onderzoek naar de te Dordrecht geheven Gleetetol in de jaren 1531-'32 en 1533-'34, dat hier in de maanden april en mei tientallen ossen door kooplieden/vervoerders uit met name Franeker en Harlingen werden vertold. Met dank aan A. de Vries voor deze informatie. De bestemming van dit rundvee is niet bekend. Hollandse binnenlandsvaarders namen ook aan de verscheping van ossen naar zuidelijker gewesten deel: GAA, Grote Raad van Mechelen (microfilm), dossiers beroepen uit Holland, VI, dossier 537 (1557-'62), deel II, F, d.d.20/10/1557. Met dank aan H. Hoogendoorn voor deze verwijzing.
 114. Lens, 'Enkele aspecten', p.115 noemt het jaartal 1468. Eerder was het privilege in 1328 en

- in 1357 hernieuwd: *ibidem* p.114-115. Zie ook: Van der Wee, 'Lier', p.51.
115. Voor de Noord- en Oost-Nederlandse jaarmarkten is die aanvoer van ossen vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein vóór circa het laatste kwart van de 15de eeuw vooralsnog niet aangetoond en de opmars van Noordoost-Nederlandse veemarkten is mijns inziens dan ook niet rechtstreeks te koppelen aan de opkomst van de Deense ossenexport: zie Benders, 'Over ossen en keurslagers', *passim*, met name zijn hypothese op p.81.
 116. Blanchard, 'European cattle trades', p.429, 431, 433. Hoewel op grond van een enkele vermelding van een groep kooplieden in een tolrol misschien geen uitspraken kunnen worden gedaan over de omvang of de bestendigheid van hun handel, zijn verschillende, in de tijd geconcentreerde maar geografische gespreide vermeldingen toch wel een indicatie voor de zich uitbreidende export van die kooplieden. En daaruit blijkt dat Gronings en Fries vee al van oudsher over grote afstanden getransporteerd werd. Het werd vanaf het midden van de 13de eeuw niet alleen op binnen- en buitenlandse naburige veemarkten aangeboden. Zo ging het behalve naar het reeds genoemde Damme (in 1252), ook naar Hamburg (1262). In 1276 kregen de Friezen en de bewoners van het Oldambt toestemming van de bisschop van Munster hun runderen en paarden in Westfalen te markten: Van Dillen, Het economisch karakter, p.121-122; Niermeyer, 'Landbouw en handel', p.23, noot 34. De export van vee uit Friesland en Groningen continueerde ook in de 14de eeuw. Fries vee ging naar de genoemde Hollandse markten en in 1373 was in de tolrol van Bremen sprake van vee uit Groningen: Van Dillen, Het economisch karakter, p.122. Maar Groningers exporteerden niet alleen vee. Vanaf het begin van de 15de eeuw verschenen zij voor de aankoop van (vet) vee op de veemarkt te Aurich, naast kooplieden uit Munster en Osnabrück, alsmede uit Vechta, Haselünne, Meppen, Cloppenburg en Oyte. Daar werd vee uit de wijde omgeving verhandeld (uit Jever- en Harlingerland, en waarschijnlijk ook uit Butjadingerland en land Wursten). In de 16de eeuw kochten ook kooplieden uit Kampen, Zwolle, Deventer en Arnhem ossen aan in Aurich: Hagedorn, Ostfrieslands Handel, p.32-34; Feith, 'De veehandel', p.250-251. Dit vee werd afgezet op de Keulse en Zuid-Nederlandse markten: Van Dillen, Het economisch karakter, p.123. Zie ook Alberts, 'De economische betrekkingen', p.44-45. Hoewel nader onderzoek is geboden naar de rol van Friesland en Groningen in de laatmiddeleeuwse veehandel, blijkt in ieder geval dat de Noord-oost-Nederlandse productiegebieden, zo niet als de concurrent, dan wel als de voorloper van Denemarken en Sleeswijk-Holstein als veeleveranciers aan de grote Noord-Duitse steden gezien kunnen worden. In Noordwest-Europa veranderden eind 16de eeuw de marktcondities onder invloed van de demografische ontwikkelingen, als gevolg waarvan de richting van de veehandelsstroom zich wijzigde. Maar het is zeker niet zo dat de internationale, overlandse veehandel in dit gebied toen pas opkwam en daar een regionaal georiënteerde veehandel verving.
 117. Wiese beschreef het model van Von Thünen in zijn boek uit 1963 over de ossenhandel beknopt, maar nam het niet als uitgangspunt voor zijn studie: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.3-4. Møllgaard betrok in 1988 het centrum-periferie-model in zijn analyse van de relatie tussen het 'duistere' Jutland en de wereldmarkt, waarin hij de ossenproductie- en handel een belangrijke rol toekende: Møllgaard, 'Det "mørke" Jylland', *passim*. Nitz gebruikte in 1989 de modellen van Von Thünen en Wallerstein (en Braudel) bij de verklaring van een ruimtelijk economisch patroon in het Noord-Duitse kustgebied, waarin hij ook de ossenhandel plaatste: Nitz, 'Transformation', p.267-273. Myrdal en Söderberg bespraken het gedachtengoed van Von Thünen, Wallerstein en Møllgaard bij hun schets van het internationale debat over de ossenhandel: Myrdal en Söderberg, Kontinuitetens dynamik, p.436-438. Bieleman acht het model van Von Thünen voor de historicus een waardevol interpretatiekader om de 'aard en intensiteit van 'oude' landbouwsystemen in relatie tot hun locatie' te begrijpen: Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.24-26, 81.
 118. De term 'economisch landschap' ontleende Maarbjerg aan Häpke: 'Häpke defines the economic landscape as a territorial economic community distinguished by geography,

production systems, and trade relations'. In navolging van Häpke benadrukte Maarbjerg het belang van de interactie tussen platteland en interne markten van een landschap en de externe handelsrelaties. De door Maarbjerg bestudeerde onderzoeksgebieden liepen sterk uiteen wat betreft hun natuurlijke, sociaal-economische en politieke omstandigheden, alsmede hun graad van internationale economische integratie. Toch namen ze in de 16de eeuw allebei deel aan een levendige handel: Fyn-Langeland door internationale vraag, Oost-Bothnië vanwege lokale tekorten in zout en graan door een groeiende bevolking: Maarbjerg, *Scandinavia*, p.14-19.

119. Maarbjerg, *Scandinavia*, p.12-14.
120. Enig zicht op de prijsverhouding van ossen ten opzichte van een ander hoogwaardig handelsgoed, laken, is te danken aan een analyse van Enemark. Deze constateerde in de tolrekeningen van Gottorf (met het nodige voorbehoud omdat het toltarief voor de afzonderlijke warengroepen niet bekend is) dat de Deense runderen qua prijsniveau in de periode 1484-'85 met de goedkoopste Vlaamse lakens vergelijkbaar waren. In de jaren 1491-'92 konden deze zich al meten met de iets duurdere Hollandse en Vlaamse lakens en rond 1500 met de duurste Vlaamse soorten. Alleen Leids en Engels laken waren nog duurder, maar in het eerste decennium van de 16de eeuw bereikte de prijs van runderen ook dit niveau. Vanaf 1519 overstegen runderen het laken blijvend in waarde, wat gezien kan worden als een teken van de snel stijgende vraag naar rundvee op de internationale markt. Enemark merkte daarbij wel op dat de prijzen van sommige lakensoorten tegelijkertijd daalden: Enemark, *Studier*, dl II, p.31-32. Enemark identificeerde rond 1490 veel Flensburgse kooplieden als leveranciers van op buitenlandse voorjaarsmarkten aangekocht Nederlands laken dat werd doorverhandeld aan het vorstenhuis, de kerk en de adel. Zie Bjørn Poulsens recensie van Poul Enemarks artikel: 'Flensborg og oksehandelen', p.345. Poulsen wees erop dat uit de Nederlanden afkomstig laken, dat tot de duurdere goederen gerekend kan worden, midden 16de eeuw ook vaak door West-Jutse boeren werd aangeschaft: Poulsen, 'Late medieval and early modern peasants', p.43. In 'Den økonomiske baggrund', p.7-8 identificeerde Enemark Deventer en Kampen (afnemers van Deens vee rond 1500) als leveranciers van laken, dat via Duitse tussenhandelaars op de Deense markt kwam. De relatie tussen de handel in ossen en in laken is ook vastgesteld voor de Hongaars-Venetiaanse handel: Pickl, 'Die Auswirkungen', *passim*. Westermann stelde op grond van de bestudering van een aantal handelsfirma's het verband tussen de ossen-, laken-, linnen- en wisselhandel voor centraal Europa vast. Hij sloot overigens niet uit dat sommige firma's zich uitsluitend op de veehandel toeleiden: Westermann, 'Forschungsaufgaben', p.269. Von Stromer behandelde de organisatie van de transcontinentale ossen- en textielhandel in de Late Middeleeuwen en besteedde met name aandacht aan de financiering van deze handel: Von Stromer, 'Zur Organisation', *passim*. Zie ook Irsigler, 'Zum Kölner Viehhandel', p.219-220.
121. Maarbjerg, *Scandinavia*, p.72-73, 237-240.
122. Volgens Blanchard steeg de prijs licht, maar behoorden 'those costly supply irregularities to which regional market structures were especially prone', tot het verleden: Blanchard, 'European cattle trades', p.449, 452.
123. Blanchard gaat bij deze constatering echter voorbij aan mogelijke kwaliteitsverschillen tussen het buitenlandse en inheemse vee. Hij schatte de consumptie onder stedelingen op 47,5 kilo rond 1550 en op 50 kilo in 1600: Blanchard, 'European cattle trades', p.455.
124. Slicher van Bath, 'Boerenvrijheid', p.286. In een brief van de Keulse raad uit 1428 worden ossen nog als 'gereit gelt' (contant geld) bestempeld dat nodig was om schuldeisers te betalen: Irsigler, 'Zum Kölner Viehhandel', p.224.
125. Soms werd nadrukkelijk aan de betaling in geld de voorkeur gegeven, als de door de handelspartners aangeboden ruilgoederen teveel in aard overeenstemden: Niermeyer, 'Landbouw en handel', p.23-24.
126. Kuske, 'Die Entstehung der Kreditwirtschaft', p.75, 80-81. Overigens was deze handelspraktijk ook in de internationale ossenhandel niet ongebruikelijk, al had dit niet altijd met

- geldgebrek te maken. Uit het voorbeeld van een rijke koopman uit Hasselt, Gert Godschalk, blijkt dat deze met een compagnon op 1 april 1518 192 ossen had gekocht van de Amtmann van Lutke Tønder (het huidige Tønder). Zijn schuld beloofde hij op 1 september 1518 te Hamburg of te Lübeck te voldoen. Een deel van de schuld voldeed hij in lakense stof. Van een jaar later dateert een tweede schuldbekentenis van Godschalk, geschreven te Wedel: Benders, 'Over ossen en keurslagers', p.77-78.
127. De vroegst bekende verwijzing naar deze betalingswijze in de internationale ossenhandel betreft een voorbeeld uit 1553. Twee burgers uit Emmerich gaven in Antwerpen een wisselbrief aan een Hamburger, die hun vader zou verzilveren op de eerstvolgende markt te Wedel: Enemark, 'Oksehandelens historie', p.43-44.
 128. Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', 238; Kuske, 'Die Entstehung der Kreditwirtschaft', p.81-82. Deze voorziening gaf echter ook aanleiding tot misbruik. Wie schulden had, kocht ossen op krediet, betaalde zijn schuldeiser met die ossen of met de opbrengsten ervan na verkoop. Op deze wijze won de debiteur tijd tot de overeengekomen eerste vervaldatum voor het nieuw aangekochte vee. Het stadsbestuur bestreed dergelijke praktijken: Kuske, 'Die Entstehung der Kreditwirtschaft', p.81-82, noot 102.
 129. Wildiers-Van der Wee, 'De geschiedenis', p.128. De markt (en misschien dus ook de veetafel) lijkt echter pas in 1470 voor het eerst te zijn georganiseerd: Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.238.
 130. De ordonnantie dateert van 9 september 1502. De veetafel werd ingesteld op advies van een groot aantal vooraanstaande kooplieden. Twee registermeesters zouden kantoor houden in de Sint-Joriskapel (in de Kalverstraat) tussen acht en elf uur 's morgens en één en vier uur 's middags: Breen, Rechtsbronnen Amsterdam, p.395-399.
 131. De precieze datum waarop de ordonnantie werd uitgevaardigd is niet bekend: GAU, Supplement op de inventarissen van het stadsarchief, dl I, nr 91: 'Ordonnantie van den magistraet op de tafel, binnen Utrecht opgericht op de vercopinge van de ossen, koeyen ende diergelycke vette beesten (1597)'.
 132. Kuske, 'Die Entstehung der Kreditwirtschaft', p.81; Irsigler, 'Zum Kölner Viehhandel', p.224.
 133. Hoe groot het effect kon zijn van een plotselinge toename van de lokale geldvoorraad blijkt uit een brief van Christian III, geschreven vanuit Antwerpen aan hertog Adolf van Gottorf in 1556. Christian merkte op dat een schip met goud en zilver uit Peru was aangekomen en dat men in Spanje zelf veel zilverrijke mijnen had gevonden, 'also dasz mann groszenn Reichthumb darausz zeucht, das der Konig alle zu sich nimpt, vnd gibt denn Leuthen Renthe': Gregersen, Toldsted, p.71.
 134. Blanchard, 'European cattle trades', p.452-453.
 135. WNT, dl XIII, p.302.
 136. WNT, dl XIII, p.301-304.
 137. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.15; Enemark, 'Historisk essay', p.73. Frandsen maakt de driedeling fodernød ('voedernood'), foderokse (voederos) en staldokse (stalos). Hij merkt op dat deze begrippen niet nauwkeurig af te grenzen zijn, maar stelt dat het eerste begrip betrekking heeft op kalveren, de andere twee op volwassen dieren: Frandsen, '1536-ca.1720', p.23. Schiermer Andersen schreef dat de in de archieven van landgoederen gezigde terminologie waarmee de ossen werden aangeduid, problemen opleverde. Er werd gesproken over 'staldstude', 'fedestude', 'fødestude', 'foerede stude', 'græsstude' of kortweg 'stude' (rund), maar het kwaliteitsonderscheid werd niet duidelijk: Schiermer Andersen, 'Mejeri- eller staldgård', p.84-85.
 138. Frandsen, '1536-ca.1720', p.82; Wiese, 'Der Rinderhandel', p.7. Het WNT geeft als omschrijving van haksel het door middel van daartoe geschikte werktuigen fijngehakt, kortgesneden stro, dat al of niet met andere bestanddelen vermengd, tot voedsel dient voor paarden en ander vee: WNT, dl V, p.1567.
 139. Willerslev meent dat dit wel het geval is: Willerslev, 'Dansk studehandel'. p.153-154.

140. Ellehøj, Christian 4.s tidsalder, p.217.
141. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.43.
142. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.47. Wiese noemt het jaar 1522 als het jaar van uitvaardiging van deze wet: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.8.
143. Nielsen, Dänische Wirtschaftsgeschichte, p.53-54.
144. Nielsen, Dänische Wirtschaftsgeschichte, p.55-56.
145. Het aandeel in de uitvoer bleef volgens Willerslev gering: Willerslev, 'Dansk studehandel', p.155.
146. Munck, The Peasantry, p.139 geeft een schets van de sociale piramide van de plattelandsbevolking.
147. Frandsen, '1536-ca.1720', p.85.
148. Blanchard, 'European cattle trades', p.447.
149. Wallerstein, The modern world-system, dl 1, p.101.
150. Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.214.
151. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.46.
152. Christian II (regeringsperiode 1513-'23) was sterk op de Nederlanden georiënteerd. Hij liet zich sterk beïnvloeden door zijn Nederlandse geliefde en haar moeder, die beiden aan het Deense hof verbleven. In 1515 trouwde hij met Elisabeth, de zuster van Karel V. Laatstgenoemde werd in hetzelfde jaar ingehuldigd als Heer der Nederlanden en hij werd in 1519 als Duits keizer gekroond. Er is over de geschiedenis van de Hollandse nederzetting op Amager veel geschreven: zie bijvoorbeeld Bobé, 'Amager', passim of Lever en Zip Sane, 'Holländerbyen', passim.
153. De magistraat van Lier liet in 1524 ten behoeve van zijn verblijf een huis opknappen dat op het kerkhof stond. In 1525 betrok de koning dat huis, dat nog in 1711 het 'Hof van Denemarken' werd genoemd. In hetzelfde jaar werd de koning door de magistraat van Lier op een banket onthaald, waarvoor aanzienlijke gasten waren uitgenodigd: Van Lom, Beschrijving der stad Lier, p.290-292. Een plakiet in de muur van de Deense Poort, gelegen aan de Deense straat, herinnert nog aan het verblijf van de koning in de stad. Uit hetzelfde jaar 1524 is in het rijksarchief te Kopenhagen een brief teruggevonden van schout, burgemeesters en schepenen van Amsterdam, waarin de Amsterdammers in reactie op een brief van de nieuwe Deense koning Frederik I verklaarden zich nooit in de oorlog tussen hem en koning Christian te hebben gemengd. Ze benadrukten hun vriendschap en wezen erop dat de onderdanen van de koning 'hier coomen ende moghen coomen vry vejlich ende onbelet gelyck zy dagelycx doen coopen ende vercoopen dat hen belieft'. Tevens werd de koning verzocht zijn ambtenaren opdracht te geven de Amsterdamse kooplieden in Denemarken, Noorwegen, Sleeswijk en Holstein over land en water toe te laten en handel te laten drijven tegen betaling van de gewoonlijke heffingen: RAK, TKUA, Speciel Del, Nederlandene, A I, inv.nr 7, omslag met opschrift 'Amsterdam', d.d.25/03/1524. De nieuwe vorst was mede afhankelijk van de buitenlandse betrekkingen en daarom bevestigde hij in 1524 behalve de privileges van Amsterdam, ook die van Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen: RAK, TKUA, Speciel Del, Nederlandene, inv.nr 40. Christian II legde zich overigens geenszins bij zijn verdrijving neer. Hierdoor zou Holland (met name Amsterdam) in de jaren '30 van de 16de eeuw alsnog met Frederik I in conflict raken: De Meij, 'Oorlogsvaart', p.321-322.
154. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.45-47.
155. Ladewig Petersen, 'Production and trade', p.137.
156. Volgens Le Francq van Berkhey bezigde men in het geval van ossen of koeien zelden de term 'kudde', maar vaker 'drift' (van voortdrijven) of 'koppel' (in de betekenis van een dierenpaar of aan elkaar gebonden dieren): Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.238-239. Omdat de term kudde nu algemener is, zal deze in de tekst gebruikt worden.
157. Blanchard, 'European cattle trades', p.449, 451. Bij vergelijking van Gottorfer tolrekeningen

- uit 1547 en 1565 constateerde Gregersen dat er in 1547 nog slechts drie kooplieden passeerden met kudden groter dan 500 stuks (de grootste was 626 ossen), terwijl er in 1565 21 kooplieden waren met aantallen boven de 1.000 ossen (Matz Lampe uit Kopenhagen was de grootste exporteur met 3.352 ossen). De belangrijkste exporteurs waren allen Denen: Gregersen, Toldsted, p.92-93.
158. Blanchard noemt de jaren 1485, 1514, 1526-'27, 1549-'50 en 1562 als crisisjaren: Blanchard, 'European cattle trades', p.441.
 159. Kellenbenz, 'German aristocratic entrepreneurship', p.104-105 en idem, 'Die wirtschaftliche Rolle', p.18-19.
 160. Maarbjerg, Scandinavia, p.258-259.
 161. Maarbjerg, Scandinavia, p.41-42, 71-72, 88.
 162. Zij hadden eerder hun politieke invloed sterk uitgebreid door steun te verlenen aan hertog Frederik in zijn verzet tegen de politieke koers van Christian II. Frederiks zoon wisten zij financieel aan zich te verplichten, in ruil waarvoor ze een reeks grote Deense leengoederen hadden gekregen. Die werden hen nu weer ontnomen: Kellenbenz, 'German aristocratic entrepreneurship', p.103-104.
 163. Op de betekenis van deze geldmarkt zal worden ingegaan in § 4.2.
 164. Poulsen, 'Late medieval and early modern peasants', p.38.
 165. Poulsen, 'Late medieval and early modern peasants', p.40-41.
 166. Poulsen, 'Late medieval and early modern peasants', p.42-50.
 167. Frandsen, '1536-ca.1720', p.84.
 168. Ellehøj, Christian 4.s tidsalder, p.217.
 169. Zie bijvoorbeeld Gregersen, Toldsted, p.109 en Andresen, 'Zur Geschichte', p.4. Sleeswijkse boeren mochten wel ossen uitvoeren, de ingezetenen van Vesterlandsföhr (het noordelijke, koninklijke deel van Föhr, een eiland voor de Sleeswijkse kust) niet. In 1576 vroegen zij de koning om gelijkstelling met de Sleeswijkse boeren: Secher, Corpus Constitutionum Daniæ, dl II, p.25, nr 38.
 170. Brinkmann, 'Der Ochsenmarkt in Wedel', p.35. Er zijn uit de periode 1554-1632 twee series met afschriften van brieven betreffende de markt te Wedel bewaard gebleven: LASH, Abteilung 7, inv.nr 1416: Clavis über Akten des Gräfllich-Schauenburger Archivs (verwijst door naar Abteilung 400.I, nr 168: zie aldaar).
 171. Pitz, Die Zolltarife, p.47, nr 66. Toch was dit kennelijk niet de enige route, want uit februari 1541 is een schriftelijke klacht van Keulen aan Lübeck bewaard over de tolorganisatie en de ambtenaren in Holstein, die West-Duitse veehandelaars - net als handelaars uit Denemarken en Holstein - wilden dwingen de veerdienst tussen Wedel en Stade te gebruiken: Enemark, 'Oksehandelens historie', p.44. De opkomst van de Wedeler markt tastte volgens Jürgens de markt van het nabijgelegen Hamburg aan, waartegen de stad bij herhaling, maar tevergeefs, strijd heeft gevoerd: Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.156-157. Er was in het najaar geen 'vette ossenmarkt' te Wedel: Brinkmann, 'Der Ochsenmarkt in Wedel', p.35. Die werd wel in Hamburg georganiseerd.
 172. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.44.
 173. Uit een afschrift van een brief van Lübeck aan de drie steden van Overijssel (die Deventer in 1544 aan Kampen stuurde) blijkt dat de ossenkopers die 'zur Elbe ziehen wollen', nog geen geleide hadden kunnen krijgen van de graaf van Tecklenburg: Häpke, Niederländische Akten, dl I, p.413, nr 467.
 174. Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.158; Enemark, 'Oksehandelens historie', p.28, 44.
 175. Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.159-160; Wiese, 'Der Rinderhandel', p.47-49.
 176. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.67-70; Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.160-163; V., 'Nachträgliches', p.77-79.
 177. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.94.

178. Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.158;
179. LASH, Abteilung 65.1: Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730, inv.nr 1607, folio 31.
180. Zie over de Roland: Brinkmann, 'Der Ochsenmarkt in Wedel', p.36; Wiese, 'Der Rinderhandel', p.38.
181. Holberg noemde de Hamburgse Roland een vrijheidsteken. Het beeld moest in 1375, nadat Hamburg de aanspraak van de Deense koning als hertog van Holstein op verschillende rechten in Hamburg had erkend, worden neergehaald: Holberg, Dannemarks riges historie, dl 1, p.469. Huizinga, die de Roland te Burghorn besprak, schreef dat in steden die zelf geen hoge jurisdictie hadden de stadheer waarschijnlijk de oprichter was van het Rolandbeeld: Huizinga, 'Een Westfriesche Roland', p.161. Wagenaar vergeleek de Rolandbeelden, die in verschillende steden werden opgericht, met de in de Nederlanden meer gebruikelijke marktkruisen: Wagenaar, Amsterdam, dl 2, p.414. Ook Van Lennep en Ter Gouw gaan in op de naamgeving en de betekenis van de Roland. Zij halen Kok en Wagenaar aan, die de Rolandbeelden merktekens van vrije keizerlijke marktplaatsen noemden: Van Lennep en Ter Gouw, De uithangteekens, dl 1, p.333-335. Volgens Röstermundt had de Roland (althans die te Bramstedt) geen enkele relatie tot week- of jaarmarkten. Het was een 'Symbol für ein örtliches Sondergericht, das einst von dem König als Landesherrn für die 'Elbezeit' geschaffen worden war'. De Roland symboliseerde een 'Gewohnheitsrecht' in directe verbinding met de ossenhandel en volgens hem gold dat ook voor de Roland te Wedel: Röstermundt, 'Bad Bramstedt', p.53. Ehrenberg gaat nader in op de middeleeuwse heldensage die aan de Rolandfiguur verbonden is: Ehrenberg, 'Aus der Vorzeit', p.19-20. Zie voor een uitgebreide beschouwing over de toegekende betekenis van Rolandbeelden: Rempel, Die Rolandstatuen, passim. Op p.76 van hetzelfde boek is een kaart van het verspreidingsgebied opgenomen.
182. LASH, Abt. 65.1: Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730, nr 1609, d.d.01/03/1653. Wiese meende dat reeds in de tweede helft van de 15de eeuw in Wedel een houten Roland werd geplaatst, die later vervangen werd door een stenen figuur. Enemark ziet de oprichting van het Rolandbeeld gekoppeld aan de opkomst van de Wedeler markt in de eerste helft van de 16de eeuw: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.38. Zie over de opkomst en ontwikkeling van de markt ook Enemark, 'Oksehandelens historie', p.43-45. Volgens Jürgens was het veer eind 15de eeuw nog in Haseldorf: Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.155.
183. Brinkmann, 'Der Ochsenmarkt in Wedel', p.36; Wiese, 'Der Rinderhandel', p.38. Brinkmann geeft een schrijnend voorbeeld van een kwestie die niet door de 'Kaufmann', maar door hogere rechterlijke instanties werd beslecht. Althans, dat was de bedoeling. De zaak, gestart in 1604, sleepte zich voort. Tegen de uitspraak die in 1616 werd gedaan, werd door de gedupeerde Duitse ossenkoopman bij het Kammergericht in Spiers beroep aangetekend, maar er volgde nooit een definitieve uitspraak, door het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog: Brinkmann, 'Der Ochsenmarkt in Wedel', p.37-40.
184. Deze privilegia hielden in 'daß wan zwischen den Dennemarkischen, Westrischen unnd anderen kauffleuten im Ochsenmarcket daselbst ihrer kauffhandlungen halber irrungen oder zweyspalt entstanden, selbige van deme pro tempore amtman zum Pinnenberge decidiret und entscheiden, daß von selbiger Decision Sentent und Spruch, keine Appelatio, Reductio oder anderes Remedium Suspensirum gultig sein mag, allemahssen eine solche freyheit biß auff itzige stunde annoch in vigore erhalten': LASH, Abteilung 65.1: Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730, nr 1609, d.d.01/03/1653.
185. Jürgens en Enemark noemen Utrecht als hoofdkwartier in 'Holland', maar dat moet waarschijnlijk het Sticht zijn: Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.159; Enemark, 'Oksehandelens historie', p.43. In Arnhem was de Sint-Lukas veemarkt: Alberts, 'De economische betrekkingen', p.45.
186. Pitz, Die Zolltarife, p.196, noot 64.
187. LASH, Abt. 65.1: Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730, nr 1609, d.d.01/03/1653.

188. Röstermundt, 'Bad Bramstedt', passim. Röstermundt vermoedt dat het eerste Rolandbeeld uit de tijd van het ontstaan van de ossenmarkt te Bramstedt dateert (circa 1483): Röstermundt, 'Bad Bramstedt', p.35.
189. Overigens hadden kooplieden uit Groningen, Friesland en Overijssel zich lang tegen Liers inspanningen verzet om de veekooplieden, die inmiddels vaste bezoekers van de Diestse markt waren geworden, tot marktbezoek in Lier te verplichten. Groninger kooplieden beklagden zich daar ook over en zij drongen aan op een vrije marktkeuze. Als aan hun wens geen gehoor werd gegeven vreesden zij dat de kooplieden zouden omzien naar een markt buiten Brabant, waar men hen graag zou ontvangen. Men overwoog de brief met ongeveer dezelfde strekking met Zwolle, Kampen en Deventer (of iedere stad voor zich), te sturen aan de steden Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Een gelijkkluidende brief overwogen zij ook te sturen aan de 'drie staten slants van Brabant': Feith, 'De veehandel', p.248-249, 253-254.
190. Wildiers-Van der Wee, 'De geschiedenis', p.33-34.
191. Van Bavel, Goederenverwerving, p.456.
192. Lens, 'Enkele aspecten', p.115, 117, 120.
193. Häpke, Niederländische Akten, dl I, nr 864, p.605. In een onderzoek naar de rechten van Overijsselse en Gelderse steden op buiten de stadswallen gelegen gronden constateerde Borger een verandering in het gebruiksrecht van de stadswelden, de gemeenschappelijk beweidde gronden. In een aantal steden in dit gebied, onder andere in Deventer (1545) en Kampen (1559), deed het onderscheid tussen grootburger-en kleinburger-recht zijn intrede: grootburgers hadden weiderecht, kleinburgers niet. Hij bracht deze ontwikkeling in verband met het toenemende belang van de internationale ossenhandel en de strijd om de in omvang gelijk gebleven of ingekrompen weidegronden. Er was ook een opvallend verschil in het aantal stuks ossen of koeien dat eigenaars bezaten. Op grond van de door Westerink gepubliceerde lijst van het op de Veluwe aanwezige vee in 1526 constateerde Borger dat in Elburg het aantal ossen (180) ten opzichte van het aantal eigenaars (14) veel groter was dan het aantal koeien (73 op 21 eigenaars): Borger, De rechten, p.18, 23-27. In 1526 werden er op de Veluwe 5.712 ossen geweid ten behoeve van de vleesvoorziening. Daarvan behoorden er 598 toe aan 42 personen die zelf niet in het kwartier van Veluwe woonden (onder andere uit Deventer, Kampen en Amersfoort): Roessingh, 'De veetelling', p.14-16.
194. Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.241. Volgens Guicciardini werden er te Lier op enkele marktdagen wel 11-14.000, soms zelfs 15.000 ossen verkocht: Guicciardini, Beschryvinghe, p.117a.
195. Omdat in de soevereiniteit in de Unie van Utrecht niet was voorzien, bleef dit een terugkerend twistpunt tussen enerzijds de Staten-Generaal, en anderzijds de Gewestelijke Staten, die een grote mate van zelfstandigheid in de wetgeving betrachtten. Centraliserende en decentraliserende stromingen in de Republiek schaarden zich achter de stadhouder (de waardigheid van plaatsvervanger van de vorst, die in 1581 eigenlijk had moeten vervallen) of de raadspensionaris van Holland (als primus inter pares van de rechtskundige adviseurs van de Gewestelijke Staten), als exponenten van de stadhouderlijke (prins-) of staatsgezinde macht.
196. De tekst luidt 'kræmmere og urtekræmmere, der anmassede sig til at drive politik, styre stater og føre krige': Degn, Rig og fattig, dl 1, p.415. Denemarken had in 1587 getracht de vredesonderhandelingen te bevorderen. Soldaten van de Republiek hadden per abuis Caius Rantzau, een door de koning van Denemarken naar de prins van Parma gezonden edelman (en zoon van de stadhouder van de Deense koning in Holstein) op de terugweg met geweld gearresteerd bij Bergen op Zoom. De koning van Denemarken had daarop alle schepen van de Republiek aangehouden en f 30.000,- geeïst ter compensatie van de door Rantzau geleden schade: Resolutiën, dl V (1585-1587), p.534-535, 578-586.
197. Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.187.
198. Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.191-192.

199. Glamann, 'The changing patterns', p.236.
200. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.269.
201. Jacobsen Jensen, 'Moryson's reis', p.256.
202. Hij richtte zijn klacht aan de graven van Bergen, de overheid te Lingen en de regering te Brussel: RAK, TKUA, Almindelig Del, I.Indtil 1676, Ausländisch Registrant, inv.nr 46, folio 87vo, d.d.24/01/1596; Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.186-187.
203. De kooplust was overigens gering, want 'daer en was geen gelt onder die burghers': Verwer, Memoriaelbouck, p.14, 179.
204. Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.241; Wildiers-Van der Wee, 'De geschiedenis', p.38-39. Groningers klaagden over de onveiligheid van de wegen: Feith, 'De veehandel', p.249-250.
205. Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.241-244.
206. Van der Wee, 'Lier', p.56.
207. Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.242.
208. Resolutiën, dl X (1598-1599), p.205-206. Filips II had Lingen, gelegen aan de belangrijkste doorvoerweg van ossen in het gelijknamige graafschap, in 1578 aan de Oranjes moeten afstaan. De stad was daarna weer in Spaanse handen gekomen, tot deze in 1597 heroverd werd door de Staatse troepen en in hun bezit bleef tot 1605.
209. RAK, TKUA, Almindelig Del, I.Indtil 1676, Ausländisch Registrant, inv.nr 46, folio 96.
210. De schrijfwijze 'Convooi' is niet in overeenstemming met de huidige spelling ('konvooi'), maar omdat in de literatuur de oude benaming gebruikt wordt in de versteende uitdrukking 'Convooien en Licenten' (afgekort tot C&L), is vastgehouden aan de oude spelling. Waar verder in de tekst vervoegingen van het werkwoord 'konvooieren' zijn gebruikt, is de nieuwe spelling gehanteerd.
211. Resolutiën, dl X (1598-1599), p.205-206, d.d.05/03/1598.
212. Engelhard, Het generaal-plakkaat, p.36, 39, 53.
213. Resolutiën, dl X (1598-1599), p.219, d.d.23/05/1598 (f 2,-), p.779, d.d.11/02/1599 (f 5,-); Resolutiën, dl XI (1600-1601), p.330, d.d.16/03/1600 (f 5,-), p.686, noot 1, d.d.12/03/1601 (f 3,-); Resolutiën, dl XII (1602-1603), p.286, d.d.23/02/1602 (f 3,-), p.611, nr 292, d.d.07/03/1603 (f 3,-) en noot 3 (f 2,10 als de helft van het ingevoerde aantal ossen in de Republiek werd verkocht, voor de naar de vijand doorgevoerde ossen f 3,-); Resolutiën, dl XIII (1604-1606), p.221, noot 4 (1605) (idem), p.804, noot 5 (1606) (idem); Resolutiën, dl XIV (1607-1609), p.304, noot 6 (1607) (f 2,50 voor de ossen die in de Republiek werden geweid, de overige f 3,-). De geïnde gelden werden voor verschillende doeleinden gebruikt, zoals een achterstallige betaling aan prins Maurits: Resolutiën, dl X (1598-1599), p.375, d.d.29/05/1598. Maurits werd bij een andere gelegenheid door de Staten-Generaal op het hart gedrukt het beleid van de Staten-Generaal te volgen wat betreft de uitgifte van paspoorten tegen betaling van het licent bij de uitvoer van ossen op de vijand, om de Generaaliteit haar recht op vele duizenden daalders niet te ontnemen: Resolutiën, dl XI (1600-1601), p.332, d.d.04/04/1600. Het jaar daarop had Maurits wederom paspoorten verleend aan enkele kooplieden zonder het licent van twee rijksdaalders te innen. Hij had slechts de beperking gesteld dat de kooplieden langs Lingen moesten terugkeren, om aldaar 'de gerechticheyt van 't lant' te betalen: Resolutiën, p.685, nr 292, d.d.05/03/1601. De voorbesprekingen voor het Bestand begonnen in 1608. Na het ingaan van het Twaalfjarig Bestand in 1609 bleven op de nieuw uitgevaardigde lijst van Convooien en Licenten inkomende magere of vette ossen wederom vrij van invoerrecht, terwijl voor over land en over zee uitgevoerde ossen (ongeacht het tijdstip) f 1,50 moest worden betaald: Groot plaacet-boeck, dl I, vanaf kolom 2388-2389 (osses: kolom 2406-2407), d.d.13/10/1609. Men diende dus ook te betalen voor uitgevoerde magere ossen: Resolutiën, nwe reeks, dl I (1610-1612), p.115, nr 603 en noot 2. Zie ook Resolutiën, nwe reeks, dl V (1621-1622), p.113, nr 659, d.d.09/04/1621, waarin de Staten-Generaal toestaan de f 3.000,- die waren ontvangen van Mechelse ossenweiders te gebruiken voor de betaling van enkele troepen ruiters, alsmede

- p.348, nr 2214, d.d.27/11/1621 en p.353, nr 2242, d.d.04/12/1621, waarin de Rotterdamse Admiraliteit de Staten-Generaal verzocht de opbrengst aan licenten op ossen te mogen gebruiken voor de equipage van schepen.
214. Uit de paspoorten viel af te leiden dat er in 1598 3.025, in 1601 2.300, in 1602 2.330 en in 1603 1.075 ossen werden doorgevoerd: Resolutiën, dl X (1598-1599), p.219; dl XI (1600-1601), p.686; dl XII (1602-1603), p.286 en 611.
 215. Gesproken wordt over een in 1598 te Lingen geheven 'tol' van drie daalders op elke 100 ossen die in de Republiek werden ingevoerd en vijf daalders per 100 ossen die werden doorgevoerd naar de vijand (vijf à zes ossen per 100 stuks waren vrijgesteld). De Staten-Generaal kwamen overeen dat voor de ingevoerde magere ossen 10 stuivers per stuk betaald zou moeten worden: Resolutiën, dl X (1598-1599), p.285.
 216. Resolutiën, dl X (1598-1599), p.344, nr 357. De konvooimeester van Lingen werd in zijn taak bijgestaan door omliggende garnizoenen: Resolutiën, dl XI (1600-1601), p.686, nr 292, d.d.05/03/1601 en noot 1.
 217. Zoals in het geval van drie Waalwijkse ossenhandelaars die hun ossen in Zuid-Holland weidden: Resolutiën, dl X (1598-1599), p.344, d.d.28/05/1598.
 218. Resolutiën, dl X (1598-1599), p.285, d.d.09/11/1598. Fraude was een terugkerend probleem. Zie in hetzelfde deel p.343, d.d.26/05/1598 en Resolutiën, dl XII (1602-1603), p.611, noot 3 (kooplieden zonder paspoort of met paspoorten op andermans naam).
 219. Briels, 'De Zuidnederlandse immigratie', p.334-335, 337-338, 342-346.
 220. Briels noemde verder Alkmaar (20%), Amsterdam (32%), Dordrecht (25%), Gouda (34%), Haarlem (51%), Middelburg (50%) en Rotterdam (31%): Briels, Zuid-Nederlanders, p.214.
 221. Lesger, Hoorn, p.223.
 222. Overigens namen ook protestantse machthebbers in tijden van vleesgebrek wel eens hun toevlucht tot de instelling van vleesloze dagen: Abel, 'Wandlungen', p.418-419.
 223. Jobse-Van Putten, Eenvoudig maar voedzaam, p.85, 89.
 224. Uit de data van De Vries, op basis waarvan de grafiek is samengesteld, blijken de respectievelijke bevolkingsomvang van Antwerpen, Brugge, Gent, Leuven en Mechelen, na het dieptepunt aan het einde van de 16de eeuw, in 1650 nog steeds niet op het niveau van een eeuw daarvoor te zijn teruggekeerd. De enige steden van formaat die een gestage groei te zien gaven waren Brussel en Lille. In de Noordelijke Nederlanden maakten de meeste steden (op grenssteden als 's-Hertogenbosch en Nijmegen na) een groei door. Als sterke groeiers kunnen bijvoorbeeld de Hollandse steden Leiden, Haarlem en Rotterdam genoemd worden en Middelburg in Zeeland. Amsterdam kende bijna een verzesvoudiging van de bevolking ten opzichte van 1550: De Vries, European urbanization, p.271-272.
 225. Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.570. In de jaren 1801-'04 waren het er gemiddeld meer dan 47.000. Daarvan werden er ruim 24.000 in de steden geslacht: ibidem.
 226. ARA, VOC, inv.nr 203, kladresolutie Amsterdam, d.d.07/10/1630. Met dank aan B. Westera voor deze informatie.
 227. Fokkens, Beschrijvinge, p.52; Gawronski, De Hollandia en de Amsterdam, p.315. In de literatuur keert regelmatig de opmerking terug dat er circa 2.000 ossen werden geslacht voor zes VOC-schepen, waarbij men zich baseert op Fokkens. Deze plaatste de volgende opmerking bij zijn bespreking van de 'Oost-Indische Maatschappij': '(...) ik zwijge hier van al de leeftocht die zulk een Schip moet op doen ten minsten voor een Jaar, en dan noch voor het Landt daar zy na toe zeylen. Alle Jaar worden omtrent twee duysent Osses geslacht, ook wel minder of meerder na tijdt gelegentheydt. Jaarliks varen uyt deze Stadt omtrent ses Schepen en zoo veel komen uyt Indien alle Jaar hier weer (...)': Fokkens, Beschrijvinge, p.52. Gecombineerd met de door Gawronski genoemde aantallen slachtingen in het slachthuis op Oostenburg lijkt het reëler te veronderstellen dat Fokkens hier doelt op het jaarlijkse aantal slachtingen voor de VOC-Kamer te Amsterdam of voor alle VOC-Kamers samen (te Amsterdam, Middelburg, Rotterdam, Delft, Hoorn en Enkhuizen) en niet slechts voor de proviandering van zes schepen.

228. ARA, archief Isaak Hoornbeek, inv.nr 216: 'Concept', p.1 en 'Reflexien', p.1. Op de genoemde invoerbelasting zal in § 2.5.2 nog nader worden ingegaan. Bij de bemanning van zeeschepen stond vlees dagelijks op het menu, bij charitatieve instellingen verschilde de frequentie. In de ene instelling werd vlees dagelijks, in de andere maar enkele keren per week gegeten. De consumptie van dierlijk voedsel liep overigens in de loop van de 17de eeuw in dit type instellingen terug, in instellingen in het westen van het land vroeger dan in Groningen: Jobse-Van Putten, Eenvoudig maar voedzaam, p.169. Zie over de consumptie van gezouten vlees aan boord van schepen: De Bruijn, 'De Staatse vloot', passim. De Bruijn liet overigens zien dat met de voorgeschreven rantsoenen nog wel eens de hand werd gelicht. Een voorbeeld uit 1672 maakt duidelijk dat de bemanning aan rundvlees slechts de helft kreeg van waar men recht op had: *ibidem*, p.180-183.
229. De magistraat van Hoorn wees erop dat de stad en de omliggende dorpen en vlekken zeer dichtbevolkt waren. De inwoners, waaronder veel 'varende Luyden ende Schipheren', hadden veel vee nodig voor huis- en scheepsprovisie. Omdat er binnen Hoorn zelf een dergelijke najaarsmarkt nog niet was, waren alle inwoners gedwongen hun vee op markten van andere plaatsen in te slaan. Met extra kosten en moeite, want de wegen waren in deze tijd van het jaar door overvloedige neerslag moeilijk begaanbaar. Van de komst van kooplieden uit Denemarken, Eiderstedt, Friesland en Overijssel en andere gebieden naar het gunstig gelegen Hoorn zouden volgens de magistraat andere markten geen schade ondervinden: AWG, OAH, inv.nr 116 (bergnr 2731): oorkonde verlening magere en vette beestenmarkt, d.d.25/08/1582.
230. AWG, OAH, inv.nr 116 (bergnr 2731): oorkonde verlening magere en vette beestenmarkt, d.d.25/08/1582.
231. Na egalisering van het terrein (het plein was ontstaan na sloop van kasteel Vredenburg) werden rondom bindpalen geplaatst. Het plein werd in 1631 gedeeltelijk bestraat en voorzien van hardstenen palen met ijzeren kettingen: Brugman, Markten in Utrecht, p.64.
232. In 1572 werd de markt nog georganiseerd op het buiten de Kruispoort gelegen 'Sant of mercktvelt'. Verwer, Memoriaelbouck, p.14. Op 17 september 1585 werd besloten dat men in of rond de maand mei de muur op het 'Gangolfts kerkhoff' - lopend van de hoek van het pesthuis tot de Doelstraat - zou afbreken, dit ter verbetering van de aan- en afvoer en de stalling van ossen, koeien en andere beesten op de ossenmarkt: AVK, stadsarchief Haarlem, rood 78, folio 63vo, d.d.17/09/1585.
233. In 1611 mochten de door een garnizoen in beslag genomen ossen van twee Utrechtenaren die over Bentheim en Munster waren gereisd en dus niet over Lingens grondgebied waren gekomen, toch pas passeren na borgstelling. Dit druiste in tegen het Bestandstraktaat: Resolutiën, nwe reeks, dl I (1610-1612), p.381, nr 547, d.d.20/05/1611. Kennelijk was dit ook gebeurd bij kooplieden uit Gelderland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Stad en Lande. De provincies beklagden zich hierover bij de Staten-Generaal, die vervolgens van de aartshertogen restitutie eisten van het bedrag en de toezegging wensten dat zulke heffingen in de toekomst achterwege zouden blijven: Resolutiën, nwe reeks, dl I (1610-1612), p.432, nr 848, d.d.28/07/1611. In 1613 werd Lingen nog gewaarschuwd geen heffingen in te stellen op de invoer van magere ossen, omdat zij anders de schade zouden verhalen op de naar Brabant doorgevoerde ossen: Resolutiën, nwe reeks, dl II (1613-1616), p.39, nr 257, d.d.28/03/1613. De Staten-Generaal zouden Huygens gelasten de aartshertogen te verzoeken een einde te maken aan de kort daarvoor ingevoerde heffing van één daalder per os, gaande van Gelderland naar Brabant: Resolutiën, nwe reeks, dl I (1610-1612), p.481, nr 1074, d.d.22/09/1611.
234. Resolutiën, nwe reeks, dl I (1610-1612), p.53, nr 298, d.d.10/03/1610 en p.65, nr 361, d.d.29/03/1610.
235. Resolutiën, nwe reeks, dl II (1613-1616), p.415, nr 230, d.d.26/03/1615.
236. De situatie was in zoverre gewijzigd dat de Noord-Nederlandse kooplieden nu een paspoort moesten aanvragen bij de aartshertogen. De Zuid-Nederlandse kooplieden moesten zich

- voor de doorvoer van ossen over het gebied van de Generaliteit, zoals voorheen, bij de Staten-Generaal vervoegen. Aldus deden zes Mechelse ossenkopers, die 1.300 magere Deense ossen aan de Elbe wilden gaan halen. Het tarief was wederom *f* 3,-: Resolutiën, nwe reeks, dl V (1621-1622), p.73, d.d.08/03/1621. Even leek het erop dat de aartshertogen de Noord-Nederlandse ossenkopers wilden dwingen hun ossen naar hun gebied door te voeren, waarop de Staten-Generaal overwogen de reeds door hen verleende paspoorten te herroepen, maar dit lijkt niet door te zijn gegaan. Er werden toch paspoorten verleend aan de Mechelse ossenkopers: Resolutiën, nwe reeks, dl V (1621-1622), p.90, nr 505, d.d. 23/03/1621 en p.111, nr 639, d.d.08/04/1621.
237. Men liet de hoogte ervan enigszins afhangen van het door de vijand ingestelde tarief: Resolutiën, nwe reeks, dl VI (1623-1624), p.70, nr 461, d.d.09/03/1623. Na afloop van het Twaalfjarig Bestand werd het uitvoerrecht van ossen naar neutrale landen gesteld op *f* 2,50. De ossen mochten niet zonder paspoort naar de vijand worden uitgevoerd. Inkomende vette en magere ossen bleven vrij van invoerrecht: Groot placaet-boeck, dl I, lijst van Convooiën en Licenten: vanaf kolom 2415-2416 (ossen: kolom 2462-2465), d.d.05/04/1623 (gerenoveerd d.d.12/07/1625).
238. De Amsterdamse koopman Van Linteloo vroeg bij de Staten-Generaal een paspoort aan voor een reis door het bisdom Bremen en door Westfalen. Hij wilde op zijn terugreis met 800 ossen geen last ondervinden van Staats krijgsvolk of de soldaten van Mansfeld en Christian van Brunswijk. Hij verzocht tevens om aanbevelingsbrieven bij Mansfeld en Van Brunswijk: Resolutiën, nwe reeks, dl VI (1623-1624), p.48, nr 299, d.d.15/02/1623. In 1623 ging op verzoek van Overijssel nog een verzoek uit aan Mansfeld om de ossenkoopliden die als gewoonlijk magere ossen opkochten aan de Elbe ongemoeid te laten, omdat de ossen dienden als voedsel voor de ingezetenen van de Republiek: Resolutiën, nwe reeks, dl VI (1623-1624), p.63, nr 408, d.d.02/03/1623.
239. Secher, Corpus Constitutionum Daniae, dl IV, p.68-69, nr 60.
240. Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.164.
241. RAK, TKUA, Almindelig Del, I. Indtil 1676, Ausländisch Registrant, inv.nr 59, folio 14vo.
242. Brandt baseerde zich hier op aantekeningen van Blauhulck: Brandt, Historie van Enkhuisen, p.205, noot 1. Overigens wordt uit de context niet duidelijk of het alleen om in het voorjaar aangevoerde magere ossen ging. Uit later te presenteren tolcijfers (zie figuur 2.5) blijkt dat de import in 1627 aanzienlijk hoger was.
243. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 253): vroedschapsresolutie d.d.20/01/1626.
244. ARA, Admiraliteitscolleges, Admiraliteit Noorderkwartier, inv.nr 2995, resolutie d.d. 26/05/1627. Met dank aan B. Westera voor deze informatie.
245. Particuliere Notulen, dl III, p.444, nr 3304, d.d.27/09/1627. De gedeputeerden van het kwartier van Zutphen dienden nog in 1614 een verzoek in bij de Staten-Generaal tot vrijstelling van het licent, in verband met de door ossendrijvers geleden schade: Resolutiën, nwe reeks, dl II (1613-1616), p.517, nr 767.
246. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.417-418.
247. ARA, VOC, Kamer Amsterdam, inv.nr 229, resolutie d.d.07/09/1628. Met dank aan B. Westera voor deze informatie.
248. Er werd bij Rhenen over de 600 ossen van een Amsterdamse compagnie *f* 1.200,- geïnd, terwijl 25 ossen werden achtergehouden. De compagnons stelden pogingen in het werk restitutie te verkrijgen, maar ze hielden rekening met de inhouding van de tol door de landvoogd van een kwart rijksdaalder per os: GAA, NAA, inv.nr 670C, folio 136, d.d. 09/07/1635.
249. Naast de Amsterdammer en de als 'schaffer' ingehuurd Utrechtenaar, waren ook een koopman uit Weesp, één uit Amsterdam en één Leiden meegereisd, die samen 1.211 ossen naar de Republiek dreven. Mogelijk hadden zij de afspraak gemaakt elkaar bij te staan in geval van nood. Eenmaal op de hoogte gebracht van de inbeslagname van de ossen besloten de vier kooplieden (die nog te Lingen waren), de schaffer er met een vaandrig en een derde

- persoon op uit te sturen naar Rhenen, om daar de ossen vrij te kopen. De schaffer verzekerde zich er voor zijn vertrek eerst van dat de kooplieden alle onkosten voor het vrijkopen van de ossen en eventueel van hemzelf, zouden betalen. Het kostte hen in totaal f 8.700,-: GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 112, d.d.25/05/1635.
250. ARA, Staten-Generaal, dl I, inv.nr 77, resolutie d.d.12/03/1641.
 251. Een kudde van 800 ossen was, volgens de uit Munster afkomstige ossendrijvers, over land vanaf de Elbe via Haselünne, Meppen, 'Kerckheest', Dalum, Wietmarschen en Neuenhaus gedreven. Daar was het gezelschap door een te Lingen gelegerd garnizoen ingehaald en mishandeld. De eigenaar van de ossen, de Utrechtse ossenhandelaar Johan Frederiks van 'Groeningh', moest vervolgens voor zeventig in beslag genomen en naar Lingen vervoerde ossen 200 rijksdaalders 'toll off passagie gelt' bij de burgemeester van Lingen 'deponeren' om de ossen terug te krijgen en dat terwijl zij op meer dan een halve mijl afstand van Lings grondgebied waren gebleven: GAU, Stadsarchief II, 174, minuten van procuraties en certificaties, akte nr 489, d.d.17/05/1641. Met dank aan M.J. Bok die me op deze akte attendeerde.
 252. Lens, 'Enkele aspecten', p.121-122. In 1650 waren deze inkomsten - ze betroffen de veeverkoop van 1649 - op het hoogste niveau.
 253. ARA, Staten-Generaal, dl I, inv.nr 131, resolutie d.d.08/03/1655. Lintelo, residerende te Mechelen en Singendonck uit Nijmegen werden met de commissie belast aartshertog Leopold over de misstanden te informeren: ARA, Staten-Generaal, dl I, inv.nr 131, resolutie d.d.12/03/1655.
 254. Lens, 'Enkele aspecten', p.118.
 255. Van der Wee en Aerts, 'The Lier livestock market', p.242-243; Lens, 'Enkele aspecten', p.118. Lens geeft op p.123-124 (bijlage 1) een overzicht van de omzet van de Lierse veetafel in de periode 1612-1728.
 256. Volgens Van der Woude kon het kleinbedrijf in de industriële sector door ondernemers geheel uit eigen middelen worden gefinancierd. Als investeringsmogelijkheden bleven overheidsleningen, de bouwnijverheid en landaanwinningsprojecten over, waarvan de laatste de meest speculatieve was: Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.47-49. Volgens Van der Poel waren het tegengaan van landverlies door afkalving en de hoop de grond na drooglegging met winst te kunnen doorverkopen, de voornaamste motieven voor stedelingen om te investeren: Van der Poel, 'Landbouw', p.162.
 257. Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.50-53.
 258. De Vries, 'Landbouw', p.33.
 259. Dit percentage kan in de 17de eeuw hoger hebben gelegen, gelet op de waarde van het land in geld. Zo was een boerderij in 1650 twee maal zo duur als in 1720. Veel regenten bezaten onroerend goed (landerijen en huizen). De omvang en de waarde van het landbezit waren sterk afhankelijk van de situatie waarin de landbouw en veeteelt verkeerde. In perioden van voorspoed belegden regenten een groter deel van hun vermogen in boerenbedrijven dan ten tijde van een neergaande conjunctuur: De Jong, Een deftig bestaan, p.77. Het zal echter nog blijken dat regenten hun land in tijden van tegenspoed niet altijd van de hand deden, zoals men misschien zou verwachten.
 260. Zo was er in het octrooi van de Beemster uit 1607 sprake van dat er 'van jaar tot jaar alhier doorgaans mede merkelyk meerder ossen worden geweid, zulks, dat men dagelijks bevindt, dat de landen alhier in Holland, en bijzonder in het noorderkwartier veel te kort komen'. Daarom was men ondanks de hoge kosten bereid 'om van onlanden, goede teel- en weilanden (...) te maken': Bouman, Bedijking, p.37.
 261. Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.512.
 262. De Vries, 'Landbouw', p.32.
 263. Van der Woude, 'De contractiefase', p.386-387.
 264. Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.56-57.
 265. Schmal, 'Het Amsterdamse buitenleven', p.104.

266. Van der Poel, 'Landbouw', p.175.
267. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 9, zesde afdeling, p.59. Deze vielen beter bij hem in de smaak dan de uitheems aandoende zomerverblijven, met 'Engelsche slingerboschjes en andere nuttelooze pracht, die thans meer de weelde, dan het ware nut bedoelelen': ibidem.
268. Schmal, 'Het Amsterdamse buitenleven', p.104.
269. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 9, zesde afdeling, p.60.
270. Van Leeuwen sprak van 'veel schone en vette ossen': Van Leeuwen, Batavia Illustrata, dl 1, p.159.
271. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 9, zesde afdeling, p.60.
272. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 9, zesde afdeling, p.10-11. Zie voor de buitenplaatsen langs de Amstel de kaart bij Schmal, 'Het Amsterdamse buitenleven', p.106-107.
273. Zie voor de Zijpe: Dekker, Oude boerderijen, passim. Onder hen bevond zich ook een Amsterdamse vleeshouwer. Deze vleeshouwer, Hiob Leenderts Commencq, woonde in de Kalverstraat te Amsterdam, nabij de Ossesluis (een sluis in het nog niet gedempte Spui). Hij bezat onder andere ook een stal aan de Noord Buitensingel te Den Haag: Dekker, Oude boerderijen, dl 2b, p.810-812. Aan de hand van het namenregister kunnen verschillende reeds bekende ossenweiders als landeigenaars in de Zijpe worden aangewezen.
274. Schmal, 'Het Amsterdamse buitenleven', p.104-105.
275. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.63.
276. Zie over het wegverloop: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.23-31; Ehlers, Zoll- und Steuergeschichte, p.21; Andresen, 'Zur Geschichte', p.8. Zie voor informatie over het traject tussen Ringkøbing en Ribe: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.86.
277. Westermann, 'Forschungsaufgaben', p.265.
278. Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.219.
279. Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.221.
280. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.58. Waar de ossen elders de Eider overgingen (zoals bij Friedrichstadt), betrof het slechts kleine aantallen: ibidem.
281. De Vlaamse straat liep verder over Nordhorn, Ootmarsum, Goor, Holten, Deventer, Arnhem, Nijmegen, Grave, 's-Hertogenbosch, Tilburg, Hoogstraten, Antwerpen, Eeclo en zo verder naar Brugge. Beuken noemt daarnaast nog het in het *Itinerarium de Brugis* (een 'reiswijzer' uit het einde van de 14de eeuw) genoemde traject Lingen-Brugge, dat liep over Veldhausen, Hardenberg, Dalfsen, Zwolle, Hattem, Utrecht, Schoonhoven, Dordrecht, Geertruidenberg, Breda en Antwerpen: Beuken, De Hanze, p.21.
282. Toulson, The drovers, p.15.
283. Gissel, 'Verkehrsnetzänderungen', p.74-76.
284. Dit gemiddelde kwam tot stand door de in tabel 1 genoemde aantallen ossen in kolom 'Ø Zahl Ochsen je Herde' (in totaal 6.345) te delen door het aantal genoemde jaren (28) uit de periode 1553-1621: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.117.
285. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.43. Wiese stelt op p.51 een afstand van 44 mijl gelijk aan 330 kilometer. Hij rekent dus waarschijnlijk met Duitse mijlen, die bijna 7,5 meter bedragen. Bij een dagelijkse tocht van drie à vier mijlen legde men met de ossen zo'n 22 à 30 kilometer af. Fussing berekende over een reis tussen Gessingholm naar Uetersen een gemiddelde afstand van 20 kilometer dagelijks, maar die afstand noemde hij 'niet imponerend'. Volgens hem legden ze aan het eind van de 19de eeuw met gemak 25-30 kilometer af. Het verschil in afstand schreef hij toe aan het feit dat in vroeger tijd de wegen slechter waren en de runderen minder sterk: Fussing, 'Gessingholm', p.88.
286. Zie bijvoorbeeld Fussing, 'Gessingholm', p.88.
287. Frandsen, Okser på vandring, zie de kaart met data op p.62 voor het traject Ribe-Wedel en p.112.
288. Gissel, 'Verkehrsnetzänderungen', p.74. Volgens Abel duurde een reis van Noord-Jutland

- naar Wedel dertig dagen: Abel, Geschichte der deutschen Landwirtschaft, p.173.
289. Ladewig Petersen, The crisis, p.23 schreef: 'noble agriculture expanded inside the traditional framework, prosperity being dependent exclusively on the systematic exploitation of the boom'.
 290. Zie Munck, The peasantry, p.49-58.
 291. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.83.
 292. Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.215.
 293. Frandsen, '1536-ca.1720', p.138-139; Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.77.
 294. Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.216; Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.77.
 295. Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.69, 77. Ook Munck, The peasantry, p.32-33 doelt op de 'later part of the reign of Christian IV' als hij spreekt over de 'crisis of the aristocracy'.
 296. De hoge adel definieerde Ladewig Petersen als de economisch dominante groep van grootgrondbezitters, ter onderscheid van de landgoederen-arme lage adel: Ladewig Petersen, 'Jordprisforhold', p.238-239.
 297. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.419.
 298. Munck, The peasantry, p.34-37.
 299. Munck, The peasantry, p.34; Degn, Rig og fattig, dl 1, p.418. Overigens waren niet alle steden in dezelfde mate getroffen door de oorlog. Op grond van de voorgestelde belasting-vrijstelling of -vermindering lijkt het vooral met Kolding en Vejle slecht te zijn gegaan. Iets beter ging het met Lemvig en Holstebro, terwijl Varde, Ringkøbing en Ribe er nog het beste vanaf waren gekomen: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.419.
 300. Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.79.
 301. Ladewig Petersen, The crisis, p.28-29.
 302. Munck, The peasantry, p.23-25.
 303. Ladewig Petersen, The crisis, p.28-29.
 304. Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.79.
 305. Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.217.
 306. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.421-422.
 307. De 'memorie' van Tancken dateerde van 19 maart 1644: Kernkamp, De sleutels, p.53-54.
 308. Willerslev, 'Dansk studehandel', p.166-167; Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.79-80. Andere markten namen in belang juist toe, bijvoorbeeld die in Husum: Gregersen, 'Studedriften', p.153.
 309. Gregersen, Toldsted, p.111.
 310. In een missive van Van Beuningen aan Stellingwerf berichtte deze in maart 1658 dat de koning van Zweden bezig was zijn 'nieuwe conquesten' (Skåne en Blekinge) te bezichtigen en daar trachtte door 'ongemeene demonstratie van goede wille, ende gemeensaemheijt de harten van de ingesetenen te winnen' en wel met name die van de magistraten en de inwoners van de steden: AWG, OAM, Gedeputeerden ter Dagvaart, inv.nr 58 (bergnr 1298): brieven van de ambassadeurs aan de Staten-Generaal: deel Denemarken 1656-1666, briefnr 548, d.d.24/03/1658.
 311. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.422-424.
 312. Fussing gaf een voorbeeld van alle inspanningen die twee personen van het landgoed Gessingholm zich drie weken lang getroosten om de ossen uit handen van de vijand te houden. Het kostte ze 50 rijksdaalders, terwijl de poging uiteindelijk faalde: Fussing, 'Gessingholm', p.89-90.
 313. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.30-31.
 314. Römelingh, De diplomatieke betrekkingen, p.17-18.
 315. Gregersen, Toldsted, p.111.
 316. Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.76.
 317. De concentratie van de ossenproductie- en export in Jutland had volgens Møllgaard een

negatief effect op de beoordeling van deze tak van het landbouwbedrijf door latere wetenschappers. De experts op dit thema, aldus Møllgaard, beperkten zich vooral tot de periode 1530-1630. Dit was de periode waarin het hele rijk bij de productie en export van ossen betrokken was en deze grote betekenis had voor de nationale economie. Het stalgevoederde vee werd toen alom geroemd om zijn kwaliteit. Volgens Møllgaard werd het Jutse veefokbedrijf nadien veel kritischer beoordeeld en steeds meer gelijkgesteld aan agrarische achterstand en sloomheid. Møllgaard noemde het voorbeeld van Willerslev, die schreef dat de rundveestalling gezien moest worden als een minder ontwikkelde productiewijze dan melkveehouderij. Veefok zag Willerslev als een areaalverslindende, extensieve landbouwvorm. Hij meende dat het met het Deense exportrond slecht gesteld was en dat Denemarken slechts een supplementmarkt voor Nederlanders had gevormd. Volgens Møllgaard was Willerslevs kijk op het fokveebedrijf, waarop Jutten zich in toenemende mate toelieden, tekenend voor de visie dat Jutlands landbouw in een primitief stadium verkeerde en in ontwikkeling door de rest van het land gepasseerd was. Møllgaard zelf was van mening dat de Jutse bedrijfsvoering in geen geval achterlijk genoemd kon worden, maar juist was afgestemd op de behoeften van de buitenlandse markt. De motivering van de calculerende boer werd gestimuleerd als daar een hogere prijs en ook prestige tegenover stonden: Møllgaard, 'Det "mørke" Jylland', p.63-64, 93. De geografische heroriëntering van de ossenproductie- en export begunstigde in ieder geval een andere groep producenten en exporteurs, die afgestemd op de fysische mogelijkheden in Jutland, bij het lokaal aanwezige kennisniveau, met een geringere financiële draagkracht en onder moeilijker economische omstandigheden dan voorheen, uit die tak van het landbouwbedrijf een inkomen probeerde te verwerven. Dat dit gewin misschien niet meer in verhouding stond tot hetgeen er in voorgaande tijden aan de productie- en handel verdiend was, is geen indicatie voor de agrarische ontwikkeling ter plaatse.

318. Maarbjerg, *Scandinavia*, p.4.

319. Holberg, *Dannemarks og Norges beskrivelse*, p.587-588.

320. Pestepidemieën teisterden Denemarken onder andere in 1611, 1629-'30 en 1657-'60 (waarvan vooral de laatste epidemie hevig was): Friedland, 'Dänemark', p.446-447 en Gregersen, *Toldsted*, p.125.

321. De door Ladewig Petersen in 'Production and trade', p.150 genoemde cijfers wijken iets af van die van Gregersen en zijn eigen schattingen voor het jaar 1651 in 'The Danish cattle trade', p.84.

322. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.268.

323. Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.59 (tabelbijlage 19).

324. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis*, p.227-230.

325. Van Zanden, 'De economie van Holland', p.563.

326. Faber, *Dure tijden*, p.9.

327. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, p.110, 161. De oplevingen in de graanprijzen vielen samen met de Negenjarige Oorlog (1688-'97), de Spaanse Successieoorlog (1701-'13), en de Noordse Oorlog (1701-'21): ibidem, p.110. Ook waren er jaren met relatief zeer hoge boter- en kaasprizen, uitsluitend als gevolg van de schaarste aan deze zuivelproducten ten gevolge van grote veesterfte door de veepest: Roessingh, 'Landbouw', p.18-19.

328. Van Zanden, 'De economie van Holland', p.566, 568-569, 597.

329. Van der Woude, 'De contractiefase', p.381-382.

330. Enemark, 'Historisk essay', p.84.

331. GAA, Rechterlijk Archief (5061), Rekesten aan het gerecht, inv.nr 687, folio 1 e.v..

332. Van der Poel, 'Landbouw', p.161.

333. In de polders en droogmakerijen gold (en geldt nog steeds) het adagium 'belang-betalings-zeggenschap'.

334. Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, p.530-531. Rond 1690 was de pacht prijs met ruim 40% gedaald in vergelijking met het niveau van omstreeks 1655, gevolgd door een licht

- herstel in de volgende twee decennia. Door de veepest kelderde de pacht prijs toen opnieuw: *ibidem*.
335. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.106-107.
 336. Chomel schreef: 'Het is ook geenzins onvermaakelijk, om zijn vee nu en dan te gaan bezigtigen, inzonderheid als het in goede welstand is. Gelijk ook veele aanzienlijke en begoede lieden, die zulks anders niet noodig hadden, ten deele om die reden, een boerderij omtrent hun buitenplaats op het land hebben; behalven om daar uit het nodige voor hunne huishouding te trekken, en het overige te doen verkoopen': Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1547.
 337. Munck, The peasantry, p.26, 53-54 (citaat), 58.
 338. Jørgensen wijst op de familierelatie van Müller met Marselis (een zoon van Müller was getrouwd met een dochter van Selio Marselis) en de nauwe verbindingen tussen de verschillende firma's van telgen uit de familie Marselis, die samen 900.000 rijksdaalders aan staats-schulden hadden uitstaan: Jørgensen, 'Denmark's relations', p.98. Zie over Müller en Marselis, Dansk Biografisk Leksikon, 10 (1982), p.159-162 en 9 (1981), p.433-434.
 339. Irgens werd door de staat betaald in kroongoeieren (ten bedrage van 174.000 rijksdaalders). Jørgensen noemt Irgens en Henrik Müller (wiens ster inmiddels tot grote hoogte gestegen was) rivalen. Zij bezaten beiden kopermijnen in Noorwegen en onderhielden beiden contact met de Hamburgse bankier Emmanuel Texeira: Jørgensen, 'Denmark's relations', p.93, 98, 102-103.
 340. Jørgensen, 'Denmark's relations', p.97-99.
 341. Munck, The peasantry, p.18-19.
 342. Degn, 'De nylagte byer', p.11. Had Ribe in de eerste helft van de 17de eeuw nog gemiddeld 3-4.000 inwoners gehad, bij een volkstelling uit 1672 bleken Ribe, Kolding, Varde, Ringkøbing, Holstebro, Vejle, Lemvig en Tønder samen nog slechts 3.948 inwoners te hebben. Het inwonertal van Ribe was geslonken tot 1.939 inwoners: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.58-59.
 343. Christiansen, aangehaald bij Munck, The peasantry, p.19.
 344. Munck, The peasantry, p.19. Munck komt op basis van andere bevolkingscijfers tot vrijwel dezelfde conclusie.
 345. Munck, The peasantry, p.19.
 346. Munck geeft een nadere precisering van het begrip 'ødegårde' en tracht de omvang van het probleem te benaderen: Munck, The peasantry, p.84-88.
 347. Munck, The peasantry, p.170.
 348. Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.156, 158.
 349. Munck, The peasantry, p.169-170, ook noot 71 en 77. Alleen op Sjælland kampte men in de jaren '80 waarschijnlijk met een arbeidsoverschot, omdat na de oorlog tegen Skåne personen uit Skåne zich op Sjælland hadden gevestigd: *ibidem*, p.170, noot 72.
 350. Munck, The peasantry, p.84-85.
 351. Hoewel op basis van de door Degn gebruikte bronnen voor de raming van de overzeese export vanuit Ribe vóór 1660 ook het aandeel van Nederlandse kooplieden in die export ná 1660 zou zijn vast te stellen, is dit onderzoek niet uitgevoerd.
 352. Reens, De vleeschexport, p.18.
 353. Vleesvoorziening en vleeschkeuring vormt het centrale thema van het boek van Koolmees, Symbolen, p.18-19.
 354. Voor de uitvoer van rundvee moest nog steeds wel worden betaald: f 2,50 voor runderen boven de f 50,- en f 1,50 voor ossen van geringere waarde: Groot placæet-boeck, dl I, lijst van Convoaien en Licenten, vanaf kolom 2488-2489 (ossen: kolom 2536-2537), d.d. 06/04/1651 (gerenoveerd: d.d.01/05/1655).
 355. Zie voor de verschillende verbodsbepalingen op de scheepvaart en de intrekking daarvan in deze jaren: Groot placæet-boeck, dl III, p.298-306.
 356. Groot placæet-boeck, dl IV, p.1235-1236, d.d.06/12/1686.

357. Streng, 'Stemme in staat', p.83.
358. Van der Woude, 'De contractiefase', p.396.
359. Posthumus, Nederlandse prijsgeschiedenis, dl 2, p.784 en 787. Enige reserve ten aanzien van dit (in sommige perioden wel zeer stabiele) prijsmateriaal van deze stedelijke instelling is op zijn plaats. Er kunnen ook onbekende andere factoren hebben meegespeeld.
360. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.82.
361. Deze oorlog werd gevoerd tussen de Republiek en Frankrijk (tot 1678), Engeland (tot 1674), Munster en Keulen (eveneens tot 1674).
362. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5622, d.d.19/11/1686. In dit document werd niet over zand- of kleigronden gesproken, maar over 'lichte' en 'zwarte' landen. Deze zijn als zodanig opgevat.
363. Het beoogde beleid komt in verschillende opzichten overeen met ontwikkelingen die in dezelfde periode in Drenthe al plaatsgrepen. Binnen de Drentse landbouw nam de extensieve akkerbouw op de essen de centrale plaats in. Daarnaast was er aan het begin van de 17de eeuw ook een uitgebreide, extensieve rundveehouderij. Jonge ossen werden na enkele jaren op de schrale weidegronden te zijn geweid in het laatste seizoen naar een betere weide gedreven, gevetweid en voor de slacht in de steden verkocht. In deze situatie trad na 1660 een kentering op, met een versnelling na 1680 en een dieptepunt in de jaren 1690-1720. Bieleman hield hier de prijsdaling van agrarische producten en de toename van de fiscale lasten voor verantwoordelijk. Drentse boeren zochten de oplossing in de overschakeling op een duurder gewas (rogge) en een intensivering van de productie bij een gelijkblijvend landbouwareaal. Wel werden extensief aangewende percelen permanent in gebruik genomen voor de akkerbouwproductie, waarvoor deze uitgebreide - door middel van heideplaggen - werden bemest. Tegelijkertijd werd de rundveestapel ingekrompen en verminderde de uitvoer van slachtvee. De schapenhouderij werd in dezelfde tijd uitgebreid: Bieleman, Boeren, p.665-671. In deze ontwikkelingslijn past ook de constatering van Elerie dat men in Drenthe in de 18de eeuw plaatselijk overging van de fok van magere heide-ossen op de productie van stalossen: Elerie, 'De rundveehouderij', p.94-95. Hierdoor kon bemesting gericht plaats vinden en had men minder vee nodig.
364. ARA, Admiraliteitscolleges II, collectie Bisdor, XXXI-243, nr 28, folio 139, anno 1702. Het is niet bekend uit welk overheidsarchief dit document oorspronkelijk afkomstig is. Abandonnement van land zou in de 18de eeuw een enorme vlucht nemen: Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.599-601.
365. ARA, Admiraliteitscolleges II, collectie Bisdor, XXXI-243, nr 28, folio 139, anno 1702. In een document uit 1723 (dat nog aan de orde zal komen), achtte men 18.000 kalveren nodig om na vijf jaar in de behoefte aan slachtvee te kunnen voorzien.
366. Zie het advies van de gedeputeerden van de Admiraliteit van Friesland betreffende de invoering van een geproportioneerde belasting in de periode 1720-'25. De gedeputeerden waren de mening toegedaan dat de belasting op over zee aangevoerd vee de helft tot een derde minder diende te zijn, dan die op over water aangevoerd vee: ARA, Admiraliteitscolleges II, Collectie Bisdor, XXXI-243, folio 157, d.d.02/12/1719.
367. Door Hekmeijer de vreselijkste van alle ziekten onder het rundvee genoemd: Hekmeijer, Korte geschiedenis, p.2; Le Francq van Berkhey heeft uitgebreid aandacht besteed aan deze ziekte in zijn werk Natuurlijke historie, dl 8, vijfde afdeling, vanaf p.267. In de literatuur wordt wel gesproken over epizootien (de term betreft veeziekten die van tijd tot tijd optreden en zich snel over wat grotere landstreken verspreiden, zoals mond- en klauwzeer), maar de term panzootie is in dit geval misschien nog wel meer op zijn plaats. Deze term wordt namelijk gebruikt voor veeziekten die zich verspreiden over meerdere landen of een geheel werelddeel, zoals bij de runderpest ook het geval was: Brockhaus Enzyklopädie, 19de druk, dl 22 (1993), p.167-168.
368. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.162.
369. Faber, 'Cattle-plague', p.1-2; Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.163. In 1798 brak

de ziekte opnieuw uit.

370. Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.586.
371. Faber, 'Cattle-plague', p.1.
372. Hekmeijer, Korte geschiedenis, p.7. Volgens Outhof, aangehaald bij Hekmeijer, had het getal van Friesland betrekking op één jaar: ibidem. Uit een briefwisseling tijdens de tweede golf schreef een landeigenaar dat van elke twintig runderen er gemiddeld slechts drie de ziekte overleefden: GAA, PA Backer (172), inv.nr 583, d.d.17/02/1745. Met dank aan L. Kooijmans voor deze informatie.
373. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.164.
374. Hekmeijer, Korte geschiedenis, p.2; Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.586; Faber, 'Cattle-plague', p.2-3.
375. Faber, 'Cattle-plague', p.3; Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.166.
376. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 3, eerste stuk, p.182-183. Zie over dit heide-vee ook Bieleman, Boeren, p.353-354.
377. Zie de archieven van de Staten-Generaal of de Staten van Holland en West-Friesland. Ook kan gebruik worden gemaakt van verschillende selecties daaruit. Zie bijvoorbeeld het Groot placaet-boeck (trefwoord: besmettelijke ziekte) of de twee receuils getiteld 'Commercie Admiraliteit. Besmettelijke ziekten I en II' uit het particuliere archief van de familie Bisdom (dat deel uitmaakt van het Admiraliteitsarchief). Het tweede deel (met nummer 121) betreft onder andere de veepest (folio 183-392): ARA, Admiraliteitscolleges II, Collectie Bisdom, XXXI, dl 121.
378. Werd in 1744 door de Staten-Generaal een premie van f 1.000,- uitgelooft voor degene die een remedie tegen deze ziekte vond, in 1769 hadden de Staten van Holland daar f 10.000,- voor over: Groot placaet-boeck, dl VII, p.1604, d.d.06/11/1744 en dl IX, p.1330, d.d. 06/12/1769.
379. Zo ging in 1732 een waarschuwing uit betreffende de openbaring van een ziekte onder paarden en rundvee, die zich kenmerkte door blaarvorming op de tong: Groot placaet-boeck, dl VI, p.639, d.d.04/04/1732. Dit was waarschijnlijk mond- en klauwzeer, een zeer besmettelijke, maar in vergelijking tot de veepest, minder dodelijke ziekte. Deze ziekte, die ook in 1682 had rondgewaard, was ditmaal afkomstig uit Frankrijk en was in noordelijke richting opgeschoven: Groot placaet-boeck, dl VI, p.1497, d.d.28/02/1732. Ondanks voorzorgsmaatregelen had de ziekte zich in maart ook in de Republiek geopenbaard: Groot placaet-boeck, dl VI, p.1498, d.d.12/03/1732. De Staten van Holland en West-Friesland gingen op 16 maart 1632 over tot het aanstellen van visiteurs die de stallen langs gingen om het vee te controleren op ziekteverschijnselen. Stelden zij de ziekte vast, dan attendeerden ze de eigenaar op de met succes toegepaste behandelingsmethoden, gebundeld in een in druk verschenen werkje: Groot placaet-boeck, dl VI, p.1498 en 1499, d.d.12 en 16/03/1732. Misschien werden ook andere ziekten onder het vee ten tijde van een epidemie als veepest aangezien. Zo schreef Nicolaas Elias in 1745 dat het met de veepest inmiddels zeer droevig was. Volgens hem werden ook de dieren die de ziekte al gehad hadden opnieuw ziek met de dood als gevolg: GAA, PA Backer (172), inv.nr 583, d.d.23/01/1745 (met dank aan L. Kooijmans voor deze informatie). In het laatste geval zal een andere ziekte in het spel zijn geweest, want een rund dat van de veepest herstelde, was levenslang immuun.
380. Deze rigoureuze maatregel werd in 1711 al voorgestaan door de Italiaan Giovanni Lancisi, maar vond in de Republiek in de 18de eeuw geen navolging. In die landen waar besmette dieren wel werden geslacht, verdween de veepest: Faber, 'Cattle-plague', p.4-5.
381. Het duidelijkst wordt dit verwoord in het Groot placaet-boeck, dl V, p.1628, d.d. 24/02/1714.
382. Groot placaet-boeck, dl V, p.1627 (d.d.02/02/1714), p.1628-1629 (d.d.24/02/1714), p.1636-1637 (d.d.28/02/1715), p.1637-1638 (d.d.19/02/1617) en p.1640 (d.d.22/03/1717) (vrijstelling van alle ordinair en extra-ordinair inkomende rechten). Zie ook Groot placaet-boeck, dl VI, p.1452, d.d.22/03/1722.

383. Groot placaet-boeck, dl V, p.1627, d.d.02/02/1714.
384. Groot placaet-boeck, dl V, p.1628-1630, d.d.24/02/1714.
385. Groot placaet-boeck, dl V, p.1637-1638, d.d.19/02/1714.
386. Ladewig Petersen, 'Production and trade', p.146.
387. Groot placaet-boeck, dl V, p.1637-1638, d.d.19/02/1714.
388. Groot placaet-boeck, dl V, p.1634, d.d.24/08/1714.
389. Groot placaet-boeck, dl V, p.701-702, d.d.23/01/1714 en p.703-704, d.d.20/10/1714.
390. Groot placaet-boeck, dl V, p.701-702, d.d.23/01/1714 en p.703-704, d.d.20/10/1714 (hernieuwing van het plakkaat). Een kuishokkeling is een koe tussen de negen maanden en twee jaar.
391. ARA, archief Isaak Hoornbeek, inv.nr 216: 'Consideratien' en 'Consideratien tot wederleggingh'.
392. Gedoeld wordt op een koe van eigen bodem, die niet wordt bevrucht, maar die wordt doorgemelkt. Dit gebeurt ofwel om de koe een jaar te laten overslaan met kalven, ofwel - en daar is in dit geval sprake van - om deze vet te mesten voor de slacht.
393. ARA, archief Isaak Hoornbeek, inv.nr 216: 'Consideratien tot wederleggingh', p.8-9.
394. Groot placaet-boeck, dl VI, p.1465-1466, d.d.04/01/1724. Het veigeld was in deze nieuwe belasting inbegrepen. Zie de missive van het college ter Admiraliteit van Amsterdam (ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5655, d.d.04/04/1724) en de daarop genomen resolutie: Groot placaet-boeck, dl VI, p.1467, d.d.10/04/1724. De nieuwe belasting zou niet worden geheven in Gelderland, dat als een apart gebied gold. Zie de door het college ter Admiraliteit van de Maas geschreven missive (ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5655, d.d.03/02/1724) en de naar aanleiding daarvan geschreven resolutie: Groot placaet-boeck, dl VI, p.1466, d.d.04/02/1724. Er is wel geopperd dat de belasting op mager vee werd genomen onder invloed van pressie van de Nederlandse boeren kort na de beëindiging van de Noordse oorlog in 1720, in verband met de concurrentie van de invoer van het Deense vee: Fabricius, 'De politieke forbindelser', p.118-119. Die voorstelling van zaken blijkt dus onjuist. Op het uitgaande volwassen rundvee gold nog een uitvoerrecht van f 1,50: Groot placaet-boeck, dl VI, p.1338, d.d.31/07/1725 (zie onder 'Bestiaal', p.1366).
395. Groot placaet-boeck, dl VI, p.1470-1471, d.d.14/07/1724. In deze resolutie wordt verwezen naar een eerder verzoek van de Staten-Generaal om 'lijsten van het Rundvee en Varkens' in te dienen, gedateerd 24/07/1724. Het voortbestaan van de benaming Convoaien en Licenten buiten oorlogstijd verdient toelichting. Na de vrede van Munster was Licent niet meer nodig. Convoaien en Licenten smolten in naam samen tot één belasting, maar eigenlijk bleven de oude Convoaien gehandhaafd, terwijl Licenten werden opgeheven: Engelhard, Het generaal-plakkaat, p.36; Hovy, Het voorstel, p.89.
396. Behalve in het archief van de Staten-Generaal (Liassen Admiraliteiten) zijn overeenkomstige lijsten te vinden in het GAA, Archief Burgemeesters (5030), Lands- en Gewestelijk Bestuur, 'Nouvelles', inv.nr 142 (1774-'75). Met dank aan D. Aten voor deze verwijzing. Dit inventarisnummer bevat - merkwaardig genoeg gezien de jaren die het beslaat - onder meer lijsten uit de jaren 1724 en '25. Er is in Amsterdam een lijst van Convoaien en Licenten uit het jaar 1666 bewaard gebleven, waarop precies stond aangetekend hoeveel in- en uitgevoerde ossen en koeien in de periode 1 oktober 1667-20 september 1668 bij het Amsterdamse tolkantoor waren aangegeven. Of er daadwerkelijk Convoaien- en Licenten voor deze ossen en koeien betaald werd is uit de gepubliceerde lijst niet op te maken, omdat Brugmans de bedragen niet heeft overgenomen (volgens de tarieflijst uit 1655 waren zij namelijk nog vrijgesteld: Groot placaet-boeck, dl I, p.2536-2537). Duidelijk is dat er in de genoemde periode in totaal 8.788 magere en vette ossen en koeien werden ingevoerd, terwijl er van uitvoer van dit vee geen sprake was: Brugmans, 'Statistiek', passim.
397. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5655, d.d.12/08/1724. Het blijkt dus dat de in 1724 ingestelde invoertol geen reactie was op de in 1718 verhoogde Deense

uitvoertol, zoals verschillende Deense auteurs suggereren. Zie bijvoorbeeld Gregersen, Toldsted, p.186. In Verslagen en Mededeelingen, p.64-65 wordt een geheel andere reden voor het invoerrecht van f 20,- genoemd, namelijk de vrees van de overheid dat het vee dat uit Denemarken en Duitsland werd ingevoerd van zulk gering gehalte was, dat voor een algemeen verval van het inlandse vee gevreesd moest worden. Deze interpretatie is misschien juist voor de 19de eeuw, maar heeft mijns inziens geen geldigheid in het grootste deel van de 18de eeuw.

398. Overigens moet hier gewezen worden op het opmerkelijke verschil in de totaalopbrengst van Convooiën en Licenten in de door mij gebruikte lijst en de door De Vries genoteerde opbrengsten der Convooiën van hetzelfde Admiraliteitscollege (de daaronder ressorterende inningskantoren stemmen overeen): 1720: f 89.783,-; 1721: f 98.076,-; 1722: f 97.578,-; 1723: f 85.448,-; 1724: f 120.083,-; 1725: f 125.788,- en 1726: f 158.307,-. De Vries, De economische achteruitgang, p.191. Dit verschil is waarschijnlijk (deels) te verklaren uit het feit dat van de cijfers bij De Vries 'De Derde Verhoging' reeds was afgetrokken. De Derde Verhoging was een toeslag op Convooiën, bedragende een derde van het totale bedrag, verschuldigd voor een bepaalde lading of een gedeelte daarvan. Deze heffing was alleen op de zeehandel van toepassing en was ingesteld ter financiering van de versterking van de vloot tegen Engeland (1651). Deze heffing bleef (met een onderbreking tijdens de jaren 1681-'85) gehandhaafd tot de invoering van het generaal-plakkaat op 31 juli 1725: Engelhard, Het generaal-plakkaat, p.241-242; Hovy, Het voorstel, p.89. Daarom stemt het jaar 1726 uit de reeks van De Vries het meest overeen met het door mij gebruikte cijfer voor dat jaar.
399. ARA, Admiraliteitscolleges, inv.nr 3059: lijst van inkomsten uit Convooiën en Licenten geïnd bij de kantoren van de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier. Deze geluiden hadden ook al in 1726 geklonken, toen de Admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier sprak over 'de deplorabele constitutie der finacie in het inkomen van dit collegie': ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5657(I), d.d. 27/08/1726.
400. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5661, d.d.05/10/1728.
401. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5661, ontvangen d.d.25/10/1728.
402. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5664, d.d.26/01/1731.
403. De Staten-Generaal werden daarom door de Admiraliteit van Friesland verzocht de inwoners van het kerspel Bellingwolde die geacht werden de sloot te onderhouden, te manen de sloot uit te diepen en op een breedte van 18 à 20 voet te brengen: ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5664, d.d.08/11/1731. De magistraat van Groningen en de heren van de heerlijkheden van Wedde en West-Woldingerland verzetten zich tegen het besluit van de Raad van State - waaraan de kwestie op 13 november 1731 - was doorgespeeld, dat de inwoners van het kerspel Bellingwolde de werkzaamheden moesten uitvoeren. De vraag was of de sloot destijds, behalve als uitwateringssloot voor de landerijen van Bellingwolde (en inmiddels niet meer als zodanig dienst deed), tevens als grensmarkering bedoeld was geweest: ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5666, d.d. 02/03/1734.
404. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5656, d.d.26/02/1725 (zie de 'Waar-schouwinge'). Volgens Streng had Zwolle omstreeks het midden van de 17de eeuw het overzeese vervoer van vee naar Holland in handen gekregen, dit tot nadeel van Hasselt: Streng, 'Stemme in staat', p.83.
405. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5662, zonder datum (ontvangen d.d.07/05/1729).
406. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5667(I), d.d.24/02/1735 (exh. 25/02/1725).
407. Volgens Van der Poel diende men, om de groei of daling van de omvang van de veestapel in het verleden te verklaren, in de eerste plaats van jaar tot jaar na te gaan hoe het met de

- voedersituatie was gesteld: Van der Poel, 'Landbouw', p.177. Zie ook Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.160-161. Dat wordt onderstreept door het voorbeeld dat Kolmos noemt van een slechte graanoogst in 1624, die de voederprijzen opdreef. Dit gevoegd bij de uiterst strenge winter van 1624-'25 maakte dat de Deense houders van stalossen grote moeite hadden hun dieren van voldoende voer te voorzien. De stalossen, vijf tot zes jaar oud en nagenoeg klaar voor de export, dreigden te verhongeren. Dit gevaar werd waarschijnlijk afgewenteld op jongerejaars voederossen. Volgens Kolmos vormt sterfte onder dit jongvee waarschijnlijk de verklaring voor de grote prijsstijging van grasossen in het najaar van 1625: Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.233-234.
408. Groot placaet-boeck, dl VI, p.396-397, d.d.20/05/1740.
409. Hierdoor zou het probleem van de hooischaarste in Holland vanzelf oplossen. Door de grote sterfte van vee was men met een grote oude hooivoorraad blijven zitten en het liet zich aanzien dat een grotere opbrengst van de (gedeeltelijk of niet met vee bezette) weilanden zou worden gehaald. Men vreesde een prijsdaling van het hooi, waardoor de financieel toch al zwaar getroffen landeigenaars en gebruikers nog meer schade zouden lijden. Een invoerverbod van hooi uit andere gewesten was van 1745 tot 1 januari 1748 van kracht (met uitzondering van hooi dat door Hollanders met land in andere provincies werd geoogst): Groot placaet-boeck, dl VII, p.1617, d.d.15/05/1745, geprolongeerd op 09/12/1645, 14/02/1747 tot 01/01/1648.
410. Groot placaet-boeck, dl VII, p.1601-1602, d.d.22/09/1741.
411. Groot placaet-boeck, dl VII, p.1602, d.d.29/11/1741, geprolongeerd d.d.14/12/1742 tot 01/06/1743.
412. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5670(I), d.d.28/09/1741. Lindberg Nielsen maakte melding van een overeenkomst tussen 'Holland' en Jutland in de jaren '40 betreffende de opkoop van een groter aantal ossen dan voorheen: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.90.
413. Groot placaet-boeck, dl VII, p.1599-1600, d.d.05/08/1741. Dit exportverbod van hooi was ook al in het gewest Utrecht van kracht. Wel mochten inwoners van Holland en Utrecht, indien zij land bezaten in het andere gewest, dat maaien en naar hun woonplaats vervoeren: Groot placaet-boeck, dl VII, p.1600, d.d.29/08/1741 en zie ook p.1600-1601, d.d.08/09/1741.
414. Groot placaet-boeck, dl VII, p.1604, d.d.06/11/1744.
415. Groot placaet-boeck, dl VII, p.689, d.d.27/07/1745.
416. Groot placaet-boeck, dl VII, p.1605-1607, d.d.21/11/1744.
417. Groot placaet-boeck, dl VII, p.1609-1610 (d.d.12/01/1745), p.1610-1613 (d.d.12/02/1745) en p.1613-1616 (d.d.17/02/1745).
418. Groot placaet-boeck, dl VII, p.1616, d.d.12/03/1745.
419. Groot placaet-boeck, dl VII, p.1616-1617, d.d.27/03/1745 (geprolongeerd op 22/05/1745, 19/06/1745, 16/10/1745 tot 01/02/1746).
420. Faber, Drie eeuwen Friesland, p.469.
421. Faber, 'Cattle-plague', p.4.
422. Groot placaet-boeck, dl VIII, p.1270-1272, d.d.07/12/1751.
423. Groot placaet-boeck, dl VIII, p.1275-1276 (d.d.11/03/1752), p.1277-1278 (d.d.21/03/1753), p.1283-1284 (d.d.28/02/1754), p.1284-1285 (d.d.25/03/1755), p.1288-1289 (d.d.26/03/1756), p.1292-1294 (d.d.30/03/1757), p.1297-1298 (d.d.30/03/1758), p.1298-1300 (d.d.24/03/1759) en p.1301-1302 (d.d.07/03/1760). Ook uit deze jaren zijn nog enkele tellingen van rundvee in verband met de heffing van Convoioen en Licenten overgeleverd, maar deze zijn niet op dezelfde wijze bruikbaar als de lijsten uit de periode 1724-'35, omdat het aantal Deense ossen niet werd onderscheiden van ander rundvee. Van der Woude vermeldde voor het jaar 1751 een invoer in Noord-Holland van 1.100 ossen tegenover 4.640 koeien, in 1755 waren het er respectievelijk 3.222 en 5.551. De herkomst van die ossen wordt niet vermeld: Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.571.

424. Honig, 'Een langdurige strijd', p.84.
425. Verslagen en Mededeelingen, p.64.
426. Tang, 'Om studehandel', p.113; Andresen, 'Zur Geschichte', p.15, Holst, 'Nogle bidrag', p.452. De vraag is of dat importverbod streng werd gehandhaafd. Le Francq van Berkhey schreef begin 19de eeuw dat Hollanders kort na nieuwjaar afreisden naar Friesland, Groningen en Ommelanden, Overijssel, Munsterland en het zogenaamde 'Potjeerland' om daar voor zichzelf of voor een geheel buurtschap melkvee of vee ter vetweiding in te kopen, om dat op een afgesproken later tijdstip naar de Nederlanden te drijven of te verscheppen. Friese verkopers verkochten hun vee ook in Holland op voorjaarsmarkten of op openbare verkopen. Le Francq van Berkhey noemde daarnaast nog 'de menigte ossen uit andere landen' die jaarlijks ter vetweiding 'in de Hollandsche en Vriesche weiden' overkwamen, waaronder naast 'Hamburger, Bremer, Potjeerlandsche, Brabandsche en Kemper', ook 'Deensche' ossen: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 9, p.307, 466-467. De ossen werden na het weiden, samen met 'droge' koeien, kweenen, gelde en andere koeien, op de markt gebracht. Rond 1800 waren volgens Le Francq van Berkhey de belangrijkste geprivilegeerde, magere beestenmarkten in Leiden, Haarlem, Delft en Amsterdam, alsmede in verschillende, niet nader genoemde plaatsen, dorpen en vrije heerlijkheden: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 6, derde afdeling, p.281.
427. Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.571. Volgens Van der Woude werden melkkoeien na hun productiepiek in de melkgift tijdens de maanden mei tot augustus, direct als slachtvee aan de markt gebracht of naar de Zuid-Hollandse boerderijen afgezet: ibidem.
428. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1557. Men heeft de veronderstelling dat de Nederlandse rundveestapel in negatieve zin werd beïnvloed door de import van vee uit Denemarken vaak terzijde geschoven, omdat men ervan uitging dat er vrijwel uitsluitend ossen werden ingevoerd: zie bijvoorbeeld Van der Poel, 'Landbouw', p.179-180. Maar er werd dus wel degelijk ook melkvee ingevoerd.
429. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.171-172.
430. De tekst luidt: 'som er en stor Skade for Landmanden saa og for Søstæderne i Jylland og mest i denne Egn': Christensen, 'Tilstanden', p.145.
431. ARA, Stadhoudelijke Secretarie, inv.nr 1957. Ook in de Tegenwoordige staat, dl 1, p.629-630 wordt het hoge invoerrecht als de oorzaak van de afgenomen aanvoer van ossen genoemd.
432. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.170-171.
433. AWG, OAE, inv.nr 539 (bergnr 1651): Ziekte onder het rundvee (1744-'69), d.d.19/02/1791.
434. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw, p.171.
435. Het kwam erop neer dat een vijfjarige os de boer meer dan 26 rijksdaalders kostte, nog afgezien van allerlei onkosten en mogelijke verliesposten. Na vijf jaar kocht de landeigenaar de os op voor circa zes rijksdaalders. De landeigenaar liet de os dan nog één of twee zomers grazen en zette het dier de laatste winter op stalvoer. Zijn onkosten bedroegen in anderhalf jaar ongeveer elf rijksdaalders per os, waarmee een os hem in totaal circa zeventien rijksdaalders kostte. Vervolgens verkochten de Deense landeigenaars de ossen voor circa 20-25 rijksdaalders per stuk door aan de Hamburgse, Holsteinse en Hollandse kooplieden. Een boer derfde op elke os dus minstens twintig rijksdaalders. Op de totale jaarlijkse uitvoer van 32.000 ossen was dat 640.000 rijksdaalders, circa 100 rijksdaalder per boerenfamilie. Er werd een wijziging in de productie voorgesteld. Door een koe die enkele malen gekalfd had te castreren (op een wijze die bij zeugen gebruikelijk was), had men op een jongere leeftijd slachtvee beschikbaar. Bovendien bracht een vijfjarige koe een boer meer op (circa twintig rijksdaalders) dan een os (zes rijksdaalders). Verder moest landeigenaars verboden worden met ossen van anderen te handelen en bij boeren moest erop worden aangedrongen kalfsvlees te eten, in plaats van hun stierkalven groot te brengen als voederosses: Materialien, dl 2, p.158-163. Het binnenlandse verbruik van rundvlees steeg volgens

Holst eind 18de eeuw: Holst, 'Nogle Bidrag', p.454.

436. De slechte concurrentiepositie van boeren ten opzichte van landeigenaars, het kleine aantal steden waar boeren hun producten konden aanbieden en de geregelde correspondentie tussen kooplieden die onderling één lijn trokken en zo de markt beheersten, droeg bij aan de slechte positie van boeren. De oplossing voor deze misstanden werd gezien in een terugkeer op de schreden die waren gezet in vroegere eeuwen. In plaats van boeren te dwingen hun producten in de stad aan te bieden, moest in Denemarken juist een groter aantal 'Flecken' worden ingericht waar boeren - evenals in een aantal gunstig gelegen dorpen - weer het recht zouden moeten krijgen benodigdheden aan te kopen en het surplus van hun arbeid aan te bieden. Zo zouden zij zelf de vruchten van hun arbeid plukken en het bespaarde hen bovendien veel tijd: Materialien, dl 2, p.163-165.
437. Materialien, dl 3, p.82. Het woordje 'Holländer' is in de bron curieus gespeld.
438. Jobse-Van Putten, Eenvoudig maar voedzaam, p.97, 99-100.
439. Tang, 'Om studehandel', p.117-119.
440. Tang, 'Om studehandel', p.118-120.
441. Tjassens schreef: 'Met de Schepen worden voor kleyne onkosten, veele goederen in ende uyt andere Landen gebracht, waer heenen de menschen met hun paerden die niet konden brengen, ende doch anders seer veele maelen meer souden moeten kosten'. Volgens hem kon een schip van 300 lasten meer vervoeren dan 2.000 paarden konden trekken: Tjassens, Zee-politie, p.7. De kosten van het zeetransport lagen in de eerste helft van de 17de eeuw hoger dan die van het landtransport van ossen, maar volgens Wiese daalden deze in de tweede helft van de 17de eeuw aanzienlijk: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.53.
442. ARA, Admiraliteitscolleges II, Collectie Bisdom, XXXI-243, vol. 36, nr 35, folio 161. Het document is niet van een datum voorzien, maar waarschijnlijk dateert het uit 1707 of 1708.
443. Enemark, 'Historisk Essay', p.74-75.
444. Zie voor de ligging van de tolplaatsen in Sleeswijk-Holstein: Frandsen, Okser på vandring, p.120. Zie ook Gregersen, 'Studedriften', p.140-142. Zuidelijker gelegen tolplaatsen van enig belang waren Neumünster, Bramstedt en Segeberg: Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.142.
445. Zie de heruitgave van dit boek: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.60-63. Ladewig Petersen wees op een opmerkelijke discrepantie in de exportcijfers voor het jaar 1640-'41 afkomstig uit een bijlage bij de 'Riberhus lensregnskab' (37.646) en het door Wiese genoemde cijfer (28.671). Wiese achtte het door Fridericia 'berekende' (hij cursiveerde het woord) exportcijfer uit de bijlage bij de rekening niet reëel, dit in tegenstelling tot Ladewig Petersen. Deze vond het door Wiese genoemde exportniveau van 20.000-25.000 ossen voor wat betreft de jaren 1630-1650 juist te laag (hij gebruikt overigens niet het door Wiese genoemde cijfer van 20.000-30.000 ossen). Ladewig Petersen meende dat de export in deze periode eerder in de buurt van de genoemde 37.646 ossen moest liggen: Historisk atlas Danmark, p.75 (hier wordt het cijfers van 36.646 genoemd); Wiese, 'Der Rinderhandel', p.55, 62, 78; Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.75. Ik heb geen verklaring voor het grote verschil in aantal, maar ik heb op basis van de voor dit jaar geconstateerde discrepantie alleen, onvoldoende reden te twifelen aan de juistheid van Wieses exportcijfers.
446. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.68.
447. Toch moet ook hier tol zijn betaald. Zo beklagde Zwolle zich in 1562 dat haar burgers bij de tol te Haselünne van elke 100 ossen 12 stuivers Brabants meer moesten betalen, waarover ze bij Deventer burgers inlichtingen inwonnen: Hüpke, Niederländische Akten, dl II, p.63-64, nr 181.
448. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.62.
449. Tijdelijke ontheffingen werden door de koning verleend op 8 februari 1553, 13 januari 1554, 25 november 1589, 10 augustus 1590, 1 oktober 1597 en 23 februari 1599. De definitieve regeling was op 24 oktober 1599: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.87. Vanaf 1589 wordt Ringkjøbing als vaste tolplaats in de rentmeestersboekhouding genoemd: Willerslev,

- 'Dansk studehandel', p.157, noot 31.
450. Lindberg Nielsen, *Varde*, p.89.
451. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.62.
452. Lindberg Nielsen, *Varde*, p.89-90. Willerslev noemt het jaar 1653 als het jaar van invoering: Willerslev, 'Dansk studehandel', p.157. In 1692 verloor Varde haar tolrecht aan het nabijgelegen Hjerting, waarvan het belang als exporthaven sterk toenam in de loop van de 17de eeuw. Hjerting kreeg pas stadsrecht in 1735: Lindberg Nielsen, *Varde*, p.99, 102. Hjerting was behalve voor Varde ook voor Ringkøbing een concurrent als exportplaats voor ossen: Lindberg Nielsen, *Ringkøbing*, p.90.
453. Zie voor de ossenexport vanuit Zweden en vanuit Skåne, Halland en Blekinge: Myrdal en Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, p.471-473, 532-533. Zie ook Wiese, 'Der Rinderhandel', p.30.
454. Secher, *Corpus Constitutionum Daniæ*, dl III, p.474-475, nr 423.
455. Uit opmerkingen van de tollenaar in de toladministraties van Malmö, Landskrona en Ystad blijkt tot in de jaren '30 een aanzienlijk deel van de export uit Skåne voor de 'Hollandse' markt bestemd te zijn geweest. Daarna gingen ze vooral naar Noord-Duitsland en Holstein, naar Lübeck of Neustadt: Willerslev, 'Dansk studehandel', p.171. Will Brereton, die begin jaren '30 de Amsterdamse beestenmarkt bezocht, noemt Denemarken en Zweden als het voornaamste herkomstgebied van de ossen: Jacobsen Jensen, *Reizigers*, p.61.
456. Zo meende Enemark dat de uit Skåne geëxporteerde ossen in 1628 en '29 allemaal voor de Nederlandse markt bestemd moeten zijn geweest, omdat de legers van Wallenstein de Oostzeekust bezet hielden. Rødby, waarheen in andere jaren een deel van de ossen was verscheept, was een 'dode ossenhaven' in deze oorlogsjaren. Overigens was het ossentransport ook nadat Denemarken zich in 1629 uit de oorlog had teruggetrokken, niet veilig: Enemark, 'Oksehandelens historie', p.63.
457. Secher, *Corpus Constitutionum Daniæ*, dl IV, p.68-69, nr 60.
458. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.72. In een document werd opgemerkt dat in 1603 uit Denemarken soms wel meer dan 10.000 ossen naar 'Holland' (de Nederlanden) verscheept werden: Jürgens, *Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte*, p.149. Wiese, die verwijst naar dezelfde akte, noemt het jaar 1604: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.72.
459. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.63.
460. Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.119 en dl 2, p.54-59 (tabelbijlage 17-19). Nederlanders voerden in 1624 988 van de in totaal 6.027 over zee geëxporteerde ossen uit, kooplieden uit Ribe exporteerden er 3.978, terwijl de overige ossen door kooplieden uit Jutland, kooplieden van Fyn en door een drietal boeren verscheept werden: Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.55.
461. Myrdal en Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, p.471.
462. Volgens Myrdal en Söderberg bedroeg de export in de jaren '30 van de 17de eeuw vanuit Helsingborg circa 1.200 ossen, terwijl Malmö's export steeg tegen het midden van de eeuw naar circa 600-900 ossen: Myrdal en Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, p.471. Wiese en Willerslev noemen lagere aantallen.
463. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.268, noot 1; Willerslev, 'Dansk studehandel', p.172.
464. Willerslev, 'Dansk studehandel', p.171-172.
465. Na de afzweving in 1581 van de laatste graaf van Holland (Filips II) kwam het beheer van de grafelijke domeinen in handen van de Staten van Holland. Na de opheffing van de Grafelijkheidsrekenkamer in 1728 werd verantwoording afgelegd aan de Gecommitteerde Raden van het Noorder- en het Zuiderkwartier. De domeinrekeningen werden na deze tijd (tot 1795) afgehoord door de Rekenkamer ter Auditie. Het vervolg van de 'tol van Hoorn' is daarin te vinden.
466. Namelijk in ponden, schellingen en deniers van 40 groten Vlaams het pond.
467. Een rentmeester was een grafelijke functionaris die het beheer voerde over een deel van het graafschap, het domein.
468. Zie bijvoorbeeld de rekening van de commissionair van Hans Schack. Die betaalde voor

- elke os die per schip naar de Amsterdamse markt werd gevoerd 6 duiten aan grafelijke tol: RAK, Privat Arkiver, Hans Schack, Arkivnr 6262, E. Diverse regnskabssager, Lb. nr 43: Studehandel (1661-'73).
469. Groot placaet-boeck, dl I, kolom 1554-1557, d.d.01/07/1653. Met de aanduiding 'overzeese steden' doelde men op steden aan de overzijde van de Zuiderzee. In latere plakkaaten namelijk zijn de woorden 'Overzeesche Steden' vervangen door 'Overijsselsche Steden': Groot placaet-boeck, dl III, p.750, d.d.07/04/1678; dl IV, p.650-651, d.d.26/03/1697; dl V, p.938-939, d.d.12/03/1714.
470. In het archief van Hoorn werd een stedelijke administratie teruggevonden van de 'tol van Hoorn' (volgens de archiefinventaris uit de periode 1506-'46, maar de eerste gegevens over de beestentol hebben betrekking op het jaar 1505): AWG, OAH, inv.nr 262 (bergnr 1096): Register van de ontvang wegens het bode-ambt, de tol en het marktgeld. De bedragen zijn in een andere munt geregistreerd, maar komen volgens B. Ibelings in hoogte overeen met die uit de grafelijke rekeningen.
471. Daar is overigens pas voor het eerst in de rekening uit 1627 sprake van: ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1044, folio 141vo. Mogelijk bestonden de inkomsten ook in het eerste kwart van de 17de eeuw slechts uit de voor varkens geïnde tol.
472. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 199, 206, 208, 214vo, 232vo, 235vo, 250vo, 251, 252, 252vo, 253vo, 277, 282vo, 286vo, 291vo, 293vo, 298vo, 310vo, 316, 318vo, 325vo, 328, 329vo, 331vo en 383vo. Jaap Hannes of 'Jaephannes' was een buurschap aan de Diemerdijk, ongeveer een mijl buiten de stad gelegen. Hier kwam het water van het IJ tot aan de dijk. Diemerbrug was een buurschap bij een brug, die alle schepen op weg naar Weesp, Muiden en Naarden moesten passeren: Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 1, p.162. Met het 'Herenhuis' werd mogelijk het Oude-zijds - of Nieuwezijds Herenlogement bedoeld.
473. In 1663 luidde de benoemingstekst van de Amsterdamse collecteur: 'Sal oock op sijne Reeckeninge brengen 't gunt bij andere Wachters wegen den voorsz Tholle is ontfangen ende derselver Reeckeningh bij hun geattesteert ende geteijckent alsvoren daer neven over brengen dragende sorge dat derselver wachters reeckeningen mede duijdelijck ende distinctelyck alsvoren worden gestelt. Sal oock goede sorge dragen dat de respective Wachters haer int precijs invorderen vanden voorsz Tholle quijten soodanigh het behoort, ende de penningen vande selve innenvorderen': ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 232vo e.v..
474. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 293vo.
475. Dit blijkt ook de vroedschapsresoluties van Enkhuizen, waarin wordt gesproken over de 'greaeffleyckheys tol vande ossen ende andere bestiael comende van over zee': AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 251), vroedschapsresolutie d.d.16/07/1601, folio 211. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
476. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 208 e.v..
477. Groot placaet-boeck, dl I, kolom 1554-1557, d.d.01/07/1653; dl III, p.750, d.d.07/04/1678; dl IV, p.650-651, d.d.26/03/1697; dl V, p.938-939, d.d.12/03/1714.
478. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.1-2.

Hoofdstuk 3

1. De Deense tekst luidt: 'Siden den tid er hanse-stædernes handel tagen af, og disse Rigers meer og meere til, dog kand man ikke sige, at disse indbyggere synderligen have handlet med deres egne skibe, førend udi høylovlig Ihukommelse Christiani 5. tid, men de meste vahrer bleve hentede af Hollandske og andre skibe, som fyldede deres fartøym med solide og fornødne sager, sær dem, som Norge producerer, og saalte os igien de samme fabrikerede, og omstøbte i en anden form (...)': Holberg, Dannemarks og Norges Beskrivelse,

- p.553. Met dank aan A. van Hees voor de correctie van de vertaling.
2. De in Enkhuizen afgesloten akten bieden het meest volledige beeld, omdat alle akten in de notarisprotocollen (de minuutakten van de notaris) zijn geïndexeerd. De index is op verschillende trefwoorden doorgenomen (toponiem, onderwerp akte en naam van de comparanten). De akten besloegen grofweg de periode 1590-1650. De indexering van de protocollen is nog niet voltooid. Een zelfde werkwijze voor Hoorn was niet mogelijk, omdat Hoorn niet zo uitgebreid is geïndexeerd. Buiten een aantal in de protocollen door de notaris zelf aangelegde indexen, bestaat er slechts een later aangelegde alfabetische namenindex op de inventarisnummers 2035-2052, 2069 en 2070 (betreffende de periode 1552-1601, 1601-'09 en 1607-'18: de eerste twee perioden beslaan overigens voor de Hoornse ossenmarkt een aantal belangrijke jaren). Helaas waren namen van in Hoorn actieve handelaars en schippers bij aanvang van het onderzoek niet bekend, maar gelukkig waren in de alfabetische index ook de herkomstplaatsen van de comparanten opgenomen. Deense en Sleswijkse toponiemen werden daarom voor de selectie van Hoornse akten als uitgangspunt genomen. Amsterdam leverde door de omvang van het notariële archief en de zeer onvolledige index hierop een ander selectieprobleem op. De bestaande index op de akten werd doorgenomen. De daarin gevonden verwijzingen naar akten leidden soms weer tot de vondst van nieuwe akten. De handel was namelijk periode-gebonden en al door- of terugbladerend in de protocollen konden meer akten die de ossenhandel betroffen, worden gevonden.
 3. Van Royen heeft voor zijn onderzoek naar de werkgelegenheid op de koopvaardijvloot in het decennium 1700-'10 volop gebruik gemaakt van hetzelfde soort bronnen als die ten grondslag lagen aan dit hoofdstuk over het overzeese ossentransport, namelijk bevrachtingscontracten en attestaties uit onder andere de archieven van Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam: Van Royen, *Zeevarenden*, passim. Zijn bevindingen vormen daarom een interessant vergelijkingskader. Het belangrijkste verschilpunt is dat in dit hoofdstuk slechts aan de vrachtvaart in één handelstak aandacht wordt besteed. Het doel is om het overzeese transport van ossen door de tijd heen als fenomeen te reconstrueren. De willekeurige verzameling van over de tijd gespreide akten laat kwantificering, zoals die werd uitgevoerd door Van Royen, niet toe.
 4. Van Royen, *Zeevarenden*, p.45-48. Dit 'maritieme specialisme' van notarissen stelde Van Royen vast voor het eerste decennium van de 18de eeuw, maar hij merkte op dat hiervan al eerder sprake was: *ibidem*, p.154.
 5. De akten waren handgeschreven. Soms was dit al vooraf gebeurd, blijkend uit de ruimte die in sommige akten nog open was gelaten voor de naam, het loon of dergelijke. Soms werden na voltooiing van een akte passages in de kantlijn toegevoegd. Het zijn deze vaak slordig en klein geschreven toevoegingen die bepaald niet bijdragen aan de toegankelijkheid van de bron voor de historicus. Dergelijke akten werden later niet overgeschreven, maar in de opgestelde vorm bekrachtigd. Zij werden achteraf ook niet herordend: ook al werden er meer contracten voor een bepaalde bevrachter op dezelfde dag in het protocol ingeschreven, dan kwamen zij toch tussen door andere personen op die dag afgesloten akten voor.
 6. Soms was sprake van een schipper-koopman, zoals in het geval van Alt Pieters uit Amsterdam: AWG, NAE, inv.nr 1007, akte 1, d.d.11/06/1641. De naam van een dergelijke persoon zou wel in een bevrachtingscontract kunnen worden aangetroffen.
 7. Een comparant is een persoon die voor een notaris verscheen om een akte op te laten maken.
 8. Gehlen, *Notariële akten*, p.13. In de aanhef van het bevrachtingscontract was vaak een beknopte gebedsformule opgenomen, waarna de notaris in de tekst werd geïntroduceerd met een verkorte weergave van de toelatingsprocedure tot het notariaat: Winkelman, *Bronnen*, dl II, p.XV-XVI.
 9. Zie bijvoorbeeld GAA, NAA, 694B, omslag 60, d.d.21/02 en 13/03/1634.
 10. In één akte was de datum niet ingevuld en het uiteindelijke vrachtlloon niet genoteerd, ook

- al waren er al wel afspraken gemaakt over het biergeld en de betaling van de heffingen als tonnen-, baken- en loodsgeld: AWG, NAE, inv.nr 934, akte 157. Deze akte werd buiten de telling gelaten.
11. GAA, NAA, inv.nr 2399, folio 55 en 58, d.d.07 en 11/03/1656.
 12. Zo kan Anders Skriver klerk zijn geweest op een landgoed te Løgumkloster: AWG, NAE, inv.nr 818, akte 569, d.d.26/04/1597. Degn tekende uit de Riber havenboekhouding (*HKR*) voor het jaar 1618 de naam van ene Hans Skriver op, afkomstig van Lønborggård (nabij Ringkøbing). In 1623 sloot ene Hans Tombel, afkomstig van hetzelfde landgoed, in Holland een bevrachtingscontract af: AWG, NAE, inv.nr 880, akte 65, d.d.24/02/1623. Mogelijk ging het hier om één en dezelfde persoon. Waar in het navolgende verwezen wordt naar de 'ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Riber *HKR*' (waaraan ook de bovengenoemde informatie over Hans Skriver is ontleend), betreft het de door O. Degn ter beschikking gestelde gegevens uit de Riber havenboekhouding over niet uit Ribe afkomstige Deense, alsmede buitenlandse ossenexporteurs (1596-1660).
 13. Zo maakte men in het reeds genoemde rekest van het Hoornse stadsbestuur aan de prins van Oranje uit 1582 een onderscheid tussen 'coopluden ende beest vercoperen': AWG, OAH, inv.nr 116 (bergnr 2731): oorkonde verlening magere en vette beestenmarkt, d.d. 25/08/1582.
 14. Notaris Warnars bijvoorbeeld nam een dergelijke bepaling vrijwel altijd op in de door hem opgestelde ossen-bevrachtingscontracten in de jaren dertig van de 17de eeuw: GAA, NAA, inv.nr 695A, *passim*.
 15. Zo sloot in 1636 niet de schipper, maar een reder uit Hoorn, Jan Otsen, voor zichzelf en zijn mede-reders een bevrachtingscontract af, ten behoeve van de schipper op hun schip: GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 328vo, d.d.14/03/1636.
 16. Twee voorbeelden kunnen dit verduidelijken. Zo kon de reeds afgesproken bestemmingshaven niet zonder de instemming van de schipper worden gewijzigd. Koopman Henrik Jensen (Guldsmed) uit Ribe die in 1593 een schipper bevracht had om met hem een reis naar Danzig te maken en daarna met Magnus Grave uit Ringkøbing in Hoorn een 'contracte van compangnie' had gesloten om ossen op te halen in Ribe zag zich, omdat de schipper niet akkoord ging met de nieuwe bestemming, genoodzaakt zijn contract met Grave ongedaan te maken (overigens belandden zij als gevolg van de ongunstige wind, alsnog in Ribe): AWG, NAE, inv.nr 818, akte 290, d.d.22/05/1593. Dit blijkt ook uit het volgende voorbeeld. Schipper Dirk Sapes werd in 1644 op verzoek van Martin Bonnichsen gemaand om de in het bevrachtingscontract afgesproken reis uit te voeren. Voldeed Sapes niet aan het verzoek te vertrekken, dan zou Bonnichsen Sapes aansprakelijk stellen voor alle financiële schade die hij door het oponthoud leed: AWG, NAE, inv.nr 1007, akte 118, d.d.18/05/1644.
 17. Van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, dl 1, p.371. Van Royen beoordeelt de kwaliteit van de bemanning op de Europese vrachtaart in de periode 1700-10 - afgemeten aan de schrijfvaardigheid, de leeftijdsopbouw en het carrièreverloop van de varens gasten - over het algemeen positief: Van Royen, *Zeevarenden*, p.124-146.
 18. AWG, NAE, inv.nr 844, akte 271, d.d.16/04/1595.
 19. Zie bijlage 11.
 20. AWG, NAE, inv.nr 2037, folio 244vo, d.d.05/05/1593.
 21. AWG, NAE, inv.nr 818, akte 290, d.d.22/05/1593.
 22. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713. Van der Woude maakte reeds melding van dit contract: Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, p.574.
 23. Deels is dit te verklaren uit het feit dat tot 1656 protocollen eigendom bleven van de notaris of zijn erven (althans in Amsterdam). Pas na dit jaar moesten notariële archieven op het stadhuis worden gedeponeerd na het staken van de notarispraktijk: Winkelman, *Bronnen*, dl II, p.VIII.
 24. Zo is in een attestatie bijvoorbeeld sprake van de opstelling van een bevrachtingscontract

op Föhr in het daaraan voorafgaande jaar (op 15/10/1628): AWG, NAE, inv.nr 923, akte 215, d.d.09/06/1629.

25. In een nota van de bevrachting van een Blokzijler schipper door de Deense kooplieden Vulf Baltersen (Bartskeer) en 'Clout' (Knud?) Pedersen was sprake van de opstelling van twee gelijkkluidende charters in Enkhuizen, die door de woorden 'Geluck ende voorspoet' waren doorgesneden: AWG, NAE, inv.nr 881, akte 38, d.d.03/05/1624. In een ander geval kreeg Hans Albretsen, alias Hans Nagel uit Ribe tijdens zijn verblijf in Enkhuizen van Magnus Grave uit Ribe 'seecker certepartije van bevrachtinge' toegestuurd, die Grave op 7 september 1624 in Hamburg met schipper 'Johan Barentsz' uit Glückstadt had opgesteld. Na opstelling was het contract doorgesneden en bevrachter en schipper hadden beiden een door de ander ondertekende helft van de Hamburgse notaris meegekregen. De schipper was in mei 1625 kennelijk met zijn ossen in Enkhuizen gearriveerd. Notaris Nout vergeleek daar na ontvangst van het deel van het contract van Grave de tekst van de beide helften van het contract en bevond die in orde. De 'principale certer' werd door Nagel weer meegenomen om aan Grave te overhandigen, nadat de tekst daarvan door de notaris was overgenomen: AWG, NAE, inv.nr 914, akte 34, d.d.13/05/1625.
26. Winkelman, Bronnen, dl II, p.XIX. Volgens Tjassens werden alle onderzaten van de Nederlanden die goederen over zee naar elders verzonden geacht een 'Zeebrief ofte Charte partye of andere Certificatie' bij zich te hebben, uitgegeven door de admiraal-generaal, zijn plaatsvervanger of een lokale functionaris, afhankelijk van 's lands gebruik, waarop stond uitgedrukt de woonplaats, volledige naam van de bevrachters en degene voor wie de goederen bestemd waren: Tjassens, Zee-Politie: Zee-Rechten, p.33. Zie voor een voorbeeld van een cognossement (ofwel bescheid van inlading), af te geven door de koopman aan de schipper en de bekentenis van ingeladen goederen, door de schipper af te geven aan de koopman: Van Ijk, Scheepsbouwkonst, p.331. Van Royen wees erop dat veel bevrachtingen onderhands, dus zonder tussenkomst van de notaris, tot stand kwamen: Van Royen, Zeevarenden, p.10. Dat blijkt ook uit enkele attestaties: AWG, NAE, inv.nr 924, akte 175, d.d. 12/05/1630 en akte 177, d.d.13/05/1630.
27. Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.219.
28. Winkelman, Bronnen, dl II, p.XXIII sprak van 'enkele' en van 'meervoudig doorgaande reizen'. Het zal duidelijk zijn dat in de ossenhandel alleen reizen van het eerste type voorkwamen. Een enigszins afwijkend contract werd gesloten tussen bevrachter David Bollaard en schipper 'Pieter Jansz' uit Hamburg. Nadat Jansz in Ribe met zijn boeierschip van 32 last in Ribe een lading ossen had opgehaald en afgeleverd in Enkhuizen, werd de schipper door Bollaard voor een half jaar ingehuurd op de vaart binnen de Republiek en op Engeland, Schotland, Ierland, Noorwegen en de Oostzee (nadrukkelijk niet op Frankrijk en Vlaanderen). Hij zou daarvoor 250 gulden per maand ontvangen, telkens in tweemaandelijks termijnen te beuren. Ook de stuurman werd door Bollaard betaald: AWG, NAE, inv.nr 907, akte 207, d.d.03/05/1629. Verder bleek nooit iets van de voortzetting van het contact tussen de koopman en de schipper na aflevering van de ossen.
29. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 114, d.d.16/02/1629 (naar de Belt, met Nakskov als verste laadplaats); AWG, NAE, inv.nr 930, akte 144 en 153, d.d.27 en 28/03/1635 (naar de Sont). Daarnaast verwezen ook twee attestaties uit 1628 naar het ossentransport met fluitschepen vanuit de Sont naar Enkhuizen, door schippers van Vlieland en Terschelling: AWG, NAE, inv.nr 916, akte 10 en 11, d.d.09/05/1628.
30. AWG, NAE, inv.nr 925, akte 71, d.d.03/05/1631 (bevrachter: Jakob Clausen uit Varde). In de meeste door notaris Pijl vanaf 1643 (een Deens oorlogsjaar) afgesloten contracten wordt over een lasthebber gesproken: AWG, NAE, inv.nrs 1016-1019.
31. Van Royen, Zeevarenden, p.154-155.
32. Van Royen, Zeevarenden, p.157-158.
33. Gehlen, Notariële akten, p.166.
34. Goudsmit, Zeerecht, p.53, 100-101, 145-147, 150, 154-155, 164 en 194-195. Zie voor een

- overzicht van de verschillende drukken van het boek der zee-rechten: *ibidem*, p.148, noot 1. Zie ook Winkelman, Bronnen, dl II, p.XIV-XV. Het zeerecht is tot in onze tijd blijven voortbestaan. Onder zeerecht wordt tegenwoordig verstaan, het recht dat het zeeverkeer beheerst. Het omvat publiekrechtelijke en privaatrechtelijke regels, internationaalrechtelijke en nationaalrechtelijke voorschriften en betreft onder meer delen van het staatsrecht, het strafrecht, het zakenrecht, het verbintenissenrecht en het personenrecht: Cleveringa, Zee-recht, p.5.
35. De genoemde cultuurkenmerken zijn ontleend aan Van Heerikhuizen en Wilterdink, Samenlevingen, p.22.
 36. Zie over de wederzijdse beïnvloeding van het Deens en het Nederlands: Hammerich, 'Sproget', p.327-356.
 37. GAA, NAA, inv.nr 3861, akte 656, folio 470, d.d.13/05/1697.
 38. GAA, NAA, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d.21/05/1708.
 39. GAA, NAA, inv.nr 3300, akte 60, d.d.17/03/1689 en inv.nr 3305, akte 31, d.d.16/03/1690. Met dank aan B. Westera voor de verwijzing naar deze akten.
 40. Zie bijvoorbeeld GAA, NAA, inv.nr 241, folio 127, d.d.11/05/1630.
 41. Zoals de Amsterdamse notaris Thielemans: GAA, NAA, inv.nr 2117.
 42. Van Royen zag alfabetisme bijna als een voorwaarde om als schipper (of als stuurman) te kunnen functioneren. Schippers moesten een bevrachtingscontract kunnen lezen, ze moesten verslag uit kunnen brengen van de reis en een geregeld schriftelijk contact met de reder(s) kunnen onderhouden. De stuurman was verantwoordelijk voor de lading en werd geacht dagelijks aantekeningen te maken van het reisverloop: Van Royen, Zeevarenden, p.128. Maar kennelijk waren die vaardigheden niet dwingend om als schipper te kunnen functioneren, althans nog niet in de eerste helft van de 17de eeuw. Want verschillende binnen-en buitenlandse schippers ondertekenden toen nog met een merk of slechts met hun initialen. Zie bijvoorbeeld AWG, NAE, inv.nr 865, akte 78, d.d.27/03/1617 (uit Enkhuizen?); AWG, NAE, inv.nr 905, akte 223, d.d.20/05/1627 (uit Husum); AWG, NAE, inv.nr 863, akte 89, d.d.07/05/1616 (van Rømø); AWG, NAE, inv.nr 924, akte 177, d.d. 13/05/1630 (uit Husum); AWG, NAE, inv.nr 927, akte 32, d.d.07/05/1632 (uit Workum en Makkum); AWG, NAE, inv.nr 936, akte 92, d.d.21/05/1639 (Blokzijl). Zie over de schrijfvaardigheid van Deense schippers: Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.161-162.
 43. AWG, NAE, inv.nr 925, akte 70, d.d.03/05/1631.
 44. AWG, NAE, inv.nr 2037, folio 244vo, d.d.05/05/1593.
 45. Van Royen, Zeevarenden, p.79-80, 155. Overigens merkte hij op pagina 79 op dat het opgeven van een onjuiste herkomstplaats door schippers slechts een enkele keer voorkwam, terwijl hij op pagina 155 schrijft dat de schippers maar al te vaak een onjuiste domicilie opgaven.
 46. Van de 387 in die jaren bij de vaart op Noorwegen geregistreerde schepen van meer dan 50 last voeren er 382 met schippers uit Friesland (60%) en Noord-Holland. Van die 382 'Friese' schepen hoorden er 224 thuis te Amsterdam en 136 te Hoorn, Medemblik en Enkhuizen. Slechts 17 schepen waren gedomileceerd te Friesland (Harlingen): Faber, Drie eeuwen Friesland, p.274.
 47. GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 328vo, d.d.14/03/1636.
 48. Zie AWG, NAE, inv.nr 918, akte 38, d.d.12/05/1625 en inv.nr 904, akte 185 en 186, d.d.29/04/1626.
 49. Zoals misschien in het geval van Klaas Gerrits. In een attestatie uit 1625 werd hij genoemd als schipper en burger uit Enkhuizen: AWG, NAE, inv.nr 914, akte 42, d.d.20/05/1625. Dezelfde woonplaats werd opgegeven in een bevrachtingscontract uit 1631: AWG, NAE, inv.nr 925, akte 81, d.d.14/05/1631. In 1633 wordt hij als schipper uit Kuinre aangeduid: AWG, NAE, inv.nr 928, akte 96, d.d.03/05/1633. Handtekeningvergelijking wijst uit dat het om dezelfde persoon gaat.
 50. Dat daar op andere vaarten soms wel sprake van was, constateerden verschillende auteurs:

- Winkelman, Bronnen, dl II, p.XVII; Hart, 'Rederij', p.124; Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.47.
51. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.59. Hamburgers, slechts gering vertegenwoordigd in de export, zijn als gevolg van afronding niet in het overzicht opgenomen.
 52. Bij vergelijking van de gegevens uit het notariële archief met de gegevens uit de Riber havenboekhouding blijkt echter de beperking van die kwantitatieve informatie uit de Hollandse notariële bron. Dit kan niet beter geïllustreerd worden dan aan de hand van de exportcijfers van twee groothandelaars in ossen en collega-raadslieden Magnus Grave en Bagge Pedersen, die hun ossen zowel over land als over zee exporteerden. Grave en Pedersen waren twee van de vier grootste ossenexporteurs in Ribe. Uit de tolboekhouding te Gottorf blijkt dat de vier kooplieden gezamenlijk over land 23.673 ossen exporteerden in de jaren 1601-'21 en nog eens 14.230 ossen over zee: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.123. Volgens Degn wordt Magnus Graves naam in de periode 1601-'31 26 jaar in de *HKR* geregistreerd (hij exporteerde in totaal 5.061 ossen over zee), terwijl slechts drie akten zijn teruggevonden die naar zijn aanwezigheid op de ossenmarkt te Hoorn of Enkhuizen verwijzen: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.61; AWG, NAE, inv.nr 2036, folio 254 en 262vo, beide d.d.16/05/1591 en AWG, NAE, inv.nr 818, akte 290, d.d.22/05/1593 (een kopie van een elders opgesteld bevrachtingscontract). De naam van Bagge Pedersen (en na zijn dood in 1621 die van zijn weduwe) kwam 32 jaar in de *HKR* voor in de periode 1597-1630 met een exporttotaal van 5.146 ossen (Bagge zelf 4.249 ossen, zijn weduwe 897): Degn, Rig og fattig, dl 2, p.61, 66-69, 71. Uit slechts één jaar is het bewijs teruggevonden dat Bagge de Enkhuizer markt bezocht: AWG, NAE, inv.nr 846, akte 13, d.d.20/05/1598. Er moet met de mogelijkheid rekening worden gehouden dat Grave en Pedersen hun ossen naar Hoorn of Amsterdam verscheepten, waar slechts een klein deel van het notariaat is geïnventariseerd.
 53. Volgens Winkelman hingen deze formuleringen samen met de representatie van de achterban (bestaande uit ofwel bevrachters, ofwel schippers) voor de notaris. Soms was de opgegeven plaats van herkomst zelfs gefingeerd, aldus Winkelman, Bronnen, II, p.XVII. Voor zijn bevindingen zijn in dit onderzoek geen aanwijzingen gevonden.
 54. Andresen noemt bijvoorbeeld de boeren uit de Højerharde, die het uit 1354 stammende marktprivilege van Tønder en de hertogelijke bevelen uit 1591, 1624, 1630 en 1689 die dat privilege bevestigden, naast zich neerlegden: Andresen, 'Zur Geschichte', p.12.
 55. AWG, NAE, inv.nr 918, akte 38, d.d.12/05/1625.
 56. De namen van een aantal Enkhuizer lasthebbers keerde regelmatig in de akten terug. Pieter Floris woonde en was herbergier in 'Daniël in de Leeuwenkuil': AWG, NAE, inv.nr 947, akte 248, d.d.22/05/1638. Kornelis Pieters was volgens een akte ook woonachtig in 'Daniël in de Leeuwenkuil' en was naar alle waarschijnlijkheid de zoon van Pieter Floris. Opvallend vaak werden contracten bij Kornelis Pieters thuis (in plaats van bij de notaris) opgesteld: AWG, NAE, inv.nr 923, akte 208, d.d.02/06/1629; AWG, NAE, inv.nr 924, akte 98, 103, 104 en 107, d.d.13, 16 en 18/03/1630, akte 137 en 141, d.d.11 en 15/04/1630; AWG, NAE, inv.nr 926, akte 38 en 42, d.d.02 en 01/04/1632. In het geval van Fem Pieters en Pieter Bollaard betrof het moeder en zoon. Fem was de weduwe van David Bollaard, die in verschillende hoedanigheden in het notariële archief naar voren trad. Hij was behalve herbergier ook enige tijd marktmeester van de ossenmarkt. David Bollaard werd in de index op het notariële archief van Enkhuizen verder nog genoemd als hoedenmaker, koopman, reder en schipper: zie voor de verwijzingen naar hen, bijlage 9. Sijtje Meinderts was schipper. Hij vervoerde in 1629 ossen voor de Ringkøbingse ossenkoopman Jens Olufsen, werd vervolgens in september 1629 door de zoon van die koopman gecontracteerd om in 1630 met de eerste vertrekkende schepen opnieuw ossen op te halen in Ringkøbing en sloot in maart van dat jaar (waarschijnlijk na thuiskomst van die reis), vier contracten af voor koopman Jens Olufsen. In drie daarvan trad Kornelis Pieters als mede-lasthebber op.

57. Daarbij is aangenomen dat 'Pieter Carstensen Langh' (nr 40) en 'Pieter Christiaensz' (nr 68) één en dezelfde persoon zijn, namelijk Peder Christensen Lange.
58. Zo trad Kornelis Pieters, die als lasthebber voor kooplieden uit Ringkøbing, Ålborg, Tønder en Varde verschillende bevrachtingscontracten afsloot, op als borg van Andreas Boysen voor het in de bevrachtingscontracten afgesproken vrachtloon. Pieters was Boysens 'prinsepael debitor ende schuldenaer': AWG, NAE, inv.nr 923, akte 161, d.d.02/05/1629.
59. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.170.
60. Friedrichstadt was pas in 1620 gesticht en werd (grotendeels) bevolkt door Nederlanders die in eigen land om hun geloof vervolgd werden. Burgers van Friedrichstadt waren vrijgesteld van tol- en havengeld in het aan de hertog onderhorige gebied. Deze tol- en havengeldvrijstelling trok vele schippers aan, die voor een gering bedrag in Friedrichstadt het burgerrecht verwierven om de vrijstelling te verkrijgen, zonder dat ze zich daadwerkelijk in de stad vestigden: Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.75-76. Het is daarom de vraag of alle in de akten genoemde schippers uit Friedrichstadt afkomstig waren. Bij Allard Jans staat dat buiten kijf. Hij werd door Jochem Klaas (factor van de Enkhuizer bevrachter Gerrit de Wit) thuis in Friedrichstadt bezocht en kreeg het verzoek de volgende dag of de dag erop in Ribe te verschijnen, alwaar het schip bevracht zou worden met ossen: AWG, NAE, inv.nr 924, akte 174, d.d.12/05/1630.
61. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.170.
62. AWG, NAE, inv.nr 930, akte 144, d.d.27/03/1635 en akte 153, d.d.28/03/1635.
63. Enkele voorbeelden uit Enkhuizer akten. Nol Teeuwis sloot een contract af voor zijn zwager Bastiaan Jans uit Blokzijl: AWG, NAE, inv.nr 925, akte 80, d.d.14/05/1631. De Blokzijlster Pieter Nollen deed hetzelfde voor zijn eveneens in Blokzijl wonende zwager Dirk Alberts: AWG, NAE, inv.nr 928, akte 114, d.d.23/05/1633. Lasthebber Dubbeld Jans was de zwager van de Blokzijlster schipper Pieter Gerrits: AWG, NAE, inv.nr 936, akte 88, d.d.20/05/1639. Nol Maas sloot een contract af voor zijn broer Klaas Maas uit Blokzijl: AWG, NAE, inv.nr 925, akte 82, d.d.14/05/1631. Teie Koop Jans uit Blokzijl stelde een contract op uit naam van zijn schoonvader Teunis Jans uit Urk: AWG, NAE, inv.nr 934, akte 165, d.d.22/05/1638. De naam van Arend Jans uit Blokzijl werd meermalen genoemd als lasthebber van schippers uit Blokzijl, Kuinre, Enkhuizen en Kampen, maar zijn relatie tot hen viel niet vast te stellen: GAA, NAA, inv.nr 3864, folio 242, 16/01/1675; GAA, NAA, inv.nr 3864, folio 216vo en folio 217, d.d.26/01/1675; GAA, NAA, inv.nr 3864, folio 23, d.d.07/02/1675.
64. Zie bijvoorbeeld: GAA, NAA, inv.nr 4422, folio 112, d.d.23/01/1680.
65. Zoals koopman Las Jensen (Bandsbøl) uit Varde van de diensten van schipper Pieter Klaas 'Tinninck' uit Amsterdam: AWG, NAE, inv.nr 918, akte 38, d.d.12/05/1625 en inv.nr 904, akte 186, d.d.29/04/1626.
66. Mooijweer, 'De 'status'', p.115. De plaatsen waren van militair strategische betekenis voor Overijssel, Friesland en Holland. Behalve dat langs genoemde plaatsen een zeer belangrijke landverbinding tussen Overijssel en Friesland liep, kon vanuit Blokzijl en Kuinre het handelsverkeer op de Zuiderzee worden gecontroleerd: ibidem, 127.
67. Gerding, Vier eeuwen turfwinning, p.170-175, 356; Mooijweer, 'De 'status'', p.124.
68. Prins, 'Schipper', p.5-8. Uit de spreuk 'Blokzijl heeft meer schepen in getal, dan Overijssel heel en al' die op de gevel van de beurs prijkte, blijkt volgens Prins het antagonisme van dit Hollandse stadje tegenover Overijssel: ibidem, p.8.
69. Prins, 'Schipper', p.12-13.
70. Schutten, Varen, p.209.
71. Daarvan is een groot aantal bewaard gebleven. Minder duurzaam waren hun investeringen in de strijd tegen de verzanding van de haven: Gerding, Vier eeuwen turfwinning, p.171-172. Zie ook Mooijweer, 'De 'status'', p.125, 129.
72. Mooijweer, 'De 'status'', p.124. Bruijn wees er overigens op dat zeevaart en welvaart in zeevarende gemeenschappen lang niet altijd samengingen: Bruijn, 'Zeevarenden', p.162.

73. AWG, NAE, inv.nr 936, akte 89, d.d.20/05/1639. In Blokzijl traden jaarlijks drie van de vier burgemeesters af. Eén van hen (de oud-burgemeester) hield nog een jaar zitting om met zijn ervaring de vergaderingen van de burgemeesters en gemeenslieden te leiden: Mooijweer, 'De 'status'', p.120.
74. Mooijweer, 'De 'status'', p.116, 118, 124, 130.
75. AWG, NAE, inv.nr 918, akte 38, d.d.12/05/1625.
76. Uit een reglement van 1532 van beurtschippers die vanuit Hasselt op Amsterdam voeren blijkt dat de schipper die de beurt had, alleen dan in Zwartsluis voor anker mocht gaan als zich daar ossen, koeien of paarden bevonden die niet met schuiten naar de schepen gebracht konden worden: Benders, 'Over ossen en keurslagers', p.66.
77. Mooijweer, 'De 'status'', p.127.
78. Ten Hove, 'Sluizen', p.119.
79. AWG, NAE, inv.nr 863, akte 101, d.d.24/05/1616.
80. Zie de grafiek bij Gerding, Vier eeuwen turfwinning, p.172 of Ten Hove, 'Sluizen', p.79.
81. Faber, Drie eeuwen Friesland, p.275-276.
82. GAA, Attestatiën, Certificatiën en Affirmatiën (5034), inv.nr 4 (1715-'18), folio 152.
83. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5655, d.d.06/06/1724 en inv.nr 5656, d.d.30/05/1725.
84. Tot de lente was ingetreden mochten de schepen niet op zee varen. Dat was van hogerhand bepaald, vanwege 't minste licht (...), lange nachten, donckere wolcken, stercke winden ende stroomen'. De schepen hadden zich te richten naar wat daarover in het plakkaat van 21 maart 1628 was bepaald: Tjassens, Zee-Politie, p.34, cap.LXI.
85. AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 262vo, d.d.16/05/1591 (Ringkøbing-Hoorn: binnen vier etmalen); AWG, NAE, inv.nr 906, akte 201, d.d.12/05/1628 (List-Enkhuizen: vijf etmalen) en inv.nr 907, akte 247, d.d.21/06/1629 (Ribe-Enkhuizen: vier etmalen). Degn spreekt van drie dagen op het traject Ribe-Enkhuizen: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.104. Volgens burgemeester Kornelis Klaas Piethals uit Medemblik duurde een reis van het Vlie naar Tønder slechts één etmaal: Häpke, Niederländische Akten, dl II, p.413, noot 2. Dit laatste zou betekenen dat men nog de meeste tijd verloor met de navigatie over de Zuiderzee en de Nederlandse en Deense wadden.
86. Van Dillen, Bedrijfsleven en gildewezen, dl III, p.105, nr 216.
87. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.126.
88. De Wieringer schipper Pieter Jans had in opdracht van de Deense koopman 'Geus Thoning' zestien of zeventien dagen liggen wachten op zijn lading. Beide partijen kwamen, met behulp van een in de herberg aanwezige koopman, tot een schikking. Schipper en bevrachter kwamen overeen dat de schipper bovenop elke bedongen gulden van zijn vrachtlloon nog eens vier stuivers extra uitgekeerd zou krijgen, zoals ook met de andere drie schippers die tegelijk door Thoning bevracht waren, overeengekomen was: AWG, NAH, inv.nr 2049, folio 37, d.d.30/05/1584.
89. AWG, NAE, inv.nr 879, akte 102, d.d.08/03/1623 (twaalf dagen); AWG, NAE, inv.nr 921, akte 127, d.d.21/10/1627 (zes tot acht ligdagen); AWG, NAE, inv.nr 922, akte 50, d.d.10/04/1628 (acht ligdagen); AWG, NAE, inv.nr 923, akte 114, d.d.16/02/1629 (tien werkdagen); AWG, NAE, inv.nr 923, akte 161, d.d.02/05/1629 (veertien dagen); AWG, NAE, inv.nr 923, akte 208, d.d.02/06/1629 (acht dagen); AWG, NAE, inv.nr 925, akte 70, d.d.03/05/1631 (vier ligdagen); AWG, NAE, inv.nr 930, akte 144, d.d.27/03/1635 (acht ligdagen, met een marge van drie dagen, mede afhankelijk van het vertrek van de ossenvloot).
90. Zie bijvoorbeeld AWG, NAE, inv.nr 930, akte 144 en 153, d.d.27 en 28/03/1635. In akte AWG, NAE, inv.nr 980, akte 166, d.d.13/04/1644 wordt gesproken over de 'bevrachters meester ofte sijn commys'.
91. Tjassens, Zee-Politie: Zee-Rechten, p.36-37, art.4.
92. Zo werd een Workumse schipper met een schip van 30 last (zijn contract zou uiteindelijk

- door een collega uit Makkum met een kleiner schip worden overgenomen) in 1629 naar Friedrichstadt gedirigeerd, waar hij de ingeladen goederen moest lossen. Hij kreeg dan zijn vracht uitbetaald. Als de bevrachters nog langer van zijn diensten gebruik wilden maken, moesten ze hem dat binnen acht à tien dagen te kennen geven. Van te voren was al bepaald dat de schipper dan naar Friedrichstadt, Hever, Husum of Nordstrand gestuurd zou worden of binnen een mijl in de omtrek van deze plaatsen. Daar zou hij ossen, granen of andere goederen ingeladen krijgen, die naar Amsterdam verscheept moesten worden: GAA, NAA, inv.nr 238, folio 117, d.d.09/03/1629.
93. GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 55 en 56, d.d.04 en 08/03/1633. Het voorbehoud dat na aankomst misschien geen ossen meer geladen zouden kunnen worden, maakt duidelijk dat de export van de Oost-Deense eilanden, die hoofdzakelijk over land ging, aanzienlijk eerder op gang kwam dan het overzeese transport vanaf de westkust.
 94. Daarvan is slechts in een enkele akte sprake: AWG, NAE, inv.nr 928, akte 96, d.d. 03/05/1633 (een attestatie) en het collectieve bevrachtingscontract: GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713.
 95. In een aantal akten was sprake van het beding dat de schipper 'int gaen noch keeren geen wint sal mogen verleggen': GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 60, d.d.13/03/1634.
 96. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 223, d.d.20/05/1627.
 97. AWG, NAE, inv.nr 880, akte 65, d.d.24/05/1623; AWG, NAE, inv.nr 918, akte 38, d.d. 12/05/1625; AWG, NAE, inv.nr 923, akte 287, d.d.28/09/1629; AWG, NAE, inv.nr 927, akte 23, d.d.26/04/1632 (in deze laatste akte was bepaald dat voor de tweede reis dezelfde condities golden als voor de eerste).
 98. Zie bijvoorbeeld schipper Frederik Broers uit Enkhuizen: AWG, NAE, inv.nr 920, akte 56, d.d.29/01/1627 en akte 130, d.d.27/04/1627.
 99. LAV, Ribe rådstuearkiv, HKR.
 100. Olsen, 'Handelen', p.154-157. Volgens Degn en Gøbel ging het om een aanzienlijk aantal schepen dat door Denen in de Republiek (en in Noordwest-Duitsland) werd aangekocht. Soms werden timmerlieden uit de Republiek naar Denemarken gehaald in verband met de scheepsbouw: Degn en Gøbel, *Skuder og kompagnier*, p.27, 33. De Enkhuizer notariële akten uit de periode 1570-1626 maakten melding van de verkoop van dertien schepen aan kooplieden uit Ålborg, Århus en Kopenhagen: Maarbjerg, *Scandinavia*, p.93, noot 62. Onder de Deense exporteurs bevonden zich omstreeks het midden van de 16de eeuw verschillende edelen, zoals bijvoorbeeld rijksraad Mogens Guldenstjerne, die in 1544 schepen in Noorwegen en de Nederlanden liet bouwen en verkopen, terwijl hij optrad als reder met de Nederlandse Kornelis Sijbrands. Hij zond graan naar Noorwegen, alwaar hij hout ontving dat hij in de Nederlanden verkocht: *ibidem*, p.155.
 101. Witsen, *Scheepsbouw en bestier*, p.164.
 102. AWG, OAH, inv.nr 470 (bergnr 2871), d.d.20/02/1565.
 103. Andresen, 'Zur Geschichte', p.9.
 104. AWG, NAE, inv.nr 925, akte 70, d.d.03/05/1631.
 105. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 148, d.d.21/05/1641.
 106. Degn en Gøbel, *Skuder og kompagnier*, p.15-18, 47 (tabel 11), 127.
 107. Bruijn, 'De vaart', p.227.
 108. GAA, NAA, inv.nr 2399, folio 26, d.d.07/04/1655.
 109. GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 61, d.d.27/01/1659.
 110. GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 176, d.d.05/03/1652.
 111. GAA, NAA, inv.nr 2398, folio 47, d.d.02/04/1654.
 112. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713.
 113. De planken van de scheepshuid werden 'glad' in plaats van 'dakpansgewijs' op elkaar gezet (waardoor een gladde wand ontstond). Deze bouwwijze kwam ook in zwang voor de grotere binnenvaartuigen (zoals wijd- en smalschepen): Petrejus, *Scheepsmodellen*, p.13-14, 18. Overigens was de naam 'karveel' waarschijnlijk te nietszeggend om in de akten op te

- nemen. Deze naam werd slechts in één bevrachtingscontract aangetroffen: AWG, NAE, inv.nr 921, akte 127, d.d.21/10/1627.
114. Het kan om verschillende typen schepen zijn gegaan. Op grond van de naamsovereenkomst van het schip van één en dezelfde schipper blijkt dat zijn schip in 1639 als 'gaffelschip' werd aangeduid en in 1630 als 'boeier': AWG, NAE, inv.nr 924, akte 103, d.d.16/03/1630 en inv.nr 936, akte 104, d.d.02/06/1639. Maar de term 'gaffel' kon ook op een potschip terugslaan, zoals blijkt uit de aanduiding 'gaffelpotschip': zie bijvoorbeeld GAA, NAA, inv.nr 3864, folio 3, d.d.02/02/1675. In deze laatste akte wordt zowel gesproken over gaffelpotschepen als potschepen. Zie ook bijlage 12.
 115. Volgens Witsen voorkwamen zijswaarden het afdrrijven van dit type schepen en hadden zij bij het wenden een spilfunctie: Witsen, Scheepsbouw en bestier, p.164.
 116. Van IJk merkte in 1697 op dat de schepen steeds meer op elkaar waren gaan lijken, vanwege de 'ondiepe gronden' en om 'Last-voerens wil': Van IJk, Scheepsbouwkonst, p.348.
 117. Van Driel, Scheepsmeting, p.24-25.
 118. AWG, NAE, inv.nr 848, akte 893, d.d.01/05/1614.
 119. Respectievelijk AWG, NAE, inv.nr 907, akte 207, d.d.03/05/1629; AWG, NAE, inv.nr 923, akte 114, d.d.16/02/1629; AWG, NAE, inv.nr 921, akte 127, d.d.21/10/1627.
 120. De lading zout, wijn of andere waren op de heenweg naar Denemarken mocht tot circa 10 voet (gerekend in Amsterdamse voeten van 0,283 meter = 2,83 m) diepgang geladen worden: GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 47, d.d.09/04/1658.
 121. AWG, NAE, inv.nr 844, akte 271, d.d.16/04/1595. Uit de Warnemünder Zollbücher bleek volgens Degn dat een schip per last twee ossen kon laden: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.334, noot 86. Dit gegeven betrof misschien het traject Geder-Warnemünde, een beduidend kortere afstand dan de reis Denemarken-Holland. Misschien reserveerde men op deze langere reis meer ruimte voor de ossen, om ze beter te kunnen verzorgen.
 122. Van Driel, Scheepsmeting, p.35-39. Voor de meting van schepen was in het onder de Republiek ressorterende gebied aanvankelijk de Wezelsche houtvoet in gebruik, die waarschijnlijk onder invloed van de Rijnvaart bij de binnenvaart als standaard was aangenomen: ibidem, p.37-39. Deze bedroeg elf duimen: Van IJk, Scheepsbouwkonst, p.323. Zie voor het ijken van schepen: Van Driel, Scheepsmeting, p.37-39.
 123. Galjoen, verwulf of staatsie daarbij niet inbegrepen: Van IJk, Scheepsbouwkonst, p.53.
 124. GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 22, d.d.26/02/1657.
 125. Van IJk houdt voor de meting van de wijde van het schip de maat aan van een zesde van de gehele scheepslenge vóór het midden van het schip: Van IJk, Scheepsbouwkonst, p.53. Volgens Van Driel werd de breedte genomen vóór de grote mast, tussen de binnenkanten van de buitenste huidplanken: Van Driel, Scheepsmeting, p.39.
 126. In de akten GAA, NAA, inv.nr 2401, folio 17, d.d.22/12/1660, folio 35, d.d.20/02/1662 en folio 37, d.d.22/02/1662 sprak men over de lengte 'binnenschots' en over de wijde 'in het ruim', de binnenmaten dus van het scheepsruim.
 127. Petrejus spreekt van de diagonale afstand van de buikdenning tot boven op het gangboord aan de onderkant van het spuigat: Petrejus, Scheepsmodellen, p.154, noot 73. Zie voor de holte ook Van Driel, Scheepsmeting, p.39-40.
 128. GAA, NAA, inv.nr 2401, folio 38 en 39, d.d.28/02/1662.
 129. GAA, NAA, inv.nr 2401, folio 23, d.d.10/03/1661.
 130. GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 178 en 179, d.d.12 en 15/03/1652.
 131. Er werd een boeier genoemd met een lengte van 81 voet, maar deze maat week zo sterk af van de andere, dat deze buiten beschouwing is gelaten: AWG, NAE, inv.nr 926, akte 42, d.d.01/04/1632.
 132. GAA, NAA, inv.nr 3863, folio 29vo, d.d.23/02/1672.
 133. Zie de bijbehorende beschrijving van dit wijdschip bij Witsen, Scheepsbouw en bestier, p.171.
 134. GAA, NAA, inv.nr 3863, folio 191, 210vo, 213 en 213vo, d.d.17/01 en 03/03/1674.

135. Van IJk, Scheepsbouwkonst, p.323. Een in 1620 van een Blokzijler aangekocht potschip ten behoeve van 's lands verdediging mat over de stevens 68 voeten, het was 17½ voet wijd en 7½ voet hol. Dit half jaar oude schip kostte f 1.500,-: Petrejus, Scheepsmodellen, p.15-16.
136. GAA, NAA, inv.nr 1099, folio 422vo, d.d.06/04/1652 en inv.nr 1535, folio 242, d.d. 03/05/1652.
137. GAA, NAA, inv.nr 3863, folio 50, d.d.28/02/1672 en folio 191, d.d.03/03/1674. Mogelijk ging het ook in de contracten van vader Adriaan en zoon Albert Roos uit Medemblik om hetzelfde schip. Het in de contracten genoemde schip 'De Drie Helden Davids' werd respectievelijk als een smakschip en als een wijdschip aangemerkt. Hier verschilde de opgegeven lengte zelfs twee of drie voet (respectievelijk 68 of 69 en 71 voet): GAA, NAA, inv.nr 3863, folio 55, d.d.12/02/1672 en inv.nr 3864, folio 308, d.d.05/03/1676.
138. Ook Van Royen constateerde dat men verschillende soorten kleinere schepen wel eens met elkaar 'verwarde'. Hij geeft daarvoor de verklaring dat het onderscheid tussen de diverse typen schepen zelfs 'door kenners (nota bene de schippers zelf!) maar moeilijk kon worden gemaakt': Van Royen, Zeevarenden, p.161. Die verklaring is moeilijk te geloven.
139. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 114, d.d.16/02/1629; GAA, NAA, inv.nr 2399, folio 58, d.d.11/03/1656.
140. Dit waren zware, boven de overige uitstekende planken die het schip omgaven. Dit kon zijn ter versteviging van het onderste geschutsdek of ter versiering. Zeeschepen hadden meestal slechts twee berghouten: Van IJk, Scheepsbouwkonst, p.86-87.
141. Zo werd een boeier van 50 last vanuit Amsterdam naar Halmstad gedirigeerd: GAA, NAA, inv.nr 1536, folio 124, d.d.31/03/1653.
142. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 28vo, d.d.06/03/1630
143. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 37vo, d.d.14/03/1630.
144. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 44, d.d.16/03/1630.
145. GAA, NAA, inv.nr 243, folio 97vo, d.d.08/03/1631.
146. GAA, NAA, inv.nr 788, folio 196, d.d.17/03/1632; GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 56, d.d.08/03/1633; GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 47, d.d.09/04/1658.
147. GAA, NAA, inv.nr 788, folio 198, d.d.17/03/1632.
148. GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 60, d.d.13/03/1634.
149. GAA, NAA, inv.nr 832, d.d.02/03/1634.
150. GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 178 en 179, d.d.12 en 15/03/1652. De lengte van de Zaan-dammer voet is mij niet bekend. In Oostzaan werd gemeten met voeten van 0,285 meter en in Westzaan met voeten van 0,291 meter: Encyclopedie van de Zaanstreek, dl 2, p.466. Als de Zaanhammer voet deze maten benaderde zullen de twee schepen ongeveer van gelijke grootte zijn geweest als het genoemde Amsterdamse schip.
151. Petrejus, Scheepsmodellen, p.16.
152. Die bepaling komt zowel in Enkhuizer als in Amsterdamse contracten voor. Zo neemt notaris Warnars in Amsterdam de bepaling vrijwel altijd op in de contracten die hij in de jaren dertig afsloot: GAA, NAA, inv.nr 695A, passim. Een soortgelijke formulering kwam ook een enkele keer in een Enkhuizer contract voor: AWG, NAE, inv.nr 1016, akte 79, d.d.07/02/1643. Als deze bepaling in de akten niet was opgenomen, betekende dat overigens niet dat de schipper hiervoor geen verantwoording droeg. In het Zeerecht was bepaald dat schippers op gezette tijden voor het afvaren hun schip moesten kalfaten, vertuien en schoonmaken: Tjassens, Zee-Politie, p.12.
153. Ten Hove, 'Sluizen', p.119.
154. AWG, NAE, inv.nr 947, akte 245, d.d.21/05/1638.
155. AWG, NAE, inv.nr 842, akte 42, d.d.27/05/1618; AWG, NAE, inv.nr 928, akte 259, d.d.04/11/1633; AWG, NAE, inv.nr 970, akte 89, d.d.14/05/1635; AWG, NAE, inv.nr 947, akte 94, d.d.02/05/1637; AWG, NAE, inv.nr 1016, akte 100, d.d.18/05/1643; GAA, NAA, inv.nr 1623, folio 889, d.d.29/05/1646.

156. Zo was in de marge van een bevrachtingscontract bepaald dat als de schipper zijn schip (van 44 voet binnenschots) verkocht en een groter schip daarvoor in de plaats kocht, aan het oordeel van andere schippers of aan Goede Mannen zou worden overgelaten hoeveel meer aan vrachtlloon de schipper zou verdienen. De schipper moest de koopman de herfst daarop in Hamburg aanschrijven, om deze van nieuwe ontwikkelingen met betrekking tot de afmeting van het schip op de hoogte te stellen: AWG, NAE, inv.nr 848, akte 893, d.d.01/05/1614.
157. Tjassens, Zee-Politie: Zee-Rechten, p.41, art.11.
158. Zoals in het volgende geval. In 1598 verkocht Evert Gerrits uit Hoorn aan Pelgrim Franken uit Enkhuizen een karveelschip van circa 25 last. De koopsom zou worden voldaan in drie termijnen (1598, '99 en 1600), op voorwaarde dat de koper de vracht van ossen voor Bertel (Jørgensen) Struck uit Ribe overnam: AWG, NAE, inv.nr 845, akte 448, d.d. 02/01/1598. In 1644 liet Pieter Bollaard, lasthebber van Jens Olufsen uit Ringkøbing in het met Haantje Lamberts gesloten bevrachtingscontract de bepaling opnemen dat als Haantje Lamberts zou komen te overlijden en het schip verkocht werd, de reis toch met hetzelfde schip volbracht moest worden: AWG, NAE, inv.nr 1017, akte 48, d.d. 02/01/1644.
159. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 318, d.d.07/11/1629; AWG, NAE, inv.nr 924, akte 176, d.d.12/05/1630; AWG, NAE, inv.nr 928, akte 102, d.d.08/05/1633; AWG, NAE, inv.nr 928, akte 259, d.d.04/11/1633; AWG, NAE, inv.nr 936, akte 88, d.d.20/05/1639.
160. Beuken, De Hanze, p.29.
161. Hierbij was een controlerende en adviserende taak weggelegd voor de loodslieden, die geacht werden de vaarroute en de ligging van tonnen en bakens regelmatig (onder normale omstandigheden maandelijks en na storm terstond) te inspecteren: Tjassens, Zee-Politie: Ordonnantie der Pilotagie, p.5, art.X.
162. Waghenaer publiceerde zijn geïllustreerde atlas in 1584-'85, maar hij vermeldde daarbij expliciet dat de gegevens betrekking hadden op de situatie zoals hij die in het jaar 1582 had aangetroffen: Waghenaer, Spiegelhel, zie het eerste deel in dit boek, p.2.
163. Holm, 'Havnene'.
164. Lindberg Nielsen, Ringkøbing, p.83-85, 102-103; zie verder over de ontwikkeling van het Ringkøbing fjord: Meesenburg in Bygd, 2. årg., nr 2, p.13-17. Overigens wordt in een bevrachtingscontract uit 1661 nog gesproken dat de schipper met de ingeladen vracht (100 tonnen zout, 6.000 moppen en 2.000 vloerstenen) 'tot aan de stad toe' moest varen om daar te lossen, waarna vervolgens ossen moesten worden geladen. Het is niet bekend of dat op dezelfde plaats gebeurde: GAA, NAA, inv.nr 2401, folio 19, d.d.08/03/1661. Er wordt op verschillende wijzen gerefereerd aan Nyminde of Nymindegab. Soms wordt gesproken over 'Nimet' of het 'Ringkøber diep': AWG, NAE, inv.nr 925, akte 48 en 49 d.d.30 en 31/03/1631. In één akte sprak men over de lading van ossen bij Ringkøbing, 'ofte aent eijlant Nimmen': AWG, NAE, inv.nr 928, akte 259, d.d.04/11/1633. Het 'Niemender Gadt' wordt ook wel als bestemming genoemd: AWG, NAE, inv.nr 926, akte 38, d.d. 02/04/1632. In GAA, NAA, inv.nr 2399, folio 24 en 26, d.d.01 en 07/04/1655 werd gesproken over 'Numert in Jutland aan de Tipperland'.
165. Tang, 'Om studehandel', p.111.
166. Lindberg Nielsen, Varde, p.92-93.
167. AWG, NAE, inv.nr 857, akte 164, d.d.12/03/1619.
168. Sønderside was gelegen tussen Ho en Oksby, Vesterside was de kust van Vester Herred, ten noorden van Sønderside. Skallingkrog was de binnenzijde van de landtong tussen Ho en Skallingen: Lindberg Nielsen, Varde, p.94. 'Schellinckroo' wordt als laadplaats genoemd in akte AWG, NAE, inv.nr 846, akte 13, d.d.20/05/1598.
169. Willerslev, 'Dansk studehandel', p.161.
170. Waghenaer, Spiegelhel, p.19.
171. Degn noemt schepen van twee à drie last: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.170.
172. In het Deens is de uitgang van 'bepaalde' en 'onbepaalde' zelfstandige naamwoorden

- verschillend. Men zal de woorden 'Red' en 'Nakke' daarom in Deense literatuur ook als 'Reden' en 'Nakken' tegen kunnen komen. Het gaat om dezelfde locatie. In dit boek wordt, om verwarring te voorkomen, alleen de eerstgenoemde vorm gebruikt.
173. De Ribe Red was het kustgebied ten noorden van de monding van de Ribe Å. Ribe Nakke was de tussen Mandø en Hviding gelegen zandbank, die bij vloed niet geheel onder water liep. Deze werd ook wel, naar het iets ten zuiden van Ribe gelegen plaatsje Hviding, 'Hviding Nakke' genoemd: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.150. Overigens werd de rede bij Hviding een enkele keer als de Riber rede aangeduid ('Rijper Ree na bij Wijdingnack'): AWG, NAE, inv.nr 846, akte 10, d.d.17/05/1598.
 174. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.126. Zo vertrokken vanuit Ribe in 1594 op 22 maart 40 schepen, op 17 april 1598 60 schepen. Later in het seizoen vertrok er waarschijnlijk nog een tweede vloot: Kinch, Ribe, dl 2, p.826. Volgens informatie uit 1637 lagen er in het Lister Dyb en voor Højer jaarlijks 150 ossenschepen. In 1713 lagen 102 Nederlandse schepen en nog enkele binnenlandse schepen op de Red: Enemark, 'Oksehandelens historie', p.63, 65. Hoewel Terpager in 1736 opmerkte dat soms wel 270 ossenschepen op een dag vanuit Ribe vertrokken, was daar in 1735 geen sprake van. Lagen er voorheen wel 40-60 Hollandse ossenschepen op de rede, dat jaar was er niet één: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.72. Overigens vermoedde Degn dat het door Terpager genoemde aantal schepen te hoog was geschat: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.334, noot 86.
 175. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.64. Op de daar afgebeelde kaart worden zowel het Riber Dyb als het Knud Dyb als 'Riper tieff' aangegeven: idem.
 176. Gerekend in Amsterdamse vaders van 1,698 meter.
 177. Waghenae, Spiegel, p.19.
 178. Mackeprang, Tønder, p.109.
 179. GAA, NAA, inv.nr 1540, folio 13, d.d.05/03/1659.
 180. GAA, NAA, inv.nr 1540, folio 11, d.d.04/03/1659.
 181. AWG, NAE, inv.nr 865, akte 78, d.d.27/03/1617. 'Wijtgaerden' is op oude kaarten te vinden als 'Widingard', een schiereiland ten zuiden van Højer. Zie bijvoorbeeld de kaart van Willem en Joan Blaeu uit circa 1635 in Van Mingroot en Van Ermen, Scandinavia, p.52-53.
 182. GAA, NAA, inv.nr 238, folio 117, d.d.09/03/1629. Met name op Nordstrand, in Eiderstedt en in Dithmarschen was de ossenweiderij (naast wat graanverbouw) de belangrijkste bron van bestaan. Uit Eiderstedt werden volgens Jürgens jaarlijks enige duizenden ossen, koeien en paarden gevoerd, uit Nordstrand circa 600 ossen: Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.25-26.
 183. AWG, NAE, inv.nr 918, akte 4, d.d.21/03/1625.
 184. GAA, NAA, inv.nr 2399, folio 55 en 58, d.d.07 en 11/03/1656.
 185. GAA, NAA, inv.nr 238, folio 73vo, d.d.20/02/1629; GAA, NAA, inv.nr 788, folio 196 en 198, d.d.17/03/1632; GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 33vo (d.d.07/03/1635), folio 44vo (d.d.20/03/1635), folio 58vo (d.d.01/02/1635), folio 324vo (d.d.12/03/1636), folio 328 (d.d.14/03/1636), folio 330 (d.d.15/03/1636), folio 601vo, 602 en 603 (d.d.10/03/1637) en folio 605vo (d.d.12/03/1637).
 186. GAA, NAA, inv.nr 238, folio 73vo, d.d.20/02/1629; GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 44vo, d.d.20/03/1635.
 187. GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 55, d.d.04/03/1633.
 188. GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 56, d.d.08/03/1633.
 189. GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 55 en 56, d.d.04 en 08/03/1633; GAA, NAA, inv.nr 1099, folio 214, d.d.26/02/1652.
 190. GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 55 en 56, d.d.04 en 08/03/1633.
 191. GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 601vo en 602, d.d.10/03/1637; GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 179, d.d.15/03/1652.
 192. GAA, NAA, inv.nr 238, folio 73vo, d.d.20/02/1629; GAA, NAA, inv.nr 640, folio 59,

- d.d.25/02/1633; GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 33vo (d.d.07/03/1635), folio 44vo (d.d. 20/03/1635), folio 324vo (d.d.12/03/1636), folio 601vo en 602 (d.d.10/03/1637).
193. GAA, NAA, inv.nr 238, folio 73vo, d.d.20/02/1629; GAA, NAA, inv.nr 640, folio 59, d.d.25/02/1633; GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 33vo en 44vo, d.d.07 en 20/03/1635.
194. GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 178, d.d.12/03/1652; GAA, NAA, inv.nr 1536, folio 124, d.d.31/03/1653.
195. GAA, NAA, inv.nr 243, folio 97vo, d.d.08/03/1631.
196. GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 33vo en 44vo, d.d.07 en 20/03/1635.
197. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 44, d.d.16/03/1630; GAA, NAA, inv.nr 243, folio 97vo, d.d.08/03/1631.
198. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 37vo, d.d.14/03/1630.
199. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 28vo, d.d.06/03/1630.
200. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.31.
201. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 149, d.d.21/05/1641 ('Rijncooper diep'); GAA, NAA, inv.nr 6039, folio 763, d.d.01/05/1708 ('Rinchoper gat').
202. AWG, NAE, inv.nr 904, akte 183, d.d.28/04/1626; AWG, NAE, inv.nr 1225, akte 31, d.d.09/04/1715; GAA, NAA, inv.nr 878, folio 117, d.d.07/07/1654; GAA, NAA, inv.nr 6357, akte 9, folio 73, d.d.10/05/1703.
203. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 220, d.d.20/05/1627; AWG, NAE, inv.nr 923, akte 214, d.d.09/06/1629; AWG, NAE, inv.nr 924, akte 163 en 174, d.d.06 en 12/05/1630; AWG, NAE, inv.nr 928, akte 96 en 97, d.d.03 en 05/05/1633; AWG, NAE, inv.nr 931, akte 154 en 163 (waarschijnlijk), d.d.29/04 en 01/05/1636; AWG, NAE, inv.nr 982, akte 106, d.d.03/05/1646; GAA, NAA, inv.nr 213, folio 120vo, d.d.20/06/1618; GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 111, d.d.23/05/1635; GAA, NAA, inv.nr 879, folio 178vo, d.d.04/12/1656; GAA, NAA, inv.nr 3861, akte 656, folio 470, d.d.13/05/1697.
204. AWG, NAE, inv.nr 846, akte 10, d.d.17/05/1598.
205. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 223, d.d.20/05/1627; AWG, NAE, inv.nr 976, akte 154, d.d.26/05/1641; AWG, NAE, inv.nr 1019, akte 32, d.d.13/05/1647.
206. AWG, NAE, inv.nr 906, akte 201, d.d.12/05/1628; AWG, NAE, inv.nr 908, akte 193, d.d.14/05/1630; AWG, NAE, inv.nr 924, akte 178, d.d.14/05/1630; AWG, NAE, inv.nr 976, akte 148, d.d.21/05/1641 (Lister Dyb); AWG, NAE, inv.nr 923, akte 217, d.d. 12/06/1629 (Sylt).
207. AWG, NAE, inv.nr 956, akte 347, d.d.05/05/1650.
208. AWG, NAE, inv.nr 916, akte 10 en 11, d.d.09/05/1628.
209. GAA, NAA, inv.nr 239, folio 125, d.d.24/06/1629.
210. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 177, d.d.13/05/1630.
211. AWG, NAE, inv.nr 846, akte 13, d.d.20/05/1598. Zie de kaart van De Wit uit omstreeks 1680 in Van Mingroot en Van Ermen, *Scandinavia*, p.96. Waghenaer gaf dit gebied op zijn kaart aan met de naam Schellincker oogh: Waghenaer, *Spiegel*, kaart in het tweede deel, met opschrift 'De gelegentheijt van Iutlandt (...)', ongenummerd.
212. AWG, NAE, inv.nr 907, akte 239 en 247, d.d.14 en 21/06/1629; AWG, NAE, inv.nr 908, akte 415, d.d.21/04/1631.
213. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 240, d.d.06/06/1627.
214. GAA, NAA, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d.19/05/1708; GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708; GAA, NAA, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d. 21/05/1708.
215. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 182, d.d.18/05/1630.
216. Andresen, 'Zur Geschichte', p.10.
217. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.29.
218. Andresen, 'Zur Geschichte', p.10.
219. Waghenaer, *Thresoor*, p.159. Jürgens vermeldde een groot aantal in Eiderstedt en Ditmarschen gelegen havens, maar het is niet bekend of van daaruit ook ossen geëxporteerd

- werden: Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.2-3.
220. Zie voor een hiërarchische indeling van de - voor het merendeel aan de kust gelegen - Deense koopsteden: Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.9-12.
221. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5656, d.d.30/05/1725 en inv.nr 5657(I), d.d.29/08/1726.
222. AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 262vo, d.d.16/05/1591.
223. GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708.
224. In 1591 liet men de schepen daar stranden op de 'Keeshoeck': AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 254, d.d.16/05/1591 (op een kaart van Waghenauer wordt deze locatie als 'Kaeshouck' aangeduid: Waghenauer, Spiegel, kaart in het eerste deel, met opschrift 'Beschrijvinge vande vermaerde stroomen, Tvlie ende Tmarsdiep (...)', ongenummerd). Waarschijnlijk wachtten de schepen daar op een loods. In hetzelfde jaar koos een aantal andere uit Ringkøbing afkomstige schepen het Ameland gat als toegang tot de Zuiderzee: AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 262vo, d.d.16/05/1591.
225. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 223, d.d.20/05/1627.
226. GAA, NAA, inv.nr 2398, folio 46, d.d.28/03/1654.
227. Zoals in een bevrachtingscontract werd opgemerkt: AWG, NAE, inv.nr 880, akte 54, d.d.12/05/1623.
228. Van Royen, Zeevarenden, p.51.
229. In één akte kwam de ongebruikelijke formulering 'tot de schippers believen' voor. Waarschijnlijk betrof het hier een vergissing: AWG, NAE, inv.nr 923, akte 161, d.d.02/05/1629.
230. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 154, d.d.26/05/1641 ('voor het Noorder gadt vande rede deser Stede', te weten Enkhuizen).
231. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5655, d.d.06/06/1724, inv.nr 5656, d.d.30/05/1725 en inv.nr 5657(I), d.d.29/08/1726.
232. Tjassens, Zee-Politie: Zee-Rechten, p.58. Het inzetten van onbewapende of slechts licht gemonteerde koopvaarders op relatief veilige vaarroutes, die werden begeleid door oorlogschepen of speciaal daarvoor uitgeruste koopvaarders, was een vernieuwing in het internationale scheepvaartverkeer: Bruijn, 'De vaart', p.202.
233. Een schip van 130 last dat in 1635 naar de Sont afreisde werd uitgerust met acht gotelingen en andere ammunitie: GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 44vo, d.d.20/03/1635.
234. Håpke, Niederländische Akten, dl I, p.335, nr 851.
235. AWG, OAH, inv.nr 149 (bergnr 91), vroedschapsresolutie d.d.25/04/1581. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
236. Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.86.
237. Degn noemt de vertrekkdata van de ossenvloot vanuit Ribe in verschillende jaren: 1586: 15/4, 1588: 29/3, 1589: 6/4, 1590: 18/3, 1593: 26/3, 1594: 22/3, 27/3, 1598: 17/4, 1599: 25-27/3, 1602: 2/4, 1603: 21/3 1604: 27/3, 1605: 1/4 en 3/4, 1606: 28/3 en 7/4, 1607: 24/3, 2/4 en 13/4, 1608: 28/3, 1609: 28/3, 16/4, 19/4 en 24/4, 1610: 30/3 en 18/4, 1611: 28/2, 1/4, 18/4, 1612: 3/4, 14/4, 16/4 en 24/4, 1613: 22/3, 18/4 en 3/5: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.334, noot 87. Ook in 1633 werd de vloot gekonvooieerd: ibidem, dl 1, p.126. Soms komt de vorming van een vloot ook in een attestatie ter sprake. In 1591 vertrok vanuit Ringkøbing een vloot van dertien schepen. Zes schepen vertrokken pas de volgende dag. Bij de Eems sloten deze zes schepen zich aan bij een vloot van dertig schepen: AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 254, d.d.16/05/1591 en folio 262vo, d.d.16/05/1591.
238. Van Royen, Zeevarenden, p.68-69.
239. 'De Ossenvaerders alhier binnen sijnde gestaen, hebben versocht twee schepen van oorloghe, een groot met een jachte, om haer te convoyeren. Is haer aengeseyt, dat de Raeden van daeghe op haer versouck sullen disponeren. Ende sijn daertoe genomineert kapitijn Femme Geritse mitsgaders Jan Gijsen opt jachte, die de convoy gedaen hebbende, op de custe van Vlaenderen hen weder sal vervoegen': ARA, Admiraliteitscolleges, Admiraliteit in West-Friesland en het Noorderkwartier, inv.nr 2994, resolutie d.d.25/03/1626. Met dank

aan B. Westera voor deze informatie.

240. De volgende variaties kwamen onder andere voor: AWG, NAE, inv.nr 920, akte 144, d.d.06/05/1627 (met de eerste ossenschepen of de gemene vloot); AWG, NAE, inv.nr 924, akte 119, d.d.25/03/1630 (met de eerste gemene ossenschepen); AWG, NAE, inv.nr 947, akte 245, d.d.21/05/1638 (met het eerste convooi of de generale vloot); AWG, NAE, inv.nr 1018, akte 20, d.d.21/04/1645 (met de gemene ossenvloot).
241. Zie Tjassens, Zee-Politie, p.365-369; Engelhard, Het generaal-plakkaat, p.224. Het is opvallend dat juist in 1631 en '32 in Enkhuizen Harlinger schippers worden gecontracteerd, terwijl daarvan geen vroegere voorbeelden zijn teruggevonden: AWG, NAE, inv.nr 925, akte 72 en 73, d.d.04/05/1631 en AWG, NAE, inv.nr 926, akte 42, d.d.01/04/1632.
242. Over de betalingsplicht van het door de Directeuren geheven bedrag bestond kort na de invoering van de Directies onder schippers grote onduidelijkheid. Uiteindelijk besloten de 'gemeene schippers' van Enkhuizen eens wat mede-schippers te polsen. Op 24 juni 1631 verklaarden drie getuigen in het bijzijn van de deken van het binnenlandvaardersgilde op verzoek van de 'gemeene schippers die van deser steede Enchuijsen met haer scheepen laest verleeden voorjaar om osse sijn geweest' dat zij - en bij hun weten ook andere schippers - door de Directeuren van de 'Nieuwe Compagnie' ongemoeid waren gelaten. Ook Amsterdamse schippers en Hoornse ossenvaarders verklaarden niets te hebben betaald aan de 'Nieuwe Directeurs'. Een aantal schippers had wel betaald (waaronder een schipper uit Harlingen), maar zij hadden hun geld in Hoorn van de Directeuren teruggekregen: AWG, NAE, inv.nr 925, akte 109, d.d.24/06/1631.
243. Engelhard, Het generaal-plakkaat, p.224-225.
244. ARA, Staten-Generaal, inv.nr 5560: ingekomen stukken, d.d.05/03/1654. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
245. Bijvoorbeeld die van burgemeester Jens Olufsen uit Ringkøbing: AWG, NAE, inv.nr 924, akte 115, d.d.21/03/1630.
246. Schipper Klaas Gerrits uit Enkhuizen kreeg in 1631 opdracht van Anders Svane uit Ribe het volgende voorjaar met de eerste schepen in de 'ordinaris Ossetijt' naar de Riber Nakke te komen, 'ende speciaellijcken als Nol Teeuwisz schipper van Blocksijl met sijn schip sal vaeren om ossen': AWG, NAE, inv.nr 925, akte 81, d.d.14/05/1631.
247. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 37vo, d.d.14/03/1630. Zie ook: GAA, NAA, inv.nr 238, folio 73vo, d.d.20/02/1629.
248. Noordkerk, Handvesten van Amsterdam, dl III, p.1234.
249. AWG, NAE, inv.nr 930, akte 144 en 153, d.d.27 en 28/03/1635.
250. Tjassens, Zee-Politie: Zee-Rechten. p.58.
251. AWG, NAE, inv.nr 936, akte 104, d.d.02/06/1639.
252. GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 44vo, d.d.20/03/1635.
253. Twee akten uit 1639 hebben op een dergelijk admiraalschap betrekking. Het admiraalschap werd in het Grådyb door een aantal schippers gevormd met de bedoeling twaalf uur op elkaar te wachten en dan gezamenlijk naar List (op Sylt) te varen, om zich daar bij het konvooi te voegen. De schippers waren het admiraalschap aangegaan op voorwaarde dat hun bevrachters ermee zouden instemmen, wat zij overigens niet deden: AWG, NAE, inv.nr 936, akte 89 en 92, d.d.20 en 21/05/1639.
254. AWG, NAE, inv.nr 916, akte 10 en 11, d.d.09/05/1628.
255. ARA, Admiraliteitscolleges II, collectie Bisdorff, XXXI-243, nummer 28, folio 139 (1702).
256. Groot placacet-boeck, dl V, p.1612, d.d.21/01/1713 en 25/02/1713.
257. Van de Ven noemt Arnold en Willem van Wijckersloot als Directeuren van een compagnie uit 1718: Van de Ven, 'Handel in ossen', p.78.
258. Groot placacet-boeck, dl VI, p.1452, d.d.11/03/1722. Haarlem ressorteerde onder de Admiraliteit op de Maze: ibidem.
259. Zo werd het in een Utrechtse overeenkomst aldus geformuleerd dat de 'wissels en gelderen werden overgemaackt door de directie van Sinjeurs Arnold en Willem van Wijckersloot':

- Van de Ven, 'Handel in ossen', p.77.
260. Uit een resolutie van 21/01/1713 aangaande de route van Jutse ossen door het gebied van de keurvorst van Hannover, de hertog van Brunswijk en Lüneburg en de bisschop van Munster bleek dat de Directeuren en commissionairs tot de inkoop van ossen de Staten-Generaal hadden gevraagd bij deze vorsten op een vrije doortocht over hun grond aan te dringen: Groot placacet-boeck, dl V, p.1612, d.d.21/01/1713.
 261. De Directeuren verzochten bij een terugkeer uit Denemarken vóór 1 april vrijgesteld te worden van de belasting van f 20,- op (half-)vet vee en om de ossen zonder quarantaine te mogen invoeren en verkopen. Het ophalen van de ossen werd toegestaan, het invoerrecht hoefde eenmalig niet te worden betaald. Onder verwijzing naar het plakkaat aangaande quarantaine van 18/10/1712 in verband met een besmettelijke ziekte in Holstein en Bremen (die niet expliciet betrekking had op vee, maar op goederen of mensen die de infectie konden overbrengen die werden aangevoerd vanuit het gebied tussen de Sont en de Eems: zie Groot placacet-boeck, dl V, p.1609-1611) werd gesteld dat men nog nader zou bezien of aan schippers, knechts en ander volk dispensatie van de veertig dagen quarantaine zou worden verleend. Op de schepen mocht men slechts zoveel personen en goederen meebrengen als men voor het transport van de ossen nodig had: Groot placacet-boeck, dl V, p.1612, d.d.25/02/1713.
 262. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713.
 263. Er werden gemiddeld 57 ossen aan boord genomen. De 70 schippers waren afkomstig uit: Blokzijl, Dokkum, IJlst en Oldeboorn (ieder 1), Enkhuizen (2), Ameland en Warten (ieder 3), Harlingen (8), Makkum (9), Emden (17) en onbekend (24): GAA, Attestatiën, Certificatiën en Affirmatiën (5034), inv.nr 4 (1715-'18), folio 151-155.
 264. Werd de getaxeerde schepen bij een aanval schade toegebracht, dan zou die schade door de bevrachters vergoed moeten worden: GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 173, d.d.18/03/1713. De Admiraliteiten zullen dat jaar ook een aantal schepen hebben geleverd, want drie bewapende schepen op een vloot van 132 koopvaardijsschepen is erg weinig, in aanmerking genomen dat in vroeger tijd twee oorlogsschepen werden ingezet voor de bescherming van dertig koopvaardijsschepen.
 265. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 188, d.d.24/03/1713.
 266. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713.
 267. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 168, 169, 171 en 173, d.d.15, 16, 17 en 18/03/1713 en mogelijk ook akte 189, d.d.26/03/1713.
 268. Zie voor de handelscontacten van Ribe met de Nederlanden (en andere gebieden): Kinch, Ribe, dl 2, p.815-834; Andresen, 'Zur Geschichte', p.9; Wiese, 'Der Rinderhandel', p.45; Jürgens, Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte, p.192-193. Lindberg Nielsen noemt nog een aantal andere handelsgoederen die vanuit Ringkøbing werden geïmporteerd en geëxporteerd: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.91-94. Zie ook Lindberg Nielsen, Varde, p.92. Hij merkte verder op dat het niet in eerste instantie kooplieden waren die rogge vanuit Ringkøbing exporteerden, maar de 'Amtsforvalter', koninklijke functionarissen die het graan (vooral rogge) als belasting in natura had geïnd van boeren: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.91. Waghenauer, Spiegel, p.19 noemt gerst en mout.
 269. Tegenwoordige staat, dl 1, p.629-630.
 270. Rudolph, Harbor and town, zie het hoofdstuk 'From Holland to Jutland', p.113-124.
 271. Pedersen had er maar vier gestuurd en bevondien in zijn brief die te Enkhuizen geopend werd, geen order gegeven uit de opbrengst Doedes te betalen. Deze nam daarop de vier ossen in 'ostagie' (gijzeling): AWG, NAE, inv.nr 947, akte 92, d.d.29/04/1637.
 272. Er was slechts een mondelinge afspraak gemaakt, de scheepsparten waren niet getaxeerd en er was niet afgesproken waar en wanneer de parten aan de Deense koopman overgedragen zouden worden. Deze koopman, die zich afvroeg of hij ooit wat van de scheepsparten zou zien, was tot de orde geroepen door Andries Jans Ham toen hij enkele 'oolicken ossen' bij de kudde had willen voegen: AWG, NAE, inv.nr 903, akte 110, d.d.09/06/1625. Ook

- Deense kooplieden kregen ossen soms in scheepsparten uitbetaald. Zo had burgemeester Niels Thomsen uit Varde in 1615 een tegoed van 1.150 speciedaler voor geleverde ossen aan Lambert Lauridsen in Ribe, waarvoor hij van Lambert onder andere de helft van $\frac{1}{3}$ scheepspart kreeg, dat zij hierna gezamenlijk bezaten: Lindberg Nielsen, *Varde*, p.90.
273. AWG, NAE, inv.nr 929, akte 95, d.d.27/03/1634 (steen of moppen); AWG, NAE, inv.nr 947, akte 245, d.d.21/05/1638 (4.000 pannen of klinkers); AWG, NAE, inv.nr 970, akte 188, d.d.29/03/1636 (steen).
274. Uit Leiderdorp: AWG, NAE, inv.nr 936, akte 88, d.d.20/05/1639 (4.000 pannen). Uit Enkhuizen: AWG, NAE, inv.nr 919, akte 108, d.d.01/05/1626 (12.000 stuks) en akte 110, d.d.01/05/1626 (3.000 pannen); AWG, NAE, inv.nr 1016, vóór akte 102, d.d.19/05/1643 (4.000 dakpannen) (het contract is mogelijk niet doorgegaan). Uit Harlingen: AWG, NAE, inv.nr 947, akte 245, d.d.21/05/1638 (4.000 pannen of klinkers). In een ten behoeve van een Varder koopman afgesloten akte uit oktober 1643 bleek de lading van 4.000 dakpannen uit Enkhuizen of Harlingen op de heenreis in het daaropvolgende voorjaar nog niet vast te staan. De koopman zou dat nog schriftelijk laten weten: AWG, NAE, inv.nr 1017, akte 30, d.d.03/10/1643.
275. AWG, NAE, inv.nr 865, akte 78, d.d.27/03/1617; AWG, NAE, inv.nr 918, akte 44, d.d.26/05/1625 (24 last kalk); AWG, NAE, inv.nr 919, akte 109, d.d.01/05/1626.
276. Kinch, *Ribe*, dl 2, p.816.
277. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 176, d.d.12/05/1630. Het is niet duidelijk wat er onder 'werkvlas' verstaan moet worden.
278. Jürgens, *Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte*, p.193.
279. Schotten waren afscheidingen in de scheepsromp.
280. In 1629 spraken een Riber koopman en schipper uit Enkhuizen af dat de koopman ook koren, spek of andere goederen mocht laden voor zover de schipper die ruimte kon missen in het 'achter, onder of elders'. Hij mocht ook een deel van het ruim 'afschieten' om zijn lading daarin onder te brengen; AWG, NAE, inv.nr 923, akte 318, d.d.07/11/1629.
281. In een Amsterdamse akte uit 1632 werd opgemerkt dat de schipper een kleine hoeveelheid goederen voor zichzelf mocht vervoeren, als dit de bevrachter niet tot nadeel strekte: GAA, NAA, inv.nr 788, folio 196, d.d.17/03/1632. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 163, d.d.06/05/1630. Zie over voering: Winkelman, *Bronnen*, dl II, p.XXXVII.
282. GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 178, d.d.12/03/1652.
283. AWG, NAE, inv.nr 982, akte 106, d.d.03/05/1646.
284. In West-Sleeswijk zijn grote hoeveelheden, met name uit de 2de helft van de 17de eeuw daterende, Hollandse wandtegels gevonden. In Deense literatuur wordt een verband met de ossenhandel gelegd: Schoubye, *Hollandske vægfliser*, p.34-37. Uit de ossen-bevrachtingscontracten kan niet worden afgeleid dat wandtegels tot de lading op de heenreis behoorden, tenzij deze als ongespecificeerde ballast of voering is verscheept. Rudolph spreekt van 'Ballastkeramik': Rudolph, *Sailor souvenirs*, p.35. Het zou kunnen dat deze goederen niet werden meegenomen in schepen op weg naar Denemarken en Sleeswijk als de ossen werden gehaald, maar door Nederlanders op een ander moment werden geleverd, of door Denen en Sleeswijkers gehaald. Het onopgehelderde vraagstuk van de ceramiek toont duidelijk dat de ossenhandel slechts een onderdeel was van het handelsverkeer tussen Denemarken en Sleeswijk-Holstein: er werd misschien ceramiek door de ossenproducenten en -handelaars aangekocht ter verfraaiing van hun huizen met geld dat andere met de ossenhandel was verdiend, maar dat hoeft niet te betekenen dat ceramiek direct tegen ossen werd uitgewisseld.
285. Zie bijvoorbeeld GAA, NAA, inv.nr 238, folio 73vo en 117, d.d.20/02 en 09/03/1629; GAA, NAA, inv.nr 241, folio 28vo en 44, d.d.06 en 16/03/1630.
286. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 28vo en 37vo, d.d.06 en 14/03/1630.
287. Zie bijvoorbeeld GAA, NAA, inv.nr 238, folio 73vo, d.d.20/02/1629 (94 last: ongespecificeerde goederen) en inv.nr 241, folio 28vo, d.d.06/03/1630 (114 last: ongespecificeerde goederen).

- goederen, in Hoorn te laden).
288. GAA, NAA, inv.nr 243, folio 97vo, d.d.08/03/1631.
 289. AWG, NAE, inv.nr 970, akte 86 en 87, d.d.12 en 13/05/1635.
 290. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.126. Degn stelde voor Ribe een relatie vast tussen de omvang van de jaarlijkse overzeese export en het gemiddelde aantal per schip getransporteerde ossen. Dat lag tussen de 14 (1649) en 62 (1627) ossen. In tien jaren met een jaarlijkse export onder de 2.000 ossen was het gemiddelde aantal ossen 29 per schip, in dertien jaren met een export tussen de 2.000 en 2.999 ossen was dit aantal 40, in drie jaren met een export tussen 3.000-3.999 ossen bedroeg het 49, in vier jaren met een export van 4.000-4.999 ossen 44, in één jaar met een export van 5.489 ossen 62 en in het jaar dat 6.027 ossen werden geëxporteerd, werden er gemiddeld 55 ossen aan boord van een schip geplaatst: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.334, noot 86. In de Republiek gecontracteerde ossenschippers werd meestal opgedragen een volle lading (vijftig tot zestig ossen) in te nemen. Een groot aantal schepen moet er dus in sommige jaren veel minder hebben vervoerd, ofwel omdat het transport werd uitgevoerd met aanzienlijk kleinere schepen of omdat het ruim niet volledig volgeladen werd. Bij sommige exporteurs was het aantal over zee geëxporteerde ossen zo constant dat Degn vermoedde dat het hier ossen uit één stal betrof: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.122. Lindberg Nielsen noemt voor Ringkøbing aan het begin van de 18de eeuw een aantal van circa dertig ossen, maar dat lage aantal hield vooral verband met de afmeting van de schepen waarin ze vervoerd werden. Toen de grootte van de schepen later in de eeuw weer toenam werden er veertig tot vijftig ossen geladen: Lindberg Nielsen, Ringkøbing, p.90.
 291. Voor boeier- en potschepen werd wel een maximum van zestig ossen genoemd: AWG, NAE, inv.nr 924, akte 115, d.d.21/03/1630; AWG, NAE, inv.nr 930, akte 302, d.d.04/11/1635; AWG, NAE, inv.nr 925, akte 78, d.d.14/05/1631. Een getal van vijftig ossen werd voor een wijdschip genoemd: AWG, NAE, inv.nr 928, akte 258, d.d.04/11/1633. Er werd reeds geconstateerd dat het aantal varieerde met de afmeting van het ruim.
 292. AWG, NAE, inv.nr 880, akte 65, d.d.24/05/1623.
 293. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.45.
 294. GAA, NAA, inv.nr 413, folio 67, d.d.26/01/1636.
 295. Olsen, 'Steffen Rodes Regnskabsbog', p.271.
 296. ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5655, d.d.06/06/1724, inv.nr 5656, d.d.30/05/1725 en inv.nr 5657(I), d.d.29/08/1726.
 297. GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708.
 298. Zie bijvoorbeeld: AWG, NAE, inv.nr 922, akte 48, d.d.09/04/1628.
 299. Een Emder schipper had in 1628, samen met twee andere schippers, vier weken lang op de rede van Højer gelegen, zonder dat ze met ossen waren bevracht. Op verzoek waren ze naar List gezeild, alwaar de Emder schipper van twee kooplieden dertig ossen meekreeg. De inlading moest heimelijk gebeuren, vanwege het ter plekke aanwezige 'keijservolck': AWG, NAE, inv.nr 906, akte 201, d.d.12/05/1628.
 300. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.44.
 301. Andresen, 'Zur Geschichte', p.7.
 302. Andresen, 'Zur Geschichte', p.10. Dit was ook volgens Enemark de gebruikelijke laadmethode: Enemark, 'Oksehandelens historie', p.64.
 303. Dit blijkt uit een gedetailleerde gravure op een 18de eeuws glas van het 'Loffelijke Ossensweidersgilde' in het Frans Halsmuseum te Haarlem.
 304. Huigen Jans van 'Craijensteijn' en Jan Klaas Vlooswijk hadden bepaald dat drie van de vijf gecontracteerde schippers in Ribe eerst geladen zouden worden met ossen, ook al waren de twee andere schippers eerder gearriveerd. Maar waren deze er nog niet als de ossen klaar stonden om te worden ingeladen, dan mochten de klaarliggende schepen wel als eerste worden geladen: GAA, NAA, inv.nr 243, folio 104, d.d.12/03/1631.
 305. Het betrof hier twee schippers uit Bremen 'Henrick Wijting' en 'Marten Binnick', bevracht door de Deen Magnus Grave voor het transport van 106 ossen uit Ribe: AWG, NAE,

inv.nr 2036, folio 262vo, d.d.16/05/1591.

306. Aan boord van een, niet nader aangeduid schip voeren in 1595 een schipper, een stuurman, een bootsman en een bootsgezel: AWG, NAE, inv.nr 844, akte 271, d.d.16/04/1595. Een pinas werd bemand door een schipper, een stuurman en vier bootsgezellen: AWG, NAE, inv.nr 976, akte 148, d.d.21/05/1641.
307. Van Royen, Zeevarenden, p.24, 87, 172, 182-183. Het genoemde aantal bemanningsleden is nog niet de helft van het aantal bemanningsleden (9) dat in de resolutie van de Staten van Holland uit 1607 voor schepen van bijvoorbeeld 50-60 last wordt genoemd: Van Royen, Zeevarenden, p.20, tabel 1-4. De schepen die aan de Jutse westkust ossen laadden varieerden tussen de 15 en 60 last, oplopend tot wel 200 last voor de schepen die ossen de ophaalden in het Oostzeegebied (zie voor de scheepsafmetingen en het aantal lasten van ossenschepen, bijlage 10 en 17). Het aantal bemanningsleden op de grootste schepen die naar de Oostzee voeren lag beduidend hoger. Dit kon wel oplopen tot veertien man: Van Royen, Zeevarenden, p.182.
308. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 103, d.d.09/05/1633.
309. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 178, d.d.14/05/1630; GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708.
310. GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 58vo, d.d.01/02/1635.
311. GAA, NAA, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d.19/05/1708.
312. Een stuurman, een bootsman en een bootsgezel verklaarden op verzoek van schipper Niels Hansen uit Ribe dat de ossen 'meer als ruijnte genoch gehadt hebben int voorsz schip omme bequamelick bijde anderen te staen sonder malcanderen te quetsen': AWG, NAE, inv.nr 844, akte 271, d.d.16/04/1595.
313. Volgens Le Francq van Berkhey bedroeg de 'ossenvlucht' van Deense ossen soms wel meer dan vier Rijnlandse voeten (> 1.23 meter). Overigens heeft deze informatie betrekking op het begin van de 19de eeuw: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.288.
314. GAA, NAA, inv.nr 243, folio 104, d.d.12/03/1631; GAA, NAA, inv.nr 2399, folio 13, d.d.23/03/1655; GAA, NAA, inv.nr, inv.nr 1540, folio 11, d.d.04/03/1659; GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 168 (d.d.15/03/1713), akte 169 (d.d.16/03/1713), akte 171 (d.d.17/03/1713) en akte 189 (d.d.26/03/1713). De krammen ('Krampen') worden ook genoemd in de rekening van de Kopenhager ossenhandelaar Steffen Rode: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.52.
315. GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 33vo, d.d.07/03/1635.
316. AWG, NAE, inv.nr 907, akte 247, d.d.21/06/1629.
317. GAA, NAA, inv.nr 1540, folio 11, d.d.04/03/1659.
318. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.52.
319. GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 44, 45 en 46, d.d.27, 28 en 30/03/1658.
320. Mogelijk gebeurde dit op soortgelijke wijze als door Le Francq van Berkhey werd beschreven in Natuurlijke historie, dl 9, zesde afdeling, p.249-254, p.261-264, waarbij de Zuidhollandse wijze van het stallen der dieren het meest voor de hand ligt. Door deze opstelling van de staken werden de 'gangen' in het laadruim gevormd, waar Wiese over sprak: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.44.
321. Voor vertrek moest een schipper de koopman zijn touwen tonen die hij gebruikte om te laden en lossen, maar voor het vastzetten van ossen in het schip werd extra touw aangeschaft: Tjassens, Zee-Politie: Zee-rechten, p.37, art.6; AWG, NAE, inv.nr 907, akte 247, d.d.21/06/1629. Ook de rekening van Rode maakt melding van de aanschaf van touw: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.52.
322. GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708.
323. GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 44, 45 en 46, d.d.27, 28 en 30/03/1658.
324. Tang, 'Om studehandel', p.111.
325. AWG, NAE, inv.nr 931, akte 163, d.d.01/05/1636. Christoffer de Hemmer exporteerde

- in 1636 100 ossen via Ribe: ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Riber HKR.
326. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.64-65.
 327. AWG, NAE, inv.nr 922, akte 48, d.d.09/04/1628.
 328. GAA, NAA, inv.nr 6357, akte 9, folio 73, d.d.10/05/1703.
 329. Zie bijvoorbeeld de akten die werden afgesloten in de jaren dertig bij notaris Jan Warnars: GAA, NAA, inv.nr 695A.
 330. Van hooi was al sprake in een contract uit 1644: GAA, NAA, inv.nr 1659, folio 425, d.d.23/03/1644. In 1658 werd een schipper voor vertrek eerst naar Blokzijl en 'Geelmuiden' (Genemuiden) in Overijssel gestuurd, om daar voor rekening van de bevrachter touw en twee voeder hooi te kopen: GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 44, d.d.27/03/1658. In latere, door dezelfde lasthebber afgesloten contracten werd ook opdracht gegeven tot het meenemen van hooi, maar er werd niet meer bij vermeld waar dat moest worden ingeladen. Aangezien de gecontracteerde schippers uit Blokzijl kwamen, kan dat hooi wederom in Overijssel zijn geladen: GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 45 en 46, 49, d.d.28 en 30/03 en 05/04/1658. Drie Friese schippers (uit Makkum, Harlingen en Workum) werd in een contract opgedragen anderhalf voeder hooi te kopen te Makkum en dat te verdelen: GAA, NAA, inv.nr 2400, folio 75, d.d.07/04/1659. Een drietal Bremer schippers en één uit Hamburg moesten in Amsterdam of Enkhuizen een half voeder hooi laden: GAA, NAA, inv.nr 2401, folio 1, 2 en 3, d.d.19 en 26 en 22/03/1660. In 1660 kregen drie gecontracteerde Harlinger schippers de opdracht het hooi in Enkhuizen te laden: GAA, NAA, inv.nr 2401, folio 4, 5 en 9, d.d.26/03 en 14/05/1660. Zie ook de akten in bijlage 17.
 331. GAA, NAA, inv.nr 2399, folio 70, d.d.20/03/1656.
 332. GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708.
 333. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.52.
 334. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 103, d.d.16/03/1630.
 335. Tang, 'Om studehandel', p.111. Volgens hem was dat het enige voedsel dat de ossen onderweg kregen: ibidem. Volgens Chomel kregen ook voor de mest bestemde kalveren, behalve melk met kruim van witbrood, eieren: Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1547.
 336. Voor de beschreven opstelling van de ossen in het scheepsruim met de kop naar de wand zijn in de scheepsarcheologie geen bewijzen gevonden, noch in eigen land, noch in Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Wel kan op basis van de scheepsconstructie van een door Kleij in 'Scheepswrak Flevoland' op p.108 beschreven tjalk-achtig schip (waarin behalve meest mogelijk ook runderen zijn vervoerd) worden vermoed dat - indien deze veronderstelling juist is - die runderen waarschijnlijk met hun kop naar het middenpad stonden, zoals de door Witsen beschreven paarden: Witsen, Scheepsbouw en bestier, p.435-436.
 337. Het is wel opmerkelijk dat de schipper door onderweg goed voor de dieren te zorgen (waarvoor hij met een kaplaken beloond werd), dat kaplaken juist in waarde verminderde. Volgens Le Francq van Berkhey waren koeien op wijn of 'geestrijke dranken' verzot en daarom kregen ze dit soms als ze aan iets kwijnden. Daarnaast stonden ook 'bierbostels' en spoeling (bostels zijn de bolsters en de onoplosbare bestanddelen van mout, als afvalproduct van de bierbrouwerij, ook wel draf of spoeling genaamd) als een lekkernij voor koeien bekend: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.178. De alcohol zorgde voor een verkwikking van de runderen, gevolgd door een gevoel van vermoeidheid: Vial, Het vetmesten, p.154.
 338. Jakob Munnik gaf de door hem gecontracteerde schippers het bier vooraf al mee: zie bijvoorbeeld GAA, NAA, inv.nr 3864, akte 222vo en 223vo, d.d.18/02/1676. Bevrachter Jan Wagenaar liet het kaplaken afhangen van de goede voltooiing van de reis: GAA, NAA, inv.nr 3864, folio 274, d.d.02/03/1676.
 339. In een akte uit 1614 was sprake van een ton goed 'Rincope' bier: AWG, NAE, inv.nr 848, akte 893, d.d.01/05/1614. In een andere akte werd de schipper door een Nederlandse bevrachter Jurriaan Huiberts een ton goed bier op de laadplaats (Ringkøbing of Ribe) beloofd: GAA, NAA, inv.nr 243, folio 80vo, d.d.28/02/1631. Dezelfde bevrachter stelde

- zijn schipper in 1632 een ton bier en een zijde spek in het vooruitzicht: GAA, NAA, inv.nr 760, folio 168vo, d.d.05/04/1632.
340. GAA, NAA, inv.nr 1659, folio 425, d.d.23/03/1644.
341. GAA, NAA, inv.nr 640, folio 59, d.d.25/02/1633; GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 33vo, d.d.07/03/1635. Dit was ook het geval in de rekening van Steffen Rode: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.52.
342. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713. Zie ook in hetzelfde inv.nr, akte 168 (d.d.15/03/1713), akte 169 (d.d.16/03/1713), akte 171 (d.d.17/03/1713) en akte 189 (d.d. 26/03/1713).
343. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 168, 169, 171 en 189, d.d.15, 16, 17 en 26/03/1713. In de rekening van Steffen Rode is sprake van 'licht': Wiese, 'Der Rinderhandel', p.52.
344. Van IJk, Scheepsbouwkonst, p.85; Van der Wijk, Lexicon, p.219.
345. GAA, NAA, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d.19/05/1708.
346. In een van de contracten die oud-burgemeester Jan Maartens Merens in 1635 afsloot betreffende de verscheping van West-Fries vee (geen ossen) naar Boston in Amerika was bepaald dat 'de onreynicheyt van de beesten telkens ofte ten lancksten driemael sdaechs op te ruymen ende overboort te helpen': Merens, 'Contracten', p.111.
347. Ten behoeve van de schipper werd door zijn bootsvolk verklaard dat in het 'tempeest door 't slingeren van 't schip een ofte twee der selver ossen aen haer benen gequetst zijn geweest': AWG, NAE, inv.nr 844, akte 271, d.d.16/04/1595.
348. Tjassens, Zee-Politie: Zee-Rechten, p.37, art.7.
349. Zie bijvoorbeeld: GAA, NAA, inv.nr 4422, folio 112, d.d.23/01/1680.
350. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 182, d.d.18/05/1630.
351. Althans, rond het midden van de 19de eeuw: Tang, 'Om studehandel', p.111.
352. Er ontstond een circa anderhalve meter hoge ruimte die werd gebruikt als slaappleats en bergplaats voor de plunjes. Ook werd het woord 'koebrug' gebruikt voor de langs de kuil aangebrachte loopbruggen (dus gedeeltelijke dekken) tussen halfdek en bak: Van Beylen, Maritieme encyclopedie, dl 4, p.104.
353. Handvesten van Enchuysen, Keure op de Osse-neeringe, art.V, p.395.
354. Afgeleid van 'opleiden', in de betekenis van 'naar een bepaalde plaats geleiden': WNT, dl XI, p.991.
355. Handvesten van Enchuysen, Keure op de Osse-neeringe, art.IX en X, p.395.
356. In Enkhuizen was het postgeld verpacht. Voor elke aangevoerde (en afgevoerde?) os werd vier deniers betaald. Voor elk vet 'beest' (en doorgaans werd daarmee rundvee aangeduid) dat werd afgevoerd naar Zeeland of elders, of dat van over zee werd aangevoerd, gold een apart tarief: AWG, OAE, inv.nr 124 (bergnr 900): Ordonnantiën van stadsverpachtingen, p.10.
357. Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 1, p.537 en dl 2, p.704.
358. GAA, NAA, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d.21/05/1708.
359. AWG, NAE, inv.nr 957, akte 27, d.d.29/05/1651.
360. Van IJk geeft van een dergelijk 'formulier van de recepissen' een voorbeeld: Van IJk, Scheepsbouwkonst, p.331.
361. Gesproken werd over de 'wettigen houder' of een persoon die van hem 'actie' had zijn loon te innen: AWG, NAE, inv.nr 970, akte 86, 87, 88, 93, 188, d.d.12, 13 en 15/05/1635 en 29/03/1636.
362. Een 'stuk van achten' was de oude benaming voor een munt ter waarde van acht schellingen of twee gulden en acht stuivers, en voor de waarde ervan: WNT, dl XVI, p.339. Er is sprake van Spaanse kluiten of realen van achten in specie in de akte: AWG, NAE, inv.nr 865, akte 91, d.d.17/04/1617. Een reaal van achten (ook wel stuk van achten geheten) was een muntstuk ter waarde van het achtvoud van een reaal: WNT, dl I, p.622. Zie voor de specie rijksdaalders van 50 stuivers: AWG, NAE, inv.nr 923, akte 161, d.d.02/05/1629.
363. Heyvaert, De ontwikkeling, p.111-112.

364. Voor de uitzonderingen zie: AWG, NAE, inv.nr 922, akte 50, d.d.10/04/1628; AWG, NAE, inv.nr 923, akte 287, d.d.28/09/1629; AWG, NAE, inv.nr 934, akte 163, d.d.22/05/1638; AWG, NAE, inv.nr 947, akte 94, d.d.02/05/1637; AWG, NAE, inv.nr 1016, akte 102, d.d.19/05/1643.
365. GAA, NAA, inv.nr 761, folio 178, d.d.01/04/1634 (Johann Kock uit Tønder: bier); GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 242, d.d.03/05/1652 (Peder Christensen uit Varde: bier); GAA, NAA, inv.nr 1623, folio 889, d.d.29/05/1646 (Las Jensen Bandsbøl en Mads Jakobsen uit Varde: een half vat bier of een daalder daarvoor in de plaats).
366. Zie bijlage 9 bij Francois 'Linningh' en bij Govert Lups.
367. Jurriaan Huiberts 'van Eijl' uit Amsterdam: GAA, NAA, inv.nr 243, folio 80vo, d.d.28/02/1631; GAA, NAA, inv.nr 760, folio 168vo, d.d.05/04/1632; GAA, NAA, inv.nr 1659, folio 425, d.d.23/03/1644. Pieter Bles uit Amsterdam: GAA, NAA, inv.nr 1543, folio 226, d.d.16/03/1668.
368. GAA, NAA, inv.nr 238, folio 73vo, d.d.20/02/1629 (Rozenobel voor de schipper); GAA, NAA, inv.nr 243, folio 59vo, d.d.19/02/1631 (schipper en scheepsvolk elk een rijksdaalder); GAA, NAA, inv.nr 640, folio 59, d.d.25/02/1633 (drie pond Vlaams voor een nieuwe vlag); GAA, NAA, inv.nr 694B, omslag 60, d.d.21/02/1634 (Rozenobel); GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 33vo, d.d.07/03/1635 (twaalf gulden), folio 44vo, d.d.20/03/1635 (vijftig gulden), folio 58vo, d.d.01/02/1635 (ieder een rijksdaalder); GAA, NAA, inv.nr 1540, folio 11 en 13, d.d.04 en 05/03/1659 (een dukaat); GAA, NAA, inv.nr 1543, folio 214, d.d.25/02/1668 (een rijksdaalder voor de schippersvrouw). Verder de akten afgesloten door Jakob Munnik: GAA, NAA, inv.nr 3864, folio 222vo, 223vo en 271vo (d.d.18/02/1676), folio 225 (d.d.-/02/1676), folio 246vo (d.d.19/02/1676) (2 dukaten voor de schippersvrouw en een ton bier voor de ossen). Overigens keerde ook een buitenlander wel eens een geldbedrag uit: GAA, NAA, inv.nr 788, folio 198, d.d.17/03/1632 (Godert Bram: zes gulden, in plaats van een nieuwe hoed).
369. GAA, NAA, inv.nr 832, d.d.02/03/1634 (bloedvlag).
370. GAA, NAA, inv.nr 3043, folio 31vo, d.d.29/02/1668.
371. GAA, NAA, inv.nr 1062, folio 11, d.d.05/05/1642.
372. AWG, NAE, inv.nr 921, akte 127, d.d.21/10/1627.
373. GAA, NAA, inv.nr 243, folio 104, d.d.12/03/1631.
374. Zo keerde Jakob Munnik vaak twee dukatons voor de schippersvrouw en een ton bier voor de ossen uit, maar soms liet hij de dukatons alsnog uit de tekst wegstrepen: GAA, NAA, inv.nr 3864, folio 249vo en folio 273, d.d.19/02/1676.
375. Petrejus, *Scheepsmodellen*, p.48.
376. Zie bijvoorbeeld de volgende Enkhuizer contracten: AWG, NAE, inv.nr 920, akte 130, d.d.27/04/1627 (vijf schippers, zelfde traject, geen gegevens over type of afmetingen schip, uiteenlopende vrachtlonen); AWG, NAA, inv.nr 923, akte 208, d.d.02/06/1629 (twee schippers, zelfde traject, geen gegevens over type of afmetingen, uiteenlopende vrachtlonen); AWG, NAE, inv.nr 1018, akte 8, d.d.14/04/1645 (twee schippers, zelfde traject, geen gegevens over type en afmetingen, hetzelfde vrachtoon), akte 14, d.d.19/04/1645 (twee schippers, zelfde traject, geen gegevens over type en afmetingen, hetzelfde vrachtoon), akte 20, d.d.21/04/1645 (twee schippers, zelfde traject, geen gegevens over type en afmetingen, uiteenlopende vrachtlonen), akte 22, d.d.21/04/1645 (drie schippers, zelfde traject, geen gegevens over type en afmetingen, uiteenlopende vrachtlonen) en akte 24, d.d.22/04/1645 (drie schippers, zelfde traject, geen gegevens over type en afmetingen, uiteenlopende vrachtlonen).
377. Een aantal voorbeelden kan dit verduidelijken. Zo ontvingen twee schippers op boeiers in 1625 voor hun reis naar Hamburg (in de omgeving van Wedel), een verschillend vrachtoon, namelijk 190 en 197 gulden: AWG, NAE, inv.nr 918, akte 4, d.d.21/03/1625. In een akte uit 1633 kregen twee van de drie potschippers met dezelfde bestemming (Ribe) 136, en één slechts 134 stukken van achten: AWG, NAE, inv.nr 928, akte 114, d.d.23/05/1633.

Vier andere schippers, die met hun boeierschepen het Grådyb als bestemming opkregen, werd bij terugkomst hetzelfde loon (129 stukken van achten) in het vooruitzicht gesteld: AWG, NAE, inv.nr 924, akte 141, d.d.15/04/1630. In 1631 zouden vijf schippers (drie uit Blokzijl, twee uit Zwartsluis) het traject Ribe-Nijkerk/Muiden afleggen. Drie van hen hadden schepen van 20 last. Zij ontvingen hetzelfde loon, namelijk 130 stukken van achten. Van de twee anderen, die beiden een schip van 18 last hadden, zou de ene bij terugkomst 122 stukken van achten ontvangen, de ander slechts 115: GAA, NAA, inv.nr 243, folio 104, d.d.12/03/1631. In 1632 werden twee Blokzijler schippers door twee Riber kooplieden bevracht voor een reis op het traject Hviding Nakke-Enkhuizen. Beide schippers hadden een potschip en de schepen waren volgens het contract van gelijke grootte. Zij zouden na voltooiing van de reis wel een zelfde vrachtloon genieten, namelijk 254 stukken van achten en een ton bier: AWG, NAE, inv.nr 927, akte 23, d.d.26/04/1632. Twee andere Blokzijler schippers, die in 1659 beide met een potschip naar het Lister Dyb werden gestuurd en Amsterdam als bestemmingshaven hadden, kregen bij terugkomst 138 stukken van achten en een dukaat als kaplaken: GAA, NAA, inv.nr 1540, folio 13, d.d.05/03/1659.

378. GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 33vo en 44vo, d.d.07 en 20/03/1635.

379. GAA, NAA, inv.nr 1623, folio 889, d.d.29/05/1646.

380. GAA, NAA, inv.nr 2398, folio 45, d.d.25/03/1654.

381. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 96, d.d.03/05/1633.

382. Het lage vrachtloon dat aan een Deense schipper werd uitbetaald (60 rijksdaalders in specie) zou verklaard kunnen worden uit het afwijkende scheepstype (galjoot) waarmee hij voer of een geringer aantal ossen dat hij vervoerde: AWG, NAE, inv.nr 925, akte 70, d.d.03/05/1631.

383. Om een indruk te geven van de variatie in de vrachtprijzen per koppel (rd. = rijksdaalders): Kinch spreekt van $3\frac{1}{2}$ 'Stück von Achten' (1614): Kinch, Ribe, dl 2, p.826; $3\frac{3}{4}$ rd. (1624): AWG, NAE, inv.nr 914, akte 34, d.d.07/09/1624 (een Bremer schipper); 7 rd. (1629): AWG, NAE, inv.nr 923, akte 217, d.d.12/06/1629; 4 rd. (1630): AWG, NAE, inv.nr 924, akte 174, d.d.12/05/1630; $5\frac{1}{2}$ rd. (1630): AWG, NAE, inv.nr 924, akte 175, d.d.12/05/1630; $4\frac{1}{2}$ rd. (1630): GAA, NAA, inv.nr 241, folio 32vo en 40, d.d.08 en 14/03/1630; 6 rd. (1638): Kinch, Ribe, dl 2, p.826; 4 stukken van achten (1638): AWG, NAE, inv.nr 1017, akte 68, d.d.12/04/1644; 6 rd. (1638): Andresen, 'Zur Geschichte', p.10; 4 rd. (1650): AWG, NAE, inv.nr 956, akte 347, d.d.05/05/1650; $5\frac{1}{2}$ rd. (begin jaren 1660): RAK, Privat arkiver, Hans Schack, Arkivnr 6262, E. Diverse regnskabssager, Lb. nr 43; 6 rd. (1708): GAA, NAA, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d.21/05/1708; 7 gulden en 10 stuivers (1713): GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, 168, 169, 171 en 189, d.d.13, 15, 16, 17 en 26/03/1713. Zie ook Achelis, 'Aus der Geschichte', p.187.

384. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 114, d.d.16/02/1629.

385. AWG, NAE, inv.nr 970, akte 89, d.d.14/05/1635; AWG, NAE, inv.nr 1017, akte 68, d.d.12/04/1644; AWG, NAE, inv.nr 1018, akte 22, d.d.21/04/1645; GAA, NAA, inv.nr 243, folio 104, d.d.12/03/1631.

386. Zoals door Jakob Munnik. Hij bepaalde dat als de schippers door eigen toedoen in Ribe geen 58 maar minder ossen laadden er per os maar liefst 20 gulden gekort zou worden op het vrachtloon. Als de schippers buiten hun toedoen niet aan het vooraf opgegeven aantal ossen konden komen, moesten zij daarvan een schriftelijk bewijs van één van de factors aan de koopman overleggen. Dan zou de korting niet plaatsvinden: GAA, NAA, inv.nr 4422, folio 112, d.d.23/01/1680.

387. AWG, NAE, inv.nr 921, akte 127, d.d.21/10/1627; AWG, NAE, inv.nr 981, akte 118, d.d.31/03/1645; AWG, NAE, inv.nr 1017, akte 49 (d.d.13/01/1644), akte 52 (d.d.29/01/1644), akte 63 (d.d.31/03/1644); AWG, NAE, inv.nr 1018, akte 7 (d.d.14/04/1645), akte 11 en 13 (d.d.19/04/1645), akte 14 en 15 (d.d.19/04/1645), akte 18, 19, 20, 21, 22 en akte 23 (d.d.21/04/1645), akte 24 en 25 (d.d.22/04/1645) en akte 26 (d.d.23/04/1645). Zie ook GAA, NAA, inv.nr 1099, folio 422vo, d.d.06/04/1652.

388. Een koopman, Jakob Clausen, vroeg in het Grādyb aan Jan Jans uit Blokzijl of het schip van een andere schipper, Reindert Jans uit Grootebroek, net zo groot was als dat van hem. Jans had geantwoord: 'hoe soude sijn schip soe groot nu wesen als het mijn ick sal hem vijff rijcksdaelders voor uyt moete keren ende voorts sijn sij veraccordeert in die vracht van beyde onsen scheepen tsamen t hebben': AWG, NAE, inv.nr 904, akte 183 en 185, d.d.28 en 29/04/1626.
389. AWG, NAE, inv.nr 956, akte 347, d.d.05/05/1650.
390. GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 263, d.d.29/05/1652.
391. In 1590 had Allard Jans uit Enkhuizen, uit naam van zijn broer 'Jan Lowisz' het schip van Jan Hendriks gearresteerd waarmee Jens Stauning uit Varde goederen had aangevoerd, 'dit alles tot versekerheyt van alsulcke vrachtloone, legdagen mitten aencleven van dyen als de voirsz schipper Jan Lowisz soude mogen competeren uyt sake van de bevrachtinge tussen hem ende de voirsz Jens Stauningh gemaect'. De Amsterdamse koopman Jan 'Deyman' (Deims) had als lasthebber van Jens Stauning aan Allard Jans zes ossen en een paard als onderpand gegeven, waarna het arrest was opgeheven: AWG, NAE, inv.nr 825, akte 27, d.d.14/05/1590.
392. Het ging om Arend Stoffels Bakker uit Woerden: AWG, NAE, inv.nr 879, akte 102, d.d.08/03/1623.
393. Zie bijvoorbeeld het monstercontract met 132 schippers: GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713.
394. Van Royen, Zeevarenden, p.50-51.
395. AWG, NAE, inv.nr 932, akte 296, d.d.21/03/1637.
396. Voor elke voet diepgang moest 15 stuivers worden betaald: Tjassens, Zee-Politie: Ordonnantie der Pilotagie, p.4, art.VII en IX.
397. AWG, NAE, inv.nr 918, akte 44, d.d.26/05/1625.
398. AWG, NAE, inv.nr 920, akte 56, d.d.29/01/1627.
399. Van de tientallen door notaris Stant afgesloten ossen-bevrachtingscontracten was de formulering in slechts acht contracten opgenomen.
400. Het was een in het handelsgebied van de Hanze gebruikelijke tol: WNT, dl XIII, p.768.
401. In de Middeleeuwen werden schepen in de tolregisters vermeld naar het soort roer dat zij voerden. De tol werd betaald voor elk schip dat in een haven, waarin het afmeerde, 'onvrij' was. Een Enkhuizer register uit 1617 is bewaard gebleven: AWG, OAE, inv.nr 124 (bergnr 900): Ordonnantien van stadsverpachtingen, p.9. Daaruit blijkt dat burgers uit de steden, waar Enkhuizer burgers zelf onvrij waren, de roertol schuldig waren, 'elcke reijse als zij haer tou vast meeren'. Het ging om: Utrecht, Deventer, Zwolle, Kampen, Harderwijk, Blokzijl, Zwartsluis, Kuinre en Emden. De roertol bedroeg een stuiver; voor Kampen en Emden werd voor schepen met een razeil of een smak een hoger tarief genoemd. In Hoorn werd de roertol tegelijk met de grafelijke beestentol afgedragen. In de genoemde rekening van Frank van Alkemade (1519) (zie § 2.6.3) was bepaald dat voor ieder schip dat vee aanvoerde een roertol van 1 blank (= $\frac{3}{4}$ stuiver) moest worden betaald, ongeacht of er nu runderen, varkens of schapen waren aangevoerd. Sindsdien werd de tol in de grafelijke rekeningen in een adem genoemd met de grafelijke beestentol. Hoewel de tol de graaf van Holland toekwam, was de inning daarvan aan de stad uitbesteed, althans in het midden van de 17de eeuw: AWG, OAE, inv.nr 111 (bergnr 760): stadsrekening, folio 28vo.
402. AWG, NAE, inv.nr 920, akte 142, d.d.05/05/1627; AWG, NAE, inv.nr 922, akte 48, 49, 50 en 52, d.d.09, 10 en 12/04/1628; AWG, NAE, inv.nr 923, akte 114 en 208, d.d.16/02 en 02/06/1629; AWG, NAE, inv.nr 925, akte 48, d.d.30/03/1631.
403. Als bestemming van de schepen werd het Grādyb genoemd: AWG, NAE, inv.nr 947, akte 242, d.d.20/05/1638 (of Varde); AWG, NAE, inv.nr 1017, akte 68, d.d.12/04/1644; AWG, NAE, inv.nr 1018, akte 11, d.d.19/04/1645; AWG, NAE, inv.nr 1006, akte 26, d.d.23/03/1650.
404. Lesger, Hoorn, p.61.

405. Schuiten betaalden kaapgeld (kabepenge). In tabelbijlage 88 van Degn, Rig og fattig, dl 2, p.247-249 horen de opschriften 'Tøndepenge Nakken' en 'Tøndepenge Reden' boven het woord 'skibe' te staan, en het woord 'Kabepenge' boven het woord 'skuder'. Zie ook de toelichting van Waghenar bij de symbolen van tonnen, kapen en bakens op zijn kaarten in Spiegel, eerste deel, p.1.
406. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 258, d.d.04/11/1633.
407. In dat jaar kreeg burgemeester Las Jensen Bandsbøl samen met enkele andere burgers uit Varde toestemming om de vaarwegen in het Grådyb met een ton en kapen te markeren waarvoor ze tonnen- en kaapgeld mochten innen: Lindberg Nielsen, Varde, p.285.
408. Ook werd het wel 'boomgeld' genoemd: Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 2, p.909.
409. Lesger, Hoorn, p.31.
410. In Enkhuizen was de ontvanger van het paalgeld in 1627 dezelfde persoon als die de grafelijke beesten- en roertol collecteerde, namelijk Jan Jans Kamerling: ARA, Grafelijkheids-rekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1044, jaar 1627, folio 142 en AWG, NAE, inv.nr 905, akte 242, d.d.09/06/1627.
411. Spaans, 'De Harlinger armenvoogden', p.350-351.
412. Het tarief was acht penningen per os: Handvesten van Enchuysen, Observantie van den ontfangh van 't Pael-gelt, p.203-205. In Hoorn kwamen de volgende posten voor: 'Den 29 Aprill Andries Jurijaenz [Anders Jørgensen] van denemercken comt van huijr [Højer] met veertigh ossen f 1-0-0' en later nog 'den eersten maj Pieter Hanz [Peter Hansen] vant vur [Föhr] comt met achthien ossen en twee peerden a 1/2 str f 0-10-0': AWG, OAE, inv.nr 110d (bergnr 756): rekening van het paalgeld. Hetzelfde tarief werd in Enkhuizen gehanteerd getuige de minder gespecificeerde posten in het register aldaar waar op 14 april 1685 bijvoorbeeld werd opgetekend 'Pieter Jansen 60 ossen f 1-10-0': AWG, OAE, inv.nr 108 (bergnr 1404): rekening van het paalgeld. Tien schippers arriveerden op de 14de april, één schipper op 18 en één op 28 april. De paalgeldadministratie is de tegenhanger van de door Degn bestudeerde HKR.
413. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 242, d.d.09/06/1627.
414. AWG, NAE, inv.nr 970, akte 87, d.d.13/05/1635; AWG, NAE, inv.nr 1018, akte 16, d.d.19/04/1645.
415. AWG, NAE, inv.nr 947, akte 94, d.d.02/05/1637.
416. Zie voor de tekst van de ordonnantie: Tjassens, Zee-Politie, p.260-262, nr XXVI. Zie verder over last- en veilgeld: Engelhard, Het generaal-plakkaat, p.225-234; Hovy, Het voorstel, p.89-90.
417. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.268, noot 3 noemde een veilgeldtarief van 16 stuivers dat in 1650 was ingesteld. Volgens Enemark reisden reeds in 1651 Riber ossenhandelaars naar Holland om te klagen over de nieuwe heffing: Enemark, 'Oksehandelens historie', p.78. Dat zou betekenen dat het veilgeld al vóór 1652 werd afgedragen.
418. ARA, Staten-Generaal, Liassen Denemarken, inv.nr 7249, d.d.14/05/1652.
419. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.87-88, noot 6 p.343 maakt melding van een ingekomen brief bij de Deense kanselarij (d.d.11/12/1652) betreffende deze zaak.
420. Willerslev, 'Dansk studehandel', p.167, noot 71.
421. AWG, NAE, inv.nr 987, akte 66, d.d.17/05/1655. Of zij daarna van betaling bleven vrijgesteld, is onduidelijk. Het lastgeld bleef in principe een incidenteel geheven, weliswaar algemeen (sinds 1652), maar extra-ordinaris middel, soms verlaagd tot het halve tarief, dan weer in volle omvang geheven. In 1725 werd het een algemeen ordinaris middel: Engelhard, Het generaal-plakkaat, p.230-231.
422. GAA, Archief van de Geputeerden ter Dagvaart (5029), inv.nr 14: ingekomen missiven van burgemeesters, d.d.01/03/1656. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
423. Van Dillen, Bedrijfsleven en gildewezen, dl III, p.644, nr 1346, na 03/03/1656.
424. AWG, NAE, inv.nr 1017, akte 52, d.d.29/01/1644.

425. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 258 en 259, d.d.04/11/1633.
426. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 217, d.d.12/06/1629.
427. GAA, NAA, inv.nr 868, folio 9vo, d.d.07/01/1639.
428. GAA, NAA, inv.nr 1623, folio 889, d.d.29/05/1646.
429. GAA, NAA, inv.nr 1099, folio 422vo, d.d.06/04/1652; GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 242, d.d.03/05/1652.
430. Eén attestatie werd zelfs nog drie jaar na dato opgesteld, terwijl uit de akte niet blijkt dat er tussen de schipper (die zoals gebruikelijk ook zijn vrachtloon voor de onderweg gestorven ossen had ontvangen) en de koopman een strijdpunt bestond: AWG, NAE, inv.nr 924, akte 182, d.d.18/05/1630.
431. AWG, NAE, inv.nr 930, akte 144 en 153, d.d.27 en 28/03/1635.
432. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 174, d.d.12/05/1630.
433. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 174, d.d.12/05/1630.
434. AWG, NAE, inv.nr 914, akte 42, d.d.20/05/1625. Zo lag een Makkummer schipper voorjaar 1636 gereed op de Riber Nakke om ossen in te schepen. Hij had ook al hooi in zijn schip ontvangen van een koopman. Uiteindelijk werd de schipper door de dienaar van de koopman meegedeeld dat de koopman de dag ervoor al een ander schip met zijn ossen had bevracht en het schip van de Makkummer bleef onverrichter zake liggen: AWG, NAE, inv.nr 931, akte 154, d.d.29/04/1636.
435. Als de schipper geen tijd had langer op de uitbetaling te wachten werd een derde ingeschakeld om het loon te innen. Een voorbeeld daarvan was Albert Doedes uit Molkwerum, die hout, ossen en kopergeld van Halmstad naar Amsterdam had vervoerd voor de Amsterdamse koopman Jan van der Straten, die hem echter nog niet had betaald: GAA, NAA, inv.nr 239, folio 125, d.d.24/06/1629.
436. Anders Asmussen, ossenkoopman uit Horsens, liet in 1625 een attestatie opmaken na de uitspraak van enkele Goede Mannen. Ene Ole Hansen uit Ribe had 28 van Asmussens ossen gearresteerd, omdat hij geld wilde zien voor het voer van de ossen. Hierdoor had Asmussen zijn schipper, Gillis Willems uit Kampen, niet volgens afspraak kunnen bevrachten. Asmussen moest hem 25 stukken van achten betalen voor het oponthoud: AWG, NAE, inv.nr 914, akte 42 en 43, d.d.20/05/1625.
437. De Bremer schipper 'Henrick Wijting' had zich onwillig getoond 's avonds vanuit Ringkøbing te vertrekken met dertien andere schepen, die na vier dagen behouden in Holland waren aangekomen, zonder 'mangel' te hebben gehad aan de ossen. Hij had het verzoek van koopman Magnus Grave uit Ringkøbing om met de anderen met het invallen van de avond te vertrekken, genegeerd, met de woorden: 'wat soude ick uutlopen, sy hebbe allegader wederom int gat gesettet, die sijn schip gestolen heeft, die mach tegens den avont uutlopen, ick wil vanden avont nyet uutlopen'. Hij was pas de volgende ochtend vertrokken: AWG, NAE, inv.nr 2036, folio 262vo, d.d.16/05/1591. Eenmaal op weg naar Hoorn had Wijting aansluiting gekregen bij een vloot van dertig schepen, maar bij het uitzeilen van de Eems, waar de vloot enige tijd had gelegen, was Wijting, doordat hij was teruggevaren, weer achterop geraakt: AWG, NAE, inv.nr 2036, folio 254, d.d.16/05/1591. De Lübeckse schipper 'Bartholomeus Kerstensz' werd erop aangesproken dat hij, terwijl hij met andere schippers op hetzelfde moment te Husum was gecontracteerd om ossen van Hviding Nakke naar Holland te brengen en terwijl de weersomstandigheden goed waren, niet op de afgesproken plaats verscheen, terwijl andere schippers, die ossen hadden geladen ten noorden van Ribe in Skallingen, in de tussentijd maar liefst twee reizen tussen Ribe en Enkhuizen voltooiden: AWG, NAE, inv.nr 846, akte 10 en 13, d.d.17 en 20/05/1598.
438. Gehlen, *Notariële akten*, p.13.
439. AWG, NAE, inv.nr 879, akte 102, d.d.08/03/1623.
440. AWG, NAE, inv.nr 929, akte 123, d.d.02/05/1634.
441. AWG, NAE, inv.nr 914, akte 42, d.d.20/05/1625.
442. Zie AWG, NAE, inv.nr 848, akte 893, d.d.01/05/1614; AWG, NAE, inv.nr 879, akte 102,

- d.d.08/03/1623; AWG, NAE, inv.nr 923, akte 161 en 208, d.d.02/05 en 02/06/1629; AWG, NAE, inv.nr 925, akte 70, d.d.03/05/1631.
443. GAA, NAA, inv.nr 1061, folio 125, d.d.26/02/1642.
444. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 214, d.d.09/06/1629; AWG, NAE, inv.nr 907, akte 239 en 247, d.d.14 en 21/06/1629.
445. AWG, NAE, inv.nr 951, akte 163, d.d.05/06/1630.
446. AWG, NAE, inv.nr 908, akte 415, d.d.21/04/1631.
447. Van Hattum en Rooseboom, Glossarium, p.338.
448. Zie de Ordonnantie Provisioneel en de Ordonnantie op onder andere, het vlotrecht: Handtvesten van Enchuysen, repectievelijk p.137-141 en 141-144.
449. Handtvesten van Enchuysen, p.140, art.XLVI.
450. Handtvesten van Enchuysen, p.141-143.
451. Zie AWG, ORA, inv.nrs. 4877-4898 (23 delen uit de periode 1583-1811).
452. Theunisz, Het stadhuis, p.30-31.
453. Winkelman, Bronnen, dl II, p.XV.
454. Noordkerk, Handvesten van Amsterdam, dl II, p.588, 602.
455. Toelichting van Kernkamp in noot, opgenomen in Bontemantel, De regeeringe, dl 2, p.458-459.
456. GAA, NAA, inv.nr 213, folio 120vo d.d.20/06/1618.
457. De Buck, 'De Russische uitvoer', p.128-129, 131; Winkelman, Bronnen, dl III, p.IX; Van Royen, Zeevarenden, p.50-51.
458. Goudsmit, Zeerecht, p.200.
459. Zie Winkelman, Bronnen, dl III, p.VIII, XII-XV en dl IV, p.XLVIII-LI. Voor een nota van een dergelijk contract van bodemerij uit 1610 zie: AWG, NAE, inv.nr 853, akte 178, d.d.17/11/1610. In een akte uit 1650 werd de schipper naast zijn vrachtgeld, ook 'vrij havengeld' beloofd, 'mits dat de schipper voorsz sal mogen trecken uyt den naeme van hem bevrachter als lasthebbende van Macx Pietersz [Mads Pedersen] coopman vijftich specie daelders op bomerye op de goederen die hij in 't versz schip sal scheepen': AWG, NAE, inv.nr 1006, akte 26, d.d.23/03/1650.
460. Winkelman, Bronnen, dl III, p.XIV, noot 8; Olsen, 'Steffen Rodes Regnskabsbog', p.271, noot 3.
461. Olsen legt een verband tussen het verzekeringswezen in Kopenhagen en de Hollanders die zich daar gevestigd hadden: Olsen, 'Handelen', p.203.
462. AWG, NAE, inv.nr 921, akte 127, d.d.21/10/1627. Een schipper uit Bremen beloofde in een bevrachtingscontract 300 carolus gulden voor te schieten na aankomst, mogelijk om dezelfde reden: GAA, NAA, inv.nr 760, folio 168vo, d.d.05/04/1632.
463. Andresen, 'Zur Geschichte', p.13.
464. Tjassens, Zee-Politie, p.75-76, Cap.XL.
465. GAA, NAA, inv.nr 1062, folio 11, d.d.05/05/1642.
466. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.271.
467. LAV, B 85 A-131, Skifte Christen Pedersen Brøndum; Degn, Rig og fattig, dl 1, p.163.
468. Van Royen, Zeevarenden, p.52-75.
469. AWG, NAE, inv.nr 818, akte 569, d.d.26/04/1597.
470. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 220, d.d.20/05/1627.
471. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 217, d.d.12/06/1629.
472. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 178, d.d.14/05/1630.
473. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 215, d.d.09/06/1629.
474. Tjassens, Zee-Politie: Zee-Rechten, p.43, art.III.
475. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 163, d.d.06/05/1630.
476. AWG, NAE, inv.nr 844, akte 271, d.d.16/04/1595.
477. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 148, d.d.21/05/1641.
478. Zowel een deel van de voor de Friese kust (ter hoogte van het inmiddels verdwenen Korn-

- werd) gelegen zandbank als het oostelijke deel van een centraal in de Zuiderzee gelegen zandbank werd aangeduid als 'middelgront'.
479. Met 'de Waard' werd hier waarschijnlijk de bij eb droogvallende gronden bij Wieringen bedoeld. Zie de kaart van Kornelis Klaas uit 1540: Schoorl, Kust en kaart, p.50-51.
 480. AWG, NAE, inv.nr 1019, akte 32, d.d.13/05/1647.
 481. Tjassens, Zee-Politie: Zee-rechten, p.46, art.I.
 482. In 1596 verging het schip met ossen van burgemeester Peter Hansen, in 1597 dat van Carsten Rosencrantz en in 1630 dat van Theodosius Hayen. Claus Beyer verdronk, samen met de ossen, toen in 1631 zijn schip verging. Het schip waarop Lütke Alteneck uit Tønder in 1641 op weg was verging met ossen en andere handelsgoederen en een bedrag aan contanten, terwijl in de jaren ervoor (1638 en 1640) twee schepen met ossen van zijn oom Berend de Behr schipbreuk hadden geleden. In 1641 gingen ook nog schepen onder met de ossen van Paul Kock en Berend Ubbing en van Albret Skeel uit het nabijgelegen Møgel-tønder. In 1652 verloor Christen Thomsen zelfs twee scheepsloadingen ossen: Andresen, 'Zur Geschichte', p.13. In 1607 veroorzaakte storm schade aan verschillende schepen, waarbij zestig ossen omkwamen: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.126. In 1647 werd het smak-schip van raadslid Christen Christensen Tarp met 26 ossen aan boord in het Vlie aange-varen. De waarde van de ossen - inclusief de tol en andere onkosten - werd geschat op 33¹/₂ rijksdaalders per paar, de vrachtprijs niet meegerekend. Het zeven jaar oude, bij Hjerting gebouwde schip had circa 400 rijksdaalders gekost en er was voor circa 275 rijksdaalders gereedschappen aan boord: Lindberg Nielsen, Varde, p.90.
 483. Balthasar Alteneck en enkele andere raadsliden uit Tønder verbleven in verband met de bezetting van Tønder door troepen van Wallenstein in 1627-'28, anderhalf jaar met vrouw en kinderen in Emden: Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.215.
 484. Andresen, 'Zur Geschichte', p.12, 25.
 485. AWG, NAE, inv.nr 907, akte 239 en 247, d.d.14 en 21/06/1629; AWG, NAE, inv.nr 908, akte 415, d.d.21/04/1631.
 486. Gregersen, 'Studedriften', p.146.
 487. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 240, d.d.06/06/1627.
 488. AWG, NAE, inv.nr 905, akte 242, d.d.09/06/1627.
 489. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 231, d.d.23/06/1629.
 490. AWG, NAE, inv.nr 982, akte 106, d.d.03/05/1646.
 491. AWG, NAE, inv.nr 982, akte 73, d.d.17/03/1646.
 492. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.88.
 493. Zie Andresen, 'Zur Geschichte', p.13-14.
 494. Andresen, 'Zur Geschichte', p.13.
 495. GAA, NAA, inv.nr 3861, akte 656, folio 470, d.d.13/05/1697.
 496. GAA, NAA, inv.nr 6238, akte 55, folio 473, d.d.06/05/1703.
 497. AWG, NAE, inv.nr 927, akte 32, d.d.07/05/1632.
 498. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 174, d.d.12/05/1630.
 499. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 175, d.d.12/05/1630. In een Amsterdamse akte werd expliciet vermeld dat indien er onderweg een os verongelukte, de schipper op zijn vrachtlloon gekort zou worden: GAA, NAA, inv.nr 4422, folio 112, d.d.23/01/1680.
 500. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 177, d.d.13/05/1630.
 501. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 182, d.d.18/05/1630.
 502. Hij wordt al genoemd in een attestatie uit 1703: GAA, NAA, inv.nr 6357, akte 9, folio 73, d.d.10/05/1703. In 1707 lijkt Arctander zijn ossen ook weer in Holland te hebben aange-boden. Hij gaf in 1707 een lasthebber opdracht om uit zijn naam alle achterstallige beta-lingen voor verkochte ossen of andere geleverde waren te innen, bij weigering van betaling het gerecht in te schakelen, zo nodig tot arrest van de personen en ossen over te gaan en de ossen die reeds verkocht maar nog onbetaald waren, terug te nemen en opnieuw te verkopen: GAA, NAA, inv.nr 4840, folio 921, d.d.03/06/1707.

503. Een Deense mijl is 7532,48 meter: Nydansk Ordbog.
504. GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708.
505. GAA, NAA, inv.nr 6039, folio 763, d.d.01/05/1708.
506. GAA, NAA, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d.19/05/1708.
507. GAA, NAA, inv.nr 6039, folio 763, d.d.01/05/1708.
508. Le Francq van Berkhey gaf een opsomming van de door Lancisius in zijn Bovilla Peste (1718) genoemde verschijnselen: 'In de meeste runderen waren de voornaamste teekenen der besmetting, schielijke lusteloosheid; zij laten hare hoofden hangen; uit de doffe oogen vloeijen tranen, en uit de neus en mond snot en kwijl; ondertusschen liggen zij loom en log op den grond, door een hevige koorts overvallen; zij walgen, trillen en zijn huiverende; de tong en keel was zeer ontstoken en met puisten en vurigheid, als mede met waterblaasjes en zweeren bezet; in het begin der ziekte waren zij zeer dorstig, doch vervolgens weigerden zij volstrekt te eten of te drinken, vermits zij niet meer konden doorslikken, noch herkauwen; zij werden vervolgens loslijvig en haar afgang was stinkende van verschillende kleur, veeltijds bloedig; de reuk welke zij van zich afgaven, was benaauwd; de ademhaling was zwaar, veel kughende; zij stierven in eene week': Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 8, vijfde afdeling, p.283-284.
509. GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708.
510. GAA, NAA, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d.21/05/1708.
511. GAA, NAA, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d.15/05/1708; GAA, NAA, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d.19/05/1708.
512. GAA, NAA, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d.19/05/1708.
513. Tjassens, Zee-Politie: Zee-rechten, p.45, art.VIII.
514. AAW, NAE, inv.nr 1225, akte 31, d.d.09/04/1715.
515. Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.197.

Hoofdstuk 4

1. Kistemaker, Amsterdam marktstad, p.5.
2. De borgtocht was een overeenkomst, waarbij 'een derde (de borg) zich aansprakelijk stelde jegens een schuldeiser voor de schuld van diens debiteur'. De crediteur kon de borgtocht worden gegeven in dezelfde akte als waarin de hoofdverbintenis werd aangegaan, alswel in een aparte akte van borgstelling: Gehlen, Notariële akten, p.106-109. De insinuatie (een ingebrekestelling) kon op schriftelijk verzoek van de benadeelde partij worden gedaan door een gerechtsgriffier in het bijzijn van twee schepenen, maar ook door een notaris met twee getuigen. De geïnsinueerde werd na voorlezing van de insinuatie om een antwoord verzocht, dat zo letterlijk mogelijk in de akte werd opgenomen. Bleek de geïnsinueerde door zijn zwijgen of een negatief antwoord op het verzoek niet bereid aan het verzoek van de insinuant te voldoen, dan werd geprotesteerd tegen 'alle kosten, schaden en interessen, die waren geleden en die bij verder in gebreke blijven nog zouden ontstaan': Gehlen, Notariële akten, p.176-180.
3. Secher, Corpus Constitutionum Daniæ, dl II, p.110, nr 125 (1578) en dl IV, p.68, nr 60 (1623).
4. Erslev, aangehaald bij Willerslev, 'Dansk studehandel', p.154-155.
5. Maarbjerger, Scandinavia, p.4-5. Zie voor een uitgebreide bespreking van de Deense adel in de periode 1500-1625: ibidem, p.95-125.
6. Andresen, 'Zur Geschichte', p.26-27.
7. De Deense tekst luidt: '(...) her foruden er her Mangel i største Maade og allermost for Penge, og dersom ingen Barschaft bliver opbragt, ser jeg for mine øjne, at der vil begaas Spot, thi vi aldeles ingen Forraad haver, ej heller ser aparentze noget at bekomme, efterdi Indkomsterne er ganske ringe og nu om Stunder paa alle Steder slaar fejl, jeg har det længe tilforn givet til kende, og faar det endnu at sige fra mig (...)'. Het citaat is te lezen op een

pagina in het voorwerk van de studie van Jørgensen, Rentemester Henrik Müller. Met dank aan A. van Hees voor de correctie van de vertaling.

8. Mackeprang, 'Tønder', p.68.
9. Zie voor een goed overzicht van Müllers maatschappelijke positie: Jørgensen, Rentemester Henrik Müller, passim. Zie ook Heiberg, Afregninger, p.130-133; Frandsen, '1536-ca.1720', p.175-178; Jørgensen, 'Denmark's relations', p.101-102; Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.189.
10. Kellenbenz, 'Die wirtschaftliche Rolle', p.24-25.
11. Kellenbenz, 'German aristocrat entrepreneurship', p.108-109.
12. Matthiessen, Snapstinget, p.29.
13. Ladewig Petersen, The crisis, p.8.
14. Frandsen, '1536-ca.1720', p.126.
15. Frandsen, '1536-ca.1720', p.126; Matthiessen, Snapstinget, p.31.
16. Ladewig Petersen, The crisis, p.13.
17. Matthiessen, Snapstinget, p.30-31.
18. Matthiessen, Snapstinget, p.31; Ladewig Petersen, The crisis, p.11. 1604 Was ook het jaar dat de aankoop van grasossen bij boeren op het platteland door burgers, geestelijken, voogden, klerken en vermogende boeren onwettig werd verklaard, omdat de Kroon noch de adel haar voedervoorraad volledig had kunnen benutten: Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.214-215. Mogelijk werd ook deze maatregel ter verbetering van de financiën van de Kroon en adel afgekondigd.
19. Frandsen, '1536-ca.1720', p.126 verwijst naar een studie van Ladewig Petersen, Christian IV's pengeudlån til danske adelige (1974). Dit werk is niet geraadpleegd, maar in een oudere publicatie noemt Ladewig Petersen nog het bedrag van 500.000 daler: Ladewig Petersen, The crisis, p.11.
20. Dat was althans zo in Viborg: Politikens Nudansk Ordbog, p.609, 932 (merk op dat de rechtsvergadering te Odense in deze bron niet wordt genoemd). Gregersen noemt behalve Viborg, Ringsted en Lund ook nog het 'snapsting' te Urnehoved. Dit was ondergeschikt aan het 'landsting' in Viborg: Gregersen, Toldsted, p.34-37. Na 1849 werd 'Landsting' de benaming voor de Deense Eerste Kamer.
21. Matthiessen, Snapstinget, p.13-14.
22. Door Fussing wordt het voorbeeld genoemd dat een (niet met name genoemde) Nederlander in 1653 de door hem voor 29 rijksdaalders en 24 skilling per paar aangekochte ossen contant diende te betalen ten tijde van het 'snapsting', om ze vervolgens op 6 maart op te halen: Fussing, 'Gessingholm', p.86.
23. Matthiessen, Snapstinget, p.27-29.
24. Matthiessen, Snapstinget, p.31-33; Ladewig Petersen, The crisis, p.13-14.
25. Volgens Kellenbenz degenereerde in de loop van de 17de eeuw de Sleeswijk-Holsteinse adel zelfs (uitzonderingen binnen deze groep daargelaten), deels als gevolg van de conjuncturele ontwikkeling, deels door overbesteding. Holsteinse edelen trokken zich uit de internationale handel terug. Sommigen van hen gingen bankroet: Kellenbenz, 'German aristocratic entrepreneurship', p.110. Eind jaren '20 van de 17de eeuw klaagden Holsteinse edelen dat steeds meer burgers in het bezit kwamen van adellijke landgoederen. De nieuwe eigenaars waren vooral lieden die zich in het leger of aan het hof verdienstelijk hadden gemaakt, waaronder ook buitenlanders. Eind 17de eeuw verwierven ook verschillende burgers uit Hamburg, Lübeck, Kiel en andere steden in Sleeswijk-Holstein adellijke landgoederen. De landgoederen wisselden in de 17de en 18de eeuw geregeld van eigenaar: Kellenbenz, 'Die wirtschaftliche Rolle', p.25-28.
26. Ladewig Petersen, The crisis, p.13.
27. Matthiessen, Snapstinget, p.33.
28. Ladewig Petersen, The crisis, p.14-15.
29. Ladewig Petersen, The crisis, p.14-16, 29-33 (citaat p.16).

30. Ladewig Petersen, The crisis, p.17. Aakjær geeft daarvan een voorbeeld. Tijdens de oorlogen tegen Zweden moesten de meest bemiddelde kooplieden in Viborg de stad financieel te hulp komen. Toen zij daarna hun leningen wilden invorderen ontstonden moeilijkheden. De ene rechtszaak volgde na de andere en de stad kreeg toestemming om delen van de stadsgronden te verkopen om de schuld af te lossen: Aakjær, Viborg, dl 1, p.322.
31. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.58-59 (tabelbijlage 18).
32. Sleswijk behoorde tot het machtsgebied van de hertog van Gottorf uit het geslacht Holstein. Vandaar de aanduiding 'Ribe in Holsteijn' in een akte: AWG, NAE, inv.nr 908, akte 415, d.d.21/04/1631.
33. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.56-58.
34. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.60-61.
35. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.66.
36. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.76.
37. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.76-77.
38. Degn constateerde voor enkele Riber burgers dat zij dan in de bronnen als 'boeren' worden opgevoerd, terwijl het kooplieden of raadsleden in Ribe waren: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.89.
39. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.76.
40. Dit gebeurde na klachten van de raad van Ribe in 1602 over de hindernissen die de Riber ossenhandelaars ondervonden: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.121.
41. In de 16de eeuw was dat circa 76%, in de periode 1625-'60 circa 58%: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.89-90. Halverwege de 16de eeuw was een deel van de gemene weiden rond de stad verdeeld in kleinere percelen en onder de naam *busenge* (ofwel huisweiden) uitgegeven aan enigszins bemiddelde huisbezitters. Een eeuw later werd ook akkerland op dergelijke wijze onder huisbezitters verdeeld. Als huizen in Ribe in handen van niet-burgers kwamen, werd de bijbehorende grond door de stad geconfiscieerd. Omstreeks het midden van de 16de eeuw was al een ander deel van de gemene grond aan het algemene gebruik onttrokken door verpachting aan burgers als akkers en weiden (*marker og enge*). De wederom aan de stad toegevallen grond (zowel de aan huisbezit gebonden grond als gepachte percelen) werd opnieuw aan burgers verkocht of verpacht. Daarnaast bleef een deel van de grond rond Ribe als gemene stadswelden in gebruik. De burgers wendden de grond aan als weide- en hooiland en in mindere mate, voor de verbouw van rogge en gerst: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.87-90.
42. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.122. Onder beide groepen worden verscheidene kooplieden aangetroffen die uit de Hollandse notariële archieven bekend zijn.
43. Riber kooplieden genoten inkomsten uit de leverantie van voer aan kooplieden van buiten, zoals ook Ole Hansen: AWG, NAE, inv.nr 914, akte 43, d.d.20/05/1625.
44. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.119.
45. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.119.
46. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.121. Zie ook het schema met familieverbindingen tussen Riber ossenkooplieden: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.75-76 (tabelbijlage 23).
47. Degn, Rig og fattig, dl 2: tabelbijlagen 29 (p.88-89), 41 (p.115) en 45 (p.119-120).
48. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.121.
49. Zie bijvoorbeeld Degn, Rig og fattig, dl 1, p.119 (Ribe); Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.49 (Ringkjøbing); Lindberg Nielsen, Varde, p.35, 90 (Varde); Aakjær, Viborg, dl 1, p.78; Larsen, Studier, dl 1, p.99 (diverse steden op Fyn).
50. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.47, 49 en idem, Varde, p.36. De koning viel de keuze van de burgemeester toe, maar in de praktijk was het de bestuurder van het leengoed die deze aanwees: Lindberg Nielsen, Varde, p.35. In de raad van Ringkjøbing was tot 1619 sprake van coöptatie, daarna koos de bestuurder van het leengoed de nieuwe raadsleden en na 1660, de regering in Kopenhagen: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.48.
51. Huwelijkspartners werden overigens ook buiten de eigen stad gezocht: Degn, Rig og fattig,

- dl 1, p.50.
52. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.49-50 en idem, Varde, p.36-37. Zo was bijvoorbeeld aan de vervulling van bepaalde functies het gebruik van een deel van de gemene grond rond de stad (bestaande uit akkers en weiden) verbonden: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.49 en idem, Varde, p.36.
 53. Larsen, Studier, dl 1, p.18.
 54. Andresen, 'Zur Geschichte', p.10. 'Holland' was zulk vertrouwd terrein, dat in oorlogstijd de Riber schatmeester zijn boekhouding daar zelfs wilde onderbrengen: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.184.
 55. De presentie van raadsleden bij vergaderingen, die slechts op een bescheiden schaal handel dreven of die op een andere inkomstenbron dan de handel konden terugvallen, was het grootst: Larsen, Studier, dl 1, p.18-19.
 56. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.88.
 57. Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.168.
 58. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.312-318 en dl 2, p.173-174.
 59. Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.205. Zo zijn verschillende afbeeldingen van vooraanstaande burgers in Degns, Rig og fattig, Lindberg Nielsens, Ringkjøbing en Larsens, Studier, afkomstig van epitafen uit Deense kerken. Zie bijvoorbeeld Jensen over de Tønderse kooplieden Berend de Behr, Christen Thomsen en Berend Ubbing: Jensen, 'Christkirken', p.574-576.
 60. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.49.
 61. In Varde was het na 1619 in principe mogelijk, maar toch kwam dit zelden voor. De raad moest juist controle uitoefenen op de stedelijke nijverheid: Lindberg Nielsen, Varde, p.35.
 62. Zo werd Jens 'Pouwels' uit Denemarken in 1590 te Hoorn aangesproken op de betaling van een wissel van de Hamburger 'Hendrick Garmes' op Pouwels. De Amsterdammer Gerrit Dirks had die ontvangen van 'Hans Gesenberch' uit Hamburg. Pouwels diende Dirks 1751³/₄ rijksdaalders te betalen (van 44¹/₄ stuivers per stuk). Hij beloofde binnen veertien dagen 800 rijksdaalders in Amsterdam af te zullen betalen, maar de rest zou moeten wachten tot al de ossen op de markt verkocht waren: AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 119vo, d.d.02/05/1590.
 63. Koopman 'Juloff Wechters' uit Jeverland verkocht in 1584 te Hoorn 135 ossen voor 39¹/₂ rijksdaalders per koppel aan twee kooplieden uit Emden. Een derde ossenkoper, Hendrik Willems uit Zwolle, sloot zich enkele dagen later ten overstaan van de waardin van de herberg bij de Emders kooplieden aan. De drie kooplieden spraken onderling af dat zij winst en verlies gezamenlijk zouden dragen: AWG, NAH, inv.nr 2049, folio 36, d.d. 29/05/1584.
 64. Gregersen wees op het verband tussen de ossenhandel en de vestiging van kooplieden uit Nedersaksen, Nordrhein-Westfalen en de Nederlanden in Deense steden: Gregersen, Toldsted, p.108. Dat verband kon in het geval van de gebroeders Willems niet met zekerheid worden vastgesteld. Bekend is dat Hendrik, toen hij in 1584 de Hoornse markt bezocht, nog woonachtig was in Zwolle (zie de vorige noot). Van Willem werd in 1590 Viborg als zijn woonplaats vermeld, maar vermoedelijk was ook Hendrik daar woonachtig. Het was Hendriks dochter die in 1607 met rektor Jakob Hansen Hegelund trouwde: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.332.
 65. Uit een tweetal later opgestelde akten (1590) blijkt dat Hendrik Willems voor 1589 een viertal jaren in Alkmaar had gelogeed bij Anna, waardin in het 'Huys van Ghemack' aldaar. In 1589 was hij met twintig ossen op weg naar Lopik en Polsbroek (Utrecht) en andere plaatsen in het zuiden van Holland. Dat had althans de attestant vernomen van Hendriks broers, genaamd Willem en Jan Willems. Drie ossen, gemerkt met HW op de hoorns, waren echter in beslag genomen door ene Hans van der Heide uit Alkmaar. Ze waren in een weide, gelegen binnen de jurisdictie van Koedijk maar toebehorend aan een Hoornse burger, ondergebracht. Maar deze drie ossen waren toen reeds in Alkmaar door

- Willem Willems aan Laurens Kornelis Lakenkoper verkocht voor £ 15 Vlaams, voor de ene helft in geld, voor de andere helft in wollen laken te betalen: AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 159, d.d.02/09/1590. Van de ossen die Willem Willems in 1589 in Hoorn bij de waard Klaas Gerbrands Scheur in de weide had lopen waren er dertig gearresteerd, waarvan zeven door de waard zelf. Deze laatste hoopte met de opbrengst van de zeven ossen (f 236,-) de nog uitstaande rekening 'soo van verteerde costen als over die weydinge ende stallinge der zelffder ossen' te kunnen voldoen. Het bedrag was echter niet toereikend: AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 158, d.d.02/09/1590.
66. Op 21 mei 1589 (de magere ossenmarkt was toen nog in Hoorn), kwam koopman Bertel Clausen uit Ribe bij de notaris om bekend te maken dat hij Jan Kornelis Vijg, poorter van Hoorn, macht had verleend zestien koppel Riber ossen, die onder begeleiding van zijn dienaar Laurids Hansen per schip onderweg waren van Ribe naar Hoorn, te ontvangen. Vijg moest een goede weide huren voor de ossen, daarop toezicht houden en ze in de eerstkomende slachttijd met het meeste voordeel voor de eigenaar verkopen, het geld uit de verkoop ontvangen en een kwitantie geven aan de koper. Jan Vijg beloofde het geld met Sint Maarten of zo spoedig mogelijk daarna door middel van een wissel naar Hamburg over te maken aan ene 'Hans Ribbens', Vijgs zwager: AWG, NAH, inv.nr 2051, folio 98vo, d.d.21/05/1598. Clausen deed dus niet eens moeite om zijn ossen te verkopen. Misschien vielen de prijzen tegen op de markt. De lagere opbrengst van de hierboven genoemde ossen van de waard doet dat vermoeden als we de verkoopprijs uit dat jaar (f 236,- voor zeven ossen) vergelijken met de prijs van 39½ rijksdaalders per koppel ossen uit 1584: AWG, NAH, inv.nr 2049, folio 36, d.d.29/05/1584. Het was waarschijnlijk voordeliger om een zomer lang een weide te huren, dan de ossen weer mee terug te nemen.
67. Zo machtigde in 1592 een koopman, 'Gerrit Clant' uit Emderland, de waard van herberg de Rode Leeuw te Hoorn, Klaas Gerbrands Scheur, om van Pieter Jakobs 'in het clooster', wonende in Westerblokker, 216 rijksdaalders te innen. Dat was het resterende bedrag van de magere ossen die de laatste in 1592 gekocht had: AWG, NAH, inv.nr 2037, folio 73, d.d.28/05/1592.
68. AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 254 en 262vo, d.d.16/05/1591.
69. AWG, NAH, inv.nr 2037, folio 244vo, d.d.05/05/1593.
70. AWG, NAH, inv.nr 2036, folio 254, d.d.16/05/1591. Hij zou pas vijftien jaar later, in 1606, voor het eerst en slechts eenmalig in de *HKR* genoemd worden, met een export van 148 ossen: Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.62.
71. AWG, NAH, inv.nr 2039, folio 10, d.d.10/04/1595. Het was de inmiddels overleden (schoon)moeder van deze waard en waardin van 'de Wildeman', Janna Meeuwsochter, die de grafelijke beestentol enkele jaren in pacht had gehad: ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1016, folio 141vo.
72. AWG, NAH, inv.nr 2037, folio 60vo, d.d.22/04/1592.
73. Jensen, 'Een reis', p.349. Met dank aan D. Aten voor dit citaat.
74. De zonen van burgers die waren geboren in Ribe, waren automatisch burger. Personen van buiten de stad moesten het burgerschap kopen om in de stad hun beroep uit te kunnen oefenen: Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.70, 72.
75. Het aantal moet niet strikt worden opgevat. Het konden er meer of minder zijn: Lindberg Nielsen, *Varde*, p.57.
76. Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.121, 124.
77. Guldsmid was in de jaren 1596-'98 exporteur van in totaal 615 ossen: Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.62, 66. De reden van Guldsmids afwezigheid na 1596 is niet bekend. In 1598 verklaarden de Riber kooplieden Guldsmid en Knud Christensen dat zij te Husum ieder twee schepen bevrachtten om vandaar naar Hviding Nakke te varen. Zij waren er in Husum bij aanwezig, toen hun mede-burger Jep Simensen ene 'Bartholomeus Kerstensz' opdracht gaf bij Hviding Nakke ossen voor hem te laden en te verschepen naar Holland. Deze schipper had zonder goede reden echter onnodig veel tijd verzuimd, want andere schippers hadden

- in de tussentijd inmiddels twee reizen uitgevoerd, voordat Kerstensz eindelijk in Holland arriveerde: AWG, NAE, inv.nr 846, akte 10, d.d.17/05/1598.
78. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.187, 192.
 79. Zie voor de drie eerstgenoemde kooplieden: AWG, NAE, inv.nr 846, akte 13, d.d. 20/05/1598. Zie voor Gannes: AWG, NAE, inv.nr 845, akte 361, d.d.15/05/1597 en inv.nr 846, akte 28, d.d.05/06/1598.
 80. AWG, NAE, inv.nr 825, akte 27, d.d.14/05/1590.
 81. AWG, NAE, inv.nr 863, akte 89, d.d.07/05/1616.
 82. Andresen, 'Zur Geschichte', p.14.
 83. Uit november 1584 dateert een akte die betrekking heeft op koeienkopers uit Eiderstedt (één was afkomstig uit Tating).
 84. Zie voor een uitgebreide bespreking van ontwikkelingen op Fyn: Maarbjeerg, Scandinavia, p.127-163. Kolmos bestudeerde de passage van Fynse kooplieden langs Toldstedt, Gottorf en Rendsburg op weg naar de markt van Wedel en kwam over een periode van 49 jaar tussen 1594-1655 op 157.074 ossen (gemiddeld jaarlijks 3.210 ossen). De gemiddelde export bedroeg over de periode 1594-'98: 4.063; 1600-'04: 4.140; 1605-'09: 3.574; 1610-'14: 4.790; 1615-'19: 5.412; 1620-'24: 5.215. In de jaren 1625-'27 was de gemiddelde jaarlijkse export 2.050 ossen. Deze daalde in de jaren 1630-'33 naar 1.561 ossen, lag in 1641 op 1.717 ossen en bedroeg in de jaren 1644-'48 slechts 571 ossen. De jaarlijkse export steeg licht naar 700 stuks in de jaren 1649-'53. Het diepterecord werd bereikt in 1654-'55 met 319 ossen: Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.225-227 en bijlage D, p.296-302.
 85. GAA, NAA, inv.nr 87, folio 16, d.d.02/06/1600. Zie over Nielsen: Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', 227 en Larsen, Studier, passim.
 86. GAA, NAA, inv.nr 253, folio 234vo, d.d.13/05/1610.
 87. Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.229. Johan Borchertsen stond zijn schoonmoeder Marina na het overlijden van Niels Bager in de afhandeling van haar zaken bij: Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.228-229.
 88. Zie voor een indruk van de aard van die handelscontacten: Larsen, Studier, dl 1, p.114-116.
 89. Kinch, Ribe, dl 2, p.816.
 90. GAA, NAA, inv.nr 241, folio 127, d.d.11/05/1630.
 91. GAA, NAA, inv.nr 213, folio 120vo, d.d.20/06/1618.
 92. AWG, NAE, inv.nr 880, akte 36, d.d.01/05/1623.
 93. GAA, NAA, inv.nr 3300, akte 60, d.d.17/03/1689 en inv.nr 3305, akte 31, d.d.16/03/1690. Met dank aan B. Westera voor de verwijzing naar deze documenten.
 94. Pouch was oorspronkelijk afkomstig uit Westfalen. Hij kreeg in 1612 een privilege als apotheker: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.195.
 95. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.122 en dl 2, p.46. De voorouders van de familie Baggesen hadden rond 1570 een privilege voor de pacht van kerkelijke grond verkregen. Daarover ontstond in 1639 strijd: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.357.
 96. Overigens treedt Bagge Pedersen in mei 1600 als getuige op bij de opstelling van een bevrachtingscontract, waaruit blijkt dat hij dat jaar de ossenmarkt ook bezocht: NAE, inv.nr 847, akte 19, d.d.03/05/1600.
 97. Ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Riber *HKR*.
 98. AWG, NAE, inv.nr 918, akte 38, d.d.12/05/1625.
 99. AWG, NAE, inv.nr 857, akte 164, d.d.12/03/1619.
 100. De wissel van meer dan 393 daler was in Hamburg op 20 april 1623 ondertekend door 'Tonnie Lhouweshusen' en diende te worden uitbetaald aan Philip en Gilbert de Flines: GAA, NAA, inv.nr 221, folio 18, d.d.24/05/1624.
 101. Zie voor de geschiedenis van Lunderup: Trap, Danmark, Ribe amt, IX, 2, p.722-723 en voor die van Varde ladegård: Lindberg Nielsen, Varde, p.179-181.
 102. Lindberg Nielsen, Varde, p.285.
 103. Andresen, 'Zur Geschichte', p.4, 9, 11.

104. Andresen, 'Zur Geschichte', p.14.
105. Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.120.
106. Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.217.
107. Andresen, 'Zur Geschichte', p.11.
108. De Behr beloofde de resterende $\frac{2}{3}$ part van de betaling ten bedrage van f 2.000,- voor de helft te voldoen in mei 1626 en de andere helft in mei 1627 (of eerder als hij met ossen naar de markt kwam): AWG, NAE, inv.nr 914, akte 39, d.d.17/05/1625.
109. Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.189, 222, 227.
110. Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, passim.
111. Andresen, 'Zur Geschichte', p.11. Volgens Mackeprang exporteerden in 1622 acht kooplieden uit Tønder 1.042 ossen: Mackeprang, 'Tønder', p.108.
112. LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 5331.
113. Deze informatie is te danken aan de bewaard gebleven kopie van het contract uit 1617 en de correspondentie over deze kwestie na het overlijden van Von der Wisch in 1624: LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 4881. Andresen schreef dat de koop van ossen altijd onder het beding werd afgesloten dat het vee tot 25 maart of tot eind april op stal gevoederd werd: Andresen, 'Zur Geschichte', p.9.
114. Zie Gregersen, 'Studedriften', p.155.
115. Andresen, 'Zur Geschichte', p.9.
116. Frandsen, Okser på vandring, p.134. Frandsen merkte op dat Thomsen slechts voor 51 ossen tol betaalde: ibidem, p.147 nt 9.
117. Frandsen, Okser på vandring, p.134.
118. Andresen, 'Zur Geschichte', p.9.
119. LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 5331.
120. AWG, NAE, inv.nr 929, akte 90, d.d.23/03/1634 en inv.nr 932, akte 298, d.d.22/03/1637.
121. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 137, d.d.11/04/1630; GAA, NAA, inv.nr 761, folio 178, d.d.01/04/1634.
122. AWG, NAE, inv.nr 923, akte 161, d.d.02/05/1629.
123. Andresen, 'Zur Geschichte', p.11.
124. GAA, NAA, inv.nr 2119, folio 30, d.d.10/05/1658.
125. Andresen, 'Zur Geschichte', p.12.
126. Zie voor een bespreking van de Viborger kooplieden als groep: Aakjær, Viborg, dl 1, p.319-329. Zie voor de Ålborger kooplieden: Knudsen, Aalborg, passim.
127. AWG, NAE, inv.nr 936, akte 68, d.d.04/05/1639.
128. GAA, NAA, inv.nr 1502, folionr ontbreekt, d.d.03/06/1642.
129. Dansk biografisk leksikon, dl 13, p.418-421.
130. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.64. Het contact tussen Struck en Skeel dateerde al van eerder. In 1619 voerde Skeel, samen met Struck, Las Jensen en Morten Ibsen 66+21 ossen uit: ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Ribber HKR.
131. AWG, NAE, inv.nr 929, akte 134, d.d.13/05/1634.
132. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.64.
133. LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 5331.
134. Dat kon nog een omvangrijke handel betreffen. Van de circa 30.000 ossen die in 1603 op de Wedeler markt werden verhandeld, waren er 5.021 van Fynse kooplieden. Van dat aantal behoorden er maar liefst 1.427 aan Baggers weduwe Marina toe. Volgens Degn kwam Niels Baggers naam slechts één maal voor in de HKR, namelijk in 1599, met 422 ossen: ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Ribber HKR. Marie Rode, echtgenote van de bekende Kopenhaagse groothandelaar Steffen Rode, zette diens zaken na zijn dood tot 1650 - het jaar dat zij zelf stierf - voort: Olsen, 'Steffen Rodes Regnskabsbog', p.260. Zie over de positie van de vrouw in de Ribber samenleving: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.342-344.
135. Ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Ribber HKR.
136. AWG, NAE, inv.nr 925, akte 83, d.d.14/05/1631.

137. Het contract moest worden uitgevoerd in 1628, de bestemming was het Grådyb: AWG, NAE, inv.nr 920, akte 144, d.d.06/05/1627.
138. De door Anne en Mette afgesloten akten komen in hoofdstuk 5 uitgebreider ter sprake.
139. Respectievelijk AWG, NAE, inv.nr 1019, akte 77, d.d.21/02/1648 en akte 88, d.d. 30/03/1648.
140. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.121.
141. Zie bij Degn, Rig og fattig, dl 1, p.128, tabel 20 (ossenexport via Ribe, verdeeld naar koopman en andere exporteurs), dl 2, p.41, tabelbijlage 2 (herkomst geëxporteerde ossen) en zijn interpretatie van de resultaten in dl 2, p.19. Hij baseert zich op de volgende bron: RAK, Reviderede civile regnskaber; Registrant 108B, nr 168, Brudstykker af toldregnskaber. Jyske købstæder: Ribe, år 1640-1641.
142. Andresen, 'Zur Geschichte', p.11. Overigens spreekt Andresen op p.12 over een overzeese export van 2.487 in plaats van 2.750 ossen.
143. Andresen, 'Zur Geschichte', p.13.
144. AWG, NAE, inv.nr 934, akte 159, d.d.20/05/1638.
145. Andresen, 'Zur Geschichte', p.13.
146. Andresen, 'Zur Geschichte', p.9.
147. Andresen, 'Zur Geschichte', p.11.
148. Uit 1643 stammen twee Amsterdamse notariële akten, waarin de Amsterdamse koopman Jochem Jans Scheepmaker de resident van de Staten-Generaal te Hamburg, ridder 'Henrick Schrassert' (of zijn opperklerk 'Isaac van Belle') machtigde om van de erfenamen van 'Jochum Stampelen', die de bij Buxtehude passerende ossen had aangetekend, een extract uit het tolboek van Buxtehude te krijgen van de rekening van Lucas en Hans Willumsen uit Odense uit 1633 en de daaropvolgende jaren. Scheepmaker wilde (om onbekende redenen) inzicht krijgen in de 'quantiteyt beesten, naem en toenaem van de eygenaren ende betaalde tollē': GAA, NAA, inv.nr 1067, folio 239 en 240, d.d.08/08/1643.
149. Volgens Larsen werden de gebroeders in de jaren '30 en '40 door verschillende personen in binnen- en buitenland (waaronder enkele Amsterdamse kooplieden) aangesproken op niet betaalde schulden. Na de Zweedse oorlogen was Hans Willumsen echter één van de belangrijkste crediteuren aan de Kroon, terwijl hij bij een groot aantal Fynse boeren vorderingen had uitstaan. In 1651, het jaar dat hij een aanstelling kreeg als generaal-proviandmeester, verstrekke hij de koning een lening van meer dan 6.666 rijksdaalders, waarvoor hij land in onderpand kreeg. Ook later wist hij zijn landbezit uit te breiden: Larsen, Studier, dl 1, p.232, dl 2, p.63-67.
150. Lindberg Nielsen, Varde, p.288.
151. Kolmos geeft Mands woorden als volgt weer: 'at "Gud være lovet" så havde "endnu ingen, enten adel eller u-adel" kunnet forfølge ham retsligt for gæld': Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.243.
152. Jens Mand was begonnen in een tijd met goede afzetmogelijkheden (1615). Hij werkte zich in de handel snel op dankzij de goede conjunctuur en eigen initiatief. Hij had veel handelsdienaren in dienst en vaste factors in Hamburg die ervoor zorgden dat het contact met de buitenlandse kooplieden tot stand kwam: Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.242-243; Larsen, Studier, dl 2, p.291-292.
153. Larsen noemt daarvan verschillende voorbeelden: Larsen, Studier, dl 1, p.18, 191.
154. Aakjær, Viborg, dl 1, p.45.
155. Larsen, Studier, dl 1, p.234; Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.294-295; ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Riber HKR.
156. De schuld had voorjaar 1665 moeten zijn terugbetaald, maar pas in 1670 ondernam Veldhuis actie. Hij reisde naar Varde, waar hij het gerecht inschakelde. Glyssing had hem wel in onroerend goed willen betalen, maar Veldhuis verlangde contanten en liet hem na de uitspraak van het stadsgerecht arresteren. Er werd appél aangetekend bij het 'landsting' en het hoogerechtshof (*Højsteret*), maar met hetzelfde resultaat. Hans Schack, hoofd van het

- amt, kreeg op 29 maart 1671 het bevel om Claus Glyssing ertoe te bewegen zijn schuld binnen veertien dagen te voldoen of borg te stellen. Aan die eis voldeed Glyssing niet, waarna op zijn onroerende goederen beslag werd gelegd. Veldhuis stond erop dat deze verkocht werden en dat Glyssing werd opgepakt. Op 13 juli 1672 ontving Schack een koninklijk schrijven met de opdracht Veldhuis tevreden te stellen: Lindberg Nielsen, *Varde*, p.64-65, 91. Lindberg Nielsen identificeerde Glyssings vrouw, Ingeborg Laurids-datter, in de hoofdttekst foutief als een dochter van Las Jensen (p.286 en de stamboom na p.40), maar hij rectificeert dat (zie: 'rettelser og tilføjelser').
157. Larsen, *Studier*, dl 1, p.19, 197.
 158. Larsen, *Studier*, dl 1, p.196.
 159. GAA, NAA, inv.nr 769, folio 109, d.d.20/05/1630. Zij waren in deze jaren leveranciers van Hans Nielsen Friis in Ribe: Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.49 (tabelbijlage 11).
 160. De crediteuren van Fricke waren: Gilbert Philips de Flines (f 824,-), Francois Lodewijks en Emanuel Pelt (f 614,-), Eliseus Arnolds (f 572,-), Jan Klaas Dol (f 2.949,-), Paulus van 'Beselck' (f 1.356,-), 'Engelbart Blommendall'/Adriaan van Bon (f 1.134,-), Hans van der Voort (f 1.564,-), Ameldonk Leeuw (f 916,-), Jakob van Rijn en Ijsbrand van Heiningen (f 1.510,-) (de bedragen zijn afgerond). Er werd afgesproken dat de schuld zou worden afbetaald in drie termijnen (in plaats van de vier termijnen die Fricke had voorgesteld) en wel op 01/04/1647, '48 en '49, maar zonder rente. De vrije en onbelaste huizen en erven aan de zuidzijde van de Amager markten (tussen 'jonge Waraer Clouman' aan de westzijde en 'Hendrick Frise' aan de oostzijde) dienden als onderpand. Tussentijdse schade echter aan die bezittingen door brand, vijandelijke aanvallen en dergelijke waren voor het risico van de crediteuren: GAA, NAA, inv.nr 690, folio 76, d.d.03/05/1645. In 1667 legden de in Hamburg woonachtige Peter Sylm en Peter Widau een claim op de goederen van Mourids Fricke de jongere in Kopenhagen in verband met een schuld van 1.550 rijksdaalders. Mogelijk was dit dezelfde persoon, die nog steeds met financiële problemen kampte: Jørgensen, 'Denmark's relations', p.89.
 161. Jørgensen, 'Denmark's relations', p.81-82, 92. Bagge Lauridsens ossen werden in 1663 aangeboden op de Amsterdamse markt. Hij liet in 1662 voor het transport ervan een bevrachtingscontract opstellen: GAA, NAA, inv.nr 2401, folio 36, d.d.21/02/1662.
 162. Knudsen was over lange tijd actief in de ossenhandel. In 1641 voerde hij 529 ossen uit over Gottorf en Rendsburg, in 1646: 160, in '47: 244, in '48: 213, in '49: 246, in '50: 262, in '51: 307, in '52: 340, in '53: 274; in '54: 208 en in '55: 250: Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.239. In 1641 had hij, toen hij in Altona met zijn ossen passeerde en een nieuw pistool afschoot, per ongeluk een vrouw gedood: Larsen, *Studier*, dl 2, p.203.
 163. Hij werd ervan verdacht dit ambt door omkoping te hebben verkregen: Larsen, *Studier*, dl 2, p.204.
 164. GAA, NAA, inv.nr 2230, folio 27, d.d.04/05/1669. Over de aard van de schuld worden we niet ingelicht. Knudsen maakte in deze jaren vaker schulden. Onder andere betaalde hij Niels Lassen uit Nyborg het geld niet terug waarmee deze Knudsens schuld aan Pieter Blees uit Amsterdam had voldaan. In 1675 voldeed Knudsens dienaar een schuld aan een in Amsterdam aanwezige Deense koopman. Hij probeerde dat geld in 1684 op de erfgenamen van Knudsen te verhalen, alsmede de rente van een obligatie aan de Amsterdammer 'Johannes Wogener' (Johannes Wagenaar): Larsen, *Studier*, dl 2, p.205-206.
 165. GAA, NAA, inv.nr 2230, folio 1046, d.d.06/08/1669.
 166. GAA, NAA, inv.nr 2230, folio 27, 28 en 1048, d.d.04/05 en 06/08/1669.
 167. GAA, NAA, inv.nr 2230, folio 1046, d.d.06/08/1669.
 168. GAA, NAA, inv.nr 2230, folio 28, d.d.04/05/1669.
 169. Jørgensen, 'Denmark's relations', p.92.
 170. Een voorbeeld daarvan is Johan Bram, een Kopenhaagse groothandelaar die in 1633 256 ossen van de koning kocht: Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.258, 262, 275. Het jaar ervoor zou de Amsterdamse koopman Philip Pelt de ossen in ontvangst nemen die Godert

- en Johan Bram vanuit Kopenhagen of de Sont naar Amsterdam lieten overbrengen, indien de bevrachter Godert daarbij zelf niet aanwezig kon zijn. In deze contracten vroeg Godert Bram de schipper behalve enkele goederen ook een sloep in Kopenhagen af te leveren: GAA, NAA, inv.nr 788, folio 196 en 198, d.d.17/03/1632. In maart en oktober 1636 contracteerde Godert opnieuw Nederlandse schippers, ditmaal om dakpannen te vervoeren naar Horsens, Randers of Århus, om daarna niet nader gespecificeerde goederen af te leveren aan Philip Pelt en Abraham Pelt de jonge: GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 331 en 490vo, d.d.18/03 en 14/10/1636. In de vier contracten die Philip Pelt in 1637 in Amsterdam afsloot met als bestemming de Sont - daar zou de schipper te horen krijgen of hij in Kopenhagen, Landskrona of Helsingborg ossen zou moeten laden - werden de gebroeders Bram niet genoemd, maar het is mogelijk dat Philip daarbij een beroep heeft gedaan op de gebroeders Bram: GAA, NAA, inv.nr 695A, folio 601vo, 602, 603 en 605vo, d.d.10 en 12/03/1637. Zie over de betrokkenheid van de gebroeders Bram bij de oprichting van de Afrikaanse handelscompagnie: Degn en Gøbel, *Skuder og kompagnier*, p.150. Jørgensen spreekt van de nauwe banden die het handelshuis Pelt onderhield met Joachim Irgens: Jørgensen, 'Denmark's relations', p.103.
171. De onderneming van Hans Nielsen Friis en Niels Hansen Grisbeck (deze overleed in 1618), onderhield al sinds 1610 of 1611 contacten met Hollandse leveranciers. In de boekhouding van de firma traden ongeveer dertig Amsterdamse kooplieden (sommige in verschillende jaren), op als leveranciers van industriële producten en grondstoffen. Daarnaast leverden twee Enkhuizer kooplieden leer, hop en wijn: Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.97-104, dl 2, p.49 (tabelbijlage 11).
 172. Steffen Rode, oorspronkelijk afkomstig uit Lübeck, later woonachtig in Kopenhagen, was onder andere koopman in zijde, laken, kant, brokaat, maar ook in staafijzer, rogge, wijn en haring. Hij participeerde in de lakencompagnie, in de Groenlandse compagnie en was mede-bestuurder van de Japanse compagnie: Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.257-258.
 173. Overigens moet worden opgemerkt dat alleen Rodes naam in de Hollandse archieven in verband gebracht kan worden met de ossenhandel. Slechts één maal kwam de naam van Hans Nielsen Friis voor, in een Enkhuizer attestatie uit 1635. De Riber schipper Søren Jensen had lijnwaad en laken gekocht van burgemeester Friis. Verder had hij nog een oxhoofd brandewijn, een dichte ton met schoenen en verschillende soorten textiel aan boord van zijn schip gebracht. Ondertussen was de schipper ook met ossen bevracht om in Holland af te leveren. Na het lossen van de ossen moest het schip zeil zetten naar Noorwegen: AWG, NAE, inv.nr 945, akte 144, d.d.23/04/1635. Friis was mede-reder van het schip van Søren Jensen: Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.354.
 174. Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.421. Ondanks zijn financiële terugslag leende Friis de stad in deze jaren nog grote sommen geld. In tabelbijlage 56 geeft Degn een overzicht van de door Friis geleverde goederensoort en -kwaliteit, alsmede van zijn afnemers: Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.147-165 (tabelbijlage 56).
 175. Zie voor Friis' overzeese export: Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.61, 71-72.
 176. Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.127-128.
 177. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', passim.
 178. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.267, 269.
 179. AWG, NAE, inv.nr 927, akte 32, d.d.07/05/1632 (attestatie van twee schippers over wanprestatie van twee door Rode gecontracteerde schippers bij de verscheping van zijn ossen); AWG, NAE, inv.nr 930, akte 144, d.d.27/03/1635 en akte 153, d.d.28/03/1635 (door lasthebber Pieter Floris bij de notaris afgesloten bevrachtingscontracten om met de eerste ossenvloot ossen te halen in de Sont). Verwijzingen naar Rode in het Amsterdamse archief betroffen nooit de ossenhandel. In 1632 vereffende Rode te Amsterdam voor zichzelf en de Hamburgse koopman 'Hendrick Narius', de schulden van zijn zwager 'Hendrick Olofsz' met Adriaan Klaas Philips, Gilbert de Flines en Abel de Herixon: GAA, NAA, inv.nr 594, folio 333, d.d.05/06/1632. In 1636 wordt een door Martin Pletius ondertekende obligatie

- ten laste van Steffen Rode en een diamantklauwring door Willem van Tongeren overgedragen aan ene 'Cruypeninck': GAA, NAA, inv.nr 413, folio 216vo, d.d.12/03/1636.
180. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.275. Steffen Rode bezat grond in Eiderstedt: Gregeresen, 'Studedriften', p.155.
 181. Andresen, 'Zur Geschichte', p.14. Larsen, wiens onderzoek zich op een geheel ander gebied concentreerde, concludeerde op grond van bestudeerde documenten over het roerende goed van Fynse groothandelaren dat als gevolg van de algehele economische stagnatie rond 1660, slechts een klein aantal kooplieden met grote bedrijven zich wist te handhaven: Larsen, Studier, dl 1, p.310.
 182. Andresen, 'Zur Geschichte', p.14.
 183. Waghenaer, Spiegel, p.2.
 184. Lesger, Hoorn, p.98-99.
 185. Enkhuizen was ten tijde van de Opstand (in vergelijking met het Zuid-Hollandse Maasgebied, van waaruit dat voorheen gebeurde) een veiliger locatie voor het uitreden van schepen. Enkhuizen werd de enige uitzeilhaven van het noorden. De stad had voordeel bij de groeiende betekenis van de visgronden in het noordwesten van de Noordzee ('Hitland', voor de Noorse kust). Er werden nieuwe afzetmarkten gevonden in Noordwest-Duitsland (onder andere Hamburg, Bremen en Emden) en in het Oostzeegebied: Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.404-406. Zie ook Brandt en Centen, Historie van Enkhuizen, p.195. Hamburg was behalve de grootste buitenlandse afnemer van de Hollandse haring (waarin het Enkhuizer aandeel groot was), ook een soort stapelplaats van waaruit grote gedeelten van Duitsland van haring werden voorzien. Volgens Van der Woude werd in de periode 1630-'50 gemiddeld ruim 4.000 last haring (ongeveer $\frac{1}{5}$ van de gemiddelde jaarlijkse vangst in die periode) naar Hamburg geëxporteerd: Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.405.
 186. Hullu, De archieven, p.36.
 187. Theunisz, Het stadhuis, p.29-32.
 188. Willemsen, Enkhuizen, p.157.
 189. Zie § 5.5.
 190. Willemsen, Enkhuizen, p.142-147; Theunisz, Het stadhuis, p.31-32. Zie over het oproer te Enkhuizen: Dekker, Holland in beroering, p.41-44, 52, 56, 78, 106-108, 110, 131.
 191. Dehing, 'Geld als water?', p.232-234. Dit had onder andere betekenis voor de economische relaties tussen het Scandinavisch-Baltische gebied, Spanje en de Noordelijke Nederlanden: Kellenbenz, 'Spanien', *passim*.
 192. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.96, 99. Overigens vonden te Amsterdam niet alleen verrekeningen van buitenlandse met Nederlandse kooplieden plaats. Ook Deense kooplieden wisselden hier onderling geld en goederen uit of lieten dat doen door derden. Degn noemt hiervan verschillende voorbeelden: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.101, 104.
 193. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.99, 101, 104.
 194. Dehing, 'Geld als water?', p.242, 244-245. Dehing nuanceerde de algemeen gangbare opvatting dat het niveau en de ontwikkeling van de (in dit geval lage) rente zowel de onstuimige groei en de kapitaalovervloed van de 17de eeuw als de achteruitgang en kapitaalexport van de 18de eeuw zou verklaren. Ontwikkelingen op de geldmarkt (voor kortlopend kapitaal) en de kapitaalmarkt (voor langlopend kapitaal) hoefden volgens Dehing niet synchroon te lopen. Ze konden verschillende oorzaken hebben en ook tot afwijkende uitkomsten leiden. Zo was kort kapitaal, in tegenstelling tot lang kapitaal, tussen 1620-1730 volgens Dehing structureel schaars, waardoor de rente steeds relatief hoog bleef: Dehing, 'Geld als water?', p.229-232, 234-236, 244-245.
 195. Theunisz, Het stadhuis, p.30. Deze verwijzing is niet onderzocht. Het is mij dus niet bekend op grond van welke criteria iemand het predikaat 'kapitalist' werd toegekend.
 196. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.99, 101.
 197. Kolmos gebruikt de woorden 'et nødvendigt onde, et bi-erhverv': Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.241.

198. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke Historie, dl 9, p.461.
199. Dit gebruik was algemeen. Ellehøj spreekt van de 'lidkøb' (de bezegeling van de koop met een dronk) op de Wedeler markt: Ellehøj, Christian 4.s tidsalder, p.217.
200. Stieren werden overigens meestal van de wekelijkse of andere beestenmarkten verwijderd door de overheid of de marktmeesters, omdat hun aanwezigheid voor gevaarlijke situaties kon zorgen. Drie- à vierjarige of nog oudere stieren waren de gevaarlijkste. Wel waren er speciale stieren- of bullenmarkten in de Beemster, de Purmer en in het baljuwschap van Brederode (bij Haarlem), waar vermogende boeren er bijzondere eer in legden de fraaiste stier te hebben: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 6, derde afdeling, p.275-276.
201. AVK, Stadsarchief Haarlem, memorialen burgemeesters, rood 215, folio 73, d.d.12/03/1629. Met dank aan D. Aten voor deze informatie. Met dit soort bepalingen werd doorgaans getracht kooplieden van elders weg te lokken.
202. GAA, NAA, inv.nr 1, folio 443vo, d.d.05/06/1584.
203. GAA, NAA, inv.nr 1, folio 553vo, d.d.06/12/1585.
204. GAA, NAA, inv.nr 2, folio 27, d.d.27/11/1587.
205. GAA, NAA, inv.nr 335, folio 140, d.d.13/09/1612.
206. GAA, NAA, inv.nr 5B, folio 111vo, d.d.11/11/1606. Op de Regulierstoren prijkte in de eerste helft van de 17de eeuw een os, die later weer plaats maakte voor een haan: Van Lennep en Ter Gouw, De Uithangteekens, dl 1, p.293.
207. Van Dillen, Bedrijfsleven en gildewezen, dl II, p.678-679, nr 1217.
208. Van Dillen, Bedrijfsleven en gildewezen, dl II, p.717-718, nr 1285.
209. GAA, Resoluties, notulen en missivenboeken van regerende en oud-burgemeesters, burgemeesters en stadssecretarissen (5024), inv.nr 1, 'A', folio 95, d.d.29/01/1632. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
210. Brereton beschreef de markt als volgt: 'I saw a late erected ox-market, without doors, wherein nine double stalls without doors; on both sides, one hundred yards long; a spacious paved walk behind them, and a walk railed out before them. Another curious house slated, wherein places prepared to give the oxen meat; cratches and mangers both, a curious walk betwixt them dry; an open walk paved neatly behind them; nine also of these partitions, one hundred yards long a-piece': zie Jacobsen Jensen, Reizigers, p.61. Fokkens beschreef dezelfde markt in 1660: Fokkens, Beschrijvinge, p.291-292.
211. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 143, d.d.15/06/1633. De akte werd opgesteld door de weduwe van Hans de Wolf senior en haar zoon, Hans de Wolf junior. Omdat de weduwe het initiatief tot de opstelling van de akte nam, behoorden de ossen waarschijnlijk Hans senior toe. Hij zal dus kort daarvoor overleden zijn. Hans de Wolf senior was een uit Keulen afkomstige koopman, woonachtig in de Warmoesstraat 'in den witten Wolff'. Hij was getrouwd met Clemensken van den Vondel (de zuster van dichter Joost van den Vondel). Hun dochter, Rebecca was gehuwd met Gilbert de Flines (1611-'71): Elias, De vroedschap, dl 2, p.1005. Deze laatste werd in § 4.6. genoemd als één van de crediteuren van Mourids Fricke. Hans de Wolf junior, doopsgezind koopman, kocht eind jaren '60 een aantal erven met de bedoeling daarop een doopsgezind weeshuis te stichten: Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', p.105.
212. Misschien gaf dit een impuls aan het streven van andere steden om de plaatselijke markt nieuw leven in te blazen. Zo werd in Edam in 1637 een keur uitgevaardigd ter verbetering van de voor- en najaarsveemarkt. Bepaald werd dat de inwoners van de stad van elke drie ossen of koeien, of elke twee paarden die zij bezaten er minstens één moesten markten, op straffe van een boete van 40 groten per dier: SW, Oud Archief Edam, inv.nr 43, folio 84, d.d.01/10/1637. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
213. In de notariële akten komt de najaarsmarkt slechts een enkele keer ter sprake. In een akte van 13 november 1627 wordt gesproken over de verhandeling van een vijftal ossen op de 'laetste Enchuysen koemercet', die vijf weken daarvoor had plaatsgehad: AWG, NAE, inv.nr

- 906, akte 61, d.d.13/11/1627.
214. Groot placet-boeck, dl I, kolom 1554-1557.
 215. Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 2, p.685; Wagenaar, Amsterdam, dl 2, p.422.
 216. Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 2, p.685.
 217. Zondergeld-Hamer, Geschiedenis van Weesp, p.32, 64.
 218. Enschedé, Index, p.245, d.d.16/10/1680.
 219. AVK, Stadsarchief Haarlem, thesauriers, kast 17, nr 352: Rekening van de ontvang en uitgaaf van de marktmeesters van de magere ossenmarkt (1679-'87).
 220. Hij noemt de veetafel niet, maar beschrijft wel het mechanisme: Fokkens, Beschrijvinge, p.291-292.
 221. Daniël Willinks Amsterdamsche Tempe, p.33. In de eerste druk uit 1712 stond in plaats van het woord 'zomer', de woorden 'half jaar'. Het gedicht is ontleend aan de aantekeningen van wijlen S. Hart.
 222. Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 2, p.685-686. Tussen Sint-Maarten (11 november) en Vastenavond mochten volgens Commelin geen koeien meer worden geslacht. Volgens Brereton bedroeg het bindgeld in 1634 6 stuivers en de stadsaccijns een zevende van de prijs van elk dier dat in de stad werd verkocht of gegeten, door koper en verkoper ieder de helft te betalen: Jacobsen Jensen, Reizigers, p.61-62. Wagenaar, Amsterdam, p.423 sprak van een stageld van 2 stuivers, dat de kooplieden dienden te betalen.
 223. Groot placet-boeck, dl III, p.1414-1415, d.d.25/09/1681.
 224. GAA, NAA, inv.nr 3437, akte 53, d.d.23/03/1674. De namen van de leveranciers aan Harmens zijn niet in bijlage 9 opgenomen.
 225. Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, dl 2, p.686.
 226. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 9, p.464. Leiden, Delft en andere plaatsen in het Rijn- en Delfland stonden in dezelfde tijd bekend om de handel in vare-koeien en melkvee, de Beemster Bullenmarkt vanwege de stieren en bullen die er werden aangeboden en sommige (niet met name genoemde) andere markten vanwege het aanbod van kalveren, aldus Le Francq van Berkhey. Volgens Van der Woude was Edam omstreeks het midden van de 18de eeuw de belangrijkste aanvoerplaats geworden voor het vee: Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.574. Waarschijnlijk was Edam slechts één van de aanvoerplaatsen.
 227. In dit document berekende men voorts, dat als men meer balies op de markt zou plaatsen, er nog 686 runderen extra geplaatst konden worden: GAA, Thesaurieren Ordinaris (5039), inv.nr 221: document met opschrift 'Van de Ossenmarkt', 'Concept-Plan' (zie nr 12 over de ossenmarkt). Jaarlijks werden hier toen 7.394 magere en 12.166 vette runderen verhandeld.
 228. Bijleveld, 'Het huisboek', p.293.
 229. Genoemd werden de plaatsen Besoyen (één van de zes dorpen in de Langstraat in Zuid-Holland), Waalwijk en Blaarthem (Staats-Brabant), Brussel en Antwerpen (provincie Brabant), Turnhout, Mechelen, Geel (provincie Antwerpen), Tongeren, (provincie Limburg), Sitard (provincie Limburg): Resolutiën, dl X (1598-1599), p.344, nr 356 (1598); Resolutiën, dl XI (1600-1601), p.686, noot 1 (1601); Resolutiën, dl XII (1602-1603), p.286, noot 3 (1602) en p.611, noot 3 (1603); Resolutiën, dl XIII (1604-1606), p.221, noot 4 (1604) en p.804, noot 5 (1606); Resolutiën, dl XIV (1607-1609), p.304, noot 6 (1607). Besoyen ligt nu in Waalwijk, Blaarthem in Eindhoven.
 230. Resolutiën, nwe reeks, dl I (1610-1612), p.381, nr 547 en p.432, nr 848 (1611); Resolutiën, nwe reeks, dl II (1613-1616), p.39, nr 257 (1613).
 231. Op de verdeling van de vracht werd door de schippers onderling toezicht gehouden, zoals blijkt uit een attestatie uit 1610. Een ossenkoper had bij de kielbrug in Enkhuizen gevraagd naar een beschikbaar 'schip van negen gulden' om zijn ossen te verschepen. Een schipper, de attestant in kwestie, had zijn schip van negen guldens en vijftien stuivers aangeboden, waarvoor hij een 'lodt' bezat. Nu was er op dat moment niemand anders met eenzelfde lot aanwezig bij de brug, alleen maar schippers van het middel- en grote lot, die de schipper

- zijn vracht niet gunden. Onder die schippers werd opnieuw geloot, tegen de zin van de schipper die van geen loting wilde weten. Het lot viel op een ander, die de vracht verscheepte: AWG, NAE, inv.nr 838, akte 149, d.d.19/05/1610.
232. AWG, NAE, inv.nr 877, akte 121, ongedateerd (vermoedelijk mei 1622) en akte 123, d.d.29/05/1622.
233. Resolutiën, nwe reeks, dl VI (1623-1624), p.48, nr 299, d.d.15/02/1623.
234. Over de herkomst van deze ossen is niets bekend, maar Gregersen merkte op dat Lintelo nauwe handelscontacten onderhield met de Ålborgers Hubert Snitlack en Gregers Thomsen: Gregersen, Toldsted, p.108.
235. Ladewig Petersen, 'The Danish cattle trade', p.76.
236. Zo kochten schipper-koopman Alt Pieters en Andries Kuilaard in 1641 ossen van tollenaar Mads Lassen en Peder Olufsen (Roed) uit Ribe: AWG, NAE, inv.nr 1007, akte 1, d.d. 11/06/1641.
237. Van Dillen, Bedrijfsleven en gildewezen, dl III, p.134, nr 271 (GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636); p.215, nr 413 (GAA, NAA, inv.nr 868, folio 9vo, d.d. 07/01/1639); p.366-367, nr 703 (GAA, NAA, inv.nr 601, folio 306vo, d.d.03/03/1643); p.466, nr 903 (GAA, NAA, inv.nr 602, folio 37vo, d.d.17/08/1646) en p.483, nr 930 (GAA, NAA, inv.nr 603, folio 89vo, d.d.26/03/1647). Hieronder zal telkens naar de nummers van de akten worden verwezen.
238. GAA, NAA, inv.nr 599, folio 563, d.d.18/03/1639 en inv.nr 601, folio 306vo, d.d. 03/03/1643.
239. Jutland: GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636 en inv.nr 602, folio 37vo, d.d.17/08/1646. Denemarken: GAA, NAA, inv.nr 868, folio 9vo, d.d.07/01/1639.
240. Zoals bijvoorbeeld Joachim Jesterum uit Hamburg. In 1633 en '34 voerde hij respectievelijk 200 en 150 ossen uit via Ribe (onder de namen Jokum Johansen of Jestram). Joachims naam komt ook in de tolrekening van Toldstedt voor. In 1634 exporteerde hij in totaal 818 ossen in twee kudden van verschillende grootte (678 en 140 stuks), in 1635 670 stuks: Gregersen, Toldsted, p.120 en ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Riber *HKR*. In 1639 werd een beroep gedaan op zijn diensten door Evert van Lintelo en compagnons, maar hoeveel ossen Jesterum geacht werd in te kopen is in het opgestelde contract niet genoemd. Ook ontbreken de namen van de compagnons en is het contract niet ondertekend: GAA, NAA, inv.nr 868, folio 9vo, d.d.07/01/1639. In 1641 exporteerde Joachim Jesterum (terwijl nu Flensburg als zijn plaats van herkomst in de tolrekeningen wordt aangetekend) 830 ossen voor Kornelis Backer uit Amsterdam: Gregersen, Toldsted, p.122.
241. GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636.
242. GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636; GAA, NAA, inv.nr 599, folio 563, d.d.18/03/1639; GAA, NAA, inv.nr 601, folio 306vo, d.d.03/03/1643.
243. GAA, NAA, inv.nr 602, folio 37vo, d.d.17/08/1646.
244. GAA, NAA, inv.nr 4194, folio 97, d.d.22/08/1701.
245. GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636; GAA, NAA, inv.nr 599, folio 563, d.d.18/03/1639.
246. Genoemd werden een halve rijksdaalder per os als provisie voor de factors: GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636; GAA, NAA, inv.nr 601, folio 306vo, d.d.03/03/1643; GAA, NAA, inv.nr 602, folio 37vo, d.d.17/08/1646. De provisie van de penningmeester en de correspondenten komt in hoofdstuk 5 ter sprake.
247. GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636.
248. GAA, NAA, inv.nr 603, folio 89vo, d.d.26/03/1647.
249. GAA, NAA, inv.nr 601, folio 306vo, d.d.03/03/1643; GAA, NAA, inv.nr 603, folio 89vo, d.d.26/03/1647; GAA, NAA, inv.nr 599, folio 563, d.d.18/03/1639.
250. GAA, NAA, inv.nr 599, folio 563 en 565, d.d.18 en 22/03/1639.
251. GAA, NAA, inv.nr 601, folio 306vo, d.d.03/03/1643.
252. GAA, NAA, inv.nr 602, folio 37vo, d.d.17/08/1646.

253. GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636; GAA, NAA, inv.nr 868, folio 9vo, d.d.07/01/1639.
254. Zie voor de namen van Nederlandse exporteurs: Gregersen, Toldsted, p.127-128, 144-147. Dat geldt ook voor de overzeese handel. Bij uitzondering is in een bevrachtingscontract vermeld dat een koopman namens een compagnie optrad. De namen van mede-compagnons zijn zelden opgenomen. Zie bijvoorbeeld de ondertekening van het bevrachtingscontract met nummer GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 179, d.d.15/03/1652 (Beens en compagnie).
255. Elias, De vroedschap, dl 1, p.402.
256. GAA, NAA, inv.nr 243, folio 104, d.d.12/03/1631. Hetzelfde contract is, waarschijnlijk bij vergissing, nogmaals in het protocol ingeschreven op folio 108.
257. GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05/12/1636.
258. GAA, NAA, inv.nr 599, folio 563, d.d.18/03/1639.
259. GAA, NAA, inv.nr 601, folio 306vo, d.d.03/03/1643.
260. GAA, NAA, inv.nr 602, folio 37vo, d.d.17/08/1646.
261. GAA, NAA, inv.nr 603, folio 89vo, d.d.26/03/1647.
262. Elias, De vroedschap, dl 1, p.170-171, dl 2, register.
263. Hij was daar van 1656-'76 schout en trouwde met een dochter van Andries Bicker, Alida, vrouwe van Engelenburg; Elias, De vroedschap, dl 1, p.359. Jakob Bicker was dus de zwager van Joachim Irgens, van het bekende handelshuis Irgens-Bicker (zie § 2.5.1 en 5.19).
264. Van Hellemont werd kort na de opstelling van het contract schepen van de Buitendijkschen Polder en hoofdingeland (1647) en in 1649 schepen van 's-Graveland. Hij vervulde verschillende commissarijsschappen: commissaris van Huwelijkszaken (1649, 1658-'60), van Zeezaken (1650-'54) en van de Desolate Boedelkamer (1655-'56, 1662-'64). Hellemonts weduwe hertrouwde Kornelis Tromp; Elias, De vroedschap, dl 1, p.510, dl 2, register.
265. Veeneman werd in 1651 regent van het Sint-Pietersgasthuis en in 1653 assurantiemeester. Hij was van 1654-'57 commissaris van Zeezaken: Elias, De vroedschap, dl 1, p.300, dl 2, register.
266. Elias, De vroedschap, dl 1, p.300.
267. GAA, NAA, inv.nr 601, folio 306vo, d.d.03/03/1643.
268. Dit waren Huigen Jans van 'Craijensteijn', Gerbrand Klaas, Kornelis Maartens, Jan Oom Klaas, Pieter van 'Heusen', Willem Kors, Kornelis Jans 'Botterman', Gijsbert Michiels Bruin, Joost 'Brasser', Klaas Dirks van Alphen, Tijmen Veeneman en Antonie van 'Davielaar': GAA, NAA, inv.nr 243, folio 104, d.d.12/03/1631; GAA, NAA, inv.nr 598, folio 60, d.d.05 en 12/12/1636; GAA, NAA, inv.nr 599, folio 563 en 565, d.d.18 en 22/03/1639; GAA, NAA, inv.nr 601, folio 306vo, d.d.03/03/1643.
269. Het waren Johannes en Francois Wijbrands, Adriaan Goverts en Lambert Kornelis Schouten en de reeds bekende Pieter van 'Heusen': GAA, NAA, inv.nr 670C, folio 136, d.d. 09/07/1635. Van een aantal ossenweiders die uit andere bron reeds als zodanig bekend waren (zoals Pieter en Gerard Trip) kon op grond van de notariële archieven niet worden vastgesteld dat zij in de compagnieën participeerden. Zo bezat Pieter Trip, mogelijk via zijn eerste schoonvader Jan van der Straten (betrokken bij de droogmaking van de Beemster in 1612) een landgoed in de Beemster. Dit landgoed, waarschijnlijk grotendeels verpacht aan boeren, mat in 1655 43 morgen en werd op f 60.000,- gewaardeerd, waarmee Pieter sinds 1651 tot de hoofdingelanden behoorde. Ook bezat Pieter een half aandeel in bepaalde ossenweiden in deze polder, terwijl bij zijn kruitmolen in Amsterdam ook ossen werden geweid. Pieters neef Gerard had de leiding van het ossenweidersbedrijf: Klein, De Trippen, p.51.
270. Lukas Westwoud, regerend schepen van Enkhuizen, liet als 'gequalificeerde van de respectieve participanten in de ossenkoperij' ene Kornelis Raven in Denemarken op kosten van de compagnie ossen inkopen: AWG, NAE, inv.nr 1225, akte 31, d.d.09/04/1715. Deze Lukas Westwoud komt in 1743 voor op een lijst met namen van leveranciers van 'koe-

- beesten' aan de VOC: AWG, OAE, inv.nr 419 (bergnr 1564): levering van scheepsbehoefte en mondkost. Met dank aan P. Boon voor deze informatie.
271. Van de Ven, 'Handel in ossen', *passim*.
 272. De Purmerender burgemeester Jakob Munnik sloot in 1676 en '80 te Amsterdam bevrachtingscontracten af voor het ophalen van ossen in Ribe. In het uit 1680 daterende contract sloot hij met negen schippers en één schippersvrouw (?) tegelijk een contract af. De bestemmingshaven was altijd Edam: GAA, NAA, inv.nr 3864, folio 222vo, 223vo en 271vo (d.d.18/02/1676), folio 225 (d.d.2/02/1676), folio 226, 246vo, 249vo, 272vo en 273 (d.d.19/02/1676) en inv.nr 4422, folio 112 (d.d.23/01/1680). Pieter Brouwers uit Purmerend, één van de twee factors van Munnik in 1680, exporteerde dat jaar 615 ossen uit Ribe: HKR, 1680.
 273. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.66, 117-118.
 274. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.58-59.
 275. Olsen noemde het voorbeeld van Martin Pletius, de schoonzoon van Steffen Rode, die niet paste in die rol: Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.268.
 276. Gregersen, Toldsted, p.127-128, 144-147.
 277. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.126.
 278. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 97, d.d.05/05/1633.
 279. Rostoch, Kiøbstæd Ribe, p.39 of zie Degn, Rig og fattig, dl 1, p.117.
 280. LAV, Ribe rådstuearkiv, HKR.
 281. De speciedaolder (een daalder in één munt, in plaats van de waarde van de daalder in verschillende munten van geringere waarde) waarop later de naam 'rigsdaler' (rijksdaalder) overging, was het enige blijvende betaalmiddel in het Deense muntsysteem gebleken. Met de muntverordening van 1625 werd de waarde van de 'rigs'- en 'sletdaler' officieel vastgesteld: de waarde van de 'sletdaler' bedroeg circa $\frac{2}{3}$ van de 'rigsdaler'. De Deense kroon was voor het eerst in 1618 gemunt, maar die naam ging al kort daarna over naar de munt die de helft van de oorspronkelijke munt vertegenwoordigde. Omdat deze kroon ook $\frac{2}{3}$ van een 'rigsdaler' bedroeg, werd ook die munt wel met de naam 'sletdaler' aangeduid. Een speciedaler ofwel rigsdaler bedroeg: 6 mark = 96 skillinge en 1 sletdaler ofwel kroon: 4 mark = 64 skillinge: Bendixen, Danmarks mønt, p.65-70.
 282. Volgens Wiese werd altijd in 'Taler Courant' gehandeld, terwijl de 'Reichsbanktaler' de officiële munt was. Volgens hem hadden vijf 'Taler Courant' dezelfde waarde als acht 'Reichsbanktaler': Wiese, 'Der Rinderhandel', p.40. Hier lijkt Wiese bij vergissing de 'Courant Taler' (de 'sletdaler') de waarde van de 'Reichsbanktaler' (de rijksdaalder) toe te kennen en omgekeerd.
 283. Andresen, 'Zur Geschichte', p.9.
 284. In 1643 kostten op het landgoed Gessingholm de ossen 29-30 rijksdaalders per paar, te betalen in drie termijnen en met een korting van $\frac{1}{2}$ specie' (= $\frac{1}{2}$ rijksdaalder) bij contante betaling door Hollanders: Fussing, 'Gessingholm', p.86.
 285. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.276.
 286. Ladewig Petersen, 'Production and trade', p.151.
 287. De verdiensten uit het voederen van ossen voor anderen totdat ze werden verkocht, waren relatief gering. Op het landgoed Gessingholm in Djursland (Oost-Jutland), waar ongeveer 160 ossen gestald konden worden, werd hieraan 2 rijksdaalders per paar verdiend: Fussing, 'Gessingholm', p.85.
 288. Fussing, 'Gessingholm', p.90.
 289. Hvidtfeldt, 'Snapsting', p.135-137. Eenmalig zou het rentepercentage naar rato van de verlenging van de tijd verhoogd worden, waarna het weer op 6% gesteld zou worden: *ibidem*, p.137. Een andere reden voor het late moment van aankoop kan zijn geweest dat Nederlanders die de ossen vroeg in de winter aankochten, de wintervoeding van de ossen moesten betalen terwijl ze er niet altijd van op aan konden dat de ossen in optimale conditie werden afgeleverd. Hoe later men de ossen in het seizoen aankocht, des te meer zeker

- heid had men over de voedingstoestand van de ossen bij aflevering.
290. Het benodigde kapitaal voor de oprichting van de Hamburgse bank kwam uit Amsterdam en van Nederlandse kooplieden in Hamburg en omgeving: Dehing, 'Geld als water?', p.239. In een document uit 1614 betreffende de instelling van een dergelijke bank te Hamburg werd gesproken over de financiering van 'Buckeling, Schullenn, Huther, Kese, Hering, Tran, Olie, Seepe, Specerie' die in Friesland en Holland werd aangekocht: SH, Senat, CL VII, Lit C, b, Nr 4, Vol. 1 a, Nr 1.
 291. Gregersen, Toldsted, p.130.
 292. Larsen, Studier, dl 1, p.127-128. Hamburg bood de Kieler geldmarkt steeds meer concurrentie: Kellenbenz, 'Die wirtschaftliche Rolle', p.30.
 293. Jørgensen, 'Denmark's relations', p.78.
 294. Baasch, aangehaald in de studie van Jørgensen, 'Denmark's relations', p.98.
 295. Jørgensen, 'Denmark's relations', p.107-108. Volgens Jørgensen op p.108, met name noot 140 is in het verleden te veel waarde gehecht aan het belang van importgoederen.
 296. Alkærsg, aangehaald bij Achelis, 'Aus der Geschichte', p.199.
 297. Alberdingk Thijm en Unger, Joost van den Vondels dichtwerken, dl 7, p.157; Allard, De complete werken, dl 2, p.299.
 298. Rostoch, Kiøbstæd Ribe, p.39; Tang, 'Om studehandel', p.112.
 299. Holberg, De elfde juni, p.7-8. De constructie 'geleerdste ossen' (in de oorspronkelijke tekst: 'en af de lærdeste Studhenter' ofwel 'één van de geleerdste ossenhalers') is waarschijnlijk een woordspeling op het woord 'Studenten' ofwel 'studenten': ibidem, p.7, noot 1.
 300. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.40-41.
 301. Tang, 'Om studehandelen', p.112-113. Zie ook Wiese, 'Der Rinderhandel', p.40.
 302. Deens: 'røgtene' ofwel veehoeders, veedrijvers. De knechten die tijdens de zeereis op de ossen pasten werden door Kinch, Ribe, dl 2, p.825 ook 'røgtene' genoemd.
 303. De straf van het berijden van het houten paard behoorde tot de disciplinaire maatregelen van de stad tegen wetsovertreders (zoals bijvoorbeeld in Ringkøbing en Ribe), of van een landheer (of zijn plaatsvervanger) tegen zijn pachters op de landgoederen: Munck, The peasantry, p.141, noot 12, Lindberg Nielsen, Ringkøbing, p.21 en Degn, Rig og fattig, dl 1, p.41. Zie over de geschiedenis van het houten paard in Denemarken: Olsen, Træhesten, passim. De strafmaatregel van de schandezel, ofwel het 'zotte peerd' was ook in de Republiek bekend. Het ging om een houten driehoekige balk met een scherpe kant naar boven, voorzien van een ezels- of paardenkop. De overtreder moest met door lood verzwaarde schoenen op de scherpe rand zitten: Noordegraaf, Atlas marktsteden, p.32.
 304. GAA, NAA, inv.nr 1084, folio 361, d.d.28/05/1648. Hoewel de naam van de zoon niet genoemd werd, was dit waarschijnlijk Nicolaas van Leeswijk, die in 1648 met 600 ossen in de HKR geregistreerd staat en van wie Degn Leiden als woonplaats opgaf. In 1651 exporteerde deze koopman 270, in '52 380 en in '53 398 ossen: ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Riber HKR. Vermoedelijk was deze Van Leeswijk (Degn spreekt hier van de Amsterdamse koopman 'Nicolaus van Lenswijk') tussenpersoon bij de afrekening van Hans Nielsen Friis met twee andere Riber kooplieden: Degn, Rig og fattig, dl 1, p.101, 104.
 305. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.261.
 306. Van der Poel, 'Landbouw', p.164.
 307. Zo schreef Joseph Haydn (1732-1809) een ossenmenuet: Alledaagse dingen, 2 (1995), p.8.
 308. GAA, PA Backer (172), inv.nr 583: Brieven aan Arnoldus Elias van zijn broer Nicolaas (1742-'46). L. Kooijmans was zo vriendelijk mij zijn aantekeningen uit deze brieven ter beschikking te stellen. Ook de overige verwijzingen in deze paragraaf naar het archief Backer zijn aan Kooijmans' aantekeningen ontleend.
 309. GAA, PA Backer (172), inv.nr 583, d.d.17/11/1744.
 310. Elias, De vroedschap, dl 2, p.614 (verwijst naar het handschrift van J. Bicker Raye, 'Notitie van het merkwaardigste meyn bekend, dat binnen Amsterdam is voorgevallen, 1732-1772, p.312).

311. Van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, dl I, p.372. Er lijkt een speciaal tenue voor ossenweiders te hebben bestaan. In een attestatie wordt gesproken over een 'boere osseweyders rock': GAA, NAA, inv.nr 7532, folio 25, d.d.09/01/1709. Of de stedelingen zich ook in een dergelijk tenue staken, is niet bekend.
312. Van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, dl I, p.371-372. Ook Van der Poel noemt de lage sociale status van de boer in de ogen van de stedeling: Van der Poel, 'Landbouw', p.160-161.
313. GAA, PA Backer (172), inv.nr 583, d.d.15/12/1744.
314. GAA, PA Backer (172), inv.nr 583, d.d.23/01/1745.
315. GAA, PA Backer (172), inv.nr 583, d.d.17/02/1745.
316. GAA, PA Backer (172), inv.nr 583, d.d.15/06/1745.
317. Zie de aantekeningen van Pieter de Graeff van Zuid-Polsbroek: GAA, PA De Graeff (76), inv.nr 195, d.d.25/02/1675.
318. GAA, PA Backer (172), inv.nr 583, d.d.19/10/1743.
319. AVK, Stadsarchief Haarlem, Register van Contracten, rood 432, folio 87-87vo. Daar wordt opgemerkt dat soms onverkoopbaar gebleven, ondeugdelijk slachtvlees 's nachts heimelijk in de stadsvesten werd geworpen.
320. Met dank aan G. Dorren voor deze informatie.
321. AVK, Stadsarchief Haarlem, Register van Contracten, rood 432, folio 89vo-94.
322. AVK, Stadsarchief Haarlem, Register van Contracten, rood 432, folio 91vo, 93-93vo.
323. GAA, Rechterlijk Archief (5061), Rekesten aan het gerecht, inv.nr 687: zie de keur d.d. 19/10/1678, die is gevoegd bij het rekest van Amsterdamse vetweiders (vanaf folio 1).
324. Zoals bij de verkiezing van leden en bij opvolging, contributies aan de gildekas, sociale gebruiken bij de opname van een aspirant-lid in het gilde of de begrafenis van een medebroeder, de gebruiken bij de vergaderingen en maaltijden, etcetera. De 'Chaarthe' is nooit helemaal voltooid. Er zijn witte plekken opengelaten in de tekst, waar nadere gegevens ingevuld hadden moeten worden. Vermoedelijk hoorde bij de chaarte ook een naamlijst, maar die is niet teruggevonden.
325. AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 194, 2de kolom.
326. AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 194, 2de kolom.
327. AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 194, kolom 1.
328. AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 195, folio 3 (spreuk), 13 en 24 (buffet), 5vo en 44 (bokalen). Achterin het notulenboek is een lijst opgenomen met de namen van de personen die sinds het jaar 1753 uit de Hensbeker op het welvaren van het gilde hadden gedronken. Enkele broeders hadden in 1711 fraaie bokalen aan het gilde geschonken en hetzelfde had de deken van het gilde gedaan in 1728. In 1729 werd bepaald dat hun voorbeeld voortaan door de scheidende deken diende te worden nagevolgd: AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 194, 3de kolom.
329. In de 'Chaarthe' worden bijvoorbeeld 12 oktober 1690 en 28 november 1711 genoemd: AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 194, 1ste kolom.
330. AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 195, folio 14vo.
331. AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 179: Overeenkomst tussen de leden over inkoop der ossen, 1759.
332. Dat was althans het geval vanaf 1759: AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 195, folio 39.
333. AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 206, d.d.23/04/1756.
334. AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 195, p.17vo-18 en 19, d.d.06 en 20/03/1756.
335. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, dl 6, derde afdeling, p.281.
336. In 1871 bestond het gilde uit een deken (voorzitter), een vinder (lid) en een secretaris, tevens penningmeester. Het aantal leden van de vereniging bedroeg toen hooguit 25 man (zoveel mogelijk veehouders) en had ten doel 'de belangen der Vetweiderij (...) te bespreken en te bevorderen, tot welk einde elk lid gehouden is om zijne kennis en ervaring omtrent Vetweiderij en de meest doelmatige toestand der Weilanden, de grondslag van alle Vetweiderij, aan de Vereeniging mede te deelen': *Reglement*. Met dank aan B. Ibelings voor de

verwijzing naar deze bron.

337. GAA, Rechterlijk Archief (5061), Registers van Goede Mannen, inv.nrs 1813-1817. Zie Bontemantel, De regeeringe, dl 2, p.458-459 voor een overzicht van de verschillende bedrijfstakken die in de registers waren opgenomen.
338. Zij hielden toezicht op de naleving van de keuren op de veemarkten: Wagenaar, Amsterdam, dl 2, p.423.
339. Overigens is slechts één verwijzing naar het optreden van de Goede Mannen in het notariële archief teruggevonden. In 1704 traden Huibert Bruin en Arend Bos als Goede Man op, in een kwestie tussen koopman Jan van Lennep en (de weduwe van) makelaar Pieter Michiels Block, beiden zelf ook als Goede Man bekend: GAA, NAA, inv.nr 4634, folio 229, d.d.19/01/1704.
340. Bontemantel, De regeeringe, dl 2, p.504-505.
341. Behalve in Keulen, Emden en Hamburg werden begin 17de eeuw ook vette ossen uit Oldenburg afgezet in Amsterdam. Na de Dertigjarige Oorlog neemt het aantal verwijzingen over de verkoop van vette ossen op de Amsterdamse veemarkt toe. In 1665 werden 250 ossen van de graaf van Oldenburg op de Amsterdamse markt verkocht voor 66 rijksdaalder per paar: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.10-12.
342. Vee dat vóór het slachten onvoldoende rust had gekregen, leverde volgens deskundigen geen goed vlees: Koolmees, Symbolen, p.236.
343. GAA, NAA, inv.nr 3437, akte 53, d.d.23/03/1674.
344. SW, Oud Archief Monnickendam, inv.nr 11, d.d.09/09/1684. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
345. Noordkerk, Handvesten van Amsterdam, dl III, p.1468-1469.
346. Noordkerk, Handvesten van Amsterdam, dl II, p.773, art.XIII.
347. GAA, Rechterlijk Archief (5061), Rekestten aan het gerecht, inv.nr 687, folio 1 e.v..
348. Herengracht: Dirk Backer, Andries Bernard, Joan Blauw, Pieter Blauw, Christiaan 'van de Blocquery', Kornelis Bors van Waveren, Daniël van Gheel, Pieter de Graeff, Hendrik Hooft, Marten van Loon (eerder op de Keizersgracht), Pieter van Loon, Jakob Loten, Constantijn Ranst, David de Wilhem, Gerbrand Pancras. Keizersgracht: Lodewijk de Bas, Elias en Joseph Coymans, Abraham Loten, Jakob Scott, Wouter Valckenier, Pieter van Wickevoort. Aan het Singel woonden: Joannes Hudde, Pieter Reael en Louis Victor.
349. Lodewijk de Bas: 590.000,- (1674); Daniël van Gheel: 304.000,- (1674); Pieter de Graeff: f 130.000,- (1674); Hendrik Hooft f 193.700,- (1717); Joannes Hudde: f 117.000,- (1704); Marten van Loon: f 137.000,- (1723); Adolf Visscher: f 140.000,- (1674); Hiob de Wildt: f 170.000,- (1674); David de Wilhem: f 100.000,- (1674); Pieter Reael: f 112.500,- (1704, met inbegrip van vermogen van zijn vrouw).
350. Pieter Blauw was dijkgraaf van de Nieuwer-Amstel, Joseph Coymans van de Beemster. Andere Goede Mannen zouden die functie later bekleden (zo werd Hendrik Hooft dijkgraaf van Weesp en Weesperkarspel en Hoog-Bijlmer in 1708; wanneer Jakob Backer dijkgraaf van de Lingendijk was is niet bekend). Andries Bernard en Elias Coymans en de gebroeders Loten waren hoogheemraad in de Beemster, Pieter Reael hoogheemraad van de Zeedijk, beoosten Muiden. Een aantal anderen onder hen zou die post in de toekomst aanvaarden (Gerrit Hooft, Marten van Loon). Tot slot was Joannes Hudde heemraad van de 'Grooten Ring van Amstelland' (en hoofdingeland van de Watergraafsmeer), Marten van Loon heemraad van de Nieuwer-Amstel, Pieter Ranst Valckenier heemraad (en schepen) in de Watergraafs- of Diemermeer.
351. In 1702 benoemden dertien poldermeesters uit het gebied ten zuidoosten van Amsterdam (de Oost- en West-Bijlmer- en Laanderpolder, de Grote en Kleine Duivendrecht polder en Binnen-Bullewijk, de Bovenrijkerslootpolder, de Gein- en Gaasperpolder) uit naam van henzelf, hun mede-poldermeesters en alle andere ingelanden van de genoemde polders twee woordvoerders, Jakob Carseboom en Hilbrand Bentis. Zij dienden de Staten van Holland en West-Friesland te verzoeken om vrijstelling van de lasten waarmee hun land was

- bezwaard (waaronder de ordinaris en extra-ordinaris verponding en hoorngelden). De reden die voor hun verzoek werd aangevoerd was de grote schade die de landeigenaars in de polders hadden geleden na de doorbraak van de zeedijk kort daarvoor. Onder de namen van de poldermeesters waren er vier bekend uit het Register van Goede Mannen uit 1700: Jakob Backer was poldermeester van Klein Duivendrecht en Binnen-Bullewijk, Pieter Pieters van Beeck en Pieter Michiels Block van de Gein- en Gaaspolder en Jakob Jans Marselis van de West-Bijlmer- en Laanderpolder: GAA, NAA, inv.nr 7061B, folio 193, d.d.15-19/09/1702. Zie voor de locatie van de genoemde polders bijvoorbeeld Heinemeijer en Wagenaar, Amsterdam in kaarten, p.102-103.
352. GAA, index op het kohier van de 200ste penning (1674).
353. GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713.
354. GAA, Attestatiën, Certificatiën en Affirmatiën (5034), inv.nr 4 (1715-'18), folio 151, 153, 153vo, 154vo, 155.
355. Zo was Andries Bernard bewindhebber van de VOC, evenals Wilhelm van Dam (die in 1676 tot tweede advocaat was benoemd), Pieter de Graeff van Zuid-Polsbroek, Gerrit Hooft, Joannes Hudde, Jan Rodenburg, Jakob Scott en Pieter Rans Valckenier. Kornelis Bors van Waveren, Joseph Coymans en Pieter van Wickevoort waren bewindhebbers van de WIC.
356. Hij hernieuwde zijn eed in 1666, '69 en in '70, maar in de tussenliggende jaren was hij naar alle waarschijnlijkheid ook bewindhebber. De namen van enkele Goede Mannen, zoals Richard Carseboom, Jan de Wael, Jacob Leeuw, David de Wilhem, Adriaan van der Giesen en Hendrik Vastrik, keren in zijn administratie terug.
357. GAA, PA De Graeff (76), doorgenomen inv.nrs 186-197 (de jaren 1664-'77) (de hele reeks omvat de nummers: 186-226; het jaar 1700 ontbreekt).
358. AWG, OAE, inv.nr 419 (bergnr 1564): levering van scheepsbehoeften en mondkost. Met dank aan P. Boon voor deze informatie.
359. Gawronski, De Hollandia en de Amsterdam, p.315-316.

Hoofdstuk 5

1. Barlaeus, Mercator sapiens, p.61.
2. Sax noteert over Tating: 'Tating (...) hatt feine Dorff- und unterschiedliche Bawrschafften, und schöne gebewte, auf beiden seiten, und in den beschloßenen Kögen, gutt Land, und bei der Kirchen einen Kleinen Flecken': Sax, Werke, dl 1, p.133.
3. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.2.
4. In 1593 was Tatinghof in Hoorn actief als dienaar van een koopman uit Garding (Eiderstedt). Hij stelde een bevrachtingscontract op met een schipper uit Holstein (dat overigens geen ossentransport betrof). Vanuit Hoorn moest de schipper naar Tönning varen, daar lossen, goederen innemen en vervolgens lossen in Middelburg of - indien de bevrachter dat wenste of omdat de weersomstandigheden de reis naar Middelburg niet toelieten - in Hoorn of in Amsterdam: AWG, NAH, inv.nr 2037, folio 318vo, d.d.14/09/1593. Mogelijk waren de in 1592 op Hoorn handelende en uit 'Eiderstedt' afkomstige Pieter Dirks en de in 1600 op Enkhuizen handelende en uit Tating afkomstige ossenkoopman Hans Dirks Tatinghof familie van deze marktmeester. Pieter Dirks verscheepte ossen vanaf Hever in Eiderstedt: AWG, NAH, inv.nr 2037, folio 60vo, d.d.22/04/1592. Hans Dirks Tatinghof gaf in 1600 een schipper uit Norden opdracht van Enkhuizen naar Workum in Friesland te varen, om daar 'kercksteen' in te nemen, dat in Gardingzyl in Eiderstedt afgeleverd moest worden, om vervolgens in Tönning met nieuwe goederen beladen te worden. Daarna moest zeil worden gezet naar Hoorn of Enkhuizen. Mocht de bevrachter opdracht geven om last te breken in Amsterdam of Edam, dan werd het vrachtloon van de schipper naar het oordeel van Goede Mannen verhoogd: AWG, NAE, inv.nr 847, akte 19, d.d.03/05/1600.
5. De taak van de marktmeester omschreef Le Francq van Berhkey later als volgt: zij moesten

'volgens wel ingerigte instructien en markt wetten, de order op de markten doen in acht nemen, en zorgen, dat dezelve, door daartoe aangestelde lieden, telkens gereinigt en schoon gehouden worden': Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, dl 9, p.465.

6. De vroegste vermelding van Frederik als waard: AWG, NAE, inv.nr 845, akte 361, d.d. 15/05/1597. In 1600 trof Frederik een regeling met een Delftse brouwer over de leverantie van Delfts bier aan zijn herberg: AWG, NAE, inv.nr 834, akte 179, d.d.21/01/1600. In de index op het notariële archief van Enkhuizen te Haarlem worden voor de herberg 'de Rode Leeuw' verschillende locaties genoemd: de Breestraat, de Vismarkt en de Westerstraat (van de laatste locatie zijn echter geen akten teruggevonden). Het ging hier niet om de 'Rode Leeuw aan de Palmtak', maar om een andere herberg. Het waren namelijk andere personen die deze herberg runden, in een tijd dat Catharina zelf nog als waardin optrad. De naam 'Rode Leeuw' was tamelijk algemeen. In Hoorn (zie bijvoorbeeld AWG, NAE, inv.nr 2037, folio 73vo, d.d.28/05/1592; AWG, NAE, inv.nr 2042, folio 63vo, d.d.15/11/1600) en in Amsterdam kwamen herbergen met deze naam voor. Zie over 'de Rode Leeuw' binnen de 'uithangborden-heraldiek': Van Lennep en Ter Gouw, *De uithangteekens*, dl 1, p.28-29.
7. Over Frederik Dirks Tatinghofs optreden op de markt is geen nadere informatie gevonden. In juni 1602 legde hij wel een verklaring af bij de notaris ten behoeve van ene Adriaan Maartens, die het toezicht op een stapel naast de ossenschuren gelegen mest bijna fataal werd. Frederik had hem namelijk gevraagd daar wat op te willen letten. Adriaan woonde er namelijk vlakbij en Frederik zelf had er kennelijk geen zicht op vanuit de Rode Leeuw. Adriaan had 's avonds rond tien uur gezien dat twee mannen bezig waren de mest in te laden en hij had Frederik, die al in bed lag, gewaarschuwd. Adriaan was teruggegaan en in de boot gestapt, maar die was door zijn zwaarlijvigheid en het gewicht van de mest gezonken. De twee mannen hadden hem aan land gehesen, waar ze hem vervolgens in elkaar begonnen te slaan. Uiteindelijk hadden ze hem nog in de buik verwond met een kloet (een schippersboom) en een (mest)vork: AWG, NAE, inv.nr 848, akte 96, d.d.25/06/1602. Tatinghof was kort na de vestiging van de markt te Enkhuizen waarschijnlijk ook nog in andere handelstakken actief, maar daarover bestaan slechts enkele vage aanwijzingen. Zo had Frederik, volgens een attestatie van 19 januari 1598, zes tot acht weken daarvoor een schip bevracht van een Emder schipper. Het schip was bestemd om van Enkhuizen naar 'Norderhaven' (in Dithmarschen) te varen. Het was echter bij de Abt (zie kaart 2.2) aan de grond gelopen, maar de schipper had Tatinghofs voorstel om een lichter aan boord te brengen, genegeerd. Hij had daardoor drie dagen aan de grond gezeten: AWG, NAE, inv.nr 845, akte 454, d.d.19/01/1598. In mei 1599 wordt Frederiks naam genoemd in verband met de aankoop van haring en hop van een koopman uit Itzehoe: AWG, NAE, inv.nr 846, akte 224, d.d.13/05/1599.
8. Zwart, *Tussen Hel en Vagevuur*, p.54-55.
9. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 251), vroedschapsresolutie d.d.07/10/1599 en d.d. 07/10/1600.
10. Op een kopergravure van Lucas Jansz Waghenar uit 1598 wordt 'Ossenstat' al afgebeeld. De naam 'Ossebuyrt' kwam ook in officiële documenten voor, zoals in het kohier van de verponding van huizen en timmerwerken uit 1630: AWG, OAE, inv.nr 190 (bergnr 944): kohier van de verponding, folio 261vo-263vo. In dat kohier komen op folio 262 de namen van Catharina en Pieter Tatinghof afzonderlijk voor. Ze worden genoemd als de erfgenamen van meester Jakob Joostens, wijlen de secretaris van de stad. Pieter Tatinghof bewoonde het huis dat Joostens had nagelaten: AWG, NAE, inv.nr 1015, akte 75, d.d. 18/04/1643.
11. AWG, OAH, inv.nr 149 (bergnr 91): vroedschapsresolutie d.d.20/07/1598. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
12. AWG, OAH, inv.nr 149 (bergnr 92): vroedschapsresolutie d.d.13/07/1601. Met dank aan C. Lesger voor deze informatie.

13. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 251): vroedschapsresolutie d.d.16/07/1601. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
14. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1026, vanaf folio 96vo.
15. Brandt, Historie van Enkhuizen, p.204-205.
16. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 252): vroedschapsresolutie d.d.23/10/1606. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
17. AWG, OAE, inv.nr 111 (bergnr 760): thesauriersrekening uit 1642, folio 28.
18. Le Francq van Berkhey sprak van stenen of houten palen, met in de top een rond gat, waar de touwen doorheen gingen. Soms waren aan die palen ijzeren ringen bevestigd, die een zelfde functie hadden. In dorpen bevonden die ringen zich ook wel aan gebouwen rond het marktplein: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 9, p.464.
19. In 1643 wordt Pieter Tatinghof genoemd als 'eerste inventeur' van een pijp of koker, die was gebruikt als pomp aan de sloot bij de ossenstallen ten behoeve van de ossen: AWG, NAE, inv.nr 1015, akte 75, d.d.18/04/1643.
20. Dat was tenminste het geval in 1641: AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 253): vroedschapsresolutie d.d.09/03/1641. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
21. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 253): vroedschapsresolutie d.d.17/08/1621. Hetzelfde water werd op de kadasterkaart van 1832 nog 'Osseschuring' genoemd: Zwart, Tussen Hel en Vagevuur, p.140.
22. Willemsen, Enkhuizen, p.29-33.
23. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 143, d.d.15/06/1633.
24. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 253): vroedschapsresolutie d.d.20/01/1626.
25. AWG, OAE, inv.nr 111 (bergnr 760): thesauriersrekening uit 1642, folio 28. Op het blokhuis had Tatinghof het alleen voor het zeggen; op de markt moest hij later met de anderen samenwerken: AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 253): vroedschapsresolutie d.d.09/03/1641. Van Denenburg rest alleen nog de muur tegen het havenhoofd: Zwart, Tussen Hel en Vagevuur, p.131 en 139.
26. In een akte uit 1619 werd gesproken over Catharina als waardin van de Rode Leeuw op 'Ossenburch': AWG, NAE, inv.nr 842, akte 199, d.d.23/04/1619. Het testament van Catharina Tatinghof werd opgesteld ten huize van haarzelf 'aen Denenburch tot Enchusen': AWG, NAE, inv.nr 897, akte 54, d.d.09/03/1627. In de *Historia Ecclesiastica* werd opgemerkt dat het dochtertje van Pieter en Klaasje Jansdr d'Orsay ('d'Orsij') in 1627 werd gedoopt 'ten huise van Moeder Catharina op Ossenburg': AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.70. Bij de doop waren twee zwagers als getuigen aanwezig, Hendrik van Born (landmeter en deurwaarder) en Jan Verheij (secretaris van de lutherse gemeente te Amsterdam, 'quotaris' van de hoven van Holland en Utrecht), alsmede Maria Verheij en Kornelia Tatinghof, die beide als zusters van Klaasje worden genoemd: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.70-71.
27. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.94, 193.
28. Zwart, Tussen Hel en Vagevuur, p.26 en 131. Mogelijk waren aan deze straat de herbergen en de markt gelegen. De namen van de steigers slaan misschien terug op de steiger die Blaeu op zijn kaart haaks op het Westerhavenhoofd tekende.
29. Er was in Enkhuizen een jaarmarkt die twee werkdagen voor Sint-Margreet (13 juli) begon en drie dagen daarna eindigde, maar die lijkt erg laat en kort te zijn geweest voor een internationale veemarkt. Zie voor deze en de andere (jaar-)markten in Enkhuizen: De Vries, Enkhuizen, p.62. Enkhuizen was in 1594 vertegenwoordigd geweest in de delegatie van de Staten-Generaal naar Kopenhagen om de nieuwe koning geluk te wensen met zijn kroning. Bij die gelegenheid was onder andere verzocht om een bevestiging of uitbreiding van in vroeger eeuwen verkregen vrijheden en privileges van Enkhuizers in Denemarken en Noorwegen. Door de nieuwe koning werd echter ten aanzien van Enkhuizen een voorbehoud gemaakt, omdat zijn vader de 'vrijheden en contracten' nooit had goedge-

- keurd. Maar de stad kon daartoe opnieuw een verzoek indienen: Bor, Oorsprongk, begin en vervolg, dl 4, p.236-237.
30. AWG, OAE, inv.nr 111 (bergnr 760): thesauriersrekening uit 1642, folio 4. De waard en waardin waren verplicht een gastenregister bij te houden. Die zijn voor wat betreft de Hollandse steden waar de ossenmarkt werd georganiseerd, niet overgeleverd. Voor de handelshistoricus zouden dergelijke registers van groot belang zijn bij de identificatie van de in de stad aanwezige handelaars. Veel informatie over de functie van de waard en waardin in de navolgende tekst is ontleend aan het boek van Hermesdorf, De herberg. Hoewel hij vooral de middeleeuwse situatie bespreekt, hebben veel van zijn bevindingen een algemene geldigheid.
 31. Hermesdorf, De herberg, p.91.
 32. Zo sprak Tatinghof in zijn *Historia Ecclesiastica* over de 'Calvinische herberg': AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.238. De verbondenheid van een buitenlandse herbergier met het land van herkomst kwam vaak in de naam of het wapen van de herberg tot uiting, zoals 'Brunswijk', 'warf van Dantzig' of 't Wapen van Denemarken'.
 33. Dat schreef Pieter Tatinghof in een brief aan de hertog van Holstein in 1647: LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 5331, d.d.12/07/1647.
 34. Hermesdorf, De herberg, p.282.
 35. Hermesdorf, De herberg, p.281.
 36. Zo besloot de vroedschap in Enkhuizen in 1594 tot de opstelling van een 'keure ende ordonnantie', die bepaalde dat als iemand in een herberg werd neergeslagen, de herbergier een tijd zijn beroep niet mocht uitoefenen: AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 250): vroedschapsresolutie d.d.28/06/1594.
 37. Hermesdorf, De herberg, p.44, 93, 281.
 38. Hermesdorf, De herberg, p.91. Het goede vertrouwen van Nederlanders in vreemdelingen werd wel geroemd. Albrecht Haller leefde maandenlang in ons land, zonder dat hij geld van huis ontving. Zijn waard vertrouwde erop, dat dit wel in orde zou komen. Andere reizigers deelden een dergelijke ervaring: Ferwerda, Holberg, p.34.
 39. Hermesdorf, De herberg, p.282.
 40. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.4.
 41. AWG, NAE, inv.nr 881, akte 102, d.d.29/09/1624.
 42. AWG, NAE, inv.nr 914, akte 39, d.d.17/05/1625. Hermesdorf merkte op dat hoewel waard en waardin elkaar in de beroepsbezigheden zoveel mogelijk bijstonden, de waard in het optreden buitenshuis op de voorgrond trad. Hij meende dat dit te verklaren was uit het feit dat aan het optreden van de waardin een juridische basis ontbrak en vreemdelingen in een vrouw mogelijk minder vertrouwen stelden met het oog op haar geringere positie in het openbare leven: Hermesdorf, De herberg, p.47. In Enkhuizen was bepaald dat 'geene Weesen in Rechte moghen ontfangen werden sonder Vooght, gelijk oock geene Weduwen, ten ware sy Koopmanschap deden, in welcken ghevalle de selve in saecken haer Koopmanschappe beroerende ende vorder niet, sonder Vooght ontfanghen sullen worden': Handvesten van Enchuysen, p.141.
 43. Zie stamboom 19 C. Uit een in 1656 opgesteld testament blijkt dat Pieter en Lijsbet op 26 juli 1630 te Zwolle in het huwelijk waren getreden: AWG, NAE, inv.nr 987, akte 282, d.d.09/11/1656.
 44. Andresen, 'Zur Geschichte', p.11. Hij baseert zich hier waarschijnlijk op de brief van Tatinghof aan de hertog van Holstein uit 1647: LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 5331, d.d.12/07/1647.
 45. Voor een overzicht van de in de notariële protocollen aangetroffen verwijzingen naar deze familie: zie bijlage 16.
 46. Tatinghof als mede-reder: AWG, NAE, inv.nr 928, akte 306, d.d.08/12/1633. In 1637 ruidde Jan Jakobs Schapenbout een 'Dordtse heuys ofte cromstevens scheepken' dat aan Tatinghof toebehoorde op diens last voor een 'Frans bartoen scheepken': GAA, NAA,

- inv.nr 794, folio 721, d.d.27/06/1637. In 1643 bleken Tatinghof en vier niet met name genoemde mede-reders van de raboeier 'de Fortuna' nog f 410,- van schipper Jens Christensen uit Glückstadt tegoed te hebben: AWG, NAE, inv.nr 1007, akte 51, d.d.22/07/1643.
47. AWG, NAE, inv.nr 912, akte 127, d.d.29/05/1639.
48. Zo baseerde Pieter zich op dit register, toen hij in 1641 verklaarde dat hij van de twee Amsterdammers 170 ossen op zijn stal had gehad die met twee verschillende schepen waren aangevoerd: AWG, NAE, inv.nr 1007, akte 1, d.d.11/06/1641.
49. Brandt en Centen, Vervolg der Historie, p.146.
50. Zo had in 1630 Peder Pedersen Hjerting uit Ribe Pieter Tatinghof als zijnde diens factor opdragen schipper Gerrit Jans uit Friedrichstadt bij aankomst uit te betalen (op vijf stuivers na, 115 daalders, 'soo van vracht, geleent gelt, priemgelt ende pilotagie'). Over de hoogte van dit bedrag was tussen de schipper en Tatinghof onenigheid ontstaan. Tatinghof had hem volgens zijn zeggen 32 rijksdaalders meer uitbetaald dan de schipper kon aantonen dat hem toekwam. De schipper bestreed dat, maar beloofde het teveel betaalde te restitueren aan Tatinghof 'als den voorsz coopman met recht staende can houden ofte niet te vreeden is dat de factor tot sijn laste dselve heeft uijtgetelt'. Jan Hendriks, schipper uit Enkhuizen, stelde zich borg voor de betaling van die 32 rijksdaalders: AWG, NAE, inv.nr 924, akte 155, d.d.29/04/1630.
51. AWG, NAE, inv.nr 907, akte 213, d.d.13/05/1629.
52. In 1630 trad Pieter Tatinghof als factor op van Roelof Jans 'Lachterop' (zelf waard te Enkhuizen). Deze had Tatinghof verzocht de ossen en andere waren die Lachterop uit Denemarken of elders zou verschepen, in Holland 'op het beste ende oorbaerlijcx' te verkopen ter voldoening van een schuld (f 1.806,-) van Lachterop aan 'Herme Jansz Mijke' voor op 6 november 1629 aan Lachterop geleverde ossen. Van die verkoop was destijds een obligatie opgesteld: AWG, NAE, inv.nr 908, akte 158, d.d.01/04/1630. Uit een latere akte bleek nog een derde koopman, te weten Jan Bering uit Monnickendam, aanspraak te maken op het geld uit de verkoop van de 104 ossen die Lachterop begin mei aan Tatinghof had gezonden: AWG, NAE, inv.nr 908, akte 183, d.d.04/05/1630.
53. AWG, NAE, inv.nr 906, akte 226, d.d.07/06/1628.
54. AWG, NAE, inv.nr 929, akte 150, d.d.22/05/1634.
55. Tot de taken van de makelaar rekende men 'Koopmanschap, Wissel, Asseurantie, Deposito, Bevrachtinghe, Bodemerye, Verkoopinge van allerhande roerende en onroerende Goederen, Renten, Actien, Crediten ofte hoe men 't selve soude mogen noemen': Handvesten van Enchuysen, p.269, art.I.
56. Handvesten van Enchuysen, p.270, art.XV.
57. Vial beschreef de plaatsen van de grepen aan het lichaam van het rund om de vetafzetting van het dier te beoordelen: Vial, Het vetmesten, p.172-181. Le Francq van Berkhey prees de kennis van boeren en veehandelaars op het punt van de beoordeling van vee en hij sprak over het gebruik van de 'boerenstok' bij de beoordeling van de grootte van de dieren: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.182-184.
58. Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 4, tweede stuk, p.182.
59. Op een aantal goederen was in Enkhuizen een vast tarief gesteld, maar niet op ossen. In de keuren en ordonnanties van Enkhuizen was bepaald dat herbergiers, waarden en waardinnen en anderen die bij het opstellen van contracten (van welke aard ook) betrokken waren, de nood van de armen gedachtig moesten zijn. Van iedereen werd om een bijdrage naar draagkracht gevraagd. Die werd gedeponeed in de armenbus die in de herberg stond. De inhoud daarvan werd besteed door de almoezeniers ten behoeve de armen: Handvesten van Enchuysen, p.181, art.XV en XVI.
60. Deze gang van zaken blijkt uit een akte uit 1611, waarin Catharina Tatinghof, omtrent 40 jaar oud, 'bij haere vrouwe waarheijt eere ende vromicheijt' voor de notaris getuigde wat in haar aanwezigheid was afgesproken door Hans Nagel als verkoper met ossenkoper Nanne Klaas uit Alkmaar, met enkele andere personen als getuige. Vooraf was het geld

voor de knechten van Nagel die de ossen in het schip hadden verzorgd, vastgesteld op drie rijksdaalders contant. Daarna waren de handelaars overgegaan tot de vaststelling van de prijs van de 64 ossen. Voordat de koop gesloten werd bedong Nagel echter nog twee Rozenobels contant als geschenk. Daarmee ging Nanne Klaas niet akkoord. Omdat koper en verkoper het niet eens hadden kunnen worden, had Catharina bemiddeld en getracht het geschenk voor de verkoper op één Rozenobel vast te stellen. Uiteindelijk had de koper in plaats van de twee Rozenobels ingestemd met de betaling van twee rijksdaalders, los van de drie rijksdaalders die men als knechtgeld was overeengekomen. Catharina had aan het eind van haar verklaring toegevoegd 'dat het in alle coopen van ossen gebruïcklijk is, datse eerst spreken van het gelt voor die knechten die de ossen bewaert hebben' (waarbij in de kantlijn was geschreven: 'ende voor de armen') 'ende dat daeromme dese drie Rijxedalers oock al te voeren waren affgesproken, die coop van de ossen geclaert wordde': AWG, NAE, inv.nr 853, akte 149, d.d.04/05/1611.

61. Zo had 'Hans Jansz Deneman' toegezegd de 59 ossen die hij aan Jan van der Wolf uit Schiedam had verkocht, naar Spaarndam te verschepen op een afgesproken tijdstip, afhankelijk van het getijde. De verkoper was die afspraak volgens Van der Wolf niet nagekomen en hij protesteerde tegen alle financiële nadelen die daaruit zouden voortvloeien. Eerst werd de insinuatie aan Catharina Tatinghof voorgelezen en daarna aan ene Gerrit de Waal. Pieter Tatinghof verklaarde dat Hans Jansz echter wel degelijk op tijd vertrokken was, zelfs met twee manden hooi meer en met water, terwijl hij daartoe niet verplicht was: AWG, NAE, inv.nr 877, akte 79, d.d.05/05/1622.
62. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, dl 9, p.462. Deze handelwijze was overigens algemeen. Zo verwijst het Deense woord 'købslår' (lett. 'koopslaan' ofwel onderhandelen) ook naar de wijze waarop dat gebeurde. Olsen gebruikte dit woord in relatie tot de handel op de Wedeler markt: Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.266.
63. AWG, NAE, inv.nr 929, akte 150, d.d.22/05/1634.
64. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, dl 9, p.463.
65. Zo had Pouwel de Wilhem in 1628 al één partij ossen verkocht voor 48 daalders, toen zich een andere koper aandiende. Waarschijnlijk aarzelde de koper over de prijs. Pouwel had daarop gevraagd: 'schort u wat ick wil u het coppel geven voor seven en veertich daelders'. De koper had gerepliceerd: 'ghij geeft se wel voor vijffeneveertich daelders ende dan most ghij het roode osken uijt[scieten?]' Pouwel had daarop geantwoord 'dat staet soe qualick, ick wil u liever een os schenken': AWG, NAE, inv.nr 906, akte 226, d.d.07/06/1628.
66. AWG, NAE, inv.nr 863, akte 89, d.d.07/05/1616.
67. RAK, Privatarkiver, Hans Schack, Arkivnr 6262, E. Diverse regnskabssager, Lb. nr 43: Studehandel (1661-73).
68. Van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, deel I, p.372, kolom 2, ad c.
69. AVK, Stadsarchief Haarlem, Register van Contracten, rood 432, folio 93vo.
70. AWG, NAE, inv.nr 2069, folio 22, d.d.23/05/1602.
71. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 111, d.d.18/05/1633.
72. AWG, NAE, inv.nr 845, akte 361, d.d.15/05/1597. Tatinghof was, zo bleek uit een akte van een jaar later, ook nog bij deze kwestie betrokken geraakt als borg van de Varder koopman die, voordat hij weer naar Varde afreisde, zijn gehele schuld aan Tatinghof voldeed: AWG, NAE, inv.nr 846, akte 28, d.d.05/06/1598.
73. Hermesdorf, *De herberg*, p.92.
74. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 150, d.d.22/05/1641. Mogelijk bestaat er een verband tussen deze akte en de verklaring die de dag ervoor door een aantal opvarenden van een ander schip werd afgelegd. Dit gebeurde op verzoek van onder andere Claus Jakobsen uit naam van Henrich von Senden, alsmede een mede-reder en een schipper van het verongelukte schip 'de Tobias'. De attestanten verklaarden dat bij hun weten niets van de lading (ossen en andere goederen) geborgen was. De lading had waarschijnlijk toebehoord aan Jakobsen en Von Senden: AWG, NAE, inv.nr 976, akte 148, d.d.21/05/1641. Misschien vreesde

Blocksmöhl dat de opbrengst uit de verkoop van veilig aangekomen ossen dat jaar te laag zou zijn om de uitstaande schuld aan hem te betalen.

75. Zo had 'Claas Eddensz' uit Hamburg, één van de schippers die de ossen van de Hamburger 'Baltasar Roelant' naar Enkhuizen had verscheept, deze ossen laten arresteren. Hij had de koopman door de gerechtsbode laten bevelen geen ossen 'te veralieneren ofte vercoopen' alvorens de schipper tevreden was gesteld. De koopman liet de schipper vervolgens insinueren en maakte hem kenbaar genegen te zijn de zaak 'bij goede nutrale mannen aff te maecken ende te beslechten', omdat het arrest was 'streckende grootelijcks tot groote merkelijske kosten schaden ende intressen van versuijminge ende decadentie vande merckt vande gearresteerde ossen': AWG, NAE, inv.nr 929, akte 123, d.d.02/05/1634.
76. Brand- en registreringsplicht: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.75. Fussing schreef dat wanneer de ossen op een landgoed waren verkocht, het merk van de nieuwe eigenaar meteen in de vacht werd geschoren of in de huid werd gebrand: Fussing, 'Gessingholm', p.91. Tegen de praktijk dat ossenkoopliden zich soms ongeoorloofd als koninklijke ossenkoopliden uitgaven, vaardigde de regering op 28 november 1623 een verordening uit, dat ossen verkocht aan koninklijke opkopers in het bijzijn van de boer met een gekroonde 'C' op de hoorns moest worden gebrandmerkt: Kolmos, 'Fynske købmænds indsats', p.215.
77. De ossen werden met het wapen van de Admiraliteit gebrandmerkt: ARA, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5665, d.d.10/06/1732 (het genoteerde jaartal 1723 is incorrect) en d.d.11/07/1733.
78. In 1589 waren de ossen van Willem Willems uit Viborg in de hoorns gemerkt met de letter HW, waarschijnlijk het merk van zijn broer Hendrik: AWG, NAE, inv.nr 2036, folio 159, d.d.02/09/1590. De ossen van een Deense tollenaar waren op de linker heup gemerkt met een A: AWG, NAE, inv.nr 1007, akte 1, d.d.11/06/1641. De ossen van Nicolaus Kock uit Tønder zouden zijn gemerkt met een T, die van Rasmus Madsen uit Varde met een soort huismerk: AWG, NAE, inv.nr 976, akte 141, d.d.16/05/1641.
79. AWG, NAE, inv.nr 928, akte 143, d.d.15/06/1633 en inv.nr 929, akte 150, d.d.22/05/1634.
80. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, dl 9, p.463.
81. AWG, NAE, inv.nr 912, akte 127, d.d.29/05/1639.
82. AWG, NAE, inv.nr 919, akte 142, d.d.02/06/1626.
83. AWG, NAE, inv.nr 1008, akte 77 en 252, d.d.12/05 en 16/12/1646. In het laatste geval kon de koper het schip met 'timmer, ijzer- en metselwerk' zo laten inrichten als hij wilde.
84. AWG, NAE, inv.nr 912, akte 125, d.d.21/05/1639.
85. AWG, NAE, inv.nr 912, akte 126, d.d.21/05/1639.
86. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 140 en 141, d.d.15 en 16/05/1641.
87. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 143, d.d.17/05/1641.
88. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 166, d.d.11/06/1641.
89. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 143, d.d.17/05/1641.
90. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 143, d.d.17/05/1641.
91. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 175, d.d.16/06/1641.
92. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 140, d.d.15/05/1641.
93. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 140, d.d.15/05/1641.
94. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 144, d.d.17/05/1641.
95. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 145, d.d.18/05/1641.
96. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 177, d.d.17/06/1641.
97. AWG, NAE, inv.nr 977, akte 10, d.d.09 en 10/07/1641. In het Amsterdamse gemeente-archief is een aantal akten teruggevonden dat betrekking heeft op de regeling die werd getroffen tussen koopman Andries Kuilaard en schipper Alt Pieters. Zij hadden in 1641 voor gezamenlijke rekening ossen gekocht in Denemarken. Kuilaard had daarna alle ossen in koop overgenomen en hij had Alt Pieters daar onder meer voor betaald met een obligatie ten laste van Van der Maas. De verzilvering daarvan zal een probleem hebben opgeleverd. Maar Kuilaard en Pieters konden het samen ook niet eens worden over de eindafreke-

ning van de aankoop van de ossen. Ze droegen de zaak over aan twee Enkhuizer Goede Mannen (Pieter Floris en Hendrik Willems Vries). Die deden op 29 juni 1641 uitspraak ten overstaan van de Enkhuizer notaris Samson. Zij konden de zaak echter niet beslechten. De zaak werd doorspeeld naar een aantal Amsterdamse Goede Mannen. Twee Goede Mannen werden aangezocht (en dezelfde dag nog een derde als superarbiter). Zij kregen macht om de mondelinge en schriftelijke pleidooien en bewijzen te examineren en tot een uitspraak te komen: GAA, NAA, inv.nr 1061, folio 125, d.d.26/02/1642. Die volgde pas op 5 mei 1642: GAA, NAA, inv.nr 1062, folio 11, d.d.05/05/1642.

98. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 177, d.d.17/06/1641.
99. Thomsen was de 'heer en meester' van de eerder genoemde 'Nicolaes Ruyter': GAA, NAA, inv.nr 1569, folio 170, d.d.10/05/1642.
100. GAA, NAA, inv.nr 1569, folio 170, d.d.10/05/1642.
101. GAA, NAA, inv.nr 1569, folio 170, d.d.10/05/1642.
102. GAA, NAA, inv.nr 1569, folio 182, d.d.14/05/1642.
103. Hermesdorf, *De herberg*, p.100.
104. Zo had Pieter zich op verzoek van Peter Hansen, woonachtig in de Horsbüllharde bij Lutke Tønder borg gesteld voor een schuld van diens zoon: AWG, NAE, inv.nr 920, akte 150, d.d.08/05/1627. Uit een testament uit 1637 blijken de gebroeders Tatinghof geld te hebben betaald voor de vrijlating van een bootsman uit Ursem uit zijn hechtenis in Duinkerken, welke schuld uit zijn te ontvangen maandloon van de VOC moest worden terugbetaald. Deze bootsman was luthers, blijkens zijn voorgenomen gift aan de lutherse gemeente of de diakonie te Amsterdam: AWG, NAE, inv.nr 973, akte 75, d.d.20/11/1637. Uit twee procuraties van 18 oktober 1642 bleek door twee Enkhuizer burgeressen afzonderlijk een appèl te zijn aangetekend bij het hof van Holland tegen Tatinghof: AWG, NAE, inv.nr 1004, akte 126 en 127, d.d.18/10/1642. In 1647 werd tegen Tatinghof en een schipper uit Bremen een zaak aangespannen door Alt Pieters, koopman en schipper uit Amsterdam: AWG, NAE, inv.nr 1009, akte 76, d.d.19/05/1647.
105. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 253): vroedschapsresolutie d.d.20/01/1626.
106. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 253): vroedschapsresolutie d.d.09/03/1641.
107. LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 5331, d.d.12/07/1647.
108. LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 5331, d.d.12 en 13/07/1647.
109. Zo trad Pieter in 1625 op als borg voor de aankoop van een boeierschap door Berend de Behr in Enkhuizen: AWG, NAE, inv.nr 914, akte 39, d.d.17/05/1625. In 1637 verscheen Pieter Tatinghof uit naam van De Behr voor de notaris, naar aanleiding van het feit dat De Behr door Andreas Laurenzen (broer van Hans Laurenzen), woonachtig in Tønder en schipper van een smakschip, in Enkhuizen voor het gerecht gedaagd was: AWG, NAE, inv.nr 933, akte 43, d.d.04/05/1637. Een jaar later stelde Pieter Tatinghof zich weer borg voor de schuld die Berend de Behr nog aan twee Hamburger kooplieden had en nam het op zich hem te vertegenwoordigen, ook na De Behrs 'vertreck, verteeringe oft vercoopinge van sijne gearresteerden ossen': AWG, NAE, inv.nr 934, akte 159, d.d.20/05/1638.
110. Op het zakelijke contact tussen Kock en Tatinghof is veel minder zicht. Niet Tatinghof maar Pieter Kornelis sloot in 1630 in Enkhuizen een bevrachtingscontract voor Kock af: AWG, NAE, inv.nr 924, akte 137, d.d.11/04/1630.
111. Andresen, 'Zur Geschichte', p.11.
112. Blocksmühl was oorspronkelijk linnenhandelaar uit Westfalen, die zich rond 1630 in Tønder gevestigd had en daar in 1635 burger was geworden: Andresen, *Bürger- und Einwohnerbuch*, p.32, 215.
113. Zie § 4.4.3.
114. Van Dillen, *Bedrijfsleven en gildewezen*, dl III, p.581-582, nr 1165, d.d.08/11/1651.
115. In maart 1663 attendeerde marktmeester Pieter Bollaard de grafijkheidsrekenkamer er op dat de collecteur van de grafelijke beestentol - de marktmeester Dirk Hendriks Kroot -

- overleden was en er iemand in zijn plaats benoemd moest worden. Bollaard werd als zodanig aangesteld. Hij moest het register bijhouden van de personen die dagelijks met hun 'beesten' te Amsterdam arriveerden, aantekenen wat voor soort 'beesten' het waren en het tolbedrag dat hij ontving: ARA, Grafelijkheidsrekeningen, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 232vo e.v..
116. GAA, NAA, inv.nr 1099, folio 422vo, d.d.06/04/1652.
 117. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 255): vroedschapsresolutie d.d.19/02/1652.
 118. Handtvesten van Enchuysen, p.394-395.
 119. Brandt en Centen, Vervolg der Historie, p.146.
 120. AWG, OAE, inv.nr 236 (bergnr 1451 B): aanbesteding en onderhoud van openbare werken, d.d.13/09/1652.
 121. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 255): vroedschapsresolutie d.d.09/12/1652.
 122. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 255): vroedschapsresolutie d.d.18/04/1653.
 123. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 199.
 124. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 255): vroedschapsresolutie d.d.13/10/1654. Het oude marktplein is niet meer als zodanig herkenbaar, door de aanleg van de spoorlijn en het busstation: Zwart, Tussen Hel en Vagevuur, p.23.
 125. Op de mogelijke oorzaken hiervan werd in § 4.5 al ingegaan.
 126. Wittenberg was de plaats waar de Augustijner monnik Maarten Luther op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen aan de poort van de slotkerk spijkerde.
 127. De volledige titel luidt: 'Historia Ecclesiastica ofte verhaal van 't Begin, Voortgang, en uitwendige en inwendige verfolge der Gemeinte J. Christi, onder d'Oonveranderde Confessie van Augsburg t'Enchusen in Noord Holland vergadert, sonder sijdichheit: maar na gewisse uitte kerckelijke minuten en eigen kennisse beschreven, uit last der broederen in C. Jesu door Frederick Frederixsoon Tatinghof M. gebooren Burger der Stadt Enchusen en prediger der voorgenoemde Gemeinte'. Het manuscript is gedeponeerd bij de archiefdienst West-Friese gemeenten: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29. De eerste 55 pagina's van het manuscript zijn gepubliceerd: Pont, 'Historia Ecclesiastica'. Op basis van deze bron schreef G. Broers in 1988 een scriptie: Broers, 'Maar mijn moedt was voll droefheits'. De auteur was zo vriendelijk mij deze scriptie ter beschikking te stellen. Het was P. Boon die mij destijds op het bestaan van dit voor mijn onderzoek belangrijke manuscript van Tatinghof attendeerde, waarvoor dank.
 128. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.365.
 129. In 1998 verscheen het gedenkboek van ds De Vlieger-Kofman, 375 Jaar Evangelisch Lutherse kerk.
 130. Broers, 'Maar mijn moedt', p.18.
 131. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.16; Visser, De lutheranen, p.46. Zie voor een kort overzicht van het lutheranisme in de 16de en 17de eeuw: Knippenberg, De religieuze kaart, p.45-47, 48 (kaart).
 132. Briels, 'De Zuidnederlandse immigratie', p.339.
 133. Tot die tijd had de familie Tatinghof het lutherse geloof alleen in huiselijke kring beleden. Bij bijzondere gelegenheden werd wel eens een predikant uitgenodigd: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.4.
 134. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.11. Met 'slecht' wordt hier 'eenvoudig' bedoeld.
 135. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.14-15.
 136. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.10, 16-17.
 137. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.19.
 138. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.20.
 139. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.242. Het Deense graan (rogge en gerst) was in de vroege 17de eeuw minder gewild op de Noord-Europese markt, omdat de kwaliteit inferieur zou zijn aan dat uit het Baltische gebied en het aanbod bovendien gering

en onvoorspelbaar. Uit het door Munck in noot 10 genoemde onderzoek van Olsén bleek dat er toch wat rogge naar Holland, Noord-Duitsland en Noorwegen werd geëxporteerd: zie Munck, *The peasantry*, p.20. Jørgensen vermeldt dat in 1655 het grootste deel van het uit Århus geëxporteerde graan (7.005 tonnen) voor de Republiek bestemd was (tegen 2.191 tonnen voor Lübeck): Jørgensen, 'Denmark's relations', p.77. Berntsen vermeldt de export van vele scheepsladingen graan uit Noord-Jutland naar onder andere de Republiek: Berntsen, *Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed*, p.125.

140. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.27.
141. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.33.
142. Haarlem, Amsterdam, Leiden, Delft, Woerden, Breda, Gouda, Alkmaar en Den Haag: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.21.
143. Genoemd worden Duitsland, 'Oostland', Danzig, 'Mellegom' en andere steden: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.21-22.
144. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.22.
145. Volgens de kerkenraad was de inhoud gedeeltelijk absurd en niet geschikt om te vertonen. Zij zag liever niet dat de lutherse gemeenten met zulke rekestes in de problemen werd gebracht. Het was 'voor alle dingen noodich Well te letten op het getall der religions-verwantten en middelen die deselve hebben, om eenen predicant 'tonderhouden, want wie een huis bouwen wil, behoort eerst de kosten 't overleggen': AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.24-25.
146. Pont, 'Historica Ecclesiastica', p.110, noot 2; AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.35-36.
147. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.35-34.
148. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.37-38.
149. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.28-33.
150. De citaten: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.30, 31-32.
151. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.60-63. Dit was niet ongebruikelijk. Zo hadden de Amsterdamse lutheranen zich in 1604 tot de Duitse vorsten gewend en een commissie naar de Deense koning gezonden. Zij kregen niet alleen bijval uit de steden Aken en Keulen, ook ontvingen zij brieven van de keurvorst van Brandenburg, de vorst van Brunswijk en de koning van Denemarken: Pont, *Geschiedenis*, p.479-480. In het rijksarchief te Kopenhagen bevinden zich verschillende verzoeken om steun van de lutherse gemeente te Bodegraven (1628), Deventer (1649) en Groningen (1685): RAK, TKUA, Udenrigske Afdeling, Speciel Del, Nederlandene, A III, inv.nr 39. Ook wendde de lutherse gemeente te Weesp zich in 1646 tot buitenlandse vorsten voor steun: zie § 5.16.
152. De in het latijn gestelde brief voor de Deense bisschoppen werd toegestuurd aan de predikant Pieter tot Daler, een aangehuwde neef van de familie Tatinghof, met het verzoek deze te adresseren en door te sturen naar de bisschoppen: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.63-67. Op beide brieven bleef een reactie uit. Met dank aan W. Heeres voor de weergave van de essentie van deze brief.
153. De versie in *Handvesten van Enkhuysen*, p.370-371 wijkt slechts iets af van de weergegeven keur in de *Historia Ecclesiastica*: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.42-44.
154. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.45-50.
155. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.63.
156. Van Wijk, 'De lutherschen', p.514.
157. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.51-52.
158. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.52.
159. Pont, 'Historia Ecclesiastica', p.123.
160. Loosjes, *Naamlijst*, p.327; Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen*, p.53-54.
161. AWG, NAE, inv.nr 897, akte 54, d.d.09/03/1627.
162. Loosjes, *Naamlijst*, p.327.

163. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.81.
164. Van Wijk, 'De lutherschen', p.514.
165. Andresen, 'Zur Geschichte', p.25.
166. Van Wijk, 'De lutherschen', p.515.
167. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.140-144.
168. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.167.
169. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.180-181.
170. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.182; Van Wijk, 'De lutherschen', p.515-516.
171. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.201-204.
172. Een diefleider is een dienaar van de schout, belast met het aanhouden en het ter terechtstelling voeren van dieven en andere misdadigers of overtreeders: WNT, dl III, tweede stuk, p.2523.
173. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.236.
174. AWG, NAE, inv.nr 945, akte 207, d.d.23/12/1635.
175. Loosjes, Naamlijst, p.327. Met een aanstelling van deze duur was de gemeente verzekerd van een predikant gedurende twee ossenmarkten.
176. AWG, NAE, inv.nr 945, akte 207, d.d.23/12/1635.
177. AWG, NAE, inv.nr 909, akte 281, d.d.19/07/1632.
178. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.237-238.
179. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.238-240.
180. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.241.
181. Met dank aan O. Knottnerus voor zijn informatie over de Tønderse kooplieden die bij de indiening van de rekesten betrokken waren en zijn literatuurverwijzingen, die mij een aanknopingspunt boden bij mijn verdere onderzoek naar kooplieden uit Sleeswijk-Holstein.
182. Hij sloot in 1633 een bevrachtingscontract af met drie Blokzijler schippers, uit te voeren in 1634: AWG, NAE, inv.nr 928, akte 114, d.d.23/05/1633. In 1634 was hij lasthebber van Albret Skeel bij de opstelling van twee bevrachtingscontracten met twee Blokzijler schippers: AWG, NAE, inv.nr 929, akte 141 en 142, d.d.15/05/1634. In 1635 contracteerde hij voor eigen rekening een schipper uit Kuinre: AWG, NAE, inv.nr 970, akte 87, d.d.13/05/1635.
183. Ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Riber *HKR*.
184. AWG, NAE, inv.nr 908, akte 415, d.d.21/04/1631; AWG, NAE, inv.nr 928, akte 111, d.d.18/05/1633.
185. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.47, 190.
186. Omdat de namen van Jes Hansen en Hans Jessen Vintapper niet in de bestudeerde notariële akten werden aangetroffen, komen ze niet voor in bijlage 9. Hier volgen de gegevens van Degn over de export van Hans Jessen Vintapper (Jes Hansen ontbreekt bij Degn). Hans exporteerde in de periode 1613-'35 in totaal 348 ossen. Opvallend is dat hij in het jaar 1631 niet in de door Degn bestudeerde havenboekhouding geregistreerd is, dus waarschijnlijk exporteerde hij over land of vanuit een andere Deense kustplaats: Degn: Rig og fattig, dl 2, p.64, 69-70, 72, 190.
187. In deze twee jaren exporteerde hij in totaal 71 ossen: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.63, 70-71.
188. Degn, Rig og fattig, dl 1, p.102.
189. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.320, 323.
190. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 137, d.d.11/04/1630.
191. GAA, NAA, inv.nr 761, folio 178, d.d.01/04/1634.
192. Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.30, 120, 214.
193. Frandsen, Okser på vandring, p.66, 99, 134.
194. Andresen veronderstelt dat Josias Kiel getrouwd was met Marina von Lahr, een dochter van Berend de Behr: Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.11, noot 7. Mogelijk was Marina eerder getrouwd geweest met Franz von Lahr of was Marina een dochter uit een

- vorig huwelijk van de vrouw van De Behr. Bij de toeschrijving van wapenschilden noemt Andresen ene Franz von Lahr als drager, maar die zou volgens hem al in 1624 gestorven zijn: Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.227, nr 14. Vermoedelijk had deze een zoon met dezelfde naam.
195. Misschien gaat het hier om de persoon die in 1626 het burgerschap in Tønder kocht: Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.32.
196. Volgens Sax werd Madsen in 1630 in een soort burgervertegenwoordiging met een aan de raad van Husum adviserende taak gekozen: Sax, Werke, dl 3, p.119.
197. In dat jaar kreeg Pieter 100 mark Lübecks ofwel f 100,- (van 20 stuivers) in bewaring van Edlef Hansen, in verband met de actie (rechtsvordering) die Jakob 'Beditsen' op Hansen had: AWG, NAE, inv.nr 867, akte 117, d.d.12/05/1618. 'Beditsen' is mogelijk Jakob Bendixen uit Tønder: Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, p.30.
198. Sax was oorspronkelijk afkomstig van Nordstrand. Na in Husum op school te hebben gezeten, vestigde hij zich enige jaren in Lübeck, waarna hij in 1617 naar Wittenberg vertrok om te studeren. Na terugkomst huwde hij en vestigde hij zich op de Stallerhof te Drandersum in Koldenbüttel (noordwestelijk van Friedrichstadt). In Koldenbüttel was hij ouderling en kerkbouwmeester. Hij werd in 1630 één van de twaalf raadslieden van Eiderstedt en was lid van het gerecht: Sax, Werke, dl 6, p.IX-XIII, dl 7, p.6. Zie ook Paulsen, 'Peter Sax'.
199. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.241-242.
200. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.242.
201. AWG, NAE, inv.nr 945, akte 207, d.d.23/12/1635.
202. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.243.
203. Van Wijk, 'De lutherschen', p.517-518.
204. Zie de latijnse correspondentie daarover met de hofprediker van Oldenburg, Anton Buschere: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.219-220, 221-222. Met dank aan W. Heeres voor zijn weergave van de essentie van deze brieven. Zie ook de reactie van de kanselier van de graaf van Oldenburg: AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.223-224. Omdat er op dat moment weinig wissels voorhanden waren, verzocht de kanselier de naam van een betrouwbare bode door te geven aan wie het geld kon worden meegegeven. Dat graaf Anton Günther (en zijn kanselier) de Enkhuizer lutherse gemeente zo gul tegemoet kwam is behalve uit religieuze overwegingen misschien ook te verklaren uit de betrokkenheid van hemzelf en zijn naaste familieleden bij de ossenweiderij en -handel: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.12. Anton Günther had in 1623, ondanks het protest van Bremen en de Staten-Generaal, een Wesertol-privilege verkregen: Schnath, Geschichte, p.73.
205. Dansk biografisk leksikon, dl 5, p.432-433.
206. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.265-266.
207. Van Wijk, 'De lutherschen', p.523-532.
208. Van Wijk, 'De lutherschen', p.512.
209. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 29: HE, p.226-227.
210. Van Wijk, 'De lutherschen', p.520-522.
211. Van Wijk, 'De lutherschen', p.533.
212. Loosjes, Naamlijst, p.327.
213. Op 13 februari 1637 benoemde Pieter zijn in Amsterdam woonachtige broer Frederik als zijn volmacht om zijn 'negotien, affairen, handelingen ende saecken (...) te dirigeren, verrichten ende uijt te voeren dienvolgende alle commercien ende waeren aen ofte van hem geconsigneert komende te aenvaerden, versenden, verhandelen, de penningen daer aff procederende te ontfangen, wisselbrieven te accepteren, ofte met gelegenheijt van saecken te doen of te presteren, uuytstaende schulden ende actien inne te vorderen, daeromme te procederen, procureurs ad lites te substitueren, dubieuse ende questieuse zaecken aengaende te transigeren ende accorderen, affreackeningen ende liquidatien te doen ende te sluijten,

- hem constituent te debiteren ende crediteren': GAA, NAA, inv.nr 794, folio 212, d.d. 13/02/1637.
214. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 30: Stukken betreffende de oprichting en vestiging der gemeente (brief gedateerd 24/11/1635). Zie over het optreden van Busingius: Van Wijk, 'De lutherschen', p.534-535.
 215. Als de predikant zich gedeisd had gehouden, zou het stadsbestuur hem wel met rust hebben gelaten, aldus het schrijven, maar hij preekte openlijk en reikte de sacramenten uit. De plaats waar hij preekte was op last van hogerhand gesloten, maar door de lutheranen met geweld weer geopend. De predikant had het stadsbestuur geschoffeerd en hij was hen bovendien al eens zingend over straat gevolgd, met velen van zijn toehoorders. De predikant begon weer met preken, en volgens burgemeesters en raden was zijn optreden 'van soo periculeusen gevolge (...) dat het weijnich scheelde, off de ongebondenen gemeente ende graeu soude op de beene geraect hebben, ende mitsdien de stadt gebracht in een onvermijdelijck bloetbadt': AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 30: Stukken betreffende de oprichting en vestiging der gemeente. Genoemde brief dateerde van november, maar de lutheranen lijken zich in de maand erna nogmaals met geweld toegang tot de ververij te hebben verschaft. Op 23 december 1635 verklaarde Anne Frans, die in de buurt van de ververij woonde, dat zij iets langer dan een week ervoor er getuige van was geweest dat de lutheranen een muur afbraken: AWG, NAE, inv.nr 945, akte 207, d.d.23/12/1635.
 216. AWG, Enkhuizen, ELG, voorlopig inv.nr 30: Stukken betreffende de oprichting en vestiging der gemeente (brief d.d.24/11/1635). Van Wijk veronderstelde dat deze brief door de raad van Tønder waarschijnlijk met een verzoek om inlichtingen naar de leden van de verboden Enkhuizer lutherse gemeente is doorgestuurd: Van Wijk, 'De lutherschen', p.535.
 217. Van Wijk, 'De lutherschen', p.535.
 218. Broers en Broers, 'De geschiedenis', p.27.
 219. De gegevens zijn met elkaar in tegenspraak wat betreft de ingebruikname van de ververij. Broers en Broers melden dat de oude ververij in 1646 werd gekocht voor f 4.000,- en werd verbouwd tot kerk: Broers en Broers, 'De geschiedenis', p.27. Een andere bron meldt dat burgemeester Berend Ubbing uit Tønder de ververij in 1647 aan de gemeente schonk: De lutherse kerk.
 220. Brandt, Historie van Enkhuisen, p.43.
 221. Van Wijk, 'De lutherschen', p.536.
 222. Het kerkgebouw was rond 1843 vervallen en te groot voor de lutherse gemeente. Toen een nieuw kerkgebouw aan de Breedstraat werd betrokken, werd het oude gebouw verkocht: De lutherse kerk.
 223. AWG, NAE, inv.nr 987, akte 283, d.d.10/11/1656 en inv.nr 1115, akte 157, d.d. 16/02/1661. Van Wijk schreef dat Pieter Tatinghof in 1658 een stadsbetrekking bekleedde als chirurgijn-louteraar en heelmeeester van het Gast- en Pesthuis te Enkhuizen. Dat zou blijken uit de opdracht van een vertaling van Hippocrates door zijn neef Michiel Frederiks Tatinghof: Van Wijk, 'De lutherschen', p.536. Waarschijnlijk betrof het hier de benoeming van Pieters zoon, eveneens Pieter genaamd, terwijl Michiel een zoon was van Frederik.
 224. De Enkhuizer veemarkt werd later nieuw leven ingeblazen, om de negatieve effecten van de neergang van de scheepvaart en haringvisserij te compenseren: zie AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 269): vroedschapsresolutie d.d.10 en 23/10/1752, 14 en 28/02/1753. Deze markt kwam niet echt van de grond. Een nieuwe poging werd enkele decennia later gewaagd: AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 273): vroedschapsresolutie d.d.10/12/1779, 22/01/1780 en inv.nr 33 (bergnr 274), d.d.01 en 02/03/1780. Met dank aan D. Aten voor deze informatie. Er is een ontwerp-tekening van een veemarkt bewaard gebleven, die waarschijnlijk uit de tijd van de herinrichting van de Enkhuizer veemarkt dateert (midden 18de eeuw). Daarop is aangegeven dat aan tien achter elkaar gelegen bindpalen plaats was voor in totaal 552 ossen (op iedere roede konden vijf stuks vee staan): AWG, OAE, inv.nr 236 (bergnr 1451 B): 'Consept der beestemarkt'.

225. AWG, NAE, inv.nr 897, akte 54, d.d.09/03/1627.
226. Broers en Broers, 'De geschiedenis', p.27.
227. De tekst over Thomas Jensen is gebaseerd op archiefonderzoek in Nederland en Denemarken. Hierover is in 1998 in het Deens gepubliceerd, waarbij O. Degn de vertaling op zich nam: Gijsbers, 'En vestijsk købmands rolle'. Hierbij bedank ik O. Degn voor zijn hulp bij de verzameling en de interpretatie van de Deense gegevens.
228. De informatie over het aantal nakomelingen van Oluf Jensen en hun ouderdom is onzeker. Thomas was vermoedelijk één van de oudere kinderen. Op grond van de geboortejaren van twee van Thomas' zusters mag verondersteld worden dat Thomas rond 1610 ter wereld kwam.
229. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.320, 323.
230. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.88.
231. AWG, ORA, inv.nr 4886, folio 196. Met dank aan P. Boon voor de verwijzing naar het document waaruit dit bleek.
232. Ongepubliceerde basisgegevens van Degn uit de Riber HKR.
233. AWG, NAE, inv.nr 970, akte 93, d.d.15/05/1635.
234. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.192 schreef dat het huwelijk tussen Oluf en Maren vóór 1637 plaats had. Waarschijnlijk werd het huwelijk al in 1634 of kort erna gesloten.
235. RAK, Lensregnskaber, Riberhus len, øksnetoldregnskab, år 1640-'41; Historisk atlas Danmark, p.75. Wat betreft deze rekening uit 1640-'41: zie wat daarover in hoofdstuk 2, noot 445 reeds werd opgemerkt.
236. Holbækgård was een 'hovedgård' in Holbæk sogn, Rougsø herred in Djursland, op ongeveer 20 kilometer ten noordoosten van Randers. Gessinggård, ligt op circa 30 kilometer ten oosten van Randers. Tredje ligt in Sønder Lem sogn, in Bølling herred, op ongeveer 5 kilometer ten zuidoosten van Ringkjøbing. Søgård is gesitueerd in Nysogn sogn, Hind herred, circa 6 kilometer ten noordwesten van Ringkjøbing. Met dank aan O. Degn voor deze informatie. Er zijn geen documenten van Holbækgård bewaard gebleven. Het valt dus niet meer na te gaan of Jensen vaker tot de afnemers van de ossen van het landgoed behoorde.
237. AWG, NAE, inv.nr 976, akte 149, d.d.21/05/1641.
238. Dat er geen bevrachtingscontracten van Jens Olufsen uit de jaren 1637-'42 teruggevonden zijn (zie bijlage 9), kan drie redenen hebben. Jens Olufsen of zijn factors kunnen de ossen over land naar de Enkhuizer markt gedreven hebben, Olufsen kan de contracten in Denemarken of elders in Holland hebben afgesloten of de in Enkhuizen afgesloten contracten zijn verloren gegaan.
239. Zou men een beter beeld willen krijgen van het karakter en de omvang van Jens Olufsens handel, dan zou men ook de tolregisters van Gottorf of Rendsburg moeten raadplegen.
240. AWG, NAE, inv.nr 1015, akte 85, d.d.04/05/1643.
241. In juni is in een attestatie sprake van de 'indispositie' van David Bollaard 'als hebbende een quæt been'. Hij moet niet lang daarna overleden zijn: AWG, NAE, inv.nr 976, akte 168, d.d.12/06/1641.
242. AWG, OAE, inv.nr 111 (bergnr 760): thesauriersrekening uit 1642, folio 28. Aan stalhuur betaalden zij hetzelfde bedrag, namelijk 77 pond en 15 stuivers. Hoewel in de thesauriersrekening van 1642 Pieter Bollaard als huurder van de vier westelijke ossenstallen werd aangemerkt, betaalde zijn moeder, Fem Pieters, de huur.
243. AWG, NAE, inv.nr 1015, akte 85, d.d.04/05/1643. Waarschijnlijk was het 'boek' waarover gesproken werd het register dat de marktmeester moest bijhouden. Misschien verwees Bollaard hier wel naar een zaak die al langer speelde maar die in januari 1643 pas beslecht werd, namelijk het proces van 'Hans Bolten' uit Holstein tegen Kornelis Pieters Zwager en Pieter Tatinghof. Zij werden samen door enkele Goede Mannen veroordeeld tot de betaling van de halve schade van de eiser, in totaal 987 gulden en 13 stuivers. In deze akte werd gesproken over de 'duijsterheden, misreekeninge en omissien' waaraan zij zich

- schuldig zouden hebben gemaakt: AWG, NAE, inv.nr 1015, akte 15, d.d.16/01/1643.
244. AWG, NAE, inv.nr 1015, akte 86, d.d.04/05/1643.
245. AWG, NAE, inv.nr 1016, akte 100, d.d.18/05/1643.
246. GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 51, d.d.25/07/1651. In 1651 wordt 'Thomes Jens coopman tot Amsterdam' als crediteur van een Enkhuizer schipper genoemd in diens boedelinventaris: AWG, NAE, inv.nr 985, akte 329, d.d.19/12/1651. Overigens wordt in een akte uit november 1652 Ringkøbing wel weer als woonplaats van Jensen opgegeven: GAA, NAA, inv.nr 1102, folio 164vo, d.d.29/11/1652. In een Enkhuizer akte uit april 1653 wordt Jensen omschreven als 'deens coopman tot Amsterdam': AWG, NAE, inv.nr 986, akte 84, d.d.24/04/1653. In 1654 was Jensen volgens een notaris 'residerende binnen deser stede': GAA, NAA, inv.nr 1536, folio 237, d.d.06/03/1654. Mogelijk woonde Jensen slechts een deel van het jaar in Amsterdam.
247. Dit door Jensen bevrachte schip, dat in juli 1651 naar Brazilië was vertrokken, werd op de thuisreis met lading en al bij Barbados (een Engelse kolonie) door een Engelse oorlogsvloot in beslag genomen en verkocht. De schipper uit Wormer had om een bewijs gevraagd om aan te kunnen tonen door wie en waarom het schip was prijs gemaakt. Admiraal George Asqui had hem gezegd dat als hij niet geloofd werd, hij maar naar het parlement in Londen moest gaan: GAA, NAA, inv.nr 1102, folio 164vo, d.d.29/11/1652.
248. Het schip van een Hoornse schipper werd door Thomas Jensen en Martino de Mayer in Amsterdam bevracht om naar Italië te varen, om aldaar in Goro en Venetië goederen te lossen. Mochten de kooplieden besluiten het schip ook voor de terugreis te bevrachten, dan zouden hun commissionairs het schip opnieuw te Goro of Venetië of in het Griekse Zakynthos of Thessaloniki met goederen beladen, met als eindbestemming Amsterdam: GAA, NAA, inv.nr 1535, folio 51, d.d.25/07/1651.
249. In september 1652 werden enkele schepen van Jensen, op weg met een lading zout van Tunis naar Ålborg, door Engelse schepen in beslag genomen: AWG, NAE, inv.nr 986, akte 84, d.d.24/04/1653.
250. Thomas' vader Jens Olufsen handelde in 1640 in graan op Bremen. Hij had dat jaar een schipper uit Glückstadt opdracht gegeven een lading graan naar Bremen te vervoeren en op de terugweg zout mee te nemen. De schipper leverde dat zout echter niet in Ringkøbing af, maar verkocht het in Noorwegen. Olufsen werd met zijn vordering in het gelijk gesteld en kreeg het schip in onderpand. Hij leed uiteindelijk een verlies van 118 'sletdaler': Lindberg Nielsen, *Ringkjøbing*, p.94-95.
251. GAA, NAA, inv.nr 2399: folio 45 (d.d.21/10/1655); folio 56 (d.d.07/03/1656); folio 61 (d.d.13/03/1656); folio 64 (d.d.16/03/1656); folio 65 (d.d.17/03/1656); folio 72 (d.d.22/03/1656); folio 74 (d.d.24/03/1656); folio 75 (d.d.29/03/1656); folio 79 (d.d.15/04/1656); folio 80 (d.d.15/04/1656). GAA, NAA, inv.nr 2400: folio 1 (d.d.28/04/1656); folio 7 (d.d.22-28/07/1656); folio 9 (d.d.27/07/1656); folio 26 (d.d.10/03/1657); folio 26 (d.d.15/03/57); folio 31 (d.d.05/04/57); folio 33 (d.d.10/04/1657); folio 47 (d.d.09/04/1658); folio 52 (d.d.08/06/1658); folio 58 (d.d.06/11/1658); folio 82 (d.d.2/10/1659) (onvolledig); folio 84 (d.d.12/11/1659); folio 86 (d.d.17/11/1659). GAA, NAA, inv.nr 2401: folio 12 (d.d.05/11/1660); folio 14 (d.d.16/11/1660). De oorspronkelijke nummering van de pagina's is aangehouden. Zie ook: GAA, NAA, inv.nr 1539, folio 247, d.d.13/11/1658.
252. In 1654 stelde hij zich garant voor Jonas Jensen Trellund (1631-'81), die opdracht gaf tot de leverantie van Frans zout in Danzig. Trellund liet de schipper daarna gerst of andere waren laden in Kalundborg, met als eindbestemming Amsterdam, Edam of Monnickendam: GAA, NAA, inv.nr 1536, folio 237, d.d.06/03/1654. Deze Jonas Jensen Trellund, telg uit een vooraanstaande familie in Ribe, was in 1653 opgetreden als Jensens zaakwaarnemer inzake een kwestie die bij de bank van zeezaken in behandeling was genomen. In deze akte werd Trellund Thomas Jensens 'dienaer' genoemd: GAA, NAA, inv.nr 2280, omslag 14, folio 64, d.d.31/07/1653. Maar Trellund was ook voor eigen rekening in 1654 in de ossenhandel actief. Hij sloot toen drie bevrachtingscontracten af: GAA, NAA, inv.nr 2398, folio

- 55 en 56, d.d.20 en 21/04/1654. In 1654 trouwde hij Sara Giessenbier en zij verhuisden naar Kopenhagen, waar Trellund na zijn vestiging een functie als rechter in het Admirali-teitscollege zou bekleden. Hij stond later bekend als 'den store rige mand på Christians-havn' (de grote rijke man van Christianshavn): Kinch, 'Familiernie', p.55-56; Degn, Rig og fattig, dl 2, p.196. Hij bleef overigens ook in de handel op de Republiek actief. In de periode 1658-'70 bevrachtte hij samen met een andere Deen schepen in Amsterdam en Rotterdam met levensmiddelen en tabak: Bruijn, 'De vaart', p.226. Zie over Trellunds handelsactiviteiten vanuit Kopenhagen en zijn rol in de Deense scheepsbouw: Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.33.
253. De ossen die Müller in 1655 exporteerde vanaf Nyminde 'aande Tipperland', de zuidelijke begrenzing van het Ringkøbing Fjord, waren afkomstig van Lønborggård: GAA, NAA, inv.nr 2399, folio 24, d.d.01/04/1655 en folio 26, d.d.07/04/1655. In 1663 exporteerde Müller 207 ossen langs Toldsted. In een latere rekening wordt Dragsholm genoemd als de plaats, waarvan Müller zijn ossen betrok: Gregersen, Toldsted, p.126-127. In 1672 en 1673 liet Müller zijn ossen, respectievelijk 44 en 120 stuks, via Ribe exporteren door een vol-macht, waarvan de laatste wederom afkomstig waren van Lønborggård: LAV, Ribe rådstue-arkiv, HKR, 1672 en 1673. Henrik Müller had het landgoed Lønborggård gekregen van de Deense koning in ruil voor de door hem verstrekte leningen: Matthiessen, Snapsinget, p.57.
254. Olsen, 'Steffen Rodes Regnskabsbog', p.268, noot 3.
255. In 1659 is sprake van Peder Nielsen uit Varde, maar het gaat hier waarschijnlijk om dezelf-de persoon (die ook al eerder in de hoofdttekst genoemd werd).
256. Aakjær, Viborg, dl 1, p.76, 295. Gerber was al langer bij de ossenhandel betrokken. In 1651-'52 dreef hij 444 ossen langs de tolplaats Haderslev: Aakjær, Viborg, dl 1, p.77.
257. Hij huurde in de jaren 1655-'60 voor het eerst stadsweiden in Ribe, kennelijk met het doel daarop ossen te weiden: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.46, 199.
258. Terkelsen exporteerde in de jaren 1647-'60 in totaal 564 ossen vanuit Ribe: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.64.
259. In maart 1663 zou hij 682 ossen langs Toldstedt drijven: Gregersen, Toldsted, p.127.
260. Van 1655 tot zijn dood in 1657 was hij lensmand te Bøvling: Dansk biografisk leksikon, dl 13, p.330-331. Daarmee was hij de opvolger van Malte Juel, van wie Oluf Jensen in 1641 dertig ossen kocht.
261. GAA, NAA, inv.nr 879, folio 178vo, d.d.04/12/1656. Mijn opmerking in 'En vestjysk købmands rolle', p.104 dat de naam van Jensens inkoper niet bekend was, is dus incorrect. De koppeling van informatie bleek achteraf wel mogelijk.
262. Omdat één schipper te laat was komen opdagen werd er, op verzoek van Pieter Bollaard (voor wie de ossen van Glyssing kennelijk bestemd waren), door twee Enkhuizer schippers een verklaring afgelegd: GAA, NAA, inv.nr 878, folio 117, d.d.07/07/1654.
263. LAV, Ribe rådstuearkiv: HKR.
264. In de boedelscheiding van Laurids Baggesen wordt deze Claus Glyssing als crediteur van de boedel vermeld voor een bedrag van iets meer dan 400 'sletdaler': LAV, Ribe byfoged-arkiv, Originale registreringer og skiftebreve, B 85 A-133, Skifte Laurids Baggesen, d.d. 29/08/1660.
265. In de vanaf 1660 afgesloten bevrachtingscontracten was ook vaak sprake van de inlading van hooi voor vertrek. Omdat dit hooi als voedsel voor de ossen op de terugweg diende en geen handelsgoed was, is het hooi niet in de bijlage opgenomen.
266. RAK, Reviderede civile regnskaber, Registratur 108B, Jyske Byer, Toldregnskaber 1568-1660, Ringkøbing, Brudstykker af Toldregnskaber, Regnskabsbilag 1654-'57.
267. Heiberg, Afregninger, p.131.
268. Andere in die rekening genoemde crediteurs van de koning waren Treschow (200 rijksdaal-ders), Otte Pogwisch (1.600 rijksdaalders) (leenman van Frederiksborg) en Corfitz Trolle (1.000 rijksdaalders) (leenman van Bøvling), Albret Heins uit naam van de rentmeester van

- de koning Henrik Müller, alsmede Marselis en Klingenberg (in totaal iets meer dan 486 rijksdaalders): RAK, Registratur 108 B, Jyske Byer, Toldregnskaber 1568-1660, Ringkøbing.
269. Rasmussen, Viborg landstings skøde- og pantebøger, 1645-1652, p.174. Jens Jensens naam wordt vreemd genoeg in deze bron niet genoemd. Bij Hertzum-Larsen, Kongens Retterting, p.240 wordt Jens Jensen, inmiddels tolschrijver in Ringkøbing, wel genoemd.
 270. Vader Jens Olufsen was niet onbemiddeld geweest. Zo had hij in 1638 een, in verhouding tot andere burgers, groot bedrag aan leningen uitstaan. Van de 13.000 'sletdaler' die burgers en boeren in 1638 tegen rente hadden uitstaan behoorden er 5.000 aan Jens Olufsen toe. Ook werd hij in 1644 in vergelijking met zijn medeburgers niet alleen hoog aangeslagen in de brandschatting, hij kon dit bedrag ook geheel in contanten betalen in plaats van met zilveren voorwerpen, dit in tegenstelling tot verschillende van zijn stadsgenoten: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.24, 48.
 271. Rasmussen, Viborg landstings skøde- og pantebøger, 1653-1657, p.261.
 272. Jexlev, Lensregnskaberne, p.283.
 273. Trap, Danmark, Hjørring amt, dl VI, 1, p.320-321.
 274. Rasmussen, Viborg landstings skøde- og pantebøger, 1653-1657, p.261 en 278. LAV, Viborg Landsting Arkiv, Viborg landstings skøde- og panteprotokoller 1660-1690. Gebruikt is uit de serie kopieën: B 24-631 (d.d.25/03/1663); B 24-632, 1665-1666 (d.d.21/12/1664); B 24-636, 1669 B (d.d.19/08/1669); B 24-635, 1670 B (d.d.19/08/1670); B24-642 (d.d.20/11/1671).
 275. Munck, The peasantry, p.68, 245-246.
 276. LAV, Matrikler og jordebøger, Ålborghus med flere amters matrikel 1664, Børglum, p.1253-1256. Jensens halvgårde (aangeslagen voor meer dan 4 of 5 *tdr.btk.*) waren ook groter dan de circa 4 *tdr.btk.* die Munck als gemiddelde grootte noemt: Munck, The peasantry, p.21 (nt 15) en 245.
 277. Søndergaard Jacobsen, Lemvig, p.21.
 278. De schatting van de waarde van één ploeg land is afkomstig uit een brief van Vogelsang, de Nederlandse gezant in Kopenhagen, die verslag deed van het voornemen van de Deense koning om alle landgoederen in het rijk te registreren in het reeds genoemde 'matricul ofte register', met het doel om een vaste belastinggrondslag te hebben. Hij schreef dat deze zouden worden uitgedrukt in 'ploege off tonnen hart coopers', waarbij hij de ploeg rond de 1.000 rijksdaalders schatte: AWG, OAM, Gedeputeerden ter Dagvaart, inv.nr 58: brieven van de ambassadeurs aan de Staten-Generaal: deel Denemarken 1656-'66 (bergnr 1298), briefnr 326, d.d.01/01/1661. Waarschijnlijk is het woord 'coopers' een verschrijving van Vogelsang en moet hier 'coorn' staan.
 279. Op deze markt werden zaad, paarden en runderen verhandeld tegen geld: Matthiessen, Snapstinget, p.14-15.
 280. Of anders een andere 'hovedgård' die Juel in de tussentijd door koop of uit een erfenis had verworven.
 281. LAV, Viborg Landsting Arkiv, Viborg landstings skøde- og panteprotokoller 1660-1690: B 24-631, folio 239-253 (de obligatie d.d.27/09/1659 en de cessie d.d.22/08/1663). Zie over Ostenfeld: Dansk biografisk leksikon, dl 11, p.73-74.
 282. LAV, D 22-298: Ribe rådstuearkiv: Hustakster 1657 og 1661. In de administratie van 1657 kwam Jensens naam nog niet voor.
 283. LAV, D 22-298: Ribe rådstuearkiv: Hustakster 1661, p.5 en 28. Er zijn twee administraties uit het jaar 1661, beide van 8 augustus, de één in 'rigsdaler', de andere in 'sletdaler'. Zie voor een beschrijving van het huis: Engqvist, Bevaringsplan Ribe, p.85-86.
 284. De Deense koning intervenueerde in januari 1652 ten behoeve van Laurids Baggesen: RAK, TKUA, Almindelig Del, I. Indtil 1676, Ausländische Registrant, nr 69 (1651-'53), folio 327vo.
 285. Kinch, 'Familierne', p.67, 69.
 286. Kinch, 'Familierne', p.70. Volgens Lindberg Nielsen heerste de pest in West-Jutland van begin juni tot eind oktober 1659: Lindberg Nielsen, Varde, p.31.

287. LAV, Ribe byfogedarkiv: Originale registreringer og skiftebreve, B 85 A-133, Skifte Laurids Baggesen, d.d.29/08/1660.
288. Kinch, 'Familierne', p.70.
289. Degn, Rig og fattig, dl 2, p.101.
290. LAV, Ribe byfogedarkiv: Originale registreringer og skiftebreve, B 85 A-133, Skifte Laurids Baggesen, d.d.31/12/1661.
291. Kinch, 'Familierne', p.70.
292. Kinch, 'Familierne', p.72-73.
293. Met dank aan C.L. Verkerk voor zijn hulp bij de interpretatie van de vonnissen.
294. Holberg, Dannemarks Riges Historie, dl III, p.95-96. Kinch verwijst naar dezelfde kwestie: Kinch, 'Familierne', p.70.
295. Dansk Biografisk Leksikon, dl 1, p.520-521. Zie voor het privilege uit 1637: Secher, Corpus constitutionum Daniæ, dl IV, p.704-705.
296. GAA, NAA, inv.nr 420, folio 359, d.d.11/11/1639.
297. De tekst luidt: 'hensynsløse kreditorer og medinteressenter': Dansk Biografisk Leksikon, dl 1, p.520-521. Zie voor Beck ook Kancelliets brevbøger, 1651, p.62 en 224 (d.d.26/02 en 19/07/1651).
298. Fabricius, 'De politiske forbindelser', p.89-90.
299. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 86, d.d. 17/10/1652.
300. Enigszins verwarrend is dat er in officiële stukken een aantal keer sprake is van Thomas Beck, terwijl uit het verband blijkt dat het hier toch Joakim moet betreffen.
301. Kancelliets Brevbøger, 1652, p. 178, d.d.20/05/1652.
302. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 86, d.d. 22/10/1652.
303. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 86, d.d. 13/09/1652. De brief dateerde van 30 augustus.
304. Hansen, Aktstykker og oplysninger, p.365. Hansen verwijst hier naar het verbaal van Nanning Kaiser wegens zijn bezending naar Denemarken in verband met onderhandelingen over een defensieve alliantie met de Republiek (d.d.08/08/1652-15/03/1653): ARA, Staten-Generaal, inv.nr 8464. Ook daarin wordt geen nadere informatie verschaft over de toedracht van de arrestatie van Beck.
305. Zie over Urup: Dansk biografisk leksikon, dl 15, p.192-194.
306. ARA, Staten-Generaal, inv.nr 8464: Verbaal van Nanning Kaiser wegens zijn zending naar Denemarken in verband met onderhandelingen over een defensieve alliantie met de Republiek, d.d.20/09/1652.
307. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 86, d.d. 13/09/1652.
308. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 86, d.d. 17/10/1652.
309. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 86, d.d. 22/10/1652. Het blijft onduidelijk welke plaats het hier betreft. In de handgeschreven resoluties van dezelfde datum staat 'Knipkoppen': ARA, Staten van Holland, Registers van gewone resoluties van de Staten van Holland (1621-1652), net en afschriften: inv.nr 5307, d.d.22/10/1652.
310. Het transport van de aangekochte handelsgoederen hoefde geen probleem te zijn. Degn noemde Beck als één van de Deense adellijke scheepsreders: Degn en Gøbel, Skuder og kompagnier, p.192.
311. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 86, d.d. 22/10/1652.
312. ARA, Staten van Holland, Registers van minuten van uitgaande missiven van de Staten en Gecommitteerde Raden van Holland, inv.nr 1394, d.d.23/10/1652.

313. ARA, Staten van Holland, Registers van minuten van uitgaande missiven van de Staten en Gecommitteerde Raden van Holland, inv.nr 1394, d.d.02/11/1652.
314. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 86, d.d. 17/10/1652.
315. RAK, Privataarkiver før 1660, Axel Urup, B: Breve fra private 1647-'74, a: til Axel Urup fra Petrus Charisius 1652.
316. ARA, Hof van Holland, Sententies van het Hof van Holland, inv.nr 758, d.d.24/01/1652. De Staten van Holland liepen dus met hun resolutie van 24 januari (die ze als bijlage bij een brief van 27 januari aan het Hof van Holland opstuurden) en waarin ze stelden de zaak Beck toch naar het Hof van Holland te willen dirigeren om de zaak te beslechten, inmiddels duidelijk achter de feiten aan: ARA, Staten van Holland, Registers van minuten van uitgaande missiven van de Staten en Gecommitteerde Raden van Holland, inv.nr 1394, d.d.27/01/1653. Zie ook: ARA, Hof van Holland, Registers van missiven, inv.nr 390, folio 28vo, d.d.28/01/1653.
317. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 87, d.d. 31/01/1653.
318. GAA, Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (5038), inv.nr 87, d.d. 31/01/1653 en 01/02/1653.
319. Exceptie is een 'ontwijkend verweer voor de gedaagde of verdachte in rechte voorgedragen'. Als grond voor onontvankelijkheid kon bijvoorbeeld de onbevoegdheid van de rechter of de nietigheid van de dagvaarding worden aangevoerd: Reinsma, Glossarium, p.53.
320. ARA, Hof van Holland, Sententies van het Hof van Holland, inv.nr 758, d.d.04/02/1653.
321. Zie ook het onderschrift bij afbeelding 5.13.
322. ARA, Hoge Raad van Holland en Zeeland, Register van geëxtendeerde sententiën, inv.nr 745, d.d.04/03/1653.
323. Het koninklijke gerechtshof oordeelde behalve over appèlzaken van gerechtshoven van de verschillende landsdelen ook over zaken betreffende 'het leven en de eer van de adel': Rigsarkivet, p.153-155. Dit is de aangewezen bron voor vervolgonderzoek in Denemarken. In 1665 diende er nog een proces van Jensen voor het 'Højesteretsdom' (het Hooggerechts-hof, zijnde de opvolger van het 'Kongens Retterting' na de instelling van de absolute monarchie). De geprotocolleerde brief die ons inhoudelijk over de rechtszaak had kunnen inlichten, is niet teruggevonden: LAV, Viborg landstings skøde- og panteprotokoller 1660-1690, Højesteretsdom: pr.br.1666B, d.d.05/09/1665.
324. Dansk Biografisk Leksikon, dl 1, p.521.
325. Opvallend is het aantal vrij grote bedragen dat werd overgeboekt tussen Jensens rekening en die van Jan van Wickevoort: zie § 4.4.3. Ook keerde de naam van Gabriël Marselis, de Deense koninklijke factor in Amsterdam, in enkele jaren (1649, '51) terug in Jensens rekening bij de wisselbank.
326. LAV, Persoonnavneregister til Viborg landstings skøde- og panteprotokoller 1660-1690: Haarlem (september 1659), Amsterdam (maart 1663), Haarlem (augustus 1663), Amsterdam (december 1664), Kopenhagen (september 1665), Ringkøbing (augustus 1669), Altona (augustus 1670), Ringkøbing (november 1671).
327. GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 153, folio 276, d.d.12/11/1677.
328. De Jong, Een deftig bestaan, p.75.
329. GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 173, folio 315-320, d.d.08/12/1677.
330. GAA, NAA, inv.nr 4700, akte 55, folio 130, d.d.17/05/1679.
331. AVK, NAHa, inv.nr 381b, folio 68, d.d.31/07/1677. Jensens relatie tot Koppens is niet duidelijk. Far was Jensens 'gewesene dienaar'. Hij sloot begin jaren '60 in Amsterdam bevrachtingscontracten af voor Jens Jensen, op verzoek van Thomas Jensen (zie de toelichting onder bijlage 17).
332. GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 173, folio 321, d.d.08/12/1677. In 'Het Vergulde Vlies' vergaderden in de eerste helft van de 17de eeuw de dijkgraaf en hoogheemraden van Delf-

land bij bezoeken aan het noordelijke deel van hun gebied. Ze bewaarden hier ook een deel van hun archief: Jas, Pronk der waterschappen, p.20. Behalve de leden van het Schonenvaardersgilde compareerden in deze herberg ook de leden van het Ossenweidersgilde: AVK, inventaris van het Groot-Schippersgilde en Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 206, d.d.23-04-1756. De namen van enkele bekende leden van het Schonenvaardersgilde keren in de boedelinventaris van Jensen terug. Zo was de waard van Het Vergulde Vlies, Frederik van der Sprang, lid van dit gilde. Ook bezat Thomas een obligatie van 28 juni 1675 op de naam van de kinderen van Pieter Buttinga (-1675), broeder van het gilde sinds 1665 en deken in het begin van de jaren '70.

333. AVK, NAHa, inv.nr 387, akte 161, d.d.12/08/1677.
334. AVK, NAHa, inv.nr 381b, folio 68, d.d.31/07/1677.
335. AVK, NAHa, inv.nr 387, akte 161, d.d.12/08/1677.
336. Zie over de in Jensens tijd in de Republiek gedragen kleding: Der Kinderen-Besier, Spele-vaart der mode, p.170-183 (rhingravekostuum), p.209-224 (rokkostuum).
337. AVK, NAHa, inv.nr 387, akte 161, d.d.12/08/1677.
338. Aan het predikantschap in de kerk van Ringkøbing werd in de familie grote waarde gehecht. Karen en Hans' dochter Maren trouwde met de opvolger van vader Hans Hansen Kjær als predikant in de kerk van Ringkøbing, Berthel Henriksen Thaulow (predikant 1652-'64). Na Thaulows overlijden trouwde Maren diens opvolger, Søren Anchersen Kolding (predikant 1664-'90). Hun dochter huwde Koldings opvolger, Johan Christoffer Jakobsen Eilersen (predikant 1690-1721). Deze verbondenheid met de kerk kwam ook in het interieur tot uiting. In 1633 ontving Hans Hansen Kjær 50 'sletdaler' van zijn schoonvader Jens Olufsen als bijdrage aan de bouw van het kerkorgel. Olufsen schonk bovendien nog een lichtkroon aan de kerk. Na zijn dood schonken de erfgenamen 50 'rigsdaler' om de lichtkroon van kaarsen te voorzien. In de kerk hangt verder een epitaf met het portret van Hans Hansen Kjær met echtgenote Karen en hun kinderen: Lindberg Nielsen, Ringkøbing, p.232-233, 328, op p.348 noot 33.
339. AVK, NAHa, inv.nr 381b, folio 68, d.d.31/07/1677. Sinds 1643 bestond er in Weesp een lutherse gemeente met een eigen predikant. De leden waren vooral uit Duitsland afkomstig, met name uit Osnabrück en omgeving, zo blijkt uit het communicantenregister. Genoemd worden verder Holstein, Brunswijk, Minden, Dithmarschen, Mecklenburg, Emderland, Eisenach, Herford, Berlijn, Wittenberg en Halberstadt. De lutherse gemeente te Weesp ondervond, evenals eerder de Enkhuizer gemeente, ook veel tegenstand van het stadsbestuur. De gemeente in Weesp deed eveneens een beroep op stadhouder Frederik Hendrik en verder op de graaf van Oost-Friesland. Aan het verzoek om steun gaf Frederik Hendrik nu wel gehoor. Hij schreef in 1646 een brief aan de vroedschap, waarin hij het verzoek van de lutheranen om vrije uitoefening van hun godsdienst 'rechtmatig' noemde. Daarna begon de gemeente met de inzameling van geld voor een eigen kerkgebouw bij zustergemeenten in Holland, in Duitsland, maar ook in Holstein, Mecklenburg, Zweden en Denemarken: Zondergeld-Hamer, Geschiedenis van Weesp, p.74-75. Hier wordt in herinnering geroepen dat Frederik Tatinghof, overleden in 1661, nog bij de stichting van de Weesper lutherse gemeente betrokken is geweest.
340. LAV, D 23-40 Ringkøbing rådstuearkiv, rådstueprotokoller, 1673-'82, p.52vo-63 (passim). De attesten zijn te vinden in: LAV, D 23, Ringkøbing rådstuearkiv, nr 58: indkomne breve til magistraten, 1626-1699.
341. De gemachtigden waren Søren Paludanus, Christoffer Friis en Peder Lauridsen: GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 144, folio 261, d.d.27/10/1677. Christoffer Friis was de zoon van de Riber groothandelaar Hans Nielsen Friis: Degn, Rig og fattig, dl 2, p.193.
342. Transportakten werden opgesteld: GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 110, folio 191, d.d. 14/08/1677 (aan Matthijs Beuningen), akte 119, folio 205, d.d.07/09/1677 (aan Daniël Koppens) en akte 147, folio 265, d.d.08/11/1677 (aan de kinderen van wijlen Willem Karels Six). De tekst van de akten 111, 112 en 113 was wel volledig uitgeschreven en ondertekend

- door de executeurs, twee getuigen en de notaris, maar de namen van degenen aan wie de obligaties zouden worden overgedragen zijn niet ingevuld: GAA, NAA, inv.nr 4698, akten 111, 112 en 113, d.d.14/08/1677.
343. Aan Johannes Far: GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 118, folio 203, d.d.07/09/1677. Aan Søren Paludanus: GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 145, folio 263, d.d.27/10/1677. Daniël Koppens ontving voorlopig *f* 150,- uit de boedel, die hij moest restitueren als de spiegel uit Hamburg was gearriveerd: GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 184, folio 346, d.d.15/12/1677.
344. Jensen had een totaalbedrag van *f* 9.000,- aan de armen van de lutherse gemeenten van Amsterdam, Haarlem en Weesp bestemd. In het 'Testamenteursboek' van de Lutherse kerk te Amsterdam werd op 20 oktober 1677 *f* 3.000,- (de helft van het hun toegekende legaat) genoteerd. Het was een hoog bedrag in vergelijking met door anderen toegekende legaten: GAA, PA Lutherse kerk Amsterdam (213), inv.nr 1141: 'Testamenteursboek', folio 18. Nu dienden op 12, 13 en 14 november een aantal Amsterdamse diakenen zich bij de executeurs testamentair aan om nog eens *f* 6.000,- in ontvangst te nemen: GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 155, folio 279, d.d.12, 13 en 14/11/1677. Dat kan niet alleen voor de Amsterdamse gemeente bestemd zijn geweest: misschien hadden de lutherse gemeenten van Haarlem en Weesp een regeling getroffen met de Amsterdamse diakenen wat betreft de inning van hun legaten.
345. Aan Peder Lauridsen en Ingeborg Lauridsdatter (de kinderen van Mette Jensdatter en Laurids Baggesen): GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 146, folio 264, d.d.06/11/1677.
346. In zijn testament had Thomas niet expliciet over zijn bezittingen in Denemarken beschikt. In de boedelscheiding was bepaald dat het landgoed tussen de vijf erfgerechtigden moest worden verdeeld: GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 173, folio 327, d.d.08/12/1677. Toen de kinderen van wijlen Jens Jensen daar op 17 mei 1679 toch weer naar informeerden, deelden de executeurs testamentair mee dat Thomas Jensen destijds op de vraag wat er met die (niet getaxeerde en niet verdeelde) bezittingen moest gebeuren had geantwoord dat zijn erfgenamen in Denemarken die maar moesten verdelen: GAA, NAA, inv.nr 4700, akte 55, folio 130, d.d.17/05/1679. Sejlstrupgård zelf zou in 1684 op grond van een belastingschuld weer toevallen aan de Deense koning: Trap, *Danmark, Hjørring amt*, dl VI, 1, p.321.
347. GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 173, folio 312-327, d.d.08/12/1677.
348. GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 174, folio 329, d.d.08/12/1677. Niet alle obligaties waren verkocht. Daardoor zaten de erfgenamen Jensen nu met hetzelfde probleem als Thomas in 1674, namelijk dat de rente op die obligaties persoonlijk geïncasseerd moest worden. Waarschijnlijk droeg Christoffer Friis, die zelf in Ribe woonachtig was, om die reden een achttal obligaties van verschillende erfgenamen met een totale waarde van *f* 25.000,- op 14 juli 1679 tijdelijk over aan de in Amsterdam woonachtige Willem van Os, die ze zorgvuldig diende te bewaren. Van Os verplichtte zich deze obligaties desgevraagd aan Friis te restitueren, hetgeen op 29 april 1680 geschiedde: GAA, NAA, inv.nr 4700, akte 79, folio 177, d.d.14/07/1679.
349. GAA, NAA, inv.nr 4699, akte 70, folio 160, d.d.04/05/1678.
350. Een bedrag van *f* 453:16:- hadden de executeurs testamentair met instemming van de erfgerechtigden achtergehouden voor de betaling van wat kleinigheden: GAA, NAA, inv.nr 4698, akte 184, d.d.15/12/1677. Uit een akte uit 1679 blijkt dat op 9 december 1677 door Mattheus en David de Neufville op last van de Hamburger kooplieden 'Jurgen Dirx' en 'Michiel Philips Keusman' (met wie Jensen kennelijk contact onderhield) 'arrest' was gedaan, waarschijnlijk omdat zij meenden nog geld van Jensen tegoe te hebben. Dat arrest was inmiddels vervallen omdat het sindsdien niet was gerenoveerd en daarom werd het ingehouden bedrag van *f* 453:16:-, met de *f* 150,- (de spiegel was inmiddels gearriveerd) in zijn geheel overgedragen aan Christoffer Friis: GAA, NAA, inv.nr 4700, akte 68, folio 152, d.d.27/06/1679.
351. Maren had vijf 'eigendommen' (op een totaal van 109) en bezat in waarde meer dan een tiende van de totale som van het getaxeerde onroerend goed (huizen en tuinen) in Varde:

- Lindberg Nielsen, Varde, p.91.
352. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.99. Bij een taxatie van de gebouwen en gronden in Ringkjøbing in 1682 bleken de zoons (Jens en Peder Jensen) en schoonzoon (Rasmus Pedersen) van Jens Jensen en Ingeborg, óók weer tot de rijkste burgers van de stad te behoren: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, p.48-49.
 353. Roorda: 'Het onderzoek', p.124.
 354. In 1651 had Thomas Jensen uit Amsterdam uit de boedel van de Enkhuizer schipper wijlen Jan Allards Kikkert een tegoed van f 2.335,- (veruit het grootste bedrag dat bij de lasten van de boedel genoemd werd): AWG, NAE, inv.nr 985, akte 329, d.d.19/12/1651.
 355. De Balbian Verster, 'De bocht', p.223.
 356. Van Eeghen, Inventaris Deutzenhofje, p.8.
 357. Elias, De vroedschap, dl 2, p.633. Elisabeth was de dochter van de uit Antwerpen afkomstige Isabeau de Pickere (1566-1624) en Balthasar Coymans (1555-1634), die zich in 1592 in Amsterdam hadden gevestigd. Balthasar had in Amsterdam het vermaarde handelshuis Coymans gesticht. Volgens Elias behoorde dit handelshuis een eeuw lang tot de voornaamste koopmans- en bankiersfirma's van Amsterdam: Elias, De vroedschap, dl 2, p.761-762, 764.
 358. GAA, PA Marquette (231), inv.nr 747: huwelijks voorwaarden tussen Jan Deutz en Elisabeth Coymans, 1614.
 359. Tegenwoordig is dat nummer 121: Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', p.97.
 360. Van Eeghen, 'De eerste Deutz', p.68.
 361. Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', p.101.
 362. Vier eeuwen Herengracht, p.554.
 363. Zijn oudste zoon Joannes overleed in 1682 op 21-jarige leeftijd: Van Eeghen, 'De leermeesters', p.114.
 364. Elias, De vroedschap, dl 2, p.997. Deze Van Gangelt stond in 1654 voor een bedrag van f 2.450,- in Thomas Jensens rekening bij de wisselbank genoemd: GAA, Archief Wisselbank (5077), Rekening-Courantboeken, deel 26, folio 698.
 365. De handel in papier en boeken was een uitvloeisel van Christoffel van Gangelts huwelijk met zijn eerste vrouw, Anna Manees uit Angoulême (in de 17de eeuw een belangrijk centrum van papierproductie). Van Gangelt was enige tijd als papierkoopman bij Angoulême gevestigd. Hij onderhield contact met verschillende Franse papierhandelaars en fabrikanten: Van Eeghen, Inventaris Deutzenhofje, p.9 en idem, De Amsterdamse boekhandel, dl 4, p.209-224.
 366. Van Eeghen, 'Buitenlandse monopolies', p.178-179; Van Eeghen, Inventaris Deutzenhofje, p.9-10.
 367. Deutz contracteerde schippers uit Hindeloopen, Huisduinen, Middellie, Molkwerum, Nieuwendam, Schellingwoude, Schermerhorn, Vlissingen, Workum, Zuiderwoude: GAA, NAA, inv.nr 3863, vanaf folio 79vo-141 passim (index na folio 254).
 368. Van Eeghen, 'Buitenlandse monopolies', p.179.
 369. Joseph Deutz legateerde f 12.000,- aan de gereformeerde Nederduitse gemeente: GAA, PA Marquette (231), inv.nr 760: testament van Joseph Deutz, 1684.
 370. De eerder (in § 4.6.3) genoemde Pieter de Graeff van Zuid-Polsbroek was getrouwd met Jakoba Bicker (zijn volle nicht). Zo was behalve Jean Deutz ook Pieter de Graeff verzwaard aan de in 1672 op gruwelijke wijze vermoorde raadpensionaris Johan de Witt. Over deze gebeurtenis maakte Pieter in zijn almanak terloops, tussen allerlei aantekeningen van huishoudelijke aard, een aantekening: GAA, PA De Graeff (76), inv.nr 193, d.d. 21/08/1672.
 371. Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', p.101.
 372. SW, Waterschapsarchief Beemster, inv.nrs. L 54 en L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden; Kölker, Kroniek, p.35. Voor de schouw van de door het dijksbestuur aanbestede werken, de bevestiging van de magistraten in Middenbeemster, de verpachting van

- de viswateren en dergelijke reisde Deutz in de periode maart-oktober vanuit Amsterdam naar de Beemster, of naar Purmerend waar het dijkbestuur vergaderde. Soms toog hij naar Zaandam om hout te kopen voor de Beemster. De nieuwe eed als dijkgraaf legde Deutz in Den Haag af, waar hij soms ook voor de afhandeling van andere kwesties die de polder aangingen heen moest: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 304: zie bij 'Declaratie van vacaties en verschoote penningen'.
373. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.26/06/1670 (bomen) en inv.nr 286, d.d. 14/05/1675 (vis voor in de vijver).
 374. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 309: inventaris van de nalatenschap (1685).
 375. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 309: inventaris van de nalatenschap (1685). Het schilderij van Potter werd getaxeerd op f 225,- en was daarmee één van de duurdere werken.
 376. Van Eeghen, 'De Rembrandts', p.211 en idem, 'De eerste Deutz', p.67-70.
 377. Van Eeghen, 'De eerste Deutz', p.66.
 378. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 270: memorieboek van Jan Deutz (1581-1638).
 379. Door middel van een fidei-commis werd bepaald dat de erfenis na de dood van de bezwaarde erfgenaam aan een aangewezen persoon (de verwachter) moest worden uitgekeerd. De erfgenaam had in de tussentijd alleen het vruchtgebruik van de erfenis.
 380. Het hofje was bestemd voor behoeftige vrouwen 'van de ware Gereformeerde religie ende daer van professie doende'. De boerenwoning met 40 morgen land in de Beemster (de Arembergse kavels 12 en 13, zijnde oude Meerman bezit) moesten de executeurs voor het hofje behouden: Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', p.103.
 381. GAA, Archief van de stadssecretaris als ontvanger van de impost op de Collaterale Successie (5046), inv.nr 5, folio 6-6vo.
 382. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 309: inventaris van de nalatenschap (1685).
 383. Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', p.102, 104-105.
 384. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 284, d.d.25/02/1654.
 385. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 284, d.d.19/03/1654.
 386. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 284, d.d.25/02/1654. Pels betaalde in de periode 1654-'59 het hele jaar door gedeelten van de pachtsom. Het lukte hem nooit de gehele pacht op de vervaldatum te voldoen. Op 30 november 1654 schold Deutz zijn pachter Pels een resterend bedrag (meer dan f 43,-) aan landpacht over 1653 kwijt, op voorwaarde dat hij in de toekomst prompter zou betalen. In 1656 werd hem nog eens f 30,- kwijtgescholden. In 1657 werd de pacht verlaagd naar f 40,- de morgen: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 284, d.d.30/11/1654, 21/01/1656, 10/12/1657, 23/12/1658 en 01/01/1659. Er zijn ook voorbeelden bekend van landeigenaars die tot de inbeslagname van de bezittingen van de pachter overgingen. Zo nam Gerard Trip in 1658 de veestapel, het landbouwgereedschap en de huisraad van een op het landgoed gevestigde boer aan als betaling voor achterstallige pacht: Klein, *De Trippen*, p.51, noot 18.
 387. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.31/12/1669.
 388. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.10/11/1670.
 389. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.14/12/1669 en 28/02/1670.
 390. Jean zou koopman Arnoud van 'Vaneveld' uit 'Nieuwkerk' (Nijkerk) rond 25 maart 1653 via de Hamburgse koopman 'Jacob Roelofs' van f 10 à 11.000,- voorzien. Roelofs zou dat geld per wissel op Jean Deutz trekken om de ossen te bekostigen. Dit bedrag zouden Van Vaneveld of zijn eveneens uit 'Nieuwkerk' afkomstige borg, vóór de vervaldag van de wissels (eind mei) aan Jean Deutz restitueren: GAA, NAA, inv.nr 2035, folio 271, d.d. 27/02/1653.
 391. Van een dergelijk onderscheid maakte Degn voor de periode tot 1660 geen melding, en ook ontbreekt het in de andere jaren waarop de havenboekhouding is doorgenomen (1661-'67, 1674-'85).
 392. Deze ossen werden kennelijk niet tegelijk met de andere verscheept, maar verder naar het

zuiden gedreven. Het ging in 1670 om 768 ossen, in 1671 om 597 ossen, in 1672 om 64 ossen en in het jaar 1673 om 426 ossen. Deze aantallen lagen in werkelijkheid nog hoger, omdat soms wel een bedrag vermeld werd dat was betaald voor de passage van een kudde ossen, maar daarbij niet werd vermeld hoe groot de kudde was. Het tarief van het ossengeld leek in deze jaren niet uniform te zijn gehanteerd. Een voorbeeld: van de twee kooplieden, die in 1671 allebei 100 ossen door de stad dreven, betaalde de één minder dan de helft van het tarief van de andere koopman. Daardoor is het precieze aantal ossen dat door de stad werd gedreven of dat werd verscheept op grond van het tarief alleen niet te bepalen. Bovendien werd bij de ossen die door burgers van Ribe werden geëxporteerd, nooit vermeld of de ossen werden verscheept of over land werden gedreven. Slechts in één rekening, uit 1673, werd de bestemming van de veertien ossen die door de stad werden gedreven, vermeld. In dit geval waren zij op weg naar de Tønderse markt. Hoe consequent de haventhesaurier was in de vermelding van de transportwijze van de ossen is niet duidelijk.

393. Bankier Joachim Irgens, heer van 'Westerwijgh, Horsleben en Noorlanden' was in 1614 geboren te Itzehoe (Holstein). Hij woonde een groot aantal jaren in Amsterdam, waar hij in 1652 een huis op de Keizersgracht kocht. In 1656 trouwde hij met Kornelia Bicker, dochter van de Amsterdamse koopman-regent Andries Bicker. Het echtpaar vestigde zich in Kopenhagen, waar Irgens behalve bankier, ook Geheimraad van de Deense koning werd. Irgens bleef overigens in het bezit van onroerend goed in de Republiek. Hij was, evenals zijn schoonvader, hoofdingeland van 's-Graveland (periode 1662-'75). In 1681 spande de stad Amsterdam zich in voor Irgens' weduwe. De Deense koning had namelijk onrechtmatig beslag gelegd op de landgoederen, die hij twintig jaar daarvoor aan Irgens in onderpand had gegeven voor geldleningen. Ten behoeve daarvan was Irgens meermalen leningen aangegaan op de Amsterdamse beurs met Amsterdamse inwoners, op onderpand van de tot het kroondomein behorende landgoederen. De Amsterdamse burgemeesters meenden, dat als de Deense koning zijn aanspraken zou laten gelden, niet alleen Kornelia en haar kinderen grote schade zouden ondervinden van de inbeslagname van de landgoederen, maar ook de Amsterdamse crediteuren, waaronder veel weduwen en wezen: Elias, De vroedschap, dl 1, p.XCIX, 347 en dl 2, p.1063-1064.
394. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.14/12/1669. De Wolf junior exporteerde in 1652, '53, '56, '57 en '59 ossen vanuit Ribe: *HKR*.
395. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.24/11/1670.
396. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.10/11/1670.
397. Gregersen, Toldsted, p.131.
398. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.05/12/1670, 26/02, 27/03 en 23/04/1671.
399. Elias, De vroedschap, dl 2, p.708-709.
400. Er moet hierbij worden opgemerkt dat er enige onzekerheid bestaat over de juiste datering van twee akten: GAA, NAA, inv.nr 3863, folio 24, d.d.03/03/1673 (moet zijn '72?) en folio 210vo, d.d.17/01/1673 (moet zijn '74?). De datering van deze akten verschilt van die van de akten waartussen zij voorkwamen (de opeenvolging van de folionummers klopt overigens). Er is getracht op grond van de genoteerde schippersnamen in de *HKR* uit deze jaren uitsluitel te krijgen over de juiste datering. De naam van 'Tede Tydes' keerde in 1673 inderdaad in de *HKR* terug ('Tidte Tidtesen'), die van 'Sweer Thomas' niet in 1673, maar wel in '74 ('Ziver Thoms').
401. Alderwerelds dochters huwden Wijnand Blaupot en Pieter Michiels Block, doopsgezinde kooplieden, van wie namen in de registers van Goede Mannen zijn opgenomen (zie bijlage 15): Vier eeuwen Herengracht, p.382.
402. Gregersen, Toldsted, p.131 (ervan uitgaande dat ze dezelfde route zouden hebben gekozen).
403. In de *HKR* uit 1673 werd de naam van 'Johan' Bunschoten in één adem genoemd met die van Gabriël Marselis (van het handelshuis Marselis: zie § 2.5.1), die het ossengeld ('øksnepenge') betaalde voor 116 ossen: LAV, Ribe rådstuearkiv, *HKR*, D 22-339.

404. Gregersen, Toldsted, p.129
405. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.98.
406. Zie de boekingen op 29 april (50 ossen van Pieter van Wickevoort en Pieter Maurits), 5 mei (22 ossen gekocht op een veiling in Hoorn) en 9 juni (gesproken wordt over acht Friese ossen): GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286.
407. LAV, Ribe rådstuearkiv: *HKR*.
408. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 287, d.d.22/03/1681.
409. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 287, d.d.11/04/1685.
410. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 287, d.d.18/05/1683.
411. In het Waterschapsarchief van de Beemster wordt ene Jakob Dirks Kleibroek als armenvoogd van de Beemster genoemd. Dirk Jakobs Kleibroek was vermoedelijk zijn zoon: SW, Waterschapsarchief Beemster, inv.nr L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden.
412. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 287, d.d.31/12/1680, 30/05/1681, 20/04/1682, 31/12/1684.
413. Zo had hij in 1658 f 3.550,- uitgegeven voor 'meglioratie' van zijn land in de Beemster: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 284, d.d.31/12/1658.
414. Hij passeerde Toldstedt jaarlijks in de periode 1695-1705. De kudden varieerden in omvang tussen de 570 (1703) en de 1.244 (1699) ossen: Gregersen, Toldsted, p.146. Ook in de jaren 1706-'16 staat Kleibroek nog in de tolregisters geregistreerd, met kudden in omvang variërend tussen de 362 ossen in 1709 en 860 in 1717: Voigt, 'Über den ehemaligen Ochsenmarkt', p.117-118. In 1699 reisde hij over Ulzburg: Ehlers, 'Nachrichten', p.48.
415. Waar in de tekst over brieven wordt gesproken, worden steeds deze afschriften bedoeld. De verstuurde brieven werden nooit helemaal in het kopieboek overgenomen. Zo werden vormelijkheden in de kopie-brieven weggelaten. Als de belangrijkste zaken waren opgetekend, werd de brief snel afgerond en slechts ondertekend met het woord 'vale' (latijn voor vaarwel). Een enkele brief werd nooit verstuurd, maar in dat geval stond dit er expliciet bij vermeld.
416. Wiese brengt een document onder de aandacht waaruit blijkt dat de meeste ossenhandelaars Wedel op de heenweg tussen Sint-Maarten (11 november) en Kerstmis passeerden: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.40, noot 160.
417. Op 6 november 1676 werd een post van f 24:4:- genoemd, betaald aan weduwe Van der Elst voor een 'scheymaal': GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d.06/11/1676 en d.d.21/05/1677. Daarvan is ook sprake in de eindafrekening die is te vinden in GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 304, folio 3 (debet).
418. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.21/11/1682.
419. Zie over de schaffer: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.42.
420. Ten Brink, 'Een langdurige controverse', p.235-236. Greffinger gaf andere vertrekdagen voor de postkoets. Volgens zijn reishandboek 1674 was wie op maandag vertrok, vrijdagavond in Hamburg en wie op vrijdag vertrok, arriveerde woensdag. De apotheker Claus Seidelin uit Nykøbing die deze reis in november 1727 ondernam klaagde over deze 'Ochsenpost': hij sprak over een ellendig voertuig, een erbarmelijke weg, terwijl de reis dag en nacht stapvoets voortging: Walther, Georg Greffinger's Reisehandbuch, p.125-126.
421. Wisselbrieven die met de postkoets meegingen, waren meestal op de vertrekdag van de post naar de plaats waarop de wissel getrokken waren, gedagtekend: Chomel, Huishoudelijk woordboek, dl 2, p.1348.
422. Oldenburg behoorde van 1667 tot 1773 tot Deens grondgebied, nadat graaf Anton Günther zonder wettige erfgenamen was gestorven. Zie over de erfopvolging en de geschiedenis van dit gebied in de periode 1448-1773: Schnath, Geschichte, p.73-78.
423. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.26/10/1683.
424. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.31/10/1684.
425. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.04/11/1684.
426. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.08/12/1682.

427. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.23/11/1683.
428. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.06/12/1683.
429. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.23/11/1683.
430. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.30/11/1683.
431. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.20 en 23/11/1683.
432. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.20/11/1683.
433. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/12/1683.
434. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.11/11/1684.
435. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/01/1684.
436. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.41.
437. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.41.
438. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/02/1684.
439. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/01/1684. Pasen was een belangrijke tijd voor Deutz en verschillende van zijn compagnons, omdat dan de nieuwe Beemster magistraten werden gekozen: SW, Waterschapsarchief Beemster, inv.nr L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden.
440. Van Lennep en Ter Gouw vermelden een opschrift op een zilveren lepel uit dat jaar, dat luidt: 'Dees lepel is met paard en sleë, Gebragt van Vlieland over Zee': Van Lennep en Ter Gouw, *Het boek der opschriften*, p.52-53.
441. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.29/01/1684.
442. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.12/02/1684.
443. Hij noemt het voorbeeld van 'Johann Schnappert' en 'Jeronimus Krymann' die in 1685 al op 20 februari met hun ossen Rendsburg passeerden: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.63, noot 26.
444. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.42.
445. Achelis, 'Aus der Geschichte', p.179. De inkomsten uit de verkoop van hooi door personen langs de route vormden een belangrijke bron van inkomsten: Röstermundt, 'Bad Bramstedt', p.46.
446. Wiese noemde enkele jaren ten tijde van de Dertigjarige Oorlog (1634, '35, '37 en '39) en '51: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.49.
447. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.08/12/1682.
448. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.04/11/1684.
449. Fussing, 'Gessingholm', p.87-88.
450. LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 2678, nr 32.
451. LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 2930, nr 87.
452. LASH, Abteilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf, inv.nr 2995, nr 296. Röstermundt, 'Bad Bramstedt', p.43-45 verwijst naar dezelfde rekening.
453. Gregersen noemt de namen van de klagende kooplieden: 'Jacob van Schylenburg, Wessel Duis (Weesp), Johan Osterloh (Amsterdam), Geerdts inde Betaw (de Betuwe), Lambert Hulsmeyer, Willem Corwinckel, Barnt Cornelissen Byris (Weesp), Hans Steen (Weesp), J. Bast[art], Hendr. Türck (?), W. Knippinck, Lucas Vermayn': Gregersen, *Toldsted*, p.145 en idem, 'Studedriften', p.154.
454. ARA, Staten-Generaal, Liassen Denemarken, inv.nr 7263, map Robert Goes 1-45, jaren 1686-'89, brief nr 8, d.d.15/02/1687 (ontvangen 19/02/1687). Zo zond Deutz in 1677 beschuit en kaas naar Bunschoten voor de tollenaar: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d.28/02/1677. In een uit 1642 daterende akte blijkt dat aan de tollenaar een anker wijn was gegeven: GAA, NAA, inv.nr 1062, folio 11, d.d.05/05/1642.
455. Gregersen, *Toldsted*, p.145.
456. ARA, Staten-Generaal, Liassen Denemarken, inv.nr 7263, map Robert Goes 1-45, jaren 1686-'89, brief nr 8, d.d.15/02/1687 (ontvangen 19/02/1687).
457. ARA, Staten-Generaal, Liassen Denemarken, inv.nr 7263, map Robert Goes 1-45, jaren 1686-'89, brief nr 9, d.d.15/02/1687 (ontvangen 25/02/1687). Ook in 1690 werd er nog

- geklaagd over de tollenaars, zo blijkt uit de informatie van Wiese. Er werd zelden uitstel van betaling verleend; de tol moest contant betaald worden. Hooguit werd soms een aantal dieren achtergehouden, die later tegen betaling van de tol en het voedergeld konden worden vrijgekocht: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.47-48.
458. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.03/04/1683. Hasselt was dus, met het eerder genoemde Zwartsluis, één van de veerplaatsen waar de ossen de Zuiderzee werden overgezet.
459. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, dl 4, tweede stuk, p.64.
460. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.22/01/1684.
461. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.04/03/1684.
462. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.03/04/1683.
463. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.03/04/1683.
464. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 303, folio 150 (debet).
465. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 309: inventaris van de nalatenschap (1685).
466. In 1670 had Deutz zijn factor bij vertrek al een wissel meegegeven: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.24/11/1670.
467. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.29/01/1684.
468. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 287, d.d.08, 15, 16, 24, 28, 30 en 31/12/1683 (ontvangsten) en 11, 14, 27 en 31/12/1683 (uitgaven).
469. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/12/1683.
470. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01 en 04 en 06/12/1683.
471. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.14/12/1683.
472. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.18/12/1683.
473. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.25/12/1683.
474. 'Op zicht' betekent op vertoon van de wisselbrief. De ontvanger van de wisselbrief in de stad waar de uitbetaling moest plaatsvinden kon de brief accepteren of protesteren. Wisselbrieven op kort zicht moesten na verloop van een aantal dagen betaald worden, voor betaling van wissels op lang zicht had men een aantal maanden de tijd.
475. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.06/12/1683.
476. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.09, 11, 14, 18, 21, 25 en 28/12/1683.
477. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.28/12/1683, 01, 04, 11/01/1684.
478. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.22/01/1684.
479. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.29/01 en 01/02/1684.
480. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.22/01/1684.
481. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/02/1684.
482. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.21/12/1683 en 01/01/1684.
483. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/02/1684.
484. In de rekening van de Hamburgse correspondent Michiel Hensch uit 1675-'76 was sprake van 'geltsacken en een ton', die mogelijk voor het vervoer gebruikt werden: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 303, folio 149 (debet).
485. Het spreekwoord 'Du bist Kropper Busch noch nicht vörbi', geschreven op een uitspanning nabij Kropp (het oorspronkelijke gebouw werd in 1845 afgebroken), houdt de herinnering aan dit feit nog altijd levend: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.44; Pieplow, *Von Jütland*, p.89-90.
486. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.04/01/1684.
487. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/02/1684.
488. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.26/02/1684.
489. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 303, folio 148 (debet).
490. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.04/03/1684.
491. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/04/1684.
492. Voor dit jaar is gekozen omdat de gegevens uit de journalen met gedetailleerde gegevens uit de brieven van Deutz konden worden aangevuld.

493. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 304, folio 157-158 (debet en credit). De in de navolgende tekst van § 5.22 genoemde informatie over het door de compagnons aangekochte aantal ossen is telkens uit deze bron afkomstig. Er zal niet bij elke compagnon afzonderlijk naar worden verwezen.
494. Hij was het die in 1680 de bouwplannen voor een nieuw stadhuis in verband met de bouwvalligheid van het oude gebouw, nieuw leven inblies. In 1686 werd de eerste steen gelegd: Theunisz, Het stadhuis, p.41. Dit stadhuis is nu nog in gebruik.
495. SW, Waterschapsarchief Beemster, L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden.
496. Groot was één van de aanwezigen bij de opstelling van het testament van Deutz op 17 januari 1685. Hij werd daarin meester-timmerman van een partij watermolens genoemd: GAA, PA Marquette (231), inv.nr 760: testament van Joseph Deutz, 1684.
497. Bouman, Bedijking, p.243; SW, Waterschapsarchief Beemster, L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden; GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 287, d.d.19/01/1683.
498. Elias, De vroedschap, dl 2, p.765-766; GAA, Rechterlijk Archief (5061), Registers van Goede Mannen, inv.nr 1817.
499. SW, Waterschapsarchief Beemster, inv.nr L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden; Kölker, Kroniek, p.36.
500. SW, Waterschapsarchief Beemster, inv.nr L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden; GAA, Register van Goede Mannen (1688, 1694); Elias, De vroedschap, dl 2, p.709.
501. Mogelijk uit de erfenis van Jan Loten senior: Elias, De vroedschap, dl 1, p.454.
502. SW, Waterschapsarchief Beemster, inv.nr L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden; Elias, De vroedschap, dl 1, p.459.
503. Elias, De vroedschap, dl 2, p.568-569, 997. Toen de oudste zus van Jakoba in 1694 met Louis Victor (Goede Man in 1700) in het huwelijk trad, was Abraham reeds overleden.
504. Elias, De vroedschap, dl 1, p.478.
505. SW, Waterschapsarchief Beemster, inv.nr L 55: resoluties van dijkgraaf en hoogheemraden; Elias, De vroedschap, dl 1, p.498. Volgens Dekker was Alewijn van 1679 tot zijn dood, hoofdingeland: Dekker, Oude boerderijen, dl 2b, p.1050.
506. Dekker, Oude boerderijen, dl 2b, p.1049-1052.
507. De stelling van De Jong, dat dijkgraaf, heemraden en de hoofdingelanden hun benoeming vaak dankten aan het feit dat ze regent waren in één van de steden binnen het territorium van het waterschap, gaat hier dus niet op: De Jong, Een deftig bestaan, p.44.
508. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d.18/05/1677. Helaas werden ene Coymans en Croock niet bij voornaam genoemd, maar ook zij kunnen tot de Goede Mannen hebben behoord.
509. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 287, d.d.04 en 13/02, 16/04 en 18/05/1683.
510. Bouman, Bedijking, p.248.
511. Bouman, Bedijking, p.210, 252.
512. Bouman, Bedijking, p.252-253.
513. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1546.
514. Kölker, Kroniek, p.35. Meestal kwamen veldmuizenplagen voor in een droge zomer, die volgde op een kwakkelwinter. De grasmat werd vernield door de gangen die de muizen groeven. Omdat er nog geen afdoende remedie bestond, was gedwongen veeverkoop meestal het resultaat: Van der Poel, 'Het Noordhollandse weidebedrijf', p.149.
515. De muizen keerden hier in 1682 gelukkig niet terug. Op 25 augustus 1682 schreef de burgemeester van Hem, Jan Jans de Wilde, in zijn dagboek dat er dat jaar een overvloed van gras en hooi in de polder was geweest. Dat was in de voorzomer door veel mensen niet voor mogelijk gehouden, omdat het land toen nog zwart zag als gevolg van de muizenplaag in het voorgaande jaar: AWG, Oud-Archief Venhuizen (ongeïnvventariseerd): Dagboek aantekeningen uit de jaren 1681-82 van Jan Jans de Wilde. Met dank aan P. Boon voor deze informatie.
516. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d.01/11 en 31/12/1678.

517. Van der Woude, Het Noorderkwartier, p.400.
518. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1546. Hiervoor werden vaak beenderen of ribben van walvissen gebruikt: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 5, tweede afdeling, p.81 en dl 9, zesde afdeling, p.278-279.
519. Chomel schreef over januari, de 'louwmaand': 'Gelukkig die in dit Saisoen vette Osssen of Koejen heeft, om te verkopen, alzo de Slagers haar wel weten te vinden, zonder dat men ze nodig heeft, op de markt te brengen': Chomel, Huishoudelijk woordboek, dl 1, p.513.
520. Chomel, Huishoudelijk woordenboek, dl 3, p.1546.
521. ARA, archief Isaak Hoornbeek, inv.nr 216: 'Consideratien', p.4.
522. 1 bunder = 1 hectare = 1,5 morgen.
523. Zie over de veiling van vee: Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie, dl 9, zesde afdeling, p.467-468.
524. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d.18/05/1677.
525. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 303, folio 150 (credit).
526. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 285, d.d.03/10/1670.
527. Zie in het Amsterdamse Gemeentearchief de index op het kohier. In dit kohier komt ook de naam voor van Paulus Paulus voor, een slager die in 1683 als Goede Man geregistreerd was. Zijn naam werd in de boeken van Deutz soms in één adem met die van De Mont en Van Vught genoemd: zie bijvoorbeeld GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d. 14/11/1678.
528. Zie bijvoorbeeld GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d.02/08/1679.
529. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d.31/12/1679.
530. Mij zijn geen andere prijsreeksen bekend die zowel wat betreft locatie als periode voor vergelijking met de prijzen van Deutz' ossen in aanmerking komen. Prijsmateriaal is in het algemeen schaars en lacuneus.
531. De door het Burgerweeshuis betaalde prijs bleef ook het daaropvolgende jaar (1685) nog vrij laag (f 68,-) maar steeg daarna weer aanzienlijk (1686: f 86,-; 1687: f 86,-; 1688: f 84,-; 1689: f 79,50). Het is heel opmerkelijk dat vanaf 1690 tot en met 1702 de prijs niet meer veranderde. Die bleef gefixeerd op f 87,- (met als enige uitzondering het jaar 1694, toen de prijs f 87,60 bedroeg): Posthumus, Nederlandse prijsgeschiedenis, dl 2, p.784, 787.
532. Zie grafiek 1.2 (a en b) 'landpachten' bij Bieleman, Geschiedenis, p.69.
533. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 286, d.d.31/12/1676.
534. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 287, d.d.24/02/1684.
535. Posthumus duidde de jaren 1678-'88 aan als vredesjaren, dat wil zeggen, jaren waarin prijschommelingen op de Amsterdamse handelsmarkt niet te wijten waren aan oorlogsomstandigheden: Posthumus, Nederlandsche prijsgeschiedenis, dl 1, p.642.
536. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.20/11/1683.
537. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.23/11/1683.
538. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.23/11/1684.
539. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.23/11/1684.
540. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.15/11/1684.
541. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.23/11/1683.
542. RAK, Privatarhiver, Hans Schack, Arkivnr 6262, E. Diverse regnskabssager, Lb. nr 43: Studehandel (1661-'73). Met dank aan Bjørn Poulsen voor de informatie uit dit archief, waarin later nog andere documenten werden gevonden die van belang waren.
543. Aan land had hij 1.835 *tdr.btk.* (ter waarde van 89.570 'rigsdaler') met de bijbehorende rechten: Hassø, Danske Slotte, dl 4, p.567.
544. RAK, Privatarhiver, Hans Schack, arkiv nr 6262, E. Diverse regnskabssager, Lb. nr 43: Studehandel (1661-'73).
545. Het jaartal ontbreekt helaas op de rekening, maar volgens Jørgensen exporteerde Schack zijn ossen in de jaren 1661, '62 en '73 naar Amsterdam: Jørgensen, 'Denmark's relations', p.102. Het laatstgenoemde jaar valt af. In de rekening namelijk wordt de naam van Pieter

Bollaard genoemd. Uit het register met de namen van de collecteurs van de grafelijke beestentol blijkt dat Bollaard - die in 1663 werd benoemd tot collector - reeds in 1666 in die functie werd opgevolgd, waarschijnlijk in verband met zijn overlijden: ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 232vo en 250vo. In het Amsterdamse notariële archief wordt in een akte uit 1667 melding gemaakt van Trijntje Barends, de weduwe van Pieter Bollaard. Zij overleed op 24 september 1667: GAA, NAA, inv.nr 1844, folio 136, d.d.26/09/1667. Als het hier de marktmeester betreft, dan is hij hertrouwd na het overlijden van zijn eerste vrouw.

546. Die kleur van de kudde was bepaald niet homogeen. Onder de partij van 180 ossen die de factor van Schack in Holland verkocht bevonden zich 92 zwarte, 54 rode, 16 gele ('falb'), 1 blauwe ('blau'), 1 grijze ('grau'), 1 geelbonte ('falbunt'), 1 zwartbonte en 14 ossen met een niet nader aangeduide kleur ('verschiedene'): RAK, Privataarkiver, Hans Schack, arkiv nr 6262, E. Diverse regnskabssager, Lb. nr 43: Studehandel (1661-'73). In een klein partijtje ossen van onbekende herkomst dat Deutz in 1676 in Amsterdam aankocht bevonden zich vier rode, vier zwarte, drie grauwe, een witte en een bonte os: GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 303, folio 148. Chomel schreef in de 18de eeuw dat men rode, zwarte, alsmede rood- en zwart-bonte melkkoeien en ossen sterker achte dan de witte, grijze of blauw-achtige: Chomel, *Huishoudelijk woordenboek*, dl 3, p.1545. In *De burger-boer*, trefwoord os, p.704 worden de witharige ossen ook van mindere kwaliteit geacht dan de roodharige. Deutz sprak in zijn brieven altijd over de bouw van de ossen, nooit over de gewenste vachtkleur.
547. RAK, Privataarkiver, Hans Schack, Arkivnr 6262, E. Diverse regnskabssager, Lb. nr 43: Studehandel (1661-'73).
548. RAK, Privataarkiver, Hans Schack, Arkivnr 6262, E. Diverse regnskabssager, Lb. nr 43: Studehandel (1661-'73).
549. De aankopen waren als volgt: 220 ossen van Peder Hansen op Palsgård; 130 ossen (+ 2) van Laurids Brorsen op 'Aker'; 300 ossen (+ 6) van de heer Skeel; 40 ossen van de 'verwalter' op Mariager Kloster; 14 ossen werden gekocht van Morten, de tollenaar; 14 ossen van Jens Christensen; 16 ossen van Christoffer, de tollenaar in Horsens; 72 (+ 1) ossen van de amtmand in Horsens. Verder werd nog de aankoop van 15 ossen verantwoord, zonder dat de naam van de verkoper genoemd werd. In het Landsarkivet te Viborg is het Palsgård godsarkiv (G 370) ingezien (inv.nr 2, 133 en 133A). Ook werd het Mariager klostergodsarkiv (G 247) bestudeerd (inv.nr G 247-7). Er werden hierin helaas geen verwijzingen naar aankopen van de factor van Deutz gevonden.
550. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 303, folio 148 (debet).
551. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 303, folio 148-150 (debet en credit).
552. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.21/10/1684.
553. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.06/12/1683, 11, 13 en 14 en 15/11/1684. Podagra en jicht werden eind 18de eeuw wel gezien als rijkeluiskwalen. Men legde in de medische wetenschap een verband tussen de consumptie van sterk gezouten of gerookt vlees, pekelspek en dergelijke en het voorkomen van kwalen als spataderen, de tering en jicht. Le Francq merkte eind 18de eeuw op dat deze kwalen zich vaker openbaarden bij bewoners van Amsterdam en Den Haag dan bij anderen: Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, dl 3, eerste stuk, p.1647, 1690.
554. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.15/11/1684.
555. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.14/11/1684.
556. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.18/11/1684.
557. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/12/1684.
558. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d.01/12/1684.
559. GAA, PA Deutzenhofje (234), inv.nr 304, folio 166 (debet).

Hoofdstuk 6

1. De Schotse filosoof Adam Ferguson in 1767, geciteerd bij Van Heerikhuizen en Wilterdink: Samenlevingen, p.34.
2. Maarbjerg, Scandinavia, p.12-14 (citaat: p.13), 238-240.
3. Net zo min als in de graanhandel op Denemarken: Maarbjerg, Scandinavia, p.79-84.
4. Maarbjerg, Scandinavia, p.35.
5. Zie voor de begeleidende verschijnselen van perioden van agrarische expansie en regressie: Slicher van Bath, 'Agriculture', p.55-56.
6. Dehing, 'Geld als water?', p.229-232, 244-245.
7. Ladewig Petersen, 'Production and trade', p.147.
8. Kiss en Westermann, 'Versuch einer Methodologie', p.295-298.

Summary

Capital Oxen. The international trade in slaughter oxen in Northwest-Europe (1300-1750)

The historiography of the international oxtrade has a long history, but Dutch contributions were as yet few (appendix 1). This study deals with the history of the international trade in slaughter oxen (castrated bulls, see § 2.2) in Northwest-Europe during the period 1300-1750. The oxen were transported over land and sea from the production area Denmark/Schleswig-Holstein to Germany and the Netherlands (for an overview of the involved European production- and grazing regions and the main transport routes, see map 1.1; for locations in the research area, see map 2.1). The province of Holland was taken as a starting point. The central focus, as explained in chapter 1, was on the determinants of the long-term development of the oxproduction and -trade (in the period 1300-1750) and the interaction between that long-term development and the collective and individual behaviour of the participants in the overseas trade (between 1575-1750).

In this book, the trade relation between Denmark/Schleswig-Holstein and Holland was described as a symbiosis, as a situation in which two unlike organisms coexisted to their mutual benefit. For the discussion of the long-term development (chapter 2) the timespan 1300-1750 was divided into three periods: 1300-1500 (rise), 1500-1660 (expansion) and 1660-1750 (contraction). Maarbjerg defined three phases to analyse the integration of Scandinavia into the world economy in the period 1570-1625. In that integration process he distinguished a phase of *price integration* (in which the prices of local products were determined by the larger system outside the local economy), a phase of *product integration* (in which the production system was modified in response to international demand) and a phase of *commercial integration* (in which foreign merchants or their native agents and capital penetrated into local markets). It is a concise characteristic of trends in the research period.

In the Late Middle Ages, under the influence of a rising demand for beef cattle from West-European towns, there was a concentration of the breeding of slaughter oxen in Denmark and Schleswig-Holstein. From the 14th century onward, the province of Holland became a grazing area for this cattle, destined for the growing urban population of the southern provinces of the Netherlands. Foreign cattle traders were privileged by the count of Holland to visit markets in Holland with their oxen. From 1389 onward the Westfrisian Zuider Zee town of Hoorn developed into the most important cattle market in this area. The development of the toll of the count of Holland (the '*grafelijke beestentol*') over the period 1467-1722 was studied to get an impression of the overseas import in the north of Holland (§ 2.3, figure 2.5, appendix 6).

In the 16th century in Denmark (and to a smaller extent in Schleswig-Holstein) the production of oxen was adapted both quantitatively and qualitatively to the growing demand from abroad. A number of compulsory production regulations were promulgated in order to establish a division of labour in the production of oxen along social dividing lines. The gist of it was that farmers raised oxen until these were five to six years old, the age that they were sold as grassoxen to the Crown and the nobility. On the estates of the latter, the oxen were house-fed during the winter season, after which they were sold to well-to-do merchants, who exported them as stall-oxen (figure 2.1). The international cattletrade was linked to an extensive slaughter in autumn, after which the beef was preserved to supply the growing urban population with beef during the winter season and for provisioning of the fleet. (§ 2.4).

In the 16th century Wedel (near Hamburg) became the most important international market where Danish and Schleswig-Holsteinian exporters sold their oxen to German and Dutch merchants (§ 2.4.3). The peak of the export of oxen over land from Denmark and Schleswig-Holstein past Gottorf and Rendsburg was registered in 1612 (52,350 oxen) (for the size of the export, see appendix 3; for two of the landroutes that were taken in 1731, see map 2.3). The 17th century decline soon showed the weakness of the hierarchical production system. That it lasted for quite some time was not only due to the political power the nobles had to extend it to their own advantage, but also to the capital generated by Dutch landowning merchants, who took part in the export more and more. (§ 2.4)

From the last quarter of the 17th century onward both the Danish and the Dutch authorities took their resort to protectionistic measures. The most important one on the Dutch side was the gradual introduction of a tax on the import of lean cattle from the years 1724-1729 onward (for the offices of the Admiralty where this tax was collected, see map 2.2; for the registered import past *de Abt*, see appendix 13). With this tax the Dutch government aimed at switching from the fattening of lean foreign oxen to the fattening of homebred cows. In the course of the 18th century this high tax (f 20,- per ox) (see table 2.5), in combination with the repeated outbursts of the cattle plague, put an end to the regular trade in oxen between Denmark/Schleswig-Holstein and Holland. (§ 2.5) In appendix 7 the total of the overland and overseas trade between the production area of Denmark and Schleswig-Holstein and the grazing area of Holland was roughly estimated (for a description see § 2.6). Considering the number and the duration of the disruptive circumstances which affected the international oxtade during the research period, we have to conclude that periods with a disturbed export were a rule, rather than an exception.

Against the background of this long-term development and by means of notarial acts, the structure and the dynamics of the organisation of the overseas trade were described in chapter 3 (the value of this source was described in § 3.2; see also figure 3.1). Although inadequate for an estimate of the total overseas export (for an overview of the - lacunary - figures of this overseas export, see appendices 4 and 5), the 'standardized' freight contracts give an impression of the logistics of the overseas transport of oxen (or other cargo), while attestations throw light on the social aspects of it. Central themes in this chapter were the origin of merchants and

skippers (see § 3.3, tables 3.1-3.2, appendices 9-10 and maps 3.1-3.2), the moment of departure and the duration of the voyages (§ 3.4), the type and the gear of the ships (§ 3.5), the places of loading and the destinations of the ships in Holland (§ 3.6, table 3.3, maps 3.3-3.4), the way of travelling (individually or in groups) (§ 3.7), the conditions on board of the ships (§ 3.9) and the transportation costs (§ 3.10 and table 3.4). The most important levies mentioned in the notarial acts were described in § 3.11. In combination with municipal regulations, maritime law (*Zeerecht*) formed the juridical guideline in disputes concerning transport over sea. Examples taken from the notarial acts give an impression of these matters and of the procedure that was followed (§ 3.12-3.13).

It appeared that until the second quarter of the 17th century the trade in and the export of oxen was almost exclusively in the hands of merchants and skippers from the production area. The abolishment, in 1623, of the export restrictions by the Danish king because of the Thirty Years War marked a new period in the overseas export. To ship oxen to Dutch markets, Dutch skippers were employed more often. For that purpose freight contracts (sometimes by means of mandate: for examples, see appendix 11) were drawn up in Holland: initially almost exclusively by West-Jutish merchants (§ 4.4), but soon afterwards also by Dutch merchants, notably from Amsterdam (§ 4.6). The obstructed overland trade in oxen at the end of the 1620s led to a peak in the overseas supply of oxen in Enkhuizen, where the annual market had been organised since the turn of the century. In 1653 Enkhuizen lost this market to Amsterdam (§ 4.5; for locations of the market in Amsterdam, see map 4.1).

The freight contracts drawn up by Danish (mainly West-Jutish) merchants and Dutch skippers differed from those of the Amsterdam merchants and their skippers. The West-Juts directed the ships to locations on the West-Jutish coast, while the Amsterdam merchants often sent the Dutch skippers to Eastern Denmark (including Skåne, Halland and Blekinge), South Sweden and Norway (§ 3.6). In the contracts made by foreigners, cargo or ballast were rarely mentioned on the outward journey. Amsterdam merchants loaded the hired ships with (usually) unspecified goods. (§ 3.8) Besides skippers from Holland, many skippers from the provinces of Overijssel and Friesland were contracted by the Danish and Dutch merchants (§ 3.3; for an example, see the contract of four Dutch merchants with 132 skippers in appendix 12). Their flat- or roundbottomed ships could load up to 50-60 oxen. For destinations east of cape Skagen bigger ships (presumably flutes) that could transport about 80-90 oxen were put into service (§ 3.5 and § 3.8).

In chapter 4 the shift in participation of exporters of oxen was studied. In the first half of the 17th century the Danish and Schleswig-Holsteinian merchants personally accompanied their oxen to the Dutch oxmarkets. There were several burgomasters and councillors amongst them, often related by marriage (see § 4.4, appendices 9, 19A-B and 19D for the interrelations between several Danish and Schleswig-Holsteinian families, especially those from Ribe, Ringkøbing, Varde and Tønder). Prosperity was a precondition for admission to important offices. At the end of the 16th and the beginning of the 17th century, the international otrade offered the best opportunities for the accumulation of capital.

As a result of the series of wars that Denmark and Schleswig-Holstein got involved in, the production and export of oxen suffered; and as a consequence of that, so did many oxproducers and -exporters who financially got into trouble (see § 4.2). From about the 1640s onward, the share of Dutch and Schleswig-Holsteinian merchants in the export grew at the expense of Danish and German exporters (see figure 2.3 and appendix 2). The Dutch merchants themselves - operating individually or in flexible, occasional companies - started buying oxen in the production area. The period which started at about 1660 is known as the '*Holländertid*' (the era of the Dutch) (§ 4.6). This had an effect on the organisation of the trade (export period and the size of the herds), the character of the trade contact (the social position of persons trading with one another) and on the international capitalflow (the decreasing number of foreign oxmerchants spending their money in Holland) (§ 4.6.1).

In Holland the fattening of oxen had been a profitable investment until the 1670s - a period of economic growth - but landowning townspeople didn't dispose of their land during the period of economic contraction that followed. They exercised their political influence to protect their agricultural interests. Besides, the fattening of oxen in the countryside had also become a favourite pastime for landowning town-dwellers who fled their businesses and the crowded towns. Two late-17th century unions of graziers were discussed: 'the Honourable Guild of Graziers of Oxen' ('*het Loffelijke Ossenweidersgilde*') in Haarlem and 'the Good Men' ('*de Goede Mannen*') in Amsterdam (§ 4.6.3 and appendices 14-15).

In chapter 5 three casestudies (Tatinghof, Jensen and Deutz) were presented to highlight the so-called 'final phase of oxproduction and export'. The leading characters (and their next of kin) were active in different towns in Holland in other periods of the 17th century, moreover their economical position and social status were quite dissimilar. Tatinghof, market superintendent and innkeeper in Enkhuizen, can be considered as a representative of the period in which foreign merchants were the initiators of the otrade and -export (§ 5.2-5.9). Jensen, merchant from Ringkøbing who chose Holland as the operating base for his commercial affairs, marked the transitional phase in the trade and export, in which the role of the Dutch merchants grew rapidly (§ 5.10-5.17). Deutz, a rich merchant from Amsterdam with land and a farmstead in the Beemster, was a grazier who through the years joined in occasional companies, buying their oxen directly in the production area (§ 5.18-5.28). The specifically named entrepreneurs stood in the centre of a larger circle of persons concerned in the otrade or grazieri and it became clear how sometimes their circles intertwined. Events and circumstances that influenced their entrepreneurship were discussed (for an overview of their activities, see appendices 16, 17 and 18; for their family trees, see appendices 19C-E).

In the concluding chapter 6 the interaction between the determinants of the long-term development in the oxproduction and -trade, and the behaviour of the people involved - or in other words, between factors and actors - is summarized. It was demonstrated that demographic, economic, political, social, cultural and physical determinants all affected the long-term development of the international otrade and the grazieri of oxen in the province of Holland. The concentration and growth of the population in the Dutch towns involved were discussed, and so

were the tension between demand and supply of oxen on the international market and the regulating role or reserved attitude of both the foreign and the Dutch government towards the oxproduction and -trade under the changing circumstances. Other determinants that were mentioned were the changing character of the interaction between the social groups involved, the pleasure Dutch landowners took in the graziery of oxen and the unpredictabilities of nature. (§ 6.2) It was shown that deteriorating economical conditions in the production area that gradually caused the desintegration of the Danish production- and export system led to a growing participation of Dutch skippers after 1623 and of Dutch merchants from about the '40s onward, culminating in the '*Hollændertid*'. Even though Denmark and Schleswig-Holstein were economically and politically weaker at that time, it didn't mean there was *commercial integration* in the sense of capitalist expansion from a core (the Netherlands) into a periphery (Denmark and Schleswig-Holstein). The Dutch merchants didn't strive for a monopoly to dominate the market. Apart from the fact that they were not in the position to do so - the production monopoly being in the hands of the Danish Crown and the nobility - the risks attached to the breeding and export of living slaughter cattle were probably too high. After all, oxen were of no use for breeding, for the production of milk or milk-products, and in Holland they were hardly exploited as draught oxen. The production outlay ran sky-high if the oxen had to be fed during the winter; there was no alternative but to slaughter them in autumn. So it all came down to common sense for business. The people entrusted with the purchase of the oxen in Denmark or with the payment for the oxen through Hamburg, had to be shrewd and pick their moment, in free competition with other merchants or their agents. (§ 6.3)

But if there was no economic dominance of the foreign economy by the Dutch, does it also mean then, that their influence on the national and international economy was limited? Certainly not. The coming of the Dutch influenced the financial climate in the production area. It was in fact the reason of the moving of the most important '*ting*' - assemblies where the main financial-juridical matters were settled - that had been organised for ages at the same time of the year. Payments for the oxen now mainly went through Hamburg and less money was spent directly in the Dutch marketplaces for the purchase of return goods. Given the influence of such a shift within a capital intensive trade like the international otrade, the question becomes relevant as to what its effect was on the cyclical fluctuations of the international economy that roughly coincided with the periods of its rise (circa 1300-1550), the expansion (circa 1500-1660) and the contraction (circa 1660-1750). (§ 6.3) In § 6.4 some recommendations for further research are given.

Bijlagen

Bijlage 1. Historiografie

Het geven van een historiografisch overzicht van met name buitenlandse literatuur over de Deense en Sleeswijk-Holsteinse ossenproductie- en handel is geen gemakkelijk opgave. Er is inmiddels veel over deze onderwerpen geschreven. Voor dit overzicht werd dankbaar gebruik gemaakt van de door Enemark gepresenteerde bibliografie in zijn studie 'Oksehandelens historie 1300-1700' (1983).¹ Van het overgrote deel van de in deze bijlage genoemde studies is inhoudelijke informatie verwerkt in de verschillende hoofdstukken van dit boek. Van een klein aantal andere is dat niet geval, maar daarvan heb ik gemeend dat deze publicaties toch niet in dit - overigens niet volledige - literatuuroverzicht mochten ontbreken, omdat ze voor de ideevorming over dit onderwerp belangrijk waren of nog steeds zijn. Zie de literatuurlijst voor de volledige titels.

Omdat de productie van en de handel in ossen van oudsher een belangrijke plaats innamen in de economie van Denemarken en Sleeswijk-Holstein werden deze reeds genoemd in contemporaine landsbeschrijvingen, zoals die van Berntsen over Denemarken en Noorwegen (1656). Een belangrijke impuls aan het onderzoek naar deze onderwerpen gaven in de afgelopen eeuw de publicaties van documenten uit overheidsarchieven. Willerslev schreef in 1952 dat er van geen enkele andere Deense handelstak een zo lange reeks van minitieuze opgestelde productiebeginselen bestaat. Hij sprak zelfs van 'planeconomische maatregelen'.² Voor deze studie is gebruik gemaakt van Sechers *Corpus Constitutionum Daniae* (1887-1918), een verzameling door de koning in de loop der tijd uitgevaardigde wetten, daterend uit een belangrijke periode voor de Deense ossenproductie en -handel, de jaren 1558-1660. Voor een overzicht van andere bronnenpublicaties betreffende het beleid van de diverse overheden op dit terrein zij verwezen naar het hierboven genoemde overzicht van Enemark.

Studies van beschouwende aard dateren van na omstreeks het midden van de vorige eeuw. Zo gaf Tang in een verhandeling uit 1849 zijn visie op de oorzaken van de toenmalige malaise in de ossenhandel.³ Eén van de eerste artikelen waarin een langetermijnontwikkeling van de Deense ossenproductie en -handel werd beschreven was afkomstig van Holst (1866). Daarna volgden bijdragen van Bang (1898), Møller (1900) en Madsen (1908). Ook stond na het midden van de vorige eeuw in Duitsland de verhandeling van Deense en Sleeswijk-Holsteinse ossen op de grote internationale veemarkten in Bramstedt en Wedel (Sleeswijk-Holstein) al in de belangstelling, getuige de artikelen van Brinkmann (1861), Voigt (1886), V. (1890) en Ehrenberg (1897). Het onderzoek naar deze markten werd in deze eeuw voortgezet door Ehlers (1922, '41) en Röstermundt (1958). Abel gaf in 1938 in een artikel over het vleesverbruik en de vleesvoorziening in Duitsland al een korte karakteristiek van het continentale handelsnetwerk in slachtvee.

1. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.83-87.

2. Willerslev, 'Dansk studehandel', p.154.

3. Tang was politicus en eigenaar van het landgoed Nørre Vosborg in West-Jutland. Voor zijn schets van de handel putte hij deels uit overlevering van verhalen van zijn grootvader, die in zijn jonge jaren bij de export op Holland betrokken was geweest.

Hoewel eenieder de betekenis van de ossenexport voor het productiegebied onderstreepte, liepen de schattingen over de omvang van die export in het verleden nogal uiteen (van 50.000 ossen tot enkele honderdduizenden). Pas met de bestudering van verschillende bewaard gebleven tol- en andere financiële administraties kwamen betrouwbaardere cijfers beschikbaar en konden ontwikkelingen worden geanalyseerd. Jürgens (1914), die de handelsgeschiedenis van Sleeswijk-Holstein bestudeerde en in een hoofdstuk over de noord-zuidelijke doorvoer van goederen met name de ossenhandel ter sprake bracht, maakte al gebruik van tolrekeningen van Gottorf en Rendsburg bij de bepaling van de omvang van de export. Ook Achelis (1931) schraagde zijn verhandeling over de Jutse ossenexport met gegevens uit toladministraties, evenals Bjurling met zijn studie over Skåne (1940) en Gregersen in zijn publicaties over Toldsted (1948, '73, '78). In 1952 kwam Willerslev met het eerste uitvoertotaal van de gezamenlijke Deense tolsteden op basis van verschillende boekhoudingen. Wiese integreerde deze uitvoergegevens in een totaaloverzicht van de overlandse én overzeese uitvoer uit het gehele productiegebied in zijn boek *Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts* (1963) (opnieuw uitgegeven in 1966 in een bundel met de studie van Bölts naar de rundveehouderij in Oldenburg en Oost-Friesland).⁴ Dit boek (en zijn artikel uit 1966 over de stedelijke vleesvoorziening) vormde voor niet-Deenstaligen lange tijd de beste toegang tot het onderwerp, samen met het onder redactie van Nielsen verschenen boek *Dänische Wirtschaftsgeschichte* (1933).

De bestudering van tolrekeningen is nog in een ander opzicht van belang dan alleen voor de bepaling van exporttotalen. Het geeft soms ook zicht op de deelnemers aan de handel en inzicht in hun exportaandeel. Kolmos (1954) was één van de eersten die op deze wijze het aandeel van Fynse kooplieden in de internationale export reconstrueerde op grond van de in de tolrekeningen gespecificeerde datum, de naam en de herkomstplaats van de koopman en de omvang van de kudde. Gregersen (1978) bestudeerde alle exporteurs die in de tolrekeningen van Toldsted geregistreerd waren.

Aparte vermelding betreffende het onderzoek naar tolrekeningen verdient Enemark, die in de afgelopen decennia vanuit zeer verschillende invalshoeken over de ossenhandel heeft geschreven (1955, '57 en '76). In zijn *Studier i toldregnskabsmateriale* (1971) hield hij een aantal vroege tolrekeningen kritisch tegen het licht. De kanttekeningen die hij plaatste bij het gebruik van dit soort bronnen zijn van belang voor een ieder die ermee werkt. In het gemis aan een overzicht van de internationale ossenhandel, waarvoor hij het 'omvangrijke, maar zeer verspreid aanwezige bronnenmateriaal'⁵ als reden aanvoerde, voorzag Enemark in 1983 zelf met de publicatie 'Oksehandelens historie 1300-1700'.⁶ In zijn 'Historisk essay' (1993), waarin de huidige stand van het onderzoek naar Denemarkens rol in de internationale ossenhandel in kort bestek de revue passeert, geeft hij in een bijlage de vindplaatsen van een aantal bewaard gebleven toladministraties.

Vanzelfsprekend kwam het onderwerp van de ossenproductie en -handel ook in de Deense en Duitse landbouwliteratuur aan de orde, zoals in Frandsens bijdrage betreffende de periode 1536 tot circa 1720 in het overzichtswerk *Det danske landbrugs historie* (1988). In 1993 ging Frandsen nader in op de productie van slachtvee op Sjælland. Myrdal en Söderberg (1991) behandelen in hun boek over de Zweedse agrarische economie ook de landbouw in de nu Zweedse, maar toen tot Denemarken behorende gebiedsdelen ten oosten van de Sont (zie het hoofdstuk 'Danmarkshandelen'). In het overzichtswerk *Holland-Danmark* (1945, met een Nederlandse samenvatting van de hoofdstukken) wordt de ossenhandel zijdelings belicht tegen de

4. Zie ook de recensie van Wieses boek door Ladewig Petersen, 'The Danish Cattle Trade'.

5. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.85.

6. Deze bijdrage heeft geen noten, maar wel een uitgebreide bronnenverantwoording en bibliografie.

achtergrond van de politieke, economische, sociale en culturele constellatie van de Deense samenleving.⁷

Belangrijk voor het begrip van ontwikkelingen in de export was het onderzoek naar de actoren: de vorst en adel, boeren en kooplieden. Allereerst de vorst en adel. De laatste productiefase van exportossen vond vooral op de koninklijke en adellijke landgoederen plaats en daarom komt in literatuur over de landbouw in het productiegebied de betrokkenheid van de vorst en adel altijd ter sprake. Soms werd de bedrijfsvoering op een afzonderlijk landgoed als uitgangspunt genomen, zoals in het geval van 'Gessingholm' in de nog vaak geraadpleegde studie van Fussing (1934). De economische rol van de Sleeswijk-Holsteinse adel in de 17de en 18de eeuw werd uitgebreid aan de orde gesteld door Kellenbenz (1953 en '78). Ladewig Petersen bestudeerde onder meer marktfluctuaties in relatie tot de bedrijfsvoering op Deense landgoederen, het consumptieniveau van de Deense adel en de zich ontwikkelende economische crisis in de 17de eeuw (1966, '67, '70 en '79). Zijn analyses vormen een belangrijk referentiekader voor onderhavige studie, omdat de ontwikkelingen die hij beschrijft nauw verband houden met de groeiende deelname van Hollandse kooplieden in de export van ossen vanuit Denemarken.

De grote, overwegend anonieme groep van ossen-producerende Deense boeren, die aan de basis van het Deense productiesysteem stonden en leveranciers van ossen waren aan de grote landgoederen, zullen in deze studie slechts geringe aandacht krijgen, omdat de nadruk op de laatste fase van productie en de export van ossen is gelegd. Sleeswijkse boeren, over wie enkele studies zijn verschenen van de hand van Poulsen (*Land-by-marked* (1988) en *Bondens penge* (1990)), waren veel minder in hun rechten beknot dan Deense en namen soms wel zelf aan de export deel. Het leven van exporterende boeren is in vergelijking met dat van de doorgaans beter gesitueerde stedelingen kariger of niet gedocumenteerd, wat identificatie van deze personen bemoeilijkt of zelfs onmogelijk maakt.

Hoewel soms boeren en edelen persoonlijk bij de export van ossen betrokken waren, werden de export en de verhandeling op de internationale markten vooral aan stedelijke kooplieden overgelaten. Daarvan behoorde het merendeel tot de elite van hun stad. In deze studie zullen de West-Jutse kooplieden een belangrijke plaats innemen. Voor informatie over deze kooplieden, van wie de grootste kans bestaat de namen in de Nederlandse archieven aan te treffen, werden diverse stadsgeschiedenissen geraadpleegd. Van belang waren de studie van Lindberg Nielsen over Varde (1942) en Ringkøbing (1943), van Aakjær over Viborg (1940), van Andresen (1924-'25, '37) en Mackeprang (1943-'44) over Tønder en van Kinch (1869-'84) en Degn (1981) over Ribe. Ook werden de publicaties van Knudsen over Ålborg (1931) en Larsen (1965) over het Fynse stedelijke patriciaat bestudeerd. Enemark geeft verder in zijn literatuuroverzicht in 'Oksehandelens historie' nog enkele suggesties voor de identificatie van kooplieden van Fyn, uit Århus, Flensborg, Kopenhagen, Hamburg en uit Lübeck.⁸

Soms bracht het onderzoek naar instellings- of koopmansboekhoudingen nieuwe informatie over de handelsorganisatie, de financiering en de rentabiliteit van de onderneming aan het licht. Westermann (1973) besprak de aankoop van onder andere ossen in Denemarken op basis van de registers van de Kasseler en Marburger hofhouding. De gegevens waren voor de Deense handels-geschiedenis van zodanig belang, dat Gregersen (1984) dit door Westermann bewerkte register uitgebreid besprak. Heel bekend is de studie van Olsen (1919) van de bedrijfsadministratie van de Kopenhaagse groothandelaar in (onder andere) ossen, Steffen Rode.

De onderverdeling naar thema's die hierboven werd aangebracht is te strikt en doet de auteurs onrecht, want vaak worden in een studie verschillende thema's aan de orde gesteld. Zo

7. Nederlandse wetenschappers waren ten gevolge van de Duitse bezetting niet in staat een bijdrage te leveren aan dit boek, omdat Nederlandse archieven en bibliotheken niet geraadpleegd konden worden.

8. Enemark, 'Oksehandelens historie', p.85-86. Zie ook zijn artikelen 'Flensborg og oksehandelens' (1989 en '91).

bespreekt Frandsen in zijn boek *Okser på vandring* (1994) behalve de ontwikkeling van de ossenhandel in Europa, de productie van ossen op een aantal Deense (koninklijke) landgoederen, de wetgeving en de export van ossen vanuit het productiegebied langs een aantal tolplaatsen, terwijl tevens zicht wordt geboden op de actoren. Een analyse van de problematische jaren veertig van de 17de eeuw vormde het uitgangspunt van zijn studie.

Tot slot moet nog worden gewezen op de belangstelling voor de ossenhandelroutes door Denemarken en Sleeswijk-Holstein.⁹ Gelukkig hebben nog niet alle sporen in het landschap die aan de vervlogen tijden herinneren, het moeten afleggen tegen de modernisering van het wegennet. Uitgebreid onderzoek is gedaan naar het (deels intact gebleven) wegensstelsel waarover de ossen eeuwenlang naar de verafgelegen markten werden gedreven, aan welk transport de wegen vaak nog hun naam ontleen. Verwezen zij naar Matthiessen (1930), Becker-Christensen (1981) en de meer impressionistische, maar goed gedocumenteerde studie van Pieplow (1983). Verder zijn er ook educatieve programma's over de heerwegen door Denemarken ontwikkeld, zoals bijvoorbeeld *Hærvejen, fra Limfjorden til Danevirke* (1983).¹⁰ Naar de geschiedenis van de wegen die met de ossen werden genomen tussen de Elbe en de Nederlandse markten is nog nauwelijks onderzoek verricht. Ook heeft de overzeese handelsroute nog weinig aandacht gekregen. In die leemte kan de onderhavige studie slechts gedeeltelijk voorzien.

De rol van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in de internationale ossenhandel en het daaraan gekoppelde ossenweidersbedrijf is in de historiografie onderbelicht gebleven. Desinteresse in het landbouwbedrijf in de Republiek was volgens Van der Poel (1981) tot het einde van de 18de eeuw een algemeen verschijnsel, maar geleidelijk kwam daar verandering in. Hoewel een contemporaine monografie over de ossenhandel en het ossenweidersbedrijf ontbreekt, werd in een aantal studies al wel uitgebreid aandacht besteed aan het rundveebedrijf. Zo beschreef Chomel in 1743 (van welk boek in de jaren 1768-'77 een uitgebreide heruitgave onder redactie van De Chalmot verscheen) in kort bestek de fysieke kenmerken, de fok, de mesterij en het nut van ossen. Le Francq van Berkhey behandelde in een aantal delen van zijn veelomvattende studie *Natuurlijke historie van Holland* (1769-1811) uiteenlopende aspecten van het rund en het rundveebedrijf. Daarnaast zijn enkele interessante karakteristieken van het vetweidersbedrijf terug te vinden in een door Hekmeijer bewerkte Franse vertaling van een boek van Vial over het vetmesten van runderen (1868). Al deze studies gaan echter grotendeels voorbij aan de betekenis van de 17de en vroege 18de eeuwse ossenhandel en het ossenweidersbedrijf.

Door de geringe aandacht die de internationale ossenhandel en het vetweidersbedrijf in vroeger eeuwen kregen, is het onderwerp ook buiten het aandachtsgebied van latere generaties historici gebleven¹¹, een enkele uitzondering daargelaten (zie bijvoorbeeld het artikel van Feith uit 1866). Dit hiaat bleef bestaan omdat Nederlandse historici zich maar matig geïnteresseerd toonden in de Deense geschiedenis (de Sontoltabellen uitgezonderd), ondanks Kernkamps inspanning de voor de Nederlandse geschiedenis relevante archivalia in Zweedse, Deense en Noorse archieven enigszins te ontsluiten (1903). Zelf ging hij in het onderzoek voor met zijn

9. Zie voor een meer algemeen overzicht van de handelsroutes in West-Europa: Bruns en Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, passim.

10. Dit project omvatte een handboek en lesmateriaal ter ondersteuning van twee TV-documentaires en drie radioprogramma's.

11. Het gaat in meeste gevallen om niet meer dan enkele zinnsneden of een paragraaf. Het is dan ook niet zinvol om op deze plaats naar die literatuur te verwijzen, omdat die voor het onderwerp weinig beeldvormend is. Zo werd bijvoorbeeld informatie teruggevonden in literatuur en bronnenpublicaties over de grafelijkheid van Holland en de wetgeving ten tijde van de Republiek op de verschillende bestuurlijke niveaus, literatuur over het Hollandse platteland, over kloosters, over stadsontwikkeling en de levensmiddelenvoorziening in steden, het regentenpatriciaat en over de handel en scheepvaart.

boek over de rol van de Republiek in de Deens-Zweedse oorlog van 1644-'45 (1890). Slechts een enkeling volgde, zoals Römelingh (1969) met haar onderzoek naar de buitenlandse betrekkingen van de Republiek met Denemarken.

Zelfs toen Wiese in 1963 een groot deel van de Deenstalige literatuur voor Nederlanders toegankelijk maakte en Nederland als de hoofdafnemer van Deense ossen aanwees, bleven Nederlandse studies over het onderwerp uit. Een uitzondering hierop vormde het artikel van Van de Ven (1965), dat werd geschreven naar aanleiding van Wieses publicatie. Voor dit artikel diende de vondst van enkele Utrechtse notariële akten betreffende de aankoop van ossen in Jutland als uitgangspunt. Meer belangstelling bestond er toen al voor de ontwikkeling en betekenis van de Lierse veemarkt (nabij Antwerpen). Verschillende auteurs, Van der Wee (1956), Lens (1960) en Wildiers-Van der Wee (1966-'67) beschreven deze Zuid-Nederlandse markt, waarop ook rundvee uit de Noordelijke Nederlanden werd verhandeld.

Ook in de landbouwhistorische literatuur is lange tijd weinig aandacht aan de ossenhandel en het ossenweidersbedrijf besteed. In Van der Woudes drieluikig werk over het Noorderkwartier (1972) worden hierin maar twee bladzijden gewijd, terwijl Holland wel gekarakteriseerd wordt als het belangrijkste vetweidegebied van Noordwest-Europa. De Vries (1974) laat het onderwerp in zijn boek over de Nederlandse landbouweconomie ook vrijwel onberoerd. Bieleman gaf wel ruim aandacht aan de internationale ossenhandel in zijn studie van de Drentse landbouw (1987). Hij vatte bovendien de stand van kennis over de internationale ossenhandel, de vetweide-rij en de veepest in 1992 nog eens bondig samen in zijn studie over de Nederlandse landbouw. Ook mogen hier de studies van Roessingh (1979) over de Veluwe veetelling en Elerie (1988, '89) over onder andere de rundveehouderij in het Drentse veengebied niet onvermeld blijven.

In de afgelopen jaren zijn enkele interessante studies verschenen, waarin het handelsaspect weer meer aandacht kreeg. In 1992 verscheen in een Nederlandse bundel een artikel van de Deen Poulsen over de betekenis van de Deense rundveehouderij voor de internationale markt, geschreven op basis van buitenlandse literatuur. Het geeft een goed overzicht van het onderzoek dat op dit gebied reeds werd verricht. Een aanzet voor het onderzoek van eigen bodem werd onlangs gegeven door Benders (1998), met een artikel over de rol van Noordoost-Nederland (1350-1550) in de ossenhandel.

Het boek van Koolmees (1997) over de ontwikkeling van gemeentelijke slachthuizen in Nederland (1795-1940), behandelt een heel ander aspect van de grootschalige vleesproductie. De thema's die Koolmees aansnijdt, zoals de rol van de overheid bij de vleesvoorziening en de vleeskeuring en het welzijn van slachtvee tijdens het veevervoer en de slacht¹² hebben door de commotie rond BSE, de varkenspest en de omstandigheden tijdens het slachtveetransport door Europa, een hoge actualiteitswaarde gekregen.

Nederlanders mogen het onderwerp van de internationale ossenproductie- en handel genegeerd hebben, veel andere Europese landen hebben wel degelijk een traditie op dit gebied. Eén belangrijke categorie literatuur is nog onbesproken gebleven, namelijk die waarin getracht werd de resultaten van verschillende van die studies te integreren in een omvattend beeld van de internationale ossenproductie- en handel. Een voorbeeld daarvan zijn de bijdragen van Glamann in de handboeken over de Europese geschiedenis onder redactie van Cipolla (1974) en van Rich en Wilson (1977). Sinds het einde van de jaren zestig stond de internationale ossenhandel ook op verschillende internationale congressen ter discussie (Marburg an der Lahn (1968) en Graz (1970)).¹³ In Edinburgh (1978) vormde de internationale ossenhandel zelfs het centrale thema van een congres, resulterend in de congresbundel *Internationaler Ochsenhandel* onder redactie van Westermann, met interessante bijdragen van diverse deskundigen. Blanchard vatte de resultaten van de verschillende deelstudies in 1986 samen in zijn rijk gedocumenteerde artikel over de

12. Koolmees, *Symbolen*, p.59-66, 70-71, 229-237.

13. Zie de congresbundels onder redactie van Bog en van Pickl.

continentale handel in slachtossen in de periode 1400-1600. Maar dit vruchtbare debat, zo schreef Ladewig Petersen (1996), lijkt te zijn verstomd na Blanchards bijdrage, 'as if the research effort has been unable, so far at least, to digest this level of synthesis'.¹⁴

Wel zijn enkele nieuwe, meer regionaal georiënteerde initiatieven nog vermeldenswaard. In de geest van de door Møllgaard in 1988 gepresenteerde opvatting over de verhouding van Jutland tot de 'wereldmarkt', werden er in 1992 (Ribe) en in 1995 (Lemvig) congressen georganiseerd met als thema 'West-Jutland and the World'. De ossenproductie en -handel stond centraal in de gepubliceerde bijdragen van Damgaard, Graugaard en Gijsbers, maar kwam ook in verschillende andere bijdragen ter sprake. Damgaard (1989) en Graugaard (1987 en '90) hadden toen al verschillende andere publicaties over dit thema op hun naam staan. Degn publiceerde in dezelfde congresbundel een overzicht van niet uitgegeven archivalia die betrekking hebben op West-Jutlands externe contacten. In het boek van Maarbjerg, *Scandinavia in the European world-economy* (1995) werd de betekenis van onder andere de ossenproductie- en handel nog eens in een groter, West-Europees verband aan de orde gesteld.

De uitgestrektheid van het onderzoeksgebied, de discontinuïteit en de weerbarstigheid van de primaire bronnen, de beperkte beschikbaarheid van buitenlandse literatuur, de tijdsintensieve correspondentie bij de uitwisseling van gegevens en de taalbarrière: het waren aan deze studie inherente problemen. De grote charme was de onbekendheid met het onderwerp en dus, de verrassing van de ontdekking. Vanuit de overtuiging dat de internationale ossenhandel en het ossenweidersbedrijf deel uitmaakten van een systeem¹⁵, is ervoor gekozen zoveel mogelijk verschillende aspecten aan de orde te stellen om de onderlinge verbanden te kunnen vaststellen. Die benadering was alleen mogelijk dankzij het vele werk dat werd verzet door wetenschappers en andere geïnteresseerden die mij in dit onderzoek voorgingen.

14. Zie Ladewig Petersens recensie van Frandsens boek *Okser på vandring* op p.86.

15. In de betekenis dat veranderingen op één terrein in de onderdelen van de structuur, elders hun weerslag vonden: Hoekveld, *Geografie*, p.37.

Bijlage 2. Aantal ossen geëxporteerd langs Toldstedt (Sleeswijk), uitgesplitst naar herkomstgebied van de kopers (1634-1708)

jaren	aantal ossen	aandeel in export naar herkomstgebied kopers			
		Nederlanden	Sleeswijk-Holstein	Denemarken	Nedersaksen/Hanzesteden
1634	-	5	-	-	-
1635	-	14	-	-	-
1651*	15.276	28	7	45	18
1662-'63*	11.713	70	3	11	17
1669	14.089	44	11	18	27
1670	10.219	41	9	20	31
1671	11.717	47	9	19	25
1672	7.036	29	19	24	28
1673	8.112	13	32	34	21
1674	12.529	29	31	14	25
1675	14.092	37	23	17	24
1682	9.896	52	15	25	7
1690	14.264	57	27	17	0
1691	13.796	58	25	16	1
1692	15.549	44	36	18	2
1693	17.012	44	35	20	1
1694	20.284	51	32	13	4
1695	25.477	54	29	12	5
1696	25.585	56	24	14	6
1697	20.560	50	33	9	8
1698	19.689	56	31	7	7
1699	22.038	53	34	8	5
1700	18.317	68	20	6	6
1701	20.717	54	29	6	11
1702	17.347	52	34	6	9
1703	22.233	36	-	-	-
1704	21.773	50	-	-	-
1705	19.640	56	29	9	6
1706	19.351	49	41	4	5
1708	18.449	47	43	6	4

Bron: Gregersen, Toldstedt, p.120, 125, 127, 130, 144.

Toelichting: Gregersen gaf voor de jaren 1634, '35, '51, 1703 en '04 geen volledige uitsplitsing voor de genoemde gebieden. De met een * gemerkte jaren omvatten alleen de grote tol. Vanaf 1668 werd geen onderscheid meer aangebracht tussen de grote en kleine tol: Gregersen, 'Stude-driften', p.142.

Bijlage 3. Aantal ossen geëxporteerd over de Elbe (1497-1704)

jaren	export via Gottorf	export over Elbe	aandeel Elbe/Gottorf (%)	jaren	export via Gottorf	export over Elbe	aandeel Elbe/Gottorf (%)
1497	8.877	7.430	84	1646	21.716	10.725	49
1553	39.524	9.157	23	1647	21.350	15.028	70
1554	43.813	6.438	15	1648	19.113	14.322	75
1560	37.847	12.928	34	1649	19.561	14.322	73
1562	37.313	23.130	62	1650	23.626	15.863	67
1563	36.709	9.525	26	1651	23.431	17.835	76
1564	45.294	8.920	20	1652	28.456	21.449	75
1565	46.519	18.911	41	1653	26.491	15.193	57
1566	38.601	24.229	63	1654	30.246	12.826	42
1567	38.449	13.404	35	1655	24.027	17.525	73
1568	35.504	15.199	43	1656	23.204	16.827	73
1569	31.729	5.670	18	1657	20.989	15.724	75
1572	44.384	17.806	40	1661	18.447	12.341	67
1574	33.289	2.459	7	1662	18.301	13.062	71
1575	41.480	8.673	21	1663	16.918	10.840	64
1576	44.312	7.357	17	1664	16.801	10.228	61
1577	40.159	10.024	25	1665	21.171	14.223	67
1579	26.224	10.324	39	1666	10.298	4.140	40
1581	24.105	10.666	44	1668	17.604	11.553	66
1588	24.092	8.276	34	1669	18.177	11.815	65
1592	29.548	23.342	79	1670	14.323	8.780	61
1594	25.454	10.089	40	1671	14.848	9.959	67
1598	36.425	16.236	45	1672	10.304	5.724	56
1604	36.185	30.000	83	1673	12.738	4.792	38
1606	32.507	23.605	73	1674	17.343	8.235	47
1608	42.618	11.896	28	1675	19.215	9.409	49
1611	46.565	13.387	29	1676	22.112	14.333	65
1612	52.350	14.069	27	1677	24.912	16.125	65
1613	46.060	14.632	32	1679	15.210	9.544	63
1614	49.281	14.087	29	1680	18.351	9.548	52
1615	39.470	11.966	30	1681	18.133	9.743	54
1617	43.611	13.149	30	1682	15.730	8.557	54
1619	41.775	9.399	22	1683	17.332	9.271	53
1620	38.832	11.749	30	1684	22.315	12.757	57
1621	35.199	1.854	5	1685	22.036	12.051	55
1623	37.163	2.596	7	1686	22.206	13.021	59
1624	37.530	13.903	37	1687	22.083	12.084	55
1625	34.387	8.030	23	1688	16.656	8.317	50
1630	21.588	2.921	14	1689	16.397	8.506	52
1631	19.091	3.982	21	1690	19.524	10.327	53
1632	24.545	9.641	39	1691	17.810	10.338	58
1633	24.921	11.571	46	1692	21.304	10.461	49

jaren	export via Gottorf	export over Elbe	aandeel Elbe/Gottorf (%)	jaren	export via Gottorf	export over Elbe	aandeel Elbe/Gottorf (%)
1693	21.335	11.029	52	1699	21.153	14.042	66
1694	22.807	13.796	60	1700	20.989	14.055	67
1695	27.551	18.675	68	1701	24.239	14.456	60
1696	27.106	17.500	65	1702	18.415	10.899	59
1697	23.035	13.566	59	1703	18.534	10.346	56
1698	20.794	13.018	63	1704	21.671	13.407	62

Bron: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.61-62, 117-118 en 121-123.

Toelichting: Het betreft in 'export via Gottorf' de totale jaarlijkse export langs deze tolplaats en niet alleen de voorjaarsexport. Uit vergelijking van de cijfers voorjaars- en jaarexport langs Rendsburg (Wiese, 'Der Rinderhandel', p.61-62, 117-118) blijkt dat de voorjaarsexport slechts enkele duizenden stuks lager lag dan de jaarlijkse export (dit verschil nam overigens vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw toe, als gevolg van de toename van de najaarsexport van gras-ossen). De gecursiveerde cijfers in kolom 'export via Gottorf' zijn ontleend aan de door Wiese gegeven cijfers voor Rendsburg, voor die jaren dat een exportcijfer voor Gottorf ontbrak, vermenigvuldigd met 1.06. Deze vermenigvuldigingsfactor is afgeleid uit de 58 jaren dat er voor zowel Rendsburg als Gottorf een exportcijfer bekend was. Omdat Wiese voor deze jaren het cijfer van het langs Rendsburg geëxporteerd aantal ossen gebruikte, wijken de door hem genoemde percentages van het aandeel van de export over de Elbe op het totaalcijfer van de export via Gottorf voor een aantal jaren af van de hier gepresenteerde. Voor het jaar 1604 noteerde Wiese dat er méér dan 30.000 ossen over de veerplaatsen Wedel/Stade en Blankenese/Buxtehude werden geëxporteerd; dit aantal is in deze tabel op 30.000 ossen gesteld. In de kolom 'export over de Elbe' is alleen voor de jaren met de vetgedrukte cijfers de export over de Elbe bij alle drie de veerplaatsen Wedel/Stade, Blankenese/Buxtehude en Zollenspieker bekend. In de overige jaren beschikken we slechts over gegevens van één of twee veerplaatsen; zowel de absolute cijfers als de percentages voor die jaren moeten dus als een minimum gezien worden.

Bijlage 4. Aantal ossen geëxporteerd over zee vanuit West-Jutland (1569-1750)

jaren	Ribe	Ringkøbing	Højer	overige	totaal over zee
1569	5.404				5.404
1570	5.333				5.333
1589				2.153	2.153
1590		1.135			1.135
1591		1.135			1.135
1592		853			853
1593		1.021			1.021
1594		1.107			1.107
1595		913	186		1.099
1596	2.661		174		2.835
1597	3.396				3.396
1598	2.053				2.053
1599	414				414
1600	2.671				2.671
1601	1.142				1.142
1602	1.227				1.227
1603	1.605	687			2.292
1604					0
1605	850				850
1606	1.387				1.387
1607	1.897				1.897
1608	1.675				1.675
1609	2.355				2.355
1610	2.375				2.375
1611	2.793		1.434		4.227
1612	3.113				3.113
1613	2.111				2.111
1614	2.345				2.345
1615	2.668				2.668
1616	1.775	472			2.247
1617	2.658	500			3.158
1618	2.140	401			2.541
1619	2.296				2.296
1620	1.886				1.886
1621	1.927		1.120		3.047
1622	2.157		1.138		3.295
1623	4.215				4.215
1624	6.027				6.027
1625	2.920				2.920
1626	3.457				3.457
1627	5.489	649			6.138
1628		649	0		649
1629		649	177		826

jaren	Ribe	Ringkøbing	Højer	overige	totaal over zee
1630	2.500	1.424			3.924
1631	2.278	1.131	2.065		5.474
1632		1.036			1.036
1633	3.540	1.030			4.570
1634	2.900	367			3.267
1635	2.616	626			3.242
1636	2.146	565			2.711
1637		745	2.487		3.232
1638	4.476		3.409		7.885
1639		518			518
1640	937	252	1.860		3.049
1641	989	306			1.295
1642	888		1.258		2.146
1643	1.321				1.321
1644			207		207
1645					0
1646	1.281				1.281
1647	1.678	683			2.361
1648	1.702	427			2.129
1649	566	406			972
1650		616	1.631		2.247
1651	2.682	1.056	796		4.534
1652	4.533				4.533
1653	3.471				3.471
1654	1.602				1.602
1655	2.294				2.294
1656	3.573				3.573
1657	2.245		422		2.667
1658	2.395				2.395
1659	2.737				2.737
1660	4.644				4.644
1661			314		314
1663			136		136
1664			629		629
1666			138		138
1669			256		256
1671			279		279
1672				1.192	1.192
1673				64	64
1676			891		891
1682		600		1.318	1.918
1685		1.301		1.420	2.721
1686		1.004		2.322	3.326
1690			123		123
1691			14		14
1697		40		70	110
1698		92		446	538

jaren	Ribe	Ringkøbing	Højer	overige	totaal over zee
1699		146			146
1714		4.000		4.000	8.000
1717		240			240
1718		180			180
1719		93			93
1720		272			272
1721		417			417
1722		488			488
1723		187			187
1725		238			238
1726		86			86
1728		138			138
1743		166			166
1745		16			16
1746		152		10.178	10.330
1747		559			559
1748		250			250
1749		382			382
1750		220			220

Toelichting en bronnen: Onder de categorie 'overige' vallen Hjerting, Varde en Husum. De gegevens over Ribe zijn ontleend aan Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.54-57. De gegevens over Ringkøbing zijn afkomstig uit Willerslev, 'Dansk studehandel', p.177-180 (de eerste kolom op p.178 met het opschrift 'Middelfart' heeft op Ringkøbing betrekking) en Lindberg Nielsen, *Ringkøbing*, p.89 (het jaar 1603 en de jaren na 1682). Het getal 1.135 voor de jaren 1590 en '91 is tot stand gekomen door opdeling van het getal 2.271 dat door Wilerslev voor twee jaren werd gegeven; hetzelfde is gebeurd met het getal 1.948 voor de jaren 1627-'30. De export voor de jaren 1717 en 1718 is een schatting van Lindberg Nielsen op basis van het aantal schepen dat ossen naar de Republiek voerde, waarbij hij is uitgegaan van circa 30 ossen per schip. De gegevens voor Højer (een belangrijke exportplaats voor kooplieden uit Tønder) zijn ontleend aan Achelis, 'Aus der Geschichte', p.184-185, met uitzondering van twee jaren: het jaar 1640 (waarvoor het getal berekend werd op basis van de cijfers van Wiese, 'Der Rinderhandel', p.71, door van het opgegeven aantal de bekende cijfers van Ringkøbing en Ribe die erbij waren inbegrepen, af te trekken) en het jaar 1642, waarvoor het bij Andresen, *Zur Geschichte*, op p.16 genoemde getal gebruikt is. Bij het voor het jaar 1676 gegeven aantal waren paarden inbegrepen. De werkelijke export van ossen zal dus lager hebben gelegen dan hier vermeld. Tot slot de plaatsen behorend tot de categorie 'overige'. Voor Hjerting zijn de cijfers afkomstig uit Lindberg Nielsen, *Varde*, p.100 (jaren 1672-'73), Lindberg Nielsen, *Ringkøbing*, p.89 (jaren 1682, 1685-'86, 1697-'98) en Wiese, 'Der Rinderhandel', p.71 (jaar 1746). Het cijfer voor Husum in 1589 is afkomstig uit Wiese. Hij gaf voor het jaar 1714 een aantal van 8.000 ossen voor Ringkøbing en Varde samen. Dit getal is gelijk verdeeld over beide plaatsen, hoewel niets bekend is over de onderlinge verdeling van dit aantal over die steden: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.71. Voor kanttekeningen bij de basisgegevens verwijs ik naar de genoemde publicaties. Het genoemde aantal ossen in de kolom 'totaal over zee' is te laag voor de jaren waarin slechts van een beperkt aantal exportplaatsen de gegevens beschikbaar waren.

**Bijlage 5. Aantal ossen geëxporteerd vanuit havens ten oosten van de Sont
(1606-1656)**

jaren	Helsingborg	Landskrona	Malmö	Ystad	Christianstad	overige	totaal
1606				369			369
1607				412			412
1608	10						10
1609			134	686			820
1610	10		88	423			521
1611			131	392			523
1612			28	270			298
1613	102		19				121
1614			92	408			500
1615			217	384			601
1616	60		324	332			716
1617	78		398				476
1618	249		400				649
1619			433				433
1620			471				471
1621			669				669
1622			561	967			1.528
1623			1.034	865			1.899
1624			715	725		995	3.430
1625			730	805			1.535
1626			640	979			1.619
1627			689				689
1628	1.120		560				1.680
1629		1.911	1.349		30		3.290
1630		942	944			129	2.144
1631		372	630				1.002
1632			588				588
1633	102	201	421	312			1.036
1634		856	577	1.278	47		2.758
1635	349		667	396	20		1.432
1636	166	540	448	1.487	100		2.741
1637	310	739	689	1.042	121	14	2.929
1638	367	482	643	654	188	92	2.518
1639		450	609	1.254	146	672	3.803
1640	0	925	555	647	208	624	3.583
1641	0	610	407	1.690	503	376	3.962
1642	44	429	599	1.328	600	198	3.396
1643	79	1.125	567	1.395	241		3.407
1644	16				34		50
1645		0		0	0		0
1646	100			290	71		461
1647		183		1.740	76		1.999
1648	36			1.091	128		1.255

jaren	Helsingborg	Landskrona	Malmö	Ystad	Christianstad	overige	totaal
1649	256	0		977	104		1.337
1650	513	0		1.378	131	147	2.316
1651	548						548
1652	782	468			280		1.530
1653	104	473		1.361	56		1.994
1654	40		1.274				1.314
1655	888	1.064	549	1.328	197		4.026
1656	464	1.116	716	1.134	33		3.463

Bronnen: Wiese, 'Der Rinderhandel', p.73-74, met uitzondering van de jaren 1640-'41, 1644 (Helsingborg), 1645, 1649-'50 (Landskrona), 1645 (Ystad), 1644-'45 (Christianstad) en de jaren 1624 en '30 van de categorie 'overige' (Kalmar, Göteborg, Halmstad, Varberg en Visby): Willerslev, 'Dansk studehandel', p.172, 176-177. Enkele aldaar genoemde, minder exacte gegevens betreffende de plaatsen Halmstad, Sölvitsborg, Christianopel en Rønneby zijn niet in de tabel opgenomen.

Toelichting: Het aantal ossen in de kolom 'totaal' is te laag voor de jaren waarin niet van alle exportplaatsen de gegevens beschikbaar waren. Voor kanttekeningen bij de basisgegevens verwijs ik naar de hieronder genoemde publicaties.

Bijlage 6. De ontwikkeling van de grafelijke beestentol (1389-1722)

De inning van de grafelijke beestentol

Uit de grafelijke rekeningen kan worden afgeleid dat er verschillende vormen van eigendoms-beheer op de in 1389 ingestelde beestentol van toepassing zijn geweest.

De 'tol van Hoorn' verscheen voor het eerst als afzonderlijk verantwoorde post in de rekening van het jaar 1467-'68.¹ Uit de rekening van het daaraan voorafgaande jaar viel op te maken dat de tol, aangeduid als '*mijs heren tholle*' (toen nog als één post genoemd werd met de 'wissel' en de 'waag' te Hoorn), weer aan de graaf van Holland was toegevalen na het overlijden van Ijsbrand van Alkemade in 1466 '*die se te lyve hadde*'.² Het rekeningjaar 1466-'67 is als beginjaar genomen voor de verzameling van de beestentolbedragen uit de rekeningen.

De tol van Hoorn bleef van 1466 tot 1601 voor een één of meerjaarlijkse periode verpacht. In de drie-jaarlijkse periode 1598-1601 was de tol van Hoorn voor het maximale bedrag van 330 pond gemijnd. In de laatste twee jaar van die periode echter waren de '*Deenen ende Eydersche*', comende '*door het Vlije ofte noortstroomen te scheepe*' met hun '*ossen ende beesten*' ook naar Medemblik en naar Enkhuizen getogen, waar ze geen tol hoefden te betalen en waar door de bouw van stallen in goede accommodatie was voorzien. Dit was ten koste gegaan van de tolinkomsten van de twee collecteurs van de beestentol te Hoorn. In 1601 was één van hen reeds overleden, de ander verzocht de burgemeesters en raden van Hoorn om bij de grafelijkheidsrekenkamer op kwijtschelding van het laatste jaar pacht aan te dringen, gezien het verlies dat reeds geleden was. De rentmeester-generaal gaf daarop te kennen dat al vóór het ingaan van de pachtperiode was overwogen om de tol in de drie steden te collecteren, maar Hoorn had zich daartegen zelf verzet en de nieuwe tollenaars hadden de tol zelfs gemijnd voor een veel hoger bedrag dan daarvoor. Toch toonde de rentmeester-generaal begrip voor de penibele situatie van de tollenaar en de weduwe van diens overleden collega en hij adviseerde de rekenmeesters 250 pond over de gehele pachtperiode te restitueren.³

Kort daarop verzocht de rentmeester-generaal Enkhuizen en Medemblik een collecteur van de grafelijkheid in hun steden toe te laten om de beestentol te innen. De reden ervan werd in de grafelijke rekening van 1602 toegelicht. De situatie was zo dat '*overmits hoe langer hoe meerder veel ossen tot Enchuijsen ende Medenblyc mede aencomen ende aldaer gestalt, vercoft ende affgescheept ofte affgedreven worden, sonder tot Hoorn te coomen, waerdeur geschapen ware de voorsz tholle te*

1. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 898, folio 39. Dit was het jaar vóór de instelling van een afzonderlijk rentmeesterschap voor West-Friesland. Van oudsher waren Kennemerland en West-Friesland, twee gebieden met een totaal verschillende voorgeschiedenis, in één rentmeesterschap verenigd. Van 1469 tot 1590 functioneerde West-Friesland als zelfstandig rentmeesterschap. Zie voor de begrenzing van dit rentmeesterschap: De Boer, *De rekeningen*, serie II: De rekeningen, p.XII.
2. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 897, folio 40. Zie voor de maand van overlijden van Ijsbrand de rekening met inv.nr 896. J.C. Kort deelde mij in 1991 mee dat deze tol op 24 augustus 1427 door Filips van Bourgondië en Jakoba van Beieren voor het leven geschonken was aan Jakob (gestorven in 1450) en Ijsbrand van Alkemade, twee zoons van Floris van Alkemade. De tol was geen leen, maar toegewezen voor het leven, zonder vererving, mogelijk in verband met een vereffening van een schuld van de hertog aan de beide broers. Het kwam niet vaak voor dat aan twee personen één tol werd toegewezen. De 18de eeuwse index van Gousset maakt geen melding van de overdracht, wat vrij uitzonderlijk is. Met dank aan J.C. Kort voor deze informatie.
3. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 195: minuut-appointementen (jaar 1601), d.d.22/06, 06/07, 20/09 en 25/10/1601. De verwijzing is ontleend aan aantekeningen van wijlen S. Hart, die A. van der Woude mij ter inzage gaf.

nijet te gaen'.⁴ Enkhuizen ging slechts met de aanstelling van een collecteur van de beestentol akkoord op voorwaarde dat de grafelijkheidstol 'die tot noch toe tot Hoorn verpacht is geweest, generael is'.⁵

In 1601 werd door de Staten van Holland, die zich het tolrecht na de afzwering van Filips II als de laatste graaf van Holland hadden toegeëigend, overgeschakeld op de meest directe vorm van eigendomsbeheer. De tol werd niet langer geïnd door een pachter, maar door een ambtenaar die voor zijn diensten een salaris ontving. Vanaf 1601 komen we in de rekeningen dan ook lange tijd geen vastgestelde meerjaarlijkse pachtbedragen meer tegen. De tolopbrengsten weerspiegelen sindsdien beter de jaarlijkse fluctuaties in de aanvoer van vee.

Tot 1653 bleven Hoorn, Enkhuizen en Medemblik de plaatsen waar de schepen jaarlijks afmeerden met vee dat van buiten Holland werd aangevoerd en de officiële inningsplaatsen van de beestentol. Omstreeks die tijd verplaatste de hoofdstroom van de aanvoer zich, zoals in § 2.6.3 reeds is besproken, in zuidelijker richting: naar Amsterdam en omgeving. Vanaf dat jaar werden de namen van de tollenaars van de beestentol opgetekend in een register, dat al sinds 1584 bestond en tot 1716 zou worden bijgehouden. Het register geeft een indruk van de tolnning in de praktijk en van de uitbreiding van het aantal tolnningsplaatsen na 1653.

Zowel de eerste benoeming van een collecteur van de beestentol in het register in 1653, als de laatste in 1713, betrof Amsterdam. Daar was in 1713 voor het eerst in meer dan een eeuw tijd weer sprake van pacht. Jakob Ploos van Amstel uit Amsterdam pachtte in dat jaar de tol voor een tijd van vijf jaar.⁶

Het was gebruikelijk dat de tollenaars de tol niet alleen collecteerden, maar daarvan ook een rekening opstelden. Vanaf het jaar 1682 is in de rentmeesters-rekening regelmatig sprake van de 'reekeninge daarvan gehouden in seecker boeckje' dat werd getoond aan de rentmeester.⁷ Bij de aanstelling van de tollenaars was bepaald dat de collecteur zijn opbrengsten moest verantwoorden door middel van 'rekeningh, bewijs, ende reliqua'. Hij moest daartoe een soort dagregister aanleggen, waarin precies stond aangetekend 'de naemen der persoonen die vertholt sullen hebben, ende oock wat soorten van Beesten aengegeven sijn, ende hoe veel hij deswegen sal hebben ontfangen'.⁸ De opbrengsten van de grafelijke beestentol werden jaarlijks (slechts in een aantal gevallen over een langere periode) op basis van de rekeningen van de tollenaars door de rentmeesters verantwoord in de grafelijke rentmeestersrekeningen.

Vanaf het einde van de 17de eeuw vormde de benoeming van nieuwe collecteurs van de beestentol na overlijden of vertrek steeds vaker een probleem. In Edam en Monnickendam moest

4. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1026, folio 96vo. In elke nieuwe rekening, zelfs nog in 1722, het jaar waarin het beheer van de grafelijke domeinen naar de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier overging, wordt gerefereerd aan de veranderde situatie van 1601.
5. AWG, OAE, inv.nr 33 (bergnr 251), vroedschapsresoluties, folio 211, d.d.16/07/1601. Met dank aan D. Aten voor deze informatie.
6. Het is opvallend dat Jakob in 1718, tijdens de eerste 18de eeuwse veepest-epidemie (1714-'20) aan een tweede pachtperiode begon. Kennelijk overtroffen zijn inkomsten uit de tol in de eerste periode de pachtprijs. Er was mogelijk sprake van een versterkte aanvoer van vee om het aantal gestorven dieren aan te vullen. Uit de rekeningen valt dit niet meer op te maken: het pachtbedrag was voor een aantal jaren gefixeerd.
7. Zie bijvoorbeeld ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1058, folio 275.
8. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 199 e.v. en 232vo e.v.. Het was na 1653 dus niet meer denkbaar dat de rekening 'jaerlickx ter goeder trouw' werd opgenomen, zoals eerder wel was gebeurd, omdat de collecteur lezen noch schrijven kon. Dat was het geval met Luitje Willems, die in de periode 1607-'24 de tol inde te Medemblik: ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1039, folio 220vo.

tollenaar Jan de Pier (die op 5 juni 1696 dit ambt had aanvaard) van collecte afzien vanwege de *'gestadige oppositie en beletselen door de regeringe hem telkens aangedaan'*.⁹ Een opvolger voor hem werd niet meer gevonden. Wel heeft de tollenaar voor Noord-Holland nog een poging gewaagd de tol te innen in Edam en Monnickendam, maar ook hij haalde bakzeil door de onbereidwillige houding van de stadsbesturen aldaar en daarom trad hij in 1698 terug.¹⁰ In Medemblik was in 1702 Kornelis Breed (de havenmeester) aangesteld als collecteur, *'vermits geen andere meer daar te krijgen zijn in plaatse van Abraham Abrahams Poorter ende Cornelis Claas Swaan'*.¹¹ In Amsterdam stuitte de inning in het laatste decennium van de 17de eeuw ook op problemen. Dirk van Houten, de in 1698 aangestelde collecteur van de beestentol te Amsterdam, bleek in 1712 met de noorderzon naar Indië vertrokken. Op zijn *'arme, behoeftige vrouw met eenige kinderen'* kon de rekenkamer de gederfde inkomsten niet verhalen en kort daarvoor was de borg van Van Houten overleden zonder dat er iets uit diens nalatenschap te halen viel.¹² Ook Amsterdam dreigde dus af te vallen als inkomenspost, wat door de aanstelling van de reeds genoemde pachter Ploos van Amstel in het daaropvolgende jaar werd voorkomen.

De hoogte van het salaris van de tollenaar was afgeleid van de tolopbrengst. Het aandeel in de tolopbrengst varieerde per collecteur. Bij de benoeming van de tollenaar was slechts vastgelegd dat hij zou *'genijten soodanigen salaris, als men naer sijne gedaene moeyten in redelicheijt, daer toe arbitreren, ende goet sall vinden hem toe te vougen'*.¹³ Soms bedroeg dit een vierde, soms een derde, in een enkel geval was zelfs sprake van de *'gerechte helfte'*.¹⁴ Als de opbrengst tegenviel werd de tollenaar door de Raden en Meesters van de Rekenkamer voor zijn moeite gecompenseerd. Zo ontving de Hoornse collecteur Gerrit Jans Schoenmaker, behalve de gehele tolopbrengst over de jaren 1607-'09 van 13 pond en 15 schellingen, nog eens 11 pond, 16 schellingen en 10 penningen als een soort bonus voor de *'grootte moeyten'* die hij zich bij de inning getroost had. Dit 'extraatje' werd afgetrokken van de geïnde tol te Enkhuizen, die in dat jaar meer dan toereikend was.¹⁵ Soms liet men hem de roertol houden als 'collectloon', zoals in de jaren 1627 en 1632.¹⁶ De onzekere inkomsten uit dit ambt zullen er zeker toe hebben bijgedragen dat een collecteursfunctie aan het eind van de 17de eeuw en in het begin van de 18de eeuw zo aantrekkelijk niet meer was.

De opbrengsten van de grafelijke beestentol

In § 2.6.3 werd in twee grafieken een indruk gegeven van de ontwikkeling van de grafelijke beestentol in de periode 1467-1722. Op deze plaats wordt de totstandkoming ervan verantwoord.

9. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en Stukken, inv.nr 692, folio 329vo e.v. en Deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1078, folio 304vo e.v..
10. Zie bijvoorbeeld ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1078, folio 306vo e.v. (jaar 1702).
11. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1078, folio 303 e.v. (jaar 1702). Na hem moesten de volgende havenmeesters om dezelfde reden de beestentol innen: ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nrs 1088, folio 307 (1712) en 1098, folio 300 (1722).
12. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1088, folio 310 e.v..
13. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 199 e.v..
14. Dit laatste betrof Medemblik in de jaren 1627, 1632, 1634-'38: ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nrs. 1044 (folio 142), 1049 (folio 121) en 1051 (folio 144). Hoe groter die tolopbrengst overigens was, hoe kleiner het aandeel van tollenaar daarin verhoudingsgewijs was.
15. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nr 1029, folio 119vo.
16. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nrs 1044, folio 141vo en 1049, folio 121.

De rekeningen zijn vanaf het jaar 1467 met intervallen van vijf jaar bestudeerd. In het aanvangsjaar was de tol van Hoorn verpacht voor 25 pond van 30 groten (= een pond Hollands), daarna werd deze telkens genoteerd in ponden van 40 groten Vlaams.¹⁷ Betrof de geïnde tol geen vol jaar of juist een periode langer dan een jaar, dan werd de opbrengst omgerekend naar een jaarbedrag. In de jaren dat er sprake was van een gesalarieerde tollenaar is gebruik gemaakt van het bruto-tolbedrag dat in de rekeningen werd genoemd. Daarin was het variabele salaris van de tollenaar nog inbegrepen. In het geval van netto-tolbedragen viel de bruto-tol bij benadering nog af te leiden als het aandeel van de tollenaar in de opbrengst werd vermeld (de helft, een derde, een vierde), zo niet dan werd het (lagere) netto-bedrag gebruikt. Aangezien het bij de salarissen van tollenaars om kleine bedragen ging, levert dit geen wezenlijke vertekening van het beeld op. Indien er sprake was van een netto-bedrag, wanneer de periode waarop de tol betrekking had niet verantwoord was of het aandeel van de tollenaar in de opbrengst niet vermeld werd (zoals in het geval van Medemblik vanaf de jaren '40), dan werden andere jaren waarin die gegevens wél waren vermeld, als uitgangspunt genomen (voor Medemblik de jaren 1627, '32 en '37).

In de tabellen I-III in deze bijlage zijn alleen de tolopbrengsten van Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en Amsterdam verantwoord. De afzonderlijke tabellen geven de tolopbrengsten weer uit de perioden waarin respectievelijk Hoorn (I), Enkhuizen (II) en Amsterdam (III) zich tot de belangrijkste veemarkten voor vanuit het buitenland aangevoerde ossen hadden ontwikkeld. Ze bieden daarmee een goede mogelijkheid tot vergelijking van deze markten ten opzichte van elkaar in dezelfde periode en geven een beeld van de ontwikkelingen van één en dezelfde veemarkt in de drie opeenvolgende perioden. Eind 16de en begin van de 17de eeuw beconcurrerden Enkhuizen en Medemblik de Hoornse markt en dus ook elkaar, maar Enkhuizen liet Medemblik snel ver achter zich, zoals de tabellen II en III tonen. Pas in het tweede kwart van de 17de eeuw werd de Medemblikker markt belangrijker dan die van Hoorn en pas in het laatste kwart van de 17de eeuw, streefde Medemblik de Enkhuizer markt nog voorbij. Maar toen was de hoofdstroom van de veeaanvoer inmiddels al lang naar Amsterdam en omstreken verplaatst.

Er werd in de tekst van § 2.6.3 reeds op gewezen dat het Herenhuis en Jaap Hannes, Muiden, Weesp, Naarden en 's-Graveland niet als afzonderlijke post in de bestudeerde rekeningen waren opgenomen. Evenmin waren de in de omgeving van Enkhuizen gelegen plaatsen apart in de rekeningen verantwoord. De invordering te Edam en later ook te Monnickendam was problematisch en de opbrengsten waren daar nihil. De opbrengsten van de collecteur voor de overige plaatsen in 'Noord-Holland' waren verwaarloosbaar of nihil en zijn ook niet in de onderstaande tabel opgenomen. Diemerbrug kwam wel als zelfstandig verantwoorde post voor, maar de opbrengsten waren aan het eind van de 17de en in de 18de eeuw veel lager dan die van Enkhuizen.¹⁸ Ze zijn om die reden niet in tabel III verantwoord. Volgens het Groot plaacet-boeck zou ook te Spaarndam beestentol zijn geïnd; daar was al sprake van in 1653 en dat was in 1714 nog het geval.¹⁹ Een aparte verantwoording van de Spaarndamse beestentol - die lijkt te zijn geïnd door de wachters van de grote Houtpoort te Haarlem - is in de bestudeerde rekeningen niet teruggevonden.²⁰

17. Het bedrag van 25 pond Hollands uit het rekeningjaar 1466-'67 is omgerekend naar ponden van 40 groten Vlaams. Afgerond bedroeg dat 19 pond (zie tabel I). Voor de verhouding ponden, schellingen en deniers is 1:20:240 aangehouden.

18. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, p.252 e.v.. Met uitzondering overigens van de jaren 1687 en 1692. Toen bedroeg de opbrengst respectievelijk 12,40 en 16,43 f Vlaams. In de overige jaren bleef de opbrengst onder de 1,66 f Vlaams.

19. Groot plaacet-boeck, dl I, kolom 1554 (jaar 1653), dl III, p.750 (jaar 1678), dl IV, p.650 (jaar 1697) en dl V, p.938 (jaar 1714).

20. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel I: Registers en stukken, inv.nr 692, folio 215vo.

De opbrengsten van de grafelijke beestentol in Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en Amsterdam (elk vijfde jaar in de periode 1467-1722) (in £ van 40 groten Vlaams)

I. Hoorn (1467-1597)

jaar	Hoorn opbrengst	jaar	Hoorn opbrengst	jaar	Hoorn opbrengst
1467	19	1517	55	1567	124
1472	18	1522	80	1572	115
1477	18	1527	80	1577	12
1482	18	1532	63	1582	54
1487	18	1537	59	1587	125
1492	18	1542	37	1592	206
1497	30	1547	62	1597	318
1502	12	1552	81		
1507	38	1557	86		
1512	43	1562	86		

II. Hoorn, Enkhuizen en Medemblik (1602-1647)

jaar	Hoorn opbrengst	Enkhuizen opbrengst	Medemblik opbrengst
1602	44	204	0
1607	4	192	14
1612	9	289	14
1617	15	210	11
1622	40	202	11
1627	10	593	39
1632	15	368	39
1637	21	336	49
1642	17	152	70
1647	17	195	65

III. Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en Amsterdam (1682-1722)

jaar	Hoorn opbrengst	Enkhuizen opbrengst	Medemblik opbrengst	Amsterdam opbrengst
1682	0	0	36	376
1687	0	0	42	381
1692	8	0	29	263
1697	12	7	28	185
1702	22	8	25	258
1707	20	4	22	255
1712	23	5	19	-
1717	26	8	18	170
1722	11	4	15	170

Bron: ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, deel II: Rekeningen Kennemerland en West-Friesland, inv.nrs 897-1098.

Bijlage 7. Benadering van het totale aantal ossen geëxporteerd vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar de Nederlanden (1569-1720)

jaren	overlandse export over Elbe	overzeese export vanuit W-Jutland	tot. overlandse en overzeese export	overzeese export in % van overlandse
1569	5.670	5.404	11.074	
1592	23.342	853	24.195	
1593	9.515	1.021	10.536	
1594	10.089	1.107	11.196	
1598	16.236	2.053	18.289	
1606	23.605	1.387	24.992	
1608	11.896	1.675	13.571	
1611	13.387	4.227	17.614	
1612	14.069	3.113	17.182	
1613	14.632	2.111	16.743	
1614	14.087	2.345	16.432	
1615	11.966	2.668	14.634	
1617	13.149	3.158	16.307	
1619	9.399	2.296	11.695	
1620	11.749	1.886	13.635	
1621	1.854	3.047	4901	
1623	2.596	4.215	6811	
1624	13.903	6.027	19.930	
1625	8.030	2.920	10.950	
1628	6.232	649	6.881	
1629	2.845	826	3.671	
1630	2.921	3.924	6.845	
1631	3.982	5.474	9.456	
1632	9.641	1.036	10.677	
1633	11.571	4.570	16.141	
1634	5.035	3.267	8.302	
1635	6.154	3.242	9.396	
1637	5.681	3.232	8.913	
1638	1.100	7.885	8.985	
1639	6.075	518	6.593	
1642	20.137	2.146	22.283	11
1643	20.309	1.321	21.630	7
1646	10.725	1.281	12.006	12
1647	15.028	2.361	17.389	16
1648	14.322	2.129	16.451	15
1649	14.322	972	15.294	7
1650	15.863	2.247	18.110	14
1651	17.835	4.534	22.369	25
1652	21.449	4.533	25.982	21
1653	15.193	3.471	18.664	23
1654	12.826	1.602	14.428	12
1655	17.525	2.294	19.819	13

jaren	overlandse export over Elbe	overzeese export vanuit W-Jutland	tot. overlandse en overzeese export	overzeese export in % van overlandse
1656	16.827	3.573	20.400	21
1657	15.724	2.667	18.391	17
1661	12.341	314	12.655	
1663	10.840	136	10.976	
1664	10.228	629	10.857	
1666	4.140	138	4.278	
1669	11.815	256	12.071	
1671	9.959	279	10.238	
1672	5.724	1.192	6.916	
1673	4.792	64	4.856	
1676	14.333	891	15.224	
1682	8.557	1.918	10.475	
1685	12.051	2.721	14.772	
1686	13.021	3.326	16.347	
1690	10.327	123	10.450	
1691	10.338	14	10.352	
1697	13.566	110	13.676	
1698	13.018	538	13.556	
1699	14.042	146	14.188	
1714	3.874	8.000	11.874	
1717	7.997	240	8.237	
1718	12.449	180	12.629	
1719	14.506	93	14.599	
1720	12.587	272	12.859	

Bron: Voor de overlandse export zie de toelichting bij bijlage 3, voor de overzeese export zie de toelichting bij bijlage 4.

Toelichting: De cijfers betreffende de overlandse aanvoer over de Elbe zijn het meest volledig vanaf het jaar 1642. De cijfers aangaande de overzeese aanvoer zijn voor Ribe, de stad die de export domineerde, vrijwel volledig overgeleverd voor de periode 1569-'70 en 1596-1660. Dit exportcijfer werd aangevuld met export aantallen uit andere West-Jutse steden (Ringkøbing, Varde, Højer, Hjerting en Husum), voor zover bekend. Voor die jaren waarin de gegevensreeksen van de overlandse aanvoer over de Elbe en de overzeese aanvoer vanuit West-Jutland het meest compleet zijn overgeleverd, zijn de exporttotalen ook het meest realistisch en kon een verhoudingsgetal 'zee:land' worden gegeven (periode 1642-'57).

Bijlage 8. Standarisatie van eigennamen ten behoeve van de identificatie van personen

In zijn artikel over de historische aspecten van de naamkunde onderscheidde Blok twee terreinen waar de naamkunde bij uitstek bruikbaar was: de geschiedenis van de taal en de geschiedenis van de mens in zijn geografische en sociale omgeving. De geschiedenis van de taal zal hier verder buiten beschouwing blijven. Voor de bestudering van de geschiedenis van de mens besprak hij verschillende aspecten van de persoons- en plaatsnaamkunde en wees hij op de waarde van de naam 'als individualiserend teken, als woord dat door zijn unieke betekenis losgemaakt uit zijn woordveld en daarmee uit zijn taalomgeving, een eigen leven is gaan leiden'.¹ Voor de geschiedenis is de naamkunde een hulpwetenschap, die onder meer de kennis aandraagt van de verschillende manieren waarop persoonsnamen gespeld, verkort en vervormd kunnen worden. Die kennis is noodzakelijk bij de tracering van historische personen en kan behulpzaam zijn bij de vaststelling van familierelaties.

Eigennamen vormen vaak het belangrijkste aanknopingspunt bij de identificatie van een persoon of plaats. Probleem daarbij echter is dat de spelling van die namen in het verleden niet vastlag. Om persoonsnamen, maar ook plaatsnamen, beter terug te kunnen voeren tot de desbetreffende personen en hun plaats van herkomst, werd een standarisatie van namen doorgevoerd. Deze standarisatie lag ten grondslag aan twee overzichtsbijslagen van dit boek, bijlagen 9 en 10. Daarin is informatie opgenomen over buiten- en binnenlandse kooplieden en schippers, verzameld uit de bestudeerde notariële akten. De reden om dergelijke uitgebreide namenbijslagen in dit boek op te nemen is dat alleen zó een overzicht gegeven kan worden van de bestudeerde 'totale' groep kooplieden en schippers waarop het in dit boek gepresenteerde beeld over de internationale ossenhandel en het ossenweidersbedrijf gebaseerd is. Daarnaast kunnen aan de hand van de afzonderlijke verwijzingen ook de individuele verrichtingen van de betrokkenen in tijd en ruimte nog gevolgd worden.

De werkwijze was als volgt. Op basis van de in de bronnen aangetroffen spellingsvarianten werd de naam van de koopman of de schipper vastgesteld. Dat gebeurde met behulp van verschillende naamstudies en literatuur over de herkomstplaatsen van deze personen.² In naamstudies wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen standaardvormen en varianten van namen. De namen zijn in de bijlagen zoveel mogelijk ingedeeld naar de standaardvorm. Nadeel van een standarisatie van eigennamen is dat deze de eigenheid van een naam aantast als de spellingsvariant sterk afwijkt van de gekozen gestandaardiseerde vorm. Het genoemde voor- en nadeel werden per geval in overweging genomen.

1. Blok, 'Historische aspecten', passim (citaat p.9).

2. Voor de herleiding van Deense en Zuidwest-Jutse namen kan gebruik worden gemaakt van: Danmarks gamle personsnavne, passim; Villarsen Meldgaard, Sydvestjysk navneskik, passim; Villarsen Meldgaard, Den store navnebog, passim. In het geval van Nederlandse persoonsnamen werd de '(voorlopige) geautoriseerde lijst van voornamen en geslachtsnamen (achternamen, toenames) in het Oud Notarieel' geraadpleegd, aanwezig bij de Archiefdienst Westfriese Gemeenten te Hoorn. Verder werden gebruikt: Van der Schaar, Woordenboek van voornamen, passim; Van Rooyen, Het groot voornamenboek, passim en Meertens, De betekenis van de Nederlandse familienamen, passim. Bij het ossentransport waren veel Friese schippers betrokken. Voor de Friese voornamen zie: Fryske foarnammen, passim. Voor informatie over de personen zelf werd de volgende literatuur geraadpleegd: Aakjær, Viborg, passim; Andresen, Bürger- und Einwohnerbuch, passim; Dansk biografisk leksikon, passim; Degn, Rig og Fattig, passim; Elias, De vroeedschap, passim; de index op het Herenboek (AVK); Knudsen, Aalborg, passim; Larsen, Studier, passim; Lindberg Nielsen, Ringkjøbing, passim; Lindberg Nielsen, Varde, passim; Søndergaard Jacobsen, Lemvig, passim. Die literatuur heeft echter vooral betrekking op kooplieden. Er komt slechts een enkele schipper in voor. Met dank aan R. Rentenaar voor zijn suggesties bij de indeling van een aantal twijfelgevallen.

In veel gevallen was de keuze niet moeilijk, maar er zijn namen die minder makkelijk tot een grondvorm te herleiden zijn. Werd een voor- of achternaam niet in één van de hierboven genoemde bronnen teruggevonden, dan werd niet verder gezocht in andere bestaande namenoverzichten. De standaardisatie van namen die werden teruggevonden in het notariële archief vormde immers geen doel op zich, maar diende vooral om de koppeling van de informatie uit deze bron met die uit andere bronnen te vergemakkelijken. Kon een persoon niet worden geïdentificeerd en bestonden er onvoldoende aanknopingspunten over de schrijfwijze van de naam, dan werd deze in één van de in de bron aangetroffen schrijfwijzen opgenomen. Ter onderscheiding van de namen die met een grote mate van zekerheid tot hun grondvorm konden worden teruggebracht, werden deze namen de eerste maal dat ze in de hoofdtekst werden genoemd, tussen aanhalingstekens geplaatst.

De Deense en Sleeswijk-Holsteinse patroniemen eindigen vaak op 'en' of 'sen'. Dat gebruik is in deze lijst gehandhaafd. Nederlandse patroniemen, gevormd door de toevoeging 'zoon', 'zn' of 'z' aan de voornaam van de vader, zullen in de namenlijst slechts met de toevoeging van een 's' worden weergegeven als deze als eindletter van de vaders naam ontbreekt of geheel worden weggelaten als de voornaam van de vader op een 's' eindigt. Eén en ander zal met een aantal praktijkvoorbeelden worden verduidelijkt, onder verwijzing naar de bijlagen 9 en 10.

Bij het opschrijven van onbekende namen vielen Nederlandse notarissen vaak terug op de wijze waarop deze in de oren klonk. Hoe onbekender de naam, des te groter de kans dat deze tot verschillen in de spelling leidde. Maar de intensieve handelscontacten tussen Denemarken, Sleeswijk-Holstein en het gewest Holland maakte dat notarissen - althans een aantal van hen - redelijk vertrouwd waren met buitenlandse namen. Ze gebruikten in de tekst van de notariële akten zelfs vaak Nederlandse varianten van buitenlandse namen. Zo werd de naam 'Severijn' (éénmaal 'Sijbrant') gebruikt voor de Deense naam 'Søren', de naam 'Ijsbrand' stond voor 'Esben', de naam 'Evert' of 'Everijn' (maar ook wel 'Ieuwert' en 'Iffere') voor 'Iver', 'Bauke' voor 'Bagge' en 'Lourens' of 'Louwerus' voor 'Laurids'. 'Jep' werd in de Nederlandse vorm meestal voluit geschreven als 'Jacob' en 'Mads' werd in de Nederlandse akten vaak 'Mattheus' of 'Matthijs'.³

De personen in kwestie zelf lijken geen bezwaar tegen de aanpassing van hun namen te hebben gehad. Ook lijkt de vernederlandsing van de namen niet tot persoonsverwarring aanleiding te hebben gegeven, anders zou daarvan in de bronnen wel melding zijn gemaakt. De afwijkende schrijfwijze vormt vooral een probleem voor de hedendaagse onderzoeker, die een 'vertaalslag' moet maken om historische personen aan de hand van 'vervormde' namen met behulp van buitenlandse literatuur te kunnen identificeren. De standaardisering van namen vergemakkelijkt niet alleen het terugvinden van de namen in de aangelegde namenbestanden, maar helpt ook bij het vaststellen van familierelaties. In alfabetische volgorde belanden personen met dezelfde achternamen immers bij elkaar in de buurt (wat overigens niet voor vaders en zonen gold, door het gebruik van patroniemen).

Het vaststellen van de naam van een onbekende buitenlandse persoon was lastig als men niet tevens over een handtekening van die persoon beschikte.⁴ Dit kan worden geïllustreerd met

3. De naam waarmee de buitenlandse kooplieden de akten ondertekenden, sloot overigens soms meer aan bij de toenmalige Nederlandse spelling van die naam dan bij de genoemde modernere varianten. Zo schreef een Deense koopman, als Søren opgenomen in de bijlagen, zijn voornaam als 'Sefferen', een ander als 'Soverin'. Toch was ook de naam 'Seuren' wel bekend, want eenmaal noteerde een notaris de achternaam 'Seurensen'. De genoemde Nederlandse varianten van buitenlandse namen waren overigens niet bij iedere notaris bekend. Eén notaris bijvoorbeeld schreef voor de naam 'Esben' 'Hiespe' en 'Eespe' in plaats van 'Ijsbrand'.
4. Hier was bijvoorbeeld sprake van bij op last afgesloten bevrachtingscontracten. Soms liet de notaris de comparanten hun handtekeningen in een apart boek zetten, dat verloren kan zijn gegaan.

twee aangetroffen Nederlandse naamvarianten van koopman Barend de Behr uit Tønder: 'Barent deber' en 'Barent Beijer'. Zou in dit geval de ondertekening ontbreken, dan zou men deze namen niet zonder meer tot dezelfde persoon terug mogen voeren. Een vrijwel overeenkomstige schrijfwijze van twee nogal verschillende namen was een ander probleem. De vernederlandste namen 'Boonsz' en 'Boonen' behoorden vermoedelijk toe aan de Deense kooplieden Bundsen en Bonum. Enige kennis van de uitspraak - in aanmerking genomen dat deze in de loop der eeuwen gewijzigd kan zijn - kan dan bij het herleiden van namen behulpzaam zijn.⁵ In sommige gevallen kon vergelijking van de Nederlandse naamvariant met de handtekening van de koopman of schipper dus uitkomst bieden. En op grond van de onderlinge vergelijking van handtekeningen onder verschillende akten kon men vervolgens weer vaststellen of het om dezelfde koopman of schipper ging. Men moet er echter op bedacht zijn dat die handtekeningen niet altijd identiek waren. Zo ondertekende een Riber koopman, die in de literatuur over Ribe als 'Nis Andersen' te boek staat, de akten zowel met 'Niels' als met 'Nickellse'. Handschriftvergelijking maakte duidelijk dat het om dezelfde persoon ging. De naamtekening, vaak opgesmukt met sierlijke begin- of eindletters van de voor- en achternaam (en indien een koopman niet kon schrijven, een merk) is immers zeer karakteristiek.⁶

In de regel is bij de standaardisering van de namen rekening gehouden met de schrijfwijze van die naam in het herkomstgebied van de koopman of schipper. De vernederlandste achternaam 'Lourensen' zal men, als het de naam van een koopman uit Tønder betrof, in de literatuur eerder bij 'Laurenzen' of 'Lorenzen' dan bij 'Lauridsen' terugvinden, en de naam 'Didlofs' eerder bij 'Dethlefsen' dan bij 'Ditlevsen'. Maar ook bij die 'regel' moeten weer kanttekeningen worden geplaatst. Namen veranderden niet bij de grens, zeker niet bij die tussen Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Er is al gewezen op de bijzondere staatkundige verhouding tussen deze gebieden (zie § 2.3.1). Bovendien is het begrip 'herkomstgebied' niet eenduidig. Zo zijn de namen van schippers uit Friedrichstadt in de Nederlandse vorm opgenomen, omdat deze stad, gesticht in 1620 (grotendeels) door Nederlandse uitwijkelingen werd bevolkt. Nu ging het hier om een hele gemeenschap, maar wat te doen met individuen, die overduidelijk oorspronkelijk niet uit de plaats afkomstig waren, die ze als woonplaats opgaven? Een voorbeeld daarvan is de Riber koopman 'Pietter Jansz'. Hij schreef zijn naam op de Nederlandse wijze die hem ooit was aangeleerd, maar voegde daar - naar Deense gewoonte - 'min eign handt' (letterlijk: 'mijn eigen hand') aan toe. Omdat Ribe als herkomstplaats werd opgegeven, maar de koopman al aardig ingeburgerd leek, is deze naam als Peder Jensen in de bijlage opgenomen. De naam van een Varder koopman 'Henrich von Senden', toebehorend aan een koopman die kennelijk afkomstig was uit Duitstalig gebied, is echter in deze spelling in bijlage 9 opgenomen. Het gaat hier niet om een patroniem, maar om een toponiem (Senden ligt vlakbij Munster). Een dergelijke naam zal niet zo makkelijk zijn verdeensd.⁷ Bovendien zullen er niet veel naamgenoten van deze koopman in Varde hebben rondgelopen. De toevoeging van het toponiem aan de voornaam was in dit geval zinvoller dan de toevoeging van het patroniem. Anders was dat met de door een Nederlandse notaris gnoteer-

-
5. Soms geven de verschillende bij de Nederlandse notarissen voorkomende spellingsvarianten daarvoor al een handreiking: het verschil in uitspraak tussen 'Bruijnen', 'Bruijnthem' en 'Brijndom' naar Brøndum is niet zo groot.
 6. Handtekeningvergelijking werd bij de Amsterdamse akten overigens bemoeilijkt doordat een groot aantal protocollen slechts op microfilm te raadplegen is. Het terugzoeken van een akte is daardoor zeer tijdrovend. Handtekeningenvergelijking is in Amsterdam om die reden achterwege gelaten.
 7. Waren we nu slechts aangewezen op de spelling van deze naam door een Enkhuizer notaris, die 'Hendrick van Sanden' schreef, dan zou deze naam makkelijk voor een Nederlandse naam aangezien kunnen worden. Overigens moet hierbij worden opgemerkt dat, hoewel er een duidelijk verschil tussen het 17de eeuwse Deense en Nederlandse handschrift te constateren is, dit nog geen sluitend bewijs is voor de herkomstplaats van de persoon in kwestie. Met name kooplieden kunnen hun opleiding in het buitenland hebben genoten.

de naam van de uit Varde afkomstige 'Mads van Waarde' ('Waarde' is de Nederlandse schrijfwijze van Varde). Omdat het in dit geval om een bevrachtingscontract ging dat de koopman zelf ondertekende, komen we gelukkig ook de achternaam van de koopman aan de weet: 'Siverdsen'. Deze koopman is dan ook als Mads Siverdsen in de bijlage opgenomen.

Al deze voorbeelden maken in ieder geval duidelijk dat de Nederlandse notarissen er geen belang aan hechtten de buitenlandse naam in de oorspronkelijke spelling in de akten op te nemen. Het was immers een kleine moeite geweest om vóór de opstelling van de akten de buitenlandse kooplieden even te vragen hun namen op te schrijven, om ze vervolgens in die spelling over te nemen.

Uit het bovenstaande zal voorts duidelijk zijn, dat indelingsfouten of inconsequente keuzen bij de samenstelling van bijlagen 9 en 10, haast onvermijdelijk waren.⁸ Ten eerste waren de bij de Nederlandse notarissen aangetroffen schrijfwijzen etymologisch gezien, niet altijd juist. De notaris verstond de naam verkeerd of kende de Nederlandse tegenhanger van een buitenlandse naam niet. Zo werd de achternaam van de Riber koopman Clemend Madsen door een notaris als 'Maertsz' geschreven in plaats van als 'Matthijsz', wat men zou mogen verwachten. Als 'Maertsz' juist zou zijn geweest, zou de koopman met Mortensen ondertekend hebben, in plaats van met Madsen. Maar de correcte Nederlandse tegenhanger van een naam is echter niet altijd eenvoudig vast te stellen. Zo werd bijvoorbeeld de Nederlandse naam 'Thijsz' eenmaal aangetroffen voor de naam 'Tüchsen' en 'Willemsz' voor 'Villandsen'. Vermoedelijk zijn ze beide onjuist, maar helaas worden in Nederlandse en buitenlandse naamkundestudies vooral de inheemse varianten van namen opgesomd, niet de in verschillende buurlanden van die naam afgeleide varianten (tenzij een bepaalde naam misschien geïmporteerd was en ingeburgerd was geraakt). Bij twijfel omtrent de juistheid van de 'vertaalslag' die een notaris op een naam heeft toegepast, gaf de handtekening van de koopman of de schipper de doorslag.

Ten tweede moet bij de bestudering van de bijlagen ook rekening worden gehouden met indelingsfouten van de auteur. Dat is het geval als er notariële verwijzingen naar één koopman zijn teruggevoerd, terwijl het eigenlijk om verschillende personen gaat. Dit viel niet altijd te voorkomen. Zo zijn er bijvoorbeeld twee verwijzingen naar op last afgesloten bevrachtingscontracten opgenomen bij koopman Mads Pedersen uit Varde. Een handtekening van de koopman zelf ontbreekt dus. In de ene akte wordt de koopman 'Mathijs Pietersz' genoemd, in een andere 'Macx Pietersz'. Hoewel de namen 'Matthijs' en 'Max' niet van dezelfde naam zijn afgeleid, ben ik er vanuit gegaan dat de laatste naam - mede gezien het feit dat dit de enige vermelding van de naam 'Max' was en niemand met een dergelijke naam in de literatuur over Varde werd aangetroffen - door de notaris verkeerd is verstaan. Of die veronderstelling juist is of niet, zal alleen aan de hand van informatie uit andere bronnen kunnen worden opgemaakt. Tot die tijd is het handig als op grond van de gemaakte overwegingen, deze twee verwijzingen gekoppeld blijven, omdat het afzonderlijk opnemen van deze namen vervolgonderzoek eerder zou bemoeilijken, dan vergemakkelijken.

Tot nu toe zijn alleen de namen van buitenlandse kooplieden besproken. Natuurlijk werden Nederlandse namen in Nederlandse bronnen ook op uiteenlopende wijzen gespeld.⁹ Deze zijn

-
8. Zo zijn de gebroeders Willems uit Viborg - in tegenstelling tot de eerder genoemde 'Pietter Jansz' uit Ribe - bijvoorbeeld wel weer met hun Nederlandse naam ingedeeld. Van Hendrik Willems is bijvoorbeeld bekend dat hij uit Zwolle afkomstig was. Om die reden zijn hun namen niet verdeend.
 9. Als uitgangspunt voor bijlagen 9 en 10 werden de notariële archieven genomen. Daarom kan worden voorbijgegaan aan het probleem van de identificatie van Nederlandse kooplieden in Deense of Duitse bronnen. De namen van de Nederlandse schippers 'Jacob Rullers' (Jacob Roelofs) en 'Garrild Noll' (Gerrit Nollen) bijvoorbeeld zou men makkelijk voor buitenlandse namen aan kunnen zien. Aan dat probleem wordt op deze plaats verder geen aandacht besteed.

eveneens zoveel mogelijk tot standaardvormen herleid, als ze niet in andere bronnen werden aangetroffen. Dat betekent dat een naam als 'Aert' terug te vinden is als 'Arend', 'Aldert' en 'Ellert' als 'Allard', 'Aris' en 'Ariaen' als 'Adriaan', 'Johan' en 'Johannes' als 'Jan', 'Hein' als 'Hendrik', 'Harmen' als 'Herman', 'Nanningh' als 'Nanne', 'Reyer' als 'Reier', 'Reijnier' als 'Reinder' en 'Sjoert' als 'Sieuwert'. Dit doet geen recht aan de verscheidenheid van namen. Ook wordt met een dergelijke indeling geheel aan de sentimentele waarde van een naam voorbijgegaan, wat zelfs als storend kan worden ervaren. Bij de indeling van namen van een tamelijk anonieme groep schippers en kooplieden weegt het nadeel van de standaardisatie niet op tegen het voordeel. Zo kunnen persoonsnamen snel teruggevonden worden omdat in het namenbestand niet op alle denkbare spellingsvarianten van één naam behoefte te worden gezocht. Moeilijk hoeven namen daarvoor niet eens te zijn: van een naam als Hendrik komt een groot aantal spellingsvarianten in de bronnen voor. Bij een meer individuele bespreking van historische personen weegt het nadeel van de standaardisatie zwaarder. Zo is bijvoorbeeld de naam van een herbiërgiersvrouw die herhaaldelijk ter sprake komt in hoofdstuk 5, gehandhaafd in de vorm waarin deze vaak in de bronnen werd aangetroffen: Lijsbet. Zou de standaardisatie strikt zijn doorgevoerd dan zou men haar naam als Elisabeth in de tekst en bijlagen moeten opnemen, zoals zij in de bronnen ook een enkele keer heette. Hier is echter aan de wat minder officieel klinkende naam Lijsbet de voorkeur gegeven.

In bijlage 9 (kooplieden) zijn de namen gesorteerd op de familienaam, als deze bekend was. Men zal in het geval van bekende Amsterdamse personen als bijvoorbeeld 'Loten' en 'Vlooswijk' in een namenregister immers eerder zoeken bij deze familienamen, dan bij respectievelijk 'Jan Jans' of 'Jan Klaas', zoals de voornamen en patroniemen van deze kooplieden luiden. In bijlage 10 (schippers) valt op dat als naamgenoten uit één plaats in dezelfde periode actief waren, ze vaak een extra naam hadden, zoals de Blokzijlers Klaas Klaas Lakenkoper, Klaas Klaas Simons en Klaas Klaas Tijmens. Ongetwijfeld diende deze extra naam om de schippers - in hun afwezigheid - makkelijker te kunnen onderscheiden. Toch zijn de schippersnamen, in tegenstelling tot die van de kooplieden, op patroniem en niet op de toegevoegde naam gesorteerd. Het bij elkaar zetten van schippers met gelijkkluidende patroniemen kan juist helpen bij het vaststellen van eventuele familieverbanden tussen de afzonderlijke schippers. Het is bovendien de vraag in hoeverre de toegevoegde naam als 'familienaam' is op te vatten. Het viel namelijk op dat de naam van de schipper regelmatig overeenkwam met de naam van het schip waarop hij voer. We noemen Simon Klaas Schuur uit Akersloot (de Schuur), Jan Kornelis Ruiter uit Amsterdam (de Ruiter), Hendrik Jans Boender uit Hoorn (de Boender), Pieter Kornelis én Fokke Zevenster uit Enkhuizen (de Zevenster), Haantje Lamberts en Hendrik Pieters de Haan (de Haan), Hendrik Reinders Vlasblom (de Vlasblom) uit Harlingen, Sijbrand Jans Mol uit Nieuwendam (de Mol), Jan Kornelis Haring (de Haring), Jan Jans Kardinaal (de Kardinaal te Paard) uit Zaandam en Allard Dirks Brouwer uit Vlieland (de Brouwer). Was hier de naam van het schip ontleend aan die van de schipper, of andersom? In het eerste geval zou de naam van het schip als een soort signering van het eigendom op te vatten zijn, in het tweede geval kan een schipper de scheepsnaam (soms pas later) aan het patroniem hebben toegevoegd om zich van naamgenoten met hetzelfde beroep te onderscheiden. Misschien kwamen beide mogelijkheden voor. In het geval van de hierboven genoemde Haantje Lambert kan de scheepsnaam 'de Haan' wél als een afgeleide van de naam van de eigenaar worden opgevat, omdat het hier om een voornaam van de schipper ging.

Als van kooplieden en schippers alleen een voornaam en een patroniem werden vermeld, konden naamgenoten soms nog op grond van de handtekening of het huismerk van elkaar onderscheiden worden. Zo kon bijvoorbeeld op basis van de ondertekening van twee akten met een merk door Pieter Nolles uit Blokzijl worden vastgesteld dat hij een ander was als Pieter Pieters Nolles uit dezelfde plaats, die een duidelijke handtekening onder de akte schreef. Tenzij natuurlijk de schipper in de tussentijdse negen jaren van opstelling van de akten, heeft leren schrijven.

Op basis van het verrichtte bronnenonderzoek was het soms mogelijk een schipper, die in de buitenlandse bron slechts met een voornaam en de plaats van herkomst werd aangeduid, te identificeren. Zo meen ik in 'Noll Blocksiehl', wiens naam in 1620 in de Riber havenboekhouding werd opgetekend, de Blokzijler 'Nol Teeuwis' te kunnen herkennen, die ook al in 1618 met zijn potschip door een Riber koopman voor het transport van ossen werd gecontracteerd.

Het zou onverstandig zijn geweest om alle in dit boek genoemde Nederlandse namen op de bovenbeschreven wijze te standaardiseren. Zo worden ingeburgerde familienamen, zoals Bicker, Coymans, Blaeu of Hooft niet geschreven als Bikker, Kooimans, Blauw of Hoofd, omdat dat slechts verwarring zou zaaien. Bij de achternamen van 'bekende' Amsterdammers en Haarlemmers (zie bijlagen 14 en 15) is daarom de spelling overgenomen zoals die in Elias', De vroedschap van Amsterdam en in het Haarlemse Herenboek werd aangetroffen. Wel werden de 'ck' of 'c' in de voornamen door een 'k' vervangen bij namen als Dirk, Jakob en Kornelis, zoals dat ook met alle andere voornamen was gebeurd. De standaardisatie van voornamen werd hier niet te ver doorgevoerd. Zo is er bijvoorbeeld voor gekozen om een sieke naam als Francois niet op te nemen als Frans, omdat een dergelijke kenmerkende naam de kans op identificatie juist kan vergroten.¹⁰

Tot slot nog enige toelichting op de in de bronnen aangetroffen plaatsnamen. Ook deze werden in Nederlandse bronnen regelmatig vernederlandst. Een kleine greep uit de aangetroffen toponiemen. De schrijfwijze van Varde ('Waar' of 'Waarde') werd reeds genoemd, 'Limwijck' was de naam voor Lemvig, 'Rijpen' voor Ribe, 'Haverwijk' sloeg waarschijnlijk terug op Havrvig en 'Hartnegen' mogelijk op Hjerting. Bogense werd geschreven als 'Bouwens', Kalundborg als 'Callenburg', met 'Prestede' werd het huidige Præstø aangeduid, 'Ceuck' en 'Kuijck' sloegen terug op Køge, 'Malmuyden' op Malmö, 'Uutstede' op Ystad, 'Odewa' op Uddevalla en 'Golmer' was waarschijnlijk Kalmar. Ook de namen van de kustwateren die de ossenschepen als bestemming opkregen om ossen te laden, werden aangepast. Zo werd de vaargeul tussen het West-Jutse schiereiland Skallingen en het eiland Fanø, het Grådyb, in Nederlandse bronnen doorgaans geschreven als 'het Grauwdiep'.

Er moet hierbij overigens wel op worden gewezen dat in de eeuwen waaruit de genoemde voorbeelden stammen (de 16de-18de eeuw), de schrijfwijze van plaatsnamen niet bepaald eenvormig was, noch in eigen land, noch in het buitenland. Nu bestaan er van Denemarken en Sleeswijk-Holstein verschillende door Nederlandse cartografen vervaardigde landkaarten, met daarop de plaatsnamen in het Nederlands gespeld. Dat biedt een aanknopingspunt bij het herleiden van plaatsnamen. Bovendien zal men in de bronnen geregeld verschillende personen uit dezelfde plaats tegenkomen, wat de kans groter maakt, de plaats te kunnen lokaliseren. Moeilijker is het om de toponiemen te herleiden, die sporadisch voorkwamen, zoals de namen van landgoederen. 'Lunerborch biscaert opte Rincoper diept op Nunen opt Suyderlant' bijvoorbeeld. Gelukkig bevat deze verwijzing genoeg aanknopingspunten om vast te stellen dat hiermee Lønborg bispegård bedoeld werd, aanvankelijk een bisschoppelijk landgoed, later één van de kleinere koninklijke leengoederen, gelegen vlakbij Nyminde op Sønderland, niet ver van Ringkøbing. Soms waren de verwijzingen summierder, zoals 'ruyten bul' (in de bijlage opgenomen als 'Rudbøl') en 'Emmerlich' (in de bijlage opgenomen als 'Emmerlev').

In buitenlandse bronnen aangetroffen Nederlandse plaatsnamen waren vaak ook verbasterd. Met Møyen en Wesbüy werden gewoon Muiden en Weesp bedoeld en met 'de Könter', 'de Kuinder' ofwel 'Kuinre'. Het lokaliseren van Nederlandse namen ging meestal met minder

10. In de tekst van de hoofdstukken werden de namen van bijvoorbeeld diplomaten of de verlatijnste namen van predikanten ook onveranderd opgenomen.

problemen gepaard, omdat men ze sneller herkent dan Deense.¹¹ In een enkel geval bleef onzekerheid bestaan over de juiste interpretatie, zoals in het geval van 'Collen' (in de bijlage opgenomen als 'Kollum', omdat in dezelfde tijd veel Friese schippers gecontracteerd werden) of 'Nieuwkerk' (gekozen is voor 'Nieuwkerk aan den IJssel', maar 'Nijkerk' is een andere mogelijkheid).

Hiermee zijn de belangrijkste keuzen die werden gemaakt bij de indeling van persoons- en plaatsnamen verantwoord. Op bijlagen 9 en 10 kan worden teruggevallen om het overzicht te behouden bij lezing van de verrichtingen van de kooplieden en schippers in de verschillende hoofdstukken van dit boek, terwijl ze tevens een aanknopingspunt bieden voor wie het onderzoek naar hen wil voortzetten.

11. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van Van Berkel en Samplonius, Het plaatsnamenboek. Zij geven verschillende spellingsvarianten van Nederlandse plaatsnamen uit verschillende perioden van de onstaansgeschiedenis van de desbetreffende plaatsen.

Bijlage 9. Archivale vindplaats van ondernemers betrokken bij de internationale ossenhandel, uitgesplitst naar woonplaats (1584-1715)

In deze bijlage zijn de personalia van ossenkooplieden, vermeende ossenkooplieden en een aantal andere bij de internationale ossenhandel betrokken personen terug te vinden. De namen van de kooplieden zijn verzameld uit de bestudeerde notariële archieven van Hoorn, Enkhuizen, Amsterdam en Haarlem. Ze zijn alfabetisch op achternaam gesorteerd en ze zijn vervolgens gerangschikt naar de in de akte opgegeven herkomstplaats. Eerst worden de personalia van de buitenlandse kooplieden gepresenteerd, vervolgens de Nederlandse. Indien bekend zijn behalve de naam, ook het geboorte- en sterftejaar van de koopman opgenomen (en eventueel de naam, de geboorte- en het sterftejaar van diens huwelijkspartner), informatie over de bestuurlijke carrière van de koopman zelf of zijn naaste mannelijke familieleden, het landbezit en - indien beschikbaar - informatie over de export van ossen op basis van Degns gepubliceerde en ongepubliceerde gegevens uit de havenboekhouding van Ribe. De informatiedichtheid verschilt per koopman. De meeste gegevens werden verzameld over de kooplieden die in de hoofdstekst van dit boek worden besproken. Voor de literatuur waaruit de in deze bijlage genoemde aanvullende informatie over ondernemers afkomstig is, verwijs ik naar bijlage 1 (historiografie).

Informatie over de personen die nog uitgebreid besproken zullen worden in Hoofdstuk 5 (de familie Tatinghof uit Enkhuizen, koopman Thomas Jensen uit Ringkøbing en Joseph Deutz uit Amsterdam) is in aparte bijlagen opgenomen (bijlagen 16, 17 en 18). De namen van de personen met wie zij in contact stonden, zijn wél in deze bijlage terug te vinden. De Amsterdamse en Haarlemse ossenweiders, nog te bespreken in Hoofdstuk 4, zijn nauwelijks in de bestudeerde notariële akten vertegenwoordigd. Voor informatie over hen zij verwezen naar bijlagen 14 en 15. Eveneens niet opgenomen zijn de namen van de gebruikte tekens

* bevrachtingscontract; # andersoortige akte; X gehuwd met; () geboorte- en sterftejaar of ambtsperiode (in geval van Ringkøbing: haakjes om een jaartal bij een ambt betekent dat de desbetreffende persoon dat jaar al of nog in functie was, terwijl het exacte begin- of eindjaar niet bekend is); een '?' direct voorafgaand aan een woord geeft aan dat de vermelding onzeker is; '—' onderstreept zijn de namen van de kooplieden, alsmede die van hun echtgenoten, als bleek uit de akten dat deze de zaken na het overlijden van hun man voortzetten.

Afkortingen

Algemeen: ca circa; i.o.v. in opdracht van; lg lastgever; lh lasthebber; nv naamvarianten; opm opmerking; wnpl woonplaats; wrs waarschijnlijk. *Bronnen:* NAA Notariële Archief Amsterdam; NAE Notariële Archief Enkhuizen; NAH Notariële Archief Hoorn; NAHa Notariële Archief Haarlem; a akte; f folio; HKR of hkr 'havnekammerregnskab' (boekhouding van de haventhesaurier in Ribe); lrs 'lensregnskab' (boekhouding van het leen). *Familierelaties (fr):* br broer; nf neef; sv schoonvader; sz(s) schoonzoon(s); va vader; zn(s) zoon(s); zw zwager. *Diversen:* b burgerschap; bm burgemeester; fm ('fireogtyve mænd') 24 mannen; pl pachter land (5-jarige periodes); rl raadslid. *Geografische indeling A'dam* Amsterdam; De Denemarken; Du Duitsland; Fr Friesland; Gl Gelderland; Ha Hanzestad; Ho Holland; SH Sleswijk-Holstein; Ut Utrecht.

Overzicht van de herkomstplaatsen in deze bijlage

BUITENLAND

Landgoederen Lønborggård (De); diverse landgoederen (De). *Herkomstplaatsen algemeen* Bramming (De); regio Eiderstedt (SH); Emden (Du); Emderland (Du); Hamburg (Ha); Helsingborg (De); Holstebro (De); Horsens (De); Husum (SH); Hvidding (SH); Højer (SH); Jeverland (Du); Kalundborg (De); Klíxbüll (SH); Kopenhagen (De); Lemvig (De); Løgumkloster (SH); Nyborg (De); Odense (De); Poppenbüll (SH); Præstø (De); Randers (De); Ribe (De); Ringkøbing (De); Tating

(SH); Tetenbüll (SH); Tønder (SH); Varde (De); Viborg (De); Vognsild (De); Vordingborg (De); Wilster (SH); Ålborg (De). *Waddeneiland* Føhr (De/SH).

DE REPUBLIEK

Herkomstplaatsen algemeen Alkmaar (Ho); Amsterdam (Ho); Bunschoten (Ut); Delfshaven (Ho); Delft (Ho); Driel (Gl); Enkhuizen (Ho); Den Haag (Ho); Haarlem (Ho); Harlingen (Fr); Hoorn (Ho); Leiden (Ho); Medemblik (Ho); Monnickendam (Ho); Muiden (Ho); Naarden (Ho); Nieuwerkerk aan den IJssel (Ho); Purmerend (Ho); Rotterdam (Ho); Schiedam (Ho); Utrecht (Ut); Weesp (Ho); Westerblokker (Ho); Woerden (Ho).

BUITENLANDSE KOOPLIEDEN

Landgoederen

Lønborggård:

TOMBEL; HANS

* NAE 880, a.65, d.d.24/05/1623.

diverse landgoederen:

PARSBERG; OLUF (1590-1661)

X Karen Kruse (1600-1661)

NAA 1084, f.361, d.d.28/05/1648

opm OP bekleedde verschillende hoge functies in het landsbestuur. Vanaf 1640 had hij zitting in de Deense rijksraad.

BRAMMING

NIELSEN; PEDER (zie Varde).

regio EIDERSTEDT

DIRCKS; PETER

NAH 2037, f.60vo, d.d.22/04/1592.

KORNELIS 'VAN BERKHOUT'; JAN

NAH 2049, f.108, d.d.22/11/1584

opm De akte betreft koeien.

EMDEN

'DIRCXSZ; JACOB'

NAH 2049, f.36, d.d.29/05/1584.

'KAERLS; HEYNRICK'

NAH 2049, f.36, d.d.29/05/1584.

EMDERLAND

'CLANT; GERRIT'

NAH 2037, f.73vo, d.d.28/05/1592.

FØHR

ANDERSEN; HANS

NAE 923, a.231, d.d.23/06/1629.

'RIJCKESZ; HENDRIJCK'

NAE 907, a.213, d.d.13/05/1629.

'ROWERDUS; ARFEST'

NAE 923, d.d.16/06/1629.

HAMBURG

'BELLE; ISAAC VAN'

NAA 1067, f.239, d.d.08/08/1643

NAA 1067, f.240, d.d.08/08/1643

opm IvB was in 1643 opperklerk van Henrick Schrassert, ridder en resident van de SG te Hamburg.

BENGEN; FRANZ

NAA 599, f.563, d.d.18/03/1639

NAA 601, f.306vo, d.d.03/03/1643

NAA 602, f.37vo, d.d.17/08/1646

opm FB, raad te Hamburg, was tevens correspondent van enkele Amsterdamse compagnieën van ossenkoperij.

JESTERUM; JOACHIM

= HKR 1633 (200 ossen)

= HKR 1634 (180 ossen)

NAA 868, f.9vo, d.d.07/01/1639.

LEHMANN; JOACHIM

NAA 2230, f.27, d.d.04/05/1669

NAA 2230, f.1046, d.d.06/08/1669

NAA 2230, f.1048, d.d.06/08/1669.

MATHISEN; JOACHIM

NAA 2230, f.27, d.d.04/05/1669

NAA 2230, f.1046, d.d.06/08/1669

NAA 2230, f.1048, d.d.06/08/1669.

OSTMAN; JACOB

NAE 1017, a.82, d.d.09/06/1644

opm Uit Hamburg of woonachtig in Enkhuizen.

'RIBBENS; HANS'

NAA 2051, f.98vo, d.d.21/05/1589

opm HR was een zw van Jan Kornelis Vijg uit Hoorn.

'ROELANT; BALTASAR'

NAE 929, a.123, d.d.02/05/1634.

'ROELOFS; JACOB'

NAA 2035, f.271, d.d.27/02/1653.

'SCHRASSET; HENRICK'

NAA 1067, f.239, d.d.08/08/1643

NAA 1067, f.240, d.d.08/08/1643

opm In 1643: 'ridder ende resident' van de Staten Generaal te Hamburg.

'STAMPELEN; JOCHUM' (-voor 1643)

NAA 1067, f.239, d.d.08/08/1643.

HELSINGBORG

JAKOBSEN; THOMAS

NAE 880, a.36, d.d.01/05/1623.

HOLSTEBRO

REINECKE; REINHOLD

- * NAE 928, a.258, d.d.04/11/1633 (lg aan Hans Villa(n)dsen uit Holstebro)
- = HKR 1638 (138 ossen).

VILLA(N)DSEN; HANS

- * NAE 928, a.258, d.d.04/11/1633 (lh van Reinhold Reinecke uit Holstebro).

HORSENS

ASMUSSEN; ANDERS

- # NAE 914, a.42, d.d.20/05/1625
- # NAE 914, a.43, d.d.20/05/1625.

HUSUM

OBBE; ELIAS

- # NAA 1502, d.d.03/06/1642.

HVIDDING

BRODERSEN; ANDERS

- * NAE 922, a.48, d.d.09/04/1628 (met Peder Pedersen Bjerklev uit Ribe)
- * NAE 922, a.49, d.d.10/04/1628 (met Peder Pedersen Bjerklev uit Ribe).

HØJER

BOYSEN; JACOB (ca 1607-)

- # NAE 933, a.43, d.d.04/05/1637.

PETERSEN; BRODER (ca 1599-)

- # NAE 923, a.214, d.d.09/06/1629.

THOMSEN; NICOLAS: zie Tønder.

TÜCHSEN; HANS

- # NAA 603, f.81, d.d.04/02/1647.

TÜCHSEN; THOMAS

b 1638

- * NAE 929, a.90, d.d.23/03/1634 (lh van Josias Kiel uit Tønder)
- * NAE 932, a.296, d.d.21/03/1637 (lh van Christen Christensen Tarp uit Varde)
- * NAE 932, a.298, d.d.22/03/1637 (lh van Josias Kiel uit Tønder).

JEVERLAND

'WECHTERS; JULOFF'

- # NAA 2049, f.36, d.d.29/05/1584.

KALUNDBORG

BONUM; JENS (nv: Jens Boonen)

- * NAE 1019, a.77, d.d.21/02/1648 (lg aan Fem Bollaard uit Enkhuizen).

KLIXBÜLL

OTTSEN; PETER (ca 1606-)

- # NAE 923, a.231, d.d.23/06/1629.

KOPENHAGEN

'BEIJER; CLAUS'

- # NAA 241, f.127, d.d.11/05/1630
- opm Uit Kopenhagen?

BRAM; GODERT

- * NAA 788, f.196, d.d.17/03/1632
- * NAA 788, f.198, d.d.17/03/1632
- * NAA 695A, f.58vo, d.d.01/02/1635
- * NAA 695A, f.324vo, d.d.12/03/1636 (met Johan Bram uit Kopenhagen)
- * NAA 695A, f.328, d.d.14/03/1636 (met Johan Bram uit Kopenhagen)
- * NAA 695A, f.330, d.d.15/03/1636

opm GB was de **br** van Johan Bram uit Kopenhagen.

BRAM; JOHAN

- * NAA 695A, f.324vo, d.d.12/03/1636 (met Godert Bram uit Kopenhagen)
- * NAA 695A, f.328, d.d.14/03/1636 (met Godert Bram uit Kopenhagen)

opm JB was de **br** van Godert Bram uit Kopenhagen.

'CIJSERNBERG; HERMEN'

- # NAA 3300, a.60, d.d.17/03/1689
- # NAA 3305, a.31, d.d.16/03/1690

opm HC was secretaris van de kanselarij van de Deense koning.

KLINGENBERG; POUL VON (1615-'90)

- # NAA 3300, a.60, d.d.17/03/1689
- # NAA 3305, a.31, d.d.16/03/1690

opm PK, in de akten 'Staatsraht' genoemd, bekleedde belangrijke hoge ambten in het landsbestuur. Hij was de **va** van Paul Klingenberg jr (zie elders).

KLINGENBERG; POUL VON

- # NAA 3300, a.60, d.d.17/03/1689
- # NAA 3305, a.31, d.d.16/03/1690

opm PK, in de akten 'Justitz Raht' genoemd, was de **zn** van Paul Klingenberg sr (zie elders).

MÜLLER; HENRIK (1609-1692)

- * NAA 2399, f.24 en 26, d.d.01 en 07/04/1655 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing i.o.v. Jens Nielsen uit Varde)

opm Henrik Müller was groothandelaar en industrieel en onderhield als zodanig nauw contact met het hof. Hij bekleedde belangrijke politieke posten (als rentmeester, generale tollenaar, lid van het admiraliteitscollege). Hij verstrekke op grote schaal krediet aan de Deense koning. Omstreeks 1660 was HM de belangrijkste grootgrondbezitter van het Deense rijk.

PLETIUS; MARTIN (-1652)

X Mette Rode

- * NAE 930, a.144, d.d.27/03/1635 (met Steffen Rode uit Kopenhagen, **lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)
- * NAE 930, a.153, d.d.28/03/1635 (met Steffen Rode uit Kopenhagen, **lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)

fr MP was de **sz** van Steffen Rode uit Kopenhagen (zie elders).

RODE; STEFFEN (1587-1638) **X**

MARIE OLUFSEN (-1650)

- # NAE 927, a.32, d.d.07/05/1632
- * NAE 930, a.144, d.d.27/03/1635 (met Martin Pletius uit Kopenhagen, **lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)
- * NAE 930, a.153, d.d.28/03/1635 (met Martin Pletius uit Kopenhagen, **lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)

fr SR was **sv** Martin Pletius uit Kopenhagen (zie elders)

opm SR was **sv** van Martin Pletius (zie elders).

LEMVIG

LANGE; PEDER PEDERSEN (-1661)

bm 1648-'61

* NAE 924, a.115, d.d.21/03/1630 (lg aan Jakob Klaas uit Enkhuizen).

MADSEN; PEDER

* NAA 3864, f.248vo, d.d.17/02/1676 (lg aan Govert Lups uit A'dam)

opm De akte is gedateerd 1674, maar dat is wrs incorrect.

NIELSEN; JENS

* NAE 928, a.259, d.d.04/11/1633.

LØGUMKLOSTER

SKRIVER; ANDERS

NAE 818, a.569, d.d.26/04/1597.

NYBORG

NIELSEN; PEDER (1583-1638)

X Sidsel Knudsdatter (1574-1648)

rl 1610-'14 bm 1614-'38

* NAA 694B.omslag56, d.d.08/03/1633 (lg aan Jan Kornelis van der Nun).

ODENSE

BORCHERTSEN; JOHAN

X Karen

NAA 253, f.234vo, d.d.13/05/1610.

'(H/K)UIYST'; DIDRIK

NAA 1067, f.240, d.d.08/08/1643.

KNUDSEN (SEEBLAD); KNUD (1615-'77)

bm 1667-'77

X Inger Andersdatter Scheffer (1624-'90)

NAA 2230, f.27, d.d.04/05/1669

NAA 2230, f.28, d.d.04/05/1669

NAA 2230, f.1046, d.d.06/08/1669

NAA 2230, f.1048, d.d.06/08/1669.

'MOENSZ'; JENS (of Maensz?) (ca 1570-)

NAA 253, f.234vo, d.d.13/05/1610.

NIELSEN; POUL

NAA 87, f.16, d.d.02/07/1600

opm Mogelijk betreft het hier het rl 1582-1603, overleden 1621.

WILLUMSEN; HANS

= HKR 1633 (230 ossen) (met Lorentz Cappelmann uit Odense)

NAE 928, a.143, d.d.15/06/1633

NAA 1067, f.239, d.d.08/08/1643.

WILLUMSEN; LUCAS

NAA 1067, f.239, d.d.08/08/1643.

POPPENBÜLL

HANSEN; PETER

NAH 2042, f.63vo, d.d.15/11/1600

NAH 2069, f.22, d.d.23/05/1602.

PRÆSTØ

NIELSEN; LARS

bm jaren onbekend

- * NAA 1099, f.214, d.d.26/02/1652 (lg aan Jan Kornelis van der Nun en Nanningius van der Nun uit A'dam).

RANDERS

JAKOBSEN 'TONDER'; HANS (ca 1662-)

- # NAA 7162, f.1507, d.d.15/05/1708
- # NAA 6958, f.1149, d.d.19/05/1708
- # NAA 7286, f.211, d.d.21/05/1708.

THOMSEN 'KAREMARCK'; KONRAD

- # NAA 7286, f.211, d.d.21/05/1708
- opm** Ossenkoopman?

RIBE

ALBRETSSEN; HANS (ALIAS HANS NAGEL) (ca 1585-)

hkr 1626-1627: 114 ossen

- # NAE 853, a.149, d.d.04/05/1611
- # NAE 863, a.89, d.d.07/05/1616
- # NAE 914, a.36, d.d.13/05/1625

opm Degn spreekt van Hans Albretsen, maar deze koopman was ook wel onder Hans Nagel bekend. In de akte uit 1625 wordt gesproken over 'Hans Albertsz alias Hans Nagel', terwijl deze koopman zelf ook als 'Hans Albertsen Nagell' ondertekent.

ANDERSEN; NIS

hkr 1619-1631: 188 ossen

- * NAE 925, a.80, d.d.14/05/1631
- * NAE 927, a.23, d.d.26/04/1632
- * NAE 931, a.161, d.d.01/05/1636

opm Het is niet duidelijk of de akten uit 1631 en 1632 dezelfde persoon betreffen; deze zijn afgesloten nadat Andersens naam uit de HKR verdwenen was.

ARRILD; THOMAS NISSEN (NIELSEN)

b 1618**hkr** 1624 (1 jr): 13 ossen **pl** 1625-'34

- * NAE 923, a.318, d.d.07/11/1629.

BAGER; JAKOB HANSEN (-1635 vermoord)

X Dorete Olufsdatter**hkr** 1630-31: 233 ossen

- * NAA 760, f.168vo, d.d.05/04/1632 (lg aan Jurriaan Huiberts uit A'dam).

BAGGESEN; JENS LAURIDSEN

- # NAA 3861, f.470, d.d.13/05/1697.

BAGGESEN; LAURIDS (1606-'55) **X**

METTE JENSDATTER (ca 1613-'59)

rl 1650-'55**hkr** 1634-'55: 1.811 ossen **pl** 1640-'55 (één van grootste pachters)

- # NAE 931, a.163, d.d.01/05/1636
- = HKR 1641 (60 ossen) (met Oluf Jensen uit Ringkøbing)
- = HKR 1651 (207 ossen) (met 'Hollander', die bij hem logeerde)
- * NAA 2399, f.23, d.d.30/03/1655 (lg aan Mads Lauridsen uit Ribe)
- * NAA 2400, f.49, d.d.05/04/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)
- * NAA 2400, f.69, d.d.20/03/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)
- * NAA 2400, f.69, d.d.21/03/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.69, d.d.21/03/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.69, d.d.25/03/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

fr LB was zn van rl Bagge Pedersen uit Ribe, br van Peder Baggesen uit Ribe (zie elders), sv van Claus Glyssing uit Varde (zie elders), sz van bm Jens Olufsen uit Ringkøbing, zw van Oluf (zie elders), Jens (zie elders) en Thomas Jensen (zie bijlage 17) uit Ringkøbing. Weduwe Mette en zoon Mads Lauridsen zetten na dood Laurids zaken voort. De in 1655 genoemde lasthebber was waarschijnlijk zijn zoon Mads Lauridsen. De akten uit 1658 en latere jaren werden afgesloten door Mette. Zie bijlage 19 A en D.

opm In 1638 logeerde bij LB ene 'Poul Hollænder' (export: 6 ossen), zo blijkt uit de HKR.

BAGGESEN; PEDER (voor 1604-'50)

X Maren (of Marine) Lauridsdatter

fm 1634 rl 1642-'50

hkr 1633-'49: 582 ossen pl 1635-'49

* NAE 931, a.164, d.d.01/05/1636

* NAE 1016, a.100, d.d.18/05/1643 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAE 1018, a.15, d.d.19/04/1645 (lg aan Christen Hansen, woonplaats onbekend)

* NAE 1018, a.21, d.d.21/04/1645 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

fr PB was zn van rl Bagge Pedersen uit Ribe, br van Laurids Baggesen uit Ribe (zie elders), sv van rl en bm Jens Jensen uit Ringkøbing (zie elders). Zie bijlage 19 A en D.

BARTSKÆR; (V)ULF BALTSESEN

b 1603 later bm Århus

* NAE 881, a.38, d.d.03/05/1624 (nota bevrachtingscontract).

BJERKLEV; JAKOB PEDERSEN (nv: 'Barkeloo') (ca 1602-)

* NAE 922, a.50, d.d.10/04/1628

NAE 923, a.215, d.d.09/06/1629.

BJERKLEV; PEDER PEDERSEN (-1641)

X Karen

b 1622

hkr 1623-'35: 228 ossen

* NAE 922, a.48, d.d.09/04/1628 (met Anders Brodersen uit Hviding)

* NAE 922, a.49, d.d.10/04/1628 (met Anders Brodersen uit Hviding)

opm Zie ook bij Peder Pedersen uit Ribe.

BUNDSEN; SØREN

NAE 923, a.215, d.d.09/06/1629

NAE 924, a.178, d.d.14/05/1630.

BRØNDUM; CHRISTEN PEDERSEN (-1655)

X Kirsten Jensdatter

b 1625 fm 1646

hkr 1634-'40: 167 ossen pl 1635-'54

= HKR 1635 (11 ossen) (voor Johan Vedtzell, Johan Vessel)

NAE 976, a.141, d.d.16/05/1641

NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641

NAE 1007, a.1, d.d.11/06/1641

NAA 1569, f.170, d.d.10/05/1642

NAA 1569, f.182, d.d.14/05/1642

fr CPB was br van Jens Pedersen Brøndum en Søren Pedersen Brøndum uit Ribe (zie elders).

BRØNDUM; JENS PEDERSEN (-1651)

X Kirsten Christensdatter Friis (1618-1708)

b 1631 fm 1646

hkr 1634-'52: 1.098 ossen pl 1645-'49

= HKR (in 1636 voor Johan Vedtzal of Johan Vessel)

* NAE 980, a.166, d.d.13/04/1644 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

fr JPB was br van Christen Pedersen Brøndum en Søren Pedersen Brøndum uit Ribe (zie elders).

BRØNDUM; SØREN PEDERSEN (-1648)

X Dorete ?Ægidiusdatter

b 1635

hkr 1636-'43: 323 ossen pl 1640-'44

* NAE 927, a.45, d.d.29/05/1632

NAE 976, a.141, d.d.16/05/1641

fr SPB br van Christen Pedersen Brøndum (zie elders) en Jens Pedersen Brøndum uit Ribe (zie elders).

CHRISTENSEN, KNUD (nv: Knoudt Kerstensz) (ca 1572-)

hkr 1596-99: 773 ossen

NAE 846, a.10, d.d.17/05/1598.

CLAUSEN; BERTEL

NAE 2051, f.98vo, d.d.21/05/1589.

CLAUSEN; MADS

* NAE 865, a.91, d.d.17/04/1617.

DITLEVSEN; CORNELIUS (ca 1610-na 1660)

X Karen Andersdatter

hkr 1638-'40: 61 ossen lrs 1641: 49 pl 1635-'39

NAE 945, a.144, d.d.23/04/1635

NAE 976, a.141, d.d.16/05/1641

NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641

NAE 1007, a.1, d.d.11/06/1641

NAE 977, a.10, d.d.09 en 10/07/1641

NAA 1569, f.170, d.d.10/05/1642

NAA 1569, f.182, d.d.14/05/1642

fr CD was zn van rl Ditlev Hansen Guldsmid, zw van Johan Henriksen Vintapper uit Ribe (zie elders).

DYNESEN; NIELS

NAE 912, a.125, d.d.21/05/1639

NAE 912, a.126, d.d.21/05/1639

fr ND was de zn van Dynes Lassen uit Ribe (zie elders).

FREDERIKSEN; LAS (-ca 1635)

X Anne Pedersdatter (-na 1650)

hkr 1619-'30: 918 ossen pl 1625-'29

= HKR 1623 (47 ossen) (met een 'Hollander')

= HKR 1623 (140 ossen)

* NAE 918, a.44, d.d.26/05/1625

NAE 919, a.142, d.d.02/06/1626

* NAE 921, a.127, d.d.21/10/1627

fr LF's vrouw, AP, was stiefdochter van rl Morten Frederiksen uit Ribe.

FRIS; HANS NIELSEN (1587-1650)

fm 1619 rl 1620-'23 en 1638-'50 bm 1623-'38

NAE 945, a.144, d.d.23/04/1635.

FRIS; SØREN CHRISTENSEN (ca 1567-na 1612)

X 1. Marin Hansdatter Svanning (1503-84) 2. Marine Sørensdatter Stage

b 1603

hkr 1606: 148 ossen

NAE 2036, f.254, d.d.16/05/1591

fr SCF was sz van hofhistoriograaf Hans Svaning en later van **bm** Søren Jakobsen Stage uit Ribe

opm SCF in akte genoemd als 'der slotsheeren van Rypen coopman ende dienaar'. Wrs van 1607-'13 slotskriver (klerk) op het Riberhus.

GRAVE; MAGNUS (MOGENS) (1553-1635)

X Gunder Lambertsdatter (ca 1555-1644)

b 1598 **fm** 1602-'03 **rl** 1607-'35

hkr 1601-'31: 5.061 ossen

NAH 2036, f.254, d.d.16/05/1591

NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591

NAE 818, a.290, d.d.22/05/1593

* NAE 914, a.34, d.d.07/09/1624 (kopie bevrachtingscontract)

NAE 914, a.36, d.d.13/05/1625

* NAE 925, a.82, d.d.14/05/1631 (**lg** aan Mads Clausen, woonplaats onbekend)

fr MG was sz van **rl** Lambert Ibsen

opm MG was één van de vier grootste ossenexporteurs van Ribe. In de vroege akten wordt Ringkøbing als herkomstplaats genoemd.

GRAVE; VILLUM

hkr 1622-'26: 246 ossen

NAE 877, a.121 (mei 1622)

NAE 877, a.123, d.d.29/05/1622

fr VG was de **nf** van Mogens Grave uit Ribe (zie elders).

GULDSMED; HENRIK JENSEN

NAE 818, a.290, d.d.22/05/1593.

GULDSMED; TERKEL (ca 1564-)

hkr 1596-1598: 615 ossen

NAE 846, a.10, d.d.17/05/1598.

HANSEN; CLAU

NAH 2039, f.10, d.d.10/04/1595.

HANSEN; JES (-1634)

* NAE 922, a.52, d.d.12/04/1628.

fr JH was va van Hans Jessen Vintapper.

HANSEN; OLE

NAE 914, a.42, d.d.20/05/1625

NAE 914, a.43, d.d.20/05/1625.

HANSEN; TROELES

* NAE 925, a.58, d.d.23/04/1631

* NAE 925, a.70, d.d.03/05/1631

* NAE 925, a.78, d.d.14/05/1631.

HEGELUND; HENRIK JAKOBSEN (1613-)

NAE 976, a.175, d.d.16/06/1641.

HJERTING; PEDER PEDERSEN (-1645)

X Anne Jensdatter

b 1618 **fm** 1623-'34

hkr 1627-'41: 601 ossen **pl** 1625-'44

* NAE 970, a.86, d.d.12/05/1635 (akte niet ondertekend)

NAE 924, a.155, d.d.29/04/1630

fr PPH was sz van **rl** Jens Laugesen (of Lauridsen) uit Ribe, zw van Johan Henriksen Vintapper uit Ribe (zie elders).

opm Zie ook bij Peder Pedersen uit Ribe.

JAKOBSEN; RASMUS

* NAE 931, a.165, d.d.02/05/1636

* NAE 934, a.157, ca 20/05/1638 (zonder datum, niet ondertekend).

'JANSS; JOST' (ca 1553-)

NAE 818, a.290, d.d.22/05/1593

opm Mogelijk goudsmid Jost van Beck uit Ribe, burger vanaf 1599.

JELS; PEDER

NAE 877, a.121 (mei 1622)

NAE 877, a.123, d.d.29/05/1622.

JENS DATTER; METTE (zie bij Laurids Baggesen uit Ribe).

JENSEN; OLUF (ca 1590-)

NAE 945, a.144, d.d.23/04/1635.

JENSEN; PEDER

* NAE 927, a.23, d.d.26/04/1632.

JENSEN; THOMAS

* NAE 929, a.146, d.d.19/05/1634

opm TJ ondertekent als 'Thamis Jansz'. Mogelijk betreft het hier Thomas Jensen Gamst (-1644), **b** in 1619, **fm** 1634, **hkr** 1627-'41: 668 **pl** 1630-'39.

LASSEN; DYNES

X Karen (-1656)

b 1618 **fm** 1629-'34

hkr 1633-'36: 127 ossen **pl** 1635-'39

NAE 912, a.125, d.d.21/05/1639

NAE 912, a.126, d.d.21/05/1639

fr DL was de **va** van Niels Dynesen uit Ribe (zie elders).

LASSEN; JENS

* NAE 934, a.163, d.d.22/05/1638.

LASSEN; JEP

NAE 976, a.141, d.d.16/05/1641

opm Waarschijnlijk dezelfde als Jacob Lassen uit Ringkøbing.

LASSEN; MADS

NAE 1007, a.1, d.d.11/06/1641

NAA 1062, f.11, d.d.05/05/1642

opm Uit Ribe?

LAURIDSEN (GULDSMED); LAURIDS

X Anne (-1669)

b 1637

* NAE 930, a.196, d.d.13/05/1635.

LAURIDSEN; MADS

NAE 853, a.178, d.d.17/11/1610.

LAURIDSEN; MADS (1637-'59)

* NAA 2399, f.23, d.d.30/03/1655 (**lh** van Laurids Baggesen uit Ribe)

* NAA 2400, f.47, d.d.09/04/1658 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.75, d.d.07/04/1659 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.76, d.d.07/04/1659 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.76, d.d.07/04/1659 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

opm ML was **zn** van **rl** Laurids Baggesen en Mette Jensdatter uit Ribe (zie elders). Zie bijlage 19 A en D.

MADSEN (KÆLDERSVEND); CLEMEND (ca 1610-'59)

X Anne Nielsdatter

b 1637

hkr 1638-'57: 191 ossen **pl** 1640-'49

- # NAE 947, a.92, d.d.29/04/1637
- * NAE 1019, a.27, d.d.09/03/1647.

MORTENSEN; JAKOB

- * NAE 919, a.110, d.d.01/05/1626
- opm** Wrs Jakob Mortensen Tolstrup (-'41), **hkr** 1615-'30: 543 ossen.

MORTENSEN; JENS

rl 1661

- * NAA 2401, f.18, d.d.07/02/1661 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing).

OLUFSEN ROED; PEDER (ca 1597-1659)

rl 1633-1650 **bm** 1650-1659

- # NAE 1007, a.1, d.d.11/06/1641
- # NAA 1062, f.11, d.d.05/05/1642

fr POR was de **sz** van **rl** Bagge Pedersen uit Ribe (zie elders). Zie bijlage 19 A.

PALLESEN; PEDER (-1655)

X Kirstine Christoffersdatter

b 1640 **fm** 1646

hkr 1642-'43: 340 ossen **lrs** in 1641: 71 ossen **pl** 1640-'55

- # NAE 976, a.141, d.d.16/05/1641
- # NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641
- # NAA 1569, f.170, d.d.10/05/1642
- # NAA 1569, f.182, d.d.14/05/1642.

PEDERSEN; BAGGE (1578-1621) **X**

MARGRETE LAURIDSDATTER (1582-1637)

fm 1607..1615 **rl** 1616-ca 1621

hkr 1597-'30: 5.146 (Bagge: 4249, ML: 897)

- # NAE 846, a.13, d.d.20/05/1598

fr BP was **zn** van **rl** Peder Baggesen, **sz** van **rl** en **bm** Laurids Tøgersen uit Ribe. PB's **zns** Peder, Laurids, Bagge en Lambert Baggesen, alsmede **szns** Peder Olufsen Roed en Oluf Jensen uit Ringkøbing waren ook in de ossenhandel actief (zie voor sommige van hen elders). Zie bijlage 19 A.

opm BP was één van de vier grootste ossenexporteurs in Ribe.

PEDERSEN; JENS

- * NAA 2398, f.46, d.d.28/03/1654.

PEDERSEN; ?KNUD (**nv**: Clout Pieters)

- * NAE 881, a.38, d.d.03/05/1624 (nota bevrachtingscontract).

PEDERSEN; KNUD

hkr 1596-1631: 1.233 ossen **pl** 1625-'29

- * NAE 930, a.302, d.d.04/10/1635
- # NAE 947, a.92, d.d.29/04/1637

fr KP was wrs de **zn** van **rl** Peder Knudsen uit Ribe.

PEDERSEN; PEDER

- # NAE 924, a.173, d.d.11/05/1630

opm Mogelijk Peder Pedersen Hjerting uit Ribe (zie elders) of Peder Pedersen Bjerklev uit Ribe (zie elders).

PORS; SØREN

- # NAE 863, a.89, d.d.07/05/1616.

POULSEN; CHRISTEN

hkr 1652-'53: 73 ossen

- * NAA 2398, f.47, d.d.02/04/1654 (met Lambert Telghuis uit A'dam).

SEHESTED; MOGENS CLAUSEN (1598-1657)

X Lisbet Knudsdatter Gyldenstjerne

- * NAA 2399, f.21, d.d.27/03/1655 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing).

SIMENSEN; JEP (nv: Jacob Sijmons)

hkr 1596-1601: 161 ossen

NAE 846, a.10, d.d.17/05/1598

NAE 846, a.13, d.d.20/05/1598.

SKEEL (TIL HEGNET); ALBRET (1572-1639)

X Berte Friis (1583-1652)

= HKR 1619 (66 + 21 ossen) (met Las Jensen, Laurids Struck en Morten Ibsen)

* NAE 929, a.141, d.d.15/05/1634 (**lg** aan Laurids Iversen Struck uit Ribe)

* NAE 929, a.142, d.d.15/05/1634 (**lg** aan Laurids Iversen Struck uit Ribe).

SKRIVER; CHRISTEN PEDERSEN

hkr 1635: 50 ossen

* NAE 929, a.134, d.d.13/05/1634

opm CPS in de akte genoemd als 'schrijver van de amptman van Ribe'.

SKRIVER; PEDER SØRENSEN (ca 1595-1646)

X Dorethe Lydiksdatter (-na 1660)

b 1633 **rl** 1633-'38 **bm** 1638-'46

hkr 1633-'42: 432 ossen **pl** 1630-'49

NAE 945, a.144, d.d.23/04/1635

opm PSS was sz van **bm** Lydik Andersen Guldsmid. Hij was schrijver op het slot Riberhus van 1623-'32.

STRUCK; BERTEL JØRGENSEN (ca 1550-1621)

X 1. Dorete Sørensdatter Stage (ca 1558-1602) 2. Anne Andersdatter Vedel (1585-1655)

b 1593 **rl** 1595-1621

hkr 1596-1611: 568 ossen

NAE 845, a.448, d.d.02/01/1598

fr BJS was sz van **bm** Søren Jakobsen Stage en later van hofhistoriograaf Anders Sørensen Vedel. BJS was sv van Laurids Jensen Vintapper uit Ribe (zie elders).

STRUCK; LAURIDS IVERSEN (-1645)

X 1. Anne Pedersdatter (-1633) 2.?

b 1596 **fm** 1618-'20

hkr 1611-'43: 430 ossen

* NAE 928, a.114, d.d.23/05/1633

* NAE 929, a.141, d.d.15/05/1634 (**lh** van Albret Skeel uit Ribe)

* NAE 929, a.142, d.d.15/05/1634 (**lh** van Albret Skeel uit Ribe)

* NAE 970, a.87, d.d.13/05/1635.

SVANE; ANDERS HANSEN (1601-'57)

X Else Johansdatter Pouch (1612-'85)

fm 1634 **rl** 1638-'47 **bm** 1647-'57

hkr 1633-'53: 1.302 ossen **pl** 1635-'60

* NAE 925, a.81, d.d.14/05/1631

* NAE 928, a.102, d.d.08/05/1633

* NAE 929, a.135, d.d.13/05/1634

fr AHS was sz van **rl** Johan Pouch.

opm AHS was één van de vier grootste ossenexporteurs in Ribe.

'TAEMS; PIETER' (nv: merk, Pieter Taems)

NAE 853, a.178, d.d.17/11/1610

opm PT woonde in de omgeving van Ribe.

TERKELSEN; HANS (nv: Hans Starckels)

hkr 1647-'60: 564

* NAA 2401, f.37, d.d.21/02/1662 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing).

TOLDSTRUP: zie bij Jakob Mortensen uit Ribe.

TRELLUND; JONAS (JENSEN) (1631-'81)

X Sara Giessenbier (1638-)

NAA 2280.omslag14., f.64, d.d.31/07/1653

* NAA 2398, f.55, d.d.20/04/1654

* NAA 2398, f.55, d.d.21/04/1654

* NAA 2398, f.56, d.d.21/04/1654

fr JJT was de zn van rl Jens Jonsen Trellund. JJT was afkomstig uit Ribe, later in A'dam en in Kopenhagen. SG was afkomstig uit A'dam.

VANDEL; HANS JENSEN (ca 1611-'59)

X Anne Hansdatter (1615-'59)

b 1634 fm 1646 rl 1650-'59

hkr niet genoemd lrs 1641: 66 pl 1640-'55

NAE 945, a.144, d.d.23/04/1635

opm HJV behoorde in 1661 tot de 15 grootste eigendombezitters in Ribe.

VINTAPPER; JOHAN HENRIKSEN

X 1. Karine Jensdatter (-1613) 2. Susanne Ditlevsdatter (-voor 1626)

b 1603

hkr 1605-'24: 1.486 ossen

= HKR 1615 (61 ossen) (met Jens Baie)

* NAE 842, a.42, d.d.27/05/1618

NAA 213, f.120vo, d.d.20/06/1618

NAA 5, f.448, d.d.27/11/1620

fr JHV was de sz van rl Jens Laugesen (Lauridsen) (zie elders), zw van Peder Pedersen Hjerting uit Ribe (zie elders). Later was hij sz van rl Ditlev Hansen Guldsmid uit Ribe, zw van Cornelius Ditlevsen uit Ribe (zie elders).

VINTAPPER; LAURIDS JENSEN (ca 1600-'49)

X Maren Bertelsdatter (-na 1650)

b 1626 fm 1632,'46

hkr 1625-'34: 381 ossen pl 1635-'39

* NAE 919, a.108, d.d.01/05/1626

* NAE 919, a.109, d.d.01/05/1626

NAE 907, a.247, d.d.21/06/1629

NAE 908, a.415, d.d.21/04/1631

NAE 928, a.111, d.d.18/05/1633

fr LJV was sz van rl Bertel Jørgensen Struck uit Ribe (zie elders).

RINGKØBING

ANDERSEN; JENS

* NAA 3864, f.276, d.d.03/03/1676 (met Laurids ?Klipgård uit Ringkøbing; lg aan Govert Lups uit A'dam)

opm Mogelijk de br van Laurids ?Klipgård.

ANDERSEN; NIELS

* NAH 2037, f.244vo, d.d.05/05/1593.

ANDERSEN; POUL (ca 1668-)

NAA 6039, f.763, d.d.01/05/1708.

ANDERSEN; ROLF (ca 1685-)

NAA 6039, f.763, d.d.01/05/1708.

'BORDENS; MARIA'

* NAA 3864, f.251, d.d.09/03/1676 (lg aan Govert Lups uit A'dam).

CHRISTENSEN; ANDERS

* NAH 2037, f.244vo, d.d.05/05/1593.

CHRISTENSEN; JENS (ca 1566-)

NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591

opm Ringkøbing?

CHRISTENSEN; PEDER (nv: Pieter Carsten)

* NAE 880, a.54, d.d.12/05/1623.

ERIKSEN; OVE (-1683)

bm 1673-'83

* NAA 3864, f.285, d.d.29/02/1676 (lg aan Govert Lups uit A'dam).

GRAVE; MAGNUS (MOGENS): zie bij Ribe.

JENSEN; JENS (-1664)

X Ingeborg Pedersdatter (1630-'89)

rl (1648?)-'64 bm feb.1664-nov.'64

* NAA 2399, f.19, d.d.27/03/1655 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.22, d.d.26/02/1657 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.25, d.d.05/03/1657 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.25, d.d.05/03/1657 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.42, d.d.21/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.42, d.d.21/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.42, d.d.21/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.42, d.d.21/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.43, d.d.25/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.43, d.d.25/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.43, d.d.25/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.43, d.d.25/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.61, d.d.27/01/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.62, d.d.16/02/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.64, d.d.17/02/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.63, d.d.28/02/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2400, f.83, d.d.12/11/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.1, d.d.19/03/1660 (lg aan Johannes Far i.o.v. Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.2, d.d.26/03/1660 (lg aan Johannes Far i.o.v. Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.3, d.d.22/03/1660 (lg aan Johannes Far i.o.v. Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.4, d.d.26/03/1660 (lg aan Johannes Far i.o.v. Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.9, d.d.14/05/1660 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.17, d.d.22/12/1660 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.17, d.d.04/02/1661 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.19, d.d.08/03/1661 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.21, d.d.07/03/1661 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.22, d.d.10/03/1661 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.23, d.d.10/03/1661 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.24, d.d.10/03/1661 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.35, d.d.20/02/1662 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.37, d.d.22/02/1662 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.38, d.d.28/02/1662 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.39, d.d.28/02/1662 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.41, d.d.20/03/1662 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.44, d.d.22/03/1662

* NAA 2401, f.56, d.d.08/03/1664 (lg aan Jan van den Berg en 'Martin Gaerts' uit A'dam)

* NAA 2401, f.57, d.d.12/03/1664 (**lg** aan Jan van den Berg en 'Martin Gaerts' uit A'dam)

* NAA 2401, f.58, d.d.13/03/1664 (**lg** aan Jan van den Berg en 'Martin Gaerts' uit A'dam)

NAA 4700, f.130, d.d.17/05/1679

fr JJ was de **zn** van **bm** Jens Olufsen uit Ringkøbing (zie elders), **br** van **rl** Oluf Jensen uit Ringkøbing (zie elders) en Thomas Jensen uit Ringkøbing (zie elders), **sz** van **rl** Peder Baggesen uit Ribe (zie elders), **zw** van **rl** Jens Nielsen uit Varde (zie elders), **zw** van **rl** Laurids Baggesen uit Ribe (zie elders). Zie bijlage 19 A en D.

JENSEN; OLUF (-voor 1650?)

X Maren Baggedatter (-1692)

rl (1647)-('48)

* NAE 923, a.287, d.d.28/09/1629

* NAE 925, a.72, d.d.04/05/1631

* NAE 925, a.73, d.d.04/05/1631

= HKR 1634 (102 ossen)

= HKR 1635 (104 ossen)

* NAE 970, a.93, d.d.15/05/1635

= HKR 1641 (60 ossen) (met Laurids Baggesen)

fr OJ was de **zn** van **bm** Jens Olufsen uit Ringkøbing (zie elders), **br** van **rl** en **bm** Jens Jensen uit Ringkøbing (zie elders) en Thomas Jensen uit Ringkøbing (zie elders), **sz** van **rl** Bagge Pedersen uit Ribe (zie elders), **zw** van **rl** Peder en **rl** Laurids Baggesen uit Ribe (zie elders), **rl** Jens Nielsen uit Varde (zie elders), **zw** van **rl** Laurids Baggesen uit Ribe (zie elders). Zie bijlage 19 A en D.

JENSEN; THOMAS: zie bijlagen 17 en 19 D.

KJÆRSEN; LAURIDS (**nv**: Lourens Kiersen)

* NAA 3864, f.247vo, d.d.17/02/1676 (**lg** aan Govert Lups uit A'dam).

?KLIPGÅRD; LAURIDS (**nv**: Laurents Klitsgaard)

* NAA 3864, f.276, d.d.03/03/1676 (met Jens Andersen uit Ringkøbing; **lg** aan Govert Lups uit A'dam)

opm Mogelijk gaat het om Laurids Andersen Klitsgaard uit Ringkøbing, **rl** 1678-1680, later **bm** in Lemvig. Jens Andersen zou zijn **br** kunnen zijn.

KOLDING; JENS NIELSEN (-1680)

X Margareta Jensdatter

rl 1678-'80

* NAA 3864, f.224, d.d.17/02/1676 (**lg** aan Govert Lups uit A'dam)

fr JNK was de **sz** van **rl** en **bm** Jens Jensen uit Ringkøbing (zie elders). Zie bijlage 19 D.

'LASSEN; JAKOB'

NAE 976, a.140, d.d.15 of 16/05/1641

opm Waarschijnlijk dezelfde als Jep Lassen uit Ribe.

LAUGESEN; JENS

* NAE 947, a.93, d.d.29/04/1637.

LAURIDSEN; ANDERS (-1661)

rl (1652)-'61

* NAE 1018, a.8, d.d.14/04/1645 (met Mogens Olufsen en Morten Pedersen uit Ringkøbing, **lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

* NAE 1018, a.13, d.d.19/04/1645 (met Mogens Olufsen en Morten Pedersen uit Ringkøbing, **lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen).

LAURIDSEN; 'CORNELIS' (ca 1665-)

NAA 6039, f.763, d.d.01/05/1708.

LAURIDSEN; JENS

- = HKR 1635 (50 ossen)
- = HKR 1636 (96 ossen)
- = HKR 1638 (106 ossen)
- * NAE 947, a.248, d.d.22/05/1638.

LAURIDSEN; NIELS (ca 1551-)

- # NAH 2036, f.254, d.d.06/05/1591.

MOURIDSEN; JENS (ca 1551-)

- # NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591.

NIELSEN; ANDERS (ca 1555-)

- # NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591.

OLUFSEN; ANDERS (ca 1619-)

- # NAE 1015, a.85, d.d.04/05/1643.

OLUFSEN; 'JONGE' JENS (-1646)

X Vibeke Madsdatter

rl (1608)-('25) **bm** (1626)-'46

- * NAE 848, a.893, d.d.01/05/1614
- * NAE 923, a.208, d.d.02/06/1629 (**lg** aan Joost Hendriks en Kornelis Pieters uit Enkhuizen)
- * NAE 924, a.108, d.d.21/03/1630 (**lg** aan Kornelis Pieters en Sijtje Meinderts uit Enkhuizen)
- * NAE 924, a.109, d.d.21/03/1630 (**lg** aan Kornelis Pieters en Sijtje Meinderts uit Enkhuizen)
- * NAE 924, a.110, d.d.21/03/1630 (**lg** aan Kornelis Pieters en Sijtje Meinderts uit Enkhuizen)
- * NAE 924, a.122, d.d.30/03/1630 (**lg** aan Sijtje Meinderts uit Enkhuizen)
- * NAE 925, a.48, d.d.30/03/1631 (**lg** aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)
- * NAE 925, a.49, d.d.31/03/1631 (**lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)
- * NAE 926, a.42, d.d.01/04/1632 (**lg** aan Kornelis Pieters en Pieter Floris uit Enkhuizen)
- * NAE 928, a.41, d.d.07/03/1633 (**lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)
- * NAE 928, a.50, d.d.11/03/1633 (**lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)
- * NAE 929, a.95, d.d.27/03/1634 (**lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)
- * NAE 970, a.188, d.d.29/03/1636 (**lg** aan Pieter Floris uit Enkhuizen)
- # NAE 1015, a.85, d.d.04/05/1643
- * NAE 1017, a.48, d.d.02/01/1644 (**lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 1017, a.49, d.d.13/01/1644 (**lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 1017, a.52, d.d.29/01/1644 (**lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 1017, a.63, d.d.31/03/1644 (**lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 981, a.118, d.d.31/03/1645 (**lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 1018, a.7, d.d.14/04/1645 (**lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

fr JO was de **va** van **rl** Oluf, **rl** en **bm** Jens en Thomas Jensen uit Ringkøbing (zie elders), **sv** van **rl** Jens Nielsen uit Varde (zie elders) en **rl** Laurids Baggesen uit Ribe (zie elders). Zie bijlage 19 D.

OLUFSEN; MOGENS (nv: Moens Oloffsen)

rl (1629)-('43) **bm** (1644)-'63

- * NAE 1018, a.8, d.d.14/04/1645 (met Morten Pedersen en Anders Lauridsen uit Ringkøbing, **lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 1018, a.13, d.d.19/04/1645 (met Morten Pedersen en Anders Lauridsen uit Ringkøbing, **lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 1018, a.26, d.d.23/04/1645 (**lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 1019, a.23, d.d.26/03/1647 (**lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

opm MO was tollenaar in Ringkøbing 1646-'61.

PEDERSEN; CHRISTEN

* NAE 924, a.176, d.d.12/05/1630

* NAA 1535, f.263, d.d.29/05/1652

opm Als woonplaats van CP 'wiel bij Rinkoopen' en 'Ringkøbing'; het is dus niet zeker of beide akten naar dezelfde persoon verwijzen. De akte uit 1652 is niet gesigneerd, dus handtekeningvergelijking is niet mogelijk.

PEDERSEN; MORTEN (-1673)

rl (1635)-('42) **bm** (1647)-'73

* NAE 1018, a.8, d.d.14/04/1645 (met Mogens Olufsen en Anders Lauridsen uit Ringkøbing, **lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

* NAE 1018, a.13, d.d.19/04/1645 (met Mogens Olufsen en Anders Lauridsen uit Ringkøbing, **lg** aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen).

SEHESTED; ANNE

* NAA 2400, f.27, d.d.19/03/1657 (**lg** aan Thomas Jensen uit Ringkøbing).

SVENDSEN; CHRISTEN (ca 1566-)

NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591

opm Mogelijk gaat het hier om het **rl** CS (1601)-('10).

'VROOM; CLAES' (ca 1672-)

NAA 6238, f.464, d.d.05/05/1703

NAA 6238, f.473, d.d.06/05/1703

NAA 6039, f.763, d.d.01/05/1708.

TATING

DIRKS TATINGHOF; HANS

* NAE 847, a.19, d.d.03/05/1600

opm Deze koopman 'uit Eiderstedt' wrs afkomstig uit Tating.

JACOBSEN; IVER

NAH 2049, f.108, d.d.22/11/1584 (betreft koeien).

TETENBÜLL

'NAMMIS; JACOB'

NAH 2037, f.60vo, d.d.22/04/1592

opm Wrs Tetenbüll (was de woonplaats van Peter Syverts).

SYVERTS; PETER

NAH 2037, f.60vo, d.d.22/04/1592

NAH 2042, f.63vo, d.d.15/11/1600

opm In de akte uit 1592 wordt geen herkomstplaats van Syverts genoemd.

TØNDER

ALTENECK; BALTHASAR (-1632)

rl 1619-'32

NAE 914, a.39, d.d.17/05/1625

fr BA was **zw** van Berend de Behr uit Tønder (zie elders).

ARFTSEN; OGGE (ca 1590-)

NAE 905, a.223, d.d.20/05/1627.

BEHR; BEREND DE (-1661)

X Botel Petersen (ca 1595-1662)

b 1611 **rl** 1618-'61

NAE 914, a.39, d.d.17/05/1625

NAE 920, a.150, d.d.08/05/1627

NAE 933, a.43, d.d.04/05/1637

- # NAE 934, a.159, d.d.20/05/1638
fr BdB was de zw van Balthasar Alteneck uit Tønder (zie elders), sv van Josias Kiel uit Tønder (zie elders) en van Christen Thomsen uit Tønder (zie elders).
- BENDIXEN; MOURITS
NAE 905, a.220, d.d.20/05/1627 **wnpl** uit Tønder?
- BENDIXEN; THOMAS (ca 1588-)
NAE 905, a.223, d.d.20/05/1627.
- BEYEREN; CLAUS (ca 1594-)
NAE 908, a.193, d.d.14/05/1630.
- BLOCKSMÖHL; HEINRICH
b 1635
NAE 976, a.150, d.d.22/05/1641
opm HB was linnenhandelaar uit Westfalen.
- BOERNICHSEN; MARTIN
NAE 1007, a.118, d.d.18/05/1644.
- BOYSEN; ANDREAS
* NAE 923, a.161, d.d.02/05/1629
NAE 923, a.214, d.d.09/06/1629
NAE 907, a.239, d.d.14/06/1629
NAE 907, a.247, d.d.21/06/1629
NAE 951, a.163, d.d.05/06/1630
NAE 908, a.415, d.d.21/04/1631
opm Behalve Tønder wordt ook Højer als woonplaats gegeven.
- CHRISTENSEN; MICHAEL (1584-)
NAE 944, a.145, d.d.22/05/1634.
- HANSEN; LORENZ
NAE 923, a.214, d.d.09/06/1629.
- HANSEN; THOMAS (1591-)
NAE 944, a.145, d.d.22/05/1634.
- 'JANSZ; MARN' (ca 1586-)
NAE 945, a.144, d.d.23/04/1635
opm Uit Tønder?
- KIEL; JOSIAS (ca 1596?-1673)
X 1. Marina von Lahr 2. ?
* NAE 929, a.90, d.d.23/03/1634 (**lg** aan Thomas Tüchsen uit Højer)
NAE 944, a.145, d.d.22/05/1634
* NAE 932, a.298, d.d.22/03/1637 (**lg** aan Thomas Tüchsen uit Højer)
fr JK was sz van Berend de Behr uit Tønder (zie elders).
- KOCK; JOHANN (ca 1577-1645)
b 1614 **rl** 1618-45
* NAE 924, a.137, d.d.11/04/1630 (**lg** aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)
* NAA 761, f.178, d.d.01/04/1634 (**lg** aan Adriaan Tamis uit Enkhuizen).
- KOCK; NICOLAUS
NAE 976, a.141, d.d.16/05/1641.
- NICKELSEN; CHRISTEN (ca 1601-)
NAE 933, a.43, d.d.04/05/1637.
- 'RUYTER; NICOLAES'
NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641
NAA 1569, f.170, d.d.10/05/1642
NAA 1569, f.182, d.d.14/05/1642.

THOMSEN; CHRISTEN (ca 1596-1669)

X Catharina de Behr (-1669)

b 1632 rl 1660-'69

NAE 923, a.217, d.d.12/06/1629

NAE 908, a.193, d.d.14/05/1630

NAE 924, a.178, d.d.14/05/1630

NAE 976, a.154, d.d.26/05/1641

NAE 976, a.175, d.d.16/06/1641

NAA 1569, f.170, d.d.10/05/1642

NAA 1569, f.182, d.d.14/05/1642

NAA 2119, , f.30, d.d.10/05/1658

fr CT was br van Nicolas Thomsen uit Tønder (zie elders) en de sz van Behrend de Behr uit Tønder (zie elders).

THOMSEN; NICOLAS (ca 1601-)

NAE 923, a.214, d.d.09/06/1629

NAE 923, a.217, d.d.12/06/1629

NAE 923, a.231, d.d.23/06/1629

fr NT was br van Christen Thomsen uit Tønder (zie elders)

opm zowel Højer en Tønder als herkomstplaats genoemd.

VARDE

ANDERSEN (TIL STORE HEBO); NIELS (-tussen 1627-'31) X

ANNA NIELSDATTER (-1659)

b 1607 rl 1618-ca 1630

* NAE 918, a.38, d.d.12/05/1625 (lh van Las Jensen Bandsbøl uit Varde)

* NAE 920, a.144, d.d.06/05/1627

* NAE 925, a.83, d.d.14/05/1631 (Anna Nielsdatter lg aan Iver Jensen Nebel uit Varde)

fr NA was sz van bm Niels Thomsen uit Varde, zw van rl Jens Nielsen uit Varde (zie elders), zw van bm Las Jensen Bandsbøl uit Varde (zie elders), sv van Steffen Nielsen uit Varde (zie elders). Zie bijlage 19 B.

CARSTENSEN; JENS

* NAE 1018, a.22, d.d.21/04/1645 (met Clemmen Christensen (Toftum) uit Varde, lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen).

CHRISTENSEN (TOFTUM); CLEMMEN

* NAE 1018, a.22, d.d.21/04/1645 (met Jens Carstensen uit Varde, lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen).

CHRISTENSEN; LAURIDS

* NAE 924, a.128, d.d.31/03/1630 (lg aan Pieter Kornelis).

CHRISTENSEN; PEDER

* NAE 1019, a.24, d.d.27/03/1647 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

* NAA 1099, f.422vo, d.d.06/04/1652 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

* NAA 1535, f.242, d.d.03/05/1652.

CLAUSEN; JAKOB (-1646)

X Maren Madsdatter (-1660)

rl 1618-'48

= HKR 1616 (40 ossen)

= HKR 1617 (90 ossen)

= HKR 1618 (48 ossen)

= HKR 1619 (50 ossen)

NAE 857, a.164, d.d.12/03/1619

= HKR 1620 (50 ossen)

= HKR 1622 (50 ossen)

- = HKR 1624 (49 ossen)
- # NAA 221, f.18, d.d.24/05/1624
- = HKR 1625 (50 ossen)
- # NAE 904, a.183, d.d.28/04/1626
- = HKR 1630 (98 ossen)
- * NAE 925, a.71, d.d.03/05/1631 (lg aan Mads Jakobsen uit Varde)
- * NAE 927, a.21, d.d.29/04/1632 (lg aan Iver Jensen Nebel uit Varde)
- * NAE 947, a.242, d.d.20/05/1638

fr JC was va van Mads Jakobsen uit Varde (zie elders) en mogelijk van Claus Jakobsen uit Varde (zie elders). Zie bijlage 19 B.

opm Als herkomstplaats ook wel Grådyb opgegeven. In akte NAA 221, f.18 en NAE 904, a.183 wordt overigens de woonplaats van Clausen niet genoemd.

GLYSSING; CLAUS (OLUFSEN) (-1671)

X Ingeborg Lauridsdatter (1634-)

b 1651 rl 1661 bm 1665-71

- # NAA 878, f.117, d.d.07/07/1654
- = HKR 1656 (100 ossen)
- = HKR 1657 (156 ossen)
- = HKR 1658 (108 ossen)
- = HKR 1659 (356 ossen)

fr COG was sz van Laurids Baggesen en Mette Jensdatter (zie elders).

'GONNES'; JAKOB

- # NAE 845, a.361, d.d.15/05/1597
- # NAE 846, a.28, d.d.05/06/1598.

JAKOBSEN; CLAUS

- # NAE 976, a.148, d.d.21/05/1641
- # NAE 976, a.150, d.d.22/05/1641
- * NAE 1017, a.67, d.d.08/04/1644 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 1019, a.25, d.d.06/04/1647 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

fr CJ was mogelijk de zn van rl Jacob Clausen uit Varde (zie elders) en de br van Mads Jakobsen (zie elders). CJ was de zw van 'Henrich von Senden' uit Varde (zie elders).

JAKOBSEN; HANS (ca 1552-)

rl 1594, 1596

- # NAE 846, a.13, d.d.20/05/1598.

JAKOBSEN; MADS (-1659)

X Ane Lasdatter (-in of na 1675)

- * NAE 925, a.71, d.d.03/05/1631 (lh van Jakob Clausen uit Varde)
- * NAE 929, a.145, d.d.17/05/1634 (lh van Iver Jensen Nebel uit Varde)
- = HKR 1643 (48 ossen) (met Christen Brøndum)
- * NAA 1623, f.889, d.d.29/05/1646 (met Las Jensen Bandsbøl uit Varde)
- * NAA 2399, f.12, d.d.18/03/1655 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)
- * NAA 2399, f.18, d.d.27/03/1655 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

fr MJ was zn van rl Jakob Clausen uit Varde (zie elders) en mogelijk de br van Claus Jakobsen, sz van bm Las Jensen uit Varde (zie elders) en zw van rl Jakob Jensen Bandsbøl uit Varde (zie elders). Zie bijlage 19 B.

JENSEN; ENEVOLD

- = HKR 1638 (30 ossen)
- * NAE 936, a.104, d.d.02/06/1639
- # NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641
- # NAE 976, a.166, d.d.11/06/1641
- # NAE 976, a.168, d.d.12/06/1641
- # NAE 976, a.175, d.d.16/06/1641

- * NAE 1016, a.102, d.d.19/05/1643
 - * NAE 1018, a.19, d.d.21/04/1645 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
 - * NAE 1018, a.23, d.d.21/04/1645 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
 - * NAE 1018, a.25, d.d.22/04/1645 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- fr EJ was (half)br van bm Las, rl Jakob, Iver en Thomas (zie elders). Zie bijlage 19 B.

JENSEN; IVER

- * NAE 924, a.141, d.d.15/04/1630.

JENSEN BANDSBØL; JAKOB (-in of na 1657)

X Lisbet Jacobsdatter

rl 1639-'57

- * NAE 919, a.111, d.d.01/05/1626
- * NAE 920, a.130, d.d.27/04/1627
- * NAE 924, a.98, d.d.13/03/1630 (lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)
- * NAE 924, a.127, d.d.30/03/1630 (lg aan Pieter Kornelis uit Enkhuizen)
- * NAE 924, a.170, d.d.11/05/1630
- # NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641
- # NAE 976, a.166, d.d.11/06/1641
- # NAE 976, a.168, d.d.12/06/1641
- # NAE 976, a.175, d.d.16/06/1641
- * NAE 1016, a.voor 102, d.d.19/05/1643 (wrs niet bekrachtigd)
- * NAE 1017, a.30, d.d.03/10/1643 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
- * NAE 982, a.116, d.d.17/05/1646 (lg aan Mads Nielsen uit Varde)

fr JJB was (half)br van bm Las, Iver, Enevold en Thomas Jensen uit Varde (zie elders).

Hij was sz van rl Jakob Clausen uit Varde (zie elders) en zw van Mads Jakobsen uit Varde (zie elders). Zie bijlage 19 B.

JENSEN BANDSBØL (TIL LUNDERUP); LAS (-1661)

X Else Nielsdatter

bm 1631-'61

- = HKR 1619 (47 ossen)
- = HKR 1623 (50 ossen)
- * NAE 918, a.38, d.d.12/05/1625 (lg aan Niels Andersen uit Varde)
- * NAE 904, a.186, d.d.29/04/1626
- * NAE 920, a.142, d.d.05/05/1627
- * NAE 925, a.79, d.d.14/05/1631
- * NAE 947, a.245, d.d.21/05/1638
- * NAA 1623, f.889, d.d.29/05/1646 (met Mads Jakobsen uit Varde)

fr LJB was (half)br van rl Jakob, Thomas, Enevold en Iver Jensen uit Varde (zie elders).

Hij was de zw van rl Niels Andersen til Hebo (zie elders), zw van rl Jens Nielsen uit Varde (zie elders), sv van Mads Jakobsen uit Varde (zie elders), sv van Mads Pedersen uit Varde (zie elders). Zie bijlage 19 B.

JENSEN BANDSBØL; THOMAS

- * NAE 1017, a.68, d.d.12/04/1644
- * NAE 1018, a.24, d.d.21/04/1645

fr TJB was (half)br van bm Las, rl Jakob, Iver, Enevold Jensen uit Varde (zie elders). Zie bijlage 19 B.

JENSEN NEBEL; IVER (-tussen 1654-'60)

X Karen Jakobsdatter

- * NAE 925, a.83, d.d.14/05/1631 (lh van Anna Nielsdatter uit Varde)
- * NAE 927, a.19, d.d.23/04/1632
- * NAE 927, a.21, d.d.29/04/1632 (lh van Jakob Clausen uit Varde)
- * NAE 929, a.145, d.d.17/05/1634 (lg aan Mads Jakobsen uit Varde)
- * NAE 934, a.162, d.d.21/05/1638

* NAE 1018, a.11, d.d.19/04/1645 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)
 fr IJN was (half)br van bm Las, rl Jakob, Enevold en Thomas Jensen uit Varde (zie elders), sz van rl Jakob Clausen uit Varde (zie elders) en zw van Mads Jakobsen uit Varde (zie elders). Zie bijlage 19 B.

JAKOBSEN KOLDTOFT; JENS (nv: Jens Jepsen Koldtoft)

* NAA 3864, f.221, d.d.08/02/1676 (lg aan Govert Lups uit A'dam).

JOHANSEN; PEDER (ca 1566-)

NAE 846, a.13, d.d.20/05/1598.

LANGE; PEDER CHRISTENSEN

NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641

NAE 976, a.166, d.d.11/06/1641

NAE 976, a.168, d.d.12/06/1641

* NAE 1016, a.79, d.d.07/02/1643 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen).

MADSEN; RASMUS (-1645)

X Lisbet Madsdatter Roed (uit Ribe)

rl periode onbekend

= HKR 1620 (53 ossen)

= HKR 1624 (50 ossen)

= HKR 1634 (50 ossen) (met Mads Roed)

NAE 976, a.141, d.d.16/05/1641

fr RM was de sz van Mads Pedersen Roed uit Ribe.

NICKELSEN; PEDER

NAE 863, a.89, d.d.07/05/1616.

NIELSDATTER; ANNA: zie bij Niels Andersen (til store Hebo) uit Varde.

NIELSEN; JENS (-tussen 1655-'59)

X Maren Jensdatter (-na 1691)

rl 1649

* NAE 924, a.126, d.d.30/03/1630 (lg aan Pieter Kornelis uit Enkhuizen)

* NAE 1017, a.27, d.d.25/09/1643 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

* NAE 1019, a.88, d.d.30/03/1648 (lg aan Fem Bollaard uit Enkhuizen)

* NAA 2399, f.20, d.d.27/03/1655 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2399, f.24, d.d.01/04/1655 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing i.o.v. Henrik Müller uit Kopenhagen)

* NAA 2399, f.26, d.d.07/04/1655 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing i.o.v. Henrik Müller uit Kopenhagen)

* NAA 2399, f.70, d.d.20/03/1656 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2399, f.76, d.d.04/04/1656 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

fr JN was zn van bm Niels Thomsen uit Varde, zw van Niels Andersen til Store Hebo uit Varde (zie elders), zw van Las Jensen Bandsbøl uit Varde (zie elders), sz van bm Jens Olufsen uit Ringkøbing (zie elders), zw van Oluf Jensen uit Ringkøbing (zie elders), zw van Jens Jensen uit Ringkøbing (zie elders), zw van Thomas Jensen uit o.a. Ringkøbing (zie elders). Zie bijlage 19 B en D.

NIELSEN; MADS

* NAE 982, a.116, d.d.17/05/1646 (lh van Jakob Jensen Bandsbøl uit Varde).

NIELSEN (TIL LUNDERUP); PEDER (-1694)

X 1. Karen Madsdatter (in of na 1648) 2. Maren Stefansdatter

b 1642

* NAE 1018, a.16, d.d.19/04/1645 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen, via Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2398, f.42, d.d.18/03/1654 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2399, f.47, d.d.08/02/1656 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2399, f.54, d.d.29/02/1656 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

- * NAA 2400, f.44, d.d.27/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)
- * NAA 2400, f.44, d.d.28/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)
- * NAA 2400, f.46, d.d.30/03/1658 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)
- * NAA 2400, f.68, d.d.01/03/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)
- * NAA 2400, f.68, d.d.01/03/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

fr PN was sz van rl en bm Steffen Nielsen uit Varde (zie elders).

opm Ook Bramming als wnpl genoemd.

NIELSEN; STEFFEN (ca 1604-'65)

X Maren Nielsdatter (1620-'59)

b ca 1637 rl 1639 bm 1656-'65

NAE 936, a.88, d.d.20/05/1639

NAE 936, a.89, d.d.20/05/1639

* NAE 1018, a.14, d.d.19/04/1645 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

* NAA 2398, f.42, d.d.18/03/1654 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2399, f.13, d.d.23/03/1655 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2399, f.27, d.d.09/04/1655 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

fr SN sz van Niels Andersen uit Varde (zie elders) en sv van Peder Nielsen til Lunderup uit Varde (zie elders). Zie bijlage 19 B.

NORMSTED; HANS

NAE 846, a.13, d.d.20/05/1598

opm HN is mogelijk dezelfde als zijn in de HKR van Ribe genoemde naamgenoot, die in 1603 en '05 in totaal 26 ossen exporteerde.

PEDERSEN; MADS (nv: Mathijs Pietersz, Macx Pietersz) (-1656)

X Maren Lasdatter (-1652)

* NAE 926, a.38, d.d.02/04/1632 (lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

* NAE 1006, a.26, d.d.23/03/1650 (lg aan Jan Hendriks Oostindievaarder uit Enkhuizen)

fr MP was sz van bm Las Jensen Bandsbøl uit Varde (zie elders).

'SENDEN; HENRICH VON'

* NAE 947, a.94, d.d.02/05/1637

* NAE 934, a.165, d.d.22/05/1638

NAE 976, a.148, d.d.21/05/1641

NAE 976, a.150, d.d.22/05/1641

fr HvS was de zw van Claus Jakobsen uit Varde (zie elders).

SIVERDSEN; MADS (nv: Mathias Siverdts, Mathijs van Waarde)

* NAE 970, a.88, d.d.13/05/1635.

STAUNING; JENS

NAE 825, a.27, d.d.14/05/1590 (lg aan 'Jan Deijman' uit A'dam).

TARP; CHRISTEN CHRISTENSEN (nv: Carsten Turp) (-1664)

X Karen Christensdatter (-1670)

rl 1639-?

* NAE 932, a.296, d.d.21/03/1637 (lg aan Thomas Tüchsen uit Højer).

TOFTUM: zie bij Christensen Toftum; Clemmen uit Varde.

VIBORG

ARCTANDER; JUST NIELSEN (-voor 1711)

X Else Majoner

NAA 6357, f.73, d.d.10/05/1703

NAA 7277, f.1145, d.d.15/05/1705

NAA 4840, f.921, d.d.03/06/1707

NAA 6039, f.763, d.d.01/05/1708

NAA 7162, f.1507, d.d.15/05/1708

NAA 6958, f.1149, d.d.19/05/1708

NAA 7286, f.211, d.d.21/05/1708.

ARCTANDER; NIELS

NAA 7286, f.211, d.d.21/05/1708.

FALCKENBERG; CHRISTEN JENSEN

* NAA 3864, f.222, d.d.17/02/1676 (lg aan Govert Lups uit A'dam)

* NAA 3864, f.250, d.d.29/02/1676 (lg aan Govert Lups uit A'dam).

GERBER; SALOMON (1608-'90)

X Maren Villadsdatter (-1694)

* NAA 2400, f.73, d.d.02/04/1659 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.25, d.d.11/03/1661 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing).

GRÅ; MOURIDS CHRISTENSEN

* NAA 3864, f.308, d.d.05/03/1676 (lg aan Govert Lups uit A'dam)

* NAA 3864, f.308vo, d.d.05/03/1676 (lg aan Govert Lups uit A'dam)

* NAA 3865, f.126, d.d.02/03/1677 (lg aan Govert Lups uit A'dam).

JØRGENSEN; HENRIK (-1686)

X 1. nn (-1647) 2. Mette Olsdatter (1627-1703)

rl 1662-'82

* NAE 1018, a.10, d.d.18/04/1645 (lg aan Pieter Bollaard uit Enkhuizen)

* NAE 1018, a.18, d.d.21/04/1645

* NAE 1018, a.20, d.d.21/04/1645.

SØRENSEN; PEDER (-1644)

X Kirsten Sørensdatter

bm 1591-1631

* NAA 241, f.32vo, d.d.08/03/1630 (lg aan Klaas Karstens uit A'dam).

WILLEMS; HENDRIK

NAH 2049, f.36, d.d.29/05/1584

NAH 2036, f.158, d.d.02/09/1590

NAH 2036, f.159, d.d.02/09/1590

opm HW was br van Jan en Willem Willems uit Viborg (zie elders). In 1584 werd als woonplaats Zwolle gegeven, in 1590 waarschijnlijk woonachtig in Viborg.

WILLEMS; JAN

NAH 2036, f.159, d.d.02/09/1590

opm JW was br van Willem en Hendrik Willems uit Viborg (zie elders).

WILLEMS; WILLEM

NAH 2036, f.158, d.d.02/09/1590

NAH 2036, f.159, d.d.02/09/1590

opm WW was br van Jan en Hendrik Willems uit Viborg (zie elders). Oorspronkelijk was WW afkomstig uit Zwolle.

VOGNSILD

OLUFSEN; OLUF (ca 1667-)

NAA 7162, f.1507, d.d.15/05/1708.

VORDINGBORG

SUELING; MORTEN

* NAA 694B.omslag55, d.d.04/03/1633 (lg aan Jan Kornelis van der Nun).

WILSTER

'BOLTEN; HANS'

NAE 1015, a.15, d.d.16/01/1643.

ÅLBORG

BANG; JENS

NAA 1502, d.d.03/06/1642.

CHRISTENSEN; LAURIDS (ca 1607-)

= HKR 1625 (86 ossen)

= HKR 1626 (68 ossen)

= HKR 1627 (60 ossen)

* NAE 924, a.107, d.d.18/03/1630 (lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

* NAE 924, a.112, d.d.20/03/1630 (lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

* NAE 924, a.119, d.d.25/03/1630 (lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

= HKR 1630 (57 ossen)

= HKR 1635 (47 ossen) (met Troels en Christen Poulsen)

NAE 931, a.163, d.d.01/05/1636

= HKR 1636 (70 ossen)

= HKR 1638 (50 ossen)

= HKR 1646 (117 ossen).

ERDTMANN; FRANDS

= HKR 1633 (50 ossen)

= HKR 1634 (40 ossen)

NAE 936, a.68, d.d.04/05/1639.

HEMMER; CHRISTOFFER DE (-1658)

X 1 ?Johanne Jørgensdatter (-1622) 2. Karen Larsdatter Suur

rl 1630-'33 bm 1630-'46 of '58

= HKR 1636 (100 ossen)

NAE 931, a.163, d.d.01/05/1636

opm Twee van CdH's dochters trouwden met Riber burgemeesters.

JENSEN; JAKOB

* NAE 924, a.91, d.d.07/03/1630 (met Villem Jensen Kock uit Ålborg, lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

= HKR 1630 (138 ossen)

* NAE 924, a.103, d.d.16/03/1630 (met Villem Jensen Kock uit Ålborg, lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

* NAE 924, a.104, d.d.16/03/1630 (met Villem Jensen Kock uit Ålborg, lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

= HKR 1631 (54 ossen)

= HKR 1633 (150 ossen)

NAE 928, a.96, d.d.03/05/1633

= HKR 1643 (106 ossen) (met of door zijn dienaar aangegeven).

JENSEN; MAGNUS

NAA 1502, d.d.03/06/1642.

KOCK; VILLEM (JENSEN)

= HKR 1624 (120 ossen)

= HKR 1625 (108 ossen)

= HKR 1626 (156 ossen)

= HKR 1627 (114 ossen)

= HKR 1630 (50 ossen)

* NAE 924, a.91, d.d.07/03/1630 (met Jakob Jensen uit Ålborg, lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

* NAE 924, a.103, d.d.16/03/1630 (met Jakob Jensen uit Ålborg, lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen)

* NAE 924, a.104, d.d.16/03/1630 (met Jakob Jensen uit Ålborg, lg aan Kornelis Pieters uit Enkhuizen).

'LICHTHARTT; HINRICH'

NAE 936, a.68, d.d.04/05/1639.

SUUR; BAGGE LAURIDSEN (ca 1631-)

X Margrete Karstensdatter (-1660)

rl 1666-78

* NAA 2401, f.36, d.d.21/02/1662 (lg Thomas Jensen uit Ringkøbing)

opm BLS was de zn van rl Laurids Lauridsen Suur en Else Baggisdatter uit Ålborg. Zie bijlage 19 A.

NEDERLANDSE KOOPLIEDEN

ALKMAAR

KLAAS; NANNE

NAE 853, a.149, d.d.04/05/1611

opm Ossenkoopman?

AMSTERDAM

ADRIAANS; FRANS

* NAA 241, f.28vo, d.d.06/03/1630

* NAA 241, f.37vo, d.d.08/03/1630.

ADRIAANS; PIETER

NAE 923, d.d.16/06/1629.

ALDERWERELD; JAKOB VAN

* NAA 3863, f.191, d.d.03/03/1674

* NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.216vo, d.d.26/01/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.217, d.d.26/01/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.191vo, d.d.30/01/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.192vo, d.d.31/01/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.193vo, d.d.02/02/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.218vo, d.d.02/02/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.242vo, d.d.02/02/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.3, d.d.02/02/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.4, d.d.02/02/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.5, d.d.02/02/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.7, d.d.-/02/1675 (lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.23, d.d.07/02/1675 (met Jan Loten uit A'dam, lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.24, d.d.11/02/1675 (lg aan Klaas Klinkert uit A'dam)

* NAA 3864, f.194, d.d.26/02/1675 (lg aan Klaas Klinkert uit A'dam).

ALDERWERELD; JAN VAN

NAA 879, f.178vo, d.d.04/12/1656.

ALEWIJN; DIRK

* NAA 243, f.97vo, d.d.08/03/1631.

'APOSTOOL'; PIETER PIETERS

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

AREND; REIER (nv: Reyer Aerts)

NAA 7286, f.211, d.d.21/05/1708.

BACKER; EGBERT GERRITS

NAA 242, f.148, d.d.27/09/1630.

BACKER; JORIS

* NAA 1540, f.11, d.d.04/03/1659

* NAA 1540, f.13, d.d.05/03/1659

opm Uit A'dam?

BEECK; PIETER PIETERS VAN

NAA 7061B, f.193, d.d.15-19/09/1702

* NAA 6801, a.164, d.d.13/03/1713

* NAA 6801, a.173, d.d.18/03/1713

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

BEENS; HUIBERT

* NAA 1535, f.179, d.d.15/03/1652.

BENNINGBROEK; JAKOB

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

BERG; JAN VAN DE

* NAA 2401, f.56, d.d.08/03/1664 (met 'Martin Gaerts' uit A'dam lh van Jens Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.57, d.d.12/03/1664 (met 'Martin Gaerts' uit A'dam lh van Jens Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.58, d.d.13/03/1664 (met 'Martin Gaerts' uit A'dam lh van Jens Jensen uit Ringkøbing).

BETS; SIMON

* NAA 6801, a.164, d.d.13/03/1713

* NAA 6801, a.173, d.d.18/03/1713

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

BICKER; JAKOB (1612-'76)

NAA 602, f.37vo, d.d.17/08/1646.

BLEES; PIETER (nv: Blesen)

* NAA 1543, f.219, d.d.02/03/1668

* NAA 1543, f.226, d.d.16/03/1668.

BLOCQ; REINDER DE

* NAA 1540, f.11, d.d.04/03/1659

* NAA 1540, f.13, d.d.05/03/1659.

BLOK; PIETER (MICHIELS) (weduwe van -, Maria Slabberan)

NAA 4634, f.229, d.d.19/01/1704.

BOS; DIRK

* NAA 6801, a.164, d.d.13/03/1713

* NAA 6801, a.173, d.d.18/03/1713

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

BOS; PELGRIM (nv: Pelgrom)

* NAA 832, d.d.02/03/1634.

'BRASKER; JOAN'

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

'BRASSER'; JOOST

NAA 599, f.563, d.d.18/03/1639.

BREGMAN; SIMON JANS

NAA 3861, f.470, d.d.13/05/1697.

'BRISEMAN'; JURRIAAN (ca 1614-)

NAA 2230, f.27, d.d.04/05/1669

NAA 2230, f.28, d.d.04/05/1669

NAA 2230, f.1046, d.d.06/08/1669

NAA 2230, f.1048, d.d.06/08/1669.

'BRONDERT'; GERRIT

NAA 6357, f.73, d.d.10/05/1703.

'CALSCHUER'; ANTONIE

* NAA 238, f.117, d.d.09/03/1629.

'CALSCHUER'; MAARTEN

* NAA 238, f.117, d.d.09/03/1629.

'CAPELLE'; NICOLAAS VAN DE

NAA 1502, d.d.03/06/1642.

COYMANS; JOZEF

* NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713

opm Zie bijlage 15.

'CRAIJENSTEIJN'; HUIGEN JANS VAN

* NAA 243, f.104, d.d.12/03/1631 (met Jan Klaas Vlooswijk).

'DAVILAAR'; ANTONIE VAN

NAA 601, f.306vo, d.d.03/03/1643.

DEKKER; PIETER

NAA 5357, f.73, d.d.10/05/1703

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

DEIMS; JAN (NV: JAN DEIJMAN)

NAE 825, a.27, d.d.14/05/1590 (lh van Jens Stauning uit Varde).

DEUTZ; JEAN

NAA 2035, f.271, d.d.27/02/1653

fr JD was de br van Joseph Deutz. Zie bijlage 19 E.

DEUTZ; JOSEPH: zie bijlagen 18 en 19 E.

EINDHOVEN; MELCHIOR VAN

NAE 846, a.28, d.d.05/06/1598

* NAE 845, a.361, d.d.15/05/1597.

FABRICIUS; ALBERT

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

FAR; JOHANNES (ca 1635-)

* NAA 2401, f.1, 19/03/1660 (lh van Thomas Jensen, i.o.v. Jens Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.2, d.d.26/03/1660 (lh van Thomas Jensen, i.o.v. Jens Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.3, d.d.22/03/1660 (lh van Thomas Jensen i.o.v. Jens Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.4, d.d.26/03/1660 (lh van Thomas Jensen i.o.v. Jens Jensen uit Ringkøbing)

NAA 2230, f.27, d.d.04/05/1669

NAA 2230, f.28, d.d.04/05/1669

NAA 2230, f.1046, d.d.06/08/1669

NAA 381b, f.68, d.d.31/07/1677

NAA 381a, f.171, d.d.12/08/1677

NAA 4700, f.130, d.d.17/05/1679

NAA 4700, f.152, d.d.27/06/1679.

'GAERTS; MARTIN'

* NAA 2401, f.56, d.d.08/03/1664 (met Jan van de Berg uit A'dam lh van Jens Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.57, d.d.12/03/1664 (met Jan van de Berg uit A'dam lh van Jens Jensen uit Ringkøbing)

* NAA 2401, f.58, d.d.13/03/1664 (met Jan van de Berg uit A'dam lh van Jens Jensen uit Ringkøbing).

GEER; SAMUEL DE

* NAA 832, d.d.02/03/1634.

HARMENS; JAN

NAA 3437, a.53, d.d.23/03/1674.

HELMOND; JAN VAN (1616-'65)

NAA 602, f.37vo, d.d.17/08/1646.

HENDRIKS; ANDRIES

NAE 928, a.111, d.d.18/05/1633.

HENDRIKS KROOT; DIRK

NAA 603, f.81, d.d.04/02/1647

opm Marktmeester van de ossenmarkt te A'dam.

'HEUSEN'; PIETER VAN

NAA 690C, f.136, d.d.09/07/1635

NAA 598, f.60, d.d.05/12/1636

opm Uit A'dam?

HUIBERTS 'VAN EIJL'; JURRIAAN

* NAA 238, f.73vo, d.d.20/02/1629

* NAA 241, f.44, d.d.16/03/1630

* NAA 243, f.80vo, d.d.28/02/1631

* NAA 1659, f.425, d.d.23/03/1644

NAE 982, a.73, d.d.17/03/1646

* NAA 760, f.168vo, d.d.05/04/1632 (lh van Jakob Hansen Bager uit Ribe)

opm Omdat de toevoeging 'Van Eijl' maar eenmaal voorkomt, is gekozen deze niet voorop te plaatsen.

HULST; PIETER

* NAA 1540, f.11, d.d.04/03/1659

* NAA 1540, f.13, d.d.05/03/1659

opm Uit A'dam?

JANS; EGBERT

* NAA 241, f.40, d.d.14/03/1630.

JANS SCHEEPMAKER; JOCHEM

NAA 1061, f.125, d.d.26/02/1642

NAA 1062, f.11, d.d.05/05/1642

NAA 1067, f.239, d.d.08/08/1643

NAA 1067, f.240, d.d.08/08/1643.

JOCHEMS; WILLEM

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

KARSEBOOM; JAKOB

NAA 7061B, f.193, d.d.15-19/09/1702

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

KARSTENS; KLAAS

* NAA 241, f.32vo, d.d.08/03/1630 (lh van Peder Sørensen uit Viborg).

KLAAS; GERBRAND

NAA 598, f.60, d.d.05/12/1636.

KLAAS; JAN OOM

NAA 598, f.60, d.d.05/12/1636

NAA 599, f.563, d.d.18/03/1639

opm Uit A'dam?

KLINKER; KLAAS

* NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.216vo, d.d.26/01/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.217, d.d.26/01/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.191vo, d.d.30/01/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.192vo, d.d.31/01/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.193vo, d.d.02/02/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.218vo, d.d.02/02/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.242vo, d.d.02/02/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.3, d.d.02/02/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.4, d.d.02/02/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.5, d.d.02/02/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.7, d.d.-/02/1675 (lh van Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.23, d.d.07/02/1675 (lh van Jan Loten en Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.24, d.d.11/02/1675 (lh van Jakob van Alderwereld uit A'dam)

* NAA 3864, f.25, d.d.13/02/1675 (lh van Jan Loten uit A'dam)

* NAA 3864, f.194, d.d.26/02/1675 (lh van Jakob van Alderwereld uit A'dam)

opm KK was makelaar.

'KOHLE'; ANTONIE

* NAA 1535, f.176, d.d.05/03/1652.

KORS; WILLEM

NAA 598, f.60, d.d.05/12/1636

opm Uit A'dam?

KOSTER; PIETER GERRITS

NAA 7286, f.211, d.d.21/05/1708.

KUILAARD; ANDRIES (nv: Guijlaert, Cuylaert, Kuijllert, Cuijllert, Kuylart)

NAE 928, a.103, d.d.09/05/1633

NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641

NAE 1007, a.1, d.d.11/06/1641

NAE 977, a.10, d.d.09 en 10/07/1641

NAA 1061, f.125, d.d.26/02/1642

NAA 1062, f.11, d.d.05/05/1642

opm Ossenkoopman en schipper.

'LEIJTEN'; WOUTER GERRITS

NAE 912, a.125, d.d.21/05/1639

NAE 912, a.126, d.d.21/05/1639.

LENNER; JAN VAN

NAA 4194, f.97, d.d.22/08/1701

NAA 4634, f.229, d.d.19/01/1704.

'LINNINGH'; FRANS (nv: Francois Linnich)

* NAA 1543, f.214, d.d.25/02/1668

* NAA 3805, f.96, d.d.21/03/1682 (lh van 'Jakob Jakobsen Tarm', woonplaats onbekend).

LINTELO; EVERT VAN

NAA 868, f.9vo, d.d.07/01/1639.

LOTEN; JAKOB

* NAA 6801, a.164, d.d.13/03/1713

* NAA 6801, a.173, d.d.18/03/1713

NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

LOTEN (DE JONGE): JAN: zie bijlage 18.

LUPS; GOVERT (nv: Lüpps)

* NAA 3864, f.221, d.d.08/02/1676 (lh van Jens Jepsen Koldtoft uit Varde)

* NAA 3864, f.222, d.d.17/02/1676 (lh van Christen Jensen Falckenberg uit Viborg)

* NAA 3864, f.224, d.d.17/02/1676 (lh van Jens Nielsen Kolding uit Ringkøbing)

* NAA 3864, f.247vo, d.d.17/02/1676 (lh van Laurids ?Kjærsen uit Ringkøbing)

* NAA 3864, f.248vo, d.d.17/02/1676 (lh van Peder Madsen uit Lemvig)

* NAA 3864, f.250, d.d.29/02/1676 (lh van Christen Jensen Falckenberg uit Viborg)

* NAA 3864, f.285, d.d.29/02/1676 (lh van Ove Eriksen uit Ringkøbing)

* NAA 3864, f.276, d.d.03/03/1676 (lh van Jens Andersen en Laurids ?Klipgård uit Ringkøbing)

* NAA 3864, f.308, d.d.05/03/1676 (lh van Mourids Christensen Grå uit Viborg)

* NAA 3864, f.308vo, d.d.05/03/1676 (lh van Mourids Christensen Grå uit Viborg)

* NAA 3864, f.251, d.d.09/03/1676 (lh van 'Maria Bordens' uit Ringkøbing)

* NAA 3865, f.126, d.d.02/03/1677 (lh van Mourids Christensen Grå uit Viborg)

opm NAA 3864, f.248vo: jaartal 1674 is wrs incorrect.

MAARTENS; KORNELIS

NAA 598, f.60, d.d.05/12/1636.

MARSELIS; SELIO (nv: Marchellis)

* NAA 760, f.144, d.d.26/03/1632

* NAA 695A, f.33vo, d.d.07/03/1635

* NAA 695A, f.44vo, d.d.20/03/1635

* NAA 695A, f.328vo, d.d.14/03/1636

* NAA 694B.omslag60, d.d.13/03/1634

* NAA 694B.omslag60, d.d.13/03/1634

* NAA 694B.omslag60, d.d.13/03/1634

* NAA 694B.omslag60, d.d.21/02/1634.

MICHIELS BRUIN; GIJSBERT

NAA 598, f.60 en verder, d.d.12/12/1636.

NUN; JAN KORNELIS VAN DER

* NAA 694B.omslag55, d.d.04/03/1633 (lh van Morten Sueling uit Vordingborg)

* NAA 694B.omslag56, d.d.08/03/1633 (lh van Peder Nielsen uit Nyborg)

* NAA 1099, f.214, d.d.26/02/1652 (met Nanne van der Nun, lh van Lars Nielsen uit Præstø).

NUN; NANNIE VAN DER

* NAA 1099, f.214, d.d.26/02/1652 (met Jan Kornelis van der Nun, lh van Lars Nielsen uit Præstø).

OOMS; ALLARD

NAA 879, f.178vo, d.d.04/12/1656.

OOMS; KLAAS

- # NAA 695A, f.112, d.d.25/05/1635.

OETGENS VAN WAVEREN; ANTONIE

- * NAA 6801, a.168, d.d.15/03/1713 en volgende dagen.

'OTSENBORN'; DAVID

- * NAA 640, f.59, d.d.25/02/1633.

PELT; PHILIP

- * NAA 695A, f.601vo, d.d.10/03/1637
- * NAA 695A, f.602, d.d.10/03/1637
- * NAA 695A, f.603, d.d.10/03/1637
- * NAA 695A, f.605vo, d.d.12/03/1637.

PIETERS; ALT

- # NAE 1007, a.1, d.d.11/06/1641
- # NAA 1061, f.125, d.d.26/02/1642
- # NAA 1062, f.11-12vo, d.d.05/05/1642
- # NAE 1009, a.76, d.d.19/05/1647
- opm Ossenkoopman en schipper.

POORT; RIJK VAN DER

- # NAA 6801, a.188, d.d.24/03/1713.

'RAUWENHOFF; JOAN'

- * NAA 6801, a.171, d.d.17/03/1713
- opm JR trad op met zijn niet bij name genoemde zn.

ROTGANS; LUKAS JAKOBS (1587-1646)

- # NAA 601, f.306vo, d.d.03/03/1643
- # NAA 602, f.37vo, d.d.17/08/1646.

ROTGANS; WILLEM JAKOBS

- * NAA 241, f.40, d.d.14/03/1630
- * NAA 243, f.59vo, d.d.19/02/1631.

SARIS; ABRAHAM

- * NAA 241, f.28vo, d.d.06/03/1630
- * NAA 241, f.37vo, d.d.08/03/1630.

SCHELLINGER; KORNELIS (1620-'80)

- # NAA 599, f.565, d.d.22/03/1639
- # NAA 601, f.306vo, d.d.03/03/1643.

SCHOUTEN VAN KLEEF; KORNELIS

- # NAA 670C, f.136, d.d.09/07/1635
- # NAE 936, a.68, d.d.4/05/1639.

SENESCHAEI; ANTONIE

- * NAA 1535, f.178, d.d.12/03/1652
- * NAA 1536, f.124, d.d.31/03/1653.

SIX; WILLEM

- # NAA 695A, f.111, d.d.23/05/1635.

STRATEN; JAN VAN DER

- # NAA 239, f.125, d.d.24/06/1629.

'TELGHUIJS'; LAMBERT

- * NAA 2398, f.47, d.d.02/04/1654 (met Christen Poulsen uit Ribe).

TRELLUND; JONAS JENSEN (zie bij Ribe).

UCHELEN; ARNOUD VAN

- # NAA 2230, f.27, d.d.04/05/1669
- # NAA 2230, f.1046, d.d.06/08/1669.

VEENEMAN; JAN (1610-'57)

- # NAA 601, f.306vo, d.d.03/03/1643.

VEENEMAN; TIJMEN

NAA 599, f.565, d.d.22/03/1639.

'VERHOUTERT'; JAN GERRITS

NAA 242, f.148, d.d.27/09/1630.

'VERWOU'; HERMAN JANS

NAA 601, f.306vo, d.d.03/03/1643.

VLOOSWIJK; JAN KLAAS

* NAA 243, f.104, d.d.12/03/1631 (met Huigen Jans van 'Craijensteijn')

NAA 598, f.60, d.d.05/12/1636

NAA 599, f.563, d.d.18/03/1639

NAA 601, f.306vo, d.d.03/03/1643

NAA 602, f.37vo, d.d.17/08/1646

NAA 603, f.81, d.d.04/02/1647.

WAGENAAR; JAN

* NAA 6801, a.189, d.d.26/03/1713.

WAGENAAR; JAN

* NAA 3864, f.274, d.d.02/03/1676.

WIJBRANDS; FRANCOIS

NAA 695A, f.112, d.d.25/05/1635

NAA 670C, f.136, d.d.09/07/1635

fr FW is de br van Johannes Wijbrands uit A'dam.

WIJBRANDS; JOHANNES

NAA 670C, f.136, d.d.09/07/1635

fr JW is de br van Francois Wijbrands.

WILLEMS; WILLEM

NAA 2069, f.22, d.d.23/05/1602.

WOLF JR; HANS DE (-1682)

X Agneta Block?

NAA 928, a.143, d.d.15/06/1633

NAA 976, a.175, d.d.16/06/1641

NAA 1062, f.11, d.d.05/05/1642

= HKR 1652 (450 ossen)

= HKR 1653 (550 ossen)

= HKR 1656 (660 ossen)

= HKR 1657 (480 ossen)

= HKR 1659 (322 ossen) (met Jan Clausen).

BUNSCHOTEN

HENDRIKS; PIETER

* NAA 920, a.56, d.d.29/01/1627 (met Barend Willems uit Weesp).

JANS 'BOTTERMAN'; KORNELIS

NAA 598, f.60, d.d.05/12/1636

NAA 599, f.565, d.d.22/03/1639.

KNAAP; PIETER

NAA 598, f.60, d.d.05/12/1636

NAA 599, f.563, d.d.18/03/1639

NAA 601, f.306vo, d.d.03/03/1643.

opm Het is ook mogelijk dat deze persoon Pieter Knaap van Bunschoten heette en uit A'dam afkomstig was.

DELFSHAVEN

KLAAS; JAKOB

NAE 877, a.121 (mei 1622).

DELFT

'SIEREN'; PIETER

NAE 880, a.36, d.d.01/05/1623.

DRIEL

EGONS; WALRAVEN

* NAA 2399, f.49, d.d.26/02/1656 (lg aan Thomas Jensen uit Ringkøbing).

ENKHUIZEN

ALBERTS; ALBERT

X Lucia Sijbrands

NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641

NAE 976, a.145, d.d.18/05/1641

NAE 976, a.166, d.d.11/06/1641

NAE 976, a.168, d.d.12/06/1641

opm Waard in de herberg aan het hek bij de Keten te Enkhuizen.

AUKES; MEIERT

* NAE 865, a.78, d.d.27/03/1617.

BOLLAARD; DAVID X

FEM PIETERS (zie elders bij Fem Bollaard)

* NAE 907, a.207, d.d.03/05/1629

NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641

NAE 976, a.166, d.d.11/06/1641

NAE 976, a.168, d.d.12/06/1641

NAE 976, a.175, d.d.16/06/1641.

BOLLAARD, geboren PIETERS; FEM

* NAE 1019, a.77, d.d.21/02/1648 (lh van Jens Bonum uit Kalundborg)

* NAE 1019, a.88, d.d.30/03/1648 (lh van Jens Nielsen uit Varde).

BOLLAARD; PIETER (-1666?)

X 1. Klaasje Willems Poens (-voor 1661) 2. Trijntje Barends? (-1667)

NAE 1015, a.85, d.d.04/05/1643

NAE 1015, a.86, d.d.04/05/1643

* NAE 1016, a.79, d.d.07/02/1643 (lh van Peder Christensen Lange uit Varde)

* NAE 1017, a.27, d.d.25/09/1643 (lh van Jens Nielsen uit Varde)

* NAE 1017, a.30, d.d.03/10/1643 (lh van Jakob Jensen Bandsbøl uit Varde)

* NAE 1017, a.48, d.d.02/01/1644 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)

* NAE 1017, a.49, d.d.13/01/1644 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)

* NAE 1017, a.52, d.d.29/01/1644 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)

* NAE 1017, a.63, d.d.31/03/1644 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)

* NAE 1017, a.67, d.d.08/04/1644 (lh van Claus Jakobsen uit Varde)

* NAE 980, a.166, d.d.13/04/1644 (lh van Jens Pedersen Brøndum uit Ribe)

* NAE 981, a.118, d.d.31/03/1645 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)

* NAE 1018, a.77, d.d.14/04/1645 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)

* NAE 1018, a.8, d.d.14/04/1645 (lh van Mogens Olufsen, Mortens Pedersen en Anders Lauridsen uit Ringkøbing)

* NAE 1018, a.10, d.d.18/04/1645 (lh van Henrik Jørgensen uit Viborg)

* NAE 1018, a.11, d.d.19/04/1645 (lh van Iver Jensen Nebel uit Varde)

* NAE 1018, a.13, d.d.19/04/1645 (lh van Mogens Olufsen, Mortens Pedersen en

Anders Lauridsen uit Ringkøbing)

- * NAE 1018, a.14, d.d.19/04/1645 (lh van Steffen Nielsen uit Varde)
- * NAE 1018, a.16, d.d.19/04/1645 (lh van Peder Nielsen uit Varde, via Thomas Jensen)
- * NAE 1018, a.19, d.d.21/04/1645 (lh van Enevold Jensen uit Varde)
- * NAE 1018, a.21, d.d.21/04/1645 (lh van Peder Baggesen uit Ribe)
- * NAE 1018, a.22, d.d.21/04/1645 (lh van Clemmen Christensen (Toftum) en Jens Carstensen uit Varde)
- * NAE 1018, a.23, d.d.21/04/1645 (lh van Enevold Jensen uit Varde)
- * NAE 1018, a.25, d.d.22/04/1645 (lh van Enevold Jensen uit Varde)
- * NAE 1018, a.26, d.d.23/04/1645 (lh van Mogens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 1019, a.27, d.d.09/03/1647 (lh van Clemend Madsen (Kældersvend) uit Ribe)
- * NAE 1019, a.23, d.d.26/03/1647 (lh van Mogens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 1019, a.24, d.d.27/03/1647 (lh van Peder Christensen uit Varde)
- * NAE 1019, a.25, d.d.06/04/1647 (lh van Claus Jakobsen uit Varde)
- * NAA 1099, f.422vo, d.d.06/04/1652 (lh van Peder Christensen uit Varde)
- # NAA 878, f.117, d.d.07/07/1654
- # NAA 879, f.178vo, d.d.04/12/1656

fr PB was de zn van David Bollaard en Fem Pieters (zie elders).

DOL; SIMON DIRKS (nv: Simen Dirkssoon Dol, Sijmon Dirricksz Dol)

- * NAE 923, a.114, d.d.16/02/1629.

FLORIS; PIETER (ca 1606-'66)

rl 1655-'66 bm 1656,'58,'60,'62,'63,'66

- * NAE 925, a.49, d.d.31/03/1631 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 926, a.42, d.d.01/04/1632 (met Kornelis Pieters, lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 928, a.41, d.d.07/03/1633 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 928, a.50, d.d.11/03/1633 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 929, a.95, d.d.27/03/1634 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 930, a.144, d.d.27/03/1635 (lh van Steffen Rode en Martin Pletius uit Kopenhagen)
- * NAE 930, a.153, d.d.28/03/1635 (lh van Steffen Rode en Martin Pletius uit Kopenhagen)
- * NAE 970, a.188, d.d.29/03/1636 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- # NAA 1061, f.125, d.d.26/02/1642
- # NAE 1015, a.85, d.d.04/05/1643.

HENDRIKS (OOSTINDIËVAARDER); JAN

- * NAE 1006, a.26, d.d.23/03/1650 (lh van Mads Pedersen uit Varde).

HENDRIKS; JOOST

- * NAE 923, a.208, d.d.02/06/1629 (met Kornelis Pieters uit Enkhuizen lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing).

JANS HAM; ANDRIES

- # NAE 903, a.110, d.d.09/06/1625.

JANS 'LACHTEROP'; ROELOF (nv: Lachterop, Lacharderop)

- * NAE 922, a.52, d.d.12/04/1628
- # NAE 908, a.158, d.d.01/04/1630
- # NAE 908, a.183, d.d.04/05/1630

opm Waard.

KLAAS; JAKOB

- * NAE 924, a.115, d.d.21/03/1630 (lh van Peder Pedersen Lange uit Lemvig).

KLAAS; TIJS

- * NAE 839, a.168, d.d.02/03/1612 (lh van Pieter Klaas 'Slakpol' uit ?Enkhuizen).

KLAAS 'SLAKPOL'; PIETER

- * NAE 839, a.168, d.d.02/03/1612 (lg aan Tijs Klaas uit Enkhuizen)
opm Enkhuizen?

KORNELIS; PIETER

- * NAE 924, a.126, d.d.30/03/1630 (lh van Jens Nielsen uit Varde)
- * NAE 924, a.127, d.d.30/03/1630 (lh van Jakob Jensen Bandsbøl uit Varde)
- * NAE 924, a.128, d.d.31/03/1630 (i.o.v. zijn vader, lh van Laurids Christensen uit Varde).

L'EPÍE; ZACHARIAS (nv: Sacharias Lepie)

- # NAE 1017, a.82, d.d.09/06/1644.

MEINDERTS; SIJTJE

- * NAE 924, a.108, d.d.21/03/1630 (met Kornelis Pieters uit Enkhuizen, lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 924, a.109, d.d.21/03/1630 (met Kornelis Pieters uit Enkhuizen, lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 924, a.110, d.d.21/03/1630 (met Kornelis Pieters uit Enkhuizen, lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 924, a.122, d.d.30/03/1630 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing).

MOSSEL (DE OUDE); IJSBRAND

- # NAE 1132, a.27, d.d.08/03/1685.

MOSSEL; JAN

- # NAE 1132, d.d.08/03/1685.

PIETERS; KORNELIS

- * NAE 923, a.208, d.d.02/06/1629 (met Joost Hendriks uit Enkhuizen lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 924, a.91, d.d.07/03/1629 (lh van Jakob Jensen en Villem Jensen Kock uit Ålborg)
- # NAE 923, a.214, d.d.09/06/1629
- * NAE 924, a.98, d.d.13/03/1630 (lh van Jakob Jensen Bandsbøl uit Varde)
- * NAE 924, a.103, d.d.16/03/1630 (lh van Jakob Jensen en Villem Jensen Kock uit Ålborg)
- * NAE 924, a.104, d.d.16/03/1630 (lh van Jakob Jensen en Villem Jensen Kock uit Ålborg)
- * NAE 924, a.107, d.d.18/03/1630 (lh van Laurids Christensen uit Ålborg)
- * NAE 924, a.108, d.d.21/03/1630 (met Sijtje Meinderts uit Enkhuizen, lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 924, a.109, d.d.21/03/1630 (met Sijtje Meinderts uit Enkhuizen, lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 924, a.110, d.d.21/03/1630 (met Sijtje Meinderts uit Enkhuizen, lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 924, a.112, d.d.20/03/1630 (lh van Laurids Christensen uit Ålborg)
- * NAE 924, a.119, d.d.25/03/1630 (lh van Laurids Christensen uit Ålborg)
- * NAE 924, a.137, d.d.11/04/1630 (lh van Johann Kock uit Tønder)
- # NAE 951, a.163, d.d.05/06/1630
- * NAE 925, a.48, d.d.30/03/1631 (lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing)
- * NAE 926, a.38, d.d.02/04/1632 (lh van Mads Pedersen uit Varde)
- * NAE 926, a.42, d.d.01/04/1632 (met Pieter Floris uit Enkhuizen, lh van Jens Olufsen uit Ringkøbing).

TATINGHOF, familie: zie bijlagen 16 en 19 C.

VRIES; HENDRIK WILLEMS

- # NAE 976, a.166, d.d.11/06/1641
- # NAE 976, a.168, d.d.12/06/1641

- # NAE 976, a.175, d.d.16/06/1641
 - # NAA 1061, f.125, d.d.26/02/1642.
- WESTWOUDE; LUKAS
- # NAE 1224, a.32, d.d.5/08/1714
 - # NAE 1225, a.31, d.d.9/04/1715.

HAAG, DEN

MIDDELKOOP; HERMAN VAN

- # NAE 880, a.36, d.d.01/05/1623.
- 'WIELEN; FRANTZ LUDWICH VON DER'
- # NAA 3300, a.60, d.d.17/03/1689
 - # NAA 3305, a.31, d.d.16/03/1690.

HAARLEM

'DICKS; DIETERICH'

- rl periode onbekend
- # NAA 3300, a.60, d.d.17/03/1689
- # NAA 3305, a.31, d.d.16/03/1690.

HARLINGEN

DOEDES; REINDER

- bm (1637)
- # NAE 947, a.92, d.d.29/04/1637.

HOORN

EVERTS; GERRIT

- # NAH 2042, f.63vo, d.d.15/11/1600
- opm Waard in de Rode Leeuw te Hoorn.

HAAN; MAARTEN

- # NAE 1224, a.32, d.d.5/08/1714.

MEEUWISDOCHTER; JANTJE (ca 1536-)

- # NAH 2049, f.36, d.d.29/05/1584
- # NAH 2049, f.108, d.d.22/11/1584
- # NAH 2039, f.10, d.d.10/04/1595

opm (Schoon-)moeder van Kornelis Willems en Neel Maartensdochter uit Hoorn (zie elders).

SCHEUR; KLAAS GERBRANDS

- # NAH 2036, f.158, d.d.02/09/1590
- # NAH 2037, f.60vo, d.d.22/04/1592
- # NAH 2037, f.73vo, d.d.28/05/1592
- opm Waard in de Rode Leeuw te Hoorn.

VJG; JAN KORNELIS

- # NAH 2051, f.98vo, d.d.21/05/1589
- opm JKV was een zw van 'Hans Ribbens' uit Hamburg.

WILLEMS; KORNELIS

X Neel Maartensdochter

- # NAH 2039, f.10, d.d.10/04/1595
- opm Waard en waardin in 'de Wildeman' te Hoorn. Hun (schoon-)moeder was Jantje Meeuwisdochter uit Hoorn.

LEIDEN

LAURENS EGMOND; DIRK

NAA 695A, f.112, d.d.25/05/1635.

LEESWIJK; EVERT VAN

NAA 1084, f.361, d.d.28/05/1648

opm EvL (chirurgijn te Leiden) is de va van Nicolaas van Leeswijk uit Leiden (zie elders).

LEESWIJK; NICOLAAS VAN

= HKR 1648 (600 ossen)

NAA 1084, f.361, d.d.28/05/1648

= HKR 1651 (270 ossen)

= HKR 1652 (380 ossen)

= HKR 1653 (398 ossen)

opm NL is de zn van Evert van Leeswijk uit Leiden (zie elders).

MAAS; NICOLAAS ADRIAANS VAN DER

NAE 976, a.140, d.d.15/05/1641

NAE 976, a.141, d.d.16/05/1641

NAE 976, a.143, d.d.17/05/1641

NAE 976, a.144, d.d.17/05/1641

NAE 976, a.145, d.d.18/05/1641

NAE 976, a.166, d.d.11/06/1641

NAE 976, a.168, d.d.12/06/1641

NAE 976, a.175, d.d.16/06/1641

NAE 976, a.177, d.d.17/06/1641

NAA 1061, f.125, d.d.26/02/1642

NAA 1569, f.170, d.d.10/05/1642

NAA 1569, f.182, d.d.14/05/1642.

'WERSCHYNE; JACQUES DE'

* NAA 395, f.438, d.d.20/11/1627.

MEDEMBLIK

SCHAGEN; JAN

NAE 1019, a.32, d.d.13/05/1647

opm Ossenkoopman?

MONNICKENDAM

BERING; JAN

NAE 908, a.183, d.d.04/05/1630

opm Ossenkoopman?

MUIDEN

BROUWER; KORNELIS

NAA 2119, f.30, d.d.10/05/1658 (bundel 2 jan.-30 dec. 1658).

MULLER; THOMAS

NAA 4194, f.97, d.d.22/08/1701.

NAARDEN

PATER; HENDRIK

NAA 253, f.234vo, d.d.13/05/1610.

NIEUWERKERK AAN DEN IJSSEL

MOOI; KORNELIS

NAA 2035, f.271, d.d.27/02/1653.

'VANEVELD'; ARNOUD VAN

NAA 2035, f.271, d.d.27/02/1653

opm AvV is factor van Jan Deutz uit A'dam.

PURMEREND

MUNNIK; JAKOB

* NAA 3864, f.222vo, d.d.18/02/1676

* NAA 3864, f.223vo, d.d.18/02/1676

* NAA 3864, f.271vo, d.d.18/02/1676

* NAA 3864, f.225, d.d.-/02/1676

* NAA 3864, f.226, d.d.19/02/1676

* NAA 3864, f.246vo, d.d.19/02/1676

* NAA 3864, f.249vo, d.d.19/02/1676

* NAA 3864, f.272vo, d.d.19/02/1676

* NAA 3864, f.273, d.d.19/02/1676

* NAA 4422, f.112, d.d.23/01/1680

opm JM was ten tijde van de afsluiting van de contracten **bm** in Purmerend.

'TERREBOER'; JAN REIERS

NAE 929, a.150, d.d.22/05/1634.

ROTTERDAM

JANSZ DE RAAD; KORNELIS (nv: Cornelis Jansz de Raet)

NAE 877, a.121 (mei 1622)

NAE 877, a.123, d.d.29/05/1622

opm De naam 'de Raet' kan ook terugslaan op de functie van Kornelis Jans en is daarom niet voorop geplaatst.

SCHIEDAM

WOLF; JAN VAN DER

NAE 877, a.79, d.d.05/05/1622.

UTRECHT

KORNELIS; AREND

NAA 242, f.148, d.d.27/09/1630.

LAURENS; FILIP

NAE 924, a.182, d.d.18/05/1630.

WEESP

GOVERTS; ADRIAAN

NAA 695A, f.112, d.d.25/05/1635

NAA 670C, f.136, d.d.9/07/1635.

WILLEMS; BAREND

* NAE 920, a.56, d.d.29/01/1627 (met Pieter Hendriks uit Bunschoten).

WESTERBLOKKER

JAKOBS; PIETER

NAH 2037, f.73vo, d.d.28/05/1592.

WOERDEN

BAKKER; AREND STOFFELS

* NAE 879.a102, d.d.08/03/1623.

FILIPS; GERRIT

* NAE 918., a.4, d.d.21/03/1625

opm Ossenkoopman?

KLAAS; AREND

* NAE 918, a.4, d.d.21/03/1625

opm Ossenkoopman?

Bijlage 10. Archivale vindplaats van schippers betrokken bij het ossentransport, uitgesplitst naar woonplaats (periode 1584-1713)

In deze bijlage zijn de namen van schippers terug te vinden, die bij het overzeese transport van ossen betrokken waren. De namen zijn verzameld uit de bestudeerde notariële akten. Ze zijn alfabetisch op achternaam gesorteerd en ze zijn vervolgens gerangschikt naar de in de akte opgegeven herkomstplaats. Behalve de herkomstplaats zijn ook andere in de akten genoemde relevante gegevens opgenomen, zoals het geboortjaar van de schipper, de naam en de afmetingen van het schip en familierelaties, dit om de herkenbaarheid van schippers te vergroten. Eerst worden de schippers uit de buitenlandse plaatsen opgesomd, gevolgd door de Nederlandse. Schippers van wie geen herkomstplaats werd vermeld, staan niet in deze lijst vermeld. Eveneens ontbreken de namen van in de akten genoemde andere opvarenden van de schepen, zoals bijvoorbeeld stuurmannen en bootslieden. De namen van de 132 schippers die in één bevrachtingscontract werden aangetroffen zijn in een aparte bijlage opgenomen (bijlage 12). Voor een verantwoording van de standaardisering van namen en de daarbij gebruikte literatuur, zie bijlage 8.

Verklaring van de gebruikte tekens

* bevrachtingscontract; # andersoortige akte; () geboorte- en sterftejaar; een '?' direct voorafgaand aan een woord geeft aan dat de vermelding onzeker is.

Afkortingen

Algemeen: ca circa; lg lastgever; lh lasthebber; nv naamvarianten; opm opmerking; wrs waarschijnlijk. *Bronnen:* NAA Notariële Archief Amsterdam; NAE Notariële Archief Enkhuizen; NAH Notariële Archief Hoorn; a akte; f folio. *Scheepsafmeting* (lengte x breedte x holte in voeten ofwel vt): a lengte over de stevens; b lengte binnenscheeps; c lengte binnenschots; d breedte binnenscheeps; e in het ruim. *Familierelaties* (fr): va vader; zn zoon; br broer; sv schoonvader; sz schoonzoon; zw zwager. *Geografische indeling* De Denemarken; Du Duitsland; Fr Friesland; Ha Hanzestad; Ho Holland; Ov Overijssel; SH Sleeswijk-Holstein.

Overzicht van de herkomstplaatsen in deze bijlage

BUITENLAND

Herkomstplaatsen algemeen Bremen (Du); Emden (Du); Emmerlev (De); Friedrichstadt (SH); Glückstadt (SH); Hamburg (Ha); Husum (SH); Højer (SH); Lübeck (Ha); Norden (Du); Ribe (De); Ringkøbing (De); Rudbøl (SH); Tønning (SH); Tønder (SH); Varde (De). *Waddeneilanden* Føhr (De/SH); Halligen (SH).

DE REPUBLIEK

Herkomstplaatsen algemeen Aartswoud (Ho); Akersloot (Ho); Amsterdam (Ho); Anjum (Fr); Blokzijl (Ov); Dokkum (Fr); Durgerdam (Ho); Edam (Ho); Enkhuizen (Ho); Giethoorn (Ov); Graft (Ho); Grootebroek (Ho); Harlingen (Fr); Heerenveen (Fr); Hindeloopen (Fr); Hoorn (Ho); Joure (Fr); Kampen (Ov); Kolhorn (Ho); Kollum (Fr); Kuinre (Ov); Lemmer (Fr); Makkum (Fr); Medemblik (Ho); Molkwerum (Fr); Nieuwendam (Ho); Sneek (Fr); Stavoren (Fr); Venhuizen (Ho); Vollenhove (Ov); Warns (Fr); Warten (Fr); Winkel (Ho); Workum (Fr); Woudsend (Fr); Zaandam (Ho); Zwartsluis (Ov). *Wadden- en Zuiderzee-eilanden* Ameland (Fr); Terschelling (Ho); Urk (Ho); Vlieland (Ho); Wieringen (Ho).

 BUITENLANDSE SCHIPPERS

BREMEN

'BINNICK; MARTEN'

NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591.

'BRANTMAN; JAN'

* NAA 2401, f.1, d.d.19/03/1660 (smakschip: het Zwarte Paard, 42"x16^d houtvt).

'CLOUSEMAN; HARMAN'

NAA 213, f.120vo, d.d.20/06/1618.

'EVERTSZ; LUIJTGEN'

* NAA 760, f.168vo, d.d.05/04/1632 (- : het Vergulden Anker, 40 last).

'HORSTMAN; HARMEN'

* NAA 2400, f.63, d.d.28/02/1659 (boeier: de Vos, 42"x18^dvt).

'JANSZ 'BUJTENDOER'; DIRRICK'

* NAE 929, a.90, d.d.23/03/1634 (boeier: de Gulden Jager).

'LOSCHER; AARENT'

* NAA 2400, f.69, d.d.21/03/1659 (smakschip: Sint Pieter).

'MEERTENSZ; MARTEN'

* NAA 2401, f.3, d.d.22/03/1660 (smakschip: de Gulden Vos, 44"x16^d houtvt).

'OOSSENDORP; JAN'

* NAA 2401, f.3, d.d.22/03/1660 (48"x17^d houtvt).

'WIJTING; HENRICK'

NAH 2036, f.254, d.d.16/05/1591

NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591.

'WOERDEMAN; HERMAN'

NAE 1009, a.76, d.d.19/05/1647.

EMDEN

'BERENS; MARTEN' (ca 1598-)

NAE 906, a.201, d.d.12/05/1628.

'IJANSEN; KLASZ'

* NAE 922, a.50, d.d.10/04/1628 (smakschip: -).

'JANSEN; UBBE' (ca 1600-)

NAE 906, a.201, d.d.12/05/1628.

'JANSZ; GEERT'

NAE 906, a.201, d.d.12/05/1628.

EMMERLEV

HANSEN; ANDERS

NAE 976, a.149, d.d.21/05/1641.

'LAURIDS; LAURIDSEN'

NAE 976, a.149, d.d.21/05/1641.

FRIEDRICHSTADT

ALLARDS; JAN (ca 1603-)

NAE 924, a.175, d.d.12/05/1630

opm JA is waarschijnlijk dezelfde als die in 1638 met een export van 81 ossen in de havenboekhouding van Ribe staat genoteerd.

JANS; ALLARD

NAE 924, a.174, d.d.12/05/1630

NAE 924, a.175, d.d.12/05/1630

NAE 924, a.177, d.d.13/05/1630

- # NAE 924, a.182, d.d.18/05/1630.
- JANS; GERRIT (ca 1593-)
 - # NAE 928, a.96, d.d.03/05/1633
 - # NAE 928, a.97, d.d.05/05/1633
 - # NAE 924, a.155, d.d.29/04/1630.
- JELLES; RINTJE
 - # NAA 7277, f.1145, d.d.15/05/1705.
- LOLKES; JAKOB
 - # NAE 928, a.97, d.d.05/05/1633.
- SAPES; DIRK
 - # NAE 1007, a.118, d.d.18/05/1644.
- SIMONS; JAN
 - # NAA 7277, f.1145, d.d.15/05/1705.

GLÜCKSTADT

- 'BARENTSZ; JOHAN'
 - * NAE 914, a.34, d.d.07/09/1624
 - # NAE 914, a.36, d.d.13/05/1625
 - opm Akte 914, a.34 is een kopie van een op 07/09/1624 te Hamburg opgesteld bevrachtingscontract.

HAMBURG

- 'BROUWER; CARSTEN' (ca 1598-)
 - # NAE 924, a.175, d.d.12/05/1630.
- 'EDDENSZ; CLAAS'
 - # NAE 929, a.123, d.d.02/05/1634.
- 'JANSZ; PIETER'
 - * NAE 907, a.207, d.d.03/05/1629 (boeier, 32 last).
- 'MEIJER; CHRISTOFFER'
 - * NAE 924, a.115, d.d.21/03/1630 (boeier: de Vergulden Valk).
- 'MINSZ; HENDRICK'
 - * NAA 2399, f.19, d.d.27/03/1655 (wijdschip: de Liefde, 47^{vt}).
- 'PIETERSZ; CLAES'
 - * NAA 3863, f.3vo, d.d.28/02/1672 (smakschip: de Neptunus, 67x18^{vt}).
- 'SCHACHT; JAN'
 - * NAA 2401, f.2, d.d.26/03/1660 (-: het Land van Beloften, 54⁵x17¹⁸^d houtvt).
- 'SCHELTES; DIRCK'
 - * NAA 2401, f.23, d.d.10/03/1661 (wijdschip: de Neptunus, 66⁶ Enkhuizer vt).
- 'SLUYS; CORNELIS'
 - * NAA 3864, f.194, d.d.26/02/1675 (smakschip: -).

HUSUM

- BRODERS; 'YPKE' (ca 1603-)
 - # NAE 905, a.223, d.d.20/05/1627.
- MEYERS; BRODER
 - # NAE 931, a.163, d.d.01/05/1636.
- NISSSEN; JENS (ca 1582-)
 - # NAE 924, a.177, d.d.13/05/1630.
- WOUTERS; SAKÉ
 - # NAE 903, a.110, d.d.09/06/1625
 - opm Oorspronkelijk afkomstig uit Makkum.

HØJER

CARSTENSEN; BENDIX

NAE 907, a.239, d.d.14/06/1629.

HANSEN; HANS

NAE 976, a.148, d.d.21/05/1641

* NAE 1018, a.22, d.d.21/04/1645.

LÜBECK

'KERSTENSZ; BARTHOLEMEUS'

NAE 846, a.10, d.d.17/05/1598

NAE 846, a.13, d.d.20/05/1598.

NORDEN

'CUYSEMURS; JAN'

* NAE 847, a.19, d.d.03/05/1600.

'WIJNARIJNGS; REIJN' (nv: Wijnierings)

* NAE 928, a.50, d.d.11/03/1633 (boeier: de Fortuin, 58^{vr}).**RIBE**

ASMUSSEN; NICKELS

NAE 924, a.163, d.d.06/05/1630

* NAE 925, a.70, d.d.03/05/1631 (galjoot: -).

HANSEN; NIELS (nv: 'Niclaes')

NAE 844, a.271, d.d.16/04/1595.

JENSEN; SØREN

NAE 945, a.144, d.d.23/04/1635.

MADSEN; HANS

NAE 846, a.10, d.d.17/05/1598.

RINGKØBING

CLAUSEN; ESBEN (ca 1561-)

NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591.

HANSEN; CHRISTEN (ca 1561-)

NAH 2036, f.262vo, d.d.16/05/1591.

JAKOBSEN; HANS (ca 1541-)

NAH 2036, f.254, d.d.16/05/1591.

LAURIDSEN; NIELS

NAE 976, a.149, d.d.21/05/1641.

RUDBØL

HANSEN; JAKOB

NAE 976, a.148, d.d.21/05/1641.

JACOBSEN 'RUIJT BUL'; CARSTEN: zie bij Tønder.

TÖNNING

JANSEN; JACOB

* NAA 2400, f.60, d.d.27/01/1659 (boeier: de Witte Zwaan, ± 50 last rogge).

TØNDER

CLEMENTSEN; HANS

NAE 976, a.148, d.d.21/05/1641

* NAE 1018, a.22, d.d.21/04/1645.

JACOBSEN 'RUIJT BUL'; CARSTEN

NAE 976, a.148, d.d.21/05/1641 (-: de Tobias).

LAURENZEN; ANDREAS OF ANDREAS CLEMENTSEN

NAE 933, a.43, d.d.04/05/1637 (smakschip: -)

NAE 976, a.148, d.d.21/05/1641

fr De schipper komt in de literatuur onder beide namen voor, maar ondertekent zelf als Clemmets.

'THIJSEN'; PETER

NAE 976, a.149, d.d.21/05/1641

NAE 976, a.154, d.d.26/05/1641.

VARDE

PEDERSEN; CHRISTEN (ca 1572-)

NAE 863, a.89, d.d.07/05/1616.

Waddeneilanden

FÖHR

ANDERSEN; PEDER

NAE 923, a.215, d.d.09/06/1629

opm Oorspronkelijk afkomstig uit Ribe, op Föhr woonachtig.

OCKSEN; OCCO

NAE 818, a.569, d.d.26/04/1597.

HALLIGEN

OCKSEN; THOMAS

NAE 905, a.220, d.d.20/05/1627

NAE 905, a.223, d.d.20/05/1627.

RØMØ

ANDERSEN; PEDER (ca 1584-)

NAE 863, a.89, d.d.07/05/1616.

 NEDERLANDSE SCHIPPERS

AARTSWOUD

JAKOBS; JAKOB

* NAE 924, a.91, d.d.07/03/1630 (wijdschip: de Eenhoorn).

JANS; SIMON

* NAH 2037, f.244vo, d.d.05/05/1593.

SIMONS; JAKOB

* NAA 695A, f.601vo, d.d.10/03/1637 (-: de Raven, 128 $\frac{1}{2}$ x113 $\frac{1}{2}$ vt).

AKERSLOOT

KLAAS SCHUUR; SIMON

* NAA 695A, f.44vo, d.d.20/03/1635 (-: de Schuur, 130 last).

AMSTERDAM

ALBERTSEN; HENDRIK

* NAA 3864, f.276, d.d.03/03/1676 (smakschip: Sint Pieter).

BARENDs; JAN

- * NAA 2399, f.55, d.d.07/03/1656 (boeier: Sint Paulus, 100 last haver).

BARENDs CLEMENS; LUKAS

- * NAA 2400, f.73, d.d.02/04/1659 (wijdschip: de Gouden Zon, 50^x18⁴vt).

BARTELS; OBBE

- * NAA 6801, a.168, d.d.15/03/1713 en volgende dagen (smakschip: de Concordia).

'BORT'; KLAAS

- * NAA 1536, f.124, d.d.31/03/1653 (boeier: de Fortuin, 50 last).

DAMMES; PIETER

- * NAE 1017, a.68, d.d.12/04/1644 (-: de Liefde).

DOUWES; SIMON (nv: Symon Davids)

- # NAA 413, f.67, d.d.26/01/1636

opm De notaris heeft de naam verkeerd genoteerd.

DOUWES; ?

- * NAA 2399, f.58, d.d.11/03/1656 (fluitschip: Rosemaria, 200 last).

EVERTS; KLAAS

- * NAA 2401, f.57, d.d.12/03/1664 (wijdschip: het Wapen van Zandvoort, 47^x18⁴vt).

GERRITS; MAARTEN

- * NAA 241, f.32vo, d.d.08/03/1630 (-: het Fortuin, 30 last).

GIJSBERTS; ADRIAAN

- * NAA 3864, f.224, d.d.17/02/1676 (smakschip: Aäron).

HENDRIKS; JAKOB

- # NAE 927, a.32, d.d.07/05/1632.

HENDRIKS; OLFERT (ca 1608-)

- * NAA 241, f.32vo, d.d.08/03/1630 (-: de Vergulden Bot, 60 last)

- # NAE 928, a.103, d.d.09/05/1633

- # NAE 928, a.111, d.d.18/05/1633.

HERKS TROMPETTER; HENDRIK (ca 1603-)

- # NAE 925, a.109, d.d.24/06/1631.

HERMANS BLOK; JAN

- * NAA 243, f.80vo, d.d.28/02/1631 (-: de Valk, 27 last).

JAKOBS; TEUNIS

- * NAA 694B.oms slag55, d.d.04/03/1633 (-: de Jonge Bruinvis, 90 last).

JANS; HENDRIK

- * NAA 695A, f.58vo, d.d.01/02/1635 (-: 'de Schuyer', 120 last).

JANS; KORS

- * NAA 2400, f.68, d.d.01/03/1659 (wijdschip: de Liefde).

JANS; LUKAS (ca 1582-)

- # NAE 924, a.182, d.d.18/05/1630.

JANS 'BUJTENDEUR'; GERRIT

- * NAA 2400, f.68, d.d.01/03/1659 (wijdschip: de Vier Heemskinderen).

JANS EGMOND; JAN

- * NAA 2399, f.13, d.d.23/03/1655 (wijdschip: Sint Jan).

JOOSTEN; REINDER

- # NAA 878, f.117, d.d.07/07/1654

- * NAA 2399, f.18, d.d.27/03/1655 (wijdschip: de Zwarte Ruiter, 48⁶vt)

- * NAA 3864, f.247vo, d.d.17/01/1676 (smakschip: de Bruinvis).

KLAAS; FOPPE

- * NAA 2401, f.21, d.d.07/03/1661 (-: het Oude Wapen van Amsterdam, 48⁶vt) (lg aan Volbrecht Klaas uit Amsterdam)

fr FK was de br van Volbrecht Klaas uit Amsterdam (zie elders).

KLAAS; VOLBRECHT

- * NAA 2401, f.21, d.d.07/03/1661 (-: het Wapen van Zandvoort) (lh van Foppe Klaas uit Amsterdam)

fr VK was de br van Foppe Klaas uit Amsterdam (zie elders). De scheepsnaam is genoemd, omdat er rekening mee werd gehouden dat VK de vracht van zijn broer zou overnemen.

KLAAS 'TINNINCK'; PIETER (nv: Tennijck) (ca 1597-)

- * NAE 918, a.38, d.d.12/05/1625 (wijdschip: de Samson)
- # NAE 904, a.185, d.d.29/04/1626
- # NAE 904, a.186, d.d.29/04/1626

opm Uit Kuinre (1e en 2de akte) en Amsterdam (3de akte): geïdentificeerd als dezelfde persoon op grond van handtekening.

KORNELIS; GERRIT

- * NAA 241, f.40, d.d.14/03/1630 (-: het Vliegend Hart, 36 last).

KORNELIS RUITER; JAN

- * NAA 1535, f.176, d.d.05/03/1652 (galjoot: de Ruiter, 50 last).

KRIJNEN; MAARTEN

- * NAA 3864, f.274, d.d.02/03/1676 (smakschip: Zandvoort, 70x19vt).

PIETERS 'HELD'; KORNELIS

- * NAA 3863, f.30vo, d.d.29/02/1672 (smakschip: de Drie Helden).

SIJBRANDS; HILLE

- * NAE 930, a.144, d.d.27/03/1635 (110^ovt)
- # NAA 413, f.67, d.d.26/01/1636.

VELDE; KLAAS VAN DER

- * NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (smakschip: het Fortuin).

VOLKERTS GRASMAAIER; JAN

- * NAA 3863, f.2, d.d.02/02/1672 (smakschip: de Grasmaaier, 68a69x18vt).

ZUIDER; WILLEM

- * NAA 3864, f.248vo, d.d.17/02/1674 (smakschip: Juffrouw Suzanna, 72vt).

ANJUM

JAKOBS; AREND

- * NAA 6801, a.171, d.d.17/03/1713 (tjalk: Abrahams Offerande).

BLOKZIJL

ADRIAANS; GERRIT

- * NAA 3864, f.191vo, d.d.30/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Alberts uit ?Blokzijl, met Gijs Jans Drost uit Blokzijl).

ADRIAANS; HENDRIK

- * NAA 3864, f.3, d.d.02/02/1675 (potschip: -)
- * NAA 3864, f.225, d.d.-/02/1676 (potschip: de Christelijke Ridder, 72x19vt)
- * NAA 3864, f.272vo, d.d.19/02/1676 (potschip: 'de ganckelyke ..', 71x19vt).

ALBERTS; AREND

- * NAA 3864, f.191vo, d.d.30/01/1675 (lh van Gerrit Adriaans en Gijs Jans Drost uit Blokzijl)
 - * NAA 3864, f.242vo, d.d.02/02/1675 (potschip: -)
- opm Wrs uit Blokzijl.

ALBERTS; DIRK

- * NAE 928, a.114, d.d.23/05/1633 (potschip: het Vliegend Hart) (lg aan Pieter Nolles uit Blokzijl)
- fr DA was de zw van Pieter Nolles uit Blokzijl (zie elders).

ALBERTS; WILLEM

- * NAA 1540, f.13, d.d.05/03/1659 (potschip: de Elias) (mede namens Joubert Jans uit Blokzijl).

ALBERTS ZOETEBIER; HERMAN

- * NAA 1543, f.219, d.d.02/03/1668 (potschip: de Zwaan, ± 60 ossen)
- * NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl, met 5 andere schippers uit Blokzijl)
- * NAA 4422, f.112, d.d.23/01/1680 (potschip: het Land, 72x18vt).

BASTIAANS; TERE (nv: Theris)

- * NAA 2401, f.36, d.d.21/02/1662 (potschip: het Vergulden Hart, 72x19¹/₄vt).

DIRKS; JAKOB

- * NAE 927, a.45, d.d.29/05/1632 (potschip: de Vergulden Windhond)
- * NAE 947, a.93, d.d.29/04/1637.

FILIPS; HENDRIK

- * NAA 2399, f.49, d.d.26/02/1656 (potschip: Sint Pieter, 70x18¹/₂vt).

GERRITS; DUBBELD

- # NAE 936, a.92, d.d.21/05/1639.

GERRITS; PIETER

- * NAE 929, a.141, d.d.15/05/1634 (-: de Zwarte Raven) (lg aan Klaas Jakobs uit Kuinre)
 - * NAE 936, a.88, d.d.20/05/1639 (potschip: de Vergulden Valk) (lg aan Dubbeld Jans uit Blokzijl)
 - # NAE 936, a.89, d.d.20/05/1639
- fr PG was de zw van Dubbeld Jans uit Blokzijl (zie elders). In de akte uit 1639 werd hij oud burgemeester van Blokzijl genoemd.

GERRITS; SIEUWERT

- # NAE 987, a.66, d.d.17/05/1655.

GERRITS; WOUTER

- * NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl, met 5 andere schippers uit Blokzijl).

GERRITS VOS; NOL

- * NAA 2400, f.46, d.d.30/03/1658 (wijdschip: Abrahams Offerande).

GERRITS WAKKER; BARTEL

- * NAA 2398, f.47, d.d.10/04/1654 (potschip: de Samaritaan, 72x18vt).

HENDRIKS 'PETTER'; JAKOB

- * NAA 2401, f.18, d.d.07/02/1661 (-: de Papegaai, 71x18⁴vt).

HENDRIKS DE WIT; KLAAS

- * NAA 2401, f.37, d.d.21/02/1662 (potschip: de Neptunus, 72x19¹/₄vt).

HERMANS; BROUWER

- # NAE 904, a.183, d.d.28/04/1626.

HERMANS; DIRK (ca 1605-)

- # NAE 936, a.92, d.d.21/05/1639.

JAKOBS; ALBERT

- * NAE 970, a.88, d.d.13/05/1635
- * N, a.1017, a.30, d.d.03/10/1643 (lh van Reinder Wouters uit Blokzijl).

JAKOBS; FREDERIK

- * NAE 881, a.38, d.d.03/05/1624 (potschip: de Eenhoorn)

opm Nota van een bevrachtingscontract.

JAKOBS; JAN

- * NAA 3864, f.218vo, d.d.02/02/1675 (potschip: -).

JANS; ADRIAAN

- * NAA 2400, f.45, d.d.28/03/1658 (wijdschip: de Christelijke Ridder).

JANS; AREND

- * NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (lh van 6 schippers)
- * NAA 3864, f.216vo, d.d.26/01/1675 (lh van Jan Melis en Jakob Roelofs uit Kuinre)
- * NAA 3864, f.217, d.d.26/01/1675 (lh van Pieter Alberts uit Enkhuizen)
- * NAA 3864, f.193vo, d.d.02/02/1675 (potschip: -)
- * NAA 3864, f.23, d.d.07/02/1675 (lh van Wouter Wouters Bon uit Kampen).

JANS; BASTIAAN

- * NAE 919, a.108, d.d.01/05/1626 (-: de 'Publicaan')
- * NAE 925, a.80, d.d.14/05/1631 (potschip: -)

opm BJ was de zw van Nol Teeuwis uit Blokzijl, die de akte opstelde.

JANS; DUBBELD

- * NAE 936, a.88, d.d., 20/05/1639 (lh van Pieter Gerrits uit Blokzijl)
 - # NAE 936, a.89, d.d.20/05/1639
- fr DJ was de zw van Pieter Gerrits uit Blokzijl (zie elders).

JANS; HENDRIK

- * NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl, met 5 andere schippers uit Blokzijl).

JANS; JAKOB

- * NAE 928, a.114, d.d.23/05/1633 (potschip: de Vergulden Valk) (lg aan Pieter Nolles uit Blokzijl)
- * NAE 929, a.142, d.d.15/05/1634 (-: de Valk).

JANS; JAN

- * NAE 880, a.54, d.d.12/05/1623
- # NAE 904, a.183, d.d.28/04/1626
- # NAE 904, a.185, d.d.29/04/1626
- * NAE 919, a.111, d.d.01/05/1626 (-: de Eenhoorn)
- * NAE 924, a.170, d.d.11/05/1630 (potschip, 69x18vt)
- * NAE 929, a.145, d.d.17/05/1634 (-: het Vergulden Paard)
- * NAE 929, a.146, d.d.19/05/1634 (lh van Gerrit Kornelis uit Blokzijl)
- * NAE 947, a.94, d.d.02/05/1637
- * NAE 1016, a.79, d.d.07/02/1643 (potschip: -)
- * NAE 1016akte voor 102, d.d.19/05/1643 (potschip: -)
- * NAE 1018, a.18, d.d.21/04/1645 (-: de Windhond)

opm Merkvergelijking zou moeten uitmaken of dit dezelfde persoon is! JJ ondertekent altijd met een omgekeerd anker.

JANS; JAN

- * NAA 2398, f.55, d.d.21/04/1654 (potschip: de Draak, 70x18vt).

JANS; JOUBERT

- * NAA 1540, f.13, d.d.05/03/1659 (potschip: de Eenhoorn) (lg aan Willem Alberts uit Blokzijl).

JANS; KORNELIS (ca 1601-)

- * NAE 919, a.109, d.d.01/05/1626 (-: de Samson)
- * NAE 920, a.142, d.d.05/05/1627 (-: de Samson)
- # NAE 928, a.96, d.d.03/05/1633.

JANS; LAMMERT

- * NAE 947, a.248, d.d.22/05/1638.

JANS; WILLEM

- * NAE 1018, a.14, d.d.19/04/1645

opm Uit Blokzijl?

JANS DROST; GIJS

- * NAA 3864, f.191vo, d.d.30/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Alberts uit ?Blokzijl, met Gerrit Adriaans uit Blokzijl).

JANS FEDDE; JAN

- * NAA 3864, f.226, d.d.19/02/1676 (potschip: de Hoop, 71x19^{vt}).

JANS DE GRAAF; JAN

- * NAA 2401, f.18, d.d.07/02/1661 (potschip: de Ridder Sint Joris, 71¹x18⁴^{vt}).

JANS 'KUIJCK'; GIJSBERT

- * NAA 2400, f.44, d.d.27/03/1658 (wijdschip: de Vergulden Leeuw)
- * NAA 2400, f.69, d.d.20/03/1659 (potschip: de Vergulden Leeuw).

JANS MENSEN; JAN

- * NAE 1017, a.27, d.d.25/09/1643 (potschip: de Vergulden Ster met de Kroon).

JANS VISSER; ALBERT

- * NAA 3864, f.3, d.d.02/02/1675 (gaffel potschip: -).

KAPITEIN; KLAAS

- * NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl, met 5 andere schippers uit Blokzijl).

KLAAS; BRUIN

- * NAE 1018, a.14, d.d.19/04/1645
- * NAE 982, a.116, d.d.17/05/1646 (potschip: het Land van Beloften).

KLAAS; GERRIT

- * NAE 980, a.166, d.d.13/04/1644 (potschip: de Vergulden Baard).

KLAAS; WILLEM

- * NAE 924, a.127, d.d.30/03/1630 (potschip: de Blanke Ham).

KLAAS BOUWER; JAN

- * NAE 1019, a.88, d.d.30/03/1648 (-: de Vergulden Snoek).

KLAAS LAKENKOPER; KLAAS

- * NAE 928, a.102, d.d.08/05/1633 (potschip: de Hoop).

KLAAS NEEF; HENDRIK

- * NAA 2400, f.43, d.d.25/03/1658 (-: de Koning van Zweden)
 - * NAA 2400, f.69, d.d.25/03/1659 (potschip: de Zalving Davids, 71x19^{1/2}^{vt})
 - * NAA 3864, f.218vo, d.d.02/02/1675 (potschip: -)
 - * NAA 4422, f.112, d.d.23/01/1680 (-: de Koning van Zweden, 72x17^{vt})
- opm De akte uit 1680 werd afgesloten door de weduwe van HKN, Marietje Bosemus.

KLAAS SIMONS; KLAAS

- * NAE 920, a.144, d.d.06/05/1627.

KLAAS TIJMENS; KLAAS

- * NAE 927, a.23, d.d.26/04/1632 (potschip: de Vergulden Leeuw) (mede namens Nol Teeuwis uit Blokzijl)
- * NAE 931, a.161, d.d.01/05/1636 (potschip: -).

KLAAS 'WONNES'; HENDRIK

- * NAA 2399, f.21, d.d.27/03/1655 (potschip: de Koning van Zweden, 70^{vt}).

KOOP JANS; TEIE

- * NAE 934, a.165, d.d.22/05/1638 (lh van Teunis Jans uit Urk)

fr TKJ was de sz van Teunis Jans (zie elders)

opm De naam van deze lastgever is opgenomen omdat hij door de notaris werd aangemerkt als schipper van Blokzijl, maar zijn naam keert verder niet terug in de akten.

KOOPS BOER; RAGGER

- * NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl, met 5 andere schippers uit Blokzijl)
- * NAA 4422, f.112, d.d.23/01/1680 (potschip: de Ridder ?Perseus, 72x18^{vt}).

KORNELIS; GERRIT

- * NAE 929, a.146, d.d.19/05/1634 (lg aan Jan Jans uit Blokzijl).

KORNELIS; JAN (ca 1610)

- # NAE 936, a.92, d.d.21/05/1639.

MAARTENS; HENDRIK

- * NAE 934, a.157, d.d.-/-/- (potschip)
- * NAE 1018, a.11, d.d.19/04/1645 (-: het Wapen van Blokzijl).

MAARTENS; KLAAS

- * NAE 931, a.164, d.d.01/05/1636 (potschip: -) (lg aan Nol Teeuwis uit Blokzijl).

MAAS; KLAAS

- * NAE 925, a.82, d.d.14/05/1631 (potschip: de Liefde)
- fr KM was de br van Nol Maas uit Blokzijl (zie elders).

MAAS; NOL

- * NAA 3864, f.218vo, d.d.02/02/1675 (potschip: -)
- fr NM was de br van Klaas Maas uit Blokzijl (zie elders).

MEINES; FREDERIK

- * NAE 922, a.49, d.d.10/04/1628 (potschip:-).

NOLLES; BASTIAAN (ca 1596-)

- * NAA 243, f.104, d.d.12/03/1631 (-: het Vergulden Hart, 20 last) (met Alt Pieters uit Zwartsluis, mede uit naam van drie andere schippers)
- * NAE 925, a.79, d.d.14/05/1631 (potschip: het Vergulden Hart)
- * NAE 1016, a.102, d.d.19/05/1643
- # NAE 936, a.92, d.d.21/05/1639.

NOLLES; GERRIT

- * NAA 3864, f.193vo, d.d.02/02/1675 (gaffelpotschip: -)
- * NAA 3864, f.4, d.d.02/02/1675 (lh van Tijs Pieters uit Kuinre).

NOLLES; PIETER

- * NAE 928, a.114, d.d.23/05/1623 (potschip: het Vergulden Paard) (mede namens Dirk Alberts en Jakob Jans uit Blokzijl)
- * NAE 934, a.163, d.d.22/05/1638 (potschip: de Samsom)
- fr PN was de zw van Dirk Alberts uit Blokzijl (zie elders).

NOLLES KOK; ALBERT

- * NAA 1540, f.11, d.d.04/03/1659 (potschip: de Hoop).

OTTEN ROOSJEN; HENDRIK (nv: Rosijen) (ca 1595-)

- # NAE 904, a.183, d.d.28/04/1626
- # NAE 904, a.185, d.d.29/04/1626
- * NAE 925, a.71, d.d.03/05/1631 (potschip: -)
- * NAE 927, a.21, d.d.29/04/1632 (potschip: -)
- opm In 1626 werd Blankenham als de woonplaats van HOR opgegeven.

PIETERS; JAN

- * NAE 930, a.196, d.d.13/05/1635.

PIETERS; KLAAS

- * NAA 2400, f.69, d.d.21/03/1659 (potschip: de Drie Koningen, 70x19vt).

PIETERS; LENS

- * NAE 925, a.78, d.d.14/05/1631 (potschip: -).

PIETERS; LUBBERT

- * NAE 929, a.134, d.d.13/05/1634 (boeier: de Vergulden Arend)
- * NAE 931, a.165, d.d.02/05/1636 (-: de Vergulden Dubbele Arend).

PIETERS; Tijs

- * NAE 923, a.161, d.d.02/05/1629 (potschip: de Vergulden Leeuw).

PIETERS NOLLES; PIETER

- * NAE 1019, a.23, d.d.26/03/1647 (-: het Ros Beyaard).

SIEUWERTS; JAKEL (nv: Sioerts)

- * NAA 2398, f.55, d.d.20/04/1654 (potschip: de Haan, 70x17vt).

SIMONS STAM; KORNELIS

- * NAA 2400, f.49, d.d.05/04/1658 (potschip: de Liefde).

STEVENS; JAN

- * NAA 3864, f.3, d.d.02/02/1675 (potschip: -).

TEEUWIS; KARSTEN

- * NAE 919, a.110, d.d.01/05/1626 (-: de Windhond)
- * NAA 243, f.104, d.d.12/03/1631 (-: de Valk, 18 last) (lg aan Bastiaan Nolles uit Blokzijl en Alt Pieters uit Zwartsluis, samen met twee andere schippers).

TEEUWIS; NOL

- * NAE 842, a.42, d.d.27/05/1618 (potschip)
- * NAE 921, a.127, d.d.21/10/1627 (karveelschip: de Hoop, 38 last)
- * NAE 927, a.23, d.d.26/04/1632 (potschip: de Samson) (mede namens Klaas Klaas Tijmens uit Blokzijl)

opm NT was zw van Bastiaan Jans uit Blokzijl (zie elders).

TEUNIS; LUBBERT (ca 1606-)

- # NAE 936, a.92, d.d.21/05/1639.

TIJS; BAREND

- * NAA 3864, f.273, d.d.19/02/1676 (potschip: Salomons Heerlijkheid, 72x17vt).

WARNAARS; HENDRIK

- * NAA 2398, f.46, d.d.28/03/1654 (potschip: het Vergulden Lam, 73¹/₂x17¹/₂vt).

WIGGERS; HENDRIK

- * NAE 1019, a.77, d.d.21/02/1648 (potschip: de Vergulden Feniks).

WIGGERS; REINDER

- * NAA 3864, f.242, d.d.16/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl, met 5 andere schippers uit Blokzijl).

WILLEMS; JAN

- * NAE 924, a.107, d.d.18/03/1630 (potschip: de Angelaar)
 - * NAE 1016, a.100, d.d.18/05/1643 (-: de Lastdrager, 40 last)
- opm** Handtekeningvergelijking doet vermoeden dat het om dezelfde persoon gaat.

WILLEMS; KLAAS

- * NAA 3864, f.3, d.d.02/02/1675 (gaffel potschip: -).

WILLEMS; KORNELIS

- * NAE 927, a.19, d.d.23/04/1632 (boeier: de Bel te Babel) (mede namens Pieter Willems uit Blokzijl)

fr KW was de **br** van Pieter Willems uit Blokzijl (zie elders).

WILLEMS; PIETER

- * NAE 925, a.48, d.d.30/03/1631 (boeier: de Liefde)
- * NAE 927, a.19, d.d.23/04/1632 (-: de Liefde) (samen met Kornelis Willems uit Blokzijl)

fr PW was de **br** van Kornelis Willems uit Blokzijl (zie elders).

WILLEMS JONAS; HENDRIK

- * NAE 865, a.91, d.d.17/04/1617
- * NAE 922, a.52, d.d.12/04/1628 (-: de Jonas)
- # NAE 923, a.214, d.d.09/06/1629
- # NAE 907, a.239, d.d.14/06/1629
- # NAE 907, a.247, d.d.21/06/1629
- # NAE 951, a.163, d.d.05/06/1630
- # NAE 908, a.415, d.d.21/04/1631.

WOUTERS; JAN

- * NAA 243, f.104, d.d.12/03/1631 (18 last) (lg aan Bastiaan Nolles uit Blokzijl en Alt Pieters uit Zwartsluis, samen met twee andere schippers)
- * NAE 925, a.83, d.d.14/05/1631 (potschip: de Vergulden Aker).

WOUTERS; REINDER

- * NAE 1017, a.30, d.d., d.d.03/10/1643 (potschip: de Jupiter) (lg aan Albert Jakobs uit Blokzijl).

DOKKUM

DOEKES; ALBERT

- * NAA 3864, f.222, d.d.17/02/1676 (wijdschip: de Hoop).

DOEKES; TEDE

- * NAA 3864, f.221, d.d.08/02/1676 (wijdschip: de Eikelboom, 66x19vt).

DURGERDAM

PIETERS; SIMON

- * NAA 640, f.59, d.d.25/02/1633 (-: de Pelgrim, 95 last).

EDAM

PIETERS ?DOOR; JAN

- * NAA 241, f.37vo, d.d.14/03/1630 (-: de Goudsbloem, 115 last).

ENKHUIZEN

ADRIAANS; KORNELIS (ca 1600-) Adriaans is voogd van de kinderen van Freek Gerrits Meerman

- # NAE 928, a.143, d.d.15/06/1633

opm KA wordt genoemd als binnenschipper.

ALBERTS; PIETER

- * NAA 3864, f.217, d.d.26/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl)

- * NAA 3864, f.223vo, d.d.18/02/1676 (potschip: de David, 70x18 $\frac{1}{4}$ vt).

ALLARDS; ALLARD (ca 1597-)

- # NAE 905, a.240, d.d.06/06/1627.

ALLARDS DE VRIES; DIRK

- # NAE 857, a.164, d.d.12/03/1619.

BARENDs; JAKOB

- * NAA 1543, f.214, d.d.25/02/1668 (smakschip: de Waterhond, $\pm$ 56 ossen).

BROERS; ABRAHAM

- * NAE 920, a.56, d.d.29/01/1627

- * NAE 920, a.130, d.d.27/04/1627.

BROERS; FREDERIK

- * NAE 920, a.56, d.d.29/01/1627

- * NAE 920, a.130, d.d.27/04/1627.

DIRKS 'MONT'; JAN

- * NAE 920, a.130, d.d.27/04/1627.

DOEDES 'HAAI'; FREDERIK

- * NAE 1018, a.7, d.d.14/04/1645

opm Uit Enkhuizen?

FRANKEN; PELGRIM (nv: Pilgrom)

- # NAE 845, a.448, d.d.02/01/1598.

FREDERIKS; JAN

- * NAE 924, a.137, d.d.11/04/1630 (boeier: Sint Jakob).

FREDERIKS SCHAAP; JAN

- * NAE 924, a.108, d.d.21/03/1630 (wijdschip: het Schaaap).

GERBRANDS HOEK; DIRK

- * NAE 924, a.109, d.d.21/03/1630 (wijdschip: de Vergulden Eenhoorn).

GERRITS; AREND

- * NAA 6801, a.171, d.d.17/03/1713 (smakship: Sint Pieter).

GERRITS; EVERT

- # NAE 845, a.448, d.d.02/01/1598.

GERRITS; HENDRIK

- * NAA 2399, f.27, d.d.09/04/1655 (wijdschip: de Liefde).

GERRITS; JAN

- * NAE 923, a.318, d.d.07/11/1629 (wijdschip: de Schink).

GERRITS; KLAAS (ca 1597-)

- # NAE 914, a.42, d.d.20/05/1625
- * NAE 925, a.81, d.d.14/05/1631 (boeier: de Vergulden Leeuw)
- # NAE 928, a.96, d.d.03/05/1633

opm Uit Enkhuizen, in 1633 uit Kuinre.

GERRITS; PIETER

- * NAE 923, a.208, d.d.02/06/1629 (-: de Vergulden Ster)
- * NAE 928, a.41, d.d.07/03/1633 (boeier: het Paradijs).

GERRITS; SIBE

- * NAE 924, a.141, d.d.15/04/1630 (boeier: de Liefde).

GOOSENS; PIETER

- * NAA 3864, f.192vo, d.d.31/01/1675 (smakship: -).

HARTMAN; KLAAS

- * NAA 6801, a.171, d.d.17/03/1713 (tjalk: -).

HEERTJES; HENDRIK (ca 1618-)

- # NAA 878, f.117, d.d.07/07/1654 (boeier: -)
- # NAE 987, a.66, d.d.17/05/1655.

HENDRIKS BAKKER; HENDRIK

- * NAE 928, a.258, d.d.04/11/1633 (wijdschip: de Vergulden Bakoven)
- # NAE 976, a.149, d.d.21/05/1641 (wijdschip: -)
- * NAE 1017, a.49, d.d.13/01/1644 (wijdschip: -)
- * NAE 1018, a.7, d.d.14/04/1645.

HERMANS 'CRUYSCOP'; DIRK (nv: Koeskop)

- * NAA 3863, f.54vo, d.d.24/02/1672 (smakship: de Liefde).

HOOIPLUKKER; MEINDERT (nv: Hoijplocker)

- * NAE 1017, a.63, d.d.31/03/1644 (-: de Engel Gabriël)
- * NAE 1018, a.7, d.d.14/04/1645

opm Uit Enkhuizen?

IJTS; PIETER

- * NAE 924, a.104, d.d.16/03/1630 (boeier: de Witte Eenhoorn).

JAKOBS; ANDRIES

- * NAE 879, a.102, d.d.08/03/1623 (sma(k/l)ship: de Grote Berg).

JAKOBS; JAKOB

- * NAE 932, a.298, d.d.22/03/1637 (-: de Liefde).

JAKOBS; KRIJN

- * NAE 920, a.130, d.d.27/04/1627
- * NAE 925, a.49, d.d.31/03/1631 (boeier: de Schelvis)
- * NAE 926, a.38, d.d.02/04/1632 (boeier: de Schelvis)
- * NAE 929, a.95, d.d.27/03/1634 (boeier: de Schelvis).

JAKOBS 'BINNENLANDSVAARDER'; DIRK

- # NAE 905, a.240, d.d.06/06/1627
- # NAE 905, a.242, d.d.09/06/1627.

JAKOBS POEN; AREND

- * NAE 880, a.65, d.d.24/05/1623 (-: de Oranjeboom).

JAKOBS REIN; JAN

- * NAE 1006, a.26, d.d.23/03/1650 (-: de Hollandse Vergulden Tuin, 26 last).

JANS KATER; JAN

- * NAE 924, a.141, d.d.15/04/1630 (boeier: de Kater)
- * NAE 928, a.259, d.d.04/11/1633 (-: de Vergulden Kater).

JANS OUDWIJF; THOMAS

- * NAA 2399, f.20, d.d.27/03/1655 (wijschip: de Waterhond, 70vt).

JANS SCHROOR; PIETER

- * NAA 2400, f.61, d.d.27/01/1659 (kaagschip: de Liefde, ± 48 ossen, 45^cx17^dvt).

JANS WEER; AREND (ca 1587-)

- # NAE 914, a.42, d.d.20/05/1625
- # NAE 914, a.43, d.d.20/05/1625.

JOCHEMS; GOOTJE

- * NAA 760, f.144, d.d.26/03/1632 (-: boeier, 68vt).

KLAAS; KLAAS

- # NAE 1019, a.32, d.d.13/05/1647.

KLAAS 'BERCKKIER'; JAN (nv: Barkier)

- * NAE 924, a.110, d.d.21/03/1630 (wijschip: het Land van Beloften).

KLAAS DEUGD; SIMON

- * NAA 2398, f.42, d.d.18/03/1654 (gaffelschip: de Fortuin, 24 last).

KLAAS DOOD; KORNELIS (ca 1585-)

- * NAE 924, a.103, d.d.16/03/1630 (boeier: de Trouw)
- * NAE 936, a.104, d.d.02/06/1639 (gaffelschip: de Trouw)
- # NAE 936, a.92, d.d.21/05/1639
- # NAE 982, a.73, d.d.17/03/1646
- # NAE 982, a.106, d.d.03/05/1646.

KORNELIS; ALLARD

- * NAE 918, a.44, d.d.26/05/1625 (wijschip).

KORNELIS; TEEUWIS

- * NAE 924, a.141, d.d.15/04/1630 (boeier: de Fortuin).

KORNELIS ZEVENSTER; PIETER

- * NAE 1017, a.49, d.d.13/01/1644 (wijschip: -)
- * NAE 1018, a.24, d.d.22/04/1645

opm Uit Enkhuizen?

LAURENS; PIETER

- * NAE 930, a.153, d.d.28/03/1635 (-: de Liefde).

LUKAS; SIMON

- # NAE 956, a.347, d.d.05/05/1650 (kaagschip).

MAARTENS; JAN

- * NAE 930, a.302, d.d.04/10/1635 (boeier: de Vergulden Eenhoorn).

MAARTENS; LOUW

- # NAE 857, a.164, d.d.12/03/1619.

MAARTENS ?VLIELAND; KLAAS

- * NAE 920., a.130, d.d.27/04/1627.

MEINDERTS; SIJTJE

- * NAE 923, a.208, d.d.02/06/1629 (-: wrs de Vergulden Ster)
- * NAE 923, a.287, d.d.28/09/1929 (wijschip: de Vergulden Ster)

opm Hij trad daarnaast vier maal als lasthebber op van Jens Olufsen uit Ringkøbing (zie bijlage 9).

'MORWIJNS'; ROELOF (1634-)

- # NAA 878, f.117, d.d.07/07/1654 (boeier: -).

NANNES; PIETER

- * NAE 865, a.78, d.d.27/03/1617

opm Uit Enkhuizen?

OLFERTS; DIRK

- * NAE 1018, a.24, d.d.22/04/1645

opm Uit Enkhuizen?

PIETERS; JAN

- * NAE 839, a.168, d.d.02/03/1612 (boeier, ± 66 ossen).

PIETERS 'MIJNERLIEFDE'; JAN

- * NAE 1017, a.49, d.d.13/01/1644 (wijdschip)

- * NAE 1018, a.13, d.d.19/04/1645 (-: de Liefde)

opm Uit Enkhuizen?

POUWELS; FREDERIK

- * NAE 1018, a.7, d.d.14/04/1645

opm Uit Enkhuizen?

POUWELS; TEUNIS

- * NAE 923, a.114, d.d.16/02/1629 (fluitschip: de Veldschuit, 100 last).

SCHELTES; WATSE

- * NAA 2401, f.19, d.d.08/03/1661 (wijdschip: de ?Bremer Sleutel, 46 $\frac{1}{2}$ vt).

SEGERS; ALBERT

- * NAA 238, f.73vo, d.d.20/02/1629 (-: de Hoop, 94 last).

SIMONS; JAKOB

- * NAE 848, a.893, d.d.01/05/1614 (wijdschip: de Witte Zwaan, 44vt).

TEUNIS; GERRIT

- * NAE 1017, a.49, d.d.13/01/1644 (wijdschip: -)

- * NAE 1018, a.24, d.d.22/04/1645

opm Uit Enkhuizen?

TEEUWIS; GIDEON

- * NAE 918, a.4, d.d.21/03/1625 (boeier: de Fortuin)

- * NAE 920, a.56, d.d.29/01/1627

- * NAE 924, a.141, d.d.15/04/1630 (boeier: de Hoop).

TEEUWIS; KORNELIS

- * NAE 918, a.4, d.d.21/03/1625 (boeier: de Hoop)

- * NAE 920, a.56, d.d.29/01/1627.

TOUWBOEIER; ADRIAAN

- * NAA 3863, f.215, d.d.09/02/1674 (smakschip: de Uittrekking van Lot, 66vt).

WILLEMS LANDMAN; KORNELIS

- # NAE 914, a.42, d.d.20/05/1625.

ZEVENSTER; FOKKE

- * NAA 3863, f.50, d.d.28/02/1672 (smakschip: de Zevenster, 67x18vt)

- * NAA 3863, f.191, d.d.03/03/1674 (wijdschip: de Zevenster, 66vt).

GIETHOORN

DIRKS; JAN

- * NAA 2400, f.25, d.d.05/03/1657 (wijdschip: Nieuwpoort, 72vt).

JANS; THOMAS

- * NAA 2398, f.42, d.d.18/03/1654 (potschip: -, 72x19 $\frac{1}{2}$ vt).

GRAFT

JANS; PIETER

- * NAE 1017, a.52, d.d.29/01/1644 (wijdschip: de Bontekoe) (lg aan Jakob Laurens uit ?).

GROOTEBROEK

JANS; REINDERT (nv: 'Reinwert')

* NAA 904, a.183, d.d.28/04/1626

* NAA 904, a.185, d.d.29/04/1626.

HARLINGEN

ANDRIES; SIJBOUT

* NAA 2401, f.4, d.d.26/03/1660 (wijdschip: de Liefde, 58"x21^d houtvt)

* NAA 2401, f.9, d.d.14/05/1660 (wijdschip: de Liefde)

* NAA 2401, f.22, d.d.10/03/1661 (- : de Liefde)

* NAA 2401, f.44, d.d.22/05/1662 (wijdschip: de Eikenboom)

opm SA was de va van Andries Sijbouts uit Harlingen (zie elders).

BASTIAANS; JAN

* NAA 3864, f.285, d.d.29/02/1676 (-: de Prins van Oranje).

BROERS; ANNE

* NAA 925, a.73, d.d.04/05/1631 (wijdschip: de Liefde, 65^{vt}).

DIRKS; JEPPE

* NAA 3863, f.213vo, d.d.17/01/1674 (wijdschip: de Eenhoorn, 70^{vt}).

DOEKELES; HESSEL

* NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (gaffelschip: -).

DOUKES; DOUKE

* NAA 3863, f.75vo, d.d.18/01/1673 (wijdschip: de ?Vlierboom, 67x19^{vt})* NAA 3863, f.203vo, d.d.17/01/1674 (wijdschip: de Akerboom, 67x19^{vt}).

DOUWES; GERBRAND

* NAA 2400, f.76, d.d.07/04/1659 (-: de Koning van Polen, 41"x16^{1/2}"^{vt}).

DOUWES; (H/R)EINTJE

* NAA 2400, f.83, d.d.12/11/1659 (wijdschip: de Brandaris)

* NAA 2401, f.41, d.d.20/03/1662 (wijdschip: de Brandaris).

DOUWES; JARICH

* NAA 2399, f.47, d.d.08/02/1656 (wijdschip: de Hoop, 68^{vt})* NAA 2400, f.22, d.d.26/02/1657 (wijdschip: de Hoop, 70"x44^{vt}).

EBELS; SBE

* NAA 2399, f.54, d.d.29/02/1656 (wijdschip: het Paradijs, 48^{vt}).

GATJES; SJERP

* NAA 2401, f.25, d.d.11/03/1661 (wijdschip: het Rospaard, ± 50 ossen).

GERLOFS; WILLEM

* NAA 2401, f.17, d.d.22/12/1660 (wijdschip: de Fortuin, 48^{vt}).

GERRITS BROWER; BEREND

* NAA 3863, f.99, d.d.06/03/1673 (wijdschip: de Judith, 68^{vt}).

GOSENS; BENTE

* NAA 3863, f.206, d.d.17/01/1674 (-: de Hoop, 68^{vt}).

HANS DE BOK; OBBE

* NAA 3864, f.25, d.d.13/02/1675 (gaffelschip: -).

HENDRIKS; JAN

* NAA 2400, f.27, d.d.19/03/1657 (wijdschip: Gardenier, 68^{vt}).

HENDRIKS; JAN

* NAA 2400, f.43, d.d.21/03/1658 (wijdschip: het Zwarte Paard, 52^{vt}).

HERMANS; HENDRIK

* NAA 2401, f.17, d.d.04/02/1661 (wijdschip: Salomons Eerste Gerecht, 50"x17^{1/4}"^{vt})* NAA 2401, f.35, d.d.20/02/1662 (wijdschip: Salomons Gerecht, 50"x17^{1/4}"^{vt}).

HIDDES; IKE

* NAA 925, a.72, d.d.04/05/1631 (potschip: de Hoop, 68^{vt}).

HILLES; DOUWE

- * NAA 3863, f.204vo, d.d.17/01/1674 (wijdschip: -).

HILLES; IDDE

- * NAA 2401, f.56, d.d.08/03/1664 (wijdschip: de Samsom, 49^x17^{1/2}vt).

HILLES; PIETER

- * NAA 2400, f.43, d.d.21/03/1658 (wijdschip: de Bierton, 52^{vt})
- * NAA 3863, f.190vo, d.d.17/01/1674 (wijdschip: de Samsom, 72^{1/2}vt).

HUITES; HILLE

- * NAA 2400, f.64, d.d.17/02/1659 (boeier: de Pelikaan, 50^x18^{vt}).

IPES 'CLOUS'; POPPE

- # NAE 914, a.36, d.d.13/05/1625.

JAKOBS HIEMST; PIETER

- # NAE 976, a.149, d.d.21/05/1641.

JAKOBS VLIET; JAN

- * NAA 2399, f.26, d.d.07/04/1655 (pontschip: de Koning David, 48^{vt}).

JANS; ANDRIES

- * NAA 3863, f.29vo, d.d.23/02/1672 (smakschip: de Drie Helden Davids, 69x20x6vt).

JANS; AUKE

- * NAA 3863, f.89vo, d.d.25/02/1673 (-: Fihar en Hael?, 70vt).

JANS; JAKOB

- * NAA 1659, f.425, d.d.23/03/1644.

JANS; JOUKE

- * NAA 6801, a.168, d.d.15/03/1713 en volgende dagen (tjalk: het Vrouwtje van ?).

JANS; PIETER

- * NAA 6801, a.168, d.d.15/03/1713 en volgende dagen (tjalk: -).

JANS; SIMON

- * NAA 2398, f.56, d.d.21/04/1654 (wijdschip: Sint Joris, 72^x18vt).

JANS GROENEWOUD; IZAAK

- * NAA 2399, f.12, d.d.18/03/1655 (wijdschip: de Oranjeboom, 51^hvt).

JELLES; BENTE

- * NAA 695A, f.328, d.d.14/03/1636 (-: de Zwarte Ruiter, 124x24vt).

JETSEN; PIETER

- * NAA 1659, f.425, d.d.23/03/1644
- * NAA 2398, f.45, d.d.25/03/1654 (wijdschip: Diogenes, 30 last).

JURRIAANS; TUGE

- * NAA 3863, f.27vo, d.d.28/02/1672 (smakschip: Aktaiōn)
- * NAA 3863, f.86vo, d.d.19/01/1673 (wijdschip: ?, 68vt)

opm TJ was mogelijk de **zn** Jurriaan Tuges uit Harlingen, ofwel diens **va** (zie elders).

KASPARS; JAN

- * NAA 3863, f.89, d.d.25/02/1673 (wijdschip: de Hoop, 70vt).

KASPARS DE WINTER; JAN

- * NAA 3863, f.52vo, d.d.28/02/1672 (wijdschip: de Liefde, 70^{1/2}vt).

KLAAS JONAS; KLAAS

- * NAA 2399, f.70, d.d.20/03/1656 (wijdschip: de Bontekoe, 34 last).

LAARS; PIETER

- * NAA 3863, f.51vo, d.d.28/02/1672 (smakschip: de Drie Helden Davids).

LAMBERTS; HAANTJE

- * NAE 1017, a.48, d.d.02/01/1644 (wijdschip: de Haan)
- * NAE 981, a.118, d.d.31/03/1645 (wijdschip: de Haan).

LUBBERTS; ROELOF (ca 1586-)

- # NAE 947, a.92, d.d.29/04/1637.

MENSES; PIETER

- * NAA 6801, a.168, d.d.15/03/1713 en volgende dagen (smakschip: -).

MICHIELS; JAN

- * NAA 3863, f.184, d.d.17/01/1674 (wijdschip: de Vrede, 70vt).

OBBES; LOLKE

- * NAA 3863, f.213, d.d.17/01/1674 (wijdschip: het Huis Middachten, 71vt).

OENES; HENDRIK

- * NAA 3863, f.50vo, d.d.24/02/1672 (smakschip: de Drie Helden Davids).

PIETERS; JAN

- # NAE 976, a.149, d.d.21/05/1641.

PIETERS; SIMON (ca 1600-)

- # NAE 928, a.97, d.d.05/05/1633.

PIETERS; TIJS

- * NAA 2400, f.42, d.d.21/03/1658 (wijdschip: de Gerechtigheid, 52¹/₂vt).

PIETERS DE HAAN; HENDRIK

- * NAA 2399, f.24, d.d.01/04/1655 (wijdschip: de Haan, 69¹/₂vt).

REINDERS; JAN

- * NAA 1659, f.425, d.d.23/03/1644.

REINS VLASBLOEM; HENDRIK

- * NAA 3863, f.91vo, d.d.04/03/1673 (wijdschip: Mercurius, 70vt)

- * NAA 3863, f.188vo, d.d.17/01/1674

- * NAA 3864, f.308vo, d.d.05/03/1676 (wijdschip: de Vlasblom).

RIENKS; REINDER (nv: Rienigs)

- * NAA 3863, f.53vo, d.d.24/02/1672 (wijdschip: de Fortuin, 68vt) (lg aan Hein Annes uit Harlingen).

SALVES; MAARTEN

- * NAA 3863, f.87, d.d.19/01/1673 (wijdschip: de Emaus, 70x19¹/₂vt)

- * NAA 3863, f.207, d.d.17/01/1674 (wijdschip: de Emaus, 70vt)

- * NAA 2401, f.58, d.d.13/03/1664 (wijdschip: Aktaion, 48x18vt).

SIERKS; GERRIT (ca 1600-)

- # NAE 924, a.173, d.d.11/05/1630

- # NAE 928, a.97, d.d.05/05/1633

- # NAE 931, a.154, d.d.29/04/1636.

SIJBOUTS; ANDRIES

- * NAA 2401, f.44, d.d.22/05/1662 (wijdschip: de Liefde)

- opm** AS was de **zn** van Sijbout Andries uit Harlingen (zie elders).

SIMONS; HEERE (ca 1598-)

- * NAE 926, a.42, d.d.01/04/1632 (boeier: 'Sint Michiel', 81¹/₂vt)

- # NAE 928, a.97, d.d.05/05/1633.

SIMONS; JAN

- * NAA 3863, f.189vo, d.d.17/01/1674.

TEDES; TEDE (nv: Tede Tydes, Tide Tides)

- * NAA 3863, f.24, d.d.03/03/1673 (smakschip: de Gekroonde Liefde, 70vt)

- * NAA 3863, f.183vo, d.d.17/01/1674 (smakschip: de Gekroonde Liefde, 70vt).

TEUNIS MAHIEU; ADRIAAN

- * NAA 3863, f.28vo, d.d.19/03/1672 (smakschip: de Ruiter, 70vt)

- * NAA 3863, f.85vo, d.d.19/01/1673 (-: de Ruiter, 70x19vt)

- * NAA 3863, f.183, d.d.17/01/1674 (wijdschip: de Ruiter, 70vt).

THOMAS; SWEER

- * NAA 3863, f.210vo, d.d.17/01/1673 (wijdschip: de Koning David, 70vt)

- opm** De datum is wrs 17/01/1674.

TJALLES; ANNE

- * NAA 2401, f.4, d.d.26/03/1660 (wijdschip: Salomons Gerecht, 42½x17^d houtvt).

TJEERDS BLEEKER; JAN

- * NAA 2400, f.62, d.d.16/02/1659 (boeier: de Fortuin, 50°x18°vt).

TUGES; JURRIAAN

- * NAA 3863, f.27, d.d.02/02/1672 (-: het Vrouwtje van Samoria, 67vt)
- * NAA 3863, f.86vo, d.d.19/01/1673 (wijdschip: het Vrouwtje van ?, 67vt) (mede namens Tuge Jurriaans uit Harlingen)
- * NAA 3864, f.250, d.d.29/02/1676 (wijdschip: het Vrouwtje van Samoria, 67x19vt)
opm JT was mogelijk de **zn** Tuge Jurriaans uit Harlingen, ofwel diens **va** (zie elders).

WIJNTJES; ALE

- * NAA 3863, f.207vo, d.d.17/01/1674.

HEERENVEEN

KORNELIS; JAN

- * NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (smakschip: de Jonge Tobias).

OEDSES; DOUWE

- * NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (smakschip: de Koning Salomon).

HINDELOOPEN

AGES; GIJSBERT

- * NAE 1018, a.10, d.d.18/04/1645 (-: de Hoop).

FEDDES; DOUWE

- # NAE 927, a.32, d.d.07/05/1632.

HIDDES; AUKE

- * NAA 1535, f.179, d.d.15/03/1652 (-: de Vlaszak, 122x24½x13 Zaandammer vt).

HOORN

EVERTS; DIRK

- * NAA 695A, f.33vo, d.d.07/03/1635 (-: Sint Pieter, 90 last).

GERRITS; EVERT

- # NAE 845, a.448, d.d.02/01/1598.

JANS; HERMAN

- # NAE 905, a.242, d.d.09/06/1627.

JANS BOENDER; HENDRIK

- * NAE 924, a.176, d.d.12/05/1630 (wijdschip: de Boender).

JANS 'HELLEBREKER'; JAKOB (ca 1566-)

- # NAH 2037, f.60vo, d.d.22/04/1592

opm Oorspronkelijk afkomstig uit Aartswoud.

KORNELIS; PIETER

- * NAE 924, a.98, d.d.13/03/1630 (wijdschip: het Land van Beloften).

LUBBERTS; LUBBERT

- * NAE 924, a.128, d.d.31/03/1630 (wijdschip: de Vos).

OTS; JAN

- * NAA 695A, f.328vo, d.d.14/03/1636 (-: de Bloempot, 112x24½vt)
opm JO was reder van het schip, waar Ike Reinders schipper op was.

TAMIS; ADRIAAN

- * NAE 924, a.126, d.d.30/03/1630 (wijdschip: de Liefde)
- * NAA 761, f.178, d.d.01/04/1634 (lh van Johan Kock uit Tønder).

WILLEMS; OUTGER

- * NAA 241, f.28vo, d.d.06/03/1630 (-: de Vuurblaas, 114 last).

JOURE

ADRIAANS; JARICH

- * NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (tjalk: de Fortuin).

KAMPEN

HENDRIKS BAAS; GERRIT (nv: Geurt)

- * NAA 2399, f.76, d.d.04/04/1656 (wijdschip: de Samson, 48x18vt).

JANS (HET HOEN); TEUNIS

- * NAE 922, a.48, d.d.09/04/1628 (wijdschip: -).

KLAAS HANEKAM; EGBERT

- * NAE 934, a.162, d.d.21/05/1638.

WILLEMS; GILLIS (ca 1588-)

- # NAE 914, a.42, d.d.20/05/1625

- # NAE 914, a.43, d.d.20/05/1625

- * NAA 243, f.59vo, d.d.19/02/1631 (-: de Hoop, 35 last).

WOUTERS BON; WOUTER

- * NAA 3864, f.23, d.d.07/02/1675 (potschip: -) (lg Arend Jans uit Blokzijl)

- * NAA 3864, f.246vo, d.d.19/02/1676 (wijdschip: de ?Bonne Roemer, 70x19vt).

KOLHORN

LAURENS; JAKOB

- * NAE 924, a.119, d.d.25/03/1630 (wijdschip: de Vergulden Valk).

KOLLUM

HERMANS; WIGBOUT

- * NAA 6801, a.189, d.d.26/03/1713 ('costschip': -).

KUINRE

DIRKS; DIRK

- * NAE 970, a.89, d.d.14/05/1635.

GERRITS; DIRK

- * NAE 1019, a.25, d.d.06/04/1647 (-: de Vergulden Eenhoorn).

GERRITS; KLAAS (zie bij Enkhuizen).

HERMANS; KLAAS

- * NAE 929, a.135, d.d.13/05/1634 (-: Sint Pieter).

JAKOBS; KLAAS

- * NAE 929, a.141, d.d.15/05/1634 (van Pieter Gerrits)

- * NAE 970, a.87, d.d.13/05/1635.

JANS; HERMAN

- * NAA 2400, f.43, d.d.25/03/1658 (wijdschip: de Vergulden Zon).

KLAAS; GERRIT

- * NAA 2400, f.43, d.d.25/03/1658 (wijdschip: de Koning David).

KLAAS; ROELOF

- * NAA 2400, f.43, d.d.25/03/1658 (wijdschip: de Neptunus).

KLAAS 'TINNINCK'; PIETER zie bij Amsterdam.

KORNELIS HALS; JAN

- * NAE 970, a.86, d.d.12/05/1635.

MELIS; JAN

- * NAA 3864, f.216vo, d.d.26/01/1675 (gaffelschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl, met Jakob Roelofs uit Kuinre).

PIETERS; JAKOB

- * NAA 1623, f.889, d.d.29/05/1646 (-: de Vergulden Duif, 40 last) (lg aan Jakob Jakobs uit Kuinre)

fr JP zou de br zijn van Jakob Jakobs, die de akte liet opstellen.

PIETERS; KLAAS

- # NAE 987, a.66, d.d.17/05/1655.

PIETERS; TIJS

- * NAA 3864, f.4, d.d.02/02/1675 (potschip: -) (lg aan Gerrit Nolles uit Blokzijl)
- * NAA 3864, f.222vo, d.d.18/02/1676 (potschip: de Melkkoe, 70x19vt)
- * NAA 4422, f.112, d.d.23/01/1680 (-: de koe, 73x19¹/₂vt).

ROELOFS; JAKOB

- * NAA 3864, f.216vo, d.d.26/01/1675 (potschip: -) (lg aan Arend Jans uit Blokzijl, met Jan Melis uit Kuinre)
- * NAA 3864, f.271vo, d.d.18/02/1676 (potschip: de Zwarte Ruiter, 70x18vt).

ROELOFS; KLAAS (ca 1607-)

- * NAE 925, a.58, d.d.23/04/1631 (boeier: de Vergulden Valk)
- * NAE 970, a.93, d.d.15/05/1635
- # NAE 928, a.96, d.d.03/05/1633.

TIJS; JAN

- * NAE 932, a.296, d.d.21/03/1637 (wijsdship, ± 60 ossen) (lg aan Paulus Jans uit Enkhuizen)
- * NAE 947, a.242, d.d.20/05/1638.

LEMMER

POPPES; NOL

- * NAE 924, a.122, d.d.30/03/1630 (wijsdship: de Witte Zwaan).

MAKKUM

AGES; DOUWE

- # NAE 956, a.347, d.d.05/05/1650.

IPES; DOEDE

- * NAE 1018, a.20, d.d.21/04/1645

opm Uit Makkum?

JARICH; ROBIJN (nv: Ijaerchs, Jarisz)

- * NAE 1018, a.20, d.d.21/04/1645.

PIETERS; BOUKE

- * NAA 1543, f.226, d.d.16/03/1668 (smakschip: de Graaf van Oldenburg, ± 48 ossen).

PIETERS; JARICH

- * NAE 1018, a.15, d.d.19/04/1645 (-: de Voorzichtigheid).

PIETERS; TIERK (ca 1600-)

- # NAE 927, a.32, d.d.07/05/1632.

REINDERS; WABBE

- * NAA 1535, f.263, d.d.29/05/1652 (-: Sint Pieter, 20 last).

SIEUWERTS; HANS

- * NAA 2400, f.75, d.d.07/04/1659 (-: het Lam, 41¹/₂x16¹/₂vt).

SIEUWERTS; WIEBE (nv: Sjourts)

- * NAA 238, f.117, d.d.09/03/1629 (-: de Eenhoorn, 15 last).

SIJBRANDS; DOUWE

- # NAE 931, a.154, d.d.29/04/1636.

SIMONS; MELLE

- # NAA 3861, f.470, d.d.13/05/1697.

MEDEMBLIK

ADAMS; THOMAS

- * NAA 3864, f.24, d.d.11/02/1675 (smakschip: -).

IJSBRANDS; DIRK

- * NAA 3863, f.55, d.d.12/02/1672 (smakschip: de Drie Helden Davids, 68^{vt}).

JANS; ADRIAAN (ca 1590-)

- # NAE 904, a.183, d.d.28/04/1626.

ROOS; ADRIAAN

- * NAA 3863, f.55, d.d.12/02/1672 (smakschip: de Drie Helden Davids, 69^{vt})
 - * NAA 3864, f.308, d.d.05/03/1676 (1^h van Albert Roos uit Medemblik)
- opm AR was de va van Albert Roos uit Medemblik (zie elders).

ROOS; ALBERT

- * NAA 3864, f.308, d.d.05/03/1676 (wijdschip: de Drie Helden Davids, 71x19^{vt}) (1^g aan Adriaan Roos uit Medemblik)

opm AR was de zn van Adriaan Roos uit Medemblik (zie elders).

SLUIS; KORNELIS

- * NAA 3864, f.7, d.d.-/02/1675 (gaffelschip: -).

WILLEMS; JAN

- * NAA 2401, f.24, d.d.10/03/1661 (wijdschip: de Gele Buis, 50^{vt}).

MOLKWERUM

AUKES; SIBE (nv: Sible)

- * NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (tjalk: de Prins van Friesland).

DOEDES; ALBERT

- # NAA 239, f.125, d.d.24/06/1629.

HARINGS; SIMON

- * NAA 788, f.198, d.d.17/03/1632 (-: de Blauwe Bijl, 100 last).

IDSES; IDS

- * NAA 694B.omslag60, d.d.13/03/1634 (-: 120 last).

NIEUWENDAM

JANS MOL; SIJBRAND

- * NAA 832, d.d.02/03/1634 (-: de Mol, 120 last, 121^x22x12^{vt}).

SNEEK

VOLKERTS; JAN

- # NAE 956, a.347, d.d.05/05/1650.

STAVOREN

AGES; GIJSBERT

- * NAA 2401, f.37, d.d.22/02/1662 (wijdschip: de Konings Farao, 50^x17^{vt}).

VENHUIZEN

JANS; SIMON

- * NAA 695A, f.603, d.d.10/03/1637 (-: de Witte Duif, 125^{vt}).

TIJS; JAN

- * NAA 694B.omslag60, d.d.13/03/1634 (-: Sint Nicolaas, 110 last).

VOLLENHOVE

JANS; WOUTER

- * NAA 3864, f.5, d.d.02/02/1675 (potschip: -).

ROELOFS; HENDRIK

- * NAA 2400, f.25, d.d.05/03/1657 (wijdschip: de Ridder Sint Joris, 70^{vt}).

WARNS

JANS; LIJN (nv: Lienken, Lijenke)

- * NAA 243, f.97vo, d.d.08/03/1631 (-: het Gulden Hoofd, 130 last).

WARTEN

DIRKS; HILLE (nv: Hielke)

- * NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (tjalk: Abrahams Offerande).

FOKKES; JAN

- * NAA 6801, a.171, d.d.17/03/1713 (tjalk: Mozes).

GERRITS; DIRK

- * NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (smakschip: Sint Pieter).

GERRITS; FOKKE

- * NAA 6801, a.169, d.d.16/03/1713 (smakschip: Abrahams Offerande).

WINKEL

KORNELIS; PIETER

- * NAA 695A, f.324vo, d.d.12/03/1636 (-: Sint Pieter, 112 last, 117^{vt})
- * NAA 695A, f.602, d.d.10/03/1637 (117x21^{1/2}x12^{1/2}vt).

PIETERS; JAN

- * NAE 924, a.112, d.d.20/03/1630 (wijdschip: de Vergulden Eenhoorn).

WORKUM

BOUKES; PIETER

- * NAA 2400, f.76, d.d.07/04/1659 (-: de Hoop, 42^x16^{1/2}vt).

HOBBS; DOUWE

- * 3865, f.126, d.d.02/03/1677 (smakschip: Prins Willem, 71x21vt).

IBES; HOLLE (ca 1586-)

- * NAA 238, f.117, d.d.09/03/1629 (-: het Paradijs, 30 last; reis niet doorgegaan)
- # NAE 927, a.32, d.d.07/05/1632.

PIETERS; SIBE

- * NAE 1018, a.22, d.d.21/04/1645.

PIETERS; YBLE

- * NAA 2399, f.23, d.d.30/03/1655 (wijdschip: de Gekroonde Liefde, 70^{vt}).

WIEBES; VOLKERT

- * NAE 1018, a.19, d.d.21/04/1645 (lg aan Yble Pieters uit Workum).

WOUDSEND

JETSES; AUKE

- * NAA 6801, a.189, d.d.26/03/1713 (-: Abrahams Offerande).

ZAANDAM

HUIBERTS; PIETER

- * NAA 2401, f.39, d.d.28/02/1662 (wijdschip: de Eendracht, 54^x Amsterdamse houtvt).

JANS HARING; KORNELIS

- * NAA 241, f.44, d.d.16/03/1630 (-: de Gekroonde Haring, 95 last).

JANS KARDINAAL; JAN

- * NAA 3864, f.251, d.d.09/03/1676 (smakschip: de Kardinaal te Paard, 65x19^{1/4}vt).

PIETERS PONTMAN; DOUWE

- * NAA 2398, f.47, d.d.02/04/1654 (smalschip: het Amsterdamse Wapen, 18 last).

TEUNIS LAST; WILLEM

- * NAA 2401, f.38, d.d.28/02/1662 (wijdschip: de Pauwin, 62^c Amsterdamse houtvt).

ZWARTSLUIS

ALTES; PIETER

- # NAE 863, a.101, d.d.24/05/1616.

HENDRIKS; WIGGER

- * NAA 1099, f.422vo, d.d.06/04/1652 (wijdschip: de Vergulden Valk)
- * NAA 1535, f.242, d.d.03/05/1652 (smakschip: de Vergulden Valk)
- # NAE 987, a.66, d.d.17/05/1655.

HERMANS PONT; GERRIT

- * NAA 2398, f.42, d.d.18/03/1654 (potschip: de Zwaan, 72^x19^{1/2}vt).

PIETERS; ALT

- * NAA 243, f.104, d.d.12/03/1631 (-: het Fortuin, 20 last) (met Bastiaan Nolles uit Blokzijl, mede uit naam van drie andere schippers)
- * NAA 3864, f.249vo, d.d.19/02/1676 (potschip: de Scheiding van Abraham en Lot, 71x18^{1/2}vt)

fr AP was de br van Jan Pieters uit Zwartsluis (zie elders).

PIETERS; JAN

- * NAA 243, f.104, d.d.12/03/1631 (-: de Hoop, 20 last) (lg aan Bastiaan Nolles uit Blokzijl en Alt Pieters uit Zwartsluis, samen met twee andere schippers)

fr JP was de br van Alt Pieters uit Zwartsluis (zie elders).

STAAS; STAAS

- * NAE 947, a.245, d.d.21/05/1638.

Wadden- en Zuiderzee-eilanden

AMELAND

SASKERS; PIETER

- * NAA 6801, a.189, d.d.26/03/1713 (-: Jozef en Maria).

TEUNIS; WOUTER

- * NAA 6801, a.171, d.d.17/03/1713 (smakschip: de Emausgangers).

TERSCHELLING

IJSBRANDS; LAMMERT

- # NAE 916, a.10, d.d.09/05/1628
- # NAE 916, a.11, d.d.09/05/1628.

KLAAS; SIBE

- * NAE 1019, a.24, d.d.27/03/1647 (-: de Fortuin).

URK

JANS; TEUNIS

- * NAE 934, a.165, d.d.22/05/1638 (potschip: de Vergulden Druif) (lg aan Teie Koop Jans uit Blokzijl)

fr TJ was de sv van Koop Jans uit Blokzijl (zie elders).

VLIELAND

BETS; WILLEM

- * NAA 695A, f.330, d.d.15/03/1636 (-: de Hoop, 104x23vt).

DIRKS BROUWER; ALLARD

- * NAA 1099, f.214, d.d.26/02/1652 (-: de Brouwer).

HEMMES; AGE

- * NAA 1535, f.178, d.d.12/03/1652 (-: de Keizer Augustus, 116x24¹/₂x13 Zaandammer vt).

HESSELS; DIRK

- # NAE 916, a.10, d.d.09/05/1628.

HOMMES; TAMME

- * NAA 2400, f.47, d.d.09/04/1658 (fluitschip: de Hoop, 150 last).

JAKOBS; JELMER

- * NAA 694B.omslag56, d.d.08/03/1633 (-: Haarlem, 120 last)

opm Uit Vlieland?

JANS PLUG; TEUNIS

- # NAE 916, a.10, d.d.09/05/1628

- # NAE 916, a.11, d.d.09/05/1628.

KORNELIS JEPPE; JAKOB

- * NAA 788, f.196, d.d.17/03/1632 (-: de Trommel, 95 last).

MINNES; AUKE

- # NAE 919, a.142, d.d.02/06/1626 (-: de Bruinvis)

opm Schipper of eigenaar?

SIMONS; HERMAN

- # NAE 916, a.11, d.d.09/05/1628.

WILLEMS; GERRIT

- # NAE 916, a.10, d.d.09/05/1628

- # NAE 916, a.11, d.d.09/05/1628.

WIERINGEN

JANS; PIETER

- # NAA 2049, f.37, d.d.30/05/1584.

Bijlage 11. Bevrachtingscontracten met lastgeving afgesloten te Enkhuizen (1626-1650)

lastgever(s)	lasthebber(s)	protocol, akte, datum (vertrek)
1. Las Jensen Bandsbøl (Va)	Niels Andersen (Va)	918, 38, 12/05/1625 (*26)
2. Jens Olufsen (Rk)	Joost Hendriks (Eh)	923, 208, 02/06/1629 (*29)
	Kornelis Pieters (Eh)	
3. Villem (Jensen) Kock (Ål)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 91, 07/03/1630 (*30)
Jakob Jensen (Ål)		
4. Jakob Jensen Bandsbøl (Va)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 98, 13/03/1630 (*30)
5. Villem (Jensen) Kock (Ål)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 103, 16/03/1630 (*30)
Jakob Jensen (Ål)		
6. Villem (Jensen) Kock (Ål)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 104, 16/03/1630 (*30)
Jakob Jensen (Ål)		
7. Laurids Christensen (Ål)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 107, 18/03/1630 (*30)
8. Laurids Christensen (Ål)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 112, 20/03/1630 (*30)
9. Jens Olufsen (Rk)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 108, 21/03/1630 (*30)
	Sijtje Meinderts (Eh)	
10. Jens Olufsen (Rk)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 109, 21/03/1630 (*30)
	Sijtje Meinderts (Eh)	
11. Jens Olufsen (Rk)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 110, 21/03/1630 (*30)
	Sijtje Meinderts (Eh)	
12. Peder Pedersen Lange (Le)	Jakob Klaas (Eh)	924, 115, 21/03/1630 (*30)
13. Laurids Christensen (Ål)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 119, 25/03/1630 (*30)
14. Jens Olufsen (Rk)	Sijtje Meinderts (Eh)	924, 122, 30/03/1630 (*30)
15. Jens Nielsen (Va)	Pieter Kornelis (Eh)	924, 126, 30/03/1630 (*30)
16. Jakob Jensen Bandsbøl (Va)	Pieter Kornelis (Eh)	924, 127, 30/03/1630 (*30)
17. Laurids Christensen (Va)	Pieter Kornelis (Eh)	924, 128, 31/03/1630 (*30)
	i.o.v. zijn vader	
18. Johann Kock (Tønder)	Kornelis Pieters (Eh)	924, 137, 11/04/1630 (*30)
19. Jens Olufsen (Rk)	Kornelis Pieters (Eh)	925, 48, 30/03/1631 (*31)
20. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Floris (Eh)	925, 49, 31/03/1631 (*31)
21. Jakob Clausen (Va)	Mads Jakobsen (Va)	925, 71, 03/05/1631 (*32)
22. Magnus Grave (Ri)	Mads Clausen (?)	925, 82, 14/05/1631 (*32)
23. Anna Nielsdatter (Va)	Iver Jensen Nebel (Va)	925, 83, 14/05/1631 (*32)
24. Jens Olufsen (Rk)	Kornelis Pieters (Eh)	926, 42, 01/04/1632 (*32)
	Pieter Floris (Eh)	
25. Mads Pedersen (Va)	Kornelis Pieters (Eh)	926, 38, 02/04/1632 (*32)
26. Jakob Clausen (Va)	Iver Jensen Nebel (Va)	927, 21, 29/04/1632 (*33)
27. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Floris (Eh)	928, 41, 07/03/1633 (*33)
28. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Floris (Eh)	928, 50, 11/03/1633 (*33)
29. Reinhold Reinecke (Ho)	Hans Villadsen (Ho)	928, 258, 04/11/1633 (*34)
30. Thomas Tüchsen (Hø)	Josias Kiel (Tø)	929, 90, 23/03/1634 (*34)
31. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Floris (Eh)	929, 95, 27/03/1634 (*34)
32. Albret Skeel (Ri)	Laurids Iversen Struck (Ri)	929, 141, 15/05/1634 (*35)
33. Albret Skeel (Ri)	Laurids Iversen Struck (Ri)	929, 142, 15/05/1634 (*35)
34. Iver Jensen Nebel (Va)	Mads Jakobsen (Va)	929, 145, 17/05/1634 (*35)
35. Steffen Rode (Ko)	Pieter Floris (Eh)	930, 144, 27/03/1635 (*35)
Martin Pletius (Ko)		
36. Steffen Rode (Ko)	Pieter Floris (Eh)	930, 153, 28/03/1635 (*35)
Martin Pletius (Ko)		

lastgever(s)	lasthebber(s)	protocol, akte, datum (vertrek)
37. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Floris (Eh)	970, 188, 29/03/1636 (*36)
38. Christen Christensen Tarp (Va)	Thomas Tüchsen (Hø)	932, 296, 21/03/1637 (*37)
39. Josias Kiel (Tø)	Thomas Tüchsen (Hø)	932, 298, 22/03/1637 (*37)
40. Peder Christensen Lange (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1016, 79, 07/02/1643 (*43)
41. Peder Baggesen (Ri)	Thomas Jensen (Rk)	1016,100, 18/05/1643 (*44)
42. Jens Nielsen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1017, 27, 25/09/1643 (*44)
43. Jakob Jensen Bandsbøl (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1017, 30, 03/11/1643 (*44)
44. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1017, 48, 02/01/1644 (*44)
45. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1017, 49, 13/01/1644 (*44)
46. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1017, 52, 29/01/1644 (*44)
47. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1017, 63, 31/03/1644 (*44)
48. Claus Jakobsen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1017, 67, 08/04/1644 (*44)
49. Jens Pedersen Brøndum (Ri)	Pieter Bollaard (Eh)	980, 166, 13/04/1644 (*44)
50. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	981, 118, 31/03/1645 (*45)
51. Jens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 7, 14/04/1645 (*45)
52. Mogens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 8, 14/04/1645 (*45)
Morten Pedersen (Rk)		
Anders Lauridsen (Rk)		
53. Henrik Jørgensen (Vi)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 10, 18/04/1645 (*45)
54. Iver Jensen Nebel (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 11, 19/04/1645 (*45)
55. Mogens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 13, 19/04/1645 (*45)
Morten Pedersen (Rk)		
Anders Lauridsen (Rk)		
56. Stefan Nielsen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 14, 19/04/1645 (*45)
57. Peder Baggesen (Ri)	Christen Hansen (?)	1018, 15, 19/04/1645 (*45)
58. Peder Nielsen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 16, 19/04/1645 (*45)
	i.o.v. Thomas Jensen (Rk)	
59. Enevold Jensen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 19, 21/04/1645 (*45)
60. Peder Baggesen (Ri)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 21, 21/04/1645 (*45)
61. Clemmen Christensen (Toft.) (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 22, 21/04/1645 (*45)
Jens Carstensen (Va)		
62. Enevold Jensen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 23, 21/04/1645 (*45)
63. Enevold Jensen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 25, 22/04/1645 (*45)
64. Mogens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1018, 26, 23/04/1645 (*45)
65. Jakob Jensen Bandsbøl (Va)	Mads Nielsen (Va)	982, 116, 17/05/1646 (*47)
66. Clemend Madsen (Kældersv.) (Ri)	Pieter Bollaard (Eh)	1019, 27, 09/03/1647 (*47)
67. Mogens Olufsen (Rk)	Pieter Bollaard (Eh)	1019, 23, 26/03/1647 (*47)
68. Peder Christensen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1019, 24, 27/03/1647 (*47)
69. Claus Jakobsen (Va)	Pieter Bollaard (Eh)	1019, 25, 06/04/1647 (*47)
70. Jens Bonum (Ka)	Fem Bollaard (Eh)	1019, 77, 21/02/1648 (*48)
71. Jens Nielsen (Va)	Fem Bollaard (Eh)	1019, 88, 30/03/1648 (*48)
72. Mads Pedersen (Va)	Jan Hendriks	
	Oostindiëvaarder (Eh)	1006, 26, 23/03/1650 (*50)

Afkorting: Ål Ålborg; Eh Enkhuizen; Hø Holstebro; Hø Højer; Ka Kalundborg; Ko Kopenhagen; Le Lemvig; Ri Ribe; Rk Ringkøbing; Tø Tønder; Va Varde; Vi Viborg; i.o.v. in opdracht van.
Bron: Notariële Archief Enkhuizen.

Toelichting: In de akten (nummers 4, 13-18, 25-26, 35-37, 49-50, 56-64, 66 en 70-71) werd opgemerkt dat de lasthebber niet aansprakelijk was voor het in het contract overeengekomen vrachttloon.

Bijlage 12. Bevrachtingscontract van vier bevrachters met 132 schippers, afgesloten te Amsterdam (1713)

BEVRACHTERS

AMSTERDAM

I. SIMON BETS II. DIRK BOS III. JAKOB LOTEN IV. PIETER PIETERS VAN BEECK

SCHIPPERS

ALKMAAR (Hol.)

1. FEIKES; SIBE (tjalk: *de Zoutkeet*)

AMELAND (Fri.)

2. ADRIAANS DE BOER; JAN (smakschip: *de Liefde*)
3. ADRIAANS DE BOER; SIBOUT (smakschip: *het Zwanenveld*)
4. BERENDS; NANNE (smakschip: *de Twee Gebroeders*)
5. BINNERTS; JAN (smakschip: *de Vrede*)
6. DOEDES; PIETER (smakschip: *de Winberg*)
7. ESKES; DOUWE (smakschip: *de Gerechtigheid*)
8. FONGERS; DOUWE (smakschip: *de Timmerman*)
9. FOPPES; FOPPE (smakschip: *de Twee Gebroeders*)
10. FOPPES VLIENER; MEINDERT (smakschip: *de Vlieger*)
11. FOPPES; OENE (-: *de Sara*)
12. GERRITS; KARSJE (smakschip: *Abrahams Offerande*)
13. GERRITS POSTMA; PIETER (smakschip: *Josef en zijn Broeders*)
14. HANTSJES; GERRIT (smakschip: *de Anna Maria*)
15. HANTSJES; GOSSE (smakschip: *de Cornelia*)
16. HARMENS; BOTTE (schuitschip: *de Juffrouw Magdalena*)
17. HENDRIKS; GERRIT (smakschip: *de Worsteling Jakobs*)
18. HENDRIKS; KORNELIS (smakschip: *Hoop, Geloof en Liefde*)
19. HIDDÉS DE JONGE; KORNELIS (smakschip: *de Zeeridder*)
20. JAKOBS; HOMME (smakschip: *de Liefde*)
21. JAKOBS; JAKOB (smakschip: *de Eendracht*)
22. JAKOBS; LOLKE (-: *de Jonge Koopman*)
23. JANS; DOUWE (smakschip: *de Getoomde Vrede*)
24. JANS; GAUKE (smakschip: *de Vergulde Engel*)
25. JANS BOLLENBAKKER; KLAAS (smakschip: *de Hoop*)
26. JANS SLACHTER; PIETER (smakschip: *de Koning David*)
27. JELLES; KORNELIS (smakschip: *de Bakker*)
28. KLAAS BOLLENBAKKER; JAN (smakschip: *de Bollenbakker*)
29. KLAAS; JELLE (smakschip: *Abrahams Offerande*)
30. KLAAS; ROELOF (smakschip: *de Koning van Engeland*)
31. KLAAS; SIBE (smakschip: *de Eendracht*)
32. KORNELIS; TSJAARD (schuitschip: *de Graaf van Friesland*)
33. LIEUWES; KLAAS (smakschip: *de Worsteling Jakobs*)
34. LUITJES; HIDDE (smakschip: *de Jonge Tobias*)
35. LUITJES; JAKOB (smakschip: *het Uurglas*)
36. PIERS; DOUWE (tjalk: *Abrahams Offerande*)
37. PIETERS; JAN (smakschip: *de Gerechtigheid*)
38. SASKERS; GERRIT (smakschip: *Sint Bernardus*)
39. SIMONS; JAN (smakschip: *de Liefde*)

40. SJOERDS; ANDRIES (smakschip: *de Liefde*)
41. SJOERDS PRINS; KLAAS (kofschip: *de Prins*)
42. TEUNIS; JELLE (smakschip: *de Gerechtigheid*)
43. WYTJES; INTSJE (smakschip: *het Witte Paard*)

AMSTERDAM (Hol.)

44. HAYTES; LAAS (smakschip: *Sint Pieter*)

BLOKZIJL (Ov.)

45. DROST; JAN (-: *de Jonge Prins*)
46. JANS TOETER; JAN (-: *Abrahams Offerande*)
47. JANS DE LIEFDE; PIETER (-: *de Gerechtigheid*)
48. KLAAS MASTENBROEK; JAKOB (-: *de Haan*)
49. KLINKERT; BASTIAAN (smakschip: *de Apostel Johannes*)

DOKKUM (Fri.)

50. GOSSES; DIRK (smakschip: *de Roos*)
51. JANS BUL; PIETER (smakschip: *de Maria*)
52. LIEUWES; PIETER (smakschip: *de Liefde*)

FERWERD (Fri.)

53. ALBERTS; HAYE (tjalk: *de Liefde*)

HARLINGEN (Fri.)

54. AUKES; SIBE (tjalk: *de Profeet Daniel*)
55. DIRKS; HEERE (gaffel: *het Fortuin*)
56. FJERS; POPPE (gaffel: *de Joseph*)
57. GERRITS; AUKE (smakschip: *de Liefde*)
58. GERRITS; INNE (smakschip: *de Wet Mozes*)
59. GOVERTS; IELDEREN (tjalk: *de Samaritaan*)
60. HENDRIKS BLAUW; JAN (smakschip: *de Vergulde Kat*)
61. HENDRIKS; PIETER (smakschip: *de Gerechtigheid*)
62. JANS; DIRK (gaffel: *de Vergulde Klok*)
63. JANS TROMPETTER; TJEERD (smakschip: *de Liefde*)
64. JORIS; HYLTSJE (tjalk: *de Christoffel*)
65. REURDS BLAUW; JAN (tjalk: *de Getoomde Vrede*)

HEERENVEEN (Fri.)

66. AMES; ATE (tjalk: *de Koningin Sheba*)
67. AMES; DIRK (smakschip: *de Koning Salomon*)
68. BOOTS; BOOT (tjalk: *de Vergulde Haan*)
69. HILDEBRANDS; JAN (tjalk: *de Jonge Tobias*)
70. SEGERS; KOENE (smakschip: *de Hoop*)

HINDELOOPEN (Fri.)

71. HAYES; SYSKE (smakschip: *de Liefde*)
72. HEIES; ALKER (tjalk: *de Liefde*)
73. JELLES; PIETER (smakschip: *de Zwarte Kat*)
74. JOLLES; WILLEM (smakschip: *Prins Willem*)
75. RINKES; INTSJE (gaffel: *de Roos*)
76. SIKKES; SYSKE (tjalk: *de Ark Noach*)

DE HOMMERTS (Fri.)

77. FOKKES; ENGELE (tjalk: *de Bosbakker*)
 78. SIMONS; TJALLING (tjalk: *de Koningin Hester*)

'ISMERSIEL' (?)

79. JAKOBS; IPE (smakschip: *de Zaaier*)

KOLHORN (Hol.)

80. KORNELIS; ADRIAAN (smakschip: *de Spreeuw*)

KUINRE (Ov.)

81. HYLKES; KORNELIS (sprietschip: *het Paradijs*)
 82. PIETERS BIEN; JAN (sprietschip?-)

LEEUWARDEN (Fri.)

83. SIBES; KLAAS (tjalk: *de Twee Susanna Boeve*)

LEMMER (Fri.)

84. BARENDSE; KORNELIS (tjalk: -)
 85. HEERES; IDE (tjalk: *de Pinas*)

MAKKUM (Fri.)

86. AALTSJES; SIBE (smakschip: *de Liefde*)
 87. ALLERTS; KLAAS (smakschip: *de Zon*)
 88. FEIKES; IDE (-: *Vrouw van Overspil*)
 89. FOPPES; GERLOF (smakschip: *de Jonge Tobias*)
 90. HANS; JAN (tjalk: *de Gekroonde Liefde*)
 91. HARMENS; EUWE (gaffel: *de Liefde*)
 92. HESSELS; REINKE (smakschip: *de Liefde*)
 93. IDSES; SIPKE (gaffel: *de Liefde*)
 94. JAKOBS; ALLERT (tjalk: *de Twaalf Apostelen*)
 95. JAKOBS; SIPKE (smakschip: *het Geloof en de Hoop*)
 96. JANS; LIEUWE (smakschip: *de Hoop, Liefde en Geloof*)
 97. JANS; THOMAS (smakschip: *de Vrede*)
 98. LIEUWES; DOUWE (smakschip: *de Maria Boodschap*)
 99. MARTENS; JAN (smakschip: *de Koning David*)
 100. MELKERS; REURD (smakschip: *het Fortuin*)
 101. PIETERS SCHUIT; ANNE (smakschip: *de Askist*)
 102. PIETERS; RENNERT (tjalk: *de Vrede*)
 103. TSJERKS; KORNELIS (schuitschip: *de Anna Maria*)
 104. WATSES; SCHELTE (smakschip: *de Liefde*)
 105. WIBES; WIBE (gaffel: *de Koning Salomon*)

MONNICKENDAM (Hol.)

106. LIEUWES; FEIKE (tjalk: *Koningin Sheba*)

'NESSEMERSIEL' (?)

107. EPPES; JOOST (smakschip: *de Gerechtigheid*)

SLOTEN (Fri.)

108. KLAAS; ATTE (tjalk: *de Groene Valk*)
 109. SYTSES; ATE (tjalk: *de Drie Lange Rapen*)

SNEEK (Fri.)

110. KARSTENS; SIETSE (smakschip: *de Berg Etna*)

STAVOREN (Fri.)

111. JAKOBS; DIRK (tjalk: *het Wapen van Stavoren*)

TERHORNE (Fri.)

112. HUIBERTS; HYLKE (tjalk: *de Kramer*)

WARTEN (Fri.)

113. ESGES; JOEKE (gaffel: *de Vlucht naar Egypte*)
 114. FEDDES; GERRIT (smakschip: -)
 115. FEDDES; SIJBRAND (smakschip: *Abrahams Offerande*)
 116. SIJBRANDS; FOKKE (tjalk: *Abrahams Offerande*)
 117. SIJBRANDS; WYTSE (tjalk: *Abrahams Offerande*)

WORKUM (Fri.)

118. DOUWES; PIETER (smakschip: *de Vier Winden*)
 119. OTTES; BAUKE (smakschip: *de Gerechtigheid*)

WOUDSEND (Fri.)

120. AGES; DOUWE (tjalk: *de Koning Salomon*)
 121. JURRIAANS; UBLE (tjalk: *Abrahams Offerande*)
 122. LYKLES; HESSEL (tjalk: *het Fortuin*)
 123. LYKLES; SYTSE (tjalk: *het Fortuin*)
 124. SEHANNIS?; REINKE (smakschip: *Salomons Gerecht*)
 125. SIMONS; DOYTJE (tjalk: *de Jonge Tobias*)
 126. SYTSES DE JONGE; SYTSE (tjalk: *de Gerechtigheid*)
 127. SYTSES DE OUDE; SYTSE (tjalk: *Salomons Wijsheid*)

ONBEKEND

128. ANSKES; TEUNIS (-: *de Blinde*)
 129. BONNES; HYLKE (-: *de Herderin*)
 130. HYLKES; BONNE (tjalk: -)
 131. RENIS; AGE (-: *de Jonge Tobias*)
 132. WIGGELES; PIETER (-: *Josef en zijn Broeders*)

Bron: GAA, NAA, inv.nr 6801, akte 164, d.d.13/03/1713.

Bijlage 13. Invoergegevens van ossen geregistreerd bij de Abt (1724-1726)

I. Herkomst van de bij de Abt geregistreeerde ossen in de jaren 1725 en 1726

	1725	1726	totaal 1725-'26	in %	aantal vrachten	ossen per vracht
<u>Jutland</u>						
Grådyb	1.267	714	1.981	69%	38	52
Ringkøbing	408	115	523	18%	11	48
overig Jutland	192	0	192	7%	4	48
<u>Duitsland</u>						
Norden	54	135	189	7%	6	32
Totaal	1921	964	2.885	100%	59	49

II. Bestemming van de bij de Abt geregistreeerde ossen in de jaren 1724-1726

	1724	1725	1726	1724-'26	in %	aantal vrachten	ossen per vracht
Amsterdam	1.512	1276	475	3.263	68%	64	51
Muiden	160	328	290	778	16%	14	56
Schellingwoude	196	263	64	523	11%	9	58
Monnickendam	40	54	135	229	5%	7	33
Totaal	1.908	1.921	964	4.793	100%	94	51

III. Frequentieverdeling van het aantal ossen in de bij de Abt geregistreeerde schepen naar herkomst van de schipper in de jaren 1724 en 1725

	omvang van de lading (aantal ossen)					
	vrachten	< 40	40-49	50-59	60-69	70 of >
<u>Friesland</u>						
Ameland	(28)	1	12	6	8	1
Harlingen	(11)	-	-	5	6	-
Terhorne	(4)	-	-	-	4	-
overig Friesland*	(6)	-	-	1	4	1
<u>Deens kustgebied</u>						
Grådyb	(13)	7	2	4	-	-
Ringkøbing	(2)	1	-	1	-	-
<u>Sleeswijks kustgebied*</u>	(3)	-	2	1	-	-
<u>Duits kustgebied*</u>	(8)	2	2	2	1	1
Totaal	(75)	11	19	19	23	3

Bron: ARA, Staten-Generaal, liassen Admiraliteiten, inv.nr 5655, d.d.06/06/1724, inv.nr 5656, d.d.30/05/1725 en inv.nr 5657¹, d.d.29/08/1726.

Toelichting bij * in tabel 3: onder de categorie 'overig Friesland' vallen Franeker (2), Heerenveen (2), Warns (1) en Workum (1); tot de categorie 'Sleeswijks kustgebied' behoren: Galmsbüll, Husum en Tønder, met ieder 1 vracht; de categorie 'Duits kustgebied' heeft betrekking op: Borkum (3), Dornumersiel (1), Juist (1) en Norden (3).

Bijlage 14. Personalia van leden van het Haarlemse Loffelijke Ossenweidersgilde (1718-1772)

1. BAARS; MICHIEL (-1768)
OWG Toegetreden in 1767.
2. BAART; KORNELIS (1725-1785), **mr**
OWG Toegetreden in 1753. Pensionaris en secretaris van het gilde, later broeder.
1750-'51, '54-'55 commissaris Kleine Bank van Justitie
1755 kapitein Kloveniersdoelen
1757-'58, '60-'61 commissaris Kleine Bank van Justitie
1761 kapitein Kloveniersdoelen
1762 schepen
1772 kapitein Kloveniersdoelen
1772-'73 commissaris Kleine Bank van Justitie
1774-'75 schepen
1776-'77 commissaris Kleine Bank van Justitie
1779-'80, '84 schepen
3. BAART; WILLEM (-1761)
OWG Toegetreden in 1753. Pensionaris van het gilde sinds 1730, daarna broeder.
1752 kapitein Kloveniersdoelen
4. BENCKENDORFF; ERNST GODLIEFF VAN (-1761)
OWG Toegetreden in 1727, bedankt wegens 'indispositie' in 1759.
1710 secretaris Kleine Bank van Justitie
1723-'38 secretaris
1749 secretaris Weeskamer
5. BROUWER; WESSELUS (1764)
OWG Toegetreden in 1753, vertrok vervolgens naar Suriname. Na terugkomst in 1763, broeder.
(Voor de letter 'C', zie bij 'K')
6. DOMMER; JOHANNES FRANCISCUS (-1760)
OWG Toegetreden in 1756.
7. FABRICIUS; ALBERT (-1772), Heer van Almkerk, **mr**
OWG Toegetreden in 1762, bedankt in 1771.
1760-'61 commissaris Kleine Bank van Justitie
1761 luitenant Kloveniersdoelen
1762-'63 schepen
1767 kapitein Kloveniersdoelen
1768 vroedschap
1768-'69 schepen
8. FOCKÉ (FOKKE); SALOMON (-1767)
OWG Toegetreden in 1744. In de notulen van 04/11/1755 als commissaris van de Deense ossenhandel genoemd.
1748 kapitein Sint-Jorisdoelen
1748 fiscaal Sint-Jorisdoelen
9. GRASWINKEL; HERMAN JAN
OWG Toegetreden in 1765.
10. GREVE VAN HAGENDORP; WILLEM JAN (-1778)
OWG Toegetreden in 1769.

11. GULDEWAGEN; DAMMAS (-1761), **mr**
 OWG Toegetreden in 1720. Volgens de notulen van 24/05/1753 was Guldewagen burgemeester, maar de index op het Herenboek vermeldt dit niet.
 1710 wijnroeier
 1717 secretaris
 1749 vroedschap
 1749 baljuw Brederode
 1750 schepen
 1755 commissaris Dagvaart
 1755-'57 commissaris Bank van Lening
 1756-'60 weesmeester
 1757 commissaris Dagvaart
12. HESHUISEN; JAN (-1756)
 OWG Toegetreden in 1738. In de notulen van 15/05/1755 wordt Heshuisen burgemeester genoemd. Volgens het register overleed Heshuisen in 1755.
 1729 luitenant Sint-Jorisdoelen
 1734-'35 schepen
 1737 kerkmeester
 1738 vroedschap
 1738 kapitein Sint-Jorisdoelen
 1738-'39 schepen
 1740 kerkmeester
 1741-'42 schepen
 1743 commissaris Dagvaart
 1743-'47 kerkmeester
 1744 kapitein Sint-Jorisdoelen
 1746-'48 thesaurier
 1748 commissaris Leidse Trekvaart
 1748-'49 burgemeester
 1750 weesmeester
 1750 commissaris Amsterdamse Trekvaart
 1751-'52 burgemeester
 1753 commissaris Dagvaart
 1753-'54 commissaris Bank van Lening
 1754 weesmeester
13. HUISVOORN; MARTEN
 OWG Toegetreden in 1772.
14. CANTER VISSCHER; ADRIANUS, **mr**
 (uit zijn functie(s) getreden)
15. CATE; ISAAC TEN
 OWG Toegetreden in 1757.
16. CLOET; WILLEM
 OWG Toegetreden in 1753. In 1757 vertrokken naar ..?
17. KOPS; NICOLAAS WILLEM
 OWG Toegetreden in 1754. In de notulen van 04/11/1756 genoemd als commissaris van de Deense ossenhandel.
18. KOPS; WILLEM NICOLAAS (-1754)
 OWG Toegetreden in 1718.
19. KOPS; WILLEM PHILIPS (1695-1756)
 OWG Toegetreden in 1725. In de notulen van 01/11/1755 genoemd als Directeur van de Deense ossenhandel.
 Doopsgezinde textielfabrikant en in 1748 eigenaar van de herberg 'De gekroonde

Roskam', voorheen 'De Roo Molen', gelegen aan het plein bij de Kennemer- of Nieuwpoort op de hoek van de Kruisweg (nabij de Varkensmarkt).

20. KROMMELIN; PIETER SAMUEL

OWG Toegetreden in 1733, bedankt in 1754. In notulen van 16/05/1754 nog als burgemeester genoemd.

1729	luitenant Sint-Jorisdoelen
1730-'31	commissaris Kleine Bank van Justitie
1733-'34	schepen
1735	kerkmeester
1737	vroedschap
1737-'38	schepen
1738	kapitein Sint-Jorisdoelen
1739-'47	kerkmeester
1744	kapitein Kloveniersdoelen
1746-'48	thesaurier
1748	commissaris Haarlemse Bos
1748	commissaris Amsterdamse Trekvaart
1748-'49	burgemeester
1750	penningmeester Leidse Trekvaart
1750-'51	commissaris Bank van Lening
1751	weesmeester
1752-'53	burgemeester
1754	weesmeester
1754	commissaris Bank van Lening (uit zijn functie getreden)
1754	houtvester
1755	rentmeester Geestelijke Goederen
1755-'56	burgemeester
1757-'58	weesmeester
1757-'58	commissaris Bank van Lening
1761	commissaris Amsterdamse Trekvaart
1766	uit vroedschap

21. MULLER; JEAN JACQUES

OWG Toegetreden in 1757. In 1763 naar Zwitserland vertrokken.

1755	luitenant Kloveniersdoelen
------	----------------------------

22. OEM; KORNELIS, **mr**

fr schoonvader van nr 25

OWG Toegetreden in 1752. In de notulen van 01/11/1755 als Directeur van de Deense ossenhandel genoemd.

1755, '61, '67	kapitein Kloveniersdoelen
----------------	---------------------------

opm KO was een vooraanstaande katholiek.

23. PAPE; ABRAHAM DE

OWG Toegetreden in 1759. In 1761 naar Oost-Indië vertrokken.

24. RAAD; AREND DE (-1771), **mr**

OWG Toegetreden in 1738. In de notulen van 06/03/1756 wordt De Raad als burgemeester genoemd.

1736-'37	commissaris Kleine Bank van Justitie
1738	kapitein Kloveniersdoelen
1740	vroedschap
1741-'42	schepen
1743-'44	kerkmeester
1744	kapitein Sint-Jorisdoelen
1745-'46	schepen

1747	kerkmeester
1747	ontvanger Liberale Gift
1748	weesmeester
1748-'49	commissaris Rekenkamer
1748-'49	commissaris Bank van Lening
1748-'49	commissaris Dagvaart
1750	burgemeester
1751	commissaris Haarlemse Bos
1752-'53	burgemeester
1754	commissaris Dagvaart
1754-'55	commissaris Bank van Lening
1755-'58	weesmeester
1757-'58	commissaris Rekenkamer
1759-'60	burgemeester
1760	commissaris Amsterdamse Trekvaart
1761	hoogheemraad Rijnland
1761	commissaris Haarlemse Bos
1761-'62	commissaris Bank van Lening
1761-'62	weesmeester
1763-'64	burgemeester
1765	commissaris Bank van Lening
1765	commissaris Dagvaart
1766	commissaris Rekenkamer
1767	kolonel Sint-Jorisdoelen
1767-'68	burgemeester
1768	vroonmeester
1768	commissaris Leidse Trekvaart
1769-'70	commissaris Bank van Lening
1771	burgemeester
25. RAM VAN SCHALKWIJK; EDUARD, baron
fr schoonzoon van nr 22
OWG Toegetreden in 1759.
1764 kapitein Sint-Jorisdoelen
opm ERvS was een vooraanstaande katholiek.
26. ROMSWINKEL; NICOLAAS ABRAHAM, **mr**
OWG Toegetreden in 1767. Hij wordt in de notulen van 14/12/1765 al als commissaris van de Kleine bank van Justitie genoemd.
1764 luitenant Kloveniersdoelen (uit zijn functie getreden)
1768-'69 commissaris Kleine Bank van Justitie
1769 kapitein Kloveniersdoelen
1771 commissaris Kleine Bank van Justitie
27. VALKENBURG; MATTHEUS WILLEM VAN (-1784), **mr**
OWG Toegetreden in 1739, bedankt in 1767. In de notulen van 01/05/1756 wordt Van Valkenburg als burgemeester genoemd.
1725 secretaris
1727 postmeester
1744 vroedschap
1744 kerkmeester
1745-'46 schepen
1747 kapitein Kloveniersdoelen
1747 kerkmeester
1747 ontvanger Liberale Gift

1748	kolonel Kloveniersdoelen
1748-'50	weesmeester
1749-'50	thesaurier
1752	gecommitteerde Rekenkamer
1755-'56	burgemeester
1758	commissaris Amsterdamse Trekvaart
1758-'59	burgemeester
1760	commissaris Dagvaart
1761-'62	weesmeester
1762	commissaris Rekenkamer
1763-'64	burgemeester
1765-'66	commissaris Bank van Lening
1765-'66	weesmeester
1767-'68	burgemeester
1770	gecommitteerde ter Admiraliteit
1771	hoogheemraad Rijnland
1773	commissaris Dagvaart
1774	weesmeester
1774	commissaris Rekenkamer
1775-'76	burgemeester
1776	artillerie meester
1776	vroonmeester
1776	hoogheemraad Rijnland
1777-'78	weesmeester
1778	commissaris Rekenkamer
1779-'80	burgemeester
1780	houtvester
1781	commissaris Rekenkamer
1781	commissaris Dagvaart
1781	Gecommitteerde Raden
1783	burgemeester
1783	hoogheemraad Rijnland
28. VOLLENHOVEN; WILLEM VAN
OWG Toegetreden in 1740, bedankt in 1770.
29. VORK; VOLKARDUS (-1772)
OWG Toegetreden in 1771.
30. VOSTERMAN; ABRAHAM JAKOBS, Heere van Zaanen
OWG Toegetreden in 1771.
-

Afkortingen: fr familierelatie; mr meester; opm opmerking; OWG ossenweidersgilde.

Bronnen: AVK, Ambachtsgilden, OWG, inv.nr 195: resoluties en rekeningen, 1752-1793; AVK, Herenboek (2 delen met index); De Jongste, *Onrust*, passim.

Toelichting: Dit namenregister van leden van het Loffelijke Ossenweidersgilde betreft personen die in het jaar 1653 nog in leven waren. Het register is opgenomen in het oudste bewaard gebleven resolutieboek van het gilde.

1. **BACKER; DIRK** (1642-1703), **mr**
 (zn van Willem - en Elisabeth Bas) x **Anna Susanne Roeters** (wed. Dirk Bas, dr van Jan - en Susanna Gommers)
RGM 1700
 1671 commies-generaal der Convoaien en Licenten
 1686,'91,'97,'98 schepen
 1687 rekenmeester
 1688-'89 commissaris Huwelijks Zaken
 1690 commissaris van het zandpad op Muiden en Naarden
 commissaris van de Desolate Boedelkamer
 1692-'96 commissaris van de Wisselbank
 1698-1703 raadslid
 1700-'03 commissaris Zeezaken
2. **BACKER; JAKOB** (1675-1748), Heer van Wimmenum, drossaard van de stad en het graafschap Buren en dijkgraaf van de Lingendijk, **mr**
 (zn van Kornelis - en Catherine Raye) x **Emerentia Valckenier**, vrouwe van Wimmenum, **wed.** van Nicolaes Six, **dr** van Wouter - en Anna Maria Trip)
 fr schoonzoon van nr 60
RGM 1700
3. **BAMBEECK; KORNELIS VAN** (1648-1705), **mr**
 (zn van Nicolaes - en Agatha Bas) x **Haasje Hooft** (dr van Hendrick - en Aeghje Hasselaer)
 fr zwager van nr 34
RGM 1700; eigenaar van de hofstede *Bronstee*, onder Heemstede
 1677 kapitein van de schutterij
 1678,'80-'82 schepen
 1679 thesaurier-extraordinaris
 1681,'96-1704 commissaris van de Desolate Boedelkamer
 1683-'95 commissaris van Zeezaken
 1705 burgemeester
4. **BAS; LODEWIJK DE** (1634-1700), Heer van Horstermeer, Ossenburgh en Heinoordt
 (zn van Lodewijk - en Magdalena van der Bruggen)
 x 1. **Elisabeth de Marez** (dr van Jan Abrahams - en van Clara Baron)
 x 2. **Maria van Stralen** (wed. van Augustijn Kempinck, dr van Jakob Theunis - en Maritgen Dirksdr)
 x 3. **Sara de Marez** (wed. van Rochus van Capelle, dr van Pieter - en Catharina de Marez)
RGM 1694, 1700; eigenaar van hofstede *Bassen-Hoff* aan de Utrechtse trekvaart, tussen Baambrugge en Loenersloot
 sinds 1688 'rentenier'-poorter van Amsterdam
5. **BEECK; PIETER PIETERS VAN**
RGM 1700
6. **BEECK; PIETER LEONARDS VAN**
RGM 1700
7. **BEECK; HENRIK VAN**
RGM 1677, 1683, 1688

8. BERNARD; ANDRIES (1632-1704)
 (zn van Daniël - en Maria Rijckaert) x Elisabeth Hooftman (dr van Zacharias - en Eva Voet)
 RGM 1700; eigenaar van hofstede *Vreedenhoff* aan de Vecht, tussen Loenen en Nieuwersluis
 koopman en reder op Rusland, Spanje, Italië en de Levant
 1655 vaandrig van de schutterij
 1675 hoogheemraad van de Beemster
 1678 kerkmeester Eilandsloods
 1680 kerkmeester Nieuwe kerk
 1682 directeur van de Levantse handel
 1685 bewindhebber van de VOC
 1689 commissaris der Buitenlandvaarders
 1689 commissaris der Posterijen
9. BETH; DIRK
 RGM 1677
10. BLAEU; JOAN (1650-1712), mr
 (zn van Joan - en Geertruid Vermeulen)
 x 1. Eva van Neck (dr van Lucas - en Susanna van Hoorn)
 x 2. Elisabeth van Thije (dr van Isaac - en Elisabeth Lestevenon)
 x 3. Maria Sautijn (dr van Willem - en Theodora van Bambeeck)
 fr broer van nr 11, zwager van nr 64
 RGM 1700
 boekdrukker en uitgever
 1684 luitenant van de schutterij
 1690-1703 (div. jaren) schepen
 1691-'92, '96 rekenmeester
 1693 kapitein van de schutterij
 1694 commissaris van het Goudse zandpad
 1695-1712 raadslid
 1705 bewindhebber VOC
 1706-'12 commissaris van de Wisselbank
11. BLAEU; PIETER (1637-1706), mr
 (zn van Joan - en Geertruid Vermeulen)
 x 1. Martina Piemont (dr van Hendrik Lodewijks - en Maria van Medemblik)
 x 2. Geertruyd Alewijn (dr van Martinus - en Anna Hooftman)
 fr broer van nr 10, zwager van nr 64
 RGM 1694, 1700; eigenaar van de hofstede *Sonnesteyn* aan de Amstel
 boekverkoper en uitgever
 1659 vaandrig van de schutterij
 1668-1706 secretaris van de weeskamer
 1679 luitenant van de schutterij
 1694 dijkgraaf van de Nieuwer-Amstel
12. BLAUPOT; WIJNAND
 x Geertruid van Alderwereld (dr van Jakob van Alderwereld)
 RGM 1700
 doopsgezind koopman
13. BLOCK; PIETER MICHIELS
 x Johanna van Alderwereld (dr van Jakob van Alderwereld)
 RGM 1700
 doopsgezind koopman, teerkoper*

14. BLOCQUERY; CHRISTIAAN VAN DE (1647-1714)
 (zn van Michiel - en Laurentia Herrewijnen) x Sara Scholten (dr van Hendrik - en Sara Broen)
 RGM 1688
 suikerbakker
 1687 kapitein van de schutterij
 1692 directeur van de Levantse handel
15. BORS VAN WAVEREN; KORNELIS (1662-1722), Heer van Leusden, Hamersveld, Snorrenhoef, 't Heetveld en Donkelaar, **mr**
 (zn van Gerard - en Elisabeth van der Merct)
 x 1. Catharina Popta (dr van Jakob - en Wijntge van Hoorn)
 x 2. Catharina Godin (dr van Paulus - en Catharina Hattingh)
 x 3. Joanna Maria van Riebeeck (wed. van Joan van Hoorn, dr van Abraham - en Elisabeth van Oosten)
 fr zwager van nr 63
 RGM 1700; eigenaar van de hofstede *Bosbeek* onder Heemstede
 1685 luitenant van de schutterij
 kerkmeester van de Nieuwe Walenkerk
 1687-'92 pensionaris
 1692 commissaris van het Haarlemmer zandpad
 1693 bewindhebber WIC
 directeur van de sociëteit van Suriname
 1693, 1700 schepen
 kapitein van de schutterij
 1694-'96 commissaris van de Wisselbank
 1694-1722 raadslid
 1697-'99 gedeputeerde ter rekenkamer van Holland
 1701-'03, '05-'07 gecommiteerde raad
 1704-'05 gedeputeerde ter generaliteits rekenkamer
 1708-'22 weesmeester
16. BOS; AREND DIRKS
 RGM 1677, 1688, 1700
 doopsgezind koopman (ijzerkramer)
17. BRUIN; HUIBERT
 RGM 1694
18. BUNSCHOTEN; JESSE VAN
 RGM 1700
19. CARSEBOOM; RICHARD (1633-1683), **mr**
 (zn van Kornelis - en Grietgen Rijckaertsdr van Coot) x Maria Spiering (dr van Kornelis - en Maria Visch)
 RGM 1677 (in 1683, naam doorgestreept)
 advocaat en taxateur
 1671 luitenant van de schutterij
 1672 kapitein van de schutterij
 1680 commissaris van de 8ste penning
20. COYMANS; ELIAS (1653-1731), **mr**
 (zn van Joan - en Sophia Trip) x Isabella Catharina van der Muelen (dr van Willem - en Constantia Deutz)
 fr broer van nr 21
 RGM 1700
 1681 vaandrig van de schutterij
 kerkmeester Eilandsloods

- 1682-'85, 1704-'27 commissaris van de Bank van Lening
 1683,'89 hoogheemraad van de Beemster
 1686-'89, 1699-1703 commissaris van Kleine Zaken
 1687 commissaris van het zandpad in het Noorderkwartier
 1690 rekenmeester
 1690-'98 thesaurier-ordinaris
 1728-'31 weesmeester
21. COYMANS; JOSEPH (1656-1720)
 (zn van Joan - en Sophia Trip) x **Clara Valckenier** (dr van Gillis - en Jakoba Ranst)
 fr broer van nr 20, zwager van nr 59 en 60
RGM 1700
 1682 kerkmeester Nieuwe-Zijds Kerk
 ? dijkgraaf van de Beemster
 1686 kapitein van de schutterij
 bewindhebber van de WIC
 rekenmeester
22. CROOCK; ARNOUT
RGM 1677
23. CROOCK; PIETER
RGM 1694
24. DAM; WILHELM VAN (1652-1713) (mogelijk de volgende):
 (Willem van Dam, zn van Pieter - en Lidia van Segwaert) x **Brigitta Graafland** (dr van
 Kornelis - en Clara van de Venne)
RGM 1700
 1676 2de advocaat der VOC
 1685 bewindhebber van de VOC
25. DAMEN; ADAM
RGM 1677, 1683
26. FONTEIN; ANTONIE
RGM 1677
27. GHEEL; DANIEL VAN (1628-1705)
 (zn van Jean - en Elisabeth Lampsins) x **Joanna Boom** (dr van Kornelis - en Maria van
 Schoonhoven)
 ridder, Heer van Spanbroek, Spierdijk, Zuidermeer en Zuiderwerve
 fr schoonvader van nr 34
RGM 1700
 1655 regent aalmoezeniersweeshuis
28. GHEEL; JOAN VAN
RGM 1694
29. GIESSEN; ADRIAAN VAN DER
RGM 1700
30. GOMMERS; DAVID JANS
RGM 1688
31. GRAEFF; PIETER DE (1638-1707), Vrijheer van Zuid-Polsbroek
 (zn van Kornelis - en Catharina Hooft) x **Jakoba Bicker** (dr van Jan - en Agniet de
 Graeff)
RGM 1700; mede-eigenaar, na 1684 eigenaar van de hofstede *Valckenburg* onder
 Heemstede
 1662 kapitein van de schutterij
 1664 bewindhebber van de VOC
 1666-'67,'70 commissaris van Zeezaken
 1667 commissaris van de Wisselbank

- 1668-'72 schepen
1669 commissaris Huwelijkse Zaken
1671-'72 commissaris van de Desolate Boedelkamer
32. HARN; PIETER VAN
RGM 1700
33. HOEFSLEGER; GOSWYNUS (1616-1690)
x 1. **Maria de Witt** (dr van Thomas Nicolaes - en Jacomina Thibout)
x 2. **Agneta Schellinger** (wed. van Pieter Hasselaer en Abraham van der Burch, dr van Kornelis Gerrits - en Kornelia Kornelisdr Backer)
RGM 1677, 1683
1643 raadslid van Dordrecht
34. HOOFT; GERRIT (1649-1717), **mr**
(zn van Hendrick - en Aegheje Hasselaer) x **Elisabeth van Gheel** (dr van Daniël - en Joanna Boom)
fr schoonzoon van nr 27, zwager van nr 3
RGM 1694, 1700
1672 commissaris van de pilotage en ontvanger-generaal van het vuur- en bakengeld ten noorden van de Maas
1672-'73 pensionaris
1673-'78 secretaris
1678 bewindhebber VOC
1679,'87,'88 schepen
1679-1717 raadslid
1680-'81,'85-'86 commissaris Kleine Zaken
1682 commissaris van de ossenmarkt
1682-'84,'90-'95 commissaris van de Desolate Boedelkamer
1696-1707 weesmeester
1703,'11,'14,'16,'17 burgemeester
1708 hoogheemraad van de Zeedijk beoosten Muiden
1709 commissaris van het Weesper zandpad
ambachtsheer, wegens Amsterdam, van Sloten en Sloterdijk
commissaris van de Hortus Medicus
1709-10,12-13,15 thesaurier-ordinaris
35. HOOFT; HENDRIK (1666-1717), **mr**
(zn van Hendrick - en Geertruid Hasselaer) x **Agatha van den Bosch** (dr van Jakob - en Hester de Ruyt)
RGM 1694, 1700; eigenaar van de hofstede *Landskroon*, aan de Vecht benoorden Weesp
1695,'99 schepen
1696 kapitein van de schutterij
1696-'98 commissaris van Zeezaken
1700-'08 commissaris van de Desolate Boedelkamer
1707 commissaris van het zandpad op Muiden en Naarden
1708-'17 drossaard en kastelein van Muiden, bailluw van Naarden en Gooiland, hoog-bailluw en dijkgraaf van Weesp en Weesperkarspel en Hoog-Bijlmer
36. HUDDE; JOANNES (1628-1704), Heer van Waveren, Botshol en Ruige Wilnis
(zn van Gerrit - en Maria Witsen) x **Debora Blaeuw**, Vrouwe van Waveren, Botshol en Ruige Wilnis (wed. van Bartholdus Wormskerck en Joan van Waveren, dr van Kornelis Michiels - en Weyntge Oetgens)
RGM 1700
1663 luitenant van de schutterij
1666 kapitein van de schutterij

- kerkmeester van de Oude Kerk
- 1667-1704 raadslid
- 1668,'70 schepen
- 1669,'71-'72 thesaurier-extraordinaris
- 1672 ambachtsheer, wegens de stad Amsterdam, van Amstelveen en Nieuwer-Amstel
- commissaris van de fortificatie
- 1672-1703 (div. jaren) burgemeester
- 1674,'76,'78 thesaurier
- 1675 heemraad van de Grooten Ring van Amstelland
- 1679 ambachtsheer, wegens de stad Amsterdam, van Sloten en Sloterdijk
- bewindhebber van de VOC
- 1680 commissaris van de nieuwe waterkering aan de IJkant
- raad van de Admiraliteit van Amsterdam
- 1682 gecommiteerde tot het opzicht over de stadsfinancie
- commissaris over de wateren en kanalen binnen Amsterdam en de lantaarns
- 1685 hoofdingeland van de Watergraafsmeer
- ? commissaris politiek in de kerkeraad
37. LEEUW; JAKOB
- RGM 1683, 1688, 1694, 1700
38. LENNEP; JAN VAN (misschien de volgende:)
- x o.a. **Maria van Sijen**
- zijdefabrikant (met broer Jakob van Lennep)
- fr mogelijk de schoonvader van nr 44
- RGM 1694, 1700
39. LINTELO; ? VAN
- RGM 1688
- zeepzieder
40. LOON; MARTEN VAN (1647-1723)
- (zn van Pieter - en Anna van Foreest) x **Maria van Loon** (dr van Jan - en Wendela Bas)
- RGM 1688, '94, 1700; eigenaar van een buitenplaats aan de Amstel
- 1676 regent Nieuwe-Zijds Huiszittenhuis
- 1681 luitenant van de schutterij
- 1688 heemraad van de Nieuwer-Amstel
- 1689 kerkmeester van de Westerkerk
- 1702 kapitein van de schutterij
- commissaris van de ossenmarkt
- 1704 thesaurier-extraordinaris
- 1705 schepen
- 1706-'07,'13-'23 commissaris van de Bank van Lening
- 1707-'13 commissaris van de grote accijns
- 1707-'23 raadslid
- 1708 hoogheemraad van de Zeedijk beoosten Muiden
41. LOON; PIETER VAN (1667-1716), **mr**
- (zn van Willem - en Catharina van Huntum) x **Josina van Loon** (dr van Pieter - en Agneta Graswinckel)
- RGM 1694; eigenaar van de hofstede *Middelloon*, aan de Amstel onder Nieuwer-Amstel
- 1687-'07 secretaris
- 1707 bewindhebber VOC
- 1708-'16 raadslid

42. LOTEN; ABRAHAM (1647-1727), **mr**
 (zn van Johannes of Jean - en Apollonia Selijns) x **Anna Velters** (dr van Abraham - en Helena de Haze)
 fr broer van nr 43
RGM 1688, 1694; sinds 1720 eigenaar van de hofstede *Jupiter* aan de Volgerweg in de Beemster
1683	hoogheemraad van de Beemster
1706	kerkmeester Eilandsloods
1708	commissaris van de 8ste penning
1711	schepen
1712-'13	thesaurier-extraordinaris
1714	commissaris van het zandpad in het Noorderkwartier
1714-'27	weesmeester
43. LOTEN; JAKOB (1658-1734)
 (zn van Johannes of Jean - en Apollonia Selijns) x **Duyfje van de Poll** (dr van Harmen - en Brechje Hooft)
 fr broer van nr 42
RGM 1694, 1700; in 1681-1721 eigenaar van de hofstede *Hoogstigtenburgh* onder Velsen
1686	kerkmeester Oudezijds kerk
1694	luitenant van de schutterij
1715-'34	raadslid
1716	directeur van de Groenlandse visserij
1720	directeur van de Straat Davidse visserij
?	hoogheemraad van de Beemster
44. MARCELIS; ?
 'seepzieder op 't Rokin' (mogelijk de volgende):
 Jakob Jans Marcelis x **Grietje Bruyn**
 of hun zoon
 Jan Marcelis x **Elisabeth van Lennep** (dr van Jan - en van Maria Sijen)
 vader en zoon waren zeepzieders op het Rokin, over de Valbrug, 'in de Kat'
 fr in het laatste geval is dit de schoonzoon van nr 38
RGM 1700
45. MOLLO; ?
 (onvoldoende mogelijkheden tot identificatie; misschien de volgende):
 Fransisco Mollo, koopman en resident van de koning van Polen in Amsterdam
RGM 1700
46. MONT; WIJBRAND DE
 vleeshouwer*
RGM 1677, 1683
47. PANCRAAS; GERBRAND (1658-1716), **mr**
 (zn van Nicolaes - en van Petronella de Waert) x **Agnes Hasselaer** (wed. Nicolaes Corver, dr van Gerard - en Agatha Hasselaer)
1683	kerkmeester van de Nieuwe-Zijds kerk
	vaandrig van de schutterij
1685	commissaris van Huwelijks Zaken
	luitenant van de schutterij
1686-'89	commissaris van Kleine Zaken
1686	kapitein van de schutterij
1690-'93, '94-'98	commissaris van de Desolate Boedelkamer
1693, '99, 1700	schepen
1695	commissaris van de Nieuwe Plantage
1696	houtvester van de stad

- 1698 commissaris van de Hortus Medicus
 1702-'14 (div.jaren) burgemeester
 1703-'16 (div.jaren) thesaurier-ordinaris
 1704 bewindhebber VOC
 commissaris politiek in de kerkeraad
 1705 commissaris der artillerie en fortificatie
 1708 commissaris van het Haarlemmer zandpad
 1708-'16 raadslid
 1709-'10 Admiraliteit te Amsterdam
6f
 PANCRAS VAN ERPECUM; GERBRAND (1643-1702)
 (zn van Guiliam van Erpecum en Clara Pancras), **ongetuwd**
 1691 substituu-schout en hoofd-provoost van de aalmoezeniers
opm In 1677 werd de naam 'Gerbrand Pancras van Erpecum' vermeld, en in 1700 slechts de naam 'Gerbrand Pancras'. Gerbrand Pancras werd door Elias als de in het RGM genoemde ossenweider geïdentificeerd, maar de mogelijkheid bestaat ook dat het hier om twee verschillende personen ging.
 RGM 1677, 1700
48. PAULUS; PAULUS
 RGM 1683
 slager*
49. PELLICORNE; PIETER
 RGM 1694, 1700
50. POPPEN; JAKOB
 RGM (in 1688: naam doorgestreept?)
51. QUESNOY; ADRIAAN DE
 RGM 1700
52. RANST; CONSTANTIJN (1635-1714)
 (zn van Hieronimus - en Barbara Carel)
 x 1. **Hester Hartsinck** (dr van Carel - en Sara de Solemne)
 x 2. **Maria de Vogel** (wed. van Balthasar Bort)
 RGM 1694, 1700
opm CR's zwager was Joannes Nicolaesen Abo uit Aarhus, consul en commissaris van de koning van Denemarken te Amsterdam
 1667 opperhoofd van Tonkin en Japan
 1668-'75 raad extraordinaris van Nederlands-Indië
 1675-'78 raad ordinaris van Nederlands-Indië
 1669 directeur in Bengalen
 1677 president van de weeskamer te Batavia
 commissaris voor Kaap de Goede Hoop
 1678 admiraal van de retourvloot
 kapitein van de schutterij
 weesmeester
 1679-1714
 1692 commissaris van het zandpad van het Noorderkwartier
53. REAEL; PIETER (1650-1701), vrijheer van Vreeland, heer van Nigtevecht
 (zn van Henricus - en Sara Hinlopen) x **Maria Eleonora Huydecoper** (dr van Joan - en Sophia Coymans)
 RGM 1694
 1684 commissaris
 1678 hoogheerraad van de Zeedijk beoosten Muiden
 1682 commissaris van de ossenmarkt
 1683 kapitein van de schutterij

- 1683-1701 raadslid
 1684 commissaris van Kleine Zaken
 1685-'89 schepen
 1686-'92 commissaris van het zandpad op Muiden en Naarden
 1686-'88, 1690-1701 commissaris van Zeezaken
 1692 commissaris van het Weesper zandpad
 commissaris van de monstering
54. RENIALMO; CONSTANTINUS DE
 RGM 1694
55. RODENBURG; JAN (1641-1690)
 (zn van Jan - en Hester van Nieuwkerck)
 x 1. **Susanna Heesters** (dr van David - en Clara van Uffelen)
 x 2. **Maria van de Kolk**
 RGM (in 1688: naam doorgestreept?)
 1666 klerk ter Secretarie te Amsterdam
 1675 boekhouder van de Admiraliteit wegens Convooi en Licenten
 1677 secretaris van de stad Amsterdam
 1679 bewindhebber van de VOC
56. ROLEEUW; ABRAHAM
 RGM 1688
 'zijdelaeckenwinckel of lakenverver'*
57. SCHELLINGER; HILLEBRAND (1675-1719)
 (zn van Kornelis - en Dirkje Duynen)
 x 1. **Johanna Lakeman** (dr van Jakobus - en Clementia Backer)
 x 2. **Aletta Margaretha van Hoven** (wed. Nicolaas Verhoef, dr van Pieter Haack - en Margrita Tael)
 RGM 1700
 commissaris Kleine Zaken*
58. SCOTT; JAKOB (1647-1708)
 (zn van Everard - en Anna van Zinnick) x **Maria Wolters** (dr van Jan - en Sara de Geer)
 RGM 1700; eigenaar van de hofstede *Harteveld*, aan de Vecht onder Maarsen (tot 1704)
 1679 kerkmeester Eilandsloods
 kerkmeester Nieuwezijds kerk
 1682 (of vroeger) directeur van de Levantse handel
 1684 luitenant van de schutterij
 1688 bewindhebber van de VOC
 1689 kapitein van de schutterij
 1690-1708 raadslid
 1692 houtvester van de stad
 1693, 1706,'07 schepen
 1694-'95, 1705 commissaris van Zeezaken
 1696-1700 thesaurier extraordinaris
 1700 commissaris van Huwelijks Zaken
 1701-'04 rekenmeester
 1703 commissaris van het Utrechtse zandpad
59. VALCKENIER; PIETER RANST (1661-1704)
 (zn van Gillis - en Jakoba Ranst) x **Eva Susanna Pellicorne** (dr van Gaspar - en Clara Valckenier)
 fr broer van nr 60, zwager van nr 21
 RGM 1700
 1679-'94 secretaris
 1693 bewindhebber van de VOC

- 1695-'98, 1704 schepen
 1696-'97 commissaris van de Desolate Boedelkamer
 1699-1703 commissaris van Kleine Zaken
 1700 heemraad en schepen van de Watergraafs- of Diemermeer
 1703 commissaris van het Utrechtse zandpad
60. VALCKENIER; WOUTER (1650-1707)
 (zn van Gillis - en Jakoba Ranst)
 x 1. **Anna Maria Trip** (dr van Louys - en Ermgart Hoefsleger)
 x 2. **Maria van Baerle** (wed. van David Sweerts, dr van David - en Rachel Godin)
 fr broer van nr 59, zwager van nr 21, schoonvader van nr 2
 RGM 1700
 1674 kapitein van de schutterij
 ? commissaris van de monstering
 1687-1707 raadslid
 1669-'86 secretaris
 1688-1707 Admiraliteit in het Noorderkwartier
61. VASTRIK; HENDRIK (mogelijk de volgende):
 Hendrik Willems Vastrik van Rotterdam x **Maria Popta**
 RGM 1677 (in 1688: naam doorgestreept?)
 'captein'*
62. VENCKEL; JAN
 RGM 1677, 1683, 1688 (in 1683, '88 en '94 was hij de invuller van het biljet, maar hij werd zelf niet genoemd als ossenweider)
63. VICTOR; LOUIS (1646-1708)
 (zn van Louis - en Maria Pauw)
 x 1. **Christina Pauw** (dr van Jakob - en ?)
 x 2. **Petronella Bors van Waveren** (dr van Gerard - en Elisabeth van der Merct)
 fr zwager van nr 15
 RGM 1700; eigenaar van de hofstede *Vrederijk* onder Abcoude
 in 1666 verfverkoper op de Haarlemmerdijk, daarna koopman en reder op Engeland, op Curaçao, Italië en de Levant, handelaar in Turks garen
 1694 kerkmeester Nieuwe Kerk
64. VISSCHER; ADOLF (1644-1701)
 x 1. **Anna Maria Pelt**
 x 2. **Louisa Blauw** (wed. van Jan Geerkens, dr van Joan - en Geertruid Vermeulen)
 fr zwager van nr 10 en 11
 RGM 1688, 1694, 1700
 suikerbakker op het Rokin, assuradeur, handelaar op Suriname, reder op de Oostzee, Noorwegen, de Middellandse zee en de Levant
 1687 kerkmeester der beide Lutherse kerken
65. WAEL; JAN DE, Heer van Ankeveen
 RGM 1677, 1683
66. WICKEVOORT; PIETER VAN (1629-1721)
 (zn van Jan - en Elisabeth Reeland) x **Elisabeth Huydecoper** (dr van Joan - en Maria Coymans)
 RGM 1700
 handelaar in geschut en koopman op Italië en de Levant of 'Straetse handelaar'
 1669 commissaris van de koning van Zweden te Amsterdam
 1674 president bewindhebber van de WIC
 1680 commissaris van de Buitenlandsvaarders
 1681 kapitein van de schutterij
 regent van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis

67. WIELICK; JAKOB VAN
RGM 1688, 1694 (in 1700 invuller van het biljet, maar hij werd zelf niet genoemd als ossenweider)
68. WILDT; HIOB DE (1637-1704), **mr**
(zn van Davidt - en Elisabeth van der Voorde)
x 1. **Susanna Reael** (wed. van Jakob Reael, **dr** van Laurens - en van Susanna Moor)
x 2. **Barbara de Neufville** (**dr** van Jean - en van Susanna Beckx)
RGM 1700
1659-1704 secretaris van de Admiraliteit te Amsterdam
1691 representant van stadhouder Willem III bij de Admiraliteiten van Holland, Zeeland en West-Friesland
69. WILHEM; DAVID DE (1628-1707), **mr**
(zn van Paulo - (sinds 1621 factor van de koning van Denemarken) en Sara de Haze) x **Hillegonda van Beuningen** (**dr** van Dirk Geurts - en Catharina Burgh)
RGM 1700
1659 vaandrig van de schutterij
1669 kerkmeester Zuiderkerk
1672 luitenant van de schutterij
1673-'74 thesaurier extraordinaris
1672,'75,'76 schepen
1676-'95 ontvanger van de gemene-landsmiddelen over de Stad en het kwartier Amsterdam
1680-1707 commissaris van de Bank van Lening
1681 kapitein van de schutterij
70. WITTE; HARMEN (1630-1691)
RGM (in 1688: naam doorgestreept?)
zeer vermogend suikerbakker op Marken
71. WUYTIERS; ? BARCHMAN (mogelijk de volgende):
Kornelis Barchman Wuytiers (1627-1681), oorspronkelijk afkomstig uit Hamburg x **Elisabeth Dommer** (**dr** van Hendrik - en Geertruida Roest)
RGM 1677

Afkortingen: **dr** dochter; **fr** familierelatie; **mr** meester; **opm** opmerking; **wed.** weduwe; **zn** zoon; **RGM** Register van Goede Mannen.

Bronnen: GAA, Rechterlijk Archief, Registers van Goede Mannen, inv.nr 5061, de nummers 1813-1817; Elias, De vroedschap, passim; Vier eeuwen Herengracht, passim; Waterschapsarchief van de Beemster, inv.nr. L 55. De met een * gemerkte tekst is afkomstig uit de index op het kohier van de 200ste penning uit 1674, aanwezig in het gemeentearchief te Amsterdam.

Bijlage 16. Korte karakteristiek van notariële akten betreffende de familie Tatinghof (1593-1666)

Frederik Dirks Tatinghof (circa 1563-in of na 1602) X **Catharina Tatinghof** (zie onder)

- functie:** waard in *De Rode Leeuw*, marktmeester ossenmarkt, bevrachter
- 14/09/1593 FDT actief in Hoorn als dienaar van koopman 'Jacob Sweyns' uit Garding bij de opstelling van een contract met een schipper uit Holstein (NAH.2037, f.318vo)
- 19/01/1598 vastlopen op de Abt van een door FDT bevracht schip, toebehorend aan 'Lambert Jansz' uit Emden (NAE.845, a.454)
- 05/06/1598 FDT borg voor koopman Jakob 'Gonnes' uit Varde (NAE.846, a.28)
- 13/05/1599 verkoop haring en hop door koopman uit Itzehoe aan FDT (NAE.846, a.224)
- 21/01/1600 overeenkomst FDT en Delftse brouwer betreffende levering van Delfts bier (NAE.834, a.179)
- 25/06/1602 diefstal van naast de ossenschuren gelegen stapel mest, toebehorend aan FDT (NAE.848, a.96)

Catharina Tatinghof (circa 1573-in of na 1633) X **Frederik Dirks Tatinghof** (zie boven)

- functie:** waardin in *De Rode Leeuw*
- 04/05/1611 bemiddeling CT in geschil over betaling van ossen door koper Nanne Klaas uit Alkmaar aan verkoper Hans Albretsen (alias Nagel) uit Ribe (NAE.853, a.149)
- 23/04/1619 CT & PFT borg voor aankoopbedrag haringheijnst van 22½ last (à f 1.575,-) te betalen door 'Pieter Payen' uit ?Horsens aan Pieter Jonge Jans uit Enkhuizen (NAE.842, a.199)
- 23/04/1619 Balthasar Alteneck en Berend de Behr uit Lutke Tønder borg voor betaling van f 1.575,- door CT & PFT (zie boven) (NAE.842, a.201)
- 23/04/1619 'Lobbe Nickelsen' en 'Jonge Broder Brodersen' van Øland borg voor betaling van f 1.575,- door Balthasar Alteneck en Berend de Behr (zie boven) (NAE.842, a.202)
- 05/05/1622 getuigenis van PFT t.b.v. 'Hans Jansz Deneman' in aanwezigheid van CT (NAE.877, a.79)
- 17/05/1625 CT met PFT borg voor bedrag f 2.000,- t.b.v. Berend de Behr uit Tønder i.v.m. aankoop boeier van Simon Jans, timmerman, oud-schepen en raad Enkhuizen (NAE.914, a.39)
- 09/03/1627 testament CT (NAE.897, a.54)
- 18/05/1633 verklaring CT t.b.v. Laurids Jensen Vintapper uit Ribe n.a.v. onwilligheid van Andries Hendriks uit Amsterdam de ossen te betalen of goede borg te stellen (NAE.928, a.111)

Pieter Frederiks Tatinghof (circa 1589-in of na 1667) X 1. **Maria Tijs** 2. **Klaasje Jansdr d'Orsay** 3. **Lijsbet Michielsdr Sangenberg**

- functie:** waard in *De Prins van Denemarken*, marktmeester ossenmarkt, chirurgijn, reder
- 24/05/1616 PFT op last van Deense kooplieden contra schipper Pieter Altes, namens de karveelschippers van het Zwartsluizer schippersgilde (NAE.863, a.101)
- 12/05/1618 het in bewaring geven van 100 mark Lübecks aan PFT door Edlef Hansen, bestemd voor Jakob 'Beditsen' (NAE.867, a.117)
- 23/04/1619 CT & PFT borg voor aankoopbedrag haringheijnst van 22½ last (à f 1.575,-) te betalen door 'Pieter Payen' uit ?Horsens aan Pieter Jonge Jans uit Enkhuizen (NAE.842, a.199)
- 23/04/1619 Balthasar Alteneck en Berend de Behr uit Lutke Tønder borg voor betaling van

- f* 1.575,- door CT & PFT (zie boven) (NAE.842, a.201)
- 23/04/1619 'Lobbe Nickelsen' en 'Jonge Broder Brodersen' van Øland borg voor betaling van *f* 1.575,- door Balthasar Alteneck en Berend de Behr (zie boven) (NAE.842, a.202)
- 05/05/1622 getuigenis van PFT t.b.v. 'Hans Jansz Deneman' in aanwezigheid van CT (NAE.877, a.79)
- 29/09/1624 verklaring van PFT en FFT over desolate weduwlijke staat van CT na overlijden FDT en verklaring van PFT over zijn nalatenschap aan Maria Tijs (NAE.881, a.102)
- 17/05/1625 CT met PFT borg voor bedrag *f* 2.000,- t.b.v. Berend de Behr uit Tønder i.v.m. aankoop boeier van Simon Jans, timmerman, oud-schepen en raad Enkhuizen (NAE.914, a.39)
- 17/09/1625 PFT moet voor 'Pieter Hansz' uit ?Klanxbüll van bewindhebbers VOC bewijs krijgen dat diens zoon vanuit Husum is uitgevaren op schip, de 'Enkhuizen' (NAE.918, a.114)
- 17/09/1625 betreft inning van het geld door PFT voor 'Pieter Hansz' van de bewindhebbers (zie boven) (NAE.918, a.115)
- 08/04/1626 betreft o.a. belofte tot betaling van een openstaande rekening van iets meer dan *f* 40,- door Frans Hendriks Biersteker uit Enkhuizen aan PFT (NAE.919, a.83)
- 02/06/1626 schuld van Las Frederiksen uit Ribe aan PFT ter hoogte van *f* 1.150,-, met een schip als onderpand (NAE.919, a.142)
- 08/05/1627 PFT borg voor meer dan *f* 360,- aan VOC voor zoon van Pieter Hansen uit Horsbüll, Berend de Behr borg voor PFT (NAE.920, a.150)
- 13/05/1629 PFT procedeert op last van ossenverkoper 'Hendriick Rijckesz' van Föhr tegen ossenkoper 'Pouwel Bollenes' uit Enkhuizen (NAE.907, a.213)
- 01/04/1630 PFT als factor bij verkoop ossen van de Enkhuizer waard Roelof Jans 'Lachterop' (NAE.908, a.158)
- 29/04/1630 PFT heeft, als factor van Peder Pedersen Hjerting uit Ribe, 32 rd. teveel uitbetaald aan schipper Gerrit Jans uit Friedrichstadt (NAE.924, a.155)
- 04/05/1630 Jan Bering uit Monnickendam maakt aanspraak op geld uit verkoop van ossen door PFT van de Enkhuizer waard Lachterop (NAE.908, a.183)
- 06/12/1632 PFT genoemd als voogd van ene 'Volckert Willemsz Juriaen', wrs. van Föhr (NAE.927, a.170)
- 08/12/1633 PFT mede-reder van een schip van 'Jonck Juriaen Volckerts' uit Husum (NAE.928, a.306)
- 23/06/1635 schuld van weduwe van Husumer schipper aan reders, waaronder PFT (NAE.970, a.110)
- 26/06/1635 PFT geeft aan een Amsterdamse notaris opdracht tot inning van een schuld van 'Jochems Willemsz' uit Husum en kapitein Simon Jans Codde, dienend op het Wad (NAE.970, a.112)
- 24/10/1635 PFT en Enkhuizer Hendrik Willems volmacht van Ebbe Lassen uit Ribe bij de verkoop van zijn vierdepart in een boeierschip en de inname van diens koningspas (NAE.930, a.325)
- 13/02/1637 FFT wordt PFT's zaakwaarnemer in Amsterdam (NAA.794, a.213)
- 04/05/1637 PFT rekwirant uit naam van Berend de Behr, die door Andreas Laurenzen uit Tønder, schipper van een smakschip, in Enkhuizen voor het gerecht is gedaagd (NAE.933, a.43)
- 27/06/1637 attestatie t.b.v. de ruil van een Dordtse heus of kromstevenscheepje, toebehorend aan PFT, tegen een Frans bartoenscheepje NAA, a.794, -)
- 20/11/1637 belofte van een lutheraan uit Ursem tot voldoening van het door PFT en FFT betaalde losgeld, ter bevrijding van hem uit diens gevangenschap in Duinkerken (NAE.973, a.75)

- 20/05/1638 PFT (uit naam van twee Hamburgse kooplieden) borg voor actie van Amsterdamse koopman 'Clement van Sorgen' op Berend de Behr (NAE.934, a.159)
- 21/05/1639 PFT borg voor een schuld ten bedrage van *f* 425,- van Dynes Lassen en Niels Dynesen uit Ribe aan koopman Wouter Gerrits 'Leijten' uit Amsterdam (NAE.912, a.125)
- 21/05/1639 Dynes Lassen en Niels Dynesen uit Ribe laten 50 ossen bij PFT achter, om uit de opbrengst ervan de schuld aan Wouter Gerrits 'Leijten' uit Amsterdam te voldoen (NAE.912, a.126)
- 29/05/1639 ter rekwisitie van PFT verklaren twee registerhouders van de markt dat reeds verkochte ossen soms pas veel later van de markt worden gevoerd (NAE.912, a.127)
- 15/05/1641 kwestie Van der Maas (NAE.976, a.140)
- 17/05/1641 kwestie Van der Maas (NAE.976, a.143)
- 17/05/1641 kwestie Van der Maas (NAE.976, a.144)
- 18/05/1641 kwestie Van der Maas (NAE.976, a.145)
- 22/05/1641 bemoeienis PFT bij de insinuatie op last van Claus Jakobsen uit Varde aan Heinrich Blocksmöhl uit Tønder, die de ossen van Jakobsens zwager had gearresteerd (NAE.976, a.150)
- 11/06/1641 PFT verklaart 170 ossen op stal te hebben gehad, toebehorend aan de Amsterdammers Andries Kuilaard en Alt Pieters, aangekocht in Ribe (NAE.1007, a.1)
- 11/06/1641 kwestie Van der Maas (NAE.976, a.166)
- 12/06/1641 kwestie Van der Maas (NAE.976, a.168)
- 16/06/1641 kwestie Van der Maas (NAE.976, a.175)
- 17/06/1641 kwestie Van der Maas (NAE.976, a.177)
- 9-10/07/'41 kwestie Van der Maas (NAE.977, a.10)
- 10/05/1642 afhandeling schuld Van der Maas door PFT (NAA.1569, f.170)
- 14/05/1642 afhandeling schuld Van der Maas door PFT (NAA.1569, f.182)
- 18/10/1642 proces voor Hof van Holland tussen Sijtje Annesdochter en PFT (NAE.1004, a.126)
- 18/10/1642 proces voor Hof van Holland tussen Berta Simonsdochter en PFT (NAE.1004, a.127)
- 16/01/1643 PFT (ossen) en Kornelis Pieters Zwager (schip) moeten samen de halve schade (bijna *f* 988,-) vergoeden aan eiser 'Hans Bolten' uit Wilster (NAE.1015, a.15)
- 18/04/1643 betreft koker van een pomp uit huis PFT, gebruikt als pomp bij ossenstallen (NAE.1015, a.75)
- 04/05/1643 onenigheid tussen marktmeesters PFT en Pieter Bollaard (NAE.1015, a.85)
- 04/05/1643 onenigheid tussen marktmeesters PFT en Pieter Bollaard (NAE.1015, a.86)
- 22/07/1643 PFT genoemd als mede-reder van een raboeier van schipper 'Jens Christensz' uit Glückstadt (NAE.1007, a.51)
- 12/05/1646 PFT borg voor betaling van hol van een galjootschip in Enkhuizen van Bagge Vandel uit Ribe (NAE.1008, a.77)
- 16/12/1646 borg voor aankoop hol van een wijdschip in Enkhuizen door Anders Christensen uit Ribe (NAE.1008, a.252)
- 19/05/1647 Alt Pieters uit Amsterdam door PFT, schipper 'Herman Woerdeman' uit Bremen en anderen, voor gerecht gedaagd (NAE.1009, a.76)
- 03/02/1648 PFT moet voor proceskosten n.a.v. een uit 1628 daterende schuld van Ewoud Wicht alleen opdraaien omdat andere eisers al tevreden zijn gesteld (NAE.1010, a.22)
- 29/05/1651 lossers die een schip ossen losten waarvan er één ontsnapte, kregen lossersgeld van PFT uitbetaald (NAE.957, a.27)

- 17/05/1655 verklaring van schippers op verzoek van PFT over de afdracht van lastgeld in Amsterdam, Muiden en Weesp in de voorgaande jaren (NAE.987, a.66)
- 09/11/1656 testament van PFT en Lijsbet (NAE.987, a.282)
- 10/11/1656 PFT en Lijsbet door zoon Michiel als erfgenamen benoemd bij diens vertrek als koopman naar Brazilië (NAE.987, a.283)
- 16/02/1661 zoon Pieter van PFT als opperchirurgijn VOC naar Indië voor kamer Enkhuizen (NAE.1115, a.157)
- 06/04/1661 PFT voogd van 'Gunke Momsen' uit 'Nycarspiel' in Wiedingharde (NAE.1059, a.237)
- 10/11/1664 locatie huis t.o.v. het huis van o.a. PFT (NAE.1062, a.113)
- 13/04/1666 PFT borg voor meer dan f 900,- die 'Christeaeen Jansz' van Langwarden in Oldenburg als erfgenaam tegoed heeft van de bewindhebbers van de VOC te Enkhuizen (NAE.962, a.50)

Frederik Frederiks Tatinghof (1599-1661?) X ?

functie: lutherse predikant

- 29/09/1624 verklaring van PFT en FFT over desolate weduwlijke staat van CT na overlijden FDT (NAE.881, a.102)
- 09/03/1627 FFT genoemd in testament CT (NAE.897, a.54)
- 19/07/1632 dichtspijkeren huis van FFT (NAE.909, a.281)
- 23/12/1635 verwijst naar de overheidsmaatregelen t.a.v. de ververij als gebedsruimte in het verleden, alsmede het doorbreken van een muur door de lutheranen in 1635 (NAE.945, a.207)
- 13/02/1637 FFT wordt PFT's zaakwaarnemer in Amsterdam (NAA.794, a.213)
- 20/11/1637 belofte van een lutheraan uit Ursem tot voldoening van het door PFT en FFT betaalde losgeld, ter bevrijding van hem uit diens gevangenschap in Duinkerken (NAE.973, a.75)

Afkortingen: i.v.m. in verband met; n.a.v. naar aanleiding van; o.a. onder andere; rd. rijksdaal-
ders; t.b.v. ten behoeve van; t.a.v. ten aanzien van; t.o.v. ten opzichte van; wrs. waarschijnlijk.
Bronnen: Notariële archieven van Hoorn (NAH), Enkhuizen (NAE) en Amsterdam (NAA).
Toelichting: In het bovenstaande overzicht zijn alleen die akten opgenomen, waarin leden van
de familie Tatinghof als comparant optraden (dus niet als getuige). Er zijn in het notariële archief
meer akten te vinden die betrekking hebben op deze familie.

Bijlage 17. Korte karakteristiek van notariële akten betreffende Thomas Jensen (1635-1662)

datum	vertrek	Thomas Jensen als	bevrachter afkomstig uit	schipper afkomstig uit	bestemming Denemarken of elders
14/05/1635	'36	bevrachter	Ringkøbing	Kuinre	Ringkøbing
18/05/1643	'44	lh van Peder Baggesen	Ribe	Blokzijl	Riber Nakken
19/04/1645	'45	lh van Peder Nielsen*	Varde	?	Grådyb
18/03/1654	'54	lh van Stefan Nielsen	Varde	Enkhuizen	Grådyb
18/03/1654	'54	lh van Peder Nielsen	Bramming	Giethoorn	Grådyb
18/03/1654	'54	lh van Peder Nielsen	Bramming	Zwartsluis	Grådyb
25/03/1654	'54	bevrachter	Amsterdam	Harlingen	Ringkøbing
10/04/1654	'54	bevrachter	Amsterdam	Blokzijl	Ringkøbing
18/03/1655	'55	lh van Mads Jakobsen	Varde	Harlingen	Grådyb
23/03/1655	'55	lh van Stefan Nielsen	Varde	Amsterdam	Grådyb
27/03/1655	'55	lh van Mads Jakobsen	Varde	Amsterdam	Grådyb
27/03/1655	'55	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Hamburg	Ringkøbing
27/03/1655	'55	lh van Jens Nielsen	Varde	Enkhuizen	Grådyb
27/03/1655	'55	lh van Mogens Sehested	'Riberhus'	Blokzijl	Ribe
01/04/1655	'55	lh van Henrik Müller**	København	Harlingen	Nyminde
07/04/1655	'55	lh van Henrik Müller**	København	Harlingen	Nyminde
09/04/1655	'55	lh van Stefan Nielsen	Varde	Enkhuizen	Grådyb
08/02/1656	'56	lh van Peder Nielsen	Bramming	Harlingen	Grådyb
26/02/1656	'56	lh van Walraven Egons	Driel	Blokzijl	Ribe
29/02/1656	'56	lh van Peder Nielsen	Bramming	Harlingen	Grådyb
20/03/1656	'56	lh van Jens Nielsen	Varde	Harlingen	Grådyb of Ribe
04/04/1656	'56	lh van Jens Nielsen	Varde	Kampen	'Tipperland'
26/02/1657	'57	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
05/03/1657	'57	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Giethoorn	Ringkøbing
05/03/1657	'57	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Vollenhove	Ringkøbing
19/03/1657	'57	lh van Anne Sehested	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
21/03/1658	'58	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
21/03/1658	'58	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
21/03/1658	'58	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
25/03/1658	'58	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Kuinre	Ringkøbing
25/03/1658	'58	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Blokzijl	Ringkøbing
25/03/1658	'58	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Kuinre	Ringkøbing
25/03/1658	'58	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Kuinre	Ringkøbing

bestemming Holland of elders	schip type/grootte	lading -> / <-	notaris- protocol akte/folio
Enkhzn	-/-	-/ossen	E, 970 a89
Enkhzn	40 last	-/ossen	E, 1016a100
Enkhzn	-/-	-/ossen	E, 1018 a16
A'dam	gaffel/24 last	2.000 dakpannen + fruitbomen (Harlingen)/ossen	A, 2398 f42
A'dam	potschip/72 ² x19 ¹ / ₂ vt	-/ossen	A, 2398 f42
A'dam	potschip/72 ² x19 ¹ / ₂ vt	-/ossen	A, 2398 f42
A'dam	wijdschip/36 last	2 koeien + 1 bul (A'dam) + 5.000 bakstenen + 5.000 dakpannen (Harlingen)/ossen	A, 2398 f45
Enkhzn, Muiden of A'dam	potschip/72x18vt	20 tonnen zout (Enkhzn)/ossen	A, 2398 f47
A'dam	wijdschip/51 ¹ vt	-/ossen	A, 2399 f12
A'dam	wijdschip/-	-/ossen	A, 2399 f13
Enkhzn of A'dam	wijdschip/48 ^c vt	-/ossen	A, 2399 f18
Enkhzn of A'dam	wijdschip/47 ^c vt	-/ossen	A, 2399 f19
Enkhzn of A'dam	wijdschip/70vt	-/ossen	A, 2399 f20
Enkhzn of A'dam	potschip/70vt	-/ossen	A, 2399 f21
Enkhzn of A'dam	wijdschip/69 ¹ / ₂ vt	-/ossen	A, 2399 f24
Enkhzn of A'dam	pontschip/48 ^c vt	-/ossen	A, 2399 f26
A'dam	wijdschip/-	-/ossen	A, 2399 f27
Enkhzn of A'dam	wijdschip/68 ^a vt	-/ossen	A, 2399 f47
A'dam	potschip/70 ^a x18 ¹ / ₂ vt	-/ossen	A, 2399 f49
Enkhzn of A'dam	wijdschip/48 ^c vt	-/ossen	A, 2399 f54
Enkhzn of A'dam	wijdschip/34 last	2.000 dakpannen + 2.000 rode vloerstenen (Harlingen)/ossen	A, 2399 f70
Enkhzn of A'dam	wijdschip/48 ^a x18vt	8.000 moppen (Harlingen)/ossen	A, 2399 f76
A'dam of elders	wijdschip/70 ^a vt en 44 ^c vt	-/ossen	A, 2400 f22
A'dam of elders	wijdschip/72 ^a vt	-/ossen	A, 2400 f25
A'dam of elders	wijdschip/70 ^a vt	-/ossen	A, 2400 f25
A'dam of elders	wijdschip/68 ^a vt	-/ossen	A, 2400 f27
A'dam	wijdschip/52 ^c vt	-/ossen	A, 2400 f42
A'dam	wijdschip/52 ^c vt	-/ossen	A, 2400 f43
A'dam	wijdschip/52 ^c vt	-/ossen	A, 2400 f43
A'dam	wijdschip/-	wijn, tabak en zout (A'dam of Enkhzn)/ossen	A, 2400 f43
A'dam	-/-	wijn, tabak en zout (A'dam of Enkhzn)/ossen	A, 2400 f44
A'dam	wijdschip/-	wijn, tabak en zout (A'dam of Enkhzn)/ossen	A, 2400 f44
A'dam	wijdschip/-	wijn, tabak en zout (A'dam of Enkhzn)/ossen	A, 2400 f44

datum	vertrek	Thomas Jensen als	bevrachter afkomstig uit	schipper afkomstig uit	bestemming Denemarken of elders
27/03/1658	'58	lh van Peder Nielsen	Bramming	?	Grådyb
28/03/1658	'58	lh van Peder Nielsen	Bramming	Blokzijl	Grådyb
30/03/1658	'58	lh van Peder Nielsen	Bramming	Blokzijl	Grådyb
09/04/1658	'58	lh van Mads Lauridsen	Ribe	Vlieland	Ålborg
05/04/1658	'58	lh van Mette Jensen	Ribe	Blokzijl	Ribe
27/01/1659	'59	bevrachter	Amsterdam	Tönning	via Tönning naar Ringkø- bing of Bremen
27/01/1659	'59	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Enkhuizen	Ringkøbing
16/02/1659	'59	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
17/02/1659	'59	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
28/02/1659	'59	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Bremen	Ringkøbing
01/03/1659	'59	lh van Peder Nielsen	Varde	Amsterdam	Grådyb
01/03/1659	'59	lh van Peder Nielsen	Varde	Amsterdam	Grådyb
20/03/1659	'59	lh van Mette Jensen	Ribe	Blokzijl	Ballum
21/03/1659	'59	lh van Mette Jensen	Ribe	Bremen	Ballum
21/03/1659	'59	lh van Mette Jensen	Ribe	Blokzijl	Ballum
25/03/1659	'59	lh van Mette Jensen	Ribe	Blokzijl	Ribe
02/04/1659	'59	lh van Salomon Gerber	Viborg	Amsterdam	Ringkøbing
07/04/1659	'59	lh van Mads Lauridsen	Ribe	Makkum	Ribe
07/04/1659	'59	lh van Mads Lauridsen	Ribe	Harlingen	Ribe
07/04/1659	'59	lh van Mads Lauridsen	Ribe	Workum	Ribe
12/11/1659	'60	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
19/03/1660	'60	lh van Jens Jensen***	Ringkøbing	Bremen	Ringkøbing
26/03/1660	'60	lh van Jens Jensen***	Ringkøbing	Hamburg	Ringkøbing
22/03/1660	'60	lh van Jens Jensen***	Ringkøbing	Bremen	Ringkøbing
22/03/1660	'60	lh van Jens Jensen***	Ringkøbing	Bremen	Ringkøbing
26/03/1660	'60	lh van Jens Jensen***	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
26/03/1660	'60	lh van Jens Jensen***	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
14/05/1660	'61	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
22/12/1660	'61	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
04/02/1660	'61	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
07/02/1661	'61	lh van Jens Mortensen	Ribe	Blokzijl	Riber Reden
07/02/1661	'61	lh van Jens Mortensen	Ribe	Blokzijl	Riber Reden
08/03/1661	'61	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Enkhuizen	Ringkøbing
07/03/1661	'61	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Amsterdam	Ringkøbing
10/03/1661	'61	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
10/03/1661	'61	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Hamburg	Ringkøbing
10/03/1661	'61	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Medemblik	Ringkøbing
11/03/1661	'61	lh van Salomon Gerber	Viborg	Harlingen	Grådyb

bestemming Holland of elders	schip type/grootte	lading -> / <-	notaris- protocol akte/folio
A'dam of elders	wijdschip/-	-/ca 60 ossen	A, 2400 f44
A'dam of elders	wijdschip/-	-/ca 60 ossen	A, 2400 f45
A'dam of elders	wijdschip/-	-/ca 60 ossen	A, 2400 f46
A'dam	fluitschip/150 last	zout, wijn of andere waren (tot 10vt diep)/ossen of andere waren	A, 2400 f47
A'dam of elders	potschip/-	-/ossen	A, 2400 f49
A'dam/ Londen, Hull, King's Lynn of Newcastle	boeier/ca 50 last rogge	-/Ringkøbing: ossen of Bremen: granen	A, 2400 f60
A'dam	kaagschip/45 ^c x17 ^d vt (ca 48 ossen)	-/ossen	A, 2400 f61
A'dam	boeier/50 ^c x18 ^d vt	-/ossen	A, 2400 f62
A'dam	boeier/50 ^c x18 ^d vt	-/ossen	A, 2400 f64
A'dam	boeier/42 ^c x18 ^d vt	ongespec. goederen/ossen	A, 2400 f63
A'dam	wijdschip/-	-/ossen	A, 2400 f68
A'dam	wijdschip/-	-/ossen	A, 2400 f68
A'dam	potschip/-	-/ossen	A, 2400 f69
A'dam	smakschip/-	-/ossen	A, 2400 f69
A'dam	potschip/70x19vt	-/ossen	A, 2400 f69
A'dam	potschip/71x19 ¹ /2vt	-/ossen	A, 2400 f69
A'dam	wijdschip/50 ^c x18 ^d vt	-/ossen	A, 2400 f73
A'dam	-/41 ^c x16 ¹ /2 ^d vt	-/ossen	A, 2400 f75
A'dam	-/41 ^c x16 ¹ /2 ^d vt	-/ossen	A, 2400 f76
A'dam	-/42 ^c x16 ¹ /2 ^d vt	-/ossen	A, 2400 f76
A'dam	wijdschip/-	-/ossen	A, 2400 f83
A'dam	smakschip/42 ^c x16 ^d vt	-/ossen	A, 2401 f 1
A'dam	-/54 ^c x17 ^d vt	-/ossen	A, 2401 f 2
A'dam	-/48 ^c x17 ^d vt	-/ossen	A, 2401 f 3
A'dam	smakschip/44 ^c x16 ^d vt	-/ossen	A, 2401 f 4
A'dam	wijdschip/58 ^c x21 ^d vt	-/ossen	A, 2401 f 4
A'dam	wijdschip/42 ^d 43 ^c x17 ^d vt	-/ossen	A, 2401 f 5
A'dam	wijdschip/-	-/ca 58 ossen	A, 2401 f 9
A'dam	wijdschip/48 ^c vt	andere waren/ossen	A, 2401 f17
A'dam	wijdschip/50 ^c x17 ¹ /4 ^c vt	-/ossen	A, 2401 f17
A'dam	potschip/71 ^c x18 ^d vt	-/ossen	A, 2401 f18
A'dam	-/71 ^c x18 ^d vt	-/ossen	A, 2401 f18
A'dam	wijdschip/46 ¹ /2 ^c vt	100 tonnen zout+6.000 moppen+ 2.000 vloerstenen/ossen	A, 2401 f19
A'dam	-/48 ^c vt	-/ossen	A, 2401 f21
A'dam	-/-	6.000 moppen/ossen	A, 2401 f22
A'dam	wijdschip/66 ^a Enkh. vt	-/ossen	A, 2401 f23
A'dam	wijdschip/50 ^c vt	-/ossen	A, 2401 f24
A'dam	wijdschip/ca 50 ossen	fruitbomen+zaden+andere waren /ossen	A, 2401 f25

datum	vertrek	Thomas Jensen als	bevrachter afkomstig uit	schipper afkomstig uit	bestemming Denemarken of elders
20/02/1662	'62	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing
21/02/1662	'62	lh van Bagge Lauridsen	Ålborg	Blokzijl	Ribe
21/02/1662	'62	lh van Hans Terkelsen	Ribe	Blokzijl	Ribe
22/02/1662	'62	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Stavoren	Ringkøbing
28/02/1662	'62	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Zaandam	Ringkøbing
28/02/1662	'62	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Zaandam	Ringkøbing
20/03/1662	'62	lh van Jens Jensen	Ringkøbing	Harlingen	Ringkøbing

Afkortingen: a akte; ca circa; f folio; lh lasthebber; vt voet; wrs waarschijnlijk.

Toelichting bij de tekens: -> heen en <- terug; ^a 'lengte over de stevens'; ^b 'lengte binnenscheeps'; ^c 'lengte binnenschots'; ^d 'wijd binnenhuids' en ^e 'in het ruim'.

* Thomas Jensen was lasthebber, maar de akte werd afgesloten door Pieter Bollaard;

** Thomas Jensen was lasthebber, maar het contact met Müller kwam via zijn zwager Jens Nielsen tot stand;

*** Thomas Jensen was lasthebber, maar de contracten werden afgesloten door Johannes Far.

Bron: Notariële archieven van Enkhuizen (E) en Amsterdam (A).

bestemming Holland of elders	schip: type/grootte	lading: -> / <-	notaris- protocol akte/folio
A'dam	wijdschip/50°x17 ¹ / ₄ vt	6.000 dakpannen + 6.000 moppen/ossen	A, 2401 f35
A'dam	potschip/72°x19 ¹ / ₄ vt	-/ossen	A, 2401 f36
A'dam	potschip/72°x19 ¹ / ₄ vt	-/ossen	A, 2401 f37
A'dam	wijdschip/50°x17°vt	-/ossen	A, 2401 f37
A'dam	wijdschip/62°A'damse vt	-/ossen	A, 2401 f38
A'dam	wijdschip/54°A'damse vt	-/ossen	A, 2401 f39
A'dam	wijdschip/-	ongespec. goederen/ossen	A, 2401 f41

Bijlage 18. Korte karakteristiek van notariële akten betreffende de compagnie van ossenkoperij van Joseph Deutz (1672-1675)

datum	vertrek	bevrachter/lasthebber	factor	bestemming	
				schipper uit	Dene-marken
02/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Amsterdam	Ribe
28/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Hamburg	Ribe
03/03/1673*	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
02/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
28/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
19/03/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
23/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
29/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Amsterdam	Ribe
28/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Enkhuizen	Ribe
24/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
28/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
28/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
24/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
24/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Enkhuizen	Ribe
12/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Medemblik	Ribe
12/02/1672	'72	Jan Loten	Bunschoten	Medemblik	Ribe
18/01/1672	'73	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
19/01/1673	'73	Jan Loten	Bunschoten	?	Ribe
19/01/1673	'73	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
19/01/1673	'73	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
19/01/1673	'73	Jan Loten	Bunschoten	?	Ribe
26/02/1673	'73	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
25/02/1673	'73	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
04/03/1673	'73	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
06/03/1673	'73	Jan Loten	Bunschoten	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	?	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	?	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1673*	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
17/01/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Harlingen	Ribe
09/02/1674	'74	Jan Loten	Bunschoten-Vos	Enkhuizen	Ribe
30/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
30/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
31/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Enkhuizen	Ribe

bestemming Holland of elders	schip type/grootte	lading -> / <-	notaris- protocol akte/folio
Edam, M'dam	smakschip/68à69x18vt	-/ossen	A, 3863f2
Edam, M'dam	smakschip/67x18vt	-/ossen	A, 3863f3vo
Edam	smakschip/70vt	-/58 ossen	A, 3863f24
Edam of M'dam	-/67vt	-/56 ossen	A, 3863f27
Edam of M'dam	smakschip/-	-/56 ossen	A, 3863f27vo
Edam of M'dam	smakschip/70vt	-/60 ossen	A, 3863f28vo
Edam of M'dam	smakschip/69x20x6vt	-/57 à 58 ossen	A, 3863f29vo
Edam of M'dam	smakschip/-	-/ossen	A, 3863f30vo
Edam of M'dam	smakschip/67x18vt	-/ossen (≥ 54)	A, 3863f50
Edam of M'dam	smakschip/-	-/50 ossen	A, 3863f50vo
Edam of M'dam	smakschip/-	-/48 ossen	A, 3863f51vo
Edam of M'dam	wijdschip/70 ¹ / ₂ vt	-/ossen	A, 3863f52vo
Edam of M'dam	wijdschip/68vt	-/56 ossen	A, 3863f53vo
Edam of M'dam	smakschip/-	-/ca 48 ossen	A, 3863f54vo
Edam of M'dam	smakschip/68 (of 69)vt	-/56 ossen	A, 3863f55
Edam of M'dam	smakschip/69vt	-/56 ossen	A, 3863f55
Edam	wijdschip/67x19vt	-/56 ossen	A, 3863f75vo
Edam	-/70x19vt	-/ossen	A, 3863f85vo
Edam	wijdschip/67vt	-/56 ossen	A, 3863f86vo
Edam	wijdschip/68vt	-/56 ossen	A, 3863f86vo
Edam	wijdschip/70x19 ¹ / ₂ vt	-/58 ossen	A, 3863f87
Edam	wijdschip/70vt	-/ossen	A, 3863f89
Edam	-/70vt	-/ossen	A, 3863f89vo
Edam	wijdschip/70vt	-/59 ossen	A, 3863f91vo
Edam	wijdschip/68vt	-/56 ossen	A, 3863f99
Edam of M'dam	wijdschip/70vt	-/ossen	A, 3863f183
Edam of M'dam	smakschip/70vt	-/ossen	A, 3863f183vo
Edam of M'dam	wijdschip/70vt	-/ossen	A, 3863f184
Edam of M'dam	-/-	-/59 ossen	A, 3863f188vo
Edam of M'dam	-/-	-/56 ossen	A, 3863f189vo
Edam of M'dam	wijdschip/72 ¹ / ₂ vt	-/ossen	A, 3863f190vo
Edam of M'dam	wijdschip/67x19vt	-/ossen	A, 3863f203vo
Edam of M'dam	wijdschip/-	-/58 ossen	A, 3863f204vo
Edam of M'dam	-/68vt	-/58 ossen	A, 3863f206
Edam of M'dam	wijdschip/70vt	-/58 ossen	A, 3863f207
Edam of M'dam	-/-	-/58 ossen	A, 3863f207vo
Edam of M'dam	wijdschip/70vt	-/60 ossen	A, 3863f210vo
Edam of M'dam	wijdschip/71vt	-/ossen	A, 3863f213
Edam of M'dam	wijdschip/70vt	-/60 ossen	A, 3863f213vo
Edam of M'dam	smakschip/66vt	-/52 ossen	A, 3863f215
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f191vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f191vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	smakschip/-	-/50 ossen	A, 3864f192vo

datum	vertrek	bevrachter/lasthebber	factor	bestemming	
				schipper uit	Dene-marken
02/02/1675*	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675*	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
26/02/1675	'75	Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Hamburg	Ribe
26/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Kuinre	Ribe
26/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Kuinre	Ribe
26/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Enkhuizen	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
16/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
16/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
16/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
16/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
16/01/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	?	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Blokzijl	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Kuinre	Ribe
02/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Vollenhoven	Ribe
? /02/1675	'75	Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Medemblik	Ribe
07/02/1675	'75	Loten-Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Kampen	Ribe
11/02/1675	'75	Alderwereld/Klinkert	Bunschoten-Jans	Medemblik	Ribe
13/02/1675	'75	Loten/Klinkert	Bunschoten-Jans	Harlingen	Ribe

Afkortingen: A'dam Amsterdam; ca circa; M'dam Monnickendam; f folio; vo verso; vt voet. Toelichting bij de tekens: -> heen en <- terug.

Bron: Notariële archieven van Enkhuizen (E) en Amsterdam (A). De akten zijn gesorteerd op folionummer, niet op datum. In de akten met een * moet rekening worden gehouden met een foutieve notering van het jaartal door de notaris. Akten GAA, NAA, inv.nr 3863, f.89vo, 3863, f.215 en 3864, f.7 zijn niet ondertekend en op de laatstgenoemde akte is de datum onvolledig.

bestemming Holland of elders	schip: type/grootte	lading: -> / <-	notaris- protocol akte/folio
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/60 ossen	A, 3864f193vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	gaffelpotschip/-	-/60 ossen	A, 3864f193vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	smakschip/-	-/60 ossen	A, 3864f194
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	gaffelschip/-	-/56 ossen	A, 3864f216vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/56 ossen	A, 3864f216vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f217
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f218vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f218vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f218vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f242
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f242
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f242
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f242
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f242
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f242
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f242vo
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	gaffelpotschip/-	-/60 ossen	A, 3864f3
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	gaffelpotschip/-	-/60 ossen	A, 3864f3
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/60 ossen	A, 3864f3
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/60 ossen	A, 3864f3
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/56 ossen	A, 3864f4
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/58 ossen	A, 3864f5
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	gaffelschip/-	-/58 ossen	A, 3864f7
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	potschip/-	-/56 ossen	A, 3864f23
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	smakschip/-	-/54 ossen	A, 3864f24
Edam, A'dam, M'dam, Muiden	gaffelschip	-/ ≥ 58	A, 3864f25

Bijlage 19 A. Het nageslacht van Bagge Pedersen en Margrete Lauridsdatter uit Ribe

<u>Bagge</u> <u>Pedersen</u> ⁷ (1578-1621) X Margrete Lauridsdatter ⁹ (1582-1637)	<u>Peder</u> ¹ (1604-'50) X Marine Lauridsdatter (-)	(Ribe)
	. versch. kinderen, w.o. Ingeborg X <u>Jens Jensen</u> ² (zie 19D)	
	<u>Dorete</u> (-1648) X <u>Peder Olufsen Roed</u> ³ (± 1597-1659).	(Ribe)
	. versch. kinderen	
	<u>Laurids</u> ⁴ (1606-'55) X <u>Mette Jensdatter</u> (± 1613-'59) (zie 19D)	(Ribe)
	. versch. kinderen, w.o. <u>Mads Lauridsen Baggesen</u> (1637-'59) en <u>Jens Lauridsen Baggesen</u> (1650-1702)	
	<u>Else</u> (-) X Laurids Lauridsen Suur ⁵ (-1649)	(Ålborg)
	. versch. kinderen, w.o. <u>Bagge Lauridsen Suur</u> ⁶ (± 1631-)	
	<u>Sitselle</u> (-1651) X Thomas Lauridsen Suur ⁸ (-1654)	(Ålborg)
	. kinderen?	
	<u>Maren</u> (-1692) X 1. <u>Oluf Jensen</u> ¹⁰ (-voor 1650) (zie 19D)	(Ringk.)
	<u>Bagge</u> ¹¹ (1615-'81) X Kirsten Hansdatter Friis ¹² (1624-'74)	(Ringk.)
	. versch. kinderen	
	<u>Lambert</u> ¹³ (-1659) X Lene Johansdatter Pouch (1633-)	(Ribe)
	. kinderen?	
	<u>Ingeborg</u> (tot 1637 ongehuwd)	(?)
	vroeggestorven zoon	
	vroeggestorven zoon	

Afkortingen: Ringk. Ringkøbing versch. verschillende w.o. waaronder.

Toelichting: Ossenhandelaars (of hun weduwe) van wie de namen werden teruggevonden in de Hollandse notariële archieven, zijn onderstreept. Toelichting bij de cijfers: 1. Raadslid in Ribe (1642-'50). 2. Raadslid (1648-'64) en burgemeester (1664) in Ringkøbing. 3. Burgemeester in Ribe (1633-'50)(1650-'59). 4. Raadslid in Ribe (1650-'55). 5. Raadslid in Ålborg (1636-'49). 6. Raadslid in Ålborg (1666-'78). 7. Raadslid in Ribe (1616-'21). 8. Raadslid in Ålborg (1643-'54). 9. Dochter van burgemeester Laurids Tøgersen (1571-'84)(1584-'94). 10. Raadslid (1647-'48) in Ringkøbing. 11. Raadslid in Ribe (1655-'81). 12. Dochter van Riber groothandelaar en raadslid (1620-'23)(1638-'50) en burgemeester (1623-'38) Hans Nielsen Friis (1587-'50). 13. Koopman in Ribe.

Bron: Degn, Rig og fattig, dl 2, passim.

Bijlage 19 B. Verwantschapsrelaties tussen de families Thomsen, Iversen Bandsbøl en Clausen uit Varde

Toelichting: Deze stamboom geeft geen compleet overzicht van de huwelijken en geboorten binnen een generatie. Ossenhandelaars (of hun weduwe) van wie de namen werden teruggevonden in de Hollandse notariële archieven, zijn onderstreept. Toelichting bij de cijfers: 1. Raadslid. 2. Raadslid. 3. Burgemeester. 4. Raadslid. 5. Raadslid en burgemeester (1656-'65). 6. Burgemeester (1631-'61). 7. Raadslid (1639-'57). 8. Raadslid (1618-'48).

Bron: Lindberg Nielsen, Varde, passim (m.n. bijlage stamboom).

Bijlage 19 C. Het nageslacht van Frederik Dirks Tatinghof en Catharina Hein uit Enkhuizen

Bronnen en toelichting: AWG, NAE, inv.nr 845, akte 454, d.d.19/01/1598 (leeftijd FDT); ibidem, inv.nr 848, akte 96, d.d.25/06/1602 (FDT nog in leven); ibidem, inv.nr 881, akte 102, d.d.29/09/1624 (1e vrouw PFT, twee kinderen); ibidem, inv.nr 897, akte 54, d.d.09/03/1627 (FFT nog ongetrouwd); ibidem, inv.nr 928, akte 111, d.d.18/05/1633 (leeftijd PFT) en akte 306, d.d.08/12/1633 (leeftijd PFT); ibidem, inv.nr 1115, akte 157, d.d.16/02/1661 (PPT zoon uit 3e huwelijk PFT); inv.nr 987, akte 283, d.d.10/11/1656 (MPT zoon uit 3e huwelijk PFT); HE, voorl.inv.nr 29, folio 70 (2e vrouw Pieter); ibidem, folio 237 (vrouw en kinderen FFT); Loosjes, Naamlijst, p.327-328 (leeftijd FFT); Van Wijk, 'De lutherschen', p.536 (MFT zoon van FFT).

Bijlage 19 D. Het nageslacht van Jens Olufsen en Vibeke Madsdatter uit Ringkøbing

	Thomas (± 1610-'77)	(Ringk., K'hagen, A'dam, H'lem, Hamburg, Altona)
	Anne (± 1607-'75) X (± 1621) Kjeld Nielsen ¹ (± 1596-1646)	(Ulfborg)
	. Anne* X Christen Pedersen	
	. Maren* X Laurids Bording	
	. Mette* X Peter Vindings	
	. Vibeke* X Jørgen Jørgensen ²	
	. Dorete* X Søren Nielsen	
	. Kirsten* X Thomas Andersen Wendel ³	
	. Maren de jongere* X Niels Mogensen ⁴	
	. Anne de jongere*	
	. Karen*	
	. Niels ⁵ * X ?	
	Oluf ⁶ (-vóór 1650) X (vóór 1637) Maren Baggesdatter (-1692) (zie 19A)	(Ringk.)
	Maren* (-na 1691) X Jens Nielsen ⁷ (-tussen 1655 en 1659) (zie 19B)	(Varde)
	. Vibeke X Laurids Christensen Friis	
	. Niels ⁸	
	?	
Jens Olufsen ⁹ (-1646)	X	
Vibeke Madsdatter	Karen (-1677) X Hans Hansen Kjær (Paludanus) ¹⁰ (± 1600-'52)	(Ringk.)
	. Søren* Paludanus ¹¹	
	. Margareta* X Hans Gregers	
	. Lisbeth* X Christen Simons	
	. Maren* X 1. Berthel Hendriksen Thaulow ¹² 2. Søren Anchersen Kolding ¹³	
	. Vibeke* X Augustinus Augustinsen Miller ¹⁴	
	Mette (± 1613-'59) X (1633) Laurids Baggesen (1607-'55) (zie 19A)	(Ribe)
	. Ingeborg* X Claus Glyssing ¹⁵	
	. Bagge	
	. Mads	
	. Laurids	
	. Jens X Susanne Pedersdatter Vedel ¹⁶	
	. Margarete* X Niels Nielsen Holstebro ¹⁷	
	. Laurids ¹⁸ * X Maren Clausdatter Glyssing	
	. doodgeboren dochter	
	. Vibeke	
	. Jens	
	. Peder ¹⁹ * X Karen Pedersdatter ²⁰	
	. Jens	
	. Oluf	
	. Jens ²¹ * X Susanne Pedersdatter Vedel	
	. Vibeke	
	. Oluf*	
	Jens ²² (-1664) X (1650) Ingeborg Pedersdatter ²³ (1630-'89) (zie 19A)	(Ringk.)
	. Jens ²⁴ * X Lisbeth Wichman ²⁵	
	. Margareta* X Jens Nielsen Kolding ²⁶	
	. Anna*	
	. Peder ²⁷ * X Anne Marie Hasse ²⁸	
	. Vibeke* X Mikkel Eskildsen ²⁹	
	. Mette* X Rasmus Pedersen ³⁰	

Afkorting: Ringk. Ringkøbing.

Toelichting: * nog in leven zijnde erfgerechtigden ten tijde van de boedelscheiding van Thomas Jensen. Toelichting bij de cijfers: 1. Rector (1618-'20), later predikant (1620?-'46?) in Ulfborg. 2. Predikant in Fårup. 3. Koninklijk stadsvoogd in Ringkøbing (1672-'84). 4. Voogd in Øster Horne herred. 5. Predikant in Ølstrup, Hover en in Ulfborg. 6. Raadslid in Ringkøbing (1647-'48). 7. Raadslid in Varde (1649-?). 8. Raadslid (-1666). 9. Raadslid (1608-'25), tollenaar (1627-'46) en burgemeester (1626-'46) in Ringkøbing. 10. Magister, deken en predikant (1625-'52) in Ringkøbing. 11. Majoor in dienst van de Republiek. 12. Deken en predikant in Ringkøbing (1652-'64). 13. Deken en predikant (1664-'90) in Ringkøbing. 14. Rector en predikant in Sønder en Nørre Bork. 15. Raadslid (1661-'65?) en burgemeester (1665-'71) in Varde. 16. Dochter van predikant Peder Sørensen Vedel in Rejsby. 17. Rector (1661-'64) en predikant in Ho en Oksby (1664?-'92). 18. Raadslid (1671-), burgemeester (1679-'82) en raadslid (1682-'95) in Varde. 19. Raadslid (1686-1707) in Ribe, eigenaar van landgoed Lunderup bij Varde. 20. Dochter van Peder Nielsen, eigenaar van Lunderup bij Varde. 21. Raadslid in Ribe (1681-1702). 22. Raadslid (1648-'64) en burgemeester (1664) in Ringkøbing. 23. Dochter van raadslid Peder Baggesen in Ribe. Ingeborg trouwde na de dood van Jens in 1666 met Christian Hansen Legardt, lijfarts van de toekomstige Christian V. 24. Raadslid in Ringkøbing (1676-'89). 25. Lisbeth was eerder getrouwd geweest met tollenaar Niels Eskilden (-1674). 26. Raadslid in Ringkøbing (1678-'80), eerder getrouwd geweest met Ane Jensdatter en Magdalene Pedersdatter Hegelund. 27. Raadslid in Ringkøbing (1678-'82). 28. Dochter van raadslid Jacob Hasse in Viborg. 29. Koninklijk tollenaar in Ringkøbing. 30. Raadslid (1680-1710) en burgemeester (1710-'14) in Ringkøbing.

Bronnen: Lindberg Nielsen, Ringkjøbing en Varde, passim; Degn, Rig og fattig, dl 2, passim; LAV, D 23-40 Ringkøbing rådstuearkiv, rådstueprotokoller, 1673-'82, folio 53-56, 59, 61b, 62, 63; GAA, NAA, inv.nr. 4698, akte 173-176, folio 312-333.

Bijlage 19 E. Het nageslacht van Johan Deutz en Elisabeth Coymans uit Amsterdam

Johan Deutz (1581-1638) X Elisabeth Coymans (1595-1653)	Isabella (1615-'72) X Jan Hoeufft (1601-'77)
	. Arnold
	. Jan Jeronimo
	. Gideon
	. Joseph
	. Isabella
	. Anna Maria (1646-1705) X Johan Boudaen Courten (1634-1716)
	. Constantia (-1733) X Jan Loten (1646-1724)
	Agneta (1617-'32)
	Jean (1618-'73) X Geertruid Bicker (1634-1702)
	. Jan (1655-'56)
	. Agneta (1657-'78) X Cornelis de Graeff (1650-'78)
	. Isabella Agneta (1658-'94) X Diederik Hoeufft (1648-1719)
	. ?
	. Jean (1665-1719) X Maria Boreel (1669-1733)
	Balthasar (1620-'20)
	Balthasar (1621-'21)
	Jeronimus (1622-'81) (ongetrouwd)
	Joseph (1624-'84) X Lucretia Ortt (1639-'64)
	. ?
	. Joannes (1661-'82)
	Balthasar (1626-'61) (ongetrouwd)
	Benjamin (1627-'28)
	Maria (1628-'48)
	Constantia (1629-'70) X Willem van der Muelen (1631-'90) (alleen het 4de kind was uit het huwelijk van Constantia en Willem)
	. Jan André (1655-1702) X Aletta Susanna Catharina Wierts (-1719)
	. Willem (1658-1739) X 1. Clara Margaretha de Marez (1673-'96) en 2. Sophia Huydecoper (1662-1742)
	. Isabella Catharina (1660-1719) x Elias Coymans (1653-1731)
	. Jan Carel (1672-1738) X 1. Aletta Maria Voet (1671-1700) en 2. Constantia Eliana Huydecoper (1677-1743)
	Leonora (1631-'35)
	Agneta (1633-'92) X 1. Gerrit Meerman (1627-'68) 2. Zacharias van Beresteyn (1623-'79)
	. ? enkele vroeggestorven kinderen
	. Jan Meerman (1652-1702) X Henriette Marie des Marets
	. Françoise Meerman (± 1661-'63)
	. Cornelis Joseph van Beresteyn (1675-'89)
	Gideon (1635-'70) (ongetrouwd)

Bronnen: GAA, PA Deutenhofje, inv.nr 270: memorieboek van Jan Deutz (1581-1638) met gegevens uit de periode 1546-1710; Elias, *De vroedschap*, passim; Van Eeghen, 'Het Deutzen Hofje', 'De leermeesters' en 'De eerste Deutz', passim.

Bronnen en literatuur

Deense woorden met de letters æ, ø, å worden naar Deense gewoonte aan het einde van het alfabet geplaatst (bijvoorbeeld: Møller komt na Myrdal). Naar de met een * gemerkte titels wordt alleen in de bijlagen 1, 6, 8 en 14 verwezen, niet in de hoofdttekst van de hoofdstukken of in de noten.

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
AVK	Archiefdienst voor Kennemerland
AWG	Archiefdienst Westfrieze Gemeenten
ELG	Evangelisch Lutherse gemeente Enkhuizen
GAA	Gemeentearchief Amsterdam
GAU	Gemeentearchief Utrecht
HE	Historia Ecclesiastica
HKR	<i>Havnekæmnerregnskaber</i> (rekeningen van de haventhesaurier)
LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein
LAV	Landsarkivet for Nørrejylland
NAA	Notariële Archief Amsterdam
NAE	Notariële Archief Enkhuizen
NAH	Notariële Archief Hoorn
NAHa	Notariële Archief Haarlem
OAE	Oud Archief Enkhuizen
OAH	Oud Archief Hoorn
OAM	Oud Archief Medemblik
ORA	Oud Rechterlijk Archief
OWG	Ossenweidersgilde
PA	Particuliere Archief
RAK	Rigsarkivet København
RANH	Rijksarchief in de provincie Noord-Holland
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
SH	Staatsarchiv Hamburg
SW	Streekarchief Waterland, Purmerend
TKUA	Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling til 1770
VOC	Verenigde Oostindische Compagnie
WNT	Woordenboek der Nederlandsche taal

e.v.	en volgende
rdlr(s)	rijksdaalder(s)
vo	verso

A. ONGEDRUKTE BRONNEN**a. Nederlandse archieven****Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage**

Admiraliteitscolleges

Admiraliteitscolleges, collectie Bisdom

Grafelijkheidsrekenkamer of rekenkamer der domeinen van Holland

Graven van Holland

Hof van Holland

Hoge Raad van Holland en Zeeland

Isaak Hoornbeek

Stadhouderlijke Secretarie

Staten-Generaal

Staten van Holland

Verenigde Oostindische Compagnie

Archiefdienst Westfriese Gemeenten, Hoorn

Evangelisch Lutherse Gemeente Enkhuizen

Notariële Archief Enkhuizen

Notariële Archief Hoorn

Oud Archief Enkhuizen

Oud Archief Hoorn

Oud Archief Medemblik

Oud Archief Venhuizen

Oud Rechterlijk Archief

Archiefdienst voor Kennemerland, Haarlem

Ambachtsgilden (ossensweidersgilde)

Index op het Herenboek

Notariële archief Haarlem

Stadsarchief Haarlem

Gemeentearchief Amsterdam

Attestatiën, Certificatiën en Affirmatiën

Burgemeesters (Lands- en Gewestelijk Bestuur)

Collaterale Successie

Gedeputeerden ter Dagvaart

Grote Raad van Mechelen

Index op het Kohier van 200ste penning

Notariële Archief Amsterdam

Particuliere Archief Backer

Particuliere Archief Deutzenhofje

Particuliere Archief De Graeff

Particuliere Archief Lutherse Kerk Amsterdam

Particuliere Archief Marquette

Rechterlijk Archief

Resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland

Resoluties, notulen en missivenboeken van regerende en oud-burgemeesters, burgemeesters en stadssecretarissen

Thesaurieren Ordinaris

Wisselbank

Gemeentearchief Utrecht

Stadsarchief Utrecht, supplement

Rijksarchief in de provincie Noord-Holland, Haarlem

Losse aanwinsten

Streekarchief Waterland, Purmerend

Oud Archief Edam

Oud Archief Monnickendam

Waterschapsarchief Beemster

b. Buitenlandse archieven

Rigsarkivet, Kopenhagen (Denemarken)

Lensregnskaber (Rekeningen van de Lenen)

Reviderede civile regnskaber (Gereviseerde Civiele Rekeningen)

Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling til 1770 (Duitse Kanselarij, Buitenlandse Afdeling tot 1770)

Privatarkiver før 1660 (Particuliere Archieven voor 1660): Hans Schack

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg (Denemarken)

Godsarkiver (Goederenarchieven)

Ribe byfogedarkiv (Archief van de Riber Stadsvoogd)

Ribe rådstuearkiv (Ribe Raadskamerarchief)

Ringkøbing rådstuearkiv (Ringkøbing Raadskamerarchief)

Specialregistratur, matriklerne 1664 og 1688 (Speciale registratie, de matrikels van 1664 en 1668)

Viborg landstings arkiv (Archief van het gerecht van het landsdeel te Viborg)

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Sleeswijk (Duitsland)

Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730

Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf (1544-1713)

Staatsarchiv Hamburg (Duitsland)

Senat

c. Ongepubliceerde bronnen

Borger, G.J., 'De rechten van steden op buiten de stadswallen gelegen gronden in Gelderland en Overijssel' (scriptie Historische Geografie, Vrije Universiteit,

- Amsterdam, 1967).
- Broers, G., 'Maar mijn moedt was voll droefheits' (scriptie Geschiedenis, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1988).
- Ehlers, Franz ed., *Zoll- und Steuergeschichte Schleswig-Holsteins* (ongepubliceerd, Staatsarchiv Hamburg 1969).
- (Voorlopige) geautoriseerde lijst (standaardisatie) van voornamen in het Oud Notarieel, Archiefdienst Westfrieze Gemeenten, Hoorn.
- (Voorlopige) geautoriseerde lijst (standaardisatie) van geslachtsnamen (achternamen, toenames) in het Oud Notarieel, Archiefdienst Westfrieze Gemeenten, Hoorn.

B. GEDRUKTE BRONNEN EN LITERATUUR

- Aakjær, Svend ed., *Viborg købstads historie*, 3 bd, Viborg, 1940.
- Abel, Wilhelm, 'Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter', in: *Berichte über Landwirtschaft*, NF, Bd 22 (1938) 411-452.
- Abel, Wilhelm, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Deutsche Agrargeschichte, Bd 2, zweite, neubearbeitete Auflage, Stuttgart, 1967.
- Achelis, Thomas Otto, 'Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels', in: *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinischen Geschichte*, Band 60, Heft 1 (1930) 173-212.
- Alberdingk Thijm, J.A. en J.H.W. Unger eds, *Joost van den Vondels dichtwerken en oorspronkelijke prozaschriften in verband met eenige levensbijzonderheden*, 12 delen, Schiedam/Leiden, 1887-1898: deel 7 (1656-1657) Leiden, 1895.
- Alberts, W. Jappe en H.P.H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1964.
- Alberts, W. Jappe, 'De economische betrekkingen van Overijssel met de aangrenzende territoria in de 14e en 15e eeuw', overdruk uit: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*: stuk 71 (1956) 27-46.
- Allard, H.J. ed, *De complete werken van Joost van Vondel*, 2 delen, 's-Hertogenbosch, Amsterdam, 1870.
- Alledaagse dingen*, Tijdschrift voor volkscultuur in Nederland, nr 2, juni 1995.
- Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 16de band, Leipzig, 1923.
- Andresen, Ludwig, 'Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern', z.p., z.j., 3-48 (overdruk uit het tijdschrift *Nordschleswig*, III (1924) 163-175, 203-219; IV (1925) 15-22).
- Andresen, Ludwig, *Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869*, Veröffentlichungen der schleswig-holsteinischen Universitätsgesellschaft, nr 46, Kiel, 1937.
- ANWB-gids, *Denemarken en de Færøer*, samenstelling Hans Hoogendoorn (1986).
- Bahr, Konrad, *Handel und Verkehr der Deutschen Hanse in Flandern*, Leipzig, 1911.
- Balbian Verster, J.G.L. de, 'De bocht van de Heerengracht', in: *Jaarboek Amstelo-*

- damum, 27 (1930) 178-260.
- Bang, Nina, 'Dansk studehandel i anden halvdel af det 16de aarhundrede', in: *Historisk Tidsskrift*, 7 række, bd 1 (1897-'99) 328-345.*
- Barlæus, Caspar, *Mercator Sapiens* (oratie gehouden bij de inwijding van de Illustere school te Amsterdam op 9 januari 1632) S. van der Woude ed., vertaalde uitgave, Amsterdam 1967.
- Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*, Hilversum, 1993.
- Becker-Christensen, Henrik, *Hærvejen i sønderjylland - et vejhistorisk studie. Fra Kongeåen til Danevirke*, Åbenrå, 1981.*
- Benders, Jeroen, 'Over ossen en keurslagers. De stad-Groningse, Overijsselse en Gelderse veehandel tussen circa 1350 en 1550', in: *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*, Groninger Historische Reeks, nr 17, 1998, 61-86.
- Bendixen, Kirsten, *Danmarks mønt*, Nationalmuseet, 2. udgave, København, 1976.
- Berkel, Gerald van en Kees Samplonius, *Het plaatsnamenboek. De herkomst en betekenis van Nederlandse plaatsnamen*, Houten, 1989.*
- Berntsen, Arent, *Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed*, København, 1656; genudgave København 1971.
- Beuken, J.H.A., *De Hanze en Vlaanderen*, Maastricht, 1950.
- Beylen, J. van e.a. ed., *Maritieme encyclopedie*, 7 delen, Bussum, 1970-1973. Deel 4, Bussum, 19-71.
- Bieleman, Jan, *Boeren op het Drentse zand, 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*, A.A.G. Bijdragen 29, Wageningen, 1987.
- Bieleman, Jan, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500-1950*, Amsterdam, 1992.
- Bijleveld, W.J.J.C., 'Het huisboek van Jan Huygens', in: *De Nederlandsche Leeuw*, LXVe jaargang (oktober 1948) 285-298.
- Bjurling, Oscar, 'Om oxstallningen och exporten av stalloxar från Skåne under årtiondena före och efter år 1700', in: *Scandia*, bd XIII (1940) 257-276.*
- Blanchard, Ian, 'The continental European cattle trades, 1400-1600', *Economic History Review*, 2nd ser. XXXIX, 3 (1986) 427-460.
- Blok, D.P., 'Historische aspecten van de naamkunde', in: *De naamkunde tussen taal en cultuur*, Rob Rentenaar en Ellen Palmboom eds, Amsterdam, 1988, 9-23.*
- Bobé, Louis, 'Amager', in: *Holland-Danmark. Forbindelserne mellem de to lande gennem tiderne*, 2 bd, København, 1945. Bind 1, 273-303.
- Boer, D.E.H. de, D.J. Faber en H.P.H. Jansen eds, *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*, RGP, grote serie, nr 182: serie II: *De rekeningen van de rentmeesters der domeinen (1393-1396)*, 's-Gravenhage, 1983.*
- Boerendonk, M.J., 'Economische aardrijkskunde van Holland omstreeks het jaar 1500', in: *Tijdschrift voor Economische Geographie*, 30 (1939) 127-148.
- Bog, I. ed., *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650: Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaft in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Die Vorträge der 1. Tagung des Seminars für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Philipps-Universität zu Marburg an der Lahn*, Köln-Wien, 1971.*
- Bölts, J., 'Die Rindviehhaltung im oldenburgisch-ostfriesischen Raum vom Ausgang

- des 16. Jahrhunderts bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts, in: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, XIV, Stuttgart, 1966, 131-271.*
- Bontemantel, Hans, *De regeeringe van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*, 2 delen, G.W. Kernkamp ed., 's-Gravenhage, 1897.
- Bor, Pieter Christiaensz, *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden*, 4 delen, Amsterdam, 1679-1684.
- Borger, G.J., *De veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland*, Almelo, 1975.
- Borger, G.J., 'Vorming en verandering van het Hollandse landschap', in: *Het land van Holland. Ontwikkelingen in het Noord- en Zuidhollandse landschap*, Amsterdam, 1987.
- Borger, G.J., 'De oudste topografie van Hoorn: de wording van de stad', in: *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 45 (1978) 7-19.
- Bouman, J., *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster; voorafgegaan door eene beschouwing van den vroegeren toestand van Noord-Holland*, Purmerend, 1857.
- Brandt, Geeraerd, *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuisen, vervaetende haere herkomste, en voortgangh. Mitsgaders verscheide gedenkwaerdige geschiedenissen, aldaer voorgevallen*, 1ste druk Enkhuisen, 1666; 2de druk met een vervolg vermeerderd door Sebastiaan Centen, 2 delen, Hoorn, 1747.
- Braudel, F., *Capitalism and material life, 1400-1800*, London, 1973 (vertaald uit het Frans).
- Braun, Georgius en Franz Hogenberg, *Civitatibus orbis terrarum*, III, dl 5, Köln, 1598.
- Breen, Joh.C., *Rechtsbronnen der stad Amsterdam*. Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oud vaderlandsche recht, tweede reeks, 4, 's-Gravenhage, 1902.
- Briels, J., *Zuid-Nederlanders in de Republiek, 1572-1630: een demografische en cultuur-historische studie*, Sint-Niklaas, 1985.
- Briels, J., 'De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100 jrg (1987) 331-355.
- Brink, E.A.B.J. ten, 'Een langdurige controverse tussen Amsterdam en Rotterdam over de postverbinding met Hamburg', in: *Economisch Historisch Jaarboek*, 's-Gravenhage, 1969, 235-268.
- Brinkmann, Rud., 'Der Ochsenmarkt in Wedel und das Gericht der Ochsenhändler vor dem Roland daselbst', in: *Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*, Bd IV, Heft 1 (Kiel, 1861) 34-40.
- Brockhaus Enzyklopädie, 19. völlig neu bearbeitete Auflage, Mannheim (1986-).
- Broers, G.P. en M.P. Broers, 'De geschiedenis van de Evangelisch-Lutherse kerk, vanaf haar ontstaan tot het einde der vervolgingen', in: *Steevast*, jaaruitgave van Oud Enkhuisen (1981) 23-27.
- Brugman, Jan, Hans Buijter en Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht van de vroege Middeleeuwen tot nu*, Historische Reeks Utrecht, 19, Utrecht, 1995.
- Brugmans, H., 'Statistiek van den in- en uitvoer van Amsterdam, 1 oktober 1667-30 september 1668', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 19 (1898) 125-183.

- Bruijn, J.R., 'Voeding op de Staatse vloot', in: *Spiegel Historiae*, 2 (1967) 175-183.
- Bruijn, J.R., 'De vaart in Europa', in: *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, 4 delen, Bussum, 1976-1978: deel 2, *Zeventiende eeuw, van 1585 tot ca 1680*, Bussum, 1977, 200-241.
- Bruijn, J.R., 'Zeevarenden', in: *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, 4 delen, Bussum, 1976-1978: deel 3, *Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca 1680 tot 1850-1870*, Bussum, 1977, 146-190.
- Buck, P. de, 'De Russische uitvoer uit Archangel naar Amsterdam in het begin van de achttiende eeuw (1703 en 1709)', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 51ste deel, Amsterdam, 1988, 126-193.
- Bruns, Friedrich en Hugo Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, 3 Bd, Köln/Graz, 1962.*
- Burger-boer, De ... of land-edelman, zynde een beknopt zak-woordenboek van het buitenleven strekkende tot aangenaam gebruik en voordeelige onderrichting van den land-adel, burger, dorpeling, landman, boer, alsmede van alle anderen soorten van menschen, 3 delen (vertaling uit het Frans) Amsterdam, 1761.
- Bygd, 2. årgang, nr 2: Vestkysten fra Blåvand til Ringkøbing, H. Meesenburg ed. (1971).
- Centen, Sebastiaan, *Vervolg der Historie van de vermaarde zee- en koop-stad Enkhuizen, behelzende verscheide gedenkwaardige geschiedenissen, die zo in als omtrent dezelve, en door geheel Westfriesland en het Noorderkwartier gebeurt zyn*, Hoorn, 1747.
- Chomel, M.N., *Huishoudelijk woordboek vervattende vele middelen om zijn goed te vermeerderen en zijn gezondheid te behouden*, 2 delen, J.L. Schuer en A.H. Westerhof eds, Leiden, 1743.
- Chomel, M.N., *Huishoudelijk woordenboek, vervattende veele middelen om zijn goed te vermeerderen*, 7 delen, J.A. de Chalmot e.a. eds, Leiden/Leeuwarden, 1768-1777.
- Christensen, Chr., 'Tilstanden i Hardsyssel paa Christian VI's tid', in: *Hardsyssels Aarbog*, 13 bd (1919) 101 e.v..
- Cleveringa Jzn., R.P., *Zeerecht*, publiek- en privaatrecht, 5, 4de druk, Zwolle, 1961.
- Commelin, Casparus, *Beschryvinge van Amsterdam, zynde een naukeurige verhandelinge van desselfs eerste oorspronk uyt den huise der heeren van Amstel en Amstel-lant, haar vergrooting, rykdom, en wyze van regeeringe, tot den jare 1691*, 2 delen, 2de druk, Amsterdam, 1726.
- Damgaard, Ellen, 'The Far West of Denmark. Peasant Initiative and World Orientation in Western Jutland', in: *Ethnologia Scandinavia*, 19 (1989) 107-127.*
- Damgaard, Ellen, 'Cattle Trade in the 18th and 19th Century: A Question of Peasant Economy and World Orientation', in: *Facing the North Sea. West Jutland and the World (Proceedings of the Ribe conference, April 6-8, 1992)*, Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie, nr. 2 (Esbjerg 1993) 150-163.*
- Danmarks gamle personsnavne*, 2 series. I: *fornavne*, 1-11, II: *tilnavne*, 12-21, Gunnar Knudsen, Marius Kristensen en Rikard Hornby eds, København, 1936-1964.*
- Dansk biografisk leksikon*, Sv. Cedergreen Bech ed., 3. udgave, København, 1979-1984.
- Degn, Ole, 'De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800', in: *Urbanise-*

- ringsprosessen i Norden. Del 2. *De anlagte steder på 1600-1700 tallet*. Det XVII nordiske historikermøte, Trondheim, 1977, 9-48.
- Degn, Ole, *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 2 delen (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 39), Aarhus, 1981.
- Degn, Ole, 'West-Jutland, 1550-1900. Town, country and the surrounding world', in: *Facing the North Sea. West Jutland and the World (Proceedings of the Ribe conference, April 6-8, 1992)*, Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie, nr. 2 (Esbjerg 1993) 53-84.
- Degn, Ole en E. Gøbel, *Skuder og kompagnier*. Dansk søfarts historie, 2: 1588-1720, København, 1997.
- Dehing, P., 'Geld als water? Amsterdam en de internationale kapitaalmobilitet (1600-1730)', in: *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*, Karel Davids e.a. eds, Bijdragen gepresenteerd op de dertiende conferentie van de Stichting Maatschappijgeschiedenis, gehouden op 14 mei 1993 te Amsterdam, Leuven, Apeldoorn, 1995, 229-248.
- Dekker, P., *Oude boerderijen en buitenverblijven langs de Zijper Grotesloot*, 3 delen, Schoorl, 1986-1991.
- Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*, Baarn, 1982.
- Der Kinderen-Besier, J.H., *Spelevaart der mode. De kledij onzer voorouders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1950.
- Dillen, J.G. van, *Het economisch karakter der middeleeuwsche stad. 1. De theorie der gesloten stad-huishouding*, Amsterdam, 1914.
- Dillen, J.G. van ed., *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gilde-wezen van Amsterdam*, 3 delen, RGP, grote serie, deel I, nr 69 (1512-1611), deel II, nr 78 (1612-1632) en deel III, nr 144 (1633-1672), 's-Gravenhage, 1929, 1933, 1974.
- Driel, A. van, *Scheepsmeting. Historische en critische studie over tonnenmeting*, Den Haag, 1924.
- Eeghen, I.H. van, 'Het Deutzen Hofje', in: *Jaarboek Amstelodamum*, 52 (1960) 97-123.
- Eeghen, I.H. van, 'Buitenlandse monopolies voor de Amsterdamse kooplieden in de tweede helft der zeventiende eeuw', in: *Jaarboek Amstelodamum*, 53 (1961) 176-184.
- Eeghen, I.H. van, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, 6 delen, Amsterdam, 1960-1978. Deel 4, Amsterdam, 1967.
- Eeghen, I.H. van, 'De leermesters van Joannes Deutz', in: *Amstelodamum*, maandblad, 54ste jrg (1967) 113-114.
- Eeghen, I.H. van, 'De Rembrandts van Josephus Deutz', in: *Amstelodamum*, maandblad, 56ste jrg (1969) 211.
- Eeghen, I.H. van, 'De eerste Deutz op het Deutzenhofje', in: *Amstelodamum*, maandblad, 62ste jrg (1975) 65-70.
- Eeghen, I.H. van, *Inventaris van het archief van regenten en regentessen van het Deutzenhofje*, Amsterdam, 1962.

- Ehlers, Wilhelm, 'Vom ehemaligen Ochsenmarkt und dem Roland zu Wedel', in: *Geschichte und Volkskunde des Kreises Pinneberg* (1922) 450-470.*
- Ehlers, Wilhelm, 'Nachrichten über das letzte Jahrhundert des Ochsenmarktes zu Wedel und über den Schauenburger Zoll zu Ulzburg', in: *Jahrbuch der Elbmarschen* (1941) 43-52.
- Ehrenberg, R., *Aus der Vorzeit von Blankenese und den benachbarten Ortschaften Wedel, Dockenhuden, Nienstedten und Flottbeck*, Hamburg, 1897.
- Elerie, J.N.H., 'De rundveehouderij van Schoonebeek in de 17e en 18e eeuw', in: *Historia Agriculturae*, XVIII (Groningen, 1988) 79-106.
- Elerie, J.N.H., 'Het Veengebied tot 1850', in: *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost Drenthe*, Zwolle, 1989, 53-93.*
- Elias, Johan E., *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795*, 2 delen, Amsterdam, 1963.
- Ellehoj, Svend, *Christian 4.s tidsalder 1596-1660*. Politikens Danmarkshistorie, Bd 7 (1964).
- Encyclopedie van de Zaanstreek*, L.A. Ankum e.a. ed., Zaandstad, Wormerveer, 1991.
- Enemark, Poul, 'Adelig studehandel i 16. århundrede. Kommentarer til en rettertingsdom af 1557', in: *Erbvervshistorisk Årbog*, VII (1955) 7-34.*
- Enemark, Poul, 'Den økonomiske baggrund for de første Oldenborgske kongers udenrigs politik', in: *Jyske Samlinger*, ny række, IV. bind (1957).
- Enemark, Poul, *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede (med særligt henblik på dansk okseeksport)*, 2 bd, Århus, 1971.
- Enemark, Poul, 'Øksnehandel', in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk Middelalder*, XX, Allan Karker ed. (1976) 674-683.
- Enemark, Poul, 'Oksehandelens historie ca. 1300-1700', in: *Sortbroget kvæg - baggrund og udvikling i Danmark*, Viby, 1983.
- Enemark, Poul, 'Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500', in: *Sønderjyske Årbøger* (1989) 67-98.
- Enemark, Poul, 'Flensborg og oksehandelen i årtierne efter 1500', in: *Sønderjyske Årbøger* (1991) 35-72.
- Enemark, Poul, 'Historisk essay. Gamle toldregnskaber som historisk kildemateriale. Dansk studehandels struktur og omfang i senmiddelalder og tidlig nyere tid', in: *Historie. Jyske Samlinger*, ny række 20 (1993) 72-87.
- Engelhard, J.L.F., *Het generaal-plakkaat van 31 juli 1725 op de Convooi en Licenten en het lastgeld op de schepen*, Assen, 1970.
- Engqvist, Hans Henrik, *Bevaringsplan Ribe*, 1969.
- Enschedé, A.J. ed., *Index op de keur- en gebodsregisters van de stad Haarlem van 1490 tot 1694, aangevuld tot 1755*, 's-Gravenhage, 1875.
- Faber, J.A., 'Cattle-plague in the Netherlands during the eighteenth century', *Mededelingen van de Landbouwhogeschool te Wageningen*, jrg 62, 11 (1962) 1-7.
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 delen, A.A.G. Bijdragen 17, Wageningen, 1972.
- Faber, J.A., *Dure tijden en hongersnoden in preindustriële Nederland*, 1976.
- Fabricsius, Knud, 'De politiske forbindelser', in: *Holland-Danmark. Forbindelserne mellem de to lande gennem tiderne*, 2 bd, København, 1945. Bind 1, 11-133.
- Feith, H.O., 'De veehandel en de ossen van Groningen', in: *Bijdragen tot de Geschie-*

- denis en Oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen, deel 3, Groningen, 1866, 245-262.
- Ferwerda, Saskia, *Holberg en Holland*, Zutphen, 1939.
- Fokkens, Melchior, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koopstadt Amstelredam*, Amsterdam, 1662.
- Francq van Berkhey, J. Le, *Natuurlijke historie van Holland*, 9 delen in 12 bd, Amsterdam, 1769-1811.
- Frandsen, Karl-Erik, '1536-ca.1720', in: *Det danske landbrugs historie, II, 1536-1810*, Claus Bjørn e.a. eds, Odense, 1988, 7-209.
- Frandsen, Karl-Erik, 'Beef Cattle Production in the European Periphery: A Case Study from the Island of Zealand, Denmark', in: *The early-modern world-system in geographical perspective. Erdkundliches Wissen*, Heft 110, Hans-Jürgen Nitz ed., Stuttgart, 1993, 219-233.*
- Frandsen, Karl-Erik, *Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet*, Herning, 1994.
- Friedland, Klaus, 'Dänemark 1350-1650', in: Hermann Kellenbenz ed., *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 3, Stuttgart, 1986.
- Fruin, R. ed., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te regulieren de nyewe schiltalee, gedaen in den jaere MDXIV*, Leiden, 1866.
- Fruin, R. ed., *Enqueste ende Informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltalen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere MCCCCXCIII*, Leiden, 1876.
- Fryske foarnammen / Friese voornamen, Drachten, Ljouwert, 1987.*
- Fussing, Hans H., 'Gessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie', in: *Historisk Tidsskrift*, 10. række, 3 (1934) 59-101, 193-241.
- Gawronski, Jerzy Geert, *De Hollandia en de Amsterdam: twee schepen en een bedrijf. Organisatie en materiële cultuur van de VOC in Amsterdam in de jaren 1740-1750*, Amsterdam, 1993.
- Gehlen, A.Fl., *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw. Handleiding voor gebruikers. Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse recht*, nr 12, Zutphen, 1986.
- Gerding, M.A.W., *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*, A.A.G. Bijdragen 35, Wageningen, 1995.
- Gijsbers, W., 'Danish oxen in Dutch meadows. Beef cattle trading and grazieri in the Netherlands between 1580 and 1750', in: *Facing the North Sea. West Jutland and the World (Proceedings of the Ribe conference, April 6-8, 1992)*, Fiskeri- og Søfartsmuseets studierie, nr. 2 (Esbjerg 1993) 129-148.*
- Gijsbers, W., 'En vestjysk købmands rolle i verdenshandelen. Thomas Jensen (ca. 1610-1677) fra Ringkøbing', in: *Erhvervshistorisk Årbog*, 47 (1997) 95-141.
- Gissel, Svend, 'Verkehrsnetzänderungen und Wüstungserscheinungen im spätmittelalterlichen Dänemark', in: *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie*, 4 (1986) 63-80.

- Glamann, Kristof, 'The changing patterns of trade', in: *The Cambridge economic history of Europe*, vol. V, E.E. Rich and C.H. Wilson eds., The economic organization of early modern Europe, Cambridge/London/New York/Melbourne, 1977, 185-289.
- Glamann, Kristof, 'European Trade, 1500-1700', in: C.M. Cipolla ed., *Fontana Economic History of Europe. The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, 1971, vol. 2 (collected edition 1974).*
- Goudsmit, M. Th., *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeerecht*, 's-Gravenhage, 1882.
- Graugaard, Esben, 'Studehandel i Ringkøbing Amt efter 1788', in: *FRAM* (Fra Ringkøbing Amts Museer) (1987) 140-167.*
- Graugaard, Esben, 'Vestjysk studehandel som binæringsvej - om Jens Noklits handel 1828-42', in: *Bol og by*, 2 (1990) 136-151.*
- Graugaard, Esben, 'Danish Cattle Dealers in England in the last half of the 19th Century. An Introduction', in: *Facing the North Sea. West Jutland and the World (Proceedings of the Ribe conference, April 6-8, 1992)*, Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie, nr. 2 (Esbjerg 1993) 164-174.*
- Gregersen, Hans Vald., 'Studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet', in: *Jyske Samlinger*, 5. række, 8. bd (Århus 1948) 139-161.
- Gregersen, H.V., 'Studedrift og toldopkrævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej', in: *Sønderjyske Årbøger*, 1973, 5-12.*
- Gregersen, H.V., *Toldsted ved Hærvejen. Arnkielernes hjemstavn Urnehoved-egnens og oksehandelens historie*, Haderslev, 1978.
- Gregersen, Hans Valdemar, 'Fremmede okseopkøbere i Danmark i 1508', in: *Sønderjyske Årbøger* (1984) 5-12.*
- Groot plaacet-boeck vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de ... Staten-Generael der Vereenighde Nederlanden ende ... Staten van Hollandt en West-Vrieslandt mitsgaders van de ... Staten van Zeelandt, 9 delen met apart register, 's-Gravenhage, 1658-1796.
- Guicciardini, Lodovico, *Beschryvinghe van alle de Neder-landen*, Amsterdam 1612; facsimile Amsterdam 1968.
- Hagedorn, Bernhard, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert*, Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte, Bd 3, Berlin, 1910.
- Hamaker, H.G. ed., *De rekeningen der grafelijkeheid van Holland onder het Henegouwsche huis*, 2 delen, Utrecht, 1875-1876.
- Hammerich, L.L., 'Sproget' in: *Holland-Danmark. Forbindelserne mellem de to lande gennem tiderne*, 2 bd, København, 1945. Bind 2, 327-356.
- Handtvesten, privilegien, willekeuren ende ordonnantie der stadt Enchuysen. Daer noch by gevoeght zijn de handtvesten en privilegien der steden Alckmaer, Hoorn en Medenblick, mitsgaders andre West-Vriesche en Drechterlandsche voorrechten*, Enkhuizen, 1667.
- Hansen, C. Rise ed., *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid*, II, deel 1 (1651-1652), København, 1974.
- Häpke, Rudolf, *Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*. Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte im Auftrage des Hansischen Geschichtsvereins, D. Schäfer ed., Band 1, Berlin, 1908.
- Häpke, Rudolf, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und*

- zur deutschen Seegeschichte, 2 Bd, I: 1531-1557 (München/Leipzig 1913), II: 1558-1669 (Lübeck 1923).
- Hart, S., 'Rederij', in: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, 4 delen, Bussum, 1976-1978: deel 2, *Zeventiende eeuw, van 1585 tot ca. 1680*, Bussum, 1977, 106-125.
- Hassø, Arthur G. ed., *Danske Slotte og Herregaarde*, 1-4, København, 1943-1945.
- Hattum, M. van en H. Rooseboom, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*, Amsterdam, 1977.
- Heerikhuizen, B. van en Nico Wilterdink, *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*, Groningen, 1985.
- Heiberg, Steffen, *Afregninger med statsleverandører fra det 17. århundrede*, Rigsarkivets 1. afdeling, 1980.
- Heinemeyer, W.F. en M.F. Wagenaar eds, *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*, Ede, 1987.
- Hekmeijer, F.C., *Korte geschiedenis der runderpest, benevens eene opgave van al de over deze ziekte handelende geschriften, die van de vroegste tijden tot op heden zijn uitgekomen. Vooral echter van die welke door Nederlanders of in de Hollandsche taal zijn uitgegeven*, Amersfoort, 1845.
- Hendriks, J.A. *De ontginning van Nederland. Beschrijving van het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland*, Rapport Ministerie Landbouw en Visserij, Utrecht, 1989.
- Hermesdorf, B.H.D., *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis*, Arnhem 1977.
- Hertzum-Larsen, Holger ed., *Kongens Retterting. Register til berredagsdomme 1616-1650*, Nørre Nisum, 1996.
- Heyvaert, Edward, *De ontwikkeling van de moderne bank- en krediettechniek tijdens de zestiende en zeventiende eeuw in Europa en te Amsterdam in het bijzonder*, Leuven, 1975.
- Historisk atlas Danmark*, Jette Kjærulff Hellesen en Ole Tuxen eds, København, 1988.
- Hoekveld, G.A. ea., *Geografie van stad en platteland in de Westerse landen*, 3de gewijzigde druk, Bussum, 1978.*
- Holberg, Ludvig, *Dannemarks og Norges beskrivelse*, Kjøbenhavn, 1729.
- Holberg, Ludvig, *Dannemarks riges historie*, 3 bd, Kjøbenhavn, 1732-1735.
- Holberg, Ludvig, *De elfde juni. Blijspel in vijf bedrijven*, Nijmegen, 1926.
- Holland-Danmark. Forbindelserne mellem de to lande gennem tiderne*, 2 bd, Knud Fabricius, L.L. Hammerich en Vilh. Lorenzen eds, København, 1945.
- Holm, Poul, 'Havnene før havnen, Sydvestjyske havne, ca.1200-1867', in: *Sjæklen* (1992) 8-40.
- Holst, L., 'Nogle Bidrag til studehandelens og studeholdets historie', in: *Dansk Maanedsskrift* (1866) 447-476.
- Honig Jz. jr, J.H., 'Een langdurige strijd', in: *Zaanlandsch Jaarboek* (1932) 65-119.
- Hove, Jan ten, 'Sluizen, turf en scheepvaart', in: G.J. Kolmeschate e.a., *'Een groot en deftig dorp'. Zwartsluis tot 1800*, Kampen, 1991, 78-139.
- Hovy, Johannes, *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek (propositie tot een gelimiteerd porto-franco)*, Groningen, 1966.
- Huizinga, J., 'Een Westfriesche Roland', in: *Oud-Holland*, XXV (1907) 157-173.

- Huizinga, J, *Rechtsbronnen der stad Haarlem*. Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen, tweede reeks, 13, 's-Gravenhage, 1911.
- Hullu, J. de, *De archieven der Admiraliteitscolleges*, 's-Gravenhage, 1924.
- Hvidtfeldt, Johan, 'Snapsting og øxneeksport', in: *Jyske Samlinger*, 5. række, VIII bind (1947-1949) 135-138.
- Hærvejen, *Fra Limfjorden til Danevirke*, 1983.*
- IJk, Cornelis van, *De Nederlandsche scheepbouwkonst*, Amsterdam, 1697.
- Irsigler, Franz, 'Zum Kölner Viehhandel und Viehmarkt im Spätmittelalter', in: Ekkehard Westermann ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band 9, Stuttgart, 1979, 219-235.
- Jacobs, L., *Alt-Husumer und Deutsch-Dänischer Viehhandel*, 1968.
- Jacobsen Jensen, J.N. ed., *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*, Amsterdam, 1919.
- Jacobsen Jensen, J.N., 'Moryson's reis door en zijn karakteristiek van de Nederlanden', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 39 (1918) 214-305.
- Janse, Antheun, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*, Den Haag, 1993.
- Jansen, H.P.H., *Hollands voorsprong*, Leiden, 1976.
- Jas, J.R., *Pronk der waterschappen. Het bezit van dijkgraven en hun besturen in het Zuiderzeegebied*, Enkhuizen, 1992.
- Jensen, Chr. Axel, 'Christkirken', in: M. Mackeprang ed., *Tønder gennem tiderne*, Tønder, 1943-1944, 554-588.
- Jensen, J., 'Een reis door Nederland in 1596', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 31 (1916) 347-352.
- Jexlev, Thelma, *Lensregnskaberne. En oversigt*, København, 1978.
- Jobse-Van Putten, Jozien, *Eenvoudig maar voedzaam: cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*, Nijmegen, 1995.
- Jong, Joop de, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht/Antwerpen, 1987.
- Jongste, J.A.F. de, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751*, 1984.
- Jürgens, Adolf, *Zur schleswig-holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*. Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte, Bd 8, Berlin, 1914.
- Jørgensen, Johan, 'Denmark's relations with Lübeck and Hamburg in the seven teenth century', in: *SEHR*, XI, 2 (1963) 73-116.
- Jørgensen, Johan, *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, København, 1966.
- Kancelliets brevbøger, vedrørende Danmarks indre forhold*, O. Degn ed., 1651, København, 1996; 1652, København, 1998.
- Kellenbenz, Hermann, 'German aristocratic entrepreneurship: economic activities of the Holstein nobility in the sixteenth and seventeenth centuries', in: *Explorations in entrepreneurial history. A symposium on the aristocrat in business*, Harvard, 1953.
- Kellenbenz, H., 'Spanien, die nördlichen Niederlande und der skandinavische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600', in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und*

- Wirtschaftsgeschichte*, 41 (1954) 289-332.
- Kellenbenz, Hermann, 'Die wirtschaftliche Rolle des schleswig-holsteinischen Adels in 16. und 17. Jahrhundert', in: *Arte et Marte. Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein*, Dieter Lohmeier ed., Neumünster, 1978, 15-32.
- Kernkamp, Gerhard Wilhelm, *De sleutels van de Sont. Het aandeel van de Republiek in den Deensch-Zweedschen oorlog van 1644-1645*, 's-Gravenhage, 1890.
- Kernkamp, G.W., *Verslag van een onderzoek in Zweden, Noorwegen en Denemarken naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage, 1903.*
- Kernkamp, J.H., *Vijf jaar praktijk in dienst van het economisch- en sociaal-historisch hoger onderwijs met illustratieve beschouwingen over stedelijke rentebrieven en een keukenboek van 1596*, 's-Gravenhage, 1954.
- Kinch, J., *Ribe bys historie og beskrivelse*, 2 bd, Ribe, Odder, 1869-1884.
- Kinch, J., 'Familierne „Trellund" og „Baggesen".' in: *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, bd 8 (1880-1881) 44-80.
- Kiss, István N. en Ekkehard Westermann, 'Versuch einer Methodologie in Bezug auf den internationalen Ochsenhandel des 16. bis 18. Jahrhunderts', in: Ekkehard Westermann ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band 9, Stuttgart, 1979, 295-298.
- Kistemaker, Renée, Michiel Wagenaar en Jos van Assendelft, *Amsterdam marktstad*, Amsterdam, 1984.
- Kleij, Piet, 'Scheepswrak Flevoland OZ 71', in: Reinder Reinders en Rob Oosting eds, *Scheepsarcheologie: prioriteiten en lopend onderzoek. Inleidingen gehouden tijdens de Glavimans symposia in 1986 en 1988*, Flevovericht, nr 322, Lelystad, 1990, 105-109.
- Klein, P.W., *De Trippen in de 17e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt*, Assen, 1965.
- Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen, Maasticht, 1992.
- Knudsen, P.C. ed., *Aalborg bys historie*, I, Aalborg, 1931.
- Kobberstikkerne fra Peder Hansen Resen Atlas Danicus, 1677*, Ib Rønne Kejlbo ed., København, 1974 (facsimile van Petri Resenii Atlas Danicus, Haffniæ, 1677).
- Kölker, A.J., *Kroniek van de Beemster*, Alphen aan den Rijn, 1981.
- Kolmos, Jens, 'Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede', *Fynske Aarbøger*, V, 2 (1954) 212-311.
- Koolmees, P.A., *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijkslachthuizen in Nederland, 1795-1940*, Rotterdam, 1997.
- Kop, C. en C.A.S. Zwetsloot, *Het mesten van stieren en ossen in de praktijk. Resultaten van de studiebedrijven voor de rundveemesterij 1967 t/m 1970*, Den Haag, 1971.
- Koster, Pieter, *Hoorn in de Middeleeuwen. De economische ontwikkelingsgang van een Westfriesche stad*, Amsterdam, 1929.
- Künzel, Rudi, 'Een vermoeden van ordening. Over de exemplarische methode in

- de geschiedwetenschap', in: *Theoretische Geschiedenis*, 18, nr 2 (1991) 141-154.
- Kuske, Bruno, 'Die Entstehung der Kreditwirtschaft und des Kapitalverkehrs', in: Bruno Kuske, *Köln, der Rhein und das Reich. Beiträge aus fünf Jahrzehnten wirtschaftsgeschichtlicher Forschung*, Böhlau-Verlag Köln-Graz, 1956, 48-137.
- Ladewig Petersen, E., 'Dansk adelig økonomi 1600-1660', in: *Fortid og Nutid*, Bind XXII (1966) 453-471.*
- Ladewig Petersen, E., 'Jordprisforhold i dansk senmiddelalder', in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen*, 11 september 1966 (København, 1966) 219-244.
- Ladewig Petersen, Erling, *The crisis of the Danish nobility, 1580-1660*, Odense, 1967.
- Ladewig Petersen, E., 'The Danish cattle trade during the sixteenth and seventeenth centuries', in: *The Scandinavian Economic History Review*, XVIII, 1&2 (1970) 69-85.
- Ladewig Petersen, Erling, 'Production and trade in oxen, 1450-1750: Denmark', in: Ekkehard Westermann ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band 9, Stuttgart, 1979, 137-170.
- Ladewig Petersen, E., recensie van Frandsens, Okser på vandring (zie elders in deze lijst), in: *Scandinavian Economic History Review*, XLIV, 1 (København, 1996) 86-89.*
- Larsen, Svend, *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede*, 2 bd, Odense, 1965.
- Leeuwen, Simon van, *Batavia Illustrata, ofte verhandelinge van den oorspronk, voortgank, zeden, eere, staat en godtsdienst van oud Batavien, mitsgaders van den adel en regeringe van Hollandt*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1685.
- LEI-DLO en CBS, *Land- en tuinbouwcijfers 1997*, 's-Gravenhage/Voorburg, 1997.
- Lennep, J. van, en J. ter Gouw, *De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*, 2 delen, 1867-1868; facsimile Leeuwarden, 1974 (foto-mechanische herdruk).
- Lennep, J. van, en J. ter Gouw, *Het boek der opschriften. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche volksleven*, Amsterdam, 1869; facsimile Leeuwarden, 1974 (fotomechanische herdruk).
- Lens, A., 'Enkele aspecten van de Lierse veemarkt', 't *Land van Ryen*, deel 10 (1960) 114-126.
- Lesger, C.M., *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, Hilversum, 1990.
- Lever, Bert en Henrik Zip Sane, 'Holländerbyen. Een Hollandse nederzetting in Denemarken', in: *Genealogie. Kwartaalblad van het centraal bureau voor genealogie*, jrg 4, nr 2 (1998).
- Lindberg Nielsen, Carl, *Varde bys historie*, Varde, 1942.
- Lindberg Nielsen, Carl, *Ringkjøbing købstads historie*, Ringkjøbing, 1943.
- Lom, Chr. van, *Beschryving der stad Lier in Brabant (...)*, 's-Gravenhage, 1711.
- Loosjes, J., *Naamlijst van predikanten, hoogleeraren en proponenten der Luthersche Kerk in Nederland. Biographie en Bibliographie*, 's-Gravenhage, 1925.
- Lutherse, *De ... kerk te Enkhuizen*. Holland op zijn smalst, Enkhuizen, 1980.
- Maarbjerg, John P., *Scandinavia in the European World-Economy, ca. 1500-1625*.

- Some local evidence of economic integration*, New York, 1991.
- Mackeprang, M., 'Tønder under hertugstyre indtil 1713', in: M. Mackeprang ed., *Tønder gennem tiderne*, Tønder, 1943-1944, 47-124.
- Madsen, Jesper, *Studehandelens historie i Danmark fra de ældste tider til vore dage*, Aarhus, 1908.*
- Materialien zur Statistik der Dänischen Staaten, aus Urkunden und beglaubten Nachrichten, nebst einer charakteristischen Übersicht der Dänischen Litteratur*, I-III, Flensburg, Leipzig, 1784-1791.
- Matthiessen, Hugo, *Snapstinget. Jydsk termin, marked og mennesker*, København, 1946.
- Matthiessen, Hugo, *Hærvejen. En tusindaarig vej fra Viborg til Danevirke. En Historisk-Topografisk Studie*, anden udgave, København, 1934.*
- Meertens, P.J., *De betekenis van de Nederlandse familienamen*, 2de herz. druk, Naarden, 1943.*
- Merens, A., Contracten betreffende de levering van West-Friesch vee naar Boston (Noord Amerika) in 1635, *Economisch-Historisch Jaarboek*, 19 ('s-Gravenhage 1935) 97-113.
- Meij, J.C.A. de, 'Oorlogsvaart, kaapvaart en zeeroof', in: *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, 4 delen, Bussum, 1976-1978: deel 1, *Prehistorie, Romeinse tijd, Middeleeuwen, vijftiende en zestiende eeuw*, Bussum, 1976, 307-335.
- Middelnederlandsch woordenboek*, Verwijs, E. en J. Verdam eds, 11 delen, 's-Gravenhage, 1885-1952. deel IV (1899).
- Mieris, F. van ed., *Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Vriesland eindigend met de dood van Jacoba van Beyere*, 4 delen, Leiden, 1753-1756.
- Mingroot, Erik Van en Eduard Van Ermen, *Scandinavia in old maps en prints*, Knokke, 1987.
- Molesworth, Robert, *Etat du royaume de Danemark tel qu'il etoit en 1692*, 1695.
- Mooijweer, J.S., 'De 'status' van Kuinre, Blokzijl en Zwartsluis gedurende het Ancien Régime', in: *Overijsselse Historische Bijdragen. Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 107de stuk (1992) 115-144.
- Munck, Thomas, *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark*, 1660-1708, København, 1979.
- Myrdal, Janken en Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm, 1991.
- Møller, H.L., 'Dansk studehold og studehandel i det 16. og 17. aarhundrede', in: *Dansk Tidsskrift* (1900) 585-601.*
- Møllgaard, Johannes, 'Det "mørke" Jylland og "verdensmarkedet"', in: *Folk og Kultur* (Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab 1988) 61-99.
- Nielsen, Axel ed., *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1933.
- Niemeijer, A.F.J., '"... Zeeckere poorters van Herlem aldaer ossen weyen...". Sociaal-economische structuurveranderingen in de strandvlakte tussen Haarlem en Bloemendaal van de Middeleeuwen tot op heden', in: *Haerlem Jaarboek*, 1988, 8-21.
- Niermeyer, J.F., 'Landbouw en handel in Friesland in de dertiende eeuw', in:

- Economisch-historische opstellen geschreven voor prof. dr. Z.W. Sneller ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleeraarsjubileum, 1922-1947*, Amsterdam, 1947, 12-31.
- Nitz, Hans-Jürgen, 'Transformation of old and formation of new structures in the rural landscape of northern central Europe during the 16th to 18th centuries under the impact of the early modern commercial economy', in: *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 2 (1989) 267-290.
- Noordegraaf, Leo, *Atlas van de Nederlandse marktsteden*, Utrecht/Antwerpen/Amsterdam, 1985.
- Noordegraaf, Leo, 'Internal trade and internal conflicts in the Northern Netherlands: autonomy, centralism, and state formation in the preindustrial era', in: *Britain and the Netherlands*, 10 (1992) 12-27.
- Noordkerk, H. ed., *Handvesten ofte privilegien ...der stad Amstelredam*, 5 delen, Amsterdam, 1748-1778.
- Nyborg, Ebbe, Niels Jørgen Poulsen en Mogens Vedsø, *Ringkøbing kirke*, Danmarks kirker, Ringkøbing amt 1-2, Nationalmuseet, 1998.
- Olsen, Albert, 'Steffen Rodes regnskabsbog over studehandel 1637-1650', *Historisk Tidsskrift*, 9. række, I (1919) 255-281.
- Olsen, Albert, 'Handelen', in: *Holland-Danmark. Forbindelserne mellem de to lande gennem tiderne*, 2 bd, København, 1945. Bind 1, 134-232.
- Olsen, Gunnar, *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe*, København, 1960.
- Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door Nicolaes Stellingwerf en S. Schot*, 's-Gravenhage (1987-). Deel III: juli 1625-april 1628, E.C.M. Huysman ed., RGP, grote serie, nr 206, 's-Gravenhage, 1989.
- Paulsen, H., 'Peter Sax aus Koldenbüttel (1598-1662)', in: *Am Feierabend* (sonderbeilage der 'Nordfriesischen Nachrichten', nr 461, d.d.31/07/1961).
- Peters, C.H., *De Nederlandsche stedenbouw*. Deel 1: *De stad als veste, woon- en handelsplaats*, Leiden, 1909.
- Petereus, E.W., *Scheepsmodellen. I. Binnenschepen*, Bussum 1971.
- Pickl, O. ed., *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd 1, Graz, 1971.
- Pieplow, Jürgen, *Von Jütland an die Elbe. Reiseskizzen entlang alter Heer- und Ochsenwege*, Neumünster, 1983.
- Pitz, Ernst ed., *Die Zolltarife der Stadt Hamburg*. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit, Band XI: Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit, Teil II. Wiesbaden, 1961.
- Poel, J.M.G. van der, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 10, Haarlem, 1981, 159-182.
- Poel, J.M.G. van der, 'Het Noordhollandse weidebedrijf in de 19de eeuw', in: *Holland*, nr 18 (1986) 148-157.
- Politikens Nudansk Ordbog*, 14. udgave, København, 1991.
- Pols, M.S. ed. *Westfriesche stadsrechten*. Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen, 2 delen, 's-Gravenhage. Deel II: 1885, deel I: 1888.
- Pont, J.W., *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem, 1911.
- Pont, J.W., 'Historia Ecclesiastica van F.F. Tatinghof', in: *Jaarboek der vereeniging voor Nederlandsch-Luthersche kerkgeschiedenis*. Nieuwe bijdragen tot kennis van

- de geschiedenis en het wezen van het lutheranisme in de Nederlanden, deel 4, Amsterdam, 1911, 95-124.
- Posthumus, N.W., *Nederlandsche prijsgeschiedenis (...)*, deel 1, Leiden, 1943.
- Posthumus, N.W., *Nederlandse prijsgeschiedenis (...)*, deel 2, Leiden, 1964.
- Poulsen, Bjørn, *Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig, Flensborg*, 1988.*
- Poulsen, Bjørn, recensie van Poul Enemarks 'Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500' (1989), in: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Band 116 (1991) 345-346.
- Poulsen, Bjørn, *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, z.p., 19-90.*
- Poulsen, Bjørn, 'Vlees en melk: de veeteelt. Deense rundveehouderij en de Europese markt', in: *De mens en het landschap. De wording van Europa*, Weert, 1992, 117-128.
- Poulsen, Bjørn, 'Late medieval and early modern peasants of west Jutland and their markets', in: *Facing the North Sea. West Jutland and the World (Proceedings of the Ribe conference, April 6-8, 1992)*, Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie, nr. 2 (Esbjerg 1993) 37-50.
- Prins, A.H.J., 'Schipppers van Blokzijl. Een maritieme maatschappij in miniatuur', in: *Uit het Peperhuis*, jrg 1969, nr 1 (1969) 4-53.
- Rasmussen, Poul ed., *Viborg landstings skøde- og pantebøger, 1645-1652, 1653-1657*, København, 1969-1973, 1978.
- Reens, Alexander, *De vleeschexport van Nederland*, 's-Gravenhage, 1922.
- Reglement voor het ossenweiders-gild*, Haarlem, 1871.
- Reinsma, R., *Glossarium van XVe en XVIe-eeuwse rechtstermen ontleend aan sententiën en dossiers van de Grote Raad van Mechelen*, Amsterdam, 1967.
- Rempel, H., *Die Rolandstatuen. Herkunft und geschichtliche Wandlung*, Darmstadt, 1989.
- Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609*, deel V (1585-1587), N. Japikse ed., RGP, grote serie, nr 47, 's-Gravenhage, 1921; deel X (1598-1599), N. Japikse ed., RGP, grote serie, nr 71, 's-Gravenhage, 1921; deel XI (1600-1601), N. Japikse ed., RGP, grote serie, nr 85, 's-Gravenhage, 1941; deel XII (1602-1603), N. Rijperman ed., RGP, grote serie, nr 92, 's-Gravenhage, 1950; deel XIII (1604-1606), H.H.P. Rijperman ed., RGP, grote serie, nr 101, 's-Gravenhage, 1957; deel XIV (1607-1609), H.H.P. Rijperman ed., RGP, grote serie, nr 131, 's-Gravenhage, 1970.
- Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks (1610-1670)*, deel I (1610-1612), A.Th. van Deursen ed., RGP, grote serie, nr 135, 's-Gravenhage, 1971; deel II (1613-1616), A.Th. van Deursen ed., RGP, grote serie, nr 151, 's-Gravenhage, 1984; deel V (1621-1622), J. Roelevink ed., RGP, grote serie, nr 187, 's-Gravenhage, 1983; deel VI (2 januari 1623-30 juni 1624), J. Roelevink ed., RGP, grote serie, nr 208, 's-Gravenhage, 1989.
- Rigsarkivet og hjælpmidlerne til dets benyttelse*, I, deel 1, Wilhelm von Rosen ed., København, 1983.
- Roessingh, H.K., 'De veetelling van 1526 in het Kwartier van Veluwe', in: *A.A.G. Bijdragen* 22, Wageningen, 1979.
- Roessingh, H.K. 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden, 1650-1815' in: *Alge-*

- mene *Geschiedenis der Nederlanden*, deel 8, Haarlem, 1979, 14-72.
- Römeling, Joan, *De diplomatieke betrekkingen van de Republiek met Denemarken en Zweden, 1660-1675*, Amsterdam, 1969.
- Roorda, D.J., 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland' in: W.W. Mijnhardt ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht/Antwerpen, 1983, 118-142.
- Rooyen, Marc van, *Het groot voornamenboek*, 3 delen, 3de druk, Brugge, 1988.*
- Röstermundt, Max, 'Bad Bramstedt. Der Roland und seine Ahnen, Rolande der Ochsenmärkte', in: *Heimatkundliches Jahrbuch für den Kreis Segeberg*, 4 (1958) 34-54.
- Rostoch, Mads Pedersen, *Dend gamle og navnkundig kjøbstæd Ribe (1690)*; facsimile 1967, Mogens Bencard ed..
- Royen, P.C. van, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot omstreeks 1700*, Hollandse Historische Reeks, VIII, Amsterdam, 1987.
- Rudolph, Wolfgang, *Harbor and town. A maritime cultural history*, Leipzig, 1980 (vertaald uit het Duits).
- Rudolph, Wolfgang, *Sailor souvenirs*, Leipzig, 1985.
- Sarfati, H., *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam, 1990.
- Sax, Peter, *Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Dithmarschens*, 7 Bd, Albert A. Panten ed., Sint Peters Ording, 1983-1988. Bd 1 (1986), Bd 3 (1984), Bd 6 (1983).
- Schaar, J. van der, *Woordenboek van voornamen*, 3de druk, Utrecht, 1988.*
- Schiermer Andersen, Bent, 'Mejeri- eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede', in: *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 2 (1986) 75-114.
- Schmal, H., 'Het Amsterdamse buitenleven. Zomerverblijven in het Gooi en Kennemerland', in: W.F. Heinemeijer en M.F. Wagenaar eds, *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*, Ede/Antwerpen, 1987.
- Schnath, G. e.a., *Geschichte des Landes Niedersachsen*, Freiburg/Würzburg, dritte, ergänzte Auflage, 1979.
- Schoorl, Henk, *Kust en kaart. Artikelen over het kaartbeeld van het Noordhollandse kustgebied*, Schoorl, 1990.
- Schoubye, Sigurd, *Hollandske vægfliser*, Tønder 1963.
- Schultz Jacobi, J.C. en F.J. Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der evangelisch-lutherse kerk in De Nederlanden*, 7 delen, Utrecht, 1839-1845. Deel 5 (1844) en 6 (1845).
- Schutten, G.J., *Varen waar geen water is. Reconstructie van een verdwenen wereld*, z.p., 1981.
- Secher, V.A. ed., *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660*, 6 bd, København, 1887-1918.
- Slicher van Bath, B.H., 'Boerenvrijheid', in: *Zeventien studiën van Nederlanders*, 's-Gravenhage, 1964, 272-294.
- Slicher van Bath, Bernard, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, Utrecht/Antwerpen, 5de druk, 1980.
- Slicher van Bath, B.H., 'Agriculture in the vital revolution', in: *The Cambridge economic history of Europe*, vol. V, E.E. Rich and C.H. Wilson eds., The Economic Organization of early modern Europe, Cambridge/London/New York/

- Melbourne, 1977, 42-133.
- Smit, H.J. ed., *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie, 3 delen (46, 54 en 69), Amsterdam, Utrecht, 1924-1939. Deel III (69): *Inleiding*, Utrecht, 1939.
- Smit, J.G., 'Amersfoort en Holland, 1410-1430, in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 115-128.
- Smit, J.G. ed., *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, deel II: *Rekeningen van de Hollandse tollén, 1422-1534*, RGP, grote serie, nr 236, Den Haag, 1997.
- Søndergaard Jacobsen, J., *Lemvig købstads historie*, Lemvig, 1969.
- Spaans, Joke, 'De Harlinger armenvoogden en de beveiliging van de scheepvaart in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw', in: *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, jg 12 (1996), nr 2, 341-357.
- Streng, J.C., 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle, 1579-1795*, Hilversum, 1997.
- Stromer, Wolfgang von, 'Zur Organisation des transkontinentalen Ochsen- und Textilhandels im Spätmittelalter. Der Ochsenhandel des Reichserbkämmerers Konrad von Weinsberg anno 1422', in: Ekkehard Westermann ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band 9, Stuttgart, 1979, 171-195.
- Strubbe, Eg. I. en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen/Amsterdam, 1960.
- Swatland, H.J., *Structure and development of meat animals*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1984.
- Tang, A.E.M., 'Om studehandel i 1849', in: *Hardsyssels Årbog*, 56 (1962) 109-126.
- Tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden*, deel 1, *Algemeene beschrijving des lands (...)*, 2de druk, Amsterdam, 1739.
- Theunisz, Joh., *Het stadhuis te Enkhuizen (1686)*, Assen, 1927.
- Tjassens, Johan, *Zee-Politie der Vereenigde Nederlanden. Waer achter gevoeght zijn eenige authentique Stucken tot onderrechtighe, en kennisse tot de Politie dienende*, 's-Gravenhage, 1670.
- Toulson, Shirley, *The Drovers*, Shire Album 45, Aylesbury, reprint 1988.
- Trap, J.P. en Peter Skautrup, *Danmark*, femte udgave, København, 1953-1972. Bd VI, *Hjørring amt*, 1 (1960); bd IX, *Ribe amt*, 2 (1965).
- Unger, W.S., *De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1916.
- V., 'Nachträgliches von den ehemaligen Ochsenmärkten zu Wedel und Bramstedt (aus dem Jahre 1615)', in: *Mitteilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 13 (1890) 77-79.
- Velius, D., *Chroniick van Hoorn, daer in particulierlijck verhaelt worden des selven Stadts eerste begin, opcomen, en ghedenckweerdighe gheschiedenissen, tot op dit teghenwoordighe Jaer 1617*, Hoorn, 1617.
- Velius, D., *Chroniick van Hoorn, daer in verhaelt werden des selven Stadts eerste begin, opcomen en gedenckweerdige geschiedenissen tot op den Jare 1630*, Hoorn,

1648.

- Ven, A.J. van de, 'Handel in ossen uit Jutland', *Jaarboekje Oud Utrecht* (1965) 69-78.
- Verkade, Margaretha A., *Een grafelijk huishouden. Een en ander uit de rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwse huis*, Wormerveer, Amsterdam, 1955.
- Verslagen en Mededeelingen van de directie van den landbouw*, 1916, no.1.
- Verwer, Willem Janszoon, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, J.J. Temminck ed., Haarlem, 1973.
- Vial, C., *Het vetmesten der runderen; bevattende alles wat daarop betrekking heeft (...)*. Vertaald en bewerkt door A. Körte en F.C. Hekmeijer, Utrecht, 1868.
- Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, facsimile Amsterdam, 1976.
- Villarsen Meldgaard, Eva, *Sydvestjysk navneskik gennem 300 år*, Navnestudier udg. af Institut for Navneforskning, nr 4, København, 1965.*
- Villarsen Meldgaard, Eva, *Den store navnebog*, København, 1994.*
- Visser, C.Ch.G., *De lutheranen in Nederland tussen katholicisme en calvinisme 1566 tot beden*, Dieren, 1983.
- Vlieger-Kofman, T. de, *375 Jaar Evangelisch Lutherse kerk in Enkhuizen, 1623-1998*, Enkhuizen, 1998.
- Voigt, F., 'Über den ehemaligen Ochsenmarkt zu Wedel und die dort von Nieder-rheinischen Händlern gekauften Ochsenheerden', in: *Mitteilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 9 (1886) 109-120.
- Vries, Jan de, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700*, New Haven, London, 1974.
- Vries, Jan de, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden, 1490-1650', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 7, Haarlem, 1980, 12-43.
- Vries, Jan de, *European urbanization 1500-1800*, Cambridge, Massachusetts, 1984.
- Vries, Joh. de, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw*, Leiden, 1968.
- Vries, Richtje J. de, *Enkhuizen 1650-1850. Bloei en achteruitgang van een Zuiderzee-stad*, Amsterdam, 1987.
- Wagenaar, Jan, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*, 4 delen, Amsterdam, 1760-1788.
- Waghenaer, Lucas Jansz, *Spiegel der zeevaerdt*, Leiden, 1584-1585; facsimile Amsterdam 1964 (reprint in 1 band van het in 2 delen verschenen origineel).
- Waghenaer, Lucas Jansz, *Thresoor der zeevaert. Inhoudende de geheele navigatie ende schipvaart vande Oostersche, Noordsche, Westersche ende Middellantsche zee, met alle de zee-caerten daer toe dienende*, Leiden, 1592.
- Wallerstein, Immanuel, *The modern world-system*, 2 volumes. Volume 1: *Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*, New York, London, 1974.
- Walther, C., 'Georg Greflingers hamburgisches Reisehandbuch und Beschreibung von Hamburg im Jahre 1674', in: *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, Bd IX (1894) 122-149.

- Waschinski, Emil, 'Wieviel wog der schwerste Ochse?', in: *Die Heimat*, 57. Jhg. (1950) 260-261.
- Wee, Herman van der, 'Lier in het economisch-historisch perspectief', in: *'t Land van Ryen*, 6 (1956) 49-60.
- Wee, Herman van der en Erik Aerts, 'The Lier livestock market and the livestock trade in the Low Countries from the 14th to the 18th century', in: Ekkehard Westermann ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band 9, Stuttgart, 1979, 235-254.
- Westermann, Ekkehard, 'Register vom Ochsen- und Schweinekauf des Kasseler und Marburger Hofes in Dänemark, Hannover, Greven, Lipling, Buttstädt, Zerbst und Berlin von 1508-1618', in: *Scripta Mercaturae*, 1 (1973) 53-86.
- Westermann, Ekkehard, 'Forschungsaufgaben des internationalen Ochsenhandels aus mitteleuropäischer Sicht', in: Ekkehard Westermann ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band 9, Stuttgart, 1979, 261-288.
- Westermann, E. ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band 9, Stuttgart, 1979.
- Wiese, H., 'Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts' (oorspronkelijk uitgegeven in Göttingen, 1963), in: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte XIV, Stuttgart, 1966, 1-129.
- Wiese, Heinz, 'Die Fleischversorgung der nordwesteuropäischen Großstädte vom XV. bis XIX. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des interterritorialen Rinderhandels', in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, CLXXIX (1966) 125-139.*
- Wijk, P. van, 'De lutherschen te Enkhuizen', in: *De Gids*, 49ste jrg, 4de serie, 3de jrg, deel 2 (1885) 509-536.
- Wijk, Jaap van der, *Lexicon van de watersport, visserij, koopvaardij, marine en bruine vloot*, Amsterdam, 1996.
- Wildiers-Van der Wee, Kristin, 'De geschiedenis van het Lierse veemarktprivilegie', in: *'t Land van Ryen*, deel 16 (1966), 124-136 en deel 17 (1967) 33-52.
- Willemsen, R., *Enkhuizen tijdens de Republiek. Een economisch-historisch onderzoek naar stad en samenleving van de 16de tot de 19de eeuw*, Hilversum, 1988.
- Willerslev, R., 'Dansk studehandel fra 1560 til 1660', in: *fyske Samlinger*, ny række, 2. bd (Aarhus 1952) 153-81.
- Willinks, Daniël - *Amsterdamsche Tempe, of Nieuwe Plantagie*, 2de druk, Amsterdam, 1721.
- Winkelman, P.H. ed., *Bronnen voor de geschiedenis van de Nederlandse Oostzeehandel in de zeventiende eeuw*, deel II: *Amsterdamse bevrachtingscontracten van notaris Jan Franssen Bruyningh (1593-1600)*, RGP, grote serie, nr 161 ('s-Gravenhage 1977), deel III: *Acten uit de notariële archieven van Amsterdam en het Noorderkwartier van Holland (1585-1600)*, RGP, grote serie, nr 178 ('s-Gravenhage 1981),

- deel IV: *Amsterdamse bevrachtingscontracten, wisselprotesten en bodemerijen van de notarissen Jan Franssen Bruyningh, Jacob Meerhout e.a. (1601-1608)* ('s-Gravenhage 1983).
- Witsen, Nicolaes, *Aeloude en hedendaegsche scheepsbouw en bestier*, Amsterdam, 1671; facsimile Alphen aan den Rijn, 1979 (fotomechanische herdruk).
- Woordenboek der Nederlandsche taal, M. de Vries en L.A. te Winkel [et. al] eds, 29 delen, 's-Gravenhage, 1882-1998: deel I (1882), deel III, 2de stuk (1916), deel V (1900), deel XI (1910), deel XIII (1924), deel XVI (1934).
- Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de Late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, A.A.G. Bijdragen 16, Wageningen, 1972.
- Woude, A.M. van der, 'De contractiefase van de seculaire trend in het Noorderkwartier nader beschouwd', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 103 (1988) 373-398.
- Zanden, J.L. van, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102, afl. 4 (1987) 562-609.
- Zanden, J.L. van, 'Op zoek naar de 'missing link'. Hypothesen over de opkomst van Holland in de late Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14 jrg, nr 4 (1988) 359-386.
- Zondergeld-Hamer, A.J., *Geschiedenis van Weesp. Van prehistorie tot de moderne tijd*, Weesp, 1990.
- Zwart, P.A.M., *Tussen Hel en Vagevuur. Historisch-topografisch handboek van Enkhuizen*, Enkhuizen, 1986.

Persoonsnamenregister

Deense woorden met de letters æ, ø, å worden naar Deense gewoonte aan het einde van het alfabet geplaatst. Namen waarbij onzekerheid bestaat over de spelling zijn gemarkeerd met een *.

- Alberts, Albert 266, 268
Alberts, Dirk 400
Albretsen, Hans 119
Alderwereld, Jakob van 320, 465
Alderwereld, Jan van 295, 320
Alevin, Franck 176
Alewijn, Dirk 335, 336
Alewijn, Frederik 335, 336, 469
Alkemade, Frank van 102, 418
Alphen, Klaas Dirks van 437
Alteneck, Balthasar 202, 204, 422
Alteneck, Lütke 204, 422
Altes, Pieter 127
Andersen, Hans 175
Andersen, Niels 194, 200, 201, 206
Andersen, Peder 173
Andersen, Thomas 202, 309
Anton Günther (graaf van Oldenburg)
283, 453, 466
April, Henrik 280
Arctander, Just Nielsen 154, 178, 422
Arends, Michiel 178
Arnolds, Eliseus 431
Asmussen, Anders 420
Asmussen, Nickels 174
Asmussen, Otto 196
Asqui, George 456
Baart, Laurens 306
Backer, Dirk 246, 441
Backer, Gerrit Jans (jr) 302, 303
Backer, Jakob 441, 442
Backer, Kornelis 436
Bager, Marina 206
Bager, Niels 197, 428, 429
Baggesdatter, Else 294
Baggesdatter, Maren 289, 309, 455
Baggesen, Bagge 199, 300
Baggesen, familie 198, 200, 428
Baggesen, Jens Lauridsen 176
Baggesen, Lambert 198, 199, 300
Baggesen, Laurids 154, 198, 199, 206,
290, 294, 297, 300, 457, 458, 462
Baggesen, Peder 198, 199, 292, 293, 300
Bakker, Arend Stoffels 418
Bakker, Hendrik Jans (sr) 272
Bambeeck, Kornelis van 246
Bang, Hans 209, 210, 280
Bang, Jens 205
Barbe*, Jan 301
Barends, Trijntje 471
Barentsz*, Johan* 397
Bartskær, (V)Ulf Baltersen 397
Bas, Lodewijk de 249, 441
Bast[art]*, J.* 467
Beck, Joakim 301-304, 312, 459, 460
Beeck, Pieter Pieters van 249, 250, 442
Behr, Berend de 171, 176, 202, 204, 205,
208, 270, 280, 282, 285, 422, 426, 429,
449, 452, 453
Behr, Lütke de 202
Belle*, Isaac van* 430
Bendixen, Jakob 453
Bendixen, Martin 270
Bendixen, Mourits 172
Bentis, Hilbrand 441
Bering, Jan 446
Bernard, Andries 441, 442
Beselaar*, Paulus 210
Beselck*, Paulus van 431
Betaw*, Geerdts inde* 467
Beuningen, Matthijs 461
Beyer, Claus 197, 208, 422
Bicker Raye, Jakob 239, 439
Bicker van Swieten, Gerard 250
Bicker, Andries 437, 465
Bicker, Geertruid 314
Bicker, Jakob 205, 229, 437
Bicker, Jakoba 463
Bicker, Kornelia 465
Bicker, Wendela 314
Bille, Sten Holgersen 298
Binnick*, Marten* 412

- Bjerklev, Peder Pedersen 200
 Blaeu, Joan 219, 246, 406, 441, 444
 Blaeu, Pieter 441
 Blaupot, Wijnand 246, 250, 465
 Blee, Pieter 416, 431
 Block, Pieter Michiels 246, 249, 441, 442, 465
 Blocksmöhl, Heinrich 213, 265, 270, 448, 449
 Blocq, Jan de 250
 Blocquery, Christiaan van de 441
 Blome, Wolf 184
 Blomendall*, Engelbart* 431
 Bogerman, Johannes 272
 Bollaard, David 206, 267, 269, 291-293, 397, 399, 455
 Bollaard, Fem (geb. Pietersdr) 206, 293, 399, 455
 Bollaard, Pieter 270, 292-295, 297, 311, 346, 399, 405, 449, 450, 455, 457, 471
 Bolten*, Hans* 455
 Bon, Adriaan van 431
 Bonnichsen, Martin 396
 Boonen* (Bonum?), Jens 206
 Borchertsen, Johan 197, 428
 Born, Hendrik van 444
 Bors van Waveren, Jakoba 335
 Bors van Waveren, Kornelis 246, 335, 441, 442
 Bos, Arend Dirks 246, 441
 Both, Jan 316
 Botte, Philip 314
 Botterman, Kornelis Jans 437
 Boudaen, Lucretia 314
 Boysen, Andreas 169, 205, 400
 Boysen, Jacob 205
 Bram, Godert 416, 432
 Bram, Johan 431, 432
 Brasser*, Joost 437
 Briseman, Jurriaan 211
 Broers, Frederik 402
 Brorsen, Laurids 471
 Brouwers, Pieter 438
 Bruin, Gijsbert Michiels 437
 Bruin, Huibert 441
 Brunswijk, Christian van 225, 380
 Brunswijk, Mansfeld van 225, 380
 Brøndum, Christen Pedersen 171, 200, 267, 268
 Bundsen, Søren 172, 173
 Bunschoten, Jochem Hendriks 318-320, 324, 337, 339, 340, 346-348, 467
 Buschere, Anton 453
 Busingius, Samuel 284
 Buttinga, Pieter 461
 Byris*, Bernt Cornelissen* 467
 Calmis*, Mayer* 248
 Capelle, Nicolaas van de 205
 Carseboom, Jakob 249, 250, 441
 Carseboom, Richard 336, 442
 Charisius, Peder 166, 302-304, 460
 Christensen, Anders 194
 Christensen, Jens 194, 446, 471
 Christensen, Knud 196, 427
 Christensen, Las 175
 Christensen, Laurids 154, 205
 Christensen, Peder 416
 Christian II (koning van Denemarken) 29, 44, 46, 373, 374
 Christian III (koning van Denemarken) 46, 372
 Christian IV (koning van Denemarken) 52, 57, 58, 71, 185, 206, 306, 309, 383
 Christian V (koning van Denemarken) 107
 Clant*, Gerrit* 427
 Clausen, Bertel 427
 Clausen, Jakob 200, 201, 294, 418
 Clausen, Poul 204
 Clouseman, Harman 197, 198
 Commenicq, Hiob Leenderts 382
 Compstel, ? 325, 334
 Corwinckel*, Willem* 467
 Coymans, Balthasar 313, 463
 Coymans, Elias 335, 441
 Coymans, Elisabeth 313, 463
 Coymans, Joseph 335, 441, 442
 Craijensteijn*, Huigen Jans 228, 412, 437
 Daler*, Pieter tot* 451
 Dam, Wilhelm van 442
 Dans, Dirk van 305
 Davilaar*, Antonie van 437
 Deneman*, Hans Jansz* 447
 Denys*, Judith 339

- Deutz, Agneta 316-318
 Deutz, Balthasar 314
 Deutz, Constantia 335
 Deutz, Gideon 314, 316
 Deutz, Isabella 320
 Deutz, Jean 313, 314, 316, 317, 319, 463, 464
 Deutz, Jeronimus 313, 314
 Deutz, Joannes 463
 Deutz, Johan 313
 Deutz, Joseph 107, 160, 226, 252, 255, 256, 313, 314, 316-328, 330-343, 345-350, 463, 464, 467-471
 Deims ('Deyman'), Jan 196, 418
 Dingemans, Matthijs 224, 343
 Dircx*, Jurgen* 462
 Dirks van 'Leuwen', Pieter 268
 Dirks, Gerrit 426
 Dirks, Pieter 442
 Ditlevsen, Cornelius 200, 267, 268
 Doedes, Albert 420
 Doedes, Reinder 147, 410
 Dol, Jan Klaas 431
 Duis*, Wessel* 467
 Dujardin, Karel 316
 Dynesen, Niels 266
 Eddensz*, Claas* 448
 Egons, Walraven 294
 Eilersen, Johan Christoffer Jakobsen 461
 Eindhoven, Melchior van 264
 Elias, Arnold 239
 Elias, Nicolaas 239, 240, 387
 Elst, ? van der (weduwe) 466
 Engelenburg, Alida, vrouwe van 437
 Erdtmann, Frands 205
 Far, Johannes 211, 306, 308, 309, 460, 462
 Farnese, Alexander 52
 Fechten*, Jacob van der* 270
 Feddes, Douwe 177
 Feiga, Johan 305
 Flines, Gilbert (Philips) de 428, 431, 432, 434
 Flines, Philip de 428
 Floris, Pieter 123, 292, 399, 432, 449
 Foreest, Jakob van 325, 334
 Franken, Pelgrim 405
 Frederik Hendrik (stadhouder) 283, 284, 461
 Frederik I (koning van Denemarken) 44, 46, 373
 Frederiksen, Las 266
 Fricke, Mourids 210, 431, 434
 Friis, Christoffer 309, 461, 462
 Friis, Hans Nielsen 199, 212, 213, 281, 431, 432, 439, 461
 Friis, Søren Christensen 194
 Gaerts*, Martin 288, 305
 Gangelt, Christoffel van 314, 463
 Garmes*, Hendrick* 426
 Geelvinck, ? 246
 Gent, Joan van 325, 327, 330-334, 345, 348
 Gerber, Salomon 294, 457
 Gerbrands, Wijbrand 200
 Gerrits, Evert 405
 Gerrits, Klaas 398, 409
 Gerrits, Pieter 127, 400
 Gesenberch*, Hans 426
 Gheel, Daniël van 335, 441
 Giessen, Adriaan van der 250, 442
 Giessenbier, Sara 457
 Glaserus, Arnoldus 273, 277
 Glyssing, Claus 210, 297, 430, 431, 457
 Godschalk, Gert 372
 Goes, Robert 329, 330
 Gonnes*, Jakob* 196
 Gottorf, hertog van 28, 31, 52, 72, 184, 269, 372, 425
 Goverts, Adriaan 437
 Graeff van Zuid-Polsbroek, Pieter de 240, 246, 250, 251, 440-442, 463
 Graeff, Jakob de 250
 Gram, Christen Jørgensen 280, 281
 Gratis, Galtje 298
 Grave, Magnus 194, 196, 396, 397, 399, 412, 420
 Greflinger, Georg 364, 466
 Grisbeck, Niels Hansen 432
 Groeningh*, Johan Frederiks van 381
 Groot, Pieter Jans 334
 Guldewagen, Dammas 243
 Guldsmed, Henrik Jensen 196, 396
 Guldsmed, Terkel 196
 Günther, Frederik 283
 Gyldenstjerne, Mogens 402

- Hahn, Georgius 277
 Ham, Andries Jans 147, 410
 Hansen, Claus 194
 Hansen, Edlef 280, 282, 453
 Hansen, Jes 280
 Hansen, Laurids 427
 Hansen, Niels 413
 Hansen, Ole 420, 425
 Hansen, Peter 419
 Hansen, Peter (burgemeester) 422
 Hansen, Peter (uit Horsbüllharde) 449
 Hansen, Peter (uit Poppenbüll) 263
 Hansen, Peter (uit Tønder) 196
 Hansz*, Pieter* 308
 Harmens, Jan 223, 248, 435
 Harten, Pieter 205
 Hayen, Theodosius 422
 Hegelund, Jakob Hansen 426
 Heide, Hans van der 426
 Hein, Michael 256
 Heiningen, IJsbrand van 431
 Heins, Albret 457
 Hellemont*, Jean van 229, 437
 Hemmer, Christoffer de 154, 205, 413
 Hendriks, Jakob 177
 Hendriks, Jan 418, 446
 Hendriks, Wigger 135
 Hensch, Michiel 318, 331, 468
 Herixon, Abel de 432
 Heshuisen, Jan 243
 Heusen, Pieter van 437
 Hjerting, Peder Pedersen 200, 446
 Hoek, Gerrit Tijmens 262
 Hoeufft, Constantia 320
 Hoeufft, Jan 316, 320
 Holland, graaf van 33-35, 37, 365, 367, 393, 418
 Hooft, Gerrit 246, 335, 441, 442
 Hooft, Hendrik 246, 441
 Hudde, Joannes 246, 441, 442
 Huiberts 'van Eijl', Jurriaan 175, 416
 Hulsmeyer*, Lambert* 467
 Huygens, Constantijn 283
 Ibsen, Morten 429
 Irgens, Joachim 77, 318, 385, 432, 437, 465
 Iserberg*, Hermen* 198
 Jacobsen 'Ruijt Bull', Carsten 174
 Jakobs, Albert 179
 Jakobs, Pieter 427
 Jakobsen, Claus 265, 447
 Jakobsen, Hans 196
 Jakobsen, Henrik 267
 Jakobsen, Mads 200, 201, 294, 397, 416
 Jan II (hertog van Brabant) 38
 Jans 'Hellebreker', Jakob 194
 Jans (van Beck?), Jost 196
 Jans, Allard (uit Enkhuizen) 418
 Jans, Allard (uit Friedrichstad) 177, 178
 Jans, Arend 400
 Jans, Bastiaan 400
 Jans, Dubbeld 400
 Jans, Gerrit 324, 325
 Jans, Gerrit (uit Friedrichstadt) 446
 Jans, Jan 418
 Jans, Pieter 401
 Jans, Reindert 418
 Jans, Teunis 400
 Jansz*, Pieter* 397
 Jels, Peder 224
 Jensdatter, Anne 288, 309
 Jensdatter, Karen 288, 309, 461
 Jensdatter, Maren 288, 309, 311, 462
 Jensdatter, Mette 206, 288, 294, 296, 297, 300, 309, 333, 462
 Jensen (Bandsbøl), Jakob 200, 201, 267, 280
 Jensen (Bandsbøl), Las 121, 200, 201, 208, 280, 400, 405, 409, 416, 419, 429, 431
 Jensen (Bandsbøl), Thomas 200, 201
 Jensen (Nebel), Iver 200, 201, 206, 280
 Jensen, Enevold 200, 201, 267
 Jensen, Jakob (uit Ålborg) 160, 205
 Jensen, Jens (jr) 463
 Jensen, Jens (sr) 294, 309, 311, 458, 460, 462, 463
 Jensen, Mads 176
 Jensen, Oluf 289, 298, 455, 457
 Jensen, Peder 196, 463
 Jensen, Søren 432
 Jensen, Thomas 107, 160, 181, 255, 288, 289, 291-301, 303-306, 308, 309, 311, 312, 320, 355, 455-463
 Jessen, Hans 194
 Jesterum, Joachim 436

- Jonas, Hendrik Willems 169, 280
 Joostens, Jakob 443
 Juel, Malte 289, 290, 457
 Juel, Niels 299, 458
 Jørgensen, Anders 419
 Kaiser, Nanning 302, 303, 459
 Kamerling, Jan Jans 419
 Karel V (Duits keizer) 46, 116, 373
 Karl Gustav X (koning van Zweden) 71, 72
 Karstensen, Anders 266
 Kerkman, Willem 305
 Kerstensz*, Bartholomeus* 420, 427
 Ketels, Laurens 305
 Keusman*, Michiel Philips* 462
 Kiel, Josias 202, 204, 205, 452
 Kikkert, Jan Allards 463
 Kjær, Hans Hansen 461
 Klaas 'Tinnink', Pieter 119, 400
 Klaas Dood, Kornelis 175, 176
 Klaas, Gerbrand 437
 Klaas, Jakob 224
 Klaas, Jan Oom 437
 Klaas, Jochem 400
 Klaas, Lambert 319, 322, 324, 326, 327, 333
 Klaas, Nanne 446, 447
 Klaas, Tijs 200
 Kleibroek, Dirk Jakobs 319, 322, 324-328, 333, 466
 Kleibroek, Jakob Dirks 466
 Klingenberg, Poul von (jr) 198
 Klingenberg, Poul von (sr) 198
 Knaap, Pieter 228
 Knippinck*, W.* 467
 Knudsen (Seebblad), Knud 211, 431
 Knudsen (Seebblad), Otte 191
 Knudsen (Seebblad), Rickert 191
 Kock, Johann 204, 205, 270, 280, 281, 285, 416, 449
 Kock, Nicolaus 448
 Kock, Paul 422
 Kock, Villem Jensen 205
 Kohl, Jacob 298
 Kolding, Søren Anchersen 461
 Koningsveld (notaris) 163
 Kool, Hendrik 305
 Koop Jans, Teie 400
 Koppens, Daniël 306, 308, 309, 460-462
 Kornelis, Pieter 449
 Kors, Willem 437
 Krabbe, Hans 289
 Krommelin, Pieter Samuel 243
 Kroot, Dirk Hendriks 449
 Krymann*, Jeronimus* 467
 Kuilaard, Andries 267, 268, 436, 448
 Lachterop, Roelof Jans 446
 Lahr, Marina von 452
 Lakenkoper, Laurens Kornelis 427
 Lamberts, Haantje 405
 Lambertsen, Christen 280, 281
 Lampe, Matz 374
 Lange, Peder Christensen 267, 400
 Langenberg, Hermann von 202, 204
 Lassen, Dynes 266
 Lassen, Jakob 266, 267
 Lassen, Mads 436
 Lassen, Niels 431
 Laurenzen, Andreas 449
 Laurenzen, Hans 449
 Laurenzen, Peter 280, 282
 Lauridsdatter, Ingeborg 431, 462, 463
 Lauridsen, Knud 211
 Lauridsen, Lambert 411
 Lauridsen, Mads 294, 297, 300
 Lauridsen, Niels 194
 Lauridsen, Peder 461, 462
 Lauridsen, Thomas 295, 296
 Leeswijk, Evert van 237
 Leeswijk, Nicolaas van 237, 439
 Leeuw, Ameldonk 431
 Leeuwen, Jonas van 334
 Lehmann, Joachim 211
 Leijten*, Wouter Gerrits 266
 Lennep, Jan van 226, 441
 Lhouweshusen, Tonnie 428
 Lichthart*, Hinrich* 205
 Lindelov, Hans (til Hundslund) 209, 210
 Linningh*, Francois 416
 Lintelo, Evert van 436
 Lintelo, Hendrik van 225, 436
 Lodewijks, Francois 431
 Lolkes, Jakob 231
 Loon, Marten van 246, 441
 Loon, Pieter van 441
 Loten, Abraham 320, 335, 441

- Loten, Guilliam 319, 320
 Loten, Jakob 250, 320, 335, 441
 Loten, Jan (jr) 319, 320, 322, 335
 Loten, Jan (sr) 319, 469
 Loten, Maria 335
 Lucassen, Willum 191, 208
 Lups, Govert 416
 Maartens, Adriaan 443
 Maartens, Kornelis 437
 Maas, Klaas 400
 Maas, Nicolaas Adriaans van der 266-269, 448
 Maas, Nol 400
 Madsdatter, Vibeke 288
 Madsen, Rasmus 448
 Madskone, Anne 206
 Maertensz*, Mauris* 172, 173
 Mand, Jens 209, 430
 Manees, Anna 463
 Mariau, Isaac 318
 Marselis, familie 385
 Marselis, Gabriël 77, 460, 465
 Marselis, Jakob Jans 442
 Marselis, Selio 77, 385
 Mastenwerf, Frederik Gerbrands 262
 Mathisen, Joachim 211
 Matzen, Ketel 280, 282
 Maurits, Pieter 321, 466
 Mayer, Martino de 456
 Meeuwsochter, Janna 427
 Meinderts, Sijtje 399
 Melis, Kornelis 250, 251
 Merens, Jan Maartens 415
 Meulengracht, Laurens van 197
 Mijke*, Herme Jansz* 446
 Minnes, Auke 266
 Mogensen, Niels 309
 Molengraaf, Thomas Dirks 201
 Mont, Wijbrand de 250, 336, 339, 343
 Moorman, Jochem 306
 Mortensen, Jens 294
 Moucheron, Frederik de 316
 Mouridsen, Jens 194
 Muelen, Isabella Catharina van der 335
 Muelen, Willem van der 335
 Müller, Hans 346
 Müller, Henrik 77, 184, 294, 297, 298, 312, 385, 424, 457, 458
 Muller, Thomas 226
 Munnik, Jakob 414, 416, 417, 438
 Nagel, Hans 397, 446, 447
 Narius*, Hendrick* 432
 Neufville, David de 462
 Neufville, Mattheus de 462
 Nickelsen, Peder 196
 Nielsdatter, Anna 206
 Nielsdatter, Else 200
 Nielsen, Anders 194
 Nielsen, Jens 200, 201, 206, 293, 294, 297, 298
 Nielsen, Jens (uit Ringkøbing) 280, 281, 293
 Nielsen, Peder 293, 294, 300, 457
 Nielsen, Poul 196, 197, 428
 Nielsen, Steffen 293, 294
 Nollen, Pieter 400
 Normsted, Hans 196
 Nout (notaris) 397
 Ocksen, Occo 172
 Ocksen, Thomas 172
 Oldenburg, graaf van 223, 248, 441
 Olofsz*, Hendrick* 432
 Olufsen, Anders 292, 293
 Olufsen, Jens 'de jonge' 200, 288, 289, 291-293, 298, 399, 455, 456, 458, 461
 Olufsen, Jens 'de oude' 289
 Ooms, Allard 295
 Orsay, d', Klaasje Jansdr 444
 Ort, Adriaan van 264
 Ortt, Abraham 314, 324, 335, 349
 Ortt, Joan 324
 Ortt, Lucretia 313, 314
 Os, Willem van 462
 Ostefeld, Cristian 299, 458
 Ostefeld, Peder Christensen 299
 Osterlo, Arend 319, 321, 322, 327, 328
 Osterloh*, Johan* 467
 Otsen, Jan 396
 Ottsen, Peter 175
 Outgers, Pieter 301
 Pallesen, Peder 267, 268
 Palsgård, Peder Hansen 471
 Paludanus, Søren 309, 461, 462
 Pancras (van Erpecum), Gerbrand 246, 321, 322, 336, 441
 Pancras, Nicolaas 246

- Parsberg, Oluf 237
 Pater, Hendrik 197
 Paulus, Paulus 250, 336, 470
 Pedersen, Bagge 196, 198, 199, 399, 428
 Pedersen, Knud 147, 410
 Pedersen, Mads 421
 Pedersen, Rasmus 463
 Pels, Jakob Kornelis 317, 464
 Pelt, Abraham (jr) 432
 Pelt, Emanuel 431
 Pelt, Philips 431, 432
 Philips II (graaf van Holland) 116, 393
 Philips, Adriaan Klaas 432
 Pickere, Isabeau de 463
 Pieters, Alt 395, 436, 448, 449
 Pieters, Andries 298
 Pieters, Jakob 175
 Pieters, Kornelis 169, 399, 400
 Piethals*, Cornelis Claesz* 401
 Pijl (notaris) 397
 Pletius, Martin 123, 212, 234, 432, 438
 Pogwisch, Otte 363, 457
 Pommeren, Erik van 29
 Poppen, Jakob 336
 Pouch, Johan 199, 280, 428
 Pouwels, Jens 426
 Proost, Walig 325, 334
 Raad, Arend de 243
 Raad, Kornelis Jans de 224
 Ramel, Henrik 302
 Ranst, Constantijn 441
 Rantzau, Caius 376
 Rantzau, Johan 204
 Rantzau, Lisabet 210
 Raven, Kornelis 179, 437
 Reael, Pieter 246, 441
 Reventlow (graaf) 329
 Reedtz, Holger 326
 Rendorp, Herman 335
 Ribbens*, Hans* 427
 Rijckesz*, Hendrijck* 262
 Rijn, Jakob van 431
 Rode, Marie (wed. van Steffen Rode) 206, 212, 429
 Rode, Steffen 123, 152, 154, 171, 177, 212, 213, 234, 413, 415, 429, 432, 433, 438
 Rodenburg, Jan 442
 Roed, Peder Olufsen 199, 436
 Roeland*, Baltasar* 448
 Roelofs*, Jacob* 464
 Romond, ? 325, 334
 Roos, Adriaan 404
 Roos, Albert 404
 Rosencrantz, Carsten 422
 Rostoch, Mads Pedersen 231
 Rotgans, Lukas Jakobs 229
 Rouke*, Jan* 347
 Ruyter, Nicolaas 267
 Rysensten, Juel von 236
 Samson (notaris) 267, 449
 Sapes, Dirk 396
 Sax, Peter 280, 282, 453
 Schack, Hans 346-348, 393, 394, 430, 431, 447, 470, 471
 Schapenbout, Jan Jakobs 445
 Scheepmaker, Jochem Jans 430
 Schellinger, Kornelis 229
 Scheur, Klaas Gerbrands 427
 Schlick, Johan 202, 204
 Schnappert*, Johann* 467
 Schouten van Kleef, Kornelis 205
 Schouten, Lambert Kornelis 437
 Schram, Wijbren 275
 Schrassert*, Henrik* 430
 Schylenburg*, Jacob van* 467
 Scott, Jakob 246, 441, 442
 Sehested, Anne 206, 294
 Sehested, Mogens Clausen 294
 Seidelin, Claus 466
 Senden*, Henrich von* 265, 447
 Sijbrands, Kornelis 402
 Simensen, Jep 196, 427
 Simons, Melle 176
 Six, Karel 335
 Six, Willem Karels 461
 Skeel, Albret 206, 276, 280, 422, 429, 452
 Skeel, Christen 289
 Skrifer, Anders 396
 Skrifer, Christen Pedersen 206
 Skrifer, Hans 396
 Slotvelt, Andreas 205
 Snitlack, Hubert 436
 Sorgen, Clemens van 208
 Sprang, Frederik van der 461

- Stampelen*, Jochum* 430
 Stant (notaris) 163, 164, 418
 Stauning, Jens 196, 199, 418
 Steen*, Hans* 467
 Steffens, Olof 175, 176
 Straten, Jan van der 420, 437
 Struck, Bertel Jørgensen 196, 281, 405
 Struck, Laurids Iversen 206, 276, 280, 429
 Suur, Bagge Lauridsen 211, 294, 300, 431
 Suur, Laurids Lauridsen 199
 Suur, Thomas Lauridsen 199
 Svane, Anders Hansen 200, 280, 409
 Svendsen, Christen 194
 Svendsen, Knud 289
 Sylm, Peter 431
 Sørensen, Peder 209
 Tarp, Christen Christensen 422
 Tatinghof, Catharina 256, 257, 261, 264, 271, 277, 278, 287, 443, 444, 446, 447
 Tatinghof, familie 255, 256, 258, 259, 261, 266, 268-270, 272, 278, 284, 286, 287, 311, 355, 445, 450, 451
 Tatinghof, Frederik Dirks 196, 256, 257, 261, 277, 286, 442, 443
 Tatinghof, Frederik Frederiks 257, 261, 271-280, 283, 284, 287, 445, 450, 451, 453, 454, 461
 Tatinghof, Hans Dirks 442
 Tatinghof, Kornelia 444
 Tatinghof, Lijsbet (geb. Michielsdr Sangenberg) 261, 267, 268, 286, 292, 445
 Tatinghof, Michiel Frederiks 454
 Tatinghof, Michiel Pieters 286
 Tatinghof, Pieter Frederiks 127, 257, 258, 261, 262, 264-273, 275-278, 281-284, 286, 292, 293, 311, 443-447, 449, 453-455
 Tatinghof, Pieter Pieters 286, 454
 Teeuwis, Nol 400, 409
 Terkelsen, Hans 294, 295, 457
 Thaulow, Berthel Henriksen 461
 Thielemans (notaris) 398
 Thomas, Sweer 465
 Thomsen, Andreas 202
 Thomsen, Christen 172, 202, 204, 205, 267, 268, 422, 426
 Thomsen, Gregers 436
 Thomsen, Nicolas 175
 Thomsen, Niels 200, 411
 Thoning*, Geus* 401
 Tiddes, Holle 179
 Toersen, Frederik 210
 Tölling*, Gisper* 323
 Tombel, Hans 396
 Tongeren, Willem van 433
 Torstensson (generaal) 70
 Trellund, Jonas Jensen 456, 457
 Treschow, ? 457
 Trip, Gerard 437, 464
 Trip, Hendrik 314
 Trip, Louis 314
 Trip, Pieter 437
 Trolle, Corfitz 457
 Trolle, Niels 204
 Tromp, Kornelis 437
 Tüchsen, Andreas 204
 Tüchsen, Thomas 205
 Türck*, Hendr.* 467
 Tydes*, Tede* 465
 Ubbing, Berend 280, 282, 285, 422, 426, 454
 Uchelen, Arnoud van 211
 Urne, Claus 204
 Urup, Axel (til Beltebjerg) 302, 303, 460
 Valckenier, Clara 335
 Valckenier, Gillis 239
 Valckenier, Pieter Ranst 246, 335, 441, 442
 Valckenier, Wouter 246, 335, 441
 Valkenburg, Mattheus Willem van 243
 Vandel, Bagge 266
 Vaneveld, Arnoud van 464
 Veeneman, Joan 229, 437
 Veeneman, Tijmen 437
 Veldhuis, Abraham 210, 430, 431
 Venckel, Matthijs 318
 Verheij, Jan 444
 Verheij, Maria 444
 Vermayn*, Lucas* 467
 Victor, Louis 441, 469
 Vijg, Jan Kornelis 427
 Vingboons, Philip 313, 335

- Vintapper, Hans Jessen 200, 280, 281
 Vintapper, Johan Henriksen 197
 Vintapper, Laurids Jensen 263, 264, 280
 Visscher, Adolf 246, 441
 Vlieger, Simon de 316
 Vlooswijk, Jan Klaas 228, 229, 412
 Vogelsang (gezant) 458
 Vondel, Clemensken van den 434
 Vondel, Joost van den 234, 434
 Voort, Hans van der Voort 431
 Vos, Gilbert de 320
 Vries, Hendrik Willems 449
 Vught, Jochem van 339, 470
 Waal, Gerrit de 447
 Wagenaar, Jan 414, 431
 Wallenstein, Albrecht von 58, 277, 393, 422
 Warnaars, Hendrik 136
 Warnaars, Jan 109, 396, 404, 414
 Welff*, Hans 269
 Westwoud, Lukas 179, 437
 Wicht, Zacharias 285
 Wickevoort, Jan van 210, 460
 Wickevoort, Jochem van 210
 Wickevoort, Kaspar van 210
 Wickevoort, Pieter van 441, 442, 466
 Widau, Peter 431
 Widouw, Hans 176
 Wijbrands, Francois 437
 Wijbrands, Johannes 437
 Wijkersloot, Arnold van 409
 Wijkersloot, Willem van 409
 Wijnants, Jan 316
 Wijnkoop, Willem Hendriks 197
 Wijting*, Henrick* 408, 412, 420
 Wilde, Jan Jans de 469
 Wildt, Hiob de 441
 Wilhem, David de 246, 441, 442
 Wilhem, Pouwel de 447
 Willem IV (graaf) 34
 Willems 'Vermij', Pieter 269
 Willems, Gillis (uit Hamburg) 324, 325, 331-333, 348, 349
 Willems, Gillis (uit Kampen) 420
 Willems, Harbert 325
 Willems, Hendrik (uit Hamburg) 324, 325, 331-333, 348, 349, 426
 Willems, Hendrik (uit Zwolle) 193, 426
 Willems, Jan 193, 426
 Willems, Willem 193, 263, 426, 427, 448
 Willemsen*, Barthout* 197
 Willumsen, Hans 217, 430
 Willumsen, Lucas 208, 430
 Wisch, Hans von der 204, 429
 Wit, Gerrit de 177, 400
 Wit, Klaas Hendriks de 295
 Witt, Johan de 314, 463
 Witte, Herman 336
 Wolf, Hans de (jr) 217, 267, 318-320, 434, 465
 Wolf, Hans de (sr) 434
 Wolf, Jan van der 447
 Wouters, Sake 147
 Zevenster, Fokke 135
 Zwager, Kornelis Pieters 455

Plaatsnamenregister

Deense woorden met de letters æ, ø, å worden naar Deense gewoonte aan het einde van het alfabet geplaatst. Namen waarbij onzekerheid bestaat over de spelling zijn gemarkeerd met een *. In deze lijst ontbreken Denemarken en Holland omdat deze namen te veel verwijzingen opleverden.

- Aalst 56
Aartswoud 117, 125
Abt, de 86, 87, 108, 123, 128,
141, 143, 149, 165, 443
Aelbertsberg 368
Ahlhorn 66
Aken 15, 451
Akersloot 125
Alkmaar 33, 34, 38, 56, 62, 241,
246, 247, 368, 378, 426, 446, 451
Altenkattbek 91
Amager 44, 431
Ameland 128, 150, 165, 257, 291,
408, 410
Amerika 73, 415
Amersfoort 35, 50, 91, 92, 325, 368, 376
Amstel (riv.) 219
Amstelland 250, 441
Amstelveen 63
Amsterdam 18-21, 37, 38, 41, 48, 56, 59,
62, 72, 73, 75, 76, 79, 83, 86, 88, 91,
94-96, 103, 104, 107, 111-115,
119-121, 123, 125-129, 131-133, 136,
139, 142-148, 154, 155, 157, 158,
166, 167, 170, 171, 175-177, 179-181,
183, 190, 191, 196-202, 205, 208-211,
213-217, 219, 221-231, 233, 234, 241,
244-249, 251-253, 255, 263, 264,
266-273, 275, 277, 278, 281, 282, 284,
286, 293, 294, 296-306, 309, 311-314,
316, 319, 323, 325, 327, 332, 334-336,
339-341, 345-347, 349, 350, 355, 366,
367, 369, 373, 378, 380, 382, 388,
391, 393-396, 398-402, 404, 409, 414,
416-418, 420, 426, 430-432, 436-439,
441-444, 446, 448-451, 453, 456, 457,
460, 462-465, 467, 470, 471
Amsterdam/Achtergracht 221
Amsterdam/Bindwijkerpoort 37, 219
Amsterdam/Dirk van Hasseltbrug 37,
219
Amsterdam/Frederiksplein 219
Amsterdam/Haarlemmerpoort 219
Amsterdam/Heiligeweg 37, 219
Amsterdam/Herengracht 313, 316, 441
Amsterdam/het Herenhuis 103, 394
Amsterdam/Jaap Hannes 103, 219, 394
Amsterdam/Kalverstraat 37, 217, 219,
223, 372, 382
Amsterdam/Keizersgracht 249, 313,
314, 441, 465
Amsterdam/Kloveniersburgwal 335
Amsterdam/Leidsepoort 219
Amsterdam/Molsteeg 37, 219
Amsterdam/Mosselsteiger 219
Amsterdam/Muiderpoort 219
Amsterdam/Muntplein 219
Amsterdam/Nieuwe Stadsherberg 219
Amsterdam/Nieuwezijds Kolk 37, 219
Amsterdam/Nieuwezijds Voorburgwal
37, 219
Amsterdam/Oude Stadsherberg 219
Amsterdam/Regulierspoort 37, 217, 219,
221
Amsterdam/Rembrandtplein 219
Amsterdam/Singel 441
Amsterdam/Utrechtsepoort 219
Amsterdam/Warmoesstraat 267
Amsterdam/Weesperpoort 219
Amsterdam/Zeeburg 219
Andrarum 301
Angoulême 463
Anjum 125
Antvorskov 64
Antwerpen 38, 41, 46, 50, 55, 56, 224,
231, 369, 372, 376, 378, 382, 435, 463
Apeldoorn 59, 91, 92
Arnhem 50, 56, 223, 364, 366, 368,
370, 382
Arras 247

- Asbo 91
 Assens 31, 43, 64, 188, 204, 209, 282, 290
 Aurich 223, 248, 370
 Azië 147
 Ballum 123, 140, 141, 176
 Ballum Birk 189
 Barbados 456
 Basdahl 66
 Basel 17
 Beemster 61, 62, 314, 316, 317, 319, 321, 322, 327, 328, 330, 331, 334-340, 343, 348-350, 381, 434, 435, 437, 441, 463, 464, 466, 467
 Bellingwolde 92, 389
 Bentheim 92, 94, 379
 Bergen op Zoom 376
 Berkhout 35
 Berlijn 461
 Besoijen 435
 Bijlmermeer- en polder 441, 442
 Binnen-Bullewijk 441, 442
 Blaarthem 435
 Blankenese 48, 66, 98
 Blekinge 15, 29, 54, 64, 71, 72, 99, 141, 180, 383, 393
 Blokker 35
 Blokzijl 123, 125-128, 136, 169, 171, 197, 206, 228, 281, 295, 346, 397, 398, 400, 401, 404, 409, 410, 414, 417, 418, 452
 Bodegraven 451
 Boedapest 17
 Bogense 188, 209, 280
 Bollhaus 141
 Bolsward 366
 Borkum 142, 150
 Bornholm 54, 212
 Bosbüll 204
 Boscade, de (Bokschade)* 449
 Bourtange 86, 88, 92
 Bov 91
 Bovenkarspel 284
 Bovenrijkerslootpolder 441
 Bowed* 119
 Brabant 34, 38, 50-52, 54, 55, 58, 60, 73, 82, 231, 366, 369, 373, 376, 379, 391, 392, 435
 Braderup 204
 Bramming 294, 300
 Bramstedt 48, 50, 329, 375, 376, 392
 Braunschweig 48, 410, 445, 451, 461
 Brazilië 286, 293, 456
 Breda 38, 224, 382, 451
 Brederode 434
 Bremen 34, 54, 66, 67, 81, 123, 125, 145, 197, 225, 293, 366, 370, 380, 410, 412, 421, 433, 449, 453, 456
 Bremen, Stift 85
 Bremen-Verden 71
 Bremervörde 66, 98
 Brést 17
 Briel, Den 366
 Brugge 53, 55, 56, 378, 382
 Brunsbüttel 123
 Brussel 38, 51, 56, 376-378, 435
 Brzeg 17
 Bückeburg
 Bunderupgård 299
 Bunschoten 119, 121, 228, 230, 250
 Burghorn 375
 Buttstädt 17
 Buxtehude 47, 66, 71, 98, 430
 Bøvling 289, 294, 301, 457
 Camperduin 369
 Castricum 247
 Christianshavn 457
 Cloppenburg 66, 91, 370
 Coevorden 92
 Corbach 366
 Culemborg 50
 Dalen 92
 Dalerveen 92
 Dalfsen 382
 Dalum 381
 Damme 38, 370
 Danzig 125, 149, 286, 293, 396, 451, 456
 Deense en Sleeswijk-Holsteinse kustgebied 20, 29, 31, 64, 66, 67, 98-100, 104, 114, 115, 117, 128-131, 133, 136-138, 141, 144, 147, 149, 154, 164, 166, 204, 205, 293, 297, 311, 347, 365, 374, 402, 405, 406, 408, 413
 Delfland 368, 435, 461
 Delft 33, 55, 56, 198, 224, 264,

- 272, 292, 369, 378, 391, 435,
 443, 451
 Delfzijl 142, 176
 Delmenhorst 66
 Deventer 31, 38, 81, 86, 88, 91,
 92, 196, 223, 248, 364, 366, 370,
 371, 374, 376, 382, 392, 418, 451
 Diemerbrug 103, 394
 Diemerdijk 219
 Diemermeer 63, 441
 Diest 38, 376
 Dinklage 91
 Dithmarschen 282, 406, 443, 461
 Djursland 438, 455
 Doesburg 223
 Döhle 91
 Dokkum 125, 291, 410
 Dons 91
 Dordrecht 33, 56, 272, 314, 369, 378,
 382
 Dragsholm 457
 Drandersum 453
 Drenthe 54, 75, 93, 125, 361, 386
 Driel 294
 Drijburg 426
 Duinkerken 176, 208, 214, 293, 449
 Duitse Bocht 137, 142
 Duivendrechtterpolder, grote en kleine
 441, 442
 Durgerdam 125
 Düşhorn 91
 Edam 62, 103, 125, 136, 143, 144, 229,
 230, 334, 347, 434, 435, 438, 442, 456
 Eeclo 382
 Eem (riv.) 50
 Eembrugge 368
 Eems (riv.) 54, 67, 142, 176, 408, 410,
 420
 Egten 92
 Ehrenburg 91
 Eider (riv.) 28, 66, 67, 382
 Eiderstedt 25, 34, 54, 57, 102, 131, 141,
 148, 194, 196, 204, 221, 256, 263,
 282, 365, 379, 406, 407, 428, 433,
 442, 453
 Eisenach 461
 Elbe (riv.) 29, 43, 47, 48, 50, 53, 54, 58,
 59, 66, 67, 71, 85, 96, 98, 104, (Dove
 Elbe, 119) 145, 177, 212, 225, 228,
 229, 318, 319, 328, 330, 365, 374,
 380, 381
 Elburg 51, 366, 368, 376
 Emden 123, 125, 128, 193, 293, 410,
 418, 422, 426, 433, 441
 Emderland 427, 461
 Emmelsbüll 141
 Emmerich 231, 372
 Emmerlev 121, 141, 150, 291
 Engeland 55, 95, 125, 160, 166, 293, 299,
 301, 386, 389, 397
 Engesvang 91
 Enkhuizen 18-21, 41, 55-58, 62, 102,
 103, 107, 111-115, 117, 119, 121, 123,
 125-129, 131, 133, 135, 136, 142-145,
 147, 148, 157, 158, 161-163, 165, 167,
 169, 170, 173-175, 177, 179-181, 183,
 192, 194, 196, 197, 200-202, 205, 206,
 208, 209, 212-217, 221, 224, 230, 235,
 251, 252, 255-259, 261-267, 269-289,
 291-294, 309, 311, 334, 354, 355, 366,
 378, 395, 397-402, 405, 408-411, 414,
 415, 417-420, 432, 433, 435, 437,
 442-446, 448, 449, 453-457, 461, 463
 Enkhuizen/Ossemannetjes 257
 Enkhuizen/Breestraat 443
 Enkhuizen/Koepoort 273
 Enkhuizen/Lazaruspad 273, 278
 Enkhuizen/Noorder Boerenvaart 257,
 278
 Enkhuizen/Vismarkt 443
 Enkhuizen/Westerhavenhoofd 258, 444
 Enkhuizen/Westerstraat 257, 443
 Enter 91
 Estland 28, 298
 Falster 54, 70, 141
 Falsterbo 43
 Fanø 54, 138, 140, 141, 281
 Finland 39
 Flensburg 31, 49, 123, 365, 366, 371, 436
 Föhr 54, 172, 173, 175, 262, 374, 397,
 419
 Foldingbro 91
 Franeker 369
 Frankfurt a/d Main 15
 Frankfurt a/d Oder 17

- Frankrijk 81, 94, 125, 293, 299, 313,
363, 386, 387, 397
- Friedrichstadt 54, 123, 125, 140, 141,
160, 177, 231, 382, 400, 402, 446, 453
- Friesland 21, 35, 37, 38, 41, 50, 52, 54,
57, 75, 83, 84, 87, 98, 108, 125, 126,
128, 132, 146, 149, 180, 221, 223,
224, 248, 293, 337, 361, 364-366,
368-370, 376, 379, 387, 391, 398, 400,
414, 421, 439, 442, 466
- Fyn 21, 25, 54, 141, 187, 188, 190, 196,
197, 204, 209, 211, 212, 234, 393,
425, 428-430, 433
- Færøer 365
- Gardingen 442
- Gardingzyl 442
- Gedser 403
- Geel 435
- Geertruidenberg 33, 382
- Gein- en Gaaspolder 441, 442
- Gelderland 41, 50-52, 54, 58, 60, 84,
223, 224, 248, 361, 364, 366, 369,
376, 379, 388
- Genemuiden 414
- Gent 50, 55, 56, 293, 378
- Genua 316
- Gessinggård (Løvenholm) 289, 455
- Gessingholm 232, 382, 383, 438
- Gelvelste* 376
- Gladsakse 301
- Glückstadt 175, 177, 397, 446, 456
- Goldenstedt 91
- Gooi, het 62, 63, 221
- Goor 382
- Goro 456
- Göteborg 140, 141, 149, 159, 209
- Gottorf 28, 29, 31, 43, 44, 46-48, 52, 66,
96-98, 197, 209, 228, 290, 329, 365,
366, 371, 399, 428, 431, 455
- Gouda 33, 56, 369, 378, 451
- Graft 125
- Grave 382
- Graveland, 's-, 61, 62, 91, 92, 103, 229,
437, 465
- Groenland 365
- Groningen 31, 38, 50, 56, 59, 142, 202,
212, 223, 224, 251, 291, 361, 364,
366, 369, 370, 376, 377, 379, 389,
391, 451
- Grootebroek 418
- Großenaspe 91
- Grote Belt 54, 64, 67, 114, 129, 149, 397
- Grådyb 99, 127, 128, 138-141, 149, 154,
159, 160, 164, 245, 293, 297, 409,
417-419, 430
- Gørding 188
- Haag, Den 20, 35, 56, 72, 166, 198, 250,
283, 302, 303, 368, 382, 451, 464, 471
- Haar, Ter 92
- Haarlem 33, 35, 37, 38, 52, 56, 57, 62,
143, 146, 198, 217, 221, 230, 241,
243-245, 249, 253, 272, 278, 300, 305,
306, 309, 312, 368, 369, 378, 391,
409, 443, 451, 460, 462
- Haarlem/Gangolfskerkhof 217, 379
- Haarlem/Grote Markt 241, 306
- Haarlem/Oude Amsterdamse poort 221
- Haarlem/Oude Sint-Janspoort 221
- Haarlem/Verwulft 221
- Haarlemmerliede 369
- Haderslev 64, 85, 204, 282, 290, 365,
457
- Hajstrup 204
- Halberstadt 461
- Halland 15, 29, 54, 64, 71, 72, 99, 100,
141, 159, 180, 393
- Halle 277
- Hallingen 54
- Halmstad 100, 136, 140, 141, 159, 404,
420
- Hamburg 15, 28, 31, 34, 47, 48, 52, 64,
66, 67, 77, 85, 98, 105, 123, 125, 141,
145, 171, 190, 197, 202, 208, 211,
215, 226, 233, 234, 272, 286, 290,
305, 306, 308, 311, 318, 322, 324,
325, 327, 329, 331-333, 346, 347, 349,
350, 357, 364, 366, 370, 372, 374,
375, 385, 391, 397, 399, 405, 414,
416, 424, 426-428, 430-433, 436, 439,
441, 448, 449, 462, 464, 466, 468
- Hamburg/Altona 141, 305, 431, 460
- Hannover 94, 325, 410
- Hardenberg 93, 382
- Harderwijk 366, 418
- Harlingen 123, 125, 126, 128, 136, 144,
147, 165, 231, 291, 369, 398, 409-411,

- 414
 Haseldorf 49, 375
 Haselünne 66, 91, 370, 381, 392
 Hasselt 31, 37, 86, 88, 92, 93, 330, 347,
 372, 389, 401, 468
 Hattem 382
 Havrvig 138, 141, 178
 Heerenberg, 's-, 86, 88
 Heerenveen 125, 223
 Heerhugowaard 61
 Heiloo 368
 Helgoland 123, 142, 176
 Helsingborg 99, 100, 136, 140, 141, 159,
 198, 290, 393, 432
 Helsingør 99
 Hem 337, 469
 Hemgaarde* 121
 Henegouwen 35, 50
 Herentals 38
 Herford 461
 Hertogenbosch, 's-, 38, 56, 369, 376,
 378, 382
 Herwijnen 229
 Hever 140, 141, 402, 442
 Hillegom 368, 369
 Hindeloopen 125, 136, 463
 Hingste 91
 Hitland 433
 Hjørring 121, 204
 Hjerting 127, 138, 393, 422
 Hjertingland 99
 Ho 405
 Holbæk sogn 455
 Holbækgård 206, 289, 290, 455
 Hollands Noorderkwartier 33, 38, 61,
 83, 94, 125, 334
 Hollingstedt 64
 Holmsland Klit 138
 Holstebro 64, 119, 188, 290, 383, 385
 Holstein 15, 17-19, 21, 23, 24, 27-29, 31,
 33, 38, 39, 42, 43, 46-50, 52, 54, 56,
 59, 67, 70, 71, 73, 74, 79, 80, 85,
 96-98, 104, 105, 111, 113, 116,
 119-121, 126, 131, 148, 155, 175, 179,
 183-185, 187, 188, 190-192, 194, 196,
 208, 210, 211, 213, 215, 221, 224,
 230-232, 251, 252, 257, 259, 269, 272,
 273, 277-279, 283, 288, 328, 349,
 351-356, 365, 370, 373-376, 391-393,
 410, 411, 424, 425, 442, 445, 452,
 455, 461, 465
 Holten 382
 Hongarije 15
 Hoogstraten 38, 364, 382
 Hoogwoud 35
 Hoorn 17-21, 32, 34, 35, 37, 38, 41,
 55-57, 62, 87, 101-103, 107, 111, 115,
 117, 119, 123, 125, 126, 131, 136,
 142-144, 148, 165, 179, 183, 192-194,
 196, 213, 217, 230, 234, 252, 256,
 257, 263, 264, 272, 277, 278, 282,
 286, 287, 311, 367-369, 378, 379,
 393-396, 398, 399, 401, 405, 409, 412,
 418-420, 426, 427, 442, 443, 456, 466
 Hoorn/Nieuwendam 34, 367
 Horsbüllharde 449
 Horsens 188, 347, 420, 432, 471
 Høyenhagen 91
 Huisduinen 463
 Hulck, bi der* 463
 Humpstrup 204
 Husum 64, 123, 140, 141, 147, 154, 176,
 204, 280, 282, 290, 361, 383, 398,
 402, 420, 427, 453
 Hviding 119, 204, 406
 Hviding Nakke 139-141, 406, 417, 420,
 427
 Hvidingharde 204
 Højer 121, 123, 125, 139-142, 150, 172,
 174, 176, 202, 204-208, 281, 282, 290,
 406, 412, 419
 Højerharde 399
 Ierland 397
 IJ 33, 76, 224, 394
 IJlst 410
 IJsland 147, 365
 IJssel (riv.) 62, 248
 IJsselstreek 50
 Italië 313, 456
 Itzehoe 443, 465
 Jeverland 426
 Joure 125
 Julich 50
 Jutland 17, 25, 28, 31, 47, 54, 59, 64, 66,
 67, 69-72, 79, 85, 91, 92, 94-96, 98,
 100, 104, 113, 114, 120, 121, 129-131,

- 133, 138, 140-142, 146, 149, 154, 155,
 161-164, 166, 167, 180, 187, 188, 190,
 194, 201, 204, 205, 207, 212, 225-229,
 234, 237, 244, 250, 252, 271, 288,
 290, 293, 297, 299, 311, 322, 324-329,
 331, 334, 335, 339, 341, 345, 347,
 348, 350, 370, 371, 382-384, 390, 393,
 405, 410, 413, 436, 438, 451, 458
 Kaap de Goede Hoop 364
 Kaliningrad 149
 Kalmar 28, 140, 141, 159
 Kalundborg 119, 206, 456
 Kampen 31, 38, 81, 92, 125, 366, 370,
 371, 374, 376, 400, 418, 420
 Kattegat 17, 137
 Kelmstorf* 91
 Kempen, de 369, 391
 Kennemerland 35
 Kerckheest 381
 Keulen 15, 17, 25, 41, 46, 66, 185, 187,
 202, 313, 366, 374, 386, 424, 434,
 441, 451
 Kiel 290
 Kjærgård 121
 Klanxbüll 141, 204
 Kleef 50, 58, 231, 366
 Kleine Belt 54, 64, 67, 114, 129, 149,
 282, 397
 Klixbüll 140, 141, 175, 204
 Knud Dyb 140, 406
 Koblenz 41
 Koedijk 426
 Koldenbüttel 282, 453
 Kolding 31, 43, 47, 64, 66, 67, 96, 97,
 99, 188, 189, 290, 329, 366, 383, 385,
 461
 Kolhorn 125
 Kollum 125
 Kongeå (riv.) 28, 188
 Kopenhagen 28, 29, 44, 79, 116, 119,
 120, 123, 139-141, 152, 159, 171, 184,
 188, 210, 212, 234, 294, 299, 301-305,
 374, 402, 413, 421, 425, 431, 432,
 444, 457, 458, 460, 465
 Kornwerd 422
 Korsør 64
 Kovtrup 91
 Kraków 17
 Kristianopel 99
 Kristianstad 290, 301
 Krogaspe 91
 Kropp (ook Krop) 66, 91, 333, 468
 Kuinre 119, 125-128, 167, 289, 368, 398,
 400, 418, 452
 Kuressaare 298
 Køge 140, 141, 159
 L'vov 17
 Laanderpolder 441, 442
 Land van Cuijck 50
 Landskrona 99-101, 139-141, 159, 290,
 393, 432
 Langeland 39, 212, 371
 Langstraat, de 435
 Leeuwarden 56
 Leiden 33, 55, 56, 202, 224, 237, 266,
 272, 292, 313, 368, 369, 371, 378,
 380, 391, 435, 439, 451
 Leiderdorp 147, 411
 Leipzig 17
 Lemmer 125
 Lemvig 119, 188, 189, 383, 385
 Leret 91
 Leuven 38, 56, 376, 378
 Lier 38, 41, 44, 50-52, 56, 60, 224, 247,
 369, 373, 376, 381
 Lijfland 28
 Lille 56, 378
 Limburg 50, 366, 435
 Limfjord 67
 Lindholm 204
 Lingen 53, 57, 59, 60, 66, 67, 91,
 377-382
 Linz 17
 Lisse 369
 List 140, 141, 164, 172, 189, 401, 409,
 412
 Lister Dyb 174, 406, 407, 417
 Lohbrügge 91
 Lohne 91
 Lokeren 56
 Lolland 54, 70, 141
 Londen 293, 456
 Löningen 66, 91
 Lonnerbecke 91
 Loor*, 't 91
 Lopik 426

- Lourbro* 91
 Lübeck 15, 17, 28, 31, 47, 48, 52, 53, 59,
 66, 77, 98, 99, 105, 197, 211, 215,
 234, 281, 290, 364, 366, 372, 374,
 393, 420, 424, 432, 451, 453
 Luhdorf 91
 Luik 50, 301
 Lund 187, 424
 Lunderup 201, 293, 428
 Lüneburg 31, 48, 410
 Lutke Tønder 140, 372, 449
 Luxemburg 50
 Løgumkloster 204, 396
 Lønborggård 119, 396, 457
 Løvel Bro 91
 Maarssen 229
 Maastricht 38, 56
 Magdeburg 48
 Mainz 15
 Makkum 123, 125, 126, 147, 176, 177,
 179, 231, 346, 398, 402, 410, 414, 420
 Malmö 99, 100, 140, 141, 159, 290, 393
 Malt 188
 Mandø 138, 140, 406
 Mariager Kloster 471
 Marsdiep, het 157, 165
 Mechelen 38, 55, 56, 364, 377, 378, 380,
 381, 435
 Mecklenburg 209, 461
 Medemblik 33, 35, 37, 55, 102, 115, 125,
 143, 144, 217, 257, 276, 278, 279,
 368, 369, 398, 401, 404
 Mellegom* 451
 Meppel 92
 Meppen 370, 381
 Middelburg 56, 272, 277, 378, 442
 Middelfart 64, 188, 290
 Middelgronden 174
 Middellie 463
 Middellandse Zeegebied 293
 Middenbeemster 348, 463
 Minden 31, 461
 Moldavië 17
 Molkwerum 125, 136, 420, 463
 Monnickendam 86, 88, 103, 143, 229,
 249, 314, 446, 456
 Muiden 83, 86, 88, 103, 143, 166, 178,
 179, 205, 226, 229, 230, 314, 369,
 394, 417, 441
 Munster 31, 50, 58, 81, 370, 379, 381,
 386, 388, 410
 Munsterland 92, 94, 391
 Møgeltønder 422
 Møgeltønderhus 188, 346
 Møn 212
 Naaldwijk 369
 Naarden 103, 104, 197, 284, 325, 369,
 394
 Nagykanizsa 17
 Nakskov 140, 397
 Namen 50
 Nedersaksen 426
 Neuenhaus 381
 Neumünster 91, 329, 392
 Neustadt 99, 290, 393
 Newcastle 293
 Niebuil 204
 Niedorp 35
 Nieuwendam 86, 88, 125, 136, 463
 Nieuwer-Amstel 228, 441
 Nieuweschans (Nieuwe Schans) 86, 88,
 92
 Nijbroek 196
 Nijkerk 35, 143, 417, 464
 Nijmegen 31, 56, 60, 86, 88, 231, 366,
 378, 381, 382
 Nipgård 91
 Noord-Duitse Hanzesteden 15, 31
 Noord-Jutland 67, 79, 207, 298, 299, 451
 Noordelijke Nederlanden 21, 53, 54,
 272, 378, 433
 Noorden van Holland 21, 32-34, 61, 75,
 83, 91, 94-96, 101, 103, 127, 146, 213,
 224, 317, 337, 390, 398
 Noordoost-Nederland 38, 60, 75, 370
 Noordwest-Duitsland 15, 17, 21, 29, 31,
 32, 34, 41, 46, 47, 52, 55, 58, 67, 71,
 77, 94, 98-100, 105, 115, 116, 123,
 128, 137, 141, 142, 144, 192, 213,
 270, 277, 285, 345, 351, 366, 370,
 371, 374, 375, 389, 393, 402, 433,
 451, 461
 Noordzee 29, 54, 98, 115, 128, 137, 138,
 142, 144, 149, 433
 Noorwegen 15, 28, 29, 72, 73, 77, 107,
 119, 133, 136, 144, 148, 159, 176,

- 180, 184, 202, 365, 373, 385, 397,
 398, 402, 432, 444, 451, 456
 Norden 123, 125, 141, 143, 223, 248,
 442
 Norderhaven* 443
 Nordhorn 91, 382
 Nordrhein-Westfalen 426
 Nordstrand 54, 140, 141, 280, 282, 402,
 406, 453
 Nürnberg 41
 Nyborg 64, 119, 130, 140, 141, 159, 431
 Nykøbing Falster 130, 140, 141, 159,
 466
 Nykøbing Mors 188
 Nyminde (-gab) 138-140, 149, 161, 164,
 289, 405, 457
 Nysogn sogn 455
 Næsbjerg 201
 Nørre Knudstrup 91
 Ockholm 141
 Odense 187, 188, 191, 196, 197, 208,
 211, 217, 233, 329, 357, 424, 430
 Oksby 405
 Oland 123
 Oldeboorn 410
 Oldenburg 50, 54, 82, 85, 94, 98, 123,
 441, 466
 Oldenzaal 86, 88
 Oost-Bothnië 39, 371
 Oost-Europa 46
 Oost-Friesland 21, 50, 54, 82, 85, 92,
 128, 141, 143, 223, 251, 461
 Oost-Jutland 28, 98, 141, 205, 290, 297,
 347, 438
 Oost-Nederland 196, 370
 Oostelijk Denemarken 100, 104, 120,
 136, 138, 180, 402
 Oosterland 35
 Oostland* 210, 287, 451
 Oostwoud 369
 Oostzaan 404
 Oostzee/Baltisch gebied 28, 29, 41, 54,
 133, 137, 142, 144, 149, 302, 393,
 397, 413, 433, 450
 Ootmarsum 382
 Osnabrück 31, 91, 325, 370, 461
 Ostende 56, 176, 293
 Osterholz 66
 Outbergen* 91
 Overijssel 38, 41, 54, 57, 58, 84, 93, 125,
 126, 132, 180, 223, 224, 289, 295,
 337, 361, 366, 369, 374, 376, 379,
 380, 391, 394, 400, 414
 Overmaas 50
 Oyte 370
 Palsgård 326
 Parijs 95
 Peru 372
 Pinneberg 47, 49, 329, 375
 Polen 15, 25, 28, 71, 72, 205
 Polsbroek 426
 Pommeren 17, 28, 29
 Poppenbüll 196
 Potjeerland* 391
 Praag 17
 Pruisen 28, 75
 Ptuj 17
 Purmer 61, 62, 434
 Purmerend 62, 119-121, 230, 335, 438,
 464
 Pårup 91
 Racibórz 17
 Rakkeby 299
 Randers 116, 188, 227, 235, 432, 455
 Rantzaau 28
 Rendsburg 31, 48, 66, 67, 80, 96-98, 228,
 230, 290, 329, 365, 428, 431, 455, 467
 Rethem 91
 Rhenen 59, 223, 380, 381
 Ribe 17, 20, 29, 31, 43, 47, 64, 66, 67,
 71-73, 81, 85, 91, 96, 97, 99, 100,
 111, 117, 119-121, 123, 125, 129-131,
 138-142, 147, 154, 155, 159-161, 164,
 166, 169, 171-176, 188-191, 193, 194,
 196-200, 206, 207, 209, 210, 212, 215,
 224, 225, 228, 231, 234, 263, 266-268,
 276, 279-281, 289, 290, 293-295, 297,
 300, 309, 318-320, 322, 323, 328-330,
 347, 366, 382, 383, 385, 393, 396,
 397, 399-401, 405, 406, 408-414, 416,
 417, 419, 420, 425, 427, 430-432, 436,
 438, 439, 456, 457, 461, 462, 465
 Ribe Å 406
 Riber Dyb 138, 140, 205, 406
 Riber Nakke 139, 140, 160, 406, 409,
 420

- Riber Rede 139, 140, 406
 Riberhus 188, 189, 194, 206, 207, 289,
 290, 294, 346, 457
 Riga 286
 Rijn (riv.) 62, 63, 248, 366, 403
 Rijnland 435
 Rijk, De 62, 334
 Ringkøbing 72, 94, 99, 117, 119-121,
 137, 138, 140, 141, 145, 147, 149,
 155, 159, 161, 162, 164, 166, 176,
 188, 192, 194, 198, 205, 255, 266,
 279, 280, 288-294, 305, 309, 311, 355,
 382, 383, 385, 392, 393, 396, 399-401,
 405, 408-410, 412, 414, 420, 425, 439,
 455-458, 460, 461, 463
 Ringkøbing Fjord 457
 Ringkøbinger Dyb 138, 291
 Ringsted 64, 187, 424
 Rinteln 202
 Roermond 366
 Roskilde 64, 71, 204
 Rostock 202
 Rotterdam 56, 62, 224, 272, 284, 378,
 457
 Rouen 293
 Rudbøl 121, 141
 Rumst 38
 Rusland 25, 28, 283
 Rust 174
 Rødby 290, 393
 Rømø 54, 123, 138, 140, 174, 189, 398
 Saaremaa 298
 Sassenheim 369
 Scandinavië 39, 105, 433
 Schaumburg 48, 49
 Schellingwoude 143, 463
 Schermer 61, 62, 76
 Schiedam 33, 224, 447
 Schieland 368
 Schiermonnikoog 291
 Schlei (riv.) 28, 64
 Scholbalch 291
 Schoonhoven 369, 382
 Schoorl 35, 369
 Schoten 368, 369
 Schotland 125, 397
 Segeberg 392
 Sejlstrup 67, 298, 299, 308, 309
 Sejlstrupgård 298, 299, 462
 Sekuursteeg* 91
 Sellingen 92
 Silkeborg 301
 Sint Niklaas 56
 Sittard 435
 Sjælland 21, 25, 29, 54, 64, 70, 100, 141,
 187, 188, 190, 202, 210, 212, 385
 Skagerrak, kaap Skagen 54, 137, 180
 Skallingen 54, 138, 141, 405, 420
 Skallingekrog 99, 138, 141, 405, 407
 Skast 188, 204
 Skive 66
 Skåne 15, 21, 25, 29, 43, 54, 64, 71-73,
 99, 100, 141, 180, 184, 187, 202, 212,
 227, 301, 304, 366, 383, 385, 393
 Sleeswijk 15, 17-19, 21, 23, 24, 27-29, 31,
 33, 38, 39, 42, 43, 46-48, 50, 52, 54,
 56, 57, 59, 64, 66, 67, 70-74, 79, 80,
 96-98, 104, 105, 111, 113, 114, 116,
 119-121, 123, 126, 128, 129, 131, 147,
 148, 155, 158, 175, 179, 183-185,
 188-192, 194, 196, 202, 204, 208, 210,
 213, 215, 224, 230-232, 251, 252,
 256, 257, 259, 269, 272, 273, 277,
 278, 281-283, 286, 288, 328, 329,
 333, 349, 351-356, 365, 370, 373, 374,
 392, 395, 411, 414, 424, 425, 452
 Sleeswijk-Holstein 15, 17-19, 23, 24,
 27-29, 33, 38, 39, 42, 43, 46-48, 50,
 52, 56, 59, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 79,
 80, 96-98, 104, 105, 111, 113, 116,
 119, 121, 126, 131, 148, 155, 175,
 179, 183-185, 188, 190-192, 196, 208,
 210, 213, 215, 224, 230-232, 251, 252,
 257, 259, 269, 272, 273, 277, 278,
 288, 328, 349, 351-356, 370, 392, 411,
 414, 424, 452
 Sleeswijk-stad 29, 54, 64, 66, 91
 Sluipwijk 369
 Smidstrup 298
 Soerense bossen 91
 Soest 366
 Soestdijk 91
 Soltau 91
 Sont 17, 21, 28, 29, 31, 54, 64, 67, 72,
 99, 100, 114, 129, 133, 136, 137, 139,
 141, 144-149, 154, 155, 159, 180, 397,

- 408, 410, 432
 Sorø 64
 Spaans-Brabant 85
 Spaans-Vlaanderen 85
 Spaarndam 143, 197, 221, 224, 447
 Spanbroek 335
 Spanje 20, 51-53, 57, 283, 313, 372, 377, 384, 433
 Spierdijk 335
 Stade 47, 66, 71, 98, 366, 374
 Stagsted 299
 Stavanger 301
 Stavoren 298, 366
 Stenderup 91
 Sternberg 48
 Sticht, het 50, 375
 Stör (riv.) 177
 Store Binderup 91
 Straatsburg 17
 Stralsund 202
 Svenstrup 91
 Świdnica 17
 Sylt 140, 141, 172-174, 407, 409
 Szigetvár 17
 Søgård 290, 455
 Sønder Lem 455
 Sønderborg 123
 Sønderhoved 141, 169
 Sønderside 99, 138, 405
 Tating 196, 256, 286, 442
 Terschelling 54, 87, 108, 125, 397
 Tetenbüll 196
 Tetrode 368
 Texel 54, 56, 157, 337
 Thessaloniki 456
 Tilburg 382
 Tinningstedt 204
 Toftlund 290
 Toldstedt 64, 66, 73, 80, 91, 97, 209, 225, 228, 233, 290, 319, 320, 323, 428, 436, 457, 466
 Tongeren 38, 433, 435
 Tönning 123, 141, 148, 256, 442
 Tournai 56
 Tredje 289, 455
 Trier 41
 Trollerup 91
 Tunis 456
 Turnhout 38, 435
 Twello 91
 Tønder 66, 119, 120, 123, 125, 131, 140-142, 152, 169, 171, 174-176, 184, 188, 189, 191, 196, 198, 201, 202, 204, 205, 208, 213, 265, 267-269, 277, 280, 282, 285, 291, 346, 365, 372, 385, 399-401, 416, 419, 422, 426, 429, 448, 449, 452-454, 465
 Uddevalla 140, 141, 159
 Uetersen 382
 Ulkenhorn* 141
 Ulm 17
 Ulzburg 322, 329, 466
 Urk 400
 Urnehoved 424
 Utrecht 31, 35, 41, 50, 54, 56-59, 83, 84, 146, 193, 197, 200, 202, 211, 212, 223, 224, 230, 231, 272, 299, 347, 361, 372, 375, 379-382, 390, 409, 418
 Utrecht/Neude 57
 Utrecht/Vredenburg 57, 211, 379
 Utzbull 196
 Valenciennes 56
 Varberg 99, 100, 140, 141
 Varde 64, 72, 99, 119-121, 127, 138-140, 147, 154, 155, 160, 164, 166, 188, 196, 198, 200, 201, 206, 208, 210, 264, 265, 267, 280, 293, 294, 297, 311, 383, 385, 393, 397, 400, 411, 416, 418, 419, 425, 426, 430, 447, 448, 457, 462
 Vecht (riv.) 63
 Vechta 370
 Veenland 368
 Vejle 188, 189, 383, 385
 Veldhausen 382
 Velsen 335
 Veluwe 51, 376
 Vendsyssel 67, 298, 299
 Venetië 15, 17, 371, 456
 Venhuizen 125, 136
 Venlo 366
 Vester Herred 405
 Vester Horne 188
 Vesterside 99, 138, 405
 Viborg 21, 49, 66, 116, 119, 120, 154, 178, 187, 188, 193, 205, 209, 233,

- 290, 294, 298, 299, 329, 357, 424-426,
 429, 448
 Vilslev 237
 Vinkeveen 63
 Vlaamse Straat 66, 382
 Vlaanderen 34, 50, 52, 54, 55, 66, 73,
 93, 125, 366, 371, 373, 397
 Vlaek, het (zandbank) 163
 Vlagtwedde 92
 Vlie, het 137, 142, 144, 145, 147, 157,
 165, 178, 401, 422
 Vlieland 54, 125, 126, 136, 146, 266,
 293, 397, 467
 Vlissingen 293, 463
 Vollenhove 126
 Voorne 366
 Voorschoten 224, 250
 Voorthuizen 91
 Vordingborg 119, 130, 140, 141, 159
 Waalwijk 378, 435
 Walachije 17
 Walem 38
 Wandsbek 91
 Warnemünde 403
 Warns 125, 136
 Warten 125, 410
 Wassenaar 369
 Watergraafsmeer 441
 Waterland 44, 125
 Waygaard 141
 Wedde 389
 Wedel 43, 47-50, 52, 66, 67, 71, 98, 140,
 141, 191, 197, 209, 212, 224, 225,
 227, 230, 290, 317, 329, 372, 374,
 375, 382, 383, 416, 428, 429, 434,
 447, 466
 Weesp 103, 119, 121, 166, 221, 231, 249,
 284, 309, 380, 394, 441, 451, 461,
 462, 467
 Weesperkarspel 441
 Wenen 17
 Weser (riv.) 54, 66, 67, 71, 98, 453
 West-Friesland 21, 32-34, 41, 44, 55, 57,
 93, 96, 115, 125, 132, 146, 257, 334,
 366-369, 415
 West-Jutland 17, 28, 47, 64, 104, 113,
 121, 130, 131, 138, 154, 161, 164,
 180, 188, 194, 205, 252, 288, 290,
 293, 297, 311, 371, 458
 West-Vlaanderen 52
 Westerblokker 427
 Westfaalse Kreis 85
 Westfalen 225, 366, 370, 380, 426, 428,
 449
 Westwoldingerland 92, 251
 Westzaan 140, 404
 Widingård 406
 Wiedingharde 141
 Wieringen 35, 37, 174, 366, 401, 422
 Wieringerwaard 316
 Wietmarschen 381
 Wijk bij Duurstede 320
 Wildeshausen 66
 Winkel 125
 Wittenberg 271, 273, 275, 450, 453, 461
 Woerden 119, 121, 229, 272, 418, 451
 Workum 125, 177, 398, 401, 414, 442,
 463
 Wormer 61, 456
 Woudsend 125
 Wrangeroogh 174
 Wrocław 17
 Ystad 99, 100, 140, 141, 159, 290, 393
 Zaandam 37, 56, 94, 125, 136, 464
 Zaanstreek 338
 Zakynthos 456
 Zeeland 21, 35, 38, 41, 55, 57, 62, 361,
 364, 366, 373, 378, 415, 460
 Zevenbergen 224
 Zijpe 61, 63, 336
 Zollenspieker 48, 50, 66, 91, 98, 197
 Zuid-Jutland 28, 188
 Zuid-Nederlandse gewesten 37, 38, 51,
 54-56, 60, 105, 224, 247, 370, 379
 Zuid-Zweden 15, 133, 136, 180
 Zuidermeer 335
 Zuiderwerf 335
 Zuiderwoude 463
 Zuiderzee 54, 67, 85, 92, 96, 104,
 125-127, 132, 142, 165, 180, 214, 292,
 347, 369, 394, 400, 401, 408, 422, 468
 Zutphen 50, 366, 380
 Zwartsluis 92, 93, 125-127, 135, 137,
 167, 176, 228, 292, 401, 417, 418, 468
 Zweden 15, 28, 41, 54, 71, 72, 104, 133,
 136, 148, 159, 175, 180, 185, 187,

- 208, 217, 283, 361, 365, 383, 393,
425, 461
- Zwolle 31, 38, 50, 56, 81, 86, 88, 92,
193, 211, 366, 369, 370, 376, 382,
389, 392, 418, 426, 445
- Ålborg 64, 96, 119, 120, 140, 141, 154,
155, 159, 160, 180, 188, 199, 204,
205, 210, 290, 293, 294, 400, 402,
429, 436, 456, 458
- Ålholm 130, 140, 141, 159
- Århus 188, 210, 227, 290, 402, 432, 451
- Åstrup 299

ISBN 90-6550-056-1

9 789065 500564

N.W. Posthumus Reeks 9